

ЛЕКСИКОГРАФИЈА И ЛЕКСИКОЛОГИЈА
У СВЕТЛУ АКТУЕЛНИХ ПРОБЛЕМА

Зборник научних радова

ISBN 978-86-82873-82-2

SERBIAN LANGUAGE INSTITUTE OF SASA

LEXICOGRAPHY AND LEXICOLOGY IN THE LIGHT OF CURRENT ISSUES

A collection of papers

Editorial board:

Stana Ristić, PhD, scientific advisor

Ivana Lazić Konjik, PhD, scientific advisor

Nenad Ivanović, PhD, senior research associate

BELGRADE

2021

ISBN 978-86-82873-82-2

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛЕКСИКОГРАФИЈА И ЛЕКСИКОЛОГИЈА У СВЕТЛУ АКТУЕЛНИХ ПРОБЛЕМА

Зборник научних радова

Уредништво:

др Стана Ристић, научни саветник

др Ивана Лазић Коњик, научни саветник

др Ненад Ивановић, виши научни сарадник

БЕОГРАД

2021

Издавач:
Институт за српски језик САНУ

Рецензенти:
дописни члан Словеначке академије наука и уметности (САЗУ) Андреја Желе
проф. др Милош Ковачевић
др Снежана Петровић, научни саветник
др Људмила Ричкова, доцент

Секретар уредништва:
др Јована Јовановић

Технички уредници:
др Јелена Јанковић
др Јована Јовановић
др Слободан Новокмет
мсп Маријана Ђукић

Коректура: аутори и технички уредници

Припрема за штампу:
Давор Палчић

Штампа:
Birograf comp d.o.o.
Атанасија Пуље 22, Београд

Тираж:
500

Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81'373(082)
81'374(082)

ЛЕКСИКОГРАФИЈА и лексикологија у светлу актуелних проблема :
зборник научних радова / уредништво Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик,
Ненад Ивановић. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2021 (Београд
: Бирограф). – 1170 стр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: Lexicography and lexicology in the light of current
issues. – Радови на више језика. –

Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. –
Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-82873-82-2

а) Лексикологија – Зборници б) Лексикографија – Зборници
COBISS.SR-ID 54671625

САДРЖАЈ

Предговор	11
-----------------	----

ПЛЕНАРНА ИЗЛАГАЊА

Jerzy BARTMIŃSKI, Czy można zbudować tezaurus etnolingwistyki? W jakim stopniu etnolingwistyka jako dyscyplina realizuje określony paradygmat naukowy?	17
Маргарита И. ЧЕРНЫШЕВА, Научные разработки Комиссии по лексикологии и лексикографии при Международном комитете славистов (МКС)	51
Стана С. РИСТИЋ, Речник САНУ и Београдска лексикографска школа	65

ДЕСКРИПТИВНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА И ЛЕКСИКОГРАФСКИ МЕТАЈЕЗИК

Ивана В. ЛАЗИЋ КОЊИК, Стана С. РИСТИЋ, Ка отвореном речнику српског језика – проблем дефинисања лексичког значења	91
Рада Р. СТИЈОВИЋ, Цветана Ј. КРСТЕВ, Ранка М. СТАНКОВИЋ, Аутоматска екстракција дефиниција – допринос убрзању израде речника	113
Лариса Л. ШЕСТАКОВА, Анна С. КУЛЕВА, Проблемы стилистического описания лексики в современном толковом словаре русского языка	139
Цветелина ГЕОРГИЕВА, Атанаска АТАНАСОВА, Многотомният <i>Речник на българския език</i> в светлината на съвременните методи и подходи	155
Данко М. ШИПКА, Нормативни рјечнички квалификатори: истраживање случаја у Хрватској	175
Бојана С. МИЛОСАВЉЕВИЋ, Парентезе у лексикографској дефиницији	191
Наташа С. ВУЛОВИЋ ЕМОНТС, Лексикографска кодификација и место обраде изрека и пословица у описним речницима савременог српског језика	205

Милица Љ. СТОЈАНОВИЋ, Еуфемизми и њихова обрада у савременим речницима српског језика	223
Ана М. ЈАЊУШЕВИЋ ОЛИВЕРИ, Ријечце и њихови описи у рјечницима српског језика	239
Наташа М. МИЛАНОВ, Творбене карактеристике изразито полисемантичних лексема у српском језику	253
Ружица С. ЛЕВУШКИНА, Термини из сфере хришћанске аскетике у <i>Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ</i> .	271
Јелена Т. АЏАНОВИЋ, Глаголи <i>вероваџи</i> , <i>увереваџи/уверити</i> и <i>повероваџи</i> – синтаксичко-семантичка анализа и лексикографски аспект	289
Милан Д. ИВАНОВИЋ, Семантичка обиљежја као дефиниције фитонимâ у матичином једнотомнику и општим једнојезичницима уопште	313

Фразеологија и фразеолошки речници

Михаела Д. КУЗМОВА, Надежда С. КОСТОВА Фразеологизми с прагматична функција в българския език и тяхното лексикографско представяне	337
Гордана Р. ШТРБАЦ, Нови тип фразеолошког речника српског језика	353

ИСТОРИОГРАФИЈА

Историјска лексикографија и лексикологија

Ненад Б. ИВАНОВИЋ, Лексикографски погледи Владана Арсенијевића (1848–1900) и њихов утицај на рађање савремене српске описне лексикографије	373
Мария О. НОВАК, Яна А. ПЕНЬКОВА, Электронный словарь полонизмов в русском языке xiv–xvii вв.: функции историко-культурных комментариев	393
Софья И. ИОРДАНИДИ, перспективы создания историко-словообразовательного словаря русских морфем в контексте исторической лексикологии и лексикографии	409
Исидора Г. БЈЕЛАКОВИЋ, Александар М. МИЛАНОВИЋ, Речник скраћеница у славеносрпском језику (значај, концепција, лексикографска обрада)	423

Ана З. МАЦАНОВИЋ, Лексикографска обрада вишечланих лексичких јединица у <i>Речнику славеносрпског језика</i>	441
Ирина А. МАЛИШЕВА, Александар И. СОКОЛОВ, Израда „Речника руског језика 18. века“ у данашње време	461
Ирена Р. ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ, Оглед термилошког речника из области историје српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века	477
Снежана П. ВУЧКОВИЋ, Хапакси старословенских канонских споменика: проблеми и методи истраживања	493
<u>Александр К. ШАПОШНИКОВ</u> , Проблемы церковнославянской лексикографии и лексикологии. Языковое родство церковнославянского искусственного идиолекта и дискурса церковной проповеди	517

Етимолошки речници

Ilona JANYŠKOVÁ, Úskalí tvorby etymologického slovníku	533
Марија Д. ВУЧКОВИЋ, О корисницима етимолошких речника и етимолошким речницима с корисничког аспекта	545

Дијалектологија и дијалекатски речници

Миодраг ЈОВАНОВИЋ, Један општи поглед на (лексичке) романизме у Црној Гори	561
Тања З. МИЛОСАВЉЕВИЋ, Дијалекатски речници као извор за лингвокултуролошка испитивања народних говора	577
Татјана Г. ТРАЈКОВИЋ, Топономастичка истраживања на подручју призренско-тимочких говора и перспектива израде јединственог речника	593
Драгана РАДОВАНОВИЋ, Прилог историји значења и географском распореду лексичког пара <i>дом – кућа</i>	611
Мирјана С. ПЕТРОВИЋ-САВИЋ, О будућем етнодијалекатском речнику из обичаја животног циклуса у Рађевини	629

НЕОГРАФИЈА И НОВЕ ПОЈАВЕ У ЛЕКСИЧКОМ СИСТЕМУ

Твртко Т. ПРЋИЋ, Значај научног бављења неологизмима у српском језику: лексиколошки и лексикографски аспекти	643
--	-----

Domen KRIVINA, <i>Sprotni slovar slovenskega jezika</i> , COVID-19 in z njim povezano (novejše) besedje	669
Весна Н. ЂОРЂЕВИЋ, Марина М. НИКОЛИЋ, <i>Речник нових речи</i> у контексту савремене српске неографије	681
Диана Г. БЛАГОЕВА, Сия Б. КОЛКОВСКА, Лексикографско описание на новата лексика в българския език	697
Милан С. АЏАНОВИЋ, Страхиња Р. СТЕПАНОВ, Јасмина Н. ДРАЖИЋ, <i>Српски речник новијих англицизама</i> – недоумице, питања и примењена конструкцијска решења	711
Горан Б. МИЛАШИН, Индивидуализми у језику Твитера	725

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЈА И КОНЦЕПТОЛОГИЈА

Когнитивна лексикографија

Stanisława NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, Elementy „językowe” i „przyjęzykowe” w definicji leksykograficznej	745
Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ, Ка концептуалном речнику појмовних метафора	761
Зоя Ю. ПЕТРОВА, Наталија А. РЕБЕЦКАЈА, Наталья А. ФАТЕЕВА, Интерактивниј словарь компаративних тропов русской литературы: возможности использования в филологических исследованиях	785
Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ, Хуморна слика човека у лексици шаливог значења у српском језику	803
Сања Д. МИКЕТИЋ СУБОТИЋ, Бранислава М. ДИЛПАРИЋ, <i>Жена</i> у примерима употребе лексема у речницима српског језика матице српске	827
Радослава М. ТРНАВАЦ, О улози природног семантичког метајезика у дефинисању значења културолошких концепата <i>мерак</i> (срп.), <i>кайф</i> (рус.) (задовољство) и <i>инаји</i> (срп.)	845

Асоцијативна лексикографија

Драган Р. ЈАНКОВИЋ, Милена М. ЈАКИЋ ШИМШИЋ, Развојни асоцијативни речник српског језика: анализа заступљености синтагматских и парадигматских асоцијата	863
---	-----

Милена М. ЈАКИЋ ШИМШИЋ, Нада С. ШЕВА, Методолошки аспекти израде асоцијативног речника придевских антонима и супротности српског језика	885
Маја М. МАЂАРЕВ, Dragan R. ЈАНКОВИЋ, Analiza povezanosti konotativnog značenja reči i konotativnog značenja njihovih asocijativnih polja	907

СПЕЦИЈАЛНИ РЕЧНИЦИ

Грамагички речници

Данило С. АЛЕКСИЋ, Ка српском речнику аниматности	925
Јелена Љ. ВУЈИЋ, Вишечлане лексичке јединице у енглеском и српском језику као место сусрета синтаксе и морфологије	945
Наташа Б. КИШ, Рекцијски речник придева	969
Мирјана С. ГОЧАНИН, О могућем спектру информација у једном типу специјалног речника српског језика	985

Семантички речници

Јована Б. ЈОВАНОВИЋ, Ка речнику пејоратива у сфери <i>човек</i> у контексту обраде овог типа лексике у описним речницима српског језика	1009
Сања М. КРИМЕР ГАБОРОВИЋ, Теоријски, методолошки и практични аспекти састављања енглеско-српског речника назива за боје	1033

Терминолошка лексикографија

Mira M. MILIĆ, Olga V. PANIĆ KAVGIĆ, Aleksandra Š. KARDOŠ, <i>Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina: problemi i rešenja</i> .	1063
Ксенија КОНЧАРЕВИЋ, Лингвокултуролошки аспекти терминологије (на примеру теолошког речника)	1081
Јелена Д. ЈАНКОВИЋ, Миколошка лексика српског језика – од лингвистичког истраживања до речника	1097

Школска лексикографија

Andrej PERDIH, Učenje o slovarjih v šoli: Portal Franček kot most med splošno in pedagoško leksikografijo	1119
---	------

Александра М. МАРКОВИЋ, О речницима за стране ученике као посебном лексикографском типу	1133
--	------

Речници писаца

Тања Ј. ТАНАСКОВИЋ, Лексика писца и проблеми израде речника писца на примеру књижевности на дијалекту Драгослава Михаиловића	1153
--	------

ПРЕДГОВОР

Зборник *Лексикографија и лексикологија у свејлу актуелних проблема* доноси радове који су изложени на међународној научној конференцији под истим називом, одржаној у Београду од 28. до 30. октобра 2020. године, у организацији Института за српски језик САНУ и под покровитељством Српске академије наука и уметности и Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Услед неочекивано неповољног развоја епидемиолошке ситуације болести ковид-19, Конференција је одржана у комбинованој форми излагања уживо и онлајн. Током тродневног трајања Конференције прочитано је укупно 80 реферата 96 аутора. У овом обимном зборнику публикује се 58 научних радова и три пленарна излагања истакнутих лингвиста, не само из Србије него и из скоро свих словенских земаља. Међу објављеним радовима налази се такође неколико радова чланова Комисије за лексикологију и лексикографију при Међународном комитету слависта, чије је заседање било планирано у оквиру Конференције, са темама „Тематска и идеографска словенска лексикографија“ и „Ретки и јединствени пројекти у словенској лексикографији“, али које због сложене ситуације са пандемијом ковида-19 није одржано.

У пленарним излагањима представљени су резултати и отворена питања у појединим лингвистичким областима: етнолингвистици (Jerzy Bartmiński, *Czy można zbudować tezaurus etnolingwistyki? W jakim stopniu etnolingwistyka jako dyscyplina realizuje określony paradygmat naukowy?*), затим, српској тезаурусној лексикографији (Стана Ристић, *Речник САНУ и Београдска лексикографска школа*), као и словенској лексикографији и лексикологији (Маргарита Чернышева, *Научные разработки Комиссии по лексикологии и лексикографии при Международном комитете славистов (МКС)*).

Различити актуелни аспекти теоријске и примењене лексикографије и лексикологије у садржају зборника тематски су организовани, па се већ

на основу тога може закључити која су од бројних питања данас актуелна у наведеним областима. Тако је дескриптивној лексикографији и лексикографском метајезику посвећено 13 радова, историјској лексикографији и лексикологији 9 радова, когнитивној и асоцијативној лексикографији 9 радова, дијалектологији и дијалекатској лексикографији 5 радова, неографији 6 радова, фразеологији и фразеографији 2 рада, етимологији и етимолошкој лексикографији 2 рада, специјалним граматичким и семантичким речницима 6 радова, терминолошкој лексикографији 3 рада, школској лексикографији 2 рада и речницима писаца један рад.

Без обзира на оквирне теме, међу најактуелнијим показала се тема примене информационе технологије у лексикографији и лингвистичким истраживањима, при чему су представљени досадашњи резултати, нека отворена питања, предлози за њихово решавање, као и предности које ова примена омогућава у смислу убрзавања рада и ефикаснијих резултата на започетим и новим пројектима. У питању је израда електронских речника или електронских језичких база: онлајн речника савременог језика, језичких и речничких портала, електронских база дигитализованих извора и др., као и процес дигитализације језичких ресурса започетих тезаурусних речника (скенирање и анотација лексичке грађе, аутоматска обрада података, екстракција дефиниција и њихово моделирање, могућа евалуација резултата на одређеном типу дискурса). У предлогу израде речника новог типа истакнута је и образложена потреба за израдом отвореног онлајн електронског речника савременог српског језика, што представља важан допринос савременој лексикографској теорији.

У случају дигитализације већ започетих, углавном, дугорочних лексикографских пројеката нарочито је истакнута потреба за унапређењем лексикографског рада, садржана у системском представљању и обради парадигматских лексичких односа синонимије, антонимије, хиперонимије и хипонимије; затим у систематизацији лексикографских дефиниција на семантичком и граматичком плану; као и у могућностима примене додатних техника (статистичке анализе, машинског и дубоког учења) које могу унапредити аутоматску обраду свих релевантних података.

Неке предности електронске лексикографије показане су на могућности истраживања и анализе функције допунских историјско-културних информација директних или посредних позајмљеница из другог језика (полонизама у руском језику) и формирања посебне зоне речничког чланка у (историјском) електронском речнику, у коју се уносе коментари о карактеристици писаних извора. Ови коментари не врше само функцију илустративног материјала него омогућавају тачно одређивање семантике и пута којом је позајмљеница стигла из језика даваоца у језик прималац. Значај наведених историјско-културних

информација или лингвокултуролошког коментарисања и ширег контекста истакнут је у изради преводних или вишејезичких речника (на примеру сакралне лексике у *Руско-српском и српско-руском теолошком речнику*), као и у представљању хапакса у старословенском лексичком систему. У раду о хапаксима указано је на комплекс метода и принципа који чине саставни део истраживачког поступка, а додали бисмо и лексикографског поступка, усмереног на расветљавање њихове често деетимологизоване творбено-морфемске структуре и непрозирног значења, при чему се такође истиче значај принципа контекстуалности у свакој од издвојених методолошких процедура. Са друге стране, у радовима у којима је представљена израда речника англицизама истакнута су питања у вези са формирањем корпуса (хронолошко омеђивање и избор извора), списком одредница, односом према лексици из различитих регистара, нарочито терминологијаној лексици и њеном укључивању у корпус општих речника; ортографској, морфолошкој и семантичкој адаптацији англицизама и др.

У бројним радовима са нових аспеката решавају се питања увек актуелних тема, као што су проблем дефинисања лексичког значења, системска обрада лексичкосемантичких и тематских група, теоријско-методолошка заснованост у планирању и изради одређених типова речника на макро- и микро плану (дефинисање корпуса и извора, њихова поузданост и репрезентативност, дефинисање лексикографских поступака и инвентара јединица лексикографског метајезика, организација информација у речничком чланку и структуре речничког чланка и др.). Посебна пажња посвећена је неологизмима и околионализмима у свакодневном језику и у језику електронских медија: представљени су типови неологизама, а размотрен је и њихов периферни статус у лексичком систему савременог српског језика. Истакнуто је да њихово представљање у речницима савременог језика зависи од заступљености, тематске разноврсности, начина творбе и стилске вредности, нарочито када су у питању индивидуализми, околионалне и потенцијалне речи на друштвеним мрежама, блогovima, микроблогovima и сл.

У вези са проблемом дефинисања лексичког значења и избора елемената за садржај дефиниције, тј. особина појма које улазе у њен састав, разматрано је питање корисничке ефикасности двају типова дефиниција које доминирају у савременој теоријској и практичној лексикографији. Први тип дефиниције заснива се на структуралистичком приступу језичким феноменима, и одликује се представљањем језика као система релационо повезаних јединица на синхроном и дијахроном плану. Други тип дефиниције заснива се на когнитивистичком и антрополошко-културолошком приступу језичким феноменима, човековом разумевању света и интерпретацији језичке слике света, у којем се описују језичке појаве

са разливеним границама између синхроније и дијахроније у различитим контекстима, а опис лексичког значења се заснива како на језгреним тако и на периферним његовим јединицама, елементима, па се у садржају когнитивне дефиниције осим језичких наводе и пријезички елементи. Структуралистички захтев за ограничавањем дефиницијских особина на нужне и довољне (дистинктивне) проширен је у когнитивном приступу на избор најтипичнијих, најуобичајенијих, разликовних елемената и свих карактеристичних (стереотипних) особина које су се усталиле у језику и које одговарају језичкој слици појма. Нови тип „проширене“ дефиниције, тзв. „когнитивна“ или „отворена“ дефиниција, самим тим, знатно је обимнија, потпунија и дужа, у односу на традиционалну таксономску дефиницију, али због своје дужине није примењива у дескриптивној лексикографији. Зато се савремена лексикографија когнитивистичког усмерења окренула трагању за новим начинима дефинисања лексичког значења, како на садржајном, тако и на формалном плану. На садржајном плану тежи се томе да дефиниција буде оптимално исцрпна и тачна (принцип еквиваленције дефиниендума и дефиниенса), а на структурном да дефиниција буде што једноставнија и разумљивија, што је веома важно за кориснике речника (теорија интегралног описа језика и системска лексикографија Ј. Апресјана, Ј. Бартмињског, теорија Смисао ↔ Текст и комбинаторне лексикологије И. Мељчука и др.), па и да има универзални карактер (теорија семантичких примитива А. Вјежбицке), а то значи да буде експлицирана најједноставнијим, једнозначним јединицама природног језика или језичким примитивима. У зборнику је на изабраним примерима дефинисања лексичког значења показана могућност унапређења лексикографског рада на основу принципа теорије природног семантичког метајезика (А. Вјежбицке) у домену презентације семантичких информација у дефиницији и у њеном моделирању. Ипак, у разматрању предности савремених приступа феномену дефинисања лексичког значења истакнуто је да се максимални когнитивистички захтеви највише постижу применом принципа теорије комбинаторне лексикологије, који омогућавају да се у садржају дефиниције постигне когнитивна исцрпност семантичких информација, а да се у структури достигне мера краће и економичније форме у виду минималне парафразе изражене истим језиком као и реч која се дефинише. Оба испуњена захтева заснована су искључиво на знању о језику (а не на знању о свету) и формулисана у складу са шест лексикографских принципа, који одговарају објективним језичким датостима, синтаксичким и лексичким, а не појмовним (на прва три принципа: еквиваленције, једнозначности и принципу семантичке декомпозиције заснован је садржај дефиниције; а на потоња три: минималне декомпозиције, хијерархијске структуре и принципу семантичких мрежа заснована је форма дефиниције).

У зборнику у више радова дати су предлози и начин израде одређених типова речника, савременог језика или историјских и етимолошких, творбених, деривационих, рекцијских, речника скраћеница; семантичких – речника пејоратива, еуфемизама и др.; педагошких и речника писаца. У вези са етимологијом и етимолошким речницима разматрају се циљне групе и компетенција корисника етимолошких речника, типологије етимолошких речника засноване на профилу корисника, утицај корисничког профила на структурне елементе етимолошког речника. Поред тога, указује се на неке концепте теоријске лексикографије који могу бити од користи приликом прилагођавања етимолошких речника корисницима. И у овој области као и у другим сегментима лексикографије истакнут је значај и улога корисника речника (у области неологије, употребе и улоге квалификатора), као битног фактора не само у планираној изради и састављању концепције за речнике савременог језика, него фактора који је утицао и утиче на развој савремених теорија. У области историјских речника (израда историјског деривационог речника руских морфема: префикса, суфикса, интерфикса, периода XI–XVII века), постављају се и решавају актуелна теоријска питања, као што је питање о улози синхроније и диахроније у историјској дериватологији, творби уопште и у изради творбених речника.

У вези са фразеолошким речником представљен је значај прагматичких информација које се доносе у овом типу речника, а и предлог за израду новог типа фразеолошког речника, који би био заснован на савременим теоријским поставкама лингвокултуролошког и когнитивносемантичког приступа у обради фразеолошке грађе. У зборнику су представљене карактеристике фразеолошко-паремиолошких јединица, изрека и пословица и истакнуто је да досадашњи резултати истраживања у овој области доприносе унапређењу лексикографског рада јер омогућавају критеријално одређивање статуса наведених јединица у општим, фразеолошким и лингвокултуролошким речницима савременог језика.

У већем броју радова из историјске лексикографије и лексикологије евидентне су релативност и условност разграничења синхроније и дијахроније, трдиционално-структуралистичких и савремених актуелних антрополошко-когнитивистичких оријентисаних приступа (зачеци когнитивистичког приступа, како у структуралистичким истраживањима тако и у концепцији и изради историјских и савремених речника), и то било да се инсистира на њиховом раздвајању било да се показује разливаност граница таквог раздвајања. У речничкој пракси, па и у историјској и етимолошкој лексикографији, у сваком кораку фазне припреме и обраде лексичке грађе, описују се чињенице које се тичу лексике и творбе, тако да комплетно и коректно описивање употребе и значења речи већ садржи у себи претпоставке реконструкције односно операцију својствену

дијакронији. Шире гледано, то намеће став о условности граница међу дисциплинама, па се не препоручује строга примена само једног метода чији је потенцијал ограничен у односу на језички материјал који се истражује и описује.

Заправо, овакво стање нарочито је видљиво у описној лексикографији, јер су први написани речници описивали и језички систем и језик у употреби, па су лексикографски поступци у обради и граматичких и семантичких карактеристика речи утирали пут лингвистичким теоријама, које се данас, како показују неки радови у зборнику, актуелизују као антрополошко-когнитивистички приступи различитог усмерења, и на чијој се дискурзивно-аналитичкој или експериментално-квантитативној обради језичког материјала разрађује методологија израде лингвокултуралних, концептуалних или асоцијативних речника. Предлогом израде концептуалног речника појмовних метафора у савременом српском језику и представљањем израде електронског интерактивног речника метафора и поредбених фразема руског језика на материјалу књижевних текстова, актуализују се домети концептуалне лексикографије као најновије лексикографске парадигме. Истакнуто је да интерактивни електронски речник метафора представља солидну основу за изучавање метафоричке слике света у књижевности одређеног периода и омогућава широки круг филолошких истраживања на плану еволуције метафоричке слике света.

На крају, Уредништво овим путем још једанпут изражава своју захвалност свим учесницима конференције *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема* и ауторима објављених радова у овом Зборнику који носи исти назив. Посебну захвалност дугујемо бројним рецензентима појединачних радова из Србије и иностранства, као и рецензентима Зборника – проф. др Андреји Желе, члану Словеначке академије наука и уметности (САЗУ), проф. др. Милошу Ковачевићу, др Снежани Петровић, научном саветнику и проф. Људмили Ричковој, који су својим несебичним залагањем и корисним сугестијама допринели квалитету Зборника. Организација Конференције и техничка припрема овако обимног Зборника биле би отежане без помоћи наших млађих колега, сарадника Института за српски језик, којима се такође искрено захваљујемо.

За финансирање Конференције и самог Зборника захваљујемо се Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ПЛЕНАРНА ИЗЛАГАЊА

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 17–49

UDK: 81:39

811.162.1'374

COBISS.SR-ID: 54595081

Jerzy BARTMIŃSKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl

CZY MOŻNA ZBUDOWAĆ TEZAUZUS ETNOLINGWISTYKI?

W JAKIM STOPNIU ETNOLINGWISTYKA JAKO DYSCYPLINA REALIZUJE OKREŚLONY PARADYGMAT NAUKOWY?

W referacie stawiam praktyczne pytanie o możliwość zbudowania tezausa współczesnej etnolingwistyki (lingwistyki antropologiczno-kulturowej) i dokonuję krótkiego przeglądu odnośnych badań, próbując dociec, czy prace etnolingwistów (także szerzej: prace uważane za etnolingwistyczne) realizują określony paradygmat naukowy. Sądzę, że tezaurus, czyli „słownik odzwierciedlający strukturę pola semantycznego danego języka informacyjno-wyszukiwawczego, obejmujący deskryptory, ich relacje oraz reguły stosowania”¹, byłby możliwy do zbudowania tylko pod warunkiem, że dyscyplina ma jasno określony przedmiot swoich badań i w miarę spójne instrumentarium pojęciowe i terminologiczne. Tezaurus z jednej strony pozwala sprawdzić pojęciową spójność dyscypliny, a z drugiej może wspomóc, a nawet wymusić zachowanie pewnego ładu i systematyczności w procesach indeksowania prac i układania bibliografii. Czy etnolingwistyka jako wyodrębniająca się dyscyplina (kierunek badawczy) uprawiana dziś w różnych krajach (słowiańskich i nie tylko) spełnia postulat pojęciowej koherencji? Na jakim poziomie: ogólnych założeń teoretycznych, stosowanej metodologii, zespołu podstawowych pojęć i terminów?

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, tezaurus etnolingwistyki, paradygmat etnolingwistyki, etnolingwistyczne badania.

1. Niniejszy tekst stanowi przedłużenie wywodów, które przedstawiłem w artykule pt. *W poszukiwaniu paradygmatu etnolingwistyki: glosariusz klu-*

¹ Internetowy *Słownik języka polskiego PWN*; krócej: „słownik kontrolowany obejmujący ekwiwalenty, ich wzajemne relacje i zasady stosowania” jak podaje *Sternik* [online]. Biblioteka Narodowa. [dostęp 2014-10-11]; o zasadach budowy tezausa zob. Woźniak-Kasperek 2005.

czowych terminów i pojęć (Bartmiński 2020). W artykule tym przywołałem definicję Thomas Kuhna, który postawił paradygmatowi dwa postulaty:

Paradygmat jest tym, co dzielą członkowie wspólnoty naukowej, i na odwrót, wspólnota naukowa łączy ludzi, którzy dzielą pewien paradygmat. (Kuhn 1962/1970)

Pytanie o istnienie paradygmatu odniosłem tylko do etnolingwistyki kognitywnej, uprawianej w środowisku lubelskiego rocznika „Etnolingwistyka”. Po dokonaniu przeglądu artykułów opublikowanych w 30 tomach rocznika, odwołaniu się do koronnego dzieła lubelskich etnolingwistów, *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL)² i do 5-tomowego *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (LASiS)³ opracowanego przez międzynarodowy zespół badaczy⁴, udzieliłem odpowiedzi pozytywnej: Tak, lubelska etnolingwistyka kognitywna spełnia oba postulaty Kuhna. Jest tak dlatego, że:

(1) akceptując zaczerpnięte z tradycji, określone założenia teoretyczne – ujmowanie języka w kontekście kultury, traktowanie języka jako narzędzia i efektu interpretacji świata – wypracowała spójne instrumentarium metodologiczne i analityczne, na które składa się m.in. przyjęcie potrójnej bazy materiałowej S-A-T (sytem – ankieta – teksty) i zespół 7 kluczowych pojęć: językowy obraz świata, stereotyp (koncept kulturowy), definicja kognitywna, punkt widzenia i perspektywa interpretacyjna, profilowanie i profil, wartości i podmiot;

(2) instrumentarium to spotkało się z akceptacją wielu badaczy nie tylko polskich⁵.

Co do instrumentarium: recenzenci podkreślali jego „systematyczność” w przypadku SSiSL (Tolstaja 2018, por. też Tolstaja 1997, 2014), a w przypadku LASiS – „jednolitą i spójną metodologię” (Fedorova 2018), „jedną metodę” (Niewiara 2019), „jednolitą metodologię i wspólne parametry” (Kul’pina i Tatarinov 2019).

Co do istnienia wspólnot naukowych uznających pewną metodologię i instrumentarium pojęciowe za swoje, wystarczy powiedzieć, że SSiSL jest realizowany przez zespół współpracowników (głównie studentów i doktorantów) S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej i J. Bartmińskiego, zaś LASiS został przygotowany przez grono współpracowników w liczbie 57 osób z 14 kra-

² W latach 1996-2021 wydano w Lublinie dwa tomy słownika w 10 zeszytach, zob. w bibliografii pod SSiSL.

³ Zob. w bibliografii LASiS t. 1–5.

⁴ *Leksykon* ma już też swoje narodowe wersje: serbską (Ajdačić 2015, 2019), litewską (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017) i grecką (Korus 2019).

⁵ Instrumentarium to omawiają szczegółowo Bartmiński 2014 i Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 81–86, zob. też dalej; o pracach lubelskiego zespołu etnolingwistycznego zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2009.

jów, którzy opracowali w sumie równo setkę rozpraw analitycznych na temat DOMU, PRACY, EUROPY, HONORU i WOLNOŚCI; rozprawy te napisano według podobnych założeń, oparto na podobnych danych materiałowych i zakodowano w większości za pomocą tej samej (lub bardzo podobnej) terminologii (Bartmiński 2015).

W efekcie w międzynarodowym środowisku naukowym pojawiło się określenie „lubelska szkoła etnolingwistyczna”⁶. S. Niebrzegowska-Bartmińska⁷ postawiła ją pod nazwą „etnolingwistyka kognitywna” obok innych etnolingwistycznych szkół słowiańskich: „dialektologicznej” Nikity Tołstoja i Swietłany Tołstojowej, „etymologicznej” Władimira Toporowa i Wiacesława Iwanowa⁸, onomastycznej Aleksandra Matwiejewa (Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 45–95), dodajmy: też obok semantycznej Ju. Apresjana, A. Arutiunowej, T. Bułyginy, A. Šmeleva i in.

2. W niniejszym referacie stawiam dalej idące, ogólniejsze pytanie **o paradygmat etnolingwistyki „jako takiej”**. Czy istnieje paradygmat wspólny dla badań o charakterze etnolingwistycznym, tzn. badań przyjmujących za swój przedmiot język w relacji do kultury, człowieka i społeczeństwa?

W tym momencie stajemy przed problemem, które badania niewątpliwie należą do etnolingwistyki (bo sami autorzy używają tej nazwy dla własnej autoidentyfikacji), a które można uznać za etnolingwistyczne (w sensie podanym wyżej), choć są prowadzone w ramach inaczej określanych (lub w ogóle nienazywanych) dyscyplin. Rzecz w tym, że obok nazwy etnolingwistyka⁹, która za przykładem amerykańskim¹⁰ jest używana najszerzej przez badaczy zarówno wschodnich¹¹, jak zachodnich¹², są w użyciu inne nazwy, wariantywne bądź skrócone:

⁶ Zob. Zinken 2004, Tolstaja 2005, Nepop-Ajdaćić 2007, Bernárdez 2010, Vaňková 2010, Duličenko 2011, Kul’pina i Tatarinov 2012, Rudenko 2014; zob. też Tabakowska 2013, Głaz 2018.

⁷ Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 45–67.

⁸ Takie dwa „kierunki” – „etymologiczny” i „dialektologiczny” w rosyjskiej etnolingwistyce wyróżnia Elena Berezovič 2009, s. 5, za A. Żuravlevem 1993.

⁹ Polsce *etnolingwistyka* w słownikach jest notowana od roku 1969 (w suplemencie do *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego), definiowana jako ‘*lingwistyka antropologiczno-kulturowa*’.

¹⁰ Wg G. Senfta (1983) 2012 nazwę *etnolingwistyka* zaproponował Bronisław Malinowski równo sto lat temu (zob. Malinowski 1920).

¹¹ Nikita Tolstoj 1992, 1995, Svetłana Tolstaja 2005, 2006, 2010, 2018; Aleksandr Hrolenko 2000, Aloyzas Gudavičius 2000, Irina Tokariewa 2001, Walentyna Konobrodska 2003, Aleksandr Gerd 2005, Elena Rudenko 2014, Marija Stanonik 2017.

¹² Pottier 1970, Kabakova 1993, Helbig 1982, 1986, Gunter Senft (1983)/2012, Lars von Karstedt 2004, James Underhill 2012, Bert Peeters 2015.

lingwistyka kulturowa (Anusiewicz 1994),
cultural linguistics (Palmer 1996, Sharifian 2016),
kulturwissenschaftliche Linguistik (Kusse 2012),
kulturanalytische Linguistik (Czachur 2017),
językoznawstwo antropologiczne (Chruszczewski 2011), *anthropological linguistics* (Foley 1997),
 także nazwy rozszerzające zakres dyscypliny na antropologię lub kulturoznawstwo:

antropologia lingwistyczna (Duranti 2000, Ahearn 2013)¹³, *lingwokulturologia* (V. Vorob'ev 1997, Maslova 2006, Sabitova 2015), por. też *Linguistik als Kulturwissenschaft* (red. Martin Wengler 2006), *Lenguaje como cultura* [Język jako kultura] (Enrique Bernárdez 2010),
lingwokoncepcyjologia (Levickij i in. 2013)¹⁴.

Najlepszą nazwą, w moim przekonaniu, jest *etnolingwistyka*; z trzech powodów: bo zawiera w swojej wewnętrznej formie dwa podstawowe odniesienia: do języka i człowieka („etnosu” jako wspólnoty ludzkiej, konstytuowanej przez kulturę), po drugie, bo jest to nazwa (jak wspomniałem) przyjęta najszerzej, po trzecie – co nie obojętne – jest poręczna, bo łatwo od niej utworzyć i nazwę badacza (*etnolingwista*), i stosowny przymiotnik (*etnolingwistyczny*)¹⁵. Różne ukierunkowania szkół etnolingwistycznych można charakteryzować dodanym przymiotnikiem: etymologiczna, dialektologiczna, onomastyczna, kognitywna, jak to zrobiła w swoim przeglądzie S. Niebrzegowska-Bartmińska (2020, s. 43–67).

Nie wystarczy jednak powiedzieć, że nazwa *etnolingwistyka* ma w członie pierwszym odniesienie do *etnosu* (grec. *éthnos* ‘lud, plemię, naród, społeczność’), bo człon ten może pełnić dwie różne funkcje, przedmiotową

¹³ Gunter Senft, autor hasła *Etnolingwistyka* (*Ethnolinguistik*) w niemieckim podręczniku etnologii Fischera (2012 [1983]) po porównaniu dwóch fundamentalnych anglojęzycznych dzieł: *Lingwistyki antropologicznej* Wiliama Foleya (*Anthropological Linguistics*, 1997) i do *Antropologii lingwistycznej* Alessandro Durantiego (*Linguistic Anthropology* 1997), stwierdził, że oba one integrują językoznawstwo i ludoznawstwo, doszedł do wniosku, że tytułowe formuły można traktować synonimicznie (choć zaznaczył, że punkty ciężkości są przez obu autorów rozłożone nieco inaczej); w swoim opracowaniu obie nazwy podciągnął pod *etnolingwistykę* w rozumieniu Bronisława Malinowskiego, którego uznał za twórcę terminu). Równocześnie zaliczył etnolingwistykę do nauk społecznych (Sozialwissenschaft).

¹⁴ Jako subdyscyplina lingwistyki *etnolingwistyka* jest stawiana obok *psycholingwistyki*, *socjolingwistyki* i *ekolingwistyki*, które traktują język w relacji do psychiki, społeczeństwa i środowiska.

¹⁵ Na gruncie polskim *etnolingwistykę* w *Suplemencie do Słownika języka polskiego* pod red. Doroszewskiego zdefiniowano ogólnie jako ‘lingwistykę zajmującą się badaniem stosunków między językiem a kulturą’. Systematyczne zainteresowania tematyką etnolingwistyczną pojawiły się w latach 80. XX wieku w ramach wrocławsko-lubelskiego konwersatorium „Język a kultura”, kiedy zaczęły wychodzić dwie serie wydawnicze: wrocławska „biała” pn. „Język a Kultura”, i lubelska „czerwona” oraz rocznik „Etnolingwistyka”.

lub podmiotową. W nazwach typu *etnografia*, *etnologia*, *etnogeneza*, *etnomuzykologia* ma znaczenie przedmiotowe, chodzi o *ethnos* jako obiekt badań i opisu (ogólnie lub pod jakimś kątem), natomiast w nowszej serii nazw, jak *etnonauka*, *etnometodologia*, *etnomedycyna*, *etnolingwistyka* – przyjmuje znaczenie podmiotowe: chodzi o rekonstrukcję obrazu świata, wierzeń i praktyk kulturowych z perspektywy samego użytkownika języka, członka danej wspólnoty kulturowej. W tym duchu tworzone są w ostatnim czasie nazwy szczegółowe typu *etnoskładnia*, *etnofilozofia*, *etnoteologia* (Wierzbicka (1999), *etnopragmatyka*, *etnofrazeologia*, *etnoleksykologia*, *etnoretoryka*, *etnoaksjologia* (Peeters 2015) itp. Z szerokiego pola wyznaczonego przez wszechogarniającą lingwistykę wydzielają one mniejsze części dające się łatwiej obserwować, analizować i opisywać z uwzględnieniem perspektywy podmiotu-konceptualizatora.

Definicje przedmiotu badań i zadań badawczych we wszystkich opracowaniach etnolingwistycznych (niezależnie od różnic w sposobie nazywania dyscypliny) są na poziomie ogólnoteoretycznym zbliżone, na poziomie pól badawczych, typu powoływanych danych i stosowanych metod analizy zróżnicowane, na poziomie podstawowych pojęć i terminów – w dużym stopniu rozbieżne. Wróć do tego w zakończeniu.

3. Wspólnych elementów możemy szukać, dokonując przeglądu badań, wychodząc od prac „ojców założycieli” dyscypliny, od Herdera i Humboldta, klasyków amerykańskich (Boasa, Sapira, Whorfa, Malinowskiego, Hymesa), poprzez prace francuskie (Pottier, Kabakova), angielskie (Underhill), nowsze niemieckie (Weisgerber, Senft, von Karlsted, Koselleck) i szkołę kanberską Wierzbickiej, po kraje słowiańskie, w których – wedle określenia Nikity Tołstoja – etnolingwistyka przeżywa swoje „powtórne narodziny”.

3.1. W Ameryce, uważanej za ojczyznę dyscypliny, etnolingwistyka jest skupiona na badaniu języków indiańskich i mniejszości etnicznych (w pracach F. Boasa, E. Sapira i W. L. Whorfa), definiowana jako

The study of language in relations to ethnic types and behaviour, especially with reference to the way social interaction proceeds (Crystal 1987, s. 412).

Przemożny wpływ na badania amerykańskie wywarł **Franz Boas** (1858–1942), inicjator badań nad językami indiańskimi. Boas podkreślał nierozzerwalne związki kultury i języka, który swoje nieuświadomiane kategorie narzuca kulturze, postulował zapisywanie tekstów w oryginalnych językach, priorytetem były dla niego empiryczne studia autochtonicznych kultur i języków Ameryki. Terminu „kultura” używał w znaczeniu „społeczności mownej”. Język był dla niego kluczowym elementem paradygmatu badań, „pierwszorzędnym narzędziem umożliwiającym wejście do świadomości użytkowników badanych języków”, dlatego jest nazywany „ojcem myśli

ochrzczonej później mianem tzw. hipotezy Sapira-Whorfa” (Chruszczewski 2011, s. 30), znanej też jako hipoteza relatywizmu językowego.

Jego uczeń **Edward Sapir** (1884–1939) uważał język za klucz do kultury i do myśli. Pisał:

Światy, w których żyją różne społeczeństwa, są odrębnymi światami, nie zaś tym samym światem, tylko opatrzonym odmiennymi etykietkami (Sapir 1978, s. 88).

Według Sapira jeśli badania nad terminologią rzucają światło na historię wynalazków i idei, to „wolno nam uznać język za symboliczny przewodnik po kulturze” (tamże, s. 89). Wspomniana hipoteza relatywizmu językowego ma dwa warianty: słaby i mocny. Wariant słaby: język wpływa na myślenie (Sapir), mocny, bardziej radykalny, głosi, że język determinuje myślenie, a co za tym idzie zachowanie, jak przyjmował uczeń Sapira, **Benjamin Lee Whorf** (1897–1941). Whorf pisał:

Myślenie nasze jest zawsze myśleniem w jakimś języku, w angielskim, w sanskrycie czy w chińskim. Każdy język stanowi rozległy i odrębny system wzorców, sankcjonujący kulturowe formy i kategorie, za pośrednictwem których nie tylko porozumiewamy się, ale, co więcej, analizujemy rzeczywistość, wyróżniając bądź ignorując w niej pewne typy relacji i zjawisk, za pomocą których rozumujemy i którymi wypełniamy naszą świadomość (Whorf 1982, s. 339–340).

Postrzegający nie tworzą sobie tego samego obrazu świata na podstawie tych samych faktów fizycznych, jeśli ich zaplecza językowe nie są podobne lub przynajmniej porównywalne (Whorf 1982, s. 285).

Hipoteza relatywizmu językowego, będąca przeciwieństwem uniwersalizmu językowego, choć budzi pewne kontrowersje (o czym m.in. Klimczuk 2013), niemniej wciąż inspiruje badaczy (zob. Leavitt 2015); posłużyła m.in. do badań empirycznych przejawów „nowomowy” totalitarnej władzy (Klimczuk 2013), jest obecna w dyskusjach translatołogów na temat granic przekładalności wzgl. nieprzekładalności języków (zob. Głaz 2019).

3.2. Jednak korzenie amerykańskiej etnolingwistyki tkwią niewątpliwie w **niemieckiej** antropologii filozoficznej przełomu XVIII i XIX wieku, zwłaszcza w pracach Herdera i Humboldta. Franz Boas, nauczyciel pierwszego pokolenia amerykańskich antropologów języka, pierwsze lata formacji naukowej spędził w Niemczech i przeniósł europejskie koncepcje do Ameryki. Szukając początków koncepcji etnolingwistycznych wypada więc cofnąć się do źródeł niemieckich, których inspirujący wpływ uznają zarówno badacze rosyjscy (N. Tołstoj), jak polscy (J. Anusiewicz, P. Chruszczewski i inni). Najczęściej przywoływane są prace Herdera i Humboldta.

Johann Gottfried Herder (1744–1803) jako badacz duchowości społeczeństw, podkreślał związek kultury z językiem, ukazywał specyfikę poezji i języka, podkreślał znaczenie pieśni ludowych dla rozwoju kultur narodowych. W *Myślach o filozofii dziejów* (1785–92, po pol. 1962) głosił uniwersalną ideę człowieczeństwa (*Humanität*), przedstawił oryginalną kulturową (nie polityczną) koncepcję narodu jako bytu autonomicznego; wysoko cenił kulturę narodów słowiańskich. Podkreślał kreatywność języka w przekazywaniu doświadczenia i obrazu świata, zależność od kontekstu kulturowego i historycznego, potrzebę odróżnienia kultury od natury; dostrzegał historyczne i przestrzenne zróżnicowanie kultur:

Każdy naród ma własny rezerwuuar myśli, które stały się znakami, tym rezerwuarem jest język: jest to rezerwuuar, do którego wnosily swój wkład stulecia [...] – jest to skarbiec myśli całego narodu¹⁶.

Wihelm von Humboldt (1767–1835) zapisał się w humanistyce europejskiej jako filozof języka i antropolog, głosiciel idei „ducha narodu” i „ducha języka”, twórca koncepcji języka jako działania (*energeia*), a nie dzieła, wytworu (*ergon*), języka jako pośrednika między człowiekiem a przedmiotami zewnętrznymi. Podkreślał poznawczą funkcję języka, jego więz z myśleniem:

Poprzez wzajemną zależność myśli i słowa jasne jest to, że języki nie są właściwie środkami przedstawiającymi już poznane prawdy, lecz są czymś daleko więcej, a mianowicie – środkiem do odkrywania prawd dotychczas niepoznanych. Ich różnorodność nie jest li tylko różnorodnością dźwięków i znaków, lecz właściwie różnorodnością samych światopoglądów¹⁷.

Szczególnie znacząca okazała się jego koncepcja wewnętrznej formy języka i językowego oglądu świata (*sprachliche Weltansicht*). Współcześni badacze interpretują te ogólne (nie do końca jasne i precyzyjne) twierdzenia Humboldta, odróżniając *Weltansicht* jako ‘ogład świata’ – *Weltanschauung* jako ‘światopogląd’, tj. „zespół przekonań na temat świata i ludzi ujawniający się w językowych wypowiedziach” (Trabant 2012, s. 135), a nawet idą dalej, rozbijając używane przez Humboldta wymiennie pojęcia na pięć: *Weltansicht* na ‘postrzeganie świata’ (*world-perceiving*) i ‘konceptualizowanie świata’ (*world-conceiving*), a *Weltanschauung* na ‘kulturową ramę mentalną’ (*cultural mindset*), ‘świat osobisty’ (*personal world*) i ‘perspektywę’ (Underhill 2009, s. 147–153).

¹⁶ J. G. Herder, *Werke* t. II, Berlin 1877, s. 13; cyt. za: Anusiewicz 1994, s. 23.

¹⁷ W. Humboldt, *Gesammelte Schriften* t.IV, Berlin 1968, s. 27; cyt. za: Anusiewicz 1990, s. 279.

3.3. Ale nie cała anglojęzyczna etnolingwistyka wywodzi się z inspiracji niemieckich. Inne źródła miały zwłaszcza szeroko dziś znane i komentowane badania Bronisława Malinowskiego i Della Hymesa.

Bronisław Malinowski (1884–1942), Polak piszący głównie po angielsku, badał egzotyczne języki na wyspach Melanezji, gdzie prowadził badania terenowe metodą obserwacji uczestniczącej. Jest twórcą etnolingwistycznej koncepcji języka (Kijewska-Trembecka 1984). Sytuował etnolingwistykę na styku lingwistyki i etnografii. Podkreślał ścisły związek języka z kulturą i kładł szczególny nacisk na odnoszenie znaczeń słów do kontekstu pragmatycznego i do całej sytuacji użycia słowa:

Aby pokazać znaczenie słów, musimy podać nie tylko brzmienie wypowiedzi i ekwiwalent znaczeniowy. Przede wszystkim musimy podać kontekst pragmatyczny, w którym zostały one wypowiedziane, korelację między brzmieniem i kontekstem oraz działaniem i aparaturą techniczną. (Malinowski [1935]/1987, s. 110).

Lingwistyka bez podstaw kulturowych musi zawsze być tylko domkiem z kart. W równym stopniu jest prawdą, że bez języka wiedza o jakimkolwiek aspekcie kultury jest niekompletna. (Malinowski, [1935]/1987, s. 54).

W rozprawie z roku 1920 na temat „form klasyfikujących” w języku kiriwina, pierwszy mówił o teorii etnolingwistycznej:

[P]rzestawiliśmy powyżej [formy klasyfikujące] głównie jako fakt językowy. Ale jest to też przyczynek do wysunięcia postulatu natury ogólnej, czyli potrzeby wypracowania teorii etno-lingwistycznej [rozstrzelenie J.B.], takiej, która służyłaby jako przewodnik w prowadzonych wśród tubylców badaniach językoznawczych, w powiązaniu z badaniami etnograficznymi¹⁸.

W komentarzu do książki Ogdena i Richardsa *The Meaning of Meaning* (1923) Malinowski opisał nowy typ funkcji języka, komunikację fatyczną, która służy wyłącznie podtrzymaniu kontaktu, a nie przekazowi informacji (Pisarkowa 2000, t. II, s. 25). Malinowski miał za złe Sapirowi, że nie doceniał pragmatycznego aspektu mowy¹⁹. Fundamentalna praca Malinowskiego *Ogrody koralowe i ich magia* (z roku 1935, polski przekład w roku 1987) zawiera znakomite analizy etnolingwistyczne „zaklęć magicznych”, „błogosławieństw”, „egzorcyzmów” itp., łączące teksty słowne z kontekstami sytuacyjnymi i kulturowymi²⁰.

¹⁸ Malinowski 1920, s. 69. Według słownika Webstera najwcześniejsze użycie ang. terminu *ethnolinguistics* przypada właśnie na rok 1920. G. Senft (2012) twierdzi, że to właśnie Malinowski jest twórcą terminu *ethnolinguistyka* (*ethnolinguistics*).

¹⁹ Malinowski [1935]/1987, s. 109.

²⁰ W latach 1980–2004 Wydawnictwo Naukowe PWN wydało w przekładzie na język polski trzynastotomową edycję *Dzieł* Bronisława Malinowskiego. Uczniem Malinowskiego

Pragmatyczny kontekst mówienia uczynił głównym przedmiotem antropologii językowej **Dell Hymes** (1927–2009), socjolingwista, nawiązujący do praskiej szkoły strukturalnej; wpisał się w dzieje amerykańskiej antropologii swoją koncepcją „etnografii mowy” (*ethnography od speaking*) i pojęciem „kompetencji komunikacyjnej” (*communicative competence*). Swoją analizę Hymes sam określał jako *S-P-E-A-K-I-N-G model*, złożony z 8 komponentów (pierwsze litery tworzą akronim):

Setting and scene – miejsce oraz czas, w którym dokonuje się akt mowy;

Participants – nadawca oraz odbiorca;

Ends – cele;

Act sequence – sekwencja działania, forma i kontekst wydarzenia;

Key – klucz, wskazówki, określające „ducha konwersacji”;

Instrumentalities – narzędzia, czyli formy oraz styl mowy;

Norms – normy społeczne, ogólnie przyjęte reguły zachowania;

Genre – gatunek mowy.

Hymesa interesowało raczej miejsce języka w kulturze, niż rola i miejsce kultury w języku.

4. Ważną współcześnie szkołą naukową w kręgu badaczy piszących w języku angielskim, której nie sposób pominąć, kiedy mowa o współczesnych badaniach etnolingwistycznych, jest stworzona przez **Annę Wierzbicką** w Canberze (Australia) teoria NSM – Natural Semantic Metalanguage, czyli Naturalnego Metajęzyka Semantycznego. Jest ona aktualnie najszerzej znaną metodą badania relacji język – umysł – kultura na poziomie semantyki międzykulturowej²¹.

Twórczość naukowa Anny Wierzbickiej rozwijała się w dwóch etapach – warszawskim i kanberskim. Okres warszawski kończyła wydana w roku 1972 książka *Lingua mentalis*, która zawierała pomysł rozkładania znaczeń złożonych na proste, wedle zasady sformułowanej przez Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1646–1716), autora koncepcji „alfabetu myśli ludzkiej” (*alphabetum cogitationum humanarum*), przypominanej po latach przez Andrzeja Bogusławskiego. Koncepcja ta stanowi fundament przyjętej przez nią teorii znaczenia i *Leitmotiv* wszystkich jej prac semantycznych, zarówno tych, które dotyczyły wybranych grup słownictwa (*Lexicography and conceptual analysis* 1985, *Semantics, Culture and Cognition* 1992, *Understanding cultures*

i naśladowcą jego metody „obserwacji uczestniczącej” jest niemiecki badacz języka wysp trobriandzkich, Gunter Senft, autor *The Trobriand Islanders' Ways of Speaking* (2010), który potwierdził trafność opisów Malinowskiego; zob. Senft 2020.

²¹ Por. tytuł książki Anny Wierzbickiej *Język, umysł, kultura*, będącej wyborem jej prac przełożonych na język polski i wydanych przez warszawskie Wydawnictwa Naukowe PWN w roku 1999 pod redakcją J. Bartmińskiego. O założeniach swojej teorii sama Wierzbicka mówiła 16 grudnia 2020 na internetowej konferencji w Moskwie, w referacie *Universal Semantic Primitives, fifty years later* (komputeropis).

1997, *Emotions* 1999), jak tekstów przypowieści ewangelicznych (*What Did Jesus Mean* 2001) czy problemów interakcji międzyludzkiej (*Cross-culture pragmatics* 1991). O ile niedefiniowalne semantyczne atomy są wspólne wszystkim językom świata, uniwersalne, gwarantujące międzykulturowe porozumienie, o tyle w poszczególnych językach funkcjonują ich swoiste konfiguracje uwarunkowane kulturowo. Wierzbicka narzuciła sobie ostre rygory, co do liczby owych „atomów”, zaczęła od niewielkiej liczby 13 jednostek w książce *Lingua mentalis* (1972): *ja, ty, to, ktoś, coś, świat, chcieć, nie chcieć, mówić, stawać się, myśleć o, wyobrażać sobie, być częścią czegoś* – z czasem powiększała ich zasób do 37 (1993), potem 55 (1996), a lista przedstawiona w książce *Experience, Evidence and Sens* (2010, s. 18) objęła takich jednostek 64:

„substantives”:	JA, TY, KTOŚ, COŚ, LUDZIE, CIAŁO
„relational substantives”:	CZĘŚĆ, RODZAJ
„determinatory”:	TEN, TEN SAM, INNY
„kwantyfikatory”:	JEDEN, DWA, KILKA, DUŻO/WIELE, MAŁO, WSZYSTKO
„ewaluatory”	DOBRY, ZŁY
„deskryptory”:	DUŻY, MAŁY
„predykaty mentalne”:	MYŚLEĆ, WIEDZIEĆ, CHCIEĆ, NIE CHCIEĆ, CZUĆ, WIDZIEĆ, SŁYSZEĆ
„mowa”:	MÓWIĆ, SŁOWO, PRAWDA
„działania, wydarzenia, ruch, kontakt”:	ROBIĆ, ZDARZAĆ SIĘ, PORUSZAĆ SIĘ, DOTYKAĆ
„lokalizacja, istnienie, posiadanie, specyfikacja”:	BYĆ (GDZIEŚ), BYĆ (ISTNIEĆ), MIEĆ, BYĆ (KIMŚ/CZYMŚ)
„życie i śmierć”:	ŻYĆ, UMIERAĆ
„czas”:	KIEDY/CZAS, TERAZ, PRZED, PO, DŁUGO, KRÓTKO, PRZEZ PEWEIN CZAS, W JEDNEJ CHWILI [in one moment]
„przestrzeń”:	GDZIE/MIEJSCE, TUTAJ, POD, NAD, DALEKO, BLISKO, STRONA [side], WEWNĄTRZ

„pojęcia logiczne”:	NIE, BYĆ MOŻE, MÓC, PONIEWAŻ [because], JEŻELI
„intensyfikikator, augmentator”:	BARDZO, WIĘCEJ
„podobieństwo”:	JAK

Na kolejnym etapie rozwoju teorii, pod wpływem jak się zdaje swego ucznia Cliffa Goddarda, obok uniwersalnych jednostek operuje też zespołem „cząsteczek” (molekuł), którymi np. w książce *Lexigraphy and Conceptual Analysis* (1985) są takie słowa, jak *drzewo, ziemia, usta, ręka; jeść, włożyć gotować; sok, ciepło, łatwo, ładnie; twardy, zielony* itp.

Wierzbicka wniosła znaczący wkład do teorii i praktyki definicji leksykograficznych. Przede wszystkim broni dwóch zasad: metodyczności i zrozumiałości w definiowaniu. Przestrzega przed błędnymi kołami w definiowaniu, odrzuca „definicje” synonimiczne, walczy z wadami definicji typu *ignotus per ignotius*. Jednoznacznie rozstrzyga kwestię typu wiedzy, do której definicja słownikowa powinna się odwoływać. Ma to być wiedza utrwalona w języku potocznym, który wyraża subiektywne doświadczenia i intuicje przeciętnego użytkownika języka. Jej zdaniem u podstaw języka stoi „podmiot doświadczający”. Wierzbicka na niezliczonych przykładach pokazała i udowodniła podmiotowy charakter znaczenia i przyjęła odpowiadającą temu stanowisku metodologię semantyczną. Przyjęty przez nią model opisu semantycznego stawia w centrum ‘JA’, które coś czuje, myśli, wyobraża sobie, mówi – pozostając w relacji do TY, z którym dialoguje. Jej definicje np. aktów i gatunków są budowane z perspektywy pierwszej osoby, w opozycji do strukturalistycznej i generatywistycznej bezosobowości semantyki Chomskiego. Język jest eksponentem wartości kulturowych, dlatego pozornie synonimiczne słowa, takie jak *ojczyzna – Vaterland – rodina; wolność – libertas – freedom* czy *ros. dusza – ang. soul* itp. mają w poszczególnych językach specyficzne znaczenia.

Radykalny lingwistyczny „semantycyzm” – uznanie prymatu semantyki w badaniach języka – skłonił autorkę do postawienia obok tradycyjnie wyróżnianej semantyki leksykalnej także semantyki gramatyki (książka *Semantics of grammar*, 1988), semantyki zachowań komunikacyjnych (książka *Cross-cultural Pragmatics*, 1991) i semantyki tekstu (tom *What Did Jesus Mean*, 2001).

Wierzbicka pogodziła relatywizm językowy spod znaku Sapira i Whorfa z uniwersalizmem na poziomie semantycznych „atomów” (Bogusławski 1991). W wielu punktach swego programu Wierzbicka nawiązywała do antropologicznego podejścia Humboldta i zwłaszcza Sapira. W Australii stworzyła dynamiczny zespół badaczy (Cliff Goddard, Bert Peeters, Carsten Levisen i inni), stosujący zaproponowane przez nią metody opisu do różnych języków. Jej program badań niewątpliwie spełnia oba warunki stawiane paradygmatowi naukowemu przez Kuhna.

5. Jak przedstawia się sytuacja badań etnolingwistycznych w samych Niemczech, skąd wyszły w swoim czasie najważniejsze impulsy inspirujące ujmowanie języka w kontekście kulturowym? Sytuację tę, bogatą w różnorodne dokonania, nie da się ująć z sposób jednoznaczny.

5.1. Z jednej strony bowiem jest tak, że romantyczne koncepcje Humboldta zostały odnowione dopiero po stu latach w ramach tzw. **gramatyki treści** i – jak napisał Helbig – gramatyka treści stała się „naczelną koncepcją językową językoznawstwa zachodniemieckiego” (Helbig 1982, s. 129). Jej najwybitniejszym reprezentantem był **Leo Weisgerber** (1899–1985), krytycznie oceniany w NRD za swoje przedwojenne koneksje nazistowskie. Przejął on od Humboldta trzy idee: każdy język niesie odrębny światopogląd; język jest działaniem, energią, a nie wytworem; język narodowy dysponuje „wewnętrzną formą”²². Utożsamianie przez Weisgerbera wspólnoty językowej ze wspólnotą narodową i jego teza o prawie do języka i o „narodotwórczej sile języka” miała – w ocenie Helbiga – negatywne skutki polityczne (Helbig 1982, s. 154–155). Według Weisgerbera język jako byt duchowo-pojęciowy pośredniczy między światem a człowiekiem, tworzy językowy *Zwischenwelt*, który jest myślowym przekształceniem świata, interpretacją, a nie jego prostym odbiciem (Guz 2012, s. 120). Uczeń Weisgerbera, Gipper, w sposób znamieny zatytułował tom ku czci nauczyciela *Język – klucz do świata*, wyrażając paradoksalną myśl, że język otwiera świat, a równocześnie zamyka go w swoich formach (Anusiewicz 1990, s. 287). W badaniach słownictwa Weisgerber i bliscy mu badacze (Trier, Porzig, Ipsen) operowali pojęciem „pola semantycznego”, które pozwalało przezwyciężyć izolacjonizm i opisywać nie poszczególne słowa, lecz ich systemowo zorganizowane zespoły (Guz 2012, s. 124).

5.2. Z drugiej strony (podobnie jak uczeni francuscy, zob. Kabakova 1993) niemieccy badacze relacji język-kultura chętniej niż do własnej tradycji nawiązywali do prac amerykańskich etnologów i antropologów kultury i zaczęli łączyć na nowo etnolingwistykę z humanistyczną antropologią, a także dynamicznie rozwijającą się socjolingwistyką. Na przykład Gunter Senft, autor hasła *Etnolingwistyka (Ethnolinguistik)* w niemieckim podręczniku etnologii Fischera (2012 [1983]) prezentował dokonania etnolingwistyki, odwołując się do autorów piszących po angielsku: do *Lingwistyki antropologicznej* Wiliama Foleya (*Anthropological Linguistics*, 1997) i do *Antropologii lingwistycznej* Alessandro Durantiego (*Linguistic Anthropology* 1997), traktując je jako inne nazwy etnolingwistyki. Zdaniem Senfta choć niemiecka etnolingwistyka ma za sobą długą tradycję historyczną, sięgającą J.G. Herdera, W. Humboldta i Friedricha Schleiermachera, którzy odkryli, że w języku

²² Pod pojęciem wewnętrznej formy językowej Weisgerber rozumie „wszelkie objawy poznania zawarte w strukturze pojęciowej słownictwa oraz w treści form syntaktycznych języka” (Helbig 1982, s. 135; tamże dalsza literatura na temat „wewnętrznej formy języka”).

znajduje wyraz kultura całej wspólnoty językowej (*Sprachgemeinschaft*) i że nie można opisać adekwatnie kultury bez uwzględnienia języka, ani języka bez uwzględnienia kultury, to rzeczywiste podstawy dla ukonstytuowania nowoczesnej etnolingwistyki jako osobnej subdyscypliny stworzyli Bronisław Malinowski i Franz Boas, a o uznaniu dla etnolingwistyki jako samodzielnej dyscypliny zdecydowały takie czynniki, jak: rosnące zainteresowanie socjolingwistyką i pragmatyką językową, zwrot kognitywistyczny w lingwistyce i etnologii, powstanie antropologii kognitywnej i odnowienie zainteresowań hipotezą Sapira-Whorfa dotyczącą języka i myślenia.

5.3. We współczesnych Niemczech definiuje się etnolingwistykę nie w relacji do nadużywanego pojęcia narodu, ale jako „badanie języka i mówienia pod kątem uwarunkowań kulturowych i na tle etnologicznych konceptów kulturowych”, jak pisze **Lars von Karstedt** w wydanej w Hamburgu w roku 2004 książce pt. *Sprache und Kultur. Eine Geschichte der deutschsprachige Ethnolinguistik*. W praktyce badawczej powstał jednak „konglomerat” („mało przejrzysty”), do którego „alles zu gehören scheint, was Sprache und in irgendeiner Weise berührt” (von Karstedt 2004, s. 250):

Za etnolingwistyczne uznano prace nad rekonstrukcją języków przedpiśmiennych, nad opracowaniem kategorii semantycznych i ideologicznych, studia dotyczące kontaktów językowych, rozwoju myślenia, badania bajek i mitów, dialektologię, badania polityki językowej i używania języka w różnych kontekstach społecznych i kulturowych, zapisywanie danych językowych w ramach opisów etnograficznych, formalnojęzykowe klasyfikacje języków przedpiśmiennych, prace nad związkami języka z obrazem świata, badanie tożsamości językowej i etnicznej, studiowanie wiedzy potocznej i wątków ideologicznych zawartych w języku, a także prace nad wymieraniem języków i mniejszości językowych. (von Karstedt 2004, s. 248).

Taki różnorodny, enumeratywny (eklektyczny) program etnolingwistyki, nieaspirujący do systematycznie budowanego Kuhnowskiego paradygmatu, zaprezentował też w swoim syntetycznym wykładzie przedmiotu etnolingwistyki Gunter Senft (1983/2012).

5.4. Na fali powojennego rozliczania się z nazistowską przeszłością i w duchu humanistycznego zwrotu lingwistycznego (*linguistic turn*) na styku historiografii i lingwistyki powstało 8-tomowe dzieło **Reinhardta Kossellecka** (1923–2006), opracowane wspólnie z Wernerem Conze i Ottonem Brunnerem, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart 1972–1997. Przyniosło ono gruntowny zapis postrzegania świata i jego ujęcia pojęciowego w kontekście dramatycznej XX-wiecznej historii Niemiec. Wybrane hasła, takie jak *Volk-Nation* ‘naród’, *Staat* ‘państwo’, *Demokratie*, *Revolution*, *Souveränität* itp., zostały zaprezentowane w aspekcie politycznym i historycznym jako mity i

symbole narodowe, zaliczane do „semantyki historycznej” i „historii idei”. Pod niektórymi względami ujęcia te są bliskie *Leksykonowi aksjologicznemu Słowian i ich sąsiadów* (LASiS, zob. dalej).

6. W krajach słowiańskich standardy badań etnolingwistycznych zbudował **Nikita Tolstoj** (1992, 1995) razem z żoną **Swietlaną Tolstojową** (Tolstaja 2006, Tolstye 2013). Weszły one do historii nauki pod nazwą moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej (MES). Twórca szkoły teoretycznie akceptował badanie relacji język-kultura zarówno na poziomie tradycji ludowej, jak narodowej (Tolstoj 1992) i dopuszczał dwa warianty etnolingwistyki, węższe (językoznawcze) i szersze (kulturoznawcze), ale w istocie skupił uwagę na tradycji ludowej i jej traktowaniu szerszym, w kontekście całej wieloskładnikowej kultury. Za kluczowe pojęcie przyjął „kod kulturowy”. Etnolingwistyka Tolstojowska nawiązała do tradycji niemieckiej Herdera, Humboldta, też Grimma i austriackiej szkoły „Wörter und Sachen”, korzysta jednak przede wszystkim z rodzimego dorobku semiotycznej szkoły tartusko-moskiewskiej. Badania zostały ukierunkowane na ślady przeszłości we współczesnej kulturze ludowej (tzw. *żiwaja starina*) wszystkich narodów słowiańskich. Miało to pozwolić rekonstruować duchową praojczyznę Słowian, z wykorzystaniem metod porównawczych i kartograficznych.

Swietłana Tolstojowa, która po śmierci męża jest niekwestionowanym liderem szkoły moskiewskiej, napisała, że

w odróżnieniu od dawnej tradycji lingwistycznej w krajach romańskich (Francja, Włochy, Rumunia) wpisanej organicznie w geografie lingwistyczną, i od amerykańskiej etnolingwistyki nastawionej na badanie kultur prymitywnych i języków amerykańskich Indian (Boas, Sapir) –

szkoła moskiewska sytuuje się

na pograniczu językoznawstwa, mitologii, folklorystyki i etnografii jako dyscyplina kompleksowa. Jej obiektem badawczym jest nie tylko język, ale i inne formy i obiekty, które wyrażają kolektywną świadomość, ludową mentalność, przyjęty przez dany *ethnos* obraz świata, tj. cała kultura ludowa, wszystkie jej aspekty, gatunki i formy, zarówno werbalne (leksyka i frazeologia, paremiologia, teksty folkloru), jak akcjonalne (obrzędy) i mentalne (wierzenia). Przedmiotem etnolingwistyki jest cała zawartość treściowa kultury, jej język semantyczny (symboliczny), jej kategorie i mechanizmy. Celem etnolingwistyki jest semantyczna rekonstrukcja tradycyjnego (archaicznego, przedchrześcijańskiego, mitopoetyckiego w swojej istocie) obrazu świata, światopoglądu i systemu wartości. (Tolstaja, *Etnolingwistika: sovremennoe sostojanie i perspektivy*, cyt. za: Chlebda 2018, s. 234).

Kluczowe pojęcie i terminy MES to:

- obraz świata (*kartina mira*) – tradycyjny (archaiczny, przedchrześcijański, mitopoetycki);
- kody kultury: werbalny (leksyka i frazeologia, paremiologia, teksty folkloru), akcjonalny (obrzędy) i mentalny (wierzenia);
- język symboliczny (koncepty kulturowe);
- *ethnos*, kultura ludowa;
- system wartości, kolektywna mentalność, ludowy światopogląd;
- gatunki folkloru;
- semantyczna rekonstrukcja.

W Polsce zdefiniowano etnolingwistykę nieco inaczej. W tomie pierwszym lubelskiej „Etnolingwistyki” z roku 1988 opublikowana została deklaracja programowa o następującej treści:

Etnolingwistyka jest tym kierunkiem współczesnego językoznawstwa, który za przedmiot swoich badań obiera język w jego złożonej relacji do kultury. A więc system językowy, jako zinstytucjonalizowany wytwór społeczny w całym bogactwie jego odmian, stylów, wariantów, a także w całej różnorodności jego użyciu, w relacji do systemu kultury jako swoistego porządku ludzkich działań z wpisanymi w te działania wzorami i wartościami, a także do kultury jako wytworu owych działań.

[...] Centralnym pojęciem wyznaczającym jej główny przedmiot zainteresowań będzie pojęcie językowego obrazu świata, rozumianego jako obraz ‘naiwny’, leżący u podstaw języka, utrwalony w strukturze gramatycznej i znaczeniach słów, także w strukturze i znaczeniach tekstów. („Etnolingwistyka” 1, 1988, s. 5)

Nieco wcześniej J. Bartmiński opublikował szkic *Czym zajmuje się etnolingwistyka?* (1986), w którym pisał, że nowa (w Polsce) dyscyplina ma ujawniać „przyjęte w kulturze sposoby konceptualizacji i kategoryzacji rzeczy, systemy stosowanych wartościowań, punktów widzenia, utrwalonych społecznie postaw wobec świata”. Ma „wychodząc od języka, docierać do człowieka” (Bartmiński 1986). Od początku istnienia pisma zakładano, że zainteresowania obejmą zarówno odmianę języka regionalną, jak ogólnonarodową i odpowiednio kulturę ludową i folklor, oraz literaturę i kulturę narodową, „elitarną”.

Polska etnolingwistyka w jej wersji znanej jako LEK określa się jako subdyscyplina lingwistyki i swój przedmiot badań lokuje we współczesności, nie historii, ale przyjmuje nastawienie panchroniczne, deklarując badania „przeszłości we współczesności”.

Za kluczowe pojęcia i terminy LEK uznaje się – jak już wspomniałem: językowy obraz świata, stereotyp²³, definicję kognitywną, punkt widzenia i perspektywę interpretacyjną, profilowanie i profil, wartości, podmiot.

Gdyby porównać obie koncepcje etnolingwistyki, moskiewską i lubelską, można wskazać podobieństwa i różnice.

Podobieństwa między nimi są istotne na poziomie fundamentalnych założeń, nie zaś szczegółowych rozwiązań. Dotyczą źródeł inspiracji, stosunku do innych nauk, pojmowania funkcji języka i kultury. Elementy wspólne obu szkołom:

(1) Obie szkoły nawiązują do Sapira i Whorfa, a idąc dalej w przeszłość do niemieckiej filozofii języka z przełomu XVIII i XIX wieku, Herdera i zwłaszcza Humboldta, któremu przyznaje się miano „ojca założyciela” lingwistyki antropologiczno-kulturowej; w Rosji też do Aleksandra Potebni, Władimira Toporowa i Jurija Apresjana, w Polsce do Toporowa i Apresjana, ale też do Bronisława Malinowskiego i Anny Wierzbickiej.

(2) Korzystają z dorobku i metod dialektologii, folklorystyki, etnografii (etnologii), badań mitologicznych, antropologii kulturowej i aksjolingwistyki.

(3) Opierają się na różnego typu danych: językowych (gramatyka, leksyka, kliszowane teksty folkloru), zapisach wierzeń i zrytualizowanych zachowań, oraz preferują przekazy ustne i badania eksperymentalne (kwestionariusze, ankiety), które dają dostęp do żywej świadomości ludzi.

(4) Przedmiotem badań jest nie tylko komunikacyjna, ale też (a nawet przede wszystkim) poznawcza, symboliczna (semiotyczna) funkcja języka i kultury, odniesienie języka do człowieka, do wspólnoty ludzkiej – narodowej, lokalnej, zawodowej itp., język jest więc traktowany jako narzędzie poznania świata, świadectwo mentalności indywidualnej i kolektywnej oraz zbiorowej tożsamości²⁴.

O tym, co łączy obie szkoły, mówili na spotkaniu w Lublinie 7 grudnia 2009 roku ze strony rosyjskiej Swietłana Tołstojowa i Jelena Bieriezowicz, ze strony polskiej J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska i Feliks Czyżewski²⁵. S. Tołstojowa, porównując lubelski SSiSL z moskiewskim SD, powiedziała:

Słownik lubelski [SSiSL] jest dla nas nieosiągalnym wzorcem doskonałości i dokładności w opracowaniu danych językowych i kulturowych. Z kolei wymiar bardziej szeroki, ogólnosłowiański [w SD], nieraz daje więcej możliwości interpretacji faktów, których nie da się wyjaśnić i powiązać w ramach tylko jednej tradycji narodowej. (Tolstaja 2010, s. 269).

²³ W ostatnich latach termin *stereotyp* coraz częściej jest zastępowany terminem *koncept kulturowy* (zob. Gryshkova 2014), bo *stereotypowi* niezmiennie za socjologami przepisywana jest konotacja negatywna.

²⁴ Tę propozycję porównawczej parametryzacji szkół etnolingwistycznych rozwija Wojciech Chlebda (2018, s. 233–234).

²⁵ Zob. zapis dyskusji w „Etnolingwistyce” 22, 2010, s. 256–270.

Jelena Bierzowicz o wzajemnych dobrych kontaktach mówiła z perspektywy uniwersytetu uralskiego:

Produktivnost' moskovsko-lublinskih kontaktov, sredi pročego (vzaimoobmena idejami, literaturoj, konferencij, vstreč etc.), vyražajetsja v tom, čto u ètih dvuh škol est' naučnye nasledniki, <<deti>>, pričem pojavilis' oni daleko za geografičeskimi predelami Moskvy i Lublina. [...] My možem sčitat' Moskvu svoej <<mater'ju>>, a Lublin – <<otcom>>. (Berezovič s. 269).

O dobrej współpracy polsko-rosyjskiej na polu etnolingwistyki obszernie wypowiedział się Bartmiński (2011). Za Leną Bierzowicz trzeba podkreślić, że w przypadku obu szkół mamy do czynienia nie tylko z określonymi (zbliżonymi) koncepcjami etnolingwistyki, ale też zespołami współpracowników, którzy te koncepcje zaakceptowali, i wypracowali znaczące wielotomowe publikacje. Po stronie szkoły moskiewskiej są to już ukończone monumentalne 5-tomowe *Slavjanskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar* 'pod red. N. Tołstoj (t. 1–5, Moskwa 1995–2012), po stronie lubelskiej realizowany aktualnie SSiSL = *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (t. 1–2, Lublin 1996–2021) oraz powstający z inicjatywy lubelskiej *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 1–5, Lublin 2015–2019).

7. Ośrodek lubelski zainicjował i jest koordynatorem międzynarodowego projektu LASiS – *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (t. 1–5, Lublin 2015–2019), który jest realizowany w ramach konwersatorium EUROJOS. Leksykon wykracza poza tradycyjne ramy sławistyki, stanowi krok w stronę postulowanych na XIV MKS w Ochrydzie porównawczych badań międzykulturowych (Moldovan 2008). Przenoszone są niektóre postulaty metodologiczne LEK (definicja kognitywna, szeroka baza materiałowa: system, ankieta i teksty = S-A-T) na szersze forum międzynarodowe. Program tych badań poniekąd przybliży zbliży LEK do programu realizowanego przez Annę Wierzbicką, która oddziaływała znacząco zwłaszcza na rozwój lubelskiej koncepcji definicji kognitywnej²⁶. Szczególne znaczenie dla LEK miały takie postulaty Anny Wierzbickiej (współbieżne z wcześniej ogłoszonym „manifestem” LEK z roku 1980), jak:

- odrzucenie w opisie semantyki słowa tradycyjnych ujęć taksonomicznych (ograniczających opis znaczenia do cech koniecznych i wystarczających) i przyjęcie zasady uwzględniania całego bogactwa cech relewantnych komunikacyjnie i kulturowo;

²⁶ O związkach Anny Wierzbickiej z lingwistyką polską i LEK zob. m.in. Bartmiński, *Droga naukowa Anny Wierzbickiej...* (2011); Tenże, *Drogi naukowej Anny Wierzbickiej ciąg dalszy...* (2016); Tenże, *In the Circle of Inspiration of Anna Wierzbicka...* 2018; Tenże, „*Etnolingwistyka*” na jubileusz Profesor Anny Wierzbickiej, 2018. Po polsku wydano przekłady prac Wierzbickiej: *Języka – umysł – kultura* (1999), *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne* (2006), *Słowa kluczowe. Różne języki – różne kultury* (2007).

- odwoływanie się do świadomości potocznej, do intuicji użytkownika języka;
- oparcie definicji zarówno na danych leksykalnych, jak frazeologicznych, paremiologicznych i tekstowych;
- budowanie eksplikacji w formie sekwencji zdań związanych w fasety.

Jak podkreślali redaktorzy książki *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition and Culture*,

proponowane przez Wierzbicką eksplikacje wpłynęły na koncepcję uprawiania lingwistyki przez Jerzego Bartmińskiego i jego współpracowników, i chociaż podejścia te powstały niezależnie, wpisują się one w ogólne ramy pojęciowe²⁷.

Sama Anna Wierzbicka, komentując wzajemne relacje LEK i własnej szkoły NMS, napisała:

Niezależnie od tego, że pracujemy na różnych polach, przyjmujemy różne punkty widzenia, różne konteksty teoretyczne i różne metodologie, uważam nasze podejścia za komplementarne, a kierunki naszych badań za zbieżne²⁸.

Największe różnice dotyczą sposobów budowania definicji: Anna Wierzbicka wybiera eksplikacje na poziomie minimalnych jednostek semantycznych, w pracach LEK operuje się zasobami języka potocznego²⁹.

8. W roku 2006 podjęto próbę podsumowania dokonań **etnolingwistyki słowiańskiej**³⁰ w formie konferencji pt. ***O przedmiocie etnolingwistyki i jej zadaniach***. Wyniki zostały opublikowane w tomie 18 „Etnolingwistyki”. Wypowiedzieli się etnolingwiści z Belgii, Białorusi, Polski, Rosji i Serbii.

Warto w tym miejscu ich opinie odnotować.

W obszernym szkicu *Postulaty moskowskiej etnolingwistyki* Swietłana Tołstaja, przypomniała dokonania szkoły, które stały się inspiracją dla badań w innych ośrodkach w Rosji, a także na Białorusi i Ukrainie, w Serbii, częściowo także w Polsce. Podkreśliła, że przedmiotem badań pozostaje tradycyjna kultura ludowa wszystkich Słowian, opisywana na bazie języka, folkloru, obrzędów i wierzeń jako dziedzictwo prasłowiańskie, duchowa proajczyzna Słowian³¹.

²⁷ Głaz, Danaher i Łozowski (eds), 2013, s. 16.

²⁸ Wierzbicka, *Polish zwierzęta 'animals' and jabłka 'apples': an ethnosemantic inquiry*, s. 137.

²⁹ O różnych wariantach definicji leksykograficznych (w tym Wierzbickiej i Bartmińskiego) zob. S. Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 136–162.

³⁰ Pomijam tu artykuł J. Bartmińskiego z roku 2004.

³¹ W kolejnym artykule pt. *Nikita Iljič Tolstoj i ego put' k etnolingvistike* Swietłana Tołstojowa przedstawiła historię moskiewskiej szkoły „dialektologicznej” od ekspedycji poleskiej – rozpoczętej w latach 60. XX do wydania SD (1995-2012) (Tołstaja 2013:17).

Lubow Fieoktistowa przybliżyła dokonania szkoły jekatierinburskiej, stworzonej przez Aleksandra Matwiejewa, Marię Rut i Jelenę Bieriezowicz, zbliżonej do szkoły moskiewskiej. Szkoła „uralska” skupia się na terenowych badaniach onomastyki i gwarowego słownictwa Rosyjskiej Północy, badania bazują na koncepcji JOS, dotyczą zwłaszcza stereotypów narodowych, oraz cech charakteru człowieka (głupota, lenistwo, przyzwoitość itp.), wykorzystują teorię pól semantycznych i wydobywają znaczenia symboliczne. Badaniami objęto język i kulturę także niesłowiańskich narodów uralskich, żywych i wymarłych.

Etnolingwiści białoruscy wg Nikołaja Antropowa i Tatiany Wołodziny pracują w myśl założeń szkół moskiewskiej i lubelskiej: badają tradycyjną kulturę duchową („etnokulturę”), język, etymologię, folklor, obrzędy, łączą dialektologię (atlas etnolingwistyczny) z teorią komunikacji i kulturoznawstwem (pod nazwą lingwokulturologii).

Sytuację w Serbii przedstawił Dejan Ajdaczić, przypominając historię gromadzenia dokumentacji dialektologicznej, folklorystycznej i etnograficznej, podkreślił wagę powstania pierwszego etnolingwistycznego rocznika „Kody kultur słowiańskich”, opartego na metodologii strukturalistycznej i inspiracjach rosyjskiej szkoły semiotycznej. Kody jako systemy umownych znaków wyrażają społeczne widzenie świata (*Weltanschauung, mirowozrieniye*), są opisywane zarówno synchronicznie, jak historycznie, unikając „wąskiego ukierunkowania metodologicznego”, ciężą ku interdyscyplinarności.

O etnolingwistyce w Polsce mówiło kilkoro referentów. Jerzy Bartmiński omówił siedem kluczowych pojęć wypracowane w toku prac nad *Słownikiem stereotypów i symboli ludowych*³², pozostałych polskich uczestników dyskusji interesował stosunek etnolingwistyki do innych dyscyplin humanistycznych. Dialektolog Halina Pelcowa stwierdziła, że dialektologia zapożyczyła od etnolingwistyki koncepcje definicji kognitywnej i pojęcie językowego obrazu świata oraz zasadę integrowania danych językowych, etnograficznych i folklorystycznych. Folklorysta Krzysztof Wrocławski podkreślił, że wartość etnolingwistyki polega na tym, że poszerza ona spektrum tekstów i rekonstruuje obraz świata z perspektywy nosiciela języka, a nie badacza, pozwala więc przekształcić folklorystykę w „etnofilologię”. Według antropologa kultury Rocha Sulimy etnolingwistyka, głosząc wartość ustności i rekonstruując obrazy świata, „antropologizuje” humanistykę i pozwala znajdować wyznaczniki tożsamości zbiorowej. Anna Tyrpa zwróciła uwagę na znamienne zróżnicowanie rozumienia przedmiotu etnolingwistyki przez badaczy: podczas gdy neofilolodzy za przykładem amerykańskim opisują języki mniejszości

³² Tj. językowy obraz świata, definicja kognitywna, uwzględniająca konotacje językowe i kulturowe, stereotyp jako potoczne wyobrażenie przedmiotu, punkt widzenia i perspektywa interpretacyjna, profilowanie i rama doświadczeniowa, podmiot, który doświadcza, konceptualizacje i werbalizuje.

narodowych („etnolekty”), poloniści badają relację język-kultura zarówno na poziomie dialektów i kultury regionalnej, jak języka narodowego i kultury narodowej, a podejmując badania porównawcze, ujawniają specyfikę myślenia różnych nacji. Wreszcie poznański lingwista Tadeusz Zgółka, inicjator kierunku studiów pn. „etnolingwistyka” na uniwersytecie poznańskim (UAM), akcentował wymiar dydaktyczny etnolingwistyki³³ i wagę tezy, że za językiem stoi cała wizja świata. Jego zdaniem należy więc na nowo zdefiniować kompetencję komunikacyjną, wprowadzić do niej obok komponentu gramatycznego także komponent kulturowy.

Na temat statusu etnolingwistyki wśród innych nauk wypowiedział się kilkakrotnie opolski slawista Wojciech Chleđa, który w szkicu ogłoszonym w roku 2012 był skłonny przypisać etnolingwistyce rolę „zwoznika nauk humanistycznych”³⁴.

9. Cechy specyficzne, wyznaczające różne profile poszczególnych szkół, to – **w szkole moskiewskiej:**

- ograniczenie badań do ludowości;
- nastawienie na badanie przeszłości i historyczności (diachronizm);
- uznanie praktyk obrzędowych i wierzeń za tak samo ważne jak danych językowych i tekstów folkloru;
- szukanie w języku przejawów mentalności narodowej;
- odróżnianie znaczeń kulturowych (symbolicznych) od znaczeń ściśle językowych, konotacji kulturowej od językowej;
- traktowanie języka i kultury jako fenomenów odrębnych, ale izomorficznych;

w szkole lubelskiej:

- objęcie badaniami nie tylko ludowości (dialektów, folkloru), lecz także języka i kultury ogólnonarodowej;
- nastawienie na współczesność (synchronię, panchronię);
- stawianie na pierwszym miejscu języka, praktyki i wierzenia traktowane jako fenomeny „przyjęzykowe”;
- szukanie w języku cech nie tylko narodowych, ale w szerokim sensie społecznych (regionalnych, zawodowych, środowiskowych);
- łączenie konotacji kulturowych i językowych;
- operowanie pojęciem lingwokultury.

A jak się przedstawia etnolingwistyka słowiańska wobec etnolingwistycznych badań zachodnich?

³³ Ten dydaktyczny aspekt etnolingwistyki jest rozwijany w pracach Berta Peetersa (2013, 2015).

³⁴ Zob. „Akcent” nr 130, 2012.

Belgijski sławista Pieter Plas, porównując badania słowiańskie (głównie z kręgu moskiewskiego i lubelskiego) z badaniami zachodnimi, podkreślał, że wszystkie szkoły etnolingwistyczne, traktując język jako narzędzie poznawania świata, uznając semiotyczną koncepcję kultury i preferując przekazy ustne, równocześnie różnie rozkładają akcenty: słowiańska etnolingwistyka skupia się na leksyce jako eksponencie ideologii i systemu wartości (co autor uznał za szczególnie cenne), zaś badania zachodnie, zwłaszcza północnoamerykańskie, w centrum uwagi stawiają dyskurs i pragmatyczny aspekt języka (Plas 2006).

James Underhill, założyciel The Rouen Ethnolinguistics Project, przypisuje etnolingwistom z Europy Środkowej lepsze niż w USA czy Francji rozumienie Humboldta, jego wiązania języka nie tylko z *Weltansicht*, ale też z *Weltanschauung*, tj. światopoglądem i ideologią, a ta może być odizolowana od języka, jak to się stało z polskim słowem *lud*, zawłaszczonym („ukradzionym”) przez polityków (Underhill 2013, s. 341); docenia zwłaszcza wartość ankietowania użytkowników języka także ze społecznych peryferii, nie tylko aglomeracji miejskich; podkreśla zalety profilowania, które pozwala odkrywać nowe wymiary znaczenia w różnych typach dyskursu (Underhill 2013, s. 341–342).

Adam Głaz, lubelski anglista, dwukrotnie porównywał lubelską etnolingwistykę kognitywną z anglojęzyczną lingwistyką kulturową (Głaz 2015, 2018) i stwierdzał, że

Chociaż zarówno w anglojęzycznej lingwistyce kulturowej, jak i lubelskiej etnolingwistyce posługujemy się pojęciem obrazu świata (*worldview*), to koncepcję językowego obrazu świata rozwinięto w sposób bardziej systematyczny raczej w świecie słowiańskim, np. w Rosji (*jazykowaja kartina mira*, por. Апресян 2006) [...]. (Głaz 2018, s. 246).

[Słowiańska] etnolingwistyka bada gramatykę języka oraz powstające w nim teksty / dyskursy, widząc w nich klucz do odtworzenia językowo-kulturowego obrazu świata. Choć jest to w dużej mierze prawdą także w wypadku anglojęzycznej lingwistyki kulturowej, to raczej mówi się tam (Palmer) o potrzebie dotarcia do danych etnograficznych w celu zrozumienia, a nie rekonstrukcji obrazu świata charakterystycznego dla danej społeczności językowo-kulturowej. W tym kierunku idzie także Sharifian (2017). (Głaz 2018, s. 247).

Autor zamyka swoje wywody stwierdzeniem, że

Lubelska etnolingwistyka kognitywna to spójna koncepcja wypracowywana od wielu lat przez ściśle ze sobą współpracujący zespół badaczy skupiony w jednym ośrodku naukowym (oraz oczywiście jego sympatyków i współpracowników rozproszonych po Polsce, a także poza jej granicami). Natomiast CL [cultural linguistics] to tworząca się dopiero koncepcja, szukająca swojego języka opisowego i uprawiana przez wielu badaczy w różnych krajach świata,

nie zawsze gotowych do poświęcenia swoich personalnych ambicji i rezygnowania z części wypracowanych przez siebie rozwiązań na rzecz wspólnego podejścia. Stąd oczywiście nietrudno tam o niespójności i niekonsekwencje. (Głaz 2018, s. 248–249).

10. Wróćmy na koniec do pytania postawionego na wstępie: Czy etnolingwistyka jako wyodrębniona dyscyplina uprawiana dziś w różnych krajach zachodnioeuropejskich i słowiańskich, w Ameryce i Australii, spełnia postulat pojęciowej koherencji i da się ująć całościowo w jeden spójny system pojęciowy? Czy można zasób dyscypliny ująć w formie słownika? Glosariusza? Tezaurusa?

O ile zbudowanie **glosariusza** jednej określonej szkoły etnolingwistycznej, lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej, okazało się zadaniem stosunkowo łatwym, wykonalnym (Bartmiński 2020), o tyle ułożenie **tezaurusa**, czyli słownika, który mógłby służyć jako przewodnik po zasobach całej dyscypliny, porządkować jej terminologię i być narzędziem indeksowania opracowań, jest o wiele trudniejsze. Dokonany przegląd szkół badawczych i ośrodków naukowych pokazuje duże wewnętrzne zróżnicowanie badań. Różnice dotyczą nawet, jak powiedziano wyżej, sposobu nazywania samej dyscypliny. Różnie też są wyznaczane relacje do innych dyscyplin: etnolingwistyka w nauce zachodniej jest traktowana jako dział socjolingwistyki (Hymes, Helbig), łączona z etnografią (Malinowski, Palmer), podporządkowana etnologii i etnosemiotyce (Greimas, Courtés), antropologii (Foley, Duranti), kulturoznawstwu (Worobiov, Masłowa). Status samodzielnej dyscypliny przyznaje się jej na gruncie słowiańskim, akcentując jednak bądź jej aspekt lingwistyczny (Bartmiński), bądź sytuując ją „na pograniczu językoznawstwa, mitologii, folklorystyki i etnografii jako dyscyplinę kompleksową” (Tolstaja 2013), i stawiając w bliskości socjolingwistyki, psycholingwistyki, także nowszej ekolingwistyki. Znalezienie wspólnego mianownika łączącego wszystkie szkoły i ośrodki może zostać dokonane tylko na bardzo wysokim poziomie ogólności podstawowych założeń teoretycznych.

Można więc przyjąć, że względna zgoda między badaczami dotyczy:

- (1) usytuowania przedmiotu zainteresowań – na styku języka, społeczeństwa i kultury;
- (2) uznania ścisłego powiązania języka i kultury, ujmowania języka w kontekście kultury, (w ostatnich latach operowania pojęciem lingwokultury);
- (3) skupienia uwagi na poznawczej i symbolicznej funkcji języka, traktowanie języka jako narzędzia interpretacji świata;
- (4) postawienia w centrum uwagi człowieka jako podmiotu postrzegającego, konceptualizującego i werbalizującego, jego perspektywy oglądu świata i jego mentalności;

- (5) uznania dla wagi wartości jako szczególnie ważnego przedmiotu badań;
- (6) dążenia do rekonstrukcji obrazu świata na bazie danych systemowych, tekstowych, także tekstów kultury;
- (7) eksponowania roli języka żywego, mówionego i odpowiednio wagi obserwacji komunikacji ustnej, naturalnej, *face ot face*.

W tezaursie problemy te będą mogły znaleźć się pod odpowiednimi hasłami, takimi jak:

- JĘZYK A KULTURA (KULTURA W JĘZYKU, LINGWOKULTURA);
- JĘZYK A SPOŁECZEŃSTWO;
- FUNKCJE JĘZYKA: KOMUNIKACYJNA, POZNAWCZA, SYMBOLICZNA;
- SYMBOL KULTUROWY, KOD KULTURY;
- PODMIOT JAKO OBSERWATOR, KONCEPTUALIZATOR, WERBALIZATOR;
- MIEJSCE WARTOŚCI W KULTURZE;
- JĘZYKOWY OBRAZ ŚWIATA;
- MOWA ŻYWA, KOMUNIKACJA USTNA.

Ale już co do bliższego określenia przedmiotu badań brak pełnej zgody: język wspólnot mniejszościowych, czy ogólnonarodowych i ponadnarodowych? O ile dla wielu badaczy – zwłaszcza amerykańskich i zachodnich – wciąż głównym obiektem zainteresowania etnolingwistów pozostają języki mniejszości etnicznych, języki „egzotyczne”, bądź rodzime gwary ludowe i folklor, o tyle w badacze w krajach słowiańskich, pozostając przy tradycji ludowej jako prototypowym przedmiocie badań, w coraz większym stopniu czynią nim także języki ogólnonarodowe, standardowe. Stanowisko to jest oparte na przekonaniu, że wszystkie języki naturalne są etnocentryczne, także te o zasięgu międzynarodowym, jak angielski (Wierzbicka 2014) i wszystkie dają się badać w podobny sposób.

Nie ma też jednomyślności co do metod opisu i rodzaju wykorzystywanych danych (zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2014, 2017). Podtrzymywane są własne lokalne praktyki badawcze i stosowane specyficzne instrumenty analityczne wypracowane przez poszczególne szkoły. Przy tym na poziomie POJĘĆ zbieżności są dość duże, choć obejmują zwykle tylko część szkół badawczych (por. wzmiankowane podobieństwa między MES i LEK oraz LEK i NMS), natomiast nazwy tych pojęć na poziomie leksykalnym czyli *terminy*, wykazują znaczne różnice i różnice te, jako że informują o różnych sposobach profilowania wspólnych (?) pojęć, muszą się w tezaursie znaleźć.

Przykładowo, kluczowe dla etnolingwistyki pojęcie JĘZYKOWEGO OBRAZU ŚWIATA jest obecne w pracach badaczy amerykańskich (anglojęzycznych) pod nazwą *the linguistic picture*, ale też *picture of the world*, *image of the world* lub ostatnio coraz częściej – *worldview* (Tabakowska 2013); w pracach francuskich jako *vision du monde* (Rastier), w niemieckich – *das sprachliche Weltbild* (u Humboldta *Weltansicht* i *Weltanschauung*, u Weisgerbera: *sprachliche Zwischenwelt*), w rosyjskich *jazykovaja kartina mira* (Tolstye) i *model mira* (Judin), w ukraińskich *mowna kartyna switu*, w czeskich – *jazykový obraz světa*, w serbskich – *jezička slika sveta*, w litewskich – *kalbos posaulėvaizdis* itd. Każda z wymienionych nazw nieco inaczej profiluje samo pojęcie, nie mówiąc już o tym, że nie ma też zgody między badaczami, co do jego rozumienia i pochodzenia³⁵. Najczęściej przyjmuje się, że pojęcie JOS wywodzi się z koncepcji Wilhelma von Humboldta, który używał określenia *Weltansicht* ‘wizenie świata’:

różnicowanie [języków] nie jest odmiennością dźwięków i znaków, lecz różnicowaniem sposobu widzenia świata³⁶.

Rzecz dalej komplikuje się – i staje się szczególnie interesująca – przez to, że Humboldt używał – jak wspomniano – nie tylko terminu *Weltansicht*³⁷, ale, co prawda rzadziej, także *Weltanschauung*³⁸. Komentatorzy Humboldta podkreślają nieklarowność i intuicyjność obu terminów (Gardt 2001), próbę uściślenia podjęli Trabant (Trabant 2012, s. 135) i James Underhill (Underhill 2009, s. 147–153)³⁹.

Jak z tego przykładu widać, kwestie terminologiczne muszą być traktowane z dużą uwagą i respektem dla indywidualnych propozycji, bo za słowami

³⁵ Jego początki autor amerykański upatruje w pracach Arystotelesa (Bock 1992), wskazuje się na Lutra (Mańczyk 1982, s. 31; Anusiewicz 1990, s. 278).

³⁶ *O językoznawstwie porównawczym w odniesieniu do różnych epok rozwoju języka*, 20 czerwca 1820, w: *O myśli i mowie*. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka, wybrała, przełożyła i poprowadziła wstępem E. Kowalska, Wyd. Naukowe PWN 2002, s. 220. Por. też: „[...] w każdym języku zawiera się swoisty sposób widzenia świata. Jak pojedynczy dźwięk pomiędzy przedmiot a człowieka, tak cały język wkracza między niego a oddziałującą nań od wewnątrz i z zewnątrz naturę. [...] Człowiek obcuje z przedmiotami głównie tak, że jego odczucia i postęпки zależą od jego wyobrażeń, nawet wyłącznie tak, jak mu ich dostarcza język.” (Wilhelm von Humboldt 1836/2001, s. 106).

³⁷ „Nach Humboldt ist Sprache <<kein blosses Verständigungsmittel, sondern der Abdruck des Geistes und der Weltansicht der Redenden>> (VI,23)”, w: Th. Lewandowski, *Linguistisches Wörterbuch* 3, wyd. 5, 1990, s. 1034.

³⁸ Por. *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości*, przekład i wprowadzenie E. Kowalska, Lublin 2001, Wydawnictwo KUL, s. 92.

³⁹ To doprecyzowanie ma walor heurystyczny, bo pozwala rozstrzygnąć współczesny dylemat, na ile JOS-y ograniczają się do języków narodowych, a na ile mogą mieć zasięg ponadnarodowy; można narodowe cechy odnajdować na poziomie *Weltansicht*, a ponadnarodowe – na poziomie opcji światopoglądowych, *Weltanschauung* (zob. Bartmiński 2020).

ukryte są subtelne rozróżnienia i intencje. Należy absolutnie ocalać specyfikę poszczególnych szkół od zatarcia.

11. Konkluzja

Budowanie tezaury dyscypliny należy widzieć jako pracę długofalową, rozłożoną na etapy.

Tezaurus powinien zbierać POJĘCIA i *terminy wspólne*, co do których panuje względna zgoda (takie jak wymienione wyżej), ale także pokazywać POJĘCIA i *terminy swoiste* dla poszczególnych szkół (jak pokazałem na przykładzie pojęcia językowego obrazu świata i różnych jego leksykalnych eksponentów).

Punktem wyjścia może być **słownik opisowy**, nienormatywny, zbierający wszystkie POJĘCIA i *terminy* używane w pracach etnolingwistów z uwzględnieniem różnych sposobów ich rozumienia.

Bibliografia⁴⁰

- Abramowicz, M., J. Bartmiński, W. Chlebda. „Językowo-kulturowy obraz świata Słowiana na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009)”. *Etnolingwistyka* 21 (2009): s. 341–342.
- Ahearn, Laura M. *Antropologia lingwistyczna. Wprowadzenie*. Kraków 2013 [Tłum z oryginału: *Living Language: An Introduction to Linguistic Anthropology*. 2012 W. Usakiewicz]
- Ajdačić, Dejan (red.). *O vrednostima u srpskom jeziku. Zbornik etnolingvističkih radova*. Beograd, 2015.
- Ajdačić, Dejan (red.). *O vrednostima u srpskom jeziku, 2*. Beograd, 2019.
- Anusiewicz, Janusz. „Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku”. [W:] *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński, Lublin 1990, s. 277–307.
- Anusiewicz, Janusz. *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław, 1994.
- Apresjan, Jurij. „Naiwny obraz świata”. *Etnolingwistyka* 6 (1994): s. 5–12.
- Apresjan, Jurij, V. Je. Apresjan, Babajeva, O. Bogusławskaja, B. Jomdin, T. Krylova, I. Levontina, A. Sannikov, Je. Uryson. *Jazykovaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*. Moskwa, 2006.
- Bartmiński Jerzy. „Czym się zajmuje etnolingwistyka?” *Akcent*, nr 4. (1986): s. 16–22.
- Bartmiński Jerzy. „Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa, [w:] Jerzy Bartmiński (red.), *Konotacja*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1988: s. 169–185.
- Bartmiński Jerzy. „Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata”. [W:] *JOS*, Lublin, 1990: s. 109–127.
- Bartmiński, J. „Nikita Iljicz Tołstoj i program etnolingwistyki historycznej”. *Etnolingwistyka* 5 (1992): s. 7–13.

⁴⁰ Opracowana w konwencji jak w artykule: Bartmiński 2020).

- Bartmiński Jerzy. „Miejsce wartości w językowym obrazie świata”. [W:] Jerzy Bartmiński (red.), *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003: s. 59–86.
- Bartmiński, J. „Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu”. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 16 (2004): s. 9–27.
- Bartmiński, Jerzy. *Jazykovaja kartina mira. Očerki po ètnolingvistike*. Moskwa: Indrik, 2005.
- Bartmiński Jerzy. *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2006.
- Bartmiński, Jerzy. „Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?” [W:] Anna Dąbrowska (red.). *Język a kultura, Tom jubileuszowy*, t. 20. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 2008: s. 15–33.
- Bartmiński, Jerzy. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox, 2009.
- Bartmiński, Jerzy. *Jezik – slika – svet. Etnolingvističke studije* (priredio Dejan Ajdačić, prevela Marta Bjeletić). Beograd: SlovoSlavia, 2011.
- Bartmiński, Jerzy. „Sedem ključovi ponjatija na kognitivnata etnolingvistika”. *Bulgarski Folklor* XL, nr 4 (2014): s. 399–412.
- Bartmiński, Jerzy. „Pol’sko-rossijskie vstreči na pole ètnolingvistiki”, *Novaja Pol’sa* 7–8, 2011, s. 51–55.
- Bartmiński, Jerzy. „Droga naukowa Anny Wierzbickiej. Od składni polskiej prozy renesansowej do semantyki międzykulturowej” *Teksty Drugie* 2011, nr 1–2, s. 218–238.
- Bartmiński, Jerzy. „Drogi naukowej Anny Wierzbickiej ciąg dalszy – Fenomen Anny Wierzbickiej,” *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego LXXIX* (2016), Warszawa 2017, s. 8–20.
- Bartmiński, Jerzy. „Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?”. [W:] *LASiS 1, DOM*, 2015: s. 7–13.
- Bartmiński, Jerzy. „In the Circle of Inspiration of Anna Wierzbicka: The Cognitive Definition – 30 Years Later”, *Russian Journal of Linguistics. Вестник РУДН. Серия: ЛИНГВИСТИКА* 2018 vol. 22 no. 4. p. 749–769. <http://journals.rudn.ru/linguistics>.
- Bartmiński, Jerzy. „W poszukiwaniu paradygmatu etnolingwistyki: glosariusz kluczowych terminów i pojęć.” *Južnoslovenski filolog* LXXXVI, kn. 76, sv. 2 (2020), s. 79–103.
- Berezovič, Elena. *Russkaja toponimija v ènolingvističeskom aspekte. Prostranstvo i čelovek*. Moskva 2009.
- Bernárdez, Enrique. „Language and culture. A review of Aspects of Cognitive Ethnolinguistics. Bartmiński, Jerzy (2009)”. *Review of Cognitive Linguistics* 2010, 8(2), s. 376–385.
- Bogusławski, Andrzej. „Lingwistyczny relatywizm względny. Anny Wierzbickiej rozwiązanie problemu różnorodności języków”. *Etnolingwistyka* 4, 1991, s. 41–49.
- Chlebda, Wojciech. „Czy polska etnolingwistyka może być zwornikiem nauk humanistycznych?” [W:] M. Grochowski (red.). *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju*. Warszawa, 2012: s. 91–98.

- Chlebda, Wojciech. „Pytania o tożsamość etnolingwistyki”. [W:] Jolanta Tambor (red.). *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy, koncepcje, perspektywy*. t. IV. *Pogranicza, mniejszości, regiony, etnolingwistyka*. Katowice, 2018: s. 227–239.
- Chruszczewski, Piotr. *Językoznawstwo antropologiczne. Zadania i metody*. Wrocław 2011.
- Crystal, David. *The Cambridge Encyclopedia of Language*, 1987.
- Czachur, Waldemar. „Lingwistyka kulturowa i międzykulturowa. Pytania badawcze, zadania i perspektywy”. [W:] *Lingwistyka kulturowa i międzykulturowa. Antologia*. Red. W. Czachur, Warszawa 2017.
- Czachur, Waldemar. „Jak porównywać obrazy Europy? Refleksje teoretyczno-metodologiczne po lekturze ‘Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów’”. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Linguistica* 53 (2019): s. 7–20.
- Duličenko, Aleksandr. *Osnovy slawjanskoj filologii. Istoriko-ètnografičeskaja i ètnolingwističeskaja problematika*. Opole 2011.
- Duranti, Alessandro. *Linguistic Anthropology* Cambridge, 1997.
- Etnolingwistyka ponad granicami*. Zapis panelu. Prowadzący: J. Bartmiński, Swietłana Tolstojowa, uczestnicy: Wojciech Chlebda, Tadeusz Zgółka, Jörg Zinken, Aleksey Yudin. [W:] Jolanta Tambor (red.) *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy, koncepcje, perspektywy*, t. IV, *Pogranicza, mniejszości, regiony. Etnolingwistyka*. Katowice, 2018: s. 211–257.
- Ethnolingvistica-slavica.org (witryna w Internecie).
- „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” [Rocznik], Lublin UMCS, t. 1–32 (1988–2020).
- Fedorova, Ljudmila. „Mesto ‘Aksiologičeskogo leksikona slawjan i ih sosedej’ sredi sovremennyh slovarej kul’turnyh konceptov (na primere toma ‘DOM’)”. W: *WJOS* 4, 2018: s. 25–43.
- Foley, William. *Anthropological Linguistics*. 1997.
- Gerd, Aleksandr. *Vvedenie v ètnolingvistiku*. 2. izd. Sankt Peterburg 2001.
- Głaz, Adam, David Danaher, Przemysław Łozowski (eds.). *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition and Culture*. London: Versita, 2013.
- Głaz, Adam. „Etnolingwistyka daleka i bliska”, *Etnolingwistyka* 27, 2015, s. 7–20.
- Głaz, Adam. „Lubelska etnolingwistyka kognitywna a anglojęzyczna lingwistyka kulturowa. Wybrane problemy”. *Etnolingwistyka* 30, 2018, s. 231–257.
- Głaz, Adam (ed.), *Languages – Cultures – Worldviews. Focus on Translation*, Palgrave Macmillan 2019.
- Goddard, Cliff and Wierzbicka, Anna. *Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages and Cultures*. Oxford University Press, 2014.
- Greimas, Algirdas Julien, Courtés, Joseph. *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris 1979.
- Gryshkova, Nina. „Leksem, pojęcie, stereotyp, koncept, znaczenie, idea – propozycja regulacji terminologicznych”. [W:] *WJOS* 3, 2014: s. 21–50.
- Grzegorzczkowska, Renata. „Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych. Problem inwariantu pojęciowego”. *Etnolingwistyka* 23 (2011): s. 217–225.
- Gudavičius, Aloyzas. *Etnolingvistika*. Šiaulai 2000.

- Guz, Marzena. *Językowy obraz świata u wybranych przedstawicieli lingwistyki niemieckiej, amerykańskiej i polskiej*. Poznań, 2012.
- Helbig, Gerhard. *Dzieje językoznawstwa nowożytnego*. Wrocław, 1982.
- Helbig, Gerhard. *Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970*. Leipzig 1986.
- Herder, Johann Gottfried. „Rozprawa o pochodzeniu języka”. [W:] *Wybór pism*. Wrocław, 1987: s. 59–175.
- Hrolenko, Aleksandr. *Ėtnolingvistika. Ponjatija, problemy, metody*. Slavjansk na Kubani, 2000.
- Judin, Aleksej. „Etnolingvistika”. [W:] S. Ja. Levit (red.). *Kul'turologija. XX vek. Ėnciklopedija*. t. 2. Sankt-Peterburg: Univ. Kniga, 1998: s. 408–411.
- Kabakova, Galina. „Francuzskaja Ėtnolingvistika: problematika i metodologija”, *Voprosy jazykoznanija* 1993, nr 6, s. 99–113
- Kijewska-Trembecka, Marta. *Etnolingwistyczna koncepcja języka Bronisława Malinowskiego*, Przegląd Humanistyczny 1984, 28 (11/12).
- Klimczuk, Andrzej. „Hipoteza Sapira-Whorfa – przegląd argumentów zwolenników i przeciwników”. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*. 1 (3), s. 165–181, Poznań, 2013.
- Konobrodska, Walentyna, *Kursova i dyplomna robota z etnolingwistyki*. Navčal'nyj posobnyk. Żytomyr 2003.
- Korus, Kazimierz. *Godność i wolność – greckie źródła tożsamości europejskiej*. Kraków: PAU, 2019.
- Kovšova, Marija, Gudkov, Dmitrij, *Slovar' lingvokul'turologičeskich terminov*, Moskwa 2017.
- Kuhn, Thomas. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press, (1962); cyt. wg II ed., 1970.
- Kul'pina, Valentina, Tatarinov, Viktor. „O sopostavitel'nyh aspektach pol'skoj kognitivnoj etnolingvistiki, *Vestnik Moskovskogo universiteta* 1. Serija 22. Teorija perevoda, Moskwa, s. 82–88.
- Kul'pina, Valentina, Tatarinov, Viktor. „Aksiologija truda i žizni v jazyke i v slovare (po materialam toma 'PRACA' „Aksiologičeskogo leksikona slavjan i ih sosedej””. [W:] *WJOS* 5, 2019: s. 35–63.
- Kusse, Holger. *Kulturwissenschaftliche Linguistik. Eine Einführung*. Göttingen 2012.
- LASiS = *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* pod red. Jerzego Bartmińskiego. Lublin, Wydawnictwo UMCS:
- T. 1, *DOM*, red. J. Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, 2015;
- T. 2, *EUROPA*, red. Wojciech Chlebda, 2018;
- T. 3, *PRACA*, red. J. Bartmiński, M. Brzozowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, 2016;
- T. 4, *WOLNOŚĆ*, red. Maciej Abramowicz, J. Bartmiński, 2019;
- T. 5, *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, 2017.
- Leavitt, John. *Linguistic Relativites: Language Diversity and Modern Thought*. Cambridge 2015.
- Levickij, A. E., Potapenko S., I., Vorob'eva O. P. *Lingvokonceptologija: perspektivnye napravlenija*. Monografija. Lugansk 2013.

- Łozowski, Przemysław. „Language vis-à-vis culture in Jerzy Bartmiński's cognitive ethnolinguistics.” [In:] *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, ed. A. Gład, D. S. Danaher and P. Łozowski, London 2013, Versita, s. 351–370.
- Malinowski, Bronisław. „Clasificatory Particles in the Language of Kiriwina”. *Bulletin of the School of Orient Studies, University of London*, No. 4, Vol. 1 (1920): pp. 35–78.
- Malinowski, Bronisław. *Ogrody koralowe i ich magia*. Warszawa: PWN, [1935]/1987 [original: *Coral Gardens and Their Magic*, London 1935].
- Mańczyk, Augustyn *Wspólnota językowa i jej obraz świata. Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera*, Zielona Góra 1982.
- Maslova, Valentina. *Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku*, Minsk 2006.
- Moldovan, Aleksandr. *Puti slavistiki v sovremennom mire*. Moskwa 2008.
- Nepop-Ajdačić, Lidia. *Polska etnolingwistyka kognitywna*. Kijów, 2007.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. „Lubelski zespół etnolingwistyczny – jego historia i program badawczy”. [W:] Maksymiuk-Pacek, Niebrzegowska-Bartmińska, *Bibliografia adnotowana lubelskiego zespołu etnolingwistycznego (do roku 2009)*. Lublin: Wyd. Polihymnia, 2009, s. 7–19.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. „Projekt badawczy (ETNO)EUROJOS a program etnolingwistyki kognitywnej”. *Etnolingwistyka* 25 (2013): s. 267–281.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława. „Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w 'Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów'”. [W:] *WJOS* 3, 2014: s. 71–102.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. „Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?” *Etnolingwistyka* 29 (2017): s. 11–29.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. *O definiowaniu i profilowaniu pojęć w (etno)lingwistyce*. Lublin 2020, Wydawnictwo UMCS.
- Niewiara, Aleksandra (rec.). „Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów”. Tom 3.: Praca. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (red.). *Wyd. UMCS, Lublin 2016*, „Język Polski” XCIX nr 3, 2019: s. 124–128.
- Palmer, Gary. *Towards a Theory of Cultural Linguistics*, University of Texas Press, Austin 1996.
- Peeters, Bert. „Language and cultural values: towards an applied ethnolinguistics for the foreign language classroom”. [in:] B. Peeters and al. (ed.), *Cross-culturally speaking, speaking cross-culturally*, Cambridge Scholars, 2013, s. 231–259.
- Peeters, Bert. „Language, culture and values: towards an ethnolinguistics based on abduction and salience”, *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 27, 2015, s. 47–62.
- Pisarkowa, Krystyna. „Językoznawstwo Bronisława Malinowskiego”. T. I. Więzy wspólnego języka, T. II. „Językoznawstwo Bronisława Malinowskiego. Problem znaczenia w językach pierwotnych. Formanty klasyfikujące w języku Kiriwiny. Słownictwo Kiriwiny.[...], Kraków 2000.

- Plas, Pieter. „Slavic ethnolinguistics and Anglo-American linguistic anthropology: convergences and divergences in the study of the language-culture nexus”, *Etnolingwistyka* 18, 2006, s. 135–143.
- Pottier, B., „Le domaine de l’ethnolinguistique”, *Langages*. 1970, № 18.
- Rudenko Elena, *Etnolingvistika bez granic. Vvedenie v lingvističeskiju antropologiju*. Posobie. Minsk 2014 BGU.
- Rutkovska, Kristina, Marius Smetona, Irena Smetonienė. *Vertybės Lietuvio pasaulėvaizdyje. Monografija*. Vilnius: Universiteto Leidykla, 2017.
- Sabitova, Z. K. *Lingvokul’urologija. Učebnik*. 2 izd, Moskva 2015.
- Sapir, Edward. *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje* (Przeł. Barbara Stanosz, Romand Zimand, słowem wstępnym oparzyła Anna Wierzbička). Warszawa: PIW, (1949)/1978.
- Senft, Gunter. „... to grasp the native’s point of view ...” – A plea for a holistic documentation of the Trobriand islanders’ language, culture and cognition. *Russian Journal of Linguistics* 24 (1), 2020, 7–30.
- Senft, Günter. „Ethnolinguistik”. [In:] *Ethnologie. Einführung und Überblick*, ed. Hans Fischer. 7. überarbeitete und erweiterte Auflage, 2012: pp. 271–286. [1. ed. 1983].
- Sharifian, Farazad. „Lingwistyka kulturowa.” [Z ang. oryginału „Cultural linguistics”, 2015, tłum. Adam Głaz], *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, 28, 2016, s. 31–55.
- Slavjanskie drevnosti*. N. I. Tolstoj (red.), t. 1–5, Moskva, 1995–2012.
- SLSJ – *Słownik ludowych stereotypów językowych*. Zeszyt próbny, Wrocław 1980.
- SPOTKANIE = *Spotkanie etnolingwistów z Moskwy i Lublina 7 grudnia 2009*, „Etnolingwistyka” 22, 2010, s. 256–270.
- SSiSL = *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Koncepcja całości i redakcja J. Bartmiński, zastępca redaktora S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- T. I – *Kosmos*, z. 1 *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie* (1996); z. 2 *Ziemia, woda, podziemie* (1999); z. 3 *Meteorologia* (2012); z. 4 *Świat, światło, metale* (2012); t. II – *Rośliny*, z. 1 *Zboża* (2017); z. 2 *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe* (2018); z. 3 *Kwiaty* (2019); z. 4 *Zioła* (2019), z. 5 *Drzewa owocowe i iglaste* (2020), z. 6 *Drzewa liściaste* (2021).
- Stanonik, Marija. *Etnolingvistika po slovensku*. Ljubljana 2017.
- Tabakowska, Elżbieta. „A Linguistic Picture, Image, or View of ‘Polish Cognitive Studies’”. In: Głaz Adam, David Danaher, Przemysław Łozowski (eds.). *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition and Culture*. London: Versita, 2013, pp. 321–338.
- Tokareva, Irina, *Ètnolingvistika i ètnografija obščenijsa*, Minsk 2001.
- Tolstaja, Svetlana. „Ètnolingvistika Eži Bartmin’skogo”. [W:] E. Bartmin’skij. *Jazykovej obraz mira: očerki po ètnolingvistike*. Moskva, 2005: s. 9–20.
- Tolstaja, Svetlana. „Postulaty moskovskoj ètnolingvistiki”. *Etnolingwistyka* 18 (2006): s. 7–27.
- Tolstaja, Svetlana. „Lubelsko-moskiewskie kontakty naukowe z perspektywy moskiewskiej”. *Etnolingwistyka* 22 (2010): s. 268–269.

- Tolstaja, S. (rec.). „Słownik stereotypów i symboli ludowych. T. I. Kosmos, cz. 1”, *Živaja starina* 1997, nr 4, s. 52–53; cz. 2, *Živaja starina* 2000, nr 2, s. 58–59; cz. 3 i 4, *Slavjanovedenie* 2014, nr 6, s. 104–109.
- Tolstaja, Svetlana. „Simvolika rastenij v pol'skoj narodnoj tradicii. Zlaki”. *Rocznik Slawistyczny* LXVII (2018): s. 189–195.
- Tolstaja, Svetlana. „Etnolingwistyka historyczno-porównawcza”, [W:] *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy, koncepcje, perspektywy*. T. IV. *Pogranicza, mniejszości, regiony. Etnolingwistyka*. Red. Jolanta Tambor, Katowice 2018, s. 221–226.
- Tolstaja, Svetlana. „Etnolingvistika: sovremennoe sostojanie i perspektivy.” (<http://www.ruthenia.ru/folklore/Tolstaja.htm>).
- Tolstoj, Nikita Iljič. „Język a kultura (Niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)”. *Etnolingwistyka* 5 (1992): s. 15–25 [Tłum. z ros. *Jazyk i kul'tura*, „Niektóre problemy slawjanskoj etnolingvistiki”. *Zeitschrift für Slavische Philologie* Bd L, 2, s. 238–253].
- Tolstoj, Nikita Iljič. *Jazyk i narodnaja kul'tura. Očerki po slavjanskoj mifologii i etnolingvistike*. Moskwa, 1995.
- Tolstye, Nikita i Svetlana. *Slavjanskaja etnolingvistika: voprosy teorii*. Ko Vtoromu Vserossijskomu soveščaniuju slavistov. Moskwa, 2013.
- Trabant, Jürgen. *Weltansichten. Wilhelm von Humboldts Sprachprojekt*. München, 2012.
- Underhill, James. *Humboldt, Worldview and Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
- Underhill, James. *Ethnolinguistics and Cultural Concepts. Truth, Love, Hate and War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Underhill, James. „Reflections upon Bartmiński's Cognitive Ethnolinguistics”. [W:] Gład, Adam, David Danaher, Przemysław Łozowski (eds.). *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition and Culture*. London: Versita, 2013; s. 339–349.
- Vaňková, Irena. „Úvodem na cestě kognitivní (etno)lingvistice”, *Slovo a Slovesnost: časopis pro otázky teorie a kultury jazyka*, 71, 2010, s. 245–249.
- Von Humboldt, Wilhelm. *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości*. Przekład i wprowadzenie Elżbieta M. Kowalska, Lublin, 1836/2001.
- Von Karstedt, Lars. *Sprache und Kultur. Eine Geschichte der deutschsprachige Ethnolinguistik*. Hamburg, 2004.
- Vorob'ev, V. , *Lingvokul'turologija: teorija i metody*, Moskwa, 1997.
- Whorf, Benjamin Lee. *Język, myśl i rzeczywistość* (przeł. Teresa Hołówka, wstępem opatrzył Adam Schaff). Warszawa: PIW, 1956/1982.
- Wierzbicka, Anna. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Przekł. z ang. I. Duraj-Nowosielska, Warszawa, 2007 [oryginał: *Understanding Cultures through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press, 1997]
- Wierzbicka, Anna. *Język – umysł – kultura*. Wybór prac. Red. J. Bartmiński. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Wierzbicka, Anna. *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin, 2006 (wydanie drugie 2010) [oryginał: *Semantics. Primes and Universals*, 1996].

- Wierzbicka, Anna. „Polish zwierzęta ‘animals’ and jabłka ‘apples’: an ethnosemantic inquiry”. In: Adam Głaz, David S. Danaher and Przemysław Łozowski (eds.). *The Linguistic Worldview. Ethnolinguistics. Cognition, and Culture*. London: Versita, 2013: s. 137–159.
- Wierzbicka, Anna. *Imprisoned in English. The Hazards of English as a Default Language*. Oxford, 2014.
- WJOS 1–6: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, Lublin 2012–2019:
- 1 – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*: [Analizy semantyczne domu, pracy, ojczyzny, wolności i in.] red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, Lublin 2012.
 - 2 – *Wokół europejskiej aksjofery*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2014.
 - 3 – *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin 2014.
 - 4 – *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, B. Żywicka, Lublin 2018.
 - 5 – *Koncepty i ich profilowanie*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, D. Pazio-Wlazłowska, Lublin, 2019.
 - 6 – *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*. Red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, D. Pazio-Wlazłowska, Lublin, 2019.
- Woźniak-Kasperek, Jadwiga. *Podstawy budowy tezaury. Poradnik*. Warszawa 2005.
- Zinken, Jörg. „Metaphors, stereotypes, and the linguistic picture of the world: Impulses from the Ethnolinguistic School of Lublin”. *Metaphorik.de* 7 (2004): s. 115–136.
- Zinken, Jörg. „Linguistic picture of the world or language in the world? Metaphors and methods in ethnolinguistic research”. *Etnolingwistyka* 20 (2008): s. 51–62.
- Zinken, Jörg. „The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics”. In: Jerzy Bartmiński. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London: Equinox, 2009: pp. 1–5.
- Žuravlev, A. F. „Vir doctus, vir docens: K 70-letiju akad. N.I Tolstogo”, *Voprosy jazykoznanija* 1993, nr 3.

Jeжи Бартмињски

ДА ЛИ СЕ МОЖЕ ИЗРАДИТИ ТЕЗАУРУС ЕТНОЛИНГВИСТИКЕ?
У КОМ СТЕПЕНУ ЕТНОЛИНГВИСТИКА КАО ДИСЦИПЛИНА СЛЕДИ
ОДРЕЂЕНУ НАУЧНУ ПАРАДИГМУ?

Резиме

У овом раду постављам практично питање о могућности израде тезауруса савремене етнолингвистике (антрополошке и културне лингвистике) и дајем кратак осврт на релевантна истраживања, покушавајући да сазнам да ли радови етнолингвиста (и шире: радови који се сматрају етнолингвистички) следе одређену научну парадигму? Мислим да би тезаурус, или „речник који одражава структуру семантичког поља датог језика код претраживања, који укључује дескрипторе, њихове односе и правила примене“, могао да се изгради само под условом да дисциплина има јасно дефинисан предмет свог истраживања и прецизан концептуални и терминолошки апарат. С једне стране, тезаурус омогућава проверу концептуалне конзистентности дисциплине, а с друге стране подржава или чак присиљава одржавање одређеног реда и систематичности у процесима индексирања дела и састављања библиографија. Да ли етнолингвистика као посебна дисциплина (истраживачки правац) која се данас развија у различитим земљама (словенским и осталим), испуњава постулат концептуалне кохерентности? На ком нивоу: општих теоријских претпоставки, коришћене методологије, скупа основних концепција и термина?

Кључне речи: етнолингвистика, тезаурус етнолингвистике, парадигма етнолингвистике, етнолингвистичка истраживања.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 51–64

UDK: 811.16'374

COBISS.SR-ID: 54600713

Маргарита Ивановна ЧЕРНЫШЕВА
Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН
chernysheva@bk.ru

НАУЧНЫЕ РАЗРАБОТКИ КОМИССИИ ПО ЛЕКСИКОЛОГИИ И ЛЕКСИКОГРАФИИ ПРИ МЕЖДУНАРОДНОМ КОМИТЕТЕ СЛАВИСТОВ (МКС)

В статье описывается текущая деятельность Комиссии по лексикологии и лексикографии при Международном комитете славистов, а также предыстория ее создания. Толчком к этому послужила масштабная практическая работа по созданию многотомных толковых словарей славянских языков в послевоенные годы, которая сопровождалась теоретическими разработками. В 1973 году была создана Комиссия по лексикологии и лексикографии для координации деятельности в области славянской лексикологии и лексикографии. В контексте мировых процессов начала XXI века возросло значение лексикографии и лексикологии в славянских странах. На современном этапе Комиссия по лексикологии и лексикографии видит свою роль в консолидации деятельности славистов-лексикографов и лексикологов с целью углубленной разработки актуальных проблем в этой области славистики в форме коллективных международных проектов. С 2003 года члены Комиссии и приглашенные к сотрудничеству эксперты реализовали два крупных международных проекта: «Славянская лексикография» в 2013 году и «Лексикология и лексикография славянских языков» в 2017 году, а также разработали тему «Критика в славянской лексикографии». В настоящее время члены Комиссии работают над двумя темами: «Славянская тематическая и идеографическая лексикология и лексикография» и «Уникальные и редкие проекты в славянской лексикографии».

Ключевые слова: Комиссия по лексикологии и лексикографии, Международный комитет славистов, славянская лексикология и лексикография, славянские языки.

1. Предыстория Комиссии по лексикологии и лексикографии

Прежде чем перейти к описанию современной деятельности Комиссии по лексикологии и лексикографии, нельзя не вспомнить события, предшествовавшие ее созданию¹.

1.1. Главным фактором, послужившим основанием для ее возникновения, стало активное развитие национальных лексикографий, произошедшее в славянских странах после Второй мировой войны. В это время слависты-лексикографы начали осуществлять крупные словарные проекты; возобновилась также работа над незавершенными трудами. Успешной реализации этих сложных задач способствовала государственная поддержка национальных академических трудов.

Интенсивный характер послевоенной лексикографической деятельности был весьма результативным. Главным достижением того времени стала подготовка и издание многотомных толковых словарей славянских языков. Активно развивалась также диалектная, историческая, этимологическая и двуязычная лексикография, складывались и другие лексикографические жанры.

1.2. Напоминаний хотя бы о части крупных словарей, появившихся в послевоенные десятилетия, достаточно, чтобы оценить масштаб развернувшейся лексикографической деятельности и скорость осуществления значительных по объему трудов.

В Белоруссии (несколько позже, чем в других славянских странах) был подготовлен и опубликован академический пятитомный (в 6-ти книгах) «Толковый словарь белорусского языка» («Тлумачальны слоўнік беларускай мовы», 1977–1984). В словаре описано более 105 тысяч слов, фразеологических и терминологических сочетаний.

В Болгарии сначала появился трехтомный «Словарь современного болгарского литературного языка» («Речник на съвременния български книжовен език», 1954–1959). А в 1977 году начал издаваться многотомный академический «Словарь болгарского языка» («Речник на българския език» – РБЕ, 1977–); в настоящий момент опубликовано 15 томов, в которых находится 119 229 заголовочных слов. Издание продолжается.

С 1961 по 1966 г. в Македонии вышли в свет три тома «Словаря македонского языка с сербохорватскими толкованиями» («Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања»). Словарь содержит 64 522 заголовочных слова.

¹ В соответствии с содержанием данного очерка мы вынуждены повторить, добавив новую информацию, сведения, касающиеся предыстории создания Комиссии по лексикологии и лексикографии; они почерпнуты из нашей работы, написанной по предложению Международного комитета славистов (Чернышева 2013).

В Польше с 1958 г. по 1969 год был опубликован подготовленный Польской академией наук первый документированный словарь современного польского языка «Słownik języka polskiego» (SJPDoг), состоящий из 10-ти томов и тома дополнений. В словаре описано около 125 000 слов. Этот лексикон послужил основой для других словарей польского языка.

С 1948 по 1965 гг. в России (в тогдашнем СССР) публиковался фундаментальный «Словарь современного русского литературного языка» в 17-ти томах (ССРЛЯ), ставший базисом развития русской академической лексикографии. Словник ССРЛЯ насчитывает 131 257 лексем (современным продолжением является фундаментальный Большой академический словарь русского языка² – БАС, 2004–).

После войны активно развивались лексикографические проекты Сербии и Хорватии. В 1959 г. появился первый том «Словаря сербскохорватского литературного и народного языка САНУ» («Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ», 1959–2017–), лексикографического труда, задуманного еще в недрах основанной в 1886 г. в Загребе Югославянской академии наук и искусств (ЈАЗУ), предполагаемый объем которого – 35 томов. В 1976 г. вышел из печати последний, 97-ой том «Словаря Югославянской академии наук и искусств» («Речник ЈАЗУ»), первый том которого появился еще в 1882 году (подробнее о сербской лексикографии – см.: Српска лексикографија 2018).

В 1946–1949 гг. в Словакии в Матице словацкой вышел «Словарь литературного словацкого языка» («Slovník spisovného jazyka slovenského»). Затем Словацкой академией наук был подготовлен и издан шеститомный «Словарь словацкого языка» («Slovník slovenského jazyka», 1959–1968).

В Словении с 1970 по 1991 гг. публиковался пятитомный «Словарь словенского литературного языка» («Slovar slovenskega knjižnega jezika» – SSKJ).

Украинские лексикографы подготовили академический толковый «Словарь украинского языка» в 11-ти томах («Словник української мови» – СУМ–11), который издавался с 1970 по 1980 гг., – наиболее полный и подробный словарь украинского языка того времени. Словарь содержит 134 058 слов.

В послевоенные десятилетия в Чехии был завершен восьмитомный «Справочный словарь чешского языка» («Příruční slovník jazyka českého» – PSJČ, 1935–1957). Словарь содержит 250 000 словарных статей. Затем был создан академический «Толковый словарь литературного чешского языка» в четырех томах («Slovníku spisovného jazyka českého» – SSJČ, 1960–1971).

² Об его создании – см.: (История БАС).

2. Научная реакция

2.1. Активизация деятельности в области славянской лексикографии побудила специалистов к обсуждению новых проектов и публикуемых работ, так что с конца 50-х годов XX века появилось значительное число рецензий на выходящие словари, в которых давалась оценка вышедших трудов, содержалась критика и предлагались новые лексикографические решения³.

2.2. Появились труды по общей теории лексикологии и лексикографии, в том числе, славянских языков. Созданию Комиссии по лексикологии и лексикографии при МКС предшествовал также ряд научных встреч, на которых обсуждались назревшие проблемы и актуальные задачи.

Накопленный опыт в области словарного дела в итоге привел к формированию славянской лексикографии современного типа.

3. Создание Комиссии и деятельность в 70–80-е годы XX в.

3.1. Таким образом, в связи с активной деятельностью по созданию словарей, развернувшейся в славянских странах, необходимостью разработки теоретических проблем славянской лексикологии и лексикографии, для обмена опытом, координации деятельности славистов, а также для осуществления совместных проектов Международным комитетом славистов в 1973 г. была учреждена Комиссия по лексикологии и лексикографии под председательством Ш. Пециара, руководителя «Словаря словацкого языка» («Slovník slovenského jazyka», 1959–1968).

Ближайшей целью созданной Комиссии стала разработка вопросов теории славянской лексикологии и лексикографии на практической основе словарного дела.

3.2. Через десять лет, в 1983 г. Комиссию возглавил Г. Шустер-Шевц, ведущий специалист по верхне- и нижнелужицкому языку (Schuster-Šewc 1967), создатель вышедшего с 1978 по 1996 гг. многотомного «Историко-этимологического словаря верхне- и нижнелужицкого языка» («Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache»).

³ В ряде случаев серьезное обсуждение на страницах научной печати готовящегося и/или публикуемого словаря приводило даже к смене концепции в ходе издания, как это произошло, например, со «Словарем современного русского литературного языка» – ССРЛЯ, который, в соответствии с первоначальным замыслом, составлялся как гнездовой, и в таком виде были опубликованы первые три тома, однако затем было принято решение «строить Словарь на новых основаниях» (Словарь современного русского литературного языка. Т. III. Москва-Ленинград, 1954. С. III); речь шла о расположении материала в соответствии с алфавитным порядком слов. На самом деле изменения, произошедшие в Словаре, были значительно глубже, и это тоже обсуждалось в научной печати.

3.3. Как и прошлые десятилетия, 70–80-е годы XX века (вместе с продолжавшимся процессом создания новых словарей славянских языков) характеризует активное словарное рецензирование (см. журналы того времени: «Anzeiger für slavische Philologie», «Zeitschrift für Slawistik», «Slavia», «Slavia Orientalis», «Јужнословенски филолог», «Студия славика» («Studia Slavica»), «Language», «Russian Linguistics», «Мовознавство», «Вопросы языкознания», издающийся в Москве ежегодник «Этимология» и др.). Число откликов на словарные разработки со временем все увеличивалось, – так, например, в одном только номере «Zeitschrift für Slawistik» (1976. Bd. XXI. № 6) были опубликованы рецензии сразу на пять болгарских словарей.

В то время активным участником этого процесса был член Комиссии по лексикологии и лексикографии, создатель концепции и руководитель «Этимологического словаря славянских языков» (ЭССЯ) академик О.Н. Трубачев, которому принадлежит в общей сложности 76 отзывов на словари разных (в основном, славянских) языков, среди которых находится семь больших по объему журнальных статей исследовательского характера (Щербин 2009).

3.4. Кроме того, необходимость обсуждения накопившихся проблем в области лексикологии и лексикографии славянских языков привела к проведению ряда лексикографических конференций и к появлению многочисленных сборников.

4. Деятельность Комиссии в конце 90-х гг. XX в. и в XXI в.

4.1. В 1998 г. на XII Международном съезде славистов в Кракове (Польша) председателем Комиссии по лексикологии и лексикографии была избрана Г.А. Богатова, специалист по русской исторической лексикологии и лексикографии (Богатова 1984), с 1989 г. по 2002 г. – главный редактор «Словаря русского языка XI–XVII вв.» (СлРЯ XI–XVII вв.).

Через пять лет в 2003 г. на XIII Международном съезде славистов в Любляне (Словения), председателем Комиссии по лексикологии и лексикографии была избрана М.И. Чернышева, член Редколлегии СлРЯ XI–XVII вв., один из авторов и редакторов этого лексикона⁴.

4.2. В связи с нараставшими в начале XXI века мировыми процессами глобализации, интеграции, сочетающимися с центробежными и центристскими тенденциями, на фоне всеобщей компьютеризации – при одновременном желании сохранить свое национальное достояние, в том числе, словарное богатство, – снова, как и в послевоенные годы, возросло значение лексикографии и лексикологии в славянских странах.

⁴ Юбилею издания СлРЯ XI–XVII вв. посвящена работа (Чернышева 2020).

4.3. Происходящее послужило толчком для активизации деятельности Комиссии по лексикологии и лексикографии, которая с того времени видит свою роль в консолидации деятельности славистов-лексикографов и лексикологов с целью углубленной разработки актуальных проблем этого направления славистики в форме осуществления коллективных международных проектов.

Таким образом, начиная с 2003 г., к каждому международному съезду славистов Комиссия стала готовить коллективные труды, в которых рассматривались одна или несколько научных тем.

5. «Славянская лексикография» 2013 г.

5.1. Вскоре после Люблянского съезда 2003 года прозвучало предложение создать обобщающий труд по славянской лексикографии, включающий историю словарного дела в славянских странах. Это предложение было горячо поддержано.

Во время международной конференции «История и культура славян в зеркале языка: славянская лексикография» (21–25 октября 2005 г.) в Москве состоялось заседание Комиссии, на котором был выработан и одобрен общий план будущей международной коллективной монографии.

5.2. Первым опытом стали «научные материалы», под названием «Теория и история славянской лексикографии» (Москва, 2008), опубликованные «малой печатью» только для членов Комиссии. Работа была подготовлена к XIV Международному съезду славистов 2008 года в Охриде (Македония) с целью обсуждения во время съездовского заседания и для определения направлений дальнейшей деятельности Комиссии.

5.3. Затем этот труд был переработан, существенно расширен и дополнен, и к XV Международному съезду славистов 2013 года в Минске (Белоруссия) была подготовлена международная коллективная монография «Славянская лексикография».

В этой работе представлены итоги исторического развития словарного дела в славянских странах, прослежены особенности становления национальных лексикографий, и описано их современное состояние вплоть до первого десятилетия XXI века, показаны также главные достижения и перспективные разработки в лексикографии славянских языков. 37 специалистов-лексикографов из 12 славянских и неславянских стран дали свое видение сложившейся ситуации в данной научной области, определили важнейшую проблематику и тенденции развития славянской лексикографии в целом и конкретной национальной, в частности. Одной из особенностей этого труда стало создание Приложения, где с целью расширения аудитории потенциальных читателей были помещены пере-

воды оригинальных очерков на русский язык, осуществленные шестью переводчиками.

В конце Предисловия было дано следующее заключение: «Подводя итоги, можно сказать, что в результате проделанной работы создан значительный по объему обобщающий труд, который... послужит новым стимулом не только для плодотворного развития лексикографии славянских языков, но и для дальнейшего обогащения словарного дела во всех славянских государствах» (Славянская лексикография. 2013: 18).

5.4. Коллективный труд «Славянская лексикография» вызвал широкий резонанс в научном мире, о чем свидетельствует появление нескольких рецензий (Sesar 2014; Супрунчук 2015; Дзятко 2015). Позволим себе привести оценку этой работы одним из рецензентов: «В целом книга “Славянская лексикография” является уникальным справочником. Она совмещает в себе и историю, и критику, и теорию, и методологию лексикографии славянских языков, ее связи с другими дисциплинами и науками... Представленные в ней проблемы, достижения и издания послужат ориентиром для будущих исследователей, исследователей и составителей словарей, для изучения славянских культур» (Супрунчук 2015: 105).

5.5. Интересно также, что после выхода в свет этого труда в Харьковском университете (Украина) и в Академии славянской культуры в Москве были введены специальные учебные курсы по славянской лексикографии и ее истории.

6. «Критика в славянской лексикографии»

6.1. Между двумя съездами – в Охриде (2008) и Минске (2013) – члены Комиссии обсуждали и разрабатывали также тему «Критика в славянской лексикографии». Результаты двенадцати исследований были опубликованы в разделе «Слов»яньська лексикографія: стан і критика» сборника «Українська толкова і перекладна лексикографія» («Українська і слов”яньська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові». Київ, 2012).

6.2. Значение этой темы определяется тем, что лексикографическая критика (не только в форме словарного рецензирования) представляет собой, по сути, разновидность лингвистической критики, поскольку она зачастую перерастает условные границы жанра и выходит за пределы собственно анализа конкретного словаря (или ряда однотипных словарей); таким образом, словарная критика в той или иной мере решает лингвистические задачи своего времени.

В ходе обсуждения конкретного материала и проблем теоретического характера, разрабатывались понятия «внешней» и «внутренней

критики» и их роли в совершенствовании лексикографической деятельности (Чернышева 2011).

6.3. Помимо собственно лингвистической проблематики на конференциях того времени обсуждались способы противодействия потоку хлынувшей низкопробной словарной продукции, своим массивом подавляющей подлинные лексикографические произведения.

7. Oblicza slawistyki. Komisje Międzynarodowego Komitetu Slawistów (1958–2013)

7.1. К тому же периоду относится написанная по просьбе Международного комитета славистов краткая предыстория Комиссии по лексикологии и лексикографии, и представлена ее деятельность с 1973 по 2013 в очерке, который был опубликован в 2013 году в сборнике, посвященном Комиссиям Международного комитета славистов (Чернышева 2013).

8. «Лексикология и лексикография славянских языков» 2017.

8.1. Следующим шагом в коллективной деятельности членов Комиссии и приглашенных к сотрудничеству специалистов стало завершение к XVI Международному съезду славистов в Белграде в 2018 г. крупного проекта «Лексикология и лексикография славянских языков» (Москва, 2017), где находится разработка двух тем: «Сравнительная лексикография славянских языков» и «Историческая лексикология славянских языков».

Истоки каждой новой темы коллективной работы уже есть в предыдущих трудах Комиссии. Так, тема «Сравнительная лексикография славянских языков» уже была представлена в очерке Жельки Финк-Арсовски «О хорватско-славянском словаре сравнительных фразеологизмов» (во второй части «Славянской лексикографии» 2013 года). А тема «Историческая лексикология славянских языков» обозначена в очерке А.А. Поликарпова «Модель жизненного цикла знака: к теоретическим основаниям исторической лексикологии и дериватологии» (в пятой, теоретической, части «Славянской лексикографии»).

Таким образом, новый коллективный труд Комиссии «Лексикология и лексикография славянских языков», с одной стороны, является продолжением предыдущего, а с другой – отражает новое направление ее деятельности. В работе приняли участие 30 ведущих специалистов из 11 славянских стран. Как и в предыдущем коллективном труде 2013 года, книга включает Приложение. Восемь переводчиков и два редактора-переводчика осуществили сложный труд переложения авторских разработок раздела «Историческая лексикология славянских языков» на русский

язык, поскольку именно эта часть – в силу назревших проблем – более всего нуждалась (и нуждается) в научном обсуждении.

8.2. Полученные результаты показывают перспективность и плодотворность разработок в области сравнительной лексикографии славянских языков (темы первой части обсуждаемой работы), поскольку, как показывают новейшие исследования, это направление стало весьма актуальным и перспективным в развитии славянской лексикографии, о чем свидетельствует тот факт, что в последнее время появляется все больше словарей, включающих сравнительный материал нескольких славянских языков.

8.3. Вторая и третья части, посвященные теме «Историческая лексикология славянских языков», ориентированы, соответственно, на осмысление проблем и задач развития исторической лексикологии – области, еще только складывающейся в ряде славянских стран, в которой, по мнению специалистов, еще не выработана общая методика исследования. Об этом напомнил в своем очерке Г.В. Судаков: «Констатируем в качестве проблем современного развития – отставание в разработке методологических и методических вопросов исторической лексикологии, а также отсутствие координации и редкие попытки коллективных исследований» (Лексикология и лексикография славянских языков 2017: 619). Сказанное, в данном случае, по отношению к исторической лексикологии русского языка относится в равной мере и к исторической лексикологии других славянских языков.

8.4. Заключительная оценка этого труда такова: «Итоговый международный труд “Лексикология и лексикография славянских языков” включает фундаментальные исследования, опирающиеся на современные научные достижения. Благодаря теоретической обоснованности, глубине проработки материала и масштабности разноаспектного рассмотрения, а также анализу назревших проблем и формулировке задач, требующих решения, представленные в этом труде разработки вносят серьезный вклад в развитие современной славянской лексикологии и лексикографии и становятся ориентиром для дальнейших изысканий» (Лексикология и лексикография славянских языков 2017: 9).

8.5. Специалисты высоко оценили новый труд Комиссии. В рецензии И. Касабова об этом сказано следующим образом: «Обсуждая коллективный труд „Лексикология и лексикография на славянските езици“ е безспорно научно постижение с очаквани рефлексии за съвременната езиковедска наука. Ценните идеи, представените конкретни научни постижения и систематизираното богатство от анализирани емпиричен материал за славянските езици са солидна база за по-нататъшни изследвания на тази важна и обширна изследователска област» (Касабов 2018).

9. Доклады и выступления на заседании Комиссии
по лексикологии и лексикографии при МКС.
XVI Международный съезд славистов

9.1. В 2018 году для участников заседания Комиссии на XVI Международном съезде славистов в Белграде были опубликованы («малой печатью») тексты шести докладов, где отражена тематика последнего коллективного труда и намечены перспективы будущего направления деятельности.

9.2. В этой брошюре также находится полный список участников всех проектов и изданий Комиссии с 2003 по 2018 гг. (Доклады и выступления 2018).

10. Перспективы деятельности Комиссии

10.1. На заседании Комиссии, проходившем на съезде славистов в Белграде (2018), были предложены и приняты для разработки следующие темы «Славянская тематическая и идеографическая лексикология и лексикография» и «Уникальные и редкие проекты в славянской лексикографии».

10.2. Эта тематика начала обсуждаться во время встречи лексикографов на Международной научной конференции «Е-гječnici i e-leksikografija / E-dictionaries and E-lexicography», которая состоялась в Загребе (10–11 мая 2019 г.). Продолжалось обсуждение в шести докладах на заседании Комиссии (17 мая 2019 г.) в Белоруссии во время XIV Международной научной конференции «Современные проблемы лексикографии» (Минск, 15–19 мая 2019 г.).

10.3. В 2020 году в силу сложившихся обстоятельств не состоялось два заседания Комиссии: одно – во время Международного симпозиума «Лексикография цифровой эпохи» (23–26 сентября 2020 года, Россия, г. Томск) и на международной научной конференции «Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема 28–30. октобар 2020, Београд), где должны были выступить с докладами 13 коллег из семи славянских стран. Список докладов воспроизведен на сайте Комиссии по лексикологии и лексикографии <http://www.ruslang.ru/lexcomission> (информация размещена на сайте Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН, Москва – <http://www.ruslang.ru>, в разделе *Интернет-ресурсы Института*, подраздел *Русский язык в контексте других славянских языков*). Хотелось бы надеяться, что эти доклады прозвучат на следующем заседании Комиссии, которое планируется провести во время XV Международной научной конференции «Современные проблемы лексикографии – LEX 2021» в Польше (Варшава, 19–21 мая 2021 г.).

10.4. Итак, к Международному съезду славистов 2023 года члены Комиссии по лексикологии и лексикографии планируют подготовить и опубликовать новый коллективный труд по объявленным выше темам: «Славянская тематическая и идеографическая лексикология и лексикография» и «Уникальные и редкие проекты в славянской лексикографии».

В заключение приводим информацию, полученную от Петера Женьюха, координатора Комиссий при Международном комитете славистов, относительно тематики, касающейся деятельности Комиссии, которая объявлена для представления на XVII Международном съезде славистов в Париже в 2023 году (сайт съезда: <https://mks-paris.sciencesconf.org/>). В разделе 1.6. «Лексикология» объявлена тема «Лексикография славянских языков» с добавлением «Он-лайн словари» (пункт 1.6.2). В разделе 1.2. «История славянских языков» объявлена тема «Лексикология славянских языков» (пункт 1.2.3).

Список литературы

- Богатова, Галина Александровна. *История слова как объект русской исторической лексикографии*. Москва: Наука, 1984.
- Дзятко Дмитрий В. [Рец. на:] *Славянская лексикография. Международная коллективная монография*. Отв. ред. М.И. Чернышева. М.: издат.центр «Азбуковник», 2013. 886 с. Весці БДПУ. 1,83 (2015): 87–88.
- Доклады и выступления на заседании Комиссии по лексикологии и лексикографии при Международном комитете славистов*. XVI Международный съезд славистов (Сербия, Белград, 23 августа 2018 г.). М.И. Чернышева (отв. ред.). Москва: ЛЕКСПУС, 2018.
- Марк Ф. Карамян, Станислав А. Головань (введение). *История Большого академического словаря русского языка*. Mark M. Karamian and Stanislav A. Golovan. *The History of the Great Academic Dictionary of the Russian Language. An Introduction*. Лондон–Сан-Франциско–Акапулько: Σίγμα, 2012. London–San Francisco–Acapulco: Σίγμα, 2012.
- Касабов, Иван. „Нови разработки по лексикология и лексикография на славянските езици“. *Език и литература*. 3–4 (2018): 312–314.
- Лексикология и лексикография славянских языков. Международный коллективный труд*. М.И. Чернышева (отв. ред.). Москва: ЛЕКСПУС, 2017.
- Славянская лексикография. Международная коллективная монография*. М. И. Чернышева (отв. ред.). Москва: Азбуковник, 2013.
- Српска лексикографија од Вука до данас*. Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности, Савез славистичких друштава Србије, 2018.

- Супрунчук Микита В. „[Рец. на:] Славянская лексикография. Международная коллективная монография“. Отв. ред. М. И. Чернышева. М.: *Азбуковник*, 2013. 886 с. *Јужнословенски филолог*. LXXI, 1–2 (2015): 97–105.
- Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов*. М. И. Чернышева (отв. ред.). Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2008.
- Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ: Національна академія наук України. Інститут української мови, 2012: 308–444.
- Чернышева, Маргарита И. „Параметры лексикографической критики. Слово и словарь“. В: *Vocabulum et vocabularium*. Харьков-Клагенфурт: Видавництво «Підручник НТУ „ХПІ“», 2011, 7–10.
- Чернышева, Маргарита И. „Комиссия по лексикологии и лексикографии (1973–2013)“. В: *Oblicza slawistyki. Komisje Międzynarodowego Komitetu Slawistów (1958–2013)*. Stanisław Gajda (red.). Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa, 2013, 187–194.
- Чернышева, Маргарита И. „Итоги 45-летнего издания «Словаря русского языка XI–XVII вв.»“. *Јужнословенски филолог*. LXXVI, 1 (2020): 9–40.
- Щербин, Вячеслав К. „О. Н. Трубачев и научная критика словарей“. В: *Академик Олег Николаевич Трубачев. Очерки. Материалы. Воспоминания*. Е. П. Чельшев (отв. ред.). Москва: Наука, 2009, 296–319.
- Sesar, Dubravka. „Slavenska leksikografija od početaka do danas (Славянская лексикография, Азбуковник, Москва)“. *Suvremena lingvistika*. 40, № 77 (2014): 103–108.

Словари

- Большой академический словарь русского языка*. Т. 1–29–. К. С. Горбачевич и др. (ред.). Санкт-Петербург: Наука, 2004 –.
- Речник на българския език*. Т. 1–15–. Кристилина Чолакова и др. (гл. ред.). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1977–2015–.
- Речник на македонскиот јазик со српскохрватски јазик*. Т. 1–3. Блаже Конески (ред.) и др. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1961–1966.
- Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1–3. Стоян Романски (гл. ред.). София: Българска академия на науките. Институт за български език, 1954–1959.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. Александар Белић (гл. уред.). Т. I–XX–. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–2017–.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1–31–. Москва: Наука, Азбуковник, Нестор-История, ЛЕКСРУС, 1975–2019–.
- Словарь современного русского литературного языка*. Т. 1–17. В.И. Чернышев (ред.). Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948–1965.
- Словник української мови*. Т. 1–17. І.К. Білодід (ред.). Київ: Наукова думка, 1970–1980.

- Глумачальны слоўнік беларускай мовы*. Т. 1–5 (6 кн.). К. К. Атраховіч (рэд.). Мінск: АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, БэлСЭ, 1977–1984.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* / О. Н. Трубачев (ред.) и др. Вып. 1–41–. Москва: Наука, 1974–2018–.
- Příruční slovník jazyka českého*. Oldřich Hujer (red.) et al. T. I–VIII. Praha, 1935–1957.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Т. 1–5. Anton Bajec (aut.) et al. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Pamovša ZRC SAZ, 1970–1991.
- Slovník slovenského jazyka*. Štefan Peciar (ved. red.). Т. I–VI. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959–1968.
- Slovník spisovného jazyka slovenského*. Anton Jánošík, Eugen Jóna (aut.). Martin: Matica slovenská, 1946–1949.
- Slovníku spisovného jazyka českého*. Т. I–IV. Bohuslav Havránek (red.). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 1960–1971.
- Słownik języka polskiego*. Т. I–XI. Witold Jan Doroszewski (red.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna“, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958–1969.
- Sorbische Sprachdenkmäler* (16. – 18. Jahrhundert). Heinz Schuster-Šewc (red.). Bautzen: Domowina, 1967.
- Schuster-Šewc, Heinz. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Bautzen: Domowina, 1978–1996.

Margarita Ivanovna Chernysheva

SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE COMMISSION FOR LEXICOLOGY AND
LEXICOGRAPHY OF THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS
(ICS)

S u m m a r y

The article describes the current activities of the Commission for Lexicology and Lexicography (International Committee of Slavists), as well as the background of its creation. The impetus for this was the large-scale practical work on the creation of multi-volume explanatory dictionaries of Slavic languages in the post-war years, which was accompanied by theoretical developments. In 1973, the Commission for Lexicology and Lexicography was established to coordinate activities in the field of Slavic lexicology and lexicography. In the context of the world processes of the early 21st century, the importance of lexicography and lexicology in the Slavic countries has increased. At the present stage, the Commission for Lexicology and Lexicography sees its role in consolidating the activities of Slavic lexicographers and lexicologists with the aim of in-depth research on current problems in this area of Slavistics in the form of collective international projects. Since 2003, members of the Commission and experts invited to cooperate have implemented two major international projects: “Slavic Lexicography” in 2013 and “Lexicology and Lexicography of Slavic Languages” in

2017, and also developed the topic “Criticism in Slavic lexicography”. Currently, the members of the Commission are working on two topics: “Slavic thematic and ideographic lexicology and lexicography” and “Unique and rare projects in Slavic lexicography”.

Keywords: Commission for Lexicology and Lexicography, International Committee of Slavists, Slavic lexicology and lexicography, Slavic languages.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 65–89

UDK: 811.163.41'374

811.163.4'374

COBISS.SR-ID: 54606089

Стана С. РИСТИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

РЕЧНИК САНУ И БЕОГРАДСКА ЛЕКСИКОГРАФСКА ШКОЛА

У раду је представљено заснивање и развој Београдске лексикографске школе од њених раних зачетака средином 19. века до данас. У Уводу је показано како је лексикографска активност поствуковског периода у оквиру најзначајнијих српски научних институција током свог развоја испрофилисана у лексикографску школу, која се на савременој србистичкој и славистичкој лингвистичкој сцени препознаје и издваја као Београдска лексикографска школа, заснована на јединственом националном програму, а пре свега на активностима у току припреме и дугорочне израде тезаурусног речника *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (Речника САНУ). У главном делу рада представљене су теоријско-методолошка основе рада на Речнику и периодизација развоја школе до 60-их година 20. века, обележена радом њиховог зачетника Јована Стејића и утемељивача Стојана Новаковића и Александра Белића.

Кључне речи: Београдска лексикографска школа, Речник САНУ, периодизација развоја школе, савремене перспективе развоја школе, дигитализација језичких ресурса Речника САНУ, лексикографија, српски језик.

Увод

1.1. Заснивање и развој савремене српске лексикографије у периоду од средине 19. века до данас може се пратити на основу реализације јединственог лексикографског програма, који се одвијао у оквиру водећих српских научних институција у виду планирања и израде речника српског језика различитог обима: кратког једнотомног речника, речника средњег обима и великог тезаурусног, академијског речника. Резултати

тог програма данас се препознају као делатност Београдске лексикографске школе која је утемељена током припреме и израде вишетошног тезаурусног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (Речника САНУ).

1.2. Стицајем историјских околности, заснивање и унапређење ове лексикографске школе било је везано само за једну институцију, а то је Институт за српски језик САНУ. Наиме, показало се да су претходне институције, Друштво српске словесности, Српско учено друштво и Српска краљевска академија (односно њен Лексикографски одсек), са својим еминентним члановима, филолозима, поставиле теоријско-методолошке темеље јединственог лексикографског програма, који је тек у Институту заживео кроз реализацију конкретних задатака у току припрема за израду великог речника.

1.3. Заснивање и развој тог програма може се пратити како у току прикупљања, сређивања и допуне речничке грађе, тако и у току припрема концепције за израду речника, па и саме израде досадашњих томова. Основе програма уграђене су у *Уџуџисџиво за израду Речника САНУ*, интерни рукопис Института, а његова практична реализација најпре се одвијала у стицању лексикографског умећа прве генерације лексикографа, а касније, са припремом других томова, кроз организовану лексикографску обуку нових сарадника и њихово усвајање и проширивање теоријског знања у складу са актуелним донетима европске и словенске филологије и лингвистике. Тако је укупна делатност Института, по М. Стевановићу (1973–1974), све више добијала карактер праве и прве лексикографске школе у српској средини, у којој је уведено обучавање нових сарадника и њихово научно усвршавање (в. Ристић 2007: 131–149; 2014: 27–54).

Друштво српске словесности и Јован Стејић

2.1. Према ономе што је до сада у овој области истражено, а што је у свом дугогодишњем истраживању сабрао, анализирао и синтетизовао Ненад Ивановић, сазнајемо да су темељи савремене лексикографије назначени много пре 20. века. Тако да се историјат рада српских лексикографских институција може пратити од друге половине 19. века. У то време, центар развоја филолошког и лексикографског рада смешта се у најугледнију институцију оног времена, у новоосновано Друштво српске словесности, у коме раде истакнути интелектуалци, чија се активност може пратити у часопису Друштва, *Гласнику Друштва српске словесности* (Ивановић 2018: 68). За развој и модернизацију филологије и лексикографије најзначајнији представник Друштва био је Јован Стејић, који је у петој свесци *Гласника* 1852. године објавио Предлог за српски речник и српску граматику (Стејић 1852). У Стејићевом предлогу за из-

раду српског речника изнете су идеје, које се у истраживању Ненада Ивановића, препознају као нове и модерне, и то како у поређењу са резултатима у дотадашњој лексикографији, пре свега са Вуковим Рјечником,¹ тако и по томе што су уграђене у Упутство за прикупљање речи за велики Академијин Речник, па и у његову прву огледну свеску из 1913. године (Ивановић 2007: 54–59).

Лексикографски одсек Српске краљевске академије и Стојан Новаковић

3.1. Прави почeci модерне лексикографије, према досадашњим истраживањима, ипак се везују за последње две деценије 19. века, које су обележене радом Стојана Новаковића, академика и једно време председника Српске краљевске академије, и његовим ангажовањем око заснивања Лексикографског одсека у Академији 1893. (чему је претходио његов текст Предлог Српској краљевској академији (Новаковић 1893)). Тек се у Одсеку стекле повољне техничке и кадровске прилике за организовану припрему израде великог „Српског речника“. Тада је отпочео организован рад на прикупљању језичке грађе, којим је руководио секретар Момчило Иванић, иначе аутор прве огледне свеске Речника, објављене 1913.

3.2. Пошто је дотадашња лексикографија имала иза себе лексикографску традицију ширег српскохрватског подручја (историјски и савремени речници српских и хрватских аутора)², С. Новаковић је у осврту на Даничићеву огледну свеску „Оглед Рјечника ЈАЗУ“ Ђ. Даничића (1878), изнео критички став према дотадашњем лексикографском раду, оцењујући значај сваке од установљене три етапе дотадашњег лексикографског развоја за планирану израду савременог српског речника. Прву етапу, према С. Новаковићу, презентују речници хрватских аутора, махом дубровачких лексикографа, другу Вуков Рјечник из 1818. а трећу Даничићева концепција из поменутог *Огледа* будуће израде *Рјечника хрватскога или српскога језика* ЈАЗУ, тезаурусног историјског речника, који је управо заснован на иницијативу овог великог српског филолога.

3.3. Основе Новаковићевог лексикографског програма изнете су у тексту посланице *Српска краљевска академија и неговање језика српског* (1888), упућеном Српској краљевској академији поводом планиране израде Српског речника. У њему је С. Новаковић дао теоријско-методолошку основу рада и основна упутства како ће се речник радити. Установљавајући методологију ексерпције грађе за велики Академијин речник, С.

¹ О најбитинијим новинама Предлога и његовом утицају на касније лексикографске активности в. Ивановић 2016: 65–66; 2018: 68.

² О лексикографији овог времена в. Гортан Премк 1984.

Новаковић је, још 1888. године у својој Посланици, на научним основама развио теорију динамичног језичког развоја, према којој српски језик не треба посматрати као статичан, већ као динамичан ентитет, састављен од низа социо-културних варијетета. Ове варијетете аутор назива „језицима“ или „круговима језика“ који су условљени контекстом друштвених активности у току језичке реализације. Тек у свом јединству ти „језици“, према мишљењу С. Новаковића, сачињавају целину „књижевног језика“, чија се диференцијална обележја најбоље очитују на плану лексике. Другим речима, разлике између језичких варијетета, тврди С. Новаковић, почивају на лексичким неједнакостима између „сталежа“ који користе српски језик као оруђе комуникације у процесу друштвеног рада и који својим друштвеним активностима одражавају „целину народнога живота“ (Новаковић 1888: 80). Зато што Вук „ове кругове“ није представио у свом *Рјечнику*, Новаковић истиче да је потребно лексички фонд типолошки допунити системским низовима речи за појмове и термине непознате Вуковом језику.³

3.4. Друга методолошка допуна Вуковој лексикографској концепцији везана је за решавање питања односа књижевног и народног језика, као и питање лексичких специфичности и разлика у дијалектима, која се такође стављају у контекст динамике језичког развоја. Прво питање Новаковић решава тако што појмом народни обухвата и књижевни језик и дијалекте, издвајајући два језичка идиома: „народни књижевни“ и „народни дијалекатски“ идиом. Он предлаже обраду лексике оба идиома у планираном речнику, с тим што даје предност књижевном идиому. Обим и улога народне лексике у речничком корпусу морала би бити тако одређена да утиче на развој и надградњу књижевног језика. У вези са другим питањем истиче да специфичности и разлике у дијалектима не почивају само на изворној лексици ареала него и на већем утицају страних језика на лексички фонд неких ареала. У оба случаја Новаковић у концепцију обраде лексике у речнику уводи и интерференцију – унутарјезичку и међујезичку, као један од важних фактора у предствљању динамике лексичког/језичког развоја.

Тако Новаковић у *Посланици* питање израде речника савременог српског језика ставља у контекст језичке стандардизације – „неговање језика српског“, док се потреба за његовом израдом везује за институцију Српске краљевске академије, по узору на лексикографска искуства из других средина: Румуније, Русије и других европских средина, чиме се у српску лексикографију уграђују и тековине актуелне европске лексикографије онога времена.

³ Опширније о типолошкој допуни Вуковог лексичког система у контексту развоја савременог српског језика и допуне грађе за Речник САНУ в. Пешикан 1987.

3.5. Један од Новаковићевих предлога односио се на одређивање речничког корпуса у који би требало да уђу „не само . . . песници, приповедачи, правници, моралисти, историци и т.д. од Доситија на овамо . . . него и сви остали писци, у којих има прилога за поуну оне потпуности речника по *круговима језика*, коју смо ми у овоме смишљању поставили као идеал. И сами државни и политички списи ваљало би да се у извесној мери уврсте у исту линију“ (цитирано према Белић 1959: IX) (део текста истакла С. Р.). У овој поставци предвиђа се функционалностилска покривеност лексике српског језика, јер се под писаним изворима не подразумевају само извори из књижевности него сви извори писаног језика, па и сами политички и административни списи.

3.6. У изложеним тезама налазимо зачетак Новаковићеве теорије о територијалној, друштвеној и функционалностилској раслојености лексике на српском језичком и културном простору. Та теорија развила се из практичних лексикографских потреба читавих пола века пре него што ће савремена лингвистика увести појмове „социолекта“ и „жаргона“. На темељу ове теорије Новаковић је у своју лексикографску концепцију увео и параметре репрезентативности грађе за Речник САНУ, која би морала да обухвати све видове лексичког испољавања српског језика на временској, просторној и функционалностилској равни.⁴

3.7. Све значајне поставке С. Новаковића уграђене су у *Уџуписиво за куљење речи њо народу*, састављено у новооснованом Лексикографском одсеку, које је уз *Позив* за прикупљање грађе из народних говора објављено у *Српским новинама* 1899. год. Судаћи према тексту *Уџуписива*, који представља конкретну реализацију теорије о лексичком раслојавању језика, од скупљача се тражило да речи локализују, обраде и разврстају према припадности појмовно-семантичким доменима. Истовремено су, унутар самог Одсека, по истом принципу сабиране и дефинисане речи из књижевних дела, научних студија, објављених терминологија, двојезичних речника и других типова текстова.

Сам текст *Уџуписива за куљење речи* састоји се од два дела: „Општих напомена“ и „Речи по групама предмета и појава“. У делу *Уџуписива* под називом „Речи по групама предмета и појава“, изложено је 99 семантичких класа појмова (са низом подкласа), у чије оквири би, према општем значењу, скупљачи требало да сместе све забележене речи. Овим тематским делом *Уџуписива* обухваћени су општи појмови из различитих области и целокупна реалност народног живота, веровања и обичаја. Истакнут је и захтев да се уз сваку групу посебно бележе

⁴ О функционалностилској, временској и просторној репрезентативности грађе Речника САНУ за савремени српски језик и за његово стабилно стање, на основу типологије извора из писаног језика и народних говора, в. Ристић 2008: 407–427.

и постојеће метафоре, фигуре или изреке (Позив и Упутство 1899: 5–13),⁵ чиме се истичу стилске вредности народне лексике као значајан потенцијал надградње књижевног језика.

3.8. Тако је Стојан Новаковић, у времену заснивања националних институција, у темеље Београдске лексикографске школе уградио не само јединствен лексикографски програм него и јединствен национални филолошко-књижевни програм, који ће рад на Академијином речнику установити као један од најважнијих научних задатака (Ивановић 2018: 69). У складу са овим, мења се и општи друштвени и културни став према изради националног речника, што је допринело обједињавању лексикографског и филолошко-књижевног националног програма, који се, почев од њихових зачетака у институцијама Друштва српске словесности и Српског ученог друштва, смешта у најзначајније научне институције обновљене Србије, у Матицу српску и у Српску академију наука (Ивановић 2007: 54–59).

Институт за српски језик САНУ и Александар Белић

4.1. Представљени први период у развоју Београдске школе прекинут је балканским ратовима и Првим светским ратом, тако да је тек 1920. год. обновљен Лексикографски одсек, на челу са познатим српским лингвистом Александром Белићем, академиком а касније и председником САНУ. Он је, сређујући прилике у Одсеку, увео измене у раду са грађом и наставио рад на осавремењавању и доради концепције за израду речника.⁶ Рад у Одсеку одвијао се по предвиђеном плану све до 1941. год. када је, окупацијом Србије, завршен други период у развоју

⁵ О актуелним идејама овог текста, околностима у којима је настао и о значају за историју српске лексикографије в. Ивановић 2019: 47–57.

⁶ Белићева велика брига о добро заснованој концепцији избора грађе, начину њеног сређивања и обраде изнета је у најранијим фазама његовог ангажовања као руководиоца на овом важном пројекту, што је утврђено и показано у приређивању за штампу његових необјављених рукописа из овог и каснијих периода (Ристић, Ивановић 2017: 195–260). Тако је он сматрао да речничка грађа и начин њене обраде морају да представљају не само језички развој који се одвија у два процеса: у процесу језичког стварања и у процесу језичког усвајања (Ристић, Ивановић 2017: 197, нап. 4) него и природу језика као духовне творевине која се преноси поколењима управо речницима оваквог типа као што је Речник САНУ (Ристић, Ивановић 2017: 199, нап. 7). У приређивању његових необјављених рукописа за штампу приређивачи су закључили да је научна утемељеност оваквог Белићевог става, као и других лексикографских ставова, заснована на континуитету његових теоријских приступа језику и језичкој природи, који су своје пуно утемељење добили у његовом најзначајнем лингвистичком делу *О језичкој природи и језичком развоју*, објављеном у две књиге 1941. и 1948. год. Више о значају Белићеве лексикографске делатности, његове „лексикографске мисли“ од 1926. до 1955. в. Ивановић: 2016а: 319–343.

лексикографске школе. У ратним условима припремана је и објављена друга *Огледна свеска речника*.

4.2. Даљи рад на Речнику настављен је после ослобођења, када је Лексикографски одсек 1947. год. прерастао у Институт за српски језик, са управником А. Белићем, тако да је овај трећи период у развоју Београдске лексикографске школе повезан са научним и лексикографским радом Александра Белића. Белић у лексикографску концепцију⁷, у складу са Новаковићевим ставом, а за разлику од прве две огледне свеске, враћа примат књижевне лексике над народном, истичући да би у речник књижевног и народног српскохрватског језика морале ући, поред народних речи, и све друге које су се одомаћиле у књижевном језику од Вука Караџића и илиризма. По Белићевој концепцији, даље се прихвата и развија лингвистички приступ у обради лексике на рачун енциклопедијског описа, заступљен и у другој огледној свесци (*Огледна свеска* 1944), који је подразумевао бележење промене облика или акцента ради лакшег разумевања речи. Овај приступ задржао се у обради речничке грађе до данас, али је у новије време знатно проширен са синтаксичким информацијама, мада сама концепција ове дораде још није довољно системски разрађена. Међутим, појам лингвистичког приступа у лексикографској обради много је шири, и у схватању А. Белића у питању је лингвистичка метода на којој је заснована јединствена методологија израде Речника САНУ, коју је као идеју изнео на почетку свог ангажовања на овом пројекту, у необјављеном документу „Писмо Александра Белића Председништву Краљ. академије“ 1921. године. У њему је одредио три кључна елемента лексикографског посла по јединственој методологији: скупљање нове грађе (нова значења и нова лексика), ревизија старе грађе (у светлу нових лингвистичких, културолошких и других сазнања) и континуирани рад на лексикографској обуци сарадника. Последњи предлог је значајан за установљење јединствене лексикографске школе, која се у својој познијој реализацији развила у Београдску лексикографску школу (Ристић, Ивановић 2017: 197, нап. 5).

4.3. У белићевској лексикографској концепцији заступљен је поступак представљања домена употребе појединих речи и у књижевном језику и у народним говорима којим се показује раслојеност лексике српског језика⁸. Уводи се и правило уношења народних речи из различитих крајева, чиме се показује њихова лингвистичка географија, степен њихове распрострањености и њихов могући утицај на писце из тих

⁷ Пошто је у уобличавању ове концепције највећу улогу одиграо Белић, њене основне поставке биће у даљем излагању представљене по његовом имену као „Белићеве“ или „белићевске“.

⁸ О раслојености лексике српског језика, о флексибилности лексичке норме и начинима њиховог представљања у Речнику САНУ в. Ристић 2006.

крајева, као и принцип флексибилности лексичке норме, а разрађују се и допуњавају поступци представљања динамике језичког развоја⁹ у духу С. Новаковића, по коме је језички развој условљен међусобним прожимањем књижевног и народног језика. Белићево инсистирање на језичком територијалном јединству, није изазивало (политичка) подозрење научне и шире јавности све до прокламованог заједничког српског и хрватског језика и промене назива језика у српскохрватски језик, што се десило на самом почетку стварања савременог књижевног језика. Међутим, Белићев став о територијалном језичком јединству остаје непромењен у новим околностима српскохрватског језика, јер своје упориште налази у научном а не у политичком утемељењу. У питању су његове теоријске поставке о разликовању стваралачких и градитељских категорија у језику (система значења и система знакова), чији се односи неподударања, преклапања и мешања мењају неуједначеном динамиком на целокупном језичком простору. Такве појаве се не могу евидентирати ни проучавати уколико се та целовитост у било ком виду језичке реализације, или из било којих разлога, занемари, зато што стваралачке категорије зависе од природе језика као израза мишљења, док градилачке категорије зависе од „системе“ изражајних средстава (Ристић, Ивановић 2017: 247, нап. 38).¹⁰

4.4. Целокупан начин рада на Речнику, од његовог заснивања до најновијег времена, био је за сараднике Института и прва, права школа, у којој су се решавала и научна и лексикографска питања. После треће огледне свеске Речника и лексикографске праксе која се стицала у изради првог тома до 1954. год., како се види из Белићевог *Увода* првог тома Речника, већ се може говорити о концепцијским, теоријским и методолошким поставкама ове лексикографске школе. До тада је било обрађено око 93.829 речи (лексика од слова А до И), што је указивало на то да су планови ондашње Управе Института да сваке године буде штампана бар по једна књига, били превише амбициозни. У пракси се показало да дорада, редиговање, техничко уређивање и припрема за штампу обрађеног текста захтева много више времена, што се потврдило у досадашњој динамици публикавања томова Речника. Први том, са лексиком слова А и већег дела слова Б, публикован је тек 1959. год., седми том, са лексиком завршног слова З и почетним словом И, штампан је

⁹ О динамици језичког развоја у белићевском духу в. Грицкат 1993. а о књижевном језику на сто година после Вука в. Пешикан 1970.

¹⁰ Вредност грађе Речника САНУ, поред осталог, видимо и у томе што она одражава стваралачке и градитељске категорије не само просторног него и временског и функционалностилског језичког јединства, које су у Речнику транспарентно представљене у виду лексичке раслојености и варијантности, одговарајућим лексикографским поступцима и лексикографским метајезиком.

тек 1971. год., док је 21. том, са лексиком слова П, објављен 2020. године (обрада лексике овог слова започета је у 19. књизи и још је у току).

Методолошко-теоријско утемељење Београдске лексикографске школе, како је напред речено, представљено је у Упутству за израду речника, сачињеним за интерну употребу.¹¹ Осим лексикографских инструкција, *Уџуџисџиво* представља и филолошко-лингвистичка начела тадашње науке о језику, начела на којима се формирала и развијала и прва лексикографска школа. У њему су, због економичности, уведена извесна ограничења у обради одређеног типа лексике, и то у виду: граматичке обраде гл. именица, имена особина, односних придева, деминутива и аугментатива, прилога изведених од придева; ограничења уношења географских имена и термина: исцрпније се представља народна терминологија и термини из новијих области, и то уз помоћ енциклопедија и термилошких речника (Пешикан 1973–74: 13–14). Иначе, израдом Упутства желело се постићи да рад на Речнику, као колективном делу, буде уједначен у свим поступцима, па су донете начелне одредбе у вези са следећим питањима: одређивање корпуса Речника на просторној, временској и функционалностилској равни; одређивање нормативног статуса лексике; одређивање значења и синтаксичке улоге речи; потврђивање значења и употребе речи одговарајућим примерима из писаних извора и збирки речи са навођењем свих релевантних података и др.

Није било лако успоставити и спровести јединствену методологију у једном оваквом коауторском делу, на чијој изради су се смењивали не само сарадници једне генерације, него више њих, па је и методологија рада током времена преиспитивана, дорађивана и мењана, што се може пратити на основу упоређивања првих и касније објављених томова Речника.¹²

Даљи правци развоја Школе и перспективе

5.1. У дугом периоду израде Речника, осим назначена три периода¹³, могли би се на основу урађених томова утврдити и други периоди у временском распону од прве до двадесет прве књиге, који би показивали не само промене које су долазиле са сменом генерација лексикографског

¹¹ О *Уџуџисџиву*, његовим ауторима и начину како су сачињена в. Фекете: 1993: 33–34

¹² О лексикографским поступцима и изграђености лексикографског метајезика у Речнику САНУ у поређењу са неким савременим приступима лексичким, семантичким феноменима (углавном са Московском семантичком школом и системском лексикографијом Ј. Апријана) в. Ристић 2006: 79–134.

¹³ Детаљнија периодизација зачетака, заснивања и развоја Београдске лексикографске школе, која се завршава са Белићевим радом и доприносом, дата је у раду Ивановић 2013: 166–198, у којем је издвојено шест етапа: прва 1847–1867, друга 1867–1899, трећа 1899–1913, четврта 1921–1941, пета 1941–1944 и шеста 1945–1953.

тима Речника него и различите развојне нивое српске филологије, лингвистике, лексикографије и лексикологије. Теоријско-методолошке основе установљене Београдске лексикографске школе, после Белићеве смрти дорађиване су током времена у континуитету, све до данас, на темељима богатог лексикографског искуства на изради досадашњих томова Речника и у складу са развојем српског језика и нових лингвистичких сазнања, што уводи српску традиционалну лексикографију не само у савремене лексикографске токове, него и у актуелне токове других лингвистичких дисциплина. У првим томовима дефиниције су знатно концизније, а и полисемна структура речи представљана је у знатно мањем обиму и била је мање изнијансирана. Навођен је мањи број примера како би се постигао што мањи обим Речника. Током времена, од ове „минималистичке“ концепције све више се одступало, тако да се данас евидентирају не само значења карактеристична за стандардни језик него и за супстандард, затим метафоричка значења у уметничкој и колоквијалној употреби. Информације о лексеми се не исцрпљују само идентификовањем семантике и тумачењем фигуративних значења, него се дају бројне информације о граматичко-семантичким, синтаксичким и прагматичким, па и о когнитивним карактеристикама лексеме. Настоје се представити специфичне морфолошко-деривационе или рекцијске и колокацијске особености лексичких класа или сваке појединачне лексеме.

5.2. Нови, допунски лексикографски поступци нису до сада систематично пописани, али се у новије време већ увелико представљају у научним радовима сарадника који су радили и који раде на Речнику. Данас је то евидентно нарочито у истраживачком раду младих сарадника, који теме из ове области узимају за своје семинарске, магистарске и докторске радове. У већини радова аутора, заснованих на грађи Речника САНУ, представљене су не само неке од темељних карактеристика ове лексикографске школе него и иновације које су се наметале у лексикографској пракси а које су решаване у духу нових лингвистичких сазнања, као и предлози за дораду лексикографских поступака и системску обраду појединих граматичко-семантичких класа, тематских група и др.¹⁴ Истраживања заснована на грађи Речника САНУ откривају научној

¹⁴ У питању су монографије аутора, представника ове школе, чије је истраживање засновано на објављеним томовима Речника САНУ или на његовој грађи: Пешикан 1970; Гортан-Премк Даринка 1997, Грицкат Ирена 2020, Ристић Стана 1999, 2004, 2006, 2009, 2012, 2015 и коауторска монографија Ристић Стана, Лазић Коњик Ивана 2020; Јошић Неђо 2016; Спасојевић Марина 2013; Јовановић Владан 2010, 2016; Вуловић Наташа 2010, 2015; Мацановић Ана 2018; Новокмет Слободан 2020, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* 2014 (колективна монографија), као и рецензије на објављене томове (Пешикан 1974–1975; Гортан-Премк 1977), у којима су изношени критички ставови и конструктивни предлози, значајни за унапређење лексикографског рада и за развој „унутрашње“ лексикографске критике. О ефектима унутрашње лексикографске критике

јавности драгоценост и актуелност лексикографских информација научне обраде српске књижевне и народне лексике не само за филолошка и лингвистичка него и за интердисциплинарна истраживања.¹⁵ Ова сазнања данас су много проширена, захваљујући чињеници да се лексикографија и лексикологија изучавају као предмети на филолошким факултетима у Србији, као и обимној литератури која се нуди на интернету, што се позитивно одражава не само у раду на Речнику САНУ и другим лексикографским програмима Института, него и на унапређењу Београдске лексикографске школе и њеном развијању у више лексикографских праваца (в. т. 5.7)¹⁶ и лингвистичких усмерења когнитивистичке, етнолингвистичке и шире антрополошке оријентације, као и у областима дигитализације, електронске лексикографије и корпусне лингвистике.

5.3. У случају Речника САНУ, решавају се питања хронолошке, територијалне и других видова избалансираности речничке грађе на различите начине, од почетка припреме и израде Речника до данас (Ристић: 2008: 407–427). Један од њих је непрекидно допуњавање грађе по различитим критеријумима заснованим на актуелним захтевима времена у појединим периодима језичког развоја. У садашњим условима, па и надаље, представља се динамика лексичког/језичког развоја тако што се корпус Речника допуњава новим речима и новим значењима не само из традиционално одређених извора него и из извора другог типа, чији се број непрекидно умножава: термилошки и струковни речници, речници страних речи, језички приручници, школски уџбеници, енциклопедије и електронски извори. Под утицајем ове промене установљена лингвистичка концепција Речника све више уступа место енциклопедијским информацијама.¹⁷ Нову лексику из других сфера у Речник сада, као и у пређашњим периодима његове израде, уносе и сами лексикографи, са

на примеру критичких ставова на методологију и лексикографске поступке у Речнику САНУ в. Ристић 2013: 702–724.

¹⁵ О актуелности методолошко-теоријских поставки тезаурусног Речника САНУ и лексикографских поступака у контексту савремених лингвистичких и интердисциплинарних теорија в. Ристић 2015 и Ристић, Лазић Коњик 2020.

¹⁶ Лексикографски програм Института и уопште Београдске лексикографске школе, усмерен у више праваца, представљен је ауторским радовима у публикацији *Српска лексикографија од Вука до данас*, каталогу лексикографске изложбе која је одржана 2018. поводом 16. Међународног конгреса слависта, организованог у Београду, на којој су били изложени различити типови речника израђени у временском распону од 200 година.

¹⁷ Међутим, у обради речи општег лексичког фонда задржан је лингвистички приступ у најширем смислу речи, који у домену семантике садржи информације не само о појмовном садржају речи него и њеном културном садржају и когнитивном потенцијалу, специфичним за националну језичку слику света. О значају и актуелности лингвокултурних и когнитивних информација у Речнику САНУ в. Ристић, Лазић Коњик 2016: 377–394.

временици актуелних новина у језику. Данас су те новине најевидентније у сфери религије, моде, политике, спорта, естраде, у сферама индивидуалног и групног идентитета, чија лексика у знатном броју повећава општи лексички фонд српског језика.

5.4. По заступљености принципа лексичке динамике, Речник може бити узор савременој лексикографији у којој се, поред осталог, истиче и захтев за адекватно представљање спољашње и унутрашње лексичке динамике, што је нарочито важно за допунска издања Речника (Шипка 2002: 39–47). У дугој лексикографској пракси израде овог речника формирао се и развијао веома разуђен метајезик са великим бројем квалификатора који указују на временску, територијалну, социјалну и др. раслојеност лексике српског/српскохрватског књижевног и народног језика, као и на издвајање народне, покрајинске, дијалекатске и колоквијалне лексике од лексике стандардног, књижевног језика. То показује велики број квалификатора, којима се у виду скраћеница маркира лексика овог типа по различитим критеријумима, па имамо квалификаторе типа: *дијал.(екајски)*, *јокр.(ајински)*, *заст.(арело)*, *арх.(аично)*, *ек.(авски)*, *ијек.(авски)*, *ик.(авски)*, *неодом.(аћено)*, *необ.(ично)*, *неол.(огизам)*, *нејр.(авилно)*, *нерасјр.(осјтрањено)*, *неуб.(ичајено)* и др. Квалификатори овог типа указују на спољашњу лексичку динамику, која у различитим периодима одражава статус маркиране лексике у стандардном, књижевном језику. Лексичке промене изазване унутрашњим потребама, нпр. именовање нових реалија у сфери предмета, уређаја, идеологије и др., по установљеним правилима Београдске лексикографске школе, представљају се у Речнику САНУ у виду уношења нових домаћих или страних речи. То је, поред осталог, и лексика чији маркери садрже информацију о професионалном, социјалном, конфесионалном и историјском идентитету. Она је означена великим бројем квалификатора типа: *банк.(арсџво)*, *банкарски*, *веј.(ерина)*, *вејеринарски*; *шајр.(овачки језик, арго)*, *школ.(ски)*, *жарг.(он)*, *жаргонизам*, *ђач.(ки)*; *јравосл.(авни)*, *кај.(олички)*, *цркв.(ена реч)*, *нар.(одски)*, *народни*, *ејн.(ологија)*, *ејнографија*, *исј.(орија)*, *исјоријски*, *козм.(ејика)*, *козмејички*, *кув.(арски)*, *кулинарсјво*, *миј.(ологија)*, *мијолошки*, *јразн.(оверје)*, *сујеверје*, *јуђ.(ица)* и др. Одређеним лексикографским поступцима и маркерима наведеног типа издваја се лексика са идеолошким обележјима религиозног и политичког типа; затим лексика народних говора из сфере обичаја, веровања и митологије.¹⁸ На основу примене принципа лексичке динамике, Речник САНУ представља не само динамику развоја српског/српскохрватског језика него и његово стабилно стање са свим лексичким променама, како унутрашњим тако и

¹⁸ О важности квалификатора у обради лексике и њиховом статусу у металексикографији в. Ристић 2014: 113–130.

спољашњим. Начин на који се језичке промене представљају у Речнику пружа могућност разликовања стабилних лексичких појава у централном делу лексичког система од оних других, нестабилних на периферији система, из народних говора или супстандарда, као и прегруписавање лексике и њено позиционирање у централном или периферном делу система (Ристић 2008: 407–427). У вези са динамиком језичког развоја, лексика представљена у Речника САНУ показује да лексеме са губљењем актуелности употребе не губе своје место у лексичком систему јер чувају све релевантне појаве језичког стварања и језичког грађења на свим равнима: територијалној, временској и функционалностилској, и својим прегруписавањем у одговарајуће лексичке слојеве одражавају динамику језичког развоја и регулишу лексичку норму¹⁹. Информације о прегруписавању лексике и позиционирању лексема у централном или периферном делу система, као и бележење свих претходних и савремених значењских и обличних варијаната лексема, по правилима установљеним у *Уиујсїџу*, представљају значајно обележје Београдске лексикографске школе, оличено у приказивању језичког континуитета у духу теоријског схватања А. Белића о језичком стварању и језичком грађењу (исп. т. 3.4).

5.5. У белићевској традицији ове школе истакнута је и прагматичка улога Речника у односу на његове кориснике, што је поставило солидан темељ за установљење и доруду овог принципа, који се поставља као важан захтев савремене лексикографије (Прћић 2002: 331–332; 2016: 87–117). Истакнута је приручничка улога речника савременог књижевног језика, који би морао бити „тумач“ речи књижевних дела, како би се носиоцима језика, па и странцима, показао потенцијал српског језика и пружила могућност његовог разумевања и изучавања у свим аспектима реализације. Та окренутост корисницима реализована је у самој дескриптивној концепцији Речника, којом је искључена његова прескриптивна улога и прописивање правила употребе речи. На овај начин се потврђује чињеница да дескриптивни речници не стварају књижевни језик него га описују у динамици његовог развоја, указујући на нове појаве и процесе у језику, као и на непрекидно узajамно преплитање књижевног и народног језика у међусобном допуњавању и богаћењу. Још једна врло важна улога Речника САНУ у односу на кориснике, јесте и та што корисницима пружа научну заснованост лексикографске обраде, не само у оквирима традиционалне филологије, граматике, семантике и лексикографије него и у оквирима савремене лексикологије, металексикографије и лингвистичких теорија

¹⁹ Прегруписавање лексике и њено распоређивање у одређеним функционалностилским, временским и просторним слојевима, осим регулације лексичке норме, решава и питање конкуренције лексичких јединица у парадигматским низовима, што је значајно за остваривање веома важног језичког принципа једнозначности. О конкуренцији лексичких средстава в. Ристић 2000: 223–233; Ристић 2003: 195–206.

различите оријентације. У традицији ове школе јесте то да корисницима нуди ваљане и поуздане податке у виду лингвистичких информација, а по потреби и енциклопедијских.²⁰ Надамо се да ће са изразом речника мањег обима у традицију ове школе бити уведени савремени начини понуде речничког штива: рекламни програм, едукација корисника и праћење ефеката едукације, понуда електронских издања и других могућности које пружају електронски медији (Прћић 2002: 331–332).

5.6. Домети Београдске лексикографске школе и заснованост њених теоријско-методолошких поставки могу се показати на примеру завршених и планираних дескриптивних речника, урађених под покровитељством Матице српске: шестотомни *Речник српскохрватскога књижевног језика*, дело које обрађује преко 150.000 лексема из књижевног језика²¹, једнотомни *Речник српскога језика* (2007) у више издања, заснован на корпусу вишетошника и осавремењен новим изворима, са обрађеним фондом од око 75.000 лексема. Ови речници књижевног језика данас представљају солидне оквири и смернице за даљи развој српске савремене лексикографије. Оба речника настала су као резултат рада сарадника Београдске лексикографске школе и остварене сарадње двеју значајних националних институција, Матице српске и Института за српски језик САНУ, па се њихов значај, шире гледано, може процењивати и контексту реализације јединственог националног лексикографског програма. У њиховој изради учествовали су аутори Речника САНУ, представници Београдске лексикографске школе. Плодотворну праксу досадашње институцијалне сарадње и значајне тековине Београдске лексикографске школе показује и започета израда вишетошног речника савременог српског књижевног језика у Матици српској, заснована на методологији традиционалне српске лексикографије, по угледу на Матичине речнике и Речник САНУ, на грађи од друге половине 20. века и првих деценија 21. века, која обухвата целокупан етнички и културни простор српског народа. Планирано је да то буде речник у електронском и штампаном издању, средњег обима, са око 100.000 речи.²²

²⁰ О улози речника као приручника у настави језика и других предмета, о типовима информација у дескриптивним речницима, као и о другим видовима предусретљивости према корисницима в. Ристић 2006: 99–109.

²¹ О карактеристикама овог речника и његовом значају за српски језик и културу в. Предговор 1967 из његовог првог тома.

²² Информације о започетом речнику на моју молбу доставила ми је колегиница Рајна Драгићевић, руководилац овог значајног пројекта, па јој се овом приликом најљубазније захваљујем. О првим искуствима започетог рада в. Драгићевић 2018; 2020.

5.7. Захваљујући непрекидном развоју Београдске лексикографске школе, значајно је проширен лексикографски и филолошки/лингвистички програм Института²³.

После 2003. године рад у Институту је организован у виду пет научноистраживачких пројеката, данас одсека. Израда Речника одвија се у оквиру одсека *Лингвистичка исцртаживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, а остали пројекти, данас одсеци су: *Етимолошка исцртаживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика*, *Обрада сџарих српских сџоменика и израда Речника црквенословенског језика српске редакције и Српског јеванђељског речника*, *Дијалектолошка исцртаживања српског језичког џросџора* и 2006. основан је и пројекат (данас одсек) *Оџис и сџандардизација савременог српског језика*.²⁴

Од самог почетка до данас, сарадници Лексикографског одсека односно Института за српски језик, како је већ истакнуто, осим лексикографијом и лексикологијом, бавили су се и другим областима српског језика: историјом језика, дијалектологијом, савременим српским књижевним језиком и општим лингвистичким питањима. Резултати тих истраживања објављивани су у институтским часописима и другим публикацијама, од којих неки имају дугу традицију, и данас редовно излазе. То су: *Српски дијалектолошки зборник* (1903), *Јужнословенски филолог* (1913), *Наш језик* (1932) и едиција *Библиотека Јужнословенског филолога*. У најновије време покренут је и електронски часопис *Лингвистичке акџуелносџи* (2000) и нова едиција *Монографије* (2004).

6.1. Почетком друге деценије 21. века започете су припреме за искорак српске традиционалне лексикографије у нову еру електронске лексикографије и дигитализације, чиме је актуелизован предлог О. Сабо и Д. Витаса за унапређење лексикографског рада, изложен на конференцији у Порторожу давне 1988 (Сабо, Витас 1988: 375–384), у коме је, у складу са ондашњим информатичким приликама, у општим цртама представљена могућност израде дигиталног Речника САНУ, почев од обраде лексикографских листића до завршне фазе редакције текста и припреме за штампу. Овакав предлог, преамбициозан за ондашње прилике у српској лексикографији и информатици, подстакао је групу сарадника на Речнику САНУ да у садашњој повољнијој ситуацији поново актуализују потребу дигитализације, и то пре свега дигитализацију језичких реруса Речника САНУ: грађе са исписаних картица, објављених томова речника и библиотеке са писаним изворима из којих је грађа ек-

²³ О ранијем програму Института в. Стевановић 1974–1975.

²⁴ О лексикографским резултатима ових пројеката в. у радовима аутора публикованим у каталогу *Српска лексикографија од Вука до данас* 2018.

сцерпирана. Предлози о могућностима и начинима дигитализације, и то углавном са лингвистичког и лексикографског становишта, која би, поред осталог, донела велико унапређење у даљој изради Речника САНУ, а самим тим и нове значајне помаке у изучавању српског језика, излагани су на нучним конференцијама и објављени у радовима²⁵. Тако је у овом планирању представљен нацрт дигитализације у фазама уношења грађе у базу података и анотације грађе (Ристић, Ивановић 2011); истакнут је значај дигитализације поменутих ресурса за савремену српску науку и културну баштину, дат је приказ поступака за адекватно складиштење језичких ресурса у дигиталном облику; посебна пажња посвећена је начину и акрибији дигитализације лексикографских листића (картица, фиша) у свим фазама: скенирања/прекуцавања, оцерована, анотације и складиштења у базу података, са детаљним проценама како ваљаности начина дигитализације тако и целисходности кадровских и материјалних улагања у овај подухват, као и улози дигитализованих језичких ресурса Речника САНУ у контексту израде лексикографске радне станице, као рачунарске апликације која би обједињавала предности дигиталних корпуса са традиционалним лексикографским методама (Ристић и др. 2012). Потребне и могућности дигитализације грађе Речника САНУ представљене су из перспективе рачунарски оријентисаних приступа модернизацији великих савремених речничких пројеката, а и на основу досадашњих резултата остварених при успостављању теоријског оквира за дигитализацију и унапређење рада на Речнику САНУ. Указано је на актуелне културне и научне потребе за осавремењивањем израде овог речника и побољшањем квалитета његове израде у смислу експлицирања свих релевантних информација о значењу и свим другим карактеристикама лексеме, које нуди дигитални материјал, а које остају невидљиве услед ограничене интуиције лексикографа или имплицитних лексикографских знања и сл. (па и убрзањем динамике излагања), уз истовремено очување његове структуре и методологије. Изнет је податак да темпо израде речника не зависи само од броја одредница (та зависност је 64%), него и од других фактора које би требало утврдити у будућим истраживањима. Нарочита пажња посвећена је избору начина дигитализације грађе, при чему треба узети у обзир следеће факторе: физичке карактеристике и стање саме грађе, очување њене целовитости у даљој изради Речника САНУ, реалне могућности конкретне типа дигитализације, квалитет дигитализованог материјала, а затим и финансијске, кадровске и временске факторе у овом процесу²⁶. Одређивање приоритета корака у

²⁵ Ивановић 2011: 529–553; Ристић *et. al.* 2012: 79–108; Ристић, Ивановић *et. al.* 2016: стр.

²⁶ У планирању дигитализације језичких ресурса Речника САНУ у свим наведеним радовима подразумевала се сарадња већег броја лексикографа који већ раде на овом

дигитализацији језичких ресурса требало би да се одвија у складу са њиховом функцијом, као и са њиховим доприносом квалитету и брзини израде преосталих томова Речника САНУ. Крајњи циљ, са становишта лексикографа, одређен је као визија новог окружења за израду Речника САНУ, који, уз употребу рачунарских технологија, испуњава две врсте захтева: (1) обезбеђивање доступности различитих типова лексикографски релевантних информација и (2) укључивање тих информација у процес израде самог речника (Ивановић *et al.* 2016).

6.2. У последње четири године, под руководством Раде Стијовић, а уз сарадњу сарадника на изради Речника, започета је реализација дигитализације 2016. године. Најпре је скенирана целокупна речничка грађа уз велику помоћ Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ (Стијовић, 2017: 201–207; Стијовић, Станковић 2017: 427–440). Информатичко-лингвистички тим, на челу са Д. Витасом, Р. Станковић и Р. Стијовић, отпочео је 2016. године припрему за дигитализовану верзију *Речника САНУ*. Приступило се процесу дигитализације и аотирању грађе (Витас *et al.* 2019: 49–61). Прво је урађена скраћена анотација грађе чија је обрада у току и која тек треба да се обради од слова П–Ш. При крају је аотирање обрађене грађе од слова А до О. Друга фаза предвиђа пуно аотирање, које омогућава унос речничке одреднице у облику који ће имати у Речнику и одреднице у изворном лику (забележеном у примеру на листићу), затим ознаке за хомоним, за текст примера, извора из кога је пример узет са скраћеницом под којом се доноси у *Речнику*, типа листића (рукопис, куцан текст) и све друге релевантне податке са листића. До сада су креиране процедуре за анализу дигитализованог текста пет томова *Речника*, сегментирани речнички чланци и информационе целине у оквиру речничког чланка (Станковић *et al.* 2018: 941–949). Године 2017. информатички тим са Рударско-геолошког факултета у Београду, под руководством Р. Станковић, осмислио је софтверско решење, у виду веб-апликације, према спецификацији и потребама аутора *Речника*, који у свакодневном раду користе листиће, а коју је сачинио лингвистички тим из Института под руководством Р. Стијовић (Стијовић *et al.* 2020: 1085–1094).²⁷ Конкретна примена дигитализоване грађе демонстрира-

пројекту и информатичара који испуњавају њихове захтеве у складу са могућностима дигитализације, па је с тим у вези процењивана целисходност одсуства тог броја лексикографа од редовних нормираних обавеза на Речнику и темпа израде сваког тома, која би морала да буде сразмерна добробити дигитализације на плану унапређења и убрзања рада на Речнику.

²⁷ Скенирани листићи налазе се у облику *jpg* датотека, организованих у каталоге који одговарају кутијама, односно секцијама у обради листића. Метаподаци о сликама листића, подељени по каталозима према кутији у којој се налазе њихове физичке копије аутоматски су пресликане у базу података.

на је на примеру употребе *Речника САНУ* као базе за израду терминолошког речника кулинарства (СТИЈОВИЋ *et al.* 2017: 109–123). Урађена је анализа примера која треба да омогући убрзање ексцерпције примера из савремених извора којим се допуњава речничка база (СТАНКОВИЋ *et al.*, 2019: 248–269; ШАНДРИХ *et al.* 2019: 299–316). Такође је урађена анализа дефиниција именица, која може да буде основа за израду система за ексцерпцију дефиниција (СТАНКОВИЋ *et al.* 2020).²⁸

Закључак

7.1. На основу представљена три периода у развоју лексикографске школе Института за српски језик до краја педесетих година XX века, могу се извести следећи закључци: прва два периода, до оснивања Института, била су посвећена прикупљању и организацији грађе, установљењу концепције израде Речника, као и конципирању територијалне, хронолошке и функционалностилске уравнотежености речничког корпуса. Тек у трећем периоду, са Белићевим преузимањем организације лексикографског рада и са почетком израде речничког текста, заокружени су и дефинисани теоријско-методолошки темељи израде Речника и даљег развоја Београдске лексикографске школе, који су уобличени у рукопису *Ујујсїѿво за израду речника*, заснованом на лексикографском искуству израде првог тома Речника и на теоријским основама ондашње српске, словенске и европске филологије и лингвистике. Даљи, постбелићевски теоријско-методолошки развој рада на Речнику и Београдске лексикографске школе није систематски проучен и стављен на увид научној јавности, али се значајни видови тог развоја у више праваца могу пратити у истраживачком раду сарадника на Речнику САНУ, чије су најзначајније референце наведене у нап. 14 и у списку литературе.

7.2. На основу њих евидентно је да су неки од општих теоријско-методолошких принципа одредили правце даљег развоја ове значајне лексикографске школе у савременим условима брзог технолошког развоја. То су следећи принципи: 1) принцип представљања језичке динамике; 2) принцип флексибилности лексичке норме и 3) прагматички принцип, којим се одређује улога речника у односу на његове кориснике. Ова три најзначајнија принципа, актуелна и у савременој лексикографији,

²⁸ Изнете информације о релизованим досадашњим резултатима дигитализације језичких ресурса Речника САНУ добила сам на моју молбу од колегинице Раде Стијовић, доскорашњег руководиоца институтског пројекта (одсека) на коме се израђује овај речник и једног од садашњих руководилаца информатичко-лингвистичког тима. Овом приликом најљубазније се захваљујем колегиници Стијовић, пре свега зато што ми је омогућила да овај важан и велики искорак у напредовању српске лексикографије ставим у контекст унапређења рада на Речнику САНУ и развоја Београдске лексикографске школе у најновијој фази почетком 21. века.

омогућавају даљи развој српске лексикографије и сродних дисциплина и њихово успешно укључивање у савремене токове теоријске и примењене лингвистике.

7.3. Међутим, данас се пред српску дескриптивну лексикографију постављају нови задаци, а то је израда нових речника, општих, специјалних и електронских, нових осавремењених и електронских издања израђених речника и дигитализације постојећих речничких ресурса. По традицији, очекује се да у оквиру јединственог лексикографског програма носиоци израде нових издања и речника буду две најзначајније националне институције, Институт за српски језик САНУ и Матица српска, што је и остварено поменутом започетом израдом вишетомника савременог речника српског књижевног језика, који ће имати папирно и електронско издање (в. т. 5.6). Најновији пример унапређења српске лексикографије остварен је у успешној широј сарадњи лексикографских и лингвистичких тимова са информатичарима на дигитализацији језичких ресурса Речника САНУ. Он је показао сигуран и прави пут даљег убрзаног развоја српске лексикографије током 21. века, који ће, уз традиционалну и институционалну Београдску лексикографску школу, покренути и унапредити и ауторску лексикографију и израду речника мањег обима, не само дескриптивних него и специјалних, термилолошких, дво- и вишејезичних. У будућој проширеној сарадњи очекује се учешће дизајнера и сарадника других потребних струка како би се одговорило новим захтевима и изазовима савремене научне и тржишно оријентисане лексикографије. Оваква лексикографија, с једне стране, биће ослоњена на традиционалне вредности и високе научне стандардне, а са друге стране, на очекивања корисника за што комфорнијим начином употребе речника. За лексикографе то би био и нови изазов којим би се провериле праве вредности традиционалне лексикографије, уз истовремено трагање за могућностима даљег развијања и усавршавања методологије лексикографских поступака у складу са савременим лингвистичким донетима, лексикографским стандардима и разноврсним потребама данашњих корисника.

Списак литературе

- Белић, Александар. „Увод“. У: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, том I. 1959, VII–XXVI.
- Вигас, Душко, Цветана Крстев, Ранка Станковић. „Белешка о дигитализацији речника“. У: *Српски језик и његови ресурси. Научни саставак слависта у Вукове дане*, 48/3. Београд: МСЦ, 2019, 49–61. <http://dr.rgf.bg.ac.rs/s/repo/item/4944>
- Вуловић, Наташа. *Лексика у њијовој ејкама Лазе К. Лазаревића*, Монографије 8. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.

- Вуловић, Наташа. *Српска фразеологија и религија – лингвокултуролошка истраживања*, Монографије 23. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- Гортан-Премк, Даринка. „Уз речник српскохрватског књижевног језика (неколико података и неколико речи)“. У: *Наш језик XXIII н. с.*, св. 1–2. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1977, 3–5.
- Гортан-Премк, Даринка. „Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лексикографских концепција)“. У: *Наш језик XXVI н. с.*, св. 2–3. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1984, 139–146.
- Гортан-Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког сисџема у српском језику*. Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 14, (ур. М. Ивић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.
- Грицкат Радуловић, Ирена, „Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности“. У: *Сјо година лексикографског рада у САНУ* (ур. Павле Ивић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 1993, 5–13.
- Грицкат Радуловић, Ирена, *Кругови Ирене Грицкаћ (семантичко-граматичка истраживања српског језика)*, (ур. Р. Драгићевић). Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2020.
- Драгићевић, Рајна. „Ка структури корпуса за нови Вишетомник савременог српског језика Матице српске“. У: *Српски језик – сџајус, сисџем, ујошреба. Зборник у часћ јроф. Милошу Ковачевићу*, (уредници Ј. Петковић и В. Поломац). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018, 195–205.
- Драгићевић, Рајна. „О неологизмима у српском језику из угла припреме корпуса за израду вишетомног речника савременог српског језика Матице српске“. У: *Јужнословенски филолог LXXVI/1*, 2020, 107–122.
- Иванић, Момчило. *Српски речник књижевнога и народнога језика јо материјалу Лексикографскога одека Српске Краљ. академије*. Београд, 1913.
- Ивановић, Ненад. „Принципи формирања и организације корпуса Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ“ (у периоду од 1853. до 1953. године). У: *Шездесет година Инсџишџија за српски језик САНУ* : зборник радова, књ. 2. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007, 53–78.
- Ивановић, Ненад. „Историјат рада на Речнику САНУ (1853–1953): један век развоја савремене српске лексикографије“. У: *Славјанска лексикографија*, Међународный комитет славистов, Комиссија по лексикологији и лексикографији, Национальный комитет славистов Российской Федерации, Институт русског језика им. В. В. Виноградова РАН, 2013, 166–198.
- Ивановић, Ненад. „Институт за српски језик Српске академије наука и уметности“. У: *Светј речи* 41–42. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2016, 65–68.
- Ивановић, Ненад. „Лексикографска мисао Александра Белића (1926–1955)“. У: *Александар Белић, српски лингвиста века*, књ. 1 (уредници Д. Мршевић Радовић, Б. Сувајџић, А. Милановић). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Међународни славистички центар, 2016а, 319–343.
- Ивановић, Ненад. „Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности“. У: *Српска лексикографија од Вука до данас*,

- Каталог изложбе, (уредници М. Тешић, Р. Драгићевић, Н. Ивановић). Београд: САНУ, Савез славистичких друштава Србије, 2018, 63–80.
- Ивановић, Ненад. „Позив и Упутство за купљење речи по народу за речник Српске краљевске академије(1898): значајан прилог српској лексикографској култури“. У: *Наш језик* L/1. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2019, 47–57.
- Ивановић, Ненад, Јакић, Милена, Ристић, Стана. „Грађа Речника САНУ – потребе и могућности дигитализације“. У: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених њисауа*, Зборник научних радова (уредници С. Ристић, И. Лазић Коњић, Н. Ивановић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 133–154.
- Јовановић, Владан. *Деминутивне и аугментативне именице у српском језику*, Монографије 9. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.
- Јовановић, Владан. *Српска војна лексика и терминологија*, Монографије 25, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016.
- Јошић, Неђо. *Вођарска лексика и терминологија у српском језику*, Монографије 24, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016.
- Мацановић, Ана. *Српска језикословна терминологија у 19. веку*, Монографије 26, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.
- Новаковић, Стојан. *Предлог Српској краљевској академији учињен 5. априла 1893, да се ојачне куљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за ња јосао усаноуи у Академији Лексикографски Одсек*, посебно издање (прештампано из листа „Јавор“). Земун: Штампарија Јове Карамата, 1893.
- Новаковић, Стојан. „Српска краљевска академија и неговање језика српског“. У: *Глас Српске краљевске академије*, књ. 10. 1888, 5–87.
- Новокмет, Слободан. *Називи живојина у српском језику – семантичка и лингвокултуролошка анализа*, Монографије 30. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020.
- Огледна свеска. *Речник српскога књижевног и народног језика*, Оглед I. Београд, 1944.
- Пешикан, Митар. *Наш књижевни језик на сто година јослије Вука*. Београд, 1970.
- Пешикан, Митар. „Трећина посла на изради великог речника САНУ“. У: *Наш језик* XX, св. 1–5. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1974–1975, 11–22.
- Пешикан, Митар. „Типолошка допуњавања Вуковог народног лексичког система за потребе књижевног језика“. У: *Научни сасанак слависта у Вукове дане* 17/1. Београд: МСЦ, 1987, 33–42.
- Позив и Упутство. *Позив и ујисиво за куљење речи по народу за речник Српске краљевске академије*. Београд: Штампано у штампарији Краљевине Србије, 1899.
- Предговор. У: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига прва, А–Е. Нови Сад – Загреб, 1967, 7–14.
- Прћић, Твртко. „Двојезична лексикографија и енглеско-српски / српско-енглески општи речник: потребе и захтеви новог века“. У: *Дескриптивна*

- лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад – Београд, 2002, 331–342.
- Прћић, Твртко. „Какав нам општи речник српског језика највише треба“. У: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених пристоја*, Зборник научних радова (уредници С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 87–117.
- Ристић, Стана. *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику – лексичко-граматички пристоји*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 9, (ур. М. Ивић). Београд: Институт за српски језик, 1999.
- Ристић, Стана. „Конкурентност неких лексичких и граматичких средстава уградирању прагматичке квантификације“. У: *Научни састај слависта у Вукове дане 29/1*, Београд: МСЦ, 2000, 223–233.
- Ристић, Стана. „Улога конкуренције у регулисању лексичке и функционално-стилске норме (на примеру именица са префиксима *не-*, *надри-* и *назови-*)“. У: *Петти лингвистички скуп „Бошковићеви дани“*. Подгорица, 2003, 195–206.
- Ристић, Стана. *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Монографије 3. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006.
- Ристић, Стана. „Прва лексикографска школа у Институту за српски језик САНУ“. У: *Шездесет година Института за српски језик САНУ*: зборник радова, књ. 1. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007, 131–149.
- Ристић, Стана. „Речник српскохрватског књижевног и народног језика аспекта репрезентативности за савремени српски језик“. У: *Српски језик у (кон)тексту*, Књига 1. (одговорни уредник М. Ковачевић). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2008, 407–427.
- Ристић, Стана. „Неки аспекти „унутрашње“ лексикографске критике (критички осврт на методологију рада и лексикографске поступке у изради тезаурусног Речника САНУ)“. У: *Славјанска лексикографија*. Међународни комитет славистов, Комисија по лексикологији и лексикографији, Национални комитет славистов Росийской Федерацији, Институт руског језика им. В. В. Виноградова РАН, 2013, 702–724.
- Ристић, Стана. „Српске лексикографске институције. Београдска лексикографска школа“. У: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (Колективна монографија) (ур. Р. Драгићевић). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014, 27–54.
- Ристић, Стана. „Квалификатори у српској лексикографији“. У: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (Колективна монографија) (ур. Р. Драгићевић). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014а, 113–130.
- Ристић, Стана. *Грамаички и когнитивни аспекти лексичког значења*, Монографије 22. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- Ристић, Стана, Ненад Ивановић. „Предлог за модернизацију рада на Речнику САНУ“. У: *Грамаика и лексика у словенским језицима*, Зборник радова с међународног симпозијума (главни ур. С. Танасић). Нови Сад – Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ, 2011, 529–553.

- Ристић, Стана, Ненад Ивановић (прир.). „О лексикографији Александра Белића – из необјављених рукописа“. У: *Александар Белић, српски лингвиста века*, књ. 2. (уредници Д. Мршевић Радовић, Б. Сувајџић, С. Танасић). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Међународни славистички центар, 2017, 195–260.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић Коњик. „Репрезентативност Речника САНУ за етнолингвистичка истраживања: од лексикографске ка когнитивној дефиницији“. У: *Лексикологија и лексикографија у свејлу савремених њирсијуа*, Зборник научних радова (уредници С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 377–394.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић Коњик. *Когнитивни ѡравац у српској етнолингвистици – ѡчеци развоја и актуелни ѡроблеми*, Монографије 29. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020.
- Ристић, Стана, Тања Самарџић, Милена Јакић, Александра Марковић, Ненад Ивановић. „Значај дигитализације језичких ресурса *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* за развој науке и очување културне баштине“. У: *Дигитални извори у друштвено-хуманистичким истраживањима*, Књ. 3. (уредници А. Вранеш, Љ. Марковић, А. Гвен). Београд: Дигитализација културне и научне баштине, Универзитетски репозиторијуми и учење на даљину, 2012, 79–108.
- Сабо, Олга, Душко Витас. „Могућности осавремењивања израде речника на примеру *Речника српскохрватског књижевног и народног језика (САНУ и Институт за српскохрватски језик)*“. У: *Zbornik IV. Konference Računalniška obdelava jezikovnih podatkov*. Portorož: Institut Jožef Štefan, Društvo za upograbno jezikoslovje Slovenije, 1988, 375–384.
- Савремена српска лексикографија у теорији и ѡраци*, Драгићевић, Р. (ур.). (колективна монографија). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014.
- Спасојевић, Марина. *Глаголи на -(j)еѡи, -им у корелацији са глаголима на -иѡи, -им у савременом српском језику*, Монографије 17. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2013.
- Тешић, М., Р. Драгићевић, Н. Ивановић (ур.). *Српска лексикографија од Вука до данас*. Каталог изложбе. Београд: САНУ, Савез славистичких друштава Србије, 2018.
- Stanković, Ranka, Rada Stijović, Duško Vitas, Cvetana Krstev, Olga Sabo. „The Dictionary of the Serbian Academy: from the Text to the Lexical Database“. У: *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts*, Ljubljana: University Press, Faculty of Arts, 2018, 941–949. <http://dr.rgf.bg.ac.rs/s/repo/item/2010>
- Stanković, Ranka, Branislava Šandrih, Rada Stijović, Cvetana Krstev, Duško Vitas, AleksandraMarković. „SASA Dictionary as the Gold Standard for Good Dictionary Examples for Serbian“. У: *Electronic lexicography in the 21st century. Proceedings of the eLex 2019 conference*. Lexical Computing CZ, s.r.o. 2019, 248–269. <http://dr.rgf.bg.ac.rs/s/repo/item/4956>

- Стевановић, Михаило. „Институт за српскохрватски језик и програми његова рада“. У: *Наш језик XX*, н. с., св. 1–5. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1974–1975, 1–10.
- Стејић, Јован. „Предлог за србскій рѣчникъ и србску граматику“. У: *Гласник друштва срѣске словесности*, свезака V, 1852, 1–13.
- Стијовић, Рада. „Грађа Речника САНУ – благо које треба сачувати (о дигитализацији листића“). У: *Наш језик XLVIII/3–4*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2017, 201–207. stijovic.gradja.za.recnik.sanu.pdf (4.169Mb)
- Стијовић, Рада, Олга Сабо, Ранка Станковић. „Речник САНУ као база терминолошких речника (на примеру речника кулинарства)“. У: *Словенска терминологија данас*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2017, 109–123. <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/1937>
- Стијовић, Рада, Ранка Станковић. „Дигитално издање Речника САНУ: формални опис микроструктуре Речника САНУ“. У: *Научни састѧанак славистиѧа у Вукове дане 47/1*. Београд: МСЦ, 2017, 427–440. stijovic.stankovic.digitalizovanje.recnika.pdf (1.260Mb)
- Стијовић, Рада, Ранка Станковић, Михаило Шкорић. „Веб-алат за управљање грађом Речника САНУ и анотација листића“. У: *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 2020, 1085–1094. <http://dr.rgf.bg.ac.rs/s/repo/item/5487>
- Ујуйѧсѧиво за израду Речника САНУ*, Институт за српски језик САНУ, рукопис за интерну употребу.
- Фекете, Егон. „О Речнику срѣскохрватѧског књижевног и народног језика САНУ“. У: *Сѧо година лексикографског рада у САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1993, 21–49.
- Шандрих, Бранислава, Ранка Станковић, Мирјана Гочанин. „Чији је пример? Анализа лексичких обележја на примерима Речника САНУ“. У: *Срѧски језик и његови ресурси, Научни састѧанак славистиѧа у Вукове дане*, 48/3. Београд: МСЦ, 2019, 299–316. <http://dr.rgf.bg.ac.rs/s/repo/item/4962>
- Шипка, Данко. „Унутрашња и спољашња лексичка динамика и њена лексикографска обрада“. У: *Дескрипѧивна лексикографија сѧандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад – Београд, 2002, 39–47.

Stana S. Ristić

SASA DICTIONARY AND THE BELGRADE SCHOOL OF LEXICOGRAPHY

Summary

This paper presents the foundation and historical development of the Belgrade school of lexicography from its early beginnings in mid-19th century to date. In the introduction it is shown how the lexicographic activity of the period posterior to Vuk within the elite Serbian scientific institutions evolved over time into a veritable school of lexicography, which is recognized and established in contemporary Serbian and Slavistic linguistic scholarship as the Belgrade school of lexicography, based on a

unique national programme, and above all on activities pertaining to the preparation and long-standing compilation of a comprehensive *Dictionary of the Serbo-Croat Literary and Vernacular Language* (the SASA Dictionary). The core part of the paper contains the theoretical-methodological framework for the compilation of the Dictionary and the periodization of the school's development up until 1960s, marked by the work of its founder Jovan Stejić and its first representatives Stojan Novaković and Aleksandar Belić. It is suggested that the period posterior to Belić has not been systematically or sufficiently investigated from the standpoint of the long-term development of this school, despite the opportunities and the need for it to be done, all the more as it started diverging into several directions in contemporary linguistic and technological environment in order to meet the demands of contemporary lexicography and the current requirements of dictionary users. It has been pointed out that the most significant step forward in the context of modernizing the work on the SASA Dictionary and the development of Belgrade school of lexicography in the 21st century had been made by way of starting the implementation of the digitization of the corpus as well as of the SASA Dictionary and building dictionary software, which is being realized with great success in the collaboration between an IT and linguistic team.

Keywords: Belgrade school of lexicography, SASA Dictionary, periodization of the school's historical development, contemporary perspectives of the school's development, digitization of the linguistic resources of the SASA Dictionary, lexicography, Serbian language.

ДЕСКРИПТИВНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА И ЛЕКСИКОГРАФСКИ МЕТАЈЕЗИК

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 91–111

UDK: 811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54608137

Ивана В. ЛАЗИЋ КОЊИК

Институт за српски језик САНУ, Београд

ivana.konjik@isj.sanu.ac.rs

Стана С. РИСТИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

КА ОТВОРЕНОМ РЕЧНИКУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА – ПРОБЛЕМ ДЕФИНИСАЊА ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА*

У раду се разматрају методолошка питања израде новог, отвореног речника савременог српског језика – питање дефинисања лексичког значења и избора елемената за садржај дефиниције. У уводном одељку образлаже се потреба за израдом таквог речника. У одељку 2, на основу сажетог прегледа главних резултата досадашњих научних расправа на ову тему, истакнути су ставови најпримеренији дефинисању значења у дескриптивним речницима значајни за успостављање модела дефиниција у предложеном речнику. У одељку 3, предлаже се и образлаже укључивање емпиријских доказа у наведену расправу, што би омогућило преиспитивање, прилагођавање и допуњавање изнетих теоријских ставова у циљу израде дефиниција функционалних за једнојезичне описне речнике активног типа. Последњи одељак истиче значај израде планираног речника.

Кључне речи: дескриптивни речници, електронски речници, отворени речник српског језика, лексикографија, лексичко значење, лексикографска дефиниција, таксономска дефиниција, когнитивна дефиниција, genus proximum, српски језик.

* Рад је настао као резултат финансирања Министарства просвете науке и технолошког развоја према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

1. Увод – потреба за новим речником српског језика

1.1. Истраживање у овом раду представља почетак ширег истраживања које ће бити посвећено методолошким питањима израде новог, отвореног речника савременог српског језика, чије је планирање проистекло у складу са потребама, стањем и могућностима савремене српске дескриптивне лексикографије. У време израде рада идеја о потреби за отвореним речником савременог српског језика је на самом почетку и предствљена је у виду предлога са почетним циљевима и могућностима, истакнутим у апстракт и разрађеним у садржају рада у складу са одабраним теоријским приступима. Дакле, наш рад не представља елаборат предложеног пројекта, па зато у њему изостају разрађени детаљи у вези са предоченим сегментима, као што су: детаљан описа корпуса, његовог обима, селекција одредница из најновијег периода лексичког развоја и извора различитих функционалних стилова, поступака за унапређења њихове лексикографске обраде, броја учесника, времена израде, материјалних трошкова, изабране софтверске подршке, и друге важне појединости које се очекују од урађеног пројектног елабората. За ову прилику аутори су се определили за критичко представљање текуће дискусије о начину дефинисања значења речи, чија ће валидност бити проверена у експерименту представљеном у т. 3, остављајући могућност да се у даљем истраживању, и када се стекну одговарајући услови за израду елабората, конципира начин дефинисања који ће бити најпримеренији отвореном речнику савременог српског језика и његовим потенцијалним корисницима. Планирани речник био би нов и отворен по следећим параметрима: 1) изабраног корпуса; 2) начина и форме представљања лексичких информација и обраде корпуса; 3) учесника у формирању и обради корпуса, 4) по унапређеној могућности његовог коришћења, а са свим наведеним одликама у вези и 5) по адекватној корисничкој бази (исп. Прћић 2016: 88).¹ Корпус најрелевантнијих извора савременог језика би био временски ограничен на прве две деценије овог века, а неодређена горња граница дала би му особину отворености у смислу могућности редовног, правовременог допуњавања. Планира се да израда речника буде корпусно заснована, уз употребу постојећих језичких ресурса за српски језик, који би се допунили адекватним савременим изворима, а и уз употребу одговарајућих софтверских алата који би омогућили такву, корпусно засновану израду речника. Имамо у виду примену корпусне анализе у мери у којој то омогућавају доступни језички ресурси и алати за њихову експлоатацију за српски језик, на начин да се лексикографска анализа о синтаксичко-семантичким особинама лексеме заснива на корпусно генерисаним подацима и статистичкој значајности,

¹ О развоју лексикографске базе и модела података за разлагање речничког чланка у дигиталном облику в. Стијовић, Станковић 2017: 3; Витас *et al.* 2019: 53.

одн. квантитативној анализи (о доминантности значења и семантичком потенцијалу лексеме, колокацијама, домену употребе, за екстракцију примера употребе и др.), у комбинацији са традиционалним лексикографским приступом, што би се у даљој елаборацији пројекта прецизно утврдило у сарадњи са информатички компетентним сарадницима.²

1.2. У структурном, стилском и жанровском погледу, осим најновијим књижевним текстовима, извори би се морали допунити савременом публицистиком, штампом и интернетским жанровима репрезентативним за говорни језик.³ Унапређена могућност његове употребе обезбедила би се дигиталном (интернетском) формом и бесплатним коришћењем,⁴ чиме би се омогућило перманентно ажурирање и доступност корисницима за слободно претраживање података, а његова отвореност реализовала би се у сарадњи професионалних лексикографа и волонтера, добровољних учесника. Начин добровољног учешћа заинтересованих појединаца у основи би следио шему представљену у раду Lazić Konjik, Milenković 2020. Овај вид добровољне сарадње заинтересованих појединаца примењује се у бројним новијим лексикографским пројектима на различите начине, нпр. у изради Макмилановог *Отвореног речника*,⁵ у којем корисници могу да предложе речи и изразе који ће се додати, слично је и у словеначком речнику *Sprotni slovar slovenskega jezika*⁶ и шведском *Folkmun*,⁷ док се у словеначком речнику *Slovar sodobnega slovenskega jezika* ко-

² О најважнијим карактеристикама корпуса за израду речника, о његовој динамичности, претраживости по различитим критеријумима, о програмима за израду и коришћење корпуса в. Прћић 2016: 103–106 и тамо наведену литературу.

³ Планирање израде речника, посебно у погледу формирања и експлоатације електронског корпуса, али и по другим питањима употребе софтверских алата, стандарда за похрањивање података итд., подразумева сарадњу лингвиста и лексикографа с једне стране, са информатичким стручњацима и стручњацима за језичке технологије, с друге стране, па неће бити предмет даљег разматрања у овом раду, који је првенствено лингвистички осмишљен. Идеја у основи није да се израђује нови електронски корпус који би служио само за потребе израде овог речника, као што је то случај са Матичиним новим речником, у којем ће бити обрађена лексика савременог српског језика друге половине XX и првих деценија XXI века (Драгићевић 2018: 195), или како се то предлаже у раду Т. Прћића (2016), већ да се користе доступни језички ресурси и алати који би се надградили најновијом језичком грађом. Да је оваква замисао оправдана и могућа, потврђују опсервације информатичара о унапредованим процесима информатизовања лексикографског рада који управо иду у смеру изградње заједничких ресурса потребних научној заједници (Витас, Крстев 2015).

⁴ О речницима пласираним преко интернета односно о електронским речницима, начинима и могућностима њиховог коришћења, в. Прћић 2016: 109–110 и тамо наведену литературу.

⁵ <https://www.macmillandictionary.com/open-dictionary/latestEntries.html>

⁶ www.fran.si

⁷ <https://folkmun.se/>

ристи другачији тип краудсорсинг активности (в. Krek *et al.* 2013), а најпознатији и у том погледу најекстремнији је пројекат *Викиречника*,⁸ у којем свако може да учествује у изради, да додаје и да мења садржаје.⁹ Нови формат представљања информација, заснован на менијима (популарних за лаике и стручних, научних за језичке стручњаке) и омогућен употребом дигиталног интерактивног медија, задовољио би широки круг корисника различитог профила и потреба.¹⁰ На тај начин би се добио савремени речник српског језика који би обухватио најновије појаве и тенденције развоја лексике српског језика – нов речник заснован на актуелним теоријско-методолошким приступима, на унапређеним металексикографским поступцима, на системској обради лексичкосемантичких класа и на откривању умрежености лексичких јединица у синтагматским спојевима, парадигматским низовима и трворбеним типовима.

1.3. Израдом овог речника одговорило би се и на све већи изазов брзог настанка нових речи и израза, нових значења и убрзане динамике лексичких/језичких промена услед великих промена у свим сферама стварности¹¹, као и на потребу евидентирања и презентовања актуелне лексике у реалном времену.¹² На плану домаће лексикографије, овакав отворен и кориснички оријентисан речник попунио би постојећу празнину, како у опису лексике српског језика, актуелне у првим деценијама новог миленијума, тако и у формирању отвореног одрживог лексичког/језичког ресурса без горње границе, чиме би се бар и овим појединачним напором покушало превазићи предочено стање да „постојећи систем истраживања у Србији

⁸ <https://sr.wiktionary.org/>

⁹ Према оцени наших компетентних информатичких стручњака, могуће је и у српској лексикографији „са минималним улагањима доћи до средине у којој постоје услови за мрежну подршку колаборативном и кооперативном лексикографском раду” (Витас, Крстев 2015: 110).

¹⁰ Принципи савремене лексикографије, начини њеног осавремењавања и модернизације, као и достигнућа савремене теоријске и практичне, посебно електронске лексикографије са пратећом библиографијом, детаљно се разматрају у радовима Т. Прћића, в. нпр. Прћић 2016 и Прћић 2018.

¹¹ У досадашњој литератури истицане су највеће лексичке промене у сфери политике, моде, религије, естраде и др. (в. Ристић 2012 и тамо наведену литературу), као што су: стални прилив адаптираних, мање адаптираних или и неадаптираних англицизама, појава великог броја неологизама и оказионализама углавном активирањем домаћих творбених и хибридних модела, међутим, наше лексикографско, истраживачко и свакодневно искуство нам показује да се лексичке иновације јављају у скоро свим сферама, па и у сфери приватне комуникације, било да се она одвија лицем у лице или преко електронских медија. Зато се у избору лексике за отворени речник нећемо ограничавати на поједине сфере него ћемо одабирати лексику која припада општем лексичком фонду, и то без једнозначне терминолошке лексике у ужем смислу.

¹² У том смислу предложени отворени речник нових речи и израза у раду Lazić Koņjik, Milenković 2020 био би адекватан и комплементаран извор овом речнику.

не стимулише изградњу заједничких ресурса потребних истраживачкој и развојној заједници“ као и „последика таквог стања ... да за српски језик ... нема систематичног и организованог развоја који би обезбедио ресурсима дуговечност“ (Витас, Крстев 2015: 111).

1.4. Модел „отвореног“ речника и сродни пројекти. Отворени речници, који омогућавају говорницима једног језика да активно учествују у њиховој изради, нису више реткост у савременој лексикографији (в. тачку 1.2).¹³ Међутим, пројекти попут *Викиречника*, вишејезичног речника који укључује и српски језик, у којима сваки учесник може самостално да уноси и мења садржаје, поред користи које доносе заједници имају и бројне недостатке, као што су методолошка неуједначеност и неуједначен квалитет обраде, непотпуност, непоузданост, па и нетачност наведених информација итд. (исп. Витас, Крстев 2015: 110), због чега овакви речници нису референтни. Постојање стручне редакторске провере и обрада од стране лексикографа кључни су фактори који обезбеђују сваком речнику лексикографску вредност (Лазих Коњик 2018: 17). Као пример референтног отвореног речника наводи се *Вордник*, највећи онлајн речник енглеског језика (Милојевић 2018: 518). У нашем случају циљ је да се изради компетентан онлајн речник савременог српског језика који ће пре свега кориснику бити лак и разумљив за употребу и са „декларацијом“ наведених основних теоријско-методолошких поставки у вези са избором грађе, извора, начина израде; речник урађен по потреби струке и у оквиру примењене лингвистичке дисциплине, у којем ће се избећи недостаци бројних „отворених“ и „затворених“ речника (исп. Милојевић 2018: 514). Иза оваквог речника налазила би се програмска подршка која ће омогућити „колаборативни рад у рачунарској мрежи“ (Витас, Крстев 2015: 110).

2. Проблем дефинисања лексичког значења – отворена питања и дискусија

2.1. Главни део рада посветили смо старој али и данас веома актуелној теми дефинисања лексичког значења, као великом теоријском и практичном питању, које је у вишегодишњем разматрању резултирало и великим бројем одговора (уп. нпр. Апресјан 1974; Lyons 1977; Wierzbicka

¹³ О отвореним и затвореним речницима, о њиховим предностима и недостацима в. рад Ј. Милојевић из којег наводимо дефиниције: „‘Отворени’ речници (open dictionaries) су речници који припадају најновијој лексикографској оријентацији, иницираној на америчком тлу, и то су речници са онлајн концепцијом, што подразумева свакодневни унос нових података из текуће језичке праксе; приступ уносу података је слободан за све кориснике језика, целу језичку заједницу“, док се „остали речници, традиционални, на папиру или електронски, који нису конципирани као онлајн (online), називају ‘затворени’ (closed dictionaries)“ (Милојевић 2018: 513). О појму отвореног речника исп. и Лазих Коњик 2018: 15.

1985; Hanks 1987, 2016; Atkins, Rundell 2008; Bartminski 1980b, 1984, 1988; Adamska-Salaciak 2012), али и немалим бројем научних дискусија које су се распламсавале најчешће са појавом нових лингвистичких парадигми. Тако се увођењем когнитивног модела лингвистичке семантике и појмова прототипа и стереотипа (Rosch 1978, Putnam 1975) јавила потреба за изналагањем новог начина дефинисања значења које би уважило субјективну перспективу просечних корисника језика и начин на који они, а не научници који га проучавају, разумеју речи и са чим их повезују. У раду ћемо се осврнути на ставове и неке од резултата који су најпримеренији дефинисању значења у дескриптивним речницима (Бартмињски 2011: 93–117; исп. Bartminski 1980b, 1984, 1988; Wierzbicka 1985, 1993; Lyons 1977, такође и Апрешјан 1993, Niebrzegowska-Bartminska 2019; Mel'čuk, Polguere 2018).

2.2. Основно и још увек нерешено питање у семантици и лексикографији односи се на избор елемената за садржај дефиниције, тј. особина појма које улазе у њен састав, што је, поред осталог, у вези са променама које одређују разлику између структуралистичког и когнитивистичког приступа значењу. Структуралистички захтев за ограничавањем дефиницијских особина на нужне и довољне (дистинктивне) проширен је у когнитивном приступу на избор најтипичнијих, најубичајенијих, разликовних елемената (Wierzbicka 1985; Lakoff 1987) и свих карактеристичних (стереотипних) особина које су се усталиле у језику и које одговарају језичкој слици појма (Bartminski 1984). Нови тип „проширене“ дефиниције, тзв. „когнитивна“ или „отворена“ дефиниција, самим тим, знатно је обимнија, потпунија и дужа, у односу на традиционалну таксономску дефиницију, која је селективна и краћа, има више енциклопедијски него когнитивни карактер, и представља уобичајен начин описивања значења у дескриптивним речницима (Бартмињски 2011: 100; Bartminski 1984: 19; Niebrzegowska-Bartminska 2019: 257). (Бартмињски 2011: 100; Bartminski 1984: 19; Niebrzegowska-Bartminska 2019: 257).¹⁴ Ради илустрације ове разлике навешћемо пример традиционалне речничке дефиниције лексеме *йородица* која је дата у *Речнику српског језика* (РСЈ 2011) и пример проширене, „отворене“ когнитивне дефиниције овог појма онако како је она предложена у Ристић, Лазић Коњик (2020: 249–347).

У РСЈ 2011 *йородица* је дефинисана на следећи начин:

породица ж 1. заједница коју чине родитељи, њихова деца и блиски сродници који живе заједно.

¹⁴ Разлике у приступима дефинисању појмова између традиционалног, који подразумева минималну, тзв. таксономску дефиницију, и новијег, који подразумева проширену дефиницију, в. Niebrzegowska-Bartminska (2019).

Ристић, Лазић Коњик (2020: 249–347) предлажу следећу когнитивну дефиницију засновану на теоријским поставкама лублинске когнитивне етнолингвистике и *Аксиолошког речника Словена и њихових суседа*:

ПОРОДИЦА

(1) (S) (обавезно) ’је заједница’

(2) (G) (обавезно/углавном) ’чланова породице’ (најчешће родитеља и деце, може бити и блиских сродника (углавном баба и деда, понекад зет или снаја и сестрићи/братучед, може бити и кућни љубимац – пас); родитељи /отац, мајка/, деца /син, ћерка/, брат, сестра (ужа/нуклеарна породица); деда, баба, тетка, стриц, стрина ујак, ујна, рођак и др. називи за сроднике (шира породица); значај крвног сродства: Крв није вода) (одговори у анкети показују да су родитељи најчешће у браку, а у новије време могу бити и у ванбрачној заједници, може бити и само један родитељ (разведени родитељи) или један родитељ и маћеха/очух и деца (полубраћа/полусестре)

(3) (Fz/S) (углавном) ’који живе заједно у истом домаћинству’ (категоријални значај ’места’ истакнут је у творбеном гнезду синонимне лексеме обитељ: обитавити „становати, живети“, обитати „настанити, населити“, обитавалац, обитавалиште, обитавач, обитатељ; спојеви породични/фамилијарни човек насупрот инокосник)

(4) (P) (обично) повезује их блискост, јаке емоционално-социјалне везе – љубав и поштовање (чланови породице се воле и поштују једни друге; деривати фамилијарност „неусиљеност; пријатељство, присност“)

(5) (A) (обично) повезује их осећање заједништва, заједничког живота (да су сви на окупу/заједно, да проводе време једни са другима, да имају времена једни за друге)

(6) (P) (обично) важна је слога и подршка (чланови се међусобно слажу у свему и узајамно подржавају; нема свађе, насиља; влада договор и поверење, односи су искрени, чланови брину једни о другима и помажу једни другима)

(7) (P) (обично) важно је разумевање и толеранција

(8) (P) (обично) важна је срећа, радост (да су сви срећни)

(9) (Ž) не треба да буде проблема или може бити врло мало проблема које сви заједно решавају договором

(10) (E) односи у породици (права и обавезе) у приватној сфери регулисани су обичајним нормама, а у друштвеној сфери правним нормама.

2.2.1. Разлика између ова два типа дефиниција је очигледна. Док се у традиционалној речничкој дефиницији тежи постизању минимализма у виду навођења само оних суштинских, језгрених особина које се реализују у неутралној употреби лексеме која се дефинише, у проширеној когнитивној дефиницији представља се садржај концеп-

та лексеме којом се именује неки појам, односно лингвокултуролошка, језичка слика појма, па се дефиницијом експлицирају све оне когнитивне и конотативне особине које су се усталиле у језичкој употреби као прототипичне.¹⁵ Когнитивни приступ лексичком значењу, карактеристичан за Лублинску когнитивну етнолингвистичку школу, заснован је на анализи речничког, анкетног и текстуалног материјала и његовој синтези у виду когнитивне дефиниције. Овакав приступ показао је да структуралистички минималистички принцип дефинисања, који је доминантан у традиционалној лексикографији, пренебрегава сазнајне, културолошке и прагматичке елементе значења који одражавају језичку компетенцију изворних корисника језика и који су веома важни у усвајању и учењу српског језика као матерњег или страног, односно за правилно разумевање и употребу његовог лексичког инвентара. Зато се савремена лексикографија когнитивистичког усмерења окренула трагању за новим начинима дефинисања лексичког значења како на садржајном, тако и на формалном плану. На садржајном плану тежи се томе да дефиниција буде оптимално исцрпна (когнитивна дефиниција Ј. Бартмињског), и тачна (принцип еквиваленције *definiendum* и *definiens*), а на структурном да дефиниција буде што једноставнија и разумљивија, да буде експлицирана најједноставнијим, једнозначним јединицама природног језика или језичким примитивима (теорија интегралног описа језика и системске лексикографије Ј. Апресјана, теорија Смисао ↔ Текст и комбинаторне лексикологије И. Мељчука и др.), па и да има универзални карактер (теорија семантичких примитива А. Вјежбицке).

2.3. Једно од важних питања у дескриптивној лексикографији, које потиче још из класичне, аристотеловске теорије категоризације, јесте питање избора надређене категорије, тј. *genus proximum*-а у дефиницији. Упркос различитим ставовима о његовој важности за садржај дефиниције, па и негирању његове важности у опису значења (Bartmiński 1988), показало се неспорно да је у случајевима дефинисања многих појмова критеријалан избор *genus proximum*-а основни и најзначајнији елемент дефиниције, јер на сазнајном плану одражава начин категоризације појмова у језичкој слици света, а на језичком плану у виду архисеме – централне семе значења, одређује категоријалну припадност лексеме, која се дефинише, одређеној семантичкој и граматичкој класи, као и избор идентификационих сема – сема нижег ранга и њихову уређеност, како у основном примарном значењу лексеме, тако и у њеној полисемној структури (Бартмињски 2011: 109–110; Ристић *et al.* 2018). Међутим, ни до данас није постигнута сагласност око одређивања самих принци-

¹⁵ Бартмињски, на пример, предлаже когнитивну дефиницију ‘коња’ у пољском разговорном и народном језику која обухвата 16 страна (Bartmiński 1980a).

па, критеријума избора надређеног појма, како на теоријском (исп. нпр. Lakoff 1987; Labov 1973; Wierzbicka 1985; Taylor 1989; Rosh 1978; Lakoff 1973; Pulman 1983, Mel'čuk, Polguere 2018; Бартмињски 2011: 107–117; Niebrzegowska-Bartminska 2019; Горган-Премк 1982; Žic Fuchs 1994: 275–280; Ристић, Радић Дугоњић 1999; Поповић 2008; Ристић 2015; Ристић *et al.* 2018), тако и на практичном плану, што је нарочито евидентно у неуједначеним поступцима у лексикографској пракси и несистемским решењима у дефиницијама истородних појмова.¹⁶

2.3.1. Досадашња истраживања показала су да начин категоризације и избор надређене речи зависи од типа појма који се описује/дефинише и да различити типови појмова имају различите когнитивне структуре, па се морају описивати различитим дефиницијским схемама (Wierzbicka 1984; Бартмињски 2011: 114). Као резултат тога, за класификаторске појмове предлаже се дефиниција типа „врста ентитета“ (лисица – врста дивље животиње; шаргарепа – врста поврћа које се једе), за функционалне „ствар/предмет коју је човек направио ради нечега“ (шољица – предмет који је човек направио да би из њега пио топле напитке у малим гутљајевима), а за партономске „део нечега“ (кошуља – део одеће; кров – део грађевинског објекта), исп. Wierzbicka 1984. За неке друге појмове, који имају општији карактер и означавају групу ентитета, предлажу се другачији типови дефиниција, нпр. проширене дефиниције (*extensional definition*¹⁷), у којима се уз надређени појам који је мање информативан, наводе и типични хипоними (намештај – крупнији предмети којима се опремају просторије у којима се живи или ради, као што су столови, столице, ормари, кревети и др.; одећа – израђени предмети који служе за одевање као што су кошуља, панталоне и др.; исп. Adamska-Sałaciak 2012: 329).

2.4. За успостављање модела дефиниција примерених лексикографском опису значења значајна је и теорија комбинаторне лексикологије (*Explanatory Combinatorial Lexicology*), чији су методолошки постулати и основни појмови представљени у раду Mel'čuk, Polguere 2018: 439–492,

¹⁶ Бројне примере неуспашности лексикографске обраде у вези са избором надређеног појма детаљно разматра Ј. Бартмињски (2011: 110–117), а најважније разлике свде се најпре на питање да ли дефиниција уопште мора имати *genus proximum*, а затим и на његов избор (нпр. да ли је *йшеница* биљка или житарица), од чега ће даље зависти садржај и структура дефиниције. Недоследност у избору надређене категорије показали смо у раду Ристић *et al.* 2018.

¹⁷ Проширеним дефиницијама (*extensional definition*) супротстављене су сужене, минималне дефиниције (*intensional definition*) или *genus-differentia* дефиниције, у којима се наводе најосновније информације о појму који се дефинише (дефиниендуму), као што су надређена категорије (*genus proximum*) и диференцијалне, идентификационе особине (*differentiae specifica*).

уз позивање аутора на своје претходне радове¹⁸. Ова теорија, као део шире теорије интегралног описа језика под називом Теорија Смисао↔Текст (Meaning↔Text theory) Игора Мељчука (Мељчук 1974 (1999); Mel'čuk 1988; Mel'čuk et al. 1995; Mel'čuk 2013), нуди строгу методологију за дефинисање лексичког значења, исцрпност, применљивост и корисност лексикографског описа. У оквиру теорије комбинаторне лексикологије, лексикографска дефиниција, као репрезентација значења лексичке јединице, представља основну металингвистичку активност лексикографског описа, која постулира краћу и економичнију, тако рећи традиционалну лексикографску дефиницију, као минималну парафразу изражену истим језиком као и реч која се дефинише и засновану искључиво на знању о језику (а не на знању о свету) и формулисану у складу са шест лексикографских принципа, који одговарају објективним језичким датостима, синтаксичким и лексичким, а не појмовним (Mel'čuk, Polguere 2018: 441–443).¹⁹ На прва три принципа: принцип еквиваленције, принцип једнозначности и принцип семантичке декомпозиције, заснива се садржај дефиниције, а на последња три: принцип минималне декомпозиције, принцип хијерархијске структуре и принцип семантичких мрежа, заснива се форма дефиниције.

2.4.1. Међутим, за примену ове теорије у нашим приликама не постоје ни минимални лингвистички, лексикографски и технички услови који подразумевају класификацију и опис семантичких класа речи, семантичку анотацију уз помоћ рачунара која би омогућила успостављање образаца, модела за дефинисање сваке од постојећих семантичких класа.²⁰ Оно што нас за почетак охрабрује јесте чињеница да се у овој теорији

¹⁸ У првом реду на радове И. Мељчука: Mel'čuk 1988, Mel'čuk et al. 1995: 72–117, Mel'čuk 2006 и Mel'čuk, Polguère 2016, а и радове других аутора (А. Вјежбицке и Ј. Апресјана). Библиографске податке за све наведене радове, в. у Mel'čuk, Polguere 2018.

¹⁹ Наведени аутори истичу да категоријално значење сваке лексеме мора бити исказано истом семантемом, а да дефиниција значења не сме бити синонимна, вишезначна ни циркуларна (Mel'čuk, Polguere 2018: 451–453). Ако је дефиниција у семантичком, синтаксичком и лексичком сагласју са одредничком речи, аутори истичу њен велики потенцијал примене, и то: у семантици, научној и техничкој терминологији, учењу језика, обради природног језика итд. (Mel'čuk, Polguere 2018: 469–472).

²⁰ О наслеђеном неповољном стању у српској лексикографији и граматологији в. Ристић 2006: 131–134. У србистици се тек у новије време приступило систематском истраживању одређених (граматичко-)семантичких класа речи у оквиру програма докторских студија и израде теза на филолошким катедрама у Београду и Новом Саду; у Београду су тако обрађене речи из семантичког поља емоција, зоолошких назива – зоонима, пејоративне лексике, док се у Новом Саду истражене семантичке групе глагола кретања, егзистенцијалних глагола, комуникативних глагола, што је занемарљив учинак с обзиром на потребе за осавремењивањем лексикографског рада са анотираним корпусима и заснивање нових краткорочнијих лексикографских пројеката. У области корпусне лингвистике и електронске онлајн лексикографије као да се налазимо на самим почецима,

оперише лексикографским метајезиком који нам је, као искусним лексикографима и филолозима, веома близак и познат и који ће нам омогућити да одабране примере из референтних речника српског језика,²¹ као представнике одређених класа, именичких и глаголских лексема, „пропустимо кроз матрицу наведених принципа“, како бисмо установили у којој мери су остварени и оствариви у дескриптивним дефиницијама и на који начин унапређују лексикографски рад у фази дефинисања лексичких значења.

2.4.2. Поред наведених принципа, могућност унапређења лексикографског рада са становишта ове лексикографске теорије видимо и у томе да се типови дефиниција лексичког значења прилагођавају и установљеним општим категоријама у које се сврстава највећи број лексичких јединица сваког па и српског језика, а у питању су три категорије: 1) семантички предикати, семантеме са значењем радње, стања, догађаја, процеса, односа, обележја и сл., у које спадају глаголи, прилози, придеви и мањи број именица, као што су глаголске именице; 2) квази-предикати, у које спадају именице са значењем: индивидуе, објекта, супстанце и сл. и које се везују у актантну структуру као прави предикати и 3) семантичка имена, непредикативне јединице, која не садрже информације о учесницима радње, о актантској структури и која су једноставнија од семантичких предиката, што значи да би при дефинисању значења требало имати у виду и то да највећи број лексема функционишу као предикативне или као непредикативне јединице (Mel'čuk, Polguere 2018: 445–448).

2.4.3. У теорији Мељчука и Полгуара истакнута је, такође, важност избора надређене категорије, тј. *genus proximum*-а, како за успостављање централне семантичке компоненте, тако и за примену принципа хијерархијске структуре дефиниције. У ствари, типологија семантичких компоненти на централне и периферне заснована је на њиховом статусу и функцији у дефиницији. У дефиницији је само једна компонента централна и обавезна јер представља језгро лексичког значења и минималну парафразу одредничке речи. Остале компоненте су периферни и факултативни елементи дефиниције и њихов број у дефиницији теоријски је неограничен (Mel'čuk, Polguere 2018: 456, 459). Наведен је пример²²

тако да су традиционална лексикографија и дугорочни пројекат израде Речника САНУ тек закорачили у процес дигитализације, израде лексикографског софтвера и лексикографске базе, док необједињени постојећи електронски корпуси не могу да задовоље захтеве „истраживачке и развојне заједнице“ (Витас, Крстеев 2015: 111).

²¹ Академијиног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (I–XXI), Матичиног шестотомног *Речника српскохрватског књижевног језика* (I–VI) и једнотомног *Речника српског језика*.

²² Примери у овој и наредној тачки наведени су у слободном преводу аутора рада.

дефиниције именице која у основном значењу припада квази-предикатима:

Шаргарепа:

централна компонента: поврће које X може да једе

периферне компоненте: која је слаткаста

која је наранџасте боје

која је дугачка и шиљата

која је корен биљке

која је...

Централна компонента има класификациону улогу јер избором одговарајућег класификаторског, идентификационог појама – genus *proxiim*-а за лексему која се дефинише (у примеру то је појам 'поврће'), омогућава груписање лексичких јединица које означавају ентитете исте класе, у наведеном примеру то је класа именица са значењем поврћа (Mel'čuk, Polguere 2018: 460).

2.4.4. Међутим, за традиционалног лексикографа већи је напор утврдити однос еквиваленције између одредничке речи (*definiendum*-а) и саме дефиниције (*definiens*-а), јер се она успоставља на основу аналитичког разлагања целокупног семантичког садржаја лексеме, чиме се уједно примењује принцип семантичке мреже односно умрежавање свих лексичких јединица једне семантичке класе (Mel'čuk, Polguere 2018: 456). Принцип еквиваленције основног значења ислустрован је примером дефиниције глагола *бојити* и његове употребе у реченици:

Маргарет је ограду обојила у црвено соком куване цвекле.

X боји Y бојом Z: X узрокује да Y добије боју Z са W помоћу U – аналитички еквивалент основног значња

- ширењем на Y супстанце W боје Z помоћу U
- W је течност

Аналитички поступак у семантичкој декомпозицији основног значења, као што показује наведени пример, изводи се у више корака, а у максималној декомпозицији (принцип максималне декомпозиције, енг. *Maximal decomposition principle*) води – пре или касније – до елементарних значењских јединица – семантема које су неразложиве, односно неодредиве у смислу семантема истог језика, а то су семантички примитиви (исп. и Вјежбицка 1984, 1985, 1993), што је непримерено дескриптивној лексикографији јер се уз велики и непотребан лексикографски напор у резултату добија превише сложена дефиниција коју би корисници тешко разумели.

2.4.5. Међутим, уз предочене оптималне семантичке, лексикографске и информатичке услове, теорија комбинаторне лексикологије могла би се применити при дефинисању (основног) значења лексеме у дескриптивној лексикографији, па и у нашем отвореном речнику, у предложеној поједностављеној варијанти „минималне декомпозиције“ (Minimal decomposition principle), односно избором семантема које по сложености одговарају лексеми која се дефинише и њиховом критеријалном распореду. На тај начин би се у извесној мери постигли наведени принципи унапређеног начина дефинисања значења (в. т. 2.4), јер се избор елемената дефиниције заснива на установљеним објективним језичким елементима, похрањеним у припремљеној лексикографској бази, а не на произвољности и интуицији лексикографа (в. т. 2.4.2) (Mel'čuk, Polguere 2018: 440). С друге стране, а не мање важно, такве објективне и краће дефиниције лексичког значења биле би много приступачније, разумљивије потенцијалним корисницима широког спектра, него оне засноване на максималној декомпозицији. Њиховој достатности, по овој теорији, осим централне компоненте доприносе и све друге релевантне лексичке информације које се уносе периферним компонентама класификованим у пет типова: 1. компоненте семантичког маркирања; 2. пре-супониране компоненте; 3. компоненте којима се спецификују актанتي; 4. слабе компоненте и 5. компоненте за метафорично маркирање (Mel'čuk, Polguere 2018: 461–469).

2.5. За даља истраживања у предложеном пројекту и на теоријском, посебно на практичном плану, имаће се у виду новији приступи засновани на узусу (usage-based approaches), пре свега они њихови модели којима се представљају неки од аспеката позајмљивања у склопу језичког понашања, а који се на ширем плану тичу веома актуелног феномена језика у контакту / вишејезичности (исп. Simonović 2015). У односу на досадашња истраживања у којима је проблем позајмљеница био сагледаван само са аспекта једнојезичности, овај приступ нуди нова решења, као што су: промена става према све бројнијим позајмљеницама, махом англицизма у савременим језицима, критеријално одређивање њиховог лексичког статуса у језику примаоцу и промене у начину дефинисања њиховог значења, којим би се у сваком појединачном случају задовољио критеријум семантичке специфичности позајмљенице у односу на домаћи еквивалент и показало да она „не покрива цело значење“ еквивалента, те да се искључује њихов однос конкуретности, па и потискивање домаће речи из употребе (исп. Simonović 2015: 2). За наш планирани речник овај вишејезични приступ биће актуелан у опису англицизама и других позајмљеница које су нарочито бројне у најновијем времену језичког развоја, на коме ће бити заснован корпус планираног речника.

3. Експериментални део истраживања

3.1. У разматрању феномена дефинисања лексичког значења, а на основу досадашњих резултата и дискусије, представљених у претходном излагању, за циљ смо поставили проверавање валидности предложених критеријума, њихово кориговање/допуњавање, као и утврђивање нових критеријума за израду функционалне дефиниције лексичког значења, не само у вези са избором надређене категорије него и са избором осталих елемената дефиниције и са њиховом организацијом. Наш језички материјал у овом делу истраживања, осим одабраних примера из репрезентативних речника савременог српског језика (в. у одељку 2 и у опису планираног речника), биће допуњен експерименталним материјалом, који ће се добити у почетној, експерименталној или сталној сарадњи волонтера заинтересованих за језик и његову употребу у свакодневной, па и оној најновијој онлајн комуникацији. Ови потенцијални лексикографско-добровољци, својим уносом нове речи – лексеме за речник (стални сарадници) и/или избором надређеног појма у дефинисању задатих речи или појмова из предложеног списка (почетни, експериментални сарадници) пружиће доказе/податке не само о наивном, лаичком начину категоризације стварности и односу међу појмовима него и о самој природи лексичког значења.

3.2. Наша претходна истраживања у којима смо тестирали наивну интерпретацију на примеру конкретних појмова „кућа“, „дом“, „народ“, „породица“, „домовина“, „отаџбина“ и резултати до којих смо дошли (исп. Ристић, Лазић Коњик 2020), сугеришу да наивна интерпретација појмова српских говорника није у потпуном складу са лексикографском и да су корекције начина дефинисања значења њихових номината – лексема у речнику могуће и потребне у мери која би обухватила устаљене и заједничке елементе језичке слике дефинисаних појмова. Наводимо пример за лексему *породица*:

У РСЈ 2011 *породица* је дефинисана на следећи начин:

породица ж 1. заједница коју чине родитељи, њихова деца и блиски сродници који живе заједно.

У анкети испитаници су дали бројне дефиниције ове лексеме на питање: Шта је по Вашем мишљењу права породица? У већем броју одговора као надређен појам, такође је издвојен појам заједнице (*заједница*, *група људи који живе заједно*, *људи који су у сродству*, *родитељи и деца*, *хомогена група* и сл.), али је био и велики број другачијих дефиниција:

Породицу чине људи који су у сродству; Здрава породица заснована између здравог и одраслог мушкарца и здраве и одрасле жене, са формираним ставовима и исправним моралним вредностима; Права по-

родица пре свега представља велику љубав између њених чланова, затим слагање и поштовање; Да су сви њени чланови на окупу, срећни, имају своје обавезе; Породица у којој влада поштовање и слога; Права породица је када постоји љубав међу члановима породице, подршка и слагање; Породица која је срећна, у којој су сви задовољни и у којој се сви међусобно поштују; Породица која се воли, поштује, помаже; Срећна, здрава, сложна. Или сликовна дефиниција: нацртано мушкарац, жена, дете, сунце, кућа, двориште. У једном одговору се наводи да права породица не постоји: Права породица тек треба да се створи. Особине које треба да поседује записала сам у задатку 5 (о анкети, и одговорима студентске популације на наведено питање и анализираним подацима из анкете в. Ристић, Лазић Коњик 2020: 269–274).

3.2.1. Упоредивање лексикографске дефиниције лексеме *породица*, која је израђена на основу утврђених лексикографских правила и коју од актуелних садржаја говорне праксе дели знатна временска дистанца, и наведених дефиниције испитаника – лаика, које су настале *ad hoc* и које одражавају социјалне, емотивне и аксиолошке садржаје актуелне говорне праксе, указује на још једну врло важну карактеристику лексичког значења – непроменљивост основног значења, унутрашње форме речи, као у нашем примеру у којем, уз све испољене разлике, основно значење лексеме *породица* остаје сачувано (исп. Милојевић 2018: 513–514). Ово сазнање још нас више обавезује да као лексикографи будемо што критичнији и избирљивији у одабирању начина дефинисања основног значења и елемента дефиниције, нарочито критеријалног избора *genus proximum*-а, архисеме и осталих критеријских обележја појма односно диференцијалних сема – *differentia specifica*.

3.3. Опис планираног експеримента. Наш експеримент засниваће се на питањима о разумевању појмова и дефинисању значења, као и о лексичким парадигматским односима. Списак речи које ће бити понуђене испитаницима у експерименту уједно ће бити одреднице, материјал на основу кога се може направити огледна свеска, односно, прва верзија речника. Он ће обухватити 100 познатих речи из општег лексичког фонда, временски немаркираних, које репрезентују типичне представнике одређених семантичких класа. Стога ћемо формирати пет анкета са по 20 речи/појмова и прикупити податке од најмање 100 испитаника говорника српског језика старијих од 18 година, различите старосне доби и социоекономског статуса, тзв. просечних говорника српског језика. Испитаници ће одговарати онлајн на питања уписивањем одговора. Приликом избора речи за анкету, узећемо у обзир следеће критеријуме: тип речи / појма (припадност тематској групи, семантичкој класи, концептуалном пољу, граматичкој врсти речи, углавном именице и мањи број глагола),

типичност (биће изабрани типични представници), познатост (биће уврштени општепознати појмови).

3.3.1. На основу избора хиперонима у лаичком дефинисању понуђених речи или њиховог сврставања у одговарајуће хипонимске низове моћи ће се стећи увид у којој мери је код просечних говорника развијена способност уопштавања, категоризације појединачних појмова, што представља један од значајних критеријума у избору *genus proximum*-а и системском дефинисању лексике која припада истом тематском, семантичком или концептуалном домену, као што су грађевински објекти (кућа), уређаји (телефон, рачунар), стони прибор (шоља), одевни предмети (кошуља), називи биљака (пшеница), животиња (лисица), особина човека (добрчина, лепотан), емоционални појмови – концепти (љубав, волети), национални стереотипи (Срби, Грци), егзистенцијални појмови – концепти (постојати, живети, живот, смрт), социјални појмови (домовина, народ, породица), етички појмови (част, срамота) и др. У складу са претходно наведеним општим циљевима од испитаника ће се у анкети тражити да испуне следеће задатке: 1) да наведу и дефинишу значења понуђених речи, 2) да именују одређени број описаних појмова (једним или више назива), 3) да одреде припадност датих речи наведеним категоријалним групама тематског, семантичког или концептуалног домена.

3.3.2. У основи наше идеје укључивања волонтера у израду новог и отвореног речника савременог српског језика, поред осталог, јесте намера да се у сарадњи професионалних лексикографа и лаика – потенцијалних корисника преиспита и на основу тога заснује критички однос корисника речника и самокритички однос састављача речника (исп. Прћић 2016: 89), а самим тим да се развије међусобно поверење и одговорност у заједничком, тимском раду, што ће значајно утицати на подизање нивоа речничке културе у нашој заједници, па и на овај начин, такође ће се попунити недостатак и празнина у нашој досадшњој лексикографској пракси.

3.3.3. Очекујемо да нам подаци из експерименталног материјала укажу на актуелне лексичко-семантичке односе и пруже доказе о специфичном наивном аспект лексичке семантике, на основу којих ће се тражити решења – одговори на напред изнету запитаност језичких истраживача о томе шта је примереније лексичком значењу: таксономска, речничка дефиниција, когнитивна дефиниција, или дефиниција заснована на теорији системске лексикографије и комбинаторне лексикологије²³, с тим да ће се имати у виду начини на који се ово питање решавају у традиционалној лексикографији, нарочито у тезаурусном Речнику САНУ,

²³ Дефиниција заснована на хијерархијски устројеној конфигурацији семантема (централна компонента и скуп периферних компонената), елементарних јединица семантичког метајезика које чине дефиниенс (појединачне семантеме, актантне позиције, итд.).

у којем је оно до сада решавано на „компромисан, комбиновани“ начин. Многи аспекти таквог начина представљени су упоређивањем лексикографских поступака и елемената дефиције у Речнику САНУ са поступцима интегралног приступа у системској лексикографији и јединицама семантичког метајезика Ј. Апресјана (Ристић 2006: 113–134), као и упоређивањем таксономских дефиниција из Речника САНУ лексема из семантичког поља *дом/кућа* и когнитивне дефиниције концепта *дом/кућа* (Ристић, Лазић Коњик 2020: 45–61). На практичном, лексикографском плану тек после спроведеног експеримента упоређивањем лаичких дефиниција са стручним, покушаћемо да утврдимо валидније принципе избора надређеног појма и осталих елемената дефиниције. Очекујемо да ћемо добити нове доказе о важности спонтаног, лаичког избора *genus proximum*-а, како у категоризацији појмова, тако и у семантици њихових имена, номината, који су својствени свакодневној, уобичајеној слици света и актуелној говорној пракси. Имамо у виду и чињеницу да ће наведени докази/подаци бити и научно детерминисани, и да ће у њиховој обради бити предочени аргуменати који потврђују или негирају резултате у досадашњим теоријским истраживањима.

4. Закључак

Метаанализа стручних и наивних лексикографских дефиниција на ширем плану има за циљ да утврди оптималне могућности да се у постојећим лингвистичким, лексикографским и информатичким приликама приближимо идеалу функционалних дефиниција лексичког значења предочених у претходном излагању, без обзира на то да ли је у питању структурална (таксономска) или когнитивна (максимална) дефиниција (исп. Niebrzegowska-Bartminska 2019: 255–278), како због потреба лексикографске струке, тако и због потреба корисника речника различитих профила.

Основна идеја нашег новог и „отвореног“ приступа феномену дефиниције лексичког значења заснована је на преиспитивању, прилагођавању или допуњавању изнетих теоријских ставова у циљу израде дефиниција примерених отвореним једнојезичним (L_1) речницима онлајн концепције, које треба да пруже релевантне информације (семантичке, синтаксичке, лексичке и др.) у виду правила функционисања лексичких јединица и да на тај начин омогуће стицање и развијање језичке способности како за разумевање језичких садржаја у процесу декодирања, тако и за њихову продукцију у процесу кодирања. Начин реализације ове идеје представљен је у главном делу рада као почетак ширег истраживања посвећеног методолошким питањима израде новог, отвореног речника савременог српског језика, чије би остварење попуни-

ло истакнуте празнине у савременој српској лексикографији, поред осталог, и унапређеном новом верзијом речника активног типа.

Списак литературе

- Апресјан, Юрий Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Наука, 1974.
- Бартмињски, Жежи. *Језик – слика – свећ*. Београд: SlovoSlavia, 2011.
- Витас, Душко, Цветана Крстев, „Нацрт за информатизовани речник српског језика“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 44/3. МСЦ: Београд, 2015: 105–116.
- Витас, Душко, Цветана Крстев, Ранка Станковић, „Белешка о дигитализацији речника“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 48/3 (2019): 49–61.
- Гортан-Премк, Даринка. „О семантичком садржају лексикографске дефиниције“. У: *Лексикографија и лексикологија, зборник реферата са Југословенског научног скуја*, Београд – Нови Сад, 1982, 49–51.
- Драгићевић, Рајна. „Ка структури корпуса за нови Вишетомник савременог српског језика Магице српске“. У: Јелена Петковић, Владимир Поломац (ур.), *Српски језик – сјајус, сисјем, ујојреба*. Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018: 195–205
- Лазић Коњик, Ивана. „Изазови савремене лексикографије: краудсорсинг и отворени речници“. *Језик данас*, нова серија, 11 (2018): 14–18.
- Мельчук, Игор. *Опыт теории лингвистических моделей Смысл ↔ текст : Семантика, синтаксис*. (1. изд. 1974; ел. издање 1999). Издательство: Яз. рус. культуры. <https://www.rfbr.ru/rffi/ru/books/o_611172> Приступљено 24.11.2020.
- Милојевић, Јелисавета. „Отворени“ и „затворени“ речници – за и против. У: С. Гудурић, Б. Радић-Бојанић (ур.). *Језици и кулјуре у времену и јросјору*, VII/2, 2018: 513–520.
- Поповић, Људмила. *Језичка слика сјварносји. Когнијивни асјекји конјра-сјивне анализе*. Београд: Филолошки факултет, 2008.
- Прђић, Твртко. „Какав нам општи речник српског језика највише треба“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у свејлу савремених јрисјуја*. Институт за српски језик САНУ, 2016, 87–117.
- Ристић, Стана. *Раслојеносј лексике срјског језика и лексичка норма*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006.
- Ристић, Стана. *О речима у срјском језику – Творбени и лексикографско-лексиколошки асјекји*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- Ристић, Стана. *Грамајички и когнијивни асјекји лексичког значења*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- Ристић, Стана, Милана Радић Дугоњић. *Реч. Смисао. Сазнање (сјудија из лексичке семанјике)*. Београд: Филолошки факултет, 1999.

- Ристић, Стана, Ивана Лазић Коњик. *Когнитивни њравац у српској ејнолин-гвистички – ѡчеци развоја и актуелни ѡроблеми*. Институт за српски језик САНУ, 2020.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић. „Метајезик лексикографске дефиниције у дескриптивном речнику (на материјалу речника српског језика)“. *Јужнословенски филолог* 74/1–2 (2018): 81–96.
- Симоновић, Марко. „Шта се actually дешава међу језицима“. <https://www.academia.edu/2324251/%C5%A0ta_se_actually_de%C5%A1ava_me%C4%91u_jezicima> Приступљено 11.11.2020.
- Стијовић, Рада, Ранка М. Станковић, „Дигитално издање *Речника САНУ*: формални опис микроструктуре *Речника САНУ*“. *Научни сасѡанак славистиа у Вукове дане* 47/1 (2017): 427–440.

*

- Adamska-Sałaciak, Arleta. „Dictionary definitions: problems and solutions“. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 129 (4) (2012): 323–339.
- Apresjan, Jurij. „Językoznawstwo teoretyczne, modele formalne języka i leksykografia systemowa“. U: Jerzy Bartminski and Ryszard Tokarski (eds.) *O definicjach i definiowaniu*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1993, 9–33.
- Atkins, B.T., Michael Rundell. *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford University Press, 2008.
- Bartmiński, Jerzy. „Коћ“. U: *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980a:119–144.
- Bartminski, Jerzy. „Założenia teoretyczne słownika“. U: *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980b: 7–35.
- Bartminski, Jerzy. „Definicja leksykograficzna a opis języka“. U: Kazimierz Polanski (ed.). *Słownictwo w opisie języka*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1984, 9–21.
- Bartminski, Jerzy. „Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa“. U: Jerzy Bartminski (ed.). *Konotacja*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1988, 169–183.
- Krek, S., I. Kosem, P. Gantar. *Predlog za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika (A Proposal for a new Dictionary of Contemporary Slovene)*. Version 1.1. (2013). http://trojina.org/slovar-predlog/datoteke/Predlog_SSSJ_v1.1.pdf pristupljano 30.3.2021.
- Hanks, Patrick. „Definitions and explanations“. U: Sinclair J. (ed.) *Looking up: An account of the COBUILD project in lexical computing*. London, Glasgow, 1987, 116–136.
- Hanks, Patrick. „Definition“. U: P. Durkin (ed.). *The Oxford handbook of lexicography*. Oxford University Press, 2016, 94–122.
- Labov, W. „The boundaries of words and their meanings“. U: Bailey, C.-J. N., Shuy, R. W. (eds). *New ways of analyzing variation in English*. Washington: Georgetown University Press, 1973.

- Lakoff, George. „Hedges: a study in meaning criteria and the Logic of Fuzzy Concepts“. *Journal of Philosophical Logic* Vol. 2, No. 4 (1973): 458–508.
- Lakoff, G. *Women, Fire and Dangerous Things, What Categories reveal about the Mind*. Chicago–London: University of Chicago Press, 1987.
- Lazić Konjik, Ivana, Ana Milenković. „The Development of the Open Dictionary of Contemporary Serbian Language Using Crowdsourcing Techniques“. U: Zoe Gavriilidou, Maria Mitsiaki, Asimakis Fliatouras (ur.). *EURALEX Proceedings*, Vol. I, 2020: 479–484. https://euralex2020.gr/wp-content/uploads/2020/11/EURALEX2020_ProceedingsBook-p479-484.pdf pristupljeno 30.3.2021.
- Lyons, John. *Semantics* Vol. 1. Cambridge University Press, 1977 (online publication date 2012).
- Mel'čuk, Igor. „Semantic Description of Lexical Units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic Principles and Heuristic Criteria“. *International Journal of Lexicography* 1(3) (1988): 165–188.
- Mel'čuk, Igor. *Semantics: From Meaning to Text*. Volume 2. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2013.
- Mel'čuk, Igor, Alain Polguère. „Theory and Practice of Lexicographic Definition“. *Journal of Cognitive Science* 19-4 (2018): 439–492.
- Mel'čuk, Igor, André Clas, Alain Polguère. *Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire*. Paris/Louvain-la-Neuve: Duculot, 1995.
- Niebrzegowska-Bartminska, Stanisława. „From taxonomy to cognitivism: On variants of the lexicographic definition“. *Ethnolinguistics* 30 (2019): 255–278.
- Prčić, Tvrtko. *Ka savremenim srpskim rečnicima*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018.
- Pulman, S. G. *Wordmeaning and Belief*. London: Croom Helm, 1983.
- Putnam, Hilary. *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*, vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Rosh, Eleanor. „Principles of Categorization“. U: Eleonora Rosh, Barbara I. Loyd (eds.). *Cognition and categorization*. Hillsdale. New York: Lawrence Erlbaum Ass., 1978, 27–48.
- Simonović, Marko. *Lexicon immigration service: Prolegomena to a theory of loanword integration*. Utrecht: LOT, 2015.
- Taylor, J. R. *Linguistic Categorization. Prototyps in Linguistic Theory*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Wierzbicka, Anna. „‘Apples’ are not a ‘kind of fruit’: the semantics of human categorization“. *American Ethnologist* Vol. 11, No. 2 (1984): 313–328
- Wierzbicka, Anna. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Karoma Publishers, Ann Arbor, 1985.
- Wierzbicka, Anna. „Nazwy zwierząt“. U: Jerzy Bartmiski and Ryszard Tokarski (eds.) *O definicjach i definiowaniu*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1993, 251–267.
- Žic Fuchs, Milena. „Semantičke i leksikografske definicije“. *Filologija*, No. 22–23 (1994): 275–280.

Ivana V. Lazić Konjik, Stana S. Ristić

TOWARDS AN OPEN DICTIONARY OF THE SERBIAN LANGUAGE
– THE PROBLEM OF DEFINING LEXICAL MEANING

S u m m a r y

This paper deals with some methodological issues to do with compiling a new, open dictionary of contemporary Serbian language, firstly with the question of defining lexical meaning and selecting the elements to be included in the definition. After a short overview of the main results of the scientific discussions of this topic and contrasting the basic structuralist views with the cognitivist ones, we point out the attitudes that are most pertinent to defining meaning in descriptive dictionaries and relevant to establishing the definition patterns in the suggested dictionary, and that refer to the selection of a hypernym category (*genus proximum*) in the definition, to identifying the principles upon which the lexicographic treatment in the dictionary is based, as well as the selection, typology and organization of semantic components, *sememes*, within the definition. In the core part of the paper we suggest including empirical evidence in the abovementioned discussion so as to enable checking the validity of the criteria proposed heretofore, their modification and elaboration as well as establishing new criteria for defining lexical meaning that are to be viable for monolingual descriptive dictionaries of an active type.

Keywords: descriptive dictionaries, electronic dictionaries, lexicography, lexical meaning, lexicographic definition, taxonomic definition, cognitive definition, *genus proximum*, Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 113–137

UDK: 811.163.41'374

371.671

COBISS.SR-ID: 54614281

Рада Р. СТИЈОВИЋ

Институт за српски језик САНУ

rada.stijovic@isj.sanu.ac.rs

Цветана Ј. КРСТЕВ

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

cvetana@matf.bg.ac.rs

Ранка М. СТАНКОВИЋ

Универзитет у Београду, Рударско-геолошки факултет

ranka.stankovic@rgf.bg.ac.rs

АУТОМАТСКА ЕКСТРАКЦИЈА ДЕФИНИЦИЈА – ДОПРИНОС УБРЗАЊУ ИЗРАДЕ РЕЧНИКА

У раду су представљени резултати прелиминарних испитивања аутоматске екстракције кандидата за речничке дефиниције из неструктурираних текстова на српском језику, са циљем убрзања израде речника. Коришћењем постојећих речника српског језика анализирани су различити начини моделирања и екстракције дефиниција. Анализа је показала да велики број дефиниција има структуру коју је могуће моделирати, чему сведоче статистика дефиниција груписаних по типовима, пример модела и евалуација на уџбеницима биологије.

Кључне речи: дескриптивни речници, метаанализа лексикографских дефиниција, аутоматска екстракција дефиниција, електронски речници, српски језик.

1. Увод

У доба електронске лексикографије у коме се за производњу речника користе информатичка средства, посебна пажња посвећује се аутоматском или полуаутоматском обављању неких задатака. Тако се приступило и аутоматизацији неких од задатака укључених у израду речника српског језика. Истраживања везана за екстракцију пригодних речничких при-

мера (GDEX – good dictionary examples) показала су да се екстракција информација из корпуса грађе за речник може користити за убрзање рада на Речнику српскохрватскога књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности (РСАНУ), али и других речника (Станковић et al. 2019), тако да се кренуло и у правцу екстракције реченица које могу послужити као речничке дефиниције. Уз то, корист од екстракције свакако представља и препознавање парадигматских лексичких односа, што подразумева проналажење синонима, антонима, хиперонима, хипонима. Коришћење електронских речника може убрзати рад на речнику и аутоматским придруживањем граматичких информација: врста речи, облика речи, различитих типова маркера.

Проблем аутоматске екстракције дефиниција из текста до сада није темељно истраживан за српски језик. Претпоставка је да би његово решавање могло знатно да допринесе убрзању израде речника.

При истраживању представљеном у овом раду кренуло се од детаљне анализе различитих лексичких и синтаксичких карактеристика дефиниција у Речнику САНУ и од прегледа структуре појединих типова дефиниција који су у кратким цртама описани у Упутствима за израду Речника (в. Упутства РСАНУ 1959 [2017]). Једна од постављених хипотеза истраживања јесте да велики број именичких дефиниција има структуру коју је могуће моделирати.

Ослањајући се на постојеће дескриптивне и морфолошке речнике српског језика, анализирани су различити начини моделирања и екстракције дефиниција. Истраживачки корпус подкупа дефиниција именица из пет томова Речника САНУ (1, 2, 18, 19, 20) анализиран је уз помоћ морфолошких електронских речника српског језика и локалних граматика (Крстев 2008). Први, непосредни циљ истраживања јесте систематизација речничких дефиниција која треба да омогући откривање оних дефиниција које одступају од уобичајених или усвојених модела, на пример при изради речника. Дугорочни циљ је изградња система који би из наменског корпуса за задату реч издвајао реченице које одговарају некој од дефинисаних структура дефиниција.

У другом одељку овог рада говори се о проблему моделирања речничке дефиниције и методама за аутоматску екстракцију кандидата за речничке дефиниције. Трећи одељак даје анализу лексичких и синтаксичких карактеристика појединих типова дефиниција засновану на корпусу дефиниција именица из пет дигитализованих томова РСАНУ, статистику дефиниција груписаних по типовима и укратко представља морфолошке електронске речнике српског језика (е-речнике) и локалне граматике у алату Unitex, на којима се предложени приступ заснива. Прелиминарни модел речничких дефиниција именица евалуиран је на изабраним уџбеницима из биологије, а остварени резултати приказани

су у четвртном одељку, уз примере интеграције дефиниција у различите речнике. Остварени резултати и планови за даље истраживање изложени су на крају рада.

2. Аутоматска екстракција дефиниција

2.1. Појам дефиниције у лексикографији

Према стандарду „Терминолошки рад – Вокабулар – Део 1: Теорија и примена“ (SRPS ISO 1087-1:2003) дефиниција је „представљање неког појма описним исказом који омогућава његово разликовање од сродних појмова“. Овај стандард разликује дефиниције по интензији (садржају) и по екстензији (обиму). Дефиниције неког појма по интензији наводе надређени појам и дистинктивне карактеристике; на пример, за појам „сијалица са усијаним влакном“ оваква дефиниција је *електрична сијалица чије се влакно загрева електричном струјом на такав начин да сијалица емитује светлост*. Дефиниција по екстензији (обиму) даје опис појма набрајањем свих подређених појмова према једном критеријуму потподеле, на пример, оваква дефиниција 18. колоне Периодног система елемената била би *хелијум, неон, аргон, криптон, ксенон и радон*, док би дефиниција ретких гасова била *хелијум, неон, аргон, криптон, ксенон и радон*.

Лексикографска дефиниција је идентификација семантичког садржаја одређене лексеме, с релевантним елементима реализације. Семантички садржај се састоји из архисеме, која носи информацију о припадности лексеме некој широј лексичко-семантичкој групи, и сема нижег ранга, које носе информације о индивидуалним карактеристикама лексема, на основу којих се једна лексема разликује од друге у истој лексичко-семантичкој групи. Основни типови лексикографске дефиниције јесу описна, синонимска, комбинована – описна и синонимска. Описна дефиниција без синонима употребљава се код дефинисања основних значења простих, неизведених речи (које немају синонине), а синонимска, коју чине речи блиске или исте семантичке структуре, када постоји довољан број одредница синонимних са том лексемом или када је та лексема маркирана у погледу ширине употребе (Гортан-Премк 2014: 131–132). Комбиноване дефиниције карактеристичне су за велике описне речнике – описним делом се идентификује појам директно и наводе елементи значења, а синонимом се индиректно упућује на семантички садржај (Гортан-Премк 1982: 50–51; Гортан-Премк 1983).

Barnbrook (2002) у делу „Defining Language, A local grammar of definition sentences“ истиче да је дефинисање основна активност језика, која је од посебне важности за лингвисте. Он представља подскуп општег језика енглеског језика који се користи у дефиницијским реченицама, развија таксономију типова дефиниција, као и граматику дефиницијских

реченица. На основу ових резултата развијен је и софтвер за парсирање текста писаног на енглеском који може да издвоји функционалне компоненте. Приступ који се представља у овом раду делом је инспирисан управо Барнбруковом таксономијом дефиниција (структурним обрасцима) и граматиком језика дефиниција.

2.2. Приступи проблему аутоматске екстракције дефиниција

Проблем аутоматске екстракције дефиниција јесте релевантан задатак у различитим областима обраде природних језика: у системима за одговарање на питања (eng. Question Answering – QA) који на основу једног или мноштва извора синтетизују одговор на питање типа „Шта је“, за писање речника и развој онтологија (Navigli & Velardi 2010). Приступи решавању овог проблема често се заснивају на изради и примени лексичко-синтаксичких образаца. На пример, у енглеском језику се за дефиниције често срећу следећи обрасци (Jin et al. 2013):

<term> defined (as|by) <definition>
 define(s)? <term> as <definition>
 definition of <term> <definition>
 <term> a measure of <definition>
 <term> is DT <definition> (that|which|where)
 <term> comprise(s)? <definition>
 <term> consist(s)? of <definition>
 <term> denote(s)? <definition>
 <term> designate(s)? <definition>
 <definition> (is|are|also) called <term>
 <definition> (is|are|also) known as <term>
 “part of/in/on/...”, “type of”, “is <hyperonym> ...”,...

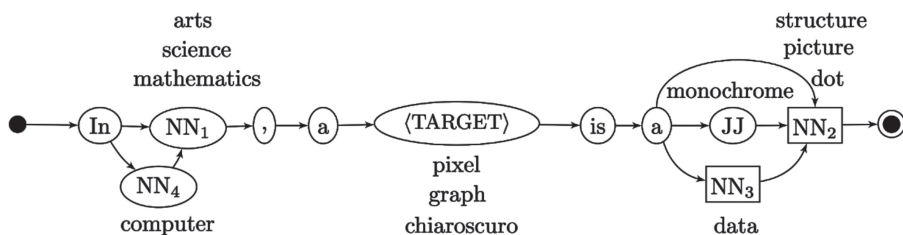
Међутим, аутори Navigli и Velardi истичу да примена оваквих образаца може дати слабији одзив (не препознају довољно дефиниција) и мању прецизност (препознају реченице које нису дефиниције), због врло променљивих синтаксичких структура реченица којима се појмови дефинишу. Стога они предлажу да се за моделирање текстуалних дефиниција користе WordClass Lattices (WCLs), генерализација решетки речи. Метода решетке класа речи је алтернатива лексичко-синтаксичким обрасцима мотивисана побољшањем прецизности и одзива. Решетка (енгл. lattice) је усмерени ациклични граф, поткласа коначних аутомата. Решетка структура има за циљ очување главних разлика међу различитим секвенцама, при чему се истовремено уклањају сувишне информације. Сравњивање образаца заснива се на употреби звездице (цокерски знак *), којом се олакшава кластеризација реченица. Свака класа реченица се затим генералише решетком класа речи (свака класа је или нека фреквентна реч или врста речи). Кључна карактеристика приступа јесте

способност идентификације дефиниција и издвајања хиперонима. У следећим примерима¹ дефиниција појмови који се дефинишу означени су подебљаним словима, а њихови надређени појмови курсивом. Слика 1 приказује решетку класе речи за наведене реченице, где се потпора сваке класе речи наводи поред одговарајућег чвора.

[In arts, a **chiaroscuro**]_{DF} [is]_{VF} [a monochrome *picture*]_{GF}

[In mathematics, a **graph**]_{DF} [is]_{VF} [a *data structure*]_{GF} [that consists of . . .]_{REST}

[In computer science, a **pixel**]_{DF} [is]_{VF} [a *dot*]_{GF} [that is part of a computer image]_{REST}

Слика 1. Пример решетке класе речи са потпором класе речи поред одговарајућег чвора

Задатак аутоматске екстракције дефиниција може се формализовати на различите начине. Једна од могућности јесте да се посматра као проблем класификације реченица на оне који су потенцијални кандидати за дефиницију неког појма и на оне које то нису, односно као проблем утврђивања да ли реченица садржи пар појам–дефиниција или не. Аутоматску екстракцију дефиниција можемо поставити и као задатак анотације где се захтева идентификовање граница појмова и њихових дефиниција. На пример, у реченици „*Имунитет је отпорност организама на болести...*“ одредница (или термин у термилошкој речнику) и њена дефиниција могли би бити обележени XML етикетама на следећи начин:

```
<odr>Имунитет</odr> <rel>је</rel> <def>отпорност организама на болести</def>...
```

У литератури се могу срести различити приступи екстракцији дефиниција, а најчешће коришћени су они који се заснивају на лингвистичким правилима и шаблонима који обухватају обрасце за изражавање релације појма и дефиниције; потом статистичким моделима машинског учења са синтаксичким и семантичким карактеристикама (фичерима, енгл. *features*), а у новије време и на дубоком учењу, користећи угнежђене репрезентације речи (енгл. *word embeddings*) путем вишеслојних неуронских мрежа (Veysch et al. 2019).

¹ Примери су наведени према (Navigli & Velardi 2010).

Морфосинтаксички обрасци примењени на доменском корпусу из области рачунарске лингвистике користе се за екстракцију кандидата за дефиниције за словеначки и енглески језик (Polak et al. 2012), аутоматско препознавање терминологије и семантичко означавање ворднет (енг. WordNet) значењима. Алат развијен на основу резултата овог рада² користи обрасце облика „NP is NP“, „NP refers to NP“, „NP denotes NP“, при чему се NP односи на именичку фразу (енг. noun phrase). За детектовање дефиниција аутори користе и словеначки ворднет: реченице које потенцијално садрже дефиниције почињу речју из ворднета, а даље садрже бар још једну реч из истог ланца релација надређени или подређени. Систему се параметарски прослеђује информација о језику текста у коме се детектују дефиниције (EN, SL), као и положај појма у словеначком (да ли појам мора бити на почетку реченице, након унапред дефинисаних почетних образаца, што је подразумеван избор, или може бити било где у реченици).

Spala и др. (2019) уз корпус дају детаљнију шему анотације како би се истражиле разнолике структуре дефиниција термина у слободном и полуструктурираном тексту. Осим основног појма (Term) који се дефинише и главне дефиниције (Definition), аотирају се и сегменти реченице који садрже псеудониме или додатне називе (Alias Term), који се повезују са основним термином, потом именичке фразе (Referential Term) које се реферишу на претходно обележени термин, секундарне дефиниције (Secondary Definition) са додатним информацијама, квалификаторе (Qualifier) који спецификују евентуалне услове под којим дефиниција важи и слично. Обележени сегменти се повезују одговарајућим релацијама.

Анализом вертикалног уланчавања концепата присутних у њиховим лексикографским дефиницијама баве се Ристић и др. (2018) на примеру тематског поља ‘кућа, грађевински објекат’, указујући на низ од највиших нивоа појмовне категоризације, сложених и простих примитива, према нижим хиперонимским нивоима (МЕСТО > ПРОСТОР [ГДЕ], ПРОСТОР > ПРОСТРАНСТВО [НЕШТО ШТО се (безгранично) простира на све стране]). Наводе такође да би овај тип истраживања могао да допринесе унакрсном претраживању лексема и другим напредним претрагама у електронском издању дескриптивног речника савременог српског језика, што је значајно како лексикографима тако и корисницима речника.

Контекст у ком се у нашем раду информатички моделирају дефиниције ради аутоматске екстракција јесте помоћ при изради речника, односно скицирање речника (енг. Dictionary drafting) (Kilgarriff & Rychlý 2010), које подразумева развој заснован на корпусу. Резултати су постиг-

² Алат је доступан онлајн на адреси <http://clowdflows.org/workflow/8165/>

нути коришћењем електронског речника српског језика и локалних гра-
матика развијених на основу резултата претходних сличних истраживања
(Varnbrook 2002), анализе дефиниција у постојећим речницима и наших
претходних истраживања (Крстев et al. 2015).

3. Анализа и препознавање дефиниција у Речнику САНУ

Анализа лексичких и синтаксичких карактеристика дефиниција по-
чела је истраживањем дефиниција у Речнику САНУ (РСАНУ). Упутство
за обраду Речника даје неформалан опис структура дефиниција, где се
наводи да прво долази описна дефиниција, а затим дефиниција путем
замене сродним речима. На пример: *ажурносѝ ... особина, сѝање онога
шѝо је ажурно; шѝачносѝ, уредносѝ*. Најближа значења могу се одвојити
само ‘;’ и тако представљају једну дефиницију; на пример: *бајацо ... цир-
куски лакрдијаш, клоун; човек који је маскиран као клоун*.

Илуструјмо пар модела датих у смерницама: 1) ако именицу треба
дефинисати релативном реченицом, дефиниција треба да започне речима
„онај који ...“, за разлику од придева где дефиниција почиње са „који
...“; 2) за апстрактне именице које се завршавају са -ост, -ство, -ота,
-оћа, -ина итд., прво се даје општа дефиниција: особина (и/или стање,
или својство) онога који је ... онога што је ... (после чега следи придев
који је у основи те апстрактне именице), и евентуално 2–3 синонима за
допуну дефиниције.

За изградњу система за аутоматску екстракцију неопходно је фор-
мализовати моделе типских дефиниција, за шта само Упутство није
било довољно, тако да се јавила потреба за креирањем корпуса за ана-
лизу структуре дефиниција. Као најбоље решење показао се РСАНУ,
у коме су лексикографски поступци, утемељени на Упутствима, током
израде Речника усавршавани, у складу са најновијим лингвистичким
сазнањима, без нарушавања основне концепције. Сарадници на изра-
ди Речника, бавећи се у свом научном раду семантиком и простих, не-
изведених речи и деривата, као и организацијом лексичког система,
уграђивали су своје теоријске лексиколошке синтезе у лексикографски
рад. У складу са лингвистичко-лексиколошким начелима наше науке о
језику уобличена је у Речнику једна у великој мери уједначена синтак-
сичка и лексичка структура дефиниција.³ У Речнику се тежи идентифи-
кационим тумачењима, што подразумева да је дефиниција у граматич-

³ Бројни лексикографски и технички поступци разасути по томовима
Речника, познати су само лексикографима који израђују Речник, али се све више
актуелизују као предмет појединачних истраживања у светлу савремених при-
ступа различитих усмерења. Осим наведених аутора, в. и: Ристић 2006, 2009 и
2015; Ристић, Лазић Коњик 2020; Новокмет 2020 и др.

ком и у значењском смислу што вернија замена одреднице.⁴ Осим тога, настоји се да дефиниције буду што сажетије, али да притом исказују све што је релевантно, и да буду максимално унифициране (Грицкат 1981: 5, Грицкат-Радуловић 1988: 36, Фекете 1993: 44).⁵ Приликом дефинисања користи се хијерархијска организација лексичког система, тј. наводи се најпре хипероним речи која се дефинише, а потом се доносе њене специфичне карактеристике, критеријска обележја појма који се дефинише, на основу којих се успостављају сличности и разлике у односу на друге појмове, чији називи чине уређен низ хипонима истог надређеног појма, хиперонима. На тај начин се, осим хијерархијске уређености лексичког система, успостављају и системски односи између његових јединица – лексема у виду граматичко-семантичких класа, које захтевају и унифицирани начин дефинисања.

Инспирирани подухватима великих лексикографских кућа и истраживачких центара који су препознали могућности које пружају лексикографске базе, посебно у подржавању савремених начина на који се корисник служи речницима (Rundell 2014), кренуло се у формализацију микроструктуре речничког чланка РСАНУ (Стијовић и Станковић 2017).

⁴ Потпуна идентификација дефиниције и одреднице подразумева да се речи одређене граматичке врсте или граматичког облика дефинишу помоћу речи те исте врсте и облика (придев придевом, инфинитив инфинитивом итд.) или помоћу синтагми које функционишу као јединице датог граматичког типа (бео = који је боје снега и сл.) (Грицкат 1981: 4–5).

⁵ Као пример уједначености могу да послуже дефиниције ботаничких и зоолошких, али и неких других термина и група речи. Када је реч о терминима, одражава се хијерархијска структура у таксономији (врста–род–породица/фамилија итд.): **брмељ** ... *бодљикава зељаста биљка* *Carthamus* (*Kentrophyllum*) *lanatus* *из ф. [амилије]* *Compositae*, **бросква** ... *зељаста биљка* *Brassica napus rapifera* (*Napobrassica*) *из ф. Cruciferae*, која се гаји због меснасто задебљалог корена за јело; **калоши** ... *украсна биљка* *Anemone coronaria* *из ф. Ranunculaceae*; **бргљун** ... *врста сарделе* дуге до 20 см *Engraulis encrasi-cholus* *из њор. [ородице]* *Engraulidae*, **видра** ... *дивља животиња* *рњасиосмеђе боје крзна* *Lutra lutra* *из њор.* куна *Mustelidae*, која живи њоред вода и храни се рибом, **оштригар** ... *врста њишце* *вивчарице* *Haematorpus ostralegus* *из њор. Charadriadae*, која живи на обалама мора и река.

Називи месеци су потпуно унифицирани по моделу: **јануар** ... први месец у години, сијечањ; **март** ... трећи месец у години, ожујак, **мај** ... пети месец у години, свибањ итд.

У народном именовању животиња по некој особини користи се формула *назив за + особина + и име њаквој животињи*: **баљов** ... *назив за баљаста њса и име њаквој животињи*, **баран** ... *назив за црно-бела јарца и име њаквој животињи*, **баца** ... *назив за овцу без белеге на глави и име њаквој животињи*.

У меронимији: *део њела, орган, део биљке*: **глава** ... *горњи део човечијег, односно њредњи део животињског њела* у коме се налази мозак и главна чула, **врат** ... *део њела који везује главу и њруј*, **димњаци** ... *а. део човечијег њела између кукова и њуика; њрејоне. б. бочни део њела између грудног коша и кука, слабине, врећница део њела у облику кесе а. њрбушина марамица mesenterium. б. лежишће неког болесног израшњаја*.

Лексичка база података је пројектована тако да може да складишти структурирани запис речничког чланка у релациону структуру, а софтверско решење омогућава трансформацију неструктурираног текста Word документа у релациону базу (Станковић *et al.* 2018).

За потребе ових истраживања сачињен је корпус састављен од дефиниција екстрахованих из пет томова Речника САНУ. Из овог корпуса издвојено је и анализирано 62.710 дефиниција за именице с циљем моделирања дефиниција за разне класе именица.

Дефиниције именица из РСАНУ анализиране су помоћу српских морфолошких електронских речника и локалних граматика (Крстев 2008) реализованих помоћу коначних трансдуктора имплементираних у алату Unitex⁶. Електронски морфолошки речници српског језика намењени искључиво аутоматској обради развијају се већ дуги низ година, те њихова данашња величина и садржај обезбеђују успешно коришћење у реалним апликацијама обраде српског језика. Ови речници садрже аутоматски генерисане облике речи више од 150.000 лема, а њихов садржај покрива како општу лексику тако и властита имена – лична, геополитичка, имена организација и сл. Такође, речник садржи и полилексемске јединице (енг. *multi-word units*), које се у традиционалним речницима бележе као синтагме или фраземе. Основна јединица ових речника јесте облик речи коме је придружена лема (најчешће одредница традиционалног речника), врста речи, маркери који описују њена синтаксичка, семантичка, употребна, дијалектска, доменска својства, а потом и кодови морфосинтаксичке реализације.

Коначни трансдуктори су апстрактне математичке конструкције које омогућавају моделирање локалних граматика за описивање неких језичких конструкција, на пример, именичких фраза. Коначан трансдуктор у свом раду „пролази“ кроз текст који анализира у покушају да сравни део текста с моделом који представља. У случају успешног препознавања, коначни трансдуктор производи неки резултат, што може да буде модификација полазног текста у виду додавања ознака врсте препознатих речи, или тип препознате синтаксне структуре (Vitas & Krstev 2012). Коначни трансдуктори се ради лакше изградње и коришћења визуелизују преко графова, а један пример је дат у овом одељку.

Прво су анализирани ен-грами, ниске од *n* суседних речи које се јављају у дефиницијама са придруженом фреквенцијом појављивања. За наше потребе издвајали смо ниске са почетка дефиниција од три до највише пет речи које почињу са једним од два карактеристична „окидача“ (енг. *trigger*) „онај који“ и „која“. У табели 1 дати су обрасци који се

⁶ Unitex је софтверски пакет отвореног кода за обраду корпуса који је слободан за коришћење (<https://unitexgramlab.org>)

појављују више од петнаест пута; може се видети да непосредно иза ова два окидача обично следи глагол.

Табела 1. Фреквенције карактеристичних ен-грама који почињу са „онај који“ и „која“

Израз	Учесталост	Израз	Учесталост
онај који је	449	која служи за	106
онај који се	243	која је пореклом	92
онај који је пореклом	118	која је пореклом из	86
онај који је пореклом из	111	која се бави	77
онај који се бави	79	која се употребљава	48
онај који има	58	која живи у	46
онај који прави	46	која расте на	37
онај који носи	38	која се користи	36
онај који нешто	35	која служи као	28
онај који не	22	која се у	27
онај који нема	22	која се бави проучавањем	20
онај који је без	21	која се добија	20
онај који воли	18	која се ставља	19
онај који даје	18	која се употребљава за	17
онај који много	18	која се гаји	16
онај који некога	18	која живи на	15
онај који ради	17	која расте у	15
онај који врши	16	која се употребљава у	15

На левој страни табеле 2 приказани су примери окидача „врста“, док се у десном делу табеле приказују примери за окидач „назив за“ са примерима образаца који се појављују више од десет пута, а може се видети да иза ова два окидача обично следи именица. Трећу групу примера чине они који се односе на особину или стање, где учтавамо појављивање различитог редоследа речи „особина“ и „стање“, иза којих следи заменица „онога“.

Табела 2. Фреквенције ен-грама за окидаче „врста“, „назив за“ и „особина/стање“

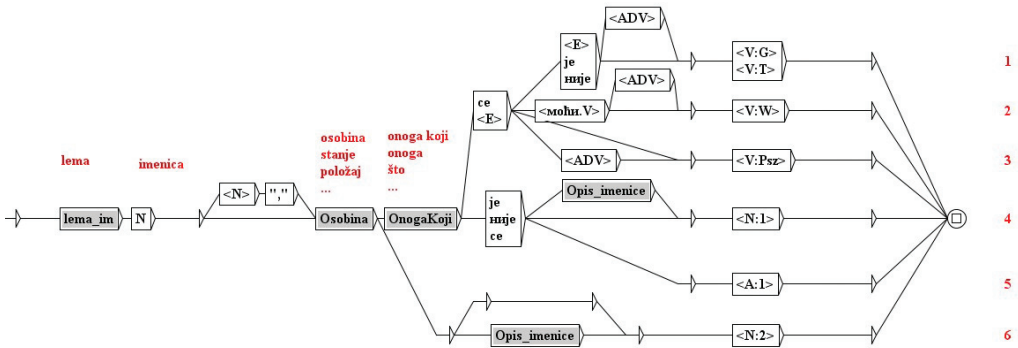
Израз	Учесталост
врста винове лозе	60
врста морске рибе	55
врста народног кола	54
врста дечје игре	22
врста народне игре	21
врста друштвене игре	16
врста јела од	16
врста народног веза	15
врста дивље патке	12
врста рибарске мреже	12
врста слатководне рибе	12
врста речне рибе	11
врста белог грожђа	10
врста шаре у	10

Израз	Учесталост
назив за разне	31
назив за разне врсте	19
назив за неке	18
назив за род/врсте	15
назив за краву/вола	13
назив за више	11
назив за домаће	11
назив за домаће животиње	11
назив за јарца/козу	11
назив за поједине	10

особина онога који	190
особина онога што	182
особина онога који је	180
особина онога што је	175
стање онога који	111
стање онога који је	107
стање онога што	60
стање онога што је	59
особина или стање	18
особина и стање	14
особина и стање онога	13
особина или стање онога	13
стање и особина	13
стање и особина онога	13

Ови подаци помогли су моделирање најчешће коришћених шема дефиниција именица у локалним граматикама. Локална граматика која моделира (и препознаје) дефиниције именица које представљају особину, стање или положај некога или нечега дата је графом који треба овако тумачити: приликом препознавања трансдуктор треба да стигне из почетног стања (стрелица са леве стране) до завршног стања (квадратић у кружићу с десне стране) по неком од путева. У графу са слике 2 препознаје се прво лема, ознака врсте речи (именица), потом окидачи (*особина*, *стање*, *положај* итд.), а потом *онога који*, *онога што* итд.), иза чега следи наставак дефиниције описан са шест главних путања (обележених бројевима 1–6), које се ослањају на препознавање придева, именица или глагола у одговарајућим облицима. На пример, у путањи 5, ознака <A:1>

значи да иза окидача и помоћног глагола *јесам* до препознавања води придев у номинативу. Неки карактеристични примери препознавања за сваку од ових 6 путања које моделирају карактеристичне дефинице ове класе именица јесу:

Слика 2. Граф за препознавање дефиниција именица које представљају особину, стање или положај некога или нечега

1. банкротство N стање онога који је банкрутирао
оронулоост N стање и особина онога који је оронуро
везаност N стање, особина онога који је везан
варљивост N својство онога што се лако вари
осамостаљеност N особина и стање, положај онога који се осамосталио
2. оповргљивост N особина онога што се може оповргнути
3. бeбунство N својство онога који се бeбуни
белина N особина онога што светли
4. бoемство N особина онога који је бoем
паланчанство N стање, особина онога који је паланчанин
5. бeсрдачност N особина онога који није срдачан
оријентисаност N положај, особина онога ко је оријентисан
пластичност N особина, својство, стање онога што је пластично
перманентност N особина или стање онога што је перманентно
6. бeснило N стање душевне поремећености код алкохоличара
базичност N особина неке базне супстанце

Сличне локалне граматике развијене су и за препознавање дефиниција биљака, животиња и биљних органа. Неки примери препознавања овим локалним граматикама у корпусу РСАНУ јесу:

биљке

- памук N род грмоликих (ређе дрволиких) и култивисаних, претежно једногодишњих биљака
- палма N општи назив за разне родове већином дрвенастих биљака из ф.
- плавина N сорта винове лозе тамноплавог, ситног грожђа

животиње

антилопа N ма која од животиња из ове фамилије
барна N назив за домаћу животињу мрке длаке и име таквој животињи
була N име разним домаћим животињама (кобили, крави, овци, кози,
керуши и др.)

део/орган

архегонија N женски расплодни орган код биљака...
палетак N ситан, закржљао или незрео клип кукуруза...
вампир N неправилно развијени плод шљиве

Анализа дефиниција показала је да велики број именица има веома једноставне дефиниције које једном речју објашњавају лему, на пример за презимена, или само упућују на неку другу лему, на пример *види*. До сада је графовима моделирано 17 типова именичких дефиниција који препознају скоро 50% дефиниција именица у корпусу који чине пет томова РСАНУ. У табели 3 дат је преглед моделираних дефиниција, бројеви препознатих дефиниција за сваку од њих, као и карактеристични примери у којима су окидачи дати у курзиву, именица која се дефинише у малој капитали, а именица са којом се повезује задебљаним словима.

Табела 3. Преглед типова именица чије су дефиниције моделиране локалним граматикама

Тип	Број препознатих дефиниција	Пример (тригер италиком)
види	15367	ПИРИТ N <i>в.</i> БИОТИТ
презиме	3681	ВИТАС N <i>презиме</i>
глаголска именица	2337	АДАПТИРАЊЕ N <i>гл. им. од адаптирати</i>
врста	2111	ПАЛИЈАТА N <i>врста</i> староримске комедије ...
деминутив	1919	АНЂЕЛЧЕ N <i>дем. и хий. од анђео</i>
име или надимак	913	ПАЛИЊ N породични <i>надимак</i>
женска особа	743	БАЛАВИЦА N млада незрела жена или девојка
аугментатив	532	БУРЖУЈЧИНА N <i>аугм. и њеј. од буржуј</i>
особина или стање	710	БЕЗНАЧАЈНОСТ N <i>особина онога који је</i> безначајан
географско име	474	АРАБИЈА N велико <i>полуострво</i> у југозападној Азији
становник	270	БОКЕЉКА N <i>стаиановница</i> Боке Которске
народ	14	АСИРИ N ратнички <i>народ</i>

остала властита имена	98	Водолија N једанаесто по реду зодијачко <i>сазвезђе</i>
збирне именице	159	пашчад N зб. им. од пашче
биљке	487	БЕСЦВЕТНИЦА N систематски <i>назив</i> за такве <i>биљке</i>
животиње	1254	БИКАН N <i>назив</i> за домаћу <i>животињу</i> (мужјака) и име таквој <i>животињи</i>
део биљака/животиња	94	ПАЛЕТАК N ситан, закржљао или незрео <i>клий кукуруза</i>
Укупно	31171 (49.7%)	

Локалне граматике које моделирају дефиниције именица (и других врста речи) могу на различите начине допринети изради речника и других лексичких ресурса. Пре свега, приликом израде речника, оне могу помоћи у провери усаглашености дефиниција са усвојеним обрасцима. Осим тога, оне омогућавају аутоматско повезивање речничких чланака у бази, што се може видети и у примерима из табеле 3. Шире, оне омогућавају обogaћивање и повезивање речника са другим лексичким изворима за српски, а овде се у првом реду мисли на морфолошке електронске речнике и семантичку мрежу речи ворднет. Коначно, а што ће бити приказано у наредном одељку, локалне граматике дефиниција могу се користити и за екстракцију дефиниција из доменских корпуса.

4. Анализа на корпусу

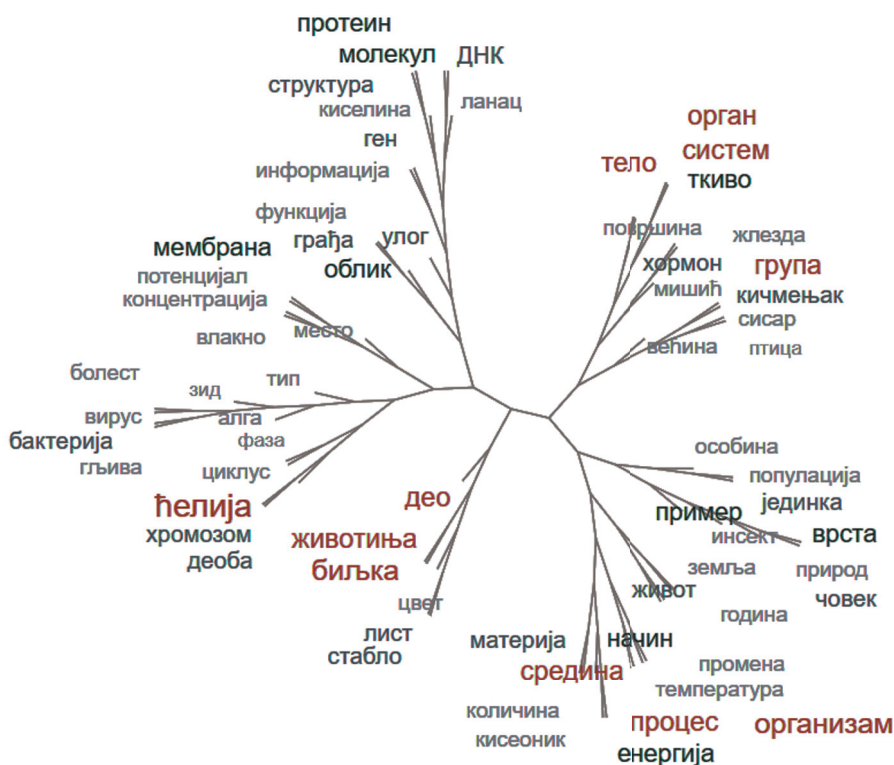
4.1. Креирање корпуса уџбеника

Ради провере хипотезе да је могуће аутоматски екстраховати дефиниције из доменских корпуса локалним граматикама које моделирају дефиниције именица формиран је корпус из домена биологије. Овај корпус текстова креиран је од 6 уџбеника за основну и средњу школу. Уџбеници су сканирани, обављено је оптичко препознавање карактера, а потом су грешке препознавања ручно исправљане. Корпус се састоји од 19.446 реченица, 698.210 (37.345 различитих) токена, 303.829 (37.278 различитих) речи.⁷ Корпус је обрађен електронским речницима српског језика који су препознали приближно 238.000 облика речи, 5.000 облика синтагми док је ~5.700 речи остало непрепознато. Међу препознатим синтагмама су *жуџа грозница*, *аеробне бактерије*, *агрегативно стање*, *биљка месождерка*, *бела крвна зрнца*, *вода за пиће*, *зайаљење илућа*, *угљен-диоксид* и

⁷ Под „речима“ се овде подразумевају ниске састављене само од алфаветских карактера, док међу „токене“ осим речи спадају и бројеви исписани цифрама, специјални и интерпункцијски знаци.

сл. Међу непрепознатим речима су, пре свега, заостале грешке оптичког препознавања карактера, а затим страна имена и скрећенице (DNK, RNK, ATR, HIV). Одређен број речи које спадају у терминологију биологије, као на пример *оргanela*, *цићийолазма*, *зигои*, *рејшкулум*, *хлоройласи* и сл., још увек се не налазе у електронском речнику па су остале непрепознате.

Брзи преглед садржаја текста облаком стабала (TreeCloud) приказан је на слици 3. Попут облака речи, облак стабала приказује најчешће речи у тексту, при чему величина фонта којим су те речи записане одражава њихову учесталост у тексту, док распоред речи на дрвету одражава њихову семантичку удаљеност⁸ (Gambette 2009) израчунату на основу текста. Такви облаци стабала помажу у идентификовању главних тема документа, а могу се користити и за анализу текста.

Слика 3. Облак стабала (TreeCloud) корпуса уџбеника биологије

⁸ Семантичка удаљеност између две речи у тексту се изводи из њиховог заједничког појављивања (енг. cooccurrence) у тексту (реченици, параграфу, одељку, или некој другој целини). Не постоји јединствена формула за израчунавање семантичке удаљености. За различите примене користе се различите формуле, а више од 20 њих је систематизовано и дефинисано у (Evert 2005).

Nebezbedno | noske.jeriteh.rs/index.cgi/first?corpname=Biologija&rel=doc&queryselector=cqlrow&lemma=zivotinja&pos=&phrase=&... ☆

Stranica 1 od 7 | Idi Sledeća | Poslednja

Popis reči
Informacije o korpusu
Moji poslovi
Korisničko uputstvo

Sačuvaj
Opcije prikaza
KWIC
Sortiranje
Levo
Desno
Traženi niz
Izmešaj
Uzorak
Filter
Sub-hits
1st hit in doc
Oznake niza
Oblici nizova
Koloakcije
Visualize

brošaj mesnja

broj tokena 135810
Broj dokumenta 2
doc.n 3
doc.file Biologija2_tvt_tagged.it
doc.Skola srednja
doc.Nastav Biologija za II razred gimnazije opšteg smer
doc.Autori Brigita Petrović, Milos Kalezić, Radomir Konjević
doc.Izdavač Zavod za udžbenike, Beograd
doc.Godina 2017

Stran

bolести човека могу назвати обољевања и код **других животиња** , пре свега сисара . Бактерије су узročници **маринске животиње** . Када се ове алге пренамноже у морима , могу **слично животињама** , гљиве користе угљеник пореклом од других **другим животињама** служи као храна . Сматра се да је главна улога **ухваћених животиња** , најчешће инсеката . Ткива за излучивање **других животиња** , тако што се ова семена обично закаче за крзно **домаће животиње** . Упркос ових сазнања , подела живог света на два **једноћелијске животиње** могу их разнети на велику даљину . Хетеротрофни **разне животиње** називају паразитске врсте хетеротрофних **домаћих животиња** . Најчешће живе појединачно , али има и **различитих животиња** . У току свог животног циклуса образују **једноћелијске животиње** - праживотине . 2. Хетеротрофни протисти крећу **различитих животиња** . Веома су измењени под утицајем паразитског **најједноставнијих животиња** постоји специјализација ћелија , односно **многих животиња** налазе се респираторни пигменти који служе за **потребна животиње** најчешће налазе тако што се активно крећу ; **ици организми** на дисање , већ

Слика 4. Пример конкорданци произведених упитним обрасцем <A>+<животиња> над тагираним корпусом

Корпус уџбеника биологије је аутоматски лематизован и тагиран врстом речи и скраћеним граматичким категоријама (Stanković et al. 2020), а потом публикован на платформи за претрагу корпуса Друштва за језичке ресурсе и технологије Јертех.⁹ Систем за претрагу једнојезичких и вишејезичких корпуса заснован је на платформи NoSketch Engine (Rychly 2007), која је софтвер отвореног кода, као скраћена верзија комерцијалног алата SketchEngine.¹⁰ На слици 4 приказано је претраживање лематизованог и тагираног корпуса обрасцем <А>+<животиња> (именица *животиња* у ма ком облику којој претходи придев) и произведене конкорданце. Види се, такође, да је за сваки пример конкорданци могуће утврдити у ком је документу (уџбенику) корпуса пронађен.

4.2. Препознавање кандидата у корпусу уџбеника

Да бисмо утврдили да ли је у тексту доменског корпуса могуће препознати дефиниције појмова специфичних за домен, применили смо на корпус шест уџбеника биологије три локалне граматике представљене у одељку 3, и то оне за дефинисање биљних и животињских врста и делова, односно органа, биљака и животиња. У табели 4 приказани су примери успешног препознавања дефиниција. Треба напоменути да су у неким случајевима препознати само почетни делови дефиниција, на пример, за последњи пример у табели 4 потпуна дефиниција гласи *Изданак је вегетативни орган биљке који гради сјабло са листовима* (подвучени део није препознат). Аутоматско препознавање потпуних дефиниција сложен је задатак, јер захтева граматике за потпуно парсирање реченица. Ипак, и делимично препознавање може бити корисно за указивање на реченице које потенцијално садрже дефиниције.

успешно препознавање	
биљке	Европски ариш је брзорастућа врста квалитетног и трајног дрвета
	Орхидеје су вишегодишње зељасте биљке
	Голосеменице су дрвенасте биљке
животиње	Пауколики зглавкари су најчешће грабљиве животиње
	Термити су друштвени (социјални) инсекти
	Опнокрилци су већином друштвени инсекти
	Sequoiadendron giganteum је једна од најстаријих и највиших живих биљака
органи	Корен је карактеристичан вегетативни орган биљака
	Изданак је вегетативни орган биљке

Табела 4. Примери препознавања дефиниција из корпуса уџбеника биологије

⁹ Претрага корпуса на адреси: <http://noske.jerteh.rs/>; приступ корпусу захтева аутентификацију и ауторизацију корисника.

¹⁰ <https://www.sketchengine.eu/>

Дефиниције препознате у тексту су у неким случајевима сличне дефиницијама из РСАНУ, нпр., *орхидеја фамилија вишегодишњих зељастих украсних биљака*, док се понекад разликују, на пример, *бубаишваба* је у РСАНУ дефинисана са *в. црни жохар*¹¹ док се у тексту корпуса јавља дефиниција *Бубаишвабе су ноћне животиње, често по људским насељима* (подвучени део није препознат). Локалне граматике описане у одељку 3 концентришу се на моделирање и препознавање лексикографских дефиниција. У РСАНУ дефиниције понекад могу садржати и додатна објашњења која више наликују енциклопедијском објашњењу, а њих је тешко обухватити локалним граматикама. Дефиниције у слободном тексту обично садрже и више слободно формулисаних описа и објашњења. Да би се могло обавити веродостојно поређење дефиниција из речника (конкретно РСАНУ) и доменског корпуса било би потребно допунити корпус разноврснијим изворима, на пример високошколским уџбеницима, научним радовима и сл.

Резултате добијене овим експериментом можемо да посматрамо као прелиминарне и обећавајуће. Да би се са сигурношћу могла утврдити њихова успешност потребна је, с једне стране, дорада локалних граматика, а с друге стране допуна електронских речника доменским терминима.

4.3. Предлог речничких чланака

Једна од могућности будућег лексикографског система јесте аутоматска провера фонда речи у дефиницијама, на пример, да ли одговара узрасту, да ли се у дефиниције користе општепознате речи, да ли садржи пригодну синтаксичку структуру и слично.

Структура речничког чланка зависи од врсте и намене речника. Ниже се доносе примери речничког чланка лексеме *дрво* из два описна речника – Речника за основце¹², који садржи лексику са којом се ученици сусрећу током основношколског образовања и једнотомног Речника српског језика Матице српске, у коме је лексема *дрво* презентована тако да доноси релевантне податке којима би требало да влада један средњошколац.¹³

¹¹ С обзиром на то да се у РСАНУ доносе не само књижевне речи већ и дијалектизми, покрајинске речи, речи различите употребне вредности итд., то се у поступку дефинисања прибегава и упућивање на другу реч (*в. њо и њо*) – на фонетски правилнију, односно уобичајенију варијанту или на реч истог значења која је правилнија, односно обичнија. Овим поступком се даје нормативна препорука и економише простором.

¹² У питању је Речник за основце Виолете Бабић у издању Креативног центра, који је у припреми за штампу.

¹³ Најкомплекснији речнички чланци садржани су у РСАНУ. Они нуде обиље информација о фонетским, морфолошким, синтаксичким, семантичким, прагматичким,

У оквиру речничког чланка речника за основну школу на левој страни је одредница, која својом бојом показује врсту речи, а на десној значења са којима се ученик сусреће током основне школе. Чланку су придружени изрази и пословице, као и деривационо гнездо лексема.

дрво

1. дрвенаста биљка чије је стабло причвршћено кореном за земљу, а при врху има гране и крошњу.
2. комад стабла који се употребљава за потпалу, огрев.
3. део стабла и грана који се користи за прављење намештаја, у занатству и грађевинарству.
 - *божићно дрво* јелка која се кити за Божић;
 - йуца дрво и камен* изузетно је хладно;
 - седи дрво на дрво* говорило се ђаку који покушава да каже или уради нешто, а није способан за то;
 - дрва у шуму носийи* радити непотребан посао;
 - не видеийи шуму од дрвећа* в. шума (изр.);
 - дрво се савија док је младо* човек се учи, навикава на нешто одмалена.
 - дрвар, дрвара, дрвен, дрвенарија, дрвенаст, дрвенасто, дрвено, дрвеће, дрвље, дрвни, дрвод(ј)еља, дрвод(ј)ељница, дрвод(ј)ељски, дрвојед, дрвокрадица, дрволик, дрвопрерађивач, дрворед, дрворез, дрворезац, дрвос(ј)еча, дрвостругар, дрвце, одрвенети.

Пример речничког чланка за исту одредницу *дрво*, али за средњу школу, садржи акцентовану одредницу, граматичке податке, скраћеницу за терминолошку област, систем дефиниција с примерима (у виду синтагме или реченице) и синтагматске и фразеолошке изразе, међу којима је и једна пословица.

др̑во, др̑вета им. с

1. (мн. дрвѐта, ген. дрвѐтā, дат. INSTR. и лок. дрвѐтима; зб. им. др̑вѐће с) бот. *вишегодишња дрвенасѝа биљка чије је сѝабло йричвршћено кореном за земљу, у доњем и средњем делу је голо, а у горњем делу се грана и сѝвара крошњу*: листопадно дрво, зимзелено дрво, Дрвеће још није озеленело.
2. (мн. др̑ва, ген. др̑вā; зб. им. др̑вље с) *исечени комад сѝабла или гране које се уй̑й̑ребљава за огрев или као грађа*: огревно дрво, цепати дрва, обрада дрвета, трговац дрвима.
3. *најчвршћи део сѝабла и грана, т̑врда маѝерија између сржи и лике која се уй̑й̑ребљава у индусѝирији, занай̑сѝиву, грађевинарсѝиву и др.*: Кад се стабло посече на њему се виде срж, дрво, лика и кора.

когнитивним, комуникативним и другим карактеристикама српског језика, а „по уређености и устаљеном начину представљања подсећају на зоне системске лексикографије“ и представљају солидну основу за развој савремене српске лексикографије и лингвистике опште (Ристић 2003).

- **божићно дрво** младница јеле која се за Божић кити разним украсима, јелка; **генеалогско (родословно, породично) дрво** схема у облику дрвета којом се представља гранање неке породице, животињске класе и сл., породично стабло;
- дрво живоћа** рлг. дрво које је, према Библији, расло у рају и чији плодови дају вечни живот, бесмртност;
- дрво њознања (сазнања, сјознаје добра и зла и сл.)** рлг. дрво које је, према Библији, расло у рају и чији су плод окусили Адам и Ева (иако им је то Бог био забранио) и због тога били истерани из раја, дрво чији плодови дају знање о добру и злу;
- мускатово дрво** бот. *зимзелено дрво* *Mugistica fragrans*, чији се плод употребава као зачин и за справљање мирисних есенција, орашчић;
- човек од дрвета** неосетљив, себичан човек;
- дрва у шуму носии** радити непотребан и узалудан посао;
- дрвље и камење бацаии** оштро напасти, нападати, критиковати;
- дрво се савија док је младо** одмалена се човек учи, навикава на нешто;
- не видети шуму од дрвета** од споредних, небитних ствари не видети оно што је битно, важно;
- иуца дрво и камен** изузетно је хладно.

Како истиче Витас (2015), информатизовано лексикографско окружење у нашим условима морало би да испуни сложеније задатке од непосредног рада на производњи једног (или више) традиционалних речника отиснутих на папиру. Пре свега, такво окружење би могло и морало, с једне стране, да омогући задовољење различитих истраживачких потреба, а са друге, да обезбеди акумулирање истраживачких резултата. С тим циљем приступило се изградњи лексичке базе и лексикографске станице *Лексимирика*, у којој су похрањени електронски речници српског језика и други лексички ресурси (на пример, српски ворднет). На слици 5 приказана је одредница **дрво** из електронског речника, са неким од придружених информација које корисник по избору може видети; на слици су, на пример, наведени сви флективни облици ове одреднице са придруженим граматичким информацијама (кодираним према електронском речнику), као и повезане синтагме (*црногорично дрво*, *чејинарско дрво*, итд.). Како је у *Лексимирики* имплементирана тесна веза са више корпуса српског језика, могуће је приказивање хистограма учесталости облика, као и различитих конкорданци (за задату лему или за синтаксне обрасце у којима је она једна од компоненти), што је такође приказано на слици). Са панела одреднице може се, у зависности од привилегија које су кориснику додељене, прићи другим речницима (нпр. српском ворднету) и ресурсима на интернету (нпр. Викиречнику) и погледати повезане речничке одреднице (алтернативни изговор, деривацијом изведени облици, дублети, и сл.).

Leximirka
Categories
Files
Entries

drvo

Concordances – Profili 1 – Microsoft Edge

https://leximirka.jeriteh.rs/CCP/Noske
A(N)

Relations:

- To **drvni** using **relacioni pridev (o_ni)**
- To **drvce** using **deminutiv (o_це)**

Check in dictionaries:

- show **WordNet**
- show **Pravopisni**
- show **RSinonima**
- show **Terminološki**
- show **Bi-lista**
- show **Vukov Rječnik**

NOUN

Споровоена тела **Stemonitis fusca** развијене на **трбухом дрвету** и секундарну кору . На овај начин он је одговоран :

секундарна проводна (васкуларна) ткива : **секундарно дрво** (**каулифлорија**) . Каулифлорија је позната и код **жуљиног дрвета** (**Cercis siliquastrum L.**) (Слика 4.47. в) .

пулолак дивљег кестена . в) Каулифлорија **жуљиног дрвета** (**Cercis siliquastrum L.**) . Стабло Стабло је деобањем садржи : секундарну кору , **секундарно дрво** камбијум ствара ксилем и остале елементе **секундарног дрвета** флоем и остале елементе **секундарне коре** .

Секундарно дрво периода) мање настаје секундарне коре него **секундарног дрвета** . Занимљивост Банаха (*Musa sapientium*) је разликује ксилемске елементе раног , **секундарног дрвета** , глумоза , алмаљони , млечне пива , смола . У ксилемске елементе раног , преслићног и касног **секундарног дрвета** . Дрвена ласа настаја током једног **јесењег дрвета** . Међутим , **најстарије дрво** може да достигне тила (1.500 година) .

Babelnet

Concordances – Profili 1 – Microsoft Edge

https://leximirka.jeriteh.rs/CCP/NoskeFreq
Plain lemma

Plain lemma

drveta	2536
drvo	2497
drvetu	430
drva	286
Drvo	272
drvetom	137
Drveta	13
drvina	23
drvu	18
drvom	13
drvetima	5
Drvetu	1
Drvetom	1
Drva	1

Lemma Frequencies

Top 10000 most frequent in GeoSrpKor Corpus by B.Rujević, M.Škorić, P.Popović (per million)

Search corpora: [matematika] | Plain lemma

- SpKorPRGF

Senses (1):

1. +UPOS=NOUN+Bot+DC

Domains:	biologija, botanika
Properties:	biljka
Note:	biljka;N310->N310

Is a component of:

- **cmogorično drvo**
- **četinjavo drvo**
- **cerovo drvo**
- **četinarsko drvo**

Слика 5. Један панел лексикографске станице *Leximirka*

5. Закључак

Даља истраживања ће бити усмерена на развој модула за систематизацију дефиниција и откривање оних дефиниције које одступају од уобичајених модела и за друге врсте речи. Дугорочни циљ остаје изградња система који ће из текста књига и уџбеника за задату реч издвојити реченице које одговарају некој од дефинисаних структура дефиниција. У овом тренутку је разматрана екстракција дефиниција само за појединачне речи, али се планира проширење и на полилексемске јединице. Прелиминарна евалуација на корпусу уџбеника биологије треба да се прошири на друге предмете и друге врсте текста.

Примена додатних техника (екстракције фичера, вектора речи, статистичке анализе, машинског и дубоког учења) верујемо да ће унапредити аутоматску екстракцију и омогућити класификацију примера и дефиниција према значењу (sense clustering).

6. Литература

- Витас, Душко, Цветана Крстев. „Нацрт за информатизовани речник српског језика“. У: *Научни састајанак слависта у Вукове дане – Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене*, 44/3, Београд: Међународни славистички центар. Филолошки факултет, 2015, 105–116.
- Гортан-Премк, Даринка. „О семантичком садржају лексикографске дефиниције“. У: Д. Ђупић (ур.), *Лексикографија и лексикологија*, Београд – Нови Сад, 1982, 49–51.
- Гортан-Премк, Даринка. „Синонимски низ у лексикографској дефиницији“. У: *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, 12/1, 1983, 45–50.
- Гортан-Премк, Даринка. „Дефинисање у српској лексикографији“. У: Р. Драгићевић (ур.), *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, Београд: Филолошки факултет, 2014, 131–139.
- Грицкат, Ирена. „Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ – показан на глаголима са префиксом за-“. *Наш језик* XXV/1–2, 1981, 3–24.
- Грицкат-Радуловић, Ирена. „Речник српске академије наука и уметности – почеци, лик, перспективе“. *Глас САНУ*, књ. 352, Одељење језика и књижевности, књ. 13, 1988, 25–44.
- Новокмет, Слободан. *Називи животиња у српском језику – семантичка и лингвокултуролошка анализа*, Монографије 30. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020.
- Ристић, Стана, Ивана Лазих Коњик, Ненад Ивановић. „Метајезик лексикографске дефиниције у дескриптивном речнику (на материјалу речника српског језика)“. *Јужнословенски филолог* 74/1, 2018, 81–96.
- Ристић, Стана, Ивана Лазих Коњик. *Когнитивни њравац у српској етнолингвистици – иочеци развоја и актуелни њроблеми*, Монографије 29. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020.

- Ристић, Стана. „Лексикографски метајезик и српска дескриптивна лексикографија“. У: *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 31/1, Београд: Међународни славистички центар. Филолошки факултет, 2003, 119–130.
- Ристић, Стана. *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Монографије 3. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006.
- Ристић, Стана. *Модификација значења и лексички модификаџиори у српском језику*, Монографије 10. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2009.
- Ристић, Стана. *Грамаџички и когниџивни асџекџи лексичког значења*, Монографије 22. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- SRPS ISO 1087-1:2003, Терминолошки рад – Вокабулар – Део 1: Теорија и примена, Институт за стандардизацију Србије, 2003.
- Стијовић, Рада, Ранка Станковић. „Дигитално издање *Речника САНУ*: формални опис микроструктуре *Речника САНУ*“. У: *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 47/1, Београд: Међународни славистички центар. Филолошки факултет, 2018, 427–440.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, I–XXI (1959–2019), Београд: Институт за српски језик САНУ и САНУ.
- Упутства за израду *Речника САНУ* 1959 [2017]. Београд: Институт за српски језик САНУ (рукопис).
- Фекете, Егон. „О *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*“. У: *Сџо година лексикографског рада у САНУ*, Београд 1993, 21–49.

*

- Barnbrook Geoff. *Defining Language, A local grammar of definition sentences. Studies in Corpus Linguistics*, John Benjamins Publishing Company, 2002.
- Evert, Stefan. *The Statistics of Word Cooccurrences, Word Pairs and Collocations*. Phd Thesis, 75–91, 2005.
- Gambette, Philippe, Jean Véronis. „Visualising a Text with a Tree Cloud“. In: Locarek-Junge H. and Weihs C., editors, *Classification as a Tool of Research*, Proc. of IFCS'09 (11th Conference of the International Federation of Classification Societies) (supplementary material), 2009, <https://hal-lirmm.ccsd.cnrs.fr/lirmm-00373643>.
- Jin, Yiping *et al.* „Mining scientific terms and their definitions: A study of the ACL anthology“. In: *Proceedings of the 2013 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, 2013.
- Navigli, Roberto, Paola Velardi. „Learning Word-Class Lattices for Definition and Hypernym Extraction“. In: *Proceedings of the Forty-Eighth Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. Uppsala, Sweden, 2010, 1318–1327.
- Kilgarriff, Adam, Pavel Rychlý. „Semi-Automatic Dictionary Drafting“, In: *A Way with Words: Recent Advances in Lexical Theory and Analysis*. Uganda: Menha Publishers Ltd., 2010, 299–312.
- Krstev, Cvetana. *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries*. Faculty of Philology, University of Belgrade, Belgrade, 2008.

- Krstev, Cvetana, Duško Vitas, Ranka Stanković. „A Lexical Approach to Acronyms and their Definitions“. In: *Proceedings of 7th Language & Technology Conference*, November 27–29, 2015, Poznań, Poland, eds. Zygmunt Vetulani & Joseph Mariani, 219–223, Fundacja Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań, 2015.
- Pollak, Senja, Anže Vavpetic, Janez Kranjc, Nada Lavrac, Špela Vintar. „NLP workflow for on-line definition extraction from English and Slovene text corpora“. In: *Proceedings of KONVENS 2012*, Vienna, September 19, 2012, 53–60.
- Rundell, Michael. „Macmillan English Dictionary: The End of Print?“ In: *Slovenščina 2.0: empirical, applied and interdisciplinary research 2.2*, 2014, 1–14.
- Rychly, Pavel. „Manatee/bonito – a modular corpus manager“. In: *1st Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*, 2007, 65–70.
- Spala, Sasha, Nicholas A. Miller, Yiming Yang, Franck Démoncourt, Carl Dockhorn. „DEFT: A corpus for definition extraction in free-and semi-structured text“. In: *Proceedings of the 13th Linguistic Annotation Workshop*, 2019, 124–131.
- Stanković, Ranka, Rada Stijović, Duško Vitas, Cvetana Krstev, Olga Sabo. „The Dictionary of the Serbian Academy: from the Text to the Lexical Database“. In: *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts*, Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts. Čibej, Jaka, Gorjanc, Vojko, Kosem, Iztok & Krek, Simon (eds.), 2018, 941–949.
- Stanković, Ranka, Branislava Šandrih, Rada Stijović, Cvetana Krstev, Duško Vitas, Aleksandra Marković. „SASA Dictionary as the Gold Standard for Good Dictionary Examples for Serbian“. In: *Electronic lexicography in the 21st century*. Proceedings of the eLex 2019 conference, 1–3 October 2019, Sintra, Portugal, eds. I. Kosem et al., 2019, 248–269.
- Stanković, Ranka, Branislava Šandrih, Cvetana Krstev, Miloš Utvić, Mihailo Škorić. Machine „Learning and Deep Neural Network-Based Lemmatization and Morphosyntactic Tagging for Serbian“. In: *Proceedings of the 12th International Conference on Language Resources and Evaluation*, LREC eds. Nicoletta Calzolari et al., 2020, 3947–3955, 2020.
- Pouran Ben Veyseh, Amir, Franck Démoncourt, Dejing Dou, Thien Huu Nguyen. „A Joint Model for Definition Extraction with Syntactic Connection and Semantic Consistency“. In: *AAAI*, 2020, 9098–9105.
- Vitas, Duško, Cvetana Krstev. „Processing of Corpora of Serbian Using Electronic Dictionaries“. In: *Prace Filologiczne*, vol. LXIII, Warszawa, 2012, 279–292.

Уџбеници:

- Берић, Тања, Гордана Субаков-Симић, Пеђа Јанаћковић. *Уџбеник биологије за њрви разред гимназије*, Београд: Нови Логос, 2016.
- Кризманић, Имре, Зорица Лазић, Албина Холод. *Уџбеник биологије за седми разред основне школе*, Београд: Нови Логос, 2019
- Петров, Бригита, Милош Калезић, Радомир Коњевић. *Биологија за II разред гимназије ојшићег смера*, Београд: Завод за уџбенике, 2017.
- СТИЛИНОВИЋ, СЛОБОДАН, ИВАН ЈАКОВЉЕВИЋ. *Шумске културе и џланшаже за III и IV разред шумарске школе*, Београд: Завод за уџбенике, 2003.

- Цвијић, Гордана, Јелена Ђорђевић, Надежда Недељковић. *Биологија за III разред гимназије ојшћег смера*, Београд: Завод за уџбенике, 2019.
- Цветковић, Драгана, Дмитар Лакушић, Гордана Матић, Александра Кораћ, Слободан Јовановић. *Биологија за IV разред гимназије ојшћег смера*, Београд: Завод за уџбенике, 2019.

Rada R. Stijović, Cvetana J. Krstev, Ranka M. Stanković

AUTOMATIC EXTRACTION OF DEFINITIONS – A CONTRIBUTION
TO ACCELERATING THE PROCESS OF COMPILING DICTIONARIES

S u m m a r y

The paper presents the results of preliminary tests of automatic extraction of candidates for dictionary definitions from unstructured texts in the Serbian language, with the aim of accelerating the production of the dictionary. Using the existing dictionaries of the Serbian language, different ways of modelling and extracting definitions were analyzed. The analysis showed that a large number of definitions have a structure that can be modelled, as evidenced by the statistics of definitions grouped by type, example models and evaluations in Biology textbooks.

Keywords: descriptive dictionaries, meta-analysis of lexicographic definitions, automatic definition extraction, electronic dictionaries, Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 139–154

UDK: 811.161.1'374

COBISS.SR-ID: 54621449

Лариса Леонидовна ШЕСТАКОВА
Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН
lara.shestakova@mail.ru

Анна Сергеевна КУЛЕВА
Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН
an_kuleva@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ СТИЛИСТИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Важным этапом работы над современным толковым словарем должен стать системный анализ отдельных пластов лексики. Работа над 1–2 томами нового «Академического толкового словаря русского языка» как словаря среднего типа позволила сделать ряд системных наблюдений, основанных на принятых его составителями решениях. Так, некоторые лексемы, ранее относившиеся к просторечным, в современном языке «повышают» свой стилистический статус, что находит адекватное отражение в их словарном описании.

Ключевые слова: лексикография, толковый словарь, сниженная лексика, просторечие, разговорная речь, стилистика, стилистическая стратификация лексики, стилистические пометы, Национальный корпус русского языка.

1. Вводные замечания

В основе данной статьи лежат материалы нового многотомного «Академического толкового словаря русского языка» (АТос). Этот словарь, создаваемый в ИРЯ им. В.В. Виноградова РАН, относится к толковым словарям среднего объема (по типологии С.И. Ожегова (1952: 92–100)). В 2016 г. вышли, под ред. Л.П. Крысина, 1-й и 2-й тома словаря, в настоящее время близка к завершению работа над 3-м томом. До конца

2017 г. проектом руководил Л.П. Крысин, сейчас словарную группу возглавляет А.Э. Цумарев.

Существующие толковые словари русского языка имеют, при всех своих достоинствах, определенные недостатки. Среди недостатков можно назвать ограниченную системность в описании различных групп лексики. Это вызвано прежде всего длительностью и линейностью работы над многотомным словарем, в процессе которой может уточняться концепция, дополняться словник, меняться состав лексикографов и т. д. Очевидно, что словари, изданные до XXI в., фиксируют социальные отношения полувекковой давности и отражают неактуальную стилистическую стратификацию лексики, значительно отличающуюся от ее современного состояния, что говорит о необходимости обновления словарей (Крысин 2011). Важным и обязательным этапом в создании современного толкового словаря должен стать системный анализ лексики по такому параметру, как стилистический (Кочергина 2017; Шестакова, Кулева 2019). Заслуживают разработки проблемы словарного описания лексики, связанной с разными сферами употребления (информатикой, политикой, медициной, спортом и т. д.), с разными функциональными стилями речи (например, церковно-религиозным), лексики, характеризующейся стилистической ограниченностью употребления в литературном языке, и т. д. Таким образом, можно говорить о целом комплексе проблем, касающихся отражения в современном словаре стилистической стратификации лексики. Эти проблемы так или иначе решаются в новом словаре и освещаются в публикациях его составителей (Цумарев и др. 2017).

На наш взгляд, в данный момент особого внимания требует стилистически сниженная лексика, прежде всего просторечная, в составе которой произошли, в последние десятилетия, существенные изменения. А лексика такого рода, как известно, включается в определенном объеме в толковые словари (Титова 2009; Пурицкая 2018). Мы рассмотрим именно этот лексический пласт, имея в виду уже существующие по нему исследования и опираясь на собственный опыт работы над «Академическим толковым словарем русского языка».

2. Просторечная лексика в толковом словаре

Важно сказать, что авторы нового академического словаря опираются на «Словарь русского языка» в четырех томах под ред. А.П. Евгеньевой (МАС). Второе издание словаря выходило, напомним, с 1981 по 1984 г., т. е. с момента его выхода прошло почти 40 лет.

Четырехтомный словарь, один из лучших в своем жанре, имеет обозримый словник – около 83 тыс. вокабул. Это позволяет в короткие сроки проводить системный анализ лексических групп, выявлять в них,

путем детального сравнения с современным словоупотреблением, произошедшие стилистические изменения и подбирать адекватные им средства маркирования в новом словаре (под средствами маркирования понимаются, прежде всего, стилистические пометы).

Сказанное напрямую соотносится с той частью работы над создаваемым словарем, которая касается просторечной лексики – представленной в Словаре под ред. А.П. Евгеньевой и изменившей со временем свой стилистический статус.

Необходимо отметить, что помета *Прост.*, использованная в этом словаре, остается, при всей ее спорности, и в новом Академическом словаре – прежде всего для сохранения преемственности традиций русской академической лексикографии. Вместе с тем эта помета, как и некоторые другие, не просто расшифровывается в списке сокращений, но и сопровождается краткой характеристикой, позволяющей отличить ее от других помет: она «приписывается словам, которые на воображаемой шкале стилистических различий занимают место ниже разговорных и употребляются в эмоционально раскованной повседневной речи» (АТoS, 1: 34). Такая форма представления помет кажется полезной при заметной размытости границ между подсистемами русского языка и отсутствии в лингвистике единых принципов стилистической стратификации лексики. Заметим попутно, что в системе стилистических маркеров нового словаря появились, по сравнению со словарем-предшественником, новые пометы, тоже получающие разъяснения. Среди маркеров стилистически сниженной лексики выделяются пометы: *Жарг.* – «жаргонное слово или значение слова; приписывается словам, которые пришли в литературный язык из социальных жаргонов и сохраняют следы своего жаргонного происхождения» (АТoS, 1: 31) и *Сленг.* – «сленговое слово или значение слова; приписывается словам, которые пришли в литературный язык из жаргонной речи, но не имеют ясно определяемой связи с каким-либо конкретным жаргоном» (АТoS, 1: 35)¹. Включение в АТoS лексических единиц с такой стилистической окраской неслучайно: оно, как и дозированное введение в словарь просторечной лексики, поддерживается традицией русской толковой лексикографии; см. (Цумарев и др. 2017: 7).

¹ Например, пометой *Жарг.* сопровождаются такие слова и значения слов, как: *бабки* ‘деньги’, *безбашенный* (‘безрассудный, бесшабашный’), *бомбить* (‘подрабатывать частным извозом’), *ботаник* (‘прилежный ученик; зубрила, всезнайка’), *глухарь* (‘преступление, которое трудно или невозможно раскрыть’), *гастролер* (‘преступник, совершающий преступления за пределами места своего обычного проживания’); пометой *Сленг.:* *баксы*, *балдеть* (‘приятно проводить время без определенной цели’; ‘получать удовольствие, быть в восторге от кого-, чего-л.’), *всехать* (‘вникнуть во что-л., понять, сообразить’), *вырубить* (‘сильным ударом привести кого-л. в бессознательное состояние’).

Примечательно, что изменения в жаргонном пласте слов менее очевидны в лексикографической работе, поскольку лексика такого типа в основных словарях, создававшихся в советскую эпоху, практически не отражалась (например, с пометой *Прост.* давались слова *блат*, *блатной*, *гешефт*, хотя их можно квалифицировать и как жаргонные по происхождению), т. е. повышение ее стилистического статуса произошло за пределами словарей².

3. Анализ просторечной лексики, изменившей стилистическую окраску

В работе со сниженной лексикой, составляющей особую часть словника АТос, весьма значима процедура верификации стилистических характеристик слов. Она проводится с учетом лексикографических, корпусных, статистических данных. Незаменимым инструментом выступает здесь Национальный корпус русского языка (НКРЯ), позволяющий рассмотреть функционирование каждой лексемы в динамике на значительном временном отрезке и в зависимости от ряда важных прагматических факторов.

Для адекватного отражения в новом словаре эволюции в окраске сниженной лексики в рамках работы над ним было проведено специальное исследование. Первоначально методом сплошной выборки, системно, по помете *Прост.*, был обследован Словарь под ред. А.П. Евгеньевой, уточнены стилистические характеристики отобранных слов с привлечением других словарей (БАС-1; Химик 2004; ТСРЯ), в том числе новейших (БАС-3; ТСРРР), и данных НКРЯ. В результате этого был составлен словник лексики просторечного происхождения, изменившей (в основном повысившей) свой стилистический статус, объемом более 800 слов на всем алфавитном пространстве словаря (с учетом как однозначной, так и многозначной лексики). Позднее этот словник был дополнительно верифицирован с использованием, кроме прочего, данных, полученных в результате соцопросов.

Непосредственно при сопоставлении словарных статей 1-го тома МАС и первых двух томов АТос (буквы А–Г) удалось выявить ряд вариантов перехода просторечной лексики в другие стилистические пласты. Выяснилось, что в опубликованных томах нового словаря (включают свыше 12 000 слов) содержится около 270 слов и фразеологизмов, имевших в словаре-предшественнике помету *Прост.*, но получивших в новом словаре иные стилистические пометы. Из них значительное количество

² Ср. отсутствие многих употребительных сейчас разговорных лексем, возникших как жаргонные единицы, не только в МАС, но и в БАС-3: *армеец* ('спортсмен / болельщик ЦСКА'), *безнадёга*, *встречка*.

слов, а именно 156 (58 %), повысило свой стилистический статус. Самым частотным вариантом перехода является переход:

Прост. → *Разг.* (144 слова; например: *бзик*, *вкуснота*, *газовать*; об этом подробнее см. ниже),

к нему примыкает переход:

Прост. → отсутствие пометы (перемещение слова или значения слова в нейтральный регистр: *бобёр* ‘бобр (животное)’, *заварка* ‘заваренный, настоявшийся чай’);

выделяется также переход:

Прост. → *Прост. устар.* (например: *бабничать* ‘бабиться (вести себя как баба)’, *бородастый* ‘бородатый’).

Это позволяет сделать общий вывод о, по крайней мере, двунаправленности вектора движения просторечных слов – либо, с повышением стилистической окраски, в сторону разговорной и реже книжно-письменной разновидности литературного языка, либо по пути выхода из активного словарного состава языка. Формат статьи, к сожалению, не дает возможности подробно рассмотреть причины такого рода изменений в языке, поскольку речь идет о большом комплексе факторов, преимущественно экстралингвистических. Отметим только, что активный переход просторечных слов в разговорный регистр с расширением сферы их употребления детерминирован ослаблением разного рода ограничений – социального, морально-нравственного и иного порядка.

Следует сказать, что пласт просторечной лексики, зачастую граничившей с диалектной речью и служившей своего рода маркером «необразованной» речи, не только заметно сокращается (ср.: *баретки* ‘туфли’, *бузила* ‘тот, кто бузит, затевает скандалы, ссоры’, *вертячка* ‘о легкомысленном, ветреном человеке (преимущественно о женщине)’ (*Прост.*) и *водороина* ‘водомоина’, *герлыга* ‘посох’, *горно* ‘горнило’ (*Обл.*)), но и не пополняется. Можно предположить, что это связано с тем, как в последние десятилетия изменились представления о допустимости: в частности, в современный толковый словарь даже в качестве стилистически отмеченных вариантов не должны попасть употребительные и сейчас единицы *евонный*, *ейный*, *кепчук* (‘кетчуп’), *ложить*, *подскользнуться*, *тубаретка*, *экскалатор* или *мое деньгожденье*.

Справедливости ради надо отметить, что порядка 20 слов, которые понизили свой стилистический статус, т. е. ранее описывались как нейтральные (без помет), сейчас фиксируются как просторечные: *бумажный* ‘хлопчатобумажный’, *взлезть*, *въезд* ‘место подъема, въезда’, *внучонок*, *выхлебнуть*.

Весьма разнообразен состав слов, которые сегодня оцениваются как повысившие стилистический статус от просторечного до разговорного. К уже приведенным примерам из 1-го и 2-го томов нового словаря можно добавить такие: *аппетитный* 'привлекательный, соблазнительный', *баранка* 'рулевое колесо автомобиля', *бедалага*, *беситься* 'резвиться, шалить', *бесстыжий*, *болтаться* 'проводить время зря', *вагон* 'очень много', *вертихвостка*, *верхотура*, *взахлёб*, *выкатать*, *высоченный*, *гудеть* 'непрерывно, сильно ныть'.

Примеры из 3-го и последующих томов: *докатиться* 'дойти до чего-л.', *докопаться* 'доискаться, разузнать', *дрейфить*, *загогулина*, *закруглиться* 'сократив, привести к концу', *залезть* 'надеть на себя что-л.' (ср.: залезть в халат), *заскочить* 'зайти, забежать', *махнуть* 'отправиться, поехать куда-л.', *напороться* 'неожиданно встретиться, столкнуться с кем-, чем-л. неприятным, нежелательным; нарваться', *подкинуть* 'подвезти, довести куда-л.', *прикипеть* 'сильно привязаться', *провальный* 'такой, который обречен на провал', *цепляться* 'привязываться, придирааться' и др. Ср.:

МАС:

БЮЛЛЕТЭНИТЬ, -ню, -нишь; *несов. Прост.* Будучи больным, иметь бюллетень (в 4 знач.). *В городе свирепствовала эпидемия гриппа, и в цехах бюллетенило много рабочих.* Е. Носов, Не имей десять рублей...

АТoS:

БЮЛЛЕТЭНИТЬ, -ню, -нишь; *несов. Разг.* Будучи больным, иметь бюллетень (в 4 знач.). *В городе свирепствовала эпидемия гриппа, и в цехах бюллетенило много рабочих.* Е. Носов. Не имей десять рублей... *Никогда Данилов не болел, ни разу не бюллетенил, а сейчас то будто в лопатку ему отдавало, то ломило затылок.* В. Орлов. Альтист Данилов.

МАС:

ГУДЭТЬ ... 3. *Прост.* Непрерывно, сильно ныть (об ощущении боли, усталости). *Катерина Ивановна легла в постель. Всё тело ее гудело.* Николаева, Гибель командарма. – *А теперь и отдохнуть надо ---. Нароботались вволю – руки и ноги гудят. Как чужие.* Бубеннов, Белая береза.

АТoS:

ГУДЭТЬ ... 3. (1 и 2 л. не употр.) *Разг.* Непрерывно, сильно ныть (об ощущении боли, усталости). *С наслаждением вытягиваю ноги. Тело гудит от усталости.* Е. Гинзбург. Крутой маршрут. *За восемь часов редко удавалось присесть: надо было бегать из конца в конец цеха ---. К вечеру он [Крылов] уставал, ноги гудели.* Д. Гранин. Иду на грозу.

МАС:

ЁРНИЧАТЬ, -аю, -аешь; *несов. Прост.* Озорничать, повесничать. Лошаков, как всегда, ерничал и знал, что комбат это понимает, но именно для того и ерничал, чтоб на него обратили внимание. Симонов, Солдатами не рождаются.

АТoS:

ЁРНИЧАТЬ, -аю, -аешь; *несов. Разг.* Насмешничать, язвительно шутить. Лошаков, как всегда, ёрничал и знал, что комбат это понимает, но именно для того и ёрничал, чтоб на него обратили внимание. К. Симонов. Солдатами не рождаются. – Я человек конченный ---! Да и не человек вовсе, а воспоминание о человеке – такий ходячий мавзолей. А что ёрничаю и чушь несу, так это чтобы веселее жилось. Н. Дежнев. Год бродячей собаки.

Далеко не всегда изменения в стилистической окраске тех или иных лексем или лексических групп можно передать заменой одной пометы другой. Процессы, которые должен осмыслить и отразить составитель современного толкового словаря, весьма разнородны.

Так, для ряда слов (значений, оттенков значений), ранее имевших в словарях помету *Прост.*, в современном русском языке наиболее точно подходит сочетание пометы *Разг.* с пометами, указывающими на эмоционально-экспрессивную окраску слова (*Разг. неодобр.*, *Разг. пренебр.* и др.); используется несколько таких помет, поскольку они обозначают разную степень отрицательной оценки – от достаточно слабой («пре-небрежительно») до более резкой («неодобрительно») (АТoS, 1: 30–36; ТСРРР, 1: 18, 23–27). См., к примеру:

МАС:

ДЫЛДА, -ы, м. и ж. *Прост.* Человек высокого роста. – У нас в третьем классе был Мамахин ---. Понимаешь ты, дылда в сажень ростом. Чехов, Накануне поста. Дылда сотский со своей шашкой широко шагал перед толпой. Гладков, Лихая година.

АТoS:

ДЫЛДА, -ы, м. и ж., *одуш. Разг. пренебр.* Человек высокого роста (часто нескладный). Шедший слева и чуть позади нас конвоир, белесый дылда с тупым веснушчатым лицом, заорал: – Не спотыкаться! Не падать! А. Жигулин. Черные камни. ... Вера была очень хороша в своей юности. Она быстро вымахала, в классе считалась дылдой. А. Снегирев. Вера.

МАС:

ЗАЖАТЬ¹, -жму́, -жмёшь; сов., перех. (несов. зажимать). **1.** ... || перен. Прост. Удержатъ, утаить (деньги, капитал). [*Кисельников:*] *Кто вас несчастным-то признал, – подставные кредиторы, которым вы дутых векселей надавали. Что у вас за несчастье! Ни пожара, ни пропажи не было. Зажали деньги-то, папенька!* А. Островский, Пучина.

АТoS:

ЗАЖАТЬ¹, -жму́, -жмёшь; сов., перех. (несов. зажимать). **1.** ... || перен. Разг. неодобр. Удержатъ, утаить или не вернуть что-л. обещанное, причитающееся (обычно деньги). – *Что это? – спросила мама. Я объяснил ей, что отец велел мне отдать этот рубль мужикам в купе, а я зажал.* А. Рекемчук. Мамонты. *А его манеры... ну – обычное скопидомство монастырского ключника: зажать кувшин молока или горшочек с медом...* Д. Рубина. Белая голубка Кордовы.

МАС:

ЖАДИНА, -ы, м. и ж. Прост. Жадный человек. – *Такие жадины, боятся, как бы кому больше не досталось.* Вересаев, Два конца.

АТoS:

ЖАДИНА, -ы, м. и ж., одуш. Разг. неодобр. Жадный (в 1 и 3 знач.) человек. – *Ульяна, жадина, что ты ему подушки-то хорошей под голову не дашь?* Ф. Абрамов. Последняя охота. – *Ты бы купил себе новое пальто. – У меня на это нет денег, – ответил тот. – Вот про тебя и говорят, что ты – жадина. – Ленка прикусила язык, но обидное слово уже выскочило, теперь его не поймаешь.* В. Железников. Чучело.

Отметим, что приведенные лексемы различаются оценкой говорящего, и это иллюстрируют как текстовые примеры в словарных статьях, взятые в основном из НКРЯ, так и другие корпусные данные³. Скажем, подозрения в жадности или нечестности обидны (*Вот про тебя и говорят, что ты – жадина*), тогда как пренебрежительное обозначение *дылда* человек может отнести к себе или к близким людям, не имея в виду серьезных причин для осуждения, ср.:

Я из белобрысой дылды превратилась в длинноногую, белокурую красавицу [Нина Катерли. Дневник сломанной куклы // «Звезда», 2001];

И совсем ты у меня не дылда, а прекрасно сложенная, статная русская женщина [Вацлав Михальский. Для радости нужны двое (2005)].

Такое сочетание помет может сопровождать и однокоренные слова. Например, двойная помета *Разг. неодобр.* присвоена в АТoS каждому из слов цепочки *бахвал, бахвалка, бахвалиться*, прежде имевших помету

³ В примерах сохраняется, в целом, оформление, принятое в НКРЯ.

Прост. Очевидно, что в подобных случаях при повышении стилистической окраски слова или однокоренных слов сохраняется и получает лексикографическую экспликацию морально-этическая оценка обозначаемых ими предметов, действий и т. д. (предполагается, что ранее эта оценка имплицитно присутствовала в помете *Прост.*)⁴.

Разумеется, чтобы констатировать повышение стилистического статуса слова, составители словаря учитывают такой немаловажный фактор, как частотность его употребления в современных текстах. НКРЯ позволяет отследить динамику употребления того или иного слова.

4. Системность в постановке стилистических помет

4.1. Пометы при словах одной словообразовательной группы

Вопрос, связанный с фиксацией стилистической окраски слова (в особенности изменившейся) и, соответственно, с постановкой / непостановкой определенной словарной пометы, плодотворно рассматривать применительно не к отдельной лексеме, а к лексеме в ряду подобных, т. е. в составе определенных системных образований. Это может уберечь составителя словаря от субъективных или поспешных решений.

В некоторых случаях отмечается переход из просторечия в разговорный регистр целых словообразовательных гнезд, например: *барахлить* '1. работать плохо, с перебоями; 2. плохо функционировать, болеть', *барахло* '1. вещи домашнего и личного обихода; 2. негодные вещи; хлам', *барахолка*. Важно, вместе с тем, помнить, что не все элементы одного словообразовательного гнезда могут получать тождественные стилистические пометы. Например, слово *бомж* в АТoS дается с пометой *Разг.*, в то время как *бомжатник*, *бомжеватый*, *бомжевать*, *бомжиха*, *бомжовый* – *Прост.*; слова *бабёнка* и *бабий* 'свойственный женщине, такой, как у женщины', в МАС имевшие помету *Прост.*, в АТoS снабжены пометой *Разг.*, при этом введенные в словник *бабенция* и *бабец* даны с пометой *Прост.*; то же – с лексемой *вкуснота* (*Прост.* → *Разг.*) и включенным в АТoS словом *вкуснотища* (*Прост.*).

В большой степени сказанное касается слов, принадлежащих к конкретным словообразовательным типам. Так, многие приставочные

⁴ В дополнение к сказанному упомянем небольшую группу слов, имевших в МАС двойную помету *Прост. пренебр.*, которая в АТoS нередко заменяется двойной же пометой *Разг. пренебр.* В этом случае, как видно, при повышении стилистической окраски лексемы сохраняется ранее уже словарно отмеченный ее экспрессивно-оценочный ореол. См., например, в МАС: **ДУРЁХА**, -и, ж. *Прост. пренебр.* Дура, глупая женщина; в АТoS: **ДУРЁХА**, -и, ж., одуш. *Разг. пренебр.* Дура, глупая женщина. ... *Вот бестолковая баба! «Подробности письмом»! Как была смолоду дурёхой – так и осталась.* И. Грекова. На испытаниях.

глаголы, имевшие ранее просторечную окраску, в современном языке употребляются как разговорные или даже близкие к нейтральным: *избаловаться* ‘стать непослушным’, *исхитриться*; *открутиться* ‘уклониться, отделаться от чего-л.’, *отфутболить*; *приболеть*, *припоздниться*; *развиднеться*, *разжиться* ‘раздобыть, получить что-л.’; *смотаться* ‘уйти, сбежать; быстро сходить или съездить куда-л.’, *смыться* ‘быстро или незаметно уйти’ и др. Ср.:

МАС:

ЗАКРУГЛИТЬСЯ, -люсь, -лишья; *сов.* (*несов.* закругляться). ...

2. *перен.* *Прост. ирон.* Сократив, привести к концу, кончить (речь, выступление). [*Потапов:*] *Вы закруглились?* [*Гринева:*] *Да!* [*Потапов:*] *Теперь послушай меня.* Софронов, Московский характер.

АТос:

ЗАКРУГЛІТЬСЯ, -ліось, -лішья; *сов.* (*несов.* закругляться). ...

2. *перен.* *Разг.* Привести к концу, кончить (свои дела, речь, выступление и т. п.). *Моя лекция, по-видимому, мало их интересовала. Настроение слушателей передалось и мне, – я поспешно и вяло закруглился.* И. Метгер. Пятый угол. *Организатор вечера попросил его закруглиться к девяти, и вот, без всякого усилия, ответив на все --- записки, он кончил минута в минуту в девять.* В. Биbihин. Сергей Сергеевич Аверинцев. – *Закругляйтесь, молодые люди, – сказала официантка, подсчитывая выручку на счетах.* С. Марков. Карточный домик.

Интересную динамику стилистического развития показывает группа существительных на *-ка*, которые ранее квалифицировались как просторечные. Сегодня они в большинстве своем тяготеют к разговорной лексике. Ср.: *курилка* ‘помещение для курения’, *легковушка* ‘легковой автомобиль’, *накладка* ‘промах, неудача, неполадка’ и т. п. В то же время некоторые из таких слов кажутся необратимо устаревшими: *двояшка* ‘двойчатка’, *кипяtilка* ‘помещение, где находится кипяtilьник’, *наёмка* ‘наём’, *недохватка* ‘недостаток, нужда в чем-л.’, *неуправка* ‘неисправность, неполадки’, *отличка* ‘отличие’ и т. п.

Вопрос стилистической оценки слов на *-ка* весьма актуален: во-первых, многие из них, как уже было отмечено, постепенно меняют свою стилистическую окраску, во-вторых, у данной словообразовательной модели большой потенциал, и в современном русском языке постоянно появляются новые номинации (*удалёнка* ‘удалённый доступ (к компьютерной сети)’, ‘удалённый режим работы’, *выделенка* ‘выделенная линия связи для подключения к интернету’, ‘полоса автомобильного движения, выделенная для общественного транспорта’, *стиралка* ‘стиральная ма-

шина', *кредитка* 'кредитная карта', *дистанционка* 'дистанционное обучение' и мн. др.).

4.2. Стилистические пометы на примере одного словообразовательного гнезда

В массиве сниженной лексики, явно повысившей свой стилистический статус, встречаются примеры, вызывающие у лексикографа неподдельный интерес и даже эмоциональный отклик.

Любопытным примером выступает слово *зануда*, имеющее в МАС впечатляющий набор помет – *Груб. прост., презр. и бран. (!)* – при вполне нейтральном значении 'очень нудный и надоедливый человек', иллюстрируемом одной цитатой; ср. слово *нуда* 'нудный человек' с пометой *Прост.* и без каких-либо иллюстраций:

МАС:

ЗАНУ́ДА, -ы, м. и ж. *Груб. прост., презр. и бран.* Очень нудный и надоедливый человек. – *Что у тебя за страсть – выяснять отношения. – Хоть иногда ты скучаешь по мне? – Так мы же часто видимся. Вот если бы мы надолго растались. – Ох, и зануда!* Гранин, Иду на грозу.

НУДА́, -ы́, м. и ж. *Прост.* Нудный человек.

В НКРЯ обнаруживаем 492 вхождения слова в основном корпусе, причем преимущественно без сильно выраженного сниженного оттенка, например:

– Катя, – спросил он жену, – скажи, неужели и я такой же *зануда*, как наша Анька? [Г. Николаева. Битва в пути (1959)];

Матерью всегда восхищался и поражался ее силе. Я – слабак рядом с нею, нытик и *зануда* [М. Козаков. Актерская книга (1978–1995)];

Голос-то был обаятелен, а то, что он говорил, – нудно до зубной боли. «Ну и *зануда* же отец у тебя, – думала я, жалея мальчика <...>» [И. Грекова. В вагоне (1983)];

Люди, которые влюблены, довольно странные ребята и весьма скучные собеседники. *Зануды*. Говорить они способны только на одну-единственную тему, и сбить их с нее нет никакой возможности [Нина Катерли. Волшебная лампа (1981)];

Совсем напрасно Нина назвала родителей *занудами*. Да, отец иногда говорит довольно долго, ровным голосом – потому что у него спокойный характер, – но говорит-то вещи всегда правильные, Светлана даже любит его слушать [А. Слаповский. Гибель гитариста (1994–1995)];

Потому что мои собственные родители тоже порядочные *зануды* [С. Залыгин. Уроки правнука Вовки // «Новый мир», 1997];

Коза оказалась строгой учительницей, следила за Ганиной работой, чтобы всё было по правилам, – так ее учил когда-то бывший муж, педант и *зануда* [Л. Улицкая. Казус Кукоцкого (2000)];

Директором работал такой говорливый умник и *зануда* – Сахар Медович [Е. Пищикова. Пятиэтажная Россия (2007)];

Рано или поздно он из тебя сделает... – ... страшную *зануду*, знаю, знаю. Научусь мыть ручки перед едой, пользоваться таблицей интегралов, правильно произносить слово «прецедент» или «феномен»... [Е. Завершнева. Высотка (2012)];

Звали ее Трофимова Алина Леонидовна, лет ей было чуть больше двадцати пяти и была она надменной не улыбочивой *занудой* [М. Зосимкина. Ты проснешься (2015)].

Такую стилистическую характеристику слово *зануда*, вероятно, могло получить в связи с тем, что на момент составления МАС и его 1-го издания (1957–1961) оно было малоупотребительным и достаточно грубым, сохраняя связь с инвективной лексикой; ср.:

– Вот сволочь какая! – Дерется, *зануда*! [А. Пантелеев, Г. Белых. Республика ШКИД (1926)];

Через год она его бросила, обозвав на прощанье бюрократом, слизняком и совсем уже грубо – *занудой* [В. Панова. Ясный берег (1949)].

Парадоксально, что лексема *нуда*, отмеченная в МАС как более приемлемая и, по сравнению со словом *зануда*, не отягощенная таким количеством стилистических помет, в современном языке малоупотребительна и сохраняет просторечную окраску; ср. в НКРЯ самый поздний контекст (притом что из 38 вхождений примеры на это значение единичны):

– Завтра утром. – Но только чур Толе об этом не говорить, а то он такая *нуда*. [Л. Зуров. Иван-да-марья (1956–1969)].

К сказанному добавим, что в многочисленных примерах слово *зануда* очень часто, особенно в текстах последних десятилетий, употребляется в достаточно нейтральных контекстах и по отношению к родным и близким (родителям, супругам, друзьям, коллегам), что входит в противоречие с пометами *Бран.* и *Презр.*, приписываемыми лексеме в МАС. В целом же анализ примеров, относящихся к значительному временному отрезку, позволяет не только заменить при слове *зануда* сочетание помет *Груб. прост.*, *презр.* и *бран.* пометой *Разг.*, но и дополнить, уточнить толкование. Новые словарные статьи могут выглядеть так (текстовые примеры опущены):

ЗАНУ́ДА, -ы, м. и ж. *Разг.* Очень нудный и надоедливый, а также излишне внимательный к мелочам, педантичный человек. ...

НУДА́, -ы, м. и ж. *Прост.* Нудный человек. ...

Характерно, что в МАС отсутствуют глагол *занудствовать* и существительные *занудство*, *занудность*, употребление которых НКРЯ фиксирует с 1970-х гг., а значение коррелирует с современными употреблениями лексемы *зануда*, ср.:

Сережа, потеряв терпение, сказал ему что-то грубое, по-свойски. Что-то вроде: «Брось *занудствовать!*» или «Брось пыжиться, Генка!» [Ю. Трифонов. Другая жизнь (1975)];

– Надо было мне разрешить мех поправить. – Не *занудствуй*, – коротко бросил Олег и пошел к двери в незастегнутых ботинках [Д. Донцова. Микстура от косоглазия (2003)];

– Я гарантирую положительный на триста процентов! – Ну, а все же, если вдруг – отрицательный? – продолжал *занудствовать* я. – Тогда я застрелюсь! [Г. Николаев. Вещие сны тихого психа // «Звезда», 2002];

Какого угодно гиганта можно свалить *занудностью*, однообразием вопросов и просьбами повторить снова и снова всем известное [В. Крупин. Как только, так сразу (1992)];

Я очень хотел написать эту книгу, и я написал ее. Я написал ее для тех, кто любит, когда о сложных проблемах рассказывают без *занудства* [М. Анчаров. Самшитовый лес (1979)];

К сожалению, очень многие преподаватели грешат менторством, плавно переходящим в *занудство*. [Д. Донцова. Уха из золотой рыбки (2004)];

Карина понимала, чего не хватало дочери: логики, традиций, раз и навсегда заведенного уклада, некоторой доли *занудства*, наконец [Маша Трауб. Дежа-вю (2009)].

Ср. также *занудный* (*занудливый*), *занудно*:

Старику необходимо выговориться – он потом целый день молчит; Юрка же, хоть и раздражает его *занудливое* ворчание старика, испытывает удовлетворение от того, что вступает за Новое – за аэропланы, учение, город, книги, кино... [В. Шукшин. Космос, нервная система и шмат сала (1966)];

Я была довольно *занудной* ученицей, поэтому весьма извинительно, что время от времени моей учительнице осточертевало возиться со мной [Д. Рубина. Дом за зеленой калиткой (1979)];

Она никогда не раздражалась, ни разу не повысила голос ни на одного больного, каким бы *занудным* и надоедливым он ни был [Л. Уварова. Пора ехать // Библиотека «Огонек», 1990];

Врач Саша Чиклаев, пьющий, как и Алеша, но умеренно, хотя и постоянно, пришел, толковал довольно *занудно* о своей постылой работе в больнице, в отделении травматологии [А. Слаповский. Висельник (1994)].

Таким образом, на протяжении последних десятилетий не просто изменилась стилистическая окраска слова *зануда*: это стало результатом серьезной перестройки словообразовательного гнезда, вызванной изменениями семантики входящих в него лексем.

5. Заключение

Очевидно, что стилистическая стратификация русского языка рубежа XX–XXI вв. значительно отличается от описанной в словарях, которые отражают социальные отношения полувековой давности. Поэтому каждый новый толковый словарь, созданный без учета этого фактора, трудно будет признать современным.

Системная работа с просторечной лексикой в рамках «Академического толкового словаря русского языка» как преемника МАС позволила сделать вывод о двунаправленности движения просторечных слов – либо, с повышением их стилистической окраски, в сторону разговорной и реже книжно-письменной разновидности литературного языка, либо по пути выхода из активного лексического состава языка. На уровне словарных статей повышение стилистической окраски слов выражается преимущественно в замене пометы *Прост.* пометой *Разг.*, а также исключением первой из описания слов. Уход лексемы на периферию языка маркируется, при ее сохранении в толковом словаре, пометой *Устар. прост.*

Собранный в процессе исследования материал можно использовать для дальнейшего изучения природы просторечия, особенностей разговорной лексики просторечного происхождения и их отражения в современном толковом словаре. Важно, к примеру, предусмотреть разные принципы подачи помет в соответствующих словарных гнездах, в том числе – в отсылочных статьях.

Наблюдения, сделанные в ходе работы над новым толковым словарем русского языка, практические решения, принятые в том или ином конкретном случае, позволяют по-новому подойти ко многим теоретическим проблемам лексикографии.

Список источников

- АТoS – *Академический толковый словарь русского языка*. Т. 1: А – Вилять; Т. 2: Вина – Гяур. Леонид Крысин (отв. ред.). М.: Издательский Дом ЯСК, 2016.
- БАС-1 – *Словарь современного русского литературного языка*. Т. 1–17. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948–1965.
- БАС-3 – *Большой академический словарь русского языка*. Т. 1–. М.; СПб.: Наука, 2004–.
- МАС – *Словарь русского языка*. Т. 1–4. Анастасия Евгеньева (ред.). 2-е изд. М.: Издательство «Русский язык», 1981–1984.

- НКРЯ – Национальный корпус русского языка <<http://www.ruscorpora.ru>>. Дата обращения: 15.09.2020.
- ТСРРР – *Толковый словарь русской разговорной речи*. Вып. 1–. Леонид Крысин (отв. ред.). М.: Языки славянской культуры, 2014–.
- ТСРЯ – *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*. Наталия Шведова (отв. ред.). М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007.
- Химик, Василий. *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*. СПб.: Норинт, 2004.

Список использованной литературы

- Кочергина, Кристина. „Стилистические пометы в толковых словарях современного русского языка: сопоставительный анализ“. *Вопросы лексикографии* 11 (2017): 20–38.
- Крысин, Леонид. „Проблема обновления толковых словарей современного русского языка“. *Известия РАН. Серия литературы и языка* 70/1 (2011): 3–9.
- Ожегов, Сергей. „О трех типах толковых словарей современного русского языка“. *Вопросы языкознания* 2 (1952): 85–103.
- Пурицкая, Елизавета. „Просторечная лексика в толковом словаре литературного языка: критерии параметрического описания“. *Вестник Вологодского гос. университета. Сер. Гуманитарные, общественные, педагогические науки* 4 (2018): 70–74.
- Титова, Елена. „О стилистическом статусе просторечия в русском языке (лексикографический обзор)“. *Вестник Санкт-Петербургского университета* 9/3 (2009): 306–311.
- Цумарев, Алексей, Лариса Шестакова, Ия Нечаева, Анна Кулева, Оксана Грунченко. „«Академический толковый словарь русского языка»: традиционное и новое“. *Известия РАН. Серия литературы и языка* 76/5 (2017): 5–21.
- Шестакова, Лариса, Анна Кулева. „Повышение стилистического статуса сниженной лексики и его отражение в толковом словаре“. В: Елена Варганова (науч. ред.). *Сборник научных статей Международной научной конференции. Настоящее и будущее стилистики*. Москва: Флинта, 2019, 818–824.

Larisa L. Shestakova, Anna S. Kuleva

PROBLEMS OF STYLISTIC DESCRIPTION OF VOCABULARY IN THE
MODERN EXPLANATORY DICTIONARY OF THE RUSSIAN LANGUAGE

S u m m a r y

An important stage in the work on a modern explanatory dictionary should be a systemic analysis of separate layers of lexis. Work on 1–2 volumes of the new “Academic Explanatory Dictionary of the Russian Language” as a medium-sized dictionary made it possible for us to make a number of systemic observations based on the decisions of its authors. Thus, the stylistic status of some lexemes that were previously substandard has risen in the contemporary language, which is adequately reflected in their dictionary description.

Keywords: lexicography, explanatory dictionary, substandard lexis, vernacular, colloquial speech, stylistics, stylistic stratification of the lexicon, stylistic labels, Russian National Corpus.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 155–173

UDK: 811.163.2'374

COBISS.SR-ID: 54707721

Цветелина ГЕОРГИЕВА

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

cveti.g@abv.bg

Атанаска АТАНАСОВА

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

nassi_n@abv.bg

МНОГОТОМНИЯТ *РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК* В СВЕТЛИНАТА НА СЪВРЕМЕННИТЕ МЕТОДИ И ПОДХОДИ*

В статията са представени съвременните методи и подходи, използвани при работата върху многотомния академичен *Речник на българския език* – създаване на специален лексикографски електронен архив, осъвременяване на емпиричната база, корпусен метод за извличане на словника и др. Посочено е с какво *Речникът* е уникален и е описано къде и как може да бъде намерен във виртуалното пространство.

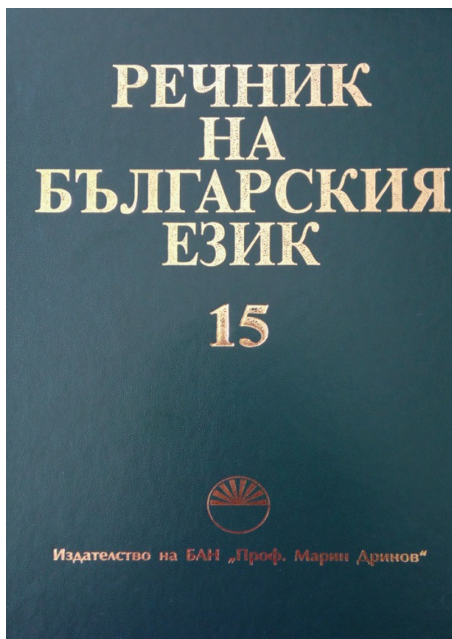
Ключови думи: многотомен тълковен речник, български език, съвременни методи и подходи.

1. Въведение

Многотомният *Речник на българския език* е най-мащабният проект в българската тълковна лексикография. Той е речник тезаурус и е замислен като тълковен речник от общ тип, в който „да се обхване и отрази не само съвременното състояние на лексикалната система на българския език, но и нейният развой от периода на изграждането и оформяването на новобългарския книжовен език до наше време и да се представят във

* Изследването е осъществено по Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“ на Министерството на образованието и науката на България, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

възможната пълнота семантичната характеристика на лексикалните единици, техните морфологични особености, съчетаемост и фонетична вариантност, при това с оглед и на цялата ни езикова територия“ (РБЕ 1977: 6). От 70-те години на XX в. до днес са издадени 15 тома, под печат е том 16. (С – Скръцна), а в процес на съставяне и редакция е том 17.

Фигура 1. Речник на българския език том 15 (буква Р) – корица и страница от него

Успоредно с разработването на следващите томове се извършва и преработка и осъвременяване на издадените преди 2000 г. 7 тома на *Речника*, като вече са публикувани първите четири от преработените и допълнени томове, а том 5. (Ж – Зяпнуване) и том 6. (И – Й) са в процес на допълване и преработване.

Независимо че *Речникът на българския език* има дългогодишна история, той винаги е бил и все още е съвременен лексикографски ресурс. Причините за това са, на първо място, подходите и методите, използвани при създаването му, които лексикографите променят във времето, за да отговорят на актуалните предизвикателства, пред които са изправени. От друга страна – защото благодарение на развита до днешно време информационните технологии днес *Речникът* е в интернет, с което удовлетворява нуждите на съвременния ползвател за достъп до надеждна информация относно значението и съчетаемостта на езиковите единици, граматичните и функ-

РАЗДАВАНЕ

338

РАЗДАВЪК

мъжващо село се раздават чети, при-
нати сурмежи. Й. Йовков, Разк. II, 154. В
това време зад тях се раздаде безприказен
гръмък смък. Св. Загоричков, ДП, 426.
Сред сребрият тишина раздава се негово
зловещо ха-ха-хаа! Ал. Константинов,
Съч., 12. Гълъбата евоа от стравни и
сфериразличити високи, която се раз-
дава в нощната тишина. К. Величков,
ПССъч. I, 11. Разда се яростна рев на
равената хиарик. К. 1963, кн. 3, 6. Нарядо
само нийде се раздава / просмечен вие на
бодър часовой. К. Христов, Кр. 24.

2. Прен. Върша работата си, занимавам се с
нещо с голямо желание, с много старание,
със събстваване. В работата в живота
си влагожи сърце, раздава се, без да се
издади. Д. Коруджов, МИ, 7. Той беше
една от тези, които умееха да се изво-
дават, да се раздават. Е. Каранфилов, Б
III, 186. Артистът се раздава на сцената.
○ Раздавам / раздавам православието. Юрид.
Осмъстенном явном ред, съва съгласно
конституцията и законите на държавата.
Православна държавна или независима ин-
ституция, която да раздава православието.

РАЗДАВАНЕ, мн.-ия, ср. Отгл. съзн.
от раздавам и от раздавам се. На трибу-
ната са свързани своята дедова работи,
сега следва раздаването на народите. В.
Жеков, ТП, 83. Тържесствено се закле пред
себе си... да не се наместа при раздаването
на яслица. Л. Янов, СЗ, 34. При разда-
ване на ризите да се обире внимание на
лавокоето угазана в края на кисмата. Ив.
Возов, Съч. XVIII, 8.

РАЗДАВАТЕЛ, -ит, -я, мн.-ия, м.
Остар. Приносител: раздавам. Той е разда-
вател на божествените дарове. Ив. Сне-
гаров, ИСА I [ca].

РАЗДАВАТЕЛЕН, -лна, -лно, мн.-
лнин, явлн. 1. Който служи за раздаване на
нещо или в който се раздава нещо. С от-
говорно на допълнително раздавателни
пунктове ще се помаже на десетките ку-
ли. ВП, 1960, бр. 2644, 2.

2. В който се пийва нещо раздадено или
предвидено за раздаване. Той отпачно
журти явко. След това почете всички с
верити и поведе раздавателната киска.

в която Бени трабваше да се разпие за
получена белни. Д. Димов, Съч. I [ca].
Кайрите на стеноиздателната организация
сваго с висшата в раздавателните степе-
ци за върхата възнаражденик, храна и по-
мощи. Д. Тодков, ОР [ca].

РАЗДАВАТЕЛКА, ж. Остар. Жена
раздавател: приносителка: раздавачка.
РАЗДАВАЧ, м. Пощенски служител,
който раздава писма, телеграми и др. Една
сутрин пощенският раздавач донесе с так
писмо от баща му. Св. Минков, ПП, 10.
Здравей, съсна Мими. Весни ден изчавам
раздавача, за да патча поредното ти пис-
мо. Й. Попов, СЛ, 161. Една сутрин, ко-
гато [Ваня] излизаше на преси, за да не
събуди брат си, раздавачът му донесе
телеграма. М. Грубещинов, ПИУ, 78. Все-
ка сутрин раздавачът спазва вре-
тата... и се провиквае скъзно: – Вестни-
кът ви. Г. Караславов, СИ, 279.

○ РАЗДАВАЧЕСКИ, -на, -но, мн.-ия, явлн.
1. Който принадлежи на раздавач. Сено
писмо от Василка нмаше оясе... Тя му
беше писала – в това Васко беше повече
от скъртен. В или за раздавачески чинта
се тугеше изкъм, свързани до него? Кв.
Пачев, В, 275.

2. Който се отнася до раздавач. Раздавачес-
ки служби.

РАЗДАВАЧКА, ж. Жена раздавач. Ще
те напача пак за машионския или пък за
раздавача в квартална почтенски клон.
Г. Краев, СК, 62. Една съвещана почтенски
раздавачка... излизаша сутринта да дои
кисмата. Д. Волев, Ж, 94.

РАЗДАВКА, ж. Динаг. Хлеб, жито или
нещо друго за ядене, което се раздава на
закушнина и за помен; раздавък.

○ От Св. Наче и др. Речни на рекол, острови и
далечни думи в литературата на XIX и
XX век, 1974.

РАЗДАВЪК, м. Динаг. Хлеб, жито или
нещо друго за ядене, което се раздава на
закушнина и за помен; раздавач. Младосе-
лек и невеста не бива да датат от раздавък
до една година, оти и оми оит умрат. Н.
Геров, РБЯ V, 21.

○ От Н. Геров, Речник на българския език, 1904.
– Друго форми: раздавък.

ционално-стилистичните им особености, техния произход и пр. от всяка точка по света.

Целта на настоящата работа е да се представят подходите и методите, които се използват днес при създаване на многотомния академичен *Речник на българския език*, с какво той е уникален, както и да бъде показано къде и как *Речникът* може да бъде намерен в интернет.

Тъй като с оглед на лексикографската работа в научната литература обикновено не се прави разлика между подход и метод, първо ще уточним какво съдържание влагаме в тези две понятия. **Подходът** според нас е начинът, по който се пристъпва към лексикалния материал, а **методът** – начинът, по който се събират данни и се организират така, че да се изготви речниковата статия, т.е. начинът, по който се прави речниковата статия.

2. Подходи и методи, използвани при създаването на *Речника на българския език*

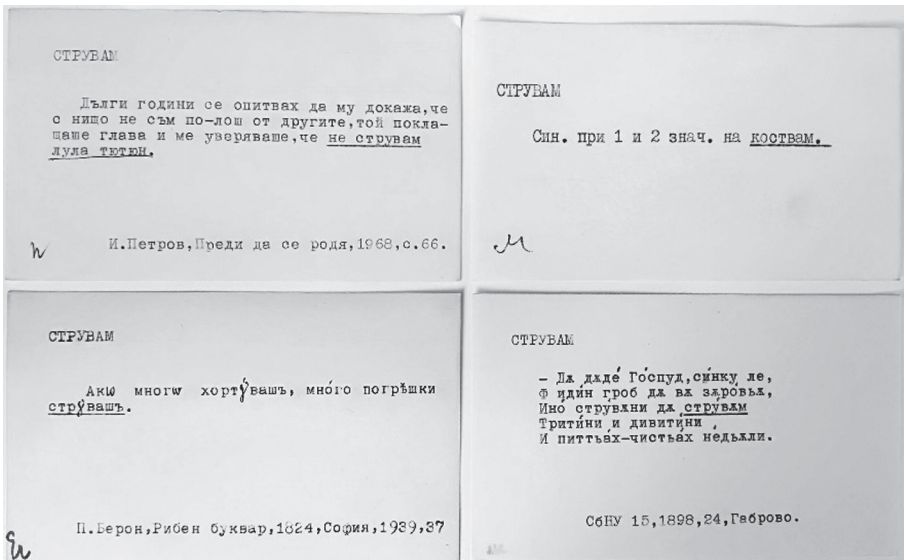
За осъществяването на посочения замисъл – да отрази в пълнота речниковото богатство на българския език, при създаването на многотомния *Речник на българския език* лексикографите използват уникален по своето богатство лексикален материал с хронологически граници от втората четвърт на XIX в. до наши дни.

При изработването на първите 12 тома (букви А – П (поемка) източник на езиков материал е **традиционната (книжна) лексикална картотека** на Института за български език, която съдържа около 7 млн. фиша (вж. Фигура 2), т.е. около 7 млн. реални употреби на думите в българския език, специално подбрани по специално разработена програма от лексикографски принципи, преписани и подредени в няколко архива – *Общ архив*¹, *Възрожденски архив*, *Архив на народното творчество*, *Терминологичен архив*, *Архив „Жива практика“*, *Архив „Христо Ботев“*, *Архив „Любен Каравелов“*, *Синонимен архив* и *Архив за допълване на словника*.²

При изработването на останалите томове (от том 13 до сега) освен този основен източник на материал се използва и **Лексикографски електронен архив**, който е дело на сътрудници от Секцията за българска лексикология и лексикография при Института за български език на Българската академия на науките (вж. Благоева, Колковска 2006; Благоева, Колковска 2007; Благоева 2008) и е специално създаден за нуждите на *Речника на българския език*. От 2009 г. насам част от този електронен архив е интегрална част от *Българския национален корпус* (Благоева, Кол-

¹ Включва фишове главно от XX в.

² За повече информация относно архивите на Секцията за българска лексикология и лексикография вж. <https://ibl.bas.bg/resursi/arhivi-na-instituta-za-balgarski-език/>.

Фигура 2. Фишове от лексикалната картотека на Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език

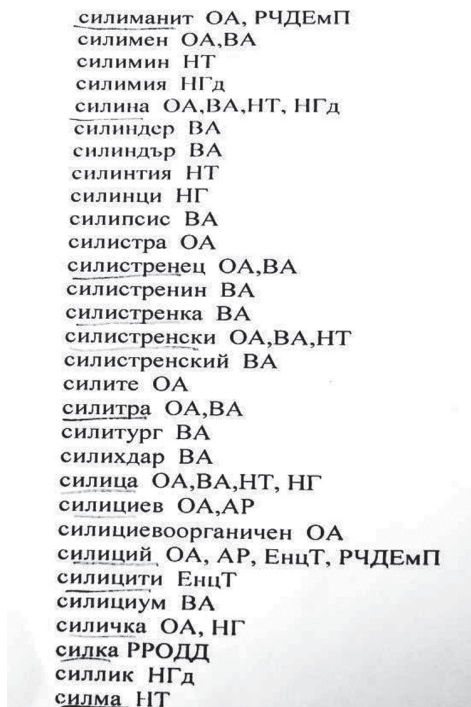
ковска 2011), като към момента той съдържа над 28 млн. думи, разпределени в близо 80 хил. текстови документа. Така от първото десетилетие на XXI в. при изработването на *Речника* освен традиционната лексикална картотека се използва и специализираният *Лексикографски електронен архив* като модерна емпирична база, която е отворена и динамична, т.е. подлежи на непрекъснато обогатяване, осъвременяване и разширяване с нови текстови материали от различни езикови стилове: художествен, административен, публицистичен, научен и пр. По този начин в работата по изработване на *Речника* се комбинират два подхода – *традиционен* и *корпусен*.

Съвместното използване на традиционен и корпусен подход при изработването на *Речника* съвсем естествено намира отражение и в методите, които днес се използват при създаването му – традиционен и корпусен. Съчетанието на традиционния и корпусния метод при създаването на *Речника* оптимизира работата на лексикографа главно в две насоки³ – по отношение на словника и по отношение на извличането и подбора на илюстративен материал.

³ Повече за приложението на корпусите и корпусните методи и подходи, използвани при изработването на *Речника на българския език*, вж. в Атанасова, Сумрова 2017.

По отношение на изработване на словника

Въз основа на лексикалните картотеки и съществуващите речници на българския език още през миналото хилядолетие са изготвени списъци с единици кандидати за словника на *Речника*, като в тях към всяка единица е посочена информация за архива, в който има фиш за нея (вж. Фигура 3).

Фигура 3. Извадка от азбучно подреден списък от единици, изработен въз основа на традиционните лексикални картотеки, който се използва при изготвяне на словника на *Речника на българския език*

Днес използването на корпусния метод оптимизира лексикографската дейност при изготвяне на словника на *Речника*, като предоставя не само възможност за автоматично генериране на азбучно-честотни списъци на словоформи в корпуса (вж. Фигура 4), но и възможност словникът на *Речника* да бъде редовно актуализиран и допълван с нови единици.

По този начин лексикографите имат възможност да комбинират традиционния метод за създаване на словник с корпусния метод. Информацията за честотността на думите дава възможност да се вземе обективно решение относно подбора на думите за словника.⁴

⁴ Думи с ниска честотност се включват в *Речника* само ако вече са използвани в някой от предходните томове.

силиманит	12
сила	213
силистра	10552
силистренец	103
силистренка	9
силистренски	3291
силитра	9
силаца	30
силициев	1611
силиций	764
силициум	2
силка	10
силма	11
силний	30
силничък	75

Фигура 4. Извадка от автоматично генериран азбучно-честотен списък от единици, който се използва при изготвяне на словника на *Речника на българския език*

По отношение на извличането и подбора на илюстративен материал

Съчетание на традиционния и корпусния метод се използва и при извличане и подбор на илюстративния материал към всяко едно значение на дума или съчетание. Корпусният подход и корпусните методи предоставят възможност за работа с богат илюстративен материал, което има както своите предимства, така и своите недостатъци. Основното предимство е, че в отделни случаи *Лексикографският електронен архив*, използван при изработването на *Речника*, предоставя по-подходящи за съответното значение на тълкуваната лексикална единица примери, а също и това, че понякога той е единственият източник на лексикален материал за употребата на тълкуваната лексикална единица. Често обаче използването на корпусния метод с оглед на прегледа и подбора на илюстративен материал води до затруднения. Това става в случаите, когато тълкуваната лексикална единица е общоупотребима и има голяма

честота на употреба и голям брой срещания. Възможност за справяне с големия брой срещания в специализирания *Лексикографския електронен архив* предоставят различните програми и системи за профилирано лексикографско търсене.⁵

3. С какво *Речникът на българския език* е съвременен лексикографски ресурс, който е уникален и днес?

Както вече беше посочено, *Речникът на българския език* е съвременен лексикографски ресурс не само заради подходите и методите, използвани при създаването му, но и заради това, че днес той е в интернет, с което удовлетворява нуждите на съвременния потребител за бърз достъп от всяка точка по света до надеждна информация относно значението и съчетаемостта на езиковите единици, техните граматични особености, произхода им и пр.

И до днес в българската лексикография академичният *Речник на българския език* няма аналог:

1) По отношение на своята **история** – идеята за създаване на речника възниква непосредствено след Освобождението на България (1878 г.) и се свързва с името на Константин Иречек и Българското книжовно дружество, с основаването по-късно на Българската академия на науките, на *Института за български речник* (1947 г.), който бива преименуван през 1949 г. в *Институт за български език* (с пръв директор акад. Стоян Романски), и със създаването на една от основните секции в Института – *Секцията за български речник*, която днес се нарича *Секция за българска лексикология и лексикография*.

2) По отношение на своя **замисъл** – да бъде най-богатият и пълен източник на информация за лексикалните и фразеологичните единици в българския език, като съчетава в себе си няколко вида речника – тълковен, синонимен, антонимен, фразеологичен, етимологичен и др.

3) По отношение на своята **концепция** – преди да се пристъпи към изработване на отделните тонове на *Речника* е издадена неговата концепция под формата на самостоятелно тяло от 150 стр. – *Ръководство за съставяне на Речник на българския език* (автори са Зара Генадиева, Кети Ничева, Сийка Спасова-Михайлова, Кристалина Чолакова, а отговорен редактор – чл.-кор. Любомир Андрейчин); в *Ръководството* са публикувани и специално изработени пробни речникови статии, които задават моделите на описание на отделните класове думи; по този начин различните класове думи се представят еднотипно и системно, което прави *Речника* единен и последователен, независимо от факта, че различните тонове се изработват от различни авторски колективи; *Ръководството*

⁵ Повече по въпроса вж. в Атанасова 2017.

има висока научна стойност и е образец на лексикографска теория, която намира реализация в съставените томове.

4) По отношение на своя **лексикален материал** – той е с хронологически граници от втората четвърт на XIX в., приблизително от *Рибния буквар* на П. Берон (1824 г.), до наши дни, т.е. близо 200 г.; включва разнообразна лексика – общоупотребима, съвременна, остаряла, диалектна, терминологична, поетична.

5) По отношение на специално създадената **традиционна (книжна) лексикална картотека** – тя съдържа 7 млн. фиша, подредени в няколко архива; фишовете на картотеката са с еднакъв формат, като текстовете не са писани на ръка, а на пишеща машина.

6) По отношение на специално създадения **Лексикографски електронен архив** – той съдържа 28 млн. думи в близо 80 хил. текстови документа.

7) По отношение на **подходите и методите**, използвани при съставяне на речниковите статии – през новия век лексикографите успешно съчетават традиционни и корпусни методи и подходи.

8) По отношение на **информацията** в речниковите статии – детайлно са представени значенията, граматичните и функционално-стилистичните особености на езиковите единици, употребата и произходът им, лексикалната им съчетаемост, фразеологизмите, в които участват тълкуваните думи и др. (вж. Таблица 1).

9) По отношение на своя **обем** – *Речникът* се планува в 20 тома с над 160 хил. заглавни единици; в публикуваните досега 15 тома (общо 15 781 печатни страници) са включени над 120 хил. заглавни думи.

10) По отношение на **авторския колектив** – академичният много-томен речник се изработва от лексикографи професионалисти; от 70-те години на миналия век до началото на новото хилядолетие върху съставянето на всеки том на *Речника* са работили по около трийсетина сътрудници, докато днес авторският състав наброява едва осем сътрудници.

11) По отношение на своето **предназначение** – *Речникът* служи на цялата културна общественост – от ученици и студенти до широк кръг специалисти; трудът е съкровищница и за научни изследвания.

12) По отношение на **мястото**, където може да се намери – не само в книжарниците и библиотеките, но и в интернет.

В съответствие с концепцията на *Речника*, използвайки наличния лексикален материал и съчетавайки традиционния с корпусния подход, лексикографите в Института за български език изграждат по-различна, пълна и детайлна езикова картина на света в сравнение със съставителите на други тълковни речници на българския език (вж. Таблица 1).

Речник на
българския език
(РБЕ 1995)

БАБА¹, *зват.* ба̀бо, *дат.* ба̀би, *ж.* 1. Майката на един от родителите по отношение на техните деца. *Момите и ергените тичаха от хоро на хоро, скачаха, закачаха се и се смееха. Баби, майки и лели гледаха от страни и се любуваха на децата си, напети, млади и пъргави.* Г. Караславов, СИ, 76. *Султана помнеше само дядо си; познаваше майка си и всичките си баби и прабаби, познаваше живота им, макар само по спомени.* Д. Талев ЖС, 60–61. *Знаеха те [българите] от разказите на бащите и майките си, от дедите и бабите си, че такива кървави времена са бивали, и вярваха, че пак могат да се повторят.* Ц. Гинчев, ГК, 15. *Тъмни ноци се пробуди / мило внуче соколово; / баба му се чудом чуди / как да го приспи изново.* П. П. Славейков, Събр. съч. I, 102.

2. Стара жена; бабичка, старица. *Вратата на стаята ми поляка се отвори. Влязоха, една по една, две беззъби, грозни баби, а след тях младо, хубаво момиче с венец от увехнали полски цветя.* Елин Пелин, Съч. V, 56. – *Твое ли е това дете? – попита Евгени. – Вай! Що думаш, бащице! – възнегодува старата циганка, – та аз съм дърта стогодишна баба! Внуче ми е.* Д. Ангелов, ЖС, 20. *Сега ние ви каним да посетите една чудна страна. Страна, която вие, драги млади читатели, непременно ще имате възможност да видите, но когато станете 60–70-годишни дядовци и баби.* К, 1963, кн. 1, 1. *И старата баба, що едвам се люшка, / носеше куришуми във своята пола.* Ив. Вазов, Съч. I, 178. // В съчет. с женско собствено или фамилно име – за интимно, свойско назоваване на стара жена, старица или при обръщение към нея. *Почтената старица, майката, баба Цвета, беше украсила трапезата с тия чудеса.* Ив. Вазов, Съч. XII, 53. *Ето я баба Панчовица, една от комшийките, с които тя много си живуваше.* Т. Влайков, Съч. I, 217. – *Оттатък Саридере, в една впадина има кладенче, викат му Самодивското кладенче. Ти го знайш, бабо Глаушице.* Д. Талев, ПК, 175. // С форма **баби** – галено обръщение на баба (в 1 и 2 знач.) към внуче, към дете или към по-млад човек; бабиният, бабината, бабиното, бабините. – *Ела, ела, баби, да ти разкажа една приказка – ме покани веднага тя.* Г. Белев, ПЕМ, 33. – *Цанко, ела, баби, да ме заведеш до стаята ми. Уморих се.* В. Геновска, СГ, 182. – *Милчо, я иди, баби, за хляба на фурната – пращаше го майка ми.* Н. Каралиева, Н, 14. – *Не съм ти аз тебе за дружинка, баби.* Т. Влайков, Съч. I, 129.

3. *Прен. Пренебр.* Безхарактерен, безволев, мекушав мъж; бабичка. – *Ти искаш да кажеш, че тук са идвали Момчилови съгледвачи? Та що? – Колцина сме ние, едва стотина души. – Страхливци! – завика той. – Баби! Пияници!* Ст. Загорчинов, ДП, 423. – *Щом един мъж обича една жена и щом не е баба, в края на краищата жената*

ще го обикне, стига да се увери, че е сериозен. Ем. Станев, ИК I и II, 40. Той изля своя яд на събравшиите са в дома на дядо Никола мустакати юнаци, които наричаше страхливи баби, малодушни, нерешителни и пр. З. Стоянов, ЗБВ I, 203.

4. Разг. Съпруга, жена на възрастен, стар човек; бабичка. Щом влезе в рая, дядо Матейко се сети за бабата си, която бе оставила греховната земя много време преди него. Елин Пелин, Съч. I, 33. – Е, бабо, казвай сега, какво да пишем? – обърна се вуйчо Божко към жена си. Ил. Волен, БХ, 13-14. Едно време живял някой дядо, / живял дядо с своя стара баба. П. Р. Славейков, Н, 1882, кн. 11-12, 917.

5. В съчет. с попадия, хаджийка и под. – за почиттелно назоваване на жена, съпруга на поп, хаджия и под. *Ивка и баба попадия шетаха около огъня.* Елин Пелин, Съч. I, 129. *Неговите шалваре, които е изткала баба хаджийка в млади години със своите собствени ръце, са изткани из червена, бяла, синя и черна вълна.* Л. Каравелов, Съч. II, 6.

6. Разг. Тъща. *При тях се приближи тъща му – майката на покойната Божана. – Дечица без баща нò могат, а без майка – рече да го утеши баба му.* Елин Пелин, Съч. II, 18. **А н д р о н и ц а:** *Да ти каже невястата, че днес от срам в земята потъна пред майка си за тебе. Н и к о л а:* *И таз добра! Аз съм срамил Боряна пред баба!* П. Тодоров, Събр. пр II, 236. – *Стани, Яно, стани пръвно любе, / надойдоа твои мили браќа, / надойдоа мои мили шури, / доведоа твоя мила маќа, / доведоа моя мила баба.* Нар. пес., СБНУ XLV, 367.

7. Епитет на олицетворени като стара жена природни сили. *Баба Марта / се накичи / със минзухар / и кокиче.* Елин Пелин, ПБ, 26. *Цял ден ходил, бродил дядо Мраз в блатата – върнал ми се късно горе в небесата. Но не тропнал още, кален, по килима, ето че излязла гневна баба Зима: – Де си газил цял ден, бре дъртако недни, та човек не смее и да те погледне?* А. Разцветников, ОНН, 20. *Баба месячинка не прилича на земята, па и не ходи като слънцето и каквато ся види, тя е и по-близо до нас.* Й. Груев, Лет., 1872, 104. // Епитет на животни с име в женски род. *Огреяло мечо слънце / на меча поляна. / Извлече са баба Меца – / некъпана, непрана.* Елин Пелин, ПБ, 22. – *Бабо жабо – изчурулика скорецът. – Отлиташ ли зиме на юг?* П. Бобев, ГЕ, 35. *Миналата ноц той [Чик] похлопа на вратата ми. – Бабо мравке – викна, – отвори ми!* А. Каралийчев, ПС I, 165.

8. Разг. Опитна жена, която помага на родилка при раждане; акушерка. *Ния изпрати Костадиница да повика бабата, с която мислеше ба роди; те бяха само две-три такива баби в цяла Преспа.* Д. Талев, ПК, 781. *Товага реши да постъпи в акушерското училище в София със спестените пари от платата си. Танчо и Танчовица най-напред се зачудиха, като чуха намерението на Тотка да става „баба“.* Ив. Вазов, Съч. XI, 129. *Бабата, която му отрязала пъпа, е и до днес още жива.* Л. Каравелов, Съч. VII, 16.

9. Остар. Жена, която лекува с билки и баяния; врачка, баячка. *Изпроваждат го [болния] при някоя баба, прочута вещица, която му бае за сладки и медени.* Ступ., 1875, бр. 5, 35-36. *Ако докторът е честен човек, ако му не приписва чудни, сложни и сладкогорчиви лекове, то болният го оставя и обръща са към бабите, към врачките, които отправят го колкото са може по-скоро в гроба.* Знан., 1875, бр. 22-23, 358.

10. Диал. Игра с камъчета, боб и др. по начертана на земята, пода и под. фигура от успоредни и пресечени линии; бабици², бабка² (Ст. Младенов, БТР).

◇ **Баба е майка ти.** *Разг.* Употребява се като сърдит отговор от жена, когато някой ѝ каже „бабо“. **Баба си знае бабината.** *Разг.* Употребява се за човек, който не се вслушва в чужди мнения или съвети и прави това, което е решил. **Баба ти мома ли е?** *Жарг. Ирон.* Казва се на някого, който се опитва да хитрува, да шмекерува, за да се покаже, че хитрините му се разбираат. **Баба шарка.** *Разг.* Остра заразна детска болест, съпроводена с обриви по кожата и лигавиците; шарка. *И лицето му стана така мило, така светло, така щастливо, щото ти се чинеше, че на миг се изгубиха грапелите на носа му, които му беше дала добродушната баба шарка.* Ив. Вазов, Съч. VII, 31. **Едно си <баба> знае, едно си бае.** *Разг.* За човек, който упорито не се вслушва в забележки или съвети и прави това, което си е наумил. **И баба знае <така>.** *Разг.* По такъв начин, така всеки може да го направи, с това всеки може да се справи. *Ще ми разправяш как да ора! Да си приказваме открито, това не мога да го приема. Виж, друго е, ако можеш да ми кажеш как да живея добре, без да работя, А то с работа и баба знае.* Г. Караславов, Избр. съч. II, 160. **Много баби, хилаво (килаво) дете.** *Разг.* Употребява се за нещо, което е завършило несполучливо поради намесата на мнозина. **От дядо (дяда) и от баба.** *Разг.* От старо време. *У другите българе небосклонът не е твърде обширен, и това, щото тие знаят, знаят го в еднакъв смисъл, който е останал у тях от дядо и от баба.* Л. Каравелов, Съч. II, 1. **Сляпа баба.** Игра, при която едно дете с вързани очи гони другите деца, докато хване някое от тях и познае кое е то. *През целия радостен, чист, безгрижен ден пяха,*

	<p>лудуваха на полянката, играха на „сляпа баба“, на „пръстенче“. П. Михайлов, ПЗ, 111. Тепърва баба на (за) дърва. <i>Диал. Ирон.</i> Употребява се, за да се подчертае, че вече е неуместно и смешно да се направи нещо. Трай (търпи), бабо, за хубост. <i>Разг. 1.</i> Употребява се, когато някой напразно чака нещо, което няма да стане. 2. Употребява се, когато някой понася твърдо някаква неприятност с оглед да бъде задоволен в очакванията си. <i>Ама търпи баба за хубост. Търпим и ний жежки-жежки туристи, зер малодушие ще покажем, ако оставим на един мартенски дъждец да угаси пламенното ни ламтение към природните красоти на България.</i> Ал. Константинов, Съч., 255.</p> <p>БАБА² <i>ж. Диал.</i> Плацента; последък; бабино дете, бабица², бабиното.</p> <p>БАБА³ <i>ж. Диал.</i> Бабе³, бабек, старец. <i>А „бабата“, както наричаха напълнения с дреболии и подправки свински стомах, оставяха да стои на студено чак до Бабинден.</i> Ст. Даскалов, СЛ, 442. <i>Странни са за нас имената добруджанска триеница, баба, старец, а това са една от друга по-интересни български гозби и консерви.</i> Пог., 1967, бр. 42, 2.</p> <p>БАБА⁴ <i>ж. Диал.</i> Вид пеликан, обикновено бял със синкав оттенък по гърба, крилата и опашката; кърдоглав пеликан. <i>Високо над езерото в синевата плавно се вият грамадните „баби“ (пеликани) и образуват някакъв бял, подвижен венец, фантастично увиснал във въздуха.</i> К. Тулешков, НЗ, 59.</p> <p>БАБА̀, <i>мн. няма, м. Диал.</i> Обръщение към баща, татко (у мюсюлмани); бабайко, бабан. <i>Коста беше накрай гроба; но в това време, когато прекараха примката на шията му. Али падна на колена пред татка си и извика с нажален глас: „Баба̀! Подари тогози гяурина на мене!“</i> В. Друмев, НФ, 60. – <i>Баба̀, аз искам да заколя тоя комита, говореше то и са увиваше покрай своя честит родител.</i></p> <p>3. Стоянов, ЗБВ III, 23. <i>Когато си дойдох вечерта, то чух следующото: „Ти, баба̀, нямаш ни чест, ни почтение. Я кажи ми ти: защо водиш приятелство с българите?“</i> Л. Каравелов и Хр. Ботев, ЗК, 177.</p> <p>– Тур. baba.</p>
<p>Речник на съвременния български книжовен език (РСБКЕ 1955)</p>	<p>ба̀ба¹ <i>ж. 1.</i> Бащина или майчина майка. <i>Баба ми казваше, че моят дядо бил дошъл от къде Мецово.</i> Вазов. 2. <i>Разг.</i> Стара жена. <i>Имало едно време един дядо и една баба.</i> Нар. прик. 3. <i>Разг.</i> Тъща. 4. <i>Разг.</i> Жена на стар човек, на поп, на хаджия. <i>Дядо Божко и неговата баба се радваха на внучетата си. Баба Иваница. Баба попадия. Баба хаджийка.</i> 5. <i>Прен. Укор.</i> Безхарактерен, безводен, мекушав човек. <i>Не ставай баба да плачеш.</i> Вазов. <i>Ти си цяла баба.</i> 6. <i>Нар.</i> Епитет на олицетворени природни или демонски сили, а</p>

	<p>понякога и на имена на животни. <i>Баба шарка. Баба Марта. Баба меца. 7. Нар.</i> Жена, която помага при раждане; акушерка. <i>Бабата, която му отрязала пъпа, е и до днес още жива.</i> Каравелов. 8. Нар. Жена, която лекува с билки и баяния; баячка, врачка. <i>Като не помогнаха лекарства, тръгнаха и по баби.</i> □ Баби (дат. пад. от баба) – обращение на баба към внуче, към дете или към по-млад човек. Срв. б а б и н о т о. Едно си баба знае, едно си бае (разг.) – за човек, който упорито не се вслушва в забележки или съвети; каквото си знае, това си прави. Много баби – хилаво дете (погов.) – нещо, в което се месят мнозина, не излиза добро. От дядо и от баба (разг.) – от старо време. Така и баба знае (разг.) – така всеки може да го направи. Трай (търпи), бабо, за хубост (разг.) – напусто чакам нещо, което няма да стане.</p> <p>ба̀ба² ж. Диал. 1. Ципа, която обвиня детето в утробата на майката; последък, плацентата. 2. Свински стомах, напълнен с кълцано месо и свински дреболии.</p>
<p>Съвременен тълковен речник на българския език (СТРБЕ 1995)</p>	<p>ба̀ба, мн. ба̀би, ж. 1. Майчина или бащина майка. 2. Стара жена, старица. Приличаш на баба. 3. Разг. Съпруга на възрастен човек по отношение на самия него. Отиваме с бабата на курорт. 4. Разг. Тъща. 5. Остар. Жена, която помага на родилка при раждане въкъщи. 6. Прен. Пренебр. Слабохарактерен, мекушав човек. // същ. умал. ба̀бка, мн. ба̀бки, ж. (в 1, 2 и 3 знач.). // същ. умал. ба̀бичка, мн. ба̀бички, ж. (в 1, 2, 3, 5 и 6 знач.). // същ. пренебр. бабушк̀ера, мн. бабушк̀ери, ж. (във 2 знач.). // прил. ба̀бин, бабина, бабино, мн. бабини (в 1, 2, 3 и 4 знач.).</p> <p>• Баба Марта. Гальовно название на месец март. • Баба шарка. Разг. Шарка. • Баба Яга. Старица магьосница с приказки. • Сляпа баба. Детска игра, в която едно дете с вързани очи гони другите, а когато хване някого, трябва да познае кое е то, за да му развържат очите. • Бабини деветини. Разг. Празни приказки, измислици.</p>
<p>Български тълковен речник (БТР 2012)</p>	<p>ба̀ба ж. 1. Майка на родителите по отношение на децата им. 2. Стара жена, старица. 3. неодобр. Безхарактерен мъж. 4. разг. Жена, която помага на родилки. ба̀бин прил. ◇ Бабин ден м. разг. – денят, в който се оказва почит на акушерките.</p>

Таблица 1. Представяне на речниковата статия на съществителното име БАБА в Речника на българския език и в други тълковни речници

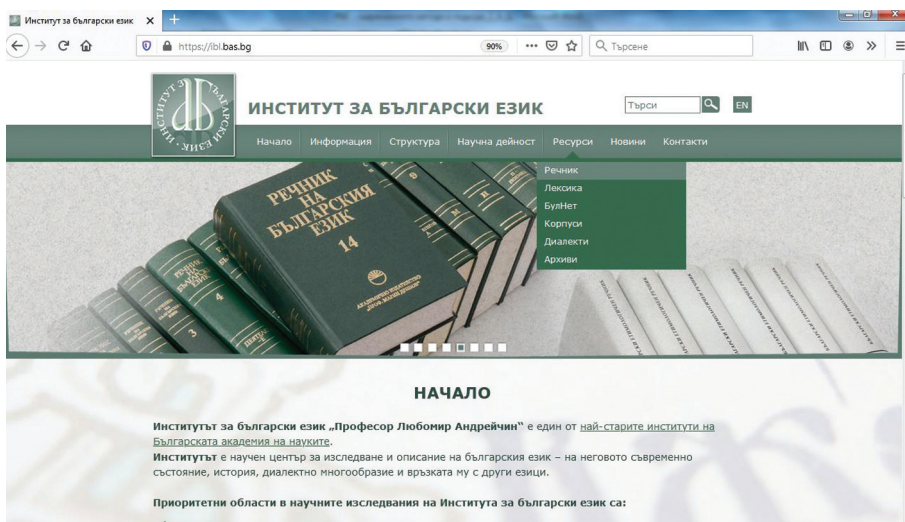
Както може да се види от Таблица 1, в многотомния Речник на българския език семантичното описание на лексикалните единици е много

по-детайлно и прецизно, за което свидетелстват омонимията при думата **БАБА** (**БА̀БА**¹, **БА̀БА**², **БА̀БА**³ и **БА̀БА**⁴), представянето на омографа **БАБА̀** и синонимията, наличието на системност както в рамките на самата статия, така и в рамките на различни томове чрез конкретизирането на значенията на **БА̀БА**¹ и омонимите (срв. „галено обръщение на баба (в 1 и 2 знач.) към внуче, към дете или към по-млад човек“ и „бабици², бабка^{2а}“). При **БА̀БА**¹ са посочени следните особености: типичната съчетаемост (срв. „В съчет. с попадаия, хаджийка и под.“ или „В съчет. с женско собствено или фамилно име“); употребата на думата с ограничения във формата („с форма баби“) и произтичащите от тях нови значения; участието на думата в състава на две сложни названия („Сляпа баба“ и „Баба шарка“) и на девет фразеологизма, както и тълкуването на тези названия и съчетания; множеството функционално-стилистични бележки (*разг., остар., диал., ирон., пренебр., жарг.*). Съпоставката между статиите в различните лексикографски трудове показва, че в *Речника на българския език* са разграничени 4 омонима (за разлика от другите речници), броят и на фразеологизмите, които съдържат съществителното **БА̀БА**¹, е много по-голям в сравнение с някои от разглежданите тълковни речници, в които са включени фразеологизми с тази дума. Същото се отнася и за броя на значенията. Впечатление прави и различното място на представяне на формата **баби** в РСБКЕ 1955.

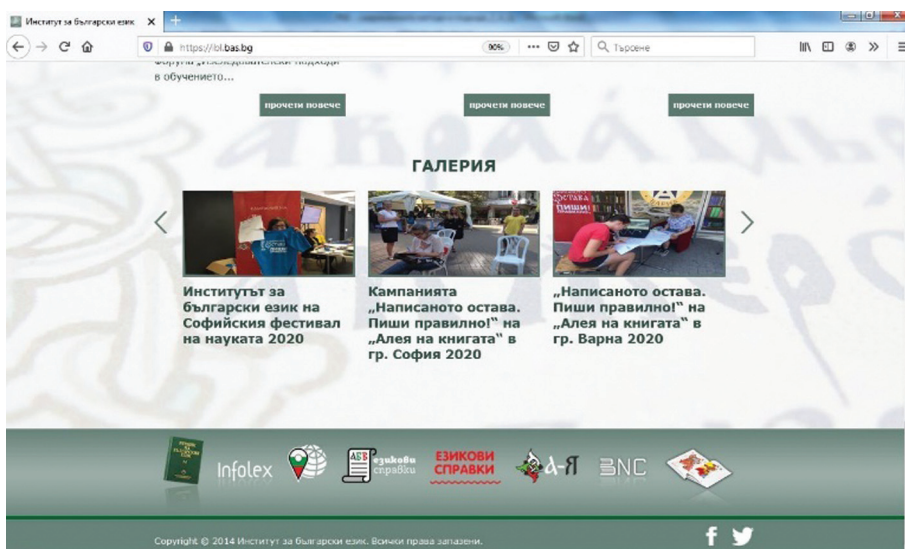
4. *Речникът на българския език* в интернет

Всеки, който иска да си направи справка за значението, употребата, произхода и пр. на дадена дума, може да получи надеждна информация, разгръщайки страниците на този тезаурус. Осъзнавайки ценността и важността на *Речника*, както и своята мисия като единствен по рода си научен център за академично изследване и описание на българския език, и благодарение на възможностите, които новите технологии предоставят, от 2014 г. Институтът за български език осигурява достъп до тази своя съкровищница чрез интернет. Така от всяка точка по света и по всяко време интересуващите се може да ползват най-пълния и най-професионално изработен справочник за значенията на думите в българския език, за тяхната употреба, за лексикалната им съчетаемост, за фразеологизмите, в които участват тълкуваните думи, за произхода и за фонетичните варианти на тълкуваните лексикални единици.

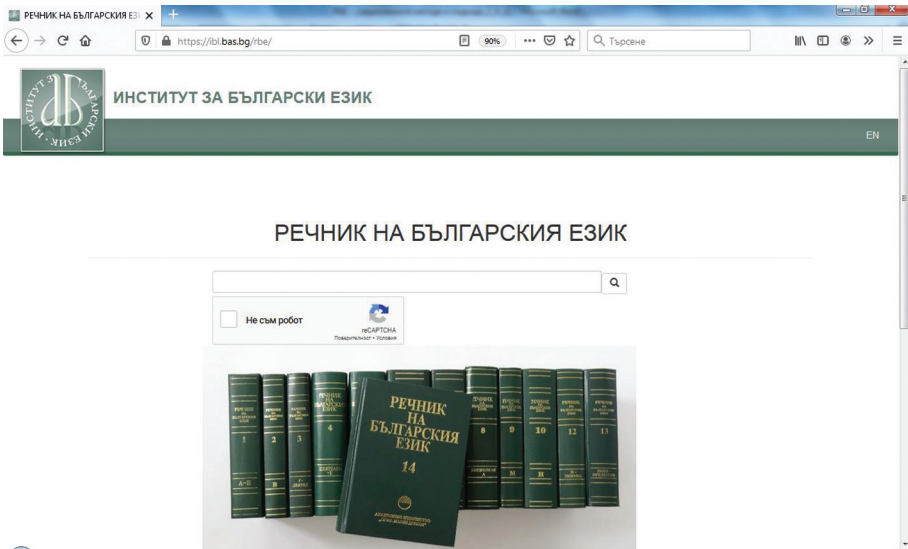
Достъпът до *Речника* в електронен вид е възможен по два начина: от страницата на Института за български език (<https://ibl.bas.bg/> – Фигура 5 и Фигура 6) или директно чрез линка към *Речника* (<https://ibl.bas.bg/rbe/> – Фигура 7).

Фигура 5. Достъп до *Речника на българския език* чрез сайта на Института за български език

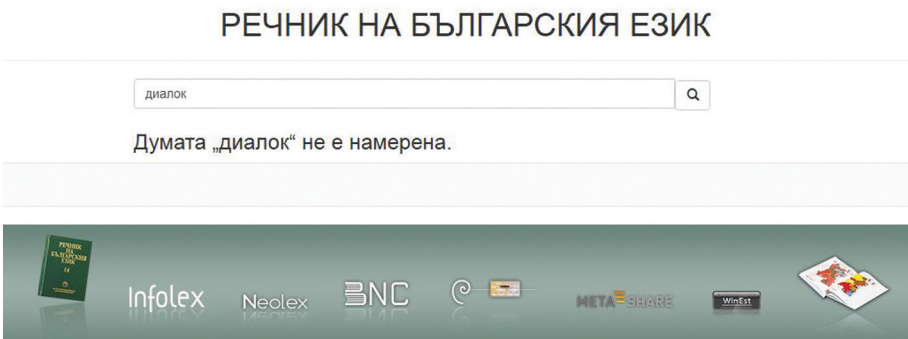
Фигура 6. Достъп до *Речника на българския език* чрез сайта на Института за български език

Фигура 7. Директен достъп до *Речника на българския език*

Достъпът до електронния вариант на *Речника* е безплатен, а търсенето става по основна форма на думата – напр. изписва се *диалог* (а не *диалога*, *диалози*) (вж. Фигура 9), *има* (а не *има*).

В случай че думата е изписана грешно, напр. *диалок*, се появява текстът: „Думата „диалок“ не е намерена“ (вж. Фигура 8).

Фигура 8. Търсене на речниковата статия на съществителното име *диалок*

В обобщение може да се каже, че при изработването на *Речника на българския език* за първи път в историята на българската тълковна лексикография се съчетават традиционни и съвременни методи и под-

ТЪРСЕНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

https://lib.bas.bg/rbe/lang/bg/диалог/

90%

Търсене

диалог

ДИАЛОГ, мн. -зи, след числ. -та, м. 1. Разговор между две лица или две групи от хора. Тоя диалог е стихове и е проза се пробождава между децата разпалени патриоти за голямо използване на присъствуещите. Ив. Вазов, Съч. VIII, 67. Тъжко се кане да пробожда импровизиран диалог и ерапата на спалнята, където ле поглеждаха през цялото време, се отвори. Ем. Манов, ДСР, 171. Политически диалог.

2. Литер. Разговор между действащи лица, герои в произведение на художествената литература, използван като средство за характеристика на лицата или като форма за разгръщане и развитие на драматическо действие. Режисьорът и артистите са съсредоточили вниманието преди всичко върху сложните диалози в пиесата, търсили са като основа на своята работа мислите на героите. ВН, 1958, бр. 2256, 4. На много места в драмата проличава умението на Бодичков да строи диалог, има явления с удивително образен и точен език. ЛЮ, 1956, бр. 13. Ново разбиране на човешкото отношение, изразителен диалог — не диалог, който изпълнява „чисто служебна функция в сюжета“ — трябва да има в пиесата, защото и най-дарени режисьори и артисти не могат да възхван живот в мъртеште сцени. Н. Пиплев, Съч. III, 27.

3. Спец. Литературно-публицистично или философско произведение, написано във вид на събеседване, разговор или спор, чрез което се представят и доказават идеите на автора. Диалози на Платон. Сатирични диалози на Лукян.

4. Малко драматургическо произведение, типично за епохата на Възраждането, обикн. с участие на две лица, което преследва дидактични или патриотични цели. Начало на сатирикополитическата комедия у нас слава Хр. Ботев със своите остри, сатирически диалози, едноактни и двуактни комедии, които имат характер на сатири памфлети. Т. 1954, кн. 4, 12. Тия стихотворни диалози влязха в сборката „Поля и гори“. Ив. Вазов, Съч. III, 87. За пръв път от фактите из историята на нашето театрално дело трябва да земем нашените патриотически диалози, които П. Р. Славейков е съчинявал. П. П. Славейков, Събр. съч. VI (2), 90.

— От гр. διάλογος разговор между две лица.

Фигура 9. Търсене на речниковата статия на съществителното име диалог

ходи. Трудът е и първият български тълковен речник тезаурус, изготвен от специалисти лексикографи, който е предоставен за свободно ползване в интернет. Възможността този труд да може да бъде използван онлайн отговаря на потребностите и очакванията на съвременния потребител за бърз и навременен достъп до професионално изработен и надежден източник на информация. По този начин, от една страна, се удовлетворява нуждата на обществото от качествени съвременни лексикографски ресурси и се повишава речевата култура на читателите, от друга страна – се запазва словното богатство на българския език, което е стълб на националната ни идентичност.

Литература

- Атанасова, Атанаска. „Корпусният подход в лексикографията (с оглед на приложението му при изработването на *Речника на българския език*)“. V: Božana Niševa, Karolína Skwarska, David Blažek (eds.). *Moderní slovanská leksikografie*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2017, 142–158.
- Атанасова, Атанаска, Ванина Сумрова. „Речникът на българския език в дигиталната епоха“. В: Таня Александрова, Диана Благоева (ред.) *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15–16 май 2017 г.). Ч. 1. София: Институт за български език, 2017, 108–115. <<http://ibl.bas.bg/mezhdunarodna-yubileyna-konferentsiya-na-institutata-za-balgarski-ezik-vprof-lyubomir-andreytchin/>>. Дата на достъп: 25.05.2018.
- Благоева, Диана. „Проблеми на изграждането на електронен корпус за лексикографски цели“. V: Albena Rangelova, Jindr Světlá, Alexandra Jarošová (eds.). *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2008, 169–179.
- Благоева, Диана, Сия Колковска. „Някои проблеми на корпусната лексикография“. В: Мария Чоролеева, Лилия Крумова-Цветкова (ред.). *Светът на речника. Светът в речника*. Юбилеен сборник, посветен на чл.-кор. д.ф.н. Емилия Пернишка. Велико Търново: Знак '94, 2006, 113–121.
- Благоева, Диана, Сия Колковска. „Електронен корпус за целите на 'Речник на българския език' – състояние и перспективи“. В: Лилия Крумова-Цветкова, Сабина Павлова, Мария Чоролеева (ред.). *Лексикологията и лексикографията в съвременния свят*. Велико Търново: Знак '94, 2007, 277–286.
- Благоева, Диана, Сия Колковска. „Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи“. В: Диана Благоева, Сия Колковска (ред.). *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. София: Авангард Прима, 2011, 7–45.
- Генадиева, Зара, Кети Ничева, Сийка Спасова-Михайлова, Кристалина Чолакова. *Ръководство за съставяне на Речник на българския език*. Любомир Андрейчин (ред.). София: Българска академия на науките, Институт за български език, 1966.

Източници

- Речник на българския език*. Т. 1–15. София: Българска академия на науките, Институт за български език, 1977– <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>. Дата на достъп: 18.11.2020.
- Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1. София: Българска академия на науките, Институт за български език, 1955.
- Български тълковен речник*. Любомир Андрейчин и др. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 1994.
- Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения*. Стоян Буров, Валентина Бонджолова, Мария Илиева, Пенка Пехливанова. Велико Търново: Елпис, 1995.
- Български тълковен речник*. Василка Радева. София: Изток – Запад, 2012.
- Архиви на Секцията за българска лексикология и лексикография. <<https://ibl.bas.bg/resursi/arhivi-na-instituta-za-balgarski-ezik/>>. Дата на достъп: 18.11.2020.

Tsvetelina Georgieva, Atanaska Atanasova

THE MULTI-VOLUME DICTIONARY OF THE BULGARIAN LANGUAGE
IN THE LIGHT OF MODERN APPROACHES

S u m m a r y

The paper presents the modern approaches used in the creation of the multi-volume academic *Dictionary of the Bulgarian Language* – compilation of a special lexicographic electronic archive, modernization of the empirical data, corpus approach in the extraction of the list of candidates for entries, etc. The work elaborates on why the *Dictionary* is unique in Bulgarian lexicography and how to find and use it in the virtual space.

Keywords: multi-volume explanatory dictionary, Bulgarian language, modern approaches.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 175–188

UDK: 811.163.42'374

COBISS.SR-ID: 54707977

Данко М. ШИПКА
Државни универзитет Аризоне
Danko.Sipka@asu.edu

НОРМАТИВНИ РЈЕЧНИЧКИ КВАЛИФИКАТОРИ: ИСТРАЖИВАЊЕ СЛУЧАЈА У ХРВАТСКОЈ*

У овом раду представљају се резултати истраживања о нормативним рјечничким квалификаторима (типа нестандардно, жаргонски, итд.) проведеног у мају 2019. у Хрватској. Истраживање је имало за циљ да одговори на питања о употреби рјечничких квалификатора на основу упитника који је попунило 270 корисника хрватских једнојезичника, те структурираних интервјуа проведених са седам хрватских лексикографа са искуством рада на једнојезичницима. Резултати показују да постоји статистички значајно виши ниво прихватљивости у стандардном језику код оних ријечи обиљежених секундарним него код оних обиљежених примарним нормативним квалификаторима. Међутим, разлика између двије категорије је релативно мала. Примарни квалификатори (типа: дијалекатски, разговорно, итд.) имају за првенствени циљ да искључе лексему, њен облик или значење из стандардног језика у ужем (искључујућем) смислу (нпр. оног облика који се користи на суду или у вијестима). Секундарни нормативни квалификатори (нпр. опсцено, шаљиво) имају као свој првенствени циљ да укажу на нешто друго, али њихово секундарно дјеловавање ипак може бити искључивање из стандардног језика у ужем смислу. Такође, статистички значајан је виши ниво прихватљивости за ријечи необиљежене квалификаторима у односу на ријечи сличних карактеристика које су обиљежене квалификаторима. Став корисника према овим квалификаторима прилично је неутралан. Постоји одређена диспропорција у смислу да корисни-

* Аутор би желио да се захвали Центру Меликијана на Државном универзитету Аризоне и националној организацији NCEEER за финансијску подршку, те следећим колегама које су помогле у провођењу истраживања: Бранки Тафри, Марку Алерићу, Татјани Газдић-Алерић, Вирни Карлић, те Бранки Барчот. Аутор се такође захваљује двама анонимним рецензентима за корисне примједбе.

ци рјечника сматрају употребне квалификаторе знатно кориснијим него што пријављују да на њих обраћају пажњу. Лексикографи показују широк распон ставова о рјечницима и квалификаторима, те веома различите критеријуме за приписивање квалификатора.

Кључне речи: нормативни рјечнички квалификатори, хрватска лексикографија, стандардни језик, корисници рјечника, лексикографске стратегије.

1. Појмовна мапа

Тема овог рада јесу нормативни рјечнички квалификатори¹. Ради се о таквим квалификаторима који имају потенцијал да кориснику рјечника сигнализују искључивање лексеме, њеног значења или облика из стандардног језика у ужем смислу. Тако онда на почетку ваља разјаснити шта су нормативни квалификатори, који су њихови типови, те шта је то стандардни језик у ужем смислу.

Како наглашава Свенсен (2009: 24), „... most general-purpose dictionaries should be characterized as partly normative because, in one way or other, a large portion of what they describe is actually made up of linguistic norms already in existence“. Директан допринос тој нормативности општенамјенских једнојезичника свакако дају и нормативни квалификатори. Ови квалификатори типа *жаргонски*, *дијалекатски*, *разговорно*, итд. односе се на употребу ријечи, њених значења и облика. Употреба, у ширем смислу, одређује однос ријечи или њених особина према њиховом лингвистичком контексту. Употребне информације варирају од подразумејеваних морфосинтаксичких и семантичких комбинација до ефекта који ријечи производе у контексту. У ужем лексикографском смислу, употреба квалификатора не обухвата фонетске, фонолошке, прозодијске, морфосинтаксичке и сржне семантичке особине. У том ужем смислу, односи се на вишу, нижу или апсолутну валенцију ријечи или њених особина према контекстима (нпр. према неком подручју или сфери употребе) или контекстним ефектима (нпр. увредљивости, шаљивости, итд.). Овдје разматрамо употребу, па тиме и квалификаторе, у том ужем смислу. Квалификатори су пак компактне уобичајене напомене о валенцији ријечи према одређеним контекстима или контекстним ефектима (нпр. да медицински термини имају већу валенцију према медицинским текстовима, тј. да је

¹ У самом тексту овог рада, *одредница* се користи за рјечнички чланак, а *квалификаџор* за употребне етикете у том чланку, онако како је то у терминологији српске варијанте. У самом упитнику, који је предочен испитаницима, ријеч *одредница* значи етикету унутар чланка, а *наџукница* рјечнички чланак, онако како је у хрватској варијанти.

њихова вјероватноћа појављивања у таквим текстовима виша него, рецимо, у текстовима о музици). Хаусман (1989: 651) указује на следеће критеријуме приликом примјене употребних квалifikатора: вријеме (нпр. *архаизам*), мјесто (нпр. *регионализам*), националност (нпр. *сџирана ријеч*), медијум (нпр. *разговорно*), социокултурне факторе (нпр. *жаргон*), формалност (нпр. *неформално*), тип текста (нпр. *ијеснички*), стручност (нпр. *биологија*), честоћа (нпр. *ријетико*), став (нпр. *шаливо*), те нормативност (нпр. *нестандардно*). Већина побројаних типова квалifikатора има потенцијал да буду нормативни квалifikатори тако што искључују лексему, њено значење или облик из стандардног језика у ужем смислу (из оних контекста као што су формални медијски језик, судови и сличних других, али не из књижевности или спонтаног разговорног језика). Најдиректније искључују из савременог стандардног језика у ужем смислу квалifikатори који се заснивају на нормативности, а слични су и квалifikатори који се заснивају на критеријумима времена, мјеста и социокултурним критеријумима. Квалifikатори формалности (нпр. *неформално*) или става (нпр. *иодругљиво*) могу искључивати индиректно. Примарно, улога им је да обиљеже формалност или став, али секундарно могу дјеловати нормативно искључујуће.

Тако се онда у једнојезичним описним рјечницима срећу ове двије врсте нормативних искључујућих квалifikатора:

- а. Примарни искључујући квалifikатори, нпр. *дијалекатски*, гдје је циљ састављача рјечника да искључи лексему, њено значење или облик из стандардног језика у ужем смислу;
- б. Секундарни искључујући квалifikатори, нпр. *ојсцено*, који сигнализују нешто друго (у овом конкретном случају став), али их корисник рјечника може сматрати искључујућим из стандардног језика у ужем смислу.

У пракси, ова два типа квалifikатора нису јасно раздвојена – постоји скала искључивања, од недвосмисленог неприхватања у стандардном језику до благих облика искључивања на другом крају те скале. У Шипка (2016) показао сам и то да се оба типа квалifikатора користе у различитим једнојезичницима словенских језика, уз одређен степен варирања, те да корисници и примарне и секундарне квалifikаторе доживљавају као искључујуће.

Искључивање је из савременог стандардног језика у ужем (искључујућем смислу), па и то треба одредити. Само одређење преузимамо из Смикмен (2012), гдје је анкетирано преко хиљаду нелингвиста из Енглеске, Фландрије, Јапана, као и дијелова Холандије, Новог Зеланда, Пољске и Сједињених Држава о томе шта сматрају стандардним језиком. Показало се да, у разноликости погледа, може да се издвоје два смисла

стандардног језика: социјално дистинктивни (искључујући), такав који раздваја формалну од неформалне сфере употребе језика, те социјално кохезивни (укључујући, интегративни), такав који повезује све употребе у том стандардном језику. У слjedeћем дијелу описаћу методологију проведеног истраживања.

2. Методологија

У истраживању случаја проведеном у Хрватској циљ је био да се одговори на слjedeћа питања.

- а. На који начин лексикографи схватају и употребљавају нормативне квалификаторе?
- б. Како корисници рјечника схватају нормативне квалификаторе и какав ефекат ти квалификатори имају на њих?

Да би се на ова питања одговорило, планиран је структурирани интервју са лексикографима, те упитник са корисницима рјечника. Питања за структурирани интервју показана су у додатку 7.1, а анкета за кориснике рјечника у додатку 7.2. Исти такви инструменти кориштени су у истраживањима које сам у коауторству с Аленком и Марјетом Врбинц провео у Словенији (о коме је писано у Шипка и др. 2020), те Словенији и Сједињеним Државама (о чему више у Врбинц и др. 2020), што ствара основу за поређење резултата из Хрватске.

Питања за лексикографе замишљена су као потицаји у структурираном интервјуу, који је тако проведен и у поменутих истраживањима у Словенији. Међутим, хрватски лексикографи преферирали су да своје одговоре доставе писменим путем, па су одговори тако и прикупљени. Прва два питања тичу се улоге општег једнојезичника у хрватском друштву, као и његових потенцијалних корисника. Овим питањима тражило се разумијевање општег контекста употребе нормативних квалификатора. Преосталих десет питања су директно посвећена нормативним квалификаторима, и то: ефектима које имају на кориснике рјечника (питање 3), проблемима у приписивању тих квалификатора (питање 4), размимоилажењима међу колегама о квалификаторима (питање 6), потреби измјене квалификатора за електронска издања рјечника (питање 8), стратегијама рјешавања недоумица приликом приписивања квалификатора (питање 9), те критеријума на основу којих се квалификатори приписују или разграничавају (преостала питања).

Одобрење етичке комисије Државног универзитета Аризоне добијено је почетком априла 2019. (IRB id STUDY00010014). Питања су дистрибуирана почетком маја 2019. у Загребу, а писмене одговоре доставило је седам лексикографа. Добијени подаци анализирани су квалитативно, тако да су се тражили елементи који одређују схватања и праксу лексикографа.

Упитник за студенте сачињен је тако да би се испитали ставови корисника једнојезичника о нормативним квалификаторима, те ефекат који на њих квалификатори имају. У првом дијелу упитника представљена су четири примарна нормативна квалификатора (разговорно, дијалекатско, неправилно, застарјело) измијешана са четирима секундарним нормативним квалификаторима (експресивно, шаљиво, иронично, вулгарно). Испитаници су питани колико често се ријеч са том етикетом у рјечнику може користити у савременом стандардном језику у ужем смислу, а опције су биле: увијек, често, понекад, ријетко, никада. Идеја је била да се види однос корисника према овим квалификаторима ван контекста, дакле, без ријечи етикетиране тим квалификаторима. У другом дијелу упитника питано је да ли су нормативни квалификатори корисни, да ли испитаници обраћају пажњу на њих, те да ли би прецизнији квалификатори разговорног били корисни. Овај дио прикупао је ставове испитаника о нормативним квалификаторима. Коначно, у трећем дијелу упитника испитаницима су представљене конкретне одреднице из рјечника и питано их је да одреде може ли се ријеч користити у савременом стандардном језику у ужем смислу на Ликертовој скали (потпуно се слажем, слажем се, немам мишљења, не слажем се, никако се не слажем). Представљено је четири пара одредница (укупно осам), гдје је са једног члана пара скинут нормативни квалификатор, а с другог није. Циљ овог дијела је био да се види имају ли нормативни квалификатори ефекат на кориснике. По другим карактеристикама чланови пара били су зближени, па је заправо разлика у доживљавању нормативности присуство, односно одсуство квалификатора.

Одобрење етичке комисије Државног универзитета Аризоне добијено је почетком априла 2019. (IRB id STUDY00010014). Упитник је дистрибуиран почетком маја 2019. на Загребачком свеучилишту на Филозофском и Педагошком факултету, гдје је и највећа концентрација потенцијалних корисника једнојезичника. Укупно 270 студената дало је одговоре на сва питања у анкети.

Овдје се ради о истраживању случаја, па су, онда, присутна и сва ограничења које истраживање таквог типа има. Ради се првенствено о томе да ни лексикографи ни студенти нису репрезентативан узорак састављача и корисника рјечника. Тако овдје представљене закључке треба схватити као почетну тачку у истраживању и индикације како би ствари могле изгледати у укупној популацији састављача и корисника рјечника.

3. Лексикографи

У одговорима лексикографа на постављена питања могу се издвојити слједећи елементи.

У одговорима на прво питање, о улози једнојезичника у хрватском друштву, могу се издвојити сљедеће улоге: нормативна, лексикографска, корисничка и друштвенкорисна. У једном одговору каже се да је главна улога једнојезичника у Хрватској нормативна, док се у четири додатна одговора нормативност види као једна од улога једнојезичника (нпр. у једном одговору каже се да је улога једнојезичника да дефинишу семантички потенцијал сваке одреднице, одреде стилистичке, употребне и нормативне карактеристике ријечи хрватског језика). У одговорима двају лексикографа доминантна је чисто лексикографска улога, ова два испитаника једноставно наводе све оно што лексикографи треба да ураде у рјечнику (дају преглед ријечи, информације о њима, итд.). Код једног испитаника била је доминантна улога задовољавања потреба корисника, служења тим потребама. Ту се рјечници виде као добродошла помоћ онима који су заинтересовани за ријечи и њихове карактеристике. Коначно, код два лексикографа доминантна је друштвенкорисна улога једнојезичника.

Друго питање било је дводијелно: ко су корисници једнојезичника и шта у њима траже. Одговарајући на то ко су корисници, лексикографи говоре о њиховој разноликости, а истовремено упућују на поједине професије, односно групе. Посебно су издвојени језикословци, научници уопште, филолози, терминолози, писци, новинари и они који уче језик. Забиљежени су и коментари да је број корисника рјечника у укупној популацији низак. По лексикографима, корисници у једнојезичницима траже: непознате ријечи, замјене за неку другу ријеч, верификацију значења (ово се јавља у три одговора), правилан правописни облик, правилне граматичке форме, синонине, колокације, акценте, прозодију, етимологију, граматику, да ли је ријеч стандардна или нестандардна, стилски или стандарднојезички статус ријечи. Сумирајући, можемо рећи да лексикографи заправо вјерују да једнојезичници служе посебним групама, које су разноврсне (нико није као кориснике поменуо просјечног Хрвата или све грађане Хрватске или тако нешто). У ономе што траже, нормативни садржаји, изречени овако или онако, јављају се у одговорима веома често.

Постоје двије групе одговора о ефекту на кориснике квалификатора као *нејправилно*, *колоквијално*, *жаргонски*, итд. (питање три). У једној групи истиче се посебан статус квалификатора *нејправилно*, док се у другој групи одговора говори о свим тим квалификаторима заједно. Међу лексикографима постоји сагласност да квалификатори имају значајан утицај на кориснике рјечника. У два одговора гдје је посебно издвојен квалификатор *нејправилно* каже се да је оно што је њим етикетирано неприхватљиво уопште, док се код других квалификатора ради о неприхватљивости у одређеним контекстима. Један од та два лексико-

графа каже да корисници воле одредницу неправилно јер је једнозначна и директна. Сви лексикографи слажу се у томе да је ефекат на кориснике то да избјегавају елементе етикетиране тим квалifikаторима у формалним контекстима стандардног језика. Један одговор изријекотом каже да ти квалifikатори сигнализују потребу избјегавања у било којој формалној, званичној и научној употреби, а сличне су и друге напомене.

Одговарајући на четврто питање, лексикографи не виде веће потешкоће у разграничавању квалifikатора типа *неправилно*, *разговорно*, *жаргонски*. Постоји сагласност о томе да је квалifikатор неправилно ријетко кориштен. Само један испитаник сматра да је разграничење разговорног од жаргонског проблем, а други наводи конкретне критеријуме разграничавања: жаргонске су оне ријечи гдје их и лексикографи и изворни говорници препознају нешто из неформалне употребе међу онима који се добро познају, а колоквијализми могу да се користе у неутралној јавној комуникацији међу онима који се не познају добро. Један испитаник истиче недостатак података о употреби као извор потешкоћа.

У одговорима на пето питање дати су сљедећи критеријуми за приписивање квалifikатора *разговорно*: осјећај изворног говорника (двапут), консултације с колегама, постојећи рјечници, честоћа у нестандардним језичким облицима (двапут), одступање од норме стандардног језика (двапут), одређени комуникацијски контекст (двапут), постојање стандарднојезичког синонима. Видимо да постоје критеријуми из перспективе онога ко доноси одлуке (прва три критеријума), као и они засновани на функционисању ријечи и значења (последња четири критеријума).

Постоје два типа одговора на шесто питање о могућим размимоилажењима у приписивању квалifikатора као *неправилно*, *разговорно*, итд. Близу половине истиче да не постоје никаква размимоилажења међу лексикографима. Остатак испитаника пријављује проблеме у области творбе и посуђеница. Како изгледа, и они који пријављују проблеме, виде их само у одређеним маргиналним областима, а не као један од средишњих лексикографских проблема.

Одговарајући на седмо питање, већина лексикографа сматра да је квалifikатор *разговорно* сасвим достатан и да им неформално није ни потребно. Истичу се сљедећи критеријуми за разграничавање: а. разговорно се односи само на говорни језик, а неформално на мање формалне ситуације, б. неформално значи да се ријеч не користи у формалним језичким сферама, а разговорно да се ријеч везује за интимнији дискурс. Ова разлика није нешто што је устоличено у пракси, па јој лексикографи и не посвећују пажњу.

Одговарајући на осмо питање, о потреби да се квалifikатори промијене за употребу у електронским рјечницима, велика већина сма-

тра да такве потребе нису нужне. Само два испитаника виде такву потребу. Они који не мисле да су промјене потребне образлажу то чињеницом да вриједност на коју квалификатор упућује остаје иста без обзира на медијум рјечника. Они који се залажу за промјене кажу да електронска издања могу понудити прецизније информације.

У одговору на девето питање о томе шта, односно кога консултују кад се двоуме о приписивању нормативних квалификатора, сви лексикографи поменули су консултације с колегама. Само два испитаника наводе и друге рјечнике. Из овога се види да нема традиције слијеђења упутстава за израду рјечника.

У одговору на десето питање истакнути су сљедећи критеријуми приписивања квалификатора *засијарјело*: постојећи рјечници и приручници, компетенција изворног говорника (двапут), консултације с колегама (двапут), статус у тренутној употреби (двапут), то да нешто није разумљиво онима рођенима у 21. вијеку, незасвједоченост новије употребе у електронским корпусима (двапут). Види се да се користе различити критеријуми. То важи и за поједине одговоре. Два лексикографа су дала по три, а један чак пет критеријума.

Једанаесто питање било је о разликовању шаљивог и ироничног и одговори су разнолики. Један испитаник никад није приписао те квалификаторе, један каже да разграничење није корисно јер је везано за контекст и не може се одредити у лексикону. Један је одговор да се приписивање заснива на семантичким критеријима, а други да се заснива на интуицији. Коначно, у три одговора каже се да иронично има компоненту подсмјевања, чега нема у шаљивом.

Завршно питање било је о критеријумима за приписивање квалификатора *вулгарно*. И овдје су одговори разнолики. У једном одговору се каже да такве ријечи и не иду у општи једнојезичник, али да би то биле ријечи које се осјећају неприличнима. У сљедећем одговору само се каже да се ради о социолингвистичким критеријумима. Ту је и одговор који каже да су у питању семантички критеријуми и сродан одговор који говори само о значењу и употреби. Ту је онда и одговор да су то ријечи које се сматрају неприкладним у пристојној комуникацији. Један одговор именује опцене ријечи и псовке. На крају је и одговор да лексикограф користи своју интуицију.

Из одговора на сва ова питања види се неколико ствари. Прво, нормативност има важну улогу при састављању једнојезичника. Друго, лексикографи сматрају да нормативни квалификатори дјелују на кориснике. Треће, постоји велика разноликост у критеријумима за конкретно приписивање тих квалификатора. Оваква слика добијена је и у испитивању словеначких лексикографа, о чему се више може наћи у Шипка и др. 2020. Прећи ћу сада на резултате испитивања корисника рјечника.

4. Корисници рјечника

Како је речено, овдје су испитиване три ствари: а. дјеловање примарних и секундарних нормативних квалификатора, б. ставови корисника рјечника према нормативним квалификаторима, в. ефекат присуства, односно одсуства нормативног квалификатора. Тако ћу и представити резултате.

Прикупљени резултати степена прихватљивости у савременом стандардном језику у ужем смислу код примарних и секундарних квалификатора обрађени су помоћу т-теста са независним узорцима. Пронађена је статистички значајна разлика у нивоу прихватљивости за примарне квалификаторе ($M=3,04$, $SD=1,22$), који имају мањи степен прихватљивости, и секундарне ($M=3,14$, $SD=1,01$), који имају већи степен прихватљивости; $t(2158)=-2,100$, $p=0,036$. Слични резултати добијени су и у истраживањима у Словенији: примарни ($M=2,60$, $SD=1,21$) су мање прихватљиви него секундарни ($M=2,75$, $SD=1,12$); $t(838)=-1,84$, $p=0,067$, те Америци: примарни ($M=2,97$, $SD=1,19$) су и овдје мање прихватљиви него секундарни ($M=3,26$, $SD=1,21$); $t(894)=-3,65$, $p=0,000$. Више о овим истраживањима може се наћи у Врбинц и др. 2020.

Кад је у питању корисност и кориштење квалификатора, добијени су сљедећи резултати:

	Корисни су	Ја их користим	Потребни су прецизнији квалификатори за колоквијално
N	270	270	270
M	4,09	3,33	3,30
SD	0,84	1,11	0,94

Табела 1: Ставови према нормативним квалификаторима у Хрватској

Подаци показују да постоји несагласност између когнитивне компоненте става о квалификаторима (постоји релативно висока прихватљивост тврдње да су корисни), те бихевиоралне компоненте тог става (степен обраћања пажње на квалификаторе је низак). Како су на скали од 1 до 5 одговори на питање о потреби прецизнијих квалификатора за *разговорно* негдје око њене средине, а стандардна девијација ниска, изгледа да су испитаници прилично индиферентни по том питању.

И овдје су резултати проведени у Словенији и САД (о чему више у Врбинц *et al.* 2020) готово идентични, како се види из табеле 2.

	Словенија			САД		
	Корисне су	Користим их	Прецизније разговорно	Корисне су	Користим их	Прецизније разговорно
N	105	105	105	1112	1112	112
M	4,10	3,22	3,24	3,92	3,12	3,24
SD	0,843	1,18	0,90	0,818	3,38	0,942

Табела 2: Ставови према нормативним квалификаторима у Словенији и САД

Коначно, т-тест са независним узорцима проведен је да се анализирају подаци о прихватљивости у савременом стандардном језику у ужем смислу одредница са нормативним квалификаторима и без њих. Показало се да постоји статистички значајна нижа прихватљивост за одреднице са квалификатором ($M=3,09$, $SD=1,27$) него за одреднице без њега ($M=3,34$, $S=1,25$); $t(2158)=-4,72$, $p=0,00$. Такви су и резултати из Словеније: са квалификатором ($M=2,58$, $SD=1,28$) и без њега ($M=2,94$, $S=1,30$); $t(838)=-4,05$, $p=0,00$, те у САД са квалификатором ($M=3,04$, $SD=1,34$) и без њега ($M=3,67$, $S=1,21$); $t(894)=7,38$, $p=0,00$. О резултатима у последње двије средине више у Врбинц и др. 2020.

5. Закључци

На крају се о резултатима овог истраживања може рећи слjedeће. Како је у питању истраживање случаја, не ради се о уопштеним и категоријским тврдњама, него о индикацијама које би требало провјерити у наредним ширим истраживањима. Лексикографи користе различите стратегије при приписивању постојећих нормативних квалификатора и сматрају њихов тренутни репертоар достатним. Они су свјесни да је улога једнојезичника у друштву ограничена, али да нормативни квалификатори имају утицај на кориснике.

Ово се потврђује и у испитивању корисника. Прво, тип нормативног квалификатора има различит ефекат у смислу да постојање примарног нормативног квалификатора има јачи ефекат за неприхватање одреднице у савременом стандардном језику у ужем смислу од секундарног квалификатора. Друго, присуство квалификатора утиче на то да је одредница мање прихватљива у савременом стандардном језику у ужем смислу од сличне одреднице која нема квалификатор. Кад су ставови у питању, видимо да је њихова когнитивна компонента израженија од бихевиоралне.

Уз то, ове налазе треба потврдити у даљим ширим истраживањима на репрезентативном узорку (а, уз сва ограничења, налази овог истраживања случаја ојачани су готово идентичним резултатима из Словеније и САД), практична сазнања релевантна за лексикографски рад јесу слједећа. Прво, треба обратити пажњу на нормативну улогу секундарних квалификатора. Њихов искључујући ефекат јесте мањи него код примарних квалификатора, али та разлика није велика. Друго, треба наћи начине да се смањи јаз између когнитивне и бихавиоралне компоненте става корисника према квалификаторима, тј. да они почну да обрађају више пажње на њих. Треће, а повезано с другим, треба наћи механизме појачавања ефекта присуства квалификатора. Разлика између етикетираних и неетикетираних одредница постоји, али она није драстична. Чини се да техничке могућности унутар електронских рјечника нуде прилику за јасније, пуније и више издиференцирано истицање ових квалификатора, па тако могу водити рјешењу побројаних задатака.

6. Списак литературе

- Hausmann, Franz Josef. „Die Markierung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: eine Übersicht“. Hausmann, Franz Joseph, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand and Ladislav Zgusta (Eds). *Dictionaries. An International Encyclopedia of Lexicography*. Vol. 1. Berlin/New York: Walter de Gruyter. 1989: 649–657.
- Smakman, Dick. „The Definition of the Standard Language: A Survey in Seven Countries“. *International Journal of the Sociology of Language* 218 (2012): 25–58.
- Svensén, Bo. *A Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press. 2009
- Šipka, Danko. „Exclusion Labels in Slavic Monolingual Dictionaries: Lexicographic construal of non-standardness“. *Colloquium* 1/1 (2016): 1–17. <http://colloquium.aau.at/index.php/Colloquium/issue/current>
- Šipka, Danko, Alenka Vrbinc, Marjeta Vrbinc. „Normative Labels in Slovene Dictionaries: Users’ and Lexicographers’ Perspectives“. *International Journal of Lexicography* 33/4 (2020):1–23. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecaa025>
- Vrbinc, Marjeta, Danko Šipka, Alenka Vrbinc. „Normative Labels in Two Lexicographic Traditions: A Slovene–English Case Study“. *Lexikos* 30 (2020): 1–22. <https://lexikos.journals.ac.za/pub/article/view/1604>

7. Прилози

7.1 Упитник за кориснике рјечника

1. Ако је у рјечнику употребљена једна од ових одредница, то значи да се та ријеч или њено значење раби у standardном језику (npr. vijesti koje čita voditelj, sudske presude, itd.). Uz svaku odrednicu odaberite jednu od ponuđenih mogućnosti.

ekspresivno	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad
ironično	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad
dijalekatski	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad
nepravilno	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad
razgovorno	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad
šaljivo	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad
vulgarno	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad
zastarjelo	☐ uvijek	☐ često	☐ ponekad	☐ rijetko	☐ nikad

2. Odrednice (npr. *razg.* – razgovorno, *vulg.* – vulgarno) koristan su dio rječnika.

- potpuno se slažem slažem se nemam mišljenja
 ne slažem se uopće se ne slažem

3. Kad rabim rječnik, obraćam pažnju na odrednice (npr. *razg.* – razgovorno, *vulg.* – vulgarno).

- uvijek često ponekad rijetko nikad

4. Uvođenje razlike među odrednicama *razgovorno* i *niže razgovorno*, kako je, recimo u ruskom ili slovenskom, bilo bi korisno u hrvatskim rječnicima.

- potpuno se slažem slažem se nemam mišljenja
 ne slažem se uopće se ne slažem

5. Riječi u masnom tisku rabe se u standardnom jeziku:

bàkšiš m razg. novac koji se daje kao nagrada za trud preko cijene usluge; manća (manča), napojnica, trinkgeld

- potpuno se slažem slažem se nemam mišljenja
 ne slažem se uopće se ne slažem

džumbūs m vreva, galama, graja; zbrka, nered [napraviti džumbus podići galamu, prouzročiti nered i zbrku]

- potpuno se slažem slažem se nemam mišljenja
 ne slažem se uopće se ne slažem

dèci (dèc) m (indekl.) razg., v. decilitar [popiti dva deci (vina)]

- potpuno se slažem slažem se nemam mišljenja
 ne slažem se uopće se ne slažem

šràfciger m razg. oruđe za zavrtnje i odvrtanje; odvijač, odvrtáč, kavicavida

- potpuno se slažem slažem se nemam mišljenja
 ne slažem se uopće se ne slažem

sekirati (koga, se) dv. živcirati, uzrujati/uzrujavati

☐ potpuno se slažem	☐ slažem se	☐ nemam mišljenja
☐ ne slažem se	☐ uopće se ne slažem	

auspuh m. ispušna cijev na motornim vozilima

☐ potpuno se slažem	☐ slažem se	☐ nemam mišljenja
☐ ne slažem se	☐ uopće se ne slažem	

halabuka ž razg. velika buka [dizati halabuku]; graja, vika, dreka, ur-nebes

☐ potpuno se slažem	☐ slažem se	☐ nemam mišljenja
☐ ne slažem se	☐ uopće se ne slažem	

děka¹ ž (D L -i, G mn děkā) dekagram

☐ potpuno se slažem	☐ slažem se	☐ nemam mišljenja
☐ ne slažem se	☐ uopće se ne slažem	

7.2 Структурирани интервју за лексикографе

1. Kakva je glavna uloga jednojezičnih rječnika (npr. Anićeva) u suvremenom hrvatskom društvu?
2. Tko su korisnici jednojezičnih rječnika i što u njima traže?
3. Kakv utjecaj na korisnike imaju odrednice tipa *nepravilno*, *razgovorno*, *žargonski*?
4. S kakovim teškoćama se srećete prigodom pripisivanja odrednica tipa *nepravilno*, *razgovorno*, *žargonski*?
5. Na osnovi kakovih kriterija ustvrđujete da riječ, odnosno značenje dobija odrednicu *razgovorno*?
6. Postoje li situacije gdje kolege imaju različita mišljenja o odrednicama *razgovorno*, *nepravilno*, itd.?
7. Na osnovi kakovih kriterija razlikujete odrednice *razgovorno* i *neformalno*?
8. Da li bi odrednice trebalo promijeniti za uporabu u elektroničkim rječnicima?
9. Kad dvojite o uporabi odrednica, pitate li kolege ili posežete za uputama?
10. Na osnovi kakovih kriterija ustvrđujete da riječ, odnosno značenje dobija odrednicu *zastarjelo*?
11. Na osnovi kakovih kriterija razlikujete odrednice *ironično* i *šaljivo*?
12. Na osnovi kakovih kriterija ustvrđujete da riječ, odnosno značenje dobija odrednicu *vulgarno*?

Danko M. Šipka

NORMATIVE USAGE LABELS: A CASE STUDY IN CROATIA

S u m m a r y

The author presents the results of structured interviews of seven Croatian lexicographers and a survey of 270 dictionary users in Croatia. The interviews and the survey alike were aimed at elucidating the understanding and the effects of normative usage labels (those that exclude a word, its form or meaning from the formal standard language variety, such as *colloquial*, *slang*, *obscene*, etc.). The results demonstrate that the lexicographers believe that these labels have an effect on their users. Lexicographers use a variety of criteria in assigning these labels and they believe that the current repertoire of these labels suffices, i.e., that no changes or additions are needed. The survey of the users shows that primary normative labels (those with primary purpose to exclude the word from the formal standard language variety, such as *slang*, *colloquial*, etc.) have a higher excluding effect than secondary normative labels (which mark something else, but have a secondary effect of excluding, e.g. *facetious*, *obscene*, etc.). The survey also demonstrates that *ceteris paribus*, the users find labeled entries less acceptable in the formal standard language variety than their unlabeled counterparts. Finally, the users consider these labels useful, but, when using dictionaries, they pay attention to them to a considerably lesser degree. Almost identical results have been obtained in two co-authored projects conducted in Slovenia and the United States. The takeaway from this case study is that normative dictionary labels matter, but that more can be done in making the users more aware of them.

Keywords: normative usage labels, Croatian lexicography, standard language variety, dictionary users, lexicographic strategies.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 189-203

UDK: 811.163.41'367

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54708745

Бојана С. МИЛОСАВЉЕВИЋ

Учитељски факултет у Београду

bojana.milosavljevic@uf.bg.ac.rs

ПАРЕНТЕЗЕ У ЛЕКСИКОГРАФСКОЈ ДЕФИНИЦИЈИ*

У раду је на корпусу Речника САНУ представљено више врста парентеза којима се лексикографске дефиниције са различитих аспеката уобличавају – са формалног и садржајног, са семантичког и функционалног. Циљ истраживања је био да се укаже на потребу изучавања парентетичких делова речничке дефиниције у контексту формализованих лексикографских поступака и конституисања лексикографског метајезика у Речнику САНУ.

Кључне речи: парентезе, семантичка дефиниција, лексикографски поштупи, лексикографски метајезик, Речник САНУ.

Уводне напомене

Предмет овог истраживања јесу парентезе – облик заградама заграђени искази у семантичком делу лексикографске дефиниције – на пример, ‘сплет шара на ћилиму (налик на кости човечје руке)’ у дефиницији основног значења покрајинизма *костџеница*, или ‘људско тело (измршавило, слабо)’ у дефиницији једног од секундарних значења речи *кост* и др.¹ Анализу смо спровели на корпусу ексцерпираним из четири различита тома Речника САНУ, углавном по 200 везаних страна насумично изабраних. Наш корпус чини преко 700 значењских дефиниција само пунозначних речи – речи које имају лексичко значење. Основни задатак истраживања је испитати које се врсте парентетичких допуна налазе у

* Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ Тај део дефиниције у Речнику САНУ дат је курзивом, али се овде наводи у једноструким знацима навода ‘’.

речничким дефиницијама, самим тим успоставити и типологију парентеза и увидети неке правилности у њиховој употреби у речнику, као и правилности у погледу њиховог садржаја, односно форме. Циљеви анализе су утврђивање улоге и значаја парентеза у семантичком обликовању речничких дефиниција, као и у конституисању лексикографског метајезика у Речнику САНУ, нарочито у погледу формализованих лексикографских поступака. У теоријско-методолошком смислу наша анализа се ослања на синтаксичко-семантичка и комуникативно-функционална истраживања парентеза.²

У дескриптивним речницима српског језика парентетичке допуне, односно глосе, као део лексикографског метајезика, врло су честе, и то у свим деловима речничког чланка – од одредничке речи до података о изворима којима се одредничка реч потврђује. А основни циљ употребе таквих заграђених напомена у речничком тексту јесте обликовање концизне и сажете дефиниције, која, упркос краткоћи и општости, претендује да укаже на појединости релевантне за разумевање значења речи и за њену употребу. О значају тих додатних информација о граматичким, лексичким и семантичким карактеристикама лексеме, датих у облик заградама, у виду напомена, глоса, како се у лексикографско-лексиколошкој литератури оне још и именују, и то са становишта системске лексикографије у смислу информација о семантичкој спојивости и моделу управљања одређене лексеме – о правилима семантичке, лексичке и граматичке спојивости, и о њиховом статусу у инвентару лексикографског метајезика код нас је писала С. Ристић (2006). Један од њених закључака је да у српској традиционалној лексикографији одсуствује системско описивање језичких јединица, као и то да „информације о спојивости, иако се по правилу дају у блоку дефинисања, не чине интегрални део дефиниције, него посебне зоне пре и после дефиниције ... и ...представљају [се] ... као њени додатни делови“ (Ристић 2006: 125). За илустрацију тих додатних делова у оквиру семантичке дефиниције речи, С. Ристић наводи, између осталог, препоруке дате у Упутству за изра-

² Парентеза, као уклопљени, уметнути израз, собом носи и одређено значење и има одређену функцију у оквиру датог текста, те представља другостепени језички исказ који функционише на фону других (главних) исказа (Grochowski 1986: 2). Парентетички израз је, у мањој или већој мери, синтаксички подређен додаток другом (главном, носећем) изразу, али није изван синтаксичке целине, већ је само пребачен у периферну раван. Саопштење које се парентезом даје односи се на главни, носећи израз. Парентезама се могу уводити нове информације, а могу се постојеће проширивати у виду коментара главне информације. Парентезе отуд имају велики број комуникативно-прагматичких функција у тексту; дакле, полифункционалне су – појашњавају, допуњују, прецизирају итд. (Андрамонова 2014; Фадеева 2007; Фадеева 2018).

ду Речника САНУ³ за представљање значења глагола *вириџи*. Наиме, у Упутству за израду Речника САНУ, у одељку који се тиче семантичког дефинисања речи, лексикографима се скреће пажња на следеће:

„Тачна је ... она дефиниција која не садржи ни мање ни више елементарна него што је потребно ... Исто тако, треба пазити да у дефиницију не уђу непотребне појединости, без којих би се значење већ и онако тачно разумело. У том погледу нарочиту незгуду представља дефинисање са уношењем у дефиницију оних момената који се нађу уз одговарајућу реч у примеру, али који уопште не спадају у семантичку суштину те речи ... Кад би у примеру за глагол ‘вирити’ стајало ‘Он вири кроз кључаоницу’, дефиниција тог глагола не би требало да гласи ‘кришом гледати кроз узан отвор’, што се и види из додатка ‘кроз кључаоницу’. Дефиниција би требало да буде без таквог додатка, а да се ипак спомене да он најчешће долази у обзир, и то на следећи начин: ‘вирити’ = ‘кришом гледати (обично кроз узан отвор)’. Заградом се показује да то што је у загради није више лексички садржај речи, већ обавештење о њеној примени“ (Упутство, члан 76).

Семантичко дефинисање речи, без сумње, лексикографима представља највећи изазов будући да је то, с једне стране, лексикографска вештина која се искуством стиче, а с друге стране, и одлика научне акрибије – крајње савесности, брижљивости и тачности у раду.

Полазећи од чињенице да постоје извесне закономерности у појављивању парентетичких исказа у оном делу дефиниције који се односи на значење речи, желели смо да испитамо употребу, значење и функцију тих заграђених, парентетичких исказа у семантичком делу дефиниција у Речнику САНУ.

Парентезе у Речнику САНУ – резултати истраживања

Како досадашња истраживања парентеза показују, постоји више врста парентеза. Критеријуми на основу којих се те врсте парентеза издвајају различити су (Подгајская И. М., према Дёмина 2017: 54; Горбачева 2019: 38; Брајовић 2004; Тошовић 2019: 488).

У нашем истраживању ми смо се при издвајању врста парентеза држали пре свега синтаксичко-семантичког и комуникативно-функционалног аспекта. Сходно томе, разликујемо следеће врсте парентеза у Речнику САНУ:

³ Реч је о рукопису за интерну употребу, који су својевремено сачинили наши познати лингвисти и лексикографи, истакнути сарадници Института за српски језик. Осим инструкција за израду Речника САНУ, Упутство представља и лингвистичко-лексикографска начела на којима се развијала и развија Београдска лексикографска школа. Првобитна верзија Упутства допуњавана је и још увек се допуњује. Детаљније о Упутству и овој школи в. Ристић 2007; 2014.

- почетне, уметнуте и завршне парентезе;
- парентезе глобалног карактера и парентезе компонентног карактера;
- синтаксичко-семантички независне и синтаксичко-семантички зависне;
- парентезе које указују на творбену семантику;
- парентезе које употпуњују лексичко значење речи, а које обухватају:
- парентезе које употпуњују граматичку компоненту значења;
- парентезе које употпуњују предметно-појмовну компоненту значења;
- парентезе које употпуњују конотативно-прагматичку компоненту значења.

Запажања у вези са издвојеним парентезама изнећемо у даљем нашем раду.

Према позицији у односу на текст семантичке дефиниције (микроконтекста), парентезе могу бити почетне, уметнуте и завршне. Почетне претходе тексту дефиниције, уметнуте се умећу између делова дефиниције и завршне следе након текста дефиниције. Парентезе се у дефиницији најчешће односе на контекст уназад, те се тако њима претходни садржај актуелизује – појмовно употпуњује и по обиму одређује. Такве парентезе се или умећу између делова дефиниције, тзв. уметнуте парентезе, као што је у опису значења медицинског термина *кома* ‘стање дубоке несвести (услед метаболичких поремећаја, тровања, тешке повреде лобање и др., што проузрокује и тешко функционално оштећење мозга) које често доводи до агоније и смрти’ или се дају на крају дефиниције, тзв. завршне парентезе, као код речи *махагоновина* ‘махагонијево дрво (као грађа у изради намештаја)’.

Парентетички искази у семантичком делу дефиниције у Речнику САНУ могу да се односе и на контекст унапред и на садржај који тек следи. На тај начин парентетичким исказима унапред се одређују координате разумевања одређеног појма (временске, просторне, друштвено околносне, политичке, ситуационе и др.). Такве парентезе јављају се у следећим значењима речи *милиција* – ‘(у социјалистичким државама) наоружане јединице које имају задатак да одржавају јавни ред и мир и штите друштвену и личну имовину’ и ‘(обично у земљама без регуларне војске) оружане јединице које се окупљају само у случају рата, народна војска’.

У зависности од тога да ли се парентезе тичу целе дефиниције или једног њеног дела, парентезе могу бити глобалног и компонентног карактера. Када се парентезе односе на садржину целе дефиниције, одно-

сно на значења речи у целини, реч је о парентезама глобалног карактера. Када се односе само на садржај једне компоненте у дефиницији, тј. на садржај једне речи или одређеног скупа речи које су ушле у дефиницију, говоримо о парентезама компонентног карактера.

На пример, у дефиницији значења речи *йечурка*, оквалификованог као неуобичајено, завршна парентеза односи се на значење целе дефиниције, свих речи у целини – ‘гљива која расте на земљи (за разлику од оне која расте на дрвету)’.

У дефиницији пак значења медицинско-ветеринарског термина *колџун* уметнута парентеза ‘(коња, овце итд.)’ доноси појашњење само за реч животиња која се јавља у дефиницији, и то тако што прецизира њен обим садржаја навођењем врста животиња које могу бити погођене болешћу која се именује термином колтун – ‘обољење коже *Phia rolonica* од којег се коса, као и дуља длака код човека и животиња (коња, овце итд.) слеplује у праменове’.

Према врсти синтаксичко-семантичке везе с речју или изразом употребљеног у дефиницији, парентезе могу бити независне, одн. факултативне, и имати одредбену функцију. Могу бити и синтаксичко-семантички зависне, одн. обавезне, те имати функцију рекцијских и нерекцијских допуна. У овом другом случају, парентезе доприносе структурно-семантичкој завршености речи или израза који се нашао у дефиницији и распоређене су по правилу десно од свог управног члана.

Синтаксички факултативне парентезе, и то две, налазимо, рецимо, у дефиницији основног значења придева *идејан* – ‘који је у вези с идејом, идејама (политичким, уметничким и сл.), који проистиче из одређених начелних схватања, погледа (на ствари, живот, свет и др.)’. Парентезом (*йолийичким, уметничким и сл.*) одређује се реч *идеја* (*идеје*) која је ушла у дефиницију, а парентезом (*на ствари, живој, свет и др.*) одређује се реч *йоглед*, употребљена такође у дефиницији. Парентезе према речима које одређују односе се као њихови атрибути.

Синтаксички зависну парентезу налазимо у дефиницији основног значења придева *корекџан*. Глагол *йонашаџи се*, употребљен за обликовање дефиниције придева *корекџан*, у датом значењу захтева рекцијску допуну – према некоме, односно према нечему, што се у парентези и назначује – ‘који се односи, који се понаша (према коме, према чему) како треба, како доликује, учтив, уљудан, пристојан, који одговара таквом, понашању’.

Парентезе у функцији синтаксичких допуна могу бити реализоване заменицама *неко, нешто* (у одговарајућим падежним облицима), што је учињено у дефиницији придева *корекџан*. Могу бити реализоване и конкретним језичким јединицама (именицама, синтагмама, па и зависним реченицама) уколико семантика речи која се дефинише то дозвољава,

као што је то учињено у једној дефиницији придева *недохваћан* – ‘недоступан чулима, недохватљив, скривен (погледу или слуху); нејасан, неодређен’.

У вези с тим је и следеће наше запажање.

Искази у парентезама могу бити реализовани различитим синтаксичким јединицама – једном речју, низом речи, као и синтаagmaма и зависним реченицама. Зависна реченица се у парентези ређе јавља од других јединица. Налазимо је у опису значења покрајинског придева *нездржан* – ‘који се не може судржати (да нешто не каже, да не ода тајну и сл.)’.

Све синтаксичке јединице, ако их је више од једне у парентези, најчешће стоје у напоредном саставном односу, асиндетски или полисиндетски повезане. Но, могуће су и друге врсте њиховог међусобног повезивања.

Као посебне, издвајају се и парентезе које указују на творбено-семантичку везу одредничке речи и лексичке јединице у парентези. На пример, творбено-семантичка веза одредничке речи *кордован* и страног топонима Кордова објашњена је у парентези – ‘фино учињена козја или овчја кожа (названа по шпанском граду Кордови у коме се некада израђивала)’.

И творбено-семантичка веза одреднице *незакључен* и глагола *кључићи* у значењу ‘почети радити нешто; урадити какав мали посао’ објашњена је у парентези – ‘на који се не ради никакав посао (у који се не „кључи“) (о дану посвећеном неком свецу); исп. кључити (1б)’.

У зависности од тога коју компоненту лексичког значења употпуњују, парентезе могу бити тројаке:

- парентезе које употпуњују граматичку компоненту лексичког значења речи,
- парентезе које употпуњују предметно-појмовну компоненту значења речи и
- парентезе које употпуњују конотативно-прагматичку компоненту значења.

Парентезе које употпуњују граматичку компоненту лексичког значења речи у Упутству за израду Речника САНУ јасно су назначене, имају типску форму и одређено место у тексту дефиниције⁴. У те парентезе спадају парентезе којима се указује на то да ли се реч која се дефини-

⁴ „Понекад није могућно обухватити у дефиницији све на шта се реч може односити, али ипак треба назначити из које је области оно што није доречено. На пример, код једног значења речи ‘блед’ као дефиниција би стајало: ‘који нема природног руменила, који је без животне боје’; али, да би се јасније видело које је то подзначење, да се не би погрешно протумачило да се то, можда односи на неке предмете, у загради ће се додати: ‘о лицу, кожи и сл.’ (тј. још и о образима,

ше одређује као појава, предметност, радња, стање, збивање или нешто друго. Имају форму у виду предлог „о“ + именичка јединица у локативу, нпр. *о човеку, о живој тињи, о осећању* итд.

Код именичких значења оваквим парентезама указује се на који појам се односи садржај исказан одређеном именицом – *некојанац* ‘онај који није окопан (о кромпиру)’.

Код придевских значења њима се прецизира носилац особине означене датим придевом (човек, животиња, биљка, предмет, појава или нешто друго) – *коренаси* ‘који се састоји од корена или кртола (о биљним плодовима у ширем, пољопривредном смислу)’.

Код глаголских значења парентезама овога типа казује се носилац ситуације означене датим глаголом, те је, у складу с тим, читаоцу јасније да ли се ради о радњи, стању, збивању – *којаши* ‘ударати, тући земљу (ногом, копитом) (обично о немирном коњу који стоји на једном месту)’.

У парентезе којима се употпуњује граматичка компонента лексичког значења речи спадају још и парентезе којима се указује на граматички контекст употребе речи, односно на то да ли се неко значење речи остварује ако је одредничка реч (обично или само) у одређеном морфосинтаксичком облику –

- у једнини или множини – именица *йечай* у значењу ‘(обично у мн.) мрља на кожи, длаци, у облику печата (1б), масница’ јавља се у множини, што је парентезом и назначено,
- у мушком, женском или средњем роду – придев *нејагњен* користи се само у облику женског рода када се говори о овци у следећем значењу ‘(само у ж роду) која се није јагњила (о овци)’,
- ако одредничка реч има обавезну рекцијску допуну – као нпр. глагол *лудеи* у једном свом значењу – ‘(за неким, нечим) безумно, страсно волети, обожавати некога, нешто, заносити се неким или нечим’,
- ако је придев у одређеном или неодређеном виду – нпр. придев *йисан* ‘(обично одр.) који има шаре, ишаран, шарен’,
- ако је придев у компаративу – *нејак* ‘(обично у комп.) који поседују недовољну борбену моћ, способност, слаб (у војном, одбрамбеном погледу)’ итд.

Ове парентезе улазе у поље формализованих лексикографских поступака у обради лексике и важни су не само у анализи и дефинисању

устима итд.), тако да је разумевање читаоца тиме упућено у потребном правцу“ (Упутство, члан 76).

граматичког значења речи већ и у анализи и у дефинисању лексичког значења речи⁵.

Као посебну групу парентеза, издвајамо оне које употпуњују предметно-појмовну компоненту значења речи. По функцији коју имају у дефиницији (микрoкoнтексту) бројне су. Неке од њих представљамо овде.

Парентезе којима се конкретизује опште значење речи. Парентезе овога типа садрже два или више истородна ентитета којима се конкретизује општи појам у главном тексту дефиниције (микрoкoнтекст). Иначе, како грађа показује, тај појам на који се парентеза односи и ентитети који га у парентези прате стоје у односу хипонимије, при чему појам изван парентезе има статус хиперонима, а пратећи ентитети у парентези статус хипонима. На пример, у опису основног значења глагола *комиџи* ‘одвајати, скидати спољни омотач (кoмушину, љуску, кору и сл.) с плода кукуруза, пасуља, ораха и сл.’ појмови у парентези *кoмушина*, *љуска*, *кoра* стоје у хипонимијском односу са појмом *сиољни (сиољашњи) омотач* и конкретизују опште значење спољног (спољашњег) омотача.

Исти тип парентеза налазимо и код основног значења глагола *кoџиџи*. Значење тог глагола јесте ‘одговарајућом алатком, оруђем (мотиком, будаком и сл.) разривати, обрађивати земљу’, где појмови *моџика* и *будак* у парентези стоје у хипонимијском односу са појмом на који се парентеза односи, тј. са појмом *алаџика*, *оруђе*, конкретизујући га на тај начин.

Друга подврста парентеза којима се употпуњује предметно-појмовна компонента значења речи јесу парентезе којима се илуструје типично, подразумевано значење речи. Овим типом парентеза наводе се типични или најбољи представници одређених општих категорија које се јављају у лексикографској дефиницији. Те представнике одређених категорија лексикограф уводи у дефиницију ослањајући се углавном на речничку грађу којом располаже. На тај начин се експлицира подразумевано, прототипично значење како оних категорија чији су представници конкретни објекти, тако и апстрактних категорија.

На пример, основно значење речи *кoџарица* у Речнику се дефинише на следећи начин: ‘направа исплетена од прућа, трске и сл. материјала, обично овалног облика и мањих димензија, која служи за преношење или држање разних ствари (најчешће воћа, поврћа, хлеба и др.), мања корпа,

⁵ Веза граматичких информација и семантичког дефинисања речи у Речнику САНУ била је предмет истраживања већег броја сарадника на изради Речника САНУ, што у појединачним научним радовима, што у докторским дисертацијама. Захваљујући тим истраживањима, рад на изради Речника константно се усавршава и унапређује. Упућујемо на нека од тих истраживања: Гортан-Премк 1980: 107–114; Ивановић 2011: 50–55; Марковић 2014: 69–91.

корпица, кошарица'. Како показује дата дефиниција речи *ко̄тарица*, под појмом ствари које се (пре)носе, држе у котарици подразумева се воће, поврће и хлеб и др.

Даље, парентеза у опису значења речи *нејач* 'оно што је беспомоћно, немоћно, изнемогло (деца, старци и др.)' показује да се под појмом беспомоћни, немоћни, изнемогли подразумевају, у првом реду, деца и старци.

Парентезом у значењском опису придева *неживасӣ* 'који нема основне особине живе (покретљивост, сјај и сл.)' као типичне особине живе илуструју се покретљивост и сјај.

Засебно се може говорити и о парентезама којима се допуњује значење речи – лексичко и творбено. Ове парентезе доносе додатну информацију, која, иако делује да је мање важна, заправо прецизира лексичко значење речи. Често објашњава и творбено значење речи будући да су описне дефиниције у једнојезичким речницима аналитички изрази (аналитичке експликације) творбеног значења речи. Можемо их поделити у више подтипова.

Парентезе с додатним описом појмова. Њима се прецизирају оне компоненте лексичког значења речи које се тичу квалитативних својстава означених појмова – нпр. изглед појма, тип, врста, грађа, састав, садржај, његова намена и др. Овај тип парентеза у нашој грађи потврђују следеће речничке дефиниције:

ко̄шао 'већи метални суд (обично од бакра) благо избоченог округлог дна, који служи за кување јела, загревање течности и сл., бакрач'.

ко̄лленик 'жица ка нитима (ткачким)'.

недуш 'узвик за вабљење краве (недуље)'.

Према корпусу, рекли бисмо да парентеза и појам на који се она односи граде синтагматску везу, где је појам изван заграда управни члан те везе, а појам у загради, парентези његов зависни, одредбени (атрибутивни) члан. Отуда се на формалном, синтаксичком плану, парентезе јављају у форми падежних атрибута – *већи мѣтални суд (обично од бакра)* или у форми конгруентних атрибута – *нӣшима (ӣкачким)* или у форми атрибутива – *крава (недуља)*.

У парентезе којима се допуњује значење речи убрајамо и тзв. енциклопедијско-фактографске парентезе. Оне садрже историјске, научне и др. изванјезичке чињенице важне за разумевање лексичког, али и творбеног значења речи. Такве парентезе налазимо у опису значења придева *колумбовски* 'који је као у Колумба (проналазача Америке), својствен Колумбу, проналазачки', затим у опису значења придева *нејак* 'придевак уз име српског цара Уроша (као ознака да није имао праве царске власти

и моћи)’, у опису именице *махмудија* ‘турски златан новац (дукат кован за време султана Махмуда II), који се употребљавао и као накит’.

Наша шира грађа показује да се енциклопедијско-фактографским парентезама идентификују личности, објашњавају називи појмова, дају године историјских догађаја, прецизира време, односно историјски период, дају географски подаци и др.

И парентезе с појмовно-термиолошким разрешењима и објашњењима спадају у парентезе којима се допуњује значење речи. Оне садрже појмовна и термиолошка разрешења речи које се појављују у дефиницији – нпр. *осџице* за *богиње* у дефиницији речи *коџлоноше* ‘прве мале богиње (оспице) које се појаве у неком месту’, затим *Велики њосџи* за *Коризму* у дефиницији речи *коризмен* ‘који је у некој вези с коризмом (који припада коризми, који је као у време коризме (великог поста) итд.)’, *дугме* за *џуце* у опису једног значења речи *коџчаџи* ‘бацати пуце (дугме) или копчу у јамицу (у дечјој игри копчања)’ итд.

Значење речи допуњује се и парентезама којима се експлицирају ситуационе појединости важне за остваривање и разумевање значења речи, а то су бића, предмети, појмови и др. ентитети који се дефиницијом обухватају, затим, где, када, како, у којој ситуацији, под којим околностима, под којим условима, због чега, ради чега, у које сврхе и др. се одвија, остварује оно што је дефиницијом речи представљено итд. И ево тих примера, таксативно наведених.

Парентезе којима се експлицирају ентитети обухваћени дефиницијом:

комбоваџи ‘(из)мешати, (по)мешати заједно (нпр. разне течне или чврсте материје)’

коџеризираџи ‘(из)боцкати (врх чира, пришта)’.

Парентезе којима се експлицирају места, у конкретном и апстрактном смислу, – где, одакле, из чега, у ком правцу, на ком месту се нешто остварује итд.:

колонизираџи ‘населити се, насељавати се (у неком другом крају, земљи и сл.), преселити се, пресељавати се’.

Парентезе којима се експлицирају временске околности, прилике – када, у којој ситуацији, у којим приликама се нешто остварује:

коџаџи се ‘играјући провлачити се испод руку других играча (у неким народним колима)’.

неисџегљив ‘који се не истеже, који се не може истегнути (при нормалној употреби); нееластичан’.

Парентезе којима се експлицира начин – како, на који начин, у ком погледу, у ком смислу се нешто остварује:

комсаџи ‘сећи, тргати (у комаде), комадати, кидати’.

нежии ‘чинити да неко постане нежан, мекушан, осетљив (у здравственом погледу), разнежавати’.

Парентезе којима се експлицира узрок – зашто, због чега, од чега, услед чега се нешто остварује:

койиисаџи ‘пропасти (од дуга, болести и сл.), настрадати’.

нем ‘који нема дар говора (због здравственог дефекта), лишен моћи, способности говора’

Парентезе којима се експлицира сврха, циљ, намера – ради чега, у које сврхе се нешто остварује:

койао ‘(обично са одредбом „парни“) уређај који служи за претварање воде у пару (у техничке сврхе), парни казан’

колчии ‘забијати колце у земљу (ради обележавања земљишта, везивања лозе, пасуља, граха и сл.)’.

Парентезе којима се експлицирају средства, оруђе, инструмент итд. неопходни за остваривање нечега:

койнуџи ‘мало закопати, загрепсти по нечему (мотиком или чиме другим)’.

И парентезе којима се проширује обим, опсег појмовног значења речи издвајају се као посебна врста парентеза. Проширивање обима, опсега појмовног значења речи чини се на два начина: 1) укључивањем још једног појма и 2) допуштањем и других могућности.

Парентезама се у опсег појмовног значења речи укључује други појам било као оно што је уобичајено, често, било као оно што је неуобичајено, несвакидашње, ретко.

У првом случају те заграде су са везником „и“ – почињу тим везником или почињу изразом „често и“. Налазимо их, на пример, у опису значења речи *махинација* ‘поступак којим се на непоштен (често и незаконит) начин остварује неки циљ, подвала, превара’, где се истиче да *махинација* не подразумева само непоштен начин него и незаконит, односно да се у појмовном значењу речи *махинација* непоштење и незаконитост преплићу.

У другом случају заграде су са прилогом „ретко, одн. ређе (и)“. Једна таква налази се у опису значења придева *џијан* – ‘(често уз придеве: „мртв“, „трештен“, „мортус“ и сл.) који се опио од алкохолног пића (ређе од других опојних средстава), опијен, напиток’. Њоме се особина означена придевом *џијан* појмовно проширује и на опијање и другим опојним средствима, а не само алкохолним пићем.

Парентезама се опсег појмовног значења речи може проширити и допуштањем неке друге могућности. Те парентезе почињу везником „или“, као и везником „односно“ у значењу ‘или/и’. На пример, у опису значења покрајинизма *коџа* ‘широка бела кошуља коју носе католички свештеници (или министранти) преко мантије (за време богослужења и др. обреда)’, парентезом са везником „или“ допушта се могућност да тај одевни предмет буде обележје и министраната, тј. оних који помажу свештеницима у богослужењу.

Поред наведених врста парентеза, ту су још и парентезе којима се сужава значење речи. Код ових парентеза, сужавање значења речи одвија се у правцу елиминисања двосмислености онда када се значење речи у датом контексту може двојако тумачити. У дефиницији покрајинизма *недуља* ‘име крави која се отелила (дошла на свет) у недељу’, употребљен је глагол *оћелили се*, који се у датом контексту може разумети и као ‘донети на свет теле’ када се говори о крави и ‘доћи на свет’ када се говори о телету и теладима. Парентезом се, као што наш пример показује, та значењска двосмисленост неутралише, и то тако што се у загради прецизира које од та два значења се актуелизује.

И за крај, наводимо још и парентезе које се тичу конотативно-прагматичке компоненте значења речи. Оне садрже податке о експресивној маркираности речи, односно о њиховој експресивној употреби, о илокутивној снази када се њима изражавају различита емотивна стања говорника – (не)задовољство, (не)одобравање, негодовање, потцењивање, омаловажавање и др. Јављају се у форми (*у исказивању ...*), (*за изражавање ...*) итд., а илуструјемо их следећим нашим примерима:

маџрак ‘безвредан, безначајан човек (у исказивању ниподаштавања)’

маџрак ‘безначајна, безвредна ствар, тричарија (обично по субјективној оцени)’

неки ‘за појачавање именичког значења (често иронично): особит, нарочит’

некакав ‘кад се указује на некога (на нешто) који је (што је) без нарочитих вредности, квалитета (обично с потцењивањем, омаловажавањем)’.

У нашем општем осврту на издвојене врсте парентеза рећи ћемо још и следеће. Дата систематизација парентеза свакако није коначна иако обухвата приличан број парентеза. Нису обухваћене све врсте парентеза које се јављају у семантичком опису речи. Такође, могуће их је другачије и класификовати, према другим критеријумима, као и детаљније описивати. Ово је једна од могућих класификација парентеза и њоме смо желели да скренемо пажњу на овај сегмент речничке дефиниције. Детаљније описивање верујемо да би се могло спровести на контролним корпусима и верујемо да би се откриле и друге лексикографске појединости ва-

жне за парентезе, нпр. доследност њиховог појављивања⁶, оправданост у одређеним случајевима, формализованост итд.

Закључне напомене

На основу спроведене анализе проистиче следећи наш закључак.

У Речнику САНУ јавља се велики број парентеза, које су и по структурним и по функционалним обележјима разноврсне. Имају значајну улогу у свим деловима лексикографске дефиниције. На формалном плану доприносе сажетости, краткоћи и економичности лексикографске дефиниције, а на садржајном плану њеној информативној обухватности и у погледу граматике и у погледу семантике речи.

Парентезе које су део граматичке дефиниције речи улазе у поље формализованих лексикографских поступака, који су у Упутству за израду Речника САНУ јасно теоријски описани и прописани и у пракси се доследно спроводе.

Оне које су део семантичке дефиниције речи у мањој мери се представљају у пољу формализованих лексикографских поступака иако се и код њих уочавају извесне закономерности у испољавању и функционисању. Нарочито се уочавају те закономерности у вези са позицијом парентеза у тексту дефиниције као микроконтексту. Уочавају се и у синтаксичкосемантичком и у лексичкосемантичком повезивању парентетичких делова дефиниције и главног текста речничке дефиниције, као и са функцијом коју парентезе имају у обликовању значења речи. Парентезе су тако и структурно и семантички и функционално уклопљене у лексикографску дефиницију, чинећи заједно с главним текстом једну органску целину.

Несумњиво је, дакле, да парентезе, као конститутивни елемент лексикографских дефиниција, функционишу и на нивоу јединица лексикографског метајезика. Отуд је испитивање парентеза у речничким дефиницијама целисходно у контексту испитивања формализованих лексикографских поступака за описивање значења речи, као и у контексту испитивања лексикографског метајезика уопште.

Литература

- Андрамонова, Наталија Алексеевна. „Семантико-функционални статус парентезы (на материале произведений Л. Н. Толстого)“. *Филология и культура* 35/1 (2014): 7–12.
- Брајовић, Тихомир. „Поетика парентезе“. *Књижевности и језик* LI/1–2 (2004): 1–21.

⁶ Прилози *мајчински*, *мајтерински* и *маћехински* припадају истој творбено-семантичкој групи речи и значење им се у Речнику САНУ типски дефинише, али заграђивање појединих делова те дефиниције ипак се код ових прилога не врши на исти начин.

- Горбачева, Елена Николаевна. „Распределение информации в тексте посредством парентетических конструкций“. У: Марк Яковлевич Блох, Елена Леонидовна Фрейдина, Елена Александровна Никулина (ред.). *Актуальные проблемы английской лингвистики и лингводидактики*. Сборник научных трудов. Выпуск 17. Москва: Национальный книжный центр, 2019, 36–43.
- Гортан-Премк, Даринка. „О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику“. *Наш језик XXIV / 3* (1980): 107–114.
- Дѣмина, Юлия Игоревна. „Репликативный парентетический дискурс“. *Scripta manent* 23 (2017): 52–57.
- Ивановић, Ненад. „Типичан граматички контекст речи и његова обрада у лексикографској пракси (на материјалу из Речника САНУ)“. У: Михаил Григорьевич Абрамзон (ред.). *Проблемы истории, филологии, культуры*. Международный симпозиум „Лексикография и фразеология в контексте славистики“. Вып. 3 (33). Магнитогорск. Новосибирск: ООО „Аналитик“, 2011: 50–55.
- Марковић, Александра. „Грамматика у српским речницима“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси: колективна монографија*, Београд: Филолошки факултет, 2014, 69–91.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Ристић, Стана. „Лексикографски метајезик и српска дескриптивна лексикографија“. *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006, 113–134.
- Ристић, Стана. „Прва лексикографска школа у Институту за српски језик САНУ“. У: Срето Танасић (ур.). *Шездесет година Института за српски језик САНУ: зборник радова*, књ. 1, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007, 131–149.
- Ристић, Стана. „Српске лексикографске институције. Београдска лексикографска школа“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси: колективна монографија*, Београд: Филолошки факултет, 2014, 27–54.
- Тошовић, Бранко. „Заграде у Андрићевим романима“. *Наш језик L/2* (2019): 488–492.
- Уједињено за издаву Речника САНУ*, Београд: Институт за српски језик САНУ, рукопис за интерну употребу
- Фадеева, Анастасия Ивановна. „Функции парентетических конструкций в англоязычных научных текстах“, *Вестник международного института рынка* 1 (2018): 146–151.
- Фадеева, Людмила Владимировна. „Парентеза в современных лингвистических исследованиях“, *Гуманитарные исследования* 24/1 (2007): 89–92.

*

Grochowski, Maciej. „Parenteza i metarečenica“. *Јужнословенски филолог XLII* (1986): 1–8.

Bojana S. Milosavljević

PARENTHESES IN THE LEXICOGRAPHICAL DEFINITION
(ON THE EXAMPLE OF THE SASA DICTIONARY)

S u m m a r y

In this paper we researched parentheses in the structure of the lexicographical definition. We have taken in consideration their syntactic, semantic and functional characteristics and, in accordance with these criteria, several types of parentheses have been singled out. The aim was to draw attention to parentheses as an important segment of the lexicographical definition and as the units of lexicographic metalanguage, which should be further investigated.

Keywords: parentheses, semantic definition, lexicographic procedure, lexicographic metalanguage, SASA Dictionary.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 205–221

UDK: 811.163.41'374

821.163.41.08-84:398

COBISS.SR-ID: 54709001

Наташа С. ВУЛОВИЋ ЕМОНТС,
Институт за српски језик САНУ
natasa.vulovic@isj.sanu.ac.rs

ЛЕКСИКОГРАФСКА КОДИФИКАЦИЈА И МЕСТО ОБРАДЕ ИЗРЕКА И ПОСЛОВИЦА У ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду се разматрају фразеолошко-паремиолошка истраживања и ставовишта која се тичу статуса паремиолошких јединица, изрека и пословица, у савременој лингвистици. Разматрани резултати пружају јаснију слику о природи и карактеристикама паремиолошких јединица, као и о њиховом месту обраде у описним речницима савременог српског језика, те претпостављају критеријуме за њихову могућу идентификацију и селекцију у оквиру фразеолошко-паремиолошког фонда српског језика. Узимајући у обзир теоријске поставке, као и практичне лексикографске поступке, наводе се могући начини диференцијације и места обраде изрека и пословица у будућим описним, фразеолошким, лингвокултуролошким и др. речницима српскога језика.

Кључне речи: пословица, изрека, статус и критеријуми места обраде, алинеја.

Уводне напомене

1.1. Савремена лингвистичка проучавања показују изражену тенденцију ка синтетизовању теорије и лексикографске праксе, чији су предмет обраде и јединице фразеолошко-паремиолошког нивоа. Развој

* Овај рад је настао у оквиру Одсека *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 склопљеним са Институтом за српски језик САНУ.

теорије фразеологије довео је до стварања фразеографије, као гране која изучава проблеме теоријске и практичне интерпретације фразеолошке и паремиолошке грађе у речницима различитог типа (општим – дескриптивним, фразеолошким – једнојезичним, двојезичним, вишејезичним, идеографским, аксиолошким, лингвокултуролошким и сл.), односно принципе теорије и праксе састављања фразеолошких речника. У другој половини 20. века фразеолози су истицали потребу да се фразеолошки (и паремиолошки) део речничког чланка не посматра само у улози додатка речничком тексту посвећеном лексеми, већ да може постати самосталан предмет лексикографије (Бапкин 1971: 37). Од тада се све већи број радова бави фразеографским питањима.¹

1.2. Предмет овог рада јесте начин кодификације и место обраде изрека и пословица у оквиру описних речника савременог српског језика (мисли се на Речник САНУ, Речник Матице српске и једнотомни Речник српскога језика²). Изреке и пословице, као саставни део фразеолошко-паремиолошких корпуса разнородних језика, проучавају се и у оквиру науке о књижевности, као и науке о језику, сваке у својим дисциплинама. Извесно је да спадају међу најстарије књижевнојезичке облике у којима су језички израз и искуствена мисао сједињени у константу. Још у средњовековну књижевност пословице су се прелиле преко изрека Менандрових у 13. веку, грчких и латинских мислилаца, као и из Светог писма, дакле знатно пре него што је хуманистичку Европу заплуснуо талас интересовања за паремиографску грађу после чувених *Адаћа* Еразма Ротердамског, а заинтересованост је расла и у доба просветитељства. Тако се и код нас у другој половини 18. века појавило дело Јована Мушкатировића *Причине илићи ио њростіому њословице* (Мушкатировић 1787), које је садржало обједињене античке и народне пословице и изре-

¹Лексикографија и фразеографија су блиско повезане, с тим што је лексикографија општија, старија и дубља по карактеристикама описивањем материјала, док се фразеографија развија тек последњих 50–60 година, појављивањем великог броја речника. До сада су објављена два једнојезична фразеолошка речника, први *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (в. Матешић 1982); други, *Фразеолошки речник српскога језика*, (в. Оташевић 2012), као и већи број двојезичних (српско-енглески, српско-немачки, српско-француски и др). У руској фразеографији постоји велики број једнојезичних фразеолошких речника различитог типа, а највећи број издања до сада има фразеолошки речник А. И. Молоткова (исп. Молотков 1967). Немачка фразеографија такође има више различитих једнојезичних фразеолошких речника, док је значајан извор за настанак нових речника, ексцерпцију фразеолошке и паремиолошке грађе представљао велики речник браће Грим (Jacob und Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch), који се израђивао у периоду 1852–1960. године.

²Наведени су скраћени називи за описне речнике српског језика: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XXI*, за који се користи и скраћеница РСАНУ, *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI* (РМС) и *Речник српскога језика* (РСЈ).

ке. Потичући из античке традиције, Светог писма или из богатог фолклорног искуства, оне су постале „израз својеврсне народне филозофије, постале су мера за човеков доживљај спољашњег и унутрашњег света и односа према свему што га окружује“ (Бојовић 2008: 36).

1.2.1. Вишеструко је паремиолошка грађа прожимала народну књижевност, чије су јединице постојале као самостална врста, као имплицитна порука лирске/епске песме, као експлицитна поента у завршном стиху, као закључак кратке приче, а и у фолклору. У науци о књижевности где се паремиолошке јединице проучавају као фолклорни текстови користе се термини *пословица* и *паремиографска фраза*, *пословични израз*, *паремијски израз* (Бојовић 2008: 35–42).

1.3. Различите вишелексемне и реченичне конструкције *in a ordinarius basis* су објављиване под обједињеним називом *пословице*, а аутори су у уводу обично давали назнаке о томе да се ипак ради о различитим конструкцијама. Тако је Мушкатиновић поменуо пословице и сентенције, Вук Караџић је већ у наслову указао на то: *Српске народне пословице и у обичај узетје ријечи*, а у предговору их је додатно описао речима: „штоно има ријеч, штоно стари веле, штоно бабе кажу“ (уочавајући разлику између гнома и елиптичних конструкција)³. Свакако ту спадају и фраземе (фразеологизми), али и поменуте две врсте језичких јединица као реченичне структурне форме које немају сасвим идентичан фразеолошко-паремиолошки статус.

1.3.1. У лингвистици, велики број фразеолога сматра да су такве конструкције део шире фразеологије, нпр. у радовима немачких фразеолога попут фразеолошко-фразеографског дела В. Фридериха *Moderne deutsche Idiomatik* (исп. Friederich 1966), потом и Бургера, који их проучава као фразеолошке јединице у ширем смислу (Burger 2003: 11). Савремени руски фразеолози у теоријским радовима и студијама често овакве форме анализирају под термином *фразеолошки изрази*, односно *усиљени изрази* (исп. Мелерович–Мокиенко 2008: 83–86). У српској лингвистици, поред поменутих, бележе се термини као *идиомајска фраза* (Мршевић–Радовић 1987: 14), затим *фразеолошки жанрови* (Пејановић 2013). Већина савремених фразеолога изреке и пословице издвојено анализира као паремиолошке јединице (Мокиенко 2014: 31; Котова 2003: 36; Алефиренко–Семененко 2009; Mieder 2012). Тако је, нпр., немачки фразеолог Фридерих у наслову фразеолошког речника дијахронијског типа којем грађа потиче из текстова који припадају средњевисоконемачком периоду диференцирао и указао на различите типове вишелексемних

³„Колико је мени до сад познато, у народу нашем нема имена за пословице, него кад се која хоће да рекне, обично се говори: штоно (има) ријеч, или: штоно стари веле, или: штоно бабе кажу“ (Караџић 1849).

конструкција које су ексцерпирани за речник „идиоми, пословице и остале вишелексемне комбинације речи“ (исп. Friederich 2006), а и Харалд Бургер је у новијим радовима диференцирао паремиолошке јединице као посебну класу (исп. Burger 2012).

1.4. Истраживања специфичне природе фразеолошких јединица⁴ која подразумева сложеност структурног облика, конотативну компликативност⁵ фразеолошке семантике, проблеме глобалног/компонентног значења и др. обележја допринела су успостављању критеријума према којима се одређује статус фраземе или фразеолошке јединице у ужем смислу. Утврђивањем диференцијалних карактеристика којима се фраземе разликују од осталих језичких јединица, а које су у пракси садржане у задацима који се постављају пред лексикографа (тичу се питања идентификације и селекције фразеологизама од осталих вишелексемних спојева, затим описа и утврђивања међусобних системских веза, како синтаксичких, тако и семантичких) већ су у науци дала резултате који су етаблирани доприносом бројних фразеолога, те се чини да је важно питање идентификације фразеологизама прилично расветљено.

Паремиолошке јединице: дефинисање, статус

2.1. Фразеолошке и паремиолошке јединице могу имати поједина заједничка обележја: компонентни састав, релативну устаљеност и сликовитост, репродуковање готовог облика, каткад уз конотативну функцију, али и разлике које фразему приближавају лексичком нивоу, а паремије синтаксичком нивоу. Највећи део паремиолошких јединица чине пословице и изреке, а поред њих бележе се и афоризми, сентенце, крилатице, формулаички експресивни искази, различити прецедентни искази, феномени који се односе било на одређени социум, заједницу или су универзалног карактера (Гудков 2003: 104), као реченичне форме којима се изражава жеља, чуђење и сл. формуле народних говора. На овом месту биће речи о карактеристикама изрека и пословица. Њихово обједињујуће својство јесте чињеница да се пословице и изреке сматрају стабилним реченичним конструкцијама, одређеним „клишеима“, који се активно користе и у усменом и у писаном говору. Као заједничке карактеристике пословица и изрека издвајају се и:

- а) лаконичност;
- б) стабилност и способност репродуковања;

⁴Термини фразеолошка јединица, фразема и фразеологизам користе се као синоними у раду, с обзиром на њихов статус, прилагођеност термиолошком систему српског језика и употребу у србистици (Вуловић 2017: 249).

⁵ О настанку и значењу термина „компликативност“ у фразеологији, а у вези са семантичким усложњавањем код фразеолошких јединица в. Вуловић 2016: 382.

- в) репродуковање у говорном акту;
- г) припадност уметничком стваралаштву речи;
- д) ширина употребе (Круглов 1990: 102).

2.2. Речник лингвистичких термина Р. Симеона дефинише *изреку* као „skup riječi koje čine leksičku, gramatičku ili stilističku cjelinu“, а *пословицу* као „potpun izraz misli koji izdržava dva dijela: slikoviti prikaz pojave te zaključak, sud ili pouku“ (Simeon 1969). Такође, у речнику се указује на то да наведени синоними „izreka, sentencija, krilatica, maksima“ итд., „ne znače isto ni po obliku, ni po sadržaju, ni po svojem postanju“ (Simeon 1969). У Речнику САНУ *изрека* је дефинисана као „сажето и кратко исказано опште искуство, морална поука и сл., пословица; мудра мисао, рефлексива“, а *гнома* пак уз квалификатор књиж. као „мудра изрека, сентенција, пословица“. С обзиром на то да се последњи до овог тренутка објављени 21. том овог тезауруса српског језика завршава глаголом *покуйиши*¹, треба очекивати у једном од наредна два тома дефиницију лексема *пословица* и њену поли или моносемантичку структуру. Речник Матице српске за *пословицу* бележи дефиницију: „кратка, сликовита изрека као израз животног искуства или мудровања, најчешће с поучним смислом, гнома“. Примарно значење лексема *изрека* у једнотомном Речнику српскога језика слично је претходним дефиницијама – „сажета и кратко исказана поука, пословица; мудра мисао“, док је лексема *пословица* дефинисана прецизније „сажета, завештајна формулација искуства, језгровито изречено опажање прихваћено у традицији, гнома“. Укратко, каткад су дефиниције изреке и пословице у описним речницима синонимичне, у складу с народним традиционалним мишљењем, понекад уз очевидно истицање гномског карактера пословице. Може се дати за право тврдњи Ј. Јовановић да за пословице, које представљају „посебан функционално-стилистички тип језичких и фолклорн(о-литерарн)их форми“, још увек нема јединствене дефиниције (Јовановић 2006: 32–33).

2.3. У лингвистици се полемисало и данас се полемисе о разликама и сличностима, а превасходно о параметрима диференцијације термина *изрека* и *пословица*, *поговорка* и *пословица*, *saying* и *proverb*, *Ausspruch* и *Spruchwort* (*Spruchwörter*, *Parömien*), те су се аргументи тicali садржаја, структурних и семантичких карактеристика, уз различита гледишта истраживача о независности статуса изрека и пословица. Још је Владимир Даљ у свом речнику *Пословицы русского народа* из 1862. године (који је до сада имао многобројна издања) указивао на те разлике сматрајући пословицу кратком параболом, судом као изразом кога одликује дводимензионалност: а) индиректност, слика, општи суд, б) примена, тумачење, поука (Даљ 1879: 53). Слично њему, Молотков истиче особину пословице да има и примарну и секундарну денотацију,

за разлику од изреке која има само примарну денотацију, тј. изражава директно значење садржаја (Молотков 1986).

2.3.1. У *Речнику лингвистичких термина* О. Ахманове изрека се у примарном значењу дефинише као фигуративни, алегоријски израз кога од пословице разликује његова синтаксичка недовршеност (Ахманова 1966), док Д. Розентал и М. Теленкова, поред тога, као посебне одлике пословице наводе и дидактичко значење, посебну ритмичко-интонацијску и фонетску структуру, паралелизам конструкција и сл. (Розентал–Теленкова 1976).

2.3.2. Слично томе, наводећи да су поједине фраземе настале од пословица, В. Мокијенко као диференцијалну специфичност пословице у односу на изреку истиче комплетну, потпуну структуру пословица (Мокиенко 2014: 32). Г. Л. Пермјаков види пословицу као затворену, потпуно „клишеирану структуру“ (Пермјаков 2001: 12), имајући у виду целовитост репродукције пословице, док изрека није затворена структура, већ структура која се може мењати или допуњавати у говору, наглашавајући да се пословице и изреке обично разликују по броју речи, граматичкој целовитости изговора, по комуникативним и синтаксичким својствима, као и по природи „стварне артикулације“.

2.4. Уопште узев, изреке и пословице разликују се према карактеру плана израза и плана садржаја (Алефиренко 2009: 245). План израза подразумева да је релевантно структурно обележје пословице то што увек има структуру реченице, тј. она је увек реченична конструкција, то је обавезни модел. Изрека се на плану израза може рефлектовати и као реченична конструкција, али може имати и краћу форму. Ово би значило да план израза паремииолошких јединица укључује структуру реченице (за пословице и за поједине изреке), али и структуру краћих форми (за изреке). Илустрација примерима:

пословице:

*ум царује, снага кладе ваља; ко високо леиши, ниско йада; леија реч
звездена враиша ойивара;*

нема леба без моишке;

изреке:

а) реченична конструкција: *нашла врећа закрийу; жив ми Тодор да
се чини говор; неће маца сланине; није за гуску сено;*

б) структура израза: *играчка йлачка; Благовесий ирийовесий; храна
и обрана*⁶.

2.4.1. Истичући обавезну потпуну, комплетну и затворену реченичну структуру као диференцирајуће својство пословице, може се претпо-

⁶ Примери су наведени из НПосл Вук и из Речника САНУ.

ставити да поменути лингвисти (а и други, уп. нпр. Жуков 2000: 9; Мартынова 1986) имају у виду структурно обележје реченичних изрека које се често јављају у облику елиптичне реченице. Најчешћи изостављени реченични конституент подразумева изостављање предиката или изостављање помоћног глагола, што имплицира да овакве конструкције имају експресивностилску функцију.

Примери изрека: *свака вашка обашка; ѿрисиѿа, без ѿоѿа нишиѿа; жива жељо, кукурузна ѿројо; беда на ѿравога кривца* итд.

Такође, елиптичне синтаксичке конструкције настале изостављањем везника – асиндетске реченице (Пипер 2013: 521) до те мере могу бити експресивне да се не могу додавањем везника претворити у синдетске.

Примери асиндетских изрека: *ко жив, ко мрѿав; једна душа, једна гуша; ком оѿанци, ком обојци; разг. ко ѿуковник, ко ѿокојник* и сл.

2.4.2. Паремолошке јединице се иначе одликују употребом различитих временских глаголских облика у атемпоралном значењу, изражавајући значење које је релевантно за сва времена и за свако лице. Поједини истраживачи истичу употребу перфекта као диференцијално обележје изрека, односно чињеницу да изрека допушта употребу глаголског предиката у перфекту (Тарланов 1999: 39), тачније крњем перфекту.

Примери изрека: *нашао лонац ѿоклоѿац; ѿресла се гора, родио се миш; моја маѿи и његова маѿи на истиом сунцу веи сушиле; дошао гостѿ на голу костѿ; биле се јеѿѿрвице ѿреко свекрвице; ѿошѿо куѿио, ѿошѿо и ѿродао; мейла дошла, мейла ѿошла* итд.

2.5. Узимајући у обзир да је експресивност категоријална особина фразеолошко-паремолошких јединица, те се намера деловања на саговорника подразумева, може се рећи да план садржаја подразумева и семантичко-стилистичке карактеристике изрека и пословица, којима су паремолози такође у сегментима посвећивали пажњу. Оне се тичу значења и функција изрека и пословица подразумевајући да пословица својим значењем изражава општи, генерални суд о низу сличних ситуација, док значење изреке изражава општи однос говорника према сличној ситуацији, особи, појави. Према томе би функција пословице била утицај на саговорника, а код изреке је то израз општег расположења, мишљења у вези с неком ситуацијом, појавом, особом (Ройзензон 1965; Круглов 1990: 153). Тако нпр. пословица *ко другоме јаму коѿа, сам ће у њу ѿасѿи* служи као поука у ситуацији када неко другоме припрема замку, зло и сл., те ће сам од свог наума настрадати. Пословица *гвожђе се кује (гвожђе ваља коваѿи)* док је *вруће* у структури значења садржи препоруку да повољну прилику за неки посао треба искористити одмах, док значење концептуално сличне пословице о раду – *ѿо ѿоруци вуци месо не једу* изражава поуку да је најбоље сам урадити свој посао, не очекивати да то неко други уради.

Изреке *йознајем тѣ, лонче, и йр(и)је сам тѣ гребало* (разг. *знам тѣ, йушко, док си йишићоль била*) или *лези лебу да тѣ једем* („каже се некоме ко је нерадник“) изражавају негативан став говорника према саговорнику, а у примерима попут *нога му нози добро не мисли* (у значењу: „зао је, пакостан је, никоме добра не мисли“) или *много је мачку говеђа глава* (у значењу: „то је превише за њега, њу“) изражава се негативан говорников став према трећем лицу. Иронијско-шаљиви стилски елемент значења изреке *исйод муре сйо (деветй) љавола вуре* („каже се за особу која је најзглед мирна, а у ствари враголаста“) такође имплицира треће лице. Изрека *није йа чизма за йу ногу, не иде йа чизма на йу ногу* (у значењу: „не може то тако, не иде то тако, не одговара то ту“) изражава став учесника говорног чина према одређеној ситуацији. Тако и значење изреке *йојео вук магарца* („каже се када нека непријатна ствар или скандал прођу“) квалификује ситуацију у којој се човек нашао.

2.5.1. Оваква поларизација би дала за право многим паремиолозима који тврде да се пословица и изрека разликују према неким семантичким параметрима:

- а) начину изражавања суда у говорном чину;
- б) изреке изражавају само наговештај, примену, асимилацију, упоређивање, квалификују изглед или карактер особе, догађаја, појаве или предмета, дакле, представљају концепт, што их приближава фразеолошким јединицама;
- в) за разлику од пословица, које изражавају масовну народну оцену, народну мудрост, изреке су лишене директног уопштеног поучног значења, ограничене су на алегоријско тумачење било ког животног феномена, а такође немају карактер потпуног суда (Рыбникова 1961, Снегирев 1996). Коначан, потпун суд одлика је пословице, док изрека садржи „елемент просуђивања“ (Мартинова 1986: 9). Коначно, овај параметар означава гномски карактер пословице и одсуство гномског карактера код изреке;
- г) пословица има генерализујућу функцију, док изрека специфичну индикативну семантику (Тарланов 1999: 8) и номинациону функцију у говору. Ово значи да, за разлику од пословица, изреке не преносе уопштену оцену било ког животног феномена. Основна функција пословице јесте интенција, и то утицање поуком на саговорнике и на слушаоце, иако она има и друге комуникационо условљене функције. Категоризација, квалификовање и општеприменљив суд условљавају дводимензионалност семантике пословице;
- д) изрека се може идентификовати помоћу синонима (*кад се сасйану два йейка у недељи* „никад“, метни то врапцу на реп „лажеш“ и сл.).

2.6. Компонентни састав обично семантички прозирнијих паремииолошких јединица каткад допушта варирање у савременом језику, које доводи до преосмишљавања, тзв. каламбура, деградирања структуре изреке и пословице, те стварања посебног жанра у разговорном, публицистичком стилу или у жаргону, посебно језику интернета – антипословица / псеудопословица (нпр. *ко другоме јаму која, физички је радник; ко рано рани, цео дан зева* итд.). У европској лингвистици су посвећене студије овој проблематици (исп. нпр. Вальтер–Мокиенко 2005; Mieder 1998), а у србистици је објављен *Речник српских антипословица* Ђ. Оташевића.

Критеријуми за место обраде пословица и изрека у описним речницима

3.1. Лексикографском интерпретацијом фразеолошких јединица, традиционално укључених у речнике општег типа под одредницама које су њихове лексичке компоненте, као и лексикографском кодификацијом, местом обраде, те формирањем базне фразеоформе и интерпретацијом значења такође су се бавили бројни домаћи и страни лингвисти (исп. Бушуй 2010). Питањима лексикографске обраде фразеолошке грађе у описним речницима српског језика, њеном статусу и кодификацији посвећено је неколико радова у србистици (Мршевић–Радовић Д. 1982; Дешић 2014; Вуловић 2017).

3.2. У лексикографској пракси израде описних речника уобичајено је да се различити устаљени структурно-семантички вишелексемни спојеви (предлошко-падешке, глаголско-именичке и реченичне конструкције) обрађују у последњем делу речничког чланка, после лексемних значења. Већи део такве грађе обједињен је Речнику САНУ под квалификатором Изр. (израз). Разматрањем наведене грађе, уочава се да се тим квалификатором најпре означавају и наводе термилошке синтагме, а потом одвојене фразеологизиранименичке синтагме, па издвојене увученим редом глаголско-именичке и реченичне конструкције, које осим фразеологизама садрже и облике који спадају у предмет проучавања фразеологије у ширем смислу (ту су: перифразе, изрази, поздраве, клетве, узречице, блаже псовке итд.), фразеолошке јединице, прецедентни искази, клетве, поздравне форме, узречице, блаже псовке, неке изреке (исп. Вуловић 2017: 262). На пример, под одредницом *оружје* у Речнику САНУ обрађено је двадесетак термилошких синтагми (артиљеријско, атомско, биолошко, ватрено, минско-експлозивно, нуклеарно, ручно, хемијско, хладно оружје итд.) и толико и других именичко-глаголских конструкција. После квалификатора Изр. у Речнику САНУ следи засебни квалификатор НПосл (народне пословице).

3.2.1. У једнотомном Речнику српскога језика за поменуте конструкције користи се симбол испуњеног црног круга ● (емоци, уникод знак) уместо квалификатора Изр. за изразе, док се квалификатор НПосл ређе користи. Ово не чуди стога што је велика разлика у намени и типу речника, те су у Једнотомник ушле само најфреквентније конвенционално потврђене изреке и пословице, док Речник САНУ има и темпорално, и локусно и варијантно шири корпус (осим Мушкатиновићеве, Даничићеве и Вукове збирке пословица, у грађу улазе и пословице које је прикупио Мијат Стојановић, грађа из дијалекатских речника, нпр. *Фразеологија сјраха и наде у њиројском говору* и *Фразеологија омаловажавања у њиројском говору* Драгољуба Златковића, а затим и из приложених збирки речи, нпр. Милана Влајинца). За разлику од наведена два описна речника, Речник Матице српске нема засебну алинеју за НПосл, већ све вишелексемне конструкције обрађује, тј. наводи под квалификатором Изр., не правећи разлику (ни у визуелно-графичком смислу) између именичких или глаголско-именичких конструкција у односу на реченичне и пословичне форме. Наравно, начин формирања и навођења фразеоформе у описним речницима је сличан, с тим што Речник САНУ пружа илустративни материјал, односно изворе и за последњи део речничког чланка, а карактеристично је то што Речник САНУ и једнотомни Речник српскога језика имају засебну алинеју, и то под квалификатором НПосл (народне пословице).

3.2.2. Што се тиче метода навођења ових језичких јединица (изрека и пословица) у описним речницима савременог српског језика принцип је углавном исти као и код фразеологизама – лексичко-граматички, ређе семантички. Обично се фразеолошко-паремиолошке јединице наводе у оквиру лексикографског чланка оне именице која улази у њихов компонентни састав, понекад под глаголом, придевом, бројем као одредницама, а каткад и под прилошком одредницом. Углавном се обрађују као и остале вишелексемне конструкције под пунозначним речима, али уколико се лексикограф, радећи на тезаурусу или специјалном фразеолошком речнику, нађе пред дилемом да ли унети и обрадити грађу коју затекне у оквиру своје секције и под нпр. предлогом, уколико су већ обрађене друге лексичке компоненте у речнику, он ће сматрати да је неопходно и нужно забележити грађу, макар се тиме донекле и нарушила концепција места обраде. Такав пример нпр. представља фразеолошка грађа обрађена под квалификатором Изр. у оквиру предлога *између, изнад, испред, над* у Речнику САНУ.

3.2.3. Засебно питање представља место обраде паремиолошких јединица у оквиру одређене одреднице. Имајући у виду све оно што су истраживачи истакли као параметре диференцијације, али и идентификације изреке и пословице, аутори речника пословица и изре-

ка суочавају се са практичном потешкоћом разликовања тих језичких јединица. Не чуди да се лексикограф при изради описног речника и идентификовању и одређивању места обраде неке изреке или пословице нађе у *finem mortuorum* позицији. Појаснићу неколиким примерима одређивање места обраде у поменутиим речницима.

3.3. Један од начина класификације паремиолошке грађе примењен је при лексикографској обради у Речнику Матице српске, где су све вишелексемне конструкције обрађене под квалификатором *Изр.* (овај квалификатор није наведен у списку скраћеница, али се у Предговору наглашава да су све вишечерне конструкције „именоване као фразеолошки изрази“), те тако и изреке и пословице. Дакле, то је један модус, и то потпуно уопштен, обједињујући, због чега РМС није релевантан за даљу разраду теме. Овом приликом ваља напоменути и да се пословице и изреке каткад у дескриптивним речницима користе и као илустративни материјал лексемног значења, што није неуобичајено, али би требало забележити изреку или пословицу и под именичком компонентом у последњем делу речничког чланка. На пример, под секундарним значењем лексеме *йеца-йи* у Речнику САНУ дат је илустративни пример – *кога су гује йецаље, йај се и гушйера боји*, док се не наводи нити дефинише („ко је много страдао, плаши се и од безазлених ствари“) под именицама у последњем делу речничког чланка.

3.3.1. Лексикографско навођење пословица. Заједничко Речнику САНУ и Једнотомнику јесте да се обрада пословица углавном обавља под квалификатором НПосл: *йас који лаје не уједа; ко с ђаволом йиикве сади, о главу му се лујају* „ко се удружује с рђавом особом, излаже се непријатности“; *йечени голубови не йадају с неба; једна ластја не чини йролећа; од два лица образ не може бийти; не може се од сваког йања свейац исклесайи; ко рано рани две среће граби; како йосијеш, онако ћеш и йожњейи* „како ко ради, онако ће и проћи“; *ко йебе каменом, йи њега љебом*. Ређе се дешава, и то у Једнотомнику, да су пословице нпр. *боље врабац у руци него голуб на грани; умиљайо јагње две овце сиса; йиха вода брег рони; гвожђе се кује док је вруће* обрађене под квалификатором Изр(аз), а не под НПосл. Прва пословица није забележена у Речнику САНУ ни под одредницом *врабац*, ни под одредницом *голуб*, што би уобичајени принцип навођења подразумевао, те претпостављамо да ће услед овог пропуста вероватно бити регистрована под одредницом *рука*. Другу, трећу, као и четврту пословицу Речник САНУ региструје код именица и под квалификатором НПосл. Тако је и пословица у *лажи су крайке ноге (у лажи је йлийко дно)* („неистина, обмана, брзо се открије“ (НПосл Вук)) идентификована као пословица и обрађена под квалификатором НПосл у оквиру обраде именице *лаж* у Речнику САНУ, док је у Једнотомнику обрађена у оквиру израза.

3.3.2. Лексикографско навођење изрека. Када је реч о изрекама, ексцерпираним најчешће из различитих збирки пословица, њихово место обраде је често флукуално. Тако су у Речнику САНУ међу изразима (под квалификатором *ИЗР.*) обрађене изреке: *и ми коња за њрку имамо* („и ми имамо шта показати, чиме се похвалити“); *куд ће суза него на око* (обраћање некоме за кога се унапред сматра да ће помоћи“), *где би било коло без Кокана* („каже се за онога који се у све меша“); *лези лебу да тије једем* („каже се некоме ко је нерадник“), а и у Једнотомнику, нпр. *држи воду док мајстори оду; није шија него враи; тио и враици знају, тио већ и враици* (*иод сирехама, на крововима и сл.*) *цвркућу* (*иричају и сл.*) („то је свима познато, то сви знају“); *биће гаће, само не знам кад ће* (у значењу: „десиће се, само је питање када“).

Други модус подразумева место обраде изреке заједно с пословицама или засебно, али под квалификатором НПосл. Примери из РСАНУ: *ијрла баба лан да је [јој] ироће дан* (каже се кад неко ради неки непотребан посао само да би прекинуо време“); *лаж чуо, лаж казао* („како сам чуо тако и казујем“) (НПосл Вук); *док се један не отијегне, не може други да се ироијегне; кад га (ме, тије) иожелео, онда га (ме, тије) и видео* („каже се кад се не жели виђење, сусрет са неким“) (НПосл Вук); *да нема носа, ијасао би ијраву* („каже се за приглупа, ограничена човека“). Тако је и изрека *исјод мире сјо (девети) ђавола вуре* обрађена у оба речника под квалификатором НПосл.

3.3.3. У једнотомном Речнику српскога језика је међу изразима обрађена изрека: *нашла врећа закрийу* („нашло се двоје који једно другом одговарају, приличе“), која је у Речнику САНУ била дефинисана у оквиру обраде лексеме *врећа* под квалификатором НПосл, заједно са правом пословицом *ијразна врећа усјравно не може да сјоји* („оно што је без садржаја не вреди“) (НПосл Вук).

3.3.4. Пример диференцијације изреке и пословице, а у складу с тим и додељивање различитог места обраде изреке и пословице показале се на неколиким примерима. У оквиру лексикографске обраде лексема *вода* и *иогача* у Речнику САНУ могу се уочити диференцијални приступи. Код лексеме *вода* изрека *досја (много) ће доије воде ироијећи (Савом, Дунавом или др. реком)* („проћи ће много времена“) обрађена је међу изразима, док је пословица *ијиха вода брег рони* обрађена под квалификатором *ИЗР.* (уз изреке). У оквиру лексикографског чланка лексеме *иогача* покрајинска изрека *иојео иогачу, иа дошао* („каже се за неког ко се брзо вратио с пута“) обрађена је међу изразима, док су пословице *зрно до зрна иогача, камен до камена ијалача* и у *раијара црне руке, а бијела иогача* наведене под квалификатором НПосл.

Под одредницом *ваијра* у једнотомном Речнику српскога језика диференциране су изрека и пословица, тако што је изрека *где има дима,*

има и ваїре („кад се нешто прича, ту има донекле и истине“) обрађена међу изразима, а пословица *ко се дима не надими, он се огња не нагрија* (*їшай се ваїре не нагреја*) („да би се у нечему успело, уживало, човек треба претходно да се помучи, да поднесе тешкоће, жртве“), под квалификатором НПосл.

Закључна разматрања

4.1. Традиционално и најчешће, изреке и пословице су проучаване углавном из психоетнолошке и културолошке перспективе (Јеротић 2009; Јовановић Симић 2014), ретко лингвистичке (Јовановић Симић 2006), али без дубљег фразеолошког истраживања. У славистици су истраживања лингвиста последњих деценија усмерена у том правцу, али је чињеница да тренутно практично ниједан описни, а такође ни већина фразеолошких речника (осим појединих сепаратних, као што је *Большой словарь русских њоговорок* В. М. Мокијенка и Т. Г. Никитине из 2008. године) није у стању да пружи јасну жанровску дистрибуцију језичке грађе у пословице и изреке или да изузме друге језичке јединице сличне по структури и семантици, које имају паремиолошки статус, али не одговарају у потпуности дефиницији пословице или изреке. Такви микротекстови, настали процесом језичке економије завређују посебна истраживања, каква деценијама уназад постоје за фразеолошке јединице. У фразеологији је статус фразеолошке јединице већ изучен, утврђен и јасан, те и њене диференцијалне одлике у односу на паремиолошке јединице, као што је једна од важних на семантичком нивоу та да се у семантичкој структури фраземе унутрашња форма никада не подудара са фразеолошким значењем, док је код паремијских конструкција та подударност максимална (Мелерович–Мокиенко 2008: 93).

4.2. Узимајући у обзир резултате истраживања и различита гледишта фразеолога о независности статуса изреке и пословице, теоријски основ који се може односити на лексикографску кодификацију места обраде израза и пословица у разматраним описним речницима српског језика и обраду изрека као израза јесу поставке И. М. Снегирева и В. П. Жукова (Снегирев 1996; Жуков 2000), који изреку сматрају сличнијом фразеолошкој јединици по сигнификативно-денотативним параметрима, док је гномски карактер експлицитни параметар који десигнира квалификатив *НПосл.* и пословице уопште. При одређивању места обраде изрека и пословица неизоставно треба узети у обзир како експликацију и сигнификацију обима семантичке информације, тако и предметно-логички садржај.

4.3. За даља истраживања која би се тичала диференцијације изрека и пословица као посебних врста устаљених конструкција, утврђивања

њихових различитих обележја и функција, неопходно је проширити паремиолошки корпус. При томе би требало испитати наведене синтаксичко-семантичке и функционалне параметре којима се одликују ове паремиолошке јединице, те проверити и могућу улогу глаголских времена и начина. Посебно би се можда могло размишљати и о безличним партиципским реченицама, тј. о појави и функцији депацијентивног пасива код ових врста језичких јединица, посебно код изрека (нпр. *ниш' се шије*, *ниш' се йара*) зато што фрејм о тексту претпоставља да се, једном остварене, одговарајуће пропозиције поимају као да у њему стално постоје (Савова 2016). Такође, значајно би било испитати дводимензионалност пословица (истовремено присуство примарне и секундарне номинације), посебно имајући у виду оне чија је унутрашња форма сложена и чије значење није скуп значења лексичких значења.

4.4. Место обраде изрека и пословица у постојећим описним реченицама савременог српског језика је флукуално, без обзира на то што постоји засебна алинеја означена као НПосл (народне пословице). Уколико би се узеле у обзир наведене тезе Жукова и Снегирева према којима је изрека по својим карактеристикама ближа фраземи, то оправдава место обраде изреке под квалификатором Изр., тј. заједно са осталим изразима. При томе би требало водити рачуна о томе да оне буду визуелно издвојене увученим редом, као што су у Речнику САНУ издвојене термиолошке синтагме и именичке синтагме од глаголско-именичких и реченичних конструкција. Уколико би се убудуће, у новим описним или фразеолошким реченицама, диференцирале ове две врсте паремиолошких јединица, постоје следеће могућности:

- а) навођење под истом алинејом, али под новим квалификатором који би обухватио и изреке и пословице (могао би бити словни или знаковни);
- б) диференцијација и навођење изрека и пословица под засебним алинејама, уз различите квалификаторе;
- в) навођење изрека заједно са осталим изразима, али издвојених засебним редом.

4. 5. Посебну тему у вези са лексикографским статусом паремиолошких јединица би заузимала кодификација и формирање дефиниција изреке и пословице, узимајући у обзир досадашње формиране теоријске оквири, што није предмет овога рада, али неизоставно изискује даља, нова и опсежна истраживања на фразеолошко-паремиолошком корпусу српског језика.

Извори

- Карацић, Вук. Вук Карацић, *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узетије ријечи*, Беч: Штампарија Јерменскога манастира, 1849.
- Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књ. 1–6. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.

Литература

- Алефиренко Ф., Николай, Наталия. Н. Семененко. *Фразеология и паремология*, Москва: Флинта, Наука, 2009.
- Ахманова С., Ольга. *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Советская Энциклопедия, 1966.
- Бабкин М., Александр. *Новый академический словарь русского языка*, Ленинград: Проспект, 1971.
- Бојовић, Злата. „Паремја у књижевном делу“, *Зборник Машице српске за славистику*, 73 (2008), 35–42.
- Бушуй А., Татьяна. „Основы современной теории контрастивной фразеологии“, *Вестник Челябинского государственного университета* 29 (2010), 47–52.
- Вальтер, Хари, Валерий Мокиенко, *Ангийословицы русского народа*, Санкт-Петербург: Издательский Дом „Нева“, 2005.
- Вуловић, Наташа. „Експресивност фразеолошких јединица с компонентом *ђаво* у српском језику“, *Научни састанак лингвиста у Вукове дане* 45/1 (2016), 381–393.
- Вуловић, Наташа. „Принципи и методе лексикографске обраде фразеолошке грађе у описном речнику савременог српског језика“, У: Рајна Драгићевић (ур.), Путевима речи, *Зборник радова у часи Даринки Горшан-Премк*, Београд: Филолошки факултет, 2017, 259–274.
- Гудков Б., Дмитрий, *Теория и практика межкультурной коммуникации*, Москва: Гнозис, 2003.
- Даль И., Владимир. *Пословицы русского народа*, Кн. 1–2, Санкт-Петербург – Москва, 1879.
- Дешић, Милорад. „Обрада израза у српској лексикографији“. У: Рајна Драгићевић (ур.), *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014, 233–248.
- Жуков П., Влас. *Словарь русских пословиц и поговорок*. Москва: Русский язык, 2000.
- Јовановић Симић, Јелена. *Синтакса и стилсика српских народних пословица*, Књ. I, Београд: Филолошки факултет – Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Јасен, 2006.
- Јовановић Симић, Јелена. „Хумане поруке (српских) народних пословица“, *Узданица* XI/2 (2014), 7–20.

- Котова Ю., Марина, Ф. Л. Роль. „Челаковского в современной паремиологии“, В.: Jana Raclavská, *Parémie národu slovanských*, Острава: Filozofická fakulta, 2003, 35–39.
- Круглов Г., Юрий. *Русские народные загадки, пословицы, поговорки*, Москва: Просвещение, 1990.
- Мартынова Н. Анастасия, *Мудрость и красота. Пословицы. Поговорки. Загадки*, Москва: Современник, 1986.
- Мелерович М., Алина, Валерий М. Мокиенко. *Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка*, Кострома: Федеральное агентство образования, Костромской государственный университет имени Н. А. Некрасова, 2008.
- Мокиенко М., Валерий. „Параметры славянской паремиографии“, *Вестник Новгородского Государственного Университета* 77 (2014), 31–34.
- Мокиенко М., Валерий. Никитина Г., Татьяна, *Большой словарь русских поговорок*, Москва: Олма, 2007.
- Молотков И., Александр. *Фразеологический словарь*, Москва, 1967.
- Мршевић-Радовић, Драгана. „О критеријима који одређују место обраде фразеологизама у речнику“. У: Даринка Гортан-Премк, Драго Ђупић (ур.), *Лексикологија и лексикографија*, Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности – Нови Сад: Матица српска, 1982.
- Мршевић-Радовић, Драгана. *Фразеолошке глаголско-именичке синџагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет, Монографије, Књ. LX.
- Мушкатировић, Јован. *Причиће илићи по просјојому њословице*, Беч, 1787.
- Оташевић, Ђорђе. *Речник српских антијословица*, Београд: Алма, 2011.
- Оташевић, Ђорђе. *Фразеолошки речник српског језика*, Нови Сад: Прометеј, 2012.
- Пејановић, Ана. „Вукове Српске народне њословице и друге различне као оне у обичај узетие ријечи као фразеолошки и етнокултурни зборник“, У: Ненад Вуковић (ур.), *На извору Вукова језика*, Зборник радова са VII научног скупа Жабљак, 30–31. јул 2012. Жабљак–Шавник–Плужине: Фондација Вукове задужбине, 2013, 87–98.
- Пермяков Л., Г. *Пословицы и поговорки народов Востока*. Москва: URSS, 2001.
- Пипер, Предраг, Иван Клајн. *Нормативна грамаџика српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Ройзензон И., Леонид. *Внутренняя форма слова и внутренняя форма фразеологизма*, Ташкент: Фан, 1965.
- Рыбникова А., Мария, *Русские пословицы и поговорки*, Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961.
- Савова, Димка. „Депацијентивни пасив у српском језику“, У: Бојана Димитријевић (ур.), *Филологија и универзитет*, Тематски зборник радова, Наука и савремени универзитет 1, Ниш: Филозофски факултет, 2012, 55–67.
- Снегирев И. М. *Словарь русских пословиц и поговорок. Русские в своих пословицах*. Нижний Новгород, 1996.
- Тарланов К., Замир. *Язык. Этнос. Время*. Петрозаводск: Петрозаводский государственный университет, 1993.

*

- Burger, Harald. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003.
- Burger, Harald. „Sprichwort und Redensart: Gemeinsamkeiten und Unterschiede – theoretisch und textuell, synchron und diachron betrachtet“. In: K. Steyer (Ed.), *Sprichwörter multilingual. Theoretische empirische und angewandte Aspekte der modernen Parömiologie*. Tübingen: Narr, 2012, 45–78.
- Friedrich, Jesko. *Phraseologisches Wörterbuch des Mittelhochdeutschen: Redensarten, Sprichwörter und andere feste Wortverbindungen in Texten von 1050–1350*. Tübingen: Niemeyer, 2006.
- Matešić, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Mieder, Wolfgang. *Verdrehte Weisheiten Antisprichwörter aus Literatur und Medien*. Wiesbaden: Quelle&Meyer, 1998.
- Mieder, Wolfgang. *Proverbs: A handbook*. New York: Lang, 2012.
- Simeon, Rikard. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1–2, Zagreb: Matica hrvatska, 1969.

Nataša S. Vulović Emonts

LEXICOGRAPHIC CODIFICATION AND POSITIONING OF PROVERBS
AND SAYINGS IN DESCRIPTIVE DICTIONARIES OF CONTEMPORARY
SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

This paper presents phraseological-paremiological investigations and views regarding the status of paremiological entries, i.e. proverbs and sayings, in contemporary linguistics. Its findings offer a clearer picture of the character and features of paremiological entries, as well as of their positioning in the entry in descriptive dictionaries of contemporary Serbian language, thereby suggesting the criteria for their identification and selection within the phraseological-paremiological Serbian corpus. Having duly considered the theoretical framework as well as practical lexicographic procedures, we established some viable methods of differentiation and positioning of sayings and proverbs within the entry for the future descriptive, phraseological, linguoculturological and other dictionaries of the Serbian language.

Keywords: proverb, saying, status and criteria for their positioning in the entry, indent.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 223–238

UDK: 811.163.41'373.49

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54709513

Милица Љ. СТОЈАНОВИЋ
Институт за српски језик САНУ
Milica.Stojanovic@isj.sanu.ac.rs

ЕУФЕМИЗМИ И ЊИХОВА ОБРАДА У САВРЕМЕНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

Предмет рада је идентификација општих образаца и одређивање модела за обраду еуфемизама у описним речницима српског језика. Циљ рада је да се, на основу дефиниција, класификација и анализа изнетих у досадашњој литератури, дају одређене смернице на основу којих ће лексикографима бити олакшано препознавање и дефинисање еуфемизама. Еуфемизмима ће се прићи с лексикографског и лексиколошког становишта. У раду се истиче и потреба израде специјализованог речника еуфемизама у српском језику.

Кључне речи: еуфемизам, дескриптивни речник, речник еуфемизама, српски језик.

1. Уводне напомене

Предмет рада је идентификација еуфемизама као посебног лексичко-прагматичког слоја лексикона и њихова обрада у описним речницима српског језика у којима се еуфемизми издвајају као посебан слој стилски маркиране лексике. У раду ћемо указати на разлике између описних речника у којима су еуфемизми маркирани као стилски обележена лексика и специјализованих речника еуфемизама. За изучавање еуфемизама битно је утврдити како њихове опште лингвистичке карактеристике тако и тематска денотативна поља у којима се јављају. Имајући ово у виду, као циљ нашег рада поставили смо да на основу досадашњих сазнања о овом типу лексике дамо препоруке за њихову обраду у дескриптивним реч-

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

ницима на основу семантичке анализе овако маркиране лексике у описним речницима српског језика, *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ), *Речнику српскохрватског књижевног језика* (РМС) и *Речнику српског језика* (РСЈ). Лексичка, лексиколошка и лексикографска анализа еуфемизама и њихових особености спровешће се на лексици која је у савременим описним речницима српског језика (РСЈ, РМС и објављеним томовима РСАНУ) обележена квалификатором еуф. или се на неки други начин јасно указује да лексема припада том слоју (дефиницијом, напоменом у загради и сл.).

2. Досадашња истраживања еуфемизама

У досадашњим истраживањима српског језика, овом сложеном лингвистичком и комуникативном феномену посвећена је пажња у више радова. М. Дешић (1990) еуфемизме описује са тачке гледишта лексикологије и лексикографије. С. Ристић (2004) еуфемизме и еуфемизацију разматра са становишта конотације, експресивне лексике и социолингвистичког становишта. М. Ковачевић (2006) анализира еуфемизме и дисфемизме са позиције стилистике и као један од закључака наводи и то да су дисфемизми првенствено лексеме и најчешће стилски маркирани, док еуфемизми могу бити лексеме или перифразе и могу бити маркирани и неутрални. А. Горчевић (2011) еуфемизмима прилази из угла лингвистике и социолингвистике.¹

У руској и англистичкој литератури овај проблем је доста проучаван и нашао је своје место у радовима многих лингвиста (Кацев 1988; Крысин, 1996; Москвин, 2011; Сеничкина 2006; 2008; Allan, Burrigge 2006; Gómez 2009; Warren 1992 итд.). Еуфемизми се могу анализирати теоријски, како би се дефинисали и на тај начин тачно одредиле границе овог појма, и емпиријски, што подразумева анализу језичких средстава у употреби. У литератури постоји више приступа одређењу еуфемизама у којима се уочава заједничка тежња да се исцрпно представи суштина ове појаве и обухвате њене различите функције. Неки истраживачи придржавају се уског, строгог приступа еуфемизмима, те појам еуфемизам ограничавају само на табуе (Реформатски 1997) и опсцену лексику, те из ове класе изостављају друге типове еуфемизама. Други, на основу широког поимања ове појаве, еуфемизмима називају различита средства ублажавања израза, све речи или изразе који у одређеним условима замењују такве језичке јединице које се говорнику чине непожељним и не сасвим пристojним (Кацев 1988; Крысин, 1996; Москвин, 2011; Сеничкина 2006; 2008). Такође, могу се наћи дефиниције које су засноване

¹ О еуфемизмима у србистичкој литератури исп. и Лебда (1993), Ристић (2002), Матијашевић (2002), Radulović (2016).

на лингвистичким условима за препознавање еуфемизама (говорна фигура која се заснива на замени речи или фразе оном са мање нежељеним асоцијацијама²), као и дефиниције засноване на екстралингвистичким факторима које се фокусирају на ситуацију и прагматичку употребу еуфемизама³. С обзиром на то да не могу све језичке јединице вршити функцију еуфемизама, јер на њихову употребу утичу културолошки и социјални фактори, у науци се оправдано поставља и питање у којој мери те факторе треба узети у обзир при одређивању еуфемизама. Затим, поставља се и питање да ли су еуфемизми стилска фигура или не. Јасно је да је одређење еуфемизама доста тешко и да се лако могу помешати са другим начинима именовања, нпр. перифразом (*имамо финансијских тешкоћа* ум. 'немамо пара'); алузијом, мејозом, литотом и сл. Важан је и њихов прагматички аспект, а то је, поред табуа, и комуникативна интенција у виду љубазности, жеље да се саговорник или слушалац не повреди, не увреди или не шокира, па се због тога прикрива, маскира права природа проскрибованих појмова.⁴

Еуфемизми се могу проучавати на свим нивоима језика – фонолошким (метатеза: *једу*, *дерје*; ономатопеја: *ијији*, рима); морфолошким (творбена средства: префикс *не-*, *јри-* *неистина*, *јријији*, затим скраћенице, бленде, акроними); лексичком (синоними, антоними, хипероними *јо*, *оно*, *нешто*, колокације *боље место*); синтаксичком (елипса); семантичком (метафора, метонимија, перифраза, иронија); на нивоу текста су то прикладне фразе *знаш већ што*, формуле извињења *с ојрошћењем*; те на граfiјском (три тачке, звездике) и метајезичком (*реч на ј*), а у говору се у циљу еуфемизације користе паузе и одговарајућа интонација⁵.

Обично се еуфемизмама у науци прилазило са семантичког становишта и аутори су покушавали да одреде њихова тематска денотативна

² Дефиниција из Оксфордског речника, стр. 436.

³ Лингвопрагматички приступ еуфемизмама присутан је у раду Ковшове (2007). Према Ковшовој, еуфемизам је говорни чин и треба га изучавати у оквирима лингвистичке прагматике. На сличан начин је еуфемизам дефинисан и у РСАНУ – 'употреба блажих речи или израза уместо тешких, грубих, ублажавање', а тек метонимијом је изведено значење таква језичка јединица.

⁴ У савременој лингвистици јављају се три повезана аспекта проучавања еуфемизама – социјални, психолошки и лингвистички. Према социјалном приступу, у основи еуфемизације стоје друштвени, тј. морални, религиозни и политички мотиви. Под тим утицајем, називи предмета и појава који изазивају негативну оцену су забрањени, па се замењују прихватљивим ознакама. Под психолошким аспектом подразумева се преименовање предмета и појава који изазивају негативну емоцију (страх, стид, одвратност). Ново индиректно именовање неутрализује ту емоцију. У лингвистичком приступу одређују се услови употребе еуфемизама (в. Кацев 1988: 7).

⁵ Више о творби еуфемизама в. Купа (2007); Москвин (2011), одакле су и преузети примери наведени у овом пасусу.

поља. На основу лексичких и семантичких обележја најчешће су издвојена следећа поља: религија и празноверје, опасне и непожељне животиње, смрт и с њом повезане појаве, болести, називи одређених делова тела, физиолошке активности, пороци, болести зависности, непожељна физичка својства, финансије, увреде, клетве, политика итд. Ове групе, осим што могу да садрже читаве низове еуфемизама синонима, могу и даље да се деле, те се тако у оквиру групе религија и празноверје налазе заменска имена за бога, ђавола, вештице, разна натприродна бића и духове; поље смрти обухвата не само умирање (*ошћићи на боље месџо, љреселиџи се на други свеџи* итд.), већ и гробље (*месџо љоследњег љочинка*), сахрану (*исџраћај*), гроб (*љоследњи кревеџи*) итд.

С обзиром на то да еуфемизми могу да изражавају емоцију говорника и утичу на слушаоца, у вези са еуфемизмима треба истаћи и њихову експресивност и емотивну функцију⁶. Еуфемизми имају и естетску функцију јер говорник бира лепше и елегантније десигнате за феномене који иначе изазивају негативна осећања или срамоту. Нису све језичке јединице погодне за вршење функције еуфемизама, али уочљиво је и да сленг и лексика ниже тоналности може маскирати непријатан денотат (*џаџџак* еуф. ‘мушки полни орган’ РСАНУ).

3. Лексикографски приступ еуфемизмима

С лексикографске тачке гледишта, еуфемизми могу бити посебне речи или изрази који имају еуфемистичко значење или се могу јавити еуфемистичка значења у оквиру полисемантичке структуре речи или у изразима који су део општег лексикона. Еуфемистичко значење неке лексеме најчешће је једна реализација у семантичкој структури лексеме, нпр. *мушкосџи* 1.б. ‘у еуф. значењу: мушки полни уд, пенис’ (РСАНУ), али код неких лексема јавља се и више еуфемистичких значења, нпр. *добар* 11.б. еуф. ‘уместо зао, лош и сл., кад хоће да се избегне тешка, неповољна реч’; в. покр. еуф. ‘(...) туберкулоза’ (РСАНУ), *добраџ* 1. мед. нар. еуф. а. ‘мале богиње’, б. ‘врста пришта’ в. ‘главобоља’ г. празн. ‘зао дух који изазива болест’ (РСАНУ), *каменик* 3. еуф. (када се из празноверних разлога не жели поменути право име) а. ‘вук’ б. ‘болест’ (РСАНУ). Код придева *нелџ* у РСАНУ пре свих семантичких реализација у загради је након квалификатора еуф. наведено ‘(уместо ружан)’, а затим се наводе значења. Врло је мало речи којима је еуфемистичко значење инхерентно, тј. примарно и једино, нпр. лексеме *несџоменик* и *несџоменица* у РСАНУ имају општу дефиницију која обухвата све могуће реализације, јер се ове лексеме могу употребити за означавање различитих денотата чија права

⁶ То није специфичност свих еуфемизама, јер су еуфемизми обично неутралне или позитивне конотације.

имена не треба спомињати, што се у речнику наводи у загради као додаток дефиницији – ‘о опаком злом човеку, о опасној животињи, тешкој болести и сл.’⁷ Такође, у РСАНУ присутна су два начина обележавања еуфемизама – квалификатором еуф. и формулом – ‘у еуф. значењу’.

3.1. Обрада у речницима

Прегледом речника закључили смо да је у РСАНУ, у односу на обим речника, издвојено мало еуфемизама и еуфемистичких значења (1. том – 1; 2. том – 7; 3 –16; 4 –32; 5 – 12; 6 – 1; 7 – 1; 8 – 3; 9 – 5; 10 – 5; 11 – 15; 12 – 5; 13 – 4; 14 – 5; 15 – 18; 16 – 6; 18 – 7; 19 – 14; 20 – 11), те да ни РМС (44) ни РСЈ (31) не одликује честа употреба овог квалификатора. Увид у речнике показао је да препознавање и маркирање еуфемизама представља сложен проблем за лексикографе и да се временом приступ овој лексици и начин њене обраде мењао, али и да не постоје тачно одређена правила у третману еуфемизама.

У лексикографској пракси у српским дескриптивним речницима квалификатор еуф. користи се ретко⁸, што је последица чињенице да о овом квалификатору није много писано и да његова употреба није потпуно осветљена. Квалификатор еуф. третира се као стилски маркер. У Упутствима за израду РСАНУ налазимо следећу препоруку за његово коришћење: „Ознака ‘еуф.’ ублажавање (кад се место ружне, непријатне речи употреби блажа, лепша реч; исп. неистина ... лаж; мирис ... смрад и сл.) (еуфемизам), као и ‘ир.’, употребљава се тамо где то смисао пренесеног изражавања захтева“. Дакле, у Упутствима јасно стоји да је еуфемизам блажа, лепша реч, уместо ружне, непријатне речи.

3.2. Тематска поља у којима се користи квалификатор еуф. у дескриптивним речницима српског језика

Велики број лексема које су у Речнику САНУ, а затим и у РМС и РСЈ означене квалификатором еуф. или дефинисане као еуфемизми, са данашњег лексиколошког становишта биле би само деминутиви или хипокористици. С обзиром на то да немају негативан денотат и да су настале извођењем суфиксима који су типични за творбу деминутива и хипокористика нема потребе такве лексеме посматрати као еуфемизме. Најчешће су то лексеме из лексичко-семантичког поља новац (*грошић*, *грошићак*, *грошче*, *грошчић* ‘хип. и еуф. од грош’, *динарче*, *доларић*, *милиончић*), али и из других поља, типа: *годиница*, *двојичица*, *долињак*,

⁷ Именица *кума* такође се у еуфемистичком значењу може односити на више референата – лисицу, ласицу, кугу, вештицу.

⁸ Овакав став износи и Сеничкина (2008: 4), која наводи да се у великом Академијиним речнику руског језика у свих 17 томова, овај квалификатор броји буквално јединицама.

досадица, економијица, жељица, жеђца, придеви далечак, добрушан, добрушкаси, дуљахан; као и глаголи гуцајти, гуцајти, гуцнути, иситнути, лагуцајти. У новијим томовима РСАНУ, ова пракса је оправдано напуштена и квалификатором еуф. обележава се само оно што савремена лексикографска пракса препознаје као еуфемизме, док ове речи спадају у деминутиве и хипокористике.

Прегледајући РСАНУ, закључили смо да се као еуфемизми јављају најчешће појмови из области табуа и празноверја, заменске речи за ђавола (*брадаило, вран, врајтар, друг, нежии, ненилић, њајтар* итд.); вештицу (*каменица, крстиача, крстиашица, недобра, нейрескочница*), зле силе (*добрац, добрица, куша*). Табуи спадају у тзв. историјске еуфемизме (Сеничкина 2002: 12), они су у ранијим временима вршили еуфемистичку функцију и савремени носилац језика их више ни не осећа тако. Код маркирања ове лексике, осим квалификатора еуф., користе се још и квалификатори празн.(оверје), етн.(ологија, етнографија), нар.(одски, народни), покр.(ајински) и сл. Можда би за такве речи било добро решење ставити одговарајући квалификатор, а дефиницијом нагласити да је то еуфемизам. Такав принцип срећемо код речи *крстиашица* 7. празн. 'еуфемистички назив за вештицу'; *врајтар* 2. покр. 'у еуфемистичком значењу: враг, ђаво'. У том случају између речи табуа и еуфемизма успоставља се однос синонимије, док први део дефиниције или квалификатор указују на употребну вредност.

Према древном схватању, животиње могу разумети људски језик, чак и мисли. Имена животиња које је човек сматрао штетним, повезивао са злим и оностраним силама избегавана су и коришћена су заменска имена, која би штитила говорника и слушаоце. Најчешће је тако означаван вук (*дугорей, каменик, кум*) и змија тј. гуја (*бубина, велика, дугачка, њексија, њекулија, њовукуша*). Сматрамо да квалификатором еуф. треба обележавати само називе за опасне и штетне животиње (нпр., вук, змија, миш), као и оне за које се верује да доносе или најављују неко зло, нпр. кукавица (*њеваљка*), ласица и сл., а да је непотребно врапца или пужа стављати у ту категорију. Тако мислимо да су називи *њијац* 'врабац' и *њлазоња* 'пуж' неоправдано обележени као еуфемизми у РСАНУ, јер су то једноставно називи изведени према начину на који се те животиње хране односно крећу.

Магијска функција језика и жеља да се болест умилостиви, да не траје дуго и не остави последице огледа се у заменским именима за болести: чир – *добрац, добрић, добрич, мица*; туберкулоза – *добра*, мале богиње – *добрац*; главобоља – *добрац*, тумор – *њевалица*. Лексикографи би можда чешће требало да користе квалификатор еуф. за означавање имена болести. Нпр. у именима *њошица, њрошлица* и сл. запажа се народна етимологија и жеља да болест брже прође. Изрази који су под

одредницом *болесѝ*, такође се могу оквалитиковати као еуф. нпр. *она болесѝ* ‘падавица’; *болесѝ св. вида* ‘душевна болест изазвана алкохоличарством’; *француска болесѝ* ‘заразно обољење полних органа’.

Магијска функција језика уочава се и код лексема које имају супротно значење нпр. *добар* (‘зао, лош’), *добросрећан* (‘злосрећан, несрећан’), *добросрећник* (‘злосрећник, несрећник’), *добросрећница* (‘злосрећница, несрећница’), *злосрећно* (‘срећно, повољно, успешно’). Лексема *веселник* ‘јадник, несрећник’, *веселница* ‘јадница, несрећница’, *весео* ‘несрећан, јадан’ у РСАНУ нису обележене као еуф., али јесу у РМС и РСЈ. Овде спадају и именице и придеви изведени префиксом *не-*⁹: *небол* ‘бол, мука, патња’ (РСАНУ), *нејунак* ‘кукавица, страшљивац’ (РСАНУ), *несоко* ‘онај који није прави соко (јунак)’ (РСАНУ), *нелеј* ‘који није леп, ружан’ (РСЈ), *нејохвалан* ‘који није за похвалу’ (РСАНУ). На овом месту бисмо споменули и израз *ако би до нечег дошло* (у РСАНУ дат под одредницом *не-ишио*) који није обележен квалификатором еуф. иако је јасно да се ради о елипси и да је елидиран придев који би уносио негативну семантику ‘ако би до нечег лошег, непријатног дошло’.

Квалификатором еуф. обележени су и неки од назива за мушки и дечји мушки полни орган (*грцељ*, *киѝа*, *љуљак*, *мокрица*, *мушкосѝ*, *ѝирић*, *ѝлодишѝе* итд.). Немамо потврду за женски, осим покрајинског *кока* (РСАНУ). Израз *дебело месо* ‘стражњица’ у РСЈ и РМС означен је квалификатором еуф., а у РСАНУ није.

Од назива за социјално неприхватљиво понашање¹⁰ квалификатором еуф. обележени су неки изрази за стање изазвано конзумирањем мале количине алкохола: *добре воље*, *нагуцаѝи се*, *ошинула га (их) шљивова грана*, *гранчица*; *има мало више у глави* (у РМС еуф., у РСАНУ није), *окиѝиѝи се* (у РМС еуф., у РСАНУ разг. експр.)¹¹; проституисање: *на ѝару сѝаѝи*, *кудра*, *ѝелановићка*; прељубу, обљубу: *грех*, *љубачина*; лагање: *обићи исѝину*, *удаљѝи се од исѝине*; извршити насиље: *заденуѝи*.

Еуфемизми из области брачног и породичног живота нису чести: *трудноћа* (*дебела*, *здебљаѝи се*), *љубѝи се*, *милосник* (у РМС еуф., у

⁹ Овако изведене именице имају „антонимни карактер у односу на мотивациону (ненегирану) именицу“ (Радовић-Гешић 2002: 42). И за придеве са префиксом *не-* можемо рећи да им је значење супротно значењу речи у основи.

¹⁰ У речницима нису забележени еуфемизми који би се односили на коцкање, криминал, наркоманију и сл. Ова ситуација може се објаснити са становишта националног менталитета, јер је речник лингвокултуролошки документ, у њему се садржи колективно језичко сазнање које се огледа нарочито у лексичи једног језика.

¹¹ Некад сама дефиниција или пример указују да је значење еуфемистичко, иако нема квалификатора еуф., нпр. придев *весео* ‘који је под утицајем пића, припит’ – пр. Кад није ни јако расположен ни пијан, већ онако – штоно веле – „весео“ (РСАНУ) у РСАНУ није маркиран ниједним квалификатором, док у РСЈ носи квалификатор шаљ.

РСАНУ није), *милосница* (у РМС еуф., у РСАНУ није). Дешић (1990) примећује да израз *дејџе љубави* ‘ванбрачно дете’ нема квалификатор еуф.

Такође, према Дешићу (1990), требало би све ублажене псовке дословно маркирати квалификатором еуф. Тако су у речницима пронађене следеће лексеме или изрази који нису доследно обележени квалификатором еуф.: *градџиџи*, *мазаџиџи* – *мазо*; *изјесџиџи* – *изем џиџи*, *љубим џиџи* (у РСАНУ прва три немају квалификатор еуф., а четврти има), *облак му његов*; *мајка му сџара* (у РМС еуф., у РСАНУ није), *сџоменуџиџи*.

Једна од божјих заповести је да се не зазива име божје без преке потребе, чиме се исказује свети карактер тог имена, зато се уместо божјег имена, користи слична форма. Водећи се том идејом, лексикографи су у РМС изразе *богара џиџи џивога*, *бораца џиџи*, *борме*, *брода ми* обележили квалификатором еуф., док се у РСАНУ у самој дефиницији корисник речника обавештава да је то заменска реч, нпр. *бор* ‘у клетвама и узречицама уместо речи бог’ – Ах! каква је, да је бор убије (НП Ј–М, 220). Не умри, синко, за бора! (НП Вук 1, 418).

Као еуф. обележени су и неки изрази за ублажавање заповести, молбе и извињења: *зайоведџиџи*, *изволеџиџи*, партикула *де*. Сматрамо да је у овом случају боље изоставити квалификатор еуф. и да је сасвим довољна информација о њиховој употреби ‘у учтивом обраћању’.

Као посебна група издвајају се погрдне речи које се користе као речи одмила – *галијоџиџи*, *магаре*, *луда*, *змија*, *лагаруша*. Можда је за овакве речи боље искористити квалификатор фам. (фамилијарно)¹², јер су то речи одмила и употребљавају се углавном у обраћању деци.

Нашли смо две лексеме које се користе за означавање човека према некој интелектуалној особини (*џиџиџиџи* ‘тупоглавац’), односно према материјалном стању (*џанкиџи* ‘онај који је танког, слабог имовног стања, сиромашак’), а које су маркиране квалификатором еуф. Оба примера су из РМС, што говори о томе да у РСАНУ није пракса речи из ове групе обележавати као еуфемизме.

Ту су и нека поља са појединачним лексемама које су у РСАНУ обележене квалификатором еуф., а за неке од њих је упитно да ли спадају у еуфемизме: *божји дар* ‘непогоде’, *најредник* ‘прасе, свињче’, *џоблаговџиџи* ‘појести, обедовати’, *џомазаљка* ‘снажан ударац батином’.

Нема много лексема обележених квалификатором еуф. из две велике тематске групе, које се обично издвајају као примери за еуфемизме, а то су 1. физиолошки процеси и продукти тела и 2. смрт¹³. Из прве гру-

¹² Више о употреби овог квалификатора видети у Томић 2014.

¹³ Смрт је једна од најосетљивијих тема, која испуњава страхом људе у свим друштвима и религијама. Повезана је са различитим забранама или обавезама у вези са храном, облачењем и сл. у породици умрлог. О смрти се не говори слободно, речи се пажљиво бирају и ублажавају и појам смрти се замењује умеренијим изразима. Будући да

пе тако су обележени израз *надвор ићи* и лексеме *йеречић* ‘дечји измет’, *йара* ‘прдеж’, а из друге *йуишовати* у РСЈ еуф. (у РМС фиг.), *оийуишоваати*, *оийкачиати се* и *охладии се* (еуф. у РСАНУ). Многи други изрази из тематског поља смрти нису обележени квалификатором еуф. нпр. *вечни сан*, *засйаати*, *засйаати вечним сном*, *заувек засйаати*, *засйаати на кудељи* (‘обесити се, бити обешен’), *оийићи богу на истиину*, *вечна кућа*. Лексикограф треба да обрати пажњу на стил и регистар употребе – тако се глагол *йреминуати* јавља у вишем стилу уместо *умрейти*, те неће бити у речнику обележен као еуф., али би можда као еуфемизме требало означити изразе *вечни сан*, *вечни мир*, *оийићи у боља насеља*, *расйавиати се са душом/святиом*, *исйиати смрину чашу*, *засйаати вечним сном*.

3.3. О употреби квалификатора еуф. у дескриптивним речницима српског језика

Запажамо да речници савременог српског језика најдоследније бележе начин на који се у језику избегавају табуи, а циљни домен су најчешће имена злих сила, имена животиња, као и одређени делови тела. Традиционално се смрт, однос између полова (*йријаишељица*, *милосница*), физиолошки процеси (*ићи йоради себе*, *ван*, *найоље*, *йоред себе* и сл. изрази са значењем вршења нужде) посматрају као типични примери еуфемизама, али у речницима ова тематска поља нису доследно обележена квалификатором еуф. У речницима као еуфемизми нису обележене лексеме и изрази који се односе на одређене професије, ублажавање негативних особина, телесних недостатака, односе с другим људима и влашћу. Дакле, у речницима се еуфемизми посматрају као лексички феномен који служи да се замене табуисане речи, као и поједине речи и изрази који се из културолошких разлога сматрају неприкладним, иако се еуфемизми протежу далеко иза те границе. Речник не бележи речи којима се именују рањиве, угрожене групе, етничке еуфемизме, јер су они ефемерни. То су етички маркирани еуфемизми којима се штите одређене групе од необјективности, социјалних стереотипа и предрасуда. Ту еуфемизација прелази на поље политичке коректности, што представља посебан, новији феномен у језику. Еуфемизација може послужити и као моћан инструмент за манипулацију информацијама који се користи да прикрије право значење садржаја и утиче на перцепцију друштвених и политичких догађаја¹⁴.

Можемо рећи да речници углавном садрже народне, традиционалне еуфемизме, оне који се односе на религију и празноверје, животиње, тело, одређено понашање, а нема оних савремених или ефемерних из

је то једно од најпроучаванијих тематских поља у вези са еуфемизмима, постоји читава група израза која се назива „еуфемизми о смрти“ (death euphemism).

¹⁴ О еуфемизмима као начину манипулације в. Ристић 2004: 197–214.

области политике. Дакле, ови еуфемизми функционишу у одређеној сфери и све што се налази изван тих тематских група има одређено прагматичко значење, смањује негативну оцену, али га не треба обележавати у речницима као еуфемизам. Еуфемизам се у речнику препознаје као лингвистички феномен, а по страни се остављају екстралингвистички услови, контекст и прагматичка функција. Такође, лексикограф не маркира као еуфемизам оно што би се данас подвело под политичку коректност и принцип уљудности, учтивости, дакле, речи употребљене да се неко не би увредио и осетио дискриминисаним. Ако погледамо РСЈ, као новији речник, одредница *Циганин* маркирана је као разг.(оворно) и упућена на одредницу *Ром*, која носи квалификатор ромски. Речник не маркира као еуфемизме ни речи са дифузном семантиком, као што су *неки*, *извесни*, *одређени* или са општим смислом, које се могу употребити у различитим контекстима *акција*, *објекти*, *елементи*. У говору је честа употреба страних речи као еуфемизама, нпр. *сениор* за старо лице, али лексикограф ни овакве лексеме неће обележити као еуфемизме, већ само одговарајућим етимолошким или термилошким квалификатором. Такође, у литератури се спомиње да се нпр. медицински термини и латинизми у медицинском дискурсу користе у функцији еуфемизама, али се они у речнику оправдано маркирају термилошким квалификатором мед.(ицински) а не као еуфемизам¹⁵. Многи научни термини могу се користити као еуфемизми, али ће у речнику бити одређени као анат.(омски), нпр. *вагина*, *јенис*, или мед.(ицински) – *једикулоза*. Еуфемизам који ће лексикограф тако маркирати не зависи од контекста и има јасну лингвистичку границу свог појављивања. Задатак лексикографа је да дефинише инваријантно значење лексеме, а не контекстуално, те зато многе лексеме које се у контексту препознају као еуфемизми у описном речнику неће бити тако маркиране. Нпр. ако лекар каже пацијенту да има неки *израшћај*, он користи еуфемизам за тумор, али у речнику *израшћај* оправдано није маркиран као еуфемизам, јер је то његова контекстуална употреба и његова сврха је да тренутно сакрије праву природу, замаскира одређену негативну појаву. Дакле, лексикограф мора да уочи разлику између речничког значења и контекстуалног значења речи. Ова два значења се могу поклапати, али и не морају.¹⁶ У неким случајевима оправдано је у заграду

¹⁵ Москвин (2011: 61), говорећи о употреби медицинских термина у говору лекара, наводи да је њихова вредност условљена ситуацијом. Тако медицински термин *једикулез* може бити квалификован као 1. еуфемизам ако лекар говори пацијенту који разуме садржину тог термина; 2. средство тајног говора, ако доктор говори свом колеги испред пацијента који не разуме медицинску терминологију.

¹⁶ Према В. Warren (1992), постоји разлика између речничког значења и контекстуалног значења речи. Речничка значења налазимо у речнику и менталном лексикону и то је значење које чланови једне лексичке заједнице додељују речима ван контекста. Контекстуално значење је значење које говорник додељује речима у контексту.

ставити додаток ‘(понекад у еуф. значењу)’, зато што та лексема није у свим контекстима еуфемизам (нпр. *измишљајџи* ‘лагати’, *обешчасџијџи* ‘лишити девичанства; силовати’, *јесен живојџа* ‘старост’). Лексикограф може применити поступак искоришћен у РСАНУ код одреднице *добрина* која је дефинисана као ‘срећа, срећан удес, добро; срећна околност’, а испред одговарајућих примера стављен је квалификатор ир.(онично) и еуф.

3.4. Препоруке за одређивања еуфемистичких јединица у речницима

При одређивању шта је еуфемизам лексикограф се не може водити неким чврстим правилом, не постоји сигуран механизам на основу кога може тачно и прецизно одредити еуфемистичку јединицу, али свакако мора узети у обзир одређене факторе¹⁷. Посао лексикографа приликом одређивања еуфемизама не разликује се у односу на дефинисање осталих јединица. Он мора прво да утврди неутрално, денотативно значење лексеме, а затим да одлучи које место тражена јединица заузима у језичком систему¹⁸. Еуфемизам се најчешће јавља уколико постоји табу, сујевјерни страх да би помињање одређене речи дозвољало неку натприродну силу или животињу. Кад кажемо табуисани денотат, мислимо на табуе у најширем смислу – односи се на магијску моћ језика и веровање да ће изговарање одређених речи призвати зле силе (еуфемизми за животиње, натприродна бића, али и појаве као што су трудноћа или болест). Други знак који може да упућује на то да је нека реч еуфемизам јесте постојање негативног или непожељног денотата. Негативни и непријатни денотати су појаве које некога могу увредити, повредити или постидети, изазвати нелагодност, непријатност (помињање смрти¹⁹, болести, одређених делова тела, физиолошких процеса и сл.). У неким случајевима денотат може бити и позитиван, као трудноћа, онда се користе други изрази како се трудној жени не би нанело неко зло (*дебела*, *здебљајџи се*²⁰). Према речима Сеничкине (2002: 6), препознаћемо да

Оно може, али и не мора, да се поклапа са речничким значењем (нпр. има зелене очи – очи су ту зенице, речник то значење не бележи; или кад се употреби хипероним уместо хипонима, нпр. метал ум. челик). Да бисмо правилно схватили и користили речи, морамо знати и њихово речничко значење али и њихову комуникативну вредност коју им ми додељујемо у одређеном контексту.

¹⁷ Warren (1992) истиче да је одређење шта је еуфемизам „у оку/уху посматрача“ и не може се строго говорити о објективном процењивању, мада постоји сагласност међу говорницима једног језика које речи су еуфемизми. Другим речима, није могуће представити дефиницију еуфемизма која ће се понашати као *шиболеј* (лозинка).

¹⁸ Неке од смерница како препознати еуфемизам можемо наћи у Сеничкине (2008).

¹⁹ Када је реч о смрти, разлог за употребу еуфемизма може бити сујевјерје, али и жеља да се не повреди онај ко је изгубио неког блиског.

²⁰ Могуће да данас ово не би били еуфемизми и да би се трудна жена којој се каже да је *дебела* увредила.

је лексема еуфемистичка замена по томе што има неодређену семантику и смањену информативност у односу на основну реч, чиме ублажава негативну оцену денотата, ублажава значење денотата и формално побољшава денотат.²¹

Оно на шта аутори речника још треба да обратe пажњу јесте разграничење квалификатора у различитим тематским пољима. Често се квалификатор еуф. меша са квалификаторима празн.(оверје), рлг.(религија), мит.(ологија), нар. (*живој* ‘мушки полни орган’, *камењак* ‘вук, курјак’), затим са речима „дечијег језика“ (*кака* ‘измет’ (РСАНУ)), разг.(оворни језик) (*лећи* ‘ступити у интимне, полне односе с неким’ (РСАНУ)), шал.(иво) (*мокри браји* ‘пијаница’ (РСАНУ)), фиг.(уративно) (*бићи под гасом* ‘бити поднапит, пијан’ (РСАНУ), *засиати* ‘умрети’ (РСАНУ), *кайлици* ‘алкохолно пиће’ (РСАНУ)). Врло је честа и појава комбиновања квалификатора. Видимо да је једна од највећих тешкоћа одвајање еуфемизама од сродних појава у језику, што заслужује шире истраживање. Еуфемизми су веома фреквентни и појављују се на свим нивоима језика и у свим функционалним стилевима. Припадају оном слоју језика који се брзо мења, процес настајања нових еуфемизама, коришћења и губљења еуфемистичког потенцијала и попуњавања те празнине новим језичким материјалом је сталан. То значи да еуфемизми с временом могу престати бити еуфемизми²², постати своја супротност (дисфемизам, погрдна, груба реч) или чак потпуно нестати из употребе²³. Могућности за настанак нових еуфемизама веома су разноврсне и у великој мери су зависне од прагматике. Ово су све околности које лексикограф мора имати у виду када обрађује грађу. Осим што се могу посматрати на временској вертикали, имају и своју просторну димензију, тј. могу бити везани за одређен простор и одређену средину, односно, заједницу која може бити створена на различитим основама (старост, занимање, пол, одређени вид

²¹ Сеничкина (2002) своје мишљење илуструје преко еуфемизма *весео* – 1. односи се на непожељан денотат (пијанство). 2. поседује одређену семантичку двосмисленост, указује на једну особину пијаног човека и оно што прати то стање. 3. ублажава негативан карактер денотата (асоцијација на *весео* је позитивнија од асоцијације на денотат *пијан*). 4. и говорнику и адресату је јасно о чему је реч пошто ублажавање денотата има формални карактер.

²² Из примера који смо нашли у РСАНУ: „Опште немање завладало је свуд у Србији. Трговци и људи образовани зову то немање по књишки: криза“ (Марк. Св. 2, 82), можемо закључити да је некад лексема *криза* била еуфемизам, док је данас то лексема која се избегава употребом других лексема.

²³ Warren (1992) наводи да се неретко сугерише да је губитак еуфемистичке снаге лексеме изазван њеном честом употребом – ако се еуфемизам често употребљава његова еуфемистичка снага ће нестати. Одређено еуфемистичко значење речи може се учврстити и изазвати губљење осталих значења те речи тако да остаје само еуфемистичко значење.

понашања итд.)²⁴. Дакле, чврсти критеријуми који се могу применити у лексикографској обради еуфемизама и који ће јасно и недвосмислено упутити лексикографа да је одређена лексичка јединица еуфемизам не постоје. Оно што може олакшати препознавање и маркирање еуфемистичких јединица је припадност лексеме одређеном тематском пољу (табуисани, непожељни, непријатни денотат) и постојање замене којом се значење денотата ублажава и побољшава.

Посебну пажњу заслужује истраживање односа израза и еуфемизама. Некад је израз само перифраза или представља жељу говорника за сликовитијим изразом и разбијањем једноличности, а некад је заиста еуфемистичка замена. Нпр. *одвоји́ти се / раздвоји́ти се од стола и креветá* ‘раскинути брачну везу без правног раскидања, развода брака’, била би само перифраза, док би изрази *иаси́ти у кревети́* ‘разболети се’, *и́оследњи кревети́* ‘гроб, рака’, по нашем мишљењу, требало да носе квалификатор еуф. У примерима које смо навели, перифразом се истиче, наглашава важно својство појма који се замењује, те се развод представља као раздвајање, напуштање онога што карактерише породичну заједницу и брачни живот, док се еуфемизмом ублажава, прикрива негативан, непријатан денотат (болест, смрт).

4. О потреби израде специјализованог речника еуфемизама у српском језику

На крају да кажемо да у српском језику постоји потреба за израдом речника еуфемизама у коме би приступ еуфемизмима био другачији и много шири од оног који затичемо у описним речницима, те који би представио и приближио еуфемизме ширем кругу корисника. У словенском свету постоји овакав речник у руском језику (Сеничкина 2008) и у пољском (Dąbrowska 2005), док на англосаксонском подручју постоји више оваквих речника (Holder 2003, 2008; Hugh 1981; Ayto, J. 1993, 2000; Neaman, Silver 1990, 1995). Колико је нама познато, специјализовани речник еуфемизама не постоји за српски језик, а најближе том речнику био би Речник инвалидности, М. Ружичић (2003)²⁵. Оно по чему се речник еуфемизама разликује од описног речника је што он не садржи описе речи, већ само њихова значења при еуфемистичкој употреби. Таква значења не морају да буду део семантичке структуре те лексеме. Ту би били заступљени еуфемизми из свих тематских поља које ова категорија обухвата, укључујући и опште-

²⁴ Еуфемизми, према Крисину (1996: 389) имају релативан карактер „оно што се у једном окружењу сматра еуфемизмом, у другом може носити другачију оцену“.

²⁵ О овом Речнику са становишта лексичке норме, језичке културе и политичке коректности в. Ристић 2006: 42–43.

ну лексику. Овакав речник би попунио празнину и узео у обзир цео један слој еуфемистичких речи и израза који у описним речницима није нашао своје место, нпр. *не одговарајти истајини, земље њређега светиа, економска рецесија, најстајарији занайи, женски цвети, они дани* (‘менструација, циклус’), *конироверзни бизнисмен, ићи на једно месџо, ѡнсион за сџара лица* (‘старачки дом’)²⁶, затим речи које спадају у политички коректан говор, релативно нови називи за рањиве, незаштићене, угрожене, маргиналне групе, еуфемизми којима се упућује на физичке и интелектуалне недостатке; затим речи и изрази као комуникативна стратегија којом се маскира права истина и суштина неке друштвене појаве и којима политичари и медији манипулишу људима (*негајиван расџи*). Речник би помагао говорницима и онима који уче српски језик у избору погоднијег, ублаженог израза, а проучаваоцима српског језика био би драгоцен материјал за проучавање еуфемизма, њиховог настанка, коришћења и могућности. Такав речник би садржао речи које срећемо у усменом и писаном општењу и које дозвољавају говорнику да прилагоди свој говор условима комуникације и при том буде људан или сакрије своје намере, избегне конфликте и сл.

Списак извора

- Речник срџскохрвајџског књижевног и народног језика*. Књ. I–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Речник срџскохрвајџскога књижевног језика*, Књ. I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- Речник срџскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.

Списак литературе

- Кацев А. М. *Јзыковое табу и эфемия*. Ленинград: ЛГПИ. 1988.
- Ковшова М. Л. *Семантика и прагматика эфемизмов. Краткий тематический словарь современных русских эфемизмов*. Москва: Гнозис, 2007.
- Крысин Л. П. „Эфемизмы в современной русской речи“. У: Е. А. Земская (ур.). *Русский язык конца XX столетия*. Москва, 1996.
- Ларин Б.А. *История русского языка и общее языкознание. Избранные работы*. Москва. 1977.
- Лебда, Ренарда. „Еуфемизми или уметност посредног говора“. *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане* 23/2 (1993): 37–41.
- Матијашевић, Јелка. „Еуфемизми и синонимија“. *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане* 30/1 (2002): 167–178.
- Москвин В. П. „Эвфемизмы: Системные связи, функции и способы образования“. *Вопросы языкознания* 3 (2011): 58–70.
- Радовић-Тешић М. *Именице с ѡрефиксима у срџском језику*. Београд. 2002.
- Реформатский А. А. *Введение в языковедение*. Москва. 1997.

²⁶ Примери су преузети из штампе и свакодневног говора.

- Ристић, Стана. „Актуелни аспекти експресивизације и еуфемизације у савременом српском језику“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 30/1 (2002): 167–178.
- Ристић, Стана. *Експресивна лексика у српском језику*, Монографије 1, Београд, 2004.
- Ристић, Стана. *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд, 2006.
- Ружичић, Милица, Мима. *Речник инвалидносћи: ка једнакосћи у јавном говору*. Нови Сад: Дневник. 2003.
- Сеничкина Е. П. *Эвфемизмы русского языка: спецкурс / учеб. пособие*. Москва. 2006.
- Сеничкина Е. П. *Словарь эвфемизмов русского языка*. Москва. 2008.
- Томић, Бојана. „О фамилијарној лексици у српском језику“. У: Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopričić (ur.), *Jezik, književnost, marginalizacija. Jezička istraživanja*, Niš: Filozofski fakultet, 2014, 429–441.

*

- Allan, K., Burridge K. *Forbidden Words*. Cambridge: Cambridge University Press. 2006.
- Ayto, J. *A dictionary of euphemism*. London: Bloomsbury Press. 1993.
- Ayto, J. *Dictionary of Euphemisms*. London: Bloomsbury Publishing. 2000.
- Dąbrowska, Anna. *Słownik eufemizmów polskich*. wydanie II, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA. 2005.
- Dešić, Milorad. *Iz srpskohrvatske leksike*. Nikšić: Nio „Univerzitetska riječ“. 1990.
- Gómez, Miguel Casas. „Toward a New Approach to the Linguistic Definition of Euphemism“. *Language Sciences* 31/6 (2009): 725–739.
- Gorčević, Admir. *Eufemizmi i disfemizmi u engleskom jeziku*. Filološki fakultet u Beogradu. Doktorska disertacija. (2011).
- Holder, R.W. *Oxford Dictionary of Euphemisms*. New York: Oxford University Press. 2003.
- Holder, R.W. *How Not to Say What You Mean: A Dictionary of Euphemisms*. New York: Oxford University Press. 2008.
- Kuna, Branko. „Identifikacija eufemizama i njihova tvorba u hrvatskom jeziku“. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 19/1 (2007): 95–113.
- Kovačević, Miloš. „O tipovima i stilskim osobinama disfemizama i eufemizama“, U: Jovanović, Vladimir i Miroljub Stojanović (ur.). *Godišnjak za srpski jezik i književnost XX*, 8, Niš: Filozofski fakultet, 2006, 93–227.
- Neaman, J.S., C.G. Silver. *Kind Words: A Thesaurus of Euphemisms*. New York, Facts. 1990.
- Neaman, J. S., C. G. Silver. *The Wordsworth Book of Euphemism Text*. Ware: Wordsworth. 1995.
- Oxford English Dictionary* (2nd edition), Vol. V. Oxford. 1989.
- Radulović, Milica. *Euphemisms in english and serbian public discourse*. Filozofski fakultet u Nišu. Doktorska disertacija. 2016.

- Rawson, Hugh. *A dictionary of Euphemisms & Other Doubletalk*, Crown Publishers, New York, 1981.
- Warren, Beatrice Cecilia. „What Euphemisms Tell Us about the Interpretation of Words“. *Studia linguistica* 46/2 (1992): 128–172.

Milica Lj. Stojanović

EUPHEMISMS AND THEIR INTERPRETATION IN MODERN DICTIONARIES
OF THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The subject of this paper is the identification of euphemisms and establishing the patterns of their treatment in descriptive dictionaries of the Serbian language. The aim of this paper is to provide certain guidelines based on the definitions, classifications and analyses presented in the literature, based on which lexicographers can find it easier to recognize and define euphemisms. By reviewing the dictionaries, we noticed that in lexicographic practice the label ‘еуф.’ (‘euphemistic’) is used infrequently and quite irregularly. We noticed that the dictionaries of the modern Serbian language most consistently note the way in which taboos are avoided in the language, and the target domains are most often the names of evil forces, the names of animals as well as certain parts of the body. Traditionally, death, the relationship between the sexes, and physiological processes are viewed as typical examples of euphemisms, but in dictionaries these thematic fields are not consistently marked with the label ‘еуф.’ The dictionaries do not mark as euphemisms lexemes and expressions that refer to certain professions, alleviation of negative characteristics, physical defects, relationships with other people and the authority. What the authors of the dictionary still need to pay attention to is the delimitation of dictionary labels in different thematic fields. The label ‘еуф.’ is often mixed up with other ones, such as ‘празн.’ (‘superstition’), ‘рлг.’ (‘religion, religious’), ‘мит.’ (‘mythology, mythological’), ‘нар.’ (‘folk’). In the Serbian language, there is a need to create a dictionary of euphemisms in which the approach to euphemisms would be different and much broader than the one we find in descriptive dictionaries and would present and bring euphemisms closer to a wider circle of users.

Keywords: euphemism, descriptive dictionary, dictionary of euphemisms, Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 239–252

UDK: 811.163.41'367.635

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54726409

Ана М. ЈАЊУШЕВИЋ ОЛИВЕРИ

Универзитет у Приштини

са привременим седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет – Катедра за српски језик и књижевност

anna.janjusevic@gmail.com

РИЈЕЧЦЕ И ЊИХОВИ ОПИСИ У РЈЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У овом раду се испитује статус ријечци у рјечницима савременог српског језика. Након навођења преовлађујућих научних ставова о ријечцама у граматикама и у научној литератури, истичу се проблеми који отежавају диференцирање ријечци и других врста ријечи, што се егземплификује лексикографским описима асеверативних партикула (*баи, ујраво, лично, главом; заиста, доиста, стварно, њросио, најросио и зайраво*) у нашим трима рјечницима. У закључку се указује на могућа рјешења која би допринијела прецизнијој и досљеднијој лексикографској обради ријечци.

Кључне ријечи: ријечца, рјечник, функција модификације, конверзија, полифункционалност, хибридно значење.

0. Ријечце су, у савременом српском језику, једна од најмање испитиваних врста ријечи, те као такве представљају граматички и, посебно, лексикографски проблем, јер се у рјечнику свака јединица мора категоријално одређити. Први пут се као врста ријечи помињу у Белићевој књизи *О језичкој њприроди и језичком развјуику* из 1941. године, али ни до данас не постоји општеприхваћено одређење ријечци, нити јасни критеријуми за њихову класификацију. Пошто је у питању хетерогена група ријечи, упадљиво различита не само по облику и поријеклу него и по значењу, а уз то и отворена према другим врстама ријечи (у првом реду према прилозима, везницима и узвицима), посебан проблем представља успостављање јасне границе између ријечци и других врста ријечи.

Прегледом *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ) и *Речника српскохрватског књижевног језика* (РМС) за потребе једног другог опширнијег истраживања¹ установили смо да не постоје јасни критеријуми за издвајање ријечци и њихово диференцирање од прилога и везника, у првом реду. Стога се у овом раду нећемо бавити јединицама које су у поменутих рјечницима одређене као ријечце, већ ћемо испитивати како су ријечи које савремена научна литература препознаје као ријечце (партикуле) представљане у домаћој лексикографској пракси. С обзиром на то да су ријечце изузетно бројна група ријечи, анализу ћемо ограничити на једну подврсту интензификаторских партикула. Циљ истраживања јесте да укаже на проблеме у квалификовању и дефинисању ријечци и да понуди критеријуме који би допринијели тачнијем лексикографском опису и одређењу ових јединица у рјечницима српског језика.

1.0. Термини *ријечца* и *џартикула* у домаћој литератури се најчешће користе као синоними, с тим што у граматикама српског језика предност има домаћи назив, док се латинизам *џартикула* наводи у парентези. Уз ове термине, хрватски граматичари и лингвисти употребљавају и назив *честџица*. Ваља напоменути да ниједан од поменутих термина није једнозначан. Тако се термином *ријечца/честџица* најчешће означавају непромјенљиве ријечи којима се износи став говорног лица према садржају исказа. С друге стране, старији граматичари Ст. Новаковић² и Т. Маретић³ ријечцама означавају све непромјенљиве ријечи. Такође, има аутора који партикулама означавају само остатке некадашњих ријечци које су се у савременом језику задржале у виду постфикаса (пазиде).⁴ У новије вријеме, позивајући се углавном на Белићеве ставове изнијете у књизи *О језичкој џрироди и језичком развијџку* (Белић 1998), појављују се мишљења (Ковачевић 1997; Куљанин 2006; Јањушевић Оливери 2018; Максимовић Леро 2019; Јањушевић Оливери 2020) да су партикуле само подврста ријечци које заједно са модалним ријечцима чине ријечце као

¹ В. Јањушевић Оливери 2018.

² Ст. Новаковић издваја осам врста ријечи, у које, осим промјенљивих – именица, придјева, замјеница, бројева и глагола – убраја и три скупине непромјенљивих ријечи – прилоге, предлоге и „свезе“. За ове три посљедње Новаковић каже да „чине једну гомилу по томе што никада не мењају свога облика, и зато им се даје заједнички назив *речце* (курзив Ст. Н.)“ (Новаковић 1902: 10).

³ Т. Маретић, пишући о прилозима, истиче сљедеће: „Има прилога који не значе ни наћин ни мјесто ни вријеме, већ служе за то да се смисао рећеници раћири (ћак, жоћ, такоћер) или сузи (бар, једва, само), да се допуни (гоћово, моћда, тобоће), или да се поткријепи (баћ, дагоћме, дакако, даћто, мећер). – Ријећца не такоћер је прилог, а служи за то да се која ријећ или која рећеница занјеће [...]“ (Маретић 1963: 522–523). Из наведеног објасњења може се закључити да се термин *ријећца* не односио на одрећену врсту ријећи (исп: *Ријећца* не такоћер је *прилог*).

⁴ Уп. Стевановић 1975: 383.

врсту ријечи. Притом се партикуле од модалних ријечи диференцирају на основу различитих критеријума. Најчешће се узима синтаксички критеријум, на основу кога се разликују партикуле, као јединице које се односе на један реченични дио, и модалне ријечи, које модификују садржај цијеле реченице. С обзиром на то да постоје и партикуле које модификују садржај цијелокупног исказа (нпр. емфатичке партикуле *ма*, *иа*), сматрамо да је као дистинктивну црту између партикула и модалних ријечи адекватније узети њихову прагматичко-семантичку вриједност, односно остварени тип модификације. Такав приступ омогућава издвајање *модалних ријечи*, као јединица којима се исказује став говорног лица према неком од елемената говорне ситуације, и *ипартикула*, као јединица којима се модификује комуникативни аспект исказа (у смислу појачавања или мијењања комуникативне вриједности исказа).⁵ Посљедње тумачење је уједно и полазиште које ћемо примјењивати у овом истраживању.

1.1. Ријечце су у граматикама српског језика, како примјећује В. Ломпар (2016: 392), дефинисане углавном преко своје подврсте – модалних ријечци, и то као ријечи којима се исказује (лични) став према садржају реченице. Стиче се утисак да се граматичари нерадо задржавају на ријечцама, једним дијелом због њихове споредне улоге у структури исказа,⁶ а другим – због сложене природе овог феномена. Изузетак у том погледу представљају *Функционална граматика* И. Стевовића (1960) и *Граматика српског језика за сџранце* П. Мразовић (2009), које пружају и јасније (мада не увијек довољно јасне) критеријуме за диференцирање ријечци од сродних врста ријечи (прилога, везника и узвика), као и њихову потпунију класификацију.

Иако се као врста ријечи помињу у граматикама српског језика од половине двадесетог вијека, ријечце у жижу научног интересовања доспијевају тек у истраживањима Стане Ристић и Милоша Ковачевића. С. Ристић у низу радова⁷ утврђује мјесто ријечци у лексичком систему српског језика и указује на неопходност укључивања прагматичких критеријума при опису ових јединица. Аутор даје и најприхватљивије одређење ове хетерогене групе ријечи, истичући да је функција модификације категоријално својство партикула (Ристић, Радић-Дугоњић 1999: 93). С друге стране, допринос М. Ковачевића огледа се првенстве-

⁵ Из овог произлази да се и унутар саме класе партикула могу издвојити поткласе, и то: интензификаторске партикуле, упитне партикуле и потврдне и одричне партикуле – в. Јањушевић Оливери 2020.

⁶ У том смислу је врло илустративна прва реченица у поглављу о ријечцама у Лалевићевој *Синтакси српскохрватскога књижевног језика*: „Речце или партикуле, како им и име каже, у ствари су речи спореднијег значаја. Али то не значи да не заслужују да се посебно третирају“ (Лалевић 1961: 42).

⁷ Ристић 1994; Ристић, Радић-Дугоњић 1999.

но у успостављању критеријума за диференцирање партикула и везника, као и у утврђивању улоге коју партикуле имају у (граматичкој) структури српског језика.⁸

1.2. Претходно наведене граматике и научни радови умногоне су допринијели расвјетљавању проблема ријечци у српском језику. Иако постоје неусаглашена мишљења у вези са термином, дефиницијом и класификацијом ријечци, неоспорно је да се ова група ријечи одликује *синтаксичком факултативношћу*, односно немогућношћу изражавања било које реченичне функције. П. Мразовић (2009: 507) истиче да је један тип ријечци надређен реченици „као нека vrsta komentara govornika“, док други тип представља „deo nekog rečeničnog dela“. Ова посљедња тврдња изискује додатни коментар. Наиме, ријечце се могу употребљавати *уз неки реченични члан*, али то ни у ком случају не значи да са њим ступају у синтагматске односе. *Несинтагматичност* је, по мишљењу Дубравке Сесар, управо једна од основних одлика ријечци, будући да ријечца укључена у исказ „*sintaksički dolazi s druge razine i ponaša se parentetski, a semantički proširuje kontekst*“ (Сесар 2009: 50). Овај аутор инсистира на чињеници да је модалност опште обилежје ријечци/честица, а саму модалност посматра примарно као синтаксичку категорију, те стога и инсистира на томе да се ријечце „*ne mogu definisati izvan sintakse*“. Међутим, чињеница да ријечце припадају супрасинтаксичком, односно надреченичном нивоу указује на то да се оне могу одредити тек у односу на дискурс/текст,⁹ и то на основу њихове комуникативне функције.

2.0. Управо јединствена *функција модификације* исказа или његовог дијела обезбјеђује ријечцама стабилно мјесто у језику као уређеном систему. Она је уједно и њихово основно категоријално својство које обједињује формално, а каткада и семантички различите јединице. С друге стране, будући да се у улози модификатора исказа могу појавити и друге врсте ријечи, функција модификације је истовремено и основни разлог због кога ријечце немају строго одређених граница. Она омогућава ријечцама да се шире и богате на рачун других врста ријечи. Б. Тафра (1998) *ипартикулизиацију*, као вид конверзије којим друге врсте ријечи прелазе у честице или партикуле, повезује са прилозима, именицама и глаголима, што егземплификује лексемама *само, међу њим, можда; њим и јесу*. Ваља напоменути да један дио партикула има и везничко поријекло (*и, ња, ње*), а има и оних које су настале конверзијом замјеница (нпр. *шито, њо, све*).

⁸ В. Ковачевић 1997; Ковачевић 1998.

⁹ Л. Бадурина, бавећи се спорним статусом текстуалних конектора, којима припадају и многе ријечце, с правом поставља питање „*možemo li baš olako prijeći preko činjenice da, utvrđujući da određene jedinice ne pripadaju rečeničnom ustrojstvu, ne kažemo kojoj strukturi onda one pripadaju i koja je, uopće, njihova funkcija u rečenici i/ili tekstu*“ (Бадурина 2008: 34).

2.1. Конверзија, препозната као један од лексикографских проблема (Тафра 1998), нарочито отежава идентификацију партикула (и ријечци) и њихово диференцирање од других врста ријечи. Овом је сличан и проблем *полифункционалности* лексема, под којим се подразумејева употреба једне исте лексичке јединице у различитим функцијама, уз очување исте семантичке инваријанте (Цой 2014: 143). Појам је познат и под називом *субконверзија*, односно *трансиозиција*, а Н. Ивановић (2012), када су у питању ријечце, на основу грађе из РСАНУ, табеларно приказује њихове субконверзијске односе са прилозима, замјеницама, везницима и узвицима као полазним врстама ријечи. Међутим, функцију модификације исказа на комуникативном плану могу развити и придјеви (нпр. *сам*, *рођени* и др.), затим бројеви (*један* – Скоте један!), па и предлози (нпр. предлог *до*: Град градила три брата рођена, / *До* три брата, три Мрњавчевића¹⁰).

2.2. Са полифункционалношћу је сродан и феномен *хибридности*,¹¹ који подразумејева помијешаност одлика различитих класа при истој употреби једне јединице. Тако се поред у граматикама помињаних случајева прилога-ријечци¹² (*веома*, *врло*, *посебно*, *нарочито*) у научној литератури указује и на то да одређени независни везници, поред конјункторске, могу имати и интензификаторску функцију (*а*, *али*, *ем* и др.).¹³ Вриједност модификатора интензификаторског типа има и предлог *ио* када је употријебљен уз број, нпр. Овде сам *ио* други пут.

3.0. Хетерогеност, процеси конверзије и субконверзије, као и појава хибридних значења, карактеристични су и за друге врсте ријечи, али, како се чини, постају посебан проблем у описивању ријечци као рубних јединица које су, према Виноградовљевим ријечима „обједињене хибридно-полуграматичким, полулексичким својствима“ (Виноградов 2001: 545).

Довољно је размотрити постојеће рјечничке описе само једне класе интензификаторских партикула да би се уочили основни проблеми у лексикографској обради ових јединица. Наредне табеле илуструју како су у РСАНУ и РМС обрађене асеверативне партикуле *баш*, *управо*, *лично*, *главом*; *заиста*, *доиста*, *стварно*, *иросио*, *наиросио* и *заправо*:

¹⁰ Примјер је преузет из РСАНУ, гдје се за ријеч *до* у значењу под 12 наводи да се она употребљава у pjesмама уз бројеве и количинске прилоге обично без значења „ради попуњавања броја слогова или *извесног испицања ђојма уз који ђредлог стиоји*“ [курзив – А. Ј. О].

¹¹ Термин и дефиниција су преузети од Стародумове (1997: 8).

¹² Начинске прилоге који се употребљавају уз придјеве и друге прилоге И. Стевовић назива „прилози-речце“, јер они функционишу као асеверативне партикуле. Такви су десемантизовани прилози *врло*, *веома*, *сасвим*, *необично*, *поијуно*, *махом*, *већином*, *сувише*, *стирашно*, *ужасно*, *некако* – који су „сведени на смисао мере“, а сасвим се ријетко употребљавају уз глаголе (Стевовић 1960: 151–152).

¹³ О конјункторској и интензификаторској функцији везника *а* и *али* – в. Јањушевић Оливери 2019.

ријечца	квалиф.	описна/комбинована дефиниција	синоними	секундарна употреба (у служби)
<i>баш</i>	прилог	1. за истицање, појачавање исказа, истовремености двију радњи 1. а. сам, особно, без посредника; б. у непосредној вези са властитом личношћу, интимно; в. као оригинална личност, субјективно 2. пристрасно	<i>уђраво, заиста, стварно; баш штада; у ствари</i>	2. (у служби узвика) за исказивање разних осјећања (одобравања, чуђења, невјерице, одбијања, негодовања)
<i>лично</i>	прилог	1. а. сам, особно, без посредника; б. у непосредној вези са властитом личношћу, интимно; в. као оригинална личност, субјективно 2. пристрасно		
<i>главом</i>	израз		<i>сам, лично, уђраво, баш</i>	
<i>заиста</i>	ријечца	потврђивање тачности неке претпоставке или за појачавање увјерљивости неке тврдње	<i>стварно, доиста, збиља</i>	
<i>доиста</i>	прилог	потврђивање тачности неке претпоставке или за појачавање увјерљивости неке тврдње	<i>заиста, стварно, збиља</i>	
<i>најпросто</i>	прилог	1. на прост, једноставан начин	<i>једноставно</i>	2. у служби рјечце за појачавање = <i>јпросто, баш уђраво</i>
<i>зајраво</i>	ријечца	1. за истицање прецизнијег, допунског објашњења; 2. за потврђивање тачности нечега	1. <i>уђраво, наиме, у ствари;</i> 2. <i>стварно, заиста, збиља</i>	3. у прилошкој служби са значењем 'истински, право, тачно'

Табела 1: Опис асверативних партикула у РСАНУ

ријечца	квалиф.	описна дефиниција	синоним
<i>баш</i>	ријечца	1. за истицање ријечи, израза, реченице; 2. за исказивање истовремености; 3. за ублажавање	
<i>уђаво</i>	прилог	5. тако одговара истини, стварности	3. <i>не нарочито</i> 1. <i>ђаво, не скрећући</i> 2. <i>уђавно, вертикално, не нагнућу се</i> 3. <i>директно</i> 4. <i>баш јада</i> 5. <i>истински, јачно како се каже, њакорећи</i>
<i>лично</i>	прилог		1. <i>сам собом, сам; нейосредно</i> 2. <i>присјасно</i>
<i>главом</i>	израз		<i>сам, лично, баш он</i>
<i>заиста</i>	прилог		<i>доиста, одиста, уистину, збиља</i>
<i>доиста</i>	прилог		<i>уистину, збиља, иоуз дано</i>
<i>стварно</i>	прилог		1. <i>уистину, доиста, заиста</i> 2. <i>збиљски, озбиљно</i>
<i>ђрсито</i>	прилог	1. за појачавање 2. ничим се не одвајајући од других, једноставно; без увијања; слободно, по својој вољи	1. <i>у самој ствари, доиста, баш, сасвим, јошћуно</i>
<i>најрсито</i>	прилог		<i>ђрсито, једноставно, јримјера ради</i>
<i>зађраво</i>	прилог		<i>у ствари, уђаво, баш</i>

Табела 2: Опис асевративних партикула у РМС

3.1. Узимајући у обзир чињеницу да се РСАНУ и РМС разликују и по обиму и по времену израде, констатујемо да су четири јединице (од заједничких седам) дефинисане на исти начин у двама рјечницима. У питању су лексема *лично*, *доистџа* и *најпросџо*, које су оквалификоване као прилози, као и облик *главом*, обрађен у склопу израза под одредницом *глава*. Премда је у обама рјечницима лексема *најпросџо* у свом примарном значењу описана као начински прилог са значењем ‘једноставно, на прост начин’, у РСАНУ се под тачком 2 наводи да ова ријеч може имати и функцију ријечце, када је супституентна лексемама *џросџо*, *баи* и *уџраво*. Интересантно је да је други од наведених синонима – *баи* – у истом рјечнику (и у истој служби) дефинисан као прилог. Притом није занемарљива чињеница да је први том рјечника који садржи одредницу *баи* објављен 1959, а 14, у чији састав је ушла лексема *најпросџо* – равно тридесет година касније. Међутим, Табела 1 показује да су и лексема *доистџа* и *заистџа*, обрађене у двама узастопним томовима РСАНУ, објављеним у временском распону од двије године, оквалификоване различито – *доистџа* је прилог, а *заистџа* – ријечца, при чему им је опис скоро идентичан. С друге стране, РМС, који је настајао у континуитету у другој половини седме и првој половини осме деценије, у погледу описа анализираних лексема показује се досљеднијим, с тим што су све оне, осим *баи* и облика *главом*, одређене као прилози.

Пошавши од претпоставке да су новији теоријски приступи ријечцама у научној србистичкој литератури могли утицати на лексикографску обраду лексема које у овом раду анализирамо, прегледали смо и једнотомни рјечник Матице српске (РСЈ), и то његово поправљено и измијењено издање из 2011. године. Разлике у односу на шестотомни рјечник су сљедеће: 1. *баи* је оквалификовано као прилошка ријечца, премда је нејасно на шта се тај термин односи, поготову ако се има у виду да ријеч нема прилошко поријекло; 2. лексема *доистџа* има комбиновану дефиницију, пошто је додат и опис „за потврђивање тачности неке претпоставке или уверљивости неке тврдње“, уз исту граматичку квалификацију (прилог); 3. лексемама *џросџо* и *најпросџо* је додијељена и секундарна функција, па се каже да се јављају у служби ријечци за истицање; 4. лексема *заџраво* је у овом рјечнику оквалификована као ријечца, са синонимском дефиницијом – *уџраво*, *наиме*, *баи*, при чему је први од синонима у истом рјечнику препознат као прилог.

3.2. Ако је једино значење ријечи *баи*, *доистџа* и *заистџа* ‘истицање, појачавање’ исказа или његовог дијела, односно ‘потврђивање тачности’ исказа, онда је јасно да оне припадају ријечцама, а не прилозима. У прилог овој тврдњи говори и чињеница да су наведене ријечи у исказ укључене као факултативни елементи и могу бити употријебљене, у

својству модификатора, уз било који реченични члан.¹⁴ Ријечца *баш*, по свој прилици, потиче из турског језика, док лексема *доистја* и *заистја* имају прилошко поријекло, али је у процесу пресемантизације дошло до трансформације прилошког значења ‘истинито’, ‘стварно’ у прагматичко значење истицања истинитости тврдње.

3.3. Прилошког су поријекла и ријечце *ујраво*, *сјварно*, *најро-стио* и *зајраво*, које се, судећи према примјерима у рјечничким чланцима, употребљавају и са прилошким значењем. Ријеч је о грађи из језика старијих писаца, а у савременом језику ове јединице имају углавном вриједност ријечци за наглашавање. У том смислу је илустративан опис ријечи *зајраво* у РСАНУ – значења под 1 и 2 је приказују као ријечцу, док се под 3 наводи да се употребљава и као прилог са значењем ‘истински’, ‘право’, ‘тачно’.

3.4. Употреба у различитим контекстима код лексема *лично* и *јро-стио* активира категоријална својства или прилога или ријечци. Прилошку вриједност имају само ако квалификују реченичну предикацију, саопштавајући да је агенс одређену радњу извршио самостално, без посредника, непристрасно (*лично*), односно на једноставан начин (*јростио*). Међутим, када је лексема *лично* употријебљена уз супстантив, она истиче да се одређени садржај тиче тог, а не неког другог појма, тако да функционише као ријечца еквивалентна лексемама *баш* и *ујраво*. Будући да у овом другом случају ријеч *лично* губи прилошка, а добија категоријална својства карактеристична за партикуле, стичу се услови да се прилог *лично* и ријечца *лично* третирају као двије одредничке ријечи. Исто важи и за лексему *јростио*: када служи за појачавање исказа или његовог дијела, онда ова ријеч није прилог, већ ријечца, и као таква заврћује посебан рјечнички чланак. Лексикографски опис ове посљедње лексема, свједочи о постојању синонимских односа са партикулама *баш* и *заистја*, што такође показује да је у процесу конверзије дошло до настанка нове ријечи.¹⁵

3.5. Инструментал именице *глава* у рјечницима савременог српског језика евидентиран је у склопу израза уз одредницу *глава*, а описан је помоћу синонима ‘сам, лично’; ‘управо, баш’, ‘непосредно, право’. И наведени синоними, али и чињеница да се употребљава најчешће уз суп-

¹⁴ П. Мразовић истиче да се основна разлика између прилога и ријечци, односно партикула огледа у томе што су прилози реченични чланови који стоје непосредно уз глагол и модификују, односно прецизирају глаголску радњу на основу аспекта мјеста, времена, начина и сл., док се партикуле односе на садржај цијеле реченице или, у случају, тзв. градуативних партикула, на било који реченични члан (Мразовић 2009: 468. и 477).

¹⁵ Успостављање нових синонимских и антонимских односа Б. Тафра (1998: 352) наводи као један од критеријума који потврђује да је јединица у процесу конверзије прешла у другу врсту ријечи.

стантив као његов интензификатор,¹⁶ те да губи везу са значењем основног облика именице *глава*, показатељ су да је облик *главом* лексикализован и да се употребљава као ријечца. Из тих разлога би ријечца *главом* требало да добије статус одреднице.

4.0. Све ријечи којима се на комуникативном или модалном плану модификује исказ гравитрају према класи ријечци. Међутим, треба правити разлику између лексичких јединица које имају искључиво ту службу и ријечи које се јављају у двама категоријално различитим значењима, при чему је једно полазно, а друго стечено у процесу конверзије. Уз то треба имати у виду да постоје и лексеме код којих се функција модификације остварује секундарно, дјелимичном транспозицијом примарног значења ријечи.

4.1. Ријечи лишене номинативног значења, које се на синтаксичком плану одликују факултативношћу и несинтагматичношћу, а на семантичко-прагматичком нивоу функционишу као модификатори исказа – припадају класи ријечци. За такве јединице најчешће је ирелевантно њихово поријекло, те у рјечницима треба да буду представљене искључиво као ријечце. И лексикализоване јединице постале од именичких (*главом*, *срећом*¹⁷), замјеничких (*џим*¹⁸) или глаголских облика (*јесѝ(е)*,¹⁹ *било*,²⁰ *дај*²¹), с обзиром на то да мијењају комуникативни статус исказа или су показатељ модалности, морале би бити издвојене као посебна одредница и дефинисане као ријечце.

¹⁶ Исп. мишљење М. Ивић: „Облик *главом* употребљава се најчешће кад је потребно придати посебни значај чињеници да се ради баш о појму о коме је реч у реченици“ (Ивић 1954: 49).

¹⁷ *Срећом* је препознато као засебна лексема у РМС, с тим што је оквалификовано као прилог. У првом од примјера (Ако ти срећом паде сјекира у мед, просут ће се на тебе граја ... завидника) – *срећом* има заиста прилошко значење начина, али само као инструментал именице *срећа*. У другом примјеру: Срећом, овима то није ни падало на ум – *срећом* се налази на почетку реченице, при чему је интонативно одвојено од остатка исказа, те има вриједност модалне ријечи којом говорно лице изражава став у вези са пропозицијом.

¹⁸ У РМС *џим* има засебан лексикографски чланак, с тим што његова грамема пружа податке да је у питању падежни облик замјенице *џај*, *џа*, *џо*, а у значењу под 3 се саопштава да се јавља у изразима *џим боље*, *џим горе* итд. Пошто се *џим* употребљава уз компаратив различитих придјева и прилога, не може се говорити о изразима, већ је у таквим спојевима *џим* употријебљено као градуативна партикула – в. Јањушевић Оливери 2018: 200–202.

¹⁹ РСАНУ биљежи лексему *јесѝ(е)* као узвик за потврђивање.

²⁰ У РСАНУ *било* има статус лексеме, с тим што је оквалификовано само као везник, чак и када стоји уз замјенице.

²¹ Архаични ‘прилог’ *дај* приказан је као засебна лексема синонимична са *бар* у РСАНУ.

4.2. Засебне одреднице захтијевају и ријечи које се паралелно (или подједнако често) јављају у двјема категоријално различитим функцијама, нпр. у функцији прилога и ријечце (*лично, сиварно, њросѿо, ојейѿ, искључиво, њосебно, нарочѿѿо* и др.), везника и ријечце (*и, ѿа, ѿе* и др.), именице и ријечце (*истѿина*), узвика и ријечце (*е, а*) итд. Примјер добре лексикографске праксе у том смислу представља опис ријечце, а потом и прилога *нарочѿѿо* у засебним рјечничким чланцима у РСАНУ.²²

4.3. Много већи проблем, и за синтаксу и за лексикографију, представљају јединице међукаатегоријалне вриједности, које по својим морфолошким, па и семантичким одликама припадају једној врсти ријечи, али се њихов семантички потенцијал, усљед употребе у специфичним контекстима, шири тако да постају средства којима се модификује саджај исказа или неког његовог дијела.

У том смислу је посебно компликован статус прилога и придјева када су употријебљени у склопу придјевских и прилошких синтагми (*многo добар, ѿѿѿѿуно неѿѿѿребљив*) или пак именичких синтагми (*чисѿ ѿромашај, жива истѿина*). Адеврбијалне и адјективне ријечи тада служе за исказивање степена заступљености особине или се њима наглашава именички појам, уз информацију да је он типични представник своје класе. Иако излазе из оквира своје основне функције, такви придјеви и прилози ипак задржавају своја категоријална значења, као и способност синтагматског везивања са чланом који одређују. То значи да они остају у оквирима своје класе, па је и логично да се у рјечнику третирају као једна лексема са двјема специфичним функцијама, при чему се ова потоња вриједност назначује у засебној тачки.

5.0. Увид у граматике и научну литературу о ријечцама, с једне, и преглед рјечника, с друге стране, показују да лексикографска обрада ријечци у великој мјери зависи од преовлађујућих научних ставова о овој врсти ријечи у времену настајања наших вишетомних рјечника.

5.1. РМС је настајао шездесетих и седамдесетих година двадесетог вијека, и то уз учешће двију редакција – новосадске и загребачке. Притом ваља имати на уму да су се у хрватском тиму налазили, између осталих, Мате Храсте и Сретен Живковић, који у коауторској граматици (Брабец, Храсте, Живковић 1970), руководећи се Маретићевом подјелом ријечи, не препознају ријечце као засебну врсту ријечи. Све је то утицало и на лексикографску обраду јединица попут *ваљда, дакако, заистѿа, збиља, једино* и др., које су у овом рјечнику оквалификоване као прилози.

²² Одредничке ријечи су нумерисане, мада за тим није било потребе, пошто ријечи настале процесом конверзије нису хомоними (в. Тафра 1998: 360). У РМС су ова категоријална значења описана у склопу истог рјечничког чланка.

5.2. С друге стране, у РСАНУ лексикографска пракса у обради ријечци се мијењала, како због временског распона у коме настаје овај рјечник, тако и усљед промјене уређивачких тимова. У првом тому, објављеном 1959. у уредништву А. Белића ријечи *баи* и *бар* оквалификоване су као прилози, чак је и *богами* представљено као прилог ‘за појачавање тврдње, за придавање веће важности исказу’. Статус ријечци се у каснијим томовима мијења, свакако под утицајем Стевановићевих референтних граматика. Тако су већ у наредним томовима лексема *ваљда*, *дакако*, *једино* и др. препознате као ријечце, док се *збиља* и *истишина* квалификују као прилози, с тим што се у неком од секундарних значења напомиње да се јављају и у функцији ријечци. Посебног трага су, када је у питању обрада ријечци, оставиле студије Стане Ристић и њен уређивачки рад на РСАНУ. Можемо закључити да овај рјечник представља свједочанство о развоју теоријских приступа ријечцама, будући да су нова сазнања о овој врсти ријечи узимана у обзир приликом лексикографске обраде, наравно уз уважавање вишедеценијске праксе и изворне концепције рјечника.

Литература

- Badurina, Lada. *Između redaka. Studije o tekstu i diskursu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Rijeka: Izdavački centar, 2008.
- Белић, Александар. *Општа лингвистика*. Изабрана дела Александра Белића, 1. том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Brabec, Ivan; Hraste, Mate; Živković, Sreten. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.
- Виноградов, Виктор Владимирович. *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. Москва: Издательство «Русский язык», 2001.
- Ивановић, Ненад. „Субконверзија у српском језику (функционално-семантички аспект)“. У: (ур. М. Ковачевић) *Стируктурне карактеристике српског језика. Српски језик, књижевности. Умјености*. Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2012, 307–321.
- Ивић, Милка. *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој*. Београд: Научна књига, 1954.
- Јањушевић Оливери, Ана. „А и али – између везника и интензификаторских партикула“. У: (ур. Ј. Петковић, В. Поломац) *Српски језик: систем, употреба (Зборник радова у часопису проф. Милошу Ковачевићу)*. Крагујевац: Филум, 2019, 293–303.
- Јањушевић Оливери, Ана. *Интензификаторске партикуле у савременом српском језику*. Косовска Митровица: Филозофски факултет – Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 2018.
- Јањушевић Оливери, Ана. „Функционалност партикула у разговорном дискурсу“. *Научни саставник слависти у Вукове дане*, 49/1. Београд: МСЦ, 2020, 85–95.

- Ковачевић, Милош. „Дистрибуција и правила употребе партикула ‘и’ и ‘ни’ у српском књижевном језику“. *Наш језик*, XXXII, 1997, 7–25.
- Ковачевић, Милош. „Диференцијација партикула и хомоформних (дијелова) везника“. У: М. Ковачевић. *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа – Србиње: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета, 1998.
- Куљанин, Сања. „Класификација партикула у научној и србистичкој граматичкој литератури“. *Радови Филозофског факултета*, бр. 8. Пале: Филозофски факултет, 2006, 343–357.
- Лалевић, Миодраг. *Синтакса српскохрватског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике Народне републике Србије, 1962.
- Леро Максимовић, Сања. „О положају партикула у свјетлу различитих теоријско-методолошких приступа“. *Језик, књижевност, теорија: тематски зборник радова*. Ниш: Филозофски факултет, 2019, 81–92.
- Ломпар, Весна. *Врсте речи и граматичка њракса (од Вука до данас)*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2016.
- Maretić, Tomo. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, ³1963.
- Mrazović, Pavica [na unutrašnjoj naslovnoj stranici: u saradnji sa Zorom Vukadinović], *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, ²2009.
- Новаковић, Стојан. *Српска граматика*. Београд: Државна штампарија, ²1902.
- Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. 1–6. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1976.
- Ристић, Стана. „Речце као јединице лексичког система (прагматичко-комуникативни приступ)“. *Научни саставанак слависта у Вукове дане*. 22/2, Београд: МСЦ, 1994, 155–161.
- Ристић, Стана, Милана Радић-Дугоњић. *Реч. Смисао. Сазнање*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1999, 118–127.
- Sesar, Dubravka. „Čestice – uvodne i umetnute riječi“. У: *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim*. Zagreb: Filozofski fakultet, 2009, 49–56.
- Стародумова, Елена Алексеевна. *Русские частицы (письменная монологическая речь)*. Автореферат дисертации на соискание научной степени доктора филологических наук. Москва: Дальневосточный государственный университет, 1997.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига, ³1975.
- Стевовић, Игрутин. *Функционална граматика српскохрватског језика*. Београд: Завод за уџбенике Народне републике Србије.
- Tafra, Branka. „Konverzija kao gramatički i leksikografski problem“. *Filologija*, 30–31, 1998, 349–361.
- Цой, Александр. „Русские частицы как объект лексикографии“. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica Rossica*, 10, 2014, 137–145.

ЧАСТИЦЫ И ИХ ОПИСАНИЕ В СЛОВАРЯХ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Проведенное исследование показало, что единицы, осознаваемые современной наукой как частицы, в словарях сербского языка в большинстве случаев не имеют подходящей грамматической пометы. Данное состояние обусловлено процессами преобразования, дающими возможность и другим частям речи включиться в разряд частиц, затем проблемами полифункциональности лексем и появлением гибридных значений. Приведенные в работе явления иллюстрируются на примере утвердительных частиц и их словарных описаний, а в заключении приводятся возможные решения, которые бы способствовали более точному и последовательному их лексикографическому описанию.

Ключевые слова: частица, словарь, функция модификации, преобразование, полифункциональность, гибридное значение.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 253–270

UDK: 811.163.41'373

COBISS.SR-ID: 54729737

Наташа М. МИЛАНОВ
Институт за српски језик САНУ
natasa.milanov@isj.sanu.ac.rs

ТВОРБЕНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ИЗРАЗИТО ПОЛИСЕМАНТИЧНИХ ЛЕКСЕМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду ће бити показане творбене карактеристике именица, придева и глагола који имају велики број значења на материјалу из двадесет досад објављених томова РСАНУ. Према досадашњим истраживањима у српском језику, изразита полисемантичност је обележје творбено немотивисаних лексема, те ће се ови наводи проверити на грађи коју чине лексеме које су у РСАНУ реализовале најмање 15 значења. Творбена анализа спроведена је са синхронијског аспекта.

Кључне речи: изразито полисемантичне лексеме, творбено просте лексеме, афиксалне изведенице, творбено мотивисане лексеме, српски језик.

1. Увод

У досадашњим истраживањима полисемије у речницима утврђено је да је ова појава карактеристична за лексичку домаћег порекла, и то ону која припада најужем делу лексичког фонда и која је најфреквентнија, а то је лексика која се односи на човека и његов живот, на животиње и биљке из човековог непосредног окружења, предмете које свакодневно користи и радње које свакодневно обавља. Поред тога, у оквиру лингвистичких карактеристика таквих лексема истиче се да оне припадају променљивим врстама речи, те да је богатство облика неке речи повезано и са богатством њених значења. Још једно важно својство ових лексема јесте и да су најчешће творбено немотивисане (в. Dešić 1990; Гортан-Премк 1997).

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

М. Дешић (Dešić 1990: 3–9) је, анализирајући лексеме са великим бројем значења у прва три тома РСАНУ, поред осталог, нашао да је изразита полисемантичност углавном одлика простих речи, а да су код мање заступљених полисемантичних изведеница продуктивни суфикси *-ак*, *-ик*, *-на*, *-ица*, као и да речи са великим бројем значења најчешће имају једносложну или двосложну основу (1990: 6–7).¹ У студији Д. Гортан-Премк о полисемији у српском језику (1997) потврђено је, између осталог, да су вишезначности најподложније творбено неизведене речи које су једнореферентне и које у свом семантичком садржају имају велики број сема, а такве речи имају и велики број деривата. За разлику од простих речи, изведенице су двореферентне и имају у свом семантичком садржају мали број сема, те стога имају и слабије развијену полисемантичку структуру и творбено се даље слабо развијају (в. Гортан-Премк 1997: 129). Међутим, поменута ауторка запажа да се код изведених глагола јављају и нове семе које доприносе развоју додатних семантичких реализација. Она наводи пример глагола *кљунути*, који у секундарним значењима има развијену нову индивидуалну сему 'мало', 'у једном маху', „мало нагрести, грицнути, чупнути мамац на удици (о риби)“ и „једаред ударити, убости кљуном“, што је према Гортан-Премк, последица „аспектуалног значења овога глагола“ (1997: 129). И И. Грицкат напомиње да је оживела творба лексике путем афиксације (нарочито префиксације) (Грицкат 1988: 39).

2. Предмет и циљ истраживања

Како је већ наведено у уводном поглављу рада, у досадашњим истраживањима полисемије у српском језику изнети су закључци да су полисемији склоније творбено немотивисане лексеме, док су творбено мотивисане семантички слабије разуђене. Та су истраживања спровођена на мањем корпусу. Стога ће задатак нашег истраживања бити да на знатно ширем корпусу, на грађи из досад објављених 20 томова најобимнијег дескриптивног речника српског језика, *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (даље: РСАНУ), проверимо наводе из литературе у вези са творбеним карактеристикама изузетно полисемантичних лексема (оних које имају најмање 15 значења), како би се потврдили закључци дати у литератури о томе да су изузетној семантичкој разуђености склоније просте речи. Иако РСАНУ није завршен, због обима и разноврсности извора, представља репрезентативан извор и може дати поуздане резултате о овом питању. Завршени речници мањег обима, какви су речници Матице српске (шестотомни и једнотомни), нису по-

¹ У вези са дужином основе и бројем значења речи навешћемо запажање А. Vizental (2009: 41), која каже да је већина енглеских речи, посебно оних германског порекла, врло једноставне форме (једносложне су или двосложне), али су семантички комплексне.

годни за истраживање полисемије стога што се код њих, између осталог, несвршени глаголи, који су семантички често веома разубђени, готово увек описују граматичком дефиницијом, те резултати о творбеној структури глагола не би били комплетни.

Будући да је деривација својствена лексици српског језика, запитали смо се и да ли полисемантичност просте речи има утицаја на такво својство њене изведенице, тј. имају ли и изведенице способност да у истој или сличној мери шире своју полисемантичку структуру као и њихове мотивне лексеме. Величина корпуса истраживања који нуди РСАНУ може дати валидне резултате о творбеној структури лексема са великим бројем значења.

Грађа за истраживање издвојена је тако што су из досад објављених томова РСАНУ (са граничним одредницама од *a* до *йогдегод*) издвојене лексеме које имају барем 15 значења или нијанси значења (у збир од 15 уврштена су значења (обележена бројевима) и подзначања (обележена словима))². На пример, значења именице *вајтра* **1. а.** „запаљена материја кад горећи развија топлоту и светлост, огањ“, **б.** „жеравица, жар“, **в.** „пламен“, рачунали смо као три значења. Овим начином бројања лексема издвојено је 888 лексема које имају најмање 15 значења. Од тог броја, 96,7% чине именице, придеви и глаголи, док остале врсте речи имају незнатан удео у грађи, те њихов творбени статус неће бити разматран, јер би имао занемарљив утицај на резултат истраживања.

Творбену структуру анализираћемо са синхронизационог становишта.³ Уколико је код неке лексеме било сумње у њену творбену немотивисаност (какав је случај са именицама које према себи имају одговарајући глагол, нпр. *мисао* и *мислићи*, *игра* и *играћи*), разрешење смо тражили у *Етимолошком рјечнику хрватскога или српскога језика* П. Скока. Даље, лексеме стране етимологије (нпр. *вео*, *класа*, *маказе*) сврстане су у групу творбено простих лексема. Већина изразито полисемантичних именица страног порекла у српском језику се ни не доживљавају као позајмљенице. Оне су због одомаћености и давне интеграције у наш језик престале да се осећају као позајмљенице, а велики број њих у свом примарном значењу готово да ни нема апсолутног синонима. Такође, неке од лексема стране етимологије имају и деривате који се одликују

² Приликом утврђивања броја значења лексема нису узимане у обзир именичке синтагме, пословице, фразеологизми и други вишелексемски спојеви који се у РСАНУ обрађују у делу речничког чланка обележеним као Изр. (израз).

³ Савремена дериватолошка литература под деривацијом подразумева префиксацију, суфиксацију и комбинацију префиксације и суфиксације (Ђорић 2008: 16; Јовановић 2010: 15). Тако се све лексеме из грађе, према творбеном критеријуму, могу поделити на просте и изведене (настале префиксацијом, суфиксацијом или комбинацијом ова два начина творбе): нпр. *облук*, *нејак*, *круница*, *вајтрен*, *окриље*, *оцрниши*.

великим бројем значења, што је доказ да су се одавно уклопиле у српски језик (нпр. такве су лексеме *кајица*, *круница*). Осим тога, изведене речи страног порекла, са суфиксима који такође постоје у страном језику (нпр. *-ија* у латинском и турском), сматрали смо простим речима, пошто се код њих не може говорити о суфиксима већ о додацима који долазе на основу страног порекла како би се те речи могле уклопити у наш деклинациони систем (в. Клајн 2003: 80) (нпр. *кајија*, *йарјија*).

Подаци ће бити навођени по врстама речи, а затим ће бити представљен и збирни закључак о творбеној структури изузетно полисемантичних лексема, као и примери који показују однос броја значења творбено најпродуктивнијих простих полисемантичних лексема и њихових семантички богатих деривата.

3. Творбене карактеристике именица

Издвојено је 247 именица које су према РСАНУ реализовале најмање 15 значења. Као што је напоменуто, приликом одређивања да ли је нека именица проста или изведена уважен је синхронијски приступ и само оне код којих се са савременог аспекта јасно распознају творбена основа и формант сматране су изведеним. Као прсте су посматране оне које су промениле лик услед различитих гласовних алтернација и других процеса још у прасловенско доба (нпр. *јабука*, *млаз*). Такође, и именице којима је затамњено изведено порекло сврстане су у прсте (нпр. *облак*, *йалац*).⁴ Именица овог типа је знатно мање од оних које су и из дијакронијске перспективе прсте. Лексеме добијене безморфемским типом творбе – конверзијом (нпр. *благо*) уврштене су у творбено изведене.

Питање које се наметнуло у истраживању тиче се и тога од каквих се основа граде полисемантичне именице. У неким случајевима, услед двоструке творбене мотивације, није било могуће утврдити творбено порекло основе, па смо тада такве примере оставили са стране. Таква је ситуација нпр. са именицама *ноћник* и *ноћница*, које могу бити и именичке и придевске изведенице.⁵ Лексикографска дефиниција именице

⁴ Овакви примери су последица дубинских промена у структури речи која је подстакнута променама у семантици, односно променама у корену или основи речи. Ова појава се у језику дефинише као морфолошка апсорпција, где се „првобитна основа проширила на рачун суфикса чинећи тако нову основу“ (Јовановић 2016: 106). В. Јовановић (2016: 106) наводи пример именице *сунце*, код које је стари деминутив на *-ьсе* (*sъlnъse) изгубио деминутивну семантику, *йалац*, где је суфикс *-ац*, по пореклу деминутивни суфикс, данас део основе, затим именице *йишица*, *улица* (где је *-ица* такође по пореклу суфикс, а данас део основе) итд.

⁵ Како Клајн наводи, ни сврставање изведеница на *-йк* у изведенице на *-ник* „не би се могло сматрати погрешним, само што би подразумевало сливање два *н* у једно (нпр. *душн-ник* > *душник*)“ (Клајн 2003: 85).

ноћник говори о обема могућностима пошто гласи „онај који се проводи, забавља *ноћу*, који живи *ноћним* животом“ [курзив Н. М.]. У српској дериватологији указивано је на проблем у одређивању основе код именица овог типа јер постоји „врло мали број речи са завршетком *-ић* коме не претходи *н*“ (Клајн 2003: 85), као и са именицама женског рода изведеним суфиксом *-ица* којима претходи *н*, па се поставља питање да ли је суфикс *-ица* или *-ница*. Такође, и за лексему *наглавак* може се успоставити двострука творбена мотивација, те ни њу нисмо доделили ниједној групи. Због ограниченог простора нећемо се детаљније бавити односом паралелне творбене мотивације, али је за наше истраживање битно нагласити да је и код оваквих примера несумњива изведена творбена структура, те се ова паралелна мотивација неће одразити на резултат истраживања – лексеме код којих се препознаје овакав творбени састав свакако су сврстане у групу изведеница.

Након успостављања критеријума за класификацију издвојено је 125 творбено простих именица. То су *баба¹*, *баба²*, *белег*, *брада*, *бразда*, *браћ*, *бубањ*, *вајра*, *венац*, *вео*, *вера*, *виџао*, *вода*, *враћ¹*, *време*, *вук*, *глава*, *глас*, *гомила*, *грета*, *грло*, *зуба¹*, *гуша*, *дед(а)*, *дом¹*, *дух*, *жила*, *жица*, *застава*, *звезда*, *змај*, *змија*, *знак*, *игра*, *име*, *исџок*, *јабука*, *јагода*, *јарам*, *јарац*, *јеж*, *језик*, *калкан*, *кайа¹*, *кајија*, *карџа*, *кашика*, *киџа*, *класа*, *кључ¹*, *кобила*, *комора¹*, *књига*, *коза*, *колело*, *коло*, *колуџ*, *коњ*, *кора*, *корен*, *кориџо*, *кошур*, *кош*, *крак¹*, *крв*, *крило¹*, *крсџ*, *круг*, *круна*, *кука¹*, *кула¹*, *курјак*, *кућа*, *лес¹*, *леса*, *лик¹*, *линија*, *лисџ¹*, *лице*, *лоџар*, *лула*, *луџка*, *љуска*, *маказе*, *мера*, *месец*, *месџо*, *мехур*, *мисао⁶*, *мир¹*, *миш*, *млаз*, *мосџ*, *мрежа*, *нарав*, *нишан*, *нога*, *облак*, *обласџ*, *образ¹*, *образац⁷*, *обруч⁸*, *огањ*, *окно*, *око*, *олук*, *оџкровење*, *џалац²*, *џањ*, *џаџуча*, *џар¹*, *џара¹*, *џармак*, *џарџија*, *џас¹*, *џеро*, *џеџа*, *џеча*, *џијаџица*, *џиле*, *џласа*, *џлаџино*, *џлаџен*, *џлеме*, *џлоча*.

Преостале именице су изведенице (такве су 122). Тако именицу у основи имају лексеме *белешка*, *душа*, *џабица*, *знамење*, *јабуџица*, *језичак*, *каменица*, *каџица*, *козлац*, *козџић*, *кокица*, *коџиц*, *корица*, *кошара¹*, *кошџица*, *краџица*, *крилаш*, *крсџача*, *крсџаш*, *круница*, *круџица*, *маџица⁹*, *мачка*, *меџица¹*, *мишјаџиња*, *налеџ¹⁰*, *облук*, *огџица*,

⁶ Лексема *мисао* је „sveslav. i praslav. apstraktum“ (Skok 2, под *misao*).

⁷ Ова лексема се потпуно лексикализовала, те је изгубила везу са мотивном именицом *образ* – стога смо је смо је уврстили у творбено просте лексеме (уп. Драгићевић 2016: 459–460).

⁸ За именицу *обруч* И. Клајн (2002: 208) каже да је изгубила мотивацију од именице *рука*.

⁹ И. Клајн (2003: 116) истиче да код неких лексема давнашња и дуготрајна употреба суфикса *-ица* може имати за последицу да се мотивација замути, нпр. *маџица*, *баџица*, *дуџица*.

¹⁰ *Налеџ* је „лет изнад нечега у одређеном правцу“.

огњишћѣ, окце, окриѣ, ѿерушка, ѿейица¹, ѿлам, ѿлочица. Придевску основу имају именице белац, белина, белица, белка, благо, венчаница, висина, брзак¹, голица¹, дивљак, добро¹, живац, живица, жуѿица, жуѿка, зеленика, зеленка, зелењак, зеља, злайица, кривача, кривуља, киселица, крвавица, кривац, љуѿица, масница, милосѿ, младина, млечњак, новина, мрѿвило, мрѿвица, облица, ошѿрина, ошѿрица, ѿченица, ѿлейеница, ѿганац. Са глаголом у основи су именице било, браник, вез², веза, вид, жар, живоѿ, завој, заслон, збор, лом, извод, излаз, мрак, навала, навлака, нагон, намеѿ¹, најасѿ, насѿавак, насѿуй, начин, низ¹, обележје, обрѿ, оглед, ограда, одговор, одзив, оквир, основ(а), осѿава, осѿаѿак, ошѿкриће, ошѿока, ѿад, ѿевац, ѿисак, ѿисмо, ѿљускавица, ѿовлака. Грађа показује да је код већине глаголских изведеница директна мотивна лексема префиксирани глагол (нпр. навала од *навалиѿи*, осѿава од *осѿавиѿи/осѿављайи*). Изведенице од бројева су лексема двојка и јединица,¹¹ док се код именица *кокоѿ* и *маца*¹ распознаје ономотопејско порекло. Од наведених именица, највише изузетно полисемантичних деривата имају лексема *крв* (*крвав*, *крвавица*, *крвни*), *крсѿ* (*крсѿача*, *крсѿаш*, *крсѿиѿи*) и *ѿлѿмѿн* (*ѿлам*, *ѿлѿмен*, *ѿламениѿ*), али су поменути деривати семантички слабије разуђени од мотивних лексема. Ово је очекивано будући да се деривацијом сужава, спецификује значење лексема, да дериват у свом семантичком садржају има мањи број сема него што га има основна, мотивна лексема (уп. Гортан-Премк 1997: 131).¹²

Ако случајеве двоструке творбене мотивације оставимо по страни (именице *наглавак*, *ноћник*, *ноћница*), утврдили смо да се полисемантичне именице подједнако често граде од именица, придева и глагола (41 су глаголске изведенице, 35 су изведене од именице, а 39 од придева). Убедљиво је најзаступљенији суфикс *-ица*, који је продуктиван и код именичких и код придевских изведеница (нпр. *жуѿица*, *каѿица*, *жабица*, *каменица*, *голица*, *мрѿвица*, *ѿлейеница*). Према И. Грицкат (1995: 9), овај суфикс је веома склон семантичким изменама, од сужења значења (нпр. *гуѿица* за брисање) до терминологизације (*кошуљѿица*, *буквица*). Напомињемо да овај суфикс, иако му је једна од функција деривација лексема субјективне оцене, којима се, између осталог, изражава субјективни став говорника, код полисемантичних речи углавном има избледело деминутивно значење, те најчешће означава предмет.

Од осталих суфикса код именица са глаголом у основи налазимо нулти суфикс (-*ѿ*) (нпр. *извод*, *лом*, *налеѿ*, *одговор*, *ѿад*) и суфикс *-а*

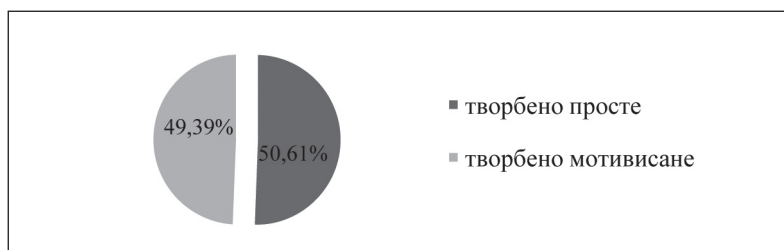
¹¹ Према Клајну (2003: 119), код лексема *јединица* у основи је придев, а не број.

¹² Поменути мотивне лексема именују појмове важне за човека и имају и важну симболичку функцију, те и полисемантичност њихових деривата може бити последица тога. Међутим, семантичке карактеристике овог типа деривата и њихов однос према семантици мотивне лексема остављамо за неко будуће истраживање.

(нпр. *веза, навлака, ограда*). У деривацији неколико именица изведених од придева и именица учествују и суфикси *-ак/-јак* (нпр. *брзак, дивљак, млечњак*), *-(а)к* (нпр. *језичак, њисак*), *-(а)ц* (нпр. *живац, белац, њевац, њоганац*), *-ка* (нпр. *белка, двојка, зелена*), *-аи* (нпр. *крилаш, крсџаи*).

Посматрајући однос творбене структуре и броја значења, запазићемо да су творбено неизведене именице и семантички најбогатије (нпр. *вајира, крило, крсџи, огањ, њлоча* итд. имају по више од 30 значења), док су њихове изведенице (нпр. *вајирен, крилаш, крсџаи, огњџа, њлочица*) потврђене мањим бројем значења (најчешће мање од 20). Овај резултат потврђује оно што је већ утврђено у ранијим истраживањима полисемије – у оквиру семантички најбогатијих лексема богатством значења се издвајају лексеме просте творбене структуре. Поред овога, наше истраживање је показало да и творбено мотивисане лексеме могу бити семантички веома богате, али да имају мање значења од творбено немотивисаних лексема. Ова податак има везе са чињеницом да се деривацијом сужава, конкретизује значење лексеме.

Након сврставања лексема у групе према њиховој творбеној мотивацији, представићемо збирно графички однос творбено немотивисаних и творбено мотивисаних лексема (в. Графикон 1).

Графикон 1: Однос творбено простих и изведених полисемантичних именица

Наведени графички приказ илуструје чињеницу да, на основу података из досад објављених томова РСАНУ, полисемантичне именице, са синхронијског аспекта посматрано, подједнако често могу бити творбено просте и мотивисане речи. Међутим, како грађа показује, творбено мотивисане лексеме су семантички слабије разуђене од творбено немотивисаних лексема. Поред тога, лексеме изведене различитим типовима творбе најчешће су настале додавањем суфикса на творбену основу (нпр. *дивљак, кайџа, новина, њерушка, њлеџеница* итд.). Другим начинима творбе, префиксацијом или префиксално-суфиксалном творбом, настале су лексеме *облук* и *окриље*. Свакако ће се потпунији увид у ово питање стећи када сва лексика српског језика буде лексикографски обрађена, али изнети подаци о творбеној структури именица које имају велики број

значења на грађи из 20 томова РСАНУ не потврђују закључке о томе да језгро система полисемантичних лексема чине творбено просте речи.

4. Творбене карактеристике придева

Према М. Стевановићу, посматрајући придеве у историјској перспективи, међу њима ћемо наћи врло мало простих речи, за које није тешко открити првобитну семантику и творбену мотивисаност. На пример, придеви *лукав* и *слан* су из дијахроне перспективе творбено мотивисани, али их са савременог становишта сматрамо простим, немотивисаним лексемама (Стевановић 1986: 538–539). Творбено прости придеви из наше грађе могу се, према терминологији Р. Драгићевић (2001),¹³ на основу форманта формално поделити на примарно просте (нпр. *бео*, *густ̄*, *нов*) и секундарно просте (нпр. *весео*, *здрав*, *май̄ор*, *обилан*). Међутим, ми ћемо и једне и друге дати у групи творбено простих придева, будући да грађу посматрамо са синхронијског становишта. У грађи је 86 придева који имају најмање 15 значења.

У творбено просте полисемантичне придеве уврстили смо следеће 54 лексеме: *бео*, *бист̄ар*, *благ*, *бога̄и*, *ведар*, *велик*, *весео*, *висок*, *врѹ̄н*¹, *горак*², *груб*, *густ̄*, *далек*, *дебео*, *добар*, *дубок*, *дуг*, *жив*, *жӯи*, *зао*, *здрав*, *зелен*, *јак*, *јасан*, *кра̄ӣак*, *крив*, *крӯӣан*, *крӯӣ*, *лак*², *ле̄ӣ*³, *луд*, *љӯӣи*², *мали*, *май̄ор*, *мек*, *млад*², *мр̄ӣав*, *мр̄шав*, *нагао*, *нега̄ӣиван*, *нежан*, *нем*, *низак*, *нов*, *обилан*,¹⁴ *обила̄ӣ*, *о̄ӣак*², *о̄ӣор*, *о̄ӣмен*, *ош̄ӣар*, *ӣӣӣом*, *ӣлав*⁵, *ӣлеме̄нӣӣ*, *ӣоган*. Придева добијених суфиксацијом је знатно мање, 24 лексеме: *ва̄ӣрен*, *во̄лан*, *гладан*, *гор̄њи*, *кр̄вни*, *мас̄ӣан*, *миран*, *мо̄ћан*, *мӯӣан*, *мушки*, *нараван*, *ог̄њевӣӣ*, *ог̄њен*², *олӯјан*, *осе̄ӣљив*, *оскудан*, *особни*, *о̄ӣворен*, *о̄ӣрован*, *ӣаклен*, *ӣламан*, *ӣла̄мен*, *ӣламенӣӣ*, *ӣокре̄ӣан*. Забележено је и седам полисемантичних придева творених префиксалним типом творбе: *нева̄љао*, *незгодан*, *нездрав*, *нејак*², *немиран*, *не̄ӣокре̄ӣан*, *нечис̄ӣ*, док код придева *озбӣљан* препознајемо префиксално-суфиксални тип творбе. Изведени придеви су мотивисани најчешће именицом

¹³ „Прости неизведени [придеви – Н. М.] јесу они у чијој структури са синхронијског становишта не распознајемо творбену основу и творбени формант. То су обично једносложне речи ... У другу групу простих придева, у тзв. секундарно просте, увели смо оне придеве који су по својој структури између простих и изведених. Такви су, на пример, *висок*, *лукав*, *јалов*. То су придеви код којих са синхронијског становишта јасно распознајемо творбену основу и формант, а ти форманти су, најчешће, и данас продуктивни ... за творбене основе секундарних простих придева не можемо утврдити мотивне речи“ (Драгићевић 2001: 27).

¹⁴ Придеви *обилан* и *обила̄ӣ* имају у основи застарели придев *обил*, али је ту, чини се, прекинута творбено-мотивациона веза са мотивним придевом, те су са савременог становишта ови придеви немотивисани.

(нпр. *вољан, гладан, мушки, олујан*), ређе глаголом (нпр. *муџан, оскудан, оџворен*) или прилогом (*горњи*).

Највише изведених придева добијено је додавањем форманта *-(а)н*¹⁵ најчешће на именичку творбену основу, ређе неку другу (нпр. *вољан, гладан, миран, моћан, муџан, оскудан, оџрован*), а свега неколико њих формантом *-ен* или неким другим формантом, *-евџи*, *-љив* (нпр. *ваџрен, огњен, џаклен, огњевџи, осеџљив*).

Што се тиче придева творених уз помоћ префикса или префиксално-суфиксалном творбом, код готово свих је присутан формант *не-*. Овај формант је веома продуктиван у творби придева и о њему је било речи у досадашњим истраживањима творбених карактеристика придева у српском језику (нпр. Бошков 1981, Стијовић 1983, Ристић 2009). „Будући да је префикс *не-* обухватнији, апсолутно шири по свом семантичком пољу од префикса *без-*, јасно је да је творбени модел у којем префикс *не-* учествује, сасвим у духу универзалне језичке економичности и пријемчивији за категорију стандардног, општекомуникативног језичког средства“ (Станојчић 2000: 157). Како напомиње Д. Бошков (1981: 63–68), придеви творени овим префиксом могу означавати негацију основног својства (нпр. *нелеј, нејак*), позитивна својства (нпр. *ненамеџљив, неоџасан*), али и негацију специфичне ознаке другог појма, где оба заједно исцрпљују цео обим појма који им је надређен (нпр. *негенијалан*). Према С. Ристић (2009: 157–158), придевске изведенице са префиксом *не-* могу имати значење одсуства, одрицања, умањивања или искључивања својства исказаног основном речју.

Придеви из наше грађе творени уз помоћ форманта *не-*, према примарном значењу лексеме, значе негирање значења мотивног придева: *немиран* је „који није миран“, *нечисти* „који није чист“ итд. На пример, придев *незгодан* има примарно значење „непријатан, неугодан“ (*незгодни моменџи, незгодне школске собе, незгодни разговори*), док придев *згодан* примарно значи „који може добро послужити, погодан“ (*згодно дрво за ноћниџе, згодно уџочниџе, згодна носила*), што значи да примарно значење придева *незгодан* обухвата шири опсег појава него придев *згодан*, али се оба односе на исти тип својства. Ваља напоменути да се као изразито полисемантични истичу и основни придеви *здрав, миран, јак*.

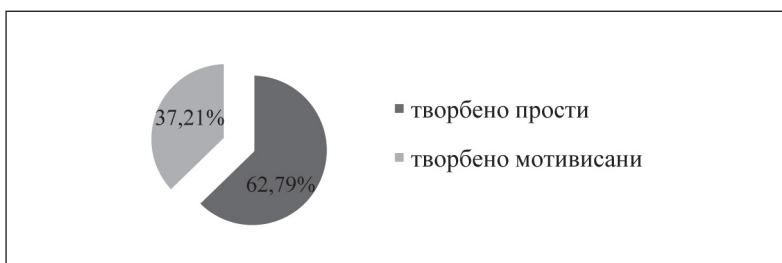
¹⁵ И. Клајн (2003: 261) наводи да је овај суфикс најфреквентнији придевски формант који није могуће семантички дефинисати јер је, како се наводи у литератури, семантички празан, без одређеног значења и сл., односно само морфолошки уобличава значење речи у основи. Такође, у литератури је доста расправљано и о природи форманта *-ни*: као форманта за одређени вид описних придева (нпр. *стијочни* „богат стоком“) и као форманта односних придева (нпр. *стијочни* „који је у вези са стоком“: ~ трг). Неки лингвисти ова два форманта посматрају одвојено, као хомонимне (нпр. Р. Драгићевић), а неки као један (нпр. Р. Маројевић, И. Клајн). О нестабилности у односу ова два форманта говори и С. Ристић (2015: 123–133).

Негирани придеви су најчешће семантички слабије разуђени од мотивних непрефиксираних придева. Најпре, стога што префикс конкретизује или мења семантику мотивног придева. Затим, и стога што овако добијени придеви имају у примарном значењу синонине од друге основе (нпр. *нездрав* има синоним *болесѝан*, придеву *нелей* синоним је у примарном значењу придев *ружан*), који су у језику фреквентни, те представљају конкуренцију префиксираном придеву, а они се у појединим својим значењима супротстављају придеву супротног значења (*лей* : *нелей/ружан*, *здрав* : *нездрав/болесѝан*).

Неки полисемантични придеви имају полисемантичне деривате и у другим врстама речи. Такав је, на пример, придев *ошѝар*, који има неколико полисемантичних деривата: именице *ошѝрица* и *ошѝрина*, глагол *заошѝриѝи* (*се*) и прилог *ошѝро*, или, придев *зелен*, који има четири полисемантична деривата *зеленика*, *зеленка*, *зелењак*, *зеља*. Полисемантичне именице које у основи имају придев имају разноврсна значења: њима се најчешће означавају особе које имају особину означену придевом у основи (*дивљак*, *голица*, *љуѝица*, *мрѝвица*), а знатно ређе апстрактни појмови (*милосѝ*, *новина*), предмети (*венчаница*, *кривача*) или термини из различитих области (*жуѝица*, *живац*, *злаѝица*) итд.

Осим што су доминантни по бројности, прости, немотивисани придеви и по броју значења заузимају највише позиције на листи придева (нпр. *ошѝар*, *жив*, *бео*, *зелен* итд.). Ови придеви реализовали су више од 30 значења, а и њихови деривати су семантички слабије разуђени, и најчешће имају мање од 20 значења (какве су лексеме *ошѝрина*, *живица*, *белина*, *зеленка* итд.).

На следећој слици представимо творбену структуру изразито полисемантичних придева (в. Графикон 2).

Графикон 2: Однос творбено простих и изведених полисемантичних придева

Када су у питању полисемантични придеви, слика показује да се великим бројем значења најчешће одликују придеви који су са синхронизског становишта творбено прости, што се уклапа у резултате досадашњих истраживања творбених карактеристика лексема са

највише значења у српском језику (в. Dešić 1990: 6–7). Овакав резултат последица је чињенице да базу чине типични, познати придеви, те нема мање познатих изузетно полисемантичних придева, као што се код именица и глагола нађу и лексеме чије су целе полисемантичке структуре обележене као заст.(арело) или покр.(ајинско), и где се може наћи и мање општепознатих речи (нпр. *виџао*, *голица*, *џармак*, *џасаџи*).

5. Творбене карактеристике глагола

Глаголи чине најбројнију групу лексема у грађи. Са најмање 15 значења је 526 глаголских лексема.¹⁶ Код одређивања творбене основе анализираних глагола такође смо уважили синхронизјски приступ, па смо их делили на основу и формант у складу са савременим стањем (нпр. иако је глагол *муџиџи* добијен превојем од *месџи*, ми смо га уврстили у просте).

Разврставши све глаголе према творбеном критеријуму, нашли смо да је 109 глагола творбено просто, док су преостали творени додавањем различитих префикса, или пак у њиховој основи запажамо именицу или придев. У просте, са синхронизјског становишта немотивисане полисемантичне глаголе, уврстили смо следеће: *баџргџи* (се), *баџаџи* (се), *баџиџи* (се), *биџи*¹ (се), *биџи*², *браџи* (се), *вадиџи* (се), *ваљаџи* (се), *ваџаџи* (се), *везаџи* (се), *видеџи* (се), *вијаџи* (се), *висиџи*, *виџи*¹ (се), *виџлаџи* (се), *владаџи* (се), *водиџи* (се), *вргнуџи* = *врџи* (се), *вреџи* (се), *врџеџи* (се), *вуџи* (се), *газиџи* (се), *гледаџи* (се), *гониџи* (се), *гореџи*, *градџи*¹ (се), *грисџи* (се), *груваџи* = *грухаџи* (се),¹⁷ *губиџи* (се), *гулиџи* (се), *гуџаџи* (се), *даџи* (се), *давиџи* (се), *делиџи* (се), *денуџи* = *де(с)џи* (се), *дераџи* (се), *дираџи* (се), *диџи* = *дигнуџи* (се), *дизаџи* (се), *држаџи* (се), *дрмаџи* (се), *дробџи* (се), *жариџи* (се), *зваџи* (се), *знаџи* (се), *имаџи* (се), *иџи*¹, *јавиџи*¹ (се), *јесџи* (се), *казаџи* (се), *каџаџи*, *кидаџи* (се), *киџеџи*, *колебаџи* (се), *коџаџи* (се), *кренуџи* (се), *кресаџи* (се), *креџаџи* (се), *куваџи* = *кухаџи* (се), *куџиџи* (се), *куџаџи* (се), *лежаџи*, *леџеџи*, *леџи*, *лизаџи* (се), *ломџи* (се), *луџаџи*¹ (се), *лучџи* (се), *љуљаџи* (се), *мазаџи* (се), *макнуџи* = *маџи* (се), *маџиџи* (се), *мењаџи* (се), *месџи* (се), *меџаџи* (се), *меџнуџи* (се), *мешаџи* (се), *минуџи* (се), *мислиџи* (се), *миџаџи* (се), *млаџиџи* (се), *моџаџи* (се), *моџи* (се), *муџиџи* (се), *низаџи* (се), *носиџи* (се), *нудиџи* (се), *обуџи* (се), *одолеџи* (се), *џадаџи* (се), *џазџи* (се), *џалиџи* (се), *џараџи* (се), *џасаџи*, *џасџи*¹, *џењаџи* = *џеџи* (се), *џеџи* (се), *џисаџи* (се), *џиџаџи* (се), *џиџи*, *џиџиџаџи*, *џлавиџи*

¹⁶ Неповратну и повратну форму глагола давали смо као једну лексему будући да је пракса приликом израде РСАНУ да се обе форме дају под једном одредницом.

¹⁷ Глагол *груваџи/грухаџи* пореклом је узвик (уп. Стевановић 1989: 584), али потиче још из прасловенског доба (уп. Skok 1: 624).

(се), *їлáзaїи*¹ (се), *їлàзїиїи*¹ (се), *їлакаїи* (се), *їлàнуїи*¹ (се), *їлесїи* (се), *їливаїи*, *їловиїи*.

Изведених, творбено мотивисаних полисемантичних глагола је знатно више (417 лексема). Они су творени различитим творбеним начинима, али овде дајемо збирну листу свих творбено изведених глагола. Такви су *блажиїи* (се), *бројаїи* = *бројиїи*, *варакаїи* (се), *везиваїи* (се), *враћаїи* (се), *гласиїи* (се), *говориїи* (се), *гомилаїи* (се), *грунуїи* = *грухнуїи* (се), *гушиїи* (се), *даваїи* (се), *дирнуїи* (се), *добавиїи* (се), *добиваїи* = *добијаїи*, *добийи* (се), *долазиїи*¹, *доносиїи*, *досї(ј)еїи* (се), *доїтераїи* (се), *доћи*, *дохвайиїи* (се), *живеїи* (се), *завезаїи* (се), *завиїи*¹ (се), *заводиїи* (се), *завргнуїи* (се) = *заврћи* (се), *заврнуїи* (се), *заврїаїи* (се), *заврїеїи* (се), *заглавиїи* (се), *загушиїи* (се), *задаїи* (се), *задеваїи* (се), *заденуїи* (се) = *заде(с)їи* (се), *задимиїи* (се), *задрейи* (се), *задржаваїи* (се), *задржаїи* (се), *заиграїи* (се), *закачиїи* (се), *заклоїиїи* (се), *залагаїи* (се), *залећи* (се), *заливаїи* (се), *залиїи* (се), *заложїи* (се), *заломїи* (се), *замакнуїи* (се) = *замаћи* (се), *замейаїи* (се), *замейнуїи* (се), *занейи* (се), *заносиїи* (се), *заошїриїи* (се), *зайадаїи*, *зайалиїи* (се), *зайасїи*¹, *зайейи* (се), *зайећи* (се), *зайињаїи* (се), *зайисаїи* (се), *зайлесїи* (се), *зайлейаїи* (се), *зайрашиїи* (се), *зарезаїи* (се), *засесїи* (се), *засећи* (се), *зайвараїи* (се), *зайвориїи* (се), *зайегнуїи* (се), *зайезаїи* (се), *зайуриїи* (се), *зайући* (се), *заћи* (се), *заузейи* (се), *заусїавиїи* (се), *заусїављаїи* (се), *захвайїаїи* (се), *захвайиїи* (се), *зацейиїи* (се), *збраїи* (се), *збрисаїи* (се), *играїи* (се), *изаћи*, *избацїи* (се), *избийи* (се), *извадиїи* (се), *извалиїи* (се), *извесїи*¹ (се), *извијаїи*¹ (се), *извиїи*¹ (се), *извлачиїи* (се), *изводиїи* (се), *извргнуїи* (се), *изврнуїи* (се), *изврїаїи* (се), *извући* (се), *изгониїи*, *изгорейи* (се), *изгубиїи* (се), *издаваїи* (се), *издаїи* (се), *издвајаїи* (се), *издићи* (се) = *издигнуїи* (се), *издржаїи* (се), *издушиїи* (се), *изиграїи* (се), *изићи*, *изјесїи* (се), *излиїи* (се), *измакнуїи* (се) = *измаћи* (се), *измейаїи* (се), *измейнуїи* (се), *измицаїи* (се), *изнейи* (се), *износиїи* (се), *изравниїи* (се), *израдиїи* (се), *исказаїи* (се), *искочїи*, *искуїиїи* (се), *исїадаїи*¹, *исїасїи*¹, *исїравиїи* (се), *исїусїиїи* (се), *исїуцаїи* (се), *исїавиїи* (се), *исїављаїи* (се), *исїаћи* (се), *исїегнуїи* (се) = *исїећи* (се), *исїераїи*, *исїериваїи* (се), *исїресїи* (се), *исїуриїи* (се), *исїрїсїи* (се), *ишїеїиїи* (се), *јариїи* (се), *казиваїи* (се), *колаїи*¹ (се), *косиїи*² (се), *кривиїи* (се), *крижиїи* (се), *крсїиїи* (се), *кружиїи* (се), *круниїи* (се), *кришиїи* (се), *ломаїаїи* (се), *љушиїиїи* (се), *машиїи*¹ (се), *мериїи* (се), *мрачиїи* (се), *мрчиїи* (се), *набациваїи* (се), *набацїи* (се), *набијаїи* (се), *набиїи* (се), *набрекнуїи*, *навалиїи* (се), *наваљиваїи* (се), *навесїи*¹ (се), *навијаїи*¹ (се), *навиїи*¹ (се), *навлачиїи* (се), *наврнуїи* (се), *наврїаїи* (се), *навући* (се), *нагањаїи* (се), *нагибаїи* (се), *нагињаїи* (се), *нагнаїи* (се), *нагонїи* (се), *нагнуїи* (се), *нагрдиїи* (се), *нагрнуїи* (се), на-

давајџи² (се), надајџи (се), надимајџи (се), надићи (се) = надигнујџи (се),
 надоћи, надр(и)ејџи (се), надувајџи¹ (се) = надухајџи (се), надујџи (се),
 наилазијџи, наићи, најежџи (се), наклонијџи (се), накујџи (се), нала-
 зијџи (се), налеј(ј)ејџи (се), налећи (се), наливајџи (се), налијџи (се), на-
 ложџи¹ (се), намакнујџи (се) = намаћи (се), наменијџи (се), намеријџи¹
 (се), намесџијџи (се), намејџајџи² (се), намејнујџи (се), намешџајџи (се),
 намиривајџи (се), намиријџи (се), намицајџи (се), нанејџи (се), најасџи¹,
 најерџи (се), најејџи (се), најињајџи (се), најравџи (се), најрављајџи
 (се), најредовајџи, најунџи (се), најусџијџи (се), најушијајџи (се), на-
 равнајџи (се), наредџи (се), насадијџи (се), наскочијџи, настџавџи (се),
 настџављајџи (се), насџујајџи, насџујџијџи, насукајџи (се), насујџи (се),
 најтегнујџи (се), најтезајџи (се), најтерџи (се), најтиснујџи (се), најова-
 ријџи (се), најрџајџи (се), најрунијџи (се), најруријџи¹ (се), најрући (се),
 наћи (се), находијџи (се), нахрујџи, начинџи (се), обалијџи¹ (се), обара-
 џи¹ (се), обдржавајџи (се), обележавајџи (се), обележџи (се), обелијџи
 (се), обесијџи (се), обијајџи (се), обилазијџи (се), обијџи (се), обићи (се),
 објаџијџи¹ (се), облејајџи (се), облејџејџи (се), облијџи (се), обнављајџи
 (се), обновџи (се), оборијџи (се), обрајџијџи (се), обраћајџи (се), обрну-
 џи (се), обрџајџи (се), огласџи (се), оглашавајџи (се), огледајџи (се),
 огледајџи (се), оградџи (се), огулијџи (се), одавајџи¹ (се), одајејџи (се),
 одајџи (се), одбаџивајџи (се), одбаџијџи (се), одбијајџи (се), одбијџи (се),
 одвајајџи (се), одвалијџи (се), одваљавајџи (се), одвијџи (се), одвојџи
 (се), одврајџијџи (се), одвраћајџи (се), одврнујџи (се), одговарајџи (се),
 одговорџи (се), одиграјџи (се), одисајџи, одлазијџи, одмакнујџи (се) =
 одмаћи (се), одмеријџи (се), одмејајџи (се), одмејнујџи (се), одмицајџи
 (се), однејџи (се), односијџи, одредџи (се), одређивајџи (се), одрезајџи
 (се), одрешијџи (се), одржајџи (се), одронијџи (се), одсећи (се), одскака-
 џи, одскочијџи, одузџи (се), одушијџи (се), ожећи (се), оживејџи (се),
 оживџи, оживљавајџи (се), означавајџи, окаменијџи (се), окинујџи (се),
 окренујџи (се), окресајџи (се), окрејајџи (се), окружијџи (се), окујџи
 (се), олабавџи (се), ољушијџи (се), омакнујџи (се) = омаћи (се), омак-
 нујџи (се), омицајџи (се), омладијџи (се), омрсџи (се), ојалијџи (се), оја-
 ријџи (се), ојасајџи (се), ојирајџи (се), ојлесџи (се), ојоганијџи (се), ојо-
 менујџи (се), ојравџи (се), ојрављајџи (се), ојрашијџи (се), ојремијџи
 (се), ојросџијџи (се), ојружџи (се), ојусџијџи (се), ојучџи (се), оро-
 сџи (се), освајајџи, освојџи (се), осејџи (се), осећајџи (се), осигура-
 џи (се), осџајџи (се), ослабијџи (се), ослобаћајџи (се), ослободџи (се),
 осовџи (се), осолијџи (се), остџавџи (се), остџављајџи (се), остџајајџи
 (се), остџајџи (се), остџрвијџи (се), осукајџи (се), осујџи (се), осушијџи (се),
 ошанчајџи (се), ошварајџи (се), ошворијџи (се), оштегнујџи (се), оштезајџи
 (се), оштејџи (се), ошџимајџи (се), ошџискивајџи (се), ошџиснујџи (се), ошџићи,
 ошџказџи (се), ошџкидајџи (се), ошџкинујџи (се), ошџкравџи (се), ошџкри-

*ва̄ӣи*¹ (се), *о̄ӣкрӣӣи* (се), *о̄ӣкӯӣӣи* (се), *о̄ӣкӯӣљ̄ива̄ӣи* (се), *о̄ӣӣӯс̄ӣӣӣи* (се), *о̄ӣӣӯӣӣа̄ӣӣи* (се), *о̄ӣр̄г̄нӯӣи* (се), *о̄ӣр̄еса̄ӣи* (се), *о̄ӣр̄ес̄ӣи* (се), *о̄ӣр̄за̄ӣи* (се), *о̄ӣр̄ӣи* (се) = *о̄ӣр̄(ӣ)е̄ӣи* (се), *о̄ӣӯра̄ӣи* (се), *о̄ӣӯрӣӣи* (се), *охладӣӣи* (се), *оц̄р̄нӣӣи* (се), *очеша̄ӣи* (се), *очис̄ӣӣӣӣи* (се), *очӣӣо̄ва̄ӣи* (се), *ош̄ӣе̄ӣӣӣӣи* (се), *ӣарӣӣи* (се), *ӣерӣӣи* (се), *ӣе̄ӣљ̄а̄ӣи* (се), *ӣле̄нӣӣи* (се), *ӣљ̄ус̄нӯӣи* (се), *ӣобе̄ћи*, *ӣобӣја̄ӣи* (се), *ӣобӣра̄ӣи* (се), *ӣобӣӣи* (се), *ӣобос̄ӣи* (се), *ӣобра̄ӣи* (се), *ӣобр̄ка̄ӣи* (се), *ӣовалӣӣи* (се), *ӣова̄ља̄ӣи* (се), *ӣовеза̄ӣи* (се), *ӣовезива̄ӣи* (се), *ӣовес̄ӣи*¹ (се), *ӣовӣја̄ӣи*¹ (се), *ӣовӣӣи* (се), *ӣовлачӣӣи* (се), *ӣоводӣӣи* (се), *ӣовра̄ӣӣӣӣи* (се), *ӣовра̄ћа̄ӣи* (се), *ӣовр̄нӯӣи* (се), *ӣоврӣа̄ӣи* (се), *ӣовӯћи* (се), *ӣога̄ћа̄ӣи* (се).

Највише полисемантичних глагола добијено је префиксацијом основног глагола, а има и оних код којих се распознаје префиксално-суфиксална творба. Најпродуктивнији глаголски префикси који учествују у творби полисемантичних глагола су они који су пореклом предлози: *на-*, *од-*, *о-*, *за-*, *из-*, *ио-* (нпр. *накӯӣӣӣи*, *налива̄ӣи/налӣӣи*, *насадӣӣи*, *одигра̄ӣи*, *одмак̄нӯӣи/одмӣца̄ӣи*, *одреза̄ӣи*, *ош̄ӣр̄вӣӣи*, *оира̄ӣӣӣи*, *загӯӣӣӣи*, *зареза̄ӣи*, *залом̄ӣӣи*, *ис̄та̄ва̄ља̄ӣи/ис̄та̄ва̄ӣӣи*, *изигра̄ӣи*, *ӣобра̄ӣи*, *ӣовӯћи*). Код творбе префиксацијом на значењском плану „долази до семантичке модификованости лексичке основе, коју дати префикс спецификује у одређеном правцу“ (Радовић-Тешић 2004: 220). На овај начин се релативно лако богати лексички фонд, што је и експлицитна последица функционисања датих творбених модела (Радовић Тешић 2004: 220). Префикси, као творбени елементи, имају већу самосталност него суфикси. Према ЭСЛТ (2008), они не изражавају нови тип радње, већ исту радњу као и основни глагол, само је конкретизују, појашњавају у просторном, временском, количинским и сл. смислу. М. Радовић-Тешић (2004: 220) наводи да савремено граматичко мишљење (и у српском и у осталим словенским језицима) „префиксацију дефинише као аутентични самосвојни творбени начин помоћу чијих механизма настају нове речи“.

Полисемантични глаголи формирају и семантички богата творбена гнезда сачињена од глагола са велим бројем значења. Грађа показује да су она посебно карактеристична за глаголе којима се означава премештање у простору (в. Табелу 1).

Табела 1: Творбена гнезда са највише полисемантичних глагола

<i>носӣӣи</i>	<i>ма̄ћи</i> = <i>мак̄нӯӣи</i>	<i>ба̄цӣӣи</i>	<i>ме̄та̄ӣи</i>	<i>ӣћи</i>
<i>доносӣӣи</i>	<i>изма̄ћи</i> = <i>измак̄нӯӣи</i>	<i>изба̄цӣӣи</i>	<i>изме̄та̄ӣи</i>	<i>изӣћи</i>
<i>износӣӣи</i>	<i>нама̄ћи</i> = <i>намак̄нӯӣи</i>	<i>наба̄цӣӣи</i>	<i>наме̄та̄ӣи</i>	<i>наӣћи</i>
<i>заносӣӣи</i>	<i>одма̄ћи</i> = <i>одмак̄нӯӣи</i>	<i>одба̄цӣӣи</i>		<i>обӣћи</i>
<i>односӣӣи</i>				<i>о̄ӣӣӣи</i>

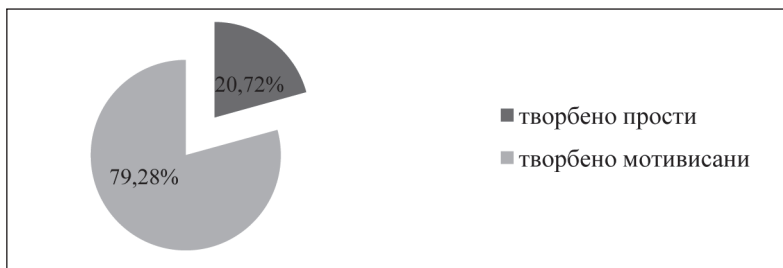
Запазили смо да је у групи полисемантичних глагола којима се означава премештање и смештање објеката у простору више од 70% лексема творено додавањем различитих префикса. Такође, грађа у РСАНУ показује да је код неких полисемантичних глагола дериват семантички богатији од мотивног глагола (нпр. такав је однос код глагола *измакнути* = *измаћи* (се) и *макнути* = *маћи* (се)). Наведена чињеница да дериват има више значења од мотивне лексеме може бити условљена како недостатком грађе, тако и природом везе глагола и префикса и семантичким потенцијалом префикса којим се твори изведени глагол. Како наводи М. Ковачевић (1986: 120–121), префиксом се модификује значење основне речи, „твореница префиксом добија (најмање) једну семантичку компоненту више у односу на основну ријеч“. Нова значења код творбено мотивисаних глагола последица су и нових сема које се развијају код глагола, а које су, према Д. Гортан-Премк (1997: 129), последица аспектуалног значења глагола. Такође, чињеница је да су многа значења префиксираних глагола означена као покрајинска, разговорна и сл., и њима се, према наводима И. Грицкат, захваљујући сложеним законитостима, понекад долази до неочекиваних слагања познатих основа са префиксима, суфиксима или на друге начине (Грицкат, према Радовић-Тешић 2004: 224).

Код већине творбено мотивисаних глагола префикс се додаје на основни глагол. Међутим код неких се са синхронијског становишта глагол не може уочити, већ налазимо везане основе глагола, које у комбинацији са префиксом дају семантички веома богате изведене глаголе (нпр. такве су основе **весићи*, **ијегнути*). Осим твореница са глаголом у основи, запажамо и оне којима је у основи придев (нпр. *блажићи* (се), *кривићи* (се), *мрчићи* (се), *наравнаји* (се)), именица (нпр. *бројаји*, *гласији*, *ољуштији* (се), *ијетљаји* (се)), прилог (*најредоваји*). Полисемантични глаголи творени уз помоћ суфикса као што су *-ива-*, *-ну-* и сл. добијени су најчешће услед процеса (им)перфективизације основног глагола (нпр. *везиваји*, *дирнути*) или је таквим творбеним средством уношен субјективни став у значење глагола (нпр. примарно значење глагола *варакаји* добијено је према основном значењу *вараји*, глагола *ломајаји* према једном од секундарних значења глагола *ломити*). Такође, налазимо и полисемантичне глаголе грађене унутрашњом творбом (*огледаји* – *огледаји*).

Ако погледамо појединачне лексеме, на првих десет места по броју значења су готово увек творбено прости глаголи (сви са преко 50 значења): такви су *иадаји* (се)/*ијасји*, *везаји*, *носији* (се), *држаји* (се), *ићи*, *имаји* (се), док су њихови деривати потврђени мањим бројем значења (нпр. такви су глаголи *заиадаји*, *везиваји*, *доносији*, *задржаји* итд.). Генерално гледано, највише је изведених глагола, али семантички су најбогатији творбено немотивисани глаголи. За њих је ка-

рактеристично да воде порекло још из прасловенског доба и да се њима означавају основне радње.

Након навођења општих творбених карактеристика анализираних глагола, даћемо и графички приказ односа њиховог броја (в. Графикон 3).

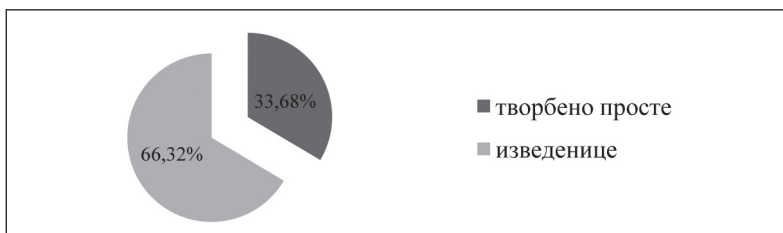

Графикон 3: Однос творбено простих и изведених полисемантичних глагола

Графикон показује да закључак о творбеној структури изразито полисемантичних лексема који се среће у литератури за глаголе не важи – најбројнији су творбено мотивисани глаголи. Овај податак вероватно има везе са сложеношћу глагола, њиховим семантичким и граматичким особинама, разноврсношћу њихових граматичких категорија и облика, као и мноштвом парадигматских и синтагматских веза које успостављају (исп. Василев 1981: 34). Ипак, како смо већ поменули за именице и придеве, и код глагола највише значења имају творбено немотивисани глаголи давног постања, који имају велики број изузетно полисемантичних деривата.

6. Закључак

Након сагледавања творбених карактеристика лексема у оквиру појединачних врста речи, даћемо и збирни приказ и на основу њега изнети закључак о творбеном статусу полисемантичних лексема у српском језику на грађи РСАНУ. Прегледом творбене структуре изразито полисемантичних именица, придева и глагола у РСАНУ дошли смо до следећег резултата о бројчаном односу простих и изведених лексема (в. Графикон 4):

Графикон 4: Однос броја творбено простих и изведених полисемантичних лексема

На основу графичког приказа који се базира на подацима из РСАНУ, закључујемо да је разграната полисемантичка структура знатно чешће одлика творбено изведених лексема, оних које у основи имају неку другу реч. Истраживање је показало да су придеви у великој већини творбено прости, да је код именица приближно исти број простих и мотивисаних лексема, а да је доминантност творбено мотивисаних лексема посебно испољена код глагола, где је разлика у броју творбено немотивисаних и мотивисаних лексема најизразитија. Ови резултати донекле потврђују мишљење изнето у српској лингвистичкој литератури.

На овакав исход када је у питању творбена структура изузетно полисемантичних лексема утицаја може имати више чинилаца: незавршеност речника на коме се базира истраживање, природа анализираних грађе, начин лексикографске обраде појединачних изведеница, али се чини да се и након завршетка РСАНУ резултат неће много променити. Такву тенденцију потврђује и пресек стања након 15 прегледаних томова, а затим и са сваким наредним додатим томом – однос у броју творбено немотивисаних и мотивисаних лексема је стабилан. Други важан закључак да се међу семантички најбогатијим лексемама по броју значења издвајају оне које су творбено прости, потврђује резултате досадашњих истраживања – творбено мотивисане полисемантичне лексеме јесу бројније, али су по правилу семантички слабије разумљене.

Извори

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1–20, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски/српски језик, 1959–2017.

Литература

Бошков, Дана. „Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-)“. *Наш језик* XXV/1–2 (1981): 63–67.

Васиљев, Леонид. *Семантика руског глагола*. Москва: Высшая школа, 1981.
Гортан-Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког сисџема у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.

Грицкат, Ирена. „О неким особеностима деминуције“. *Јужнословенски филолог* LI (1995): 1–30.

Драгићевић, Рајна. *Придеви са значењем људских особина (творбена и семантичка анализа)*. Београд: Институт за српски језик, 2001.

Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий I–II. А. Н. Тихонов и др. (ур.), Москва: ФЛИНТА, Наука, 2008.

Јовановић, Владан. *Деминутивне и аугментивне именице у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.

- Јовановић, Владан. „Везане основе домаћег (словенског) порекла у морфемској и творбеној структури српског језика“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LIX/1. (2016): 103–113.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику, Други део, Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 2003.
- Ковачевић, Милош. „Префиксација и њен утицај на форму и семантику синтагме“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 16/1 (1986): 119–129.
- Радовић-Тешић, Милица. „Богаћење лексике префиксацијом“. *Српски језик* IX/1–2 (2004): 219–226.
- Ристић, Стана. *Модификација значења и лексички модификациони у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2009.
- Ристић, Стана. *Грамађички и когнитивни аспекти лексичког значења*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- Станојчић, Живојин. „Префикси без- и не- у сложеницама с именицом“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 29/1 (2000): 153–160.
- СТИЈОВИЋ, Рада. „Префиксација придева у српскохрватском књижевном језику“. *Зборник за филологију и лингвистику* XXVI/1 (1983): 99–130.
- Ђорић, Божо. *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.

*

- Dešić, Milorad. *Iz srpskohrvatske leksike*. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1990.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- Vizental, Adriana. *Meaning and Communication From Semantic Meaning to Pragmatic Meaning*. Arad: Editura Universităţii Aurel Vlaicu, 2009.

Nataša M. Milanov

THE WORD-FORMATIVE CHARACTERISTICS OF HIGHLY POLYSEMOUS LEXEMES IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper analyzes the word-formative characteristics of lexemes with a large number of meanings, based on the material from twenty published volumes of the SASA Dictionary. In previous research concerning Serbian language polysemy, it has been pointed out that polysemy is a feature of morphologically unmotivated lexemes, while morphologically motivated lexemes are semantically poorer. The corpus material consisted of lexemes with at least 15 meanings listed in the SASA Dictionary (sub-meanings included). Research has shown that morphologically unmotivated words can only be found in polysemous adjectives, verbs are usually derived, whilst nouns show both morphologically simple and motivated lexemes.

Keywords: highly polysemous lexemes, morphologically simple lexeme, derivatives, morphologically motivated lexemes, Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 271–288

UDK: 811.163.41'276.6:271.2

811.163.4'374

COBISS.SR-ID: 54731273

Ружица С. ЛЕВУШКИНА
Институт за српски језик САНУ
ruzica.bajic@isj.sanu.ac.rs

ТЕРМИНИ ИЗ СФЕРЕ ХРИШЋАНСКЕ АСКЕТИКЕ У РЕЧНИКУ СРПСКОХРВАТСКОГ КЊИЖЕВНОГ И НАРОДНОГ ЈЕЗИКА САНУ*

У раду је представљена лексика из сфере хришћанске аскетике у Речнику САНУ у циљу побољшања лексикографске обраде ових одредница у датом Речнику на нивоу макро и микро структуре. Указано је на проблем (не)терминологичности датих лексичких јединица. Наведене су поједине лексеме које нису део макроструктуре овог тезауруса. На нивоу микроструктуре анализирани су поједини елементи речничких чланака и истакнуто је оно што би требало изменити како би се постигла боља разумљивост и информативност датих одредница.

Кључне речи: Речник САНУ, хришћанска аскетика, макроструктура, микроструктура, лексичка јединица, термилошка лексика, монаштво.

Увод

Дато истраживање представља како продужетак, тако и продуљивање ранијих анализа лексике из сфере православне духовности, од којих су најважнија: Бајић 2013; Левушкина 2017а; Левушкина 2017б, као и необјављено истраживање под називом *Терминологија хришћанских врлина у савременом српском језику*¹. Материјал који је прикупљан за на-

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ Реферат под овим називом изложен је у Варшави, маја 2017. године, на Међународном научном скупу Термилошке комисије при Међународном комитету слависта: *Terminologia slowiańska: dziś i jutro*. Рад је припремљен за објављивање и предат, али још увек није изашао из штампе.

ведена истраживања у овом раду користи се као контролни корпус². Овом приликом изабрали смо тему хришћанске аскетике и решили да анализирамо лексику која је у вези с названом облашћу у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (у даљем тексту РСАНУ). Најпре објашњавамо термин *аскеџика*, прецизирајући га и наводећи које лексичке јединице српскога језика га представљају или га могу представити. Потом анализирамо (не)присуство датих јединица у макроструктури РСАНУ, као и микроструктуру појединих одредница, с циљем да укажемо на оно што је пожељно исправити у циљу боље разумљивости дате терминологије. Поред коришћења сопственог наведеног корпуса и речника и приручника наведених у списку литературе, у својству информанта имали смо и монахињу једнога већег српског манастира³, с којом смо претежно проверавали да ли је одређена лексичка јединица данас у употреби или није, али и, према потреби, решавали недоумице око значења неких лексема.

1. Термини аскет(а), аскетизам, аскетика

1.1. Први задатак који се намеће при обрађивању дате теме тиче се одређивања или дефинисања самог термина *аскеџ(а)* и других истокоренских изведеница. Додатно је потребно да се прецизно одреди садржај појма хришћанске аскетике. У самом РСАНУ, чије поједине одреднице овде треба да анализирамо – *аскеџика* се дефинише као ‘учење о аскези’; лексема *аскеза* пак маркирана је квалификатором рел. (религија, религијски) и дефинисана упућивачком дефиницијом: ‘в. аскетизам’. Речнички чланци одредница *аскеџизам* и *аскеџ(а)* у РСАНУ изгледају овако:

аскетизам, -зма м (фр. ascetisme) рлг. *одрицање од њелесних уживања и мучење њела ради моралног усавршавања; начин животоа аскеџа, исцосништво*; исп. аскеза, аскетство. – Званіе то налагаше крстянима велике дужности и најстројии аскетизам (Петран. Бож. 1, 66). фиг. Слаткише, добре цигарете, а, после првих партизанских месеци аскетизма, и чашу доброг пића ... увек је умео да цени (Поп. Ј. 3, 254).

аскет, -ета = **аскета** (аскета) м (грч. askētēs) рлг. **а.** *онај који се из верских њобуда одриче њелесних уживања, исцосник*. – И Св. Доминик ... био је

² Овде је нарочито важан материјал коришћен за последње наведено истраживање. Главни извори за њега били су: *Нови завјей Госцода нашега Исуса Христца и Врлинослов*.

³ Испоштовали смо жељу монахиње да остане анонимна, како она, тако и манастир у коме живи. Међутим, важно је навести да се ради о особи која живи у манастиру више од 25 година, а да се манастирско сестринство у коме живи ближи цифри од 30 сестара, што овај манастир чини већим женским манастиром Српске православне цркве. Као такав, наш информант је релевантан познавалац монашког живота и коришћења терминологије о којој је реч.

аскет (испосник); није пио вина, носио је кострутну кошуљу ... и умро је лежећи на пепелу (Р–А 1, 97). Димитрије је био наумио, да узме име овога младог аскете (Ост. Т. 2, 237). **б.** *фиг. онај који се одриче сваког уживања.* – Хтео сам да будем аскет за науку, па ми се чинило да је све друго, осим строге науке, недостојно моје пажње (Трпковић С., БК 1901, 390).

Према објашњењу епископа Атанасија Јевтића⁴ (2002: 5–6), грчко ἄσκησις на српски језик обично се преводи као *пoдвижништво*, а основа потоње лексеме јесте *пoдвиг*, док је у корену *двиг* = кретање. „Подвиг, подвижништво (од словенског глагола *подвиза́ться* = кретати се, ићи напред, али и навише) прецизно изражава *динамизам* православног аскетског доживљаја и поимања људског и хришћанског живота. Речју *пoдвиг* превод се истовремено три грчке речи: ἄσκησις, ἀγών⁵, ἄθλησις. [...] У корену ових лексема је глагол на грчком језику – ἀσκέω који значи ‘радити са умешношћу, вршити са умешношћу или вршити брижљиво, нпр. неку вежбу, неку *врлину*, или пак вежбати своје сопствено тело и дух’“ (Јевтић 2002: 5–6).

Дакле, аскетици, као посебној науци у оквиру православног богословља, припада било које делање које води ка стицању врлина⁶, побеђивању себе и таквим двигом (кретањем) – приближавању Богу. То значи да би овде могао да се уброји и добар део лексике општег лексичког фонда којом се, на пример, означавају врлине, као што су: *мир, љубав, њраведносћ, вера, мудросћ, њошћенење, искреносћ, добросћа* и многе друге. Као лексеме које припадају општем лексичком фонду, оне ипак неће бити предмет наше анализе.

1.2. Потребно је скренути пажњу и на то да су се прве аскете појавили још у првим вековима хришћанства, али да аскетизам у тим првим вековима није имао исти облик испољавања као касније и данас. У *Речнику њравославне црквене културе* на руском језику (Скляревская 2008) одредница *Аскеты* дефинисана је овако: „У првим вековима хришћанства – посници и молитвеници који су се одрицали своје воље и потчињавали свој живот служењу Богу“⁷. У историјско-културном ко-

⁴ Овај епископ је као јеромонах предавао предмет под називом *Аскеџика* на Православном богословском институту Светог Сергија у Паризу и његова предавања обједињена су у књигу истоименог назива (в. Јевтић 2002).

⁵ У изворнику се поткрала грешка у акценту (ἀγών), коју смо исправили.

⁶ Реч *врлина* – *ἀρετή* – долази од глагола *αἰρεῖσθαι* = изабирати. То значи: врлина је добровољна, и ми чинимо добро по сопственом избору и слободној вољи, а не против воље и принудно (Поповић 1978: 586).

⁷ У оригиналу, овај цитат гласи: „В первые века христианства – постники и молитвенники, исповедующие отказ от своей воли и подчинившие свою жизнь служению Богу“.

ментару уз ову одредницу стоји: „Аскете нису давали завете (као касније монаси) и нису припадали клиру. Но, истовремено, њихова доследност у одрицању од светског живота и свих светских обичаја, у молитвеним подвизима и суровим постовима (могли су да не узимају храну по неколико дана), а такође и њихово стремљење ка усамљеништву и ношење посебне одеће, обично црне или браон боје, пружају основу да се у аскетизму види почетак монаштва. Јован Крститељ који је живео у пустињи и носио грубу одећу од камиље длаке и хранио се медом и акридама, по начину живота припадао је аскетама“⁸.

Аскеза и други истокоренски појмови, дакле, како се види из већ изложеног, јесу сложени термини. Како објашњава Фемић Касапис (2019: 115–116) анализирајући идеју аскезе дијахронијски – она је у хришћанство пренета из старогрчке културе и самим тим добила је новину у својој семантици: „Новина коју је појам аскезе задобио у хришћанској мисли и животу Цркве огледа се у новом „објекту“. То је људска личност која је у заједници званој Црква призвана да трудом и старањем, и непрестаним бављењем и раду на себи промени обличе овога, и сопственог света, сопственог ја“. Хришћански аскетизам има различите облике свога испољавања, а постоји и нехришћанска аскеза, што такође усложњава овај појам. Међутим, пошто се у раду бавимо терминима хришћанског аскетизма у речнику српскога језика, а аскете се, видели смо, сматрају претечама монаха – под аскетским терминима подразумеваћемо групу лексичких јединица којима се означава и описује монашки живот, а нарочито упражњавање у врлини, практиковање карактеристично за ову врсту живота, такозвано *монашко делање*. У двојезичном *Руско-српском и српско-руском теолошком речнику* (Кончаревић–Радовановић 2012) уз неке од оваквих термина стоји управо квалификатив аскет. (аскетски)⁹. Другим речима, уобичајило се повезивање аскетике са монашким животом, те смо се одлучили да анализирамо лексичке јединице чије значење се и односи на појаве присутне претежно у овој врсти живљења, почевши од кључних лексема *монах* и *манасѿир* и још приближно 300 различитих других лексичких јединица, од којих ће неке које су обрађене у РСАНУ бити представљене детаљније у даљем тексту.

⁸ „Аскеты не налагали на себя обетов (как впоследствии монахи) и не принадлежали клиру. В то же время их последовательность в отказе от мирской жизни и всех ее обычаев, в молитвенных подвигах и в суровых постах (аскеты могли не принимать пищи несколько дней), а также стремление к уединению и ношение особой одежды, обычно черного или коричневого цвета, дают основания видеть в аскетизме начало монашества. Иоанн Креститель, живший в пустыне, носивший грубую одежду из верблюжьей шерсти и питавшийся диким медом и акридами, по роду жизни принадлежал к аскетам“.

⁹ На пример, у речничком чланку одреднице *ѿмисао* у овом речнику, израз *ѿрисијање на ѿмисао* (рус. согласие с помыслом) оквалификован је као аскетски.

2. Степен терминологичности

Када посматрамо лексичке јединице из сфере аскетике, односно монаштва, природно је да се запитамо: Колико се овде у ствари ради о терминима? У прикупљеном материјалу није велики број лексема с квалификаторима који указују на терминологичност. У нашем случају то су квалификатори цркв. (= црквена реч), рлг., правосл. (= православни) и кат. (= католички). Овако оквалификованих одредница је свега тридесетак од приближно 300 лексема издвојених за ову прилику.¹⁰ Намеће се питање: зашто многе од лексичких јединица из ове сфере нису забележене у РСАНУ као терминолошке? Наше је мишљење да се разлог крије у чињеници да је саставни део српске културе и уопште живота био, а у извесној мери је и данас – око манастира и у њима, па је лексика из монашког живота ушла добрим делом у општи лексички фонд. У сваком случају, степен терминологичности појединих од ових лексема стоји као отворено питање и даљом анализом оно се може само продубљивати.

2.1. Као илустрацију, навешћемо лексеме *монах* и *манастир*, које нису означене као терминолошке, а и развиле су велика творбена гнезда. РСАНУ бележи чак 33 лексичке јединице у чијој основи су грчке речи *μόνος* – ‘један, једини, самотан’ и *μοναχός* – ‘сам’. Међу њима има оних које су оквалификоване као нераспрострањене (нераспр.): *манастирцизам*: ‘монашки начин живота, монаштво’, *манастирчки* – ‘монашки, редовнички’, *манастировање* – ‘живети у манастиру, проводити монашки живот’ и фигуративно значење: ‘живети усамљено, повучено, самавати’. Три лексеме су квалификоване као необичне (необ.): *манастирница* – ‘мали манастир, манастирчић’, *манастирчки* – ‘в. манастирски’ и *монахија* – ‘в. монахиња (1)¹¹’, а две као покрајинске (покр.) – *манастирјер* и *манастирјер* (обе с упућивачком дефиницијом ‘в. манастир’). Као разговорна (разг.) окарактерисана је лексема *манастирлија* (‘човек који живи у манастиру, монах’), а као народне (нар.) се наводе варијанте ближе грчком оригиналу: *манастир*, *манастирац*, *манастирлија* и *манастирски* – све са упућивачким дефиницијама.

3. Макроструктура

3.0. У овом раду не могу се анализирати све лексичке јединице из сфере хришћанске аскетике не само зато што је ограничен његов обим него и зато што је, на првом месту, РСАНУ незавршени речник,

¹⁰ Ексерпирани су одреднице из првих 20 публикованих томова, док из 21. тома нису, зато што је потоњи изашао из штампе недавно.

¹¹ Одговарајуће значење лексеме *монахиња* је ‘припадница црквеног реда која живи у манастиру, редовница, калуђерица’.

те о лексемама које махом означавању врлине и монашко делање, као што су, на пример: *расуђивање, целомудреност, ипрљивање, сарадоси, шидероси, ипрезвеноумље, сиражење, чедности, ревности, умозрење, рукодеље, ирудолубље, ислушности, ишуфиновање, сирансированање, самојосмаирање, самоосуђивање, смерности, смирење, созерца(ва)ње, самомњење* – не може бити речи. Но, у извесној мери може да се представи колико је дата лексика заступљена у макроструктури РСАНУ у првих 20 томова.

3.1. Највећи број термина из ове сфере односи се на *начине* и *ируд* за стицање врлина, на практична дејства која се у том циљу предузимају: поред лексеме *молиштва* овде спадају лексеме из општег лексичког фонда као што су *зима, жеђ, гладовање*. Значење ових лексема подразумева непожељна стања. Тако су у РСАНУ дефинисане и лексеме *несивање* и *зајворништво*. Потоњу не можемо убројати у лексему општег лексичког фонда, а као термин она означава *врсту подвижништва која подразумева животи без сусрећања с другим људима*. У РСАНУ ова лексема дефинисана је као застарела (заст.) и упућено је на *зајвор (1б)*, при чему је значење потоње: ‘казна или принудна мера која се састоји у изоловању личности уз принудни боравак у одређеном месту, просторији, установи’. Примери, дакле, нису пружили материјал који би лексикографа могао навести на бележење значења код којих се ради о добровољним стањима, односно подвизима које монаси предузимају у циљу приближавања Богу. Другим речима, дате лексеме јесу забележене у РСАНУ, али висок степен терминологичности датих значења чини их таквим да нису могли ући чак ни у овако велики тезаурус.

3.2. Иако превагу убедљиво односе именице, у макроструктури РСАНУ постоји и мањи број глагола и придева¹². Терминолошком лексемом у одређеној мери можемо сматрати, на пример, придев *благословен*, изведен од именице *благослов*, која је у свом примарном значењу религијски појам и у РСАНУ је оквалификована као таква (рлг.)¹³. Даље имамо *благочастив, благочестив, неусијан, искусомудар, миројочив, јуродив*. Терминолошко значење потоње лексеме није регистровано¹⁴. Од

¹² Препоручује се да се овакве лексичке јединице називају не терминима, него терминоселементима (детаљније в. Гринев–Гриневић 2008: 87).

¹³ Иако терминолошке, обе ове лексеме (*благословен* и *благослов*) имају развијену полисемију и варијантност. Наиме, у речничком чланку придева *благословен* наводе се варијанте: *благослован, благословљен* и *благосовен*, што говори честој употребљивости у језику датог придева, а у крајњој инстанци и о (некадашњој) побожности српског народа који се тим језиком користи(о).

¹⁴ У РСАНУ постоје два блиска значења лексеме *јуродив*: ‘душевно болестан, умно поремећен, ненормалан; захваћен, опседнут верским, мистичним заносом’. Као термино-

глагола имамо *молиѝи (се)*, *исѝоведаѝи (се)*, *исѝоведиѝи (се)* и *жрѝиво-ваѝи (се)*. Ова четири глагола у РСАНУ имају, према квалификаторима, термилошка значења као примарна.

3.3. Поједини начини за стицање врлина и(ли) монашко делање не могу се изразити једном лексичком јединицом, те као такви нису део макроструктуре РСАНУ. На пример термилошке синтагме: *свеиѝени ѝрејейѝ*, *дар расуѝивања*, *духовно руковођење*, *држање заѝовесѝи*, *сме-лосѝ* у *ѝројоведању* или неке глаголске термилошке синтагме као што су: *ѝвориѝи вољу Божију*, *хвалиѝи се немоћима својим*, *исѝраживаѝи вољу Госѝодњу*, *благовесѝиѝи Хрисѝа* итд.

3.3.1. Оваквим сложеним термилошким јединицама по правилу и није место у речнику општег типа, ма колико он био обиман. Поједине од њих, ипак, могу да се нађу у оном делу речничког чланка у РСАНУ у коме се обрађују изрази. Тако, на пример, код одреднице *молиѝива* у том делу речничког чланка постоји *госѝодња молиѝива*, синоним за *Оченаш*, једну од најважнијих молитава како за монаха, тако и за сваког верујућег хришћанина. Друга важна молитва, такозвана *умносрдачна* или *Исусова молиѝива*, која се практикује у монаштву (али не и само у њему) – није забележена ни код одреднице *Исусов* ни код одреднице *молиѝива*. Ово не бисмо сматрали пропустом да код лексеме *Исусов* не постоје термилошке синтагме мање значајне за српску културу: *Дружба Исусова* и *Друшѝво Исусово* (синонимни називи за *каѝолички калуђерски ред*, зван још и *исусовци*, *језуѝиѝ*).

3.4. Из макроструктуре РСАНУ истакли бисмо синонимски низ важан за хришћанску аскетику: *исѝосник*, *аскеѝа*, *одшелник*, *анахорейѝ(а)*, *еремѝиѝ(а)*. Овом синонимском низу припадају и лексеме *ѝусѝиножѝиѝељ*, *ѝусѝиѝњак*, *ѝиховаѝиѝељ*, евентуално и једно од значења лексеме *усамљеник*. У питању су они који практикују пустињски облик монаштва. Према *Енциклопедији ѝравославља* (в. одредницу *Оѝшелниѝиѝво*), „Следбеник овог облика монаштва назива се отшелник ... или анахорет (грч. ἀναχωρέω¹⁵ – отићи, удаљити се), тј. монах који не живи

лошка, ова лексема има значење чина светости. Подвиг јуродства (лудости, сумаштвија ради Христа) сматра се често вишим и од свих других подвига и у Православној цркви ретки су они који су живели тако и по смрти се удостојили одликовањем овим чином светости. Међутим, како је спољашње понашање и изглед јуродивих светих људи обичном човеку био необичан и он није могао да проникне у светост таквог владања – у забележеном значењу лексеме у РСАНУ задржала се и преовладала сема која се односи на физички изглед и тако је ново значење у језику потиснуло главно, од кога је, сматрамо, и настало. Препоручили бисмо да се и ово термилошко значење забележи, ако не у неким будућим издањима РСАНУ, онда свакако у одговарајућем термилошком речнику.

¹⁵ У изворнику је стајало ἀναχωρήτης, па је исправљено.

у манастиру, него усамљено. А пошто су такви одлазили у пустињу зову се још и пустињаци или еремити¹⁶. Из целог овог низа одредница, у РСАНУ само је *аскеџи*(а) обележена као религијска (рлг.), тј. препозната као термин. Код лексеме *одшелник* није извршено једначење сугласника по звучности, а у литератури, приручницима, као и у пракси – сусреће се само облик *оџшелник*.

3.5. На крају овог поглавља набројаћемо неке лексеме које су остале у РСАНУ, а по нашем мишљењу могле би да буду саставни део макроструктуре овог речника и надамо се да ће бити – његове дигиталне верзије или неког новог издања. Поред на почетку набројаних одредница које тек треба да буду обрађене у наредним томовима Речника САНУ, то су: *беџчинсџивоваџи*, *оџшелник* (има само *одшелник*), *оџшелнишџиво*, *несџиџање*, *бозозриџељ*, *монаховаџи*, *безмеџежје*, *безмеџежан*, *безмеџежник*, *безмеџежно*, *исихазам*, *оскудољубље* и *оскудољубиџељ*, *ђавоиман*, *ђавоиманосџи*, *исџуџљење* у значењу *ексџаза*, *вансебносџи*, *јуродсџивоваџи*, *јединоџоџребно*, *здровоумље*, *душесџасиџељ* и *душесџасиџељан*, *исџоведнишџиво*, *идиориџиџија*. Све набројане лексеме могуће је потврдити примерима из савремене литературе, но сматрамо да је сувишно оптерећивати овај текст њима. То би већ могао бити предмет неког новог истраживања.

4. Микроструктура

4.0. У овом поглављу биће описана микроструктура само оних одредница у РСАНУ које су лексикографи препознали као терминолошке, тј. које имају неки од квалификатора (цркв., рлг., правосл. и кат.) у свом речничком чланку. Показаћемо како су у РСАНУ дефинисане дате лексеме и указаћемо на оно што сматрамо да је корисно променити како би се постигла боља разумљивост и информативност.

4.1. Следеће одреднице у РСАНУ квалификоване су као црквене: *калуђер*, *оџиџежџиџељ*, *малосхимник*, *малосхимниџа*, *киновија*, *јеромонах*, *јеросхиммонах*, *иконом*, *дохија*, *дохијар*, *великосхимних*, *великосхимниџа*, *исџоведџи* (*се*), *исџоведиџи* (*се*) и терминолошка синтагма *идиориџиџички манасџир*.

4.1.1. Лексема *калуђер* дефинисана је овако: ‘свештеник који припада црквеном реду и живи у манастиру, онај који се замонашио, монах, редовник’. Интересантно је да је синонимна лексема *монах* без квалификатора и да је прецизније дефинисана: ‘припадник црквеног реда који живи у манастиру, редовник, калуђер’. Наиме, није сваки калуђер и свештеник, те би то одређење требало уклонити из дефиниције лексеме *калуђер*.

¹⁶ Грч. ἐρημίτης – пустињак, усамљеник, аскета (Стошић 2006: 65).

4.1.2. Лексема *оѿшѣежѣиѣ* такође је оквалификована као црквена и дефинисана на следећи начин: ‘калуђер који живи у манастирском братству, у општежитију’. Лексема пак *оѿшѣежѣиѣ* (заједно с лексемом *оѿшѣежѣиѣ*, под аколадом, тј. у истом речничком чланку) – квалификована је етимолошки – цсл. Овде је, дакле, истакнуто да су ове лексеме из црквенословенског језика, док је њихов терминолошки карактер остао незабележен. Код варијанте *оѿшѣежѣиѣство* дата је упућивачка дефиниција (‘в. општежитије’). Тешко је рећи која од ових варијанти је најчешћа у пракси. У *Енциклопедији православа* (2002, т. II), на пример, забележено је само *оѿшѣежѣиѣ*, а и код нашег информанта у употреби је исти облик. Поређењем речничког чланка ове одреднице у РСАНУ и истога у поменутој енциклопедији, уз објашњење информанта, долазимо до закључка да у РСАНУ није довољно прецизно дефинисано. Наиме, поред тога што је *оѿшѣежѣиѣ* ‘заједнички монашки живот у манастиру’, оно је и начин, врста монашког живљења¹⁷, као и сама манастирска заједница која на тај начин живи.

4.1.2.1. Потпуни синоним потоње три јесте још једна лексема оквалификована у РСАНУ као црквена – *киновија*. Ова одредница дефинисана је по нашем мишљењу одлично: ‘манастирска заједница у којој монаси живе као чланови једног заједничког домаћинства’. Указана је и етимологија (грч. *koinos bios*). Варијанту *кинонија*¹⁸ не налазимо у РСАНУ¹⁹, што је потпуно легитимно, јер се ради о стручном теолошком термину (подробно је описан у: Брија 1999).

4.1.3. Као црквене оквалификоване су и одреднице *малосхимник* ‘калуђер који је примио малу схиму, који је положио уобичајене, нормалне калуђерске завете’ и *малосхимница* – ‘калуђерица малосхимник’. У дефиницији термина *малосхимник* редувантно је одређење *нормалне*. Постоје, истина, други завети које дају калуђери осим уобичајених, али такве завете не дају малосхимници, него великосхимници. Стога би дефиниција без оваквог одређења била боља.

4.1.4. Речнички чланак одреднице *јеромонах* такође садржи квалификатор цркв. Дефиниција је: ‘калуђер који може вршити све свештеничке обреде, калуђер-свештеник’. Међутим, све свештеничке обреде

¹⁷ Други начин монашког живота назива се *идиорѣиѣ*. О томе даље у тексту. Такође, већ смо видели да постоји и отшелнички, испоснички начин живота.

¹⁸ *Кинонија* означава заједницу уопште, али и чин учешћа у њој – причешће, у техничком смислу. Такође, ова лексема и лексема *киновија* немају исту етимологију.

¹⁹ У *Енциклопедији православа* (2002, т. II) код одреднице *кинонија* упућује се на две друге: *оѿшѣежѣиѣ* и *киновија*. Исто је учињено и код вишелексемске одреднице у овој енциклопедији: *киновијски начин живото*.

може вршити само епископ (дакле, укључујући и рукоположење), те би било прецизније додати одређење *госпо̀во* испред *све*. Такође, јеромонах је напросто монах рукоположен у свештенички чин или, још прецизније, у (свештенички) чин презвитера – и то би била исправна дефиниција. Одредница *јеросхимонах* у РСАНУ има исти квалификатор и упућивачку дефиницију: ‘в. јеромонах’. Ове две лексеме нису потпуни синоними, јер јеромонах може и да нема схиму, тј. да је само такозвани расофорни јеромонах (премда је то ређи случај и најчешће се подразумева да малу схиму има) (деталније в. нпр. Теофан Затворник 2005: 46). У дефиницији је истакнута сема поседовања свештеничког чина, док би за лексему *јеросхимонах* требало истаћи (и) сему поседовања схиме (мале или велике). У пракси, употреба лексеме *јеросхимонах* је ретка и јавља се управо у ситуацијама када је потребно истаћи поседовање схиме (по правилу велике, јер се мала подразумева) код свештеника монаха, односно јеромонаха.

4.1.5. Лексеме *дохија* и *дохијар* имају упућивачке дефиниције: *в. довија* и *в. довијар*. Све четири имају квалификатор цркв. у својим речничким чланцима у РСАНУ, с тим што су прве две додатно оквалификоване као нераспрострањене, а друге две као застареле. Сматрамо да би упућивање требало да буде обрнуто, јер је први пар лексема у текстовима из сфере православне духовности далеко чешће (ако не и искључиво) у употреби него други. То нам потврђује одредница *дохијар* у *Речнику црквених појмова* (Стошић 2006), у *Енциклопедији православаља* (2002, т. I) и у *Азбучнику Српске православне цркве по Радославу Грујићу* (1993). Ни у једном од ова три уазбучена издања не појављује се варијанта *довијар*, што управо говори о нераспрострањености потоње. Синоними за лексему *дохијар*, како наводи Стошић у речничком чланку лексеме *дохија*, јесу *и́рїезар* и *сїраноїрмац*, а такође и *часник* (в. *Азбучник СПЦ по Радославу Грујићу* 1993: одр. *дохијар*). Како нам је потврдио наш информант, све наведене лексеме подједнако су неуобичајене у данашњој манастирској пракси. Искључиво је у употреби *госпо̀оїрмац*.

4.1.6. Лексема *великосхимник* дефинисана је концизно и информативно, као ‘калуђер који је примио велику схиму’, а *великосхимница* као ‘калуђерица великосхимник’.

4.1.7. Квалификатором цркв. обележена је и одредница *идиориймички*, која је члан терминолошке синтагме, а чија дефиниција гласи: (према грч. *idios* и *rhythmos*) у изразу: *идиориймички*²⁰ *манастїир* ‘ма-

²⁰ Поред *идиориймички* у литератури и говору суреће се и *идиорийамски* и *идиориймијски*, као и именица *идиориймија* (потоња је одредница у *Енциклопедији православаља*, за разлику од осталих), али ови облици нису део макроструктуре РСАНУ.

настир у којем калуђери живе самостално, одвојено једни од других'. У речничком чланку ове одреднице веома је информативан други пример који наводимо јер има директне везе и с тематиком нашег рада: 'Идиоритмички ... или слободни манастири постали су у XIV вијеку кад је код ... калуђера практични дух добио превагу над ... аскетским духом ... Сваки калуђер ту има свој засебан иметак'²¹. Идиоритмичких манастира у Српској православној цркви данас нема, али их – иако у малом броју – има у Румунској и Руској православној цркви, те стога ову одредницу не бисмо могли да означимо као историзам.

4.1.8. Глаголи *исїоведатиїи* / *исїоведиїи* (*се*) у свом примарном значењу одређени су у РСАНУ као црквени, са коректним значењем: 'саслушавати нечију исповест, обављати тајну исповести'. Такво је и примарно значење повратног облика које гласи: 'подвргавати се тајни исповести, износити грехе свештенику, духовнику'. У вези с потоњим већ је било писано (Вуловић–Бајић 2012: 459) да је значајно да се ова радња чини *їред свешїеником*, а могло би се испред додати и *Богу*, те би информативнија била дефиниција коригована овако: 'подвргавати се Светој тајни исповести, износити грехе Богу пред свештеником, духовником?.

4.1.9. Код одреднице *иконом* термиолошко значење је секундарно (1.б) и гласи: 'свештеник који се стара о црквеном газдинству, о економији манастира; митрополитов намесник, заступник у манастиру'. У овом облику ова одредница данас се користи далеко ређе²² од варијанте *економ*. Наиме, у *Енциклопедији їправославља* код лексеме *иконом* стоји упућивачка дефиниција 'в. економ'. Потоња је пак у овој енциклопедији објашњена као историзам²³. Потврђено је и од стране нашег информанта да лексема *иконом* није у употреби у манастирској пракси данас, док *економ* јесте. У РСАНУ није забележено ово значење лексеме *економ*, тачније речено, није издвојено као термиолошко, чак иако га илуструје следећи пример из већ поменутог дела Н. Милаша: 'Управа економских манастирских послова ... поверена је ... економу'. Непрецизно је како прво, тако и друго значење²⁴ лексеме *иконом* у РСАНУ. Међутим, у случају другог значења лексикограф је потпуно легитимно поступио, јер сам пример експлицира значење: 'Тек откако је црква добила нешто више власти, отпоче се вршити [развод брака] код митрополитовог за-

²¹ Пример је из дела Никодима Милаша *Православно црквено їраво* (Мостар, 1902).

²² Могуће је и да се уопште не користи, али то би морало да се подробније испита.

²³ „Некада руководиоца целокупне епархијске имовине и епархијског инвентара“ (Енциклопедија православља 2002, т. I: одр. *економ*).

²⁴ Ова значења одвојена су интерпункцијским знаком ;, што је устаљена пракса при изради РСАНУ када значења нису много удаљена једно од другог.

ступника (иконома)²⁵. Ради се, вероватно, о поменутом историзму кад је овај део значења у питању, но, у време кад је обрађивана дата одредница није било *Енциклопедије православаља*, која нам ово сведочи. Оно што је проблематично код првог дела дефиниције јесте одређење *свештеник*, као и изједначавање *црквеног газдинства* и *економије манастира*. Са синхронијске тачке гледишта и у данашње време – старање о економији манастира је манастирско послушање и *економ* је први човек (или жена, ако је женски манастир у питању) после игумана, који брине о манастирској привреди (в. Азбучник Српске православне цркве 1993: одр. *иконом*). Он може да буде свештеник, али је боље да се у дефиницији употреби лексема *монах* или неутралније конструкције као што су *житиљ манастира* или *манастирски сабрај*, пошто свештеници могу да буду и парохијски, тј. они који не живе у манастиру²⁶, а економ не мора обавезно да има и свештенички чин. Стога би први део дефиниције био прецизнији ако би гласио: ‘житиљ манастира (мушког или женског) који се брине о манастирском газдинству, економији манастира и може да заступа старешину као први човек после њега’. Такође, ово значење требало би регистровати и код одреднице *економ*.

4.2. Квалификатором рлг. означене су лексеме: *молитва*, *богоचेжњив*, *богојознање*, *богојознанство*, *жртвовати (се)*, *миројочац*, *миројочивац*, *миројочење*, *миројочив* и *миројочан*.

4.2.1. Религијско значење лексеме *молитва* је примарно и доста прецизно је дефинисано: ‘верски чин којим се верници обраћају богу или каквом божанству (славећи га, тражећи од њега опроштај грехова, помоћ и сл.); устаљени текст, речи које се изговарају у том чину’. Може се указати само на чињеницу да текст молитве не мора увек да буде устаљен (што је указано у другом делу дефиниције), пошто човек може да се моли и својим речима. Такође треба нагласити да молитва није само чин, већ ‘обраћање душе и срца Христу, Богородици, одабраном светитељу или анђелу’ (Стошић 2006: 107). Ова лексема такође је творбено продуктивна (РСАНУ бележи 20 изведеница и(ли) сложеница), а има и много народних пословица и изрека које су у вези с молитвом (в. Стошић 2006: 109).

4.2.2. Што се тиче лексема *богојознање* и *богојознанство*, у питању су синоними означени као религијске кованице. У РСАНУ одредница *богојознанство* има упућивачку дефиницију: ‘в. богопознање’, а *богојознање* је ‘знање, свест о богу; исп. богознање, богопознанство’. У потоњој дефиницији примећујемо да је заглавна одредница испоређена како са

²⁵ Пример је из књиге Тихомира Ђорђевића *Наш народни животи* (Београд, 1923).

²⁶ Они који живе у манастиру по правилу се зову *јеромонаси*, осим уколико не постоји потреба да се истакне њихов свештенички чин.

синонимом *богойознансїво*, тако и са *богознање*. Међутим *богознање* је одређено нешто другачије: ‘познавање бога, сазнање о богу’.

4.2.3. Код глагола *жрївоваїти* интересантно је да је његово примарно значење религијско: ‘принети, приносити као жртву божанству, извести, изводити жртвени обред’, али оно се не односи толико на аскетски, монашки живот. С аскетизмом пак има везе значење повратног облика *жрївоваїти се* које није означено као религијско: ‘поднети, претрпети нешто ради неког узвишеног циља; одрећи се живота (ради неке узвишене идеје)’.

4.2.4. Лексема *богочешњив* означена је у РСАНУ квалификатором рлг., а једини пример је из дела преп. Јустина (Поповића): ‘Оно што је богочешњиво и божанско у њој [у души] потстицало је ... Раскољникова да исповеди свој грех’²⁷. Вероватно је постојање само једнога примера навело лексикографа да ову одредницу оквалификује и као индивидуализам (индив.). Међутим, не ради се о индивидуализму, већ просто о лексеми која ће се тешко (или неће никад) наћи у другој сфери осим религијске. Можемо навести пример из *Акаїтїсїа Свештом Прохору Пчињском Миройочивом* (у: Танасијевић 1999): ‘Видећи како те Бог ... одабира да сасуд изабрани и *богочешњиви* будеш, житију твоме богоугодном с трепетом хвалу одајемо’ (Кондак 2).

4.2.5. Именицама *миройочац*, *миройочивац*, *миройочење* и придевима *миройочив* и *миройочан* означава се веза с посебном појавом која је повезана са светошћу: испуштањем миришљаве течности посебних својстава из моштију светих и икона, ређе неких других свештених предмета. Ово је у РСАНУ код одреднице *миройочац* објашњено да се дешава ‘по народном веровању’, међутим, ради се о чињеници. Дата формулација није необична ако се има у виду какве су биле друштвено-политичке прилике кад је писан речнички чланак за одредницу *миройочац* у РСАНУ. Иста формулација, међутим, постоји код дефиниције именице *миро* – како у РСАНУ, тако и у *Речнику српскога језика* (2007), који је рађен у новим друштвено-политичким околностима. Такође, квалификатор рлг. за ове одреднице није добро изабран, пошто се појава мироточења не бележи у другим религијама. У време кад су обрађиване ове одреднице у изради РСАНУ није био у употреби квалификатор хришћ. који је по нашем мишљењу адекватнији за речничке чланке ових одредница. Такође, код дефиниције ових одредница у РСАНУ изостављена је информација да мироточити могу не само мошти, него и иконе, крст и сл.

²⁷ Пример је из његовог дела *Досїојевски о Евроїи и словенсїву*.

4.3. Уз помоћ квалификатора правосл. описане су само одреднице *архимандритӣ*, *архимандрија*, *архимандритица* и *лавра*.

4.3.1. Лексема *архимандритӣ* има низ варијанти набројаних у речничком чланку, а дефинисана је концизно, прецизно и информативно двама блиским значењима: ‘највиши свештенмонашки чин; старшина архимандрије’. Варијанте су акримандрит, аримандрит, ариманит, архимандрита, а испоређено је с *игуман*. Термин *архимандрија* објашњен је као ‘манастир којим управља архимандрит’, а *архимандритица* као ‘старшина већег женског манастира; исп. игуманија’. Потоњи облик нисмо нашли нигде у литератури, а и информант није потврдио постојање ове одреднице.

4.3.2. Лексема *лавра* описана је у РСАНУ проширеном дефиницијом из два дела, тј. двама дефиницијама: ‘већи манастир окружен зградама са калуђерским ћелијама, заједничким просторијама, мањим црквама и зградама манастирске економије; већи манастир у коме је обично било и седиште црквене власти за манастире и цркве у читавом крају’. Лавре су велики манастири (в. нпр. одредницу *лавра* у *Енциклопедији православа* 2002, т. II), те је вероватно та чињеница навела лексикографа да набраја шта све у њима има, премда сваки манастир има калуђерске ћелије, заједничке просторије и зграде манастирске економије. На то је могло навести и изворно значење речи, пошто *λαύρα* означава *велику улицу, авенију*, а монашке лавре првобитно настају као својеврсна комбинација киновијске и анахоретске праксе и просторно су организоване попут малих градова. Једино што мањи манастири обично немају (а лавре имају), то је већи број цркава, храмова. Стога сматрамо набрајање грађевина у дефиницији редувантним и предложили бисмо да се дефиниција ревидира, те да гласи: ‘велика монашка насеобина, посебно значајан велики манастир’. Одређење у другом делу дефиниције: ‘у коме је обично било и седиште црквене власти за манастире и цркве у читавом крају’ – такође није неопходно, посебно зато што то махом више није тако.

4.4. Одреднице које су оквалификоване са кат. су: *оѡаѡӣ*, *оѡаѡица*, *оѡаѡица* и *белоризац*; а са два квалификатора – цркв. и кат. означене су лексема *комунија*² и *комунио*. Овде бисмо се осврнули само на одреднице *белоризац* и *комунио* јер само за њих нисмо нашли потврду у одговарајућем терминолошком речнику (Šetka 1976).

4.4.1. Поред тога што нема потврду у поменутом речнику, други разлог зашто нам се чини да одредница *белоризац* можда није адекватно дефинисана јесте сам пример који је дат у речничком чланку, где је ова лексема под знацима навода и извода: ‘Млађему брату није било суђено да

постане свештеником „белорисцем“, јер је био ослепио²⁸. Осим тога, на интернету смо нашли пример у коме је значење ове лексеме *свейшовњак*, *мирјанин*. У сваком случају, потребно је ревидирати или бар додатно проверити значење ове одреднице.

4.4.2. Лексема *комунио* има два значења и оба су потврђена присуством у *Лексикону сѣраних речи и израза* Милана Вујаклије. Лексема пак *комунија*² дефинисана је упућивањем на друго значење именице *комунио*: ‘причест, причешће; време причешћивања’. Међутим, одредница *комунија* дефинисана је у поменутом речнику (Šetka 1976) као ‘причасна пјесма’. За одређивање правилног значења ових одредница био би нам потребан други релевантни информатор или стручњак за римокатоличку терминологију. Пошто га немамо, ова дилема мора засад остати нерешена. Овде смо само указали на одређено неслагање у лексикографској обради, тј. речничком чланку.

5. Додатне напомене

5.1. На крају, истаћи ћемо још пар напомена у вези с овом терминолошком лексиком у РСАНУ. Као што смо видели код појединих лексема које смо помињали у претходним поглављима, у датом терминолошком систему развијена је варијантност, више код лексичких јединица које у РСАНУ нису обележене као терминолошке, али не само код њих (в. нпр. речнички чланак одр. *архимандрити*). Она се тиче на првом месту црквенословенизама или лексике с црквенословенским творбеним елементима. Користе се, наиме, како руско-, тако и српскоцрквенословенске варијанте, готово подједнако, те тако имамо *благочашиће*, *благочасѣије* и *благочешће*, *меѣанија* и *меѣаније*, *оѣиѣежиће* и *оѣиѣежиѣије* итд. Ове лексеме квалификоване су етимолошки (цсл., рсл.).

5.2. Неке од лексема, уместо етимолошким квалификатором означене су у РСАНУ квалификативима фреквентности употребе арх. (= архаизам) и заст. (= застарела реч). Архаично је *молейсѣвије* и *бесѣрасѣије*, а застареле су следеће лексеме: *искушењак*, *искуѣиѣељ*, *монака* (= монахиња), *безмолвије*, *благочасѣивосѣи*, *благочашиће*, *благочасѣи*, *благочасѣив*, *благочесѣив*, *благочесѣиво*, *благочесѣи*, *коленоѣреклоњење*, *неусѣиан*, *ѣлоѣи* (у значењу ‘тело’), *зайворник*, *довија*, *довијар*, *ефимер*, *јеѣиѣемија*, *јефимер*.

5.2.1. За неке од ових лексема не бисмо се сложили да су застареле јер их је могуће наћи у новијој литератури. Даћемо само један пример. У књизи о старцу Пајсију који је преминуо 1994. године, дакле, живео у релативно савремено доба, нашли смо овакве примере с лексемама *бла-*

²⁸ Пример је из књиге Ватрослава Јагића *Сѣомени мојега живоѣа*, I, 1930.

гочасѣивосѣи и *благочасѣив*: ‘И старчев живот је био умирисан дубоком и изворном благочастивошћу’²⁹ ‘Иако благочастиви, нису схватили монаштво’³⁰, рекао је.

5.3. Овим смо само хтели додатно да укажемо на шта још треба обратити пажњу при обради одредница које су у вези с хришћанским аскетизмом, а нису обележене квалификаторима сфере употребе (цркв., рлг., правосл. и кат.). Обележенима на овај начин поклоњено је више пажње у претходним поглављима и уопште, док остале остављамо за неку другу прилику, ограничивши се само овим напоменама.

6. Закључак

Анализа термина поменутих у овом раду, као и лексике из општег лексичког фонда с одговарајућим значењем, њихово бележење, објашњавање и илустровање употребе таквих лексичких јединица на начин који одражава хришћански поглед на свет – важно је за српски језик и у циљу чувања богатства лексичког фонда. Многе лексеме које смо овде поменули (нпр. *безмолвије*, *рукодеље*, *дерзновеносѣи*, *сарадосѣи*, *несѣицање*, *исѣиуѣење*, *богозриѣељ*, *благочесѣивосѣи*, *добродјеѣељ*, *ѣрезвоумље*, *целомудреносѣи*, *свудаѣисуѣан*, *оскудољубље*) – сачуване су, наиме, само у језику из ове сфере и у тој сфери многе од њих нису архаичне и(ли) застареле, те као такве заслужују место у РСАНУ. Културолошки је бележење ових и оваквих лексема у овом тезаурусу изузетног значаја, и поред изразито терминолошке природе неких од њих – важно због (о)чувања хришћанских вредности уопште – у времену у коме се оне све више губе.

Списак извора

- Врлинослов, Милуновић М. (прев.), *Свеѣа Гора Аѣѣонска: Манасѣир Хиландар*, 2005.
- Нови завјеѣѣ Госѣода нашег Исуса Хрисѣа*, Комисија Св. арх. синода СПЦ (прев.), Сарајево: Ослобођење, 1990.
- Речник срѣскохрваѣског књижевног и народног језика*. Књ. 1–20. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–2017.
- Речник срѣскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

²⁹ Пример је пронађен у електронском издању књиге *Жиѣѣје сѣарца Пајсија Свеѣогорца*, <https://svetosavlje.org/zitije-starca-pajsija-svetogorca/25/>.

³⁰ Из истог дела (в. <https://svetosavlje.org/zitije-starca-pajsija-svetogorca/18/>).

Списак литературе

- Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*. Слободан Милеуснић (прир.). Београд: БИГЗ, 1993.
- Бајић, Ружица. *Лексика из сфере православне духовности у српском језику и њена лексикографска обрада* (необјављена докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет, 2013.
- Брија, Јован. *Речник теолошких појмова*. Београд: Богословски факултет СПЦ, 1999.
- Вуловић, Наташа, Ружица Бајић. „Лексикографска и фразеографска обрада неких лексема из области православне духовности у једнојезичним речницима савременог српског језика“. *Црквене студије*, 9 (2012): 455–464.
- Гринев–Гриневич, Сергей Викторович. *Введение в терминологию: Как просто и легко составить словарь* (3. изд., допуњено). Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009.
- Енциклопедија православаља*. Том I–III. Димитрије Калезић (ур.). Београд: Савремена администрација, 2002.
- Јевтић, Атанасије. *Аскетика*, Београд–Србиње–Ваљево: Хришћанска мисао, 2002.
- Кончаревић, Ксенија, Милан Радовановић. *Руско-српски и српско-руски теолошки речник*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Левушкина, Ружица. „Лексема из општег лексичког фонда као термини у сфери православне духовности“. У: Јовановић, В. и Пипер, П. (ур.), *Словенска терминологија данас*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Српска академија наука и уметности, 2017а, 439–449.
- Левушкина, Ружица. „Термини из сфере православне духовности у савременом српском језику“. *Јужнословенски филолог*, LXXII/1–2 (2017б): 59–82.
- Поповић, Св. Јустин. *Догматика православне цркве*. Том III. Београд: Манастир св. Ђелије код Ваљева, 1978.
- Скляревская, Галина Николаевна. *Словарь православной церковной культуры: более 2000 слов и словосочетаний* (2. изд., исправљено). Москва: Астрель, 2008.
- Стошић, Љилана. *Речник црквених појмова*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Танасијевић, архимандрит Пајсије (прир. и прев.). *Прейодобни оцац наш Прохор Пчињски миројочиви чудотворац*. Кленике: Братство манастира Преподобног Прохора Пчињског, 1999.
- Теофан Затворник (Св.). *Речник хришћанског ојиног животоа*. Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, 2005.
- Фемић Касапис, Јелена. „О идеји аскезе из угла терминологије“. У: Матић, Златко (ур.), *Исихазам у животоу Цркве српских и ѿморских земаља*, Београд/Пожаревац: Институт за Систематско богословље Православног богословског факултета Универзитета у Београду, Одбор за просвету и културу Епархије пожаревачко-браничевске, Манастир Тумане, 2019, 101–117.

*

Ružica S. Levuškina

CHRISTIAN ASCETICISM TERMINOLOGY IN THE *DICTIONARY OF THE SERBO-CROATIAN LITERARY AND VERNACULAR LANGUAGE OF THE SASA*

Summary

The paper analyzes Christian asceticism terms, i. e. terms connected to Christian monasticism in the comprehensive *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language of the SASA*. The aim is to improve lexicographic processing of these lexical units in other Serbian descriptive dictionaries in the future. Both macrostructure and microstructure are concerned. The problem with this lexis is whether it can, and to what degree, be regarded as terminological. Some lexical units from this sphere that are not part of the macrostructure of this dictionary are indicated as well. At the level of microstructure, some more precise ways of lexicographic processing are also specified, in order to achieve better informativeness and comprehension.

Keywords: Dictionary of SASA, Christian asceticism, macrostructure, microstructure, lexical unit, terminological lexemes, monasticism.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 289–312

UDK: 811.163.41'367.625

811.163.41'37

COBISS.SR-ID: 54733833

Јелена Т. АЈЦАНОВИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

jelena.ajdzanovic@ff.uns.ac.rs

ГЛАГОЛИ *ВЕРОВАТИ*, *УВЕРАВАТИ*/УВЕРИТИ И *ПОВЕРОВАТИ* – СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА И ЛЕКСИКОГРАФСКИ АСПЕКТ*

Предмет овога рада јесте синтаксичко-семантичка анализа глагола *вероваћи*, *уверавати* / *уверити* и *повероваћи* и њихових допуна. Наведене глаголе сврставамо у класу глагола који означавају менталне процесе, при чему под овом категоријом имамо у виду и свесно, интелектуално промишљање стварности и емоционалан доживљај ванјезичких ентитета. Стога један од циљева овога рада јесте да утврди прецизна значења датих глагола и да их, зависно од семантичке реализације коју остварују саобразно лексичком значењу речи које их допуњују, постави на скалу интелектуално : емоционално сагледавање стварности. Практична примена резултата спроведене анализе огледа се у предлогу нацрта речничког чланка, на примеру глагола *повероваћи*, у неком будућем валенцијском речнику глагола.

Кључне речи: српски језик, семантичко-синтаксичка анализа, лексикографија, глаголи *вероваћи*, *уверавати* / *уверити* и *повероваћи*.

1. Увод

1.1. Предмет истраживања

1.1.1. Глаголи *вероваћи*, *повероваћи* и *уверавати* / *уверити*, из семантичко-деривационог гнезда лексеме *вера*, који су предмет овога рада,

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта: Синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања (бр. 178004), који се реализује на Филозофском факултету у Новом Саду, уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

припадају апстрактним речима психолошког (духовног / менталног) лексикона (Ристић – Дугоњић 1999: 155).¹ То имплицира сложеност њиховог значења, тешкоће у њиховом дефинисању и одређењу, о чему сведоче често, како је то на примеру глагола *мислити* показала Вјежбицка, њихове кружне, циркуларне дефиниције (1996: 48–49). Ово стога што су у семантичком садржају датих лексема присутне нарочите, комплексне компоненте лексичког значења апстрактне лексике (Јазић Коњик – Јелић 2012: 201). Премда апстрактна лексика привлачи пажњу многих истраживача, још увек не постоји свеобухватно одређење њима денотираних појмова, појава и процеса, са свим њиховим својствима и у свим њиховим манифестацијама (Чернейко 1997: 5). Ипак, могуће је издвојити најопштије и заједничке значењске компоненте апстрактних речи и на тај начин их најшире дефинисати на следећи начин – апстрактним речима означавају се психолошка стања (емоционална и мисаона), различите ситуације, односи, етички и естетски концепти и егзистенцијалност (ужа и шира – повезана са природом и социјумом) (в. Zovko Dinković 2011: 280; Јазић Коњик – Јелић 2012: 201).

1.1.2. Анализирани глаголи могли би се сврстати у класу менталних глагола који означавају стања, процесе и операције смештене у уму човека (Danielewiczova према Kiklewicz 2017: 9). То су, дакле, речи које означавају, најшире, менталне процесе – мишљење, осећања и виђење. Ово имплицира да се лексемама из ове класе, с једне стране, денотира објективна спознаја и промишљање света, али и, с друге стране, субјективно опажање, те лични доживљај ванјезичких ентитета, процеса и односа (Halliday – Matthiessen 2004: 172). О прожимању менталног концептуалног поља схватања, поимања и концептуалног поља визуелне перцепције потврђују, на пример, истраживања А. Вјежбицке и С. Ристић. Ауторке на примерима из српског, неких словенских (пољски и руски) и других европских језика (енглески) показују да је поимање, схватање света често засновано на метафори виђења (Ристић – Радић Дугоњић 2012: 713) – у многим језицима глагол *видети* може да се користи у значењу ‘разумети, схватити’ (нпр. *I see what you mean* (Wierzbicka 1996: 198)).² Д. Кликовац заступа исто становиште и указује на то да

¹ У језичкој концептуализацији човековог постојања успоставља се опозициони однос између нематеријалног (*дух / душа*) и материјалног вида (Ристић – Радић Дугоњић 1999: 170). Посматрани глаголи *веровати*, *поверовати* и *уверити* / *уверавати* чланови су првог опозиционог пара јер денотирају процесе својствене нематеријалном виду човековог постојања.

² О прожимању менталне сфере и концептуалног поља перцепције сведочи и деривациона веза лексема из ових лексичко-семантичких класа. Тако су, на пример, у српском језику прилози типа *очигледно*, *очевидно* са когнитивном значењском компонентом којом се упућује на истинитост пропозиционог садржаја или извесност посматране ситуације у творбеној вези са глаголима визуелне перцепције (уп. Ајџановић 2019: 201).

се активност разумевања, будући апстрактна, не може разумети непосредно, чулно већ помоћу метафоре – разумевање ентитета је виђење, ОТКРИВАЊЕ ОБЈЕКТА САДРЖАНОГ У ЊЕМУ (2000: 522).

Преплитање и повезаност емоционалног и когнитивног концепта очитује се у начину дефинисања појма емоције. Емоцијама је, наиме, у филозофији често приписивана и сазнајна способност, значајна за разумевање света, посебно када је реч о односу према хуманој реалности (Krstić 1991: 131). А. Вјежбицка укључује концепт емоција у когнитивни концепт, истичући, међутим, ипак његове специфичности – концепт емоција у енглеском лексикону представља кохерентан и самосталан (мада не оштро ограничен) когнитивни домен са својим посебностима и одређеним типом семантичке структуре (1996: 178). Прожимање когнитивног и емоционалног у унутрашњем сагледавању стварности рефлектује се и на плану језика. Тако се, на пример, у српском језику глагол *осејћивати* / *осећајати*, као прототипичан глагол емоционалних стања, употребљава и у значењу ‘схватити, појмити, разабрати’ (РМС). У једнојезичном речнику пољског језика *Słownik języka polskiego* забележено је (под 2) да глагол *czuć* развија и значење ‘miarkować, domyślać że ktoś a coś jest’. Слично је и у енглеском језику – у једнојезичном речнику *Collins Dictionary* наводи се и следеће значење глагола *to feel*: ‘If you feel that you should do something, you *think* that you should do it’ (истакла J. A.). Наведени примери из пољског и енглеског језика такође представљају илустрацију блискости ових двеју категорија.³

Осим наведеног, релевантно је указати и на следећу чињеницу. У литератури се глаголи менталних процеса диференцирају и према семантичком обележју ‘(не)намерна, (не)циљна активност’. На тај начин издвајају се две групе глагола – глаголи са наведеним обележјем који денотирају процес мишљења и глаголи који немају дато семантичко обележје, те означавају резултате процеса мишљења (Васиљев према Kiklewicz 2017: 12).

1.2. Методологија и корпус

1.2.1. Теоријски приступ и циљеви истраживања

Све напред наведено потврђује оно што је у литератури већ констатовано – границе међу значењским категоријама нејасне су, неодређене, фазичне. Успостављање оштрих граница међу категори-

А. Вјежбицка указује на повезаност менталног глагола *wiedzieć* и перцептивног *widzieć*, деривираних из истог индоевропског корена *veid-* ‘знати / видети’ (Wierzbicka 1996: 198).

³ О сложености когнитивног концепта и о нејасним границама према другим концептима говори и Кадолова. Ауторка издваја психолошке процесе као општу категорију са најширим значењем унутар које се издвајају ментални процеси са ужим значењем и мишљење са најужим значењем (Кодоло 2004: 29).

јама, класификовање и систематизовање ванјезичких ентитета, по правилу, не пружају верну слику односа, процеса и појава у стварности (Радовановић 2015: 12–13; Gwilliams – Fontaine 2015: 3–4). Стога је неопходно семантичке категорије, које су одраз виђеног света и стварности, посматрати градуелно, скалирано, притом се морају обухватити центар и периферија датих појава, али и тзв. ‘сива зона’ међу издвојеним класама (Радовановић 2015: 15). На такав начин настојаћемо да анализирамо и значења глагола који су предмет овога истраживања. Глаголе *вероваћии*, *увераваћии* / *уверићии*, *иовероваћии* посматраћемо дуж континуума семантичке категорије ‘ментални процеси’ у чијем се центру налазе интелектуални процеси, тј. свесно промишљање ванјезичке стварности, док су на периферији емоционална и перцептивна спознаја света. Циљ оваквог приступа јесте да утврдимо где се анализирани глаголи налазе на датој скали и која се њихова значења приближавају центру или гравитирају ка периферији. Анализа даље имплицира и утврђивање присуства / одсуства обележја ‘резултативности’ и ‘процесуалности’, те с потоњим у вези са обележјем ‘интенционалности’, јер се полази од претпоставке да су она релевантна и диференцијална – у значајној мери позиционирају одређену семантичку реализацију посматраних глагола на оси интелектуално : емоционално сагледавање појава у стварности.

Применом колокацијске методе, а полазећи од Фертових поставки да речи треба посматрати у контексту јер је значење које реализују одређено речима с којима се удружују (Firth 1957: 7), одредићемо значења глагола *вероваћии*, *увераваћии* / *уверићии* и *иовероваћии*, те на основу тога утврдити којој поткласи припадају – глаголима интелектуалне или емоционалне спознаје стварности. Како би се остварио задати циљ истраживања, акценат у нашој анализи јесте на испитивању валенцијских и рекцијских карактеристика посматраних глагола. Овакав приступ чини се адекватним, посебно што дате глаголе одликује могућност двојачке или чак вишеструке рекције, а различити рекцијски модел „знак је или двојаког глаголског значења односно насталих промена у глаголском значењу или, пак, насталих промена уопште у семантичко-синтаксичком систему зависности и начину његовог обележавања; најчешће знак је и једног и другог“ (Гортан Премк 1977: 237). Валентне обрасце и рекцијске допуне ових глагола класификујемо према морфосинтаксичким, али и семантичким критеријумима. Примена оба критеријума потребна је из следећих разлога. Прецизно дефинисање значења анализираних глагола подра-

зумева и утврђивање значења његових допуна.⁴ Ово даље имплицира анализу на прелазном пољу „између лексике и граматике“ (Алановић 2018: 41) јер је дубинско значење допуна могуће утврдити уколико се узму у обзир лексичкосемантичка обележја именица на тим позицијама али и граматички образац у који су интегрисани (Алановић 2018: 43). При анализи примера синтаксичким (дескриптивним и структурним) методом служимо се када је реч о опису остварених рекцијских модела. Семантички приступ, који почива на поставкама компоненцијалне анализе, примењујемо приликом сагледавања семантичке валентности анализираних глагола – уочавање лексичке компатибилности глагола са аргументима (Helbig 1992: 5–10). На овакав начин, чини се, постићи ће се основни циљ овога истраживања – дефинисање значења глагола из семантичко-деривационог гнезда лексеме *вера*, јер се одређене значењске компонента ових глагола активирају и постају примарне тек у споју са рекцијском допуном. Форма и семантичка вредност допуна глагола *веровајћи*, *уверавати* / *уверијћи*, *поверовајћи* утичу на њихову семантичку реализацију.

Резултати добијени спроведеним теоријским (лексичким и синтаксичко-семантичким) испитивањем имају примењени аспект у лексикографији. С обзиром на то да се значење анализираних глагола изводи на основу семантике језичких јединица с њима удруживих (уп. Дражић 2014: 37), информације о њиховој лексичкој, семантичкој и морфосинтаксичкој спојивости „важан су сегмент речничке микроструктуре“ (Дражић 2016: 306). Наведено поставља још један задатак и циљ овога истраживања – да се понуди предлог нацрта микроструктуре

⁴ У литератури не постоји јединствен став када је реч о статусу субјекта, тј. о односу субјекта и предиката. С једне стране, субјекат се посматра као главни реченични члан који управља предикатом (Белић 1998: 119), док, с друге стране, он се одређује, у складу са Тенијеровом вербоцентричном теоријом и учењима депенденцијалне граматике немачке лингвистичке школе, као допуна предикату. У србистичкој литератури, ипак, већина истраживача заступа „компромисан став да су субјекат и предикат два главна реченична члана (Стевановић 1979: 34; Миновић 1987: 31; Ружић 2005: 478; Пипер/Клајн 2013: 280, 296; Станојчић/Поповић 2014: 235, 237, 245)“ (Алановић 2019: 42). И. Антонић пак заступа другачије становиште и истиче да се субјекат мора посматрати као централни, нуклеарни, независни реченични конституент који супоставља посебан синтаксичко-семантички однос са предикатом (означен термином имплементација (= попуњавање) битно различит од односа комплементације (=допуњавања) (Antonić, 2000: 31). Полазећи од поставке да је центар пропозиције, као менталног представљања ситуације у човековој свести, предикат јер он одређује квантитативни и квалитативни састав актаната и сирконстаната, те међусобни однос учесника у догађају, у овом истраживању субјекат ћемо посматрати као допуна предиката (Плотникова 2005: 25). Ово потврђују и забележени примери јер показују да су лексичко-семантичка обележја јединице у позицији субјекта често предетерминисана значењем које остварује глагол на позицији предиката.

специјализованог валенцијског речника глагола. Конципирање и израда таквог једног речника драгоцено је пре свега за кориснике који уче српски језик као страни. У раду ће се, стога, као илустрација понудити приказ структуре речничког чланка на примеру глагола *јоверовајџи*.

1.2.2. Корпус истраживања

Основни извор за формирање корпуса јесте шестотомни *Речник српскохрватскога књижевног језика* Матице српске и Матице хрватске (РМС). Из овог речника преузете су речничке дефиниције анализираних глагола. Речничка грађа, међутим, премда пружа драгоцене податке о лексичком значењу анализираних језичких јединица, ипак је недовољна за ово истраживање најмање из два разлога. Прво, потребно је сагледати речничке дефиниције испитиваних глагола и утврдити наводе ли се сва значења која они реализују у контексту, у конкретним језичким ситуацијама. Друго, речнички чланак у неким случајевима не пружа поуздан или довољан увид у синтаксички (валентни) потенцијал посматраних глагола, што није саобразно постављеним циљевима нашег истраживања јер онемогућује сагледавање датих глаголских лексема у контексту у којем се оне коначно семантички обликују (Драгићевић 2008: 127)⁵. Стога је неопходно употребу и синтагматске одлике ексцерпираних глагола проверити у другим, одговарајућим контролним корпусима. Контролни корпус за ово истраживање чини грађа из електронског корпуса савременог српског језика (Корпус савременог српског језика на Математичком факултету у Београду (СрпКорп)). Будући да глаголи *веровајџи*, *уверавајџи* / *уверјџи* и *јоверовајџи* имају висок степен учесталости у СрпКорп, оправдано је било ограничити граматичке облике у претрази – за имперфективне (*веровајџи* и *уверавајџи*) узимани су у обзир само облици презента док су за перфективне форме сагледани само облици перфекта.

⁵ У србистици се писало о томе да речи чије је лексичко значење довољно широко, уопштено, те недовољно специфичне природе захтевају додатну конкретизацију у контексту. Овакве лексеме одређују се као семантички подспецификоване лексеме, а о значењској подспецификованости писано је на примерима лексема *сџвар* (Ivić 2005: 73–83), *чињеница* (Петровић 1994), *основа* (Драгићевић 2008), *осећај*, *осећање*, *сџање* (Дражић 2014: 109–112). С. Ристић и Ј. Ајџановић указују на категоријалну природу основног, појмовног значења прилога са значењем оцене (нпр. *добро*, *лоше*) које се конкретизује тек у контексту (Ристић 1990: 104; Ајџановић 2019: 63). Овакав приступ чини се адекватним и у проучавању значења лексема са конкретнијим значењем или полисемантичких речи јер се њихово значење такође семантички заокружује и прецизира само у контексту.

2. Анализа грађе

2.1. Глагол *веровајџи*

Најфреквентнија лексема међу испитиваним глаголима јесте, очекивано, глагол *веровајџи*, као, уз именицу *вера*, прототипична јединица овог семантичко-деривационог гнезда.⁶ Овај полисемантички глагол одликује богатство семантичког садржаја, већи број семантичких реализација, забележених и у РМС, што индукује његову већу способност синтаксичко-семантичког повезивања (Гортан Премк 2004: 157). Класификацију комплемената управног глагола *веровајџи* можемо најпре начинити према форми, тј. морфосинтаксичкој формализацији: а) допуна у виду допунске клаузе, б) допуна у акузативу са предлогом *у*, в) допуна у беспредлошком дативу и г) допуна у беспредлошком дативу и у виду допунске клаузе. При томе, у свим реализованим значењима уз глагол *веровајџи* појављује се граматички субјекат (формализован обликом номинатива), развијајући, међутим, различита значења.

2.1.1. Глагол *веровајџи* са допунском клаузом као комплементом

Како показују подаци из СрпКорп, глагол *веровајџи* у највећем броју забележених примера комплементизује допунска клауза најчешће уведена везником *да*, као најнеутралнијим везником овог типа клауза (Алановић 2018: 100), те врло ретко, готово по изузетку, везником *како*:

1. Верујем *да делиџе моје мишљење*;
2. Верујем, у ствари, *да нас двојица имамо досџа џога заједничког*;
3. Верујете ли *да је џо нека ухода?*;
4. (...) него *да верујем како је госџођа Елџен џала йобеђена йред њеним умом*;
5. Али имам разлога *да верујем како се још један од њих укаљао йодједнако ужасним злочиним* и сл.

⁶ Само презент глагола *веровајџи* забележен је у корпусу у 10072 примера. Важно је на овом месту напоменути да ће овом приликом бити изостављен опис глагола *веровајџи* из прагматичке перспективе. Према подацима из корпуса висока је фреквенција и врло комплексна употребе овога глагола као реченичног прилога – у највећем броју примера употребљен на граници између прагматског прилога оријентисаног према говорном лицу и модалног прилога (Ивић 1978: 6–8), исказујући истовремено говорников став према пропозиционом садржају и његову процену о томе да ли изречено одговара истини. Будући да се на основу примера забележених у корпусу може наслутити комплексност значења глагола *веровајџи* као дискурсног маркера који „odražava/uslovljava određenu društvenu perspektivu, vrednosti, običaje, interese, odnose moći itd.“ (Stepanov 2016: 27), анализа употребе овог глагола, али и других глагола из класе менталних процеса (*мислиџи*, *знаџи*) који показују тенденцију да постану дискурсни маркери (уп. Rice – Newman 2018: 561), из прагматичке перспективе задатак је који тек предстоји и захтева засебно истраживање.

Анализирајући наведене примере, може се закључити да глагол *верова̄ти* поседује обележје [процесуалност +] и [интенционалност –]. Употребљава се као глагол интелектуалних процеса – развија значење ‘мислити, држати, бити уверен’ (РМС, 1.б.) и може бити супституисан глаголом *мислӣти*. Ипак, искази у којима се уместо глагола *верова̄ти* у трансформу појави глагол *мислӣти* нису истозначни – они са *верова̄ти* носе значење епистемичке модалности јер износе став уверености у истинитост онога о чему се саопштава (Zvekić Dušanović 2019: 34). При томе, у зависности од значења пропозитивног садржаја формализованог допунском клаузом изриче се различит степен уверености у његову истинитост, а неретко се глаголу *верова̄ти* придружују и друге модалне компоненте, нпр. *наде*, *очекивања* и сл. Варијације значења оваквих исказа имплицирају њихову семантичку недовршеност – захтевају додатна проширења, тј. конверзациону импликатуру (Bach 1994: 125) и носе одређена пресупонирана знања која их коначно семантички обликују: *Госјодо, ја верујем да ће̄ти ви бӣти и генерација одабраних и генерација срећних* → [*Мислим и надам се и очекујем да ће̄ти ви бӣти и генерација одабраних и генерација срећних*].⁷

Семантичка валентност глагола *верова̄ти* укључује субјекатски и објекатски аргумент. На семантичком плану субјекатски аргумент остварује улогу псеудоагенса, прецизније експеријента – њиме се означава носилац утиска, мишљења (уп. Антонић 2007: 165).⁸ Објекатски аргумент јесте пропозициони објекат (уп. Антонић 2005: 277) формализованом допунском клаузом која „изражава садржај који се може наћи у домету спознаје, свести и знања“ (Алановић 2018: 172).

2.1.2. Глагол *верова̄ти* са акузативом блокираним предлогом у као комплементом

Када се као комплементизатор глагола *верова̄ти* реализује акузатив са предлогом *у*, значење које реализује одређено је семантичким компонентама са њим удруживих именица. Као прво, диференцирају се две

⁷ Увидом у један део примера са глаголом *верова̄ти* из СрпКорп, јасно се види да је потребно посебно истраживање које ће подразумевати синтаксичко-семантичку анализу овога глагола, с посебним освртом на глаголске облике у којима се он реализује али и глаголске облике зависног предиката. Ову анализу требало би употпунити и сагледавањем овога глагола и његових допуна из прагматичке перспективе.

⁸ У литератури, када се говори о семантичкој улози експеријента, или, према терминологији М. Алановића, рецептивног агенса (Алановић 2004: 198), углавном се наводе медијалне, перцептивне (Lazard 1998: 63) и модалне глаголске лексеме као глаголи „који могу реферисати о овом појавном агентивном облику“ (Алановић 2004: 198). Халидеј и Матисен, с правом, проширују инвентар глагола који везују за себе експеријента укључујући глаголе менталних (интелектуалних, емоционалних и перцептивних) процеса (Halliday – Matthiessen 2004: 172).

групе именица удружених са глаголом *веровајџи* – разграничавају се на основу компоненте [живо +/-].

2.1.2.1. Све именице са обележјем [живо –] одликују се обележјем [апстрактно +], али се даље разграничавају с обзиром на то да ли изражавају какав пропозитивни садржај или не.

С једне стране, у мањем броју примера глагол *веровајџи* допуњује акузативна синтагма са предлогом *у* и девербативним и деадјективним именицама које сажимају реченични садржај (уп. Radovanović 1977a; Radovanović 1977b; Бугарски 2004). Ипак, постоје синтаксичко-семантички услови који диктирају реченичну интерпретацију забележених именица. Да би се могла успоставити одговарајућа реченична форма у дубинској структури исказа, неопходно је да буду задовољени одређени морфосинтаксички и семантички услови. Радња или особина денотиране девербативном или деадјективном именицом морају се везивати за конкретни појам (уп. нпр. *верујем у корисџи овог бала* ← *верујем да је овај бал корисџан* и *ја не верујем у будућносџи* ←*). То даље значи да су номиналне форме праћене посесивним формама (посесивним придевом, посесивном заменицом или посесивним генитивом) као сигналом дубинског субјекатског аргумента (агенса или дескриптива) реконструисане реченичне структуре:

6. Не бих ово свакоме казао, госпођо Елтен, али не верујем много у *болесџи госџође Черчил* ← Не бих ово свакоме казао, госпођо Елтен, али не верујем много да је *госџођа Черчил болесна*;
7. Ја истина не верујем у *велики умеџнички домџи оних књижевних јослова* који се раде по наруџбини ← Ја истина не верујем да *књижевни јослови* који се раде по наруџбини *могу имаџи велики домџи*;
8. Не верујем више у *његово оздрављење* ← Не верујем више да *ће он оздравџи*;
9. (...) и не верујем у *џо њено лудило* ← (...) и не верујем да је *она луда* и сл.

Удружен са оваквим именицама, у описаном морфосинтаксичком и семантичком моделу, глагол *веровајџи*, маркиран обележјем [процесуалност +], [интенционалност –], остварује семантичку реализацију ‘мислити, држати, бити уверен’ (РМС, 1.б.). Валентна структура у корелацији је са оствареним значењем глагола – реализује се субјекатски аргумент, заступајући улогу експеријента, и пропозициони објекат (Антонић 2005: 202).

С друге стране, глагол *веровајџи* комплементизују именице са обележјем [апстрактно +] у акузативу блокираном предлогом *у*. Инвентар именица које се удружују са глаголом *веровајџи* богат је, при чему је могуће издвојити две основне значењске класе. Прву класу чиниле би

именице чије се основно значење везује за смисао ‘натприродно, нестварно’, „који је у вези са религиозном интерпретацијом и фундаменталним религиозним постулатом, вером у Бога“ (Лазич Коњик – Јелић 2012: 202) (нпр. *Русија, чуда, њредосећање, њривиђење, црква, вечни живоји* и сл.):

10. Ја верујем у *Русију*, верујем у *њено њравославље*;
11. Аљоша, ја у *чуда* верујем;
12. Ја као болесна жена верујем данас у *свако њредосећање* и сл.

Осим именица описане семантике, као комплемент у форми акузатива са предлогом у остварују се још именице које денотирају какве идеје, вредности, али и институције, обично позитивно конотиране:

13. О, верујем у *њравду* (ЕК);
14. (...) ја не верујем много у *самониклу љубав*, у „*гром из ведро неба*“, у *љубав – сѡрасѡ* (ЕК);
16. Ја верујем у *миласѡ*, у *будућносѡ Немачке* (ЕК);
17. (...) верујем у *снагу јавног и верског морала* (ЕК) и сл.

У вези са именицама оваквог значења остварује се следећа семантичка реализација глагола *вероваѡ* – ‘имати поверења у нешто, поуздати се у нешто, ослањати се на нешто’ (РМС, 2), што га удаљава од интелектуалног промишљања стварности и приближава њеном емоционалном сагледавању и доживљавању. Употребљен у оваквом значењу глагол *вероваѡ* маркиран је обележјем [резултативност +]. У описаном значењу глагол *вероваѡ* везује за себе субјекатски аргумент који репрезентује експеријента, при чему је, прецизније речено, реч о носиоцу убеђења, уверења, а не мишљења и утиска. Индиректни објекат формализован је акузативом са предлогом у, при чему се истиче обележје усмерености ка именованом појму.

2.1.2.2. Инвентар именица са обележјем [живо +] које се везују за глаголску лексему *вероваѡ* није богат, а глагол реализује значење ‘имати поверења у некога, веровати у нечији успех’. И ова семантичка реализација анализираниог глагола имплицира емоционалан, субјективан став према некоме и обележје [резултативност +], што га сврстава у глаголе емоционалних стања. У том значењу глагол *вероваѡ* везује субјекат који денотира носиоца доживљаја, и индиректни објекат:

18. Ја и даље верујем у *ове момке*;
19. Поштено радим свој посао и верујем у *ове играче* с којима сам већ дуго;
20. Али ја верујем у *наш ѡтим*;
21. (...) али ти морам рећи да у *ѡебе* исто толико верујем као и у *самог себе* и сл.

2.1.3. Глагол *веровајџи* са беспредлошким дативом као комплементом

Подаци из корпуса показују да, када глагол *веровајџи* допуњује беспредлошки датив, позицију датива, у највећем броју случајева, заузимају личне заменице и именице са обележјем [живо +]. Значење глагола *веровајџи* у овом случају означава емоционално стање и може се дефинисати као ‘имати поверења у некога, ослањати се на некога’. Граматички субјекат формализован номинативом (или садржан у наставку за лице) на семантичком плану подразумева улогу експеријента, тј. денотира носиоца утиска, поверења и сл. Номинална реч или синтагма у дативу означава експликативну семантичку допуну у својству објекта – циља статичке усмерености (Антонић 2005: 185):

19. Ипак, видим да морам да *џи* верујем;
20. Верујем *му* свим својим бићем;
21. (...) слепо верујем *часноме Велесу* (ЕК) и сл.

2.1.4. Глагол *веровајџи* са беспредлошким дативом и допунском клаузом као комплементом

Примери ексцерпирани из СрпКорп показују да се глагол *веровајџи* реализује и као дворекцијски глагол – његов садржај комплементизује беспредлошки датив заменица и именица с обележјем [живо +] и допунска клауза:

22. Не верујем *му да му је радник из магацина саојџијџи*о како књига вређа највеће симболе наше Револуције;
23. (...) и верујте *нам да ћемо се у џиом йравцу конкретјино и уз йовећане најоре ангажовајџи и радијџи*;
24. (...) верујте *нам да није и да ће йрва йрговања йоказати йраву вредности йредузећа* и сл.

У датом синтаксичком-семантичком окружењу имплицира се субјекат (обележен личним наставком глаголског облика), који на дубинском плану заступа улогу експеријента и денотира носиоца поверења. Номинална реч или синтагма у дативу означава експликативну семантичку допуну у својству објекта – циља статичке усмерености (Антонић 2005: 185). Допунска клауза пак има специфичну рестриктивну улогу – њоме се семантички садржај управног глагола *веровајџи* конкретизује, сужава, тако што се реализовано значење ‘имати поверења у некога, ослањати се на некога’ ограничава на денотирану активност или ситуацију.⁹

⁹ О допунама са рестриктивним значењем в. у Драгићевић 1999; Киш 2016 и Ајцановић 2019.

2.2. Глаголи *уверавати* / *уверити*

Глаголе *уверавати* / *уверити* не одликује богатство семантичког садржаја и полисемантичка структура, о чему сведоче и дефиниције дате у РМС. Перфективни глагол *уверити* развија само једно значење – ‘доказати коме истинитост, правилност чега, учинити да неко (по)верује у нешто, убедити некога’ (РМС). Имперфективни парњак има нешто богатију семантичку структуру и развија више значења: 1. несврш. и уч. према уверити; 2. ‘тврдити, потврђивати; изјављивати са сигурношћу’; 3. ‘давати, пружати сведочанство, доказе о чему’; 4. ‘обећавати, давати изричита обећања’ (РМС). Ипак, у забележеним примерима глагол *уверавати* претежније се употребљава у значењу које одговара његовом видском парњаку.¹⁰ На основу дефиниције наведене у РМС можемо закључити да су у семантичку структуру глагола *уверавати* / *уверити* инкорпорирана обележја [процесуалност +] и [интенционалност +]. Ово даље значи да се глаголи *уверавати* / *уверити* остварују превасходно као каузативно-манипулативни глаголи јер означавају деловање једног лица на мишљење, понашање, веровање другог лица (уп. Алановић 2011: 51). Свесно ангажовање агенса, формулисање аргумената, критерија, те њихово коришћење с циљем да се реализовањем радње денотиране глаголима *уверавати* / *уверити* утиче на другог учесника у ситуацији смешта дате глаголске лексеме у центар посматраног континуума – то су глаголи који денотирају интелектуалне процесе, тј. свесно промишљање ванјезичке стварности.¹¹

Саобразно овом њиховом значењу, посматрани глаголи најчешће конституишу троаргументни модел реченице – граматички субјекат и два објекта (директни и индиректни). Овај се базични модел може проширити и увођењем адвербијала са значењем критеријума или основа, будући да догађај денотиран глаголом *уверавати* / *уверити* укључује и агенсову аргументацију на основу које други учесник у ситуацији (објекат) мења своја уверења или се пак подстиче на реализацију какве радње. Субјекатски аргумент формализован је увек обликом номинатива док остали комплементи управних глагола *уверавати* / *уверити* остварују

¹⁰ Анализом ће овом приликом бити обухваћени само примери у којима се глагол *уверавати* употребљава у значењу које одговара његовом видском парњаку *уверити*.

¹¹ Према у раду анализирамо само претериталне облике перфективног *уверити*, употреба овог глагола у облику презента, забележена у примерима из корпуса, показује једну занимљиву правилност. Очекивано се облик презента овога глагола појављује као допуна модалним глаголима, али доминантно као допуна глаголима *желети*, *морати*, те декомпонованим формама *имати жељу*, *бити дужан* и сл., чиме се, чини нам се, појачава обележје [интенционалност +]. Наведено би свакако требало проверити на већем броју примера, те, у складу са добијеним резултатима, дефиницијом значења глагола *уверавати* / *уверити* обухватити њихова релевантна семантичка обележја.

следеће морфосинтаксичке реализације: а) допуна у виду акузатива без предлога и допунске клаузе, б) допуна у виду акузатива без предлога и акузатива са предлогом у, в) допуна у виду акузатива без предлога, беспредлошког инструментала и допунске клаузе.

2.2.1. Глаголи *уверавайџи* / *уверийџи* са беспредлошким акузативом и допунском клаузом или акузативом са предлогом у као комплементом

Без обзира на морфосинтаксички облик друге допуне, први комплемент, директни објекат ових глагола увек је персоналне природе (Арсенијевић 2012: 70), формализован именицама са обележјем [живо +] или личним заменицама у беспредлошком акузативу. На семантичком плану успоставља се вербално-каузативни однос (Арсенијевић 2012: 70), уз елементе трансформативног односа. Глаголима *уверавайџи* / *уверийџи* обележава се говорни чин спроведен ради подстицања перципијента на какву активност (Арсенијевић 2012: 70), али и ради утицаја на промену његовог мишљења, његових ставова и уверења.

Подаци из СрпКорп показују да су најфреквентнији примери у којима се као други комплемент посматраних глагола реализује допунска реченица углавном уведена везником *да* и, далеко ређе, готово по изузетку, везником *како*. У позицији друге допуне далеко нижу фреквенцију бележи акузатив са предлогом у, при чему је увек реч о девербативним, односно деадјективним именицама као површинским експонентима дубинске допунске клаузе. О доминацији реченице као комплемента у односу на акузатив блокиран предлогом у сугерише диспропорција у броју забележених примера (ф. 137 : ф. 23).

Као илустрација наведеног наводимо само неколико примера из СрпКорп:

25. Ја сам уверио *йрседника Владе да је Евројска комисија решена да у томе помогне*;
26. (...) није јој много расветлио целу ствар, али *ју је уверио да йрисуствује срећном догађају*;
27. (...) али *га је Бушман уверио да нилских коња има достџа у рекама на северу*;
28. (...) потврдио је да је Холбрук експлицитно уверио *Караџића како неће биџи ухайшен*;
29. Овај несвакидашњи догађај уверио *нас је у йобожносџи и исџирајносџи срџског народа*;
30. Поенкаре је отпутовао у Русију и уверио *Николаја II у йодришку његовим рајџничким намерама* и сл.

Премда је у семантичком садржају глагола *уверавайџи* / *уверийџи* инкорпорирано значење основа / критерија, тј. аргументација, средство коју

агенс користи а због којих перципијент мења своје мишљење и ставове, оно је лексикализовано у свега неколико примера. У свим забележеним примерима формализовано је беспредлошким инструменталом:

30. Такав човек је *својим деловањем* уверио слободољубиви свет и народ своје земље да његове идеје – слобода, мир, равноправност, јесу праве вредности;
31. (...) пошто је мене, који нисам ликовни критичар, Владимир Дуњић *својим сликама* брзо уверио да је све те разговоре са претечама честито обавио;
32. Лепаж нас је *овом њредстїавом* уверио у своју генијалност и оригинални приступ театру.

2.2.2. Граматички субјекат уз глаголе *уверавати* / *уверити*

Граматички субјекат, формализован обликом номинатива, уз наведене глаголе диференцира се на основу компоненте [живо +/-].

Доминирају примери у којима се на позицији граматичког субјекта налазе именице маркиране као [живо +] или личне заменице. Граматички субјекат тада означава семантичку улогу прототипичног агенса са обележјима [живо +], [вољност +], [интенционалност +], [одговорност +] и [трансформативност +] (HELVIG 1992: 68–69), нпр.:

33. *Руски колега* ме је уверио да је то кардинална глупост;
34. Но, *адвокат* нас је уверио да имамо законску основу за тужбу;
35. *Койишар* је уверио Карацића да народни језик треба да потисне црквени и сл.

На месту граматичког субјекта, у мањем броју забележених примера, налазе се именице с обележјем [живо –] које означавају садржај какве човекове делатности:

36. *Тај одговор* (...) је уверио Ван Верга у своје поштовање;
37. *Овај њосиууак* ме поново уверио да многи неспоразуми у кривичним поступцима настају због ужурбаног спровођења истраге;
38. (...) *овај разговор* ме није уверио да не отежавате европски пут Србије;
39. њега је *мој осмех*, изгледа, жацнуо, али уједно и уверио да се налази пред безазленим и, према томе, безопасним човеком и сл.

У наведеним примерима податак о основу или критеријуму на основу којег је дошло до утицаја на ставове и мишљење перципијента померен је на позицију граматичког субјекта (уп. Алановић 2019: 46), док је агенс остао или нелексикализован или је садржан у посесивној форми уз дату именицу: *уверио га је мој осмех* ← *уверило га је њо како сам се ја осмехнуо*).¹²

¹² О семантичким улогама граматичког субјекта в. у Антонић 2007 и Алановић 2019.

2.3. Глагол *јоверовајџи*

У РМС глагол *јоверовајџи* дефинисан је на следећи начин: 1. а. *јо-клонџијџи веру*, *јоверење коме*; б. *имајџи јоуздање у иџио*, *ослонџијџи се на иџио*, *јоуздајџи се у кога*; 2. (кога, што) *јоклонџијџи веру*, *јоверење коме*. Речничка дефиниција, недовољно прецизна и уз понављање истоветног значења, донекле замагљује семантику анализираниог глагола. Ипак, на основу овако дефинисаног значења глагола *јоверовајџи* могуће је одредити његову позицију на континууму емоционална : интелектуална : перцептивна спознаја света. Овај глагол у својој семантичкој структури садржи компоненту [процесуалност –] и [резултативност +] и денотира стање настало, превасходно, након емоционалног сагледавања стварности.

Посматрани глаголи, према подацима из корпуса, најчешће конституишу двоаргументни модел реченице – граматички субјекат и пропозициони објекат (уп. Антонић 2005: 277) формализованом допунском клаузом. Осим описаног модела бележи се и троаргументна реченична структура – граматички субјекат, индиректни објекат формализован беспредлошким дативом и пропозициони објекат. Као валентна варијација описаног модела у регистрованим примерима остварује се и двоаргументни модел настао испуштањем пропозиционог објекта – глагол *јоверовајџи* тада везује за себе граматички субјекат и индиректни објекат дативског типа. Осим наведених реченичних модела, посматрани глагол конституише и двоаргументни модел који укључује граматички субјекат и предлошки (нетипични) објекат у акузативу блокираном предлогом у (уп. Антонић 2005: 203–224).

Оно што чини спону међу свим валентним моделима глагола *јоверовајџи* јесте значење граматичког субјекта. С обзиром на обележје [резултативност +] у семантичком садржају датог глагола граматички субјекат увек означава експеријента – носиоца мишљења или поверења.

2.3.1. Глагол *јоверовајџи* са допунском клаузом као комплементом

Према подацима из корпуса највишу фреквенцију појављивања у функцији комплемента глагола *јоверовајџи* има допунска клауза (ф. 84), при чему тада управни глагол развија значење ‘имати веру да је какав пропозитивни садржај известан, могућ’, незабележено у РМС:

40. И Билбо је поверовао да ће Торин смесџа јрхивајџијџи све;

41. Поверовао је да се све џо њега не џиче;

42. (...) тада је поверовао да је схвајџио његов дубоки смисао и сл.

2.3.2. Глагол *јоверовајџи* са беспредлошким дативом : глагол *јоверовајџи* са беспредлошким дативом и допунском клаузом

Глагол *поверовајти* у спрези са допуном у беспредлошком дативу, без обзира на то да ли везује и реченичну допуну, реализује значење ‘поклонити веру, поверење неком’, које региструје и РМС.

Беспредлошки датив, као једини комплемент, налази се у позицији индиректног објекта са обележјима ‘директивности – усмерености и упућености’ (Антонић 2005: 182). Субјекатско-објекатски однос који се остварује међу живим учесницима укључује каузацију јер је стање субјекта ‘реакција, одговор на појаву, особине (...) објекта’ (Арсенијевић 2018: 227).

43. Нажалост, поверовао сам и *Кошицуници* и *Свиловићу*;

44. И ја сам *ти* толико поверовао да не знам шта ћу радити ако сад останеш с Дејвидом и сл.

Реченична допуна има рестриктивну функцију јер се њоме сужава значење глагола *поверовајти* – ‘поклонити веру некоме у одређеној ситуацији, поклонити веру некоме везано за какву конкретну активност’:

45. Лоша страна целе приче јесте то што је суд поверовао *наводима иужилаштва да се ради о заједничком злочиначком удухвају* и сл.

2.3.2. Глагол *поверовајти* са акузативом са предлогом у као комплементом

У корпусу је регистрован релативно мали број примера са конструкцијом у + акузатив као комплементом, при чему је реч о именицама са обележјем [живо +] које денотирају какву божанску, натприродну силу. Глагол *поверовајти* у таквим везама развија значење, забележено и у РМС, ‘имати поуздање у што, ослонити се на што, поуздати се у кога’. Наведено илустрјују следећи примери:

46. (...) поверовао је у *чаробњаке*;

47. А сад си дакле поверовао у *бога*?

3. Лексикографски аспект : нацрт речничког чланка глагола *поверовајти*

Премда су се у новије време појавиле значајне студије посвећене синтаксичко-семантичкој анализи глагола одређених значењских класа уз описе њихових валентних образаца (Штрбац 2006; Штрбац 2011; Алановић 2011; Vujović 2019), које би, свакако, биле добра теоријска основа за израду валенцијског речника глагола у српском језику, овакав тип речника у србистици, ипак, изостаје (с изузетком два речника глаголске рекције: *Речник глагола са грамаћичким и лексичким дојунама* В. Петровић и К. Дудића и *Српско-мађарски речник глаголске рекције. Szerb-magyar vonzatok szótára* М. Бурзан, В. Петровић и Ј. Вајде, савременог речника глагола Б. Бабић *Načimo srpski 1 i 2. Rečnik glagola*,

те новије студије М. Јелића *О глаголској рекцији у савременом српском језику. Монографија са речником*). Стога, као прилог примењеном, лексикографском аспекту овога истраживања, дајемо предлог нацрта речничке одреднице у валенцијском речнику глагола, на примеру глагола *иоверовајџи*.

Валенцијски речник глагола треба да буде намењен пре свега студентима који српски уче као страни или други језик, али и лингвистима, те професорима српског језика као страног (Herbst *et al.* 2004: vii). Овакав речник треба да омогући странцима (на вишим нивоима учења) да савладају граматички (морфолошки, морфосинтаксички и синтаксички) исправну употребу глагола. На основу информација које би пружао овакав тип речника лингвисти би могли да анализирају допуњавање глагола, уоче паралеле и међусобну условљеност између синтаксичких и семантичких својстава речи. Примењени лингвисти, пре свега лексикографи, добили би драгоцене податке за дефинисање глагола, превасходно у погледу хијерархизације значења код полисемантичких лексема. На крају, у настави српског језика као страног професори би имали практични приручник који би усвајање глагола учинио лакшим и успешнијим, указао на то да ли се конструкција коју студент употреби налази често, повремено или никако у савременом српском језику (уп. Herbst *et al.* 2004: vii; Babić 2011: 7).

У конципирању устројства макроструктуре валенцијског речника издвајају се два принципа – тематска презентација или алфабетски поредак глаголских лексема. Предности тематске (семантичке) класификације и презентације лексема тицале би се могућности да корисници уоче да глаголи из једног лексичког, односно семантичког поља, у принципу, развијају исте или сличне валенцијске моделе, што би им свакако олакшало усвајање овог сегмента граматике српског језика. Ипак, овакав приступ, према нашем мишљењу има значајне недостатке. Потенцијални корисници овога речника који уче српски језик као страни најширег су распона образовања и узраста (Прћић 2016: 94), те би вероватно имали потешкоће да утврде којој семантичкој класи припада одређени глагол. Ово би сасвим сигурно нарушило један од основних принципа савремене практичне лексикографије – предусретљивост према кориснику (Прћић 2017: 277). Исто тако, тематска презентација глагола и њихових валентних образаца чини се у извесној мери немогућа јер би исте лексеме реализовале своја значења у оквиру различитих тема (Дражић 2014: 205), што говори о фазичним границама међу значењским категоријама и сведочи „о *isprepletanosti i ispresecanosti elemenata leksikona*“ (Prčić 2008: 139). Због свега наведеног било би сврсисходније да будући валенцијски речник глагола има алфабетски поредак.

Полазећи од циљне публике будућег речника и њених потреба, као његове основне одлике могу се издвојити следеће:

- јасне и лако разумљиве дефиниције;
- бројни примери (обично прилагођени намени речника);
- јасне, лако разумљиве граматичке информације;
- избегавање симбола и скраћеница¹³ (Дражић 2014: 192–193).

Микроструктура валенцијског речника глагола требало би да садржи следеће информације (уп. Herbst *at al.* 2004: viii):

- о валентним обрасцима глагола;
- прецизно дефинисање значења глагола реализованог у одређеном обрасцу;
- семантичке карактеристике језичких јединица у позицији допуна глагола.

Речнички чланак могао би имати следећу структуру:

- глаголске лексеме наведене у облику инфинитива;
- дефиниција реализованог значења;
- валентни образац с примером као илустрацијом, при чему би дефиниције и валентни обрасци били распоређени према опадајућој фреквенцији.

Након дефиниције глагола, дакле, следи презентација валентног обрасца према његовој формалној, морфосинтаксичкој реализацији, обележеном општепознатим и признатим симболима:

- падежи;
- предлошко-падежне конструкције;
- реченичне форме (уп. Birtić – Nahod 2016: 112).

поверовати

1. имати веру да нешто јесте или није извесно, могуће

$[N_{\text{Nom}}]^{14} + V + \text{ДА} / \text{КАКО-РЕЧЕНИЦА}$

Он је њоверовао да је истина.

N_{Nom} = онај који има какво уверење, човек, скупина људи: *ОН*

$V + \text{ДА-РЕЧЕНИЦА}$ = оно што неко верује да је могуће или извесно: *ЈЕ ПОВЕРОВАО ДА ЈЕ ИСТИНА*

¹³ Скраћенице и симболи бројни су у валенцијским речницима, намењеним корисницима филолошких профила. У нашем случају сведени су на најмању меру, при чему се задржава интернационални модел скраћивања. Идеја је да у оваквом речнику, приређеном за шири круг корисника, разрешење датих скраћеница буде представљено у дну сваке стране (у футуру) како би у сваком тренутку корисник могао проверити значење одређене формуле.

¹⁴ Разрешење скраћеница: N – именица; Nom – номинатив; Dat – датив; Acc – акузатив; V – глагол.

Поверовали су како се то неће поновити.

$[N_{Nom}]$ = они који имају какво уверење, skupина људи: *[ОНИ]*

$V + \text{КАКО-гећениса}$ = оно што неко верује да није могуће или извесно: *ПОВЕРОВАЛИ СУ КАКО СЕ ТО НЕЋЕ ПОНОВИТИ*

2. поклонити веру, поверење некоме

$[N_{Nom}] + V + [N_{Dat}]$

Марко верује Марији.

N_{Nom} = онај који има какво уверење, човек, skupина људи: *МАРКО*

N_{Dat} = онај којем се поклања вера, човек, skupина људи: *МАРИЈИ*

3. поклонити веру, поверење некоме у одређеној ситуацији

$[N_{Nom}] + V + [N_{Dat}] + \text{ДА-гећениса}$

Марко верује Марији да је предала поклон.

N_{Nom} = онај који је носилац вере, човек, skupина људи: *МАРКО*

N_{Dat} = онај којем се поклања вера, човек, skupина људи: *МАРИЈИ*

$V + \text{ДА} + \text{гећениса}$ = ситуација у којој се неком поклања поверење: *ДА ЈЕ ПРЕДАЛА ПОКЛОН*

4. имати поуздање у што, ослонити се на што, поуздати се у кога

$[N_{Nom}] + V + u + [N_{Acc}]$

Марко верује у Бога.

N_{Nom} = онај који је носилац вере, човек, skupина људи: *МАРКО*

$u + N_{Acc}$ = онај или оно коме/чему се поклања вера, натприродна бића и појаве: *У БОГА*.¹⁵

4. Закључак

На основу спроведене анализе издвајају се следећи закључци:

- (1) Глаголи из семантичко-деривационог гнезда лексеме *вера* најшире означавају глаголе менталних процеса. При томе, глаголи *уверовајџи* / *уверџи* и *поверовајџи* нису полисемантични – ови први јесу глаголи интелектуалних процеса јер денотирају свесно промишљање света, а други пак јесте глагол стања након емоционалног доживљавања ванјезичке стварности. Глагол *веровајџи* пак полисемантичан је и у зависности од допуне која се за њега везује реализује одређени семантички садржај.
- (2) Детаљно сагледавање валентних образаца посматраних глагола (описивање морфосинтаксичке форме допуна али и издвајање њихових семантичких компоненти) пружа могућност да се прецизно дефинише семантичка реализација посматраних глагола у конкретном контексту.

¹⁵ Речничка одредница структурирана је једним делом по угледу на предлог одреднице коју дају Birtić – Nahod (2016: 114).

- (3) Резултати добијени након овако спроведене анализе пружају могућност за конципирање предлога речничког чланка у потенцијалном валенцијском речнику глагола у српском језику. Такође, показују и недостатке у дефинисању ових лексема у једнојезичном речнику (РМС) како у погледу хијерархизације значења тако и у погледу потпуног изостављања појединих семантичких реализација.

5. Списак извора и списак литературе

- Ајџановић, Јелена. *Прилошки ѝредикаѝ у сѝандардном срѝском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет – Е-дисертација, 2019.
- Алановић, Миливој. „Прилог типологији агенса“. *Прилози ѝроучавању језика* 35: 193–205 (2004).
- Алановић, Миливој. „Реченице са допунском клаузом“. У: Пипер, Предраг, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић и Биљана Марић. *Синѝакса сложене реченице у савременом срѝском језику*. Предраг Пипер (ред.). Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.
- Алановић, Миливој. „Значења граматичког субјекта“. *Научни сасѝанак слави-сѝа у Вукове дане* 48: 41–51 (2019).
- Антонић, Ивана. „Синтакса и семантика падежа“. У: Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић. *Синѝакса савременога срѝског језика. Просѝа реченица*. Милка Ивић (ред.). Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005.
- Антонић, Ивана. „Синтакса и семантика номинатива“. У: Јасмина Грковић-Мејџор, Владислава Ружић и Слободан Павловић (ур.). *Синѝаксичка исѝраживања (дијахроно-синхрони ѝлан)*. *Лингвистѝичке свеске* 6. Нови Сад: Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику, 2007, 102–114.
- Арсенијевић, Нада. *Падежи ѝравог објекѝа у сѝандардном срѝском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад – Одсек за српски језик и лингвистику, 2012.
- Арсенијевић, Нада. „Објекатски датив у стандардном српском језику“. У: Јелена Јовановић и Владимир Поломац (ур.). *Срѝски језик: сѝаѝуs, сисѝем, уѝо-ѝреба*. Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018, 219–235.
- Белић, Александар. *О ѝишѝа лингвистѝика. О језичкој ѝприроди и језичком развѝѝку*. Београд: Завод за уѝбенике и наставна средства, 1998.
- Бугарски, Наташа. „Деадјективна именица као средство номинализације (у публицистичком стилу стандардног српског језика)“. *Зборник Маѝице срѝске за филологију и лингвистѝику* XLVII/1–2 (2004): 297–404.
- Бурзан, Мирјана, Владислава Петровић, Јожеф Вајда. *Срѝско мађарски речник глаголске рекуѝје. Szerb-magyar vonzatok szótára*. Нови Сад: Завод за

- издавање уџбеника – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета.
- Гортан-Премк, Даринка. „О неким питањима двојачке глаголске реакције“. *Јужнословенски филолог* XXXIII: 237–246 (1977).
- Гортан-Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Драгићевић, Рајна. „Перспективизација придева који означавају људске особине“. *Српски језик* IV/1: 397–409 (1999).
- Драгићевић, Рајна. „О значењској подспецификованости на примеру лексеме основа“. *Јужнословенски филолог* LXIV: 123–134 (2008).
- Дражић, Јасмина. *Лексичке и грамајичке колокације у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014.
- Дражић, Јасмина. „Нејезички и језички фактори за конципирање речника колокација српског језика“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик и Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених њискија*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 305–321.
- Ивић, Милка. „О српскохрватским реченичним прилозима“. *Јужнословенски филолог* XXXIV: 1–16 (1978).
- Јелић, Маријан. *О глаголској реакцији у савременом српском језику. Монографија са речником*. Сомбор: Универзитет у Новом Саду – Педагошки факултет у Сомбору, 2020. https://www.academia.edu/43356727/Glagolska_rekicija_u_savremenom_srpskom_jeziku
- Киш, Наташа. *Дојуне њидева у савременом српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет – Е-дистрџија, 2016.
- Кликовац, Душка. „Појмовне метафоре и семантика предлога: о једном апстрактном значењу предлога у с локативом“. *Јужнословенски филолог* LVI (2000): 521–528.
- Кодоло, Татьяна Александровна. *Русские ментальные глаголы в аспекте полиситуативности*. Кемерово. 2004. <<https://www.academia.edu/22874427>>
- Лазић-Коњик, Ивана, Маријан Јелић. „О значењу лексеме чудо у српском језику“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LV/1 (2012): 197–210.
- Петровић, Владислава, Коста Дудић. *Речник глагола са грамајичким и лексичким дојунама*. Београд – Нови Сад – Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петровић, Владислава. „Синтаксичка улога именице *чињеница* у сложеној реченици“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XXXVII (1994): 443–449.
- Плотникова, Анна Михайловна. *Когнитивные аспекты изучения семантики (на материале русских глаголов)*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2005.
- Прћић, Твртко. „Какав нам општи речник српског језика највише треба“. Ристић, Стана, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених њискија*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 87–117.

- „Какав нам специјализовани речник српског језика највише треба“. Драгићевић, Рајна (ур.). *Пућевима речи. Зборник у часопису Даринки Горџан Премк*. Београд: Филолошки факултета Универзитета у Београду – Катедра за српски језик са јужнословенским језицима, 2017, 275–297.
- Радовановић, Милорад. *Фази лингвистика*. Сремски Карловци: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 2015.
- Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад – Загреб (1–2) и Нови Сад (3–6): Матица српска, Матица хрватска (1–2) и Матица српска (3–6), 1967–1976.
- Ристић, Стана. *Начински њрилози у савременом српскохрватском књижевном језику. Лексичко-граматички њрисџуј*. Београд: Институт за српскохрватски језик – Библиотека Јужнословенског филолога, 1990.
- Ристић, Стана, Милена Радић Дугоњић. *Реч. Смисао. Сазнање (сџудија из лексичке семантике)*. Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1999.
- Чернейко, Людмила Олеговна. *Лингво-филозофскиј анализ абстрактног имени*. Москва, 1997. <https://elementy.ru/catalog/8285/Cherneyko_L_O_Lingvo_filosofskiy_analiz_abstraktnogo_imeni_RTF_5_Mb_philol_msu_ru_discours_images_stories_miscellaneous_cherneiko_rtf/t130/Neyro_i_psiholingvistika_kognitivnaya_nauka/geo1/Rossiya>
- Штрбац, Гордана, „О валентности глагола емоционалног садржаја у српском језику“. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* XLIX/2: 73–102 (2006).
- Штрбац, Гордана. *Дојуне комуникаџивних глагола. Синџаксичко-семантички и лексикографски ојис*. Нови Сад: Филозофски факултет. Библиотека *Тезе*, 2011.
- *
- Antonić, Ivana. „О још једном типу клаузе са везником *kada*“. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* XLIII: 27–33 (2000).
- Bach, Kent. „Conversational Implicature“, *Mind & Language* 9: 124–162 (1994).
- Biljana, Babić. *Науџито српски 1 и 2. Реџник глагола*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.
- Birtić, Matea, Bruno Nahod. „An Outline of the On-line Valency Dictionary of Croatian Verbs“. Skwarska, Karolina, Elżbieta Kaczmarek (eds). *Výzkum slovesné valence ve slovanských zemích*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, v.v.i, 2016, 103–116.
- Collins Dictionary*. <https://www.collinsdictionary.com>
- Firth, John Rupert. *Papers in Linguistics 1934–1951*. Oxford: Oxford University Press, 1957.
- Gwilliams, Laura, Lise Fontaine. „Indeterminacy in process type classification“. *Functional Linguistics* 2: 2–19 (2015). <<https://functionallinguistics.springeropen.com/articles/10.1186/s40554-015-0021-x>>
- Halliday, Michael, Christian Matthiessen. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold Hodder, 2004³.

- Helbig, Gerhard. *Probleme der Valenz – und Kasusstheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.
- Herbst, Thomas et. al. *A Valency Dictionary of English*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2004.
- Ivić, Milka. *O rečima*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.
- Kiklewicz, K. Aleksander. „Russian mental verbs as a semantic class“. *Јужнословенски филолог* LXXIII (2017): 7–27.
- Krstić, Dragan. *Psihološki rečnik*. Beograd: Savremena administracija, 1991.
- Lazard, Gilbert. *Actancy*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1998.
- Pričić, Tvrтко. *Semantika i pragmatika reči* (drugo, dopunjeno izdanje). Novi Sad: Zmaj, 2008.
- Radovanović, Milorad. „Imenica u funkciji kondenzatora“ (I). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XX/1 (1977a): 63–144.
- Radovanović, Milorad. „Imenica u funkciji kondenzatora“ (II). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XX/2 (1977b): 81–160.
- Rice, Sally, John Newman. „A Corpus Investigation of English Cognition Verbs and their Effect on the Incipient Epistemization of Physical Activity Verbs“. *Russian Journal of Linguistics* 22/3 (2018): 560–580.
- Słownik języka polskiego*. <<https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416370/display/Default>>
- Stepanov, Strahinja. *Asertivnost, relevantnost i žanr (analiza predizbornih političkih govora)*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016.
- Zovko Dinković, Irena. „Egzistencijalni glagoli u hrvatskome“. *Suvremena lingvistika* 37: 279–294 (2011). < <https://hrcak.srce.hr/74669> >
- Zvekić Dušanović, Dušanka. *Epistemička modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2019.
- Vujović, Dušanka. *Glagoli kretanja u savremenom srpskom jeziku – semantika i derivacija*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2019.
- Wierzbicka, Anna. *Semantics. Primes and Universals*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1996.

THE VERBS *VEROVATI*, *UVERAVATI/UVERITI* AND *POVEROVATI* – A SYNTACTICO-SEMANTIC ANALYSIS AND THE LEXICOGRAPHIC ASPECT

The subject of this paper are the lexemes *verovati*, *uveravati/uveriti* and *poverovati* from the class of mental verbs and their complements. The author examined the influence of morphosyntactic form of the complement on the semantic realization of the given verb. The semantic category of ‘mental processes’ is heterogeneous. In its centre, there are intellectual processes, while emotional and perceptual “comprehension” of the world are on its periphery. The conducted analysis has shown that the verb *uveravati/uveriti* is used only as a verb of conscious reflection of the reality. On the contrary, *poverovati*, as a rule, denotes emotional perception of phenomena in the reality. The verb *verovati* is polysemous and, depending on the form of the complement, it has a certain position along the continuum of objective : subjective reflection of extralinguistic entities.

The results obtained in this syntactico-semantic analysis are applicable to lexicography. With regard to that, the paper proposes a draft of the microstructure of a dictionary of verb valency, primarily intended for non-native speakers of Serbian.

Keywords: Serbian, semantics, syntax, lexicography, verbs *verovati*, *uveravati/uveriti* and *poverovati*.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 313–336

UDK: 811.163.41'373.22:58

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54740233

Милан Д. ИВАНОВИЋ

Филолошки факултет Универзитета Црне Горе

mipozega@yahoo.com

СЕМАНТИЧКА ОБИЉЕЖЈА КАО ЕЛЕМЕНТИ ДЕФИНИЦИЈЕ ФИТОНИМА У МАТИЧИНОМ ЈЕДНОТОМНИКУ И ОПШТИМ ЈЕДНОЈЕЗИЧНИЦИМА УОПШТЕ*

Полазећи од когнитивносемантичких увида, као теоријске основе, и чланака из *Речника српског језика* (¹2007), као материјала, у раду анализирамо природу обиљежја која су присутна у описним дефиницијама фитонима, али и природу обиљежја која су из тих дефиниција одсутна у односу на ботаничке публикације. Истичући више позитивне него негативне узорне семантичке обраде, поменуто обиљежја разврставамо на она која су усмјеренија енциклопедијском знању обичног корисника (стога што објашњавају намјену означене биљке, одн. њеног дијела) и она која су усмјеренија језичком знању обичног корисника (стога што објашњавају (творбено) поријекло дате леме, метафоричку употребу њене основне семантеме, значење њених семантема које се сматрају изведеним од основне и значење фразеологизама који укључују дату лему). Из одговарајућих коментара напосљетку изводимо металексикографске препоруке које се тичу ове тематске групе, а могу да олакшају, убрзају и уопште унаприједи обраду њених јединица у будућим пројектима српске описне лексикографије.

Кључне ријечи: фитоними, рјечничка микроструктура, описне дефиниције, релевантна семантичка обиљежја, когнитивна семантика.

* Чланак је написан током докторских студија које је стипендијом финансијски омогућило Министарство науке Црне Горе. Проистекао је из самосталног истраживања обављеног под надзором проф. Рајне Драгићевић, на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Рад је из аспекта своје струке пропратио и др Мијат Божовић, ангажован на Универзитету Црне Горе, у настави на предметима из анатомије и систематике биљака. На свим сугестијама којим су оплеменили коначну верзију текста аутор обома и овим путем изражава најдубљу захвалност.

1. Увод

У односу на већину заједничких именица, називи природних врста, биљака и животиња, семантички су ближи властитим именицама, тј. именима, штавише много ближи него што се обично претпоставља (в. нпр. Kripke 1972: 322, као и Hughes 2004: 46–69), па им је семантичка обрада каква се практикује у једнојезичној лексикографији знатно сложенија од оне коју по правилу изискују називи тзв. културних врста, рецимо алата (в. нпр. Wierzbicka 1984; Wiegand 1992). Сходно томе, у металексикографским настојањима која теже *уједначености* (или *конзистентности*) и *цјеловитости* (или *кохерентности*) рјечничког описа, посебно објаснидбених дефиниција (Swaneroel 2010), не мањка покушаја да се приреде неке врсте *обрасци*, или жаргонски говорећи *мусиџре*, намијењени управо обради фитонима и зоонима.

У тим покушајима истичу се, рекло би се, два приступа: један утемељен у постулату да из цјелине знања одређене говорне заједнице лексикограф не може јасно издвојити дио одражен у језику (Haiman 1980), те један при којем се постулира да је разграничење *знања о свијету* и *језичког знања*, баш напротив, не само могуће него и неопходно, да би се установило које обавјештење поводом дате леме приличи *рјечнику*, а које *енциклопедији* (Wierzbicka 1995). Покушаји другог типа показали су се, по свему судећи, одвећ амбициозним – како у смилу процеса, под којим се подразумијева детаљно истраживање творбених деривата дате лексеме, њених фигуративних употреба и секундарних значења,¹ фразеологизама и пословица у које је укључена, чак и књижевних и других умјетничких дјела, те етнографских свједочанстава попут народних вјеровања, обреда и обичаја, дјечјих игара итд. – тако и у смислу резултата, који изведен помоћу „природног“ семантичког метајезика изгледа овако, као да нема сврхе преко огледне (в. нпр. Šipka 2019: 25, па и Burkhanov 2003: 297):

јабуке (у енглеском, одн. руском и пољском језику)

ствари исте врсте; људи их једу...

– ... све ствари ове врсте расту на дрвећу исте врсте... неко вријеме у години; људи чине неке ствари на неким мјестима зато што хоће да такво дрвеће расте на тим мјестима... када ствари ове врсте израсту на дрвећу, неко су вријеме добре за јело; тада људи могу да их купе с дрвећа; ако их не скупе, последице неког времена оне ће пасти на земљу (КАКО ИХ ЉУДИ ДОБИЈАЈУ)

¹ За информације о разлици између фигуративне употребе, као „слике формиране речима“, и секундарног значења, као „новог лексичког факта“, в. Гортан-Премк 2011.

- када неко једе једну ствар ове врсте... може да је додирује са свих страна у исто вријеме; не може да је држи двама прстима, мора да је држи цијелом шаком (ВЕЛИЧИНА И ОБЛИК)
- када ствари ове врсте расту на дрвећу, зелене су; када су добре за јело, могу бити црвене, могу бити жуте, могу бити зелене... дијелови унутар њих бјеличасти су; ствари ове врсте нису меке, у исто вријеме нису веома тврде... (БОЈА И ТВРДОЋА)
- људи могу да их једу с кором ако хоће; кора им је глатка; кора им је танка; унутар ствари ове врсте, у средини, налази се дио с веома малим тврдим дијеловима; људи не једу тај дио (ДИЈЕЛОВИ)
- када су ствари ове врсте добре за јело, могу бити слатке, могу бити киселе, не могу бити веома слатке, не могу бити веома киселе (УКУС)
- сок ових ствари добар је за пиће... ове ствари људи понекад сијеку на мале комаде зато што ти комади, када се осуше, могу бити добри за јело много времена; ове су ствари добре за јело када се скувају; могу бити добре за јело када се скувају с неким другим стварима... (КАКО ИХ ЉУДИ ПРЕРАЂУЈУ)

(Wierzbicka 1985; Вежбицкая 2011;
Wierzbicka 2013: 150–151; прев. М. И.).²

Скромнији су али и ефективнији били покушаји првог типа, у склопу којих су помоћу описних дефиниција из постојећих, раније израђених рјечника истог језика, а не помоћу језичког корпуса, као примарног извора, (ре)конструисани обрасци семантичке обраде цијелих тематских група, укључујући фитониме и зоониме. Практично су такви обрасци касније искоришћени при изради *Ойшїїег нїзоземског рјечника* (изворно *Algemeen Nederlands Woordenboek*, скраћено *ANW*) – у празној, апстрактној верзији под називом *їїїїски обрасци* (енгл. *type templates*), а у конкретној верзији, испуњеној семантичким обиљежјима појединих лексема из дате тематске групе, под називом *семаграми* (Tiberius & Niestadt 2010; Tiberius & Schoonheim 2015):

крава (у нїзоземском језику)

ВИШИ ТАКСОНИ: животиња, сисар, преживар

² Уп. *когниїивне дефиниїије* Ј. Бартмињског и лублинске етнолингвистичке школе настале поводом фитонима *рузмарин* (Bartmiński 1980) и назива разних житарица (Bartmiński 2017). Иако се у тим дефиницијама не употребљавају универзални семантички примитиви, врло су упадљиве сличности с полазиштима и постигнућима А. Вјежбицке. Колико Бартмињски дугује Вјежбицкој, а колико обоје утицају московске семантичке школе, у првом реду Ј. Д. Апресяна (Апресян 1974), питање је за историју лингвистике, при чему би некакав путоказ извјесно могла бити и упоредна анализа С. Њебжеговске Бартмињске (Niebrzegowska-Bartmińska 2019).

ВРСТА: говедо
 ВЕЛИЧИНА: велика
 БОЈА: обично црна с бијелим мрљама, али и смеђа с бијелим мрљама, црна, смеђа или бијела
 ОГЛАШАВАЊЕ: риче и муче, испушта дуг неартикулисан звук или звук који људи опонашају отегнутим „му“
 ДИЈЕЛОВИ: има виме, рокове и четири желуца: бураг, мрежавац или капуру, листавац и сириште...
 СТАНИШТЕ: домаћа, чува се на фарми или у сеоском домаћинству, у стаји, а током испаше вани, на пашњаку
 ПОЛ: женско
 СТАРОСНА ДОБ: одрасла, телילה се
 ЛИЧНОСТ: сматра се дружељубивом, али и тромом, глумом, радозналостом
 ПОНАШАЊЕ: пасе и прежива
 ЧОВЕКОВ ОДНОС: музу ју свакодневно, кољу је
 НАМЕНА: даје млијеко и (након клања) месо
 ВРИЈЕДНОСТ: корисна

(Moerdijk 2008: 566; прев. М. И.).

У теорији Х. Вајганда мање-више слични обрасци називају се *џиџијским оквирима* (енгл. *type frames*), а напреднији су утолико што су вишестепени, тј. утолико што се подешавањем броја укључених семантичких обиљежја, али без нарушавања *минималног џиџијског оквира*, прилагођавају потенцијалним корисницима, тј. њиховим потребама,³ које – ако је могуће – ваља установити чак и анкетним испитивањем (Wiegand 1992: 256–265):

џоморанца/норанца (у њемачком језику) ’(обао) плод одговарајућег (тропског (цитрусног)) дрвета, са (врло) сочном сржи слатко-киселог укуса (и дебелом кором норанцасте боје), (намијењен исхрани, као свјеже воће или прерађен, у облику сока или мармеладе)’ (Wiegand 1999: 194–200; прев. М. И.).

2. Истраживачки приступ

Полазећи од основа постављених у претходном поглављу, а посебно од становишта које је у духу теорије семантичких поља и компоненцијалне

³ Мисли се, наравно, не само на *комуникационе џоџребе*, које се тичу *џродукције* или *рецеџије* текстова на датом језику као матерњем или страном, одн. *џревода* текстова с датог језика на други или с другог језика на дати, него и на *сазнајне џоџребе*, које се тичу *информисања* корисника о датом језику и његовим терминологијама, али и о култури говорне заједнице, те свијету уопште (Bergenholtz & Tarj 2003).

анализе разрадила Д. Гортан-Премк (2004), настављамо истраживање чије смо прве резултате већ представили (Ивановић М., у штампи), предложивши, између осталог, да се у рјечничкој микроструктури фитонима описне дефиниције распоређују од најистакнутијег⁴ биљног дијела (*јабука* као плод), преко цјелине организма (*јабука* као (листопадно) дрво), до специјалних, ботаничких категорија, тј. *ѿаксона* (*јабука* као врста *Malus domestica*, одн. род *Malus*). И овај пут анализирамо више позитивне него негативне узорне семантичке обраде 249 општепознатих фитонима,⁵ бавећи се њиховим чланцима из најмлађег довршеног рјечника српског језика (РСЈ), али с другачијим фокусом – усредсређени на избор релевантних обиљежја. Крајњи нам је циљ, наиме, да на основу закључака до којих тако дођемо приредимо обрасце објашњавања примјенљиве у предстојећим пројектима српске лексикографије,⁶ и то обрасце који су усклађени са савременим струјањима у металексикографији и лингвистици уопште (в. нпр. Geeraerts 2007), али не и несагласни с традицијом и њој сразмјерним очекивањима корисника.

Иако нас у остварењу наведеног циља руководе аутори цитирани у уводу, од њихових ћемо судова одступити у неколиким аспектима. За почетак – терминолошком. Што се тиче придјева *ѿиѿиѿски*, мора се рећи да је у синтагмама *ѿиѿиѿски образац* и *ѿиѿиѿски оквир* он евидентно употријебљен према конструкту (*лексикографски*) *ѿиѿиѿ* (Аpresjan 1992/93), или да макар веома подсећа на њега, а да се под тим појмом (изворно) подразумева укупност лексема обједињених по мјерилима која нису нужно семантичка (него могу бити и прагматичка, и синтактичка, и морфолошка, и деривациона). Отуда се чини да је првенство појмовног критеријума, који су у свом приступу изабрали Х. Вајганд и уредништво ANW-а, а с њима и аутор ових редова, боље нагласити другим, прецизнијим придјевом, рецимо придјевом *ѿојмовни* или *ѿематѿски*. Именице *оквир* и *образец* неподесне су, с друге стране, зато што испољавају више значења, како у општем језику тако и у лексиколошком жаргону. Због тога их, по нашој процјени, ваља замијенити именицом *матѿрица*, којом се и иначе означава мустра „састављена од уређених а различитих врста, од којих свака захтева даљу спецификацију“ (Kun 1969/2018: 202). У нашем случају те

⁴ Не мисли се на визуелну истакнутост, него на истакнутост у човјековом погледу на свијет, а сходно томе и у човјековим когнитивним структурама (в. Халас Поповић 2017: 12–14).

⁵ Зашто општепознатим фитонимима сматрамо оне обрађене у школским лексиконима, нпр. у VŠL, питање је на које смо већ одговорили (Ивановић М., у штампи).

⁶ Онај који се тренутно планира у Матици српској треба да резултира рјечником средњег обима (в. Ивановић Н. и Миланов 2018; Драгићевић 2020), па су првенствено таквој публикацији и намијењени предлози у завршном дијелу овог рада.

би врсте, разумије се, биле семантичка обиљежја, одн. у првој колони – њихови уобичајени називи.

Поред термиолошких финеса, цитираним се истраживачима може приговорити и стога што семантичка обиљежја нису груписали на начин који обезбјеђује брже памћење и лакшу примјену, а и стога што им нису одредили релативни значај, тј. стога што их нису рангирани.⁷ За рјешење првог проблема издвојила се као врло корисна класификација разрађена за тзв. генеративни лексикон (Pustejovsky 1991). Међутим, напосљетку нам је и она послужила више као надахнуће, будући да смо били принуђени да је ревидирамо, посебно с обзиром на номенклатуру, неприкладну услед квалитативно и(ли) квантитативно неодговарајуће прозирности. Зато ћемо у даљем тексту умјесто обиљежја која је Џ. Пустејовски разврстао на *агенџивна*, *формална*, *констџивна* и *иџличка*⁸ помињати:

генџска обиљежја (која се тичу поријекла денотата у најопштијем смислу те ријечи): природна распрострањеност биљке (бот. *ареал*), својствена јој станишта и евентуални узгој, таксономска припадност биљне врсте (вишим категоријама, најчешће породици);

иџреџиџуална обиљежја (која се тичу људског чулног искуства спрам денотата): општи изглед биљке (бот. *хабиџус*), облик, величина, боја, опип, мирис и укус њеног најистакнутијег дијела, евентуалне сличности с другим, значајнијим, одн. познатијим денотатима;

сиџрукиџурална обиљежја (која се тичу односа денотата према сопственој околини или унутрашњости): положај најистакнутијег дијела биљке спрам цјелине њеног организма, хемијски састојци тог дијела који евентуално условљавају економски, одн. комерцијални значај цијеле биљке;

функционална обиљежја (која се тичу вриједности денотата у смислу користи за човјека): општа намјена биљне врсте (тј. њена припадност економским, одн. комерцијалним категоријама: *иовџарска*, *жиџариџа*, *уџариџа*, *украсна* итд.), улога најистакнутијег биљног дијела у животу и дјелатностима људи, начин и околности такве употребе.

Овај списак, наравно, треба примати искључиво као инвентар. За рјечничку обраду, другим ријечима, не препоручујемо сва на њему пописана обиљежја, него најприје она најинформативнија, на основу којих ће корисник што брже и лакше препознати појам о којем је ријеч. То би

⁷ У примјеру ANW-овог семаграма за зооним *крава* то је рангирање, под претпоставком да је сугерисано распоредом сема, штавише погрешно, јер би семе пола и старосне доби свакако морале стајати непосредно иза семе врсте, као и код именица чија је архисема *људско биће* (в. Драгићевић 2010: 71–72, 274–275).

⁸ Према стгрч. *τέλος* 'циљ, сврха'.

понајчешће, дакако, била обиљежја намјене, захваљујући којој је биљка постала толико позната да се њен назив, као лема, нашао у макроструктури општег једнојезичника. Према томе, тежиште дефиниција у нашим предлошцима, предоченим у закључку рада, биће на сврси денотата,⁹ тј. на разлогу из којег је он завриједио учешће у *великом ланцу њосиојања* (в. Lakoff & Turner 1989). Па ипак, поред обиљежја непосредно или посредно повезаних с намјеном биљке, одн. њеног најистакнутијег дијела, наводићемо и обиљежја која фитониме утврђују („укурјењују“, „усидравају“) у лексичком систему, и то: гранањем *семасиолошке сѝрукѝуре*, одн. преко творбене мотивације (код фитонима који нису просте ријечи), фигуративних употреба и секундарних значења, те фразеологизама (код фитонима који су развили такве јединице), али и разноврсним везама с другим лексемама, дакле стварањем *ономасиолошких сѝрукѝура*.

Овакву тематску или појмовну матрицу – дијелом усмјеренију језичком знању, а дијелом усмјеренију знању о свијету – у исти мах препоручујемо и као ефективну утолико што обиљежја која она садржи не морају да се спецификују помоћу екстензивног истраживања какво налаже А. Вјежбицка. За формулисање дефиниција налик „когнитивним“ умногоме је, наиме, довољно и истраживање материјала из општих једнојезичника, макар оних највећих, академских, који нам, као велики рјечник САНУ (РСА), већ стоје на располагању (в. Ристић и Лазих Коњик 2016).

3. Анализа и коментари

Запажања о семантичкој обради фитонимâ у Матичином једнотомнику (РСЈ) изнијећемо у слједећих пет одјељака, ослањајући се не само на изабрани истраживачки приступ и теоријске основе које смо поставили у уводу него и на информације из стручних публикација – како ботаничких (ФРС), тако и фармакогностичких (Јанчић 2013; Ковачевић 2004). Оно што успут закључимо напосљетку ћемо отјелотворити нацртом четири чланка примјерена општим једнојезичницима средњег обима. Предлогак насловљен лемом *јабука* већ смо понудили (Ивановић М., у штампи), па ћемо фитониме који означавају поврће ових предјела представити лемом *ѝасуљ*. Затим ћемо полисемантички дефинисати облике *ружса* и *нана*², као ознаке биљака које се такође узгајају код нас, али не да би се употребљавале у исхрани, него као украсне, одн. зачинске и љековите. На крају ћемо међу чланцима који су посвећени тропским и суптропским биљкама ревидирати онај у чијем заглављу стоји назив *кафа*.

3.1. Латински назив биљне врсте и њене породице, ареал и станишта

⁹ Уп. Atkins & Rundell 2008: 439–440.

При дефинисању фитонима РСЈ најдоследније наводи, и међу генетским обиљежјима и међу обиљежјима уопште, двочлани (ново)-латински назив биљне врсте и податак о њеној припадности вишој таксономској категорији, најчешће породици. Иако је таква досљедност разумљива, будући да општи рјечник треба да служи свима, па и ботаничарима, она са собом, првенствено лексикографу, доноси и одређена искушења. Притијешњен роком за завршетак посла и недостацима литературе која му стоји на располагању, он би наине прво могао прибијећи објашњењу које садржи само два поменута дефиницијска елемента (§ 1). Није потребно, вјерујемо, посебно доказивати да за обичног корисника, неупућеног или недовољно упућеног у биномну ботаничку номенклатуру, наведене дефиниције, колико год биле коректне са становишта науке, нису нарочито вриједне.¹⁰ Обашка што на десној страни рјечника не би смјеле да се нађу лексеме које се не налазе на лијевој.

(1) *смоква* 'биљка *Ficus carica* из ф. *Moraceae* и њен плод'; *смиље* 'биљке *Antennaria* и *Helichrysum* (*H. arenarium* и *H. orientale*) из породице главочика'; *йершуун* 'биљка *Petroselinum hortense* из породице штитарки'; *расїавић* 'биљка *Equisetum arvense* из ф. *Equisetaceae*'

Што се тиче податка о припадности одређеној биљној породици, у дефиницији фитонима он, строго гледано, представља редунданцу, будући да су (ново)латински називи биљних врста свакако јединствени, што их за стручно тумачење фитонима чини не само потребним него и довољним. Па ипак, биљну породицу дакако треба поменути онда кад је врло позната и(ли) испољава неко изразито карактеристично својство. Махунарке (*Fabaceae*), нпр., одликује махунаст плод који је хранљив и у многим случајевима намијењен управо исхрани људи, док се усна-тице (*Lamiaceae*), као и штитаре (*Apiaceae*) и главочике (*Asteraceae*), препознају по цвијету, одн. цвасти особене грађе, али и по синтези етеричног уља чије је дејство често љековито (Јанчић 2013). С друге стране, маниристичко навођење назива већине других фамилија у дефиницијама њихових представника није цјелисходно отуда што се такве фамилије у општим рјечницима ионако морају дефинисати *екстензионално* (в. Nilsson 2015), тј. помоћу истих тих представника (§ 2). Глагол *морају* изабрали смо свјесно и намјерно, с обзиром на то што једину алтернативу екстензионалном дефинисању мање познатих фамилија (макар лек-

¹⁰ Биће да се оваквом праксом обистињује слутња С. Џонсона, аутора двотомног класика *A Dictionary of the English Language* (1755) и једног од пионира модерне једнојезичне лексикографије, да ће најпознатији фитоними (какви су *willow* 'врба', *alder* 'јова', *daisy* 'бијела рада / красуљак' и *rose* 'ружа') свагда бити међу хиљадама лексема општег фонда које је при изради рјечника тешко протумачити објашњењима прозирнијим од саме леме (Johnson 1747/2008: 21).

сикографима који се труде да избјегну јерес циркуларног објашњавања) представљају објашњења која користе само стручњацима (§ 3), те објашњења које не користе никоме (§ 4).

(2) *чемѿресѿ* 'фамилија голосемењача *Cupressaceae*... у коју спадају чемпрес, клека, туја, секвоја'; *бундеве* 'фамилија биљака двосупница *Cucurbitaceae*... у коју спадају бундева, тиквица, краставац, диња, лубеница'; *вресовѿ* 'породица биљака двосупница *Ericaceae*, претежно ниских грмова, од којих неки рађају јестиве плодове (боровница, брусница, планика)'

(3) *руже* 'ф. двосупница којој припадају дрвеће, грмови и зељасте биљке с наизменично постављеним непарно перастим листовима и двополним цветовима са по пет правилно рапорепљених латица'

(4) *мимозе* 'претежно тропске и суптропске зељасте или дрвенасте биљке породице *Mimosaceae*, која обухвата више родова и мноштво врста'

Ареал се обично помиње у дефиницијама биљака тропских и суптропских предјела, у вези с којима је изостављен, вјероватно омашком, у само неколико примјера (рецимо *лимун*, *лоѿѿос* и *каучуковац*). Прецизније просторне координате наводе се, оправдано, ондје гдје су специфичне (§ 5). С друге стране, податак о географској распрострањености с разлогом одсуствује из описа биљака нашег поднебља. У таквим је случајевима, наиме, сувишно наглашавати да дотична биљка расте у појасу умјерене климе (§ 6). Много је рационалније исти простор искористити за податак о најчешћем станишту (§ 7).

(5) *рузмарин* 'средоземни грм...'; *гинко* 'источноазијско дрво...'; *секвоја* 'врста америчког црногоричног дрвета'; *еукалиѿѿус* 'високо зимзелено дрво... пореклом из Аустралије'; *кикирики* 'зељаста биљка топлх предела... пореклом из Бразила'

(6) *бресѿ* 'род листопадног дрвећа... који успева у пределима умерене и топле климе'

(7) *буква* 'планинско листопадно дрво...'; *брусница* 'шумски зимзелени грмић...'; *красуљак* 'ливадска вишегодишња зељаста биљка...'; *различак* 'коровска биљка житних поља...'; *жалфија/кадуља* '... која расте на каменим тлу'; *ѿирѿнач/рижа* '... која успева на плављеном земљишту'; *јова* '... које расте поред река и потока'; *локвањ* 'вишегодишња зељаста биљка мирних стајаћих вода...'; *рогоз* 'врста мочварне траве...'

3.2. Хабитус и морфолошка обиљежја биљке, одн. њеног дијела

Од перцептуалних биљних обиљежја у РСЈ се најдоследније предочавају подаци о општем изгледу, тј. описи типа *једногодишња зељастѿа биљка*, *зимзелени жбун*, *листопадно дрво* итд., увријежени у ботаници још од Аристотеловог ученика Теофраста. У Једнотомниковим

дефиницијама такви термини, штавише, махом служе и као генерички називи, тј. (у смислу компоненцијалне анализе) *архисеме* (в. Гортан-Премк 2004). И њих, попут Линеове номенклатуре, лексикографи каткад рабе као одвећ велику испомоћ (§ 8), чак и онда кад постоје семантички богатији хипероними, тј. хипероними чије значење (поред семе хабитуса) укључује и друге семе, нпр. семе намјене и ареала: *крмне биљке* 'зељасте биљке култивисане ради исхране стокe', *йоврџарске биљке* 'зељасте биљке култивисане ради исхране људи', *агруми* 'јужно воће'. Иако су наведени термини много информативнији од оних који означавају хабитус, у РСЈ се употребљавају спорадично (§ 9), што имплицира да њихов потенцијал није довољно искоришћен.

(8) *граб* 'листопадно дрво рода *Carpinus* из ф. бреза (*Betulaceae*)'; *божиковина* 'зимзелени грм или дрво *Ilex aquifolium* из ф. *Aquifoliaceae*'; *кукурек* 'род вишегодишњих зељастих биљака *Helleborus* из ф. љутића (*Ranunculaceae*); *сйоменак/незаборавак* 'зељаста биљка *Myosotis* из породице оштролиста'

(9) *зоб* 'врста стрног жита...'; *грејџфруи* 'врста агрума...'; *красџавац*, *йајлицан*, *цвекла*, *ројкџа* 'повртарска биљка...'; *дејелина*, *луцџерка* 'крмна биљка...'

Будући да је рјечницима једно од најважнијих мјерила квалитета *кохезија* (или *унуџрашња йовезаноси*) чланака од којих се састоје (Frawley 1989), јасно је да би међу перцептуалним обиљежјима биљака и њихових дијелова понајприје ваљало навести она која мотивишу метафоричку употребу основне семантеме (§ 10), метафоричко значење семантеме које се сматрају изведеним од ње (§ 12) и фразеолошке јединице у чији састав она улази (§ 14), што у многим примјерима није учињено (§ 11, 13, 15).¹¹

(10) *јаблан* 'високо листопадно дрво...; *фиг.* висок момак; вољени мушкарац'

(11) *џикџа* '... чији се плод користи као храна стоци и људима; *фиг.* глава'

(12) *банана* '1. а. зељаста биљка... дугуљастих плодова...; плод те биљке. 2. врста електричног утикача налик на плод банане. 3. (у кошарци) блокада лопте високим скоком и испруженом руком'

(13) *крушџа* '1. а. дуговечно листопадно дрво... с много врста, подврста и сорти, од којих се неке гаје као воћке; плод тих биљака. 2. крушџаст предмет, одн. део (најчешће завршетак) неког предмета, нпр. сијалице, намештаја, кантара'; *сочиво* '1. једногодишња зељаста махунарџа... чије

¹¹ Шта у којем примјеру недостаје, једноставно је утврдити спрам примјера у претходном, парном параграфу. У посљедњем низу примјера (§ 15), рецимо, недостају подаци о механичким својствима влакана памуџа, грађи цвијета руже, величини сјемеџа маџа, те мирису и укусу подземног изданџа луџа.

се семе употребљава у људској исхрани; семе те биљке. 2. *физ.* врста испупченог или удубљеног стакла... 3. *анат.* део ока...'

(14) *дрен* 'ониско дрво или грм... чврсте дрвне масе' ▪ *здрав као* ~ 'врло здрав, крепак'¹²

(15) *йамук* 'а. јужна биљка... чије је семе у чаури обрасло влакнима. б. влакна те биљке која се употребљавају за израду тканина; текстилни материјал од памучних влакана. ▪ *мек као* ~ 'доброћудан, благ (у опхођењу)'; *ружса* '... са мирисним цветовима разних боја' ▪ ~ *вейрова* 'дијаграм који приказује правац и јачину ветрова на неком месту'; *мак* 'једногодишња биљка... која се узгаја због семенки и опијума' ▪ *йерайи* ~ *на конац* 'ситничарити, цепидлачити'; *лук* 'зељаста биљка... чије многобројне врсте расту самоникло или се гаје као поврће' ▪ *ни* ~ *јео*, *ни* ~ *мирисао* 'прави се као да нема никакве везе са ружном ствари у којој је учествовао'

Поред кохезије, у лексикографији се као мјерило квалитета истиче и *кохеренција*. Рјечничке чланке, другим ријечима, идеално одликује не само унутрашња него и *међусобна йовезаноси* (Frawley 1989). Према томе, лексикографске публикације треба да буду јединствене и као цјелина, а не само унутар чланака од којих се састоје. Будући да антонима у фитонимији, мимо вишечланих назива типа *црни лук* : *бијели лук*, у начелу нема, а да је синонима на нивоу језичког стандарда веома мало, речено се првенствено односи на изведенице. Све би њих, наиме, требало најавити већ у дефиницији самог фитонима, и то помоћу одговарајућег, творбено активног семантичког обиљежја (§ 16), што није учињено иза лема *кафа*, *бадем* и *лимун*, гдје недостају подаци о боји и(ли) облику семена, одн. плода (§ 17).

(16) *буква* 'врста... глатке коре и чврсте дрвне масе' ▪ *букван* 'глупак, незналица'

(17) *кафа* 'б. напитак справљен од прженог и самлевоног семена ове биљке' ▪ *кафен* '2. који је боје кафе'; *бадем* 'медитеранско дрво... коштуњава јестива плода; плод тога дрвета' ▪ *бадемаси* 'који има облик бадемова плода'; *лимун* '... чији плодови садрже много киселог ароматичног сока богатог витамином С' ▪ *лимунаси* 'који подсећа на лимунов плод, сличан лимуну (о боји, облику и др.)'

Из истих разлога пожељно је навести перцептуална обиљежја којима се објашњава и поријекло самих фитонима, тј. њихова творбена

¹² Уп. примјере назнака о сличној активацији осталих семантичких обиљежја – генетских: *врба* '... које расте обично на влажном земљишту' ▪ *расији као* ~ *из воде* 'расти нагло'; структуралних: *кукољ* 'једногодишња зељаста биљка... чахурастог плода са отровним семенкама, која расте као коров по ливадама и њивама (као уродица пшенице, ражи и др.)' ▪ *у сваком жиџиу има кукоља* 'лоших људи и штетних ствари има свуда, у свакој средини'; функционалних: *йиква* '2. сродна биљка крушкастог плода који се осушен може користити као суд за течност и др.' ▪ *йокондирена* ~ 'уображена особа'.

мотивиција (§ 18). Разумије се да у првом плану треба да буде етимологија облика који се у рјечничкој макроструктури фаворизују стога што су обичнији у новосадско-београдској стандардизацији (§ 19). Па ипак, нипошто не треба занемаривати ни етимологију облика чији је чланак празан, тј. упућивачки, стога што су распрострањенији на западном крилу исте говорне заједнице (§ 20). Сходно наведеном, негативан лексикографски узор представљају дефиниције у којим поријекло фитонима није сугерисано иако је мање-више јасно (§ 21). По нашем суду исто, мада у знатно мањој мјери, важи у случају замагљене творбене мотивације, нпр. оне која је последица напуштања народног, усменог предања, нарочито ако је дотична обиљежја требало навести већ отуда што су дистинктивна у односу на семантику хиперонима и кохипонима (§ 22).

(18) *висибабa* '... с висећим белим звонастим цветовима'; *сунцокрећ* '... с главичастом цвасти која се окреће за сунцем'; *рунолисћ* '.... чије је лишће обрасло густим длачицама'

(19) *бела рада* (зап. *џољски јармен*) '... чији су ободни цветови бели'

(20) *хајдучка љрава* (зап. *сјолисник*) 'вишегодишња зељаста биљка... ситно изрезаних листова која се користи у народној медицини'; *јасика* (зап. *џрејейљика*) 'листопадно дрво треперавог лишћа...'

(21) *хајдучка љрава* '... која се користи у народној медицини' [„Кад се стрља међу дланима, кажу да је добра на сваку рану; за то се и зове *хајдучка*, што се рањени хајдуци највише њоме лијече“ (СР)]; *кужњак* 'отровна биљка...' [уп. РМС: 'отровна биљка неугодна мириса...']; *маслачак* 'биљка жутих језичастих цветова...' [сви му дијелови садрже млијечни сок (ФРС, VII: 296, 298–300)]

(22) *маћушица* 'украсна биљка... у народу позната и као *дан-и-ноћ*' [„*Viola tricolor*: Prvo ime dobila je zato, što redovno ima dvije boje na vjenčiću: u sredini svijetlu – to je dan, a naokolo toga tamnu – to je noć. Vrlo lijepo i značajno narod tumači značenje pojedinih latica njezina vjenčića i lapova (listića) čaške. Pojedine latice znače: donja latica je maćuha, srednje dvije – desna i lijeva – to su njezine kćeri, a veće dvije, gornje latice, to su maćehine pastorkе. Lapovi čaške znače stolce, te su okrenuti dva dolje uz maćehinu laticu, desno i lijevo po jedan uz njezine kćeri i jedan listić gore uz pastorkе; a to znači: maćuha sjedi na dva stolca, svaka njezina kći ima svoj stolac, a obje pastorkе moraju da sjede na jednom stolcu“ (Lang 1911: 39). Уп. с називом *дан-и-ноћ* његов кохипоним и (зависно од контекста) хипероним *љубичица* 'а. породица малих шумских и баштенских биљака *Viola* из ф. *Violaceae*, чији су цветови обично љубичасте боје и пријатног мириса. б. врста љубичице *Viola odorata*']

Кохерентнијим се рјечник чини и помоћу *осијензивних* дефиниција (в. нпр. Дешић 1980), чији је потенцијал у Једнотомнику такође недовољно искоришћен. Појединачни су, дакле, примјери у којим се указује на сличност с другим, значајнијим денотатом, који је кориснику у исти мах и

много познатији (§ 23). Штавише, остензивних елемената дефиниције нема ни ондје гдје би њихова примјена требало да буде најшира – у опису чулних доживљаја: боје, мириса и укуса (Burkhanov 1998: 167), што ћемо у слjedeћем одјељку подробније показати тумачењем леме *нана*².

(23) *мандарина* 'жбун или дрво слично поморанци...'; *божур* '... с великим цветовима сличним ружи'; *оскоруша* '... чији плодови изгледају као ситне крушке...'; *баобаб* '... веома широког дебла и јестивих плодова у облику краставца'

3.3. Хемијска обиљежја биљке, одн. њеног дијела

Ако је биљка отровна и(ли) љековита, такво се дејство у дефиницији мора макар поменути, што у неким примјерима није учињено (§ 24). Препоручљиво је, дакако, рећи и како тачно дотична биљка дјелује, тј. о каквој је токсиколошкој и(ли) фармаколошкој активност ријеч (§ 25), па и којим се хемијским састојцима, као структуралним обиљежјима денотата, дугује речена активност (§ 26). Отуда је тумачење леме *нана*², пошто не помиње ментол, свакако мањкаво (§ 27). Увођење хемијског обиљежја попут високог удијела ментола налагале су, штавише, и мотивациона веза с синонимним латинизмом *мениџа*, и чињеница да је ментол савременом кориснику рјечника познат таман колико и питома *нана*, ако не и више, због чега га је у одговарајуће објашњење требало уврстити и као остензивни елемент („биљка чији мирис подсећа на...“, „биљка чији лист / чије етерично уље мирише на...“ и томе сл.).

(24) *рицинус* 'индустриска биљка... из чијег се плода вади уље'

(25) *валеријана/одољен* '... чији корен садржи уље умирујућег дејства на нервни систем'

(26) *коџрива* 'коровска биљка која садржи мрављу киселину и при додиру коже изазива пликове и свраб'; *бухач* 'медитеранска биљка... чији цвет садржи јак инсектицид'; *хмель* '... која се узгаја ради женских цвасти богатих лупулином'

(27) *нана*² 'баштенска биљка... из које се добија ароматично уље или се користи као љековита'

Поводом једињења присутних у хемијском саставу биљака посебно су упадљиве разлике које је РСЈ испољио у семантичкој обради назива за поједине помоћнице (§ 28). Иако су све оне и отровне и љековите на исти начин и због истих алкалоида: атропина, хиосциамина и скополамина (Ковачевић 2004: 53–60), то је њихово својство хемијски образложено једино код бунике, док код мандрагоре, као ни у чланку који је посвећен фамилији, није ни поменуто (§ 29). Чак ни код бунике није наглашано да јој је дејство халуциногено, чиме би се у мотивационом смислу антици-

пирала фразеолошка јединица (*говори, њонаша се*) као да се најео бунике 'сулудо, неразборито'.

(28) *мандрагора* 'зељаста биљка *Mandragora acaulis*... чији корен личи на човечју фигуру'; *велебиље* 'отровна зељаста биљка *Atropa belladonna*...'; *шаиџула* 'отровна зељаста биљка *Datura stramonium*...'; *буника* 'коровска зељаста биљка *Hyoscyamus niger*... чије семе садржи отровне алкалоиде'

(29) *њомоћнице* 'породица биљака с цветовима од по пет латица, у коју спадају кромпир, парадајз, дуван итд., *Solanaceae*'

3.4. Циљ, начин и околности употребе биљке, одн. њеног дијела

Будући да је језичка слика свијета *антипроњоценџрична*, те да су кориснику рјечника и човјеку уопште најважнији они аспекти појава који се непосредно тичу њега самог, дефинијендум се најбоље описује помоћу функционалних обиљежја. Стога треба експлицирати начине на које се биљка или њен дио употребљавају у животу и дјелатностима људи. Није, дакле, довољно да се намјена образложи одговарајућим перцептуалним и структуралним обиљежјима а да се не назове (§ 30). Јестивост је, нпр., потребан али не и довољан услов да нешто користи у исхрани (§ 31),¹³ а мање-више слично важи за пријатан мирис и укус (§ 32), или за хемијски састав сличан другим сировинама које служе за јело (§ 33). Осим тога, употребу у исхрани, будући да може бити веома варијабилна, ваља јасно прецизирати, за шта је често сасвим довољан хипероним типа *воће/воћка* (§ 31 и 32).

(30) *јоргован* 'шиб... с мирисним цветовима љубичасте или беле боје'; *абонос* 'тропско дрво... велике тврдоће'

(31) *малина* 'грмолика биљка... јестивог јагодичастог плода црвенкасте боје'

(32) *ананас* '... која рађа сочне меснате плодове пријатног мириса и укуса'

(33) *хелда* '... која се узгаја ради јестивих семенки по саставу сличних житарицама'

Није препоручљив, разумије се, ни обратан лексикографски поступак, којим се намјена именује али не образлаже (§ 34). Плод бибера зачином не чини то што је зрнаст, него то што је љутог укуса,¹⁴ као што ни крин/љилиан није декоративан зато што му је цвијет велик или мирисан, мада оба перцептуална обиљежја свакако истичу његову љепоту,

¹³ *jestiv* 'koji se moze jesti (obično kategorija biljaka i sirovina od kojih se priređuje hrana), konzuman, neotrovan', опр. *nejestiv, otrovan* (VRH).

¹⁴ Релевантно је, наравно, али из других разлога, и обиљежје облика; такво је, међутим, и обиљежје величине. Уп. фразни термин *бибер у зрну*, али и (творбену) дефиницију прецедентног онима *Биберче*: „(у народној приповеци) име измишљеној особи малој као биберово зрно“ (РСА).

него зато што је лијеп. Највише, наравно, треба избјежавати рјечничке дефиниције које не помињу ни сврху биљке и њеног дијела, ни обиљежја којим је таква сврха омогућена (§ 35).

(34) *бибер* '... чији се зрнасти плод употребљава као зачин'; *шафран* '... од чијих се цветова добија зачин и боја'; *мирџа* '... чији се листови и плодови употребљавају у медицини и козметици'; *храсџ* '... чије се дрво употребљава у грађевинарству, столарству и за огрев...'; *махагони* '... чије се дрво употребљава за израду финијег намештаја'; *коноџа* '... која служи за израду грубљих тканина и ужади'; *крин* 'укусна биљка... с великим цветовима'; *љиван* 'укусна биљка... мирисног цвета'

(35) *куџа* 'жбунаста биљка... која има плод састављен од ситних сочних коштуница црне боје'; *лан* '... из чијег се стабла добија влакно, а из семена уље'

Према томе, намјену треба навести сажето а јасно, тако да податак о њој буде информативан, обавезно са одговарајућим образложењем, датим по могућству експлицитно (§ 36), а макар имплицитно (§ 37–40). У случају биљних дијелова чија се употреба у исхрани, за разлику од употребе плода и сјемена, не очекује, као у случају листа и цвијета/цвасти, за образлагање су прикладне семе сочан и меснат (§ 37). Код биљака које одају специфичну арому, због чега служе као зачинске, медоносне и(ли) љековите, истовриједна су обиљежја ТАКВОГ И ТАКВОГ УКУСА И ТАКВОГ И ТАКВОГ МИРИСА (§ 38), а код украсних биљака обиљежја ТАКВЕ И ТАКВЕ БОЈЕ И ЛИЈЕП (§ 39). При дефинисању назива дрвенастих дијелова који се употребљавају у занатске и индустријске сврхе, нпр. за израду намјештаја, релевантна су, поред визуелних искустава, и искуства чула додира: тврдоћа и гипкост (§ 40).

(36) *мирођија* '... која се због ароматичног мириса и укуса употребљава као зачин и у лекаству'

(37) *блиџа* '... чије се сочно лишће употребљава за исхрану људи и стоке'; *карфиол* '... чија се месната цваст употребљава као поврће'

(38) *рен* '... чији се љути ароматични корен употребљава као зачин'; *босиљак* 'једногодишња зељаста биљка пријатног мириса... која се употребљава при верским обредима и као зачин'; *мајџина/мајичњак* 'мирисна вишегодишња зељаста биљка... која се користи у пчеларству, као лековита и за издвајање етеричног уља'

(39) *бегонија* 'укусна биљка... с лепим, шареним асиметричним листовима и белим, ружичастим, црвеним или жутиим цветовима'; *хризанџема* 'род украсних биљака... лепих крупних мирисавих цветова'

(40) *џиса* '... чије се дрво тамноцрвенкасте боје употребљава за fine столарске радове и у резбарству'; *бамбус* '... чије се танко еластично дрво употребљава у изради намештаја, штапова и др.'

Штавише, осим саме намјене и свега што је условљава, пожељно би било навести чак и облик употребе биљног дијела – у смислу начине његове прераде, одн. фазе онтогенетског развоја биљке у којој се таква прерада врши (§ 41).

(41) *артичока* '... с меснатим цветним главицама које се пре него што се расцветају употребљавају као поврће'; *оскоруша* 'плод те биљке... који је опорог укуса док не угњили'; *тшквица* 'врста тикве крушкастог облика која се као млада, незрела спрема за јело (пуњена, похована и сл.)'; *йарадајз* '... чији сочни црвени плодови служе у исхрани, најчешће као салата'; *леблебија/наут* '... чије се семенке, обично пржене, једу или употребљавају као сурогат кафе'; *дуван* '... чије се танко изрезано осушено лишће употребљава за пушење, жвакање или шмркање'

У тумачењу неких фитонима суштински су важни чак и подаци о времену и уопште околностима конзумирања. У случају леме *кафа* о томе, чак и у материјалу општих једнојезичника, свједоче колокације *јуџарња кафе*, *йозваџи на кафе*, *доћи на кафе* итд., потом (фамилијарни) лексички дериват *кафенисаџи* 'пити кафе лагано и са уживањем, сједећи у друштву, уз разговор', па и (фимилијарни) фразни термини *кафа разгалица* 'кафа која се служи ујутру, да се човек разбуди, разведри' и *кафа разговоруша* 'каснија кафе која се пије у друштву, уз разговор' итд. (VRH; PCA; уп. Блатешић и Станић 2019). Биће, дакле, да је одговарајући фитоним у једном од својих значења, испоставља се главном, у РСЈ обрађен непотпуно (в. § 17). За право нам, уосталом, дају и резултати примјене асоцијативне методе. У једном таквом испитивању, са 800 учесника из студентске популације, на вербални подражај *кафа* најчешће се одговарало именицом *јуџро* (86), а врло су фреквентне биле и вербалне асоцијације у вези с разлогом из којег се кафе испија ујутру: *буђење* 34, *будности* 3, *разбуђивање* 3, *учење* 3, *йосао* 1, *расањивање* 1, *йосйаности* 1 (АРСЈ). Што се тиче социјалне мотивације за касније испијање кафе, одговарајуће реакције нису биле честе појединачно, али су се у збиру и те како издвојиле: *друштво* 7, *разговор* 3, *другарица* 2, *оговарање* 2, *йрачарење* 2, *йрач* 1, *йрачеви* 1, *ћаскање* 1, *чаврљање* 1, *йричање* 1, *седење* 1, *йријаџан разговор* 1, *йријаџељи* 1. Иако би дефиниција са информацијама које одсликавају наведене асоцијације, а тичу се околности конзумирања одговарајућег напитка, испрва извјесно била доживљена, макар од дијела рјечничке публике, као недовољно ригорозна, о њој би у догледно вријеме ипак требало размислити.¹⁵

¹⁵ Уп. дефиницију зоонима *мачка* понуђену са елементом 'преде кад је задовољна' (Прћић 2016), који је у нашим условима такође помало провокативан.

3.5. Мероними и кохипоними

Суптилније примјере повезивања фитонимских чланака, аргументоване тежњом рјечничкој кохеренцији, обрадили смо у одјелку 3.2, бавећи се творбеном мотивацијом самих фитонима и њихових изведеница (§ 16, 18 и 19). Тим примјерима, са истом сврхом, ваља додати примјере референци које резултирају обједињавањем појединих семантичких поља (§ 42). У неким су примјерима такве референце, на меронимски/кохипонимски и слично повезане леме, с друге стране, испуштене (§ 43).

(42) *хрст* 'род шумског дрвећа... чији се плод (*жир*) употребљава као храна за свиње'; *винова лоза* 'грм... који се узгаја ради плодова, који се једу свежи (*грожђе*) или осушени (*грожђице*), или се прерађују у *вино*'; *леска* 'листопадни грм, ређе омање дрво... чији су плодови *лешници*' (истакао, мимо лема, М. И.)

(43) *йасуљ* 'врста биљке чији се плодови као махуне или зрна употребљавају у исхрани, грах'

Најчешће кохипонимско повезивање било би, ипак, оно којим се са чланка насловљеног називом једне биљке упућује на чланке насловљене називима осталих биљака из исте породице.¹⁶ Такво би повезивање, међутим, изискивало много понављања, а сходно томе и много простора, па као једина задовољавајућа алтернатива остаје референца на назив породице, у чијој би се екстензионалној дефиницији ионако нашли називи осталих врста, одн. сви кохипоними дате леме (в. § 2).

4. Закључак

Лексеме што означавају биљке и њихове најистакнутије дијелове чине исувише хетерогену категорију да бисмо за њих, макар на актуелном ступњу сазнања, могли да обликујемо јединствен образац рјечничке обраде. Семаграми су им, другим ријечима, толико разнолики да се и даље не дају свести на апстрактни оквир разумних димензија. Највише се, разумеје се, разликују семаграми фитонимâ које употребљавају једино лица упућена у ботанику и семаграми фитонимâ укључених и у општи лексички фонд. Будући да смо у овом раду обрађивали само друге, назвавши их општепознатим фитонимима, дужни смо напоменути да се коначне оцјене које износимо у наставку не односе на све биљке. Називи оних (нај)мање познатих уосталом се, по правилу, и не увршћују у азбучник рјечника за широку употребу. Ако се ту и уврсте из било којег разлога, описно се тумаче, јер је за њих тако довољно, искључиво помоћу генетских обилежја, одн. биномне номенклатуре.

¹⁶ Тако се у једном дијелу рјечничког чланка цитираног у претходној фусности упућује на називе најсроднијих животињских врста: *лав*, *џигар* и *леојард*.

За биљке чији су називи укључени и у општи лексички фонд, а каткад и у његово језгро, генетска су обиљежја, што смо покушали и показати, од најмањег значаја, макар са становишта обичног корисника, којем би рјечници за широку употребу и морали бити намијењени. Таквом су кориснику, наиме, релевантна у првом реду обиљежја која улазе у језичко знање, која се, другим ријечима, манифестују у семасиолошким и ономасиолошким структурама појединих фитонима. Посриједи су, понајчешће, функционална обиљежја – која се тичу намјене биљака, одн. њихових дијелова у животу и разним дјелатностима људи – а онда структурална и перцептуална обиљежја којима је та намјена условљена (в. Табелу 1). Наравно, ову би тврдњу требало примити само као исказ извјесних правилности пожељне лексикографске обраде. Компонентама семантике разних фитонима и убудуће, дакле, ваља приступати појединачно, нарочито у погледу селекције. Али ће за такав приступ наши лексикографи и њихови стручни сарадници (биолози, агрономи и фармацеути) након читања ових редова, вјерујемо, бити кудикамо спремнији.

Укратко, најуспјелијом дефиницијом фитонима у општем рјечнику сматрамо ону која корисника заиста подсећа и на биљку о којој је ријеч и на разлоге из којих се њен назив, мимо многих других лексема, учестало јавља широм говорне заједнице, не само у стилски немаркираним исказима него и у фигуративној употреби, па и фразеологизмима. На путу ка таквој дефиницији, док не сазнамо више о лексикографији фитонима и уопште лексема које се, као тематска група, налазе на међи општег фонда и појединих стручних фондова, као помак ће, надамо се, бити оцјењивана и ова четири предлошка:

џасуљ 1. а. поврће које се јавља у облику бубрежастих зрна исте боје, обично беличасте, смеђе или црвеномрке, грах (в. и *грашка*); јело од тог поврћа. б. једногодишња зељаста биљка која даје семе наведених својстава. 2. *бои*. биљна врста *Phaseolus vulgaris*, из породице махунарки (*Fabaceae*), чије се многе сорте узгајају ради семена наведених својстава или младе махуне, која се употребљава такође као поврће (в. *боранија*).

ружа 1. цвет изразите лепоте, с црвеним, ружичастим, жутим или белим латицама пријатног мириса и глатком стабљиком на којој се обично налазе трнови. б. жбун на којем се такав цвет обично развија крајем пролећа. 2. украс који изгледом подсећа на ружу (тј. њен цвет). 3. *бои*. а. биљни род *Rosa*, чије се многе врсте узгајају као украсне, ради цвета наведених својстава, одн. за издвајање етеричног уља применљивог у изради парфема. б. *мн.* биљна породица *Rosaceae*, у коју, поред руже (у ужем смислу), спадају и многе воћке: јабука, крушка, дуња, шљива, бресква, кајсија, трешња, вишња, малина, купина, јагода.

нана² 1. вишегодишња зељаста биљка чији се лист, због знатног удела ментола (на који и мирише), употребљава осушен (у облику чаја),

обилежја	функционална	структурална	перцептуална	генетска
<p>обавезна („минимална тематска матрица“)</p> <p>↕</p> <p>необавезна („опциона тематска матрица“)</p>	<p>комерцијална категорија (Чему биљка служи, чему је намијењена у животу и делатностима људи?); нпр. житарца, лековита, украсна итд.</p>	<p>испикнућии орган(и) (Који је биљни дио користан за човјека, па се и употребљава?); нпр. плод, цвијет итд.</p>	<p>обилежја <i>изгледа, оиша, мириса и укуса</i> којим се објашњавају:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. намјена биљке; 2. метафоричке употребе, метафоричка значења, фразеологија и изведенице самог биљног назива, као и његово (творбено) поријекло 	<p>таксономске категорије: <i>врста и род</i> (Како се биљка назива у биномној номенклатури?); <i>попородица</i> (ако спада у познатије)</p> <p><i>евентуални узгој</i> („гаји се ради тог и тог дијела“)</p> <p><i>ареал</i> (ако је биљка самоникла у пределима мимо наших): нпр. тропска, средоземна итд.</p>
	<p><i>начин и околности употребе</i> (нпр. вид прераде код биљака намијењених исхрани)</p>	<p><i>хемијски састав</i> (Које токсиколошки и(ли) фармаколошки активне састојке тај дио евентуално садржи и како они дјелују на човјеков организам?)</p>	<p><i>хабијус</i>: нпр. зеластва, зимзелени жбун, листопадно дрво итд.</p> <p><i>евентуална сличности</i> с другим, познатијим биљкама, одн. њиховим дијеловима</p>	<p><i>сипанишиа</i> (ако је биљка самоникла у нашим пределима): нпр. шумска, ливадска итд.</p> <p>таксономске категорије: <i>попородица</i> (ако спада у мање познате); <i>евентуално више категорије</i>: ред, разред, раздио итд. (нпр. код четинара, папрати, раставића и маховина)</p>

Табела 1: Тематска матрица каква се препоручује за фитониме у рјечницима српског језика

сиров (као додаток јелима и пићима), или за издвајање етеричног уља (применљивог у изради лековитих средстава), мента. 2. *боић*. а. биљна врста *Mentha x piperita*, која се узгаја као лековита и зачинска, ради листа наведених својстава, питома нана. б. биљни род *Mentha*, из породице уснатица (*Lamiaceae*), чије многе самоникле, дивље врсте у зеленом деловима садрже етерично уље богато разним хемијским једињењима сродним ментолу.

кафа 1. а. топли напиток тамносмеђе боје, пријатног мириса и благогорког укуса, који се испија најчешће ујутру, да би се разбудило и усредредило на рад, а у каснијим деловима дана обично при необавезном разговору, ради ужитка; количина тог напитка која запрема одређену посуду, обично шољицу. б. прах који служи за припрему тог напитка, добијен млевењем прженог семена одговарајуће биљке (*млевена* ~); само то семе, сирово или пржено (~ у зрну). 2. *боић*. биљни род *Coffea*, чије се врсте (највише *C. arabica*, пореклом из источне Африке) узгајају ради семена богатог кофеином и хемијским једињењима која при пржењу дају специфичну арому.

Извори

РСЈ: *Речник српскога језика*. Мирослав Николић (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2011.

*

ВШЛ: *Veliki školski leksikon*. Josip Šentija (ur.). Zagreb: Školska knjiga, 2003.

Литература

- Апресян, Юрий. *Лексическая семантика: Синонимические средства языка*. Москва: Наука, 1974.
- АРСЈ: *Асоцијативни речник српскога језика*. Књ. 1: Од стимулуса ка реакцији. Предраг Пипер (ур.). Београд: Београдска књига – Службени лист Србије и Црне Горе – Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2006.
- Благешкић, Александра, Тамара Станић. „Социокултуролошки поглед на кафу у италијанској и српској свакодневици“. *Култура* 162 (2019): 73–89.
- Вежбицкая, Анна. „Обновленные толкования существительных цветы, животные, яблоки“. В: *Семантические универсалии и базисные концепты*. Москва: Языки славянских культур, 2011, 125–132.
- Гортан-Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике, 2004.
- Гортан-Премк, Даринка. „О квалификатору *фигуративно* у (српскохрватским) дескриптивним речницима“. У: Владислава Ружић, Слободан Павловић (ур.). *Зборник у часопису Гордани Вуковић: Лексикологија – ономастика – синтакса*. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2011, 27–37.
- Дешић, Милорад. „О дефиницијама у Речнику САНУ“. *Наш језик* 24/3 (1980): 115–128.

- Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Драгићевић, Рајна. „О неологизмима у српском језику из угла припреме корпуса за израду вишетоног речника савременог српског језика Матице српске“. *Јужнословенски филолог* 76/1 (2020): 107–121.
- Ивановић, Милан. „Фитоними у Матичином једнотомнику и општим једнојезичницима уопште: Описне дефиниције и њихов поредак“. У: Саша Марјановић (ур.). *Модерни речници у функцији просечног корисника: Стања и проблеми, савремени правци и нови изазови*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, (у штампи).
- Ивановић, Ненад, Наташа Миланов. „Лексикографија српског књижевног језика: Лексикографски програм у Матици српској“. У: Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић (ур.). *Српска лексикографија од Вука до данас*. Београд: Српска академија наука и уметности – Савез славистичких друштава Србије, 2018, 81–95.
- Прћић, Твртко. „Какав нам речник највише треба“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених истраживања*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 87–117.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић Коњик. „Репрезентативност Речника САНУ за етнолингвистичка истраживања: Од лексикографске дефиниције ка когнитивној“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених истраживања*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 377–394.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. 1–6. Нови Сад: Матица српска (Књ. 1–3 и Загреб: Матица хрватска), 1967–1976.
- РСА: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–(21). Београд: Институт за српско(охрватско) језик САНУ, 1959–(2020).
- СР: Вук Стефановић Караџић. *Српски рјечник истаумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: [лично издање], 1852.
- ФРС: *Флора СР Србије*. Књ. 1–10. Београд: Српска академија наука и уметности, 1970–1986.
- Халас Поповић, Ана. *Увод у лексичку њолисемију*. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2017.

*

- Apresjan, Jurij. „Systemic Lexicography as a Basis of Dictionary-making“. *Dictionaries* 14 (1992/93): 79–87.
- Atkins, Sue, Michael Rundell. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2008.
- Bartmiński, Jerzy (red.). *Słownik ludowych stereotypów językowych: Zeszyt próbny*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1980.
- Bartmiński, Jerzy (red.). *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Tom 1: Rośliny. Cz. 1: Zboża. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017.

- Bergenholtz, Henning, Sven Tarp. „Two opposing theories: On Wiegand’s recent discovery of lexicographic functions“. *Hermes, Journal of Linguistics* 31 (2003): 171–196.
- Burkhanov, Igor. *Lexicography: A Dictionary of Basic Terminology*. Rzeszów: Rzeszów Pedagogical University, 1998.
- Burkhanov, Igor. „Juri Apresjan and the Development of Semantics and Lexicography“. *Lexikos* 13 (2003): 287–305.
- Frawley, William. „The dictionary as text“. *International Journal of Lexicography* 2/3 (1989): 231–248.
- Geeraerts, Dirk. „Applied and Interdisciplinary Perspectives: Lexicography“. In: Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens (ed.). *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2007, 1160–1174.
- Haiman, John. „Dictionaries and Encyclopedias“. *Lingua* 50 (1980): 329–357.
- Hughes, Christopher. *Kripke: Names, Necessity, and Identity*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2004.
- Jančić, Radiša. *Botanika farmaceutika*. Beograd: Službeni glasnik, ⁵2013.
- Johnson, Samuel. „The Plan of a Dictionary of the English Language“ (ed. by Jack Lynch). In: Thierry Fontenelle (ed.). *Practical Lexicography: A Reader*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2008, 19–30.
- Kovačević, Nada. *Osnovi farmakognozije*. Beograd: Srpska školska knjiga, ³2004.
- Kripke, Saul. „Naming and Necessity“. In: Donald Davidson, Gilbert Harman (ed.). *Semantics of Natural Language*. Dordrecht–Boston: D. Reidel Publishing Company, 1972, 253–355, 763–769.
- Kun, Tomas. *Struktura naučnih revolucija* (prev. Miloš Stambolić, Milena Repajić). Beograd: Evoluta, 2018.
- Lakoff, George, Mark Turner. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
- Lang, Milan. „Samobor“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 16/1 (1911): 1–128.
- Moerdijk, Fons. „Frames and Semagrams: Meaning Description in the General Dutch Dictionary“. In: *Proceedings of the 13th EURALEX International Congress*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2008, 561–569.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. „From taxonomy to cognitivism: On variants of the lexicographic definition“. *Ethnolinguistics* 30 (2019): 255–278.
- Nilsson, Henrik. „Enumerations count: Extensional and partitive definitions“. In: Hendrik Kockaert, Frieda Steurs (ed.). *Handbook of Terminology*. Vol. 1. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2015, 82–100.
- Pustejovsky, James. „The Generative Lexicon“. *Computational Linguistics* 17/4 (1991): 409–441.
- Swanepoel, Piet. „Improving the Functionality of Dictionary Definitions for Lexical Sets: The Role of Definitional Templates, Definitional Consistency, Definitional Coherence and the Incorporation of Lexical Conceptual Models“. *Lexikos* 20 (2010): 425–449.
- Šipka, Danko. *Lexical Layers of Identity: Words, Meaning, and Culture in the Slavic Languages*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2019.

- Tiberius, Carole, Jan Niestadt. „The ANW: An online Dutch Dictionary“. In: *Proceedings of the 14th EURALEX International Congress*. Leeuwarden/Ljouwert: Fryske Akademy, 2010, 747–753.
- Tiberius, Carole, Tanneke Schoonheim. „Semagrams, Another Way to Capture Lexical Meaning in Dictionaries“. *Journal of Cognitive Science* 16/4 (2015): 379–400.
- VRH: *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 2015.
- Wiegand, Herbert. „Elements of a Theory towards a So-called Lexicographic Definition“. *Lexicographica* 8 (1992): 175–289.
- Wiegand, Herbert. „A New Theory of the So-called Lexicographic Definition“. In: *Semantics and Lexicography: Selected Studies 1976–1996* (ed. by Antje Immken, Werner Wolski). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1999, 153–201.
- Wierzbicka, Anna. „Apples are not a ‘kind of fruit’: The semantics of human categorization“. *American Ethnologist* 11/2 (1984): 313–328.
- Wierzbicka, Anna. *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor: Karoma Publishers, 1985.
- Wierzbicka, Anna. „Dictionaries vs. Encyclopaedias: How to draw the line“. In: Philip Davis (ed.). *Alternative Linguistics: Descriptive and theoretical modes*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995, 289–315.
- Wierzbicka, Anna. „Polish *Zwierzęta* ‘Animals’ and *Jablka* ‘Apples’: An Ethnosemantic Inquiry“. In: Adam Głaz, David Danaher, Przemysław Łozowski (ed.). *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita, 2013, 137–159.

Milan D. Ivanović

SEMANTIC FEATURES AS ELEMENTS OF PHYTONYMS’ DEFINITIONS
IN MATICA SRPSKA’S SINGLE-VOLUME DICTIONARY
AND IN GENERAL MONOLINGUAL DICTIONARIES ON THE WHOLE

S u m m a r y

The issue of the selection of features relevant to descriptive definitions intended for ordinary user is particularly delicate in terms of the dictionary processing of terms. The present paper discusses that issue with regard to designations of plants, treating it as a question of the boundary between the knowledge of language and the knowledge of the world. Starting from the findings of cognitive semantics, as our theoretical foundation, and the entries from *Rečnik srpskoga jezika* [‘Dictionary of the Serbian Language’ of Matica Srpska] (2011), as our corpus material, we analyzed the character of those features present in the descriptive definitions of phytonyms, as well as the character of the features which are absent from the definitions in relation to botanical publications. Emphasizing the positive instances of lexicographic practice in the Dictionary of Matica Srpska more than the negative ones, we classified the mentioned features into two groups: those which are rather directed towards the encyclopaedic knowledge of an ordinary user (in terms of their explanation of the uses of a certain plant, i.e. its economically most significant part) and those which are rather directed

towards the linguistic knowledge of an ordinary user (in terms of their explanation of the (derivational) origin of a certain lexeme, the metaphorical use of its basic semanteme, the meaning of its semantemes which are considered to be derived from the basic one, as well as the meaning of phraseologisms which include the given lexeme). In the conclusion we present meta-lexicographical recommendations regarding this thematic group, which have been obtained from the research findings and corresponding comments, and which are capable of facilitating, accelerating and improving the processing of its units in the future projects of Serbian descriptive lexicography.

Keywords: phytonyms, dictionary microstructure, descriptive definitions, relevant semantic features, cognitive semantics.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 337–351

UDK: 811.163.2'373.72

811.163.2'374

COBISS.SR-ID: 54790409

Михаела Д. КУЗМОВА

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, БАН
m.kuzmova@ibl.bas.bg

Надежда С. КОСТОВА

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, БАН
kostova.n@ibl.bas.bg

ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С ПРАГМАТИЧНА ФУНКЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ТЯХНОТО ЛЕКСИКОГРАФСКО ПРЕДСТАВЯНЕ

В доклада се разглеждат някои аспекти от лексикографската разработка на един тип фразеологизми с прагматична функция в българския език, а именно речевите формули. Внимание се отделя по-конкретно на начините за тяхното тълкуване, приложени в двутомния „Фразеологичен речник на българския език“ и някои други лексикографски трудове.

Ключови думи: фразеологизъм, прагматична функция, речева формула, лексикографска обработка, тълкуване.

Фразеологизмите с прагматична функция се обособяват във функционално-комуникативен аспект като изрази, сигнализиращи отношението на говорещото лице към различни елементи на комуникативната ситуация – към събеседниците и техните думи и действия, към собствените му думи и действия, към условията на общуване и пр. С други думи – те са носители на прагматично значима информация и принадлежат към репертоара от езикови средства, които обслужват комуникативните намерения и стратегии на говорещите лица¹. За разлика от фразеологизмите

¹ Този тип устойчиви изрази се разглеждат най-често като фразеология в широк смисъл. Тук се придържаме към разбирането, съгласно което водеща за причисляването на даден устойчив израз към фразеологията е идиоматичността, свързана с невъзможността значението му да бъде изведено по стандартен начин от значенията на съставлящите го думи. Признаци като функционална съотносимост с думата, фигуративност, експре-

с идентифицираща функция (*адамова ябълка* 'изпъкналост в предната част на шията, особено у мъжете') и тези с характеризираща функция (*ахилесова пета* 'най-слабото, уязвимо място на някого или нещо', *слагам си главата в торбата* 'рисувам') в преобладаващата си част фразеологизмите с прагматична функция, доколкото не назовават обекти и признаци на обекти, не участват в предикатно-аргументната структура на изказването, а се реализират като самостоятелни (автономни) изказвания или се включват в изказванията като вметнати изрази.

Разглеждани в такава перспектива, фразеологизмите с прагматична функция оформят широко и разнородно множество, в което можем да разграничим две подмножества. Първото включва изразите, чрез които говорещото лице организира и структурира собствената си реч както по отношение на съобщаваното съдържание, така и с оглед на комуникативните партньори, срв. напр. изразите, употребявани за въвеждане на допълнителна информация (1.) или чужда реч (2.), а също и за привличане или насочване на вниманието на събеседника (3.) и т.н.:²

(1.) Винаги съм се чудил защо е така мръсно в нашите градове. *Между другото*, не във всички.³

(2.) Слави беше много деликатен човек, *дето има една дума*, на мравката път правеше.

(3.) *Виж какво*, Йони, баща ми и аз решихме, ние с тебе да се оженим, само че забравихме да те попитаме, дали си съгласна.

Тук ще се спрем по-подробно на второто подмножество, към което се отнасят фразеологизми от типа на *да ги нямаме такива*, и *таз добра, те ти булка Спасовден*. Те представляват узуализирани езикови средства за реализация на конкретни комуникативни (илокутивни) функции, както и за изразяване на нагласи (отношения) към комуникативните партньори или към съдържанието на съобщаваното, в посочените примери – на несъгласие (4.), възмущение (5.) и неприятна изненада (6.), срв.:

сивност, които в рамките на т.нар. тесни схващания за обхвата на фразеологичния състав се смятат за същностни, в нашето разбиране са важни, но не и определящи. Във връзка с функционално-комуникативния подход при класифицирането на фразеологизмите вж. напр. (Эмирова 1988; Добровольский 1990).

² Във фразеологията изрази от този тип традиционно се отнасят към групата на т.нар. модални фразеологизми (Леонидова 1986: 167–168; Эмирова 1988: 37–41), а в изследванията по прагматика се разглеждат като прагматични или дискурсивни маркери (Тишева 2013: 52–59).

³ Тук и нататък илюстративните примери са ексцерпирани от електронния архив на Секцията за българска лексикология и лексикография към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“, БАН.

(4.) – *Да ги нямаме такива* – възпротиви се Скарфас. – Заедно ще вървим.

(5.) – Как така не искаш да вземеш пушка? *И таз добра!* Не искаш да служиш, значи? Сега, когато и децата обърнахме на войници, само ти не искаш, а?

(6.) С този прочут нос душеше Милачко около вратата на пещта и диреше дупката, от която излиза навън неприятната воня. Неочаквано откри пропуканото място и неусетно възкликна: – *Те ти, булка, Спасовден!*

В края на 70-те години на миналия век на изразите от този тип в българския език по-специално внимание обръща Кети Ничева, изтъквайки тяхната обусловеност от ситуацията на общуване: „Една група фразеологични единици от фразеологичния фонд на българския език, по-точно на разговорния пласт, представят реакции на говорещото лице било по отношение на нещо, казано от някого, било по отношение на нещо, извършено от някого, или реакция на някакво събитие, случка ...“ (Ничева 1987: 193–194)⁴. В рамките на така очертаната група авторката разграничава три типа изрази: фразеологизми реплики, употребявани само като „ответни“ реплики в диалог; фразеологизми обръщения, които, без да са отговор на реплика на събеседника, са насочени към него и „по форма могат да бъдат възклицания, въпрос, да са в повелително наклонение и т.н, а по съдържание са различни: заповед, предупреждение, различни реакции на нечия постъпки и действия – осъждане, одобрение, подигравка и т.н.“ (Ничева 1987: 208); фразеологизми, „които представят реакция на нечия постъпки или на някаква случка, събитие“, но не са адресирани към събеседника (Ничева 1987: 194). Освен ситуативната обусловеност и употребата предимно в неформалното устно общуване К. Ничева изтъква граматичната дефективност, характерна най-вече за фразеологизмите реплики: „Всички са със замразена, неизменяема структура, без парадигма, затворени изречения“ (Ничева 1987: 207), както и факта, че някои от тях, могат да имат употреби не само като реплики.

Върху материал от руския език необходимостта от обособяването на този тип изрази в самостоятелен клас аргументират А. Баранов и Д. Доброволски, които също така изхождат от тясната им обвързаност с комуникативната ситуация и нейните елементи. За означаването им те въвеждат термина *речева формула* (РФ) и предлагат следната дефиниция: „речевые формулы это идиомы разных структурных типов (преимущественно законченные высказывания) с фиксированной иллокутивной

⁴ К. Ничева разглежда проблематиката на тази група фразеологизми в две свои по-ранни разработки (Ничева 1978; Ничева 1981), върху които впоследствие се основава студията „Фразеологизми реплики в българския език“, включена в раздела „Фразеологизми със специфична структура и семантика“ на монографията ѝ „Българска фразеология“, откъдето е приведенят цитат.

силой или определяющие иллокутивные характеристики высказывания“ (Баранов, Добровольский 2008: 81)⁵. Според начина на съотнасяне с комуникативната ситуация двамата автори разграничават РФ коментари (*Лед тронулся; Старость не радость*), РФ перформативи (*Ни пуха, ни пера!*), РФ въпроси (*Какая муха тебя укусила?*), РФ отговори (*Где? – У тебя на бороде*), РФ, представляващи „емоционални предпазители“ (*Черт побери!*) и РФ за изразяване на епистемична модалност (*Один бог знает!*). В рамките на анализа си те също посочват, че в сравнение с другите идиоми при РФ се наблюдават повече ограничения в реализацията на граматичните категории, и отбелязват функционалната двойственост на някои изрази, т.е. възможността да се употребяват като РФ, но и като „неформулни“ идиоми.

Тъй като в разработките си К. Ничева не въвежда общо терминологично наименование за тази група изрази, нататък в изложението, следвайки А. Баранов и Д. Доброволски, ще ги наричаме речеви формули.

Може да се предположи, че интересът на К. Ничева към фразеологизмите с прагматична функция, и по-конкретно към РФ, е провокиран от работата ѝ върху съставянето на двутомния „Фразеологичен речник на българския език“ (ФРБЕ), който съдържа немалко такива изрази. В преобладаващата си част те са почерпани от сборници с фолклорни и диалектни материали от втората половина на XIX и началото XX в., както и от по-стари лексикографски трудове, където също са доста широко представени. В сборниците с фолклорни и диалектни материали нерядко РФ (а и не само те) се регистрират без тълкуване, но пък, от друга страна, в редица случаи се привеждат сведения за възникването им от различни приказки и анекдоти. Това е съществен момент, който има отношение към начините на формиране и обновяване на репертоара от РФ по принцип – и на съвременния етап той се попълва най-вече от изрази с прецедентен произход, водещи началото си от вицове, реклами, филми и под. Тук ще посочим само няколко отделни примера, които илюстрират отразяването в някои по-стари източници на РФ, включени по-късно във ФРБЕ, а и до момента имащи активна употреба: *Кажми ми, да ти кажва*. Когато попиташ някого за нещо, което и той не знае; той така казва (Любен Каравелов. Паметници народного быта болгарь, 1861); *Пениш са, не пениш, ша та ям; пари съм дал*. – За сапун, що бил купил вместо кашкавал простият селянин (П. Р. Славейков. Български притчи, пословици и характерни думи, 1892–1897); *Да имаш да зимаш*, отговор, с който се по-

⁵ В по-ранните варианти на цитираното определение се изтъква не илокутивния потенциал, а ситуативната обусловеност на РФ, срв. „Речевые формулы в самом общем виде могут быть определены как идиомы разных структурных типов (преимущественно законченные высказывания) в плане содержания которых имеется та или иная отсылка к ситуации общения“ (Баранов, Добровольский 2000; Баранов, Добровольский 2001: 81).

казва някому, че не е както той казва, че няма да му се даде, няма да стане, както той иска (Найден Геров, Речник на българския език, 1895–1904).

Като първи специален речник, предлагащ широкообхватно представяне на българските фразеологизми, ФРБЕ задава модел за лексикографската им обработка, към който в една или друга степен се придържат както повечето от издадените у нас други едноезични фразеологични речници, така и големият тълковен „Речник на българския език“ (РБЕ), където, както се посочва в Предговора към първия том, фразеологията заема значително място.

Тук не е възможно да разгледаме в пълнота всички аспекти от речниковото представяне на РФ, затова ще обърнем внимание на някои лексикографски решения, които засягат тълкуването на РФ и отразяването на формулните употреби на изразите, които функционират и като характеризиращи фразеологизми.

Към РФ можем да причислим няколко групи изрази, включени във ФРБЕ – това са т.нар. фразеологизми от преходен тип и разглежданите като близки до тях фразеологизми „с неопределена семантика и функция“ (Ничева *et al.* 1974: 33), междуметните фразеологизми, както и „дефективните по отношение на парадигмата си глаголни фразеологизми, които в речта се употребяват само във форма на въпросителни, възклицателни или повелителни изречения“ (Ничева *et al.* 1974: 16–17). Обособяването на тези групи няма непосредствено отношение към прагматичната натовареност на отнасяните към тях изрази, а изхожда от постановката за функционалната съотносимост между фразеологизмите и частите на речта, с оглед на която в рамките на възприетата от съставителките на ФРБЕ фразеологична концепция се определят границите на фразеологичния състав и се осъществява неговата вътрешна диференциация.

Първата от посочените групи обхваща изразите, определяни като „преходни случаи“ между съотносимите с пълнозначните части на речта същински фразеологизми и пословиците. В преобладаващата си част те функционират като самостоятелни изказвания, които съдържат иносказателен коментар по повод на качества и постъпки на лица или на събития и явления, имащи отношение към конкретната комуникативна ситуация. За разлика от същинските фразеологизми тълкуването на тези от преходен тип не се осъществява чрез парафраза, а с помощта на специални лексикографски оператори (*за; употребява се / казва се за; употребява се / казва се, когато; казва се на; казва се в отговор*), които са представени и илюстрирани с примери в Увода към ФРБЕ (Ничева *et al.* 1974: 44). Чрез тях „се посочва обектът и видът на характеристиката или ситуацията, когато се употребяват“ (Ничева *et al.* 1974: 44), като същевременно се разграничават изразите, използвани само по отношение на комуникативния партньор (в отговор на негови думи или като реакция на негови

постъпки), от изразите, чиято употреба не е свързана с подобно ограничение, напр.:

Вълк овце пасе 'Диал. Ирон. Казва се на някого, който говори неверни, невъзможни неща, лъжи.';

Стисни ме, Еленке, да кихна. 'Подигр. Употребява се, когато някой много се хвали или много се превзема.'⁶

При изразите, които са обвързани с конкретна илокутивна функция или сигнализират определено отношение към съобщаваната информация, това се експлицира в рамките на тълкуването или чрез уточняваща бележка към него, напр.:

Ти баща, ти майка 'Употребява се при настоятелна молба към някого за помощ или подкрепа.';

Ще дойде мачка за погачка 'Казва се някому при отказ на някаква услуга като закана, че и нему няма да услужат, когато поиска нещо.';

Да не изхвъркне пилето 'Казва се, когато някой при студено време, като излиза от стаята, не затваря вратата след себе си (употребява се като укор или напомняне да се затвори вратата).';

Дявола си няма работа '1. Употребява се за изразяване на опасение, че може да се случи беда, нещастие. 2. В мин. вр.: *Дявола си нямал (нема) работа.* За изразяване на съжаление, че се е случило някакво нещастие, беда.'

Макар и рядко, фразеологизми от преходен тип се тълкуват с парафраза, която също може да бъде допълнена от уточняваща бележка, в която се отразява техният илокутивен потенциал, напр.:

Ще видим кой <e> кум, кой <стар> сват 'Ще стане ясно кой какво заслужава (употребява се като закана, че някой ще бъде наказан, откъстен).'

Подобно на фразеологизмите от преходен тип, т.е. въз основа на несъотнесеността с частите на речта, се обособяват и т.нар. фразеологизми „с неопределена семантика и функция“, при които „значещото начало, номинацията отстъпва на силно изразения експресивен елемент“ (Ничева *et al.* 1974: 33). Те, както се посочва в Увода, „се тълкуват с дефиниция със „за“, а когато е възможно се дават и синонимни изрази“ (Ничева *et al.* 1974: 44). Всъщност обаче лексикографският оператор, прилаган при тълкуването им, е по-сложен, срв.:

⁶ При цитирането на речниковите тълкувания привеждаме и съпътстващите ги квалификатори и граматични бележки. Координирането на употребата на квалификаторите, отразяващи емоционално-експресивния характер на РФ, с включената в тълкуването или поясненията към него информация относно прагматичната им натовареност е важен въпрос, който тук няма да обсъждаме в детайли.

Да ти падне шапката 'За изразяване на учудване, възхищение от нещо много хубаво, необикновено; да се смаеш, да се слисаш.'

Операторът за изразяване на насочва към сходството на тази сравнително малка група фразеологизми с фразеологизмите, разглеждани като съотносими с междуметията, при които също доминира „експресивният елемент“⁷. Във функционално-комуникативен аспект това сходство е по-съществено от близостта им до фразеологизмите от преходен тип, която специално се изтъква при представянето на начина им на тълкуване в Увода към ФРБЕ.

Тълкуването на междуметните фразеологизми във ФРБЕ също се осъществява чрез лексикографски оператори, напр.:

Добро утро 'Възклицание за изразяване на подигравка, когато някой каже нещо отдавна известно така, като че ли той го открива в момента.'

Къде дават така (тъй) 'Като възклицание за изразяване на възмущение, негодувание от нещо, което не е редно, което не бива да се допуска.'

Вятър работа '2. Ирон. Обикн. като възклицание: а) за изразяване на недоверие, съмнение; едва ли [...] б) за изразяване на пренебрежително отношение към нещо; какво от това, няма значение.'

Използваният набор от оператори (*възклицание / като възклицание / обикновено като възклицание за изразяване на*) не се коментира изрично в подробното изложение на възприетата във ФРБЕ лексикографска концепция, но въз основа на наблюденията върху използването им, както и с оглед на други разработки на К. Ничева (Ничева 1967: 189–192) можем да приемем, че предназначението им е да сигнализируют комуникативната самостоятелност (автономност) на съответните РФ, тяхната рамкова функция – да изразяват емоционални и емоционално-оценъчни нагласи, които се конкретизират в следващата част от тълкуването, но също и интонационното им оформяне. Проследявайки използването на оператора „възклицание“ във ФРБЕ, РБЕ, както и във „Фразеологичен синонимен речник на българския език“ (ФСР) и малкия „Фразеологичен речник на българския език“ (ФР), можем да отбележим неговата адекватност при тълкуването на РФ *майко мила, майка му мечка, верицата ти <мръсна>* и под., представляващи според предложена от А. Баранов и Д. Добровлски класификация „емоционални предпазители“, т.е. речеви средства за регулиране на емоционалното състояние на говорещото лице, както и при РФ от типа на *язък за барута, къде дават така, хубава работа, те ти, булка, Спасовден*, при които автономната употреба е единствено възможната и доминира изразяването на емоционално-оценъчни нагласи. В други случаи обаче използването по подразбиране

⁷ На това обръща внимание К. Ничева в друга своя разработка (Ничева 1967: 207).

на операторите, сигнализиращи „възклицателна“ употреба, е свързано с някои противоречия. Така например РФ *горе главата* във ФРБЕ и РБЕ се представя със следното тълкуване 'Възклицание за изразяване на поощрение, обнадеждаване; не се отчайвай, смело' и очевидно тук операторът „възклицание“ адекватно отразява типичната употреба на този израз като самостоятелно изказване със съответното интонационно оформяне, но не кореспондира с прагматичната му натовареност, тъй като в случая, както показва останалата част на тълкуването, доминира не изразяването на емоционална реакция, а директивната (подбудителната) функция. В представянето на други подобни единици със самостоятелна употреба, при които емоционалността съпътства основната им функция, проявявайки се, както подсказва и приведенният илюстративен материал, чрез също – „възклицателно“ – интонационно оформяне, операторът „възклицание“ липсва, срв. напр. в РБЕ:

Няма го майстора 'Няма да стане така, няма да се случи така, не съм съгласен така да стане, не може. *Иска да ме прави зет. Тъй ли? – рекох. Няма го майстора! И да ме няма.* Й. Йовков.');

Да ги нямаме такива 'За израз на несъгласие с действията, постъпките на някого или за предупреждение, че нещо не бива да се допусне, не бива да се прави. *Младежите се посместиха, но Стоил безцеремонно ги подритна: – Хайде, хайде! Да ги нямаме такива! Всеки на мястото си! А. Наковски.*'⁸

Наред с това налице са и случаи, когато сигнализираната чрез съответния оператор емоционално обогатена „възклицателна“ употреба не е единствено възможната. Така например РФ *няма мърдане* е отразена във ФРБЕ със следното тълкуване 'Като възклицание за подчертаване, че е невъзможно неподчинението, изплъзването от някакво задължение, че трябва да се направи нещо дори и въпреки желанието', но е илюстрирана с пример, който не показва реализацията ѝ „като възклицание“. Тази реализация, разбира се, може да се потвърди с други примери, но по-важното е, че паралелно с нея са възможни, а и сравнително чести употребите в констативни изказвания, напр.:

(7.) Щом следователят получи ново дело, азбучна истина е, че трябва да състави план за разследването. *Няма мърдане*, трябва да го направи;

(8.) Налагат ти глобата и *няма мърдане* – плащаш веднага.

Този факт вероятно обуславя използването на друг лексикографски оператор при представянето на израза в РБЕ, срв.: 'За подчертаване, че е невъзможно неподчинението, изплъзването от някакво задължение,

⁸ Във ФРБЕ посочените изрази са тълкувани по същия начин, но са илюстрирани с други примери.

въпреки нежеланието да се направи нещо, да се постъпи по определен начин'. Трябва обаче да отбележим, че и това тълкуване не кореспондира напълно със спектъра от реализации на разглежданата РФ, който включва и следните възможности:

(9.) *След като видя, че няма мърдане*, Карпузов си призна всичко.

(10.) Майка му заръча да гледа Шекспир, *така че няма мърдане*.

В конкретния случай по-приемливо според нас би било тълкуване чрез парафраза, подобно на предложеното в ФРБЕ за синонимния израз *няма накъде* 'Невъзможно е неподчинението, изплъзването от някакво задължение, обстоятелствата налагат да бъде направено нещо'. При подобно решение „възклицателната“ употреба, доколкото не е твърде отдалечена съдържателно от констативната (която също има характер на формула), може да се отрази имплицитно, т.е. чрез подходящ пример или с допълнителна бележка от типа на „често като възклицание“.

По сходен начин е възможно да се подходи и при РФ *втасах я*, представена във ФРБЕ с тълкуване 'Като възклицание за изразяване на опасение от нещо или възмущение при неочаквана неприятност, при настъпване на неприятно положение.' Това тълкуване е възприето в РБЕ, където обаче е отразена като възможна и друга употреба – в бъдеще време, илюстрирана със следния пример:

(11.) – Може да знаеш, а може и да не знаеш – започна Стамболов съдържано, – че ние най-голяма търговия въртим с Австрия и Англия. Оттам внасяме, оттам изнасяме. *Ако ли затворят вратите си, тогава ще я втаса*ме.

Този пример показва констативна употреба, към каквато насочва и тълкуването на израза в някои други речници, срв. 'попаднах в неприятно, тежко положение' в „Речник на съвременния български книжовен език“ и 'за израз на опасение, че е станало нещо лошо, неприятно; оплескахме я, загазахме' в „Български тълковен речник“. Тази употреба на двете форми потвърждават и примери като:

(12.) Ако не изплатим лихвите по някои от най-големите си заеми, банките може да ни дадат под съд и *тогава наистина ще я втаса*ме.

(13.) Цялата улица изгоря и половината от нашата сграда, заедно с апартамента ми, се срина. Като връх на всичко открих нещастния си кабриолет под един автобус. *С една дума, втасах я*.

(14.) *Сега я втасах*ме, помисли си Женья, когато класната спря пред Васковата къща.

Наблюденията върху по-широк набор от примери сочат, че докато констативна употреба могат да имат и двете форми, възклицателната е типична за *втасах(ме) я*, което, както и в коментирания по-горе случай,

може да бъде отразено с допълнителна бележка към описателното и/или синонимното тълкуване.

Поради това, че се реализират не само като самостоятелни изказвания, но и несамостоятелно – като предикати в рамките на синтактичната структура на изказванията, изразите *няма мърдане*, *втасах(ме) я*, *ще я втасам(е)* могат да бъдат отнесени към т.нар. неавтономни РФ (Баранов, Добровольский 2008: 84–85). Основание за разглеждането им като РФ е това, че за разлика от „неформулните“ фразеологизми предикатната им употреба не е свързана с приписване на признак на обект, а с изразяване на емоционални и оценъчни нагласи, провокирани от ситуацията на общуване или съобщаваната информация. Характер на полуавтономни РФ имат и изразите *голямо чудо*, *голям праз*, *голяма работа*, *много важно*, които също се употребяват като комуникативно самостоятелни единици, но и като предикати, означаващи емоционално-оценъчни отношения спрямо съдържанието на изказването, срв.:

(15а.) Само Тончо, по-малкото братче на Янка, не се зарадва никак. – Хе! *Голяма работа!* – рече той. – Получила шестлица в годината веднъж и сега ще ѝ отдаваме специални почести.

(15б.) – *Голяма работа, като си физик и полковник* – извика Сашо Кобалтовия юмрук. – Аз също съм командир!

(15в.) – Какво ти? *Голяма работа, че си накуцвал!* Я влизай в игрището. Познавам един от националния. И той куца, пък по десет гола на мач вкарва!

(16а.) – Извинявай, че ти откраднах колата. – *Много важно!* Тя и без това повече принадлежи на банката, тепърва ще я изплащам.

(16б.) – Я! *Много важно, че влакът заминал.* Не мога ли да изляза на шосето и да спра някоя кола. Колко народ тъй си пътува.

(16в.) *Много важно, като спре генераторът.* Просто ще отпусна глава върху бюрото си и ще правя това, което правя обикновено нощем – ще спя. Времето ще мине неусетно.

Вероятно с оглед към този тип предикатни реализации при отразяването на някои от посочените изрази в РБЕ не се прибегва до оператора „възклицание“, който се използва в тълкуванията, предложени във ФРБЕ, ФСР и ФР, напр.:

много важно ‘Разг. Пренебр. За подчертаване, че нещо е съвсем без значение.’;

голям праз ‘Жарг. Грубо. За израз на пренебрежително отношение към нещо. *И голям праз като е ходил до Париж, все си е така прост.*’.

Изключването на оператора „възклицание“ при тълкуването на този тип изрази е обосновано, защото възможните им формулни употреби не се свеждат само до автономни „възклицателни“ изказвания, каквито илюстрират примери 15а и 16а. Изчерпателното лексикографско представяне в тези случаи обаче предполага да бъдат отразени експлицитно (т.е. не само чрез илюстративните примери) както автономните употреби, така и полуавтономните предикатни употреби наред с условията, при които се реализират (обикновено в структури със следващо изречение със съюз *че* или *като*).

Последната от споменатите групи изрази, които можем да отнесем към РФ, включва, както вече бе посочено, изрази, определени във ФРБЕ като „глаголни фразеологизми с дефективна парадигма, употребявани във форма на въпросителни, възклицателни или повелителни изречения“. Тази характеристика подсказва, че става дума за комуникативно самостоятелни единици с „фиксирана илокутивна сила“. Тълкуването им във ФРБЕ в повечето случаи съдържа парафраза, съпътствана от указание в скоби, което конкретизира реализираното от тях комуникативно намерение, напр.:

Прави му сметка ‘2. Мисли му (употребява се като закана към някого да обърне внимание, да мисли за лошите последствия от това, което върши).’;

Очи нямаш ли ‘Обикн. във 2 и 3 л. Не виждаш ли, не разбираш ли? (употребява се като укор към разсеян или непроницателен човек, който не може да прецени истинското положение на нещата).’.

Срещат се, макар и по-рядко, тълкувания, включващи лексикографски оператор, напр.:

Да нямаш памук в ушите си ‘Обикн. във 2 и 3 л. Пренебр. Казва се като укор към някого, който не възприема, не слуша това, което му се говори или заповядва.’.

С парафраза се тълкуват и разглежданите като част от тази група глаголни изрази с ритуална функция (благословии и клетви), напр.:

Да те видя на бял кон ‘Обикн. за 2 и 3 л. Диал. Да се отличиш.’;

Да те видя на дървен кон ‘Обикн. за, 2 и 3 л. Диал. Да умреш.’.

Във функционално-комуникативен аспект те представляват РФ с перформативен характер, но тази особеност се експлицира само в случаите, когато такъв тип формулна употреба е една от възможните реализации на даден израз, напр.:

Не виждам / видя бяло видело. ‘Диал. Имам тежък, безрадостен живот; живея зле, в тежък труд. [...] Да не видиш бяло видело. Клетва.’

Изразите с ритуална функция (включително тези, обслужващи речевия етикет), които имат друга структурна организация, се тълкуват в повечето случаи с лексикографски оператор, конкретизиращ предназначението и/или ситуацията, в която се употребяват, напр.:

Златни ти уста 'Употребява се като отговор към някого, който е изказал пожелание, с благодарност и надежда, че то ще се сбъдне.'

Както вече бе отбелязано, наред с фразеологизмите, които функционират като автономни или полуавтономни РФ, има и такива, при които са възможни както формулни, така и неформулни реализации. Тази особеност намира отражение във ФРБЕ посредством различни лексикографски решения. Така, от една страна, формулните и неформулните реализации се представят като прояви на полисемия и по-рядко – на омонимия, напр.:

Държа си езика '1. Мълча, въздържам се да говоря, обикн., за да не кажа нещо, което не искам, или за да не издам тайна. [...] 2. В пов. накл.: *Дръж си езика! Грубо*. Внимавай какво говориш, въздържай се да говориш необмислено, неуместни или обидни думи; млъкни!';

Виждам / видя звезди по пладне. '1. Подложен съм на изпитание, напрежение, изпитвам големи трудности, неприятности; патя, тегля. [...] 2. Само в св. вид, обикн. в бъд. вр. във 2 и 3 л. *Ще видиш звезди по пладне*. Зле ще си изпатиш, ще си получиш заслуженото (употребява се като закана).';

Падам / падна от Марс '1. Силно се изненадвам от нещо (обикн. общоизвестно), което е неочаквано за мене, не го знам, за което не съм чул. 2. *Във въпросит. изр. и обикн. във 2 и 3 л.* Съвсем съм наивен и не познавам действителността (обикн. при учудване или възмущение от някои нередности).';

*голяма работа*¹ 'Човек, издигнал се обществено или служебно.' и *голяма работа*² 'В реплика – като възклицание за изразяване на пренебрежително отношение към нещо станало или за омаловажаване на нещо; нищо особено, какво от това.';

В други случаи формулната реализация се регистрира паралелно с дескриптивната, напр.:

Лежа на това ухо. 'Надявам се, разчитам на нещо несигурно, без да предвиждам евентуални неприятни изненади. [...] *Не лежи на това ухо и лежи на това ухо* (с иронична интонация). Недей разчита на нещо, не се надявай напрасно, няма да стане така, както очакваш (като предупреждение към някого).';

Кукувица ми е изпила акъла 'Съвсем съм оглупял, останал съм без разум (употребява се при укор, когато се извършва нещо неразумно). [...] *В отриц. или въпросит. форма: <Да> не ми е изпила кукувица акъла и кукувица*

ли ми е изпила акъла. Самост. или със следв. изр. със съюз че, та. Не съм оглупял, няма да постъпя неразумно (обикн. при възражение).’;

Фамилията ще разгоня [фамилията разгоних] някому. ‘Грубо. Ще отмъстя (отмъстих) жестоко на някого (в бъд. вр. обикн. при закана за жестока разправа).’

Трябва да отбележим, че при този тип представяне не винаги се отразяват изчерпателно парадигматичните ограничения по отношение на категорията лице, с които са обвързани формулните реализации. Така в рамките на паралелното представяне при глаголните фразеологизми формулните реализации, изразяващи закана, се отбелязват като възможни само в бъдеще време, но не се сигнализира отношението им към категорията лице, срв. последния посочен по-горе пример, където закана изразява само формата за 1 л. (*ще ти/му разгоня фамилията*) и адресираната към комуникативния партньор форма за 3 л. (*ще ти разгони фамилията*).

Подобен проблем се очертава и при израза *кукувица ми е изпила акъла*, където регистрираните полуавтономни формулни реализации, изразяващи възражение, са обвързани с формите за 1 л. и 3 л., докато формата за 2 л. изразява укор (и съответно не кореспондира напълно и с тълкувателната парафраза). Различието между двете формулни реализации е отразено във ФСР, във връзка с което там е използвано комбинирано тълкуване – с лексикографски оператор и парафраза, срв.:

<Да> не ми е кукувица изпила акъла. ‘Обикн. във въпросит. или отриц. форма. Самост. или със следв. изр. със съюз че, та. Употребява се (във 2 л., ед. и мн.ч.) като упрек за неразумната му постъпка или (в 1 л. ед. и мн.ч.) като отрицателен отговор-възражение – няма да постъпя неразумно.’

В заключение към направените наблюдения ще отбележим, че работените във ФРБЕ начини за представяне на РФ могат да бъдат усъвършенствани в две насоки. Едната е свързана с прецизиране на набора от лексикографски оператори и на тяхното прилагане в съответствие с функционално-комуникативната специфика на РФ, а другата – с по-детайлното отразяване на парадигматичните ограничения и контекстуалните условия, съпътстващи реализацията на РФ. Благоприятна предпоставка в това отношение са и широките възможности за проследяване и анализ на техните употреби в процеса на общуване, които осигурява съвременният технологичен развой. В по-общ план споменатите възможности позволяват идентифицирането и проучването на иновациите в тази част от фразеологичния състав на българския език, но също и на вече узуализираните единици, които до момента по една или друга причина не са били обект на лексикографска разработка.

Благодарности

Авторките благодарят за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културно-историческо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Източници

- Български тълковен речник*. Любомир Андрейчин *et al.* (съст.). София: Издателство „Наука и изкуство“, 1995.
- Речник на съвременния българския книжовен език*. Том I–III. София: Издателство на БАН, 1955–1959.
- Фразеологичен речник на българския език*. Том I–II. Кети Ничева *et al.* (съст.). София: Издателство на Българска академия на науките, 1974–1975.
- Фразеологичен речник на българския език*. Мира Ничева (съст.). София: ИК „Хермес“, 2002.
- Фразеологичен синонимен речник на българския език*. Ани Нанова (съст.). София: Издателство „Хейзъл“, 2005.
- Речник на българския език*. Том I–. София: Издателство на Българска академия на науките, 1977–.

Литература

- Баранов, Анатолий, Дмитрий Добровольский. *Аспекти теории фразеологии*. Москва: Знак, 2008.
- Баранов, Анатолий, Дмитрий Добровольский. „Речевые формулы в диалоге“. В: *Труды Международного семинара „Диалог 2000“ по компьютерной лингвистике и ее приложениям*. Т.1. Протвино, 2000, 25–31. <<http://www.dialog-21.ru/digest/2000/articles/baranov/>>. Посетено на 24.11.2020.
- Баранов, Анатолий, Дмитрий Добровольский. „Речевые формулы в тезаурусе русской идиоматики“. In: Mieczysław Balowski, Wojciech Chlebda (eds.). *Frazeografia słowiańska*. Opole: Wydawn. Uniwersytetu Opolskiego, 2001, 79–92.
- Добровольский, Дмитрий. „Типология идиом“. В: Вероника Телия (ред.). *Фразеология в Машинном фонде русского языка*. Москва: Наука, 1990, 48–66.
- Леонидова, Мария. *Проблемы структурно-семантической типологии болгарских и русских фразеологизмов*. София: Народна просвета, 1986.
- Ничева, Кети. „Фразеологизми със структура на изречение в българския език“. В: *Известия на Института за български език*. Том. XV. София: Издателство на Българска академия на науките, 1967, 183–215.
- Ничева, Кети. „Фразеологизми – реплики в българския език“. В: *Български език* 28/5 (1978): 457–463.
- Ничева, Кети. „Отново за фразеологизмите – реплики в българския език“. В: *Български език* 31/6 (1981): 524–531.
- Ничева, Кети. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987.

- Ничева, Кети, Сийка Спасова-Михайлова, Кристалина Чолакова. „Увод“. В: *Фразеологичен речник на българския език*. Том I. Кети Ничева *et al.* (съст.). София: Издателство на Българска академия на науките, 1974, 11–49.
- Тишева, Йовка. *Прагматични аспекти на устната реч*. София: ФСФ СУ „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Эмирова, Адиле. *Русская фразеология в коммуникативном аспекте*. Ташкент: ФАН, 1988.

Michaela D. Kuzmova, Nadezhda S. Kostova

PRAGMATIC IDIOMS IN BULGARIAN
AND THEIR LEXICOGRAPHICAL TREATMENT

S u m m a r y

The paper discusses some aspects of the lexicographical treatment of speech formulas considered as a subtype of pragmatic idioms. In particular, methods for explaining their meaning are closely examined based on the data taken from the “Phrasological Dictionary of the Bulgarian Language” and some other lexicographical sources.

Keywords: idiom, pragmatic function, speech formula, lexicographical treatment, explanation of meaning.

Фразеологија и фразеолошки речници

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 353–371

UDK: 811.163.41'373.7

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54795017

Гордана Р. ШТРБАЦ
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
gordana.strbac@ff.uns.ac.rs

НОВИ ТИП ФРАЗЕОЛОШКОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се предлаже нови модел представљања фразеолошких јединица у једнојезичном фразеолошком речнику српског језика. Најпре се описују принципи обраде фразеологизама у досадашњој лексикографској пракси, а потом се образлажу савремене теоријске поставке на којима би почивао нови тип фразеолошког речника српског језика. На темељу лингвокултуролошког и когнитивносемантичког приступа фразеолошкој грађи истиче се потреба за детаљнијим приказом семантичког, формалног и прагматичког плана фразеолошког израза.

Кључне речи: фразеолошки речник, фразеологизам, лингвокултуролошки приступ, когнитивносемантички приступ, иновирани лексикографски модел.

1. Предмет и задаци истраживања

1.1. Лексикографска обрада језичких јединица захтевна је и веома сложена активност која од лексикографа изискује не само добро познавање језичке структуре и теоријских приступа у њеном изучавању, односно теоријских основа лексикографије и лексикографске праксе, него и умешност, готово занатску вештину, у опису и приказивању језичких датости. Пред лексикографа се постављају озбиљни захтеви без обзира на то да ли учествује у изради једнојезичног речника општег типа или посебних, специјалних речника, у којима су осветљени само поједини аспекти језика. Да би коначан производ лексикографске праксе био високо оцењен и вреднован, првенствено од стране корисника, код којих ће се његова примена остварити у најпотпунијем виду, потребна

је максимална ангажованост њених учесника на свим пољима: од полова који претходе језичкој обради, као што су утврђивање употребне вредности речника, односно циљне групе његових корисника, затим прикупљање грађе и постављање плана његове израде, до конципирања његове микроструктуре.

1.2. У раду који следи предлажу се принципи израде (једнојезичног) фразеолошког речника српског језика у којем ће бити примењен нови модел у приказивању датих јединица. Иновирани лексикографски модел своје утемељење има у савременим теоријским приступима фразеологизмима који у први план истичу аспекте који су до сада остали занемарени у класичним лексикографским описима. Новине се тичу првенствено речничке микроструктуре, односно структуре самог речничког чланка, а заснивају се на принципу целовитости, тј. свеобухватног приказа категоријалних обележја фразеолошких јединица: граматичких, семантичких и прагматичких.

Речником који се предлаже у овом раду биле би обухваћене језичке јединице које припадају фразеологији у најужем смислу речи, тј. оне које чине њено језгро. У лингвистици се за овај, посебан тип фразеологизованог споја речи још користи и термин идиом.¹ То је окамењен спој од најмање двеју речи које удружене подлежу процесу семантичког преобликовања. Као резултат тог преобликовања настаје сложена структура која у дискурсу функционише као јединствена семантичка целина, чије се значење не може извести из појединачног значења њених елемената. Ову језичку јединицу одликује постојаност граматичке структуре и лексичког састава, репродуктивност, сликовитост и експресивност. У већини случајева има прозирну мотивацију.

Нови лексикографски модел обраде фразеологизама биће илустрован примером *камен сјошницања*, чији ће речнички чланак детаљно бити

¹ Према речима В. Телије, могу се издвојити следећи типови фразеолошких јединица: 1) идиоми, 2) фразеолошки спојеви, који одговарају лексичким колокацијама с аналитичким типом значења, 3) паремије (пословице и изреке), 4) говорни шаблони, 5) клишеи, 6) крилатице. У фразеологију би требало укључити само јединице језика с функцијом номинације – идиоми и лексичке колокације с аналитичким типом значења. Остали типови предмет су оних грана лингвистике које се баве клишеираношћу, затим лингвостилистике, паремиологије итд. Пословице, изреке и крилатице, према мишљењу В. Телије, нису номинационе јединице језика, већ посебне жанровске форме. Током времена из корпуса фразеолошког система најјасније се издвојио ред фразеологизама идиома, који је добио статус језгра фразеологије. Ове јединице нису само део номинационог инвентара језика, већ допуњују лексикон као експресивна средства и као носиоци културне информације (Телија 1996: 56–83). У српској лингвистици управо овај тип устаљених израза долази у центар научног интересовања и постаје најчешћи предмет истраживања.

представљен у раду, а њему ће претходити приказ теоријске основе на којој почивају принципи дате лексикографске обраде.

2. Традиционални модели лексикографског представљања фразеологизама

2.1. Основни принципи представљања фразеолошких јединица у једнојезичној лексикографији условљени су у првом реду типом речника и његовом наменом. Ипак, без обзира на наведене околности настанка речника, важно је имати у виду следеће аспекте:

- а. степен обухватности фразеолошких јединица, који се тиче питања да ли у речник улазе све јединице или се врши одређени избор; уколико се речником не обухвата комплетан фразеолошки фонд одређеног језика, избор се може направити према различитим критеријима (нпр. према граматичкој структури, лексичком саставу, према домену употребе, када се говори о фразеологији књижевног језика, дијалекатској фразеологији, жаргонској фразеологији, фразеологији појединих струка итд.);
- б. редослед навођења јединица у речнику;
- в. структуру речничког чланка, која подразумева представљање: а) семантичких и лексичко-граматичких обележја фразеологизама; б) његових формалних карактеристика, као што су парадигматски облици и варијанте; в) стилских обележја; г) историјско-временске карактеристике; д) експресивно-емоционалних обележја; њ) историјско-етимолошке назнаке;
- г. навођење примера.²

У досадашњој србистичкој лексикографској пракси фразеологизми су представљени и обрађени у двама типовима речника: општем дескриптивном (какви су *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске и *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ), у којима се приказује лексикон у целини, без посебног истицања неког од његових аспеката, односно посебном, фразеолошком (какав је, на пример, *Фразеолошки речник српског језика* Ђ. Оташевића или *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* Ј. Матешаића, који је изграђен на заједничком српском и хрватском корпусу), којим су обухваћене само фразеолошке јединице.³ У овим речницима примењује се традиционалан начин обра-

² Детаљније о томе в. у: Молотков 1977: 238–253.

³ Овом приликом не залази се у питања језичке политике која се тичу утврђивања припадности датих речника српској односно хрватској лексикографији, што се сасвим сигурно не може учинити на основу одредаба *српскохрватски*, односно *хрватски* или *српски* уз именицу *језик* у њиховим насловима. Рад се темељи искључиво на лингвистичким, односно језичким критеријима: у овим речницима фразеолошка грађа

де фразеолошких јединица, који, у духу структурализма, истиче њихове формалне карактеристике, инсистира на опису семантике, уз евентуално истицање експресивне тоналности и навођење примера као илустрацију.

2.2. У *Речнику САНУ*, који се овом приликом узима као репрезентативни пример једнојезичног дескриптивног речника, мање-више задовољени су сви горенаведени постављени захтеви. Што се тиче избора фразеолошких јединица које су ушле у овај речник, може се рећи да не постоје већа ограничења односно усмеравање на један посебан функционални стил или домен употребе језика. Највише има фразеологије која у том погледу није маркирана. Фразеологизми у *Речнику САНУ* нису обрађени у оквиру засебног речничког чланка, већ у оквиру једног његовог дела, и то једне од лексема која улази у његов састав, заједно с терминолошким синтагмама и другим устаљеним спојевима речи. Уз фразеологизам наводи се његово значење у форми адекватне лексикографске дефиниције, затим следи пример и ознака извора из којег је пример преузет. Овај речник даје податке о евентуалним граматичким и варијантним карактеристикама фразеологизма, затим о његовим функционалностилским обележјима, те о експресивној вредности (те назнаке се углавном своде на ирон.).

2.3. Матешихев *Фразеолошки рјечник* припада групи посебних речника будући да је у њему представљена само фразеолошка грађа. Како сам аутор каже, речник није нормативан, већ припада типу пописног будући да је настао на основу корпуса који су изабрали сарадници и редакција. Аутор напомиње да у речник нису ушле пословице, крилатице, цитати, изреке, термини. Има више од 30.000 одредница, од којих је 12.000 обрађено. У самом речнику нема података о обухватности грађе, али се на основу његове употребе може закључити да не доминира ниједан функционални стил посебно, већ се ради о разноврсној фразеолошкој грађи. Одреднице и примери унесени су абecedним редом. Сваки фразеологизам је наведен онолико пута колико чланова садржи, осим када су чланови везници и предлози, али је обрађен само једном,

се у знатној мери подудара (што показују вишегодишња истраживања на корпусу преузетом из поменутих извора), уз то извори у њима припадају и српском и хрватском корпусу (нпр. у Матешихевом речнику се, између осталих, као извори наводе следећи књижевни, научни и публицистички и др. текстови: Милутин Бојић, *Песме и драме*; Милош Црњански, *Сеобе*; Добрица Ћосић, *Далеко је сунце*, *Корени*, *Деобе*; Иво Андрић, *Травничка хроника*, *На Дрини ћурија*; Александар Белић, *Око нашег књижевног језика*; Тихомир Ђорђевић, *Наши народни животи*; Милутин Миланковић, *Кроз васиону и векове*; *Борба* и сл.). На крају, циљ представљања ових речника није да се они међусобно упореде, већ да се сваки понаособ, као одговарајући лексикографски тип, доведе у везу с новим типом речника који се у раду предлаже, с јединим циљем – да се укаже на погодности које нуди иновирани лексикографски модел у односу на традиционални.

и то под именичком, придевском или глаголском речју. Речнички чланак садржи већ поменуте елементе: наводе се евентуалне варијанте на морфолошком и морфосинтаксичком плану, као и у оквиру лексичког састава. Даје се значење уз потврду из одговарајућег извора. Указује се на вид глагола, ако је реч о глаголском фразеологизму, као и на рекцију, у виду заменичких допуна.

2.4. Принципи представљања фразеологизама у поменутим речницима пружају адекватан увид у могућности њихове употребе у говорној пракси. Такође, одличан су извор грађе за фразеолошка изучавања различите врсте. Међутим, овако обрађени фразеологизми дају недовољне податке у вези са суштинском природом фразеолошких јединица, тј. са мотивацијом фразеолошке семантике на дубинском плану, као и бројним граматичким и прагматичким обележјима која регулишу њихов употребни потенцијал. Стога ће у даљем излагању бити размотрени нови модели представљања фразеолошке грађе у лексикографији, који ће задовољити потребе савременог говорника.

3. Савремени модел лексикографског представљања фразеологизама

3.1. Савремени модел приказивања фразеолошке грађе нуди *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*, објављен у Москви 2006. године под редакцијом В. Н. Телије (БФСРЯ).⁴ У светској лексикографској пракси овај речник је јединствен из више разлога, а првенствено због тога што се у њему фразеологизми први пут описују као језички знаци културе. Речник служи као помоћни приручник у лексикографском формату који показује међусобно деловање језика и културе на материјалу фразеологизама те се они описују не само као јединице језика него и као језичка средства за изражавање значења карактеристичних за дату културу. Уз то, важно је истаћи и ауторски карактер речника. Он припада новом типу лингвоенциклопедијских речника у којем је сваки чланак потписан од стране члана редакције који га је обрадио. Општу концепцију таквог једнојезичног речника руских фразеологизама предложила је В. Н. Телија, док су чланови његовог редакционог колегијума: И. В. Зикова, М. Л. Ковшова, С. В. Кабакова, В. В. Красних и др., ту концепцију развијали и прецизирали у свим етапама његовог настанка. У речнику је представљено око 1500 речничких чланака фразеологизама (укључујући и њихове лексичко-граматичке варијанте), који су организовани по алфаветском принципу.

⁴ Сви подаци преузети су из уводног текста речника, а за потребе овог истраживања коришћено је издање из 2017. године.

Овде ће у главним цртама бити изложене новине које је у лексикографију унео овај лингвокултуролошки речник фразеологизама. Оне се, пре свега, испољавају на плану речничке микроструктуре, тј. у начину описа језичког материјала. Речнички чланак има веома сложену организацију која обухвата неколико делова. Одељак у којем се тумачи значење фразеолошке јединице подељен је у седам подзона: 1. у првој се указује на класу означених објеката или денотата на које се односи фразеологизам; 2. затим се наводе предуслови неопходни за правилан избор фразеологизма у говору; 3. описује се типска ситуација неопходна за реализацију значења фразеологизма: положај, радња, стање, својство и сви могући учесници те ситуације – лица, предмети, догађаји, појаве итд.; 4. одређује се емоционално-вредносни однос говорника према денотираним објектима, појавама, лицима и сл., што се исказује ознакама као што су одобр., неодобр. итд.; 5. дају се обавештења о функционалностилском регистру, чиме се указује на умесност или неумесност употребе фразеологизама у одређеним условима друштвено значајним за савремени говор – у ту сврху користе се ознаке као што су говорни стандард, неформално, фамилијарно, народно, књишки итд.; 6. објашњење значења допуњено је формулом у којој је ситуациони оквир употребе фразеологизма представљен симболички, сугеришући начин на који се фразеологизам као микротекст може раширити у текст; 7. у случајевима када фразеологизам има аспектуално-временске видске форме, остварује се принцип њиховог груписања у гнезда. Посебан одељак у речничком чланку представља илустративни материјал, тј. изводи из корпуса који илуструју конкретну употребу фразеологизама. Аутори речника посебно су инсистирали на томе да овај материјал одражава савремени језик тако да су примери преузимани из дела уметничке литературе и публицистике насталих после педесетих година двадесетог века. И коначно, први пут у фразеолошку лексикографску праксу као део речничког чланка уведен је културолошки коментар. У њему се описују културна значења која живе у фразеологизмима на основу њиховог односа са сфером културе као посебним знаковним системом који одражава човеково древно виђење и схватање макрокосмоса и микрокосмоса и моралних вредности људског живота у њима. Културолошки коментар се састоји из три зоне. Прву зону чини етимолошка информација, која се уводи само када је сликовно мотивисани смисао фразеологизма у целини или у посебним компонентама затамњен. Друга зона носи културолошко обавештење, које се даје у случајевима када је сликовно значење фразеологизма повезано с реалијама, обичајима, социјалним односима, историјским догађајима, етнички и национално карактеристичним за живот и делатност руске језичке заједнице. Трећа зона обухвата: 1. опис узајамног дејства сликовног садржаја фразеологизма с неким слојевима културе,

почињући старим формама схватања света (архетипским, митолошким, анимистичким, ритуалним, фоклорним) и завршавајући се његовим савременим формама; 2. утврђивање односа фразеологизма или појединих његових компонената с кодовима културе, тј. с реалијама које је човек надоградио културним смислом, а чија обележја, као што су функција, форма, боја и сл. обављају улогу симбола, еталона, стереотипа и сл.; 3. пописивање типова промене саме сликовне основе фразеологизма – метафоре, метонимије, синегдохе, хиперболе, поређења итд.; 4. коментари се завршавају одређивањем улоге коју фразеологизам у целини или нека његова компонента имају у концептосфери културе као њен знак, иступајући као симбол, еталон или стереотип (БФСРЈ 2017: 6–18).

3.2. Овакав вид лексикографског представљања фразеолошке грађе, који подразумева свеобухватан и детаљан опис дубинског плана њихове семантичке структуре, као и употребних вредности, доприноси не само бољем овладавању фразеолошким јединицама у говорној пракси него и њиховом дубљем познавању. Међутим, описани принцип обраде може се применити само на фразеологизме мотивисане неким од облика спознаје стварности специфичних за домен културе, тако да знатан број оних који су подвргнути другачијем облику фразеологизације остаје изван корица оваквог речника. Основни циљ овог рада јесте, стога, да предложи лексикографски модел којем се могу подвргнути сви типови фразеологизама.

4. Фразеолошка јединица и специфичности њене семантике

4.1. Лексикографска обрада фразеологизама условљена је самом природом ових језичких јединица, која је, на другој страни, предодређена особеностима говорног субјекта, који их ствара и њима се служи. При томе, говорну активност треба разумети као психофизиолошку категорију, која има своју менталну, физиолошку и акустичку основу.⁵ Међутим, говорник није само носилац ове когнитивне функције него и одређених црта личности (темперамента, карактера и сл.), а такође је и члан одговарајуће лингвокултурне заједнице у којој има своје место одређено полом, узрастом, образовањем, интересовањима, афинитетима итд. Антрополошки правац у лингвистици утемељен је управо на идеји да је језик немогуће изучавати одвојено од његовог носиоца, тј. без укључивања историјсколингвистичких, социolingвистичких, етнолингвистичких и психolingвистичких особености његовог корисника.

⁵ Према А. Костићу (2006: 241), језик је једна од најсложенијих когнитивних функција, која у себе укључује и друге функције, те је предмет не само лингвистике него и когнитивне психологије, која се бави механизмима обраде информација, начинима складиштења и менталном организацијом различитих аспеката језика.

Стога се у оквирима антрополошке парадигме појавила теорија језичке личности, коју је у свом најпотпунијем облику развио Ј. Караулов (2010).⁶ Овај аутор уводи тростепени модел структуре језичке личности у који су укључени: вербално-семантички или нулти, лингвокогнитивни или тезаурусни и мотивациони ниво.⁷ Фразеологизме као јединице језика треба посматрати управо у контексту слојевитости и сложености структуре језичке личности која их ствара и њима се служи, односно не занемарујући улогу њеног дубљег – лингвокогнитивног и мотивационог нивоа, који су у непосредној вези с површинским, тј. вербално-семантичким.

4.2. Специфичност фразеологизама лежи у њиховој мотивисаности, стога им треба прићи, како наводи В. Телија, као мотивисаним језичким знацима. Према њеним речима, у основи фразеолошког значења налазе се два представника света „стварности“: типска представа, која има улогу денотата, и сликовна гешталт структура, која има улогу квазиденотата – типска представа описује свет, а сликовна гешталт структура подсећа на њега у имагинацији. Настанак идиома, у типском испољавању, може се представити као процес метафоризације који синтетише знање о денотату, његову вредносну квалификацију и опажање сликовне гешталт структуре – сликовито или апстрактно, које служи као стимулус за позитиван или негативан емоционални однос (Телија 1996: 133–213).

Друго битно својство фразеолошке семантике јесте конотација као њена макрокомпонента, која одражава емотивно-вредносни и стилистички маркиран однос говорника према стварности при њеном обележавању у исказу, те производи експресиван ефекат. Експресивно нијансирано значење је двомодално: оно садржи вредносну модалност, која подразумева издвајање и квалификацију обележја неког појма, и конотативну модалност, која се своди на интерпретацију те квалификације. Тако субјекат експресивно обојених исказа обавља две функције: преузима улогу онога ко изриче оцену, вредносни суд, и обавља улогу интерпре-

⁶ Студија Ј. Караулова објављена је 1987. године, али је за потребе овог истраживања коришћено седмо издање, из 2010.

⁷ Јединице нултог, тј. вербално-семантичког нивоа јесу речи, које ступају у различите граматичко-парадигматске, синтаксичко-семантичке и асоцијативне везе, удружујући се у вербалну мрежу, а као стереотипи на овом нивоу функционишу уобичајене синтагме, формулаични изрази и фразе. На лингвокогнитивном или тезаурусном нивоу јединице су појмови, који успостављају хијерархијско-координативне односе, а у својству стереотипа иступају постојане везе чији су израз дефиниције, афоризми, крилатице, пословице, изреке. Мотивациони ниво укључује мотиве и циљеве, који регулишу говорно понашање. Његове јединице су комуникативно-делатносне потребе личности, а односи међу њима задати су условима општења, особеностима комуникативне ситуације и комуникативним улогама које обављају учесници. На овом нивоу остаје нејасан карактер и садржај стереотипа који су уочљиви у симболима и сликама прецедентних текстова (Караулов 2010: 48–56).

татора. Те улоге повезане су с циљем говорника да емотивно делује на реципијента (Телия 1986). Због емотивне компоненте фразеологизми су једнаки перформативима, као што су *ћрезирем*, *одобравам*, *осуђујем* и сл., те поседују илокутивну снагу, којом боје и цео исказ у чији састав улазе (Телия 1996: 202–213).

Имајући у виду претходно речено, фразеологизам *дрхїаїи над сваком ћаром* (рус. *дрожайї над каждой койейкой*) у значењу ‘бити претерано шкрт’ може се интерпретирати из угла говорника на следећи начин: ја знам да је Х претерано шкрт, ја сматрам да је то лоше, ја ти говорим: замисли да се Х влада тако као да дрхти над сваком паром, тиме ја теби смишљено дајем до знања да ја презирем Х и зато хоћу да и ти осетиш то осећање. С аспекта саговорника, исти фразеологизам има следећи запис: ти ми говориш да Х дрхти над сваком паром – Х је претерано шкрт, што је лоше, и ти смишљено стављаш до знања овим сликовитим поређењем да презиреш Х, стога – хоћеш да га и ја презирем (Телия 1996: 211).

4.3. Сlikовна гешталт структура повезује значење фразеологизма с културно-националним конотацијама, тј. с интерпретацијама слике у категоријама културе, што омогућава сагледавање начина на који носиоци језика поимају свет (Телия 1996: 201). Могућност да се фразеологизам као језичка јединица тумачи помоћу културног кода даје овим јединицама културно-националну специфичност. У лингвокултуролошким истраживањима фразеологије језик и култура посматрају се као два засебна семиотичка система, а процес њихове интеракције одвија се захваљујући стваралачкој делатности личности. Прихватајући основну идеју когнитивне лингвистике да је у фразеолошком садржају могуће издвојити његов површински, тј. семантички план, односно дубински, тј. концептуални, при чему је други извориште првог, И. Зикова истиче да је концептуални ниво, као ниво настанка фразеолошке слике, место спајања фразеолошког знака с општим концептуалним фондом културе и место непосредног утицаја концептосфере културе на формирање значења фразеологизама. Стога ова ауторка фразеолошко значење види као резултат међусемиотичке транспозиције, која није само пренос неког садржаја из једне семиотичке средине у другу, већ је то стварање засновано на низу узастопних операција индивидуално-колективне свести.⁸

⁸ Те операције су следеће: избор концептуалног садржаја (из различитих семиотичких области оваплоћења концептосфере културе); његова синтеза; структурирање и стварање сложеног концептуалног образовања које се састоји из одређеног система међусобно повезаних простијих и сложенијих концептуалних саставница и које у

Међусемиотичка транспозиција, као процес индуковања фразеолошког значења, почива на специфичностима унутрашње организације макрометафоричних концептуалних модела као извора сликовитости. Културна информација, која се чува у макрометафоричким концептуалним моделима фразеолошких слика, има својеврсну хијерархијску организацију: емоционално-чулна информација → {архетипска + митолошка + религиозна + филозофска + научна информација} → етичка + естетска информација Σ ‘*одобрение*’ / ‘*неодобрение (осуждение)*’. Њен почетак је емоционално-чулна информација, а својеврстан резултат њеног оформљења етичка и естетска информација (Зыкова 2015: 41–233).

5. Нови модел лексикографске обраде фразеологизама у српском језику

5.1. Имајући у виду специфичности фразеологизма као језичке јединице, пре свега на плану семантике, као и његова формална, граматичка обележја, у овом делу рада биће предложен иновирани модел њихове лексикографске обраде који ће омогућити кориснику речника да их сагледа у свој њиховој сложености и стекне увид у њихову правилну употребу у говорној пракси. Иновације се махом односе на структуру речничког чланка, која ће уједно одразити и нови, савременији теоријски приступ овим језичким јединицама сагледаним из когнитивносемантичког и лингвокултуролошког угла. Другим речима, предложени речник фразеологизама темељи се на новим сазнањима из области фразеологије, до којих се долази претежно савременим, когнитивносемантичким и лингвокултуролошким методама анализе.⁹ Стога ће решења која нуди *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий* представљати ослонац за предлог једног сличног лексикографског остварења. Међутим, за разлику од поменутог речника, у којем су садржани углавном фразеологизми с културним конотацијама, речник који се овде предлаже не би имао овакву врсту ограничења, дакле, у њега би ушли како изрази који су мотивисани неким сегментом културе, тако и они који настају на основу животног искуства. Речником би била обухваћена фразеолошка грађа савременог српског језика, односно грађа коју потврђују одабрани извори, уз изузетак регионално обележене, која би се могла наћи у посебном типу

целини представља концептуални модел фразеолошке слике, који има неки фразеолошки потенцијал (Зыкова 2015: 81–101).

⁹ Према речима Б. Барчот (2017: 61), лингвокултуролошки правац у фразеологији обједињује етнолингвистички и когнитивни приступ тако да теоријске поставке узима од етнолингвистике, а у основи његове методологије налазе се принципи когнитивне лингвистике и концептуалне анализе.

фразеолошких речника као што су речници дијалекатске фразеологије. У њима би се уз основне речничке податке морале наћи и информације о регионалној распрострањености фразеологизама и сличним обележјима, тако да би у овим речницима били примењени други принципи обраде. С обзиром на динамичност лексичког па и фразеолошког система, у овом тренутку тешко би било одредити број фразеологизама који би био укључен у речник.

5.2. Што се тиче послова који се у литератури подводе под речничку макроструктуру,¹⁰ они се не би много разликовали од уобичајених активности које се спроводе у изради традиционалних фразеолошких речника. И у овом случају самој лексикографској обради претходи успостављање извесног оквира будућег речника којим ће бити установљена његова сврха, циљна група корисника и постављен план рада и принципи израде речничког чланка. Такође, у ове послове укључена је и ексцерпција грађе, која би се морала одвијати под следећим условима: 1. као извори грађе, осим постојећих дескриптивних и фразеолошких речника, требало би да послуже и текстови савременог српског језика, и то објављени најраније педесетих година двадесетог века, с посебним нагласком на прецедентне текстове, тј. текстове оних аутора који се могу сматрати репрезентантима српске културе;¹¹ 2. текстови треба да припадају различитим функционалним стиловима (формалним и неформалним регистрима, због чега веома важну улогу има Електронски корпус савременог српског језика); 3. из извора би требало ексцерпирати контекст оне ширине који би најбоље одразио значење и употребу фразеологизма.

Осим писаних текстова, за потребе израде фразеолошког речника били би искоришћени и подаци добијени од испитаника, будући да је језичка компетенција изворног говорника подједнако важан извор лексикографске грађе. Они би имали двоструки значај: с једне стране могли би потврдити актуелност појединих израза и појединости које се тичу њихове употребе, а с друге стране омогућили би сагледавање фразеологије својствене само разговорном језику (мада је до ње могуће доћи и истраживањем текстова оних функционалних стилова који садрже елементе разговорног језика – таква су, на пример, књижевна дела или поједини новински жанрови). Међутим, према овој врсти фразеолошке грађе треба бити посебно обазрив, као што треба бити обазрив и према иновацијама које на том пољу нису ретке. Разлог томе је чињеница да иновирање чешће доноси хапаксе, казационализме, кованице и сл. него

¹⁰ В. детаљније о томе у: Šipka 2006: 164–166.

¹¹ Горња временска граница за ексцерпцију грађе свакако је тренутак до завршетка рада на речнику, мада се тај посао никад не завршава уколико постоји могућност да се издање понови.

јединицу која је интегрисана у језички систем и у њему има стабилно место. Да би фразеологизам постао део система једног језика, потребно је да задовољи бројне услове, а најважнији је да буде прихваћен од стране говорника. Статус језичке јединице у систему може се одредити тек након извесног времена од њеног појављивања, када се искристалишу принципи њене употребе. Стога би за ову врсту фразеолошке грађе требало увести одговарајући систем селекције.

Посебан проблем у фразеолошким речницима тиче се редоследа приказивања јединица које се обрађују, у улози одредничке речи. Предлаже се да у новом типу фразеолошког речника фразеологизми буду распоређени и представљени по азбучном реду његових саставница, тј. онако како се то чини при изради регистра. Тако би претрага била поједностављена, а у исто време би се избегло понављање фразеолошких јединица (уколико се фразеологизам наводи на основу сваке своје саставнице).

5.3. Речничка микроструктура у новом типу фразеолошког речника претрпела би највеће промене. Оне, као што је већ истакнуто, подразумевају увођење елемената којима би се истакла најважнија категоријална обележја фразеологизама, те би се на тај начин осветлила њихова суштинска природа.

5.3.1. У случају фразеолошког речника лема би имала сложenu структуру јер би њоме биле обухваћене информације које се тичу формалних карактеристика фразеологизма. Уколико фразеологизам има више варијантних облика,¹² у позицију одредничке речи требало би поставити ону форму која се у говорној пракси најчешће појављује, што би се могло утврдити на основу ексцерпираних грађе. Фразеологизму са статусом одредничке речи прикључују се сви остали облици, с посебном ознаком варијантности (нпр. В у експоненту), при чему се изостанак варијантних форми не мора посебно назначити нпр.:

скрајџији језик
Вџојскрајџији језик
 или
камен сџојџицања

5.3.2. Централно место у речничком чланку припада дефиницији, тј. сегменту у којем је описана семантичка структура фразеологизма. Као што је претходно утврђено, она је двослојна и састоји се од површинског или семантичког и дубинског или концептуалног нивоа. Површинским нивоом фразеолошког значења обухваћена је денотација која корелира

¹² Фразеолошко варирање подразумева могућност промене спољашњих, формалних обележја фразеолошких саставница без последица по значење. Детаљније о варирању в. у: Молотков (1977: 69–86).

с одговарајућим сегментом стварности, тј. њиме се упућује на одређену појаву, радњу, догађај, особину и сл., који из одређеног разлога привлаче пажњу говорника и подлежу процесу номинације и квалификације. Овај сегмент фразеолошког значења обично се наводи у оквиру лексикографске дефиниције у поменутиим речницима. Будући да се формира под утицајем дубинског или концептуалног нивоа, који је место спајања фразеолошког знака с концептосфером културе, овај аспект фразеолошке семантике такође заслужује своје место у лексикографском опису. Као што је речено, развој фразеолошке семантике и фразеолошког знака уопште почива на међусемиотичкој транспозицији, тј. на процесу преноса садржаја из семиотичке средине културе у семиотичку средину језика, чиме се ствара макрометафорични концептуални модел који генерише фразеолошке слике. Управо ови модели, који не настају само деловањем метафоре, већ и других појмовно-језичких механизма, треба да буду интегрисани у лексикографску дефиницију као један од њених важнијих елемената. Уз то, посебно место унутар дефиниције требало би наћи за обавештења (која се у поменутом руском фразеолошком речнику налазе у оквиру тзв. културолошког коментара) о слојевима културе уграђеним у фразеолошку семантику, који су последица различитих облика спознаје стварности (архетипског, митског, филозофског, религиозног, научног или пак опажајног). Ови сегменти дефиниције зависе од природе нефразеолошке слике која је мотивисала фразеологизам, односно неће имати културно обележје у случајевима када фразеологизацији подлежу елементи који су резултат опажајног или практичног искуства. У том контексту лексикографском дефиницијом фразеологизма *камен сјошшцања* били би обухваћени следећи елементи: 1. његова површинска семантика ‘сметња, препрека за решење, остварење нечега’; 2. макрометафорични концептуални модел: ФИЗИЧКА ПРЕПРЕКА ПРИ КРЕТАЊУ → ПРЕПРЕКА У СПРОВОЂЕЊУ АКТИВНОСТИ; 3. податак о мотивационој основи која настаје као резултат одређене врсте спознаје стварности; у овом случају ради се о религиозном виђењу света по којем *камен* метафорично указује на Господа (Књига пророка Исаије 8, 13–15). Како показује извод из Старог завета, синтагма *камен сјошшцања* подвргнута је семантичком транспоновању већ у самом библијском тексту, те је израз у таквом значењском лику само преузет и репродукован.

Сликовна мотивисаност фразеологизма подстиче његову експресивну обојеност, која је садржана у конотативној макрокомпоненти фразеолошке семантике. Овај аспект фразеолошког значења, који се тиче мотивационог плана језичке личности, такође мора на одређен начин бити лексикографски маркиран. Као што је речено, експресивно нијансирано значење је двомодално јер садржи рационалну оцену неког појма, засно-

вану на позитивном или негативном вредновању тог појма у целини или неког његовог својства, односно субјективну оцену, која одражава емоционални однос говорника према денотату у виду презира, потцењивања, осуде, неодобравања и сл.¹³ У том смислу лексикографску дефиницију требало би допунити ознакама које би указале на врсту експресивности, и то као на двоструки облик модалности у којој су садржане вредносна и емотивна компонента. Оцењивање појма или неке његове особине остварује се као процес скалирања од позитивног ка негативном, односно од бољег ка лошијем од вредности која је прихваћена у одређеној заједници. С друге стране, емоционална оцена има разноврстан спектар ликова у којима се јавља, при чему се и ове вредности могу остварити с мањим или већим интензитетом. За фразеологизам *камен сјојишцања* може се рећи да се одликује благом експресивном интонираношћу, тако да је цео исказ у којем је употребљен умерено конотативно обојен. Говорник га употребљава с намером да његов денотат оквалификује као неповољан за целокупну ситуацију обележену исказом, те да према њему искаже благу нетолеранцију. Ова ублажена експресивност највероватније је условљена библијском мотивацијом, која је у свом изворном облику, дакле, у библијском тексту из којег потиче носилац изражене поетичности.

5.3.3. Посебан одељак у речничком чланку требало би да садржи податке о морфосинтаксичким обележјима фразеологизама, односно оне који се тичу могућности његове синтаксичке употребе, пре свега, позиције унутар реченице и спојивости уопште. На основу ексцерпираних грађа,¹⁴ за фразеологизам *камен сјојишцања*, у форми именичке синтагме, утврђено је да се у реченици најчешће налази у предикатској функцији, и то у улози (допунског) предикатива унутар копулативног или семикопулативног предиката.¹⁵ У реченици с датим фразеологизмом

¹³ Рационална оцена заснована је на систему вредности, тј. на одређеној норми прихваћеној у датој лингвокултурној заједници, што се у лингвокултурологији означава термином *слика свешта*. Њу допуњује емотивна компонента, која је подстакнута различитим чиниоцима на релацији субјекат оцене – објекат оцене: када објекат оцене наруши основне етичке норме субјекта или заједнице којој припадају, затим када је објекат оцене недостојан субјектовог интересовања или пажње и сл. За разлику од емоционалних стања, као што су јарост, гнев, радост итд., која су ситуативна, тј. условљена контекстом, емотивни односи су у знатној мери регулисани друштвеним оквиром и могу се разматрати с аспекта употребне норме (Телия 1996: 186–213).

¹⁴ За потребе овог истраживања коришћени су примери с фразеологизмом *камен сјојишцања*. Грађа је ексцерпирана из Електронског корпуса српског језика (в. податак у списку литературе). Као извори коришћени су и одабрани електронски текстови савремених српских писаца, у оквиру *Анџиологије српске књижевности*. Међутим, у њима није забележен ниједан пример употребе овог израза.

¹⁵ Иако су теоретски могуће и друге синтаксичке позиције (нпр. *мрзим њај камен сјојишцања*; у *шом камену сјојишцања нема ничег лејог* итд.), чињеницу да оне у грађи

у предикатској функцији лева валенца, тј. субјекатска позиција резервисана је за именичке конституенте (најчешће синтагме) којима се исказује или сигнализира одређена врста активности, поступка, иницијативе и сл., због чега се у тој улози најчешће јављају девербативне именице (именице с конкретним денотатом углавном имплицирају одређену врсту активности која је у вези с њим). У предикативној позицији фразеологизам има квалификативну улогу будући да издваја одређену особину субјекатског појма и посебно је наглашава, тачније, датој активности њиме се приписује одређено својство. Његова десна валенца резервисана је за инструменталску или генитивску одредбу социјативног типа, односно за локативске конструкције с функцијом околносне детерминације.¹⁶ Предвиђено је да синтаксички модел реализације датог фразеологизма унутар речничког чланка буде симболички приказан (в. даље у раду).

5.3.4. Илустрацији употребне вредности датог фразеологизма припада подједнако важно место као и представљању његових формалних и семантичких карактеристика. Примере који ће бити уврштени у речник треба одабрати с посебном пажњом јер су они потврда свега оног што је о датом фразеологизму било речено унутар речничког чланка. Требало би да на прави начин одразе не само његове граматичке и семантичке карактеристике већ и експресивну, односно функционалностилску обележеност, што се постиже навођењем извора уз одговарајући пример. Обим окружења у којем се посматрани фразеологизам реализује треба да буде такав да на прави начин илуструје пуноћу његове актуализације. Чињеница да у одабраним књижевним текстовима *Анџиологије српске књижевности* није забележен ниједан пример употребе фразеологизма, те да је махом заступљен у новинским чланцима, говори о његовој оријентисаности у функционалностилском погледу. Иако је реч о фразеологизму који припада српском књижевном језику (што значи да се може очекивати у већини његових формалних регистара), грађа показује да је ова јединица постала веома погодно средство стилизације и експресивизације израза у публицистичком стилу.

немалог обима нису потврђене никако не треба занемарити. То доказује да фразеологизми у погледу синтаксичког понашања ипак испољавају одређене тенденције (чему је узрок највероватније фразеолошка мотивација), те би њих у речнику посебно ваљало истаћи. Стога се у оваквим случајевима остале позиције могу занемарити. Уколико пак фразеологизам има могућност да се нађе у синтаксичким позицијама које нису потврђене у грађи, а сасвим су уобичајене у језичкој компетенцији савременог говорника, такве податке треба увести у речнички чланак и илустровати конструисаним примерима.

¹⁶ О принципима успостављања границе између фразеологизма и нефразеолошког окружења, односно о принципима по којима се фразеологизам удружује са својим окружењем на граматичком и лексичком плану, детаљније је писала Д. Мршевић Радовић (1987: 145–142).

6. Пример речничког чланка у новом типу
фразеолошког речника: *камен сѿоѿицања*

На самом крају, на примеру фразеологизма *камен сѿоѿицања*¹⁷ биће представљен изглед речничког чланка новог типа фразеолошког речника:

камен спотицања

α) сметња, препрека за решење, остварење нечега¹⁸

α₁) ФИЗИЧКА ПРЕПРЕКА ПРИ КРЕТАЊУ → ПРЕПРЕКА У СПРОВОЂЕЊУ АКТИВНОСТИ

α₂) библијска мотивација у којој је садржано религиозно виђење света – камен метафорично указује на Господа: „Господа над војскама светите; и он нека вам је страх и бојазан. И биће вам светиња, а камен за спотицање и стијена за саблазан објема домовима Израиљевијем, замка и мрежа становницима Јерусалимским. И спотакнуће се многи и пашће и сатрће се, заплешће се и ухватиће се“ (Књига пророка Исаије 8, 13–15).

β) ублажена Е (неповољна оцена + ублажена нетолерантност)

γ) S {Subj(Nom_{akt}) + Pred(јесам/бити *камен сѿоѿицања*) + Det_{soc} (међу + Instr / Gen / између + Gen) // Det_{okol} (у/на/при + Lok)}

δ) Највећи камен спотицања јесте новац (Пол. 10. 8. 2000). СДУ оцењује да би могући камен спотицања могло да буде инсистирање албанске стране да се преговори обаве изван Србије (Пол. 5. 3. 2001). Косовски избори заказани за 17. новембар постали су још један камен спотицања не само међу неалбанским живљем на Космету већ и на политичкој сцени у Србији (Пол. 28. 7. 2001). Камен спотицања ових организација био је (не)излазак на изборе (Пол. 27. 7. 2001). Косово није наш камен спотицања само при будућим корацима ка свету (Пол. 24. 10. 2000). Будућност Јерусалима, светог града и за хришћане и за Јевреје и за муслимане, био је главни камен спотицања у блискоисточним мировним преговорима у Кемп Дејвиду (Пол. 2. 8. 2000). Аутономија Војводине односно „будућа аутономија“ постала је камен спотицања у борби за гласове бирача у Покрајини (Пол. 12. 3. 2001).

¹⁷ Овом фразеологизму по настанку блиски су изрази *камен смуѿиње (раздора)* ‘узрок неспоразуму, свађи, раздору’ и *камен кушње (камен кушач, ѿробни камен)* ‘оно што служи за пробу нечије вредности, способности’. Они се у овом истраживању посматрају као три засебна фразеологизма. Наиме, претпоставља се да се из заједничке мотивационе слике, којој је у основи религиозно виђење камена, предочено библијским текстом, развијају синтагме исте граматичке структуре, с варијабилним лексичким саставом, који условљава другачију семантичку интерпретацију. Стога се предлаже да се наведени изрази обраде у оквиру различитих речничких чланака.

¹⁸ Уведене ознаке имају следећу вредност: α – лексикографска дефиниција (α₁ – семантички модел; α₂ – мотивација), β – степен и врста експресивности, γ – морфосинтаксичка формула, δ – примери.

7. Закључне напомене

У раду је представљен иновирани модел лексикографске обраде фразеологизама. У обзир су узете само јединице које се сматрају фразеологизмима у најужем смислу, тј. за које се у литератури користи термин идиом. Предлаже се нови лексикографски приступ овим јединицама који је заснован на савременим језичким теоријама и методама анализе, у првом реду на лингвокултуролошкој и когнитивносемантичкој. Као узор послужио је једнојезични руски фразеолошки речник *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий* (2006), у редакцији В. Н. Телије.

Полази се од претпоставке да лексикографски приказ фразеологизама, који тежи исцрпности и откривању њихове праве природе, у знатној мери зависи од теоријско-методолошког приступа овим језичким јединицама. Лингвокултуролошки и когнитивносемантички оријентисане теорије и методе анализе фразеолошке грађе дају веома добре резултате у савременим истраживањима и осветљавају њене најважније аспекте. У истраживањима ове врсте пажња се, пре свега, посвећује фразеолошкој семантици и принципима по којима се она успоставља. У том контексту фразеологизми се разматрају, пре свега, као део језичког система у целини који се не може посматрати одвојено од својих корисника, тј. од језичке личности, која се њиме служи. Како је човек истовремено и члан одређене лингвокултурне заједнице, одликује га поглед на свет који је специфичан за дату заједницу, а чије одразе проналазимо у језику, нарочито у његовом фразеолошком подсистему. Концептуални ниво семантике фразеолошког знака место је на ком се он спаја с концептосфером културе. Фразеолошка семантика развија се у процесу међусемиотичке транспозиције, која подразумева пренос садржаја из семиотичке средине културе у семиотичку средину језика, чиме настаје макрометафорични концептуални модел, који генерише фразеолошке слике.

Имајући у виду специфичности фразеологизма као језичког знака, али и знака културе, у раду су формулисани принципи нове лексикографске обраде ових јединица. Предложено је да у новом типу фразеолошког речника српског језика детаљно буду представљене особености фразеолошке семантике, нарочито њена мотивациона основа, која настаје у резултату одређеног типа спознаје стварности (религиозног, митолошког, опажајног и сл.), али и карактеристике њихове употребе на граматичком и прагматичком плану. С том намером у речнички чланак уводе се нови елементи који се тичу информација о развоју фразеолошке семантике, морфосинтаксичкој спојивости фразеологизма и његовој експресивности. Примере којима се илуструје њихова употребна вредност требало би одабрати тако да одразе оно што је у речничком чланку назначено. Иновирани

модел лексикографског представљања фразеолошке грађе у српском језику требало би да омогући не само дубље сагледавање природе фразеолошких јединица него и шире захвате истраживања овог подсистема.

Литература

- БФСРЯ – *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*. Вероника Н. Телия (ред.). Москва: Издательство „Словари XXI века“, 2017.
- Зыкова, Ирина Владимировна. *Концептосфера культуры и фразеология. Теория и методы лингвокультурологического изучения*. Москва: Ленанд, 2015.
- Караулов, Юрий. Н. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Издательство ЛКИ, 2010.
- Korpus савременог српског језика* (верзија SrpKor 2013); Copyright Група за језичке технологије Универзитета у Београду (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>); аутори верзије SrpKor 2013: Душко Витас и Милош Утвић.
- Костић, Александар. *Когнитивна психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Молотков, Александр И. *Основы фразеологии русского языка*. Ленинград: Издательство „Наука“, 1977.
- Мршевић Радовић, Драгана. *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет, 1987.
- Оташевић, Ђорђе. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2012.
- РМС – *Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. I–VI. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. I–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Светло писмо Сипарога и Новог завјетца*, у преводу Ђ. Даничића и В. Стефановића Карацића, Београд: Британско и инострано библијско друштво.
- Телия, Вероника Н. *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*. Москва: Наука, 1986.
- Телия, Вероника Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996.
- Шипка, Милан. *Зашто се каже*. Нови Сад: Прометеј – Београд ЦПЛ, 1998.

*

- Barčot, Branka. *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2017.
- Matešić, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Šipka, Danko. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska, 2006.

Gordana R. Štrbac

A NEW TYPE OF PHRASEOLOGICAL DICTIONARY
OF THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper emphasizes the importance of more detailed lexicographic processing of phraseological units, based on modern linguistic approaches, in order to satisfy the needs of modern dictionary users. A new model of lexicographic representation of phraseologisms is proposed, based on the linguocultural and cognitive-semantic approach. On the example of phraseologism *kamen spoticanja*, the structure of a dictionary entry of a new type of phraseological dictionary is shown, in which its semantic, formal and pragmatic aspects are especially emphasized.

Keywords: phraseological dictionary, phraseologism, linguocultural approach, cognitive-semantic approach, a new lexicographic model.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Историјска лексикографија и лексикологија

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 373–391

UDK: 811.163.41'374

81 Арсенијевић В.

COBISS.SR-ID: 54801161

Ненад Б. ИВАНОВИЋ

Институт за српски језик САНУ у Београду

nenad.ivanovic@isj.sanu.ac.rs

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОГЛЕДИ ВЛАДАНА АРСЕНИЈЕВИЋА (1848–1900) И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РАЂАЊЕ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ОПИСНЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ*

У раду се врше историографска и лингвистичка анализа научних погледа Владана Арсенијевића (1848–1900), српског лексикографа из друге половине XIX века. Током више деценија рада В. Арсенијевић је прикупио преко 300.000 јединица лексичке и етнографске грађе. Средишњи део ове грађе чини рукописни *Јесѣасѣвѣнички рјечник*, тематско-описни речник настао у последњој деценији XIX века. *Јесѣасѣвѣнички рјечник* В. Арсенијевића организован је полазећи од 14 домена (човече тело, сисари, биљке, небесна тела и др.), са поддоменима према којима је систематизована грађа (речи, изрази, пословице, краћи етнографски записи). У раду разматрамо оригиналне лингвистичке идеје В. Арсенијевића о природи и саставу лексичког система, примењене при конципирању и изради овог речника.

Кључне речи: Владан Арсенијевић (1848–1900), историја лексикографије, теорија лексикографије, метајезик, лексички систем, хиперонимија/хипонимија, синонимија, деривација, идиоматика.

1. Увод

У повести српских лексикографских идеја, прелазак из 19. у 20. век представља нарочито значајан период. Према речима И. Грицкат, главно

* Овај рад је настао као резултат финансирања Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, према уговору бр. 451-03-68/2021-14/200174. Истраживање у раду је изведено у *Одсеку за истраживања савременог српског језика и израду Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* Института за српски језик САНУ.

обележје овог периода је промена у којој је „знање *језика* тежило ... према знању *о језику*, и видљиво је еволуисало према таквом знању“ (Грицкат 1993: 10). Цитирана формулација изражава суштину времена које је обележило почетак српске описне лексикографије као модерне дисциплине. Наиме, почев од 70-тих година 19. века у овој области се запајају одређени квалитативни помаци. Суштина тих помака је отклон од натуралистичке и идеалистичке представе речника као ризнице лексичког и фолклорног материјала (у формулацији И. Грицкат: знање *језика*) и окретање ка сазнајно-теоријским методама научног позитивизма и језичког материјализма, односно, ка идеји речника као репрезента лексичког система и његове организације (у формулацији И. Грицкат: знање *о језику*). Поменути помаци приметни су како у равни поступка обраде лексике у самом речнику, тако и у равни теоријске мисли о речницима и њиховој улози у неговању и развијању српског језика.

Сагледан кроз лексикографска остварења, прелазак из 19. у 20. век почиње издавањем *Огледа за Рјечник хрватскога или српскога језика* Ђ. Даничића (1878). У науци се истиче модерност Даничићевог филолошког програма спроведеног у *Огледу*, која се у равни метаструктуре речника огледа у флексибилности обраде речи у односу на њихове граматичке функције (Ђорђевић 1881: 836–840; Грицкат 1981: 5, 7, 9); а у равни лексикографског поступка у представљању речи у историјском развоју од корена према савременим морфолошким и семантичким променама и комбинацијама (Булат 1925: 291; Ристић 2012: 16). Иако је у то време био на зачетку, Даничићев филолошки програм имао је бројне импликације у српској лексикографији, теоријској као и примењеној. На теоријском плану, С. Новаковић, напоре са израдом *Рјечника ЈАЗУ* а полазећи од Даничићевог *Огледа*, формира концепцију савременог описног речника српског језика коју дефинише у односу на Даничићев програм (Новаковић 1878, Новаковић 1888). У примењеној лексикографији, утицај нових идеја нарочито је видљив у пословима припреме трећег (првог државног) издања Вуковог *Рјечника*, који су трајали од 1890. до 1898, и у којима су учествовале две генерације српских филолога. Тако Ј. Бошковић као први критички приређивач Вуковог *Рјечника* настоји да осавремени ово дело уносећи у њега – по угледу на Даничића – етимолошке и семантичке коментаре, као и нове, „књижевне“ речи (Бошковић 1892: XIV–XVI). Са друге стране, П. П. Ђорђевић и Љ. Стојановић, који овом послу приступају након Ј. Бошковића, враћају Вуков изворни текст из 1852. али у њега уносе низ суптилнијих интервенција (нпр. при испоређењу речи) којима такође обогаћују Вукову обраду у духу новог доба. И у Матици српској на крају 19. века видљив је утицај Даничићевих и Новаковићевих замисли, најпре кроз рад М. Медића на народним номенклатурама, а затим и кроз рад В. Ђорђевића и М. Ј. Бату-

та на медицинској терминологији (Врховац 1926: 203; Милорадов 2019). Међу речничка остварења која на прелазу из 19. у 20. век одржавају нови, аналитички приступ језичком материјалу сврстава се и преводни *Речник српскога и немачкога језика* Ђ. Поповића (1879–1881), који показује системски приступ граматичком, лексичком и акценатском систему српског језика (Поповић 1895: I–II), и који се стога с правом сматра зачетником модерне двојезичне лексикографије (Гортан-Премк 1984: 144). Све што је овде изложено одговара увиду И. Грицкат да се крајем 19. века у описној лексикографији осећа да је „дошао час за свеобухватни лексикографски поступак, а не еклектички у било којем аспекту“ (Грицкат 1993: 10).

2. Лексикографско дело Владана Арсенијевића (1848–1900)

Међу лексикографима који се на прелазу из 19. у 20. век баве модерним речничким концепцијама нарочито се истиче име Владана Арсенијевића, професора Српске учитељске школе у Карловцу и педагога.¹ Током више деценија самосталног рада Арсенијевић је прикупио збирку од преко 300.000 речи српског језика из разних извора. Уз ово, Арсенијевић је сву прикупљену грађу систематизовао према појмовним и лингвистичким доменима. Из описа његове збирке који је П. Ратковић начинио крајем 19. века помиње се 27 ових домена, нпр.: *свадба, њородица, миџске ѡредсѡаве, јело и ѡиће* и др. за појмовне, односно, *глаголи, имена, ѡрезимена, надимци, имена мјесѡа, ѡуђе ријечи у нар. говору* и др. за лингвистичке домене (Ратковић 1900: 4).²

¹ Владан (Васа) Арсенијевић, професор природних наука. Ниже разреде гимназије учио је у Сремским Карловцима, а више у Братислави, Новом Саду и Будимпешти. Природне науке студирао је у Будимпешти. В. Арсенијевић је био активан у раду српских омладинских друштава, Преоднице и Уједињене омладине српске, на чијој је скупштини 1870. био записничар. Предавао је у Варошкој реалци у Новом саду, а од 1876. до смрти је био професор Српске учитељске школе у Карловцу. Био је корисник стипендије Текелијанума (1876), а од 1870. до смрти члан је Књижевног одељења Матице српске. Истакао се као писац уџбеника из биологије, ботанике и зоологије, и као књижевни преводилац. Велики допринос В. Арсенијевића српској лексикографији спомињу Ђ. Даничић (у *Попису ѡриносника у народу скуѡљених ријечи за Рјечник ЈАЗУ*, датом у 6. књизи Р. ЈАЗУ, спомиње да је Арсенијевић за овај речник приложио „велику збирку речи“), и А. Белић (у *Уводу* у прву књигу Речника САНУ одаје „велико признање“ Арсенијевићевом раду). Рано признат од својих савременика, В. Арсенијевић је ушао и у публикације које дају заслужено место истакнутим радницима у српској култури: *Додаѡак ѡменику знамениѡих ѡуди из 1888* од М. Ђ. Милићевића (1901) и *Народну енциклопедију српско-хрваѡско-словеначку* од С. Станојевића (1926).

² Прву синтезу Арсенијевићевог лексикографског рада дао је његов пријатељ Петар Ратковић, професор Краљевске велике реалне гимназије у Карловцу. По Арсенијевићевој смрти, П. Ратковић је 18. 12. 1900. упутио Српској краљевској академији писмо у коме је описао његову рукописну заоставштину и дао препоруку за њен откуп (Ратковић

Уз многобројне листиће своје збирке, Арсенијевић је за собом оставио и једно заокружено речничко дело које одражава његове лексикографске погледе и сведочи о томе да је овај научник, уз скупљање и систематизацију грађе, размишљао и о њеној накнадној обради у речнику нарочите врсте. Реч је о рукопису од око 800 листова обрађене лексикографске и етнографске грађе, које аутор назива *Јесѿасѿвенички рјечник*.³ Дајемо кратак опис овог речника како би се видело о каквом је делу реч.

Јесѿасѿвенички рјечник је израђен на основу грађе из 208 извора (Арсенијевић 1900: 15, 1–16). Жанровски, извори се могу поделити у више група. Прву групу извора чине **народне умотворине**: народне песме и приче, као и **једноставни (елементарни) облици народне књижевности**: пословице, питалице, загонетке и др.⁴ У оквиру ове групе В. Арсенијевић је ексцерпирео грађу из дела В. С. Караѿића и његових савременика, али и из дела скупљача који су у другој половини 19. века радили по угледу на Вука (М. Ђ. Милићевића, Н. Дучића, Ђ. Рајковића, Љ. Ардалићеве, Б. Петрановића, С. Мажуранића, Ђ. Натошевића и др.). Другу групу извора за овај речник чине **етнографске и дијалекатске студије**, које махом пружају описе народних обичаја и веровања (Н. Берберовића, Ј. Ђурића, Б. Петрановића, М. Ђ. Милићевића и др.). Трећа група извора припада домену **народних терминологија и номенклатура**, и у њима се наводе имена биљних и животињских врста (прилози Ј. Панчића, М. Водопића, М. Медића, Д. Хирца, Б. Шулека и др.). Коначно, у четврту групу извора спадају **објављени речници**, који служе као контролни извор за грађу из прве три групе (Вуков *Рјечник*, *Рјечник ЈАЗУ*, *Југославенски именик биља* Б. Шулека и др.). Из пресека извора по типу видљива је широко заснована жанровска концепција *Јесѿасѿвеничког рјечника*, која се кристалише као потреба за свестрано мотивисаним

1900). По примитку Ратковићевог писма Академија је одмах откупила Арсенијевићеву заоставштину и придружила је већ прикупљеној грађи за Речник српске академије. Извештај о овој грађи (заправо, скраћено писмо П. Ратковића) објављен је 1901. године, у саставу Извештаја о раду Лексикографског одсека СКА у 1900. години (*Годишњак XIV*: 289–297).

³ Речник је заведен у Етнографској збирци Архива САНУ под бр. 366 (Арсенијевић 1900). Од 1958. године се чува у Институту за српски језик САНУ, као део грађе коришћене у изради Речника САНУ. Наслов *Јесѿасѿвенички рјечник* овом делу је дао сам аутор, у одељку за речничке изворе, па га тако и ми називамо у овом раду (Арсенијевић 1900: 15/1).

⁴ Појам *једноставни облици народне књижевности* чији је творац А. Јолес (1929) овде користимо у складу са схватањем Д. Иванића, према коме ови облици у српској фолклористици представљају „елементарна морфолошко-синтаксичка језгра“ која су „ослобођена од референцијалног статуса и денотирају се зависно од контекста“ (према: Иванић 2007, у: Радуловић 2016: 160).

сагледавањем и представљањем српског народног језика према његовим лексичким слојевима.

Наслов Арсенијевићевог речника упућује на *јестјасївеницу* као науку о класификацији природе према доменима њеног проучавања.⁵ У складу са овим, *Јестјасївенички рјечник* организован је на следећи начин. У речнику се полази од 14 **појмовних домена** који чине његову макроструктуру (нпр. ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО; ЈЕЛО И ПИЋЕ и др.). Узети заједно, ови домени представљају полазиште разних типова хијерархијских лексичких гранања. Даље, под ових 14 појмовних домена сврстана су 553 појма нижег реда. Због природе односа према појмовним доменима, који је (најчешће) парадигматски, ове појмове ћемо назвати **хипонимским појмовима** (нпр. ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО – *рука, око*; ЈЕЛО И ПИЋЕ – *хлеб, млеко*; НЕБЕСНА ТЕЛА – *сунце, месец* и др.). На трећем ниову систематизације грађе у речнику, под 553 хипонимска појма сврстано је 9325 **лексичких уноса**: речи, творбених низова, синтагми, израза, пословица и др.

С обзиром на изложено, структуру Арсенијевићевог речника могли бисмо представити путем три плана организације. Први план организације речника је појмовни, и обухвата 14 домена. Ови домени се путем хипонимских (најчешће: таксономских и меронимских) веза повезују са другим нивоом речничке организације, који обухвата њихове хипонимске појмове. Коначно, ови појмови мотивишу план лексичке реализације, који је у речнику изражен кроз различите типове лексичких уноса. Типолошки гледано, Арсенијевићев речник је по концепцији и изведби сложенији од тематских (систематских) речника, и пре би се могао сврстати у комбиноване, тематско-концептуалне речнике (према: Крцић 2018; Ивановић 2018). Комбинована концепција овог дела је тим више оправдана ако имамо у виду да је В. Арсенијевић прикупао лексичку и етнографску грађу ради израде свеобухватне студије о српском народу,⁶ и да је један од циљева израде *Јестјасївеничког рјечника* био да припреми израду такве студије кроз систематизацију прикупљене грађе. У сваком случају, овај речник представља јединствен подухват у српској лексикографији 19. и 20. века.

⁵ Под појмом „јестаственица“ обично се подразумева научна област која има за предмет проучавање природних феномена, као и класификацију знања о свету према областима природних наука (нпр. знање о минералима, биљкама, птицама и др.). Јестаственица је присутна у школском систему у Србији до друге половине 19. века, када је смеђују засебне научне дисциплине: биологија, физика, хемија, ботаника, зоологија и др.

⁶ „Колико се могло поуздано дознати, крајњи је смер свега скупљачкога рада Арсенијевићева: свестрана студија о српском народу“ (*Годишњак XIV*: 293). Слично тврди и А. Белић: „Влад. Арсенијевић је од 1881. г. до смрти прибирао речи за своје дело о нашем народу које је намеравао да састави“ (Белић 1959: XIV).

3. Предмет, задатак и циљ рада

Имајући све изложено у виду, у раду ћемо размотрити принципе организације и структурирања *Јесѿасѿвеничког рјечника* као репрезента Арсенијевићевих лексикографских погледа и важног граничника у развоју модерне српске описне лексикографије. Рад ћемо изложити у две целине. Прво ћемо дати опис метајезичког (појмовно-тематског) нивоа Арсенијевићевог речника (односно, појмовних домена и хипонимских појмова), а затим и опис језичког нивоа речника (односно, језичких уноса у саставу хипонимских појмова). Циљ рада садржан је у истраживању Арсенијевићевих поступака систематизације грађе, засебно на појмовном и на лексичком плану. Истраживањем датих поступака указаћемо на допринос овог аутора развоју савремених метода речничке класификације и речничког дефинисања.

4. *Јесѿасѿвенички рјечник* В. Арсенијевића

4.1. Метајезички ниво

У опису метајезичког нивоа *Јесѿасѿвеничког рјечника* могу се издвојити два питања: 1) питање појмовних домена као полазне равни речничке организације, и 2) питање хипонимских појмова који улазе у састав ових домена.

4.1.1. *Јесѿасѿвенички рјечник* сачињавају следећи појмовни домени: 1. ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО, 2. СИСАРИ, 3. ПТИЦЕ, 4. РИБЕ, 5. ВОДОЗЕМЦИ И ГМИЗАВЦИ, 6. НИЖЕ ЖИВОТИЊЕ, 7. БИЉКЕ, 8. МИНЕРАЛОГИЈА И ГЕОЛОГИЈА, 9. МЕТЕОРОЛОГИЈА, 10. НЕБЕСКА ТЕЛА, 11. ВОДА, 12. ЈЕЛО И ПИЋЕ, 13. БОЛЕСТИ, и 14. СУЈЕВРА.

Састав побројаних домена као својеврсне „носеће структуре“ речника наводи на питање шта је мотивисало В. Арсенијевића да се определи за такав њихов избор и распоред. Према нашем мишљењу, постоје два критеријума која су највише утицала на макроструктуру његовог речника.

Први критеријум се тиче формулисања појмовних домена у односу на области знања које их представљају. Први домен, ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО, заснован је на области знања **ЧОВЕК И ЊЕГОВО ТЕЛО**. Даље, домени СИСАРИ, ПТИЦЕ, РИБЕ, БИЉКЕ и др. засновани су на области знања о **ПРИРОДИ**, тј. о њеној **ФЛОРИ И ФАУНИ**. Домени МЕТЕОРОЛОГИЈА И НЕБЕСКА ТЕЛА потичу из области **ПОЈАВЕ У ПРИРОДНОМ СВЕТУ**. Домени ЈЕЛО И ПИЋЕ И ВОДА засновани су на областима **ЕТНОГРАФСКИ ОБИЧАЈИ И КУЛИНАРСТВО**, а домени СУЈЕВРА И БОЛЕСТ на области **МИТСКЕ ПРЕСТАВЕ И ВЕРОВАЊА**. Сагледани као својеврстан енциклопедијски „мозаик знања“ о свету и његовим појавама у визури говорника српског језика, побројани домени чине делове **категоријалног индекса**, научног концепта који има своју

генеу у европској лексикографији почев од 17. века.⁷ Као и код других речника овог типа, хетерогеност домена у Арсенијевићевом речнику сигнализује напор аутора да створи широку основу класификације грађе, која омогућује богатство и употребљивост универзума речника, као и изналажење аналогичности и сличности између међусобно удаљених лексичких уноса (према: Еко 2011: 233–237).

Други критеријум за избор домена објашњава због чега су они у Арсенијевићевом речнику сведени на релативно мали број у односу на домене фиксиране у његовој збирци.⁸ Састав *Јесѿасѿвеничког рјечника* упућује на закључак да је В. Арсенијевић формирао појмовне домене руководећи се, најпре, потребом да се једна област знања представи кроз њену лексичку реализацију, а не енциклопедијском потребом да се произведе и(ли) класификује знање о њој. С тим у вези, као заједничко својство 14 побројаних домена издваја се то што су лексички продуктивни, односно, што служе као мотиватори настанка нових речи и значења у српском језику. Као такви, они су у већој мери производ спонтане, језички мотивисане категоризације него научне класификације. Стога је у *Јесѿасѿвеничком рјечнику* подела природног света дата у одређеном нескладу са његовом научном систематизацијом. Тако су биљке у речнику дате као један домен, док су на другој страни животиње издељене у више домена, према терминолошким системима који су специфични за њих. Карактеристичан је и пример генеричког домена ниже животиње, који обједињује инсекте, зглаваре, чланконошце и друге „ниже“ животињске врсте у заједничку групу, према мерилу којим се у језичкој перцепцији овим врстама углавном придају заједничка обележја. Пратећи овај критеријум, у оквиру домена сисари у речнику се, као хипонимски појмови, наводе и оне врсте које се не срећу у српској сеоској средини,

⁷ Један од првих речника који полази од базичних домена је *Cannonchiale Aristotelico* италијанског лексикографа Емануела Тезаура (1665). У речнику Е. Тезауро, полазећи од Порфиријевог стабла, развија идеју о **категоријалном индексу**, појмовнику у коме би свака реч једног језика била разврстана према својим класификаторним својствима. У ова својства се убрајају: небески свет (*звезде, дуга*), мисаони ентитети (*Бог, Исус, душа*); друштвени и црквени сталежи (*цар, ѿаја, власѿела, ѿлебејци*); осећања (*љубав, мржња*); инструменти; суд, право и правда; новац и метали; тегови и мере; титуле; путовања и др. Основна тежња категоријалних индекса је та да буду што разноликији, тј. да хијерархизују, по хиперонимском/хипонимском принципу, што више домена људског знања о свету (Еко 2011: 233). Аристотеловска традиција категоризације појмова, преломљена кроз дело *Увод у Арсиѿѿѿелове катѿегорје (Исагоге)* филозофа Порфирија Тирског, инспирисала је настајак сродних категоријалних индекса за европске језике. Најдетаљнији међу њима изложен је у делу *An Essay towards a Real Character and a Philosophical Language* британског лексикографа Џ. Вилкинса (1668), зачетника традиције израде савремених тематских речника у Европи.

⁸ У извештају о заоставштини В. Арсенијевића П. Ратковић наводи да његова збирка садржи чак 24 тематске области (*Годишњак XIV*: 290).

али су активне у мотивацији (зоо)семантичке продуктивности у српском језику: *слон, мајмун, лав, камила* и др. (исп. Новокмет 2020: 288–291).

4.1.2. Друга важна карактеристика *Јестасџвеничког рјечника* везана је за однос хипонимских појмова и домена којима припадају. Овај однос је важан, јер дефинише форму речника, као и његов опсег. Стога је потребно појаснити критеријуме за избор хипонимских појмова у саставу појмовних домена, како би се схватила Арсенијевићева замисао о систему обраде лексике у речнику. Критеријуме за избор ових појмова ћемо образложити користећи се теоријским основама о хиперонимији/хипонимији, таксономији и меронимији у савременој литератури (Круз 1986: 112–180; Драгићевић 2007: 290–304; Расулић 2016: 207–257).

Прво што пада у очи при анализи ове равни речника је чињеница да под један његов домен по правилу потпада више напоредних појмовних хијерархија. Износимо пример домена ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО, под којим се наводи следећих 37 појмова: *брада, брк, глава и враић, гркљан, дисање, длака, зној, зуби, језик, јейџра, коса, кости, кошалац, крв, кујање, младеж, мокраћа, нога, нос, образ, око, љувачка, љуџак, ребро, рскавица, рука, сан и сјавање, сан, сийња, срце и крв, суза, љрбух, љрудна жена, усџа, ухо, црева*. Највећи број наведених појмова према домену ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО стоји у меронимском односу: *зуби, нога, језик* и др. представљају видљиве делове тела, а *срце, хрскавица, црева* и др. његове унутрашње делове. Са друге стране, у саставу овог домена срећу се и појмови који проистичу из менталне представе тела у свести говорника српског језика: *дисање, сан* и др. стоје за физиолошке процесе и стања; *зној, суза* и др. за излучевине тела; *кујање* за радње везане за тело; а *љрудноћа* за стање тела жене у одређеном степену зрелости. Из изложеног се може закључити да у избору хипонимских појмова у оквиру једног домена учествују различити критеријуми. Док је, са једне стране, појам човечјег тела представљен аналитички, као резултат његовог структурирања на оси целина – делови; он је, са друге стране, представљен и синтетички, путем категорија које су концептуално или асоцијативно везане за тело и његове функције.

Појаву напоредних, различито мотивисаних подређених појмовних хијерархија срећемо и у саставу других домена у речнику. Тако нпр. у оквиру домена СИСАРИ као хипонимске појмове најчешће срећемо његове таксониме (*лисица, медвед, срна, лав* и др.). У оквиру истог домена, међутим, налазимо и појмове *живоџиње* и *сџока*, који су подређени појму СИСАРИ на различитим нивоима класификације. Аналогно овом, у оквиру домена БИЉКЕ, уз називе биљних врста (*јабука, крушка, смоква, маслчак, млечика, љиринач* и др.) срећемо и појмове *љод* и *цвеић*; а у оквиру домена ЈЕЛО и ПИЋЕ, уз називе *вино, млеко, хлеб* и др. срећемо и појам *глад* и *жећ*. Комбиновање критеријума за избор хипонимских појмова у речнику тумачимо као лексикографово сазнање да се лексич-

ки уноси који припадају једном појмовном домену могу разврстати у разнородне појмовне категорије, аналитичке као и синтетичке. Тако је нпр. В. Арсенијевић под домен ЈЕЛО и ПИЋЕ сврстао изразе *куишо би га за мекиње* (хипонимски појам *брашно*) и *једе као да је из глади уићекао* (хипонимски појам *глад и жеђ*), чиме је нагласио њихову сродност у оквиру заједничког изворног концепта.

Други типичан случај при формирању појмовних домена у речнику је поступак ширења таксономског система на оне чланове који, споља гледано, не спадају у такве класификације. Карактеристичан је пример домена БИЉКЕ, који типично садржи народне називе за биљке сврстане под одговарајуће таксонимске појмове, нпр.: *јагодарка*, *жуишица*, *арайка* и др. (појам *крушка*); *љубица*, *(и)челњак*, *меденка* и др. (појам *маиичњак*); *маишица*, *улика*, *идалица* и др. (појам *маслина*). У оквиру домена БИЉКЕ срећемо и појам *неиознаије биљке*. Овај појам не спада у биљну таксономију у ужем смислу, по критеријуму да оно што је непознато код неког појма не може чинити део његове систематизације. Међутим, прегледом језичких уноса наведених под овим појмом запажамо да је укључивању појма *неиознаије биљке* у домен БИЉКЕ *Јестасивеничког рјечника* претходио научни увид у лексичку и семантичку комплексност система народних биљних назива. Под *неиознаије биљке* В. Арсенијевић је заправо сврстао оне називе који нису директно мотивисани морфолошким особинама биљке (изглед, мирис, укус и др.), већ представама и сазнањима другачије врсте. У складу са овим, под појмом *неиознаије биљке* срећемо две врсте биљних назива. Први су једночлани називи неодређене мотивације и(ли) непрецизне референције, који се у изворима из тог периода (Вуков *Рјечник*, *Југославенски именик биља* Б. Шулека и др.) обично дефинишу формулацијама: „некаква трава“, „трава попут Х“ (при чему је Х познатија биљка), „трава намењена нечему“ и сл. (нпр.: *лужањ ... (Ц. г.) као дивљи лук. По Џ. Narcissus Jonquilla*; затим: *комџарац т. (Корчула) Castrapelli ... Некаква лучасија белина, дава луковицу велику као орах, који се иче и једе, бијели цвијет*; или: *дријенак (Црмн.) иправа, за коју кажу, да је од очију добра*, и др.). Друга врста биљних назива коју срећемо у одељку *Неиознаије биљке* су двочлани или вишечлани називи чији је настанак мотивисан: веровањима о (митској, религијској) намени биљке: *иправа од букагија*, *иправа од изједи*, *иправа од несреће*, *ипрн худоби* и др.; затим, диференцијалним разликама у односу на познатију биљну врсту: *козлац лажни*, *овас мали*, *рогоз дробни*, *смиље црљено*, *жуишеница пољска* и др.; или широм појмовном семантиком, применљивом на више биљних врста одједном: *веље зеље*, *морска*

јабука, бабина душа и др.⁹ У овом контексту, запажамо да је појам *непознатије биљке* у *Јесџасџвџеничком рјечнику* формиран синтетичким путем, груписањем вишечланих, референцијално апстрактнијих назива биљака у заједничку класу, која представља проширење таксономије биљних назива на један специфичан домен.

4.2. Језички ниво

Као што је у раду већ истакнуто, трећи ниво организације структуре *Јесџасџвџеничког рјечника* чине његови лексички уноси. Ова грађа је уношена у речник на основу више критеријума, чији преглед ћемо дати у наставку рада. Преглед изводимо на основу анализе грађе наведене под појмовима *глава* и *враџи*, *коса* и *око* домена ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО.

4.2.1. Први критеријум по коме се уноси лексичка грађа у *Јесџасџвџенички рјечник* је **тематски**. По овом критеријуму у речник се уносе речи из класе именица које представљају мерониме надређених појмова: *брада*, *џоџиљак*, *чело* и др. (за појам *глава* и *враџи*); *обрва*, *џреџавица*, *суза*, *кање*, *беона* и др. (за појам *око*); *влас*, *џерчин*, *зулови*, *ћела* и др. (за појам *коса*). Са друге стране, међу тематски мотивисаним уносима у речнику налазимо и речи из класе глагола и придева: *лиџаџи се*, *виваџи* одн. *бјелолук*, *буџмасџи* и др. (за појам *глава* и *враџи*); *бечџи се*, *заџкиљџи* одн. *врљав*, *хиљав* и др. (за појам *око*); *чешљаџи*, *кикаџи се* одн. *коврчасџи*, *ћелав* и др. (за појам *коса*). Из прегледа значења ових глагола и придева у савременим речницима видљиво је да они у свом семантичком језгру садрже појам под којим се наводе у *Јесџасџвџеничком рјечнику*: тако нпр. основно значење придева *коврчасџи* у Р. САНУ гласи: „који је са увојцима (о коси, длаци)“; а основно значење глагола *заџкиљџи* у Р. САНУ гласи: „почети шкиљити, гледати полузатвореним очима“; и др. Заједничко навођење именица, придева и глагола по тематском критеријуму у *Јесџасџвџеничком рјечнику* сведочи о томе да В. Арсенијевић у мерониме, поред именица, убраја и придеве и глаголе који у својој архисеми садрже појам под којим су сврстани (о разради овог питања у савременој лингвистици в. у Расулић 2016: 211–214 и тамо приложеној литератури).

4.2.2. Други критеријум за унос језичке грађе у *Јесџасџвџенички рјечник* је **творбени**. Уноси овог типа у речнику се типично наводе путем два лексикографска поступка. У оквиру првог поступка у речнику се наводе изведене речи којима хипонимски појам или његов мероним представљају творбену основу. Речи се наводе самостално, нпр.: *главаџи*, *главоња* и др. (за појам *глава* и *враџи*); *разрок*, *очни* и др. (за појам *око*);

⁹ Преглед семантичких критеријума који мотивишу формирање двочланих и вишечланих назива за биљке (као засебно питање у оквиру њихове таксономије) износи Н. Вајс (1989: 248–252).

космаӣ, *дугокос* и др. (за појам *коса*); или у саставу творбених парадигми: *враӣ* – *враӣина* – *враӣић* – *враӣни* (за појам *глава* и *враӣ*); *жмуриӣи* – *жмираӣи* – *жмирав* – *жмирање* – *жмирење* – *зжмуриӣи* (за појам *око*). Други поступак је сложенији, и укључује појаве синонимије и творбене синонимије. У оквиру овог поступка, један члан низа се испоређује са својим творбеним синонимима: *главоња* – *главица* – *главичица* – *главеӣина* = *главурда* = *главурина* = *главуча* (за појам *глава* и *враӣ*); или се творбени синоними испоређују између себе према покрајинској одн. дијалекатској распрострањености: *блијешњак* (Ц. г.) = *блијеска* (Рисан) = *свијеӣњак* (Ц. г.) = *свјеӣлац* (за појам *око*). Уз ово, В. Арсенијевић у оквиру овог нивоа пореди засебне творбене парадигме два синонима, чиме показује домене њихове употребе у језику: *суза* – *сузан* – *сузица* – *сузиӣи* = *џлакаӣи* – *џлакање* – *џлаковица* (за појам *око*). Уношење језичке грађе у речник на основу творбеног критеријума сведочи о томе да се В. Арсенијевић нарочито интересовао за појаве творбе речи, синонимије и творбене синонимије у српском језику, и да је настојао да их ближе истражи.

4.2.3. Трећи критеријум за унос језичке грађе у *Јесїасївенички рјечник* је **идиоматски**. Грађа која се уноси у речник по овом критеријуму представљена је изразима којима је семантичко тежиште надређени појам или његов мероним: *узео га на свој враӣ*; *на враӣ на нос!* и др. (за појам *глава* и *враӣ*); или: *џун као око*; *дарнуӣи коме у зјеницу* и др. (за појам *око*). У другом типу случајева, грађа се типично даје у облику глаголских фразеологизама којима се изражавају радње које актуелизују надређени појам: *закрвавӣи очима*; *засвијеӣлӣи очима* и др. (за појам *око*); или: *разбарусӣи косу*; *нацмакаӣи косу* и др. (за појам *коса*). Коначно, по овом критеријуму В. Арсенијевић у речник уноси и (већ поменути) „једноставне (елементарне) облике“ народне књижевности (пословице, изреке, узречице, заклетве и др.) као окамењене језичке форме: *Мекообразној ђевојци џирбух до зуба*; *Тако ми се усїа на заӣшлак не обраӣила!* (за појам *глава* и *враӣ*); *Тако ми вида очињега!* (за појам *око*), и др.

4.2.4. Коначно, у *Јесїасївеничком рјечнику* се налазе и они уноси који, по типу, представљају **културолошки** ниво реализације појма под којим се наводе. Реч је о одломцима из народних веровања, предања и др. који су дискурзивно везани за хипонимске појмове, нпр.: *И која лако роди и џосле џорођаја није јој џешко, нагоне је да лежи и да се гради болесна, кад јој ко сїран дође на бабине, да јој не би зле очи наудиле* (за појам *око*); или: *Кад ко џође на суд, да се с ким џре, нека ишчўа из своје главе не свакога џарничара и злобна судију џо једну длаку, џа завезујући је за својом главом, нека рече: „Завезах џамеӣ Маӣеји (или како је име џарничару или судији)“, џу длаку нека за себе баџи и суд ће бӣи његов* (за појам *коса*).

5. *Јесѿасѿвенички рјечник* В. Арсенијевића као увод у свеобухватну студију о српском народу

У раду је већ истакнуто да је крајњи циљ лексикографског рада В. Арсенијевића садржан у изради свестране студије о српском народу, његовом језику и обичајима. На основу свега што је до сада изложено о *Јесѿасѿвеничком рјечнику* и његовој структури, можемо са сигурношћу тврдити да би ова студија, да је реализована, и сама била у форми тематско-описног речника великог обима. С тим у вези, сматрамо да је В. Арсенијевић израдио *Јесѿасѿвенички рјечник* како би систематизовао знања о предмету свог вишедеценијског проучавања и тиме припремио израду речника у коме би његове идеје биле јасније изражене.

Са овим у виду, изнећемо претпоставке о могућем изгледу великог речника српског језика, етнографије и културе, којег В. Арсенијевић није доживео да реализује. Сматрамо да би овај речник полазио од појмовних домена наведених у *Јесѿасѿвеничком рјечнику*. Њима би били придружени и они домени из Арсенијевићеве збирке који су се показали лексички најпродуктивнији: занимања људска (16160 листића); имена, презимена, надимци (20056 листића); човек (8368 листића); година (као световни одн. религиозни концепт) (1096 листића) и др. (*Годишњак* XIV: 290–293). *Темајски ниво речника* обухватао би класификацију ових домена према хипонимским појмовима, и даље, хипонимских појмова према појмовима нижег реда. Принцип инклузије појмова у такве класификације био би двојак: аналитички – према њиховој научној систематизацији, и синтетички – према њиховој концептуалној и аксиолошкој перцепцији. Даље, *ѿворбени ниво речника* обухватао би деривациона гнезда одабраних лексема (засебно или у синонимским паровима), уланчена према творбеним основама, а могуће и испоређена према синонимима и(ли) творбеним синонимима. *Идиоматјски ниво речника* обухватао би домен лексичко-граматичке спојивости речи, као и њене типичне термилошко-синтагматске и фразеолошке употребе. Коначно, *кулѿуролошки ниво речника* обухватао би опис рецепције одабраних појмова у српској етнографској и уопште културној традицији.

6. Закључак

Лексикографско, животно дело В. Арсенијевића резимирано је, у научном и методолошком смислу, његовим *Јесѿасѿвеничким рјечником*. У овом речнику (као и у Арсенијевићевој збирци у целини) тежи се потпуном опису лексичког система српског језика, у смеру од појмовних домена као највишег нивоа апстраховања језичког знања о свету, и идући према њиховој језичкој реализацији. У складу са овим, појмовно-тематска равна *Јесѿасѿвеничког рјечника* садржи домене који су носиоци

кључних аспеката језичке слике света у српском народном језику с краја 19. и почетка 20. века. Са друге стране, језичка раван *Јесїасївеничког рјечника* садржи приказе парадигматских, деривационих, синтагматских и културолошких веза и односа између речи у лексикону српског језика.

Допринос В. Арсенијевића развоју савременог речничког метода може се посматрати како са метајезичког, тако и са језичког становишта. Метајезички, *Јесїасївенички рјечник* је донео модел лексикографске дефиниције садржан у тростепеној, дубинској схеми категоризације појмова према критеријуму њихове припадности одговарајућем роду или врсти, као и у утврђивању системских сличности и разлика међу појмовима који спадају у једну раван такве класификације. Идеја да се лексички уноси у речнику дефинишу (и) путем своје припадности ширим класификаторним системима у значајној мери је уграђена у методологију њихове обраде у савременој српској дескриптивној лексикографији. Са друге стране, *Јесїасївенички рјечник* је донео и преглед језичке грађе по нивоима њене реализације, што је помогло да се сагледа значај критеријума жанровског диверзитета извора описних речника за њихово будуће конципирање и израду.

Сматрамо да је улога В. Арсенијевића и његовог животног дела у развоју српске дескриптивне лексикографије и речничке културе веома значајна. Ово сматрамо на основу чињенице да је израда Речника Српске академије по примитку Арсенијевићеве збирке задобила нови, сигурнији и стабилнији ток (Ивановић 2013: 66), али и на основу чињенице – којој би требало посветити даља истраживања – да су бројна Арсенијевићева методолошка решења у класификацији извора грађе и обради речи постала саставни део праксе израде Речника САНУ, а посредно и речника насталих по угледу на њега. Пристигавши у Српску академију на самом почетку 20. века, у периоду формирања лексикографског дескриптивизма као научне дисциплине, речник и збирка В. Арсенијевића су у великој мери допринели томе да се уобличи кључне лингвистичке идеје о макро- и микроструктури описног, једнојезичног речника српског језика, као и да се јасније сагледају научни и културни задаци који стоје пред лексикографима.

Извори

- Арсенијевић, Владан (око 1900). *Јесїасївенички рјечник*. Етнографска збирка Архива САНУ у Београду, Архив Р. САНУ у Београду.
- Ратковић, Петар (1900). *II. Раїковић – Краљевској срїској академији наука* (извештај о заоставштини В. Арсенијевића), Архив Р. САНУ у Београду.

Литература

- Белић, Александар. „Увод“. У: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. 1, Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959, VII–XXVI.
- Бошковић, Јован. „Из поговора“. У: *Српски рјечник*, треће издање (прво државно), св. 1, Београд: Државна штампарија, 1892, XIII–XX.
- Булат, П. К. „Даничић у светлу Академског Рјечника“. У: *Даничићев зборник*, Посебна издања СКА, *Философски и филолошки сјисци*, књ. 15, Београд – Љубљана: Српска краљевска академија, 1925, 288–294.
- Вајс, Нада. „Структура фитонима ономасиолошки мотивираних религијом и другим сродним садржајима“. У: *Расправе Завода за језик* 15, Загреб: Завод за језик ЈАЗУ, 1989, 239–273.
- Винце, Златко. „Одјек Даничићеве концепције Академијина Рјечника“. У: *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд: САНУ – Загреб: ЈАЗУ, 1981, 391–400.
- Врховац, Радивој. „Матица Српска и српски језик“. У: *Матица српска 1826–1926*, Нови Сад: Матица српска, 123–204.
- Годишњак Српске краљевске академије за 1900. годину*, бр. XIV/1901. Београд: Српска краљевска академија.
- Гортан-Премк, Даринка. „Српскохрватска лексикографија XIX века (Преглед лексикографских концепција)“. *Наш језик* XXVI/2–3 (1984): 139–146.
- Грицкат, Ирена. „Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ“, *Наш језик* 25/1–2 (1981): 3–23.
- Грицкат, Ирена. „Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности“. У: *Сјео година лексикографског рада у САНУ*, Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1993, 5–13.
- Даничић, Ђуро. *Оглед за Рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб: ЈАЗУ, 1878.
- Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Ђорђевић, Пера. „Рјечник хрватскога или српскога језика“, *Побрајимсјиво, месечни журнал за књижевност и науку*, бр. 7 (1881): 515–525; 12 (1881): 826–843.
- Еко, Умберто. *Канџи и кљунар*. Београд: Паидеиа, 2000.
- Еко, Умберто. *Бескрајни сјискови*. Београд: Плато, 2011.
- Ивановић, Ненад. *Речник САНУ и његова улога у лексичкој сјандардизацији српског језика (са историјског и лексикографског аспекти)*, необјављена докторска дисертација одбрањена 2013. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Ивановић, Ненад. „Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности“. У: *Српска лексикографија од Вука до данас*, каталог изложбе. Београд: САНУ, Савез славистичких друштава Србије, 2018, 66–79.
- Крчић, Ненад. „Тематски речници“. У: *Српска лексикографија од Вука до данас*, каталог изложбе. Београд: САНУ, Савез славистичких друштава Србије, 2018, 341–353.

- Милорадов, Дејан. „Грађа за медицински речник“, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* 67/3 (2019): 1043–1117.
- Новаковић, Стојан. „С. Новаковић – предсједнику Југославенске Академије (поводом Огледа Рјечника ЈАЗУ)“, *Раd ЈАЗУ* 45 (1878): 165–213.
- Новаковић, Стојан. „Српска краљевска академија и неговање језика српског“. У: *Глас Српске краљевске академије*, књ. 10, Београд: СКА, 1888, 5–87.
- Новокмет, Слободан. *Називи животиња у српском језику – семантичка и лингвокултуролошка анализа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 30, 2020.
- Поповић, Ђорђе. „Из предговора првом издању (1879)“. У: *Речник српскога и немачкога језика* II. Панчево: Књижара Браће Јовановића, 1895.
- Радуловић, Немања. „Једноставни облици у научном делу Душана Иванића“. У: *Душан Иванић* (зборник). Крагујевац: ФИЛУМ, 2016, 153–165.
- Ристић, Стана. „Корпус српског језика у Рјечнику ЈАЗУ – филолошки програм Ђуре Даничића“. У: *Структурне карактеристике српског језика*, зборник радова, Крагујевац: ФИЛУМ, 2012, 13–21.

*

Cruise, D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Rasulić, Katarina. *Exploring Semantic Relations*. Beograd: Filološki fakultet, 2016.

ПРИЛОЗИ

Глава и браћа.

1. спавати око, Schlaf, 4 турис.
2. радити и коње о глави – дотти коње глави – он главога – туршка глава – оменски глава.
3. главаш – главшит, муџи, и. ар. говјек или жена = главан – аривладан.
4. Већа глава, виче главодон.
5. главодога – главодоган – главодогче п. ога штаа глава доди.
6. главога – главица – главичица – главшина – главурда = главурина = главура.
7. давина руда f. die Feniokhöhle, samum cervicis.
8. браћа – браћина – браћити – браћни.
9. браћина коса, от hüdikum.
10. У свјету кажу, да не ваља гледа за браћа гудити, да не буду гла.
11. Нево га на свој браћа. Има онема и гледа на браћа.
12. На браћа на нос!
13. браћнаваз м. говјек браћнав, Schwindelkopf – браћнавица, Schwindel.
14. податамак, das Hinterhaupt
15. Бети м. = младеги = мадеон. Туркима, а и наша гдјекоје онема по варошимма мисле да је мујето иштати дено по мужу, и да сто на дончи својоу краде и које немају. До тако мџа и два дена своја, и два дена међу обрвима... .
16. прашигити (Ботка) Halsdrüsen, scrofular.
17. голглав – голглавче, и. ар. стеји.
18. голгобраћа.
19. Драга f. das Kinn

Владан Арсенијевић, Јесїасїѱвенички рјечник, уноси уз појам
глава и браїи домена ЧОВЕЧЈЕ ТЕЛО (стр. 1)

Извори за јесѣасѣвенички рјечник.

1. Вук Вржевић, Српске народне азамце. Српски збор за год. 1880. — Знак: В.В.
2. С. У. Пеливановић, Нова онивотанска имена из књижевине Србије. Јавор 1880. Др. 18. — Знак: С. У. П.
3. Др. Јосиф Панић, Памце у Србији. Београд 1887. — Знак: П.
4. Др. Јуžo Јаничић, Рјечник хрватскога или српскога језика. Нагреб 1880... — Знак: Ј. Ј.
5. Јуžo Јединаковић, Прилози на фауну околине Карловачке. Jahresbericht der k. k. Oberrealschule in Rakovac für das Schuljahr 1878/79. Agram. 1880. — Знак: Јев.
6. С. У. Пеливановић, Нова Билна имена из збранице околне ишике. Јавор 1881. Др. 1. 5. — Знак: С. У. П.
7. Владимир И. Јовановић, Народни имена и уростуди неких Билних. Јавор 1878. Др. 14. — Знак: В. И. Ј.
8. Јуре Драгичић, Прилози херпетологији хрватској. Нагредак 1881. Др. 17. — 19.
9. Јуре Драгичић, L'astavice. Нагредак 1881. Др. 18. — 16.
10. Колombatović Gjorgje, Osservazioni sugli ucelli della Dalmazia. Settimo programma dell' I. r. scuola reale superiore in Spalato. Spalato 1881. стр. 3. — 19. — Знак: Колomba.
11. Јуринас, И. С. О рибак и драви, Плитвици и Бедњи. Изјавије Кр. велике гимназије и Караџини. И Караџини 1881. стр. 3. — 41. — Знак: Јур.
12. Народне ајесте босанске. Придмљенио Милован Сузичић. Јавор 1880. Др. 18. 19.

Краљевској српској академији наука
у
Београду.

Поклоник Владан Арсенијевић професор српске умет-
ности у Карловцу кажујући 14. октобра ове год.
када је свој тестамент пред свједоцима: проф. Ђокићем
Ђорђевићем и адвокатским конципијентом Ђулијаном Ми-
лушевићем, оставио је потписаноме на бризи своју лекци-
онску и фолклористичку грађу, да је среди и да се отпи-
ше, како би та грађа остала својинам кр. српске академи-
је наука и Београду и како би сестра његова ћица Арсе-
нијевићева, која остаје с двоје најмање жене дјеце без истаје и
сета, добила контрар према свједоштву грађе.
То што је потписао среди и претседао окупљеној грађи, са-
да га је подржети о којој кр. српској академији овај крајник

Извјештај

Од године 1881. потписао је (Ћириловки писмом) пок-
лоник Арсенијевић на мистичке, кавчијске иде тестамент у таквој
облици концептног писма, рече и фазе (а то је је
вредно и гиваве рече и његово рече) из којима
заслужава, а ~~то~~ је плаћао и неким описима свједош-
тва из кр. крајине да му донесе по народу рече,
фазе, заговјетке, пословице, пресме, одговјетке, обичаје,
дјеловања и.т.д. Нешто је од те грађе био само — као што се зна —
и поклоник Ђури Јашићу за Речећ или ил. откогда јест;
ка, он кад је 1882. Јашићу уије, није више само, него је

Nenad B. Ivanović

LEXICOGRAPHIC VIEWS OF VLADAN ARSENIJEVIĆ (1848–1900)
AND THEIR IMPACT ON THE ORIGINS OF CONTEMPORARY
SERBIAN LEXICOGRAPHY

S u m m a r y

In this paper we analyze the manuscript of *Jestastvenički rječnik* (*The Dictionary of Natural History*), compiled by Vladan Arsenijević (1848–1900), a Serbian lexicographer who lived in the second half of the 19th century. Our analysis is carried out from both historiographical and linguistic viewpoints. Compiled at the very end of the 19th century, *Jestastvenički rječnik* had a huge impact on the development of contemporary methods in the area of Serbian descriptive lexicography. Thus, in this paper we analyze both the metalanguage of this dictionary – which comprises methods of lexical classification and categorization, and the lexical material included in the dictionary – which reveals the lexicographer's linguistic views of the lexical system.

Keywords: Vladan Arsenijević (1848–1900), history of lexicography, theory of lexicography, metalanguage, lexical system, hypernymy/hyponymy, synonymy, derivation, idioms.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 393–408

UDK: 811.161.1'373.45

811.161.1'374

COBISS.SR-ID: 54844425

Мария Олеговна НОВАК

Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН,
mariaonovak@gmail.com

Яна Андреевна ПЕНЬКОВА

Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН
penkovajanine@gmail.com

ЭЛЕКТРОННЫЙ СЛОВАРЬ ПОЛОНИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XIV–XVII ВВ.: ФУНКЦИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ КОММЕНТАРИЕВ*

В статье анализируются функции дополнительной историко-культурной информации – отдельной зоны словарной статьи в электронном словаре, который описывает лексику русского языка XIV–XVII вв., заимствованную из польского языка или через его посредство. В эту зону помещаются комментарии о характере письменных источников или о реалиях и понятиях, обозначаемых леммой. Показано, что такой комментарий выполняет не только иллюстративную функцию, но позволяет уточнить семантику и маршрут заимствования.

Ключевые слова: русский язык XIV–XVII вв., электронный словарь, полонизмы, историческая лексикография, историко-культурный комментарий, язык-посредник, маршрут заимствования, польский язык, проста мова.

1. Электронный словарь полонизмов: структура и источники

В настоящее время в Институте русского языка им. В. В. Виноградова Российской академии наук под руководством М. И. Чернышевой

* Исследование проводится при финансовой поддержке РФФИ, грант «Электронный исторический словарь заимствованной лексики в русском языке XI–XVII вв.: грецизмы и полонизмы», №17-29-09113 (руководитель проф. М. И. Чернышева).

создается электронный словарь грецизмов и полонизмов в русском языке XI–XVII вв. Цели словаря – отразить хронологию, тематическое многообразие, семантические особенности, сложный процесс фонетической и грамматической адаптации, маршруты заимствования иноязычной лексики. Данная статья посвящена той части словаря, которая содержит лексику, заимствованную из польского языка.

Если грецизмы появляются уже в древнейших древнерусских письменных памятниках, то полонизмы начинают проникать в русский язык значительно позднее – с XIV столетия, и значительно активизируются в XV–XVII веках (польское влияние продолжается и в XVIII в., однако данный период в указанном словаре не учитывается и не является предметом обсуждения в настоящей работе).

Полонизмы мы определяем широко, включая как прямые заимствования из польского языка, так и слова, пришедшие в русский язык из других языков через польское посредство. Некоторые лексические единицы, формирующие круг общеевропейской терминологии греческого и латинского происхождения, переживают повторное заимствование в русский язык через польское посредство (например, *академия, библиотека, грамматика, история, математика, музыка*). Отдельным «каналом» заимствований из польского языка в русский язык была проста мова – письменный язык Великого княжества Литовского и части Речи Посполитой, широко использовавшийся в деловой и дипломатической коммуникации с Московским княжеством (а впоследствии царством) и называемый также рутенским (Hüttl-Worth 1963; Sobik 1969; Karzarnowicz 2002: 292).

Несмотря на то, что полонизмы в русском языке давно привлекают внимание исследователей (см., например, Соболевский 1903; Смирнов 1910; Kochman 1967; Sobik 1969; Биржакова 1972; Виноградов 1982; Милейковская 1984; Гарбуль 2009; Гарбуль 2014; Золтан 2014; Золтан 2020 и мн. др. работы), изучение этого лексического пласта не теряет актуальности. Многие вопросы, касающиеся маршрутов тех или иных заимствований, остаются не решенными до конца, как и вопрос о роли простой мовы в трансмиссии польской лексики в среднерусский язык XV–XVII вв. (Пенькова *et al.* 2020). Создаваемая база данных позволит по-новому оценить объем и характер польского влияния на лексический фонд русского языка этого периода.

Для создания словника электронного словаря используется как лексика, содержащаяся в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» и его картотеке, так и данные других словарей и научной литературы, опубликованной в России и за рубежом (например, Гарбуль 2009; Гарбуль 2014; Смирнов 1910; Соболевский 1903; Kochman 1967; Kochman 1975a; Kochman 1975b; Kochman 1991; Leeming 1976; Sobik 1969; Witkowski 2006) – с обязательной проверкой в памятниках письменности каждой

цитаты, приводимой в литературе (о необходимости дополнительной верификации цитат, приводимых в словаре В. Витковского и в других исследованиях полонизмов см. (Новак 2018)).

В электронном словаре статьи расположены в алфавитном порядке и включают следующие зоны:

- русская лемма
- польская лемма (или источник деривации для производных)
- морфологические характеристики
- фонетическая вариативность
- морфологическая вариативность
- этимология (включая информацию о языках-посредниках)
- семантика
- дата первой фиксации
- фиксация в исторических словарях русского языка и других восточнославянских языков
- источники и цитаты
- тематические группы
- дополнительная филологическая информация
- дополнительная историко-культурная информация
- связывающие отсылки к другим статьям словаря.

Большинство из перечисленных выше зон словарной статьи являются обязательными. Так, все без исключения статьи содержат информацию о грамматических характеристиках леммы, о семантике, дате первой фиксации в источниках, включая цитату и ссылку на конкретный памятник, а также о принадлежности к той или иной тематической группе. Другие зоны статьи могут оставаться незаполненными. Так, отсутствие информации о фонетической и морфологической вариативности подразумевает, что варианты леммы не зафиксированы в источниках. Незаполненная зона о фиксации в исторических словарях русского и других восточнославянских языков свидетельствует об отсутствии слова в привлекавшихся для составления базы исторических словарях. К необязательным для заполнения относятся также зоны дополнительной филологической и историко-культурной информации. Последние получают наполнение в том случае, когда авторы считают особенно полезным снабдить словарную статью дополнительным комментарием, который не может быть помещен ни в одну из обязательных зон, но содержит потенциально важную для читателя информацию.

Традиция сопровождать словарную статью дополнительной историко-культурной информацией представлена далеко не во всех исторических словарях русского языка. Полноценный комментарий такого рода не предусмотрен ни в Словаре русского языка XI–XVII вв., ни в Словаре

древнерусского языка XI–XIV вв. Напротив, в Словаре обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв. в редких случаях словарная статья может сопровождаться дополнительной информацией, помещенной в квадратные скобки (ср. комментарий к словарной статье *даулбазь* ‘ударный музыкальный инструмент’ СОЛЯМР XVI–XVII, 5: 64). Безусловно, электронный словарь обладает в этом отношении явным преимуществом перед традиционными, поскольку предоставляет гораздо больше возможностей для сопровождения словарных статей дополнительным комментарием, регулярного пополнения их числа и исправления уже имеющихся после публикации в сети.

2. Основная задача статьи

Цель настоящей работы – проанализировать потенциал одной из таких факультативных зон – историко-культурных комментариев, и показать их значение для историко-лексикографических описаний рассматриваемого периода и последующих историко-лексикологических исследований. Попытаемся раскрыть познавательную ценность историко-культурного комментария для лингвистического исследования на конкретных примерах из базы данных словаря.

3. Типы историко-культурных комментариев

По характеру содержащейся информации и выполняемой функции историко-культурные комментарии можно разделить на два основных типа: комментарий о тех или иных особенностях письменного источника, цитируемого в словарной статье, и информация относительно денотатов, т.е. конкретных исторических реалий или понятий, обозначаемых заголовочным словом. Далее комментарии, раскрывающие те или иные особенности источника, мы будем называть комментариями *первого типа*, а информацию о реалиях или понятиях – комментариями *второго типа*.

3.1. Комментарии первого типа

Комментарий первого типа призван обратить особое внимание читателя на те или иные особенности цитируемого источника. К ним может относиться личность автора или некоторые факты его биографии (происхождение, учебное заведение, в котором он учился, и т.д.), локализация источника, особенности языка (например, признаки интерференции с простой мовой) или перевода – все, что раскрывает принадлежность текста к корпусу, связанному с землями или традициями Польско-Литовского государства или Юго-Западной Руси.

Одним из примеров комментария такого типа служит указание на особый характер письменного узуса (к примеру, использование нестандартных смешанных языковых форм), отраженного в источнике. Составление такого комментария требует подробного знакомства авторов словарной статьи с цитируемым памятником, что оказывается принципиально важным именно для польской части словаря. Такой анализ источников позволяет уточнить маршрут заимствования, предложив дополнительное обоснование для этимологии и роли польского и рутенского языков как посредников, что исключительно важно для заимствований из родственного языка, когда собственно лингвистических данных для этимологизации оказывается недостаточно. Кроме того, анализ источников позволяет выявить среди них особую группу с нестандартными типами узуса, которые зачастую служат своеобразным «буфером» или «трамплином» для трансмиссии лексемы из одного языка в другой. Проиллюстрируем сказанное на конкретном примере.

3.1.1. Письменный узус княгини Елены Ивановны

Обратимся к словарной статье *распамятоватися*. В ней полонизм *распамятоватися* (ср. старопольск. *rozpamiętać się* ‘поразмислить’) иллюстрируется следующими цитатами: «*Помысль и роспомятуйся, государю отче, и умилосердись* (Пис. кор. Ел. к кн. Ив. Вас.) ААЭ I, 104. 1503 г. *Розпамятуйся, Бога ради*. Там же, 105» Статья снабжена историко-культурным комментарием, который раскрывает исторический контекст и особенности идиолекта автора этого документа и сформулирован следующим образом: «В письме великой княгини Елены Ивановны (супруги великого князя Литовского и короля Польши Александра Ягеллончика (польск. *Aleksander Jagiellończyk*), дочери великого князя Ивана Васильевича III) к отцу, матери и братьям. Письмо насыщено восточнославянскими и полонизмами».

Несмотря на свою краткость, комментарий в сжатой форме содержит информацию, которая может стать потенциально важной для читателя и исследователя, использующего словарь как источник материала. Из этого комментария можно получить следующие сведения:

а) об авторе цитируемого в словарной статье текста – историческом персонаже – Елене (Олене) Ивановне, дочери великого князя московского Ивана III и супруге польского короля Александра;

б) о связях автора как с Московской Русью (происхождение), так и с Великим княжеством Литовским (место составления документа) и историческом контексте эпохи;

в) об особенностях ее письменного узуса, обусловленных взаимодействием двух языковых сред.

3.1.1.1. Исторический контекст составления документа

Княгиня Елена Ивановна была довольно заметной фигурой в непростых русско-литовских отношениях конца XV – начала XVI в. Ее бракосочетание с литовским князем Александром в 1494 году (как гарантия перемирия после первой русско-литовской войны) упоминается в летописях. При этом Волынская краткая летопись XVI в. сообщает о нем протокольно-сухо: «Приведоша дочку великаго князя московскаго Ивана Васильевича за великаго князя Александра литовскаго княжну Олену февраля 15, за неделю пред мясопусты...» (ПСРЛ 35: 122). «Кройника литовская и жмойтская» XVII в., написанная «диалектом руским» (ПСРЛ 32: 3), то есть на простой мове, романтизирует сватовство Александра и образ княжны-невесты: «А гды еѣ обачили послы, розумѣли, же аггел в тѣле людском, а задумѣвшись пенкности, станули як вритыи» (ПСРЛ 32: 96) ‘А когда ее увидели послы, то поняли, что [это] ангел в человеческом теле, и изумившись [ее] красоте, стали как вкопанные’.

На этот брак возлагали определенные надежды обе стороны: Литва рассчитывала, что династический союз поможет избежать войны с Московским государством и остановит переход под контроль последнего восточных территорий ВКЛ; отец Елены князь Иван III, напротив, стремился укрепить свои позиции и позиции православной церкви в Литве. Однако отношения не улучшились, и в 1500 году началась вторая русско-литовская война (Кром 2010: 107–111). Елене Ивановне при этом приходилось испытывать давление со стороны католического духовенства и окружения мужа (Флоря 2008).

Письмо Елены Ивановны, написанное родственникам (приписки матери и двум братьям представляют собой краткие вариации пространного письма к отцу) в Вильне в начале января 1503 года – документ дипломатического характера, цель которого – уладить военный конфликт между польским королем и московским князем (в том же году между Москвой и Литвой было заключено перемирие, ср. (Кром 2010: 139)). По этой причине письмо написано не только с личных позиций, но и манипулятивно; Елена умоляет отца ради любви к ней прекратить войну, подчеркивая, что в Литве видят причину конфликта именно в ней: «вся вселеннаа... толко на мене вопіеть, чтожъ тое кровопролитье никимъ не точится, толко моимъ въ Литву приходомъ» (ААЭ I: 106, по рукописи XVI в.).

3.1.1.2. Языковые особенности письма

В письме отражен нестандартный смешанный узус, включающий на всех языковых уровнях как элементы восточнославянские и церковнославянские, так и польско-рутенские. Во-первых, обнаруживается ряд восточнославянизмов.

На уровне фонетики это многочисленные случаи полногласия -оро-, -ере-, -оло-: *городомъ, волостемъ, въ соромоту, стороне, полонъ, передкомъ* ‘предкам’, *здорового* и др.; рефлексy смягчения согласных: *чюжой, не мочно, помочью, дочи, даючи, хотячи, припоминаючи* (подобные формы причастий употребляются в письме регулярно, альтернативных книжно-славянских форм типа *даючи* не обнаружено); восточнославянский рефлекс начала слова: *Олена*; в написании приставки наблюдаются вариации: *розумью / разумѣти, розгнѣвался / разгнѣвался*.

На уровне морфологии в родительном падеже у единиц адъективно-го склонения женского рода регулярно употребление окончаний *-oe / -ee* (из *-oѣ / -eѣ*): *съ первое ласки, съ тяжкое жалости, своее святое Греческое церкви, сестры твоее, до смерти моее, грамоты своее* *докончал(ѣ)ные*; в родительном падеже у адъективов мужского рода окончания *-ого*: *здорового, счастливого, веселого, великого*. В первом лице перфекта используется связка *есми*, характерная для древнерусского делового узуса (Молдован 2020): *послала есми, все есми слово твое правила, есми ни в чемъ не выступила*.

На уровне синтаксиса выделяются не книжная конструкция с повтором предлога (*въ вѣрѣ въ греческой*) и регулярное употребление дискурсивной частицы *деи* при передаче чужой речи¹: *А коли деи Богъ не погубить; а коли бы деи ее любить, не чинилъ бы того; какъ деи она въ Литву пришла, такъ все лихо дѣется; коли бы деи она того не хотѣла, николи бы дѣи того не было*.

Также в письме Елены Ивановны употребляется формула *челомъ бити*, характерная для восточнославянского делового узуса, и связанное с ней существительное *челобитье*.

Влияние церковнославянской книжной традиции менее заметно. Оно проявляется в единичных фактах орфографии (зияние, связанное со вторым южнославянским влиянием в русской письменности: *твоя, королеваа, вселеннаа, братья*). В пассажах, посвященных церковным делам, используется книжная лексика, в том числе композиты, а также грамматические формы, принадлежащие книжной традиции: «...*церквямъ Божьимъ благостояние и святителемъ греческаго закона мирное совокупление, и на обѣ стороны за вась государей богомолье, и всимъ греческаго и латинского закону радость, и мнѣ великое въ вѣрѣ въ греческой потвержение*» (ААЭ I: 106).

Кроме того, в письме использованы некоторые формулы книжного характера, указывающие на знание автором библейских текстов, на-

¹ Несмотря на то, что частица *dzie* известна и в польском языке, в старопольских памятниках она употреблялась нечасто и не использовалась в деловой документации (SS II: 253), поэтому нет никаких препятствий считать дискурсивную частицу *дѣи* признаком восточнославянской традиции деловой письменности.

пример: «...а мое бы скорбное сердце утѣшилось и плачь на радость премѣнился» (ср. Пс. 29, 12: «Обратилъ еси плачь мой, в радость мнѣ. растрѣзалъ еси врѣтище мое, и преподася мѣ еси веселіемъ»); «...бы мое печальное сердце на радость премѣнилось, а враговъ бы моихъ уста заградилась» (ср. Пс. 106, 42: «Оузрѣ правіи и възвеселатса, и всако безаконіе заградить оуста своа»²). Люди, по мнению княгини, недостойные доверия ее отца, называются в ее письме именами библейских персонажей: «другий Июда» ‘второй Иуда’ и «вторыи Каинове» ‘вторые Каины’.

Элементы, связанные с польско-рутенским или только с рутенским языковым влиянием, также обнаруживаются на разных языковых уровнях. К кругу лексических и семантических полонизмов (с вероятным рутенским посредничеством) можно отнести такие словоформы, как *матка*³ ‘мать’, *накъ* ‘если’, *пожиточномъ* (ср. польск. *pożyteczny* ‘полезный’), *панове рада* ‘королевский совет’, *заховаль* ‘сохранил’, *щкоты* (ср. польск. *szkody* ‘убытки, ущерб’), *вал(ь)ка* ‘война’, *передь кровными государя моего* (ср. польск. *krewnymi* ‘родственниками’), *навидѣти* (ср. старопольск. *nawidzieć* ‘испытывать симпатию, любить’), *обмовляеть* (ср. польск. *obmawiać* ‘оговаривать’), *зрадцы* ‘предатели’ (ср. старопольск. *zdradca*⁴, совр. польск. *zdrajca* ‘предатель’; в последнем случае использован поясняющий синоним: *изменники бы зрадцы*), условный союз *если*, который в великорусской письменности появляется не ранее второй половины XVI в. (ср. старопольск. *jestli*). Семантическим полонизмом можно считать словоупотребление *покой* в знач. ‘мир’. Словоформа *канцлера* (ср. польск. *kanclerz* из нем. *Kanzler*) свидетельствует о фонетическом освоении европеизма с сохранением мягкости, представленной у польского и рутенского вариантов.

На морфосинтаксическом уровне в письме встречаются следующие явления, отражающие влияние польско-рутенского узуса:

если накъ буду не выступила – здесь наблюдается не характерное для делового языка Московской Руси употребление формы второго будущего в контексте с условным союзом, которое, напротив, типично для делового узуса Великого княжества Литовского (см. Пенькова 2012; Пенькова 2020);

² Псалтирь цитируется по Геннадиевской Библии 1499 года (ГИМ, Син 915, 1002 л.).

³ Существительное *матка* обычно и для русских деловых и летописных текстов, см. (СлРЯ XI–XVII 9: 45–46), однако в данном тексте оно маркируется тем, что относится только к свекрови Елены, тогда как свою собственную мать автор письма называет *мати*.

⁴ В электронной базе данных *Słownik polszczyzny XVI wieku* фиксируется также вариант *zradca*, который лучше соотносится с древнерусским источником (см. <http://spxvi.edu.pl/indeks/szukaj/?tryb=0&q=zradca&typ=&porzadek=0>)

rada слышу, rada быхъ слышала – сочетание адъектива *rad* с личными формами глагола, в значении ‘охотно делать что-либо’ было характерно для старопольского языка (см. SS VII: 420);

люба ль наки я старой королевой ‘старой королеве’ *свекрови своей* – налицо словоизменение по образцу польского притяжательного прилагательного: *król* → *królowa*, (кому?) *królowej*;

жоны вдовами, дѣти сиротами – конструкция с творительным предикативным и нулевой связкой, распространявшаяся в среднерусском языке под влиянием польского языка (см. Moser 1994: 67–68).

Таким образом, в форме сжатого комментария сформулированы важные наблюдения над характером самого источника. Очевидно, что такой комментарий выполняет не просто иллюстративную функцию, но указывает на один из возможных путей распространения полонизмов и рутенизмов, расширяя наши представления о взаимодействии «московского» и «литовского» в деловом письменном узусе. Кроме того, такие смешанные типы узуса, выявленные при комментировании словарных статей, могут стать в дальнейшем предметом отдельного социолингвистического исследования, поскольку подробно на материале ранних текстов не изучались (о современных типах гибридной смешанной русско-белорусской речи см. (Хентшель 2017)).

3.1.2. Источник и маршрут заимствования

Еще одним примером историко-культурного комментария первого типа может служить дополнительная информация к словарной статье *зегарь*: «зафиксировано дважды в текстах, так или иначе связанных с Юго-Западной Русью: в Описи вещей Епифания Славинецкого (Мат.арх.сл. III, 25), выходца из Киево-Печерской лавры, а также в рукописном «западнорусском» Славяно-латинском словаре (собрание Барсова № 2313, ГИМ)». Указание на характер источников позволяет авторам снабдить словарную статью дополнительными свидетельствами в пользу польско-рутенского посредничества при заимствовании и тем самым уточнить точку зрения М. Фасмера, который не отразил в своем «Этимологическом словаре русского языка» этап рутенского посредничества, сочтя лексему *зегарь* заимствованием только через польский из ср.-в.-н., нов.-в.-н. *seiger* ‘песочные или водяные часы’ (Фасмер 1986, 2: 91).

Единственный вариант фонетической адаптации этого слова в среднерусских источниках совпадает с одним из вариантов, представленных в польском (SS XI: 310 – *zegar* 1500), в староукраинском (СУМ: 214 – *зегарь* 1627) и старобелорусском (КГСБМ: 277 – *зекгарь* 1593), что не позволяет лингвистическими методами выявить язык-посредник. В то время как собственно лингвистических данных для точной этимоло-

гизации оказывается недостаточно, именно комментарий дает дополнительное обоснование тому, что лексема *zegarь* была заимствована через рутенское посредство.

Рассмотрим еще один пример историко-культурного комментария, который позволяет уточнить и подкрепить лингвистические данные об этимологии и маршруте заимствования дополнительными экстралингвистическими. К статье *альть* в словаре дан следующий комментарий: «Термин впервые употребляется в сочинениях Николая Дилецкого, музыканта-теоретика украинского происхождения, обучавшегося в Западной Руси (в Вильне). Впервые музыкальный трактат был написан им на польском языке, а впоследствии переведен на церковнославянский. Польский оригинал не сохранился». Комментарий, с одной стороны, указывает на оригинал перевода, а с другой – на происхождение автора, тем самым свидетельствуя о большей вероятности того, что лексема *альть* была заимствована через польско-рутенское посредство. В этимологическом словаре при этом указывается на возможность как немецкого, так и польского источника этого заимствования: «Из нем. Alt или польск. (<нем.) alt, далее из итал. alto (лат. altus ‘высокий’) в знач. ‘низкий женский голос’ < ‘высокий мужской голос’ (Аникин 2007, 1: 181)». Информация, приведенная в качестве историко-культурного комментария, позволяет с большей уверенностью считать лексему *альть* в русском языке полонизмом.

3.2. Комментарии второго типа

Как уже было сказано выше, историко-культурные комментарии второго типа сообщают дополнительную информацию о денотатах, т.е. реалиях или понятиях, обозначаемых леммами. При этом их функция также может быть не только иллюстративной. Покажем это на некоторых примерах.

3.2.1. Время и место появления реалии

Одним из примеров комментариев второго типа может служить дополнительная историко-культурная информация к словарной статье *аптека*: «Первая аптека в Москве (царева – только для царского двора) появилась в 1581 г., а в Пинске и Бресте – соответственно в 1561 и 1566 гг., в Польше – в 1281 г. (Аникин 2007, 1: 249)».

Данный комментарий позволяет пользователю словаря узнать не только о времени появления первой аптеки в Московском государстве, но и проследить маршрут заимствования самой институции с Запада на Восток – через литовские земли. Эта хронология хорошо соответствует и данным источников об употреблении слова *аптека* (в различных вариантах его фонетической адаптации, свидетельствующих о польском

посредстве), несколько опережая появление самого института, поскольку одна из наиболее ранних фиксаций отмечена в Травнике Любчанина, переведенном с нижненемецкого в 1534 году (об этом источнике см. (Исаченко 2009)). Более ранний пример из Геннадиевской Библии 1499 г. (*апотека*) для нас не показателен, так как отражает латинизированный вариант этого имени существительного (ср.-лат. *apotheca*, см. Аникин 2007, 1: 249).

Другим примером может служить дополнительная историко-культурная информация к словарной статье *морзь* (мера земельной площади): «Встречается только в смоленских документах. Нем. *Morgen* ‘утро’ как мера означало земельную площадь, которую можно было обработать за утро (с восхода солнца до завтрака). Мера была распространена на территориях Украины и Белоруссии, она входила в государственную систему мер Великого княжества Литовского, где равнялась 0,71 га (Романова 2017: 165)».

Этот комментарий можно рассматривать двояко: и как комментарий первого типа (указание на функционирование лексемы в ограниченном круге источников – только в смоленских документах, т.е. территориях, некогда входивших в состав Литовского государства), и как комментарий второго типа (указание на распространение самой меры на территории Великого княжества Литовского).

В этимологическом словаре М. Фасмера однозначного решения относительно этимологии и языка-посредника не предлагается: «Через польск. *morę* или прямо из нем. *Morgen*» (Фасмер 1986, 2: 652). Однако информация, приведенная в комментарии, цитирующем в этом случае «Объяснительный словарь старинных русских мер» Г. Я. Романовой, показывает читателю, что, опираясь на ограниченное распространение этого слова в источниках, с одной стороны, и на информацию о территории распространения самой мерной единицы, с другой, наиболее предпочтительно говорить о заимствовании через польско-рутенское посредство.

3.2.2. Уточнение семантики заимствования

Другая разновидность комментариев второго типа позволяет снабдить читателя не только информацией энциклопедического характера, но и предложить уточнение к существующим лексикографическим описаниям. Проиллюстрируем эту функцию комментариев на примере словарной статьи *рокошь*. Статья сопровождается дополнительной историко-культурной информацией следующего содержания: «В 1526 году в Венгрии начались волнения венгерской знати в области, называемой Ракош, недалеко от Пешта. Общая граница и вековые отношения Польши с Венгрией, схожая конституционная система и династические связи венгерской и польской королевских династий стали причиной того, что

венгерские беспорядки оказали сильное влияние на умы польской знати. <...> Съезды рокошан означали не бунт подданных, а вооруженную оппозицию против королевской власти; эту оппозицию рокошане считали «последней защитой каждой свободной республики (Rzeczypospolitej)». Zygmunt Gloger. Encyklopedia staropolska ilustrowana, Warszawa, 1903. Т. 4. S. 175–176. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska/Rokosz (перевод М. О. Новак)».

При этом полонизм *рокошь* толкуется в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» только как ‘бунт, мятеж’ (СлРЯ XI–XVII 22: 211). Однако анализ исторического контекста и истории слова в польском языке позволяет выявить в польском исходное значение ‘оппозиционное собрание’. Если мы обратимся к конкретным цитатам, которые приведены в СлРЯ XI–XVII и в электронном словаре, то обнаружим, что в среднерусских памятниках у полонизма *рокошь* также представлены оба значения: исконное ‘оппозиционное собрание’ (1) и производное ‘бунт, мятеж’ (2):

(1) 1607 год: ...у насъ ныне **рокошь**, съѣздъ всей земль людемъ, и король ныне на **рокоше**. ... Да проводывали посланники у приѣзжих и у приставовыхъ людей, что на **рокоше** меж себя в згоде или меж ихъ рознь (Памятники 1912: 303);

(2) 1611 год: Литовские люди многие на короля жъ **рокошь** поднимають, хотять его с королевства ссадить (СГГД 1819: 548).

Внести и обосновать соответствующие уточнения к семантике позволяет именно историко-культурный комментарий.

4. Выводы и перспективы

Как видно из представленного обзора, в электронном словаре заимствованной лексики историко-культурные комментарии выполняют не только иллюстративную функцию. Особое значение они приобретают именно для польской части словаря, поскольку дополняют и уточняют собственно лингвистические данные, позволяя установить или скорректировать этимологию и маршрут заимствования, уточнить семантику лексических единиц, выявить особый круг источников с интерференцией и особыми идиолектами.

Вне всякого сомнения, одной из задач дальнейшего развития словаря должно стать расширение числа историко-культурных комментариев. С одной стороны, это позволит выявить особый корпус источников смешанного узуса, привлечь внимание исследователей к конкретному кругу авторов и обстоятельствам, сформировавшим их индивидуальный узус. С другой стороны, это внесет вклад в наши знания о роли польского языка как посредника, поскольку лингвистические данные смогут найти дополнительную поддержку в экстралингвистических сведениях.

Литература

- Биржакова, Елена Эдуардовна, Людмила Анатольевна Войнова, Лидия Леонтьевна Кутина. *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования*. Ленинград: Наука, 1972.
- Виноградов, Виктор Владимирович. *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.* Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Высшая школа, 1982.
- Гарбуль, Людмила Павловна. *Семантические полонизмы в русском приказном языке первой половины XVII века*. Вильнюс: Издательство Вильнюсского университета, 2009.
- Гарбуль, Людмила Павловна. *Лексические полонизмы в русском приказном языке первой половины XVII века*. Вильнюс: Издательство Вильнюсского университета, 2014.
- Золтан, Андраш. *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Москва: Индрик, 2014.
- Золтан, Андраш. „Взаимодействие двух «русских» канцелярских языков (литовского и московского) в XV–XVI веках“. В: I. Э. Багданович [і інш.] (ред.). *Актуальныя аспекты беларусістыкі. Матэрыялы VI Міжнароднага кангрэса беларусістаў* (Мінск, 27–29 мая 2015 года). Мінск: Кнігазбор, 2020, 19–28. (Беларусіка = Albaruthenica; кн. 40).
- Исаченко, Татьяна Александровна. *Переводная московская книжность. Митрополичий и патриарший скрипторий XV–XVII вв.* Москва: Пашков дом, 2009.
- Кром, Михаил Маркович. *Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.* 2-е изд., доп. Москва: Квадрига, 2010.
- Милейковская, Галина. *Польские заимствования в русском литературном языке XV–XVIII веков.* (Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej 7). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1984.
- Молдован, Александр Михайлович. „Вариативность связки 1 л. мн. ч. в древнерусской письменности“. В: Г. И. Кустова, А. А. Пичхадзе (ред.). *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*. Выпуск 1(23). *Грамматические процессы и системы в синхронии. Памяти Андрея Анатольевича Зализняка*. Москва: ИРЯ РАН, 2020, 182–197.
- Новак, Мария Олеговна. „Электронный словарь полонизмов в русском языке XI–XVII вв.: критика источников“. В: К. Р. Галиуллин, Е. А. Горобец, Э. А. Исламова (ред.). *Научное наследие В. А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы: тр. и матер.*: в 2 т. Т. 1. Казань: Издательство Казанского университета, 2018, 164–167.
- Пенькова, Яна Андреевна. *Финитные образования от основы буд- в языке памятников русской письменности XII – первой половины XVI вв. (морфология, семантика, синтаксис)*. Дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 2012.
- Пенькова, Яна Андреевна. „Предбудущее в деловом языке Великого княжества Литовского“. *Slověne, International Journal of Slavic Studies* 9/2 (2020): 170–191.
- Пенькова, Яна Андреевна, Александра Евгеньевна Соболева, Мария Олеговна Новак. „Цвак на полчетвертак: об одном полонизме в составе идиомы

- XVII в“. *Die Welt der Slaven, Internationale Halbjahresschrift für Slavistik* 65/1 (2020): 214–224.
- Смирнов, Николай. „Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху“. В.: *Сборник Отделения русского языка и словесности*, 88/2. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1910.
- Соболевский, Алексей Иванович. *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1903.
- Флоря, Борис Николаевич. „Елена Иоанновна“. В: *Православная энциклопедия*. Т. 18. Москва: ЦНЦ «Православная энциклопедия», 2008, 307–309.
- Хентшель, Герд. „Белорусско-русская смешанная речь («трасянка»): 11 вопросов и ответов“. *Русский язык в научном освещении* 33/1 (2017): 209–250.
- Hüttl-Worth, Gerta. *Foreign Words in Russian. A Historical Sketch, 1550–1800*. (University of California Publications in Linguistics, 28). Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
- Karzarnowicz, Jarosław. „«Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim», Wiesław Witkowski, Kraków 1999: recenzja“. *Acta Polono-Ruthenica* 7 (2002): 290–293.
- Kochman, Stanisław. *Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
- Kochman, Stanisław. *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII wieku: słownictwo*. Opole: Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1975a.
- Kochman, Stanisław. *Polonica w leksykografii rosyjskiej XVII wieku*. Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975b.
- Kochman, Stanisław. „Niezauważone polonizmy w rosyjskiej terminologii dyplomatycznej (XVI–XVII w.)“. *Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział II Języka i Literatury Seria B*, 23 (1991): 29–35.
- Leeming, Henry. *Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696 (Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego)*. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1976.
- Moser, Michael. *Der prädikative Instrumental. Aus der historischen Syntax der Nordostslavischen. Von den Anfängen bis zur petrinischen Epoche*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 1994.
- Sobik, Maria-Eva. *Polnisch-russische Beziehungen im Spiegel des russischen Wortschatzes des 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Meisenheim am Glan: Hain, 1969.

Словари и источники

- ААЭ I – *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией Императорской Академии наук*. Том первый. 1294–1598. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836.
- Аникин, Александр Евгеньевич. *Русский этимологический словарь. Вып. 1 (а – аяюшка)*. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2007.
- Геннадиевская Библия 1499 г. ГИМ, Син 915, 1002 л.

- КГСБМ – *Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Склад. А. М. Булыка. Мінск: Беларуская навука, 2015.
- Памятники 1912 – „Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. IV. 1598–1608 гг.“. В: *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*. Т. 137. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1912.
- ПСРЛ 32 – *Полное собрание русских летописей*. Том тридцать второй. Хроники: *Литовская и Жмойтская, и Быховца*. Летописи: *Баркулабовская, Аверки и Панцырного*. Москва: Наука, 1975.
- ПСРЛ 35 – *Полное собрание русских летописей*. Том тридцать пятый. Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука, 1980.
- Романова, Галина Яковлевна. *Объяснительный словарь старинных русских мер*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2017.
- СГГД 1819 – *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел*. Часть вторая. Москва: Типография С. И. Селивановского, 1819.
- СлРЯ XI–XVII – *Словарь русского языка XI–XVII вв*. Вып. 9 (М). Гл. ред. Ф. П. Филин. Москва: Наука, 1982. Вып. 22 (*Раскидатися – Рященко*). Гл. ред. Г. А. Богатова. Москва: Наука, 1997.
- СОРЯМР XVI–XVII – *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв*. Вып. 5 (Да – Дотянуть). Ред. О. С. Мжельская. Санкт-Петербург: Наука, 2012.
- СУМ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст*. Вип. 11 (затрачене – злечитисѧ). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004.
- Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Т. 2 (Е – Муж) / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1986.

*

- SS – *Słownik staropolski*. Stanisław Urbańczyk (red.): Т. II, zeszyt 4(10) (Dworowy – Dziewica). Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957. Т. VII, zeszyt 1(41) (Póć – Przaśnice). Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973; Т. XI, zeszyt 4(72) (Zawity – Zeskwarzyć). Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1998.
- Witkowski, Wiesław. *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*. Wyd. II, rozszerzone. Kraków: Universitas, 2006.

Maria Olegovna Novak
Yana Andreevna Penkova

E-DICTIONARY OF POLONISMS IN 14TH–17TH CENTURY RUSSIAN:
THE ROLE OF HISTORICAL AND CULTURAL COMMENTARY

S u m m a r y

The article analyzes the functions of additional historical and cultural information designed as a separate zone in an electronic dictionary, which describes the vocabulary of the Russian language of 14th–17th centuries, borrowed from or through the Polish language. This zone comments on the types of written sources or the realities and concepts indicated by a lexeme. Such commentaries both accomplish an illustrative function and clarify loanwords' semantics and borrowing routes.

Keywords: 14th–17th century Russian language, e-dictionary, Polish loanwords, historical lexicography, historical and cultural commentary, mediating language, borrowing route, Polish language, Ruthenian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 409–422

UDK: 811.161.1'373

811.161.1'366

COBISS.SR-ID: 54785545

Софья Ивановна ИОРДАНИДИ

Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, Москва

siordanidi@yandex.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ ИСТОРИКО- СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО СЛОВАРЯ РУССКИХ МОРФЕМ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ И ЛЕКСИКОГРАФИИ

Целью статьи является обсуждение давно назревшей проблемы – необходимости создания исторического деривационного словаря русских морфем (префиксов, суффиксов, интерфиксов) периода XI–XVII вв. на материале исторических словарей, отдельных изданий памятников, отдельных исследований и различных электронных ресурсов. В заключительной части работы предлагается пробная словарная статья, посвященная подробному описанию дериватов с суффиксом *-ун-*.

Ключевые слова: исторический деривационный словарь, морфема, период XI–XVII вв., издание памятников, электронный ресурс, пробная статья.

Предварительные замечания

История русских словообразовательных словарей насчитывает несколько столетий. В предлагаемом кратком обзоре представлен перечень и анализ принципов составления наиболее значимых для развития словарного дела деривационных штудий XVIII–XX в.: Гельтергоф Ф. (1771); Словарь Академіи Россійской (1789–1794); Калайдович И.Ф. (1824); Рейф Ф.И. (1835–1836); Шимкевич Ф.С. (1842). Словари структурированы по принципу словообразовательных гнезд. Однако «гнездовой» способ представления лексикографического материала базируется на различных принципах. Так, например, Словари Ф.С. Шимкевича и Ф.И.

Рейфа отличаются друг от друга по многим параметрам: целью, объемом материала, основополагающими «пособиями», на которые ориентированы авторы, различной трактовкой изменений отношения между отдельными словами и т.д.

Во второй половине XX в. вновь начинается интенсивная разработка деривативных гнезд, начавшаяся с известного словаря А.Н. Тихонова (1985). Последовавший за этим словарем целый ряд построенных по этому же принципу словарных штудий (в том числе А.И. Кузнецовой, Т.Ф. Ефремовой и И.А. Широшова), при всех их достоинствах, не свободны от разнобоя в распределении лексем по словообразовательным гнездам. Не так давно вышел в свет словарь В.В. Лопатина и И.С. Улуханова, посвященный, по словам авторов, «...описанию каждой из словообразовательных морфем – каждого из суффиксов, префиксов, постфиксов, интерфиксов во всей совокупности их свойств и правил образования с этими морфемами» (2016: 5). Но до сих пор в обширной библиотеке деривационных словарей нет еще русского историко-словообразовательного словаря.

Предлагаемая вниманию читателей статья посвящена обсуждению возможности создания первого русского деривационного словаря XI–XVII вв. В настоящее время это сложная, но вполне осуществимая задача. Выходят в свет фундаментальные академические словари (СДРЯ XI–XIV¹; СРЯ XI–XVII), представляющие огромный материал древнерусских и среднерусских источников. Хотя работа над словарями еще продолжается, большая часть материала уже издана (в последнем выпуске СДРЯ, т. 12, это **соу – съотьходьнь**; в т. 31 СРЯ – **убивание – улокъ**); есть и доступные словарные картотеки. Материалом словаря может служить также весь арсенал многочисленных изданий памятников XI–XVII вв. различного характера, Национальный корпус русского языка и другие электронные ресурсы; словари этимологические, старославянские, диалектные, современные и специальные. Как справедливо заметил О.Н. Трубачев, «...трудно мыслить историю образования слов в каком-то самостоятельном отрыве от исторической лексикологии нашего языка» (1994: 28). И.С. Улуханов справедливо полагает, что «в настоящее время наиболее перспективным кажется максимальное сближение исторического словообразования с исторической лексикологией. Историческое словообразование не может обойтись без детального историко-лексикологического исследования мотивированных слов в их соотношении с мотивирующими» (2012: 108).

¹ Сокращения источников соответствуют принятым в СДРЯ XI–XIV и СРЯ XI–XVII вв.

Как видно из вышеизложенного, предлагаемый проект начнется не с чистого листа. Наличествует огромный массив дериватологических исследований праславянского и славянских языков, в том числе русского. Достаточно вспомнить классические поморфемные описания праславянской словообразовательной системы В. Вондрака, А. Мейе, А. Вайана, Ф. Славского и исторические описания аффиксов различных славянских языков. Особого внимания специалистов заслуживает прекрасная книга В. Кипарского «Historische Grammatik der russischen Sprache: Die Entwicklung des Wortschatzes», в которой представлено достаточно подробное описание русского словообразования с попыткой, как отметил О.Н. Трубачев, «его хронологии и стратификации» (Там же). В. Кипарский поставил своей целью дать краткое описание каждой из морфем (приставок, суффиксов), фигурирующих в представленном им материале, а также способов словосложения. Подробный перечень работ по праславянскому и славянскому словообразованию представлен в монографии Х. Бирнбаума (1986). Русская историческая дериватология находит отражение в ряде монографий наших и зарубежных ученых (Ю.С. Азарх, Ж.Ж. Варбот, Т.И. Вендиной, Л.Л. Гумецкой, Н.П. Зверковской, Е.С.Кубряковой, В.М. Маркова, Г.А. Николаева, И.С. Улуханова, В.Н. Хохлачевой, И. Борыща, М. Войтылы-Швежовской, Х. Гайера, Х. Йелитте, Х. Кайперта, Д. Флеминга, М. Форгаши, Л. Шнайдера и мн. др.). Наличие большого количества штудий такого рода предопределяет возможность создания не просто исторического, а историко-этимологического толкового словаря русских морфем. Разумеется, это работа не для одного автора, но заинтересованный коллектив энтузиастов мог бы выполнять это исследование поэтапно в заранее намеченные сроки. Я представляю себе этот словарь как «толковый», имея в виду всестороннее описание аффиксов, начиная с праславянского периода до конца XVII в.

Но прежде следует коротко остановиться на некоторых актуальных вопросах теоретического плана, которые относятся к числу дискуссионных, и уже не раз обсуждались многими специалистами. Речь идет о роли синхронии и диахронии в процессе создания деривационных штудий². Как мне представляется, наиболее четко, я бы даже сказала, жестко, эта проблема была поставлена и разрешена в уже упомянутой работе О.Н. Трубачева («Синхрония, диахрония – und kein Ende... (маргиналии по по русскому историческому словообразованию»). Доклад на эту тему был впервые прочитан на конференции по истории языка и диалектологии в Яропольце осенью 1989 г., а потом опубликован в сборнике «Ис-

² Абсолютное разграничение синхронии и диахронии, начавшееся с известного постулата Ф. де Соссюра (1977: 123–128), оставляет в стороне необходимость дать «описание того, что есть...», долженствующее «быть описанием того, как это стало...» (Grzegorzcykova, Puzynina 1959: 250).

следования по историческому словообразованию», М., 1994, с. 16–28. Однако раньше статья на эту тему была напечатана в журнале «Slavia» (1993, гошп. 62). И, наконец, в 2004 г. появилась последняя публикация этой работы в первом томе сочинений О.Н. Трубачева по этимологии и лексикологии. Уже этот факт свидетельствует о теоретической важности работы для дискуссий по глубинным проблемам словообразования. Здесь представлено не только четкое изложение сущности понятий синхронии и диахронии применительно к дериватологии, но и программа действий в словарной работе – декларация интегрированного метода, который демонстрирует «неактуальность и искусственность противопоставления синхронного и диахронического словообразования, которое и так уже никого не устраивает» (Трубачев 1994: 20). Вместе с тем ученый подчеркивает, что «синхронное словообразование есть ни что иное, как функциональный аспект словообразования вообще, и что словообразование едино, и, как таковое, оно по преимуществу исторично» (Там же: 17). И еще: «... Щербой замечено, что с л о в а р ь – э т о к о м п р о м и с с (разрядка автора – *С.И.*). В словарной практике, в том числе в практике специальной исторической, этимологической лексикографии, мы на каждом шагу привыкли ценить описание фактов лексики и словообразования. Комплексное, корректное описание употребления и значения слов уже содержит в себе предпосылки реконструкции, то есть операции сугубо диахронической... Тем самым размывается граница, отделяющая резко синхронию от диахронии, описание от реконструкции. Одно от другого отграничивать – напрасный труд... Вообще – если смотреть на вещи широко... то делается ясной условность границ между дисциплинами. Всякая синхрония при ближайшем рассмотрении сползает в диахронию» (Там же: 19). Увлечшись цитированием пограммной статьи О.Н. Трубачева, не могу пропустить еще одну его глубокую мысль: «Если «строгость» метода (иначе – «чистота» метода) вступит в коллизию с шириной охвата данных языка, мы предпочитаем широту. Любой метод не безграничен... нужно от каждого метода брать лучшее и не пугать жупелом эклектизма ни себя, ни других, помня, что сложность языковых явлений... превосходит возможности любого метода» (Там же: 20). Необходимую связь синхронии и диахронии подчеркивают многие современные исследователи. Так, В.А. Плунгян отмечает: «... оказался преодолен негласный запрет на использование данных истории языка при синхронном анализе... полное описание языка должно учитывать и диахронические аспекты» (1998: 325). Еще более категорично на эту тему высказался В.М. Солнцев: «... сам по себе синхронный подход, взятый в отрыве от диахронического, оказался не в состоянии дать адекватное объяснение всевозможных структурно-семантических преобразований в языке, его периферийным и реликтовым явлениям» (1977: 181).

Структура словаря

Мне уже приходилось писать о том, что вышедший в свет в 2016 году фундаментальный «Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка» В.В. Лопатина и И.С. Улуханова представляет собой «новое слово» в русской дериватологической лексикографии³. Словарь предваряется статьей теоретического плана, в которой подробнейшим образом представлены дифиниции и понятия терминов русской синхронной дериватологии [морфема, морф, виды морфов (корневой морф, аффиксальные морфы–суффиксальные, префиксальные, интерфиксальные); объединение морфов в морфему; варианты морфемы и мн. др.]. Несомненно, предисловие Словаря является ценным вкладом в теорию современного русского словообразования.

Я полагаю необходимым более подробно остановиться на структуре статей Словаря, имея в виду то обстоятельство, что такое описание может быть приспособлено или адаптировано к нуждам диахронического словаря. В свете всего вышесказанного такой подход представляется вполне правомерным. В каждой из статей Словаря представлена многоуровневая информация, поданная в соответствии с различными параметрами характеристики аффикса. Даются исчерпывающие сведения о каждой описываемой морфеме, а именно: состав морфов, которыми эта морфема представлена, в словах каких частей речи зафиксирована, общее значение морфемы, значения каждого словообразовательного типа и подтипа, вторичные словообразовательные значения, продуктивность морфемы в пределах каждого словообразовательного типа, полисемия или омонимия аффиксов; морфонологические явления (усечение или наращение основы мотивирующего слова, чередования, изменение места ударения), являющиеся дополнительным средством в выявлении морфонологических различий мотивирующего и мотивированного слов. А также фиксация места ударения в мотивированном слове – или совпадающего с местом ударения в мотивирующем, или же независимого от него. В упомянутом сборнике (1994) опубликована также статья И.С. Улуханова (она переработана и вновь напечатана в 2012 г.), в которой постулируется давно назревшая необходимость составления исторических словообразовательных словарей, а именно «... создание достаточно полного обобщающего описания конкретного материала, выработка системы единиц и терминов, пригодных для такого описания, определение структуры этого описания» [Улуханов 1994: 4]. И далее: «...нельзя не сказать о слабой изученности диахронических морфонологических явлений, сопровождающих словообразовательные процессы. Необходимо

³ См. мою рецензию в журнале «Русский язык в научном освещении», № 2, 2019 г., с. 190–198.

создать историческую словообразовательную морфонологию русского языка, включающую в свой состав и историческую словообразовательную акцентологию» (Там же: 12).

Как нам представляется, такое видение проблем в процессе составления деривационного диахронического словаря не может не стать руководством к действию. Разработка вопросов исторической морфонологии и акцентологии, важная сама по себе, призвана сделать проектируемый словарь еще более «толковым».

Здесь словарные статьи будут содержать больший объем информации, чем это было принято до сих пор. Такая кажущаяся сложной «архитектура» словарного описания подчинена единому алгоритму. Выделяются две ступени: семантико-словообразовательная и морфонологическая, предварающиеся вводной частью, в которой представлены общие сведения о заглавной морфеме – ее морфное варьирование и орфографические варианты.

Итак, давно назревшая необходимость создания исторического деривационного словаря предполагает прежде всего выявление инвентаря словообразовательных морфем и морфов, их составляющих (префиксов, суффиксов, интерфиксов). Первоочередная задача будет заключаться в классификации морфем по их генетической характеристике: являются ли они праславянскими, восточнославянскими, собственно русскими или заимствованными, а также выработке алгоритма их описания в словарной статье с опорой на наших предшественников и, разумеется, на рассмотренный выше Словарь. Элементы алгоритмического рисунка в статьях, конечно, не всегда могут быть полностью реализованы в зависимости от продуктивности/непродуктивности аффикса.

Попытаемся продемонстрировать пробную статью одного суффикса – (-ун). Полагаем необходимым перед демонстрацией пробной словарной статьи выбранного деривата дать небольшой очерк по его функционированию в письменности XI–XVII вв.

Существительные с суф. -ун имеют общее словообразовательное значение ‘носитель процессуального признака, названного мотивирующим глаголом’. В письменности др.-рус. периода с этим значением фиксируются только *nomina agentis*. Их всего три: *бѣгунъ*, *вѣдунъ*, *пѣстунъ*. В последующий период суффикс -унъ выступает также в словах – названиях животных – производителях действия (*бодунъ*, *грызунъ*, *пискунъ*, *ревуноу*, *скакуноу*), названий предметов, орудий действия и частей механизмов (*глездуноу* ‘вид замка’; *топтуноу* ‘вид обуви’; *ходунъ* ‘маятник в часах’ *колуноу* ‘топор’; названиях растений (*блискуноу*, *блѣскуноу* ‘мак, колунъ’ ‘колющееся растение’, *плакуноу* (‘многолетнее плакучее растение’) и др. На основании изложенного можно сделать предварительный вывод о том, что в рассматриваемой группе дериватов наблюдается рост обра-

зований с предметным значением, однако значение ‘носитель поцессуального признака’ остается основным.

Материал в данном разделе статьи представлен в хронологической последовательности. Важно обратить внимание на одно обстоятельство, о котором пишет О.Н. Трубачев в цитированной выше работе: «У меня по-прежнему сохраняется стойкое впечатление, что для исследователей, привыкших работать с памятниками («засвидетельствовано в письменных текстах») – это практически все равно, что в первые появилось в языке (разрядка автора – С.И.). Эти квалификации необходимо решительно развести...». Для составителей диахронических словарей, как и для историков языка, это положение О.Н. Трубачева является основополагающим (1994).

Пробная статья

Суффикс **-ун (-унь)**

Оформляет сущ.муж. р. (парадигма типа *плодь*).

Восходит к прасл. суф. **-унь*. Является продуктивным во всех славянских языках (Фасмер III: 251; Sławski 1974, I: 134): *běgunь* ‘biegacz’: *běgo bekti* ‘biec’; *ědunь* ‘kto dużo je’: *ěть ěsti* ‘jeść’; *klikunь* ‘kto krzyczy, woła’: *klikti klikati* ‘kto krzyczeć, głośno wołać’; а также *chvastunь*, *opekunь*, *vědunь*, *řěstunь*, *grbunь*, *gladunь* и др.

Значение морфемы (ЗМ): *предмет, характеризующийся признаком, названным мотивирующим словом.*

сущ<гг

Способ словообразования: суф.

Значение словообразовательного типа (ЗТ): *предмет, характеризующийся отношением к действию, названному мотивирующим словом.*

1.1.Значение словообразовательного подтипа (ЗП): ‘лицо – производитель действия’.

бѣгунь <бѣгати

Древн.рус. Бѣг-оунѣ (13) – ‘бегун’, ‘беглец, убегающий’: – *коже се бы кто бѣгоуни* Изб 1073, 240; – *яко нѣции бѣгоуни ранами же и – язвами ничтоже обычаю створити могоуще* (δραπέτην) ГА XIV₁, 163а.

Средн.рус. 1. ‘беглец, спасшийся бегством’: *Нача же владыка Васиянь зль глаголати князю великому, бѣгуномъ его называя.* Львов. лет. I, 345; 2. ‘перебежчик, человек, покинувший свое отечество’: *Остави ж род свои и отечество, бѣгунъ бывает и преселися в землю Калмыцкую.* Пов. нап. татар, 27. XVII в.; 3. ‘скороход’: *бѣгунъ борзоходец или ходокъ.* Алф⁴, 51 об. XVII в.

вѣдунъ <вѣдати

Древн.рус. Вѣдоун|ъ (2) – ‘прорицатель, колдунъ’ в сост. им.личн.: сава *ведуно* ГрБ № 378 (XIII₂).

Средн.рус. ‘знахарь, колдун’: *И которые разбойнки, и тати, и убийцы, и вѣдуны, и иные воры сысканы будутъ, и техъ воровъ за ихъ злые и богомерские дела указалъ великий государь казнить смртию.* ДАИ V, 330. 1667 г.

пѣстоунъ <пѣстити

Древн.рус. Пѣстоун|ъ (12) – 1. ‘воспитатель, опекун’: *въпроси модеста пѣстоуна ѡго СБУ XII/XIII, 1276; 2. ‘руководитель, наставник, вдохновитель’: Яко истиньна пѣстуна, избавителя тя роду излитьску, Моиси бговидче бѣ, дасть бѣ (δημαγωγόν).* Мин. сент., 038. 1096 г.

Средн.рус. ‘воспитатель, дядька’: *Бѣ же ему кормилица сестра Мелантова, пестунъ же и кормилецъ Леонидъ (παλδαγωγός) Александрия, 16. XV в. ~ XII в.; Педагог–дядька или пестунъ отропате.* Алф¹, 174. XVII в.

Следующие дериваты засвидетельствованы только в материалах среднерусского периода.

Болтунь <болтати ‘говорить вздор, пустословить’.

‘Болтливый человек’: *и слышали у тово Демки: назвал он того ивашка болтуномъ, а инои брани у нег<о> никоторои не слыхыли.* Якут. А., карт.5. № 15.1664 г.

Кликунь <кликати ‘громко кричать, вопить’. 1. ‘Тот, кто громко кричит, возмущаясь кем-л., нападая на кого-л. или призывая к нападению’: *И восташа игумени и священники, и большие всѣ людие, и бояре на Тимошку и на иных кликуновъ, и побииша их камением.* Псков. лет. II, 273. 2. ‘Тот, кто громко кричит, прося подаяния или будучи больным истерией’: *А московским гороцким нищим – кликуном безчестия 8 алтынъ.* Суд. Фед. Ив. 384. 1589 г. 3. ‘Тот, кто объявляет всенародно о чем-л., глашатай’: *Тако же царь кликуну повелел кликати по всему граду, – кто бы сына его наказал жива или мертва, и многи дары сулит и жалование.* Сл. о куп. и сыне 328. XVII в.

Колдунъ <колдовати ‘колдовать’. ‘Колдун’: *будеши на свадьбѣ и в пиру или в бѣсъдѣ ино с темъ корениемъ не может тебя никакой колдун или еретик никакою порчею испортити.* Росп. травам, 220. XVII в.

Крикунь <кричати ‘кричать’. ‘Тот, кто громко кричит, крикун (как кличка коня, отличающегося громким ржанием)’: *Из Астожья: аргамакъ темностър, грива направо, прозвище Крикун, семи лѣт.* Росп. лошадей, 139. 1666 г.

Опекунь < **опекати** ‘опекать, покровительствовать’. ‘Тот, кто опекает, покровительствует; опекун’: *А король де свицкой отдалъ сына своего польскому королю въ опекуны до того, какъ возрастетъ*. АМГ III, 85. 1660 г.

Ползунь < **ползти, ползати** ‘ползать, ползти’. ‘Тот, кто передвигается ползком’: *Дияконъ младъ с кадиломъ, а инии со свѣщами, и два нищихъ лежат ползуны у ногъ народа, а зрятъ вверхъ на Николы*. Подлинник ик., 101. XVII в.

Плясунь < **плясати** ‘плясать’. ‘Плясун’: *[Базар] на которомъ всѣ плясуны и чернокнужницы и металники съ своими коварствы выдаютъ кто что умѣетъ*. Основ. Цръгр., 16 об. XVII в.

1.2. ЗП: сущ. не-лица.

1.2.1. ЗП: животное – производитель действия.

Рыскунь < **рыскати** ‘бегать быстро ходить, носиться, кидаясь в разные стороны’. ‘Тот кто бегаёт, рыщет в поисках добычи’: *Зверю черному и стѣрому и рыскуну*. Заговоры Олон., 496. XVII в.

1.2.2. ЗП: предмет – носитель признака.

Болтунь < **болтати** ‘взбалтывать, болтать’. ‘Бесплодное яйцо’: *А на яицахъ тѣ птицы не сидятъ... кто ей [страусу] помешаетъ... и она погрѣшитъ въ томъ яицы: будетъ болтунъ*. Х.Тр. Короб., 69. XVII ~ 1594 г.

Сѣдунь < **сѣдѣти, сидѣти** *перен.* ‘сидеть, восседать’. Сосуд большой емкости; котел-седун’: *А поваренного заводу взято у него, Ивана. пять котловъ седуновъ по пятнатцати ведръ*. А.закл., 267. 1641 г.

Топтунь < **топтати** ‘бить, топтать, давить’ – *топтунами топтати в роли нар.* ‘бить ногами’: *И тотъ Петръ билъ ея, Волку, и увичиль... и подѣ берегъ бросиль... и скоча подѣ берегомъ, ея давилъ коленми и топтуныма ея топталъ и грабилъ*. АХУ III, 24. 1626 г.

1.2.3. ЗП: вид водной поверхности.

Падунь < **падати** ‘впадать; падать’. ‘Проток между двумя водоемами; водопад, порог’: *Да отъ ихъ пожни на озеръ на Лосте и исток в рѣчь в Лостѣ, ис тово ж<е> озера падун(ы) рѣчки малые в ту же рѣку в Лосту*. АСВР III. 288, ок. 1462 – 1480 гг.

1.3.1. ЗП: орудие, механизм или его часть.

Глездунь < **гледать** ‘скользить’. ‘Вид дверного засова’: *Куплено... четыре замка глездуны*. ДТП III, 1170. 1669 г.

1.3.2. ЗП: растение.

Колунь < **колоти** ‘колоть, прокалывать’. ‘Колючее растение’: *Трава имя ей колунь, цвѣтъ на ней бѣлъ, горковата, растетъ при водахъ во всякихъ мѣстахъ.* ДАИ VI, 361. 1674 г.

Плакунь < **плакати перен.** ‘оплакивать, склоняясь’. ‘Многолетнее плакучее растение’: [*Поп и дьяк*] *крестянину дали крест телник древо плакун, да на кресте томъ вырезан сором женской да мужской.* Геннадий. Посл. Нифонту, 313. XVI в. ~ 1488 г.

Скрипунь < **скрипати, скрыпати** ‘скрипеть, поскрипывать’. ‘Одно из названий лекарственного растения семейства толстянковых’: *Трава скрыпунь, и котовы яйца ту же зовутъ, цвѣтъ багровъ с вишнева, мелко, что семечко, на верху что шапка у дятлевины красные и поболе.* Леч. II, гл. 109. XVII–XVIII вв.

2. *суц* < *суц*

Сп.: суф.

ЗП: лицо или животное, характеризующееся телесным признаком, названным мотивирующим суц.

Горбъ > **горб-унь** ‘горбатый человек или животное’: *Горбунь, архимандричей келейник, Иванъ Черемной далъ вкладу 10 руб.* Вкл. Серп., 332. XVI в.

ЗП: лицо, характеризующееся тем, что названо мотивирующим суц.

Волхвъ > **волхв-унь** ‘то же, что волхвъ’: *Здѣ прямо бѣсъ тѣшитъся надъ нами. Деньги и листъ пропали. Знатно, что тотъ мужикъ былъ волхвунь.* Баязет, 219. 1675

Морфонология и акцентуация

● **-унь**

После парно-твердых согласных: *бѣгу-нь, пѣст-унь, клик-унь*; после парно-мягкой согл. *кол ‘оти – кол-’унь*.

Усечение. От инфинитивной основы мотивирующих глаголов отсекается конечная гласная: *бѣг(-ать) – бѣг-унь, вѣд(-ать) – вѣд-унь, клик(-ать) – клик-унь*.

Наращение – нет.

Чередование – нет. Ударение – тип III (b) (окситонированное): *болт(-’ати) – болт ‘унь, п ‘ад(-’ати) – пад ‘унь, кол ‘оти – кол-’унь*.

Это самая предварительная пробная статья. Разумеется, инвентарь рассмотренных дериватов будет пополняться за счет огромного материала, еще не изученного. И морфонологических особенностей может ока-

заться гораздо больше (не только усечение, но наращение и чередование конечных согласных имени с конечными согласными основ мотивирующих слов).

Дополнительные материалы

Для полноты картины можно привести списком слов на *-ун* в современном русском языке по словарю (Зализняк 1977: 506–507) (*брехун, вертун, ворчун, врун, гаркун, гоготун, драчун, дрызгун, колун, копун, кряхтун, лгун, лепетун, лопотоун, лизун, молчун, моргун, несун, орун, пачкун, певун, пискун, пльвун, плясун, полоскун, реву́н, скакун, слепун, сморкун, стреко́тун, стряпу́н, таскун, толкун, топтун, трясу́н, фыркун, хлопотун, хохотун, хрипу́н, цапу́н, шалу́н, шепту́н, шипу́н* и др. – всего более 100 слов).

Еще более впечатляющий список слов на *-ун* представлен в диалектном языке. Помимо некоторых приведенных выше образований здесь отмечены такие, как *зевун, клеву́н, ливу́н, визгу́н, брызгу́н, лязгу́н, мигу́н, могу́н, дергу́н, лягу́н, кладу́н, краду́н, еду́н, ездун, лебезду́н, броду́н, гляду́н, лазу́н, мазу́н, егозу́н, гавку́н, пекун, вяку́н, звяку́н, каляку́н, биру́н, ору́н, говору́н, озору́н, зыру́н, ныру́н, лету́н, брезготу́н, колготу́н, горготу́н, верту́н, маху́н, бреху́н, мяу́н, тягу́н, харпу́н, питу́нь, цырку́н* и *мн. др.* (СРНГ; Опыт областного великорусского словаря). Приведенные материалы свидетельствуют о росте исследуемых образований и о потенциальной продуктивности суффикса в истории русской словообразовательной системы.

Следует заметить что продуктивность рассмотренного словообразовательного типа ставит под сомнение В.В. Виноградов. В своем фундаментальном труде «Русский язык. Грамматическое учение о слове» (1972: 93) ученый отмечает «малопродуктивность» обозначения лиц по склонности к какому-либо действию с помощью «разговорного» суффикса *-ун*. Ср. выше оценку, данную этому суффиксу Ф. Славским.

Заключение

Уже приведенный материал демонстрирует, насколько было бы важно и интересно показать поступательное развитие каждого словообразовательного аффикса на протяжении истории языка. Так, современный и диалектный язык демонстрируют вполне продуктивный суффикс (и не только отглагольного происхождения). В связи с этим весьма интересными нам представляются соображения И.С. Улуханова о необходимости создания словообразовательного словаря, хронологические рамки которого – это X–XX вв. В противном случае «разрывается единая карта эволюции описываемого явления, в то время как показ эволюции

свойств морфем – важнейшая задача исторического словообразования» (Улуханов 2012: 73–74). Такой проект возможно осуществить при условии, что кроме словаря, о котором идет речь в данной статье, будут созданы деривационные словари XVIII и XIX вв.

Цель такого описания заключается в изложении конкретных словообразовательных типов и средств, выявление их взаимодействия в разные эпохи, демонстрация общих тенденций деривационной системы русского языка и основных причин ее эволюции (Там же: 72). Ученый предлагает конкретный план создания такого словаря, расписанный по пунктам, с использованием диахронного и синхронного методов. Сейчас нет необходимости подробно излагать этот план, но некоторые его постулаты бесспорны. Придется пока оставить реализацию этой идеи для молодых ученых, а, может быть, даже и для будущих поколений талантливых исследователей.

Словари

- Гельтергоф, Франциск. *Россійской Целларіусъ или Этимологической Россійской лексиконъ, купно съ прибавленіемъ иностранныхъ словъ въ Россійскомъ языкъ*. Москва: Типография при Императорском Моск. ун-те. 1771.
- Зализняк, Андрей Анатольевич. *Грамматический словарь*. М.: Русский язык, 1977.
- Калайдович, Иван Федорович. „Опыт правил для составления русского производного слова“. Москва: *Труды Общества любителей российской словесности при Императорском Моск. ун-те*. Кн. 15. Ч. 5. 1824. С. 330–390.
- Кузнецова, Ариадна Ивановна; Ефремова Татьяна Федоровна. *Словарь морфем русского языка*. Москва: Русский язык, 1986.
- Лопатин, Владимир Владимирович; Улуханов, Игорь Степанович. *Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка*. Москва: Российская Академия наук, Институт русского языка. 2016.
- Опыт областного великорусского словаря*, изданный Вторым отделением Академии наук. Александр Христофорович Востоков (ред.). СПб.: Типография Императорской академии наук. 1852.
- Рейф, Федор Иванович. *Русско-французскій словарь, въ которомъ русскія слова расположены по происхожденію, или Этимологическій лексиконъ Русскаго языка в 2 томах*. СПб.: Типография Н. Греча. 1835–1836.
- Словарь Академии Россійской*. Т. 1–6. СПб.: Типография Императорской Академии наук. 1789–1794.
- Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Т. I–. Москва: Русский язык; Азбуковник. 1988–.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1–. Москва: Наука, Нестор-История, Азбуковник., 1975–.
- Словарь русских народных говоров*. М.; Л.; СПб., 1965–. Вып. 1–.
- Тихонов, Александр Николаевич. *Словообразовательный словарь русского языка*. Т. I–II. Москва: Русский язык. 1985.

- Шимкевич, Федор Спиридонович. *Корнеслов русского языка*, сравненного со всеми главнейшими славянскими наречиями и дадцатью четырьмя иностранными языками. В 2-х ч. Спб.: Типография Императорской Академии наук. 1842.
- Ширшов, Илья Алексеевич. *Толковый словообразовательный словарь русского языка*. Москва: АСТ, 2004.
- Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Издательство «Прогресс». Т. 1–4. 1986 – 1987.

*

- Sławski, Franciszk. *Słownik prasłowiański*. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk. T. I–. 1974–.

Литература

- Бирнбаум, Хенрик. *Праславянский язык: достижения и проблемы его реконструкции*. М: Издательство «Прогресс», 1986.
- Де Соссюр, Фердинанд. *Труды по языкознанию*. Москва: Издательство «Прогресс», 1977.
- Иорданиди, Софья Ивановна. „Рецензия на: В. В. Лопатин, И. С. Улханов. Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка“. *Русский язык в научном освещении*. № 2, 2019. С. 190–198.
- Плунгян, Владимир Александрович. „Проблемы грамматического значения в современных грамматических теориях“. *Семиотика и информатика*. Вып 36. Москва, 1998. С. 325.
- Солнцев, Вадим Михайлович. *Язык как системно-структурное образование*. 2-е изд. Москва: Наука, 1977.
- Трубачев, Олег Николаевич. „Синхрония, диахрония – und kein Ende... (маргиналии по русскому историческому словообразованию)“. *Исследования по историческому словообразованию*. Сб. статей (ред. И. С. Улуханов). Москва: Институт русского языка. 1994. С. 16–28.
- Улуханов, Игорь Степанович. „Состояние и перспективы изучения исторического словообразования русского языка“. *Исследования по историческому словообразованию*. Сб. статей (ред. И. С. Улуханов). Москва: Институт русского языка. 1994. С. 3–16.
- Улуханов, Игорь Степанович. *Историческое словообразование. Историческая лексикология*. Москва: Институт русского языка РАН. 2012.

*

- Grzegorzczkova, Renata; Puzynina, Jadwiga. „Z zagadnień słowotwórstwa synchronicznego“. *Poradnik językowy* 6–7 (1959): 241–253.
- Kiparsky, Valentin. *Russische historische Grammatik: Die Entwicklung des Wortschatzes*. T. III. Heidelberg: Carl Winter, 1975.

Софја И. Јорданиди

ПЕРСПЕКТВЕ ИЗРАДЕ ИСТОРИЈСКО-ДЕРИВАЦИОНОГ РЕЧНИКА
РУСКИХ МОРФЕМА У КОНТЕКСТУ ИСТОРИЈСКЕ ЛЕКСИКОЛОГИЈЕ
И ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ

Резиме

Сврха овог чланка јесте разматрање једног одавно примећеног проблема – потребе за стварањем историјско-деривационог речника руских морфема (префикса, суфикса, интерфикса) из периода XI–XVII века, на материјалу историјских речника, посебних издања писаних споменика, појединачних истраживања и разних електронских извора. У завршном делу рада даје се предлог речничког чланка, у коме је пажња посвећена детаљном лексикографском опису изведеница са наставком *-ун*.

Кључне речи: историјски деривациони речник, морфема, изведеница, период XI–XVII в., објављивање споменика, електронски извор, предлог речничког чланка.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 423–439

UDK: 811.163.1'374

COBISS.SR-ID: 54799113

Исидора Г. БЈЕЛАКОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
isidora.bjelakovic@gmail.com

Александар М. МИЛАНОВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима
aleksandar.jus@gmail.com

РЕЧНИК СКРАЋЕНИЦА У СЛАВЕНОСРПСКОМ ЈЕЗИКУ (ЗНАЧАЈ, КОНЦЕПЦИЈА, ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА)*

Иако је пројекат израде *Речника славеносрпског језика* (под окриљем Матице српске) активан већ неколико деценија и мада је он замишљен као речник у којем ће бити регистрована сва грађа осим дјела ономастикона, изван лексикографске обраде остале су и скраћенице – изузетно чест сегмент писаног језичког израза Срба XVIII и XIX века. Међутим, без обзира на своју распрострањеност, варијабилност модела скраћивања, те често одсуство нормe, скраћеницама је у проучавањима историје српског књижевног језика посвећено релативно мало пажње, те је овај домен писане речи остао прилично маргинализован. Како би се на једном месту прикупиле све (или барем најчешће) скраћенице у славеносрпском језику, са њиховим развијеним еквивалентима, чиме би се олакшала рецепција старих текстова, али и омогућио увид у основне принципе скраћивања, један од важних задатака српске историјске лексикографије јесте и израда речника скраћеница славеносрпског језика. Имајући наведено у виду, у овом се раду, поред прегледа типова скраћеница и модела скраћивања у овом језику, њихове (не)устаљености, те односа интернационалних и руских/рускословенских скраћеница, даје оквир могуће концепције будућег речника. Поред тога, у раду се наводе и илустра-

* Овај рад настао је у оквиру пројеката Историја српског језика (178001), Српски језик и његови ресурси (178006) и Речник славеносрпског језика, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тивни примери кореспондентних збирки абривијација које су настале управо у предстандардној епоси (нпр. код П. Соларића).

Кључне речи: скраћенице, речник, славеносрпски језик.

1. Као неодвојив сегмент језика савременог друштва – како у писаној, тако и у говореној комуникацији – скраћенице се већ извесно време налазе у фокусу истраживачке пажње бројних лингвиста, у чијем се пољу истраживања налази њихова типологија и класификација (Алексеев 1962; Lopez Rua 2004), функција у тексту и историја (Блох и Сергеева 2014), структура, деривациони потенцијал (Оташевић 2011), и др. Иако се на први поглед може учинити да скраћенице представљају типичну одлику савременог језика администрације, мас-медија, науке и свакодневне комуникације (нпр. скраћени називи држава, институција, установа; скраћенице за мерне јединице, и др.), оне имају своје корене у дубокој прошлости, па њихову генезу треба везивати за саме почетке писмености,¹ а у говору вероватно и за најраније комуникативне чинове (Блох и Сергеева 2014: 187).

1.1. Како би се скраћенице интерпретирале у правом светлу и сагледале оком дијахроније, неопходно је одговорити на неколико питања:

1. *Шта је утицало на појаву скраћеница у једном језику?*
2. *Која је била њихова функција?*
3. *Који су били иницијални модели за њихово креирање и у ком смеру су се развијали?*
4. *Шта је утицало на варирање њихових модела и њихову стабилизацију у језику, а шта на губљење?*

1.2. У студији посвећеној историјском развоју скраћеница у неколико европских језика, М. Ј. Блох и Т. С. Сергеева (2014) уочавају три етапе: 1. ‘произвољно’ скраћивање у старом веку; 2. скраћивање у средњем веку и новом добу; 3. скраћивање у савременом свету.

На појаву скраћеница у најстаријим текстовима утицали су како унутрашњи, тако и спољашњи, ванлингвистички фактори, те се њихов настанак у писаним европским језицима везује за античку епоху. Док се у грчком језику први импулси ка појављивању скраћеница бележе од 3. в. п. н. е., у латинском језику оне су посведочене од појаве првих писаних споменика. У оба језика присутна су три модела скраћивања: суспензија, контракција и употреба надредног слова. Док се у латинском језику скраћивање примењивало најпре код личних имена (нпр. *G. ← Gaius*), а потом и код правних термина, у грчком језику овај је процес

¹ У литератури се, наиме, наводи да се скраћенице појављују још у писмености Сумера (Cannon 1989).

прво захватио лексеме сакралног значења (*Nomina sacra*), да би се ова пракса проширила и на латински језик (в. Блох и Сергеева 2014: 190). Токм средњег века латински је језик утицао на западно- и средњоевропске језике будући да је на тим просторима био *lingua franca* (пре свега у домену религије и науке). С друге стране, у Православној Славији била је присутна и византијска културна доминација, што се рефлектовало на преузимање и грчких модела скраћивања.²

У периоду од XI до XIV века на западноевропском подручју (нпр. у средњеенглеском језику) скраћенице постају веома честе, а постојећи модели бивају допуњени новим типом скраћивања – уклањањем почетних сегмената речи (*hospituel* ← *spitel*). Нагли научни и технолошки развој европског друштва у XV веку наметнуо је потребу за номиновањем нових појмова, али и за убрзавањем комуникације, што је довело до поновног импулса у креирању скраћеница. Овај систем, ипак, није био кодификован и произвољност у начину скраћивања резултирала је неуједначеним регистром абривијација и њиховим бројним варијацијама. С појавом типографије овај је недостатак морао бити уклоњен, те се наметнула потреба ка систематизацији и уједначавању скраћеница, што је довело до састављања првих регистара, од којих је један од најстаријих *Modus Legendi Abbreviature* (из 1475. године), са 277 јединица (в. Cannon 1989: 99–100; Блох и Сергеева 2014).

Нови век доноси експанзију у погледу жанрова у којима се скраћенице појављују, те у периоду XVII–XVIII в. оне полако губе маркираност и постају уобичајен сегмент свих домена употребе језика (Блох и Сергеева 2014: 192).³ Развој науке у савременом смислу речи (од 18. века) отвара врата ка новом приливу скраћеница – као неодвојивом сегменту научне номенклатуре, што временом доводи до стварања међународног система (км, цм, ...; Na ← *patrium*; и др.). Ово је истовремено и време стварања првих акронимских (или верзалних) скраћеница, регистрованих најпре у француском и немачком, а онда и у енглеском језику (Блох и Сергеева 2014: 192).

Процес скраћивања доживљава своју пуну експанзију почетком 20. века, када долази до изразитог развоја и конституисања државотворних институција, образовања и општег друштвеног напретка (у савременом смислу). У том тренутку, важну улогу у фаворизовању употребе

² Термин ‘абривијација’ (лат. *abbreviatura*) појавио се у средњем веку. Прва систематизација овог домена лексикона забележена је код Адријана Капелија, који у тексту *Lexicon Abbreviatarum* најчешће латинске и староиталијанске скраћенице дели на неколико категорија: на оне настале суспензијом, контракцијом и употребом надредног знака (Блох и Сергеева 2014: 191).

³ На пример, у енглеском, француском и немачком језику (од 16. в.), и у руском (тек од 19. в.) скраћенице се појављују и у *разговорном* стилу (Блох и Сергеева 2014: 192).

скраћеница, поред језичке економије, имају и различити прагматични фактори – емфаза, еуфемизација, табуизираност и др. (Блох и Сергеева 2014: 188–189).⁴

1.3. С обзиром на модел настанка у савременим језицима, у литератури се говори о неколико типова скраћеница, у оквиру којих постоји низ прелазних категорија: 1. иницијализми (*initialism*), који обухватају *акрониме* (нпр. *laser*: ‘light amplification by stimulated emission of radiation’) и *алфабезијиме* (нпр. ББЦ ‘British Broadcasting Corporation’), 2. скраћенице настале контракцијом или суспензијом, и 3. форме настале комбинацијом почетних слогова (тзв. бленде (*blends*): мотел) (в. Lopez Rua 2004: 110–111).⁵

2. Историја скраћеница у српским књижевним језицима до 19. века

Корени скраћивања у српској писмености, али и у писаној традицији свих књижевних језика Православне Сланије, везују се за културни контекст који је донела писменост заснована на ћирило-методијевским

⁴ У стандардном српском језику до интензивније појаве скраћеница долази после Другог светског рата. Као последица (1) увођења новог државног система и друштвеног поретка, али и (2) изразитије бирократизације језика, настаје обиље вишечланих термина за организације, друштва, тела и сл. Наведене термине требало је упростити како би се убрзала и поједноставила комуникација, што отвара врата ка увођењу низа нових скраћеница: нпр. ОУР; ООУР; СИЗ; ФНРЈ; СФРЈ; АПВ и др. (в. Оташевић 2011: 381).

⁵ Класификација скраћеница у лингвистичкој литератури варира у широком дијапазону од оних у оквиру којих се уопштавају сви типови у два основна модела (акроними и скраћенице настале издвајањем слогова једнолексемске или полилексемске јединице) до оних у којима се сваки од подтипова издваја као посебан модел (в. Lopez Rua 2004: 112). Пишући о овом проблему када су акроними у питању, П. Лопез Руа наводи да се они најчешће дефинишу као скраћенице које функционишу као самосталне речи настале спајањем почетних слова вишечлане лексичке јединице (нпр. Unesco: ‘United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), комбинацијом почетних слогова и слова (*radar*: ‘radio detecting and ranging’) или синтезом почетног и крајњег слога вишечлане структуре (*motel*: ‘motor + hotel’) (Lopez Rua 2004: 110). Овакве фазичне ситуације у типологији утицале су на неуједначеност и несистематичност у науци. Добра илустрација за овакво варирање дата је у публикацији *The Oxford Companion to the English Language* (1992; према Lopez Rua 2004: 112), у којој се скраћенице деле на низ типова: ‘initialisms’ (letter groups pronounced as letters: *BBC*), ‘acronyms’ (letter groups pronounced as words: *NATO*), ‘clippings’ (a part of a word standing for the whole: *phone*), ‘blends or portmanteau words’ (made from two or more other words by fusion or syllabic clustering, like *brunch*: ‘breakfast + lunch’ or *Oxbridge*: ‘Oxford + Cambridge’), and finally ‘hybrids’ of those basic types: the all-inclusive category of hybrids is actually a collection of various items, some of them being, for example, ‘part-initialism, part-acronym’ (*VTOL*: ‘Vertical Take-Off and Landing’), initialisms adapted as acronyms (*GLCMS*: *Glickems*, ‘ground-launched cruise missiles’), forms that belong to two types at the same time (*VAT*: ‘Value Added Tax’) or forms that look like one type and behave like another, such as *WHO* (‘World Health Organization’).⁶ Више о типовима скраћеница у стандардном српском језику в. у Симић 1979.

основама, насталим према моделима грчког језика (в. Гранстрем 1954; Балук 2015). На тај начин, у старословенски језик уведена су три модела скраћивања: суспензија, контракција и скраћивање помоћу надредног слова, при чему је титла представљала маркер којим се указивало на то да је реч о скраћеници.⁶ Скраћивање контракцијом примењивало се пре свега на сакралне лексеме, при чему оно није представљало резултат језичке економије, него модел преузет из грчког, који је имао посебну симболику и виши значај (в. Гранстрем 1954: 428; Ђорђевић 1975: 26).⁷ С друге стране, лексеме нерелигиозне тематике скраћиване су углавном суспензијом (Ђорђевић 1975: 26). Интересантно је, међутим, да је број скраћеница сакралне лексике у старословенским споменицима био дупло већи (око 30) од оних посведочених у грчком језику 9. века (15 сакралних форми). Г. Чremoшник претпоставља да се већ у иницијалним текстовима Константина појављују нове форме, настале или (1) према грчком моделу, па проширене на све лексеме сакралног профила, или (2) према латинском језику, у којем су се у то време скраћивале лексеме и сакралне и профане семантике (в. Чremoшник 1925: 485).

Наведени модели наставили су да живе у писмености Срба све до 18. и прве половине 19. века, када систем бива допуњаван новим регистром скраћених лексема, насталим као последица контакта са западно-европском културом.

2.1. Модели скраћивања у књижевним језицима Срба 18. и 19. века

У 18. век Срби улазе са наслеђеним средњовековним системом скраћивања, који захвата пре свега сакралну лексiku, али и лексеме из следећих тематских скупина: називи за месеце, топоними, титуле, мерне јединице. Као маркер скраћене лексеме у српским *рукојисним* текстовима током 18. (па и 19. века) употребљавала се титла – пре свега код сакралне лексике и титула скраћених контракцијом. С друге стране, тачка (или двотачка) писала се приликом скраћивања суспензијом. Наведену употребу добро илуструје *Писмо њајријарха Арсенија IV Јовановића*, из 1746. г. (скраћено: ППА):

Бл҃го Племѣнтый Гл҃бъ Савка Ядамъ
во ст҃ѣмъ дсѣ сыне Любез'не

⁶ Наведени типови подразумевају различите подтипове, па је тако контракција могла да подразумева скраћивање при којем се узима почетак и крај речи, али и оно које подразумева почетак, средину и крај. Поред тога, у старословенском језику посведочено је и тзв. необележено скраћивање (без титле) или оно где се случајно изостављена слова накнадно дописују изнад одговарајуће лексеме (в. Ђорђевић 1975: 28). Најисцрпнији увид у инвентар средњовековних скраћеница дат је у Бјелогрић *et al.* (1986).

⁷ Једина несакрална лексема која је скраћивана контракцијом био је глагол *глаголаѣи* (в. Чremoшник 1925: 486).

Понеже уповаємь да вашемъ ГЛАДСТВУ не невѣдомо осемь егда въ Прошлодѣ еще 738^и лѣтъ кѣ бытности нашае талю в ѿвѣрхъ Припѣтѣ до вѣнни походацинмь намь устменно извѣстнаи есте За почившаго талю Јанаѿа Скопѣянна трговца Прибытїе егоже нѣкїа вещи понемь, обретаются, до днесь сохранио, тако на отрадномь мѣстѣ не изгвѣленихъ вѣршемь. хрїтїанское же дѣло и постриганїе таковаго вѣротннскаго добра творенїе хвалнмь, за еже ѿ вышнїаго творца БЛАГОДѢТЕЛА МЛ҃ТИ удостонтесе пожеланїю сердца. [...] егоже добръ вѣдомаго свидѣтелствемь, и Препорукюю сею Контента быти уповаємь, и есмы,

Вшѣго Племеннторо^а:

Б: М. Праводавннй

Аохтѣп^акопъ Пекскн

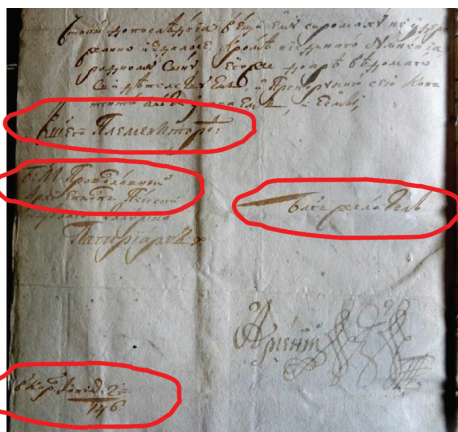
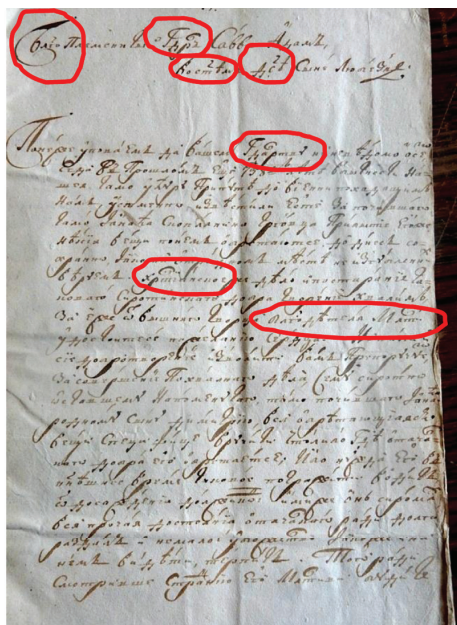
и цѣлаго Іаврнка

Патріархъ

в' кар. Јанва. 2^о 746.

Благжелатель

Арсенїй

Илустрација 1: Писмо ѿ патријарха Арсенија IV Јовановића (1746, ППА)

Временом – од друге половине 18. века – преласком на типографску культуру, уз све чешћу употребу грађанице, тачка и двотачка постају готово једине ознаке за скраћенице, које сада углавном настају суспензијом. Број скраћених речи постаје већи, а њихова семантика више није сведена на сакрални лексички фонд, титуле, називе за месеце, места и сл., него се шири и на остале домene лексикона, што је зависило од природе текста и потребе ка језичком економисању, на пример:

преч. → *іречесњејши* – Преч. Гд. Самбурскій (ЛБ 1815: 75).

прим. → *їримјечаније, їримедба*. – Прим. свакій степенъ на Равнителю има 15 землѣописны миля, коє треба овде увекъ разумети; миля французскій има 25; морскій 20; талијанскій 60; енглескій 70; рускій врста 104½; а турскій барри 66⅔ (МС 1845: 4).

2.1.1. Акронима у писмености Срба у XVIII и током прве половине XIX века није било мада се појављују извесне форме које би могле представљати врсту почетака примене и овог модела скраћивања, на пример:

А. Е. М. → *архиеийской мийройолий* – Храниславъ Гаврїиль А. Е. М. Архі-Діаконъ (ЛБ 1815: предговор)

Є. Г. Б. → *јеја государсїивеноје благородије* – Ово ми є преданіє сумнително, по тому убо є смертъ Є. Г. Б. палатинѣ случила се лѣта 1801... (ЛБ 1815: 74–75)

с. г. б. → *слава Госїоду Богу* – с. г. б. на 3 /ћуна 1747 у нови (П 1747, 3. 6; почетак потврде)

вд. → *восїочна дужина, истїочна географска дужина*. – вд. значи восточна дужина (МС 1845: списак скраћеница)

2.1.2. У појединим текстовима срећу се и веома необични модели скраћивања, у којима је саставни део скраћенице слика, а не слово:

□ мил. → *квадраїна миља* – Европе јужно Кралѣвство, 1722 □ мил. велико... (ДТ 1832: 12).

2.2. Варирање модела

Незанемарљив проблем на нивоу елементарног рашчитавања текстова и разрешавања скраћеница у славеносрпским текстовима потпуно је игнорисан у досадашњој литератури у свим описима ортографије, а мислимо ту пре свега на монографије о језику тадашњих писаца и публициста. Ни у другој литератури не постоје чак ни напомене о скраћеницама у славеносрпским текстовима иако су оне неретко активирани, нарочито у текстовима научног, публицистичког и административног садржаја и стила, а бележе се спорадично и у књижевним делима.

Иако је пројекат израде *Речника славеносрпског језика* (под окриљем Матице српске) активан већ неколико деценија и мада је он замишљен као речник у којем ће бити регистрована сва грађа осим дѣла ономастикона, изван лексикографске обраде остале су и скраћенице – изузетно чест сегмент писаног језичког израза Срба 18. и 19. века. Анализа ексцерпираних примера, који представљају само незнатни део грађе посведочене у текстовима различитих жанрова из 18. и 19. века, а која улази у корпус за израду *Речника славеносрпског језика*, има за циљ да

представи најтипичније моделе при стварању тадашњих скраћеница, те да укаже на степен њиховог варирање и могућност различите (чак и погрешне) интерпретације.

Посебну пажњу привукле су нам најпре скраћенице у првим српским новинама (*Славеносербскија вједомости* и *Новине српске*), у којим је простор био веома ограничен, па се у текстовима тежило максималном редуковању свега сувишног. Потреба да се штеде словни знакови условила је веома често активирање скраћеница, а за њихову даљу анализу неопходне су две информације везане за ортографске и језичке карактеристике текстова у дневним новинама:

- а) дневне новине нису доносиле било какво уредничково или новинарево разјашњење скраћеница;
- б) у филолошким и др. расправама није било ортографских упутстава за грађење скраћеница.

Кључни проблем односи се на одсуство *прописане ортографске нормe*, а нарочито правила за грађење скраћеница. Код славеносрпских аутора у низу примера не постоји свест о потреби да се скраћенице граде по одређеним принципима и да се међусобно уједначе, па се не може говорити чак ни о *узусној* или *уједначеној норми*. На пример, форму скраћенице у дневним новинама заправо диктира простор у оквирима ступца. Њена форма је, наиме, предиспонирана преосталим, „слободним“ бројем словних знакова. Уколико их је остало мање, скраћеница ће бити краћа. Уколико их је пак више, скраћеница може имати и више слова. При свему томе, не постоје ни правила о месту на којем се скраћена реч „пресеца“ тачком.

Исти разлози присутни су и у рукописној документацији.

2.2.1. Поред наведеног, у текстовима свих жанровских профила видљива је неустаљеност форме, у којој запажамо варирање трију параметара: а) дужине, б) великог или малог почетног слова, в) постојања или непостојања тачке (двотачке) као симбола „реза“ (при чему се наведени критеријуми често удружују):

а) *господин* – три варијације у истом тексту:

1. Г Сумеона Скеленичъ (СВ 1792, 2) : Г Андреи Фелнер (СВ 1792, 6) : Гос. Обристер Михайловичъ (СВ 1793, 240);

2. Г о с п. Р а и н м е р е (ЕЈ 1787: списак ликова); гостъ кодъ госп. Панкраціа (ЕЈ 1787: списак ликова); служители господ. Панкраціа. (ЕЈ 1787: списак ликова);

б) *форинѿа* – три варијације у истом тексту: 200 ф. (СВ 1793, 328) : 2000 фор. (СВ 1792, 10) : 2666 форин. (СВ 1793, 375)

в) *сеѿѿембар* (*сеѿѿемвриј*) – пет варијација у истом тексту: 6. Сеп. (СВ 1793, 263) : 9. го Септ (СВ 1793, 273) : 15. Септ. (СВ 1793, 25) : Септем. (СВ 1793, 270) : Септемвр. (СВ 1793, 260). Скоро исто је стање, само са мањим варијацијама, и у Новинама српским (Септ. : Септемвр.)

г) *година* – четири варијације у истом тексту: око 888 Год. пре Христа (ГМ 1831); около 656 Г. пре Христа (ГМ 1831); кое е скоро 400 год. трајало (ГМ 1831); отъ 476 г. послъ Христа (ГМ 1831).

2.2.2. Оно што је такође важно истаћи јесте да у анализираној грађи није посведочено извођење именица, придева или прилога од творбене основе скраћенице, као што је то случај у савременом српском језику (нпр. еспесовац, еспесовски и сл.) (в. Оташевић 2011).

3. Речник скраћеница у славеносрпском језику

Проблем скраћеница, као што је већ напоменуто, постао је посебно видљив током актуелне израде *Речника славеносрпског језика* у Матици српској, а идеја аутора овог прилога јесте да се паралелно са овим, као допунски, изради и речник скраћеница из славеносрпских текстова писаних различитим стиловима.⁸

Наведени проблем води питањима а) каква би корист била од оваквог речника и б) каква би била *сѿрукѿура речника* и *форма речничких чланака*.

3.1. ПРАКТИЧНИ РАЗЛОЗИ ЗА ИЗРАДУ РЕЧНИКА. Иако се на први поглед може учинити другачије, бројни су разлози за састављање речника скраћеница посведочених у славеносрпском језику.

3.1.1. Многе тадашње скраћенице, ако не и њихова већина, потпуно су непрозирне просечном савременом читаоцу из једноставног разлога – непознате су и речи и конструкције које су скраћене:

и проч. (СВ 1794, 263); → и проче

1524 мер. зоби (СВ 1792, 20) → мерова

266.222.748 лив. → ливри, итд.

флор. → *флорен* = *флорин*, *новчана јединица*

Є. Г. Б. → *јеја гсударсѿвеноје благородије* – Ово ми е преданіе сумнително, по тому убо е смертъ Є. Г. Б. палатинѿе случила се лѿта 1801... (ЛБ 1815: 74–75)

⁸ Варирање у погледу дужине скраћенице и модела скраћивања уочено је и у српским средњовековним споменицима (в. Јерковић 1973).

3.1.2. Поједине тадашње скраћенице, попут некаквих „лажних пријатеља“, могу одвести савременог читаоца на делимично или потпуно погрешан траг реконструкције пуне форме. Чести су и примери у којима скраћеница асоцира на савремени, а не на некадашњи, облик пуне речи:

4. Јануара п. р. (НС 1819, 11) → „по римском“ / „по ранијем“.

г.г. → *госйода*, а не *госйодин*, *госйодин*. – О кога би свакој писатељ овому слѣдовао, Г. Г. писатели *Новина сербскій* велику бы- ползу роду свомъ приузроковали, кога бы Лексиконъ на Новине сочинили! (ЛБ 1815: 74–75)

год. п. Х. Р. → *года/године ѿре Христѡва (Христѡвог) рођења/рождества*. – КНИЖЕСТВО СЛАВЕНО: СЕРБСКО начало свое узима отъ времена Гд. Данїила Архіе – Епископа за време владѣнїя Краля Сербскогъ Милутїна, год. п. Х. р. 1254, и изящна Историка (ЛБ 1815: предговор)

13. Јан. (СВ 1792, 43) → *13. јануарија*, а не **13. јануара*;

3. Окт. (СВ 1793, 301) → *3. окѡмврија*, а не **3. окѡбра*.

дат. → У граматичкој литератури о падежима скраћеница *даѡ*. личи на интернационални термин *даѡив*, али се односи на термин *даѡелни*.

o(io)o			
Skrachenicze .			
Аггъ	Ангелъ	Гдѣ	господа
Аггакїи	Ангелкїи	Гдѣрь	господарь
Аглаъ	Апостолъ	Гднѣ	господенъ
Аглакїи	Апостолкїи	Гднѣнь	господинъ
Архаггъ	Архангелъ	Гдѣтво	господство
Архагга-	Архангел-	Гдѣ	госпожа
екїи	екїи	Дѣаъ	Давїаъ
Блгъ	Благодаъ	Дѣнь	Дѣнь
Блгвѣнъ	Благоловѣн	Дѣъ	Дѣхъ
Блгъ	Блгъ	Дѣховнн	Дѣховнн
Блжѣнъ	Блжѣнъ	Дѣша	Дѣша
Бгъ	Богъ	Дѣа	Дѣва
Бгслагг-	Бгслагг-	Дѣца	Дѣвнца
ннн	дѣтннн	Дѣтво	Дѣвство
Бѡа	Богороднца	Дѣкпѣ	Дѣпкопѣ
Бѡтво	Богство	Дѣкпѣтво	Дѣпкопѣтво
Вла	Владыка	Дѣѡѡ	Дѣѡѡ
Влачѣтво	Владычѣство	Дѣѡѡтѣ	Дѣѡѡтѣ
Влчнца	Владычнца	Дѣѡѡкъ	Дѣѡѡкъ
Вокрѣнїе	Воскрѣсенїе	Дѣѡѡннѣ	Дѣѡѡннѣ
Глѣ	Глаголъ	Дѣѡѡкъ	Дѣѡѡкъ
Глѣчн	Глаголатн	Дѣѡѡннѣ	Дѣѡѡннѣ

Илустрација 2: *Азбучник Павла Соларића (1814)*

С кра ѡиван ѡ.		
в.	значи	востокъ.
вд.	"	восточна дужина.
гл.	"	главный.
гр.	"	градъ (варошъ, чаршїа).
департ.	"	департаментъ.
држ.	"	држава.
д. ии.	"	дѣлаютъ имена.
и.	"	интѣсь.
з.	"	западъ.
и.	"	истокъ.
ид.	"	источна дужина.
ис. ии.	"	истогъ имена.
и т. д.	"	и тако даљъ.
и.	"	мила (земљовисна).
об.	"	обитатеља.
прист.	"	пристанце.
пров.	"	провинци.
ре.	"	река.
с.	"	сѣверъ.
с. ш.	"	сѣверна ширина.
св.	"	светый.
ст.	"	стѡна.
стол.	"	столица.
ут.	"	утокъ.
ю.	"	югъ.
ю. ш.	"	южна ширина.

Примѣт. Неке су се книгопечатарске погрешке под-
мале, но коз су прављене, стављене су за имена
Г. Г. Предуписна. —

Илустрација 3: *М. Спасић, Земљеописаније целог свѣта (1845)*

О томе колико су ондашње скраћенице могле бити непрозирне и тадашњем читаоцу, сведочи и пример из *Кључића* П. Соларића (1804: 51), у којем сам аутор објашњава значење употребљене скраћенице:

Него пишесе н. п. Ках'иро (садѣ поглавити егупетски градъ) лежи подъ 49° д. (т. е. долготе) и подъ 30° сѣв. (т. е. сѣверне ширине).

3.1.3. Вероватно свесни честе семантичке непрозирности скраћеница (нарочито међу млађим читаоцима), ствараоци из XVIII и XIX века понекад и сами састављају кратке глосаре абривијација, штампајући их у појединим делима. Ради илустрације дајемо фотографије два таква индекса:

Наведени примери показују да је за рашчитавање славеносрпских скраћеница најчешће неопходан шири контекст, на основу којег је могуће са сигурношћу реконструисати пуну форму лексеме и њеног облика. Реконструкцију, наравно, отежавају неустаљена графика и ортографија, као и обиље фонолошких, морфолошких и творбених дублета. Како просечан читалац, међутим, нема времена за анализу најширег контекста, ваљано конципиран речник скраћеница олакшао би сналажење у славеносрпском тексту свим заинтересованим појединцима.

4. Предлог структуре лексикографског чланка

У досадашњој лексикографској пракси у србистици нема историјског речника скраћеница, а они и у словенском свету, колико нам је познато, не представљају честу појаву. Један од њих је *Речник црквенословенских речи ѿод ѿиѿлама* (СЦС; в. илустрацију 4) из 2016. године, непознатог издавача. На наредној фотографији јасно се види да је реч о индексу скраћеница, у којем су творбене варијације наведене у истој алинеји, те да уз разрешење скраћене речи нема контекста, превода и сл.

ѿггѿз ~ ѿнгѿз
 ѿпѿз, ѿпѿз, ѿпѿз ~ ѿпѿз
 ѿпѿз ~ ѿпѿз
 ѿпѿз ~ ѿпѿз
 ѿрѿггѿз ~ ѿрѿнгѿз
 ѿрѿггѿз ~ ѿрѿнгѿз
 ѿрѿѿпѿз ~ ѿрѿѿпѿз

Илустрација 4: *Речник црквенословенских речи ѿод ѿиѿлама* (2016)

У историјским речницима скраћенице су обрађене или посебно (у предговору издања – у виду индекса) или су инкорпориране у структуру речника. У *Речнику сѣароруског језика XI–XIV в.* (СДР 1988: 20–22), на пример, кратак регистар скраћеница дат је на почетку, при чему је свака од варијација обрађена у новој алинеји:

г̃- — господ-
 г̃д-
 г̃ж- — госпож-
 г̃др- — госоудар-
 г̃сдр-
 г̃дн- — господин-; господьн-
 г̃н-
 г̃спдн-

Илустрација 5: *Речник сѣароруског језика 11–14. в.*

Слична је ситуација и у *Речнику црквенословенско-руских ѡронима* (СТС 2008), при чему се скраћенице обрађују и у оквиру посебног лексикографског чланка:

СПИСОК СЛОВ ПОД ТИТЛАМИ

а̃г̃ла̃	Ангел
а̃г̃ла̃- (-а̃г̃ла̃-)	ангел- (-ангел-)
а̃па̃ла̃	Апостол
а̃па̃ла̃- (а̃па̃ла̃-)	апостол-
б̃г̃	Бог
б̃г̃о-	бого-
б̃г̃ом̃ти̃	Богомати, Богоматерь
б̃г̃оо̃ц̃а̃	Богоотец (о Давиде)
б̃г̃оро̃ди̃ца̃, б̃ц̃а̃, б̃ц̃а̃	Богородица

Илустрација 6: *Речник црквенословенско-руских ѡронима* (2008)

У *Речнику руског језика XVIII века* (СРЈ) подаци о скраћеницама инкорпорирани су у лексикографски чланак, при чему одредница има развијену форму:

А́НГЕЛ (*ѡросѣонар.* анд-), а, м. В *цѣрк.-слав. орфографи* а̃г̃л и аггел.

ЎГГЛЪ, ЎГГЕЛЪ ἄγγελος 1. *всегда под титлом: ўггълъ, вестник: њ нарицається њма ѳгѡ: велика совѣта ўггълъ, чѡденъ, совѣтникъ, бѣъ крѣп- кий и имя Ему: Вестник великого Замысла, Чудный, Советник, Бог Сильный (Ис 9,6); великагѡ совѣта твоегѡ ўггѡлъ, миръ подаванца, послааъ ѳси намъ Вестника великого Твоего замысла, приносящего мир, послал Ты нам (Рожд К 1, 5 ирм); пришѣлаъ ѳси ѡ дѣи не ходатаи, ни ўггълъ, но самъ гдѡ воплощыся Ты пришел от Девы, не посол, не вестник, но Сам Господь воплотившийся (Ирм гл 2, 4-1); 2. всегда под титлом: ўггълъ, Ангел, общее именование всех духовных сил: ѡкѡ ўггѡлѡмъ своймъ заповѣсть ѡ тебѣ, сохрани ти тѡ во всѣхъ пѣтѣхъ твоихъ ибо Ангелам Своим заповедает о тебе, чтобы хранили тебя на всех путях твоих (Пс 90,11); хвалите ѳгѡ вси ўггѡл ѳгѡ, хвалите ѳгѡ всѡ силы ѳгѡ славьте Его, все Ангелы Его, славьте Его, все Силы (воинства) Его (Пс 148,2); ўггълъ вопѡлше блгодѡтнѣи: чѡстѡ дѡ, радѡица Ангел (Архангел Гавриил) взывал к Благодатной: Пречистая Дева, радуйся (Пасх К, 9 прип 4); 3. всегда под титлом: ўггълъ, ангел, низший чин небесной иерархии: њже ѳить ѡдеснѡ бѣа, возшедъ на небо, покѡршымся ѳмъ ўггѡлмъ њ властѣмъ њ силамъ Который, взойдя на небеса, (пребывает) одесную Бога, и покорились Ему Ангелы и Власти и Силы (1 Пет 3,22); 4. без титла: ўггѡлъ, падшый ангел, злой дух: ѡрогъ њ гнѣвъ њ скѡръ, посланиѣ ўггѡлы личыми ярость и гнев и беды, посланные через злых ангелов (Пс 77,48).*

Илустрација 7: Речник црквенословенско-руских ѡронима (2008)

Веома често се са краћим индексом скраћеница срећемо у хрестоматијама старих текста (в. нпр. Панић 2001)

С друге стране, речници скраћеница савремених језика бројнији су и уређени у форми богатог индекса са развијеним панданима и ознаком порекла, што је у потпуности оправдано будући да су оне део савременог језичког система, те нема потребе наводити контекст (в. нпр. Оташевић – Оташевић 2010; 2011; ССРЈ 1983).

4.1. Скраћенице, дакле, представљају неодвојив сегмент једног језика и неопходно их је лексикографски обрадити – или засебно или у целини са осталим лексемама. Будући да верујемо како постоје оправдани разлози за њихову обраду у посебном речнику кад је реч о славеносрпском језику, предлог структуре лексикографског чланка био би следећи:

скраћеница = развијена форма у основном облику → *савремено значење* (уколико га је потребно наводити). – пример (податак о делу, години и страни).

флор. = флорен → *флорин, новчана јединица*. – У третьей грамматиџалној класи, первый будуџи, получи штџпендџумъ (didactrale), кой се состояше изъ 150 флор. у Свнтакси изъ 200 Флор. и у вышшимъ классамъ непрерывно первый будуџи, задержи штџпендџумъ, кой се состояте изъ 250 флореновъ (ЛБ 1815: 68).

Све варијације давале би се у оквиру истог чланка, при чему би најпре биле навођене краће па дуже форме:

г. / Г. / год. / Год. = година. – око 888 Год. пре Хрџста (ГМ 1831); около 656 Г. пре Хрџста (ГМ 1831); кое е скоро 400 год. трајло (ГМ 1831).

5. Закључци

5.1. У анализираним текстовима максималну језичку економичност наметао је врло ограничен обим, тј. формат (у дневним новинама), али и учесталост понављања појединих лексема (нпр. у преписци, научним текстовима, драмама и сл.). Најчешће су се скраћивале именице којима су означавани месеци, мере, места, титуле и звања (Кап. Кунџ, Полков. Ланџ, Унтерл. Поповичъ, в кџр. Јанџ., и сл.), при чему су многе од ових лексема данас у сфери застареле лексике, било као *архаизми* или као *истџоризми*. Скраћивале су се и друге именице најразличитије семантике (Ч. = число, Нов. = новине), најфреквентнији придеви (Росс. = росијски; с. з. = северозападни; ГХ 1844: 5), глаголи (в. напр. = види/видети; ПС–3 1804), бројеви (Др. Кал. = други калфа; ЕЈ 1787), прилози (с. р. = својеручно; Ј 1786) и др.

5.2. Скраћивале су се и руске форме заменица у титулисању (Є. = јего, Є. I. В. = *јеја имџераџорскоје височесџво*; ЛБ 1815: 72–73), а специфичан тип скраћеница представљају и оне за редне бројеџе, које чине неекономичне комбинације цифара и слова: 2га по рим.; Јанџ. 2^{га} 746. (ППА 1746).

5.3. Славеносрпским ауторима и писарима није стало до норме у грађењу скраћеница. Они их стварају од случаја до случаја, вођени типографским простором који имају на располагању.

5.4. Скраћенице се најчешће односе на једну реч, али није мали број ни скраћеница вишечланих јединица: ю. ш. = *јужна ширина* (МС 1845); Є. Превосход. = *јего џревосходџџельсџво* (ЛБ 1815: 42); с. г. б. = *слава Госџоду Богу* (П 1747); ис. им. = *истџог имена*. (МС 1845); и пр. и пр. = и проче, и проче; Є. Г. Б. = *јеја государсџвеноје благородџје* (ЛБ 1815); год. п. X. Р. = *года/године џре Хрџсџова (Хрџсџовог) рождесџва* (ЛБ 1815), итд.

5.5. Занимљиво, ређе су скраћенице од само једног, почетног слова (ж. = житељ; д. = дом; з. = запад; итд.). Разлог можда треба тражити у

потенцијалној вишезначности оваквих скраћеница (нпр. в. = *восіок* или *види*; м. = манастир / миља) иако контекст често разрешава дилему.

5.6. Некономичност је веома присутна у процесу скраћивања: на пример, скраћеница Септемвр заузима девет знакова, а пуна реч има десет тадашњих графема (Септемвриа), што значи да се штедео само један словни знак. Слична је ситуација и са скраћеницом: протопресвит. = *iprotoпресвиѿтер* (ЛБ 1815); ре. = *река* (МС 1845) и др.

5.7. Аутори у истом тексту граде и хомонимне скраћенице, чије се значење разрешава само у реченичном контексту: ф. = форинта : ф. = фунта.

5.8. Обилје грађе најављује веома богат речник скраћеница.

Извори

- ГМ: *Крајика всемірна исіѿоріа оіѿ Георгіа Магарашевича іѿрофессора*. У Будиму, 1831.
- ГХ: *Просіѿи оіѿисъ свецелогъ земљѿіознана*. Єдна земљѿписна књижица за свакогъ одь Георгіа Хаджића. У Новомъ Саду. Писмены Екатериине Іанковића Вдове, 1844.
- ДТ: *Полиіѿическо земљѿіисаніе за уіѿіѿребленіе србске младежи*. Одь Димитріја Тирола. У Београду. У Княжеско-србској књигопечатњи, 1832.
- ЕЈ: *Терговци*. Комедіа у три акта приведена с` италіанскогъ изь Карла Голдонини Комедіа оть Е. Іанковича студента медицине. Щампано у Лаипсигу, 1787.
- Ј: *Брачное узаконеніе* (Јосиф Други, 1786).
- ЛБ: *Памяѿникъ мужемъ у славено-србскомъ книжесіѿву славнымъ, въ Жеріѿву іѿризнаіѿелносіѿи и благодареніѿ Лазаремъ Боичемъ*, 1815.
- МС: *Земљѿіисаніе целогъ свеіѿа*. Сачинѿно по најновіемъ државномъ стану за выша и низа училишта и за свако станѿ грађана, Милованомъ И. Спасиѿемъ. У Београду: у Књигопечатњи Княжества Србскогъ, 1845.
- НС: *Новине србске изь царсіѿвующега града Віенне*. 1813–1819.
- П: *Поіѿврда о іѿоѿѿѿици новца*, 3. 6. 1747. (Нови, Архив манастира Савина)
- ППА: *Писмо іѿіѿріѿарха Арсениѿа Іѿ Јовановића*, 1746, Архив Српске православне епархије у Сентандреји.
- ПС–К: *Ключиѿъ у мое землеіѿисаніе чрезъ неколика іѿисма Моему Пріѿіѿелю Л...* Н...**, Павломъ Соларичемъ, У Венеціѿ. При Г. Пани ѿеодосіеву. 1804.
- ПС–З: *Ново гражданско землеіѿисаніе*. Перво На Езику Србскомъ. У две части. Павломъ Соларичемъ. Сь Землеписникомъ одь XXXVII листова. У Венеціѿ. 1804. У Пана ѿеодосіева. Часть І. Уведеніе всеобще и Европа.
- СВ: *Славенно-србскіѿя вѿдомосіѿи іѿсвященни роду и священсіѿву оіѿ Сіѿеѿана Новоковичъ дворскаго агеніѿа*. Въ Вѿннѿ. 1792, 1793.

*

Azbuka slavenska izjasnena Rimskom, po Pravopisaniju Dalmatskomu, Horvatskomu, Slavonskomu, i Krajnskom: Ljubitelem svojega jezuka i pisma. Azбука сла-

венска изаснена Римскомъ, по Правописанію Далматскому, Хорватскому, Славонскому, и Крайнскому: любителемъ своего ѣзыка и писма. У Мјѣткаѡ, 1814. (аутор је Павле Соларић и његови иницијали дати су на крају овог дела).

Литература

- Балюк, Т. П. „Сокращенные слова в архангельском евангелии 1092 г.“ *Весник БДУ*. Сер. 3 (2015): 1–6.
- Бјелогрић, Весна, Тања Поповић, Ирена Шпадијер. „Скраћенице најстаријих српских рукописа“. *Археографски љрилози* 8 (1986): 39–61.
- Блох, М. Я., Т. С. Сергеева. „Аббревиация как продуктивный способ словообразования в истории европейских языков. Известия высших учебных заведений. Поволжский регион“. *Гуманиитарные науки* 1 (2014): 186–199.
- Гранстрем, Е. Э. „Сокращения древнейших славяно-русских рукописей“. *Труды Отдела древнерусской литературы*. АН СССР, ИРЛИ (Пушкинский Дом); В. П. Адрианова-Перетц (отв. ред.). – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1954, 427–434.
- Ђорђић, Петар. *Сѣтарословенски језик*. Нови Сад: Матица српска, 1975.
- Јерковић, Вера. „Скраћенице и надредна слова у јеванђелју из Мркшине цркве“. *Зборник за филологију и лингвистику* 16/1 (1973): 89–107.
- ОС 2017: *Речник славеносрѣског језика. Огледна свеска*. И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић, А. Милановић. Нови Сад: Матица српска.
- Оташевић, Ђорђе, Љильана Оташевић. *Речник скраћеница 1. Тириличке скраћенице*. Београд: Алма, 2010.
- Оташевић, Ђорђе, Љильана Оташевић. *Речник скраћеница 2. Лајтиничке скраћенице*. Београд: Алма, 2011.
- Оташевић, Ђорђе. „Скраћенице у савременом српском језику“. *Научни сасѣанак славистиа у Вукове дане* 40/1 (2011): 381–389.
- Панић, Миленко. *Сѣтарословенска хрестѣомаиѣја*. Београд: Чигѣја штампа, 2001.
- СДР: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Главный ред. Аванесов. Том I. Москва: Русский язык, 1988.
- Симић, Радоје. „Скраћенице – њихова структура, графѣја и говорна репродукција“. *Књижевни језик* (1979): 29–37.
- СРЈ: *Словарь русского языка XVIII века. Правила пользования словарем. указатель источников*. Л. Л. Кутина, О. Е. Березина и А. А. Алексеев, Ю. С. Сорокина. Ленинград: Наука, 1984.
- ССРЈА: Алексеев, Д. И., И. Г. Гозман, Г. В. Сахаров. *Словарь сокращений русского языка*. Д. И. Алексеев (ред.). Москва: Русский язык, 1983.
- СТС: *Словарь трудных слов из богослужения. Церковнославяно-русские паронимы*. О. А. Седакова. Москва, 2008.
- СЦС: *Словарь церковнославянских слов под титлами: 250 наиболее часто встречающихся сокращений*. Сост. Ф. Карага. Мостар, 2016.

- Cannon, G. „Abbreviations and acronyms in English word-formation“. *American Speech*. 64/ 2 (1989): 99–127.
- Čremošnik, Gregor. „Kratice ‘Nomina sacra’ u cksl. spomenicima“. Praha: Nakl. Česke Graficke Unie, *Slavia IV* (1925): 238–264; 485–498.
- Lopez Rua, Paula. „Acronyms & Co.: A tipology of typologies“. *Estudios Ingleses de la Universidad Complutense* 12 (2004): 109–129.

Isidora G. Bjelaković
Aleksandar M. Milanović

DICTIONARY OF ABBREVIATIONS IN SLAVENO-SERBIAN
(SIGNIFICANCE, CONCEPTION, LEXICOGRAPHIC TREATMENT)

S u m m a r y

The project dedicated to creating the Dictionary of Slaveno-Serbian Language, which is under the auspices of Matica Srpska, has been active for a few decades, and this dictionary is to contain the whole lexicon except a group of onomasticons. However, another segment has been left out of the lexical treatment as well. This segment, which was exceptionally frequent in the written language expression of Serbs in the 18th and 19th centuries, represents the abbreviations. Regardless of their prevalence, the variability of the abbreviation models, and a notable absence of the norm, the abbreviations have not received enough attention in the study of the Serbian literary language history. That is why one of the important tasks of Serbian historical lexicography is to compose a dictionary of abbreviations in Slaveno-Serbian. Taking into account everything previously mentioned, this paper offers, in the first place, an overview of the typology of the abbreviations and the abbreviation models in Slaveno-Serbian, the (in)stability of those abbreviations, as well as the ratio of international and Russian/Russo-Slavic abbreviations. What is more, this paper also provides a framework for a potential conception of a future dictionary of this kind. Finally, this paper also gives illustrative examples of the corresponding abbreviation collections from the pre-standard era (for example, in P. Solarić *et al.*).

Keywords: abbreviations, dictionary, Slaveno-Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 441–459

UDK: 811.163.1'374

COBISS.SR-ID: 54814217

Ана З. МАЦАНОВИЋ
Институт за српски језик САНУ (Београд)
randjelovicana@yahoo.com

ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА ВИШЕЧЛАНИХ ЛЕКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА У РЕЧНИКУ СЛАВЕНОСРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду се анализира лексикографска обрада вишечланих лексичких јединица у *Речнику славеносрпског језика*. На примеру *Речника САНУ*, указује се на методолошка начела којима се руководе лексикографи описних речника приликом обраде оваквих форми, а потом се она упоређују са кореспондентним лексикографским поступком у *Речнику славеносрпског језика* како би се указало на његову оправданост, те на то да обрада у историјском речнику не мора увек одговарати оној у дескриптивним речницима савременог језика.

Кључне речи: славеносрпски језик, историјски речник, термилошки речник, савремени дескриптивни речник, *Речник славеносрпског језика*, *Речник САНУ*, лексикографска обрада, вишечлана лексичка јединица, фразни термин.

1. Уводна разматрања

Структура лексикона сваког језика поред једночланих подразумева и *вишечлане лексичке јединице* (енгл. *multiword lexical units / multiword expressions*), које имају особине и функцију лексеме као најмање самосталне јединице лексичког система.

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ, као и Министарство културе, у оквиру пројекта *Речник славеносрпског језика*.

1.1. Теоријски оквир истраживања

Ове јединице се у литератури различито именују, а исцрпан попис термина који се у њиховом именовану користи наведен је у раду И. Бјелаковић (2017: 21–22). У овом истраживању употребљен је термин *вишечлана лексичка јединица* (у даљем тексту ВЛЈ), створен по узору на енглеско ‘multiword lexical unit’, као хиперонимски назив који обухвата све лексичке јединице које се структурно реализују као скуп двеју или више речи, али се у погледу функције, садржине и употребе понашају као лексема. У том смислу, он наткривљује и фразеологизме, јер обухвата и оне вишелексемске спојеве који немају експресивну вредност (нпр. перифрастични глаголски изрази, терминолошке синтагме и сл.). С друге стране, поред назива *терминолошке синтагме* коришћен је назив *фразни термини*, који је у своја истраживања увела И. Бјелаковић (2017: 22), модификујући термин *фразне именице* Т. Прћића (2011).

1.2. Преглед досадашњих истраживања

Лексикографска обрада овог инвентара лексичких јединица била је предмет многих лексикографских анализа како у иностраној лингвистичкој литератури, тако и у србистици. У свом приручнику о практичној лексикографији, Б. Свенсен (1993: 207–209) истиче да у лексикографској обради ВЛЈ треба поћи од идеје да оне денотирају један појам и стога их обрађивати као самосталне одреднице. Исто становиште заступају и Аткинс и Рандел (2008: 166–176), издвајајући најчешће типове ВЛЈ (попут фразних глагола итд.) у енглеском језику, с циљем да помогну лексикографима да их лакше препознају у корпусу. Згуста (1991: 148) такође сматра да су откривање и правилна обрада ВЛЈ у речнику један од најважнијих задатака лексикографа. Он наводи две базичне и општеважеће особености које ће лексикографима помоћи у препознавању ВЛЈ: (1) немогућа замена конституената (нпр. није могуће рећи „Одличан дан!“ уместо „Добар дан!“ кад поздрављамо неког), и (2) ВЛЈ у реченици морају обављати исту синтаксичку и ономасиолошку улогу као и облички једноставније јединице које се често подударују са речју (Згуста 1991: 138–139, 145). Он напомиње да ВЛЈ треба разликовати од стереотипних израза и клишеа, који нису везане комбинације речи, али су такође чести у језику, и закључује да ВЛЈ у речницима треба обрађивати као одреднице или бар као пододреднице (Згуста 1991: 145, 150).

Године 1980. у Београду је одржан први научни скуп посвећен лексикографији и лексикологији, а радови са тог скупа две године касније преточени су у зборник реферата *Лексикографија и лексикологија*. Међу њима је своје место нашао и чланак посвећен критеријумима који одређују место обраде фразеологизма у савременим речницима Д. Мршевић-Радовић (1982). Ауторка у раду разматра фразеологизме са

синтагматском структуром и истиче да лексикографи морају распознавати различите типове фразеологизама и по значењу и по структури како би их могли унети у речник на одговарајућ начин (Мршевић-Радовић 1982: 147). Сличну тематику у истоименом зборнику, који је изашао две године касније (1984), проучавао је и М. Дешић.¹ Он је, поредећи критеријуме за одређивање фразеологизама у *Речнику САНУ*, шестомном *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске и Матешићевом *Фразеолошком рјечнику*, закључио да они почивају на истим принципима – већина фразеологизама је схваћена као устаљена група речи, која се у говору репродукује и у којој долази до семантичке промене лексичких компонената (Дешић 2014: 240). Дилемама у вези с ВЛЈ у лексикографској пракси и њиховим местом у лексикону и граматикама српског језика бавила се и Љ. Недељков. Ауторка констатује да различити типови ових лексичких јединица само по изузетку имају место одредничке речи у нашим дескриптивним речницима (Недељков 2002а: 246). Углавном су ови облици дати под израз уз главну реч – именицу, али има одступања јер су неки вишечлани називи обрађени уз придев, а неки (зато што су вишечлани) нису ни посведочени у речнику (Недељков 2002б: 685). У раду који анализира тешкоће приликом утврђивања одреднице у речницима српског језика М. Николић (2002) навео је и проблематику обраде ових јединица лексикона.² Аутор подржава одлуку лексикографа који у *Речнику САНУ* апелативне синтагматске називе обрађују као изразе уз одговарајућу именицу, а свој став образлаже потребом за економичношћу, будући да би се „иначе број речничких чланака (или одредница) повећао у недоглед“ (Николић 2014: 62). Од наведеног принципа, констатује М. Николић, одступају једино властита имена (топоними, хидроними и сл.) типа *Владичин Хан*, *Нови Сад* итд., која се у *Речнику САНУ* обрађују као самосталне одреднице (Николић 2014: 62–63). У новије време, издваја се чланак Т. Прћића (2011), у којем се аутор врло аргументовано залаже за неопходност лексикографске обраде тзв. фразних именица. Он подробно анализира ове лексичке јединице са аспекта форме, функције, садржине и употребе и закључује да су оне идиоматизоване најпре по својој форми, тек онда по садржини (Прћић 2011: 68). Аутор даље констатује да би „даље свођење фразних именица на синтагме – одн. на домен граматике, коме није место у речнику – и њихово следствено лексиколошко заобилажење и лексикографско изостављање ум-

¹ Рад је 2014. године прештампан у колективној монографији *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, уз измењен наслов – „Обрада израза у српској лексикографији“.

² И овај рад је 2014. године прештампан у колективној монографији *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, уз измењен наслов – „Утврђивање одреднице у српској лексикографији“.

ногоме осиромашило будуће речнике и неоправдано умањило лексички фонд српског језика – не само квантитативно, него и квалитативно“, те сматра да би фразне именице требало обрађивати као самосталне одреднице, уз пуну лексикографску обраду, прилагођену њиховом хибридном статусу (Прћић 2011: 69).

Свим овим, али и многим другим радовима посвећеним наведеној теми, заједничко је то да су базирани на материјалу дескриптивних речника савременог српског језика. О лексикографској обради ВЛЈ у србистичким дијахронијским речницима досад није било опсежних истраживања.

1.3. О Речнику славеносрпског језика

Године 1981. у Матици српској покренут је пројекат израде *Речника славеносрпског језика* (у даљем тексту РСЈ) под руководством А. Младеновића. Након више од тридесет година, током којих се грађа искључиво прикупљала, а две године након смрти професора Младеновића (2012), формира се нови пројектни тим, на челу са проф. др Љиљаном Суботић и доц. др Исидором Бјелаковић, у који се укључују: проф. др Ана Кречмер, са Универзитета у Бечу, проф. др Александар Милановић, са Универзитета у Београду, проф. др Ирена Цветковић Теофиловић и Јелена Стошић, са Универзитета у Нишу, и др Милена Зорић, са Универзитета у Новом Саду. На основу сачуване документације и годишњих извештаја за Пројекат, новоформирани пројектни тим закључио је да је РСЈ замишљен као речник диференцијалног типа у којем би били ексерцирани славенизми, славеносрбизми (хибриди), домаћа лексика коју Вук није забележио у свом *Српском рјечнику* из 1852. године и домаће речи које су с временом добиле статус архаизама, историзама, регионализама и сл.³

На састанку одржаном крајем 2012. године нови тим донео је одлуку да речник обухвати грађу од 1748. до 1850. године, да у њему буду заступљени сви функционални стилови, да процес коначног уобличавања корпуса тече паралелно са израдом огледне свеске и речника, те да ексерпција буде потпуна.⁴ Плод њиховог рада, *Огледна свеска Речника славеносрпског језика* (у даљем тексту ОС РСЈ), представљена је научној и стручној јавности почетком 2017. године, а исте године пројектном тиму придружује се и др Ана Мацановић из Института за српски језик САНУ.

1.4. Предмет, циљеви и корпус истраживања

Имајући у виду специфичности предстандардног лексичког слоја, овај рад је посвећен једном аспекту микроструктуре дескриптивног историјског речника – обради вишечланих лексичких јединица у РСЈ.

³ Више о детаљима историјата рада на Пројекту в. у ОС РСЈ 2017: 10–15.

⁴ Више о макроструктури и микроструктури РСЈ в. у ОС РСЈ 2017: 17–35.

Циљ рада је да се лексикографски поступак у РСЈ упореди са кореспондентним методолошким начелима⁵ којима се руководе лексикографи савремених описних речника приликом обраде оваквих форми, на примеру *Речника САНУ*, како би се указало на његову оправданост, те на то да обрада у историјском речнику, због особености лексичког слоја који описује, не мора увек одговарати оној у дескриптивним речницима савременог језика.⁶

2. Синтаксичка структура вишечланих лексичких јединица у ОС РСЈ

У ОС РСЈ обрађено је 1.013 одредница, у оквиру којих се налази 146 ВЛЈ. Као критеријум за структурну анализу грађе послужила је анотација ове лексичке скупине у ОС, тј. форма коју је обрађивач, на основу речничке грађе одн. славеносрпских текстова, доделио свакој ВЛЈ. Треба посебно истаћи да су проблем у одређивању синтаксичких типова представљале глаголско-именичке фразеолошке конструкције⁷, које се иначе у речницима бележе двојако.

(1) Први тип бележења чине реченице, са глаголом у личном глаголском облику (нпр. *Бог да њпросѝи* 'израз у казивању да је нешто пропало, изгубљено', *Боже сохрани* 'узвик приликом изражавања бриге, страха, забринутости при непријатној помисли; у одбијању, одрицању', *љубим руку* 'учтива форма приликом поздрављања при сусрету' итд.) и овај тип регистровања синтаксички је посматран као реченица.

(2) Други тип бележења представљају обезличене конструкције, са глаголом у инфинитиву и именичком допуном. Овакве конструкције по правилу се у контексту остварују као реченице. Тако је, рецимо, у оквиру израза код именице *олѝар* у ОС РСЈ забележена ВЛЈ *ѝринеѝи на олѝар* 'дати, жртвовати нешто за остварење нечега', а пример који потврђује ово значење реализује глаголску компоненту у личном глаголском облику: „Ни еданѝ союзникѝ ни є меча свога извукао, да бы штогодѝ ѝнимѝ освоѝо, [...] заключѝо є свакѝй отѝ ѝи народѝ свой позвати, да свакѝ силе свое и содѝйствиє на олтарѝ жертве принесе“ (ОС РСЈ, под *олѝар* (изр.)). Код израза уз именицу *ѝоѝреба*, између осталих, наведена је обезличе-

⁵ При одређивању теоријско-методолошких начела и лексикографских поступака приликом обраде ВЛЈ у *Речнику САНУ* коришћена су *Уѝуѝствиѝа за израду Речника САНУ* (чл. 105–114). У питању је интерни рукопис лексикографа који раде на овом тезаурусу у Институту за српски језик САНУ (детаљније о настанку и значају овог документа в. у Ристић 2014).

⁶ Донекле се слична ситуација може уочити и код дијалекатских речника (исп. Жугић 2016).

⁷ Термин *глаголско-именичка конѝѝрукција* користи се према Мршевић-Радовић 1987.

на конструкција с глаголом у инфинитиву и именичком допуном *имаѿи ѿоѿребу* ‘настојати, желети’, такође поткрепљена примерима у личном глаголском облику: „Но акоће колико човекъ искусанъ и просвещень бити, ограниченъ будући, неможе у свему савршень бити; зато, велику потребу имаде, од извѣсна Правила, коему слѣдујући, у сумнителнимъ и мучнимъ вещма да непоклизне и непогреши (ДО 1784: 98); Цар, говораше он, зависи свагда от оѿи, от коѿи има потребу, да му се повиную (СЖ 1814: 114–115)“ (ОС РСЈ, под *ѿоѿреба (изр.)*). Овакве форме су, због форме којом су анотирани у речнику, за потребе овог рада одређене као глаголско-именичке конструкције.

Анализом структуре ексцерпираних ВЛЈ издвојено је пет синтаксичких типова: предлошко-падежне конструкције, синтагме, глаголско-именичке конструкције, фразе с прилошким значењем и реченице:

- највећи део ових форми припада предлошко-падежним конструкцијама (нпр. *без изјаѿија, ѿо истѿини, у самој веици/веиѿи, у један ма, на (ѿај) конец/конац* итд.);
- другу велику скупину представљају синтагматски спојевии, међу којима доминирају именичке синтагме (нпр. *једним словом, град ѿресѿолни, дан на дан, самур калѿак, фунѿа шѿерлинга* итд.), од којих пак највећи број чине фразни термини (нпр. *земни круг, лаѿинско(је) число, мерило умаленија, сѿаза солнечна, года време* итд.);
- потом следе глаголско-именичке конструкције (нпр. *бацаѿи ѿод ноге, даваѿи на знање, издаваѿи на ѿечаѿи, ѿринеѿи на олѿар, одаѿи на шѿамѿу* итд.), које најчешће подразумевају перифрастичне глаголске изразе (нпр. *учиниѿи ѿолзу, имаѿи ѿознансѿво, комѿлиментѿ учиниѿи, учиниѿи ѿочешак, ѿредузеѿи ѿѿшешесѿвије* итд.);
- следеће по бројности су фразе с прилошким значењем (нпр. *све више и више, једно истѿо, јошѿе једанѿѿи, много краѿи, ѿѿѿому шѿѿо* итд.);
- и реченице⁸ (нпр. *бог да ѿросѿи, фала ѿи (вам, иѿд.), гди ми (ѿи, јој, му...) воља, боже сохрани, ѿубим руку* итд.).

⁸ Поред наведених примера са глаголом у личном глаголском облику, у категорију реченичних конструкција сврстане су и тзв. елиптичне реченице са експресивном функцијом и, најчешће, заповедним значењем (нпр.: *камо срећа!* и сл.).

3. Лексикографска обрада вишечланих лексичких јединица у РСЈ

Ширењем речничког корпуса грађа за РСЈ обogaћена је разноликим лексичким фондом који каткад може захтевати промену иницијалне методологије и првобитно представљеног концепта речничког чланка. Тако смо, током лексикографске обраде нове грађе, након објављивања ОС, учили четири нова проблема везана за статус ВЛЈ и њихову обраду у РСЈ.

3.1. Статус фразних термина у РСЈ

Како је истакнуто у предговору ОС РСЈ (2017: 22–23), ВЛЈ су најчешће обрађиване на два начина. Оне су углавном наведене као изрази уз одговарајуће лексеме које имају статус одреднице, што је и уобичајена лексикографска пракса у изради савремених дескриптивних речника, попут *Речника САНУ* (в. Упутства, чл. 105). С друге стране, мањи део ових форми добио је статус самосталне одреднице. Аутори ОС РСЈ одлучили су да ВЛЈ које денотирају одређени појам само у датом споју буду обрађене као посебне одреднице, у засебном лексикографском чланку (нпр. *земни круг* у значењу 'земаљска кугла'). Поред тога, на њих се упућује у оквиру сваког од конституената датог споја (уп. *земни, круг*).

Оваквих примера у ОС РСЈ има 25 (2,44% од укупног броја одредница у њој), што није проценат који би могао да оптерети обим речника. Међутим, с временом се показало како број датих спојева уопште није занемарљив, те смо поставили питање оправданости овакве обраде, као и економичности будућег речника.

Ту се, наиме, запажа прва разлика у односу на савремене дескриптивне речнике. У питању су, у већинском броју, ВЛЈ које имају статус фразних термина (нпр. *земни круг, колесна стiаза, йуӣ солнечни, мерило увеличанија, лайиинско(је) число*), али и именичких синтагми које у то време још увек нису имале лексикализовану форму или се она региструје тек крајем анализаног периода (нпр. *йоглавӣи град, град йрес̄иолни* → 'престоница'). Примери из првобитне групе, коју чине фразни термини, у савременим дескриптивним речницима, попут *Речника САНУ*, углавном се обрађују међу изразима код именице која је у том споју управна реч (Упутства, чл. 212; в. у *Речнику САНУ* под *глагол (изр.)*, *куӣ (изр.)*, *круг (изр.)* итд.), ређе код придева (нпр. *давнойрошли (изр.)*). Међутим, у појединим примерима, посебно у лексикографској обради лингвистичке терминологије, има недоследности, те се тако одређени фразни термини наводе као колокације, одмах иза семантичке дефиниције, након двотачке (в. у *Речнику САНУ*, под *именица, заменица (3)*, *вид (7)* итд.) или се пак, доста ређе, одређени термилошки спојеви наводе у окви-

ру саме дефиниције, док се већи број фразних термина налази у оквиру израза одређеног термина (в. у *Речнику САНУ* под број (7) и под број (изр.)). Најзад, *Речник САНУ* бележи и случајеве да се застарели придеви који чине конгруентне атрибуте термилолошких синтагми дефинишу описном дефиницијом или савременим синонимом, а затим потврђују примерима с фразним терминима (в. *Речник САНУ*, под број *ишелан*, *вошросишелни*, *желашелан*, *дејсвишелан* (4) итд.). Неуједначености овога типа у великом тезаурусу попут *Речника САНУ*, који се ради деценијама и претендује да представи и опише готово читав лексички фонд једног народа, сасвим су очекиване, посебно ако се има у виду да бројност лексикографа који су у овом великом националном пројекту учествовали и учествују доноси и друкчија лексикографска решења за поједине дилеме.

С друге стране, имајући у виду да србистици недостаје термилолошки речник старог језика, РСЈ је замишљен као описни историјски, али и термилолошки речник. Свака веза која има статус термина драгоцен је за проучавање развоја српске терминологије у почетним фазама њеног настајања, као и подаци о томе где је и када први пут регистрована, о постојању конкуренције и коегзистенције различитих термина, потискивању једног термина у корист другог и сл. Новија опсежна истраживања терминосистема код Срба у 18. и 19. веку, пре свега у областима астрономије, математичке географије, картографије (Бјелаковић 2017) и лингвистике (Мацановић 2018), указала су на то да су у поментом периоду већину термилолошког фонда чиниле ВЛЈ, чак око 70%. Стога се овакав лексикографски поступак, који подразумева издвајање фразних термина као засебних одредница, чини сасвим оправдан, јер се једино тако може поуздано пратити развој српске термилолошке мисли у 18. и 19. веку. У ОС РСЈ он изгледа овако:

земни круг *Земаљска кугла.* – Мы на тай конецъ заключили трудитисе [призвавше Бога у помощь] собирати и издавати на печать сочиненія и преводы о разныхъ матеріяхъ, какове токмо обществу нашему Сербскому полезны быти могутъ, а именно: о Географіи, или описаніи земногъ круга, и на нѣму обитающихъ народовъ (ЗО 1768: 10).

Уп. круг земни (ПС 1804).

Дакле, уколико је посведочена и варијанта с постпозитивном реализацијом придева у термилолошкој синтагми, на њу је упућивано на крају вишечлане термилолошке одреднице, док се код такве самосталне одреднице упућивачка дефиниција према варијанти с придевом у препозицији налази одмах иза семантичке дефиниције:

круг земни *Земаљска кугла.* в. Земни круг. – Просторъ поверхности између колеса возвратни (Л. 26 и 25) ДД и ЕЕ унаоколо круга земнога, по-

средь коега равнитель ВВ дужь успоредно лежи, наричесе Поясь Землѣ топли, жарки (ПС 1804: 42).

Такође, сваки од конституената фразног термина који је обрађен као самостална одредница садржи у изразима ове облике, уз дефиницију и упућивачку дефиницију на форму с придевом у препозицији/ постпозицији, али без примера:

земни, -а, -о 1. *који се односи на Земљу, земаљски. [...]*

Изр. ~ **круг** *Земаљска кугла.* в. земни круг.

круг ~ *Земаљска кугла.* в. круг земни.

круг м 1. *административна јединица, округ. [...]*

Изр. **земни** ~ *Земаљска кугла.* в. земни круг.

~ **земни** *Земаљска кугла.* в. круг земни.

Уз максималну информативност као примарну добробит коју овакав лексикографски поступак обраде фразних термина доноси, с временом су се, као што је на почетку истакнуто, појавиле и извесне потешкоће. Наиме, са ширењем речничког корпуса овакав начин обраде постаје компликованији и тежи, јер неразвијени термилошки систем у предстандардном периоду бележи и термилошке синтагме са неколиким атрибутима (нпр. *време давно њрошавше друго, глаголски њрилог садашњега времена, додаѡаѡ ѡрироку за ѡросѡор или месѡо...*), што додатно усложњава процес обраде оваквог лексичког инвентара. Стога је на састанку одржаном 2020. године ауторски колектив РСЈ усвојио измењен модел обраде који смо предложили, а то је да се ВЛЈ (осим фразних термина и именичких синтагматских спојева који су се тек у стандардном језику појавили у једнолексемској форми) начелно комплетно обрађују под ознаком *Изр.* код управне речи, а да под осталим конституентима, такође у оквиру израза, стоји упућивачка дефиниција. Овакав методолошки поступак одговарао би лексикографској пракси уобичајеној у *Речнику САНУ* и другим савременим описним речницима.

С друге стране, имајући у виду претходно наведене разлоге, неопходно би било да фразни термини, као и именички синтагматски спојеви који су се тек у стандардном језику појавили у једнолексемској форми, остану самосталне одреднице. ВЛЈ с инверзијским редоследом конституената (о којима ће детаљније бити речи у тачки 3.3) обрађиваће се у истом речничком чланку, раздвојене косом цртом, као варијанте. Како би речник био крајње функционалан, те омогућио бољу оријентацију ширем кругу корисника (не само лингвистима), одлучено је да примарни ред речи, под којим ће фразни термин бити комплетно обрађен, буде стандарднојезички, онај који је близак савременом кориснику. Варијанта с придевом у препозицији/постпозицији, условљена особеностима сла-

веносрпског предстандарда, биће дата као контролна одредница (нпр. *круг земни* в. земни круг). На примеру горепоменутог *земног круга*, самостална термилошка одредница изгледаће овако⁹:

земни круг / круг земни *Земаљска кугла*. – Мы на тай конецъ заключили трудитисе [призвавше Бога у помощь] собирати и издавати на печать сочиненія и преводы о разныхъ матеріяхъ, какове токмо обществу нашему Сербскому полезны быти могутъ, а именно: о Географіи, или описаніи земногъ круга, и на нѣму обитающихъ народовъ (ЗО 1768: 10). Просторъ поверхности између колеса возвратни (Л. 26 и 25) ДД и ЕЕ унаоколо круга земнога, посређь коега равнитель ВВ дужъ успоредно лежи, наричесе Поясъ Землѣ топли, жарки (ПС 1804: 42).

Дакле, термилошка синтагма са детерминатором у препозицији комплетно би била обрађена као самостална одредница (уз семантичку дефиницију и примере), и са варијантном формом коју чини детерминатор у постпозицији одвојеном косом цртом и на одговарајућем месту датом као контролна одредница.

Како би будући речник сачувао максималну информативност, без преоптерећивања речничких чланака, наведени облици биће приказани и у оквиру израза својих конституената, уз упућивање на самосталну одредницу (у верзалу и курзивом), са додатком симбола , који би значавао да је у питању самостална одредница:

земни, -а, -о 1. [...]

Изр. ~ **круг / круг** ~ в. *ЗЕМНИ КРУГ* .

круг м 1. [...]

Изр. **земни** ~ / ~ **земни** в. *ЗЕМНИ КРУГ* .

Ради лакше прегледности, старо и ново лексикографско решење за обраду фразних термина (на примеру *земни круг / круг земни*) представимо табеларно.

Табела 1: Упоредни приказ обраде фразног термина *земни круг / круг земни* у ОС РСЈ и новог решења за будући РСЈ

ОС РСЈ	РСЈ
земни, -а, -о 1. <i>који се односи на Земљу, земаљски.</i> [...] Изр. ~ круг <i>Земаљска кугла.</i> в. земни круг.	земни, -а, -о 1. [...] Изр. ~ круг / круг ~ в. <i>ЗЕМНИ КРУГ</i> .

⁹ Будући да ексерпција грађе за РСЈ није у потпуности завршена, треба имати у виду да је у коначној верзији речника код свих наведених одредница врло изванредно већи број потврда (каткад и значења). Наведени примери у овоме раду служе само као илустрација за теоријско-методолошку основу лексикографске обраде ВЛЈ у будућем речнику.

<p>круг ~ <i>Земаљска кугла</i>. в. круг земни.</p> <p>земни круг <i>Земаљска кугла</i>. – Мы на тай конецъ заключили трудитисе [призвавше Бога у помощь] собирати и издавати на печать сочиненія и преводы о разныхъ матеріяхъ, какове токмо обществу нашему Сербскому полезны быти могутъ, а именно: о Географіи, или описаніи <u>земногъ круга</u>, и на нѣму обитающихъ народовъ (ЗО 1768: 10).</p> <p>Уп. круг земни (ПС 1804).</p> <p>круг м 1. <i>администірајивна јединица, округ</i>. [...]</p> <p>Изр. земни ~ <i>Земаљска кугла</i>. в. земни круг.</p> <p>~ земни <i>Земаљска кугла</i>. в. круг земни.</p> <p>круг земни <i>Земаљска кугла</i>. в. Земни круг. – Просторъ поверхности између колеса возвратни (Л. 26 и 25) ДД и ЕЕ унаоколо <u>круга земнога</u>, посредъ коега равнитель ВВ дужъ успоредно лежи, наричесе Поясъ Землѣ топли, жарки (ПС 1804: 42).</p>	<p>круг м 1. [...]</p> <p>Изр. земни ~ / ~ земни в. <i>ЗЕМНИ КРУГ</i> .</p> <p>земни круг / круг земни <i>Земаљска кугла</i>. – Мы на тай конецъ заключили трудитисе [призвавше Бога у помощь] собирати и издавати на печать сочиненія и преводы о разныхъ матеріяхъ, какове токмо обществу нашему Сербскому полезны быти могутъ, а именно: о Географіи, или описаніи <u>земногъ круга</u>, и на нѣму обитающихъ народовъ (ЗО 1768: 10).</p> <p>Просторъ поверхности између колеса возвратни (Л. 26 и 25) ДД и ЕЕ унаоколо <u>круга земнога</u>, посредъ коега равнитель ВВ дужъ успоредно лежи, наричесе Поясъ Землѣ топли, жарки (ПС 1804: 42).</p> <p>круг земни в. <i>земни круг</i>.</p>
---	---

3.2. Перифрастични глаголски изрази у РСЈ

Да су перифрастични глаголски изрази (у даљем тексту ПГИ) лексикализоване конструкције, по форми синтаксичке, а по семантици лексемске, истакла је још Д. Гортан-Премк (1971). Она је указала и на могућност различитог степена лексикализације међу њима (1971: 32), чиме се, чини се, може тумачити неуједначеност лексикографске обраде ПГИ у савременим дескриптивним речницима. Наиме, ове лексичке форме се у стандардном језику углавном доживљавају као колокације, савремени говорник осећа коју именицу може да веже уз десемантизовани глагол, те оне као изрази углавном нису предмет лексикографске обраде у описним речницима савременог језика. Наведеним проблемом исцрпно се бавила И. Лазић-Коњик (2006), образлажући потребу да овај вишечлани лексички инвентар треба систематски да буде описан у дескриптивним речницима српског језика (2006: 299) и нудећи модел обраде ПГИ у дескриптивном речнику (2006: 281). Ауторка је претходно, на

примеру глаголских перифраза *водиџи бригу* 'бринути се' и *даџи доџринос* 'допринети', представила обраду ових структура у дескриптивним речницима. Тако, нпр., *Речник САНУ* у оквиру израза код именица *брига* и *доџринос* не бележи поменуте конструкције, већ њима илуструје одређено глаголско значење.

Што се тиче славеносрпског језичког идиома, истраживања (на корпусу новинарских и административних текстова) указују на податак да су у овом предстандардном периоду ПГИ били веома распрострањени и да је у погледу глаголских перифраза током историјског развоја српског језика долазило до различитих промена у структури (Бјелаковић 2007: 353; Војновић 2007: 325, 336). Те промене односиле су се на: (а) губљење појединих модела, попут $Cor + \emptyset + N_{Dev(Gen)}$ (нпр. *биџи изгледа*, *биџи владања*), (б) смену постојећих модела новим (најчешће је у питању промена падежне форме именичког дела глаголске перифразе), попут $Cor + \emptyset + N_{Deadj(Gen)} : Cor + od + N_{Deadj(Gen)}$ (нпр. *биџи важностџи* : *биџи од важностџи*), (в) лексичке измене именичког дела ПГИ (посрбљавање славенизама) (нпр. *одобреније* : *одобрење*) и (г) смену доминантних вербалних компонената у оквиру глаголске парафразе (примера ради, велика продуктивност структурног типа с глаголом *чиниџи* и именицом у акузативу у предвуковском периоду замењена је касније у стандарду другим десемантизованим глаголима, попут *даџи*, *вршиџи*, *џравиџи* и сл.) (Војновић 2007: 336–337). Стога се може закључити да је формирање оваквих израза важан сегмент развоја предстандардног језика, те се њихова систематска обрада у изразима управног глагола чини сасвим оправданом у РСЈ. Иако су у Огледној свесци ПГИ биле обрађиване и у оквиру израза код својих именичких допуна, ради економичности будућег речника ауторски тим је прихватио предлог да се у оквиру израза код именичких конституената наведених конструкција ипак налази упућивачка дефиниција према изразима код глагола као управних речи (Табела 2).

Табела 2: Упоредни приказ обраде ПГИ *обносиџи увереније* у ОС РСЈ и новог решења за будући РСЈ

ОС РСЈ	РСЈ
<p>обносити несвр. <i>имаџи</i>, <i>носиџи</i>. Изр. ~ увереније <i>биџи уверен</i>. – Из тога слџдуе, да э Основаніе и Почетакъ добродџтели, просвещеніе Разума; одавде э потреба почети, и по овомъ управлятисе и водити; ако желимо да наша добра дџла постоянабуду; и [...] да душа наша, вовџкъ съ наши дџли и</p>	<p>обносити несвр. <i>имаџи</i>, <i>носиџи</i>. Изр. ~ увереније <i>биџи уверен</i>. – Из тога слџдуе, да э Основаніе и Почетакъ добродџтели, просвещеніе Разума; одавде э потреба почети, и по овомъ управлятисе и водити; ако желимо да наша добра дџла постоянабуду; и [...] да душа наша, вовџкъ съ наши дџли и</p>

<p>поступки задоволна буде; коя дѣла 200 споминюћи, и нани натрагъ обзирућисе, дасе всегда весели и радуе; <u>обносећи</u> у себи савршено <u>увереніе</u> дасе э съ тѣломъ заедно, тащила богу угодити (ДО 1784: 96).</p>	<p>поступки задоволна буде; коя дѣла споминюћи, и нани натрагъ обзирућисе, дасе всегда весели и радуе; <u>обносећи</u> у себи савршено <u>увереніе</u> дасе э съ тѣломъ заедно, тащила богу угодити (ДО 1784: 96).</p>
<p>увјереније / увереније с слав. <увереніе; увѣреніе> [...]</p>	<p>увјереније / увереније с слав. <увереніе; увѣреніе> [...]</p>
<p>Изр. обносити ~ <i>биши уверен</i>. – Из тога слѣдуе, да э Основаніе и Почетакъ добродѣтели, просвещеніе Разума; одавде э потреба почети, и по овомъ управљатисе и водити; ако желимо да наша добра дѣла постоянабуду; и [...] да душа наша, вовѣкъ съ наши дѣли и поступки задоволна буде; коя дѣла споминюћи, и нани натрагъ обзирућисе, дасе всегда весели и радуе; <u>обносећи</u> у себи савршено <u>увереніе</u> дасе э съ тѣломъ заедно, тащила богу угодити (ДО 1784: 96).</p>	<p>Изр. обносити ~ <i>в. обносиши (изр.)</i>.</p>

3.3. ВЛЈ с инверзијским редоследом конституената

У славеносрпском тексту ВЛЈ с инверзијским редоследом конституената најчешће се вежу са именичке синтагме (нпр. *земни круг / круг земни, име њрилагаиѣлно / њрилагаиѣлно име*), али и за глаголско-именичке конструкције, одн. ПГИ (нпр. *учиниши њуѣиешесѣвије / њуѣиешесѣвије учиниши, њпроизводиши у д(ј)ејсѣво / у д(ј)ејсѣво њпроизводиши*). Иако је устаљеност (одн. релативна стабилност структуре) један од главних обележја израза и колокација као вишелексемних целина које се репродукују у језику (Вуловић 2015: 25), она се заснива на савременој грађи. У славеносрпским текстовима инверзија атрибута у односу на савремено стање сасвим је уобичајена, те се тако врло често среће постпозиција конгруентног атрибута у односу на управну именицу (нпр. *куѣи ошѣри*), као и појава падежног атрибута испред управне именице (нпр. *года време*). Финална позиција глагола у славеносрпској реченици такође условљава појаву инверзије ПГИ у односу на савремено стање, те се именица јавља често испред десемантизованог глагола (нпр. *злѣуѣиѣребленије/злѣуѣиѣребленије чиниши*). За развој српске синтаксе веома је значајан податак до када су наведени инверзијски облици били доминантни, одн. коегзистирали са данас уобичајеним редом речи, и када су почели да ишчезавају из употребе. Због тога је важно у РСЈ забележи-

ти обе варијанте ових вишечланих израза, и с одређеним конституентом у препозицији и у постпозицији. Како би се избегла преоптерећеност речничког чланка, а задржала неопходна информативност, ауторски тим речника усвојио је предлог да се овакве форме обрађују у једном речничком чланку (као самосталне одреднице када су у питању фразни термини, или у оквиру израза код управног глагола, када су у питању ПГИ), одвојене косом цртом. Ради боље оријентације ширег круга корисника, а не само лингвиста, предност ће имати она форма која карактерише савремени српски језик. Варијантни облик фразног термина, онај који се нашао иза косе црте, имаће у речничкој структури контролну одредницу (в. тачку 3.1).

3.4. Ортографске варијанте

Ненормирани славеносрпски правопис у корпусу РСЈ доноси различите ортографске варијанте у бележењу појединих лексема. Примера ради, *самур-калѿак* посведочен је и као полусложеница и као ВЛЈ (*самур-калѿак* и *самур калѿак*). Слична је ситуација и са сложеницама чији је други творбени елемент партицип (нпр. *ѿако зовоми* и *ѿакозовоми*), те смо поставили питање да ли овакве облике треба обрађивати као самосталне одреднице или као изразе.

Будући да се у РСЈ одреднице транскрибују према решењима савременог правописа (ОС РСЈ 2017: 20), ауторски тим подржао је предлог да се примери попут *самур-калѿак* и *самур калѿак* обрађују као полусложеничке самосталне одреднице, док ће се међу примерима у оквиру речничког чланка налазити и ортографска синтагматска варијанта, уколико је посведочена у корпусу. Тако ће, нпр., одредница *самур-калѿак* у РСЈ изгледати овако:

самур-калпак м тур. *свечана каѿа од самура*. – Да се Паунь поноси съ шаренимь репомь, а Елень с кракати Рогови, имаду право; прво, эрсу безсловесни, и нису способни къ већимь Преимуществомь; а друго, тосу нїове природне ствари; али, дасе неразумна глава диже и кочи, подь великимь Самурь Калпакомь, подь златоокруженимь Шеширомь, или акоће башь, и подь Архїерейскомь Митромь, тое крайнѣгь посмеянїа достойнавешь (ДО 1784: 73).

Такође, у оквиру израза код оних полусложеничких чланова који могу функционисати као самосталне одреднице (у овом случају и *самур* и *калѿак*) одлучено је да треба навести полусложеницу и упутити је на самосталну одредницу са симболом:

калпак м тур. *свечана каѿа од самура, куновине или коже*.

Изр. **самур-калпак** в. САМУР-КАЛПАК ☐.

самур м тур. *крзно од самура, самуровина* [...]

Изр. **самур-калпак** в. САМУР-КАЛПАК

Упоредни приказ старог и новог лексикографског решења изложен је у Табели 3.

Табела 3: Упоредни приказ обраде ортографских варијаната *самур-калпак* / *самур калпак* у ОС РСЈ и новог решења за будући РСЈ

ОС РСЈ	РСЈ
<p>калпак м тур. <i>свечана каја од самура, куновине или коже</i>. Изр. самур ~ <i>свечана каја од самуровине</i>. в. самур-калпак.</p>	<p>калпак м тур. <i>свечана каја од самура, куновине или коже</i>. Изр. самур-калпак в. САМУР-КАЛПАК </p>
<p>самур м тур. (у полусложеницама) <i>који је од крзна од самура, од самуровине</i>. Изр. самур-калпак (ДО 1784) <i>свечана каја од самуровине</i>. в. самур-калпак.</p>	<p>самур м тур. <i>крзно од самура, самуровина</i> [...] Изр. самур-калпак в. САМУР-КАЛПАК </p>
<p>самур-калпак м тур. <i>свечана каја од самура</i>. – Да се Паунь поноси съ шаренимь репомь, а Елень с кракати Рогови, имаду право; прво, эрсу безсловесни, и нису способни къ већимь Преимуществомь; а друго, тосу нїове природне ствари; али, дасе неразумна глава диже и кочи, подь великимь 249 <u>Самурь Калпакомь</u>, подь златоокруженимь Шеширомь, или акоће башь, и подь Архїерейскомь Митромь, тое крайнѣгь посмеянїа достойнавещь (ДО 1784: 73).</p>	<p>самур-калпак м тур. <i>свечана каја од самура</i>. – Да се Паунь поноси съ шаренимь репомь, а Елень с кракати Рогови, имаду право; прво, эрсу безсловесни, и нису способни къ већимь Преимуществомь; а друго, тосу нїове природне ствари; али, дасе неразумна глава диже и кочи, подь великимь <u>Самурь Калпакомь</u>, подь златоокруженимь Шеширомь, или акоће башь, и подь Архїерейскомь Митромь, тое крайнѣгь посмеянїа достойнавещь (ДО 1784: 73).</p>

У вези с придевским сложеницама чији је други творбени елемент партицип, донета је одлука да се овакви облици обрађују као придеви. Ортографске синтагматске варијанте, које су у ОС биле бележене у оквиру израза код партиципа, у РСЈ ће се, уколико су посведочене, такође наћи међу примерима у придевској самосталној одредници (Табела 4).

Табела 4: Упоредни приказ обраде ортографских варијаната на примеру партиципа *ѿакозовоми* / *ѿако зовоми* у ОС РСЈ и новог решења за будући РСЈ

ОС РСЈ	РСЈ
<p>зовом, -а, -о (-и, -а/-аја, -о/-оје) пас. парт. през. од <i>звѿѿи</i> (<i>се</i>). слав. <i>који се зове, назива, звани</i>.</p> <p>Изр. тако зовоми <i>ѿакозвани</i>. в. такозовоми. – Полуколеса точкаста (Л. 26.) ВПЧ и ЧМВ сь оними уза страну 12 знаменїями есу половине кола, <u>тако зовомага</u> Пута или Стазе Солнечне (ПС 1804: 43).</p> <p>такозовоми, -а, -о пас. парт. през. од <i>називаѿѿи</i> (<i>се</i>) 1. прид. <i>ѿакозвани</i>. – Вїйтка пренебреженна, дивне об'учимости Сербска Младосте! я теби и твоимь наукопразнимь даномь у множайшими твоими <u>такозово-мими</u> училищамисамо всесердечно соболѣзновати, сострадати могу (ПС 1804: 11).</p> <p>Уп. тако називајѣми (в. називајѣм) (НЛ 1799); тако зовоми (в. зовом) (ПС 1804).</p>	<p>такозовоми, -а, -о <i>који се зове ѿако, назван ѿако, ѿакозвани</i>. – Вїйтка пренебреженна, дивне об'учимости Сербска Младосте! я теби и твоимь наукопразнимь даномь у множайшими твоими <u>такозовоми</u> училищамисамо всесердечно соболѣзновати, сострадати могу (ПС 1804: 11). Полуколеса точкаста (Л. 26.) ВПЧ и ЧМВ сь оними уза страну 12 знаменїями есу половине кола, <u>тако зовомага</u> Пута или Стазе Солнечне (ПС 1804: 43).</p>

4. Закључне напомене

Ексерпцијом вишечланих лексичких јединица из ОС РСЈ и њиховом синтаксичком анализом утврђено је да међу овим лексичким структурама доминирају предлошко-падежне конструкције, синтагме (углавном именичке, и то фразни термини), глаголско-именичке конструкције (најчешће ПГИ), фразе с прилошким значењем и реченице.

Како се корпус за РСЈ ширио, богата и разноврсна грађа донела је ауторском тиму нове дилеме и тешкоће приликом лексикографске обраде одређених лексичких слојева. С тим у вези, уочена су четири проблема везана за статус ВЛЈ и њихову обраду у РСЈ, а затим су нова лексикографска решења упоређена са коресподентним теоријско-методолошким поступцима којима се руководе лексикографи приликом обраде оваквих форми у *Речнику САНУ*. Компаративна анализа ових двају речника указала је на то да, имајући у виду све специфичности предстандардне лексике, лексикографска обрада у дијахронијском речнику не мора увек одговарати оној у савременом тезаурусу. У вези с обрадом ВЛЈ, главне разлике РСЈ у односу на *Речник САНУ* везују се за самосталну обраду

фразних термина, као и за обраду ПГИ у оквиру израза код десемантизованог глагола. Наведени подтипови ВЛЈ у *Речнику славеносрпског језика* обрађиваће се као самосталне одреднице, уз пуну лексикографску обраду, што је редак случај у српској лексикографској пракси.

Остале дилеме условљене су особеностима славеносрпског језичког идиома. Именичке синтагме чији су једнолексемски облици настали у савременом српском језику добиле су статус самосталних одредница као и фразни термини, ВЛЈ с инверзијским редоследом конституентата биће обрађене у једном речничком чланку, као варијанте, док се ће проблеми изазвани различитим ортографским решењима елиминисати транскрибовањем одредница према решењима савременог правописа.

Извори

Речник славеносрпског језика. Огледна свеска. Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић, Александар Милановић (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2017.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.

Литература

Бјелаковић, Исидора. „Декомпоновање предиката у новинским и административним текстовима 19. и 20. века“. *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 36/1 (2007): 341–355.

Бјелаковић, Исидора. *Терминологиџа код Срба у 18. и 19. веку (мајџемајџичка географиџа и карџиографиџа)*, Нови Сад: Два пера, 2017.

Војновић, Јелена. „Семантички разлози смене појединих декомпонованих конструкиџа у новинским и административним текстовима 19. и 20. века“. *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 36/1 (2007): 325–341.

Вуловић, Наташа. *Српска фразеологиџа и релиџија: лингвокулџуролошка истраџивања*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.

Гортан-Премк, Даринка. *Акузативне синџагме без џредлога у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1971.

Дешић, Милорад. „Обрада израза у српској лексикографиџи“. У: Рајна Драгићевић (ур.), *Савремена српска лексикографиџа у џтеориџи и џракси (колеџкџивна монографиџа)*, Београд: Филолошки факултет, 233–249.

Лазић Коњик, Ивана. „Структура, функциџа и лексикографска обрада перифрастичних предиката“. *Зборник Мајџице српске за филологиџу и лингвистиџку* 49 (2006): 219–304.

Мацановић, Ана. *Српска језикословна џтерминологиџа у 19. веку*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.

Мршевић-Радовић, Драгана. „О критеријумима који одређују место обраде фразеологизама у речнику“. У: Драго Ђупић (ур.). *Лексикографиџа и лексикологиџа: зборник реферата*. Београд – Нови Сад: Институт за српскохрватски језик САНУ – Матица српска, 1982, 141–149.

- Мршевић-Радовић, Драгана. *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет, 1987.
- Недељков, Љиљана. „Проблем вишечланих лексема у лексикографској пракси“. У: Даринка Гортан-Премк (ур.). *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе: зборник радова*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2002а, 243–251.
- Недељков, Љиљана. „Место вишечланих лексичких јединица у лексикону и граматицама српског језика“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависита*. Београд: Филолошки факултет, 2002б, 675–688.
- Николић, Мирослав. „Утврђивање одреднице у српској лексикографији“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 61–68.
- Прћић, Твртко. „И синтагме и речи: фразне именице у српском језику“. Слободан Павловић, Владислава Ружић (ур.). *Лексикологија, ономасијика, синтакса. Зборник у част Гордани Вуковић*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011, 59–70.
- Ристић, Стана. „Српске лексикографске институције: Београдска лексикографска школа“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 27–54.
- Уједињено за израду Речника САНУ*. Београд: Институт за српски језик САНУ, рукопис за интерну употребу.

*

- Atkins, B. T. Sue and Rundell, Michael. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2008.
- Svensen, Bo. *Practical Lexicography: Principal and Methods of Dictionary-Making*. Translated from the Swedish by John Sykes and Kerstin Schofield. Oxford – New York: Oxford University Press, 1993.
- Zgusta, Ladislav. *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1991.
- Žugić, Radmila. „Лексикографска интерпретација вишечланих лексичких јединица у речницима призренско-тимоћких дијалеката и питање њиховог статуса као посебних одредница“. *Jezikoslovni zapiski* 22 (2016), 153–167.

Ana Z. Macanović

LEXICOGRAPHICAL ANALYSIS OF MULTIWORD LEXICAL UNITS IN THE
DICTIONARY OF THE SLAVENO-SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper offers a lexicographical analysis of multiword lexical units in the *Dictionary of the Slaveno-Serbian Language*. Using the example of the *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language of the Serbian Academy of Sciences and Arts* (the SASA Dictionary), it refers to the methodological principles applied by lexicographers of descriptive dictionaries in analyzing such forms, and continues to compare them with the corresponding lexicographical procedures used in the *Dictionary of the Slaveno-Serbian Language* in order to point out their justification, or lack thereof, and also to the fact that analyses in historical dictionaries may not always correspond to those in descriptive dictionaries of the contemporary language. The purpose of the paper is first to determine the types of the forms concerned as appearing in the Slaveno-Serbian language (prepositional case constructions, multiword terminological units, periphrastic verbal expressions, phrases with adverbial meaning, phraseological units, etc.), and then to determine an appropriate model of their lexicographical analysis (as a separate reference unit or within a dictionary entry of the governing constituent marked under 'Изр.' ('expressions')).

Keywords: Slaveno-Serbian language, historical dictionary, thesaurus, contemporary descriptive dictionary, Dictionary of the Slaveno-Serbian Language, SASA Dictionary, lexicographical analysis, multiword lexical unit, terminological phrase.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 4612475

UDK: 811.161.1'374

COBISS.SR-ID: 54852105

Ирина Алексејевна МАЛИШЕВА
Институт за лингвистичка истраживања РАН
iamalysheva@mail.ru

Александар Иванович СОКОЛОВ
Санктпетербуршки државни технолошки институт
Институт за лингвистичка истраживања РАН
albanev@ya.ru

ИЗРАДА „РЕЧНИКА РУСКОГ ЈЕЗИКА 18. ВЕКА“ У ДАНАШЊЕ ВРЕМЕ*

Размотрени су основни правци рада на емпиријској бази „Речника руског језика 18. века“. Главна пажња посвећена је проучавању нових извора и додатној анализи текстова који су претходно били на списку извора у Речнику. Анализира се вредност текстова различите природе штампаних у 18. веку и рукописних материјала из истог доба објављених данас. Описани су облици чувања, обраде и употребе нових лексичких материјала: електронска база дигитализованих извора, електронске конкорданце за неке текстове, електронска картотека, регистар лексике руског језика 18. века.

Кључне речи: руски језик 18. века, историјска лексикографија, историјска лексикологија, историјски речници, лингвистички извори, „Речник руског језика 18. века“.

Руска академија наука израђује неколико историјских речника руског језика: „Речник староруског језика 11–14. века“ и „Речник руског језика 11–17. века“ (Институт за руски језик Руске академије наука, Москва), „Речник руског језика 18. века“ (Институт за лингвистичка истраживања Руске академије наука, Санкт-Петербург), „Речник свакодневног руског језика московске Русије 16–17. века“ (Санктпетербуршки

* Изражавамо велику захвалност колегиницама Радмили Ковачевић и Милице Радовић-Тешић за помоћ у редиговању превода на српски језик.

државни универзитет (Кабинет за речник „Б.А. Ларин“) заједно са Институтом за лингвистичка истраживања РАН).

За разлику од других речника, „Речник руског језика 18. века“ (у даљем тексту – СРЯ XVIII) описује лексику једног века – сложеног периода формирања нове врсте руског књижевног језика на националној основи. Приликом развијања концепта Речника, први пут у историјској лексикографији постављен је задатак да се у потпуности прикажу динамични језички процеси који су се одвијали током 18. века. По први пут у лексикографском делу користе се такве методе и начини представљања лексике који омогућавају комбиновање принципа синхроног и дијахроног описа лексичког састава. Развијене су посебне методе и технике које показују кретање лексике: улазак речи у језик (ознака ◁), застарелост (ознака ◀), повећање или смањење активности употребе (комбиноване ознаке), квалификативи (*Един.* – појединачно, *Редко* – ретко), датирање првог појављивања нових позајмица и њихових варијанти (на пример, ◁ *Павильон* 1741 (-лион 1703, -љийон 1790, -љийон 1806)), промена стилских карактеристика (на пример, *Прост.* → *Нейтр.*, *Слав.* → *Нейтр.*, *Прост.* → *Простонар.* итд.), правописна и ортоепска колебања итд.

Аутор једне од рецензија о „Пројекту“ Речника посебно је истакао следеће: „Скуп правила за формирање речничких чланака је развијен са таквом лексикографском вештином да научна критика тешко може да унесе неке значајне исправке у упутства. Одређивање технике, метода описивања и тумачења речничких материјала поткрепљено је оним што састављачи скромно називају „појединачним елементима теоријског резонувања“, али што у стварности чини чврсту научну концепцију развоја руског језика током 18. века. (Гельгардт 1978: 25–26).

Почетак израде Речника датира се у шездесете године прошлог века (види: Петрова 1991; Петрова 1999). Концепт Речника развили су Лидија Л. Кутина и Јуриј С. Сорокин (од 14. свеске наводе се као „Оснивачи „Речника руског језика 18. века“) уз учешће Јелене Е. Биржакове, Ирине М. Маљцеве, Лидије А. Војнове, Зинаиде М. Петрове, Александра И. Молоткова (Сорокин *et al.* 1977). Главна емпиријска база Речника је Картотека, која тренутно броји око два и по милиона картица-цитата (о историји стварања картотеке види: Биржакова, Петрова 1967; Петрова 1995; Куканова 2003; Малышева 2012). Ова полазна, или основна, картотека (у даљем тексту – КС XVIII) створена је ручно и садржи картице писане руком, куцане на писаћој машини, картице са налепљеним фотографским фрагментима исеченим из направљених фотокопија текстова. Картица-цитат репродукује текст у апсолутној тачности са свим карактеристикама граfiје, правописа, интерпункције. Од 1980-их година формира се картотека нових набавки (рад на новим изворима никада није

престајао), која укључује нову додатну грађу како за већ објављене свеске, тако и за оне у припреми.

Прва свеска Речника изашла је 1984. године, до данас су објављене 22 свеске (1984–2019) у границама *А–Потрактовать*.

СРЈ XVIII је темељна збирка лексике руског језика 18. века. То је првенствено условљено карактером и обимом извора – текстова 18. века, који су постали емпиријска основа за настали Речник. Принципи селекције извора били су јасно формулисани: „Распон извора речника не би требало да буде само веома широк; требало би да буде жанровски разноврстан; требало би да представи разне врсте писаних споменика карактеристичних за 18. век“ (Сорокин 1965: 18). Описујући правац одабирања извора за Речник, чак и у првој фази свог рада, Јуриј С. Сорокин је писао: „Систематском прегледу подвргнута су не само дела појединих главних аутора 18. века, већ и читави жанрови књижевности у одвојеним периодима. Таква студија већ је обухватила песничка дела, жанрове наративне прозе и драме, <...> публицистику друге половине 18. – почетка 19. века, језик научних дела прве половине 18. века, <...> први кораци су предузети у лингвистичком проучавању језика обимне у 18. веку географске литературе, језика описа појединих земаља и региона, путописне литературе, мемоарске литературе, законодавних аката, новинарства“ (Сорокин 1965: 11).

Али очигледно је да се, без обзира на свој богат и уникалан састав, картотека лексичке грађе за СРЈ XVIII не може сматрати исцрпном, а то претпоставља стално попуњавање емпиријске базе Речника уз узимање у обзир жанровске разноликости извора. Дакле, од самог почетка стварања КС XVIII, велика пажња је посвећена научној лексици, што је изузетно важно у вези са активним развојем различитих грана научног знања у 18. веку; на пример, прве монографске студије биле су посвећене процеси формирања терминологије природних наука почетком века (Кутина 1964; Кутина 1966). С циљем добијања додатног лексичког материјала, у последњој деценији активно се проучавала научна периодика из тог доба („Ежемесячные сочинения“, „Академические известия“, „Магазин натуральной истории“ и др.), наменски су се истраживали нови оригинални и преведени извори везани за развој научних сазнања у војним наукама, математици, физици, хемији, ботаници, зоологији итд.

КС XVIII је допуњена, између осталог, новим лексичким јединицама забележеним у трактатима:

– из математике (Фарварсон;¹ Физ.-мат. иссл.): *полтангенс, полдиаметер, полсумма, асимптота, интегрирование* и др.;

¹ Скраћенице извора КС XVIII века и «Речника руског језика 18. века» могу се наћи на веб страници Института за лингвистичка истраживања Руске академије наука: (<https://>

– из хемије (Эркс., Фурк., Жакен (П), Жакен (В)): *акварегис*, *аэрометр*, *барит*, *водотворный* ‘водоников’, *жаромѣр*, *извинка*, *кислородный* ‘кисеоников’, *кристаллизационный*, *кристаллизовать*, *мокромѣр*, *молибден*, *оксид*, *парообразование*, *фосфорный*, *коакс* ‘кокс’, *тунстен* ‘волфрам’ и др.;

– из ботанике и зоологије (Пут. Гмел. III): *алыча* ‘врста киселе шљиве’, *бадрянка* ‘врста персијских лимуна’, *бадряночный*, *бѣлогузка* ‘бела плиска’, *кашкалдак* ‘лиска, баљошка’, *кунџут* ‘сусам’, *кунџутный*, *кутум* ‘врста шарана’, *ланцетовидный*, *лупоноска* ‘врста дивље патке’, *муракан* ‘врста лимуна’, *реган* ‘врста босилка’, *синеворонка* ‘модроврана’, *сумак* ‘руј’, *смуглосѣрый*, *шип* ‘кечига кратконоса’ и др.

– из анатомије и физиологије (Физиолог.): *двенадцатиперстный*, *двучрѣвный* (о мишићима), *живоразнимание*, *живоразъятие*, *живорассѣчение*, *кореннозубоязычный*, *костемозговой*, *костесоставление* (osteogenia), *кровотворение*, *кругообращение* (о крви), *мочевыводительный*, *мочеотдѣлительный*, *мочепроходной*, *ночеходец* или *лунатик*, *печеночножелудочный*, *пищепроходный*, *подчелюстный* и др.

Као резултат проучавања нових извора у жанру путних бележака (на пример, Пут. Мел.), ексцерпирани су такве речи као *арапченок* ‘арапско дете’, *водособиралище* ‘резервоар’, *востокополуденный*, *востокосѣвер*, *ересеучитель*, *конепутие*, *конеристалище* ‘хиподром’, *кофейчий* ‘кафеџија’, *крестопутие* ‘раскршће’, *лев* ‘турска новчана јединица’, *лжехваление*, *раскрещеванец* ‘онај који се одрекао хришћанства’, *свѣтлопразднственный*, *страннообитательница* ‘гостионица за ходочаснике’, *стѣнописание* ‘фреска’, *хаджий* ‘хришћански ходочасник’, *јасакчий* ‘јасакчија’ и др.

Проучавање дела посвећених описивању живота и обичаја суседних земаља (Мон. Тур., Пут. Гмел. и др.) омогућило је обогаћивање КС XVIII оријентализмима из области конфесионалне лексике, које су састављачи СРЯ XVIII из различитих разлога раније игнорисали. Говоримо, посебно, о речима које означавају појмове ислама и које су утемељене у савременом руском језику: *Курбан*, *Курбан байрам*, *хадж*, *халјал*, *харам* и неке друге.

Нови извори, узимајући у обзир њихов жанр, посебно се активно укључују у разраду последњих година, будући да је данас дигитализован огроман број текстова 18. века (на пример, ресурс Националне електронске библиотеке), у вези с чиме су се прошириле могућности приступа

iling.spb.ru/departements/historical_lexicography/18c/sources.html.ru). Додатни извори и њихове скраћенице налазе се у свакој непарној свесци Речника. Списак извора у овом чланку садржи дела која нису укључена у Речник. Примери су дати поједностављеним правописом, док је правопис слова «јат» сачуван.

њиховим електронским верзијама и појавили нови начини претраге и обраде лексичке грађе.

Извори који се тренутно истражују могу се поделити у четири групе:

1. издања 18. века која раније нису била укључена у изворе Речника (на пример, „Библиотека городская и деревенская“ у 10 томова, издање Николаја И. Новикова; „Словарь коммерческий“ у 7 томова (прва два тома су раније била доступна) и мноштво других публикација). Дакле, захваљујући електронским библиотекама, анализирано је свих седам томова овога Речника (1787–1792). Извор је, на пример, допунио КС XVIII занимљивим материјалом о означавању боја, што је проширило појам о активности овог процеса у руском језику 18. века: *аврорный, бабочкообразный, багрянопѣгий, блѣдносоломенной, густошафранный, желтозакопченный, желтошафранный, зеленоватый с черниной, золотистолимонный, красножелтобѣловатый, медвѣжей шерсти, мрачно-зеленый, орлеца камня цвет, полувывѣленный, попугаева зелень, серебристо-блестящий, сѣро-водяной, сѣро-шалфейный, синефиолетовый, сѣтло изабелловый, темноато черный, фиолетово-синеватый, черно-лоснящийся, черносиневатый* и др.

2. рукописни текстови из архива и одељења рукописа библиотека (Руска државна архива древних аката, архива Института за историју Руске академије наука, одељења рукописа Библиотеке Академије наука, Руске националне библиотеке итд.). У почетку је рад са рукописним изворима био ограничен из објективних разлога: било је потребно проучити и обрадити за картотеку веома важне објављене текстове најпознатијих и најзначајнијих аутора 18. века (Петар Велики, Михаил В. Ломоносов, Василиј К. Тредиаковски, Гаврило Р. Державин, Александар Н. Радишчев и др.), многа периодична издања 18. века, преведене текстове из различитих области науке итд. (током века је објављено преко 10 000 радова). Последњих година у истраживање су укључени регионални рукописни споменици пословне преписке (Архангелск, Вологда, Солвичегодск, Курск, Астрахан и сл.), што је омогућило проширење географије презентације руског језика итд.

3. Рукописни споменици 18. века, објављени у данашње време (на пример, „Городская семья XVIII века. Семейно-правовые акты купцов и разночинцев Москвы“ (Москва, 2002); „Путешествие братьев Демидовых по Европе. Письма и подневные Журналы. 1750–1761 годы“ (Москва, 2006); „Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова“ в 3-х томах (Санкт-Петербург, 2011); „Таможенные книги Великого Устюга середины XVIII века“ (Вологда, 2012); Трофимова О. В., Коновалова Е.Н. „Топографические описания Западной Сибири XVIII

века“ (Тюмень, 2013); „Деловая письменность Троицкого Селенгинского монастыря первой половины XVIII в.“ (Санкт-Петербург, 2015) и др.).

Као пример важности и лексикографске вредности укључења нових извора за проширивање емпиријске базе СРЈ XVIII, навешћемо део лексичке грађе ексцерпираних из публикације „Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова“. У раду који је објавио Санктпетербуршки институт за историју Руске академије приказана су писма теренског уреда вицеканцелара Петра Шафирова – једног од изванредних државника Петровог доба. Документи датирају из 1706–1723. Истраживање овог извора допунило је, између осталог, материјале укључене у већ објављене свеске СРЈ XVIII:

– раније незабележене лексеме: *багажшико* (умањеница от *багаж*), *безответство*, *благооудише*, *богатодарец* (у Речнику има *богатодарный*), *вседоучно*, *вседушевно*, *всеизяцнейший*, *всемощество*, *всенадлежайше*, *вснетерпеливо*, *всепокорный*, *всепослушный*, *выдивоваться* (у Речнику има *выдивиться* уз ознаку *Един.*, коју очигледно треба елиминисати), *высокобаронский*, *высокопомянутый*, *высокоразумие* (у Речнику има *высокоразумный*), *высокорожденнейший*, *доброопасный*, *доброходатайствовать*, *долгословие*, *единочленный*, *зловольной*, *зловольство*, *злотерпение*, *коловратствовать*, *мимошедший*, *наивсегда*, *наивсегдашний*, *наидешевлее*, *наилегче*, *наиполезнейший*, *новозачинающийся*, *новопромышленный*, *обзирательство*, *переволочься* ‘прећи, преместити се’, *повсенепременно*, *полюбезно*, *пословный* и др.;

– другачије значење речи забележених у Речнику, на пример: *лицевидный* ‘очевидан, очигледан’ (1713): *Изволте о сем свои осторожности иметь, кто есть добрым французам, тот и шведом прямым быть непреложно значится, но надеюся, что вы, мой государь, подлиннее о том по лицевидному своему искусству известны* (Шфрв ПК I 253). У СРЈ XVIII реч *лицевидный* тумачи се као ‘красивый’, са квалификативом *Един.* и илуструје се јединим цитатом из „Тилемахиде“ В. ТрEDIAKовског (СРЈ XVIII 11: 197);

– ранија хронолошка атрибуција речи и варијанти речи које већ постоје у СРЈ XVIII и КС XVIII. На пример, *лакирицик* ‘специалист по приготављенију лака’ датира из 1710. године (у СРЈ XVIII има потврда из речника друге половине и краја века); *мизерный* – 1709. (СРЈ XVIII – 1717), *многобѣдственный* 1709. (СРЈ XVIII – 1768). Реч *антикамера* ‘прихожая, передняя (обычно перед аудиенц-залом)’ у Речнику има варијанту *антишамбера* (1787), која се у ствари бележи 1709. Према СРЈ XVIII, *кондуктор* ‘помощник военного инженера; лицо, ведущее фортификационные, подкопные и прочие работы’ датира из 1710. са варијантама *кандуктор* (1708), *кондуктер* (1713), док се код Шафирова

појављује нова варијанта *кундихтер* из 1706. Исто тако *баронисса* (1713) према *баронесса* (1734) у Речнику;

– нове варијанте лексичких јединица које нису забележене у КС XVIII и СРЈ XVIII: *десентерия* (СРЈ XVIII – *дизентерия*, *дисентерия*, *диссендерия*, *дизендериа*, *дизентирия*); *лютар* ‘лутеранин’ (СРЈ XVIII – *лютер*);

– раније незабележени граматички облици (глаголски придеви, глаголски прилози): *выразумя*, *извъствую*, *облегиши*, *ознамененный*, *перешедши* и др.

Навешћемо неке илустрације: *Изволь отписать к Андрею Матвееву, чтоб он <...> достал добрых инженеров, а имянно дву подполковников, <...> да при каждом подполковнике по 6 кундихтеров* (Шфрв ПК I 138). *Государю моему Михайлу Борисовичю <...> желаю от боготодарца Бога всех пожеланных благ воспрятия* (Шфрв ПК I 241). *Вснетерпеливо ожидаю по вся часы от вашего превосходительства оных пожеланных впредь к себе ведомостей с подтверждением* (Шфрв ПК I 342). *Жаловала ко мне писала превосходительнейшая мадама баронисса Анна Степановна* (Шфрв ПК I 364).

4. Поред тога, проучавају се неки споменици из 18. века, који су у почетку били на списку извора Речника, али су наменски анализирани само у одређеној области (на пример, позајмице, термилошка лексика итд.). Тако, за 23. свеску Речника која се припрема, с циљем да се допуне материјали с префиксима *пре-/пред-*, додатно су прегледани такви извори, као што су „География генеральная“ (1718), „Деньги и купечество ... чрез Ивана Ляуса“ (1720, рукопис, Библиотека РАН), „Трудолюбивая пчела“ (1759), „Покоящийся трудолюбец“ (1784–1785), „Зритель“ (1792) и др.

Један од облика оптималног ексцерпирања лексичких јединица је састављање селективних индекса речи за текстове (поред скупљања грађе у облику традиционалних и електронских цитата). Селективни индекси се састављају како у сврху одабирања лексичког материјала неопходног у датој фази рада, тако и уопште ради попуњавања картотеке. Овај начин омогућава да се при раду са одређеним речничким материјалом унесу оне лексеме које тренутно недостају у КС XVIII или су недовољно заступљене. Такав метод прелиминарног прикупљања материјала је економичнији и омогућава уношење у картотеку само потребног материјала. Упоредивање индекса речи са регистарским делом већ објављених свезака Речника показало је одсуство у КС XVIII и СРЈ XVIII целог низа речи, на пример: *анapesto-ямбический*, *бездоимочный*, *бесчувствительность*, *благопроизведенный*,

вельможно-народный, веществование, водопиталище, всебратственно, всебратственный, всесовершенный, гладколицый, двоеклассный, дельфиновый, дурнообразный, душепретительно, единорожденной, еженочно, желѣзоплавильный, засинѣть, злодѣйственница, игралище, каменисто-хрящеватый, кораблесодержание, коробочкообразный, легкомысленник, лубяной, малорассуждающий, наибесчувствительнѣйший, наигорделивѣйший, наиотважнѣйший, наиполитичнѣйший, неудобоисполнительный, общебратственный, переписочка, пользоприношение, помѣщичий и др.

Индекси речи могу бити наменски селективни. Тако, приликом рада на 23. свесци Речника, у којој већину чине речи са префиксима *пре-/пред-*, индекси су састављени посебно за *пре-*, и то не само по новим текстовима, него и по већ укљученим у изворе Речника. То је омогућило увођење више од 90 нових речи у картотеку и свеску у припреми: *пребѣжище, пребогатоубранный, пребрасывать, пребыватель, преварить, преварение, превенировать, превернуться, превозлюбиться, превысоковсецедрѣйший, прегородить, предвергаться, предгородье, предзаписной, предлагательный, предлетать, предповелѣть, предпоручить, предсмотрѣти, предстражие, предусматривание, преизяществовать, прекреститься, преломливость, преогорчение, препочитать, препредпоследний, преродить, прерожение, пресилить, предсиять, презумпция, прескочить, преспѣяние, престание, престроить, пресуещтвиться* итд.

Појава нових технологија захтева увођење нових облика рада за ексцерпирење, обраду и чување емпиријског материјала. То је стварање: 1. електронске базе података дигитализованих текстова 18. века, 2. електронске конкорданце за неке текстове, 3. електронске картотеке нове прикупљене грађе и 4. електронског регистра лексике руског језика 18. века.

1. База дигитализованих извора обухвата преко 1 700 текстова. Ексцерпирење у овој бази података врши се помоћу претраживача „Архивариус“, који омогућава брзо и циљано одабирање потребног материјала. Током формирања базе извора користе се електронске библиотеке (НЭБ – Национална електронска библиотека), електронске базе података библиотека (РГБ – Руска државна библиотека, РНБ – Руска национална библиотека, Библиотека „Максим Горки“ Санктпетербуршког државног универзитета, библиотеке других универзитета).

2. Електронске конкорданце омогућавају да се брзо пронађе потребна реч или група речи (на пример, творенице са *пре-/пред-*), важан цитат за попуњавање картотеке и да се утврди фреквенција употребе речи у тексту. Колектив „Речника руског језика 18. века“ има конкордан-

це за текстове као што су „Санктпетербургские ученые ведомости на 1777 год Н. И. Новикова“ (Санкт-Петербург, 1873), „История Московского университета (вторая половина XVIII – начало XIX века)“. Т. 1, 2 (Издание подготовил Д.Н. Костышин. Москва, 2006, 2011), „Сийские грамоты XVIII века“ (Издание подготовил О. В. Никитин. Москва – Смоленск, 2001), Князь И. М. Долгоруков „Повесть о рождении моем, происхождении и всей жизни“. Т. 1 (Санкт-Петербург, 2004), „Городская семья XVIII века. Семейно-правовые акты купцов и разночинцев Москвы“ (Составление Н.В. Козловой. Москва, 2002) и др.

3. Електронска картотека нових лексичких јединица значајно убрзава процес допуњавања КС XVIII. За сваки нови извор ствара се засебан текстуални фајл у .doc формату. Величина електронске странице је иста као величина папирне картице и, ако је потребно, материјал се може одштампати. Цитати на картици могу се представити у два формата: а) у облику слике: потребни фрагмент са текстом се копира из PDF-фајла оригиналног издања или касније публикације текста 18. века (насловна се реч у овом случају куца изнад слике); б) у облику куцаног текста (насловна реч је истакнута болдираним словима). Куцани текст примењује се првенствено за обраду рукописног текста.

За сваки од .doc фајлова прави се индекс речи у формату табеле .xls, где се свака реч у посебној колони снабдева шифром (скраћеницом наслова) извора. При уједињавању више спискова формира се табела са азбучним распоредом речи која служи као индекс фајловима за појединачне изворе. Од овог материјала на картицама је „исписано“ око 52 000 речи.

Картица-цитат се штампа и укључује у картотеку само ако је потребно убацити овај материјал у свеску на којој се тренутно ради. У основну картотеку укључују се само речи које недостају или речи са новим карактеристикама (претходно незабележено значење или нијанса значења, варијанте и облици речи, нове синтагматске особине речи, ранија хронолошка атрибуција итд.).

Наведени начини претраге материјала у раду на свакој следећој свесци Речника омогућавају оперативно допуњавање грађе у обради и прецизирање структуре већ израђених речничких чланака.

Тако, на пример, глагол *Предугадать* у КС XVIII био је заступљен само подацима из речника („Вейсманнов лексикон“ из 1731, „Словарь Академии Российской“). Нови материјали су, прво, проширили речнички чланак цитатним материјалом са почетка и из друге половине века: <Атлант> в памяти вражду имѣя <к Персею> что предугадывала *Themis* (Кн. перемен 337). *Сие самое* <оплодотворение от шершней> *предугадал* уже за *благовременно славный Французский натуралист г. Маральди*. Акад. изв. I 285). Друго, чланак је допуњен формама глаголског приде-

ва: *Предугадавший, Предугаданный, Предугадывающий*. И треће, глаголска именица *Предугадание* у речничком гнезду глагола снабдена је цитатом: *Предугадания его <Эйлера> простираются несравненно далѣе* (Акад. изв. I 18).

Глагол *Престольствовать* био је представљен у КС XVIII само као форма глаголског прилога *Престольствуя*, док је нова грађа показала личну глаголску форму: *Тидей был тѣлом мал, но грозный был герой: Ему предосланну Ахейской ратью в Фивы, В сей град, престольствуют гдѣ Кадмяне кичливы, Я гнѣвный повелѣв дух в сердцеѣ укроцать, <...> Совѣтовала мир вѣщати в их бесѣдѣ* (Илиада (К) 150).

Нови материјал омогућава да се у речничком чланку прикаже прелазак једне врсте речи у другу (на пример, адјективизација или субстантивизација глаголског придева): *На скорую руку <...> можно и сим образом дѣлать, и бумага выходит нарочито изрядная, однако красотою не может никак сравняться с преслѣдующею* (ЭМ VI 26). *По силѣ онаго Именнаго указа, учинить вездѣ публикацию, чтоб никто преслушающие невѣдением не отговаривались* (ПСЗ VIII 282).

Речнички чланак се може допунити приказивањем изведене речи у речничком гнезду. На пример, захваљујући новом материјалу у гнездо глагола *Преслѣдствовать* укључена је глаголска именица *Преслѣдствование*: *Сия наглость <сожжение Фабия гражданами> почтена была за отмщение законное, по причинѣ коея не здѣлано в Римѣ ни слѣдствия, ни преслѣдствования* (Римск. ист. X 148).

4. Колектив СРЯ XVIII је 2011. године започео рад на пројекту „Лексички фонд руског језика 18. века“. Главни задатак пројекта је израда најкомплетнијег електронског Регистра лексике руског језика 18. века (Биржакова *et al.* 2013).

Структура Регистра укључује: 1) регистарску јединицу (реч), 2) њене варијанте, 3) посебне облике речи (глаголски придеви и прилози, облици придевских компаратива и суперлатива), 4) употребу речи по хронолошким периодима током века (I – 1695–1740, II – 1740–1780, III – 1780–1805);² 5) регистрацију речи у „Речнику Руске Академије“ – САР (1789–1794); 6) регистрацију речи у другим лексикографским делима 18. века.

Регистар је израђен на основу КС XVIII са додатним укључивањем нових материјала у њега. Картотека садржи више лексичких јединица од Речника, јер су предвиђена нека ограничења за укључивање речи у Речник, па према томе квантитативни састав Регистра премашује број речи забележених у Речнику. На пример:

² На такав је начин у КС XVIII систематизована грађа за сваку реч.

Табела 1. Узорак Регистра лексике руског језика 18. века

реч	варијанте	форме	периоди			САР	други речници 18. века
			I	II	III		
<баклажан> ³	бадиџан паклиџан		1		3		
забѣжати	забѣжати забѣжати	забѣжавший забѣжавши забѣгши	1	2	3	С	ВЛ, ЛВ ¹ , ФРЛ ¹ , Ад.
зонтик	сонтик				3		
оркестр	аркестр архестр орхестр оркестра архестра орхестра		1	2	3		ЛВ ¹ , ФРЛ ¹ , Сл. Кург. ⁴
пол ¹ ‘помост’			1	2	3	С	СИ, ЛШ, РГЛ, ВЛ, ЛЦ, ЛВ ¹ , Сл. 1763, Нрд., Ад., Гм
пол ² ‘род’			1	2	3	С	СИ, ЛШ, РГЛ, ВЛ, ЛЦ, Нрд., Гм
пол ³ ‘половина’			1	2	3	С	ЛШ, ВЛ, ЛЦ, Нрд., АГ, Ад., Гм
пол ⁴ ‘сторона’			1	2	3	С	ВЛ, Сл. Кург. ⁴ , Гм
<равноаггельно>	равноаггельно		1				
хурма	курма куръма курмя				3		

³ Угаоне заграде користе се за речи које нису забележене у текстовима 18. века у данашњем облику, али су ради лакше употребе Регистра постављене на азбучном месту у складу са њиховим савременим правописом.

Табела 2.

Слово	Речник	Регистар
А	1 704	3 026
В	9 036	11 045
К	6 736	6 987
М	4 407	5 412
Н	8 181	9 375

Облик Регистра важан је не само као нека врста „штедионице“ лексичке грађе 18. века, као најпотпунији израз прикупљене грађе, већ и као инструмент који омогућава, приликом рада са новим текстовима, да се попуне постојеће лакуне (нове речи, варијанте, форме), да се тачније одреди време уласка речи у језик, да се добије додатна информација о степену активности речи током века итд.

На почетку рада на СРЈ XVIII били су постављени врло строги захтеви како за време израде и објављивања Речника, тако и за његов обим. Речник је требало да буде састављен током 1960–1970-их. Међутим, потреба за одабирањем и истраживањем великог броја извора, стварањем обимне пуноправне картотеке речничких материјала и сложеност лексике руског језика 18. века, која није била довољно истражена, захтевале су дуготрајнији рад. Непосредна израда Речника започела је тек 1972. године.

У почетку је обим Речника био ограничен на 200–300 штампарских табака, а затим повећан на 500. То је захтевало од аутора да потраже сажете начине за описивање речи: приказивање само фрагмената варијанти речи, смањивање илустративног материјала цитата, свођење самих цитата на могући минимум (понекад се уместо цитата наводи само шифра извора) итд., што је уочљиво у првим свескама Речника.

У једном од својих извештаја о потреби повећања обима Речника и продужења рокова његовог објављивања, Ј. С. Сорокин је рекао: „Свих ових година рад групе састављача и уредника речника одвијао се између својеврсне Сциле и Харибде. После састанка бироа 1977. године, увек смо памтили о лимитираном обиму речника и тражили смо начине да испунимо своју обавезу, а не да је пређемо. То је било веома тешко, с обзиром на речничку грађу која се током овог времена изузетно проширила. То је захтевало прераду и делимичну обнову претходно састављеног материјала. Овај захтев смо свеукупно испунили делимичним оштећењем материјала. О томе се може судити по првој свесци одобреној за штампу“.⁴

⁴ Из извештаја Ј.С. Сорокина на састанку Бироа Одељења за књижевност и језик Академије наука СССР-а 1982. године (архива групе «Речник руског језика 18. века»).

Касније су оваква ограничења престала да буду актуелна и укинута су, што се одразило како на укупан обим Речника, тако и на начине описивања речи (на пример, лексичке и граматичке синтагматске везе речи, особине употребе речи итд. приказане су детаљније) уз потпуније приказивање цитата. Данас двадесет и две објављене свеске „Речника руског језика 18. века“ (ово је нешто више од средине СРЈ XVIII) садрже 770 штампарских табака, описано је 77 310 речи.

Извори

- Мон. Тур. – *Монархия Турецкая описанная чрез Рикота* <...> переведена с польскаго на руссискои язык. Санкт-Петербург, 1741.
- Фарварсон – Фарварсон А.Д. *Книжица о сочинении и описании сектора, скал плоской и гунтерской со употреблением оных инструментов, в решении разных математических проблем*. Санкт-Петербург, 1739.
- ШФрв ПК – *Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова: Новые источники по истории России эпохи Петра Великого*. Изд. подгот. Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина. Ч. I–III. Санкт-Петербург: Издательский дом «Мирь», 2011.

Речници и картотеке

- Картотека „Словаря русского языка XVIII века“* (Институт лингвистических исследований РАН, г. Санкт-Петербург, Россия).
- Словарь русского языка XVIII века*. Вып. 1–. Ленинград – Санкт-Петербург: Наука, 1984–.

Литература

- Биржакова, Елена Эдуардовна, Зинаида Михайловна Петрова. Картотека „Словаря русского языка XVIII века“. В: Сергей Иванович Котков, Антонина Ивановна Сумкина (ред.). *Лингвистические источники: фонды Института русского языка АН СССР*. Москва: Наука, 1967, 92–100.
- Биржакова, Елена Эдуардовна, Анна Владимировна Вольтинская, Лариса Ивановна Гуленкова, Елена Александровна Захарова, Ирина Евгеньевна Кузнецова, Александр Александрович Малышев, Ирина Алексеевна Малышева, Элла Васильевна Осипова, Александр Иванович Соколов. *Лексический фонд русского языка XVIII века. Инструкция по составлению Реестра лексики русского языка XVIII века*. Ирина Алексеевна Малышева (отв. ред.). Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013.
- Гельгардт, Роман Робертович. „Теоретические принципы разработки исторического словаря русского языка (по поводу ‘Проекта Словаря русского языка XVIII в.’)“. *Вопросы языкознания* 6 (1978): 25–35.
- Куканова, Надежда Николаевна. „Современное состояние Картотеки ‘Словаря русского языка XVIII века’“. *Acta linguistica petropolitana. Труды Института лингвистических исследований РАН*. I (3) (2003): 74–79.

- Кутина, Лидия Леонтьевна. *Формирование языка русской науки (терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века)*. Москва – Ленинград: Наука, 1964.
- Кутина, Лидия Леонтьевна. *Формирование терминологии физики в России. Период предомоносовский: первая треть XVIII века*. Москва – Ленинград: Наука, 1966.
- Мальшева, Ирина Алексеевна. „Картотека ‘Словаря русского языка XVIII века’ (к 50-летию ее создания)“. *Acta linguistica petropolitana. Труды Института лингвистических исследований РАН*. VIII (3) (2012): 9–28.
- Петрова, Зинаида Михайловна. „Картотека Словаря русского языка XVIII века. История, настоящее, будущее“. В: Роза Павловна Рогожникова (отв. ред.). *Практическая лексикография. 100 лет словарной картотеке*. М.: Институт русского языка АН СССР, 1989, 35–41.
- Петрова, Зинаида Михайловна. „Словарь русского языка XVIII века в системе русских исторических словарей“. В: Ольга Львовна Дмитриева (ред.). *Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. Всесоюзная научная конференция*. Москва. 20–23 мая 1991 г. Доклады. Ч. 1. Москва: Институт русского языка АН СССР, 1991, 319–326.
- Петрова, Зинаида Михайловна. „Картотека ‘Словаря русского языка XVIII века’“. В: Федор Павлович Сороколетов (отв. ред.). *Национальные лексико-фразеологические фонды*. Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН, 1995, 145–149.
- Петрова, Зинаида Михайловна. „Из истории работы над ‘Словарем русского языка XVII века’“. В: Зинаида Михайловна Петрова (ред.). *Русский язык конца XVII – начала XIX века*. Санкт-Петербург: Институт лингвистических исследований РАН, 1999. С. 7–17.
- Сорокин, Юрий Сергеевич. „О ‘Словаре русского языка XVIII века’“. В: Юрий Сергеевич Сорокин (отв. ред.). *Материалы и исследования по лексике русского языка XVIII века*. Москва – Ленинград: Наука, 1965, 5–42.
- Сорокин, Юрий Сергеевич, Зинаида Михайловна Петрова, Лидия Леонтьевна Кутина, Елена Эдуардовна Биржакова, Ирина Михайловна Мальцева, Александр Иванович Молотков, Лидия Адольфовна Войнова. *Словарь русского языка XVIII века*. Проект. Юрий Сергеевич Сорокин (отв. ред.). Ленинград: Наука, 1977.

Irina Alekseevna Malysheva
Alexander Ivanovich Sokolov

THE *DICTIONARY OF THE 18TH-CENTURY RUSSIAN LANGUAGE*
AT THE PRESENT TIME

S u m m a r y

The article presents the main directions of the work on the empirical base of the *Dictionary of the 18th-century Russian Language*. The main attention is paid to the study of both new sources and additional analysis of the texts previously included in the list of sources in the Dictionary. The value of the texts of different types published in the 18th century and of the manuscripts from the same period published today is analyzed. The forms of storage, processing and the use of new vocabulary materials are described: the electronic database of the sources, the electronic concordances, the electronic card index, the register of the Russian vocabulary of the 18th century.

Keywords: the Russian language of the 18th century, historical lexicography, historical lexicology, historical dictionaries, linguistic sources, *Dictionary of the 18th-century Russian Language*.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 477–492

UDK: 811.163.41'374

821.163.41'276.6

COBISS.SR-ID: 54863881

Ирена Р. ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

irena.cvetkovic.teofilovic@filfak.ni.ac.rs

ОГЛЕД ТЕРМИНОЛОШКОГ РЕЧНИКА ИЗ ОБЛАСТИ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА XVIII И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА*

У раду ће бити речи о бројним теоријским и практичним проблемима који прате израду термилошког речника уопште, са посебним освртом на терминологију у науци о историји српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века. Имајући у виду сву сложеност књижевнојезичке ситуације код Срба у поменутом периоду, коју карактерише постојање тзв. „термилошког шаренила“, биће указано на потребу израде термилошког речника, тј. речника специјалних појмова, при чему речник из области историје српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века није могуће посматрати ван контекста целокупне историје српског књижевног језика. Из извора које чине најзначајније студије историчара српског (књижевног) језика биће издвојени употребљени термини, при чему ће бити указано на њихов значај и путеве обраде у замишљеном термилошком речнику. Предлог лексикографске обраде термина *славеносрпска епоха* (*период, доба*) треба да послужи и као оглед одреднице будућег речника термина не само историје српског књижевног језика већ и речника српске лингвистике, који до сада није израђен.

Кључне речи: терминологија, терминографија, термилошки (специјални) речници, спољашњи параметри за израду речника, речничка макроструктура, речничка микроструктура, историја српског књижевног језика, славеносрпска епоха.

* Ово истраживање настало је у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

1. Терминологија, терминографија и термилошки (специјални) речници

Под речју *терминологија* у србистици се, углавном, подразумевају два значења: 1) скуп термина за означавање појмова одређених струка, науке и уметности, 2) научна дисциплина која проучава термине, речи које се користе у некој струци или науци (уп. Јовановић 2016: 265).¹ У новије време *терминографија* (*терминолошка лексикографија*) издваја се као посебна научна дисциплина која се бави теоријом и праксом израде *терминолошких (специјалних) речника*, заузимајући место између *терминологије* и *лексикографије* (Гринев 2009: 8–9). Под *терминолошким речником*, тј. *специјалним речником*, подразумева се речник који садржи опис „определенного пласта специальной лексики одного или нескольких языков“ (Гринев 2009: 8). Први организован рад на развиту научне терминологије код нас везан је за рад *Друштва српске словесности* у XIX веку. Иако је до данас много урађено у српској лингвистичкој термилошкој лексикографији, ипак још увек немамо свеобухватни термилошки речник српске лингвистике (Јовановић 2017: 263), а осећа се и недостатак приручника за писање и израду термилошких речника, те се ослонац често тражи у приручницима који су објављени у иностранству (Felber 1984; Хайчук–Зубов 2004; Гринев 2009).

2. Лингвистички термилошки речници

Имајући у виду све објективне тешкоће које прате израду једног термилошког речника, В. Јовановић наглашава да „у српској лингвистици данас нема опсежнијег речника савремене лингвистичке терминологије“ (2017: 254). У значајне подухвате у области лингвистичке терминографије код нас могу се убројити следећи речници: *Енциклопедијски лексикон Мозаик знања – српскохрватски језик* (ELMZ), *Речник лингвистичке терминологије* (Ђокић 2001) и *Грамањички и лингвистички појмовник* (Радовић Тешић 2011). Анализирајући терминологију из области лексикологије у ELMZ, Рајна Драгићевић (2003: 71) истиче да је у време израде овог речника лексикологија била млада језичка дисциплина, те је то објективни разлог што појединих термина из домена лексикологије у поменутом речнику не може ни бити. С друге стране, сама намена *Грамањичког и лингвистичког појмовника* студентима за одређени предмет универзитетске наставе – Српски језик, указује на чињеницу да се тамо могу пронаћи само најосновнији лингвистички појмови.

¹ М. Шипка још додаје и значење публикације у којој је терминима предочен систем појмова неког предметног поља (Šipka 1998: 126).

Као релативно млада лингвистичка дисциплина, историја српског књижевног језика сусреће се бројним потешкоћама када је у питању терминологија. У том смислу А. Милановић (2003б: 297) нарочиту пажњу скреће на следеће задатке лингвистичке науке: 1) утврђивање инвентара термина, тј. одредница, 2) стандардизација форме термина и 3) дефинисање термина. До сада је у литератури указано и на одређене дилеме приликом именовања појединих етапа развоја српског књижевног језика, на јављање дублетних, триплетних форми или термилошког преклапања (Милановић 2003а; Чигоја 2003; Суботић 2004: 187). Уочено је и да изостају поједини термини из наведене области у постојећим лингвистичким речницима, као што је то нпр. случај са термином *славенизам*, односно *јосрбљавање* и *јосрбица* (Милановић 2003б: 297, 298; Јовановић 2017: 259). Ј. Нуорлуото (2017: 37), међутим, истиче да се о терминологији, иначе, ретко расправља у радовима који се односе на језик писаца XVIII и XIX века, при чему нарочито указује на проблем *славеносрпског* (Нуорлуото 2017: 26–28).

Проучавања књижевнојезичке ситуације код Срба у XVIII и првој половини XIX века која су свој замах добила шездесетих година XX века, а подстицај у радовима руских лингвиста неколико деценија раније, допринела су формирању специфичног појмовно-теоријско-термилошког апарата, чији је значај несумњив и за историју српског књижевног језика у целини. Предмет овога рада, дакле, јесте израда термилошког речника из области једног дела српске књижевнојезичке прошлости, са циљем да се укаже на значај израде лингвистичких термилошких речника уопште. Као први задатак намеће се увид у инвентар термина употребљених у радовима најзначајнијих историчара српског (књижевног) језика из наведеног периода наше језичке прошлости, познатог и као *славеносрпска епоха*, при чему се треба осврнути и на постојеће речнике лингвистичке терминологије не само код нас већ, и шире, у словенском свету.²

3. Спољашњи параметри за израду речника

Како је на првој етапи израде термилошког речника наважније одредити тзв. спољашње параметре који зависе од становишта аутора, а утичу и на композиционе параметре самог речника (Гринеv 2009: 179–180), у овом раду биће најпре речи управо о предметној, временској и ареалној оријентацији будућег речника, његовој намени,

² За ово истраживање од користи су били поред поменутих домаћих лингвистичких речника и *Речник словенске лингвистичке терминологије* (RSLT), као и библиографска база података светске славистике која функционише и као својеврстан регистар лингвистичких термина (www.isybislaw.ispan.waw.pl) (уп. Јовановић 2016: 264).

претпостављеном читаоцу, аспектној оријентацији речника, функцији речника и принципима избора лексике (уп. Гринев 2009: 35).

3.1. Када је у питању предметна оријентација, већ је наглашено да је реч о речнику из области историје српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века, чиме је предодређен његов ускоспецијализовани карактер. Тиме је условљена и намена речника као приручника који ће уском кругу специјалиста или студентима омогућити савлађивање појмовно-терминолошког апарата наведене области. Ареална оријентација речника подразумева употребу термина у српској средини,³ док ће временским оквиром бити обухваћени термини који се појављују од шездесетих година XX века, па све до данас. У складу са ареалном и временском оријентацијом речника направљен је избор извора за израду датог терминолошког речника, који чине најзначајније монографије и студије историчара српског (књижевног) језика, као што су: И. Грицкат, А. Младеновић, П. Ивић, С. Стијовић, Љ. Суботић и др., чији детаљан попис садржи одељак *Извори* на крају овога рада.⁴ Што се тиче аспекта, забележени термини биће описани са становишта семантике, а као најважнији задатак поставља се попис постојећих термина (инвентаризациона функција речника (Гринев 2009: 29)), што је важан предуслов за њихову стандардизацију, не искључујући, притом, могућност да се у појединим случајевима сугерише или препоручи одређена форма термина.

3.2. Када је реч о избору специјалних појмова, као једном од средишњих проблема пред којима стоји сваки састављач речника, проучени извори омогућили су ексцерпцију преко педесет термина, с тим што су осим термина који припадају уско дефинисаној предметној области, у разматрање додатно узети и термини граничних области, као и неки општелингвистички термини.⁵ Притом, било је могуће разврставање термина уско везаних за предметну оријентацију речника на неколико тематских група, при чему су установљени и хијерархијски односи међу издвојеним терминима у складу са системом појмова које именују. У том смислу, једну групу чинили би термини којима се именује читава епоха (*славеносрпска, њредвуковска*, тј. *њредсѣандардна ејоха*), затим термини којима се именују типови књижевних језика код Срба у XVIII и првој половини XIX века (*рускословенски језик, славеносрпски језик*,

³ У обзир су узети и они термини који потичу од иностраних слависта, али су одомаћени и прихваћени код нас, тј. односе се на српску књижевнојезичку ситуацију.

⁴ Овакав поступак при избору извора за израду терминолошког речника није сасвим уобичајен, али је у ситуацији недостатка или малог броја речника лингвистичких термина једино могућ (Гринев 2009: 79, 82).

⁵ Лакше уочавање термина било је омогућено чињеницом да су сами аутори често истицали поједине појмове курзивом.

досијејевски језик, вуковски језик), термини у вези са именовањем писма (*руска црквена ћирилица, руска грађанска ћирилица, славеносрпска ћирилица*), термини који се односе на лексички ниво (*контактни синоними, њосрбица, славенизам, славеносрбизам, црквенославенизам*), термини којима се именују методи проучавања (*метод уџивника, метод московске лингвистичке школе*), затим одређени поступци (*барокизација језика, њосрбљивање (србизација)*) и специфичности (*коезистенција норми, конкуренција норми*) и сл.

Осим наведних термина, који су несумњиво уско везани за проучавани период књижевног језика код Срба, у обзир се морају узети и термини из граничних области, без чијег познавања не би било могуће формирање шире слике, тј. они термини који су подједнако важни и за историју књижевности и за историју српског књижевног језика, као што су нпр. *њросвећеност* или *њросветињелство*.

Чини се да је у будућем речнику термина из области историје српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века важно обрадити и значења неких општелингвистичких термина, као што су нпр. *графема, графија, слово, фонетски*, односно *коренски (морфонолошки) њравоис, њранскрипција, њранслијерација* итд., с обзиром на специфичности њихове употребе у проучаваном контексту.

Да је понекад било тешко посматрати речник термина из историје српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века независно од речника термина целокупне историје српског (књижевног) језика, сведочи и термин *конјинуијет*, при чему је у овом случају реч о *конјинуијету њосрбљивања славеносрпског њија књижевног језика* (Младеновић 2002а: 89; Младеновић 2008: 525).

Будући да је избор термина у крајњем случају ствар личног опредељења аутора, сматрамо да је тотална ексцерпција свих употребљених термина у обрађеним изворима боље решење од неке врсте диференцијалног приступа, будући да специфичности анализе језичке грађе овога периода српске културе условљавају, као што ћемо видети, другачију прагматичку реализацију појединих општепознатих лингвистичких термина, као и предефинисање термина из појединих граничних области. У списак регистрованих термина ушли су и термини који су само једном забележени у грађи, као што су термини *вуковица* и *мркаљица* (Чигоја 2009: 91, 111).

4. Питања речничке макроструктуре

Приликом разматрања питања речничке макроструктуре, важно је истаћи да се предвиђа азбучни поредак одредница, који је понекад потребно комбиновати са тзв. гнездовним принципом. Овај последњи

принцип подесан је за представљање термина *барокизација језика*,⁶ у оквиру ког би се разматрали и *барокни изглед* и *барокна конфигурација синтаксе*, који се огледају у *финалном положају инфинитива* и *предикација*, *својеврсном ојкорачењу*, *инверзији*, *антипозицији генитива*, *синтаксичком паралелизму* и др.⁷ На сличан начин могао би се представити и термин *славенизам*,⁸ при чему би у оквиру речничког чланка било речи и о *графичким*, *фонетским*, *морфолошким* и *лексичким славенизмима*, као и о *славеносрбизмима* или *хибридима*.⁹

4.1. Посебно се треба посветити вишечланим терминолошким изразима. Најцелисходније би било представити их у нормалном поредку језичких јединица: *мирна фаза славеносрпског књижевног језика*, иако би био прихватљив и поредак *славеносрпски књижевног језика*, *мирне фазе*, што би омогућило лакше повезивање овога термина са термином *славеносрпски језик*, тј. са термином више хијерархије.¹⁰

4.2. Значајну тешкоћу представља и постојање једног броја термина који се употребљавају са различитим значењем. Наиме термин *графија*, бар када је реч о ранијим радовима А. Младеновића, употребљава се паралелно са термином *слово*, па се у истом тексту јављају примери као: *слово њ* и *графија њ*, док термином *група графија* Младеновић именује, у ствари, *диграфе -њй, -њј* (1979: 96; 2001: 117). Термин *графија* Младеновић користи, међутим, и у значењу „начин писања, начин приказивања гласова словима“ (2001: 116).¹¹ Тек у радовима Љ. Суботић уводи се систем по коме се термин *графема* употребљава у значењу „најмање јединице која, на плану писаног текста, одговара фонему или секвенци фонема и представља се једним симболом, за разлику од термина *слово*,

⁶ Овим термином И. Грицкат указала је на постојање низа језичких особина у текстовима славеносрпске епохе под утицајем латинских и немачких синтаксичких конструкција са глаголом на крају, као и на општу накићеност и компликованост реченице (1987: 125–127).

⁷ Полазећи од једне студије М. Павића, Љ. Суботић, као и И. Грицкат, *барокизацију језика* посматра кроз призму синтаксе, на примеру једног Стеријиног романа (Суботић 2007).

⁸ У RSLT наведен је само облик *словенизам*. В. и т. 5.1. и 5.3. у овом раду.

⁹ Велики допринос када је у питању дефинисање појмова везаних за лексику славеносрпске епохе дали су А. Младеновић (1995: 105; 2001: 113, 117; 2008: 187, 346, 351), као и С. Стијовић (1992: 13, 36–52). Појави *контактних синонима*, као обележја српске штампе у XIX веку, нарочиту пажњу посветио је А. Милановић (1998). Термин *контактни синоним*, иначе, познат је и у бугарској лингвистици (Иванова 1998: 101), како сазнајемо претрагом базе података: www.isybislaw.ispan.waw.pl.

¹⁰ В. шире Младеновић 1989: 82–83.

¹¹ Уп. следећу реченицу: „Живковићева *ћириличка графија* је у низу својих особина традиционално славеносрпска, али је у неколико праваца и прогресивна“ (Младеновић 2001: 116; Младеновић 2008: 350, подвукла И. Ц.)

употребљеног овде у значењу симбола који нема фонемску вредност или је фонемски ентитет репрезентован комбинацијом двају симбола (диграфима)¹² (Суботић 1989: 14). Систем Ј. Суботић прихватају и млађи историчари српског књижевног језика, употребљавајући поред горенаведених и термине: *графемајска реализација фонема*, *графемајски систем*, *графемајска функција* и сл. (Милановић 2008: 343; Милановић 2014: 31, 33, 63).¹²

5. Речничка микроструктура

Када је реч изгледу самог речничког чланка – речничкој микроструктури, скрећемо пажњу на следеће проблеме који се могу уочити приликом размишљања о концепцији речника из области српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века.

5.1. Једна од потешкоћа на коју је већ скренута пажња у досадашњој литератури јесте представљање различитих фонетских варијанти термина. Имајући у виду да превасходна функција речника није нормативна, не би било сувишно навести све фонетске варијанте одређеног термина уз стављање термина коме се даје предност на прво место. Тако би се уз термин *славеносрпски језик* могао у загради навести термин *словеносрпски језик*, иако први термин несумњиво има предност, док је други уз мању фреквенцију историјски и лингвистички неоправдан.¹³ Варијатност би морала бити допуштена и код термина *јосрбљавање/јосрбљивање*, будући да се у изворима и литератури могу срести оба лика (Младеновић 2002б: 121, 124; Младеновић 2008: 245, 249; Милановић 2003а: 298).

5.2 Када су формални параметри у питању, дотакли бисмо се и појаве синонима, који би ради уштеде речничког простора могли бити наведени истовремено, као у случају термина: *јосрбљавање/јосрбљивање*

¹² Ј. Нуорлуото, с друге стране, даје следећу дефиницију графеме: „графеме су најмање дистинктивне графичке јединице писаног језика које означавају фонеме“. Графеме су несегментне и замена једне графеме другом може променити значење речи. Ипак, ова дефиниција не претпоставља однос један према један између фонеме и графеме, више фонема може бити означено једном графемом или обрнуто, једна графема може означавати секвенце фонема (Нуорлуото 2017: 36).

¹³ Трагајући за решењем које се уклапа у термилошки систем (*српсарословенски*, *српскословенски* и *рускословенски језик*), М. Павић употребљава термин *словеносрпски* уз лексему *језик* (1991), иако то није било уобичајено ни у XVIII ни у првој половини XIX века (уп. Младеновић 1989: 94–100). Термин *славеносрпски*, с друге стране, одлично корелира са устаљеним термином *славенизам* (Милановић 2003а: 635). Системско решење, заправо, постоји једино код Радмила Маројевића, који у називима књижевних језика код Срба доследно користи основу *слав-* (2000: 129–132).

(србизација); *славеносрпска* (*йредвуковска*) *ћирилица*,¹⁴ *рускословенски језик* (*руска редакција старословенског језика*, *славенски језик*¹⁵).

5.3. Најважнији задатак јесте, наравно, опис значења термина. Често је то научна дефиниција која припада појединцима. Такве дефиниције могле би бити преузете без остатка, као у следећем случају: *Славенизми* су „речи које су словенског порекла (најчешће рускословенског и руског, или, у мањој мери, и српкословенског) а не припадају српском народном језику“ (Младеновић 2001: 113; Младеновић 2008: 346).

Један број термина могао би имати упућивачку дефиницију (нпр. код термина *йредвуковска ејоха* упућивало би се на термин *славеносрпска ејоха*),¹⁶ док би термин *власијија србизација* захтевао контекстуалну дефиницију: „Екавски славеносрпски књижевни језик, својом властитом србизацијом, упијањем у себе особина екавског шумадијско-војвођанског дијалекта, својим таквим развитком, условио је, током прве половине XIX века, постепено формирање данашњег српског књижевног језика екавског изговора, а негде у седмој деценији тога столећа, и његово стабилизовање“ (Младеновић 1995: 112, Младеновић 2008: 196, истакла И. Ц.).

Како ће бити касније показано, поједини термини, међутим, захтевају шире објашњење, уз коришћење илустративних параметара.

5.4. Када је реч о проучавањима књижевнојезичке ситуације код Срба у XVIII и првој половини XIX века, посебно се пуно пажње посвећивало термину *славеносрпски језик*, при чему треба имати у виду да Ј. Нуорлуото (217: 27) поставља питање да ли је овај термин уопште сврсисходан у лингвистичком контексту. Иако постоји прецизна научна дефиниција која потиче од А. Младеновића: „мешовити тип српског књижевног језика, састављен од српских народних, рускословенских, руских и српкословенских елемената“, настао 60-тих година XVIII века, чији је период тзв. *мирног* егзистирања везан за период од почетка друге половине XVIII до друге деценије XIX века (1989: 82, 98), требало би имати у виду да И. Грицкат (1966: 64–65) одбија могућност да се славеносрпски лингвистички дефинише, одређујући га као културолошки феномен.

Потребно је осврнути се и на историјски преглед употребе овога термина (у почетку *славеносрпски* = *српски*, са тежњом да се нагласи да

¹⁴ Божо Ђорић истиче да је уз термин *ћирилица* подеснији атрибут *славеносрпска* него *йредвуковска*, с обзиром на језик коме је служила (1996: 87).

¹⁵ Под термином *славенски језик* подразумева се руска редакција старословенског језика, руски црквени језик, и то у руској средини, што је преузето и код Срба (Младеновић 2001: 114; Младеновић 2008: 346).

¹⁶ В. Илустрацију бр. 2 у овом раду.

су Срби део православне Славије), али и на *еволуцију* самог *славеносрпског шћиѧ књижевног језика*.

Како је *славеносрпски језик* током времена имао свој развој, сопствену *еволуцију*, а који је пратила *србизација* као *сћалан ѧроцес* (Младеновић 1995: 111; Младеновић 2008: 195), настала је потреба да се посебно именује језички тип у коме се утицај руског и рускословенског језика огледа, пре свега, на лексичком плану, док су особине које се тичу фонетског, морфолошког и синтаксичког нивоа српске народне. Овакав језички тип И. Грицкат (1987: 112) одређује као *нижи слој славеносрпског*, А. Младеновић (1988: 120, 121) као *славеносрпски јако србизиран* или *славеносрпски у великој мери србизиран* (Младеновић 2000: 696), а у новије време познат је као *досићејевски језик* (Ивић 1990).

И. Бјелаковић (2020: 244) наглашава потребу да се термилошки уједначе решења за три основна књижевнојезичка типа, и то на следећи начин: 1) *славеносрпски језик* – у којем српски народни језик функционише као нанос (присутан у већој или мањој мери), (2) *досићејевски тип језика* – у којем урбани народни варијетет има улогу језичке основе, и (3) *народни језик* (вуковског типа) – у којем је српски народни језички израз једина типолошка карактеристика. О овим разграничењима треба водити рачуна, свакако, и у дефинисању термина *славеносрпски*, *досићејевски* и *народни језик* у будућем речнику.

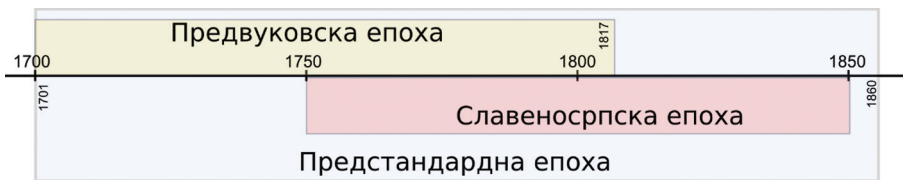
6. Предлог лексикографске обраде термина *славеносрпска еѧоха* (*ѧериод* или *доба*)

У наставку ће бити дат предлог лексикографске обраде термина којим се именује један од најважнијих појмова у вези са књижевнојезичком ситуацијом код Срба у XVIII и првој половини XIX века као што је *славеносрпска еѧоха* (*ѧериод* или *доба*). Поред наведеног термина паралелно се у изворима јављају и термини: *ѧредсћандардна еѧоха* (Суботић 2013: 782), *ѧредсћандардно доба* (Кречмер 1991: 65), као и термин *ѧредвуковска еѧоха*, тј. *ѧредвуковски ѧериод* (Албин 1972: 25; Младеновић 1968: 183).¹⁷ За саму лексикографску обраду термина *славеносрпска еѧоха* било је од нарочите важности утврдити његов однос према терминима *ѧредсћандардна* и *ѧредвуковска еѧоха*, а прво питање које се намеће јесте да ли се ови термини могу сматрати синонимнима.

Док се термин *ѧредсћандардна еѧоха* односи на временски перод који обухвата XVIII и првих шест деценија XIX века (Суботић 2013: 781), термин *славеносрпска еѧоха* односи се на време између 1760. и првих деценија 19. века (Кречмер 1990: 221; Суботић 2003: 113; Толстој 2004:

¹⁷ Ретко се среће и термин *ѧредвуковски књижевни језик* (Кречмер 1997: 241; Албинјанић 2010 (у наслову дела)).

53), односно на период од 1750. до 1850. године (Младеновић 2002б: 121; Младеновић 2008: 245), при чему се мора нагласити да временске границе ове епохе још увек нису дефинитивно утврђене (Суботић 2003: 113). И. Грицкат, дефинишући *славеносрпску епоху* као „шири распон, који поред правог славеносрпског језика обухвата и језички израз који би проучаваоци већином посматрали као српски са нешто задржаних, готово искључиво лексичких, црквенославизама и русизама“, истиче и да је грађа коју обухвата својом анализом (1809–1846) сва ван чистог вуковског језика, али се не може рећи да је *ћредвуковска*,¹⁸ „пошто се добрим делом поклапа са Вуковим временом“ (Грицкат 1987: 112). *ћредвуковски ћериод* не поклапа се са временским границама *славеносрпске епохе* ни у раду В. Михајловића, који под овим периодом подразумева време између 1660. и 1817. године (1972: VII). У радовима А. Младеновића термин *ћредвуковски* односи се на период читавог XVIII века све до 1817. године (Младеновић 1968: 183), а чест је у употреби и уз лексему *ћирилица* (Младеновић 1967: 161; Младеновић 1968: 190). Нагласак, када је реч о употреби термина *ћредвуковски*, заправо постоји на горњој временској граници, тј. на 1817. години, која претходи години појаве првог издања Вуковог *Српског рјечника*. Овако посматрани наведени термини нису ипак синоними, иако се у појединим ситуацијама тако могу употребити, будући да *ћредсћандардна епоха* обухвата заправо и *славеносрпску епоху* и *ћредвуковско доба*, што би се шематски могло представити на следећи начин:

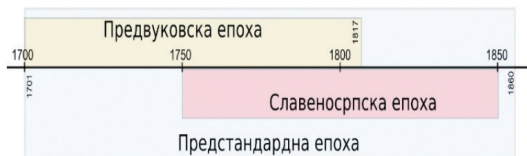
Илустрација бр. 1

Примат би припао, свакако, термину *славеносрпска епоха*, где би се у речничком чланку указало на друга два термина, који би се могли појавити и као посебне одреднице са упућивањем на одредницу *славеносрпска епоха*.

Пример лексикографске обраде термина *славеносрпска епоха* дат је у Илустрацији бр. 2.

¹⁸ Требало би размишљати и о евентуалној могућности термилошког осамостаљења придева *ћредвуковски* и *славеносрпски*, на шта упућују бројни примери њихове самосталне употребе у проучаваној грађи.

славеносрпска епоха (период, доба) – Представља временско раздобље (1750–1850) у развоју српског књижевног језика којим су обухваћена два књижевнојезичка идиома: →**славеносрпски** и →**доситејевски језик**. За дефинисање овога термина, пре свега, заслужна је И. Грицкат, док се за његову афирмацију залаже Ј. Нуорлуото, истичући да би славеносрпски период био добра замена за термин →**предвуковска епоха**, што је у складу са превредновањем значаја других аутора осим Вука и →**вуковаца**. Међу појединим ауторима постоје разлике приликом одређивања временских граница разматраног доба. Тако се нпр. с. е. може односити и на време између 1760. и првих деценија 19. века, али су временске границе од 1750. до 1850. године прихватљивије, уз напомену да оне нису још увек дефинитивно утврђене. У литератури се често термин с. е. употребљава синонимно са терминима →**предвуковска епоха** и →**предстандардна епоха**. Термин →**предвуковски** односи се на период читавог XVIII века све до 1817. године, а чест је у употреби и уз лексему ћирилица, док се термин →**предстандардна епоха** односи на временски период који обухвата XVIII и првих шест деценија XIX века. →**предстандардна епоха** обухвата, заправо, према горенаведеном временском одређењу, и с. е. и →**предвуковску епоху**, што би се шематски могло представити на следећи начин:

Истакнути ствараоци славеносрпске епохе јесу писци који су стварали на оба поменута књижевнојезичка идиома: Захарија Орфелин, Атанасије Стојковић, Милован Видаковић, Доситеј Обрадовић, Димитрије Тирол, Јован Стејић, Стефан Живковић, Д. Исајловић и др.

Литература: А. Младеновић: Три прилога познавању графици наше штампане ћирилице предвуковског периода, *Зборник за филологију и лингвистику*, XI; И Грицкат: Још нека питања у вези са славеносрпском епохом, *Јужнословенски филолог*, XLIII; Љ. Суботић, Речник славеносрпског језика, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LXI/3; Љ. Суботић, Проблеми проучавања историје (српског) књижевног језика, *Probleme de filologie slavă*, XI; Ј. Нуорлуото: *Језик Јована Стејића*, Нови Сад (Матица српска) – Београд (Завод за уџбенике и наставна средства), 2017.

предвуковска епоха → **славеносрпска епоха**

предстандардна епоха → **славеносрпска епоха**

Илустрација бр. 2

7. Закључне напомене

7.1. При изради речника термина из области историје српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века треба имати у виду, свакако, сву сложеност епохе о којој је у овом раду било речи, али и висок степен њене проучености данас. Од речника са српскохрватског подручја као узор за израду речника из наведене области могао би послужити *Речник књижевних термина* под уредништвом Драгише Живковића (1992), на који смо се угледали приликом лексикографске обраде термина *славеносрпска епоха* у овом раду.

7.2. Проблеми који прате развитак и стабилизацију термилошког система у вези са овим одељком наше књижевнојезичке прошлости препознати су као општи у науци о изради речника термилошке лексике – терминографији, те је потреба за постојањем једног термилошког

речника оваквог типа већа од евентуалних недостатака и пропуста, нарочито имајући у виду да постојећи лингвистички речници већину овде наведених термина не бележе.¹⁹

7.3. Представљени термилошки систем одраз је специфичне српске књижевнојезичке ситуације у XVIII и првој половини XIX века, при чему бројност извора за израду речника указује на данашњи висок степен проучености славеносрпске епохе. Приметно је, међутим, да је највећи број термина пронађен у радовима А. Младеновића, што није случајно, будући да је он један од првих проучавалаца поменутог периода српске културе, за чије име се везује и основни метод за анализу текстова славеносрпске епохе – метод упитника (Младеновић 1969).²⁰

7.4. Иако концепција речника предодређује избор ускостручних појмова, тешко се може одступити од чињенице да речник термина, о коме је овде реч, може бити посматран ван оквира науке о историји српског књижевног језика у целини.

7.5. Списак извора који су послужили за анализу терминосистема проучаваног периода српске културе указује на велики допринос развиту појмовно-термилошко-методолошког апарата заслужних појединаца – историчара српског (књижевног) језика код нас, као и иностраних слависта, заинтересованих за појаве *конкуренције* и *коегзистенције* норми у књижевном језику Срба у XVIII веку (Толстој 2004: 157–164). Њихов допринос развиту научне терминологије из области историје српског књижевног језика славеносрпске епохе несумњиво је сведочанство о томе „да интересовања треба ширити, да лексику ваља обogaћивати, и да се не сме престајати са трагањима“ (Грицкат 1987: 135).

¹⁹ Заправо у ELMZ, као и у *Појмовнику* (Радовић Тешић 2011) налазимо само поједине општије лингвистичке термине: *графема*, *графија*, *етимолошки (коренски) правопис*, *орфографија* итд., поред назива за поједине типове књижевног језика (*народни језик*, *рускословенски језик*, *славеносрпски језик*), док термин *славенизам* бележи само *Појмовник* (Радовић Тешић 2011: 136), што је и очекивано, будући да је термин познат у „новијој“ славистичкој литератури (Стијовић 1992: 13). С друге стране, неоправдано је очекивати и да речник који је објављен 1972. године (ELMZ) може садржати термине који су се појавили много касније, тј. научно су дефинисани после објављивања ове публикације. Поређењем овде регистрованих термина са стањем у наведеним речницима може се доћи, свакако, и до извесних сазнања у вези са убрзаним развиту терминологије из области српског књижевног језика XVIII и прве половине XIX века, што само потврђује оправданост идеје за израдом одговарајућег термилошког речника.

²⁰ Н. И. Толстој поменути метод именује као *метод језичке карактеристике* *лексика* проф. А. Младеновића (2004: 135). Уп. и са тзв. *методом московске лингвистичке школе* за анализу текстова славеносрпског периода (Кречмер 1991).

Извори

- Албин, Александар. „Икавизми у делима писаца из Војводине у предвуковској епоси“. *Зборник за филологију и лингвистику* XV/2 (1972): 25–41.
- Албијанић, Александар. *Прилози о српском њредвуковском књижевном језику. Сџудије о Србима* књ. 21. Београд: Завод за уџбенике, Вукова задужбина – Нови Сад: Матица српска, 2010.
- Грицкат, Ирена. „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика“. *Зборник за филологију и лингвистику* IX (1966): 61–66.
- Грицкат, Ирена. „Још нека питања у вези са славеносрпском епохом“. *Јужнословенски филолог* 43 (1987): 111–135.
- Иванова, Најда. „Контактни синоними в съчиненията на Петър Богдан Бакшич, Филип Станиславов и Кръстьо Пейкич“. *Старобългаристика = Paleobulgarica* XXII/4 (1998): 101–110.
- Ивић, Павле. „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског“. *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане* 19/2 (1990): 5–14.
- Кречмер, Ана. „Методологија разрађивања лингвистичких текстовних модела за предстандардно језичко доба“. *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане* 20/2 (1991): 65–71.
- Кречмер, Ана. „О норми у предвуковском књижевном језику: стране речи и модели творбе речи“. *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане* 26/2 (1997): 241–252.
- Маројевић, Радмило. *Сџарославенске сџудије*. Београд: Филолошки факултет – Крагујевац: ИДП „Нова светлост“, 2000: 129–132.
- Милановић, Александар. *Особине језика „Новина Србских“ (1813–1822)*. Београд: магистарски рад у рукопису.
- Милановић, Александар. „Графема јери у графематском систему Јована Суботића“. *Српски језик* 13/1–2 (2008): 343–351.
- Милановић, Александар. *Језик Јована Суботића*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду и Чигоја штампа, 2014.
- Младеновић, Александар. „Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* X (1967): 161–198.
- Младеновић, Александар. „Три прилога познавању графије наше штампане ћирилице предвуковског периода“. *Зборник за филологију и лингвистику* XI (1968): 183–192.
- Младеновић, Александар. „Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације“. *Зборник за филологију и лингвистику* XII (1969): 43–51.
- Младеновић, Александар. „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века“. *Зборник за филологију и лингвистику* XXII–2 (1979): 95–129.
- Младеновић, Александар. „Славеносрпски језик у Вуково време“. *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане* 17/2 (1988): 119–125.

- Младеновић, Александар. *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Нови Сад (Књижевна заједница Новог Сада) – Горњи Милановац (Дечје новине), 1989.
- Младеновић, Александар. „Славеносрпски књижевни језик – почеци и развој“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/2* (1995): 103–117.
- Младеновић, Александар. „Посвета Стефана Живковића у књизи ‘Прикљученија Телемака’“ (1814). Текст и филолошки коментар“. *Глас Српске академије наука и уметности CCCLXXXIX*. Одељење језика и књижевности 18 (2001): 89–127.
- Младеновић, Александар. „О континуитету у развоју српског књижевног језика. (До средине XIX века)“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XLV/1–2* (2002a): 83–90.
- Младеновић, Александар. „Неке напомене о процесу посрбљивања славеносрпског књижевног језика (друга деценија XIX века)“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XLV/1–2* (2002b): 121–127.
- Младеновић, Александар. *Историја српског језика. Одабрани радови*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- Павић, Милорад. *Историја српске књижевности 4. Предромантизам*. Београд: Досије, Научна књига, 1991.
- Радовић Тешић, Милица. *Грамајички и лингвистички јојмовник*. Београд: Учитељски факултет Универзитета у Београду, 2011.
- СТИЈОВИЋ, Светозар. *Славенизми у Његошевим њесничким делима*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 1992.
- Суботић, Љиљана. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска, 1989.
- Суботић, Љиљана. „Проблеми проучавања историје (српског) књижевног језика“. *Probleme de filologie slavă XI* (2003): 109–116.
- Суботић, Љиљана. „Из историје књижевног језика „питање језика“. Предавања из историје језика“. *Лингвистичке свеске 4* (2004): 145–191.
- Суботић, Љиљана. „Барокна геометрија реченице доситејевског типа књижевног језика (Стеријин роман *Дејан и Дамјанка*)“. *Лингвистичке свеске 6* (2007): 240–252.
- Толстој, Н. И. *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина – Нови Сад: Матица српска, 2004.
- Чигоја, Бранкица. „Називи књижевног језика у дијахроној перспективи“. *Научни саставник слависти у Вукове дане 32/3* (2003): 289–294.
- Чигоја, Бранкица. „Неколико филолошких напомена о развоју српске ћирилице од почетка писмености до усвајања Вукове књижевнојезичке и правописне реформе (1868. године)“. *Српски језик 14/1–2* (2009): 91–118.

*

- ELMZ: *Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja – srpskohrvatski jezik*. А. Ресо, Ж. Станојчић (ур.). Београд: Interpres, 1972.
- Ђокић, Nada. *Rečnik lingvističke terminologije: srpsko – francusko – englesko – nemački*. Београд: Mrlješ, 2001.

- Krečmer Ana. „Nekoliko napomena povodom 30-godišnjeg jubileja istraživanja slavenosrpskog doba“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXXIII (1990): 221–231.
- RSLT: *Slovník slovanské lingvistické terminologie / Словарь славянской лингвистической терминологии / Dictionary of Slavonic Linguistic Terminology*. I–II. Alois Jedlička (red.). Praha: Academia, 1977–1979.

Литература

- Бјелаковић, Исидора. „Рефлексије просветитељства на књижевни језик Срба 18. и 19. века“. У: Д. Иванић, В. Јелић, Н. Ристовић (ур.). *Век просвећених дејстава у српској култури. Зборник радова*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2020, 239–250.
- Драгићевић, Рајна. „Лексикологија у енциклопедијском лексикону *Мозаик знања – српскохрватски језик*“. *Научни саставак славистица у Вукове дане* 32/3 (2003): 71–85.
- Гринев-Гриневич, С. В. *Введение в терминографию – Как писать и легко составлять словарь*. 3. изд. Москва: URSS, 2009.
- Јовановић, Владан. „Терминографија и сродне дисциплине (из угла српске и словенске лингвистике)“. У: С. Ристић, И. Лазић Коњик, Н. Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених истраживања*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 261–272.
- Јовановић, Владан. „Српска терминологија у *Речнику словенске лингвистичке терминологије* из угла савременог стања српске лингвистике“. У: П. Пипер, В. Јовановић (ур.). *Словенска терминологија данас*. Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 2017, 253–265.
- Милановић, Александар. „Нека савремена термилошка решења у историји српског књижевног језика“. *Српски језик* VIII/1–2 (2003а): 631–635.
- Милановић, Александар. „Термилошки проблеми у области историје српског књижевног језика“. *Научни саставак славистица у Вукове дане* 32/3 (2003б): 295–304.
- Михајловић, Велимир. *Грађа за речник сираних речи у предвуковском периоду. I том (А–Љ)*. Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду, 1972.
- Нуорлуото, Јуси. *Језик Јована Сивејића. Дојринос историји стандардног језика код Срба*. Београд: Завод за уџбенике, Вукова задужбина – Нови Сад: Матица српска, 2017.
- Суботић, Љиљана. „Речник славеносрпског језика (ретроспектива пројекта)“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/3 (2013): 781–786.
- Торић, Божо. „Неке језичке карактеристике правних текстова половине 19. века“. *Научни саставак славистица у Вукове дане* 25/2 (1996): 85–95.
- Хайчук, Роман, Александр Зубов. *Основы создания терминологических словарей*. Белосток: Трансхумана, 2004.

*

Rečnik književnih termina (ur. Dragiša Živković). Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: Nolit, 1992.

Šipka, Danko. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska, 1998.

Irena R. Cvetković Teofilović

TERMINOLOGICAL DICTIONARY OF THE HISTORY
OF THE STANDARD SERBIAN LANGUAGE IN THE 18TH
AND EARLY 19TH CENTURIES: A CASE STUDY

S u m m a r y

The paper examines numerous practical and theoretical problems related to the task of compiling a dictionary of terminology in general, particularly the terminology used in the scholarly field that studies the history of the Serbian standard language in the eighteenth century and in the first half of the nineteenth century. The aforementioned period is marked by considerable and complex issues referring to the standard Serbian language and the so-called “terminological heterogeneity”. Therefore, this paper emphasises that it is necessary to compile a dictionary of terminology, i.e. a dictionary of specialized terms, but also that it is important to regard the dictionary related to the history of the Serbian standard language used in the eighteenth century and in the first half of the nineteenth century within the context of the entire history of the Serbian language. The resources consist of the most significant studies conducted in the field of the history of the standard Serbian language. These reference materials register approximately fifty terms and state their significance and the manner in which they are to be described in a potential future dictionary. The proposition for the lexicographic description of the term *Slaveno-Serbian epoch (period, era)* is a case study that is actually a guideline which can contribute to the compilation of a future terminological dictionary of the history of the standard Serbian language as well as to the compilation of the dictionary of the Serbian linguistics, which has not been produced up to the present time.

Keywords: terminology, terminography, terminological (specialized) dictionaries, external parameters of compiling a dictionary, dictionary macrostructure, dictionary microstructure, history of the standard Serbian language, Slaveno-Serbian epoch.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 493–515

UDK: 811.163.1'373

COBISS.SR-ID: 54885641

Снежана П. ВУЧКОВИЋ

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

snezanabaukuckovic@gmail.com

ХАПАКСИ СТАРОСЛОВЕНСКИХ КАНОНСКИХ СПОМЕНИКА: ПРОБЛЕМИ И МЕТОДИ ИСТРАЖИВАЊА

У раду се разматрају одабрани хапакси старословенског лексичког система с циљем да се укаже на комплекс метода и принципа који чине саставни део истраживачког поступка усмереног на расветљавање њихове често деетимологизоване творбено-морфемске структуре и непрозирног значења. Упућује се на значај принципа контекстуалности у свакој од издвојених методолошких процедура и истичу проблеми који ово истраживање прате.

Кључне речи: хапакси, старословенски лексички систем, методи, језички, текстуални, изванјезички контекст.

1. *Хапаксом* (грч. *ἁπαξ λεγόμενον*) уобичајено се назива лексема употребљена само једанпут у одређеном писаном споменику или омеђеном дијалекатском или књижевном корпусу (корпусу неког писца, на пример), али се, у ширем смислу – хапаксима могу назвати и лексеме потврђене у само једном споменику из целог корпуса текстова који се односе на неки значајан период у историјском развоју језика.¹ У овом раду хапаксе ћемо разматрати у ширем смислу датог термина.

Током дуге историје проучавања старословенске лексике хапакси су привлачили пажњу истраживача и били разматрани најчешће у оквиру студија и чланака о старословенској лексици уопште, али и у посебним научним радовима чији су предмет биле управо хапаксне лексеме. Споменућемо само неке од новијих радова значајних за историју проучавања старословенске, па у том оквиру и хапаксне лексике. Тако Р.

¹ *Наракс* – „...ријеч, облик, употреба за које имамо само један примјер код писца (особито старијих) или у појединога писца.“ (ЕРЛН I: 460).

М. Цејтлин у својој познатој студији посвећеној старословенској лексици говори о квантитативним карактеристикама старословенског лексикона и утврђује да скоро четвртина од укупног броја забележених старословенских речи припада хапаксима (1977: 40). Она даје преглед ових лексема по старословенским рукописима истичући притом да се већина не може сврстати у ред околиналитета (1977: 35–37). Разнородна у погледу свог порекла и начина постанка (прасловенске и општесловенске лексеме²/ прасловенски дијалектизми³/ позајмљенице⁴ / књишки неологизми⁵), хапаксна лексика била је разматрана у низу радова у којима су се аутори бавили номинационим поступцима и преводилачком техником првих словенских преводилаца (упор. нпр. Верещагин 1977; Ефимова 2011; Грковић-Мејџор 2014. и др.), лексичким слојевима старословенског језика и проблемима реконструкције старословенског лексичког фонда (упор. нпр. Цејтлин 1986; Ефимова 2002; Грковић-Мејџор 2007: 374–388. и др.), творбено-морфемским аспектом старословенске лексике и питањима калкирања (упор. нпр. Schumann 1958; Цејтлин 1975; Molnár 1985; Минчева 1995; Ефимова 2006. итд.). Будући да су хапакси сразмерно често забележени у само једном контексту или само једном од својих могућих значења, те често бивају и творбено-семантички непрозирни због деетимологизације и упрошћавања своје морфемске структуре – то се и у новије време публикују радови посвећени питањима

² Упор. нпр. **баба**, **весна**, **жаба**, **жиръ**, **зѡвѡць**, **лнстопадъ**, **ковъла**, **мъшь**, **перънатъ** и бројне друге.

³ Реч је о лексици народних словенских говора која је у текст стсл. канона доспела приликом превођења или преписивања ранијих рукописа на различитим словенским дијалектима подручјима (упор. нпр. моравизме **рѣсноѡта**, **дъхѡторъ**, **малъжена** и др., те јужнословенске дијалекатизме **вапа**, **кљосѡ**, **посоѡа**, итд.).

⁴ У ову групу спадају не само грцизми тј. грчка (књижевна) лексика унесена приликом превођења (**анагноѡство**, **диопѡѡѡа**, **ѡараонъ** и др.) него и позајмљенице претхришћанског периода: германизми (упор. нпр. **пнла**, **говъзникъ**, **мъннхъ**), латинизми (нпр. **гистеръна**, **комъкати**, **колаѡа** и др.), протобугаризми (нпр. **ѡоржгы**, **коѡмиръ**, **самъчни** и др.), народна грчка лексика (нпр. **ганъгрена**, **керастъ**, **каръкниноѡ** и др.).

⁵ Лексички слој настао приликом превођења оригиналних рукописа као резултат различитих номинационих поступака самих преводилаца: словенске по пореклу лексеме чије се семантички дијапазон ширио богатећи се новим, обично хришћанизованим садржајем (упор. нпр. **старьць** 'почасна титула – старешина, презвитер, монах' (СС: 623)), те нове речи – кованице стсл. преводилаца настале словенским творбеним средствима по архаичним словенским или за ту епоху продуктивним творбеним моделима које представљају поморфемне калкове грчких лексема (упор. **вельгласънь** : грч. *μεγαλόφωνος*, **любоннць** : грч. *φιλόπτοχος*, **словописатељ** : грч. *λογογράφος* итд.), творенице са грчким творбеним основама (упор. **кларосъникъ**, **ѡъмьганиѡа** и др.) или оригиналну творбу самих књижевника по продуктивним за то време творбеним обрасцима (**съзъдатељ**, **доводитељ**, **подадитељ** и др.). О различитим типовима стсл. књишке лексике писала је В. С. Јефимова у низу радова (упор. Ефимова 2017; иста: 2014_а; 2013).

етимологизације тих речи (упор. нпр. Ковачева 1980; Кадочникова 2010: 26–43, 44–61), или се нека од већ разматраних, за њих везаних питања, изнова актуализују проналаском обличних и семантичких паралела у лексици црквенословенских споменика или у дијалекатским словенским лексичким изворима (упор. нпр. Лигорио 2014).

1.1. Појава хапакса у лексикону само једног споменика може се објаснити – како је то већ утврдила Р. Цејтлин – најпре квантитативном и тематском ограниченошћу старословенскога класичног корпуса (који тадашњи лексички систем само фрагментарно фиксира), а онда и креативном потребом средњовековних преводилаца – поглавито када су у питању књишки неологизми – да се у повесму властитог језика нађе реч или творбена средства подобна да одразе сложене мисаоне и филозофско-теолошке концепте оригинала или да се текст хришћанског канона учини разумљивијим пастви којој је намењен (Цејтлин 1977: 41).⁶

Проучавање лексичког корпуса старословенског језика,⁷ па и хапаксних старословенских лексема, срело се са низом потешкоћа потеклих отуда што је у њему био фиксиран само мали део тада постојећег лексичког система. Доцније проналажење по обиму невеликих одломака неких раније откривених стсл. споменика (какав је случај је са делом Синајског требника 1975. године у Манастиру Св. Катарине на Синају),⁸ као и поређење са глосарима неких доцнијих преписа споменика који по времену свог настанка и језику припадају старословенској епоси (на пример, са глосаром неких доцнијих преписа дела Јована Егзарха Бугарског – као што је препис *Шестоднева* из 1263. године у српској редакцији)⁹ – истраживачима је указало на неопходност коришћења секундарних извора при решавању проблема реконструкције оне лексике која у старословенском канону није посведочена, те на потребу да се превазиђе инерција теорије која је старословенску лексику разматрала у синхроној преспективи: „Дошло е време да се потърсят пътищата по които палеославистика ще се отърси от една изкуствено създадена бариера, която се е наложила – противно на логиката – да не се използват късните паметници като източници за попълването на системата на старобългарския език.“ (Иванова-Мирчева 1989: 318). Издвајање метода коришћења доцнијих

⁶ Упор. и Грковић-Мејџор 2007: 382–383.

⁷ Термином *старословенски језик* означавамо ону језичку структуру посведочену у писаним споменицима насталим од краја IX до почетка XI века која се сматра раном етапом јединственог црквенословенског језика, заједничног књижевног језика свих Словена кроз читаво средњовековље, а у појединим словенским књижевнојезичким традицијама и дуго након њега (упор. Толстой 1988: 47).

⁸ Упор. Tarnanidis 1988.

⁹ Упор. Aitzetmüller 1958–1971.

преписа из различитих словенских редакција у циљу реконструкције непосредствене старословенске лексике те њених творбених образаца,¹⁰ дало је један драгоцен извод и за методику изучавања хапакса идејом о поредбено-историјски оријентисаним истраживањима која би се вршила у оквиру много шире заснованог корпуса (грчки и у неким случајевима латински оригинали, доцнији редакцијски споменици, дијалекатска и књижевна словенска лексика, инословенски извори) у којем би се нашле потенцијалне обличке и семантичке паралеле за стсл. хапаксне лексе-ме. И то не само за оне хапаксе који су деетимологизовани па се методи њиховог истраживања руководе стандардним етимолошким процедура-ма него и оне друге, који се одликују прозирном унутрашњом формом, али за које у лексици класичних стсл. споменика нису биле сведочене творбене базе или творбени типови које је њихова творбено-морфемска структура репрезентовала.

Постојање хапакса може сведочити како о процесима архаизације (упор. нпр. архаичне словенске творбене обрасце у хапакским компози-тама типа **братоучадъ**, **громъгласъ**, **лѣторасль**, дериватима типа **пестоуѣнъ**, **тризна**, **ратан** итд.), тако и о иновативним тенденцијама у развоју стсл. лексикона. Будући да је старословенски по својој функцији био књижевни језик, у њему се могу пратити извесне нормативне тенденције везане за књижевнојезичке традиције старословенских писарских школа које су у својим оквирима неговале и одређене разлике у погледу развоја његових изражајних могућности. Пишући о неким тенденцијама развоја лексичког и творбеног система стсл. језика, Јефимова утврђује да су појаве кодификације биле својствене и старословенском језику али да су имале и особену форму испољавања, различиту од данашњих: „Нормированость старославянского языка проявлялась, как и в любых литературных языках (как древних, так и современных), ’равнанием на авторитеты’. [...] Однако, в отличие от ситуации с современными литературными языками, где равнение на авторитеты происходит опосредствованно через составителей словарей и грамматик, языковая ситуация того времени и специфика ’социальной базы’ древнего литературного языка позволяли только непосредственное обращение древних книжников к авторитетам – или через институт учительства, или в виде подражания письменным образцам.“ (1999_а: 26–27).

Уподобљавање узорним писаним обрасцима грчких (латинских) предложака у неким споменицима старословенског канона, те различите врсте замене грцизама мотивисане потребом за бољим разумевањем канонског текста код локалне пастве, условили су и потребу за стварањем

¹⁰ Упор. нпр. Цейтлин 1986; Ефимова 1999_б, 2002.

различитих номинационих модела словенских преводилаца (различите врсте калкирања по архаичним или продуктивним словенским творбеним моделима, ширење семантичког обима неких у народним говорима већ постојећих речи, новокованице тј. речи које су сами преводиоци стварали, коришћење локалним дијалекатским лексичким ресурсима), како у подновљеним преводима старијих текстова тако и у оним новијег постанка.¹¹ Све то је водило еволуцији лексичког инвентара стсл. споменика и било узроком појаве и неких хапаксних лексема, те у том оквиру, и нарочито у споменицима преславског књижевног круга – хапаксних творбених образаца (упор. нпр. неке творбене хапаксе са секундарном додатим префиксом *съ-* (према грчком префиксу *συν-*) типа **съпоспѣшьникъ**, **съпричастъникъ**, **състольникъ**, **съпримъникъ** у *Супр* или хапакс **съвъздръжьникъ** у *Зогр. лист.*).

1.2. У овом раду ми смо желели да се осврнемо на неке одабране хапаксне лексеме стсл. класичних споменика које су својом творбено-морфемском или семантичком страном током дуге традиције палеославистичких истраживања већ привлачиле пажњу истраживача, с намером да издвојимо, прикажемо и систематизујемо узајамно комплементарне методе и принципе којима се истраживач служи и које поставља да би осветлио порекло, постанак и значење одређене хапаксне лексеме. У оквиру сваког од издвојених методских приступа представљани су примери такве анализе преузети од различитих аутора или разматрани према њиховој интерпретацији у оквиру одговарајућих одредница референтних старословенских речника – с циљем да се метод о којем се говори илуструје (а не и да се изнесе целокупна историја бављења датим проблемом) и да се сам поступак кроз след корака који га чине рашчлани. Циљ нам је био и да се млађем нараштају слависта, онима који се проучавањем старословенске лексике баве на факултетским курсевима, представе неки проблеми из области методологије лексиколошких истраживања старословенских класичних рукописа који у нашој литератури нису шире разматрани.¹²

Основни извор овде анализираних лексема, као и реченичних контекста у којима су оне посведочене, јесте једнотомни *Старославянский словарь* (СС), у који је ушла лексика из старословенских канонских рукописа, али су провераване и потврде датих лексема у четворотомном речнику Чешке академије наука (*Slovník jazyka staroslavěnského* (CJC)) и

¹¹ О различитим номинационим стратегијама стсл. преводилаца упор. Ефимова 2017; иста: 2013; 2014.

¹² Леп пример таквих прегледних, теоријско-методолошки оријентисаних радова даје Ј. Грковић-Мејдор у књизи *Списи из историјске лингвистике*, те посебно у раду *О методологији проучавања црквенословенског језика* (Грковић 2007: 427–482).

уважавани релевантни подаци из словенских етимолошких и историјских речника, а пре свега из Етимолошког речника старословенског језика (ЕСЈС – *Etymologický slovník jazyka staroslovenského*).¹³ Разматране лексеме убициране су на основу података у СС¹⁴, а ако су били у питању хапакси потврђени више пута у једном стсл. рукопису, навођен је и податак о њиховој фреквенцији. У фокусу нашег истраживања и у овом другом случају су на првом месту оне хапаксне лексеме које се могу квалификовати као „ретке“.

2. Анализа творбено-семантичке структуре стсл. хапаксне лексике мора као свој базични постулат уважити *принцип контекстуалности* схваћене у најширем смислу. То је најпре макроконтекст филозофско-теолошког књижевног дискурса изразито метафоричног и параболичног карактера, затим микроконтекст фрагмента текста у којем се разматрана лексема јавља, контекст њеног деривационо-семантичког или етимолошког гнезда, те контекст њених обличких и семантичких паралела у другим стсл. споменицима, доцнијим редакцијским изводима, дијалекатским и књижевним словенским изворима. Методолошки поступци су због тога нужно интегративни и конституисани из неколико устаљених, алгоритамских по карактеру процедура које ћемо издвојити и на одабраним примерима настојати да представимо.

2.1. Ишчитавање текстуалног контекста у којем се хапаксна лексема јавља

Текстуални контекст – и грчки (латински) и словенски – представља главни извор за етимологизацију и семантизацију хапакса а њихова уверљивост и од броја различитих текстуалних контекста у којима је хапаксна лексема потврђена. Притом се увек морају узети у обзир и потенцијалне ванјезичке датости одражене у датом фрагменту које доприносе осветљавању смисла датог одломка: упор. **ЧЪСТЪНАГО КЛИМЕНТА ЗАКОНЪНИКА І МЖЧЕНИКА [...] ІЖЕ ОУТЪЖЖЕ БЪТИТИ БЛАЖЕНОУМОУ АПОСТОЛОУ ТВОЕМОУ ПЕТРОУ. ВЪ ИНОКОСТИ ПОДРОУГЪ** *Кијев 1б 19*. Фрагмент у којем хапаксна лексема стоји односи се на епизоду у којој Св. Климент (епископ римски), у потрази за родитељима и браћом упознаје у Александрији светог апостола Петра, чији су животопис обележиле

¹³ В. списак извора на крају рада.

¹⁴ Називи стсл. споменика у којима су разматрани хапакси посведочени дати су у виду следећих скраћеница: Зографско јеванђење – *Зогр*, Асеманијево јеванђење – *Ас*, Савина књига – *Сав*, Синајски псалтир – *Син*, Синајски еухологиј – *Еух*, Кљочев зборник – *Клоц*, Зографски листићи – *Зогр. лист.*, Кијевски листићи – *Кијев*, Супрасаљски зборник – *Супр*, Рилски глагољски листићи – *Рил*. Маријино јеванђење (*Мар*) традиционално се убраја у корпус стсл. канона према постоје докази о јасним одликама српске редакције у њему (Грковић-Мејдор 2011: 43–50; Савић 2016: 255–260).

бројне епизоде у којима он путујући шири и проповеда хришћанство. Трагом латинског предлошка (: лат. *peregrinatio*) СС реконструише значење лексеме **иннокостъ** као ‘странствовање по туђини’ (СС: 261)¹⁵. Наводећи неке раније етимолошке интерперетације које су у творбеној структури ове лексеме виделе композиту (са заменичким придевом **инъ** ‘други, *alius*’ у функцији прве сложеничке компоненте и именицом **костъ** у другом делу сложенице), ЕСЈС констатује да се овде пре ради о деривату лексеме **иннокъ**.¹⁶ Као и у СС, значење је дато према латинском предлошку: ‘лутање, пребивање у туђини’. У речнику су наведени и неки даљи деривати, потврђени у Беседама папе Григорија Двојеслова – *inokostъnъ*, *inokostъnikъ* (са различитијем *inokostranъnikъ*), *inokostъstvo*, чија се значења такође односе на раном хришћанском средњовековљу добро познату појаву путујућих тј. странствујућих мисионара и монаха (ЕСЈС 4: 244). Враћајући се на стару тезу Ф. Мареша о утицају који су контакти са ирско-шкотским монаштвом (тј. са њиховим начином живота) имали на настанак ове лексеме,¹⁷ Р. Станков указује на секундарност везе ове исконске словенске речи са грч. *μοναχός* (према ЕССЈ) и утврђује да значење „самац“ објашњава и семантику лексеме **иннокостъ**: „Что касается употребления **иннокостъ** и его производных в КЛ и *Беседах*, то оно объясняется наличием сочетания **иннокъ дивни** (*μονιὸς ἄγιος* в Словах Григория Богослова; ср. также рус. диал. *инок* ‘разбойник’, сохранившееся на периферии русской языковой территории Карелия), в котором можно усмотреть древний синкретизм идеи одиночества и идеи движения, странствования.“ (Станков 2013: 146–147). Он оповргава и Марешеву тврдњу да ова лексеме припада групи „моравизама“ из познопрасловенског периода сматрајући да се реч појавила у историјском периоду као околионално образовање које се у језику није усталило (Ibid.).

Приликом семантизације морају се узети у обзир све специфичности које богословски стел. текстови носе због своје доминантне теоцентричности јер су у контексту њихове керигматске природе и многи конкретни појмови били апстраховани, па се морају разматрати у контексту знаковитих културно конотираних опозиција као што су унутрашње / спољашње, чувствено / ментално, профано / сакрално и сл.¹⁸ Тако се,

¹⁵ Исто и у СЈС 1: 772.

¹⁶ Лексема **иннокъ** (: псл. **ън-* + *-окъ* ‘који живи сам; самац’) секундарно је повезана са грч. *μοναχός*. У Етимолошком речнику словенских језика наводе се потврде из јужнословенских и источнословенских језика (ЕССЈ 8: 232–233).

¹⁷ Упор. Mareš 1964.

¹⁸ Упор. неке стел. лексеме код којих је пренос њиховог примарног (дословног) значења културно конотиран: **трудоуѣникъ** ‘подвижник’ *Супр* 64, 10–11, **жестокоуѣгалъникъ** ‘аскета’ *Еух* 70б 5–6, **тъмънъца** (мн.; у имен. знач. ‘грешне, нечисте

на пример, значењем слојевит грчки филозофско-теолошки појам **ѡΠΟС-ΤΑΣΪ** (: грч. ὁποστας) 2. спец. ‘једно од лица Тројице’ (СС: 669) у стсл. споменицима преводи лексемама **СЪСТАВЪ** *Еух 67a 14* и **СЪСТАВЛѢНИКЪ** *Супр 327, 26* које изражавају идеју тројединства у јединосущтаству Бога (упор. **О(ТЪ)ЦЪ И С(Ъ)НЪ И С(ВЛ)ГЪ Д(ОУ)ХЪ. ТРИ СЪСТАВИ СЪЛНЧЬНО ВЪ ЕДИНОМЪ БОЖЬСТВѢ** *Еух 67a 14*) не губећи притом везу са својим конкретним, ‘спољашњим’ садржајем (свако од лица Тројице представља ‘спој, састав’ Божије суштине и њеног појавног облика). При транспоновану неких од концепата хришћанске предаје преводиоци су показали и веома истанчан осећај за семантичку нијансираност коју носе неки од творбених поступака којима су се користили. Тако се, на пример, у јеванђељском тексту Мар. и Зогр. јев. преводилац служи супстантивизираним придевом **МРЪТВЪ** напоредо са његовом имен. изведеницом (упор. **...ОСТАВИ МРЪТВЪЦА ПОГРЕТИ СВОЈА МРЪТВЪЦА** *Мт 8, 22 Зогр, Мар* : грч. ...καὶ ἄφεσ τοὺς νεκροὺς θάψαι τοὺς ἐαυτῶννεκροὺς (НТГ)) да би нагласио разлику између оних које Христ позива да га следе и ‘(духовно) мртвих’ тј. оних који нису прихватили Христово учење и којима остаје да погребу своје мртаве. Да је уместо придева (у супстантивној употреби) употребљена именица, идентификација наведеном особином би изостала јер је значење особине у њој већ опредмећено.

2.2. Поређење са речима које припадају истом деривационо-семантичком или етимолошком гнезду

Методика истраживања старословенских хапакса мора пре свега уважити одговор на питање да ли је реч о лексемама које се на синхроној равни стсл. лексичко-творбеног система могу творбено-морфемски сегментисати или су у питању лексеме чија је унутрашња форма затамњена те не одражава однос између њене морфемске структуре и значења.

2.2.1. Структурно-семантичка анализа морфемски дељивих хапакских лексема подразумева најпре разматрање односа који постоји између морфемске и претпостављене творбене структуре дате речи. Сегментација ових лексема (тј. издвајање корена и творбених односно обличких афикса) врши се поређењем елемената њихове структуре са истоветним структурним сегментима потврђеним на стсл. нивоу у саставу лексема које припадају истом деривационо-семантичком гнезду односно са творбеним типовима у којима издвојени суфикс учествује као продуктиван творбени елеменат.¹⁹

(примисли!)” *Кијев. лист. 56 12, вѣлостъ* ‘чистота’ *Супр 507, 30, сионъ* прен. ‘царство Божије’ *Син 127, 5* итд.

¹⁹ За анализу творбених модела старословенске и црквенословенске лексике значајно је издање Обратног речника датог у оквиру издања СРЈ (Обратный словник // Словарь русского языка XI–XVII вв. Справочный выпуск. Москва, 2001, 393–813).

Тако морфемску структуру хапакса **вѣтителѣ** ‘саветник’ (**ѣ**ко **в’<сегда>** и **в’семоу слѣ<ши>тель** и **вѣтителѣ ти еси** *Рил 7ба 27*; у СС без наведене грчке паралеле) откривамо у поређењу са речима које припадају истом деривационо-семантичком гнезду: **вѣтни** ‘оратор’²⁰, **вѣцати** ‘говорити, саопштавати’, **вѣцаник** ‘глас, објава’, **отъвѣцати** ‘одговорити, приговорити’, **вѣце** ‘веће, савет, збор’, **сѣвѣтъникъ** ‘саветник’, **завѣтъ** ‘савез, договор’, **обѣтъ** ‘уговор’ итд. С обзиром на то да се у морфемској структури ове лексеме издваја на стсл. нивоу продуктиван суфикс *-tel’ь*, карактеристичан за девербативне творбене типове агентивних изведеница, може се претпоставити у стсл. корпусу непотврђен мотивни глагол **vētiti* са значењем ‘говорити, објављивати, саопштавати’. Семантичка реконструкција тече напореда са реконструкцијом форме и такође се поставља у оквиру амплитуде коју описују значења наведених истокорених лексема. Међутим, ради потврде веродостојности предложене реконструкције анализа се мора ширити, те у фокус истраживања улазе и речи које припадају истом лексичко-семантичком гнезду. За разлику од стсл. глагола **реци** и **глаголати** који су носили неспецификовану семантику говорења уопште, контексти у којима се јављају глаголи **вѣцати**, **отъвѣцати** и сл. упућују на говор који подразумева извесно начело узајамности, савеза, неку врсту ауторитативног, свечаног исказа, оног који садржи неку објаву или реч која обавезује. То потврђују и истокорене лексеме из српских средњовековних рукописа (упор. ссл. **вѣштати** loqui (**вещаль кси въ светѣль еѣангелни**), **вѣћа** / **вѣће** consilium, **вѣћати** deliberare, **вѣћъникъ** consiliarius, **обѣтъ** sponsio, итд. (РКСС 1, 199–201; РКСС 2, 199)) или савременог корпуса (упор. *веће*, *већати*, *саветовати*, *саветник*, хрв. *одвјетник*, фолкл. термини *заветина*, *обетина*, затим *заветање*, *завет* и др.). Овим значењем се он сврстава у ред неких других индоевропских глагола говорења (упор. нпр. лат. *uoueo* ‘заветовати, посветити неком богу’, одакле и лат. *uotum*; стинд. *ohati* ‘(усмено) објавити’ (са религијском конотацијом)) чија је употреба била везана за сакрални контекст завета, заветног или молитвеног обраћања односно за контексте који подразумевају некакву објаву или јаван, често свечан исказ, беседу (Бенвенист 2002: 408–409). О специфичној употреби глагола **vētiti* сведочи и струс. пример (упор. **тако присвоити сѣ вѣтити Гоѣ, Јефр. крм.** (СДРЈ I/1: 497)), уз који Срезњевски према грчком предлошку (: грч.

²⁰ Упор. струс. **вѣтни** ‘оратор’ (СРЈ 2: 123), **вѣтинство** ‘ораторство, красноречје’, **вѣтински каѣци** ‘филозофски језици’, **вѣтинское моудреглоумление** ‘филозофско мудровање’ (СДРЈ I/1: 498).

εἰδέναι) реконструираше значење ‘знати’, упућујући и на стпрус. паралелу *waitiāt* ‘говорити’.²¹

Основне поставке синхронијске творбене анализе која јасно подваја морфемску од творбене стране разматраних творбених феномена настојећи да утврди семантичку и формалну везу која постоји између мотивне и мотивисане речи – у случају дијахронијске творбене анализе бивају замењене принципом посведочености односно продуктивности констатованих творбених средстава. Дијахронијски приступ подразумева низ помоћних процедура које треба да допринесу уверљивости предложене реконструкције и своде се на праћење посведочености претпостављене творбене основе, продуктивности датог творбеног афикса и творбеног типа, истраживању у којим се творбеним везама дати творбени афикс јавља и која друга творбена средства му конкуришу, за које се творбене основе он везује, које се гласовне законитости (и регуларне и ирегуларне) јављају као пратилачки елеменат творбе у датом творбеном типу, итд.²²

2.2.2. Поступак спољашње реконструкције основни је када су у питању деетимологизоване хапаксне лексеме, тј. оне које на нивоу стсл. језика немају сродне истокорене деривате и чија је унутрашња форма затамњена. Реконструкција деетимологизованих хапаксних лексема заснива се на комплексним методолошким процедурама истраживања текстуалног и вањезичког контекста, поређења са текстом предлошка тј. оригинала, синтагматској, парадигматској, творбеној и етимолошкој анализи у којој се у поступку спољашње реконструкције изналазе потенцијалне творбено-семантичке паралеле у историјском (редакцијским споменицима исте или различите жанровске припадности) и савременом – најчешће дијалекатском корпусу словенских језика. Тако је, на пример, хапакс **пѣстоуѣнѣ** ‘одгајитељ, васпитач; учитељ’ (упор. **с(в)т(ѣ)хѣ м(ж)ч(ени)кѣ вита и модѣста пѣстоуѣна его** *As 1476 3–4*) на стсл. нивоу деетимологизован јер његова претпостављена мотивна реч није посведочена а за дати суфикс не налазимо потврде у сродним творбеним типовима. У његовој творбеној структури ЕСЈС издваја глаголску творбену основу **pěstati/*pěstiti/*pěstovati* (‘носити на рукама, тетошити’ → ‘одгајати, васпитавати (дете)’) те агентивни суфикс **-унѣ* (11: 639). Такво сегментирање било је могуће пре свега на основу поређења са изоморфним словенским творбеним типовима (упор. нпр. срп. *лиз-ун, бег-ун-ац*, рус. *бег-ун* ‘тркач’), односно на основу потврде претпостављене мотивне речи у књижевном и дијалекатском словенском

²¹ Исто и у Дерксен 2008: 520. Упор. и ЕСЈС 17: 1057–1058.

²² О основним принципима творбено-семантичке анализе стсл. лексике и проблемима који прате њену реконструкцију в. Ефимова 1999₆; 2002; 2006.

корпусу.²³ Реч **наставѣникъ**, која се јавља као текстолошка варијанта дате лексеме у корпусу Кристинопољског апостола (наспрам лексеме **пѣстоуѣнъ** у Охридском, Шишатовачком, Слѣпчевском, Струмичком и Матичином апостолу), значајна је за потврду значења ‘учитељ’ (Ефимова 2017: 223).

Код позајмљене лексике истраживање је усмерено на реконструи-сање времена, начина и путева којима је текло позајмљивање и давање одговора на питање како је и у складу са којим законитостима извршена њена фонетско-морфолошка адаптација. Упор. хапакс **прѣгъѣиѣи / прѣгъѣиѣа** [**perg-yn'i / *perg-yn'a*] (упор. **кстъ же въ прѣгъѣиѣхъ мѣсто то. и въ непрѣходънъѣихъ горахъ** *Сунр. 26, 19*) : грч. ἄγριον ὄρος ‘непроходан, дивљи крај’. Овај хапакс истраживачи доводе у везу са герм. **fergunja* ‘лисната гора’ (упор. са стисл. мит. *Fjörgynn* : *Fjörgyn*, паралелама ие. ‘божанских парова’ **perkūnos* : **perkuniā* (Топоров 1998: 72)), за шта потврду даје и моцион карактер псл. суфикса **-yn'i* у творбеној структури дате лексеме. Паралеле се налазе у некима од словенских језика (упор. нпр. луж. *wreginy* ‘зли дух’), при чему се варијанте у фонетском облику ове лексеме у случају рус. еквивалента *берегиня / верегиня* ‘(горска) вила, русалка’ могу објаснити семантичким укрштањем са псл. **berg* ‘гора / брег’ → ‘митолошко биће које обитава у гори’, упор. рус. *Баба Горынинка*, срп. *горска вила*) (СД 1: 156).

2.3. Поређење са паралелама у другим канонским старословенским споменицима исте или различите жанровске припадности

Међу старословенским текстолошким и лексичким дублетима налазе се и они чији је један члан пара хапакс. Значење другог члана у пару, као и контекста у којем он функционише, доприноси осветљавању смисла хапаксне лексеме. Тако се, на пример, грч. ἄλλον у *Сунр* преводи лексемом **гоуѣмно** (*Сунр 266, 7*), широко распрострањеној у јеванђељским стсл. класичним рукописима (упор. нпр. *Лк 3, 17* *Зогр, Мар, Ас, Сав*), а два пута и лексемом **токъ** (упор. **мните сѣштѣжъ жизнь токоу подобноу вѣгѣи. кѣи коупъ волни кстъ пѣвѣнѣи или пшеничнѣи кѣда во придетъ дѣлатель съ лопатоу потрѣвити тока** *Сунр 127, 25* ⇔ **емоу же лопата въ ржоу его. ꙗ потрѣвитъ гоуѣмно свое ꙗ сѣверетъ пшеницѣ въ житѣницѣ а пѣвѣи сѣжекетъ огнемъ негасимѣимъ** *Мт 3, 12* *Зогр*), за коју Љвов – наводећи паралеле из источних бугарских дијалеката – сматра да је унесена од стране редактора или преписивача у источној Бугарској, из народних бугарских говора (Љвов 1966: 82). Реч **токъ** (од псл. **tekti* (ЕСЈС 16: 956)) у значењу ‘гумно’, позната је, међутим, и другим словенским дијалектима и у етимолошким тумачењима била

²³ Упор. паралеле из слов. јез. и дијал. које наводи ЕСЈС (11: 639). О дубљој етимологији ове лексеме писала је и Варбот 2012: 261–264.

је интерпретирана као ‘место для бега (лошадей) с помощью которых молотятъ’ (упор. укр. *тик*, буг. *ток*, пољ. *tok* итд. (ЕСРЈ IV: 70)) са конотацијом заравњеног, кретањем утабаног земљишта (обично кружног облика) на којем су се житарице у прошлости требиле (семантички паралелизам открива се у номинационим основама синонимне лексеме *гумно* за коју се у новијим семантичким реконструкцијама потврђује првобитно значење ‘утабано место’ (Варбот 2012: 246)). Поједини хапакси, који у другим споменицима имају своје лексичке или текстолошке дублете, припадају слоју (пра)словенских дијалектизама. Дијалекатском слоју лексике припада, на пример, западнословенски хапакс **ДЪХЪ-ТОРЪ** ‘јастук’ *Мк 4, 38 Зогр* [**dъhъtorъ* : **dъhъtati*, упор. и **bachorъ* : **bachati*, *bachъtati* (СП 1: 180)] о којем је, поред осталих,²⁴ писао и А. Љвов налазећи његове облички и семантички блиске континуанте у савр. чеш. језику (упор. чеш. *duchna* ‘перина’)²⁵. Тај хапакс се јавља као текстолошки дублет такође хапаксне лексеме **ВЪЗГЛАВЪНИЦА** *Мк 4, 38 Мар* (: грч. *προσκεφάλιον*) чија прозирна творбено-морфемска структура омогућава да се потврди реконструисано значење њеног текстолошког пара (Љвов 1966: 204). У корпусу споменика преславског књижевног круга срећу се и неки хапакси протобугарског порекла (упор. нпр. **КОУ-МИРЪ** *Супр* (29 потврда), **КАПИЦЕ** *Супр* (26 потврда) ⇔ **ИДОЛЪ** *Син, Еух, Супр* (СС: 246)), као и низ лексема јужнословенског дијалекатског происхођења (упор. нпр. **НЕВЪСТЪНИКЪ** *Супр* (8 потврда) ⇔ **ЖЕНИХЪ** *Зогр, Мар, Ас, Сав, Еух* (СС: 216); **НЕСЪВЪДА** *Супр 291, 29–30* ⇔ **ТЪМА** *Зогр, Мар, Ас, Сав* (СС: 714), итд.) које стоје наспрам лексема истог значења у другим стсл. рукописима. Текстурални контекст у којем се ови лексички парови јављају омогућује утврђивање степена подударности њихових семантичких садржаја и откривање и неких могућих разлика у употреби. Такав случај је, на пример, и са лексичким варијантама **ЖРЪТВА** и **ТРЪБВА**. У старословенским канонским текстовима лексема **ЖРЪТВА** ‘жртва; жртвеноприношење’ (СС: 220) била је опште распрострањена (*Зогр, Мар, Ас, Сав, Ен, Еух, Клоц, Супр*), док се лексема **ТРЪБВА** јавља првенствено као одлика *Супр* (СС: 705) у контекстима који поглавито упућују на старозаветни и пагански обред жртвеноприношења (упор. нпр. **ВЪЗИСКАТИ И ВЛАЧИТИ КРЪСТИАНЪИ. НА ТРЪБЪТИ И НА ОСКВРЪЊЕНИК** *Супр 125, 13*)²⁶. Уколико је употребљена у значењу ‘хришћанска жртва,

²⁴ В. Horálek 1947/48: 57.

²⁵ Упор. и срп. *дуња*, посредством мађ. *dunna* – ‘прекривач испуњен перјем, перина’ (РСА 5: 27).

²⁶ О примарности везивања ове лексеме за старозаветне и паганске жртве сведоче и њени деривати: упор. нпр. **ТРЪБНИЦЕ** *Супр* ‘паганско светилиште’ (: грч. *εἰδωλεῖον*) (СС: 705–706). Староруски споменици потврђују постојаност древне старословенске књижевнојезичке традиције (в. нпр. одредницу **ТРЕВА**¹ (СРЈ 30: 101–102)) која је као

еухаристија’ она, међутим, стоји са атрибутом који на то указује (упор. **свѣтъна трѣба** *Супр 420 4*).

2.4. Поређење са предлошцима у грчким (или латинским) оригиналима

То је један од основних метода приликом изучавања творбено-семантичке структуре хапакса. У овом сравњивању ваља се руководити принципом тзв. тезаурусног изучавања словенско-грчких лексичких група, који нарочито апострофира В. С. Јефимова,²⁷ истичући потребу да се приликом разматрања старословенске лексике у подједнакој мери анализира и словенски и грчки материјал формиран из синонимичних или семантички блиских старословенских и грчких речи, у потрази како за грчким паралелама словенских тако и словенских паралела за одговарајуће грчке речи (2017: 229–230).²⁸

Овакав приступ неопходан је и приликом анализе хапакских лексема и подразумева ширење круга разматраних речи не само на њихове синониме и семантички блиске речи већ укључује и сагледавање потенцијалних синтагматских и парадигматских односа на нивоу оба језичка система – контекстуалне везе речи (упор. **ѡзѡба љ вѣпрѣ отѣ ѡѡга. ѡнокѣ дѡвѡнѡ поѣѡѡ ѡстѣ** *Син 79, 14* (: грч. *μονός ἄγιος*)²⁹), хиперонимске односе³⁰, поређење са еквивалентима у старозаветним библијским текстовима (упор. нпр. хапаксни фразеологизам **родѣство ѡгњѡнок** ‘пакао, ад’ *Супр 374, 13* – настао као последица буквалног калкирања тј. замене грч. речи *γέεννα* ‘пакао’ (*γέεννα* тоѣ *πυρός*) – назив за паганско жртвеноприношење употребљавала лексему **трѣба** (Кривко 2012: 261).

²⁷Истраживање лексичко-семантичких група речи започело је још у истраживањима Р. Цејтлин у оквирима које су исцртавала одговарајућа деривационо-семантичка (1977), односно коренска гнезда (1996), да би у новије време било настављено у монографији Т. И. Вендине (2002) и радовима В. С. Јефимове (Ефимова 2011; 2014_с), Ј. Грковић-Мејдор (2013: 267–291) и др.

²⁸Јефимова истиче да је овако постављено истраживање поготово важно приликом праћења процеса калкирања који је потребно изучавати „в рамках исследований старославянской словообразовательной системы, рассматривая его как специфический способ словообразования.“ (2017: 221). В. и Ефимова 2015.

²⁹Хапак **ѡнокѣ** словенска је по пореклу реч (: псл. **ън-* + *-окѣ* ‘који живи сам; самац’); упор. рус. дијал. *ѡнок* ‘разбојник’; секундарно је повезана са грч. *μοναχός* (ЕССЈ 8: 232–233), те се на тој основи јављају и њене изведенице **ѡнокѣскѣ** ‘монашки’, **ѡнокѣство** ‘монаштво’.

³⁰Упор. нпр. рад О. Г. Кадочникове (2010: 44–61) у којем она реконструише значење синонимних стел. хапакса **ѡвѡтѣ** и **ѡпашѣ**, поред осталог, и на основу поређења са грчким предлошцима *οὐρά* и *κέρκος* који стоје у хиперонимско-хипонимском односу.

првобитно назива за долину Хином³¹, хебр. *gé-hinnóm* – са грч. речју γένεά ‘род’ (ЕСЈС 13: 772)), њихов често метафоричан карактер (упор. хапакс **ХЛАБЪ** ‘слап, водопад’ *Син 41, 8: БЕЗДЪНА БЕЗДЪНЖ ПРИЗЪВАЕТЬ ВЪ ГЛАСЪ ХЛАБЕИ ТВОИХЪ...* : грч. εἰς φωνὴν τῶν καταρρακτῶν...), ванјезичке историјско-културне податке (упор. нпр. хапакс **ВЪЗЛЪГНИК** *Мт 23, 6 Ас* : грч. πρωτοκλισία), итд. Не налазећи, на пример, у словенској народној основици еквиваленте за све грчке лексеме које су означавале хришћанског бога (упор. нпр. θεός, πατήρ, κύριος, παντοκράτωρ, Χριστός)³², преводиоци су некада прибегавали позајмљивању (упор. ретку лексему **САΒΑΟФЪ** (4x) : грч. Σαβαώθ)³³, калкирању (упор. нпр. хапакс **МИРОДРЪЖИТЕЛЬ** *Еух 93б 24* : грч. κοσμοκράτωρ), творби нових речи (упор. **ПОМАЗАНЬНИКЪ** наведен као глоса преводиоца уз реч **ΧΟΥ** *Син 71, 51*; хапаксе **ЗЪДАТЕЉ** *Супр 432, 1–2* : грч. πλάστης, **СВЪТИТЕЉ** *Супр 235, 22–23* : грч. φωτισμός, **ПОДАДИТЕЉ** *Супр 480, 14* : грч. χορηγός), те ширењу семантичког опсега неких народних словенских речи (упор. хапаксну употребу лексеме **ХЛЪБЪ**: **СЕГО ХЛЪБА МАРИНА РОДИ** прен. ‘о Христу’ *Супр 396, 3* : грч. προσφορά ‘принос’ тј. еухаристијска бескрвна жртва (тело Христово))³⁴.

Ово поредбено трагање мора уважити не само језички већ и лингвокултурни, па и херменеутички смисао преводилачког чина јер су словенски преводиоци били истовремено и преводитељи Свете Књиге и њени тумачи. Тако се, на пример, у процесу стварања хришћанске терминологије – о чему је у више наврата писао Е. М. Верешчагин а од домаћих аутора Ј. Грковић-Мејдор – они нису служили само поморфемним калкирањем већ и семантичким калковима у случају када су постојале одређене семеме заједничке грчкој речи која се преводила и словенској која је узимана за њен превод, при чему се ширио семантички обим словенске речи те је она била терминологизована. Ту појаву Е. Верешчагин назива „терминолошка транспозиција“ и истиче да се таква словенска реч употребљавала у новом (терминолошком) значењу а да притом није кидала везе са својом исходном семантиком (Верешчагин 2014:

³¹ Долина Хином, која се налазила близу Јерусалима, била је позната по томе што су у њој многобошци жртвовали децу богу Молоху. У јеванђељима је реч почела да значи ‘пакао’, тј. место под земљом где су грешници чишћени у ‘паклу огњеном’ (Ракић 2002: 44).

³² За политеистичка божанства у грчком се среће назив εἰδωλον (стсл. **ИДОЉЪ**, **КАПИЦЕ**, **КОЉМИРЪ**).

³³ Лексема Σαβαώθ била је једна од номинација Јахвеа.

³⁴ Упор. стсл. **ЧЛОВЪКЪТАКО ЖИВѢШАЕ. ПД’ШЕ ХЛЪБЪ И ЖАДАШЕ** *Супр 473, 29* : грч. ἄρτος. Семантичку деривацију претрпела је и стара слов. лексема **gospodъ* чије примарно значење бележе стсл. споменици: упор. **НИКЪИ ЖЕ РАБЪ НЕ МОЖЕТЪ ДВѢМА Г(ОСПОДЪ)МА РАБОТАТИ** *Мат 6, 24 Зогр, Мар*. За етимологију дате лексеме в. ЕСЈС 3: 192.

40)³⁵. Старословенски преводиоци били су условљени не само језиком на који се превођење вршило (његовим законитостима, семантичким опсегом који је имала нека словенска реч у односу на њен грчки предложак) него и другачијим социјалним и културним миљеом христјанизованих словенских средина у односу на дугу и богату традицију хеленистичког филозофско-теолошког промишљања. Многи словенски појмови добили су у том превођењу нове значењске садржаје и били тумачени унутар новог хоризонта хришћанске вере: „Прихватање новог културног и религијског модела доводило је и до семантичких промена изворно словенских речи из домена првобитне, паганске религије и за њу везаних или на њој утемељених религиозних и друштвених обреда и образаца понашања или до специјализације словенских термина под утицајем хришћанског погледа на свет.“ (Грковић-Мејдор 2007: 334). Цитирана ауторка у датом раду наглашава неопходност интердисциплинарног приступа историјској лексикологији, те потребу да се семантичке промене сагледају „у свеукупном друштвеном и културном контексту заједнице, које истовремено треба да укључи у себе и проучавање концептуалних метафора и културних модела као фактора семантичке промене“ (2007: 344). Потребу за таквим интегративним методским приступом она истиче и у низу других својих радова.³⁶

2.5. Поређење са доцнијим редакцијским рукописима

Међу секундарним изворима важним за реконструкцију творбено-семантичке структуре стсл. хапакса посебно су значајни редакцијски рукописи исте, али и различите стилско-жанровске припадности. У њима можемо наћи паралеле разматраних стсл. хапакса, често у већем броју текстуалних контекста, као и деривате који припадају истом коренском гнезду.³⁷ Праћење ових паралела у оквиру њиховог деривационо-семантичког гнезда, те синтагматских или парадигматских веза које на датом синхронном пресеку успостављају, потребно је због тога што се тим трагом може реконструисати творбено-семантичка структура разматраног стсл. хапакса и открити узроци, начини и путеви његове потенцијалне историјске обличко-семантичке промене. Навешћемо неке примере:

а) Семантизација стсл. хапакса **ХЛАВЪ Син 41, 8** креће од поређења са грч. предлошком (**БЕЗДЪНА БЕЗДЪНЖ ПРИЗЪВАЕТЕЪ ВЪ ГЛАСЪ ХЛА**

³⁵ Верешчагин је написао низ радова посвећених истраживању старословенске књишке лексике посебно оне из сфере филозофско-религијске терминологије. Упор. нпр. Верешчагин 1982; 1985; 1988_а; 1988_б.

³⁶ В. још неке радове Ј. Грковић-Мејдор значајне за питање преводилачких техника Словенске браће и њихових настављача: Грковић-Мејдор 2013: 267–291; 2014; 2015; 2016.

³⁷ О. Кадочникова у струс. рукописима XII–XV века налази 18 од укупно 27 хапакса Хиландарских листића (Кадочникова 2010: 18–19).

ВЕІ ТВОІХЪ. ВЪСА ВЪСОТЪ ТВОА И ВЛЪНЪ ТВОА ПО МНѢ ПРѢДЖ : грч.εις φωνήν τῶν καταρρακτῶν...), на основу којег се дата лексема у СС преводи са ‘слап, водопад’ (СС: 762), што је, по свему судећи, песничка слика вода које су текле са горе Ермона и у перцепцији аутора псалма биле довођене у везу са небеским безданима одакле се глас бога Израилља јављао.³⁸ ЕСЈС упућује на широко значење грч. καταρράκτης (‘брана, устава’, ‘отвор (врата)’, ‘слап, водопад’), као и на потврде дате лексеме у историјском и савр. слов. дијалекатском корпусу (упор. нпр. рус. арх. дијал. *chljab* ‘простор; водена дубина; пропаст, бездна’; стукр. *chleb* ‘брзак, речна струја, слап’; срп./хрв. арх. *hlip, hl-jar, hleb, help, hlob*, као и ретко *hljer, hljib* ‘брана, устава’, ‘водопад’, ‘(речни) брзак, слап’)³⁹), утврђујући да етимологија ове лексеме, и поред различитих интерпретација, остаје до краја недовољно јасна (4 : 220). Поређења са паралелама у доцнијим црквенословенским, на пример струс. споменицима, који потврђују везу дате лексеме са воденим стихијама (упор. нпр. **Ни Ниловѣ хлѣбини оудрѣжати хытрость какам же**), небеским окнима (вратима) која се отварају (упор. **азѣ ѿверзѣ вамѣ хлѣби нѣсныа**), бележе метафоричну употребу дате лексеме (**твоя блжнныа гзыкъ хлѣбини повелѣнны истѣа, кретичьскою лѣсть крѣпѣко потапламать**)⁴⁰, као и рану фразеологизацију синтагме у којој се она јавља (упор. **и хлѣби нѣсныа ѿверзѣша са и безѣны испѣцаахуѣ воды многы зѣло** (XV (XII) век); **гѣ бѣ ѿверзѣ хлѣбини нѣсные** (XIII (XV) век))⁴¹ – заједно са потврдама из словенског дијалекатског корпуса – служе да се претпостављена семантичка реконструкција утврди и прецизира, као и да се открију могући путеви филијације датог значења из претпостављеног првобитног.⁴²

б) Каткад у старословенским класичним споменицима није потврђена претпостављена мотивациона основа датог хапакса па

³⁸ Упор. Даничићев превод: *Клонула је у мени душа за то што те помињем у земљи Јорданској, на Ермону, на гори малој. Бездна бездну дозивље гласом слапова твојих, све воде твоје и вали твоји на мене навалише. У библијским текстовима чест је мотив гласа Господњег над водама и врата тј. окана небеских која се отварају као знамен Божијег присуства.*

³⁹ Упор. РЈА 11: 633, 634. Шиц убраја ову лексему у географску терминологију: *hleb* ‘водопад; отвор, бездна, дубина’ (Шиц 1975: 72).

⁴⁰ Примери су преузети из СДРЈ III/2: 1376.

⁴¹ Наведене примере преузимамо према Трубачев 1975: 6 (публиковане свеске СРЈ не обухватају то слово). У примеру: А гдѣ съ вышнааго мѣста къ нижшеи дна части вода стекаетъ, аще велика будетъ низкость глаголется то мѣсто хляби или врата водяные гдѣ со стремленіемъ и быстроноу въ низъ рѣтается – израз *врата водена* даје се као глоса лексеме *хляби* (Трубачев 1975: 7).

⁴² Упор. Трубачев 1975: 4–10.

поређење са његовим историјским паралелама и речима које припадају истом деривационо-семантичком гнезду осветљава и творбени модел по којем је дати хапакс настао и путеве развитка његовог значења. Такав је, на пример случај са лексемом **поносъ** ‘хула, увреда, клевета, срамоћење’ (**запрѣтилъ еси грѣдымъ. прокляти оукланѣжштен съ отъ заповѣдеи твоихъ. штъми отъ мене поносъ і оуничъженик... нбо сѣдѣж кънази і на мѣа глѣахъ... Син 118, 21–23** : грч. ὄνειδος), која се јавља и у доцнијим црквенословенским споменицима и о којој је веома студиозно – у широко развијеној упоредно-историјској перспективи, са подробном анализом њене семантике по споменицима и констатовањем њених синтагматских и парадигматских односа – писао Виктор Савић: „Поствербал *ponosъ*, ослоњен на префигирани глагол *ponositi* (према прасл. **nesti*), настављао је његово значење ‘понети неко време – поносити [на рукама или на себи]’ у случају историјских потврда које су специјализоване за означавање транспорта ствари, дажбина и робе. Семантички оделит развој је имала иста именица изведена из рефлексивне форме *ponositi se* ‘уносити се, дизати се’; отуда метафоризацијом добијено експресивно ‘правити се важан, прсити се, гордо наступати, корачати, гордити се, бити горд’“ (2014: 40). Пејоративно значење старословенске лексеме, које, како утврђује Савић, не познају српски споменици писани тзв. средњим стилем или српским народним језиком – било је развијено на основу метафоричног и негативно конотираног значења њеног мотивног глагола: „Концепт ‘охолости’, дакле, испољио се као ‘суровост, осорност, грубост [према другима]’ → ‘омаловажавање [других]’ → ‘вређање [других]’, конкретно ‘псовање’, ‘грдња’, ‘ругање’, ‘(о)скврњење’, ‘(о)бешчашћење’“ (Савић 2014: 41, 42). Паралеле дате лексеме, забележене у српским средњовековним текстовима у примарном значењу ‘оно што се носи, бремене, терет, товар’; ‘ношење, поношење’ (у српским законодавним споменицима, у смислу термина за средњовековну обавезу зависног становништва)⁴³, затим потврде за значење констатовано на стсл. нивоу (у Синајском српском псалтиру из средине 13. века)⁴⁴, деривати из истог деривационо-семантичког гнезда (упор. деривате **поносънь** *probrosus* ‘сраман, нечастан’, **поношеник** *orprobrium* ‘срамота’)⁴⁵, те потврде за значење у стсл. корпусу непосредоченог глагола **поносити** ‘корити, прекоревати, кудити’, ‘ружити, грдити, наносити срамоту, увреду’⁴⁶ – потврђују важност коришћења секундарних извора у циљу реконструкције оних лексема које стсл. корпус не чува,

⁴³ Упор. Савић 2014: 34–36.

⁴⁴ Упор. Савић 2014: 39.

⁴⁵ Упор. Савић 2014: 38, 39.

⁴⁶ Упор. Савић 2014: 39.

њихове семантике, путева и начина на које су оне развијале и обогатиле своје деривационо-семантичко поље.

в) Иако је на равни стсл. канонског корпуса могућа сегментација творбене структуре хапакса **БЕСПОСАГАТА** [**bez-posaga +-ja*] (упор. **ТОМ ОУБО ДЋЉМА ТВОКЊА БЕСПОСАГАМ МАТЕРЕ И ДЋВНИЦА. МИЛОУИ МА БЉДЊНИЦЖ** *Супр* 391, 27), пре свега на основу посведочености датог творбеног типа (упор. **bez-uma + -jъ* ‘неразуман, безуман’ (**БЕЗОУМАИ** СС: 80), **bez-čina + -jъ* ‘необуздан, ко је без реда, без правила’ (**БЕСЧИНАИ** СС: 83)) и постојања гл. **ПОСАГАТИ** и **ПОСАГЊТИ** ‘удати се’ (СС: 482) који расветљавају његово значење – дату творбену реконструкцију Радмило Маројевић потврђује и чини веродостојнијом тек на основу констатације претпостављене творбене основе у струс. споменицима (струс. **ПОСАГЪ** ‘брак, брачни спој’ СРЈ 17: 149) (Маројевић 2000: 63–70).

2.6. Поређење са истокореним корелатима у дијалекатским или књижевним ресурсима словенских језика

Контекст словенских дијалеката нарочито је важан за онај слој детимологизоване хапаксне лексике која је у старословенски лексикон ушла из народних словенских говора најчешће зато што су преводиоци настојали да свој превод учине разумљивијим средини за чије је литургијске потребе дати богословски текст превођен или преписиван. Многе од ових лексема имају општесловенско распрострањање, док друге припадају слоју дијалектизама.

Прасловенско порекло има нпр. хапакс **ПАЗЊНЕГЪТЪ** (и **ГОДЋ БЉДЕТЪ Б(ОГ)ОУ ПАЧЕ ТЕЉЦА ЮНА. РОГЪИ ИЗДЋБЊШТА И ПАЗНЕГЪТИ** *Син* 68, 32 : грч. ὀπλή) чијем упрошћавању основе доприноси на стсл. нивоу већ непродуктиван и десемантизован псл. префикс **raz-*. Његово значење ‘копито’ изводи на основу контекста, грчког предлошка и паралела у слов. језицима (упор. нпр. буг. дијал. *пазнакџт*, словен. дијал. *пџноhet*, чеш. *razneht*, пољ. *raznokieć* ‘нокат, канца’, рус. дијал. *пџногть* ‘део прста на којем расту нокти’ итд., са великим бројем фонетских варијанти ← псл. **raz-nogъtъ* (ЕСЈС 11: 631)⁴⁷, док се значење хапакса **ВАПА** (**ВИДЋ МЋСТО НЋКАКО АКЪИ ВАПЖ СЖШТЖ ИСАК’ШЖ** *Супр* 193, 12 ‘блато, стајаћа вода’ : грч. λίμνη ~ упор. нпр. буг. дијал. *вџпа* ‘удубљење, котлина’, словен. заст. *вџпа* ‘калужина’, укр. карп. *вџпа* ‘стајаћа вода’, срп. хидр. *Вџпа* (ЕСЈС 17: 1037–1038)) може реконструисати само на основу дијалекатских, изолованих потврда. И многе друге хапаксне лексеме припадају слоју народних словенских говора (упор. нпр. **ВЋСПИТАНИК**

⁴⁷ У основи ове лексеме чува се примарно значење балто-словенског корена **nog-* ‘животињско копито, папци’ (упор. лит. *nagà, nãgas*) са доцнијом специјализацијом значења са животињског термина на људску ногу. У словенским језицима првобитно значење се сачувало и у иновацији са суфиксом *-ъtъ*: **nogъtъ* ‘нокат’ (ЕСЈС 25: 161–164).

‘домаћа животиња’ *Супр* 247, 19; **ДРАЗГА** ‘(водено), растиње’; ‘шума, луг’ *Супр* 12, 8; **ИСКРАЧИЛО** ‘оруђе (за мучење)’ *Супр* 162, 2; **КРАСТЪЛЬ** ‘препелица’ *Син* 104, 40; **НЕАСТЪГЪ** ‘пеликан’ *Син* 101, 7; **СЪНЬНИЦА** ‘сеник; пољска колиба’; ‘шатор’ *Супр* 250, 16 и бројне друге). Њихове континуанте чувају и данас словенски народни говори који представљају драгоцен ресурс за дијахронијска, па у том оквиру и историјскојезичка, лексиколошка истраживања.

3. Методика проучавања старословенске хапаксне лексике, како се могло видети на основу анализе у овом раду одабраних примера, подразумева пре свега њихово разматрање у густом ткању језичких, текстуалних и лингвокултуролошких контекста у којима се јављају.

Различитог порекла и постанка, старословенске хапаксне лексеме могу својом творбено-семантичком страном сведочити како о процесима архаизације, тако и о иновативним тенденцијама у развоју стсл. лексикона, настојању да се његове изражајне могућности уподобе узорним обрасцима којих се у књижевном маниру тог времена требало држати, с друге стране и о потреби да се неке словенске речи и словенски творбени обрасци актуализују унутар новог хоризонта њиховог тумачења и разумевања. Оне откривају и различите номинационе стратегије старословенских преводилаца да се при преводу из једне језичке средине у други језички и културни амбијент не изгубе све потанкости које један теолошко-филозофски дискурс подразумева.

Зато и комплементарни методолошки приступи, које смо у овом раду желели да издвојимо и на одабраним примерима стсл. хапакских лексема представимо, почивају пре свега на поставкама класичног филолошког метода и подразумевају као свој конститутивни елемент *тумачење* (упор. стсл. хапак **ТЪЛКОВАНІК** *Супр* 368, 22 : грч. ἐρμηνεία ‘објашњење, тумачење’), херменеутичко по карактеру трагање у контексту целог морфосемантичког поља којем разматране лексеме припадају и у синхроној и у дијахроној перспективи њихова разматрања.

Литература

- Бенвенист, Е. *Речник индоевропских усџанова*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2002.
- Варбот, Ж. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва–Санкт-Петербург: Нестор–История, 2012.
- Вендина, Т. *Средневековий человек в зеркале старославянского языка*. Москва: Индрик, 2002.
- Верещагин, Е. „У истоков славянской философской терминологии: ментализация как прием терминотворчества“. *Вопросы языкознания* 6 (1982): 105–114.

- Верещагин, Е. „Великоморавский этап развития первого литературного языка славян: становление терминологической лексики“. У: *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение*. Москва, 1985, 217–238.
- Верещагин, Е. „Две линии в языкотворчестве Кирилла и Мефодия и их последователей: формирование терминологии, создание поэтической традиции“. У: *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов*. Москва, 1988, 78–89.
- Верещагин, Е. „Терминотворчество Кирилла и Мефодия“. *Вопросы языкознания* 2 (1988₆): 91–100.
- Верещагин, Е. *История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников*. Москва–Берлин: Директ–Медиа, 2014.
- Грковић-Мејдор, Ј. *Ћисци из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- Грковић-Мејдор, Ј. „О формирању српске редакције старословенског језика“. У: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија: Зборник радова*. Беране–Београд: Епископија будимљанско-никшићка, 2011, 43–51.
- Грковић-Мејдор, Ј. „Прилог историји лексичко-семантичке групе -грѣх-“. У: *Историјска лингвистика. Когнитивно-типолошке студије*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013, 267–291.
- Грковић-Мејдор, Ј. „О преводилачком умећу Словенске браће: стсл. **капати са**“. У: Ј. Радић, В. Савић (ур.). *Свети Турило и Мејодие и словенско њисано наслеђе (863–2013)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 169–185.
- Грковић-Мејдор, Ј. „Грч. ΠΟΝΗΡΟΣ у старословенском преводу јеванђеља“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* LVIII/2 (2015): 25–34.
- Грковић-Мејдор, Ј. „Формуле с именицом вѣра у старосрпском језику“. У: *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische Und Philologische Forschungen. Teil 2: Zum 90. Geburtstag Von N. I. Tolstoj (Philologica Slavica Vindobonensia 2)*. Frankfurt am Main, 2016, 43–57.
- Ефимова, В. „О некоторых тенденциях развития первого литературного языка славян“. У: *Проблемы славянской диахронической социолингвистики. Динамика литературно-языковой нормы*. Москва: Inslav, 1999, 23–67.
- Ефимова, В. „О некоторых проблемах морфемного членения в старославянском языке“. *Славяноведение* 2 (1999₆): 67–78.
- Ефимова, В. „Проблема реконструкции лексического фонда старославянского язык“. *Славянский альманах* (2002): 462–470.
- Ефимова, В. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2006.
- Ефимова, В. *Наименования лиц в старославянском языке: Способы номинации и приоритеты выбора*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2011.
- Ефимова, В. „О проблеме дифференциации старославянского лексического инвентаря (в поисках кирилло-мефодиевских переводов)“. *Славянский альманах* (2013): 29–42.

- Ефимова, В. „К вопросу о путях формирования старославянского лексического инвентаря“. У: *Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишната на проф. Уйлям Федер*. Шумен, 2014, 187–196.
- Ефимова, В. „Об изучении старославянской лексики в тезаурусных греческо-старославянских группах“. *Славянский альманах* (2014₆): 408–422.
- Ефимова, В. „К вопросу об изучении калькирования в старославянском языке“, *Славяноведение* 2 (2015): 53–65.
- Ефимова, В. „Лексикология старославянского языка: проблемы и методы исследований“. У: *Лексикология и лексикография славянских языков. К XVI Международному съезду славистов*. Москва: Институт русского языка, 2017, 199–234.
- Иванова-Мирчева, Д. „Синтактичните архаизми в Германовия сборник в светлината на филологическо изследване“. *Български език* 39 (1989): 302–318.
- Кадочникова, О. *Древнеславянский перевод 'Поучений огласительных и тайноводственных' свт. Кирилла Иерусалимского: лексика и текстология*. Москва: Эдитус, 2010.
- Ковачева, П. „Думата **сланоуѣтъкъ** в Супрасълския сборник“. У: *Проучвания върху Супрасълския сборник. Старобългарски паметник от X век*. София: БАН, 1980, 146–152.
- Кривко, Н. „Старославянское **трѣба** и его связи“. У: *Славянское и балканское языкознание. Палеославистика. Слово и текст*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012, 255–268.
- Лигорио, О. „С.-х. **хоботница**“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LVIII/2 (2014): 7–11.
- Львов, А. *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*. Москва: Наука, 1966.
- Маројевић, Р. „Старословенски облици **безоуман, бесчинан, беспосагага**“. У: *Старословенске студије. Paleoslavica serbica* 1. Београд–Крагујевац: Филолошки факултет, Нова светлост, 2000, 63–70.
- Минчева, А. „Калки в старобългарски език“. У: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 2. София, 1995, 209212.
- Ракић, Р. *Библјиски речник*. Београд: Златоусти, 2002.
- Савић, В. „Понос [и 'досада'] у Душановом законику. Трагом неких изгубљених значења“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LVIII/1 (2014): 31–49.
- Савић, В. „Српска редакција црквенословенског језика: од св. Климента, епископа словенског, до св. Саве, архиепископа српског“. *Slovéne* 2 (2016): 232–339.
- Станков, Р. „Об одном ложном 'моравизме'“. *Studia Ceranea* 3 (2013): 145–147.
- Толстой, Н. *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1988.
- Топоров, Н. *Предыстория литературы у славян. Опыт реконструкции: Введение к курсу истории славянских литератур*. Москва: РГГУ, 1998.
- Трубачев, О. „Славянские и балтийские этимологии“. *Этимология* (1975): 3–12.
- Цейтлин, Р. „Сложеные слова на **вель-, веле-, велнк-, велнко-** в языке старославянских памятников“. У: *Древнерусский язык. Лексикология и словообразование*. Москва, 1975, 184–190.

- Цейтлин, Р. *Лексика старославянского языка*. Москва: Наука, 1977.
- Цейтлин, Р. „Възстановяване на незасвидетелствувани старобългарски думи (способи и методи)“. *Български език* 2 (1986): 110–120.
- Цейтлин, Р. *Сравнительная лексикология славянских языков X/XI–XIV/XV вв.* Москва: Наука, 1996.

*

- Aitzetmüller, R. *Das Hexaemeron des Exarchen Joannes. Editiones monumentorum slavlicorum veteris dialecti*. T. I–VII. Graz, 1958–1971.
- Horálek, K. „Stsl. dochъtorъ (*dъchъtorъ)“. *Slavia* XVIII/1–2 (1947/48): 57–60.
- Mareš, F. „Stopa předcyrilometodějských moravských misí iroskotských v českostaroslavenšské slovní zásobě?“. In: *Vznik a potky slovan*. Praha, 1964, 7–11.
- Molnár, N. *The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts. A Theoretical Examination of Calque Phenomena in the Texts of the Archaic Old Slavic Gospel Codices*. Köln–Wien, 1985.
- Schütz, J. *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*. Berlin, 1975.
- Schumann, K. *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*. Berlin, 1958.
- Tarnanidis, I. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki, 1988.

Извори

- Derksen, R. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston, 2008.
- ЕРЈН – Simeon R. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. T. I–II. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- ЕСЈС – *Etymologický slovník jazyka starosloveňského*. T. 1–19. Praha: ČSAV, 1989–2018.
- ЕСРЈ – Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. T. I–IV. Москва: Прогресс, 1986–1987.
- ЕССЈ – *Этимологический словарь славянских языков*. T. 1–. Москва: Наука, 1974– [41. свеска публикована 2018. године].
- НТГ – *Novum Testamentum Graece (Nestle-Aland, ed.)* <<https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/>>. Приступљено 2. 4. 2021.
- РЈА – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880/1882 – 1975/1976.
- РКСС – Даничић, Ђ. *Рјечник из књижевних сѣарина српских*. Књ. 1–2–3. Београд: Вук Караџић, 1975.
- РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, 1959– [21. том публикован 2019. године].
- СД – *Славянские древности: этнолингвистический словарь*. Књ. 1–5. Москва: Институт славяноведения РАН, 1995–2012.

- СДРЈ – Срезневский, И. *Словарь древнерусского языка*. Репринтное издание. Т. I–III. Москва: Книга, 1989.
- CJC – *Slovník jazyka staroslavěnského*. Т. I–IV. Praha: ČSAV, 1966–1997.
- СП – *Słownik prasłowiański*. Т. 1–. F. Sławski (ed.). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: PAN, 1974.
- СРЈ – *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1–31–. Москва, 1975–2019–.
- СС – *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова (ур.). Москва: Русский язык, 1994.

Snežana P. Vučković

THE HAPAXES OF OLD CHURCH SLAVONIC CANON MONUMENTS:
PROBLEMS AND RESEARCH METHODS

S u m m a r y

The hapaxes of Old Church Slavonic are frequently represented by lexemes with deetymologized derivational-morphemic structure and opaque meaning. Therefore, any research procedure directed at their unravelling consists of a series of methods and principles, such as: reading the textual context in which the hapax lexeme occurs, comparison with words belonging to the same derivational-semantic or etymological nest, as well as with the parallels in other Old Church Slavonic canon monuments of the same or different genre, outlines in Greek (or Latin) originals, subsequent Church Slavonic manuscripts, and common-root correlates in dialectal or literary resources of Slavic languages. Analysis of chosen examples has underlined the importance of the principle of contextuality, i.e. the consideration of lexemes in the context of linguistic, textual and linguocultural factors, as well as of different nomination strategies of Old Church Slavonic translators applied so as to avoid losing the details included in the theological and philosophical discourse of classical Old Church Slavonic monuments in translation from one linguistic environment to a different linguistic and cultural ambience.

Keywords: hapaxes, Old Church Slavonic lexical system, methods, linguistic, textual, extralinguistic context.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 517–531

UDK: 811.163.1'373

811.163.1'374

COBISS.SR-ID: 54895625

Александр Константинович ШАПОШНИКОВ

Отдел этимологии и ономастики

Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН

possidima@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ И ЛЕКСИКОЛОГИИ. ЯЗЫКОВОЕ РОДСТВО ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОГО ИСКУССТВЕННОГО ИДИОЛЕКТА И ДИСКУРСА ЦЕРКОВНОЙ ПРОПОВЕДИ*

В статье обзревается наиболее показательная часть цслав. лексического фонда в современном сербском языке (более 1000 примеров из 10 тыс. наиболее употребительных слов!), как явно заимствованная книжным путём, так и исконнородственная, гомогенная. В исторических словарях-коллекциях русского языка (СДРЯ и СлРЯ XI–XVII) бесчисленные эксцерпции из цслав. текстов («Остромирово евангелие», Изборники Святослава 1073 и 1076 гг., Минеи, и мн. др.) значительно искажают историю др.-русск. слов. В цслав. и ст.-слав. словарях Фр. Миклошича, Ст.-слав. словаре, SJS I–IV, ESJS 1–19 и др. ст.-болг. тексты, написанные в Великом Преславе и Охриде (к прим. Супрасльская рукопись) цитируются в каждой статье; глаголические тексты подаются в кириллической транслитерации. Глаголические тексты (к прим. Синайское евангелие) столь же необоснованно цитируются в кириллической транслитерации в 2-х томном Ст.-болг. сл. (СтБР) и в Малом сл. ст.-болг. языка (МРстб). Для этимологических словарей все это является препятствием для установления истинного происхождения слов. Не лучше обстоит дело и в лексикологии ст.-слав. языка, судя по совокупным трудам краковского проф. Витольда Маньчака (Mańczak 2004: 159; Mańczak 2008: 28–58, 143). Лингвистическая статистика В. Маньчака с одной стороны явно указывает на сербохорватский язык и речь, как ближайшее языковое родство

* Статья подготовлена при финансовой поддержке РФФИ по проекту 19-012-00059 «Лексика славянских языков как наследие и развитие праславянского лексического фонда: словообразовательный, семантический и этимологический аспекты анализа в лексикографическом представлении»

цслав. (ст.-слав.) языка и дискурса. Метод контрастивного сопоставления показательных фрагментов лексико-семантического уровня цслав. и сербск. языков позволяет автору статьи прийти к некоторым позитивистским умозаключениям и относительно языкового родства языков, и относительно желательных лексикографических инноваций.

Ключевые слова: церковнославянский идиолект, дискурс церковной проповеди, языковой (диалектный) ареал, ст.-слав. лексический фонд, ст.-болг. лексический фонд, глаголическое письмо, кириллическая транслитерация, буквы, лигатуры, лексические заимствования, фонетическая субституция.

1. Введение

До сих пор в славистике и палеославистике нет ясного понимания места церковнославянского языка и дискурса среди славянских языков. Курьёзы потоками изливаются на читателя со страниц уважаемых словарей цслав., ст.-слав., ст.-болг. языка. А исторические словари-коллекции русского языка (СДРЯ XI–XIV вв., СлРЯ XI–XVII вв.) полны цслав. лексики и эксцерпций. Между тем, уже при составлении САР (1789–1794) наметилось выделение двух церковнославянских языков. Весь XIX век в университетах Российской империи издавались церковнославянские словари, грамматики и учебники и продолжались опыты разделения двух языков (в России академик Ф. И. Успенский считается отцом концепции цслав. двуязычия).

Но в словарях цслав. и ст.-слав. языка (Miklosich LP, Ст.-слав. сл., SJS, ESJS) без разбора цитируются ст.-болг. письменные памятники, созданные в Великом Преславе, Охриде и Велико-Търново (чаще всего «Ретков Сборник» / «Супрасльская рукопись»); глаголические памятники подаются в кириллической транслитерации.

В СтбР и МРСтб столь же халатно цитируются глаголические тексты, зачастую сев.-слав. происхождения в кириллической транслитерации (наприм., «Синайское Евангелие»!).

Каждый из вышеперечисленных словарей претендует на фундаментальность и новаторский уточнённый отбор лексического фонда. В результате все же вышла мешанина и «мультипликация» лексических сущностей.

Не лучше обстоит это дело и в лексикологии цслав. языка, примером чего являются публикации краковского проф. Витольда Маньчака (Mańczak 2004; Mańczak 2008: 28–58, 143).

Сравнивая лексику из текстов переводов школы Константина и Мефодия с лексикой текстов современных переводов на славянские языки, следует выяснить сначала, с латинских или греческих текстов они были выполнены переводчиками, учитывался ли при этом цслав. перевод IX в. или игнорировался, не является ли некий современный перевод евангелий

всего лишь переложением и редакцией ветхого церковнославянского перевода. А ведь от этого напрямую зависит эпидейктическая убедительность сопоставления лексики. В. Маньчак (Mańczak 2004; Mańczak 2008: 143) не поясняет, переводчики из лона католической церкви Лужицы, Польши, Чехии, Словакии, Словении, Хорватии, переводя с латыни, сверялись с цслав. переводами? А современные «православные» переводчики Сербии, Македонии, Болгарии, Украины, Белоруссии переводили с греческого наново (?!), или просто сделали переложение и редакцию цслав. текстов? На эти вопросы ответов в монографиях проф. Маньчака не обнаруживаем.

Между тем, лингвостатистика В. Маньчака представила некоторые фундаментальные положения, так и не осмысленные палеославистами.

1025 лексических тождеств объединяют церковнославянский и сербохорватский языки. Я уверен, что лексика современных переводов религиозных текстов Хорватии и Сербии должна качественно и количественно отличаться (должны быть разные статистические данные, а не одна строка). Но в любом случае, именно сербохорватская подгруппа являет ближайшее языковое родство с церковнославянским языком глаголических переводов Константина и Мефодия 860–880-х гг.

Другой язык, который имеет наибольшее количество цельнолексемных тождеств с церковнославянским – словенский (962 изоглоссы), и, следовательно, его предковый хорутанский вид имеет все шансы быть близким родственником предка церковнославянского языка, что проф. В. Маньчак напрасно подкрепляет фонетическим аргументом *št, žd* в славянских заимствованиях в венгерском (*Pešt*) (Mańczak 2004: 158–159). Ср. опыт объяснения трансформации сербских рефлексов *h* и *h̃* в цслав. *ит* и *жд* (Маројевич 2000).

Современные языки «православных» народов оказались весьма далёкими от церковнославянского языка: македонский (895 изоглосс), болгарский (878 изоглосс), белорусский (830 изоглосс), украинский (770). Последние два языка являются русско-польским и польско-русским гибридами (креолами) соответственно, поэтому цслав. лексическое наследие в них заметно редуцировано доминирующим статусом польского языка.

Еще любопытнее трактовка церковно-польских 856 изоглосс с цслав. (статистический уровень между болгарским и белорусским!) Проф. В. Маньчак не дал адекватного объяснения этому удивительному явлению (Mańczak 2004: 156). А ведь это свидетельство изустной передачи большей части цслав. лексики в её вост.-слав. изводе.

Чешский язык со своими 729 изоглоссами отстоит на порядок дальше не только от македонского (895 изоглосс), но и от польского (856 изоглосс)!

Даже эти небезупречные результаты изучения базовой лексики цслав. языка подсказывают способы разделения двух диалектных основ

цслав. языка и дискурса, а также уточнения степени языкового родства цслав. языка с другими слав. языками.

2. Основное изложение

Ниже в статье обозревается наиболее показательная часть цслав. лексического фонда в современном сербском языке (более 1000 примеров из 10 тыс. наиболее употребительных слов!), как явно заимствованная книжным путём, так и исконнородственная, гомогенная.

2.1 Лексика с начальной буквой «А»

Слова с начальной буквой «А» как в цслав., так и в сербск. языке преимущественно заимствованные:

авгоусть – а̀вгуст	аравиискии – ара̀бѣйскѣй
азбука – а̀збука	ариѐметика – ариѐмѣтика
аминь – а̀минати	аромать – ара̀рома
анаѐма – а̀натема	астрономъ – астро̀номија, астро̀ном-
ангель, архаггель – ара̀нђео	скѣй
априль – а̀прѣл	асфальтъ – асфалт

2.2. Лексика с начальной буквой «Б»

Слова на букву «Б» более многочисленны, имеют зачастую исконную природу (даже если использовались в качестве калек с греч.), как анто-славянскую, так и праславянскую:

благо – бла̀го	богатити (са), богащж – бо̀гатити,
благодарение – благодарѐнье	-тѣм (се)
благодарити – благодарѝти	богать, -ьи – бо̀гат, -и
благодарность – благодарѐнѣст	богатьство – бо̀гатство
благодарьнъ, -ьи – бла̀годарѐн, бла̀го-	богашение – бо̀гашѐнье
дарнѣй	боговати, богоуѣж – бо̀говати, бо̀гуйѣм
благодать – бла̀годат	богоданъ – бо̀годан, -ѣй
благодѣяние – бла̀годѐянье	богомолѣе – бо̀гомѣле
благодарушьнъ, -ьи – бла̀годушан	богомолѣя – бо̀гомѣля
благовъжчьнъ – бла̀говъжчан	богомольць – бо̀гомѣлац, -ѣлаца
блажь, благыи – бла̀г	богомързьць – бо̀гомръзац, -мръсац
благородьнъ, -ьи – бла̀городан	богородица – бо̀городица
благословение – бла̀гословѣ	богородичинъ – бо̀городичин
благословити – бла̀гословѣти	богословиѣ – бо̀гословѣе
благодворьнъ, -нии – бла̀гдворѣн, -нѣй	богословьскъ – бо̀гословски
блаженъ, -ьи – бла̀жен, -ѣй	богословьць – бо̀гословец, -вца
блждити – блѣ̀дити	богохоульниць – бо̀гохульник
блуждание – блѣ̀жѐнье	богыни – бо̀гыня
блюсти, блюдж – ст.-серб. блюсти,	бодль – бо̀дльа
блюдем	бодльивъ – бо̀дльив, -и
бобъ – бо̀б	бодрити, бо̀дрѣж – бо̀дрити, бо̀дрѣм

бодрь, ыи – бѡдар, бѡдрѣ	борьць – бѡрац, -рца
божии – бѡжїѣ	босоногыи – босѡногѣ
божюрь – бѡжур	бости, бодж – бѡсти, бѡдѣм
бързыи / бръзь – брѣз, -и	босыи – бѡсѣ, бѡс
бои – бѡѣ	бразды – брѡзда
боильвь – бѡљвь	брак – брѡк
бокъ – бѡк	бранить – брѡнити, брѡним
болѣсть – бѡлѣст ж. р.	бремя – брѣме, -ена
боль – бѡл м.р.	бранный – брана?
больнь, -ыи – блан, -лни	бряцать – брѣнциати, -цѡм / брѣцати,
боязьвь – бѡжѡжљвь, -и	брѣцѡ
боязьн – бѡжѡзан, -зни	будущий – бѡдѡћї
бољер мжжъ – бѡљь муж (лучший)	будущность – бѡдѡћнѡст
борие – бѡрїе	буйный – бѡѡан, -нї, -на, -но
борити, борж (с.л.) – бѡрити се	буква, -ы – бѡква
боровьныи – борѡвньак	букварь – бѡквар
борь – бѡр м. р.	бытие – бѣће
борьба – бѡрба	

2.3 Лексика на букву «В»

Среди лексики на букву «В» особо отметим цслав. приставочные производные с преф. *въз-*, представленные и в совр. серб. языке. При относительной малочисленности этих слов, они не имеют стилистических оттенков смысла, как их аналоги в совр. русск. языке.

въз-, въс- – ваз-, вас-	въспитанъ – вѡспѣтан
въздоухъ – вѡздѡх	въспитаньникъ – вѡспѣтанїк
въздоушьныи – вѡздушнї	въспитати – вѡспѣтати
въскресение – вѡскрѣсѣнье,	въселеньная – васїона
вѡскрѣсѣнїе	въселеньскїи съборъ – васѣльѣнскї
въскрѣснжти – вѡскрѣснѡти	сабор

2.4 Лексика с начальной буквой «И»

Среди слов на букву «И» особо отметим приставочные образования с преф. *из-* / *ис-* (ареальная инновация анто-славянской диалектной группы позднепраславянского языкового состояния уже VI в.). Арабскими цифрами дается год датированных текстов, римскими цифрами – век датированных текстов:

избавитель – избѡвитель	избити (с.л.) – ѣзбити, ѣзбїѣм
избавити (с.л.) – ѣзбавити, -вїм	избияти – избїѡжати, избїѡжѡм
избавление – избѡвльѣнье	изблѣвати, изблѣвати, изблѣваль, изъ-
избавляти (с.л.) – ѣзбавляти, -лѡм	блюеть – изблѡвѡти, ѣзблѡжѣм
избирати (с.л.) – избїрати, ѣзбїрѡм	изболѣти с.л. 1166 – избѡлѣти, -лїм

- изборъ, изборомъ 1216 – ѝзбор
изборьникъ 1073, изборьница –
ѝзборнѝк
изборьнъ, -ѝи – ѝзборнѝ
избости, избодж, избодоша, избодемъ
1093 (с.л.) – избѝсти, избѝдѝм
избудити – избѝдѝти, ѝзбѝдѝм
избыстрити – ѝзбѝстрити, -рѝм
избъраніе – избѝор
избъраньникъ, избъраниче – избрѝнѝк
избърати, избереть, изберемъ 986,
избърано 1076, избърася 862, 1377
– ѝзбрати, изберѝм
избѝгати – избегѝвати, -гавѝм
избѝгнѝти – ѝзбегнути, -нѝм
избѝжати, -жю – избѝжати, -жѝм
избѝлѝти, избѝлѝти – избѝлѝти, -лѝм,
избѝлѝти, ѝзбѝлѝм
избѝчи, избѝщи, избѝгнѝж (с.л.) –
ѝзбеѝи, ѝзбегнѝм
избѝщи, избѝгнѝж – избѝеѝи, избегнем
изваляти – извѝальати, извѝальѝм
изварити 1233 – извѝарити, ѝзвѝарѝм
изваяти, изваати, изваяшася –
извѝјати, ѝзвѝјѝм
изведрити – извѝдрити, ѝзвѝдрѝм
извести, изведж 1096 (с.л.) – извѝести,
извѝдѝм
извиненіе – извиѝеѝе
извинить – извѝинити, ѝзвѝинѝм
извирати – ѝзвирати, ѝзвирѝ
извити – ѝзвити, ѝзвиѝѝм
извияти (с.л.) – извиѝјати, ѝзвиѝјѝм (се)
извияти = извѝјати
извлаченіе – извлѝачѝе
извлачити – извлѝачити, ѝзвлѝачѝм
извлечь, извлеку – извѝуѝи, извѝучѝм
(се)
извне – ѝзван, ѝзванѝ
изводити (с.л.) 1094\6 – извѝодити,
ѝзводѝм
извозъ – ѝзвоз
изволити, изволю 1155, изволися ему
– извѝолѝти, ѝзволѝм
изворъ XV в. – ѝзвор
извѝнѝ извѝнѝ 1445 – ѝзван, ѝзванѝ
извѝстити 912? извѝститис.л. 1161 –
извѝстити, ѝзвѝстѝм
извѝстие 1073 – ѝзвѝше
извѝстнъ, -ѝи – извѝстан
извѝстность – ѝзвѝснѝст
извѝстнъ, -ѝи – ѝзвѝстан, -снѝ
извѝщавати XII–XIII – извѝштѝвати,
-штѝвѝм
извѝщати 1242 (с.л.) – извѝштѝвати,
-штѝвѝм
извѝщение – ѝзвѝштѝј
извѝјати (с.л.) XIII – ѝзвѝјати, -јѝм
изгладити, изглажу XI–XII –
ѝзгладити, -дѝм
изглодати – изглѝодати, ѝзглѝоѝѝм
изгнать – изагнати, изагнам
изгонити, изгониться 1076, 1088,
1157, XII–XIII – изгѝонити,
ѝзгонѝм
изгорѝша, изгорѝла 945? 1074? 1305,
1377, изгоряху.л. 1092– изгѝорѝти,
-рѝм
изградити – изгрѝадити, ѝзгрѝадѝм
изгрызати – изгрѝизати, ѝзгрѝизѝм
изгрызти – ѝзгрѝисти, изгрѝизѝм
изгубити с.л., изгрубившем с.л. XI, изъ-
грубилъ 1307 – изгѝубити, ѝзгѝубѝм
изгынѝти, изгинете XVI – ѝзгинути,
-нѝм
изгнати, изгнѝанъ будеть 1076 –
ѝзгнати, -нѝм
издавѝна XI–XII – ѝздѝвѝна
издаде, издавь XI–XII, издасть 1458,
издамъ, издаша же с.л. XIII –
ѝздати, ѝздѝм
издалека XVI – издалѝка
издалѝ 1560, издали – ѝздаље
издание, издания 1263 – издѝанѝе
издать – издати, издам
издаѝтс.л. 1078, издавати, издавая
1241, издаа, издаж – издѝавати,
ѝздѝјѝм
издержѝт (с.л.) XI, издѝрати – ѝздерѝм
(се), издѝрати, ѝздрати (се)
издоити – издѝжити, -јѝм
издробити – издрѝобити, ѝздрѝобѝм
издыхати, издышж XI–XII – издѝхати,
ѝздѝшѝм
издѝлѝбити, издолбе 1418 – издѝубити,
ѝздѝубѝм

- издѣлблень издолблень 1200 –
 ѝздѣблен
 издѣлжити – издѣжити, ѝздѣжѣм
 издѣхнѣть – издѣхнути, ѝздахнѣм
 издѣваеъ сѧ скрыватьсѧ, помещатьсѧ
 1166 – издѣвати, ѝздѣвѣм
 издюжити – издѣжити
 изидати – изѣдати, ѝйдѣм
 излагать – излѣгати, ѝзлѣжѣм
 изламати – излѣмати, ѝзлѣмѣм
 изливаеъ, изливаеши 1097, сѧ из-
 ливаше 1096 – излѣвати, ѝзлѣвѣм,
 излѣвати, ѝзлѣвѣм
 излишними, излишная XIII–XIV –
 ѝзлишан, ѝзлишнѣ
 изловить, излова – излѣвити, ѝзловѣм
 изложение XII–XIII, 1499 – ѝзложба
 изложить, изложатсѧ XI – излѣжити,
 ѝзложѣм
 излом – изломити, изломим
 изломити, изломи, изломиша 1149 –
 излѣмити, ѝзломѣм
 излучать – излучити, излучивати
 излучить, излучиша 1015, излучать –
 излучити, излучивати
 излѣчити, излѣчатсѧ XII, излечѣ
 1490 – излѣчити, ѝзлѣчѣм
 измазати, измажѣть 1549, измазать –
 измазати, измажем
 измена – измена
 изменить – изменить, изменим,
 изменять – изменѣти, изменѣм
 измерить, измерять – измерити, -рим
 изможденный – измождити, измож-
 дим
 измождиша XII–XIII, измождиль XIII,
 измождивъ 1512 – измождити,
 измождим
 измотать – измотати, измотам
 измучить, измучи XI, измучили XII,
 измучиша 1343 – измучити, из-
 мучим (се)
 измышление – измишльотина
 измышлять, измышляютъ 1557 –
 измишльати, измишльам
 измѣждати = измождати
 измѣна XI – измена
 измѣнить 1076, изменять – изменить,
 изменим
 измѣняеъ 1076 – изменѣти, изменѣм
 измѣрить, измѣрены 1076 измѣряеъ
 1672 – измерити, -рим
 изнемагать, не изнемагаи 1076, из-
 немогааху 988, изнемагати 1022,
 1377 – изнемагати
 изнемогать – изнемагати
 изнемочи, изнеможеъ 1057, изнемо-
 госте, изнемогохъ 988, изнемогъ,
 изнемогласа, изнемогльсѧ 1187,
 1234 – изнемоѣти, изнемогнем
 изнемочь – изнемоѣти, изнемогнем
 износ – износ
 износити 1076, изношашесѧ 1109,
 износить 1204, износѧщи 1499,
 износить(сѧ) – износити, износим
 износъ въздушный XII (Ю. Екз.
 бълг.) – износ
 изнурити, изнуриши XII–XIII, изну-
 ритъ – изнурити, изнурим
 изобилие 1073, изобилѣе XI,
 изьобилие 1499 – изобилѣе
 изобилувати, изобилуваше XI,
 изобилуватисѧ XIII, изобилувать
 – изобилувати
 изобильный, изобильноѣ XI, изобил-
 нымъ 1666 – изобилан, изобилнѣ
 изобличаеъ XII, изобличать, -чилъ
 1448, изобличить – изобличити
 изображати, изображаеъ 1682 – изо-
 бражавати
 изображение – изображен, изобра-
 женѣ
 изобразить – изобразити
 изошрѣться – изоштрѣти, изоштрѣм
 (се)
 израз(ец) – израз
 изранить – изранити
 изречение, издречение 1096 – изрека
 изречи, изрещи, издрещи, издрекосѧ
 XI–XII, изорку, изорци 1378, изре-
 чемъ XIV–XV – изрѣти, изречем
 изрубиль, -и 1646 – изрубити
 изругалисѧ XVII, изругать – изругати
 се

изрыгати, издрыгаѣщим слово XI, изрыгать, изрыгнуть – изригати, изригам	или – йли имела, омела – имела именитый – именит, -й
изрыть, изрыша гробы XIII, изритѣ 1259 изрынет, изрынетсѧ 1499 – изрити	именник – именик именовать – именовати, именујѣм
изрѣзати, изрѣзавъ, изрѣзашясѧ 964, XI, 1377, издрѣзавъ, издрѣжет XI– XII – изрезати	имя – име, имена иначе – иначе, инако иний – ииѣ
израднѣй, израднѣя XII–XIII, израднѣя 1200, израднѣя 1250, израднѣи 1197 – изредан	иноверец – иноверац иноземец – иноземац иной – ини
изумѣти, изумѣаше 1096, 1377 изумѣвши сѧ XII–XIII, изумѣшасѧ 1230, изумити(ся) – изумети, изумем	инок – инокосан, инокоснѣй иностранец – иностранец исказати, искажу – искѧзати, йскѧжѣм (се)
изучение – изучен, -й, -ѧ, -о изучити, изучи XII–XIII, изучить – изучити	исказь – йсказ исказывати, исказую – исказѣвати, искѧзуюѣм
изъ подъ – испод	искалити, искалю – искѧлити, йскѧлѣм
изыскати XI, изыщѣж, изищѣж, изищетьсѧ 1215, изыщѣжъ XIII, изыскаша, изыскаша 1093? 1208? – изыскати, изиштѣм	искаляти, ляю – искѧляти, йскѧльѧм искапати, искаплеть – йскапати, йскаплѣ
изыскивати, изыскуѣж XVII, изыскуѣ XV, изыскуемо 1622 – изыскѣва- ти, изыскујѣм	искапити, искаплю – искѧпити, йскѧпѣм
изысковати XVII – изыскѣвати, изыскујѣм	искапливати, искаплюю – искаплѣвати, искѧплюјѣм
изыбирати – изабѣрати, изабѣрѧм, из- бирати, йзбѣрѧм	искарати, искараетъ – искѧрати, йскѧрѧм
изыбраньникъ – изабрѧнѣк изыбрати, изыберж – изабрати, из- аберѣм	искать, ищю – йскати, йштѣм искашати, -аѣж – искашати, йскѧшѧм искаяти сѧ – йскајати, -јѣм се
изыгнати – изѧгнати, нѧм, йз(а)гнати, йз(а)гнѧм, изѧжденути, -нѣм	искварьнъ – йсквѧрен исквасити, -сю – исквѧсити, йсквѧсѣм
изыгнати – изѧгнѣти, -нѣм	исключовати – исклѣвѣвати, йсклѣвѣм исключение – исклѣчан, -чнѣй, исклѣчен, исклѣченѣй
изыжати, изыжнѣж – изѧжети, йѧжетьѣм, изѧжаетьѣм	исключить – исклѣчѣти, йсклѣчѣм исковати, искуѣж – искѣвати, йскујѣм
изыити, изыди, изыидж – изѣйи, йзијѣм	исконный – йскѣн, йскѣнѣй искренний – йскрен, -нѣй
изымрѣти – изѧмрети, йзамрѣм	искривити – йскрѣвити, йскрѣвѣм искрить – йскрити, -рѣм
изытъкати – изѧтъкати, изѧтъкѧм	искупити – йскупити, йскѣпѣм
изыѣздити – изѣждити, йзѣждѣм	искусить – йскусити, йскѣсѣм
изыявити, изыявлю – изѣявити, йзѣявѣм	искусность – йскѣснѣст
изыяснить – изѣяснити, йзѣяснѣм	искусство – йскуство
изыѣсти, изыѣсти, изыѣдѣм, изыѣмь – йзести, йзедѣм, йзѣм	искуствен – йскуствен, -й

искушать – ѿскушати, -шѣм
 искушение – искушење
 искывати, изкываю, – искѣвати,
 ѿскѣвѣм
 искыдати – ѿскыдати, -дѣм (се)
 искынути – ѿскынути, -нѣм
 искыпети – ѿскыпети, -пѣм
 искыснути – ѿскыснути, -нѣм
 искыхати – ѿскыхати, ѿскыхѣм
 испариться – ѿпарити, -ѿм
 испечѣнный – испечѣн, -ѿ
 испечи – испѣхи, испѣчѣм
 исписати – испѣсати, ѿспѣшѣм
 исписывати – испѣсѣвати, ѿспѣсуѣм
 испити – ѿспити, ѿспѣѣм
 исплатити – исплѣтити, ѿсплѣтѣм
 исповедати – исповѣдати, исповѣдѣм
 исповедник – исповѣдникъ
 исповедь – ѿповѣдъ
 испоганити – испоганити, -нѣм
 исполинъ – исполѣнъ
 исполинскъ – исполѣнскѣ
 исполнить(ся) – ѿспунити, -нѣм
 исправень – ѿспрѣванъ, -внѣ
 исправить(ся) – ѿсправити, -вѣм
 исправляти – ѿсправляти, -лѣм
 испражнятися – испражнявати,
 испражнявѣм
 испрашивати – испрашивати,
 испрашуѣм
 испросити – испросити, ѿспросѣм
 испускати – испуштати, ѿспуштѣм
 испустити – испустити, ѿпустѣм
 испытание – ѿспит, ѿспѣт
 испытати – испѣтати, ѿспѣтѣм
 испытывати – испѣтивати, ѿспѣтуѣм
 исполняти – испуѣвавѣм
 иссвилати – исвѣлати
 иссвирати – исвѣрати
 иссекати – ѿсекъ
 исселити – исѣлѣти, ѿселѣм (се)
 исселявати – исѣлавати, исѣлавѣм
 иссѣцати / изсѣцати – исѣцати, ѿсѣцѣм
 иссѣчькъ – ѿсѣчакъ, -чка
 иссѣщи, изсеку – ѿсехи, исѣчѣм
 исскакати, изскачу – искакати,
 искачѣм

исскакивати, изскакиваю – исскакива-
 ти, исскакуѣм
 исскварити – исскварити, ѿскварѣм
 (се)
 иссклизнути – ѿсклизнути, -нѣм
 исследовати – исслеѣвати, исслеѣуѣм
 иссушение – иссушење
 иссушити – иссушити, ѿсушѣм
 иссъсати, изсъсу – ѿсисати, ѿсисѣм,
 -сѣм
 иссыпати, изсыплю – ѿсипати, -плѣм,
 -пѣм
 иссысавати, изсысаваяю – иссисавати,
 иссисавѣм
 иссъвати, изсъвати – иссѣвати (се),
 иссѣвати, иссѣм (се)
 иссъвати / изсъвати – иссѣвати (се)
 иссъвъкъ, изсъвци – ѿсѣвци, ѿсѣвѣм
 истекати, истекаю – ѿстицати,
 ѿстичѣм
 истечи, истечь – истѣхи, истѣчѣм
 истина – ѿстина
 истиньныи – ѿстинѣ
 истокъ – ѿстекъ, ѿстокъ
 истопити – истопити, ѿстопѣм
 источать, источить – источати, источѣ-
 чити, ѿсточѣм
 источникъ – ѿсточникъ
 истратить – истраѣтити, -ѿм
 истребити – истребити, ѿстрѣбѣм,
 истреблявати, истреблявати
 истый – ѿстѣ, -ѣ, -ѵ
 истыльщи, истылку – истуѣхи, истуѣчѣм
 истыньчати – истѣнчати, -чѣм
 истыргати – истргати, -гѣм
 истыргнути – истргнути, -нѣм
 истырти, истыру – истрти, ѿстрѣм
 истыщити – ѿсташтити, -тѣм
 истюрити – исцурити, -рѣм ‘вытечь’
 истязать – истѣзати, ѿстѣжѣм
 исходити – исхѣдити, ѿсхѣдѣм
 исходъ – ѿсходъ
 исцедити – исцѣдити, ѿсцѣдѣм
 исцеживати – исцеѣвати, исцѣуѣм
 исцелить(ся) – исцѣлѣти, ѿсцѣлѣм се
 исчърпанъ – ѿсчрпанъ, -пнѣ

2.5 Лексика с начальной буквой «П»

Среди цслав.-серб. изоглосс с начальной буквой «П» массивную часть исконного лексического фонда составляют почти все приставочные производные с преф. прѣ- / пре-:

прѣбивает его XVI – пребијати, прѣбијам	прѣварити – преварити
прѣбирати, пребираите XVII – преби- рати, прѣбирām	прѣвезти – превести, превезѣм
прѣбити – прѣбити	прѣвеликии, прѣвеликъмь XII–XIII, превелику XII, превеликий – прѣ- велик
прѣбижить 1057, пребих 1477, пребив- ше, пребити – прѣбити, прѣбијѣм	прѣвести – превести
прѣблагии XI – прѣблаг, -й	прѣвесь – превес
прѣбогате 1096, пребогать XI, пребо- гатаго XII–XIII – прѣбогат, -й	прѣвеянь – прѣвежан
прѣбои – пребој	прѣвеяти – прѣвејати
прѣболѣти – преболети	прѣвидение – прѣвидети, -дѣм
прѣболѣти, преболе XI/XIV – пребо- лети, -лѣм	прѣвити – прѣвити
прѣборька – пребор	прѣвлачити, превлачите XII, пре- влачиши 1385, превлачащъ XV – превлачити
прѣборы XV – пребор	прѣвлѣчь XI – превући, превучѣм
прѣбраздити – пребраздити	прѣводити, прѣводя 1096, преводить, превожу XII – преводити
прѣбрати – прѣбрати	прѣводнии 1499 – преводнѣ
прѣбродити – пребродити	прѣводъ, преводовъ = свод 1259, 1415 = метафора 1073, въ преводехъ изпрепорчены XVI – превод
прѣбродити XI, пребродивъ XI, пребродивше – пребрѣдити, прѣбрѣдѣм	прѣвождение, прѣвожение XVI– XVII–XVIII – прѣвожѣнье
прѣбуяша XI – пребујати	прѣвозити 1688 – превозити
прѣбѣдѣти – прѣбдети	прѣвозныхъ денег 1580 – превознии
прѣбѣдѣти 1296, пребѣвати XVI – прѣбдети, -дѣм	прѣвозъ XIV – превоз
прѣбывалища XII – пребывалѣште	прѣвои XI – превој
прѣбывати – пребывати	прѣвратить – превратити
прѣбываетъ 1076 – пребывати, прѣбывām	прѣвратъ XII–XIII – прѣврāt
прѣбьрати, пребереть – прѣбрати, прѣберѣм	прѣвращать – превраћати
прѣбѣгати 1377 – пребегавати, прѣбѣгāvām	прѣвъзити – превазѣи
прѣбѣгнути XI – прѣбегнути, -нѣм	прѣвъспитати – преваспитати
прѣбѣжчикъ – пребег	прѣвъспитывати – преваспитавати
прѣбѣщи, пребѣже, пребѣгль XIII- XIV – прѣбећи, прѣбегнѣм	прѣвъсходня XVI, превосходный – превасходнѣ, превасходан
прѣвадити – прѣвадити, -дѣм	прѣвысити – превисити
прѣваливати – преваливати	прѣвысокъ, на прѣстолю прѣвысоцѣ 1097, превысокъ, превысокою 1247? 1675 – прѣвисок, -й
прѣвалити – превалити	прѣвьрнжати – преврнути
прѣваривати – преваривати	прѣвьрстати – преврстати
	прѣвьртати – превртати

прѣвѣсити – прѣвесити	прѣвѣзати, превѣза XI–XII,
прѣвѣшати – прѣвешати	превѣзавше сѧ лентиѣмъ XI–XVI
прѣвѣзвати – превезивати,	– превезати, прѣвѣжѣм
прѣвѣзујѣм	и т. д.

Количество цслав. приставочных производных с преф. прѣ- / пре- в корпусе СлРЯ XI–XVII вв. 1–31 (вып. 31: убивание – улокъ) достигает 1551 единиц (Шапошников 2020; Шапошников 2021). Судя по вышеперечисленным сопоставлениям, в серб. языке количество таких приставочных производных также превышает тысячу лексических единиц.

3. Заключение

Можно считать доказанным ближайшее языковое родство цслав. языка (и дискурса церковной проповеди) с сербохорватским языком (и речью), как глаголических монастырско-хорватских, так и кириллических ст.-серб.-цслав. памятников (Грамота боснийского бана Кулина 1189 г.; Мирославово евангелие апракос 1180–1190 гг.; Вуканово евангелие апракос ок. 1200 г.).

В словарях церковнославянского («старославянского») языка следует приводить только эксцерпции из глаголических памятников письменности («Клоцов глаголический сборник», «Киевские листки / Киевский миссал» X в. и «Фрейзингенские отрывки»; «Ассеманиево», «Зографское», «Мариинское» евангелия, «Синайская псалтырь», «Синайский требник» XI в.), и «кириллических» транслитераций нескольких старейших текстов с доказанным происхождением из школы Константина и Мефодия в Паннонии (к прим., «Анонимная гомилия», «Номоканон Мефодия», «Законъ Соудьный людьмъ», «Паннонское Житие Мефодия»). Желательно сопровождать словарные статьи примерами из сербохорватского языка. Подобный лексикографический проект начат в Загребе: RСJHгR.

В словарях староболгарского языка следует исключить всю лексику из глаголических памятников и даже некоторых «кириллических» транслитераций древнейших глаголических памятников («Саввина книга» / апракос, XI в.?), оставить лексику из «кириллических» памятников («Ретков сборник» / «Супрасльская рукопись», «Енинский Апостол», даже «Остромирово евангелие» 1056/7 г., «Изборники Святослава» 1073 и 1076 гг.), написанных в Великом Преславе (начиная с Константина Преславского 893–927 гг., Иоанна ексарха Болгарского), в Охриде (начиная с Климента Охридского) и в Великом Търново («Болонская псалтырь» 1230–1242 гг.; «Търновское Евангелие» 1273 г.), а также из эпиграфики с территории Болгарии и Северной Македонии (Добруджанская надпись 943 г., эпитафия Мостичь чръгоубыля 972 г., надпись царя Самуила 993

г.). Желателно сопроводително со словарни статии примерами из болгарског языка, как это сделано в СтБР. Ср. Речник на църковнославянски език и Гръцко-църковнославянски речник.*

Список источников и список литературы

- Mańczak, Witold. *Przedhistoryczne migracje słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*. Kraków, Polska Academia umiejętności. 2004.
- Mańczak, Witold. *Linguistique générale et linguistique Indo-Européenne*. Kraków, 2008.
- Маројевић, Радмило. *Palaeoslavica serbica I: Старославенске студије* / Радмило Маројевић // *Старославянские этюды* / Радмило Мароевич. Београд: Филолошки факултет – Крагујевац: ИДП „Нова светлост“, 2000, 159 стр. (Библиотека Лицеј, књ. V). „Предговор О. Н. Трубачова“. *Palaeoslavica serbica I: Старославенске студије* / Радмило Маројевић // *Старославянские этюды* / Радмило Мароевич. Бања Лука: Паневропски универзитет „Апеирон“, 2015, 159 стр. (Едиција: *Заједничке основе*, књ. 12).
- Шапошников, Александр. „Языковое родство церковнославянского идиолекта (и дискурса церковной проповеди) и его значение для лексикографии и лексикологии“. В: *«Славянская историческая лексикология и лексикография»* Вып. 3. СПб., ИЛИ РАН, 2020 (в печати).
- Шапошников, Александр. „Способы адаптации церковнославянских лексических проникновений в живых славянских языках: книжные и изустные заимствования“. В: *Studia Etymologica Brunensia. Staroslověnské dědictví v slovanských a jiných jazycích*. Vrnо: AV ČR, 2021 (в печати).

* Напомена рецензента рада

Српски лингвисти, и не само српски, осим оних који имају неке друге претензије потчињавајући њима свој приступ, користе научни термин *ст̑арославенски језик*, или синоним *ст̑ароцрквенославенски језик*, не ограничавајући га на глагољичке споменике, тј. за читав период кад још није формиран ни бугарски као посебан словенски дијалекат/језик, а постоји протобугарски као несловенски језик на Балкану. Замјена овог филолошког термина политичким *ст̑аробугарски језик* никако не одговара језичкој стварности епохе X–XI вијека, а поготову друге половине IX вијека кад је литургијски језик био кодификован. С једне стране, словенски језик, и поред дијалекатске разуђености, у том периоду је био један и јединствен. С друге стране, послије нашег научног објашњења трансформације српских (и раних старославенских) рефлекса *h* и *h̑* у позне старославенске (касније и бугарске) *ий* и *жд*, не само у данашњој Бугарској него и у данашњој Албанији и Мађарској (Радмило Маројевић, *Ст̑арославенске ст̑удије*, Београд–Крагујевац, 2000; репринт Бања Лука, 2015), не може се ничим доказати само постојање у наведеном периоду бугарског као словенског дијалекта: евидентни су контакти словенског језика-етноса у српској дијалекатској форми с несловенским језицима-етносима, који су и довели до формирања специфичних гласовних група. Поред тога, не смије се занемаривати лексички и творбени потенцијал позног прасловенског језика, и најархаичнијег словенског дијалекта/језика (српског дијалекта, на основу којег је кодификован рани старославенски као богослужбени и књижевни језик).

Лексикографічні джерела
(словари, енциклопедії, глосарії і т. п.)

- Азбучно-фреквенцијски речник савременог српског језика. Полазне основе новије српске прозе.* Смиљка Васић, Драгољуб Васић. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2007
- Грцько-църковнославянски речник.* Христов, И. Грцько-църковнославянски речник. Съставен въз основа на Речника на църковнославянския език от архимандрит д-р Атанасий Бончев. Афон, Зографски манастир «Света Гора», 2019.
- Етимолошки речник српског језика.* Књ. 1–. Александар Лома (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- Квантијитативни опис сѣрукѣуре срѣског језика: срѣски језик од XII до XVIII века – Доменијан (фреквенцијски речник),* I–III, Ђорђе Костић. Београд: Службени гласник, 2010
- МРСТБЕ – Иванова-Мирчева Д., Давидов А. *Малък речник на старобългарския език.* Велико Търново, 2001. – 280 с.
- Речник на църковнославянския език /* Съст. от архимандрит д-р Атанасий Бончев. София, 2002.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика.* Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Речник црквенословенског језика.* Сава Петковић. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1935.
- РКБЕНО – *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин) /* Главен редактор внс. д.ф.н. Е. И. Дъбомина. София: Изд-во „Валентин Траянов“, 2012. – 1144 с.
- СДРЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) /* Гл. ред. чл.-кор, АН СССР Р. И. Аванесов. М., 1988–2018–. Т. I–XII–.
- СЛРЯ XI–XVII вв. – *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Составители: Н. Б. Бахилина, Г. А. Богатова, Е. Н. Прокопович и др. / Гл. ред. С. Г. Бархударов. Вып. 1–30–. М., 1975–2015–.
- Српска енциклопедија.* Том II. Теодор Атанацковић и др. (ур.). Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике, 2018.
- Ст.-слав. сл. – *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) /* Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994. – *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков):* около 10.000 слов/ Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др. Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – 2-е изд., стереотип. М.: Рус. яз., 1999. – 842 с.
- СтБР I–II – *Старобългарски речник.* Т. I А–Н / Отг. ред. чл.-кор. проф. Дора Иванова-Мирчева. София: Изд-во «Валентин Траянов», 1999. – 1028 с.; Т. II О–У / Отг. ред. чл.-кор. проф. Дора Иванова-Мирчева. София: Изд-во «Валентин Траянов», 2009. – 1326 с.

- ESJS 1–19 – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* / Hl. redaktorka E. Havlová. T. 1–19. Praha, 1989–2015.
- Miklosich LP – Fr. Miklosich. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862–1865.
- RCJHrR – *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. Lexicon linguae slavonicae redactionis croaticae*. I. Svezak. Zagreb, 2000.
- SJS I–IV – *Slovník jazyka staroslověnského* I–IV 1966–1997 Československá akademie věd. Praha, 1959: I a–h / hlav. red. Josef Kurz. Praha: ACADEMIA Nakladatelství československé Akademie věd, 1966 / *Словарь старославянского языка*. Репр. изд.: В 4 т. Т. 1. СПб.: Изд-во СПб. Ун-та 2006. – 950 с.); II к–о / hlav. red. Josef Kurz. Praha: ACADEMIA Nakladatelství československé Akademie věd, 1973. / *Словарь старославянского языка*. Репр. изд.: В 4 т. Т. 2. СПб.: Изд-во СПб. Ун-та 2006. – 648 с.; III п–р / hlav. red. Josef Kurz. Praha: ACADEMIA Nakladatelství československé Akademie věd, 1982 / *Словарь старославянского языка*. Репр. изд.: В 4 т. Т. 3. СПб.: Изд-во СПб. Ун-та 2006. – 680 с.; IV с–v / hlav. red. Zoe Hauptová. Praha: ACADEMIA euroslovica, 1997. / *Словарь старославянского языка*. Репр. изд.: В 4 т. Т. 4. СПб.: Изд-во СПб. Ун-та 2006. – 1054 с.

Alexander Constantinovich Shaposhnikov

PROBLEMS OF CHURCH SLAVONIC LEXICOGRAPHY AND LEXICOLOGY.
COGNATE LANGUAGES TO THE OLD CHURCH SLAVONIC ARTIFICIAL
IDIOLECT AND THE DISCOURSE OF CHURCH SERMON

S u m m a r y

The article reviews the most revealing part of the OCS lexical fund in the modern Serbian language (more than 1,000 examples out of 10,000 most common words!), both clearly borrowed in a book way, and the ancestral, homogeneous. In the historical dictionaries-collections of the Russian language (SDRYA and SLRYa XI–XVII c.) countless extractions from OCS texts (“The Ostromir Gospel”, *Izborniki* of Svyatoslav 1073 and 1076, the *Menaion*, and many others) significantly distort the history of Old Russian words. In OCS and Old Slavonic dictionaries of Fr. Miklosich, Old Slavonic dictionary, SJS I–IV, ESJS 1–19, etc. Old Bulgarian texts written in Veliky Preslav and Ohrid (e.g. *Suprasl. manuscript*) are cited in each entry; Glagolitic texts are submitted in Cyrillic transliteration. Glagolitic texts (e.g. the *Sinai Gospel*) are just as unreasonably quoted in the Cyrillic transliteration in the two-volume Old Bulgarian Dictionary (StbR) and in the Small Dictionary of the Old Bulgarian Language (MRStbE). For etymological dictionaries, all this is an obstacle to establishing the true origin of words. The situation is no better in the lexicology of the Old Slavonic language, judging by the cumulative works of the Krakowian Professor Witold Mańczak (Mańczak 2004: 159; Mańczak 2008: 28–58, 143). The linguistic statistics of W. Manchak, on the one hand, clearly indicates the Serbo-Croatian language and speech as the closest linguistic relationship of OCS (Old Slavonic) language and discourse.

The method of contrastive comparison of representative fragments of the lexical-semantic level of OCS and Serbian languages allows the author of the article to come to some positivist conclusions both regarding the linguistic affinity of languages, and regarding desirable lexicographic innovations.

Keywords: Church Slavonic idiolect, discourse of church sermon, linguistic (dialectal) area, Old Slavic lexical fund, Art.-Bulgarian lexical fund, Glagolitic writing, Cyrillic transliteration, letters, ligatures, lexical borrowings, phonetic substitution.

ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИЦИ

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 533–543

UDK: 811.163.1'374

811.163.1'373.6

COBISS.SR-ID: 54914569

Ilona JANYŠKOVÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky

Etymologické oddělení, Brno

ilona.janyskova@ujc.cas.cz

ÚSKALÍ TVORBY ETYMOLOGICKÉHO SLOVNÍKU*

Článek se zabývá problematikou vytváření vědeckého etymologického slovníku, a to na základě zkušeností z přípravy Etymologického slovníku jazyka staroslověnského, vysvětluje některé složité situace, jež musí autoři etymologických lexikografických děl brát v úvahu. Konkrétně komentuje rozsah zpracovávaného lexika, problematiku hnízdování, strukturu hesla, zabývá se otázkou historické retrospektivy, riziky vyplývajícími z prací na dlouhodobých projektech, úskalími týmové práce aj.

Klíčová slova: lingvistika, slavistika, etymologie, etymologický slovník, Etymologický slovník jazyka staroslověnského.

Úvod

Úvahy nad úskalími a nástrahami při tvorbě etymologického slovníku vycházejí z mnohaleté praxe při pracích na sestavování *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*, který je od osmdesátých let minulého století připravován v etymologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky v Brně.

Staroslověnská etymologická lexikografie¹ je dosud prezentována třemi publikacemi. Prvním pokusem o sestavení etymologického slovníku staroslověnštiny je dílo Frana Miklošiče *Radices linguae Slovenicae veteris dialecti* z roku 1845, obsahující asi 1 200 hesel staroslověnských slov uspořádaných podle cyrilské abecedy. V záhlaví jednotlivých hesel, jež jsou uvedena v seg-

* Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

¹ K historii etymologického výzkumu staroslověnštiny viz podrobněji Janyšková 2015.

mentované podobě, je vyčleněn útvar, který autor pokládá za kořen (Miklosich 1845). Za stručný etymologický slovník staroslověnštiny lze považovat publikaci z roku 1955 autorů Lindy Sadnikové a Rudolfa Aitzetmüllera *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten* (Sadnik & Aitzetmüller 1955), respektive její třetí část obsahující etymologický výklad staroslověnské slovní zásoby dvaceti kanonických památek. Staroslověnská slova jsou zařazena podle příslušnosti k určité slovní rodině (těch je celkem 1 180), uveden je často pouze ten výklad, který autoři považují za nejpravděpodobnější, stručný je výběr nejdůležitější literatury. Zatím nejobsáhlejším etymologickým slovníkem staroslověnštiny je *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*,² jehož první sešit vyšel v roce 1989, 19. sešit, uzavírající heslovou část slovníku, v roce 2018; v přípravě je sešit 20., který bude obsahovat rejstříky všech slov uvedených v tomto slovníku. Slovník registruje asi 1 500 hesel slovanských slovních rodin nebo ojedinělých slov s etymologickou problematikou, dále přes 1 000 slov přejatých a těch domácích, u nichž se řeší pouze problematika slovotvorná či sémantická a pro etymologii se odkazuje k základnímu heslu. Materiálovou bázi slovníku tvoří slovní zásoba *Slovníku jazyka staroslověnského* (1966–2016), církevněslovanská slova z jiných slovníků (např. Miklosich 1862–1865) jsou uváděna jen tehdy, pokud mohou být pro výklad slova nějak důležitá či zajímavá, pokud mohou přispět k etymologickému výkladu, k rekonstrukci původního praslovanského významu či k doplnění nějakého jiného pouze reliktně doloženého slova.

V následujících řádcích se soustředíme pouze na praktické zkušenosti získané při tvorbě rozsáhlého etymologického slovníku jednoho slovanského jazyka, neboť o teoretických aspektech etymologických slovníků psali jiní autoři, v poslední době například Vít Boček (Boček 2019).

Rozsah lexika

Etymologický slovník jazyka staroslověnského je vědeckým etymologickým slovníkem „mrtvého“ jazyka, rozsah jeho lexika je dán, jak je uvedeno v jeho předmluvě, materiálem uveřejněným v pětisvazkovém *Slovníku jazyka staroslověnského*, a tvoří tak v podstatě uzavřený celek, který byl v průběhu přípravy slovníku pouze nepatrně doplňován lexikem z nově nalezených staroslověnských památek. Takové vymezení lexikálního materiálu mohou autoři etymologických slovníků živých jazyků považovat za výhodu, neboť v jejich případě, zvláště pokud jde o vědecký etymologický slovník, představuje výběr lexika (starého, nového, nářečního) nelehký úkol. Ovšem i při přípravě *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* se řešila řada otázek týkajících se jeho rozsahu, například zda budou etymologicky zpracována také všechna vlastní jména uvedená ve *Slovníku jazyka staroslověnského*. Výsled-

² Podrobněji o tomto slovníku Janyšková 2016.

kem diskusí bylo rozhodnutí, že z vlastních jmen budou zpracována pouze jména slovanská (např. *Boljeslavъ, Borivoi, Jaroslavъ, Rastislavъ, Svętoplъkъ* aj.) a pouze ta neslovanská či nejasná, která mají nějaký vztah k slovanskému prostředí (např. *Boemija, Sъvabi, Dunavъ, Visla, Borisъ, Glěbъ* aj.).³ Nadto *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* podává výklad i slov gramatických (spojek, předložek, částic a koncových partikulí), což je v etymologických slovnících záležitostí spíše výjimečnou. Zpracována nebyla slova pouze citovaná (tj. do staroslověnského textu pouze přepsaná z textu předlohy, jako například *astirъ/astirь*, o němž se v staroslověnském textu pouze říká, že je to řecký ekvivalent staroslověnského *dzvězda* ‘hvězda’), přesto se ve slovníku někdy objevují zpravidla proto, že se o nich píše i v jiné odborné literatuře (např. *ramъnъ* ‘druh trnitého keře’ je reprodukcí řeckého *ῥάμνος*, nebo neexistující slovo, tradované ve starší literatuře *unebytivъ*, které vzniklo mylným členěním textu).

Kritické hodnocení zpracovávaného staroslověnského lexika

Materiálovou bází *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* je, jak již bylo výše uvedeno, lexikální materiál uvedený ve *Slovníku jazyka staroslověnského*. Neplatí ovšem, že by byl tento materiál pouze nekriticky přebírán, jak můžeme doložit například heslem *listogonъ* ‘říjen’, jež je ukázkou chybného čtení hapax legomena zapsaného zkratkou v cyrilském přípisu v Assemanově evangeliáři. Doklady ze slovanských jazyků (například slovinské staré *listognôj* ‘listopad’⁴) ukazují, že je třeba zkrácené slovo číst **listognoi* ‘říjen’ (← **‘měsíc hnjícího listí’*). Podporou tohoto výkladu je i existence starších slovinských názvů měsíce listopadu *gnilec* a *gnilolist*.⁵

Hnízdování

Při vytváření hesláře je třeba řešit další složitou otázku, totiž do jaké míry bude slovník uplatňovat hnízdování (tedy uvádění slovní rodiny v rámci jednoho hesla), mezi jiným rovněž kvůli úspoře místa. Bylo nutné si předem stanovit pravidla, podle nichž se bude rozhodovat o tom, zda bude slovo vyčleněno ze slovní rodiny do samostatného hesla či ne. Důvody tohoto vyčlenění mohou být různé: slovo má například zajímavou problematiku sémantickou či slovotvornou, má bohatý derivační potenciál, přes jasnou příslušnost k určité slovní rodině existují i jeho jiné výklady aj. Slova domácího původu

³ Výklad vlastních jmen v etymologických slovnících jednotlivých slovanských jazyků není běžnou záležitostí, většina slovníků se jím nezabývá. Existují však výjimky, jako například *Етимолошки речник српског језика а Рускиј етимологическиј словарь* (Аникин 2007), které se etymologickému výkladu některých vlastních jmen věnují.

⁴ Pleteršnik 1894–1895, 1: 522.

⁵ Pleteršnik 1894–1895, 1: 222.

tak můžeme nalézt jako hesla základní, která obsahují část materiálovou i etymologickou, tak i jako hesla menší, u nichž je etymologická část omezena na slovanské responze a sémantický výklad, pro výklad etymologický se odkazuje ke slovu základnímu. U slov přejatých nás zajímá, která z nich se ve slovanských jazycích ujala, jakým způsobem staroslověnština přijala nový kulturní termín, zda přejetím, kalkem nebo sémantickým obohacením již existujícího domácího slova.

Polysémie versus etymologická homonymie

Již při práci na hesláři bylo třeba řešit ty případy, kdy má určitý staroslověnský či církevněslovanský lexém různé významy. Bylo tedy třeba rozhodnout, zda všechny tyto významy vznikly sémantickou divergencí, tedy zda se jedná o polysémii, či o homonyma geneticky nepříbuzná, tzv. etymologická homonyma. Homonymií ve staroslověnštině i v jiných slovanských jazycích se zabývala brněnská etymoložka Eva Havlová, která stála u zrodu *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*. Na příkladu staroslověnského substantiva *korenije* ukázala, jak je někdy obtížné stanovit, zda homonyma vznikla sémantickou divergencí, či zda se jedná o geneticky nepříbuzná homonyma (Havlová 1997: 31–32). Vedle staroslověnského *korenije* ‘kořeny’ je v církevněslovanských památkách jihoslovanské proveniencie doloženo *korenije* s významem ‘kouzla, čáry, čarování’, u něhož si snadno můžeme představit následující sémantický vývoj: *‘kořeny’ → ‘kořinky používané k čarování a léčení’ → ‘kouzla, čarování’.⁶ Nelze ovšem vyloučit ani to, že *korenije* ‘čarování’ je slovesné jméno odvozené od slovesa **koriti* ‘čarovat’ (< ie. kořene **k^wer-* ‘dělat’), které ve slovanských jazycích již doloženo není (snad zaniklo v konkurenci s homonymním **koriti* ‘bojovat’ → ‘(vojskem) pokořit’). Za slovo příbuzné se považuje litevské *kerėti* ‘očarovat, uhranout’, patřící ke stejnému indoevropskému kořeni **k^wer-* ‘dělat’.⁷ K sémantickému posunu *‘dělat’ → ‘dělat magické úkony, čarovat’ je možno uvést paralelní vývoj například u slovenského *porobit' niekomu* ‘čarováním na někoho zapůsobit (*robit'* ‘dělat’)⁸, u ruského *помворы* ‘kouzla’ (*творить* ‘dělat’) či litevského *padaraĩ* ‘kouzla’ (*padaryti* ‘dělat’)⁹ aj. Výše uvedený příklad dokládá, že slova E. Havlové, totiž „... že snažit se u polysémantických slov hledat všude genetická homonyma by byl stejně mylný, apriorní přístup, jako snažit se za každou cenu nějak sémanticky skloubit formálně shodná slova s odlišným významem. Jedině trpělivé a nezaújaté zkoumání historie i prehistorie

⁶ Tak již Miklosich 1886: 130; Berneker 1908–1913: 570 aj.

⁷ Tak vysvětloval Matzenauer 1881: 202, jako možnou etymologii přijala Havlová 1994: 144 a 1997: 32.

⁸ Králik 2015: 100.

⁹ Аникин 1998: 124.

slova a vyhledání sémantických paralel (i z nepříbuzných jazyků, a zejména těch) mohou vést k trvalejším výsledkům“ (Havlová 1994: 148), jsou v etymologické praxi stále aktuální.

Struktura hesla

Velkou pozornost je třeba věnovat struktuře hesla, jeho přehlednosti a vstřícnosti k uživateli slovníku. Na jedné straně je vyžadována jednotná podoba hesel, na straně druhé se hesla od sebe v jednotlivostech pochopitelně mohou – díky různorodému jazykovému materiálu – lišit. Namísto vyprávěcího stylu, v němž se čtenář může ztrácet, je, zdá se, účelnější strohé slovníkové vyjadřování, jež ovšem nesmí být na úkor srozumitelnosti. Je třeba rovněž sledovat vyváženost materiálové části hesla a části etymologické. S odstupem času shledáváme výhody podoby struktury hesel v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského*. Materiálovou část staroslověnského hesla tvoří kromě záhlaví oddíly označené jako Varianty, Deriváty, Kompozita a Expanze. Za novátorský počín považujeme zavedení oddílu Expanze,¹⁰ který podává přehled slov, jež se rozšířila z církevní slovanštiny do jazyků slovanských (nejčastěji do ruštiny) i do jazyků neslovanských (nejčastěji do rumunštiny,¹¹ méně často do maďarštiny). Etymologická část hesla u slov domácího původu začíná rekonstruovaným praslovanským tvarem základního slova a jeho pokračováním v jednotlivých slovanských jazycích. Na rozdíl od většiny etymologických slovníků, které zpravidla u kontinuantů praslovanského slova v jednotlivých slovanských jazycích uvádějí význam za každým lexémem, postupujeme odlišně: snažíme se podat souhrnný přehled významů včetně možných sémantických posunů. Na následujícím příkladu chceme ukázat, jak nedodržení posloupnosti sémantického vývoje může vést k nepřesné etymologické interpretaci.

Moskevský *Этимологический словарь славянских языков* (10: 53) zařazuje církevněslovanské adjektivum *ključьнь* ‘vhodný; aptus’ pod praslovanské lemma **kl’učьнь*, v němž jsou zastoupena adjektiva s významy ‘klíčový, týkající se klíče’, ‘klíčn (o kosti)’ i ‘vhodný’. Praslovanské **kl’učьнь* vysvětlují jeho autoři jako derivát se sufixem *-ьнь* od praslovanského **kl’učь* ‘hák, klíč’, aniž by ovšem poukázali na nutnost předpokládat sémantický posun od **‘hák, klíč’* → ‘týkající se klíče’ → ‘vhodný’. Z hlediska sémantiky je proto přijatelnější uvažovat o tom, že adjektivum *ključьнь* s významem ‘vhodný’ je derivát se sufixem *-ьнь* od slovesa **kl’učiti* (*se*), jež je dobře doloženo například ve staroslověnských a církevněslovanských památkách s významem ‘stát se, přihodit se’. To by umožnilo předpokládat následující sémantický vývoj:

¹⁰ Podrobněji k expanzi viz Boček 2014.

¹¹ Někdy je ovšem obtížné rozhodnout, zda bylo slovo přejato do rumunštiny z církevní slovanštiny, nebo z živých jihoslovanských jazyků.

*‘přihodit se’ → ‘přihodit se ve vhodnou chvíli’ → ‘vhodný’. K tomuto sémantickému posunu se nabízí sémantická paralela v češtině: významem se má církevněslovanské *клучьнъ* ‘vhodný’ ke slovesu *клучити се* ‘stát se, přihodit se’ jako české adjektivum *přihodný* ‘takový, který se hodí, vhodný’ ke slovesu *přihodit se* ‘stát se, udát se’.

K přehledné struktuře hesla, která mají více možných výkladů, napomáhají i jednoduchá schémata, která přispívají k rychlé orientaci čtenáře; etymologické výklady v petitovém písmu v závěru hesla signalizují jejich menší pravděpodobnost.

Hloubka časového záběru

Při přípravě etymologického slovníku je třeba řešit hloubku časového záběru, tedy otázku historické retrospektivy. Při výkladu domácího slova uvádí *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* rekonstrukci jeho praslovanské podoby a na základě srovnání s dalšími indoevropskými jazyky i rekonstrukci indoevropského kořene. Odkazuje i na literaturu, která uvádí možnou souvislost s prastarým jazykovým společenstvím nostratickým. Velkou část staroslověnských slovní zásoby tvoří slova přejatá z řečtiny a latiny, ať již přímo, či prostřednictvím jiných jazyků (v případě řečtiny například prostřednictvím latiny); při jejich výkladu je uvedeno zpravidla pouze výchozí řecké či latinské slovo často bez objasnění jeho etymologie a pozornost je zaměřena zejména na to, jak staroslověnské slovo odráží hláskový a morfologický stav slova přejímaného včetně možných sémantických posunů. Ukázalo se, že v některých případech bylo slovo přejato z řečtiny ve zkomolené podobě, takže je někdy obtížné vysvětlit nečekanou hláskovou podobu staroslověnského slova. Jako příklad je možno uvést substantivum *ereševii* ‘obilná rez’, hapax v Sinajském žaltáři, jež je přejato ve zkomolené podobě ze středořeckého *ἐρυσίβη* ‘obilná rez’; v tomto případě se někdy uvažuje o možné kontaminaci s církevněslovanským *eresь* ‘hereze, kacířství’ s předpokládaným sémantickým posunem *‘blud’ → ‘něco odporného, zlého’. Při výkladu staroslověnských a církevněslovanských slov je třeba počítat i s písařskými chybami, protože jinak bychom nemohli například vysvětlit, že substantivum *filik’ija* ‘herecká skupina’ bylo patrně přejato ze středořeckého *θυμελικός* (písařskou chybou vypadlo -με-), substantizovaného adjektiva odvozeného od řeckého *θυμέλη* ‘divadlo’. Díky nevelké skupince staroslověnských slov, u nichž se předpokládá protobulharský původ,¹² se hledají východiska v jazycích turkotatarských; v těchto případech se ovšem autoři musí spoléhat zpravidla na výsledky zkoumání turkologů.

Exhaustní versus srozumitelný

¹² K protobulharismům ve staroslověnině viz Janyšková 2020.

Nejistota panuje v otázce, zda je nutné uvádění všech existujících výkladů slova, tedy nakolik je třeba věnovat pozornost na první pohled nepřijatelným či dokonce obskurním etymologickým výkladům. Autor hesla je totiž limitován nejen prostorem ve slovníku, ale i časem, který může věnovat zpracování jednotlivých hesel. Autoři *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* tuto otázku řeší tak, že málo pravděpodobné etymologie uvádějí, jak již bylo výše zmíněno, na samém konci hesla ve zvláštním petitovém odstavci, výklady zcela pochybné či přesvědčivě překonané neuvádějí zpravidla vůbec. Citlivě je třeba také vybírat relevantní literaturu. Velmi jednoduché by bylo „nahrnout“ do hesla řadu bibliografických údajů týkajících se více či méně dané problematiky; pracné, ovšem jediné možné je uvádět pouze tu literaturu, která je pro heslo zásadní nebo která existující výklad doplňuje, opravuje či hodnotí. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* není v žádném případě nějakou databází zahrnující veškerou existující literaturu k jednotlivým heslům.

Jednotlivec versus tým

Rozsáhlé vědecké etymologické slovníky jsou v současné době zpravidla týmovou záležitostí, i když existují výjimky jako v případě vynikajícího Anikinova ruského etymologického slovníku (Аникин 2007), který by měl dosáhnout 30 svazků. U slovníku vytvářeného více autory se jako jisté negativum projevuje to, že hesla, byť jsou zpracovávána podle předem stanovených pravidel, nejsou a ani nemohou být jednotná. Každé heslo nese pečeť jeho autora, a to ve smyslu kladném i záporném. Nejde jen o to, uvést přehledně utříděný a ověřený jazykový materiál, ale také podat jasný, přehledný a srozumitelný výklad obohacený pokud možno o doplňující a vysvětlující mimojazyková fakta (například s využitím metody „Wörter und Sachen“). V obou případech tak záleží vedle nezbytné erudice na přístupu každého autora hesla. Důležitým korektivem autorských hesel mohou být připomínky hlavního redaktora slovníku a redakčního kruhu, který tvoří vedle interních členů týmu i externí redaktori.

Ať je vědecký etymologický slovník výsledkem práce týmu či jednotlivce, vždy je limitujícím faktorem čas. Současná doba nepřeje „generačním“ projektům, neboť vyžaduje hlavně rychlé výstupy, což ovšem nekoresponduje s náročností etymologické práce. Zásadní roli vždy má instituce, která projekt etymologického slovníku zastřešuje a která by měla mít eminentní zájem i na jeho dokončení.

Proměnlivost podoby hesel

Vícesvazkové etymologické slovníky, které vznikají a které jsou vydávány během několika let či dokonce během několika desetiletí, nezachovávají striktně původní podobu hesel. Srovnáme-li první sešit *Etymologického slov-*

níku jazyka staroslověnského z roku 1989 se sešitem devatenáctým z roku 2018, pak musíme konstatovat, že rozdíly mezi nimi jsou markantní. Nejde jen o to, že rozsah hesel narůstal, důležitější je to, že hesla v dalších sešitech jsou propracovanější, navzájem provázanější, větší prostor zaujímá i popis jevů mimojazykových, reálií aj. Podobné rozdíly nacházíme ovšem i v jiných rozsáhlejších etymologických lexikografických dílech. Vysvětlení je celá řada. V našem případě tým tvořili jak odborníci s mnohaletou praxí v etymologii, tak i pracovníci začínající, kteří se do obtížného oboru, jakým etymologie bezesporu je, teprve začovali; v potaz je třeba brát také postupnou obměnu pracovního kolektivu. Řada odborných knih, zejména etymologických slovníků, které máme nyní k dispozici, v osmdesátých letech minulého století, kdy se hesla *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* začala připravovat, neexistovala. Jako příklad je možno uvést několik důležitých etymologických slovníků některých indoevropských jazyků: *Alllitausches etymologisches Wörterbuch* (2015), *Русский этимологический словарь* (АНИКИН 2007), *Etymological Dictionary of Greek* (Beekes 2010), *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* (1998, 2001), *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon* (Martirosyan 2010), *Etymological Dictionary of Proto-Celtic* (Matasović 2009), *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (Smoczyński 2007) a řada dalších.

Během přípravy a vydávání sešitů *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* bylo nutno sledovat novou produkci nářečních slovníků jednotlivých slovanských jazyků; je však pravda, že jejich využití je v heslech nerovnoměrné. Míra uvádění nářečních slov z jednotlivých slovanských jazyků v heslech záleží na tom, zda je slovanská rodina materiálově dobře doložená či ne. Nářeční slova se uvádějí zejména tehdy, mohou-li nějak osvětlit sémantický či slovotvorný vývoj staroslověnského slova nebo jsou-li jinak přínosné pro etymologický výklad.

Rejstříky

Dvacátý sešit *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* bude obsahovat, jak již bylo výše uvedeno, rejstříky všech slov vyskytujících se v jeho jednotlivých sešitech. Příprava těchto rejstříků, která je odborně i časově velmi náročná, odhaluje různé chyby ve tvarech slov uvedených v textu slovníku, překlepy, nejednotnost při zápisu stejných lexémů a jiné nedostatky slovníku, na jehož vzniku se podílelo několik generací jazykovědců. Nejnapadnější je například různý zápis indoevropských kořenů, srovnáme-li rekonstrukce ze slovníku *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Pokorny 1959–1969) a rekonstrukce uvedené v díle *Lexikon der indogermanischen Verben* (1998, 2001) – ty spočívají výhradně na laryngální teorii. Problémů se

ovšem objevuje celá řada a v současné době je s větším či menším úspěchem řešíme.

12. Vize

Naším cílem je zpřístupnit *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* na internetu a tím rozšířit jeho využití v celosvětovém měřítku. V ideálním případě se nabízí i možnost jeho propojení s hesly *Slovníku jazyka staroslověnského*, jehož digitalizace je v současné době řešena ve Slovanském ústavu Akademie věd české republiky v Praze v rámci projektu GORAZD.¹³ Naplnění těchto vizí ovšem závisí na financích, na úspěšnosti podávaných projektů a na ochotě mateřského Ústavu pro jazyk český a Slovanského ústavu investovat finanční prostředky do digitalizace rozsáhlého vědeckého etymologického slovníku nejstaršího slovanského spisovného jazyka, svého druhu jediného na světě.

Literatura

- Altlitauisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–3. Unter der Leitung von Wolfgang Hock. Hamburg: Baar, 2015.
- Beekes, Robert. *Etymological Dictionary of Greek*. Vol. 1–2. Leiden – Boston: Brill, 2010.
- Berneker, Erich. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1908–1913.
- Boček, Vít. „Poznámka k pojmu expanze v etymologické lexikografii“. In: Vít Boček, Bohumil Vykypěl (eds.). *SOPHIA SLAVICA. Sborník prací věnovaných PhDr. Žofii Šarapatkové k osmdesátým narozeninám*. Brno: Tribun EU 2014, 25–31.
- Boček, Vít. „Poznámky k struktuře etymologického slovníku obecně a k věcně řazenému etymologickému slovníku zvláště“. In: Vít Boček, Bohumil Vykypěl (eds.). *Teorie a praxe české etymologické lexikografie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2019, 13–21.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Seš. 1–19–. Eva Havlová, Adolf Erhart, Ilona Janyšková (red.). Praha: Academia 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–.
- Havlová, Eva. „Slovanská etymologie a homonymie“. *Slavia* 63, 1994, 141–148.
- Havlová, Eva. „Homonyma v staroslověnině“. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity A* 45, 1997, 31–39.
- Janyšková, Ilona. „История этимологического исследования старославянского языка“. In: Ilona Janyšková, Helena Karlíková (eds.). *Etymological Research into Old Church Slavonic*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2015, 171–182.
- Janyšková, Ilona. „Etymologický slovník jazyka staroslověnského“. In: František Čajka, Marcel Černý (eds.). *Slovník jazyka staroslověnského: historie, osobnosti a perspektivy*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2016, 139–155.

¹³ GORAZD: *Digitální portál staroslověnině* [online]. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2020. Dostupné z: <http://gorazd.org/gulliver>.

- Janyšková, Ilona. „Протобългаризми в старославянском языке“. In: Harald Bichlmeier, Ondřej Šeřík, Roman Sukač (Hrsg.). *Etymologus. Festschrift for Václav Blažek*. Hamburg: Baar-Verlag 2020, 215–231.
- Králik, Ľubor. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda 2015.
- Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*. Unter Leitung von Helmut Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1998.
- Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*. 2., erweiterte and verbesserte Auflage bearbeitet von Martin Kümmel und Helmut Rix. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- Martirosyan, Hrach K. *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill, 2010.
- Matasović, Ranko. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden – Boston: Brill, 2009.
- Matzenauer, Anton. „Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu“. *Listy filologické a pedagogické* 8, 1881, 161–208.
- Miklosich, Franz. *Radices linguae Slovenicae veteris dialecti*. Lipsiae: Libraria Weidmannia, 1845.
- Miklosich, Franz. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Vindobonae: Guilelmus Braumüller, 1862–1865.
- Miklosich, Franz. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1886.
- Pleteršnik, Maks. *Slovensko-nemški slovar*. 1–2. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894–1895.
- Pokorny, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–2. Bern – München: Francke Verlag, 1959–1969.
- Sadnik, Linda, Rudolf Aitzetmüller. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1955.
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Sv. 1–4. Josef Kurz, Zoe Hauptová (red.). Praha: Academia, Euroslavica, 1966–1997. *Addenda et corrigenda*. Sv. 5. Zoe Hauptová, Václav Konzal, Štefan Pilát (red.). Praha: Euroslavica, Slovanský ústav AV ČR, 2016.
- Smoczyński, Wojciech. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego, 2007.

*

- Аникин, Александр Е. *Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии*. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998.
- Аникин, Александр Е. *Русский этимологический словарь*. 1–. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2007–.
- Етимолошки речник српског језика*. Књ. 1–. Александар Лома (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 1–. Олег Н. Трубочев, Анатолий Ф. Журавлев, Жанна Ж. Варбот (ред.). Москва: Наука, 1974–.

Iлона JANYŠKOVÁ

PITFALLS OF CREATING AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY

S u m m a r y

This article deals with the issues of creating a scientific etymological dictionary, based on experience from the preparation of the *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*, and explains some complex situations that authors of etymological lexicographic works must consider. Specifically, it comments on the scope of the processed lexicon, the issue of nesting, the structure of entries, and deals with the issues of historical retrospective, risks arising from working on long-term projects, the pitfalls of teamwork, etc.

Keywords: linguistics, Slavonic studies, etymology, etymological dictionary, *Etymological Dictionary of the Old Church Slavonic Language*.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 545–559

UDK: 81'374

COBISS.SR-ID: 54930953

Марија Д. ВУЧКОВИЋ
Институт за српски језик САНУ
marija.vuckovic@isj.sanu.ac.rs

О КОРИСНИЦИМА ЕТИМОЛОШКИХ РЕЧНИКА И ЕТИМОЛОШКИМ РЕЧНИЦИМА С КОРИСНИЧКОГ АСПЕКТА*

У овом прилогу разматрају се циљне групе и компетенција корисника етимолошких речника, типологије етимолошких речника засноване на профилу корисника, утицај корисничког профила на структурне елементе етимолошког речника као и шта може понудити етимолошка лексикографија на вебу с корисничког аспекта. Поред тога, указује се на неке концепте теоријске лексикографије који могу бити од користи приликом прилагођавања етимолошких речника корисницима.

Кључне речи: етимолошка лексикографија, етимолошки речници, корисници, корисничка компетенција, типологија етимолошких речника, електронска лексикографија.

1. Увод

Мада има традицију, теоријска етимолошка лексикографија није развијена као друге области теоријске лексикографије. Будући да су им многи аспекти проучавања заједнички, етимолошка металексикографија се ослања на достигнућа развијенијих грана теоријске лексикографије (уп. Вошек 2019). С друге стране, постоје теме које су релевантне само за етимолошку лексикографију. Савремену теоријску етимолошку лексикографију одликује усмереност ка проучавању, критичком

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14/200174 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

преиспитивању и реафирмацији наслеђа, тј. појмова и модела изложених у ранијим радовима (уп. id. 2016). Питање везано за кориснике речника и речнике с корисничког аспекта спада у репертоар општих тема, својствених различитим гранама лексикографије како практичне тако и теоријске, али су неки аспекти тог питања специфични за одређене лексикографске гране.

2. Циљне групе и компетенција корисника етимолошких речника

Корисници речника, њихове потребе и вештине, имају главну улогу у процесу планирања речника (Atkins & Rundell 2008: 17, 23–24). При томе треба имати у виду не само ко ће користити речник (нпр. одрасли, ученици или деца, изворни говорници или они који уче језик, лаици или стручњаци) већ и у које сврхе (нпр. тумачење непознатих речи, учење језика, превођење итд.)¹ и какве ће компетенције (нпр. језичке, лингвистичке, лексикографске итд.) унети у ту активност (id. 28–29).

Један од критеријума за класификацију речника односи се на кориснике и њихове вештине, те се, према њему, речници могу класификовати на оне намењене лингвистима и другим језичким стручњацима, писменим одраслима, ученицима, млађој деци и онима који уче језик (id. 25). Уколико се пође од наведене типологије, могу се издвојити три категорије корисника етимолошких речника: лингвисти и други стручњаци, лаици, тј. писмене одрасле особе и ученици.

Етимолошки речници могу бити намењени примарно лингвистима, пре свега историчарима језика. На пример, етимолошки речници мртвих језика обично настају са озбиљним, професионалним намерама (Malkiel 1976: 79).² Тако је *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (ESJS) намењен првенствено историчарима језика, стручњацима за старословенски језик, славистима и индоевропеистима, могу га користити и студенти филолошких специјалности, а поред тога, и етнологи, историчари и културолози могу у њему наћи корисне информације (Janušková 2012: 75). Ауторима речника овог типа често се постављају максималистички захтеви, на пример, у погледу обухвата грађе (Варбот 1997: 643; Трубачев 2004: 201–202) или исцрпности етимолошке дискусије (Lieberman 2002: 205, 208).

¹ Поред помоћи у решавању проблема везаних за разумевање, писање или превод текстова, речници могу пружати опште и енциклопедијске информације или специјализоване информације о некој теми или области, дакле њихове функције могу бити усмерене на комуникацију или на сазнање (Nielsen 2008: 179–180). Етимолошки речници спадају у овај други тип речника.

² Наравно, и етимолошки речници живих језика могу бити писани првенствено за стручну јавност.

Неки етимолошки речници намењени су, пре свега, нестручној, широкој читалачкој публици. Пример таквог речника је *Этимологический словарь русского языка* (Крылов 2005), чији је циљ да, без научних претензија, пружи основну представу о пореклу и развоју најуобичајенијих речи руског језика (id. 8). Ову групу корисника обично занима порекло езготичних или жаргонских речи и антропонима (Lieberman 2010: 50). Они одговоре чешће налазе, бирајући лакши и јефтинији начин, на интернету или у другим типовима речника који садрже и етимолошке информације³ него у етимолошким речницима (id. 57).

Постоје етимолошки речници чија је основна циљна група школска популација. Такав је, на пример, *Этимологический словарь русского языка для школьников* (Карантиров 2001) који је намењен ученицима и уопште лаицима. У овом речнику обухват грађе је прилагођен основној циљној групи у том смислу што се у њему тумачи порекло речи које улазе у лексички минимум ученика.

Гледано у историјској перспективи, дошло је до промене везане за читаоце етимолошких речника, што се одразило на статус ових речника некад и сад. Они су раније били врста статусног симбола у вишим друштвеним круговима, док данас занимају углавном узак круг историјских лингвиста и њихов тираж већим делом заврши у библиотекама (Lieberman 2010: 50). Генерално узев, речници су временом, бар у најразвијенијим друштвима, постали приступачни већини људи (Tarp & Gouws 2020: 471–472), што није случај са етимолошким речницима, чији се социјални статус, видели смо, мењао, али који никад нису имали широку читалачку базу.⁴

У етимолошкој металексикографији се указује на различито лингвистичко предзнање потребно за коришћење општих (једнојезичних или дво-/вишејезичних) и етимолошких речника (Lieberman 2002: 199). Да би употребљавали први тип речника, корисницима је довољно знање о основним граматичким категоријама. Поред тога, тенденција да овакви речници буду што приступачнији корисницима (Atkins & Rundell 2008: 21–22; Tarp & Gouws 2020) учинила је да се очекивања у вези са њиховим предзнањем смање. С друге стране, лаицима су слабо познати појмови и чињенице којима баратају етимолошки лексикографи, те ће се само уско специјализовани стручњаци сасвим снаћи у обиљу наведених облика и аргументацији тумачења порекла речи у одредницама етимолошких речника.

³ О етимолошким информацијама у српским описним речницима в. Влајић-Поповић 2014.

⁴ Начелно, савремени речници имају ширу читалачку базу, али су зато подложни великом комерцијалном притиску, док се историјски речници повезују са академизмом и конзервативизмом и стога сматрају престижнијим (Durkin 2016: 2–3).

Могу се издвојити три приступа овом проблему, при чему прва два пребацују одговорност на кориснике, а трећи на лексикографе. Први приступ заступа Либерман који сматра да је етимолошки речник за свакога утопија јер захтева од корисника да располажу знањима која не нуди просечно образовање, те да, према томе, та врста речника треба да буде писана првенствено за стручњаке (Lieberman 2002: 199; id. 2010: 51, 54). Други приступ је да треба обучити кориснике за консултовање етимолошких речника, на пример помоћу кратког курса етимологије у школи (Stachowski 2015: 274) или помоћу увода или глосара у речнику у којима се објашњавају основни појмови, али је питање, међутим, хоће ли просечан корисник имати времена и воље да то чита и тумачи (Lieberman 2010: 51–52). Прва опција, курс етимологије, још је мање реална, бар на нижим нивоима образовања. Трећи приступ подразумева да, у складу са поменути тенденцијама у лексикографији, лексикографи преузму одговорност и прилагоде популарне етимолошке речнике предзнању корисника (уп. Stachowski 2015: 274).

С друге стране, када је реч о овом трећем приступу, са више страна долази опомена да етимолошка лексикографија, и кад има у виду потребе широке читалачке публике, треба да буде чврсто утемељена у науци.⁵ Дакле, неопходан је један уравнотежени приступ који води рачуна како о потребама и предзнању корисника тако и о научној релевантности речника.

⁵ О томе в. следећа два цитата: „Фактически есть только о д н а этимология, а не две – одна для учащейся молодежи, а другая для специалистов. Похоже, что с той поры эту истину стали забывать. Только таким образом можно объяснить себе появление целого ряда этимологических словарей русского языка, выпущенных за последние десятилетия специально для школы, которые вряд ли продвигают дальше этимологическую науку, да и для учащихся и для учителей не столь полезны, как это имелось в виду, потому что популяризация – дело не только трудное, но и нуждающееся в особо прочной научной основе и особенно точном знании фактов. Популяризация полунауки, разумеется, не оправдывается ни педагогически, ни с точки зрения ответственности перед широкими кругами читателей“ (Трубачев 2004: 368). „What shortcomings I was led to point out in the course of this chapter seem directly related to the fact that even the best educated and most professional ‘etymologically-minded lexicographer’ (Malkiel 1976: 7) is constantly under some cultural pressure to reach out to the (supposed) needs of the non-specialist by answering (supposedly naive) questions about the origin and history of ‘words’. This of course sidetracks the etymologist from the real goal of presenting in a dictionary, that is, in a semi-formalized form, results from advanced etymological research. I would thus advocate a firm anchoring of etymological lexicographical work in linguistics – in science (as opposed to culture). In my opinion, this would also have benefits for the general public, as popularization often means reformulating naive questions in order to answer them in a more pertinent way“ (Buchi 2016: 349).

3. Типологије етимолошких речника засноване на корисничком профилу

Постоји више типологија етимолошких речника заснованих на корисничком профилу и оне се разликују по степену сложености. Најбазичнија је она која дели речнике на научне, намењене стручњацима, и популарне, намењене општој публици (Варбот 1997: 643).

Проширена варијанта ове типологије, поред популарних речника (чији је циљ да дају јасну и сажету информацију о пореклу речи) и научних (који настоје да допринесу развоју етимологије пружањем нових етимологија или критичке етимолошке анализе са релевантном литературом), наводи и трећи тип речника који се налазе између ова два основна типа и који су намењени и стручњацима и лаицима (Havlová 2012: 43–45; Karlíková 2017).⁶

Стаховски (Stachowski 2015) предлаже типологију засновану на укрштању два критеријума. То су ниво стручности и ауторов однос према старијој етимолошкој литератури.⁷ Ниво стручности одређују ауторове личне преференце и, додала бих, компетенција, његова представа о будућем кориснику и чињеница да ли постоје други етимолошки речници датог језика.⁸ По тој типологији, популарни речници, где спадају и школски, могу бити монодички, који наводе само једно тумачење, и полилитички, који помињу и друга тумачења и(ли) библиографске изворе. Научни речници могу такође бити монодички, полилитички, али и аналитички, са највишим нивоом научне обраде етимологија, и исцрпни, који детаљно дискутују сва постојећа етимолошка тумачења целокупне лексике.⁹ Према Стаховском, идеално би било када би за сваки језик

⁶ Хавлова указује на скаларни карактер ове типологије пошто етимолошки речници на основу својих карактеристика заузимају различито место дуж скале научни–популарни (Havlová 2012: 43–44).

⁷ Стаховски полази од Либерманове поделе на аналитичке речнике који садрже исцрпну дискусију постојећих тумачења речи и догматске који не наводе и не разматрају старије интерпретације (Lieberman 2010: 59–60) и сматра да различит степен аналитичности и негативне асоцијације повезане са термином *догматски* намећу потребу за другачијом таксономијом и терминима (Stachowski 2015: 271–272).

⁸ Стаховски у вези с последњим чиниоцем наводи пример првог етимолошког речника кипарског турског који, што се тиче нивоа стручности, настоји да постигне компромис како би могао бити намењен свакој образованој особи и стручњацима различитих профила (Stachowski 2015: 275).

⁹ Стаховски је свестан да је један од разлога за редуковање дискусије у етимолошким речницима ограничење расположивог простора и стога предлаже коришћење скраћеница за дугачке етимолошке фразе попут „a.o.o. = ‘and other occurrences’, c.i.a.p.a.l. = ‘common in all periods and languages’, s.i.m.m.l. = ‘survives in most modern languages’“ (Stachowski 2015: 277). Међутим, ако се узме у обзир корисничка перспектива, може се претпоставити

постојала бар три етимолошка речника: популарни монодички и два научна – полилитички и аналитички (id. 280).

Малкилова типологија етимолошких речника има у основи осам параметара. Биће поменут најпре последњи од њих, карактер речника, који одређују ауторова намера и ниво тона (Malkiel 1976: 7–8, 78–81). Полазећи од ауторове намере, Малкил дели речнике на оне који су научно објективни, на тенденциозне радове мотивисане политичким предрасудама или интелектуалним заблудама и на дела забавног карактера (id. 7–8). У зависности од специфичног карактера одређеног ауторовом намером речници имају различите категорије читалаца. Тон је такође чинилац који је повезан са корисницима речника. Малкил напомиње да, и када је приручник непобитно озбиљан, његов тон може варирати од отворено ерудитског, преко научног, али генерално приступачног до намерно разблаженог за популарне кругове (id. 8).

Ако се планира израда различитих речника за различите категорије корисника, поставља се питање приоритета и оптималног редоследа. Обично након ученог речника великог обима следи краће издање прилагођено потребама лаика (Stachowski 2015: 274).¹⁰ Понекад оба ова издања потичу из пера истог аутора (Malkiel 1976: 79). Има и обрнутих случајева, када је популарно или сведено издање прелиминарна верзија свеобухватног речника (id. 13; Stachowski 2015: 274).¹¹ Први редослед, уколико је у датим условима изводљив, сматра се у литератури оптималним, како би и популарно издање било чврсто научно фундирано (уп. Liberman 2010: 54; Stachowski 2015: 274).

Како настаје тип комбинованог речника? Научно-популарни речник може бити резултат компромиса, јер претходно помињана идеална ситуација о бар три различита етимолошка речника једног језика често није реална, те се приступа изради само једног речника који треба да задовољи потребе различитих категорија читалаца. Или, иако није једини етимолошки речник, може бити планиран као комбиновани из комерцијалних разлога – да би се допрло до што шире читалачке публике. Даље, може настати услед промене концепције током израде: на пример, *Приручни етимолошки речник српског језика* (ПЕРСЈ) првобит-

да би таква пракса била велико оптерећење за свакога сем за оне стручњаке који би се редовним коришћењем речника добро упознали са овом врстом скраћеница.

¹⁰ На пример, када се израда научног етимолошког речника словеначког језика (Bezljaj 1976–2007) ближила крају, један од његових аутора је направио популарнији приручник (Snoj 1997).

¹¹ Приликом планирања етимолошког речника словачког језика одлучено је, након процене тадашњих могућности, да се најпре приступи изради једнотомног популарног приручника који би у будућности могао да послужи као полазна тачка за припрему обимнијег речника (Králík 2008: 187; Králík 2015: 11–12).

но је осмишљен као популарни, наспрам раније започетог свеобухватног *Етимолошког речника српског језика* (ЕРСЈ), а онда је током рада донета одлука да се повећа ниво научне обраде како би се олакшала и убрзала израда ЕРСЈ (Бјелетић, Влајић-Поповић 2013: 172, 176).

4. Кориснички профил и речничка структура

Предмет разматрања у овом делу рада биће утицај корисничког профила на структуру и на поједине структурне елементе етимолошког речника. Приликом описивања најзначајнијих аспеката тог утицаја послужићу се параметрима на којима је Малкил (Malkiel 1976) базирао своју типологију етимолошких речника.¹² Треба нагласити да наведене структурне особине и елементи обично, али не без изузетака, карактеришу научне односно популарне речнике. Поред тога, речници могу комбиновати одлике и једног и другог типа речника и у зависности од карактера те комбинације позиционирају се на различитим местима на скали између популарног и научног.

Први параметар је смер етимолошке анализе (Malkiel 1976: 2, 25–27). Популарни речници су ретроспективни, то јест иду од савременог стања ка ранијим фазама језичког развоја, уп. нпр. Snoj 2016, Крылов 2005, док научни речници могу бити такође ретроспективни, уп. нпр. Bezlaј 1976–2007, ЕРСЈ, али и проспективни, са обрнутим смером анализе, уп. нпр. FEW,¹³ или комбиновани, уколико је полазна тачка одређени период, а разматрања обухватају етапе језичког развоја које се на временској оси налазе пре и после датог периода, уп. нпр. SP¹⁴ (Havlová 2012: 44; уп. и Malkiel 1976: 25).

Други параметар је домет етимолошког речника (Malkiel 1976: 2–3, 28–35). Популарни речници су фокусирани на један језик и у аргументацију укључују мањи број језика,¹⁵ док научни речници могу

¹² Напомињем да се овде не разматрају сви параметри које је Малкил установио, као и да се редослед наведених параметара разликује од оног у Малкиловој студији.

¹³ У овом речнику насловне речи су етимони.

¹⁴ У поменутом речнику, иза прасловенске насловне речи следе најпре словенске континуанте, а затим тумачење дубљег порекла.

¹⁵ Нпр. ERHJ обично наводи за прасловенске реконструкције по једну континуанту из сваке од трију грана словенских језика, најчешће из словеначког, руског и пољског (ERHJ X), у Снојевом словеначком етимолошком речнику наводе се паралеле из старословенског или црквенословенског, хрватског, српског, руског и чешког (Snoj 2016: 8), док словачки етимолошки речник не доноси словенске паралеле (Králík 2008: 192). У вези са мањим бројем језика у аргументацији етимолошког тумачења у популарним језицима треба поменути да Стаховски поставља питање смисла навођења паралела из готског, латинског, литавског, летонског и санскрита у школском етимолошком речнику пољског језика, када је чак и латински мало познат данашњој генерацији ученика (Stachowski 2015: 274).

имати у средишту пажње не само један већ и више сродних језика, уп. нпр. REW, и оперишу већим бројем језика у аргументацији¹⁶ (уп. Бјелетић, Влајић-Поповић 2013: 176).

Трећи параметар је опсег етимолошког речника (Malkiel 1976: 7, 73–78). Популарни речници су обично ограничени на лексику књижевног језика, док научни речници покривају шири опсег лексике, те укључују и дијалектизме и речи из старијег периода језичког развоја,¹⁷ или примењују друге критеријуме селекције, на пример, према врстама речи, уп. нпр. LIV (Варбот 1997: 643; Havlová 2012: 44; Králík 2008: 188).

Четврти параметар је организација грађе (Malkiel 1976: 3–4, 35–41). За популарне речнике је карактеристична атомизација лексичких породица јер многе формално-семантичке везе унутар њих лаицима нису довољно јасне, док се у научним речницима грађа често групише у породице речи (Bezljaj 1976–2007, 1: VIII; Havlová 2012: 44).¹⁸ У популарним приручницима грађа се излаже по алфабетском принципу, док у научним лексикографским делима распоред, поред алфабетског, може бити и тематски, уп. нпр. Militarev & Kogan 2000– (Havlová 2012: 44; уп. Воček 2019). У речницима намењеним широкој публици користи се мања типографска диференцијација (симболи, фонтови) у односу на речнике писане првенствено за стручну јавност, јер таква диференцијација изискује додатна објашњења и лаицима може отежати рецепцију текста.

Пети параметар је структура одреднице (Malkiel 1976: 4–5, 41–65). Начелно, популарни приступ се одликује мањом формализацијом структуре одреднице у поређењу са научним приступом (id. 42–44). Њега такође карактерише сведенија аргументација изнетог тумачења и оскуднија дискусија или њено одсуство, уколико реч нема општеприхваћену етимологију (Варбот 1997: 643). С друге стране, исцрпна аргументација и дискусија важна су одлика научних речника (ibid.; Havlová 2012: 44).¹⁹

¹⁶ У ЕРСЈ се за речи чији је етимон прасловенски реконструкт обавезно наводе паралеле, ако су посведочене, из старословенског или црквенословенског, македонског, бугарског, словеначког, словачког, чешког, горњолужичког, доњолужичког, пољског, руског, украјинског и белоруског, а опционо и из кашупског, словињског и полапског.

¹⁷ Тако се научно-популарни ПЕРСЈ фокусира на основни лексички фонд савременог српског језика (што одговара његовој популарној компоненти), док ЕРСЈ, који је намењен првенствено стручној јавности, одликује широк захват у књижевни језик и дијалекте (Петровић, Вучковић 2018: 245–246). Снојев етимолошки речник обрађује централну лексику савременог словеначког књижевног језика (Snoj 2016: 6), док Безлајев речник разматра и дијалекатску и историјску грађу (Bezljaj 1976–2007).

¹⁸ Треба напоменути да има различитих ставова у вези са овим питањем (в. Варбот 1997: 642–643; Петровић, Вучковић 2018: 247–248, 254).

¹⁹ Ипак, постоје и изузеци, а Стаховски сматра да су научни монодички речници најпроблематичнији тип у његовој типологији зато што се читаоцима не даје никакав наговештај да ауторово тумачење, чак и кад је упитно, није једино постојеће или није

Темељна анализа грађе и преиспитивање досадашњих решења може резултирати и научно утемељеним новим етимологијама у научним речницима (уп. Navlová 2012: 44; Бјелетић, Влајић-Поповић 2013: 176), док популарни речници обично немају амбиције да доносе нове научне увиде (уп. Крылов 2005: 8).²⁰ Научне речнике карактерише већа спецификација цитираних облика у погледу убикације, датирања, извора, стилског обележја и сл.,²¹ а референце се обично наводе унутар одреднице, непосредно иза цитираног податка (уп. Considine 2013: 158; Stachowski 2015: 276, нап. 9; Петровић, Вучковић 2018: 255). У популарним приручницима спецификација облика је минимална, а референци нема или су најосновније референце дате збирно на крају одреднице²² (Варбот 1997: 643; Considine 2013: 158; Петровић, Вучковић 2018: 255). У њима је израженија транслитерација и транскрипција других писама у односу на научне речнике који могу задржати и нека оригинална писма.²³ Поред тога, они понекад садрже, у поређењу са научним речницима, више ванлингвистичких података који би могли бити занимљиви лаицима (в. Malkiel 1976: 42, 58; Бјелетић, Влајић-Поповић 2013: 176; Králik 2008: 193; id. 2015: 19).

Шести параметар је ширина етимолошког речника и он се првенствено тиче речничких текстова ван одреднице, као што су предговор, списак скраћеница, литература, регистри, додаци и сл. (Malkiel 1976: 5–7, 66–73). У популарним речницима даје се основна литература или је нема уопште (Варбот 1997: 643; Stachowski 2015: 272, 274). Они обично немају регистре или су регистри базични, а поједини садрже

општеприхваћено (Stachowski 2015: 279). Наиме, од речника који у погледу осталих одлика има научни карактер очекује се да да објективну и целовиту слику о пореклу разматране речи.

²⁰ ERHJ, на пример, комбинује особине оба типа речника јер доноси неке нове етимологије, али не образлаже детаљно аргументе за поједина етимолошка решења или против њих нити полемиче с ауторима одбачених етимологија (ERHJ XII). Слично томе, иако етимолошка тумачења у Снојевом словеначком етимолошком речнику прати сведена аргументација и документација, а у случају речи спорног порекла, наводе се само два, највише три вероватнија тумачења, он није лишен научних амбиција у вези са предлагањем нових етимологија (Snoj 2016: 6, 7).

²¹ Детаљније о спецификацији облика у етимолошким речницима в. Malkiel 1976: 51–54.

²² Као пример наводимо ERHJ у коме се на крају одреднице наводи само најважнија литература (ERHJ XII) и словачки етимолошки речник где се не наводе референце уз одреднице, већ само збирна литература у уводном делу речника (Králik 2008: 193).

²³ Нпр., у Снојевом словеначком етимолошком речнику користи се само латинично писмо (Snoj 2016: 9), док је у Безлајевом у употреби и алфавет (Bezljaj 1976–2007).

гласар термина за лаике или увод са тумачењем основних етимолошких појмова²⁴ (Stachowski 2015: 278). С друге стране, научни речници доносе опширну литературу (Варбот 1997: 643; Havlová 2012: 44), детаљне регистре,²⁵ а увод или додаци садрже информације релевантне за стручњаке (уп. Stachowski 2015: 275, 276).

5. Етимолошка лексикографија на вебу с корисничког аспекта

Пре неколико година је написано да: „[e]ven today, etymological dictionaries are mostly published on paper, and usually in prestigious (and costly) premium editions. This adds to their respectability and durability, but limits available space...” (Buchí 2016: 345). Доскорашња оријентисаност етимолошких речника на штампана издања ограничавала је не само расположиви простор већ и доступност широј читалачкој публици која, како је већ речено, своју радозналост у вези са пореклом речи лакше и брже задовољава на интернету или у другим типовима речника који садрже и сажете етимолошке информације него у етимолошким речницима. Будући да се ситуација мења и да су и етимолошки речници све присутнији у електронској форми,²⁶ ваља се осврнути на то шта може понудити етимолошка лексикографија на вебу²⁷ с корисничког аспекта. Ствари о којима ће бити речи нису специфичне само за етимолошку лексикографију већ важе и за остале гране лексикографије.

Што се тиче управо помињане доступности, с обзиром на то да све већи део опште популације има приступ интернету, етимолошки речници ће посредством веб платформе коначно постати приступачни и широј јавности. Већа формализација, која је нужна приликом формирања базе података и моделирања одреднице, довешће, уколико се води рачуна о потребама и компетенцијама корисника, до последније, јасније

²⁴ Криловљев речник садржи такав увод у оквиру кога се објашњавају појмови попут *народна етимологија*, *калк*, *йозајмљивање*, *стипарословенски*, *гојски*, *лајински* итд. (Крылов 2005: 3–8). У Снојевом речнику постоји издвојен гласар стручних израза као што су *реч*, *фонема*, *контракција*, *рефлекс*, *дифтонгизација* итд. (Snoj 2016: 22–24).

²⁵ Снојев приручник садржи регистар словеначких речи (Snoj 2016: 901–1051), док Безлајев речник има регистре речи разврстаних у 130 група према језицима или језичким породицама (Bezljaj 1976–2007, 5). Детаљније о регистрима у различитим типовима етимолошких речника, како популарним тако и научним, в. Janušková 2018.

²⁶ О различитим типовима речника у електронској форми в. Fuertes-Olivera 2013: 326–334; Kostić-Tomović 2017: 288–295. О моделовању и представљању етимолошких података у дигиталним речницима и лексичким базама в. нпр. Bowers & Romary 2017; Khan 2018; Khan & Bowers 2020 са прегледом раније литературе.

²⁷ Електронски речници обухватају како речнике на различитим носачима података тако и речнике на интернету (уп. Nesi 2016: 585–586; Kostić-Tomović 2017: 173–174). У овом прилогу је у фокусу други тип речника који је, захваљујући широкој доступности паметних мобилних телефона и интернета, постао доминантан.

и прегледније организације и представљања грађе (уп. Ivšić & Bergovec 2012: 207), што ће олакшати коришћење речника и интерпретацију речничких података. Други медијум отвара нове и различите могућности претраге и повезивања података (уп. Pastor & Alcina 2013; Nesi 2016: 582) од чега ће користи имати не само они који речнике употребљавају већ и они који их састављају. Такође, електронска форма пружа могућност да се презентовани садржај прилагоди различитим потребама различитих група корисника у различитим ситуацијама (уп. Fuertes-Olivera 2013: 331–336; Nielsen 2013: 360–372). Са променом медијума повезано је и лакше и брже ажурирање или кориговање података, те на тај начин речници постају поузданији и мање подлежу застаревању (уп. Pastor & Alcina 2013: 100; Buchi 2016: 349; Nesi 2016: 582–584). Треба поменути и мултимедијалност, једну од дистинктивних одлика електронских речника (Pastor & Alcina 2013: 100; Nesi 2016: 580), која не доприноси само атрактивности речничких информација већ и њиховом квалитету и лакшој рецепцији и интерпретацији.

Иако технологија и у домену лексикографије иде ка томе да смањи потребу за људским учешћем, сматра се да за сада технике аутоматског извлачења података нису ефикасне за откривање порекла речи, између осталог, због тога што се у неспецијализованим текстовима срећу непоуздана тумачења заснована на народној етимологији (Nesi 2016: 582). На овом пољу спроводе се, међутим, даља истраживања, уп. Sagot 2017.

6. Како прилагодити етимолошке речнике кориснику

У теоријској лексикографији развијени су концепти који могу помоћи у овом задатку. Један од тих концепата је *цена лексикографске информације*²⁸ (Nielsen 2008) и он се овде помиње зато што узима у обзир неколико чинилаца о којима је претходно било речи.

Цена лексикографске информације се дефинише као напор за који корисник верује или осећа да је повезан са консултовањем речника, како одредница тако и осталих речничких текстова. Подразумева се да је улагање извесног напора неминовно, али је за корисника важан повољан однос између уложеног напора и вредности информација, тј. његова добит од коришћења речника. Цена лексикографске информације може бити двојака. Може се односити на напор повезан са радњама претраге које корисници морају извршити да би дошли до жељених података (Nielsen 2008: 173). У другом случају у питању је напор повезан са процесом корисниковог разумевања и тумачења података у речнику. Он, с једне стране, зависи од корисникових компетенција, а с друге, од начина

²⁸ Енгл. *lexicographical information costs*.

на који су подаци представљени: на пример, висок степен кондензације текста може повећати цену лексикографске информације (ibid.).²⁹

Постоји више узајамно повезаних фактора који утичу на цену лексикографске информације, на пример, корисничка група, њене језичке, лингвистичке и др. компетенције, структура података у одредницама и другим текстовима речника, време потребно за проналажење података, степен кондензације података, дистрибуција података и њихово повезивање (id. 188). Већина тих чинилаца поменута је у овом излагању. Разрада и примена овог и других теоријских концепата могу значајно побољшати сам процес лексикографског посла и његове резултате у разним доменима практичне лексикографије, па и у етимолошкој.

Поред тога, различите врсте емпиријских истраживања која су усмерена на кориснике етимолошких речника, њихове навике, потребе, очекивања и вештине омогућила би етимолошким лексикографима да боље упознају оне за које пишу, што би позитивно утицало како на текући лексикографски посао тако и на планирање нових етимолошких речника.

Литература

- Бјелетић, Марта, Јасна Влајић-Поповић. „Једнотомни етимолошки речник српског језика (методолошки аспект)“. *Зборник Мајице српске за славистику* 83 (2013): 171–180.
- Варбот, Жанна Жановна. „Этимологические словари“. В: *Русский язык. Энциклопедия*. Ю.Н. Караулов (гл. ред.). 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Большая Российская энциклопедия – Дрофа, 1997, 641–643.
- Влајић-Поповић, Јасна. „Етимологија у српским описним речницима“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014, 93–112.
- ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика*. Књ. 1–. Александар Лома (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- Карантиров, С. И. *Этимологический словарь русского языка для школьников*. Москва: Славянский дом книги, 2001.
- Крылов, Григорий Александрович. *Этимологический словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Полиграфуслуги, 2005.
- ПЕРСЈ: *Приручни етимолошки речник српског језика*. Књ. 1–. Александар Лома (ур.) (у припреми).
- Петровић, Снежана, Марија Вучковић. „Етимолошки речници српског језика – од концепције ка методологији“. У: Рајна Драгићевић, Вељко Брборић (ур.). *Српска славистика : колективна монографија, радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта*. Том. 1, *Језик*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018, 245–258.

²⁹ Уп., с тим у вези, нап. 9.

Трубачев, Олег Николаевич. *Труды по этимологии: Слово. История. Культура*. Т. 1. Москва: Языки славянской культуры, 2004.

*

- Atkins, B. T. Sue, Michael Rundell. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Bezljaj, France. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Tom I–V. Ljubljana: Mladinska knjiga (T. I–III) – Založba ZRC (T. IV–V), 1976–2007.
- Boček, Vít. „On tools for the classification and evaluation of (Slavonic) etymological dictionaries“. In: Bohumil Vykypěl, Vít Boček (eds.). *Perspectives of Slavonic Etymology*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, 19–31.
- Boček, Vít. „Poznámky k struktuře etymologického slovníku obecně a k věcně řazenému etymologickému slovníku zvláště.“ V: Bohumil Vykypěl, Vít Boček (ed.). *Teorie a praxe české etymologické lexikografie*. Praha: NLN, 2019, 13–21.
- Bowers, Jack, Laurent Romary. „Deep Encoding of Etymological Information in TEI“. *Journal of the Text Encoding Initiative* 10 (2017) <<http://journals.openedition.org/jtei/1643>>. Приступљено 19. 12. 2020.
- Buchi, Éva. „Etymological Dictionaries“. In: Philip Durkin (ed.). *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 2016, 338–349.
- Considine, John. „Researching Historical Lexicography and Etymology“. In: Howard Jackson (ed.). *The Bloomsbury Companion to Lexicography*. London – New Delhi – New York – Sydney: Bloomsbury, 2013, 148–164.
- Durkin, Philip. „Introduction“. In: Philip Durkin (ed.). *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 2016, 1–4.
- ERHJ: *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. Tom 1–. Ranko Matasović (ur.). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2016–.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Sešit 1–. Eva Havlová, Adolf Erhart, Piona Janyšková (red.) Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–.
- FEW: Wartburg, Walther von. *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Bd. 1–. Bonn: Fritz Klopp etc., 1922–.
- Fuertes-Olivera, Pedro A. „E-lexicography: The Continuing Challenge of Applying New Technology to Dictionary-Making“. In: Howard Jackson (ed.). *The Bloomsbury Companion to Lexicography*. London – New Delhi – New York – Sydney: Bloomsbury, 2013, 323–340.
- Havlová, Eva. „O metodách etymologické praxe“. In: Bohumil Vykypěl, Vít Boček (eds.). *Methods of Etymological Practice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, 9–66.
- Ivšić, Dubravka, Marina Bergovec. „Veliki etimološki rječnik hrvatskoga jezika i računalna struktura njegove natuknice“. *Filologija* 58 (2012): 191–209.
- Janyšková, Piona. „Из опыта работы над «Этимологическим словарем старославянского языка»“. In: Bohumil Vykypěl, Vít Boček (eds.). *Methods of Etymological Practice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, 69–82.

- Janyšková, Ilona. „Rejstříky v etymologických slovnících“. V: Petr Malčík (ed.). *Vesper Slavicus. Sborník k nedožitým devadesátinám prof. Radoslava Večerky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2018, 105–111.
- Karlíková, Helena. „Etymologický slovník“. V: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (ed.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017. < https://www.czechency.org/slovník/ETYMOLOGICKÝ_SLOVNÍK>. Приступљено 6. 10. 2020.
- Khan, Anas Fahad. *Towards the Representation of Etymological Data on the Semantic Web*. *Information* 9/12, 304 (2018) <<https://www.mdpi.com/2078-2489/9/12/304/htm>>. Приступљено 19. 12. 2020.
- Khan, Fahad, Jack Bowers. „Towards a Lexical Standard for the Representation of Etymological Data“. In: Cristina Marras, Marco Passarotti, Greta Franzini, Eleonora Litta (ed.). *Atti del IX Convegno Annuale dell'Associazione per l'Informatica Umanistica e la Cultura Digitale (AIUCD). La svolta inevitabile: sfide e prospettive per l'Informatica Umanistica*. Bologna: Associazione per l'Informatica Umanistica e la Cultura Digitale, 2020, 125–129.
- Kostić-Tomović, Jelena. *Savremena nemačka leksikografija. Nemački i srpsko-nemački rečnici u prvoj polovini 21. veka: tipovi, vrste informacija i upotreba*. Beograd: FOCUS – Forum za interkulturnu komunikaciju, 2017.
- Králik, Ľubor. „Populárno-vedecký etymologický slovník ako žáner etymologickej lexikografie (na príklade slovenčiny)“. V: Peter Žeňuch (ed.). *XIV. medzinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov*. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2008, 183–196.
- Králik, Ľubor. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2015.
- Liberman, Anatoly. „The Length and Breadth of an Entry in an Etymological Dictionary“. In: Henrik Gottlieb, Jens Erik Mogensen, Arne Zettersten (eds.). *Symposium on Lexicography X: Proceedings of the Tenth International Symposium on Lexicography* May 4–6, 2000 at the University of Copenhagen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002, 199–209.
- Liberman, Anatoly. „The genre of the etymological dictionary“. In: Dykstra Anne, Schoonheim Tanneke (eds.). *Proceedings of the XIV Euralex International Congress* (Leeuwarden 6–10 July 2010). Ljouwert: Fryske Akademy, 2010, 47–64.
- LIV. *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Helmut Rix (ed.). 2., erw. und verb. Aufl. Wiesbaden: L. Reichert, 2001.
- Malkiel, Yakov. *Etymological Dictionaries: A Tentative Typology*. Chicago: Chicago University Press, 1976.
- Militarev, Alexander, Leonid Kogan. *Semitic Etymological Dictionary* (Vol. I *Anatomy of Man and Animals*, Vol. II *Animal Names*). Vol. I–. Münster: Ugarit-Verlag, 2000–.
- Nesi, Hilary. „The Demands of Users and the Publishing World: Printed or Online, Free or Paid for?“ In: Philip Durkin (ed.). *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 2016, 579–589.
- Nielsen, Sandro. „The Effect of Lexicographical Information Costs on Dictionary Making and Use“. *Lexikos* 18 (2008): 170–189.

- Nielsen, Sandro. „The Future of Dictionaries, Dictionaries of the Future“. In: Howard Jackson (ed.). *The Bloomsbury Companion to Lexicography*. London – New Delhi – New York – Sydney: Bloomsbury, 2013, 355–372.
- Pastor, Verónica, Amparo Alcina. „Researching the Use of Electronic Dictionaries“. In: Howard Jackson (ed.). *The Bloomsbury Companion to Lexicography*. London – New Delhi – New York – Sydney: Bloomsbury, 2013, 97–147.
- REW: Meyer-Lübke, Wilhelm. *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. 3., vollst. neubearb. Aufl. Heidelberg: Winter, 1935.
- Sagot, Benoît. „Extracting an Etymological Database from Wiktionary“. In: Iztok Kosem, Carole Tiberius, Miloš Jakubiček, Jelena Kallas, Simon Krek, Vít Baisa (eds). *Electronic lexicography in the 21st century. Proceedings of eLex 2017 conference*. Leiden: Lexical Computing CZ s.r.o., 2017, 716–728.
- Snoj, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Snoj, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. 3., e-izd. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 <www.fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar>. Приступљено 15. 12. 2020.
- SP: *Słownik prasłowiański*. Tom 1–. Franciszek Sławski (red.). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974–.
- Stachowski, Marek. „Remarks on the Notions 'Dogmatic' and 'Analytic' in Etymological Lexicography“. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 132 (2015): 271–281.
- Tarp, Sven, Rufus Gouws. „Reference Skills or Human-Centered Design: Towards a New Lexicographical Culture“. *Lexikos* 30 (2020): 470–498.

Marija D. Vučković

ON USERS OF ETYMOLOGICAL DICTIONARIES AND ETYMOLOGICAL DICTIONARIES FROM THE USER PERSPECTIVE

Summary

The following issues are addressed in the paper: the user groups and competence of users of etymological dictionaries, typologies of etymological dictionaries based on the user profile, the influence of the user profile on the structural elements of the etymological dictionary and what web-based etymological lexicography can offer from the user perspective. In addition, some concepts of theoretical lexicography that can be conducive to making etymological dictionaries more user-friendly are pointed out.

Keywords: etymological lexicography, etymological dictionaries, users, user competence, typology of etymological dictionaries, electronic lexicography.

Дијалектологија и дијалекатски речници

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 561–575

UDK: 811.163.41(497.16)373.45

COBISS.SR-ID: 54965513

Миодраг ЈОВАНОВИЋ

ЈЕДАН ОПШТИ ПОГЛЕД НА (ЛЕКСИЧКЕ) РОМАНИЗМЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Израда једног збирног рјечника романизама, уједначеном методологијом обраде лексема, не само у говорима Црногорског приморја, гдје су најприсутнији, већ у цијелој Црној Гори, неодложан је посао. У овом раду указујемо на неке тешкоће на које ће наићи лексикограф – да се ова лексика сакупи, протумачи на прави начин, систематизује и рјечнички представи. Истраживањима прозодијских ликова романских позајмлјеница дошли смо до неких системских спознаја, које оvdје износимо.

Кључне ријечи: романизми, рјечник, Бока которска, Црна Гора, прозодијски лик, италијански језик, венецијански дијалекат, граматички род, супституција, фонетски лик

Романске посуђенице у говорима Црне Горе романиста Срђан Мусић, бивши професор Филолошког факултета у Београду, по распрострањености дијели на три подручја: „посуђенице на приморју (Бока которска, Будва и Паштровићи), посуђенице у непосредном залеђу (стара Црна Гора, Црмница и дио источне Херцеговине) и посуђенице које се налазе у северним и северозападним деловима Црне Горе (Пива и Дробњаци, Ровци, Морача, Васојевићи)¹. То је класификација која углавном одражава њихову бројност“ [Мусић, 1964: 189]. Што се више залази у унутрашњост копна и број романских посуђеница опада. Историјски разлози су били од пресудног значаја што је на структуру приморских го-

¹ Подјела би се могла свести на два појаса: посуђенице на обали и посуђенице у залеђу – међутим, Мусић ју сматра мање коректном због тога што „они истраживачи који испитују говоре у непосредном залеђу не могу а да не поведу рачуна о романским посуђеницама и не посвете им одговарајућу пажњу (...), док истраживачи северних и североисточних говора могу да пренебрегну романске посуђенице“ [Мусић, 1984: 189 – ф. 1]. Приморје и непосредно залеђе нијесу исто што и дубље залеђе.

вора кроз вјекове утицао страни језички елеменат – у првом реду романски. У дугом периоду то је био простор романско-словенске симбиозе на Јадрану, у истој политичкој цјелини која је обухватала читав средоземни басен (са различитим именима) – приморски појас гдје је појмовни апарат бивших држава више вјекова стваран на страном језику (и тај језик утицао на свакодневни живот), представља обилан рудник романских термина, и оних који су се временом одомаћили у мјесним говорима, и оних које савремено доба све више сели у заборав.

Романске посуђенице су у ове области продирале у различитим историјским периодима. Појам романизам може се односити и на веома стари слој посуђеница, на далматскороманске и балкансколатинске лексичке остатке који могу потицати од првих културних и језичких додира романске и словенске цивилизације, можда још од 7. вијека. Други снажнији период ширења романизама јесте тзв. „далматски период“ – „речи које су у том периоду продрле у говоре наше обале, а често и далеко у залеђе, разликују се од места до места по изговору, јер далматински Романи нису говорили на исти начин у свим градовима и на свим острвима на источној обали Јадрана. Романски говор у Котору разликовао се чак и од романског говора у Дубровнику“ [Мусић, 1972: 35]. Од 15. вијека, откада је Венеција на јадранској обали постала носилац политичке власти и економске моћи, створили су се услови за прихватање рецентнијих романизама из венецијанског дијалекта и италијанског књижевног језика (тосканског), који је на овим просторима имао статус званичног језика (или једног од званичних) све до почетка 20. вијека. Често није лако разликовати посуђенице млетачког поријекла од посуђеница тосканског поријекла – то је тешко и због тога што се у истом крају и у истој ријечи јављају елементи и тосканског и венецијанског утицаја. Дакле, треба да се позабавимо методологијом разликовања разних слојева романизама, романизама разног поријекла и разне старости. Још више, вођене домаћим језичким осјећањем, као резултат аутохтоног развитка локалних говора, поједине ријечи несумњиво романског коријена добијале су особен лик, који се може разликовати од говора до говора. На примјер, лексема *ленцун*, -уна (м) шире распрострањености у Црној Гори (вулг. латински *linteolu*, стародалм. *lenzul*, итал. *lenzuolo*) – креветски чаршав, у паштровском говору се јавља са редовном замјеном изворног романског *e* вокалом *a* (ланцуо). Поред тога, примјери које смо чули у селима Буљарица: да ће дйћи бй'елй ланцџо на је(д)ну дуг'ачкџ дрџву; и Куљаче: са бй'елйн ланцџлџ(м), због неадекватних атрибутских ријечи, не разрешавају ни питање рода – да ли је именица мушког или средњег рода? У другим приморским говорима до промјене $e > a$ не долази, али је процес замјене романског $l > o$ на крају ријечи (далм. *lencul*) обавезан: *лџнцуо* [Мусић, 1972: 182]; у ген. множине *ленцџлџ*: Сашйла сам двџ

pāra lenčūlā [Липовац-Радуловић, 1998: 190]. У говорима приморског залеђа – ближег (Црмница) и нешто даљег (Катунска и Љешанска нахија) усвојен је у лику ле(н)цџун [Милетић, 1940: 385; Пешикан, 1965: 252], идући даље ка унутрашњости Црне Горе изворни сонант *n* се углавном изговара – ленцун. Сумпрѐш/супрѐш (млет. *æsorpreæsàr*, арх. итал. *sopressa*, савр. итал. *ferro d' stiro*) – пегла: „у селима Маине и Рафаиовићи кажу сумпрѐш, а у сусједном селу Подличак су(м)прѐш“. Наш информатор, који је заиста добро запазио, а и ми смо дошли до истог закључка, рекао нам је да је у селима источног дијела Паштровића, као и у Црмници, редовно супрѐш. Испитивања показују да у западном дијелу Паштровића, и идући даље ка западу Боке, преовладава лик са уметнутим *m* (наравно, уметнутим у односу на млетачки и италијански облик) сумпрѐш. У југоисточној Боки још се чују ликови шумпрѐш, шупрѐш – „вјероватно као резултат тзв. даљинске асимилације стридената *c – ш*“ [Липовац-Радуловић, 1998: 316]. Куфџин (итал. *confine*) – граница (најчешће између села и имања, а може бити и државна: наиме, на паштровском Куфину у једном историјском тренутку била је граница трију држава – Црне Горе, Аустро-Угарске и Турске). Дакле, на крајњем југоистоку Боке, на самој граници са Спичем, поред преласка романског *o > y* у овој је лексеми дошло и до упрошћавања сугласничке групе *нф > ф*: „Онђенак на Куфџин. Ђто вџска преко Кџфина“. Оба ова процеса у сјеверозападној Боки изостају па је устаљен лик конфин, а на адаптацију романског даваоца може утицати и нестабилан изговор сугласника *ф*, тј прелазак *ф > в*, што је карактеристика источнохерцеговачких говора – тако је у селу Убли, у које продире кривошијски говор, забиљежено кџвин.

Романске посуђенице у обалском појасу су најбоље истражене. Појавили су се различити дијалекатски рјечници који представљају не само богате ризнице лексике, већ показују и разноврсност лексикографских поступака. Романизмима у југоисточном дијелу Боке которске бавила се Весна Липовац-Радуловић у књизи *Романизми у Црној Гори – југоисточни дио Боке Коџорске* (обрађују се Пераст, Котор, Прчањ, Тиват, Грбаљ и њихова ближа околина): „Излагање грађе има форму речника, а све су речи акцентоване локалним акцентима и пропраћене етимологијом (...), илуструје употребу сваке речи реченицом-примером“ [Ивић, 1981: 45]. Након неколико година ауторка је објавила још један рад о романизмима у југоисточној Боки, у којем је на исти начин организована и интерпретирана грађа – *Романизми у Црној Гори: Будва и Паштровићи*.

Истражености говора сјеверозападне Боке највише је допринио Срђан Мусић, нарочито својим дјелом: *Романизми у северозападној Боки Коџорској*, на чију вриједност указује еминентни дијалектолог Павле Ивић: „Мусић код многих лексема наводи литературу о њиховом пореклу и распрострањености (...) у Мусићеву књигу је укључена и обимна

студија која садржи преглед историјских услова за продирање романизама и етапа тога продирања, затим семантичку класификацију романизама и анализу њихове гласовне, морфолошке и синтаксичке адаптације у говору који их је преузео“ [Ивић, 1981: 45].

Самостално истраживање романских посуђеница ван приморског појаса Црне Горе такође је веома значајно јер су посуђенице у залеђу обично старијег поријекла у односу на оне на обали, а често су и различитог облика и значења. Њима се у раду *О значењу неких романизама у Црној Гори* бавио Владо Драшковић, а примјетна је доста велика подударност романизама записаних у околини Никшића, у Лукову, и оних које је Мусић нашао (и описао) у сјеверозападној Боки. То је изгледа додатно условљено припадношћу истом говорном подручју у којем се налази и говор сјеверозападне Боке и говор села Лукова (источнохерцеговачки новоштокавски говори) [Мусић, 1984: 192]. Да романизми нијесу везани искључиво за приморски појас већ је њихов ареал много шири и по уздужној линији, и по дубини удаљавања од обале у копно, и по ријеткости оаза с њиховим изостанком, показује Митар Пешикан у монографији *Средњокашунско љешански говори* у којој је изнио, идентификовао и фиксирао преко 200 романских посуђеница [Пешикан 1965: 220–284]. Иако доноси лексику из различитих области живота, ипак је уочљиво да се много више од половине термина односе на предмете материјалне културе – „прихватањем великог броја предмета материјалне културе становници залеђа прихватили су и њихове називе романског порекла“ [Мусић, 1976: 337]. У регистру ријечи уз монографију *Црмнички говор* Бранко Милетић је дао 280 романских посуђеница [Милетић 1940: 621–651], а посебни методолошки квалитет овог рада јесте ауторово утврђивање закона супституције италијанских фонема у говору Црмнице, која се налази у непосредном залеђу приморја. И неке друге монографије о црногорским говорима садрже пажње вриједне збирке позајмљеница, у којима је значајан број и оних романског поријекла². Свакако, поменути радови о романизмима у Црној Гори доносе нове чињенице – и у погледу њиховог географског простирања и лексиколошком обрадом – и незаобилазан су извор и путоказ за будуће синтетске спознаје о лексемама романског поријекла и израду будућег рјечника.

² На примјер, Лука Вујовић је у опису мрковићког говора дао ограничену рјечничку грађу из које се препознају карактеристични слојеви вокабулара (словенски архаизми, романизми, турцизми, албанизми) [Вујовић, 1969: 353–356]. У раду *Акцентај у говору села Лейшана (Бока Кошорска)* Васо Томановић посебно поглавље посвећује акценту ријечи романског поријекла, који је објашњен великим бројем примјера – међутим, без семантичке дефиниције и интерпретације која би прецизније открила пређени пут лексеме од изходног романског система до локалног говора [Томановић, 1935: 107–137].

За адаптирану романску ријеч, пренесену у књигу рјечника, морају се утврдити правила о зависности између гласовног склопа позајмљеница и њиховог акценатског лика у локалном говору – романске позајмљенице се готово увијек повинују акценатским правилима говора у који су ушле. А ти говори су у Црној Гори, као нигдје друго на простору штокавског нарјечја, јако различити – оштра дијалекатска граница идући од Пераста у Боки которској, преко Грахова, околином Никшића, Колашина и Бијелог Поља, која дијели Црну Гору на сјеверозападни (новоштокавски дијалекат) и југоисточни дио (зетско-рашки дијалекат) кад су у питању прозодијски системи још је оштрија (изузимајући прелазне говоре на самој граници различитих акценуација). Прозодијски системи говора сјеверозападне Црне Горе само се у нијансама међусобно разликују, међутим те разлике нијесу толико велике да би чиниле паралелни систем Вук-Даничићевом акценатском обрасцу. С друге стране, говоре југоисточне Црне Горе карактеришу велике међусобне несагласности, и у акценту и у другим елементима структуре, па су разлике међу њима често упадљивије него сличности. Све ове подјеле рефлектују се можда и највише у говорима Боке которске³: „Данашњу језичку ситуацију у Боки Которској карактерише постојање две групе говора. Северозападна Бока (херцеговски и рисански крај) припада источнохерцеговачком новоштокавском дијалекту, док њен југоисточни део припада зетско-сјеничком дијалекту. Наравно, у тим оквирима постоје велике разлике у говорима“ [Мусић, 1972: 24] – ипак, обједињује их, у првом реду, велика присутност ријечи романског поријекла у њиховој структури. У методолошком погледу радови које се бави прозодијским карактеристикама романизама, па и рјечник, морају да буду усмјерени на изношење системских чињеница.

Дакле, говори југоисточне Боке су сачували старију штокавску систему са два акцента силазне интонације и неакцентовану дужину, односно краткоћу, и у предакценатским и постакценатским слоговима, при чему краткосилазни акценат не може стајати на отвореној ултими ријечи. У резултату преношења ка почетку ријечи су најчешће, зависно од квантитета претоне, краткосилазни – на кратку претону (сирџта), дугосилазни – на дуги предакценатски слог (фџала). Говор сјеверозападне Боке одликује се чувањем новоштокавске интонације као и неакцентованих дужина. Тим правилима акценуације углавном су се повиновале и романске посуђенице, без обзира из којег језика даваоца долазе“. Што се Боке тиче (и уопште говора Црне Горе) посебно су интересант-

³ Сакупљајући пјесме, обичаје и остали дијалекатски материјал у Дубровнику, Црној Гори и Боки которској, кад је видио колико у Боки има старина и колико се међусобно разликују и најближа мјеста, Вук је ускликнуо: „Може бити, да никако мјесто у народу нашем није тако важно и знатно за језик, као (права) Бока“ [Белић, 1998: 98].

ни говори на граници новоштокавске и старије акцентуације, какав је говор Лепетана – у односу на акценатске системе залеђа има изглед извјесне аномалије: „поред два силазна акцента у говору села Лепетана постоји само један узлазни – дуги“ [Томановић, 1935: 59]; а он се без прецизних правила може наћи на било којем слогу у ријечи, а као резултат повлачења краткосилазног акцента на дугу претону свакако најчешће (трава, плаћат, завиђети). Овим правилима прилагођавају се и ријечи романског поријекла, мада опис акцента тих лексема у лепетанском говору, по мишљењу Мусића, није увијек ни лак ни поуздан: „заваран сличношћу акцентног мјеста у романским говорима и у говору села Лепетана (у већини случајева други слог од краја) Томановић понекад тврди да реч чува романски акценат, иако се ту првенствено ради о зетско-сјеничкој акцентуацији која је, по месту акцента, веома слична романској акцентуацији“ [Мусић, 1972: 98]. У говорима Црне Горе, посебно оним на граници различитих акцентуација, постоје и други сложене системи са често загонетним механизмима акценатских промјена, до чијег је система тешко продријети (на примјер, бјелопавлићки, гусињски говор итд.), а све се то односи и на романске позајмљенице.

Истраживањима акцента романских посуђеница у говору Боке дошло се до неких системских правила.

Кратак акценатовани самогласник у двосложним романским ријечима рефлектује се у мјесним говорима: лăстра (арх. ит. *lastra*) – плех од танког лима; ска̀ле (млет. *scala*, ит. *scala*) – степенице; гџц (ит. *gozzo*) – врста омањег чамца са оштрим прамцем и оштром крмом; гџта (ит. *ghette*) – докољеница, али без стопала; рџсто (ит. *resto*) – остатак; бџла (ит. *bella*) – вриједност у игри карата; шпџја (ит. *spia*) – шпијунажа, потказивање; љра (ит. *oga*) – сат; бџака (ит. *biacca*) – бјелина; гџра (лат. *gerges*) – морска риба, дугачка до 20 см (*Smaris vulgaris*); кџпа (ит. *coppa*) – стог (у значењу постоље на коме се „садијева“ сијено); пџат (ит. *piatto*) – тањир; гџма (ит. *gomma*) – гума за брисање; кџфа (вен. *sofa*) – крошња за воће и поврће; грџз (ит. *grezzo*) – гриз; дзџнга (лат. *juncus*) – трава којом се плете игла која служи за прављење паштровских специјалитета макарولا и руштула.

У говорима сјеверозападне Боке (углавном и у свим бокелјским говорима), посуђенице из романских језика са изворним сугласничким групама *ск*, *сџи*, *сџи*, имају обично кратак акценат: бџштра (вен. *busta*) – држало (за перо); гџшт (ит. *gusto*) – укус, уживање, прохтјев; мџштар (вен. *mastro*, ит. *maestro*) – мајстор; мџшћ (ит. *muschio*) – мирис, парфем; пџшка (ит. *pasta*) – куповање (у картању); пџшта (ит. *pasta*) – мјесто за које се зна да на њему има доста рибе и ту се бацају удице и парангали; рџшпра (ит. *gaspra*) – расправа; фџшћ (ит. *fischio*) – звиждук; лџст (ит. *lesto*) – брз; љџсто (ит. *giusto*) – управо, тачно, таман, баш [Мусић, 1972:

99]. У југоисточној Боки, поред двосложних: фѣшта (ит. festa) – веселје, свечаност; појава је потврђена и у тросложним ријечима (у језику изворнику): кастѣг (вен. castigo, ит. castigo) – „ђаво“, немирна особа; маѣстра (ит. maestra) – главни коноп парангала. Акценатски лик у лексемама костѣњ – кестен; дешпѣк(т) – инат; може изгледати као изузетак, али није – у питању је дословно прихватање изворног романског лика: вен. castàgna, ит. castàgna // вен. despèto, ит. dispèto.

Ријечи с непостојаним *a* у бокељским говорима адаптирале су романски дуги слог као краткосилазни: фѣлац (ит. falso) – лукав, неискрен (у овом придјеву на романску основу додат је домаћи именички суфикс -ац); бѣшак (ит. bosco) – шума; фрешак (вен. frèško) – свјеж; гѣнач (ит. gancio) – мало сидро са три-четири куке којим се ваде врше и остале ствари из мора; кѣраг (вен., ит. cargo) – товар (бродски), бремене; сѣлат (ит. soldo – новчић, soldi – новци) – пара; цѣкар (вен. zùcaro, ит. zùcchero) – шећер. Кратки акценат на мјесту романског дугог јавља се и у другим приликама: пѣло (ит. pila) – велики камени суд у којем се држи маслиново уље (лексема је у овом облику усвојена у цијелој Боки); шпѣр (ит. spargo) – врста морске рибе (*Sargus annularis*); лѣма (лат., ит. lima) – турпија; ѣѣта (ит. gita) – излет, шетња; лѣбро (ит. libro) – књига; цѣма (ит. cima) – конопац којим се везују бродови.

Приликом адаптирања двосложних лексема у бокељским говорима очувана је дужина вокала из романског језика:

- а) било да се ради о вокалу у акцентованом слогу: кѣнтра (ит. contra) – супротно; спѣнђа (вен. spògna, ит. spùgna) – сунђер; кѣда – лат. cauda, ит. còda – реп (обично на хаљини); кѣпо (ит. capo) – старјешина, шеф (нарочито у поморству – на примјер, капо од макине); дзѣг (вен. zògo) – мјесто гдје се игра „на буће“; нѣво (вјероватно од ит. la nave) – брод, лађа – „паре да би путовао“; бѣжа (вен. búsa) – отвор, рупа; бѣрша (ит. borsa) – ручна торба, ташна; рѣзо (вен., ит. raso) – много, до врха; пѣнта (вен. ronta) – врх, оштрица, рт;
- б) било о неакцентованој дужини: пѣрѣн (вен. rìgon) – виљушка; фѣкѣн (ит. bricòne) – поодрастао дјечак (до 14–15 година); гѣмѣф (арх. ит. samùffo) – украс на хаљини, извезена подсукња; мѣдѣг (вен. medégo, ит. médico) – доктор, лекар (укрштање млетачког и италијанског лика).

Међутим, бројна су и одступања – може се наћи дуги акценат у мјесном говору на мјесту романског кратког (примјери су из сјеверозападне Боке): гѣба (ит. gobba) – грба; тѣра (ит. tòghe) – торањ, сахат кула у Херцег Новом; кѣла (вен. còla, ит. còlla) – лијепак; лѣжа (ит. laggia) – галерија [Мусић, 1972: 99–100].

Још више разноликости показују вишесложне ријечи романског поријекла. Романске ријечи са акцентом на првом слогу имају у бокељским говорима краткосилазни акценат – уколико се романски (латински, италијански или венецијански) вокал кратко изговарао, а дугосилазни – уколико се романски вокал изговарао дуго.

Посуђенице које добијају краткосилазни акценат: шкатула (ит. scàtola) – кутија (обично са поклопцем); бетула (вен. bètola, ит. bèttola) – крчма; трапула (ит. tràppola) – мишоловка, замка; бештија (ит. bèstia) – обично зла опака животиња, звијер, особа са животињским, рђавим инстинктима; кноба (средлат. cànnaba) – изба за стоку; бришка (ит. brìskola) – врста карташке игре; брџуле (ит. bròccoli) – врста карфиола; ћикара (вен. shìcara, ит. chìchera) – шоља за кафу; бусула (ит. bùssola) – компас; гличина (ит. glicìne) – врста украсног цвијета, глицинија (*Wistaria sinensis*); униформа (ит. ùniforme) – лексема интересантна и по томе што, поред основног значења, у неким дјеловима Боке (Паштровићима) значи и „војник“; гучула (ит. gòsciola) – срчана и мождана кап; дупија (ит. dòppia) – златан новац од 20 долара; жижуле (вен. zìzole) – коров; кџула (вен. còtola) – сукња; кџара (вен. càmara) – соба;

Посуђенице које добијају дугосилазни акценат: њбуле (лат. árbor, арх. ит. árboro, савр. ит. álbero) – јарбол; вџуло (ит. vérgolo) – нестабилан; гландула (лат. glándula, ит. glándola) – крајник; кџума (вен. sóguma) – цезва.

Разни облици позајмица адаптирају се по правилима која вриједе за мјесне говоре зетско-рашког типа – ипак да напоменемо, најчешће је то исто мјесто и квантитет акцента као у језику даваоцу. Отуда су у овим говорима силазни акценти стабилни и ван првог слога (понекад и на отвореној и често на затвореној ултими ријечи).

Краткосилазни акценат: торџа (ит. teràzza) – велики балкон; фортџа (ит. fortèzza) – тврђава, утврђење; корџт (лат. corrùptus – сломљено срце, ит. corròtto – корота, црнина, жалост): „На свџдбе и весџља не џдџн корџт ми је свџ (из паштровског говора); лумбрџла (ит. l’ombrellà) – кишобран; шкудџла (вен. şcodèla, ит. scodèlla) – шоља за бијелу кафу; фарџулџт (ит. fazzolètto) – марамица, женска марама; су(м)прешџт (вен. şopezàr, арх. ит. soprèssa) – пеглати; афитџт (ит. affittàre) – изнајмљивати, дати под закуп собу или стан; ботџља (ит. bottiglia) – боца; инџџштџр (вен. ingiòstro, ит. inchiòstro) – мастило; портџла (ит. portèlla) – врата, отвор на поткровљу или отвор за улазак у магацин; аџутџнт (ит. aiutànte) – пратилац војног лица високог чина; алџџт (ит. alcàrsi) – устати; виџџџ/виџџџт (ит. viàggio – путовање, viaggiàre – путовати); калџџте (ит. calzète) – плетене вунене чарапе (обично мушке); пермџс (ит. permèssò) – дозвола; банџџјер (ит. banchière) – банкар; шугамџн (вен. sugamàn, ит. asciugamàno) – пешкир; фермџт (ит. fermàre) – зауставити, прекинути. У говору Лепетана кратко-

силазни акценат се спорадично може наћи и на отвореној ултими ријечи: бућà (ит. bòccia) – кугла којом се игра „на буће“, шкрпинà (лат. scorpæna, ит. scorpèna) – врста морске рибе, боделка црвена (Scorpæna scrofa); килò (chílo); а ову појаву аутор монографије о акценатским приликама у овом приморском селу објашњава као „померање слога удесно“ – од почетка ка крају ријечи [Томановић, 1935: 112, 120].

Вишесложне романске позајмљенице најчешће се прилагођавају акценатским правилима домаћих ријечи сјеверозападне Боке, у којој је новоштокавска акцентуација, па се силазни акценти из унутрашњости ријечи, као и код словенских ријечи, помјерају ка почетку – у резултату преношења на кратки слог често је, према Вук-Даничићевом обрасцу, краткоузлазни акценат: багаљ (ит. bagaglio) – пртљак; балат (ит. ballare) – играти, плесати; бандјера (ит. bandiera) – застава; банкет (ит. banchetto) – клупица; баратат (ит. barattare) – трговати, трампити; баџат (ит. bastare) – смјети, усудити се, имати смјелости; башименат (вен. abassamento, ит. basamento) – обојени дио зида при поду у ходницима или собама; бџака (вен. becazza) – шумска шљука; бекарија (вен. becaria) – месара [Мусић, 1972: 100].

Међутим, у резултату преношења изворног акцента романских посуђеница на кратку претону и у новоштокавским говорима може бити краткосилазни акценат: џандар (ит. gendarme); бокун (вен. bocòn, ит. boscòne) – залагај, комад; кавал (ит. cavàllo) – коњ; кәпрџ (ит. carpiccio) – хир, ћуд, мушица; катар (ит. catàrro) – прехлада, назеб, упала слузне опне неког органа; каштрџ (ит. castrare) – чистити воћке проређујући гране; вәшијо (ит. vascèllo) – ратни брод; дџвијан (ит. dezviàto) – распуштен, скренуо с правог пута; дџшперан (ит. disperàto) – очајан; џилозан (ит. gelòzo) – љубоморан; џнфишан (ит. fissàto) – увртјети себи нешто у главу; крџјан (ит. creàto) – учтив, васпитан; баџтан (ит. bastàto) – способан, храбар; баџтардјан (ит. bastardàto) – онај који је настао укрштањем, мјешовит; гулозан (ит. golòso) – халаплив [Мусић, 1972: 101]. Повлачење акцента на кратку претону у метатаксичком духу (без промјене интонације) понекад се врши и у архаичнијим говорима: кброта (ит. coròtto), сврња (лат. sabùrta, ит. zavòrta) – шкала, ситно камење које се у зидању ставља између великог камења; шкәљуна (ит. scaldòngo) – љутић [Томановић, 1935: 111].

Посуђенице романског поријекла које повлаче акценат ка почетку ријечи под утицајем новоштокавских говора, обично чувају неакцентовану дужину из језика изворника, у којем се тај слог изговарао дуго: багүлина (вен. bagulína) – штап; бакан (ит. baccáno) – вика, граја; бакетина (вен. bachelína) – прутић који се премаже лијепком и служи за хватање птица; балјн (вен. balín) – зрно сачме; балун (ит. ballóne) – балон; бандјера (ит. bandiera) – застава; барбун (вен. barbón) – врста морске рибе, брката

трља (*Mullus barbatus*); беванда (вен. *bevanda*) – вино помијешано са водом; берекѝн (*berechín*) – несташан, распуштен, деран, мангуп; бистјерна (лат., ит. *cisterna*) – врста бунара за скупљање кишнице у крајевима сиромашним водом; бићерѝн (ит. *bicchieríno*) – чашица за ракију [Мусић, 1972: 102].

Повлачењем акцента на дугу претону, у складу са обрасцем новоштокавских говора, романске позајмљенице адаптирају се у лику са дугоузлазним акцентом – на примјер, овај процес је у сјеверозападној Боки досљедно спроведен код „трајних глагола романског поријекла који се завршавају на *-ávaīī, -ívaīī, -íraīī, -úriīī, -úniīī*“: гуштíрат (ит. *gustàre*) – пробати; зашкúрит (ит. *oscuràre*) – замрачити, затамнити; ко-стумáват (ит. *costumàre*) – обичавати; лонгáват (ит. *prolungàre*) – продужити, отезати [Мусић, 1972: 101]. Дугоузлазни акценат је и у резултату елиминисања кратке ултимае ријечи у говору Лепетана: мúло (ит. *mólo*) – пристанишки насип; стимáват (ит. *stimàre*) – процијенити; лонгáват – продужити; финíват (*finíre*) – завршити; партíват (*partíre*) – кренути [Томановић, 1935: 120, 128]. У овом говору неке именице добијају у свим падежима, осим вокатива, дуги узлазни акценат: вáж-вáжа (ит. *váso*) – ваза, посуда у којој се држе неке потрепштине; бајџо–бајúла (вен. *baul*, ит. *baúle*) – дрвени сандук са спремом; канџо–канúла (*cannóne*) – топ; мезàо-мезáла (ит. *mezzáno*) – средњи; фрементúн – фрементúна (ит. *frumentóne*) – кукуруз; дýр-дúра-дúро (ит. *dúro*) – тврд; һáр-һáра-һáро (*chiáro*) – свијетли [Томановић, 1935: 124]. Ако се краткосилазни акценат на дугу претону преноси он је у паштровском говору (углавном и у другим говорима југоисточне Боке и непосредног залеђа) без промјене интонације: шпацакумíни (вен. *spacacamin*, ит. *spacacaminò*) – димњачар; прокарадúри (вен. *procuradòr*, ит. *curatore*) и стимадúри (вен. *stimadòr*, ит. *stimatore*) – процјенитељ штете; рабутáна – врста вјетра; фидáнци/финáнци (ит. *guardia di financa* – цариник, *financa* – финансирање, имовно стање, државни приходи); конáвло (стародалм. облик за лат. *canab(u)lae*) – јаружица; тѝнтија (ит. *tentacione*) – напаст; камарòни (вен. *camarin*, ит. *camerino*) – остава, соба; шолтáна (ит. *sottana*) – подсукња; шпањòла (ит. *spragnola*) – врста смртоносног грипа; кужíна (вен. *suzina*, ит. *cucina*) – кухиња; профúмо (ит. *profumo*) – мирис; цивíло (млет. *zivil*, ит. *civile*) – придјев грађански и именица мушког рода грађанин; цукаријера (ит. *zuccheriera*) – посуда за шећер.

У говорима сјеверозападне Боке силазни акценти на унутрашњем слогу могу се наћи у сложеницама, састављеним од двије ријечи романског поријекла: бањафјòр (вен. *bagnafióri*) – кантица за поливање цвијећа; белалúиђа (ит. *erba luigia*) – миришљава трава (*Lippia citriodora*); бонагрáција (вен. *bonagràcia*) – дрвени оквир или шипка који служи да се закаче завјесе; каладíндија (ит. *canna d'India*) – бамбус, индијска

трска; калелѠнга (вен. calelŏnga) – „дуга стрменица“; калафјѧка < ит. colla fiassa; коприфѠко (ит. corifuŏko) – полицијски час; портофрѧнко (ит. portofrŏnko) – слободна лука; ужуфрѸто (ит. usufrŭto) – плодуюживање. Међутим, и код сложеница акценат је најчешће прилагођен систему новоштокавских говора: бокѧпорат (ит. boccapŏrta) – отвор на палуби, улаз у доњи дио брода; белвѧдер (ит. belvedere) – видиковац, мјесто са кога се пружа лијеп поглед; котрѧбанат (ит. contrabbŏndo) – кријумчарење, шверцовање; пашѧброд (ит. passabrŏdo) – цједиљка за супу; шемпрѧвин (ит. semprevivo) – мали љубичасти цвијет (*Sempervivum tectorum*); шу-гѧвела (ит. asciugŏr la vѧla) – кратак период лијепог времена за вријеме јесењих и зимских киша, када се суше једра на лађи. Неки сложени топоними млетачког поријекла имају оба прозодијска лика, и наш и италијански, као што је то случај са топонимима Фортемаре (ит. forte mare) – тврђава над морском обалом у Херцег Новом; и Белависта (ит. bellavista) – трг у Херцег Новом: Фортѧмаре и Фортѧмаре и Белѧвиста и Белѧвѧста [Мусић, 1972: 103].

Приликом прилагођавања романских позајмљеница локалним говорима могло је доћи до још једне појаве, која ће отежавати израду будућег рјечника: до колебања у роду, броју па понекад и недоследности у припадању одређеној врсти ријечи. А до тога је најчешће долазило на теренима који су више или мање везани уз јадранске обале, гдје је видљив прелаз неороманског фемининума у маскулинум: багѸлѧн (вен. bagolŏna) – штап; бѸганац (вен. bugŏnza) – промрзлина; ѧнгвѧзд (вен. imbastiura) – врста убода у шивењу, прошивање; катѧбуљ (ит. gattabuia) – затвор; рѠкељ (ит. rotella) – конач који се намјешта на машину за шивење; шѸфит (ит. soffitta) – поткровље [Мусић, 1972: 105]. Веома су честа и колебања у роду, при чему се напоредо употребљавају дублети – према роду језика даваоца и лику адаптираном према домаћем језичком осјећању: кашѧт/ кашѧта (вен. cŏsѧta, ит. cassetta) – мањи сандук, у југоисточној Боки се јавља као именица мушког и женског рода: у они кашѧт дѠље (Бе); вѧли-кѸ кашѧту свѧга (Др). У приморском залеђу, у Црмници, кашета је „мањи сандук“ [Милетић, 1940: 260], док се „већи сандук“, и у Црмници и у Паштровићима, зове кашѸн, при чему је романски вокал *o* замијењен са *y*. Патријот/патријота (итал. patriota): основним обликом понашају се као именице мушког рода III врсте, у парадигми, међутим, из паштровског говора имамо потврде за номинатив множине по I врсти: о(н) је би'Ѡ патри'Ѡта // они дѠбрѧ патри'Ѡти; заклѧтѧ патри'Ѡти. Пињѧт/пињѧта (вен. pignŏta, ит. pignatta) – бакарни лонац. Ова позајмљеница је у Боки чешће у лику пињѧт: дѧ(j) ми тѧ пињѧт; пињѧт мѧ то зовѧмо; пињѧт, валѧ – дакле као именица мушког рода. Рјеђе и као именица женског рода: „Нѧје лѠнѧц ного пињѧта“.

Романске лексеме мушког рода (са завршетком на *-o*) веома су често у бокелским говорима адаптиране као именице женског рода на *-a*: фастидија (ит. *fastidio*) – досада, сметња; кавалета (ит. *cavalletto*) – паралелна греда у кровним конструкцијама, кровни козлић; ланцарда (ит. *lanzardo*) – скуша бјелица (*Scomber colias*); лèандра (ит. *oleandro*) – врста украсног дрвета (*Nerium oleander*); мўшља (вен. *mussolo*) – врста морске шкољке (*Mytilus adulis*); скàндала (ит. *scandalo*); шавòјāда (ит. *savoiaro*) – врста слаткиша; шкàлоња (ит. *scalogno*) – врста лука (*Allium ascalonicum*); вїција (ит. *vizio*) – мана, порок; дзèра/зèра (ит. *zero*) – сасвим мала количина, трунчица, мрвица; њòка (ит. *gnocco*) – кнедла; пáла (ит. *palo*) – лопата; у топониму Мèндуо (вен. *mandola*) – „бадем“ (уз супституцију романског *a* вокалом *e*); помїдòра (ит. *pomodoro*)⁴ – парадајз.

Мањих је размјера промјена романског маскулинума у неутрум – примјери су из сјеверозападне Боке: òрлòђe/òлòрђe (ит. *orologio*) – сат; бўцело (ит. *bozzello*) – чекрк за дизање једра; гавїтелo (ит. *gavitello*) – ознака у виду пловка која показује гдје се налази сидро, мрежа и сл.; пèнело (ит. *penello*) – четка, кичица [Мусић, 1972: 105].

Романске посуђенице су присутне у многобројним областима живота на обали, а постоји и велики број апстрактних термина⁵, међу којима значајну групу чине лексеме које говоре о духовним особинама и осјећањима човјековим, као што су: àвизāн (ит. *avvisato*) – обавијештен; ћакулāт (вен. *ciacolar*) – брбљати, оговарати; дестрегадўр (вен. *destriador*) – распикућа; ђентилèца (ит. *gentilezza*) – љубазност, њежност, племенитост; кāпац (ит. *capace*) – способан, куражан; лўћїд (ит. *lucido*) – бистар, јасан; шекадўр (ит. *secatore*) – гњаватор; дивертимèнат (ит. *divertimento*) – разонода, забава итд. Словенско становништво наше обале, али и у залеђу уопште, у додиру са једном снажном културом и цивилизацијом чије је средиште било на Апенинском полуострву, узело од ње оне термине који су му недостајали – „најпре у сточарско-номадској, затим

⁴ Реч помїдòра од ит. *pomodoro* различито се изговара у приморским говорима и у крајевима који се с њима граниче, чак се веома тешко може утврдити карактер свих самогласничких промјена које су се у тој ријечи извршиле. „У најуобичајенијем облику у северозападној Боки који гласи помїдòра, прелаз *o* у *u* у слогу пред акцентом извршен је под утицајем италијанског облика за означавање плода рајчице у којем је први део сложенице у множини и гласи *romidoro*. У другом облику који се чује под утицајем дубровачког говора, памїдòра, *o* је прешло у *a* у слогу пред акцентом (антепротоника) дисимилацијом. Поред ових промена, промена самогласника *o* у *a* на крају речи памїдòра наступила је услед промене рода, као и код имена биљке шпāрога < ит. *spargio*“ [Мусић, 1972: 79, 105]. У југоисточној Боки напореда са ликом женског рода памидòра: родїла дòбро памидòра овè гòдинè; вòлїн памидòру; употребљава се и лик мушког рода на *-e*: памидоре; у Црмници се чује и лик памидòла [Маретић, 1940: 263].

⁵ Апстрактни термини су по Таљавинију најзначајнији показатељ утицаја страног језика у неком говору [Tagliavini, 1942: 399–400].

земљорадничкој, и на крају поморској и урбаној фази“ [Мусић, 1972: 39]. Веома богата романским посуђеницама је поморска терминологија: термини који означавају типове пловних објеката, дјелови брода, бродски прибор, термини везани за пловидбу; командни кадар и посаду, луке и бродоградилишта; географски и метеоролошки термини у поморству; и рибарска терминологија: називи за рибе, ракове, рибарски прибор и начине рибарења. Терминологија која се односи на кухињско посуђе и прибор за јело такође је највећим дијелом романског поријекла, и сама кухиња, тиме и кулинарска терминологија (јела, врсте тијеста, дјелови животиња за припремање у кухињи, слаткиши, зачини) се највећим дијелом заснива на старој римској кухињи. Италијански језик је био језик судства и администрације у Боки которској, готово до почетка 20. вијека, тако да је та област, заједно са војничком терминологијом, веома богата романским посуђеницама, које су данас у поодмаклој фази ишчезавања. Неке врсте игара, које воде поријекло са Апенинског полуострва, имају готово читаву терминологију састављену од романских посуђеница. И тако даље.

Издвајање термина по појединим дјелатностима јесте наша препорука за стварањем више ужих тематских рјечника романизама – да се ова лексика сакупи, протумачи, на задовољавајући начин, систематизује и рјечнички представи. Стварање више рјечника из разних области човјековог живота и рада предуслов је за слагање свих ријечи у једну књигу, у будући рјечник романизама.

Велики број примјера романског поријекла указује на јаку адаптацијску моћ и значај тих термина који су се дубоко укоријенили у наше говоре – посебно приморске и непосредно залеђе, али и даље у унутрашњост Црне Горе. Хиљаде таквих ријечи (и архаичних и актуелних), које су поуздан ослонац за реконструисање материјалне и духовне културе краја у ком су забиљежене, треба посложити у облику једне књиге, једног исцрпног дијалекатског рјечника романизама. Свака јединица таквог рјечника мора бити детаљно лексикографски обрађена – квалификована по законитостима дијалекатске фонетике, акцентологије и морфологије и што прецизније семантичке дефиниције са примјером њене употребе у говору. Уз све то, њихови описи и тумачења треба да открију пређени пут лексеме од исходишног романског система до данашњег стања. Овај наш рад није прецизни путоказ ка остварењу концепције будућег рјечника – више је имао за циљ да укаже на тешкоће које будућег професионалног лексикографа на том послу очекују – ипак, вјерујемо да су разматрања о акценту донијели неке синтетске спознаје. Сигурни смо, материјал који ће донијети рјечник свједочиће о великој повезаности и међусобном утицају приморског и континенталног дијела Црне Горе.

Литература

- Белић, Александар. *О великим сѣвараоцима. Књижевни и народни језик у Вука, Изабрана дела*, том 6. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Вујовић, Лука. „Мрковићки дијалекат“. Београд: *Српски дијалектолошки зборник XVIII*, 1969, 75–398.
- Драшковић, Владо. „О значењу неких романизама у Црној Гори“. Београд: *Научни сасѣанак славистиа у Вукове дане*, 6, св. 1, 1977, 317–330.
- Ивић, Павле. „Осврт на лингвистичке методе досадашњих проучавања црногорских народних говора“. Подгорица: *Црногорски говори*, ЦАНУ, Научни скупови, Књига 12, Одјелење умјетности, Књига 3, 1984, 31–48.
- Јовановић, Миодраг. *Говор Пашићровића*. Подгорица: Универзитет Црне Горе, Библиотека филозофско-филолошке науке, 2005.
- Липовац–Радловић, Весна. *Романизми у Црној Гори: Будва и Пашићровићи*. Нови Сад: Библиотека Посебна издања, МБМ плас, 1987.
- Липовац–Радловић, Весна. *Романизми у Црној Гори – југоисточни дио Боке Которске*. Нови Сад: Библиотека Посебна издања, МБМ плас (друго допуњено издање), 1998.
- Милетић, Бранко. „Црмнички говор“. Београд: *Српски дијалектолошки зборник IX*, 1940, 211–663.
- Мусић, Срђан. „Романизми у северозападној Боки Которској“. Београд: Филолошки факултет, 1972, 1–275.
- Мусић, Срђан. „Романизми у говорима наше јужне јадранске обале и њеног залеђа“. Београд: Међународни славистички центар, *Научни сасѣанак славистиа у Вукове дане*, књ. 6, 1976, 331–339.
- Мусић, Срђан. „Романске посуђенице у говорима Црне Горе“, *Црногорски говори*. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови, Књига 12, Одјелење умјетности, Књига 3, 1984, 189–196.
- Пешикан, Митар. „Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори“. Београд: *Српски дијалектолошки зборник XV*, 1965.
- Томановић, Васо. „Акцент у говору села Лепетана (Бока Которска)“. Београд: *Јужнословенски филолог*, књ. XIV, 1935, 59–143.
- Tagliavini, Carlo. „Sugle elementi italiani del Croato“, *Italia e Croazia*, Roma, 1942, 377–455.

Miodrag Jovanović

AN OUTLINE OF ROMANCE LOANWORDS
IN THE MONTENEGRO VERNACULARS

S u m m a r y

The creation of a future multilingual dictionary of Romance loanwords, using a uniform methodology of lexeme processing, not only in the vernaculars of the coastal regions of Montenegro, where they are most frequent, but throughout Montenegro, must not be delayed any longer. During this process, in an area marked by various vernacular types such as Montenegro, a lexicographer will encounter numerous difficulties. In this paper, by studying the prosodic persona of Romance loanwords, which are almost always adapted to the stress patterns of the language they are introduced into, certain systematic features have been uncovered. When adapting Romance loanwords to the local vernaculars, some other processes might occur, which could render the creation of a future dictionary even more difficult: fluctuations in gender, number, and even a lack of consistency in determining part of speech.

Romance loanwords can be found in numerous fields of human life and work – by accepting a great many objects of the relevant material culture, the inhabitants have also accepted their names, which are of Romance origin. Separating terms based on particular professions is our recommendation for the creation of multiple, narrow thematic Romance dictionaries – to compile this lexis, interpret it in a satisfactory manner, systematize it and present it in dictionary form. The creation of multiple dictionaries from various fields of human life and work is a precondition for the compilation of all the words in a single volume, a future dictionary of Romance loanwords in the vernaculars of Montenegro.

Keywords: Italian language, Venetian dialect, Paštrovići vernacular, etymological analysis, accent, fluctuations in gender.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 577–592

UDK: 811.163.41'374

811.163.41'282

COBISS.SR-ID: 54968585

Тања З. МИЛОСАВЉЕВИЋ
Институт за српски језик САНУ Београд
tanja77nis@gmail.com

ДИЈАЛЕКАТСКИ РЕЧНИЦИ КАО ИЗВОР ЗА ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА ИСПИТИВАЊА НАРОДНИХ ГОВОРА*

У раду је размотрена хипотеза о дијалекатским речницима као хипертексту традиционалне културе. Дијалекатски лексикони представљају базу за развој дијалекатске лингвокултурологије, која почива на испитивању дијалекатске слике света, на којој су рефлектоване специфичне особине регионалне концептосфере. Лингвокултурна вредност речничког материјала потврђена је примерима из домена пастирске и антропографске лексике југоисточних српских говора, који могу имати статус дијалекатских лингвокултурама.

Кључне речи: лингвокултурологија, дијалекатски речници, југоисточни српски говори, дијалекатска лингвокултурама.

1. Лингвокултурологија, најмлађа лингвистичка дисциплина, поникла је у окриљу антропоцентризма као резултат научне спознаје да су одређене јединице језика носиоци националнокултурне специфике. Интензивно проучавање културно маркиране националне лексике заснива се на кумулативној функцији речи, тј. на њиховој способности да фиксирају, чувају и преносе неку допунску информацију која се на лингвистичком плану манифестује као културна семантичка компонента. Инсистирање на откривању и обради национално специфичне лексике проистиче из потребе разумевања на плану међујезичке комуникације,

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-0368/2020-14/200174 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

јер с лингвокултуролошког аспекта успешна комуникација не остварује се само познавањем и коришћењем некога језика, већ и усвајањем екстралингвистичких информација акумулираних у садржају појединих лексичких јединица. Отуда је главни предмет лингвокултурологије, према мишљењу Маслове, узајамност језика као носиоца културне информације и културе као народне свести, јер су за одређени народ најзначајнији они фрагменти реалности који се саодносе са социјалним искуством и вредносним оријентирима заједнице, дефинисани као културни концепти (Маслова 2011: 36).¹ На тај начин културно маркирана лексика, као акумулатор и преносилац информације о друштвеном искуству, посматра се као кључ за разумевање концепата националне културе и као начин њихове вербализације у националној језичкој слици света (Блохина 2017: Автореф.). Концепт је јединица колективног сазнања која има језички израз и обележен је етнокултурном спецификом (Ангелова 2004: 10). У свакој националној слици света могу се издвојити специфични лингвокултурни концепти, којима се у новије време бави и српска етнолингвистика, што показује појачано интересовање младих истраживача, пре свега лексиколога и лексикографа чије се лингвокултуролошке анализе заснивају углавном на грађи из речника српског књижевног језика и материјалу добијеном асоцијативном методом.

1. 2. Наш задатак је актуализација лингвокултуролошког метода и његова примена у испитивању дијалекатске лексике. Досадашњи наши радови на том пољу (у којима смо покушали да реконструисамо поједине културне концепте у језичком сазнању дијалекатске језичке личности – концепт човека, гостопримства, судбине, части, свадбе, исхране, хигијене, сточарства...) показали су да се и на грађи из дијалекатских речника оваква испитивања могу успешно спроводити и потврђују да су речници народних говора енциклопедије материјалне и духовне културе народа, хипертекст културне традиције. Дијалекатски лексикони, пре свега они описног типа, поуздан су извор за проучавање дијалекатске концептосфере и реконструисање кодова традиционалне културе.² Реч-

¹ Издвајање лингвокултурних специфичности, односно културно обележених јединица у лексичко-фразеолошком фонду националних језика како би се унапредила међујезичка комуникација само је један од видова и, можда, најдиректнији повод за почетак оваквог типа истраживања. По нашем мишљењу, особина лексема да конзервирају информације карактеристичне за одређено време и простор обезбеђује им статус културних кодова који се могу реконструисати разлагањем на вертикалну (временску) и хоризонталну (просторну) координату унутар националног језичког система. На тај начин, лексичким елементима језичке слике света као лингвокултуролошком феномену може се, на пример, приступити и из дијахронијске перспективе и са дијалектолошког аспекта (Милосављевић 2017).

² Значај дијалекатске лексике као носиоца информација о традиционалној духовној култури истакнут је у радовима представника Московске етнолингвистичке школе (Е.

ници народних говора садрже информације драгоцене за реконструкцију дијалекатске језичке слике света и језичког сазнања дијалекатске језичке личности (Караулов 2010), посебно у оним сферама језичке стварности где су најексплицитније одражени поглед на свет и субјективна оцена. На основу података из дијалекатских речника, пре свега дефиниција и лексикографских илустрација, могуће је спознати карактеристичне црте материјалног и духовног наслеђа, особине менталитета и начин поимања стварности једне говорне заједнице. Велики значај у реконструкцији поред семантичког садржаја пружају лексикографске илустрације. Илустративни текстови у речнику основа су за реконструисање духовних и материјалних појава традиционалне културе (Калиткина 2007: 13). Репрезентативни речници у илустративном делу лексичке одреднице садрже информације о искуству носилаца говора као свеукупности њихових животних принципа, о особеностима њиховог погледа на свет и о начину спознаје стварности. Илустративна зона, за разлику од вокабулара, где је фиксиран онтолошки аспект народног искуства, одражава искуство конкретне личности и национална култура је у том случају социјално и историјски детерминисана. Илустрацију посматрамо не само као потврду прагматичког значаја лексеме у говору, већ и као допуну семантичком садржају лексичке јединице који у одређеном комуникативном контексту поприма нове и другачије конотативне нијансе, при чему се манифестују особине менталитета дијалекатске језичке личности и испољавају културни обрасци и вредносни систем говорне заједнице.

1. 3. Дијалекатска лексика садржи богат материјал о носиоцима говора, њиховој историји, култури, традицији и обичајима, веровањима и представама о стварности, погледу на свет и субјективној оцени појава из реалног окружења. Дијалекатска лексика сагледава се као одраз погледа на свет и менталитета дијалекатске језичке личности, а дијалекатски речници постају најрелевантнији извори за проучавање лингвокултурних специфичности конкретне говорне заједнице. Лингвокултуролошки приступ дијалекатском лексичком систему омогућује екстраховање културних компонената у семантичком садржају језичких јединица у којима су акумулиране информације о начину мишљења, живота и традиционалној култури колектива. Приступањем дијалекатским лексичким јединицама као кодовима културне традиције конкретне говорне заједнице у руској дијалектологији развија се нови правац – *дијалекатска лингвокултурологија*, чији је предмет истраживања дијалекатска слика света, „крестјанска концептосфера“ (Калиткина 2007: 12). Еквивалентно

Березович, Н. Толстој, С. Толстој), на чијим се темељима развила српска етнолингвистика. О Никити Толстоју, оснивачу руске лингвистичке школе и његовом утицају на развој српске етнолингвистике школе пише М. Илић у раду *Етнолингвистика у Србији*.

тријади језик – нација – култура, која је у основи лингвокултурологије, дијалекатска лингвокултуролошка испитивања почивају на вези народни говор / дијалекат – дијалекатска заједница – традиционална култура.

Анализа особености погледа на свет дијалекатске заједнице на основу дијалекатске лексике омогућује да се увиди шта дијалекатски колектив издваја, како и зашто бира одређена језичка средства за номинацију концепата концептосфере која га окружује, тј. који ментални и културни фактори условљавају регионалне особености језичке концептуализације и категоризације објективне стварности (Демидова 2011: 8). Дијалекатску заједницу карактерише и осећајни и емоционални тип поимања стварности, с обзиром на емиријски тип мишљења дијалекатске личности, што се читава у конотативној значењској равни лексичких јединица и у великој мери одражава вредносни систем говорне заједнице. Аксиолошка димензија језичког израза културно је детерминисана и испољава се у виду експресивних језичких компонената, имплицитно манифестујући још један ниво локалне културне свести. Велики број јединица дијалекатских лексикона, поред денотативно-информативног и конотативно-асоцијативног слоја, садржи и културни семантички слој. То су оне језичке ознаке способне да испуне функцију „језика културе“ и да изразе културно-националну/регионалну менталност и менталитет носилаца говора. Поред паремиолошког и фразеолошког дијалекатског фонда и комуникативног понашања говорника, ову функцију реализују и лексеме – еталони, симболи, метафоре, односно лингвокултуреме, које у нашим анализама можемо назвати *дијалекатским лингвокултуремама*.

1. 4. У лингвокултуролошким истраживањима уочавају се различите базе за издвајање кодова културе, најчешће су то антропоморфни, зооморфни, фитоморфни, соматски, просторни, временски, предметни, аксиолошки кодови. Најбољи репрезенти за екстраховање оваквих јединица јесу тематски речници, којих у нашој дијалектологији нема у довољној мери, иако је лексика готово читавог српског језичког простора лексикографски обрађена и представљена у виду описних или диференцијалних речника. Призренско-тимочки говори су на том пољу најпотпуније обрађени, тако да, поред обимних речника са овог терена, имамо и неколико тематских речника, захваљујући залагању и раду проф. Недељка Богдановића. Два његова тематска речника новијег датума – *Антропографски речник југоисточне Србије* (2016) и *Пастирски речник југоисточне Србије* (2019), оба штампана у *Српском дијалектолошком зборнику*, послужила су нам као извор за лингвокултуролошка проучавања појединих фрагмената у оквирима обрађених појмовних сфера. Овакав тип дијалекатских речника омогућује лакше увиђање карактеристичних концепата и њихову реконструкцију, издвајање регионалних особености у поимању света и живота и специфичне моделе вербализације оних

појмова који су дијалекатској личности значајни у културном смислу, као и оних који провоцирају њену језичку креативност.

2. Као пример ћемо навести модел концептуализације и културолошку вредност појмова *јагње, овца, млеко, сир, вуна* у језичкој свести носилаца југоисточних српских говора, који припадају једном од језгрених сегмената традиционалне културе на овом простору.

2. 1. Универзални, библијски симбол јагњета као духовне чистоте и невине жртве читава се и у националном мишљењу, док у традиционалном погледу на свет призренско-тимочке дијалекатске личности примарно се испоставља као културни еталон опстанка заједнице, на шта упућује солидан вокабулар који прати различите фазе у расту и развоју младунчета овце. Став колектива према јагњету изражава се номинацијама субјективне оцене: *јагњѐнце, јагѐнчар, јагѐнишћѐ*. Деминутив *јагњенце* концептуално је најближи општој слици јагњета (симбол нежности, кроткости, милости, блалости), док су збирне именице негативно конотиране. Експресивне компоненте пејоративних именована изражавају став сточара о тежини бављења овчарством и неизвесности коју ово занимање носи, јер од успешног узгоја зависи опстанак сточара и благостање уже и шире заједнице. Ову тврдњу можемо поткрепити још једном лексемом са негативним призвучком, дијалекатском лексикализацијом основног појма – *овчаришћѐина*, у којој је сублимирано вишевековно искуство у области узгајања оваца и његов архетипски значај за сточаре на југоистоку Србије, с обзиром на то да оваква језичка манифестација није забележена у осталим микротерминским системима из домена сточарства. Ово упућује на чињеницу да је овчарство прототип планинског сточарења на југоистоку Србије.

Значај обогаћивања стада рефлектује се ознакама за прво младуче у сезони јагњења: *ѝрваѐче, ѝрва ѝринова, раниче* и то јагње традиционално носи име *Прв(ка)*. С нарочитом пажњом приступа се задојавању јагњеди одмах након јагњења. Квантитативна заступљеност лексичког репертоара који прати овај животни период овце у дијалекатској језичкој слици света манифестује интуитивну спознају аутохтоних сточара о његовој виталној важности за раст и развој грла и за квалитет сточарске производње уопште. Лексичко-семантичка интерпретација сегмента стварности са идеографским знаком 'дојни период' репрезентује структурно разрађен фрејмов модел, у који улазе концептуални знаци: 'јагње које сиса', 'јагње које сиса туђу мајку', 'одлучивање јагњета од овце'. Инвентар експресива којима се именује младунче које још сиса – *сисѐвче, сисѐлче, сисѐлац, сисѐрац*, поред старосне детерминанте као компоненте денотативног карактера, открива конвенционална знања о најинтензивнијој врсти това и субјективност у оцени денотата. Прототипична слика задовољног јагњета изражена је синтагмом *врѝка (с) реѝ* „игра репићем док сиса“.

Хипокористична глаголска форма изражава појачану емоционалност говорника у датој околности која одражава пожељан сценарио, сугеришући прираст грла, а тиме и производну добит. У вербални израз преточено је позитивно колективно искуство које проузрокује осећање задовољства, што се читава у импликационо-фокалној организацији семантичких елемената.

Деминутивно-хипокористички значењски слој добија негативну конотативну нијансу у именовањима јагњета које „краде сису од туђе мајке“: *їододјак*, *їододјче*, *їодсїсак*, *їодсисач*, *їодсисоја*, *їодмѣшак*, јер такво јагње *їодсисује*, *їодузїма*, *їодргује*, *їодбриује*, *їодбрикује*, *їодбриује*, односно „сиса туђу мајку“, одузимајући на тај начин млеко њеном младунцу. Низом синонимичних глагола маркирана је непожељна појава и исказан колективни суд о понашању штетном за одгој јагњади. С друге стране, негативном експресијом обојена је лингвокултурама *дрчнїло* „похлепно јагње, јагње које сиса туђу мајку“, јер њен денотативни садржај нарушава стереотипну слику о кротком јагњету. У овом примеру негативна објективна компонента провоцира субјективни однос према појави из свакодневног живота која се концептуализује као непожељна и на дијалекатској слици света маркира се специфичним језичким знаком.³

Важност правилног одржавања јагњади огледа се у низу ознака културно специфичног садржаја за особе које су посебно задужене за бригу о њима. Женске особе, обично жене овчара, задужене да бораве на појати у време јагњења оваца номиноване су лексемама *јагничарка*, *јагнишићарка*. Оне којима „посао јагњења лако иде“ добијале су језичку ознаку *јагњалка*. *Јаганчар*, *јагничар*, *јагнишићар* имали су радну обавезу да чувају и пасу јагњад. Начин на који носиоци говора прерађују чулне податке из реалног окружења, њихов емоционални доживљај и морално-критички суд преобликују се у колективну перцепцију стварности,

³ Истраживање засновано на многочланости синонимских редова као показатељу лингвокултурних специфичности у категорији људских особина на призренско-тимочком говорном подручју предочава да се халапљивост налази међу првих петнаест непожељних карактеристика човека (Милосављевић 2018), што упућује на закључак да дијалекатска језичка личност испољава изузетно презрив однос према означеној црти личности, односно облику понашања и код људи и код животиња. Најфреквентнија творбена основа за формирање ознака којима се квалификује или номинује халапљива особа у овим говорима је *дрч-* (*дрчан*, *дрчко*, *дрчла*, *дрчља*, *дрчљив*, *дрчљивка*, *дрчљивко*, *дрчна*, *дрчнїк*, *дрчнїца*, *дрчногуз*, *дрчногуза*, Богдановић 2016: 74). У првом реду халапљивост се као особина приписује особама које много једу, али однос према јелу синтетише читав спектар непожељних особина – неконтролисаност нагона, склоност претеривању, хедонизам, себичност, необазривост према другима (Милосављевић 2018: 338), што се супротставља концепту пристојности, умерености, суздржаности, као традиционалним културним обрасцима.

добијајући специфичан израз, који се пуни садржајима карактеристичним за дату средину.

Културолошки фон експлициран је у вербализацији појмова из домена обичајне праксе, где је транспарентан утицај екстралингвистичког фактора на значењску структуру лексема. Обредно-ритуални карактер имају чиниоци који учествују у формирању денотативног семантичког слоја именичких јединица *ђурђевче*, *ђурђил*, *курбан цуриил* „јагње предодређено за клање о Ђурђевдану, празнику сточара“, односно о Спасовдану – *сјасило*. Обредни садржај који попуњава уски семантички оквир наведених дијалектизама простира се са извесним значењским варијететима шире од означене дијалекатске зоне, али се локална специфика огледа у избору имена и њиховој мотивацији. У дубљим слојевима ускоспецификованог етнокултурног значења имплициран је универзални симбол жртвеног јагњета.

2. 2. У језичком сазнању носилаца српског језика, на асоцијативном плану мишљења, овца има негативан предзнак. Представа о домаћој животињи, преживару, која даје вуну, млеко и месо, у традиционалној свести старопланинског човека далеко је сложенија и сликовитија од прототипичног семантичког оквира за женку *Ovis agies*, што потврђује разграната структура лексичко-семантичке групе именица којима се овца номинује у призренско-тимочким говорима: у вези са узрастом – *двјиска*, *двизарка*, *звиче*, *шиљѐ*, *шиљѐг*, *шиљѐжѐ/шиљѐже*, *ђрвојагњеница*, *дрѐић овчѐина*; породом – *објагњеница*, *бизѐ*, *бизѐша*, *јаловица*, *шиширица*; односом према младунчади – *милостѐивка*, *ђодојалка*, *ђодојуља*, *ђодојница*; по телесним карактеристикама (боји вуне – *беличка*, *галуша*, *гаља*; дужини праменова – *цвѐтоша*, *бућка*, *ђумка*; белезима – *верѐшка*, *кѐчка*, *шарѐчка*, *зрњѐша*; млечности – *млекуља*, *сувокаљѐва*; по понашању – *брља*, *бубица*, *лијар*, *лијарка*, *ријалѐћа*, *водуља*, *улавка*). Овца се у призренско-тимочким говорима, поред денотативне ознаке *ѐвца/ѐвца*, номинује и хипокористичима *овчица* и *овчѐчка*, при чему деминутивно-хипокористички творбени наставци *-ица*, *-ичка* сублимирају и у назив пројектују свеукупно искуство, поимање и осећање конкретне дијалекатске језичке личности према овој врсти стоке. Управо су субјективно обојени суфикси носиоци културне информације експресива. Хипокористичка именовања преовладавају над пејоративним, што је језички показатељ присне везе и идентификације са појавама и појмовима из стварносних сфера које су чиниле човеков свакодневни живот у сеоском абмијенту југоисточне Србије. Наглашен субјективни однос према окружењу манифестује се повишеним интензитетом експресивности. С обзиром на чињеницу да је овчарство примарна делатност, односно прототипично занимање старопланинског сељака, очекивана је присутност емотивне семантичке компоненте у конотативној равни имена у овом фрагменту призренско-тимочке дијалекатске слике

света. Емоционалност говорника најчешће подстичу догађаји од пресудне важности за колективно благостање и позитивно је усмерена у оцени умножавања стада. Афективна тоналност најизраженија је у изведеним називима за принове/младунце, где доминирају деминутивно-хипокористички творбени форманти *-че* (*йодојче, сисалче, раниче, ђурђевче*), *-е* (*бизе, шиле*), *-енце* (*јагњенце*). Пејоративни суфикси су мање фреквентни у овој категорији номинације и спорадично се јављају (*јагњишиће*), углавном да означе неку непожељну појаву: *-оја* (*йодсисоја*), *-ило* (*дрчнило*), *-аћна* (*рићалћна*), *-ина* (*мајџора овчина*). Избор ефектног формалног знака за означавање реалија из непосредног окружења когнитивни је механизам маркирања најважнијих чинилаца опстанка који прерастају у културно препознатљиве појмове око којих се образују слојеви традиционалне материјалне и духовне културе заједнице.

2. 3. У језичком сазнању носилаца говора најупечатљивије особине овце јесу оне које су непосредно повезане са сточарском производњом и економским просперитетом газдинства и читаве заједнице, а тичу се вуне, меса и млека. На тој концептуалној равни читавају се егзистенцијално најбитнији фрагменти стварности који се на ДЈСС манифестују као лингвокултурни концепти представљени одговарајућим језичким ознакама. На основу лексичке репрезентације концепта овчарства у југоисточним српским говорима јасно се уочава које су реалије и појаве од суштинске важности за становнике ових крајева.

2. 3. 1. Квантитативно доминира микроскуп назива у вези са млеком и млечним производима, што указује на чињеницу да је млеко основна намирница у исхрани старопланинских сточара. У прилог овој тврдњи иде опис уз одредницу *млекó* у *Пасџирском речнику*, који садржи податке о концептуализацији млека као егзистенцијално најважнијег сточарског производа. Егзистирање хипокористичке форме *млекце* на овом терену, без пејоративне варијанте, израз је когнитивно-емотивног става човека према реалији којом се примарно храни и од које живи. Бројност речи којима су означене радње, предмети, производи везани за млеко одсликава издиференцираност и изнијансираност микроконцепта 'млеко' у свести призренско-тимочке дијалекатске личности. Лексичко-семантичка диференцијација даље се одвија према категоријалном обележју 'начин прераде млека'. Кувањем млека на тихој ватри уз стално мешање прави се *овчевина* или *овченик* „густо и масно овчије млеко“. Овај аутентични млечни производ, специфичан и по називу и по технологији израде, представља лингвокултурно локално обележје. У овој категорији народ разликује *бучкано млекó* „млаћено у бучки ради издвајања масла“ и *ћисело млекó, самокис* или *ћисалник* „поткисељено млеко ради справљања киселог млека или вурде“. Прерадом млека добијају се карактеристични прехранбени производи овога краја, културно препознатљиви и данас:

сѝруѝка „течносћ која се исцеди из подсиреног млека“; *сврѝка* „кувана сурутка која се једе тазе“; *вурда/урда/ѝурда*, *ѝзвара* „секундарни сир добијен кувањем сурутке“; *цвѝк* „течносћ која исцури кад се из куване сурутке добије вурда“; *благѝѝа* „бели мрс“; *кајмак* „прерађевина која се добије кад се са површине млека скине масни део, скоруп“; *кашкаваљ* „производ који се добија када се сир кува, соли и меси“; *сѝрење* „производ настао стављањем сиришта у млеко“.

2. 3. 1. 1. Сир је најзаступљенији млечни производ у исхрани сточара, и уопште становника планинских крајева, што доказује вербална репрезентација овог појма на дијалекатској језичкој слици света и развијен субјективни однос према реалији, исказан хипокористиком *сирењѝце* и пејоративом *сирењѝшиѝе*. Конституенти концентрисани око доминанте *сѝр*, *сѝрење* граде својеврсни мини-блок сточарске терминологије који се преклапа са системима из домена исхране, производње, покућства. У оквиру концепта сточарства концептуални сегмент ’производња сира’ функционише као добро разрађен ментални конструкт са организовано лексичко-семантичком структуром. За носиоце испитиваних говора прототипично поимање сира је *ѝвчѝ сирѝње* (преврели, тврди, бели овчји сир у кришкама), што потврђује и термин *сирењѝарница*, којим се обележава специјализована просторија или зграда на бачији где се овчји сир израђује.

2. 3. 2. Лексеме које су у појмовној вези са овчјим млеком формирају микроскуп назива којима се вербално идентификује посао око музења стоке: *млѝжа/мѝжа*; *млзѝ* „извлачи, цеди прстима млеко из вимена животиње“; *ѝроѝѝѝѝа* „прескаче редослед муже“; *ѝрѝмлаз/ѝрѝмуз*; *ѝрѝмлаз* у *сѝѝругѝ* „уобичајена мужа при здруживању стада, ради утврђивања млечности брава који припадају једном власнику“, *ђурђѝвска мѝжа* „обредна мужа оваца на почетку сезоне кад је јагњад одбијена и прелази се на прикупљање млека“, *млзѝгруда/музѝгруда* „1. обредна мужа стада на пашњаку уочи Ђурђевдана. 2. назив празника премлаза (дан који претходи Ђурђевдану)“. Посебну културну вредност и статус лингвокултурема *ђурђѝвска мужа* и *млзѝгруда* обезбеђује концептуални знак ’обредна мужа’, који обједињује читав когнитивни сценарио муже оваца уочи Ђурђевдана и на сам празник, као и аксиолошку процену, тј. значај догађаја/активности у пастирској традицији југоисточне Србије. Лексеме којима је на дијалекатској слици света интерпретиран етнокултурни садржај представљају вербалну илустрацију специфичности пастирења на овом простору. Језичка манифестација когнитивне спознаје млека као основне животне намирнице јесу и бројни називи за посуђе и опрему у вези са мужом и прерадом млека (*мѝзлица*, *ведрѝ*, *калдарѝ*, *буѝцало*, *буѝчало*, *буѝчка*, *буѝѝињ чуѝрило* и др.). Семантичка издиференцираност у овој категорији рефлектује посвећеност колектива преради млека, а лексич-

ка варијантност, синонимија унутар микротерминсистема, указује на чињеницу да су у овом крају главне млечне прерађевине кајмак и сир. Првобитни егзистенцијални значај ових производа временом прераста у обележје старопланинске традиционалне културе.

2. 4. Поред млека, основни продукт овце је вуна, што је прототипична карактеристика ове животињске врсте. Мноштво назива којима су означене фазе у процесу прераде вуне и јединица којима се вуна у различитим стањима квалификује показатељ су заступљености ове стварносне категорије на дијалекатској језичкој слици света и њене актуелности у животу, раду и интерпретацији реалног окружења носилаца југоисточних српских говора. Лексички материјал преузет из пастирског вокабулара предочава читав сценарио традиционалног обрађивања вуне, који се може разложити на етапе: стрижба, прање вуне, чешљање (гребенање, влачење), мотање, предење, бојење. Нпр. диференцијално-интегрална компонента 'стрижба' директно или индиректно обједињује лексеме са хиперсемама 'стрижење' – *сї́риг/сї́рик, сї́рижба, сї́рижење, ѿ́од-сї́риг*; 'стриже' – *сї́риже, ѿ́одсї́риза, ѿ́одсї́ригује*; 'онај који стриже' – *сї́рижач*, 'острижена вуна' – *руно, ја́рина, ѿ́одсї́риг, ѿ́одсї́рижевина, ѿ́одсї́ризина, ѿ́осї́рижина/ѿ́осї́ризина*. Именицама *сї́риг* и *сї́рижба* означава се редовно шишање оваца, док опште и уобичајено дијалекатско значење лексеме *сї́рижење* поприма ритуалну димензију у случају стрижбе принове по разрађеном обредном сценарију у којем учествује и кум, што је регионално обележава и културно маркира, ситуирајући је међу дијалекатске лингвокултуре. Основне радње у сточарству постају обичајна пракса са обредном семантиком када човек активност или појам из свакодневног живота преобликује у узвишени, свечани чин, када реалне оквири живљења попуњава надреалним смислом, култивишући на тај начин сопствено преживљавање. Дијалекатска личност непредвидиву стварност оплемењује фолклорним симболима и симболички истиче значајне елементе стварности језичким знацима, што у овом дијалекатском корпусу препознајемо и због чега га сматрамо аутентичним и аутохтоним извором старопланинске културне баштине.

2. 5. Језичка репрезентација овчарства регистрована у тематском речнику са простора југоисточне Србије великим делом испољава регионалне лингвокултурне црте у менталном и језичком пространству карпатско-балканског сточарења, које формом и садржајем вербализују начин живота, однос према животу, приоритете у сегментацији стварности, наивни поглед на свет, вредносни оријентир, понашајне обрасце старопланинских сточара из дијахроне перспективе и открива савременом реципијенту један аспект традиционалне материјалне и духовне културе на овом простору. Јединице које експлицитно реализују овакав тип

садржаја или имплицирају дубља, фонска значења у вези са народном културном традицијом добијају статус лингвокултурема.

3. Културни рефлекс очигледан је у моделима концептуализације живог света и саодноса човека и природе. Антропоцентрички приступ лексичком систему отвара могућност за праћење когнитивних веза између света и човека и њихове вербалне интерпретације. На пример, национално прихваћени стереотипи о особинама животиња засновани на колективној експресији читавају се у метафоричким називима за човека (овца „2. фиг. глупа, женска особа“; *јагње* „2. фиг. кротка, мирна особа“; *коза* „2. фиг. пеј. неспретна, глупа особа“; *гуска* „2. фиг. пеј. глупа женска особа, глупача“; *коњ* „2. фиг. пеј. незграпан, глуп, ограничен човек“; *кобила* „1. б. пеј. о женској особи“; *магарац* „2. фиг. пеј. а. умно ограничен, глуп човек, глупак“; *свиња* „2. прљав, неуредан човек; морално пропала особа“; *ћурка* „2. фиг. глупа, ограничена женска особа, глупача“)⁴. Са истим или сличним значењима ове зоонимске метафоре егзистирају и у народним говорима. Дијалекатску специфичност уочавамо у примерима регистрованим у *Анџројографском речнику југоисточне Србије: жаба* „2. погр. ситна и неугледна женска особа“; *коза* „фиг. пеј. штркљаста, витка жена“; *кобилача* „пеј. жентурача, јака мушкобањаста и својеглава женска особа“; *ешек* „фиг. враголаст човек, неваљалац“; *мазгојина* „фиг. неразуман, задрт човек“; *бумбар* „фиг. дебела лења особа“; *бумбарче* „фиг. приглупо дете“.

3. 1. Упоређујући лексикографску грађу из испитиваних речника, примећујемо да се истим придевским јединицама описују и животињске и људске особине. Иако је тешко с прецизношћу тврдити ком домену такви квалификативи примарно припадају, чини се да је у случајевима физичких карактеристика пренос чешће оствариван у смеру животиња → човек, при чему се у антропо-домени неке од њих трансформишу у ознаке психичких недостатака: *брљив* „који врти главом и у ходу се окреће око себе (о бравчету, обично овци, које је напао брваљ)“ (ПР: 653), „будаласт, неразуман, луд, сметен, шашав“ (АР: 40)⁵; „ваклес црне губице, црноок“

⁴ Примери су преузети из *Речника српскога језика* Матице српске из 2007. године.

⁵ Са лингвокултуролошког становишта интересантна је лексема *зайравен*. Н. Богдановић у свом речнику њено значење „коме је због накрвљања у уво стављена лековита трава – кукурек (о овци)“ додатно бјашњава поступцима излечења *зайравене* овце: „Кад се овца *огњева*, престане да пасе, може бити да је појела неку отровну траву, или паука, уво јој се мало рецне а онда удара шибљиком да исцури нешто крви, после чега се овца опорави и пропасе. Други случај је кад се овци пробуши уво, па у њега уметне комадић кукурека, тако да се оствари додир траве и крвотока, такође ради лечења (али не знамо од чега). Нејасноћа долази зато што не знамо да ли је затравена зато што се травом затрвала, или зато што је травом лечена“ (ПР: 669). Иако ову лексеми не региструје *Анџројографски речник*, изворно нам је познато да се она у неким југоисточним српским говорима користи и за квалификацију пометеног, заборавног, несналажљивог човека.

(ПР: 655, 659), „црномањаст“ (АП: 43); *зрґав* „мршав, неухрањен (обично о говечету)“ (ПР: 661); „мали, згурен“ (АР: 60); *једноіаес/једносііранес* „који је са једним тестисом (о овну, коњу, јарцу)“ (ПР: 674), „1. с једним тестисом, 2. фиг. намћораст, тврдоглав, уврнут“ (АР: 95); *меішліав* „који је оболео од метиља (о овци, говеду)“ (ПР: 688), „фиг. болешљив, слабашан, нејак“ (АП: 126); *клііес* „са обореним ушима (о бравчету)“ (ПР: 676), „подр. великих, оборених ушију“ (АР: 102); *крґав* „кржљав (о прасету)“; (ПР: 682); „закржљао“ (АР: 108). Називи унутрашњих особина обично се преносе са човека на животињу: *кроішак* „који је миран, благе нарави, смирен, спор али темељан у послу“ (АР: 110), „миран“ (ПР: 683); *милосііван* „осећајан, милостив“ (АП: 127)⁶; *мрзешліів* „који не воли да ради, лењ“ (АР: 130), *мрзешлііво* „лењо (о говечету)“ (ПР: 690); *іудліів* „плашљив“ (АР: 170), „плашљив (о коњу)“.

3. 2. Именовања типа *белка* „бело женско створење“ (АР: 32); *вакла* „женска особа бела лица и црних обрва и трепавица“ (АР: 43); *гаља* „црномањаста особа“ (АР: 51); *гарка* пеј. „1. гаравуша. 2. особа црних очију“ (АР: 52); *кочка* „жена пегава у лицу“ (АР: 106) потичу из зоосфере, јер су се првобитно њима номинувале женке *Ovis agies* по боји руна или некој маркантној спољашњој одлици. Лингвокултурна специфика ових назива проистиче управо из начина живота и погледа на свет старопланинских сточара и огледа се у ширењу перспективизације онога што је примарно у њиховој језичкој свести, а то је свакако неодвојивост од природе и покушај да се она култивише језичким обележјима. Човек прилагођава механизме преживљавања специфичним условима живота и рада, обликујући својеврсне моделе концептуализације стварности у којима се профилише менталитет колектива. Менталитет дијалекатске личности испољава се у емоционалном доживљају и моралном суду, који су у виду субјективних семантичких компонената кодирани у језичком изразу. Кодове традиционалне културе источне и јужне Србије откривамо у низу лексичких јединица којима се именује женка, односно жена која донесе потомка на свет „пре времена“. Овца која се ојагњи у првој години, пре уобичајене зрелости обележена је пејоративним називима *коііілана*, *коіііларка*, *коііілаш*, *коііілица*, *коііілка* (ПР: 680). Афективни тоналитет интензивнији је у именовању жене која је родила дете изван брачне заједнице: *коііілана*, *коіііларка*, *коіііларшіііна*, *коііілача*, *коіііларка*, *коііілаііа девојћа*, *коііілуша* (АР: 105–106). Објективни денотативни знак „то је лоше“ као израз колективног моралног става у семантичком је језгру пејоративних имена за младунче/дете које се родило у друштвено (и културно) неприхватљивим околностима (пре мајчине полне/емо-

⁶ У *Пасііирском речнику* забележена је именица изведена од овога придева *милосііивка* са значењем „овца која прими друго јагње на дојење“ (ПР: 689).

ционалне зрелости, пре брака): *коїлџаш*, *коїлџе*, *коїлџче* (ПР: 680); *коїлџак*, *коїлџе*, *коїлџџак*, *коїлџџче*, *коїлџџче* (АР: 105–106). Културни елемент инфилтриран је у значење ових номинација иако није транспарентан. Он имплицитно сугерише културни оквир у којем се развијала дијалекатска заједница и преноси тековине традиционалног мишљења и патријархалне свести. Неприхватљивост чина рађања пре предвиђеног времена у животињском свету има реално биолошко оправдање „премладо и за плођење незрело бравче, после млађења обично брзо телесно пропадне, изнемогне, па нити је добро младунче, нити је млечна мајка“ (ПР: 680). У људском друштву осуда жене која је родила ванбрачно дете и обележавање ванбрачног детета погрдним именима културно су детерминисани, јер се темеље на неписаним моралним законима, устаљеним понашајним нормама, кодексу части, стереотипним представама о социјалним улогама. И из информативног и из експресивног слоја наведених лексема избија традиционални културни образац мишљења и њиме обликован менталитет дијалекатске заједнице.

4. На примерима из зоонимске и антропографске лексике преузете из два тематска дијалекатска речника намаравали смо да потврдимо претпоставку изнету у наслову рада – да су дијалекатски речници релевантан извор за лингвокултуролошка истраживања народних говора. Кренули смо од нама најближих говора и од сфере која је човеку из југоисточне Србије вековима уназад била најближа, како бисмо у лексичком систему уочили елементе важне за његов физички опстанак и културни развој и преко тих знакова реконструисали поједине сегменте традиционалне материјалне и духовне културе на овом простору, као и карактеристике менталитета призренско-тимочке дијалекатске личности. Особености традиционалне културе и менталитета кодирани су у специјалним лексичким јединицама и могу се одгонетнути лингвокултурном анализом тих јединица – шифри и њиховим повезивањем са осталим јединицама лексикона, које својим специфичним садржајем и формом интерпретирају одређене културне концепте на дијалекатској језичкој слици света. Један од важних извора лингвокултурних информација⁷ су дијалекатски речници, у чијим су јединицама синтетисани модели поимања стварности, представе о свету и животу, систем вредности, културно наслеђе, што нуди основне информације за реконструисање дијалекатске језичке слике света и њених појединачних фрагмената – концепата. Екстралингвистички фактор у великој мери одређује структуру семантичког садржаја, који се мења, преобликује, допуњава или ишчезавају поједине његове компоненте током културно-историјског развоја. Дијалекатски речни-

⁷ У истраживањима дијалекатске слике света у словенским оквирима користе се и други материјали – речници народних фразеологизама, стереотипа, симбола и сл.

ци региструју елементе значајне за континуитет језичког и културног развоја не само дијалекатског колектива већ и читаве нације. Одабрати из тог непресушног извора информација – дијалекатских речника оне јединице које садрже регионалнокултурну специфику и репрезентовати их као посебан лексикографски корпус један је од важних задатака наше дијалекатске лексикологије и лексикографије и један од наших научно-истраживачких циљева. У том правцу иде закључак овога излагања, као и наша даља интересовања – израда дијалекатског лингвокултуролошког речника. Ова идеја ослања се на културни потенцијал дијалекатске лексике која најпоузданије чува традиционално искуство народа.

Наши научни задаци, поред лингвокултуролошких проучавања дијалекатског материјала, обухватили би и израду лингвокултурних речника, који ће бити репрезенти и сведочанства локалних традиционалних култура и веродостојни документи на којима ће се заснивати даља истраживања језика и културе.

Извори

- Богдановић, Недељко. „Антропографски речник југоисточне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник* LXIII. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 4–276.
- Богдановић, Недељко. „Пастирски речник југоисточне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник* LXVI/2. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2019, 640–739.
- Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Литература

- Ангелова, М. М. „Концепт’ в современной лингвокультурологии“. *Актуальные проблемы английской лингвистики и лингводидактики, сборник научных трудов*. Выпуск 3 (2004): 3–10 <<https://mgimo.ru/upload/iblock/0a4/0a4b1842e5b3a256dd6d6b7a7d6faceb.pdf>> Приступљено: 26. 2. 2020.
- Блохина, Е. Н. *Диалектная лексика как средство отражения культуры региона: на материале среднебаварского диалекта Верхней Баварии*. Автореферат дисертацији, 2017. <<https://www.dissercat.com/content/dialektnaya-leksika-kak-sredstvo-otrazheniya-kultury-regiona-na-materiale-srednebavarskogo-d>> Приступљено: 18. 3. 2020.
- Демидова, К. И. „Диалектная лексика как источник изучения диалектной языковой картины мира“. *Вестник Южно-уральского государственного университета. Серия: лингвистика*, № 22 (2011): 6–9. <<https://cyberleninka.ru/article/n/dialektnaya-leksika-kak-istochnik-izucheniya-dialektnoy-yazykovoy-kartiny-mira-v-psiholingvisticheskom-aspekte/viewer>> Приступљено: 10. 3. 2020.
- Демидова, К. И. „Словарь лексики говоров среднего Урала как лингвокультурологический источник“. *Политическая лингвистика*, Вып. 1(39)

- (2012): 181–184. <<http://www.philology.ru/linguistics2/demidova-12.htm>> Приступљено: 18. 3. 2020.
- Демидова К. И. „Јзыковая картина мира в региональном аспекте“. *Педагогическое образование в России*, № 12 (2015): 47–51. <<file:///C:/Users/pc2012/Downloads/yaz-kovaya-kartina-mira-v-regionalnom-aspekte-nauchnaya-shkola-doktora-filologicheskikh-nauk-professora-k-i-demidovoy.pdf>> Приступљено: 18. 3. 2020.
- Илић, Марија. *Зборник Мајице српске за славистику*, 62. Нови Сад: Матица српска, 2002, 211–234.
- Калиткина, Г. В. „Диалектные словари как лингвокультурологический источник: опыт реконструкции традиции“. *Вестник Томского государственного университета*, №294 (2007): 17–23. <<http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000473627>> Приступљено: 20. 3. 2020.
- Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Издательство ЛКИ, 2010.
- Маслова, В. А. 2001. *Лингвокультурология*. Москва: Академия, 2011.
- Милосављевић, Т. „Синонимски ред као одраз лингвокултурних специфичности дијалекатског лексичког система“. *Књижевност и језик*, LXV 3–4 (2018): 329–344.

Tanja Z. Milosavljević

DIALECT DICTIONARIES AS THE SOURCE OF LINGUOCULTURAL STUDIES OF FOLK SPEECH

Summary

The paper analyzes the hypothesis that dialect dictionaries are the hypertext of traditional culture. Dictionaries of folk speech contain information precious for the process of reconstructing the dialectological language picture of the world and the linguistic knowledge of the dialect persona, especially in those spheres of linguistic reality where the world view and subjective evaluation are reflected most explicitly. Based on data compiled from dialect dictionaries, primarily semantic definitions and lexicographic illustrations, it is possible to gain insight into the characteristic features of both the material and spiritual heritage, the features of the mentality and the means of comprehending the reality of a particular speech community. The dialectological lexis provides a wealth of material on the speakers themselves, their history, culture, tradition and customs, their value system and conceptualization of life and the world. Dialect lexicons, especially of the descriptive kind, represent a basis for the development of dialect linguoculturology which is based on the study of the dialectological picture of the world, which reflects the specific features of the regional conceptual sphere and the linguocultural idiosyncrasies of a particular dialect. What is of particular importance for isolating the codes of a regional culture are thematic dictionaries, which will be confirmed based on the lexical material of the volumes *Antropografski rečnik Srbije* (2017) and *Rečnik pastirstva jugoistočne Srbije* (2020), which which

reflect to a high extent the elements of traditional material and spiritual culture of a dialectological community, an authentic representation of the world and the axiological evaluation of reality of the speakers of the Prizren–Timok dialect.

From the segment of the verbal representation of sheepherding on the dialect picture of the world of Southeast Serbia, we have identified and analyzed those units which to a considerable extent manifest the regional linguocultural features in both mental and linguistic space of the Carpathian-Balkan cattle herding, which through its forms and content verbalize a way of life, a relationship towards life, priorities in the segmentation of reality, naïve views of the world, value orientations, and patterns of behavior of cattle herders from Stara Planina from a diachronic point of view, and reveal to the contemporary recipient one aspect of the traditional material and spiritual culture of this area. The units which explicitly realize this type of content or imply deeper, phonic meanings related to the folk cultural tradition are given the status of linguocultural rhemes and can provide the material for future linguocultural dialect dictionaries.

Keywords: dialect dictionaries, dialect linguoculturology, the Prizren–Timok dialect persona.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 593–609
UDK: 811.163.41'282.2
811.163.41'373.21
811.163.41'374
COBISS.SR-ID: 54970889

Татјана Г. ТРАЈКОВИЋ
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику
tatjana.trajkovic@filfak.ni.ac.rs

ТОПОНОМАСТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА НА ПОДРУЧЈУ ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИХ ГОВОРА И ПЕРСПЕКТИВА ИЗРАДЕ ЈЕДИНСТВЕНОГ РЕЧНИКА*

Предмет овог рада јесте представљање резултата досадашњих топономастичких истраживања на подручју призренско-тимочких говора, као и могућности израде јединственог речника топонима. Даје се краћи преглед кључних ставова о изради јединственог дијалекатског речника призренско-тимочке дијалекатске области, а онда и однос према стварању јединственог речника топонима истог подручја. Саставни део рада је и библиографија радова из топономастике поменутог дела Србије.

Кључне речи: српски језик, топонимија, призренско-тимочки говори, речник топонима.

1. Израда јединственог речника топонима – идеја, ставови и перспектива

Ономастичка лексикографија заузима посебно место у лексикографским истраживањима и њиховим резултатима. Овај специфичан лексички свет никада није стајао на сигурним ногама у лексикографској обради. Творци речника некада су узимали у обзир и ониме као део свог корпуса, некада нису, а најчешће су вршили селекцију руководећи се различитим принципима. Ономастичка грађа је свакако „особена у историјском, ет-

* Истраживања су рађена у оквиру пројекта *Српски језик некад и сад: лингвистичка истраживања* (бр. 360/1-16-10-01), Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

нолошком, културолошком погледу“ и она се као таква „на својеврстан начин уткива у лексички систем српског језика и чини интегрални део његовог општег лексичког фонда“ (Јошић 2018: 331). Разматрајући настајање ономастичких речника на нашем језичком подручју, Н. Јошић (2018: 336) закључује да се најмање одмакло у стварању топонимијских речника, а као битне узроке томе наводи: „1. непрегледно море топографских објеката на територији српског језичког поднебља и 2. мали број стручно оспособљених појединаца који би могли да носе тако обиман и сложен посао“.

Топономастичка истраживања подручја призренско-тимочких говора одавно су започета. Почети се везују се за прве антропографске и етнографске студије које су настајале на почетку двадесетог века, пре него што су најјужнији делови Србије били ослобођени од Турака (Хаџи-Васиљевић 1909, 1913; Николић 1905, 1912). Слични послови настављени су после Првог светског рата (Урошевић 1931, 1932, 1934, 1935, 1936, 1938; Станојевић 1975¹), а онда и после Другог светског рата (Трифуноски 1950, 1971; Урошевић 1948, 1949, 1950, 1951, 1954, 1957, 1965). Организована, системска и подробно осмишљена ономастичка истраживања започињу седамдесетих година прошлог века са оснивањем Одбора за ономастику Српске академије наука и уметности и са почетком објављивања публикације *Ономастолошки њрилози* (СТИЈОВИЋ 1997: 203). Иако под тешким околностима, према инструкцијама Павла Ивића ономастичка прикупљања одвијала су се прилично систематично, а нарочита пажња се посвећивала областима Косова и Метохије (в. СТИЈОВИЋ 1997).

Идеја о изради јединственог топономастичког речника области призренско-тимочких говора у тесној је вези са идејом о изради јединственог дијалекатског речника овог подручја. Планови о изради овог специфичног дијалекатског речника одавно се разрађују у оквиру пројеката који су се бавили истраживањима српских дијалеката. О овоме су већ писали Слободан Реметић (2013), Недељко Богдановић (2013, 2016), Јордана Марковић (2014), Марина Јуришић (2013). Аутори су подробно разрадили проблематику израде јединственог и комплексног дијалекатског речника ове области. С. Реметић је чврстог убеђења да овакав речник има добре основе и оправдања за реализацију без обзира на све могуће потешкоће и нерешена питања јер „нема методолошког, концепцијског и било којег уникатног решења и начела за све дијалекатске речнике“ (Реметић 2013: 20). Богдановић тумачи даље путеве лексикографске обраде призренско-тимочких говора наводећи бројне постојеће појединачне речнике говора

¹ Маринко Станојевић оставио је рукопис о Црној Реци, који је приредио Љубиша Рајковић Кожељац и објавио 1975. године.

ове области. Претпоставља основне препреке у изради „збирног / сводног речника“ (Богдановић 2016: 140) полазећи од претпоставке да би се такав речник израђивао на основу постојећих појединачних речника. Иако би богати постојећи извори представљали предност, они намећу и потешкоће: неједнака покривеност појединих дијалеката, постојање великог броја синонима, постојање великог броја акценатских, фонетских дублета, умереност семантике на макроплану итд. (Богдановић 2016: 141). Као основну оправданост за обједињавање речника и стварање јединственог између различитих говора ове области аутор истиче: „И поред извесне уједначености која обједињује ПТ говоре и ставља их наспрам осталих говора српскога језика, не узимајући засад очигледно велико богатство лексичког фонда у сваком погледу, те обједињавајуће одлике су фонетеског и граматичког типа (постојање полугласника, експираторни акценат, општи падеж, аналитичка компарација, удвајање заменица у функцији објекта).“ (Богдановић 2016: 142). Ипак, и поред очигледних обједињавајућих елемената, они представљају прекретницу у осмишљавању јединственог лексикографског приступа свим изворима из различитих дијалекатских типова: „Међутим, управо на овим правцима фигурирају и разлике међу њима (судбина вокалног Л, судбина финалног Л, судбина *tj, *dj, префонологизација вокала различите дужине, различити облици множине именица, облик општег падежа, множински облик радног придева). Дакле: типолошка разлика међу говорима отежава обједињавање азбучника и замагљује језичку слику у тексту самих одредница“ (Богдановић 2016: 142–143). Говорећи о осмишљавању концепције речника, Богдановић даље претпоставља могуће теме којима би се морали позабавити ангажовани лексикографи. Међу петнаестак могућих тема налази се и однос дијалекатског речника и ономастике. Не нуди се могуће разрешење овог односа и евентуалног избора „за“ ономастичке јединице у дијалекатском речнику или „против“ њих, те се може сматрати још увек отвореним питањем. Т. Трајковић (2017) покушава да дође до одговора на оваква и слична питања о статусу онима у речницима, те даје преглед стања ономастичке лексике у дијалекатским речницима југоисточне Србије, те закључује да је однос према оваквој грађи био различит и да је често зависио од ауторовог личног става по том питању (Трајковић 2017: 366), а општи утисак је да је став лексикографа о статусу ономастичких јединица у дијалекатским речницима обележен неодлучношћу и несигурношћу. Од свих поменутих, издваја се експлицитно дато мишљење Радмиле Жугић, која је из практичних разлога изоставила највећи број онима, при чему је навела да је потребно приступити изради посебних ономастичких речника (Жугић 2005: XXXVIII–XXXIX).

Ј. Марковић (2014) даје детаље својих препорука око израде обједињеног речника призренско-тимочких говора, које се тичу прикупљања грађе, допуњавања постојећег материјала, проверавања прикупљеног материјала, обучавања истраживача за лексикографске послове, уређивања одредница итд. Ауторка наводи могућност угледања на јединствени *Речник српских говора Војводине*, али скреће пуну пажњу на потешкоће које се налазе на путу израде таквог речника. Препреке које би успоравале посао односе се и на постојећу грађу, коју би наизглед само требало објединити. По том принципу би се започело и на послу речника топонима. Међутим, с обзиром на природу топонимијске грађе, која се у многим елементима разликује од општије лексичке грађе, обједињавање материјала би се у овом речнику одвијало на много лакши начин него што је то предвиђено за општи дијалекатски речник истог подручја.

М. Јуришић (2013) у свом раду износи нека запажања и предлоге који се односе на израду јединственог речника призренско-тимочке дијалекатске области. Она истиче погодност израде оваквог речника с обзиром на већ добру доступност материјала и предлаже да се том послу приђе ослањајући се на искуства у изради *Речника српских говора Војводине* (Јуришић 2013: 161). Један од предлога, који долази ослањањем на првобитне принципе израде поменутог специфичног и изузетног дијалекатског речника српских говора у Војводини, јесте тај да се ономастичка грађа не уноси у јединствени речник призренско-тимочких говора (Јуришић 2013: 162). Овакав став поклапа се са размишљањима Д. Петровића (2013: 36–37), који сматра да ћемо због умирања српског села остати „без релевантних ономастичких речника, тј. без топонимијских речника, без патронимијских речника“. Петровић (2013: 37) препоручује да се ономастички подаци не уносе у дијалекатски речник јер могу оптерећивати целокупни регистар опште лексике уколико немају „терминолошко“ значење.

Можемо претпоставити да у изради топонимијског речника не може бити потешкоћа које се предвиђају у раду на обједињеном дијалекатском речнику. Свакако би се облици понављали и везивали за различите крајеве овог подручја, али би се такво понављање са евентуалним акценатским дублетима, које се, додуше, своди на место акцената, или фонетским варијантама, могло решити на једноставан начин. Наиме, општи дијалекатски речник призренско-тимочке области свакако би се разликовао од општег топонимијског речника истог подручја. Речник топонима би подразумевао имена места потврђена у употреби и већ забележена у одговарајућем пункту. Уз поновљени облик само би се везао пункт у којем је забележен, што би потврдило његово реално и конкретно постојање. Наравно, топонимијски речник не би захтевао контекст употребе, што би свакако олакшало техничко уобличавање одреднице. Јединствени увид у

топономастичко богатство јединственог дијалекатског подручја српског језика дао би ново светло на један посебан лексички ниво, чиме би се потврдило постојање и распрострањање топонима овог краја Србије. Таква јединствени речник представљао би непоновљиву збирку речи, имена и сведочанства о постојању народа, културе и језика.

Слично стању које је већ уочено у призренско-тимочкој лексикографији, и на пољу топонимије налазимо богат материјал који би добро послужио приликом формирања корпуса, који би се уазбучио, а у оквиру одреднице скраћеницом везао за одговарајући пункт, без навођења илустративног материјала. Ово би била полазна тачка ка обликовању целине оваквог речника.

Грађа за овај могући јединствени речник топонима налази се у највећем броју у *Ономастичким прилозима*, а има је и у другим публикацијама. Прегледом објављених радова који сарже углавном целокупне ономастичке податке појединих крајева ове дијалекатске области, лако се може доћи до закључка да је покривеност топономастичким испитивањима изузетна. Када бисмо одређивали правац кретања тих истраживања, могли бисмо рећи да се оно кретало од крајњег југозапада до крајњег североистока призренско-тимочке дијалекатске области. Ова истраживања обухватила су следеће крајеве: Шарпланинску Гору, Сиринићку жупу, јужну Метохију, Таковицу, Суву Реку и околину, централно Косово, јужно Косово, Витину, Гњилане, Изморник, прешевски крај, део бујановачког краја, Трговиште и део пчињског краја, Врањску котлину, Иногосте, Пољаницу, јабланички крај, старопланински крај, белопаланачки крај, сврљишки крај, Сокобањску котлину, Голак, Буцак, Заглавак. Иако постоје неке географске празнине (као што је Качаник, Заплање, нишка околина и сл.), може се рећи да нема места да није забележила ономастичка рука. Оно што важи за српску топономастику, може се односити и на ово њено уже подручје: обимност топономастичког корпуса са територије призренско-тимочких говора указује на „лексикографске изазове“ који „стоје пред српском топонимастиком, пред истраживањем и лексикографским представљањем српске топонимије у XXI веку“ (Јошић 2018: 337). Наравно, квалитетног резултата оваквог рада неће бити уколико не буде било квалитетне организације стручних тимова који већ имају знања и искуства у обради топономастичке грађе. Подстицање на остварење изложене идеје завршићу речима нашег врсног и пожртвованог ономастичког прегаоца – Светозара Стијовића, који је још деведесетих година прошлог века истакао неопходност стварања топонимастичких и антропомастичких речника јер се без њих „не може замислити наука о именима“ (Стијовић 1997: 210).

2. Библиографија радова из топономастике са подручја призренско-тимочких говора

У циљу што боље прегледности топонимијског материјала који би се могао објединити у виду речника, у наставку дајем библиографију радова који су досад објављени и који се односе на топономастичка истраживања призренско-тимочке дијалекатске области.² Већина ових радова садржи речничку грађу, док се у једном броју налазе и семантичко-творбене анализе и осврти.

- Богдановић, Недељко. „Микротопоними Тресибабе“. *Развитак*, 5, Зајечар, 1972, 82–86.
- Богдановић, Недељко. „Географски називи у топонимији сврљишког краја“. *Нишки зборник*, 8, Ниш 1979, 171–183.
- Богдановић, Недељко. „Топоними антропонимске основе у сливу горњег тока Сврљишког Тимока“. *Вџора ономастичка конференција Југославије (зборник реферата)*, Скопје, 1980, 41–45.
- Богдановић, Недељко. „Називи биља и животиња у топонимији сврљишког краја“. *Ономастолошки њрилози*, II, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд 1981, 159–170.
- Богдановић, Недељко. „Географска имена у сврљишком крају“. *Onomastica jugoslavica*, бр. 10, Загреб 1982, 285–292.
- Богдановић, Недељко. „Куд се деде сврљишка Позвижда“. *Нишки зборник*, 13, Ниш 1983, 75–78.
- Богдановић, Недељко. „Називи сврљишких села у 15. (и 16.) веку и њихов данашњи облик“. *Зборник реферата Пеће југословенске ономастичке конференције*, АНУБИХ Сарајево 1985, 117–123.
- Богдановић, Недељко. „Из Височке топомастике“. *Зборник 2*, Ниш: Народни музеј Ниш, 1986, 145–153.
- Богдановић, Недељко. „Двочлани топоними у долини Височице“. *Пиротски зборник*, 14, Новинско-издавачка установа „Слобода“, Пирот, 1986, 16–22.
- Богдановић, Недељко. „Микротопонимија Голака“, *Ономастолошки њрилози*, VII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1986, 483–498.
- Богдановић, Недељко. „Пиротски ојконими“. *Пиротски зборник*, 17–18, Новинско-издавачка установа „Слобода“, Пирот, 1992, 41–50.

² Поред наведене литературе треба имати у виду и необјављену ономастичку грађу Архива САНУ, као и грађу у етнографским и агропографским студијама, чији се списак налази у оквиру литературе на крају рада.

- Богдановић, Недељко. „Географски апелативи у топонимији Сокобањске котлине“. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, XLIII, Нови Сад, 2000, 57–63.
- Богдановић, Недељко. „Предлошко-падежне синтагме у топонимији сврљишког краја“. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, XLV/1–2, Магица српска, Нови Сад, 2002, 285–290.
- Богдановић, Недељко. „Флора у микротопонимији сврљишке котлине“. *Прилози из филолингвистике*, IV, Ниш: Филозофски факултет, 2004, 55–68.
- Богдановић, Недељко. „Топоними зоонимског порекла на тлу Сврљишке котлине“. *Дијалектолошка истраживања*, I, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2004, 25–33.
- Богдановић, Недељко. „Микротопонимија Сврљига“. *Ономастолошки прилози*, XVIII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2005, 39–180.
- Богдановић, Недељко. „Белопаланачки ојконими“. *Белопаланачки зборник*, Бела Паланка: Народна библиотека „Вук Караџић“, 2005, 93–100.
- Богдановић, Недељко. „Земљописна и њој сродна лексика југоисточне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник*, LV, Институт за српски језик САНУ, Српска академија наука и уметности, Београд: 2008, 429–518.
- Богдановић, Недељко. „Микротопоними Белог Потока“. *Белоготочки зборник*, 1, Завичајни музеј Књажевац, Књажевац 2013, стр. 54–60.
- Букумирић, Милета. „Из ономастике јужне Метохије“. *Ономастолошки прилози*, V, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1984, 413–603.
- Букумирић, Милета. „Ономастика Сиринићке жупе“. *Ономастолошки прилози*, IX, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1988, 253–467.
- Букумирић, Милета. „Ономастика јужног Косова“. *Ономастолошки прилози*, XIII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1997, 339–494.
- Букумирић, Милета. „Из ономастике липљанске долине“. *Ономастолошки прилози*, XXI, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2011, 47–190.
- Вељковић, Драгана. „Топоними фитонимског порекла у тимочком говору“. У: *Прилози из филолингвистике*, I, Ниш: Филозофски факултет, 1996, 87–98.
- Вељковић, Драгана. „Фитоними у топонимији врањског краја“. У: *Прилози из филолингвистике* I, Ниш: Филозофски факултет, 1996, стр. 99–120.

- Вукадиновић, Вилотије. „Микротопонимија Сокобањске котлине“. *Ономајолошки њрилози*, XI, Српска академија наука и уметности, Одељење за језик и књижевност, Одбор за ономастику, Београд, 1990, 367–396.
- Вукадиновић, Вилотије. „Структура микротопонима једног атара“, у: *Говори њризренско-ѡимочке зоне и суседних дијалекаѡа*, Ниш: Филозофски факултет, 1994, 265–271.
- Вукадиновић, Вилотије. *Тојоними зоонимског ѡорекла*. Ниш: Филозофски факултет, 1996.
- Вукадиновић, Вилотије. „Језичке крактеристике топонима у сливу Височице“. *Пирѡйски зборник*, 14, Новинско-издавачка установа „Слобода“, Пирот, 1986, 5–9.
- Вукичевић, Слободан. „О једночланим називима у топонимији Височице“. *Пирѡйски зборник*, 14, Новинско-издавачка установа „Слобода“, Пирот, 1986,
- Динић, Јакша. „Ономастика Заглавка“. *Ономајолошки ѡрилози*, XVII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2004, 5–404.
- Динић, Јакша. „Микротопонимија Грлишке реке“. *Ономајолошки ѡрилози*, XVIII, Српска академија наука и уметности, Одељење за језик и књижевност, Одбор за ономастику, Београд, 2005, 143–278. (Вратарница, Врбовац, Горња Бела Река, Грлиште, Заграђе, Ласово, Леновац, Лесковац, Планиница).
- Динић, Јакша. „Имена река и других вода у поречју Тимока“. *Ономајолошки ѡрилози*, XXI, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2009, 191–330.
- Динић, Јакша. „Етимолошке скице из тимочке хидронимије“. *Пирѡйски зборник*, бр. 37/38, Народна библиотека, Пирот, 2013, 273–280.
- Динић, Јакша. „Бошево“. *Бдење*, 44, Центар за туризам, културу и спорт, Сврљиг, 2015, 179–183.
- Динић, Јакша. „Топонимија Белог Потока, Божиновца и Сврљишке Топле“. *Бдење*, 45/46, Центар за туризам, културу и спорт, Сврљиг, 2015, 195–208.
- Динић, Јакша. „Дилеме око Кандалице“. *Бдење*, 47, Центар за туризам, културу и спорт, Сврљиг, 2016, 191–200.
- Динић, Јакша. „Топонимија западног дела књажевачке територије“. *Ономајолошки ѡрилози*, XXIII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2016, 293–366.

- Динић, Јакша. „Топонимија Будака“. *Ономајолошки њрилози*, XXIV, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2017, 91–193.
- Динић, Јакша. „Турцизми у именима вода тимочког слива“. *Бдење*, 55, Центар за туризам, културу и спорт, Сврљиг, 2018, 175–185.
- Динић, Јакша. „Топоними Црноречја“. *Ономајолошки њрилози*, XXVI, Српска академија наука и уметности, Одељење за језик и књижевност, Одбор за ономастику, Београд, 2019, 209–570.
- Жугић, Радмила. „Хидронимија доњег тока слива Јабланице (семантички аспект)“. *Лесковачки зборник*, 34, Лесковац, 1994, 101–112.
- Жугић, Радмила. „Микротопоними слива доњег тока Јабланице мотивисани природним обликом, положајем и изгледом тла (семантички аспект)“. *Ономајолошки њрилози*, XV, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2002, 215–224.
- Жугић, Радмила. „Предлози у релационим микротопонимима јабланичког краја (граматички и ономастички аспект)“. *Годишњак за српски језик и књижевност*, година XX, бр. 8, Ниш, 2006, 135–144.
- Жугић, Радмила. „Микротопоними доњег тока слива Јабланице мотивисани ратарством и сточарством“. У: Радмила Жугић (ур.), *Дијалекатј – дијалекатјска књижевност* 3, Лесковац: Лесковачки културни центар, 2011, 61–71.
- Жугић, Радмила. „Сродствени термини у микротопонимији доњег тока слива Јабланице“. У: Радмила Жугић (ур.), *Дијалекатј – дијалекатјска књижевност* 3, Лесковац: Лесковачки културни центар, 2011, 190–193.
- Жугић Радмила. *Микројојонимија доњег слива Јабланице (семантичко-јворбени ајектј)*. Монографије, 20, Институт за српски језик САНУ, 2013.
- Жугић, Радмила. „Лична имена у микротопонимији јабланичког краја“. *Годишњак за српски језик* (27) 14, Ниш, 2016, 95–113.
- Златановић, Момчило. „Из ономастике врањског краја“. *Врањски гласник*, књ. 9, Врање, 1973, 271–277.
- Златановић, Момчило. „Топоними Пољанице“. *Прилози јроучавању језика*; књ. 10, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1974, 109–141.
- Златановић, Момчило. „Топонимија града Врања“. *Прилози јроучавању језика*; књ. 12, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1976, 87–93.
- Златановић, Момчило. „Називи географских термина у Врањској котлини“. *Ономајолошки њрилози* I, Српска академија наука и умет-

- ности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1979, 129–143.
- Златановић, Момчило. „Микротопоними Врањске котлине (насеља у сливу Кленичке реке)“. *Прилози истраживању језика*, књ. 16, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1980, 39–58.
- Златановић, Момчило. „Ојконими Врањске котлине“. Лесковачки зборник, књ. 21, Лесковац, 1981, 209–227.
- Златановић, Момчило. „Микротопонимија Стругалнице и Обличке Сене (Врањска котлина)“. *Прилози истраживању језика*, књ. 17, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1981, 195–198.
- Златановић, Момчило. „Микротопонимија Врањске котлине (насеља у сливу Бањске реке)“. *Прилози истраживању језика*, књ. 18, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1982, 109–123.
- Златановић, Момчило. „Микротопонимија Иногошта (слив Лепеничке реке)“. *Прилози истраживању језика*, књ. 19, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1983, 179–194.
- Златановић, Момчило. „Микротопонимија Врањске котлине (насеља у сливу Преображењске и Требешинске реке)“. *Прилози истраживању језика*, књ. 21, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1985, 83–95.
- Златановић, Момчило. „Микротопонимија осам насеља у Иногошту“. *Прилози истраживању језика*, књ. 20, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, 1984, 157–169.
- Златановић, Момчило. „Топонимија прешевске Црне горе (десет насеља)“. *Врањски гласник*, књ. 19, Врање: Народни музеј, 1986, 167–185.
- Златановић, Момчило. „Топонимија насеља у средњем сливу Пчиње (пет насеља)“. *Врањски гласник*, књ. 21, Врање: Народни музеј, 1988, 155–167.
- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија слива Височице – Средњи Висок“. *Пиротски зборник*, 23/24, Народна библиотека, Пирот, 1998, 183–246.
- Златковић, Драгољуб, Јован Васић. „Микротопонимија слива Височице – Горњи Висок, од Славиње до Владикине плоче“. *Пиротски зборник*, 25/26, Народна библиотека, Пирот, 2000, 105–168.
- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија Старе планине – Горњи Висок од Брањеваца и Влковије, и Шугрин“. *Пиротски зборник*, бр. 27/28, Народна библиотека, Пирот, 2003, 111–158.

- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија десне обале Нишаве – од Милојковца и Обреновца до Градишнице и Нишора“. *Пиротски зборник*, бр. 31, Народна библиотека, Пирот, 2006, 125–206.
- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија леве обале Нишаве – од Срећковца до Држине“. *Пиротски зборник*, бр. 34, Народна библиотека, Пирот, 2009, 245–330.
- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија слива Расничке и Костурске реке“. *Пиротски зборник*, бр. 35/36, Народна библиотека, Пирот, 2011, 227–336.
- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија леве обале Нишаве – од Малог Јовановца до Пирота“. *Пиротски зборник*, бр. 37/38, Народна библиотека, Пирот, 2013, 311–350.
- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија слива Топлодолске реке и Темштице“. *Пиротски зборник*, бр. 39, Народна библиотека, Пирот, 2014, 203–239.
- Златковић, Драгољуб. „Микротопонимија општине Пирот – допуна“. *Пиротски зборник*, бр. 42, Народна библиотека, Пирот, 2017, 171–207.
- Иванов, Златко. „Микротопонимија Бурела“. *Пиротски зборник*, бр. 43, Народна библиотека, Пирот, 2018, 181–246.
- Јашовић, Голуб. „Српска и албанска топонимија села Ослара код Бујановца“. *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, XLVI (2), Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2016, 429–444.
- Јовановић, Ивко (ред.). „Микротопонимија слива Темштице и Топлодолске реке“. *Пиротски зборник*, 22, Народна библиотека, Пирот, 1996, 117–189.
- Лилић, Драган. „Фитоними и зооними у топонимији у долини Височице“. *Пиротски зборник*, 14, Новинско-издавачка установа „Слобода“, Пирот, 1986, 23–30.
- Лома, Александар. „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике“. У: *Говори призренско-тимочке зоне и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет, 1994, 107–133.
- Луковић, Милош. „Ономастика села Гајтана у Горњој Јабланици“. *Ономастолошки прилози*, IV, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1983, 389–450.
- Маринковић, Јаворка. „Микротопонимија Врања и околине“. *Ономастолошки прилози*, X, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1989, 67–164.
- Маринковић, Јаворка. „Микротопонимија бујановачког и прешевског краја“. *Ономастолошки прилози*, XV, Српска академија наука и

- уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2002.
- Марковић, Јордана. „Микротопонимија Великог Крчимира“. У: *Зборник радова Филозофског факултета у Нишу*, серија *Српски језик и књижевности*, свеска 2–3, Ниш, 1991/1992, 59–75.
- Марковић, Јордана. „Називи места према биљном покривачу“. У: *Прилози из фиџолингвистике* III, Ниш: Филозофски факултет, 2000, 43–51.
- Недељков, Љиљана. „Хидронимијски апелативи у топонимији југоисточне Србије“. У: *Говори њризренско-џимочке зоне и суседних дијалекаџа*, Ниш: Филозофски факултет, 1994, 359–375.
- Павловић, Звездана. *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*. Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 10, Институт за српски језик САНУ, 1994.
- Пејчић, Христивоје. „Пољопривредна прошлост у називима места“. *Пироџски зборник*, 29/30, Народна библиотека, Пирот, 2004/2005, 205–214.
- Рајковић, Љубиша Кожељац. „Микротопономастика и патронимија у Црној Реци“. *Прилози џрочувању језика*, књ. 8, Нови Сад, 1972, 95–120.
- Рајковић, Љубиша Кожељац. „Ономастика Тимока“. *Ономаџолошки џрилози*, XI, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1990, 109–365.
- Симић, Василије. „Рударство и прерада гвожђа у топономастици и терминологији власинскога краја“. *Ономаџолошки џрилози*, I, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1979, 87–96.
- Стаменковић, Јаворка. „Ономастички подаци за десет села на десној обали Јужне Мораве (општина Врање)“. *Ономаџолошки џрилози* II, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд 1981, 405–445.
- Стевановић, Владимир. „Микротопонимија општине Трговиште“. *Ономаџолошки џрилози*, I, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1979, 167–236.
- Стијовић, Данило. „Ономастика Суве Реке и околних села“. *Ономаџолошки џрилози* XIII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1997, 497–572.
- Стијовић, Данило. „Ономастика шест села у околини Витине“. *Ономаџолошки џрилози* XV, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд 2002, 227–263.

- Трајковић, Татјана. „Српско-албански језички односи у фитонимима прешевског краја“. *Прилози из филолингвистике V*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2009, 69–73.
- Трајковић, Татјана. „Апелативи у топонимији прешевског краја“. *Годишњак за српски језик и књижевност*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2009, 503–507.
- Трајковић Татјана. „Топонимија Великог и Малог Трновца“. *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, Косовска Митровица, 2010, 583–592.
- Трајковић, Татјана. „Микротопонимија прешевског краја“. *Ономастички прилози XXI*, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 2011, 331–425.
- Трајковић, Татјана. „Језичке интерференције у топонимији Прешева“. *Октоих – часопис Одељења за српски језик и књижевност Матице српске – Друштво чланова у Црној Гори*, Никшић, 2011, 273–282.
- Трајковић, Татјана. „Антропонимија прешевске микротопонимије“. *Зборник радова са међународног научног скупа, Име у култури Срба и Бугара/Име у култури на Срби и Българи, Зборник радова*, Филозофски факултет у Нишу, Библиотека Сусрети, Ниш, 2011, 79–87.
- Трајковић, Татјана. „Ономастичка грађа у дијалекатским речницима југоисточне Србије“. *Пути и домени дијалекатске лексике*; зборник радова са истоименог међународног научног скупа одржаног од 12. до 13. априла 2013. године на Филозофском факултету у Нишу, Ниш, 2013, 357–369.
- Ћирић, Душан. „Старе махале и сокаци“. *Пиротски зборник*, 2, Новинско-издавачка установа „Слобода“, Пирот, 1969, 203–212.
- Ћирић, Љубисав. „Ономастика Изморника“. *Ономастички прилози X*, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1989, 365–496.
- Ћирић, Љубисав. „Ономастика белопаланачког краја“. *Ономастички прилози XII*, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1996, 37–338.
- Ћирић, Љубисав. „Топоними фитонимског порекла Понишавља и Поморавља – паралела“. У: *Прилози из филолингвистике IV*, Ниш: Филозофски факултет, 2004, стр. 13–30.
- Ћирић, Љубисав: „Топоними инвентивног постања“, У: Љубисав Ћирић (ур.), *Дијалектолошка истраживања 1*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2004, 45–65.
- Ћирић, Љубисав. „Топоними митолошко-религијске мотивације у белопаланачком крају“. У: Сретен Петровић (ур.), *Етно-културолошка зборник 11*, Сврљиг: Етно-културолошка радионица, 2007, 83–90.

- Ћирић, Љубисав. „Топоними сточарске провенијенције у белопаланачком крају“. У: Надежда Јовић (ур.), *Дијалектолошка исцртаживања* 2, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2007, 145–154.
- Ћирић, Љубисав. „Језичке карактеристике топонима фитонимског порекла у Понишављу“. У: Милета Букумирић (ур.), *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*. Посебно издање поводом 50-годишњице оснивања Филозофског факултета посвећено проф. др Милосаву Вукићевићу, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2010, 593–601.
- Урошевић Атанасије. „Из топомастике косовских предела“. *Гласник Српског географског друштва*, св. 49, бр. 2, Српска академија наука, Београд, 1969, 62–70.
- Урошевић, Атанасије. „Неки детаљи из прошлости Косова (по топонимима)“. *Ономастолошки њрилози*, I, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1979, 27–34.
- Урошевић, Атанасије. „Топоними Косова“. *Српски етнографски зборник*, књ. 88. Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 9. Београд: САНУ, 1975, 174 стр.
- Урошевић, Атанасије. „Топоними Качаника и околине“. *Onomastica jugoslavica*, vol. 9. Загреб, 1982, 167–170.
- Цветановић, Владимир. „Из ономастике Гњилана“. *Ономастолошки њрилози*, IX, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1988, 517–541.
- Цоговић, Алија. „Ономастика Ћаковице и суседних села“. *Ономастолошки њрилози* VIII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 221–302.
- Цоговић, Алија. „Ономастика Горе“. *Ономастолошки њрилози* XII, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд, 1996, 33–364.
- Zlatanović, Momčilo. „Топоними Vranjske kotline (leva strana Južne Morave)“. *Godišnjak Više škole za obrazovanje radnika*, br. 1, 1975, Vranje, 145–170.

3. Закључне напомене

Сагледавањем свих околности у вези са могућом изградом јединственог речника топонима са подручја призренско-тимочких говора, узимањем у обзир чињенице као што су: да таква потреба постоји, да постоји дијалекатска, дијалектолошка и ономастичка оправданост која подржава обједињавање ове ономастичке категорије са јединственог дијалекатског подручја, долази се до закључка да се стварању так-

вог речника треба озбиљно приступити. Тај приступ свакако је олакшан постојањем веома богатог материјала, који су у највећем броју прикупљали вешти лингвисти, што нам даје сигурност у веродостојност записане грађе. Свакако, посао осмишљавања и обликовања топонимијског речника треба бити посвећен добро припремљеном тиму, који би се бавио обједињавањем, провером и допуном постојећих података. Јединствени речник топонима призренско-тимочке области српског језика представљао би употпуњавање дијалекатске и културолошке слике ових крајева.

Литература

- Богдановић, Недељко. „Отворена питања израде дијалекатских речника“. У: Ј. Марковић (прир.), *Пућеве и домейи дијалекатске лексике*, зборник радова са истоименог међународног научног скупа одржаног од 12. до 13. априла 2013. године на Филозофском факултету у Нишу. Ниш, 2013, 25–30.
- Богдановић, Недељко. „Даљи путеви лексикографске обраде призренско-тимочких говора“. У: *Етно-културолошки зборник*, књ. XX, Сврљиг, 2016, 135–147.
- Жугић, Радмила. „Речник говора јабланичког краја“. *Српски дијалектолошки зборник*, ЛП, Институт за српски језик САНУ и Српска академија наука и уметности, Београд, 2005.
- Јошић, Неђо. „Ономастички речници“. У: Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић. (ур.), *Српска лексикографија од Вука до данас*. Српска академија наука и уметности, Савез славистичких друштава Србије. Београд, 2018, 329–340.
- Јуришић, Марина. „Израда јединственог речника призренско-тимочке дијалекатске области“. У: Јордана Марковић (прир.), *Пућеве и домейи дијалекатске лексикографије*. Ниш: Филозофски факултет, 2013, 161–166.
- Марковић, Јордана. „Речник говора југоисточне Србије између стварности и фикције“. У: Бојана Димитријевић (ур.), *Стварност и фикција у култури Срба и Бугара / Реалност и фикција в културата на Срби и Българи*. Ниш: Филозофски факултет, 2014, 155–165.
- Николић, Риста. *Крајиније и Власина: антропоегеографска проучавања*. Београд: Српска краљевска академија, (1912), 679 стр.
- Николић, Риста. *Пољаница и Клисура: антропоегеографска проучавања*. Фото-типско издање из 1905. Београд: Службени гласник: САНУ, 2018.
- Петровић, Драгољуб. „Дијалекатска реч као темељ историјског памћења“. У: Ј. Марковић (прир.), *Пућеве и домейи дијалекатске лексике*, зборник радова са истоименог међународног научног скупа одржаног од 12. до 13. априла 2013. године на Филозофском факултету у Нишу. Ниш, 2013, 31–39.
- Реметић, Слободан. „Шта очекујем(о) од дијалекатског речника“. У: Ј. Марковић (прир.), *Пућеве и домейи дијалекатске лексике*, зборник радова са истоименог међународног научног скупа одржаног од 12. до 13. априла 2013. године на Филозофском факултету у Нишу. Ниш, 2013, 11–24.

- Станојевић, Маринко. *Црна река – антропогеографска грађа из заоставиштинске Маринка Станојевића*. Приредио Љубиша Рајковић Кожељац. Новинска установа „Тимок“, Зајечар, 1975.
- СТИЈОВИЋ, Светозар. „Развој српске ономастичке науке у последњој четвртини века“. *Јужнословенски филолог*, LIII. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ. Београд, 1997, 203–210.
- Трајковић, Татјана. „Ономастичка грађа у дијалекатским речницима југоисточне Србије“. У: Ј. Марковић (прир.), *Пушјеви и дometи дијалекатске лексике*, зборник радова са истоименог међународног научног скупа одржаног од 12. до 13. априла 2013. године на Филозофском факултету у Нишу. Ниш, 2013, 357–369.
- Трифуноски, Јован. „Качаничка клисура“. *Српски етнографски зборник*, књ. 60, Насеља и порекла становништва, књ. 32, Београд, 1950, 117 стр.
- Трифуноски, Јован. *Скојска Црна гора: природна средина, прошлост, насеља, становништво и привреда*. Скопје, 1971, 123 стр.
- Урошевић, Атанасије. *Горња Морава и Изморник: антропогеографска испитивања*. Београд: Народна штампарија, 1931, 155 стр.
- Урошевић, Атанасије. „Гњилане“. *Гласник географског друштва*, св. 17, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1932, 38–51.
- Урошевић, Атанасије. „Качаник“. *Гласник Скојског научног друштва*, књ. 11, Скопље, 1932, 183–190.
- Урошевић, Атанасије. „Католичка жупа Црна Гора у Јужној Србији“. *Гласник Скојског научног друштва*, књ. 13, 1934, 159–170.
- Урошевић, Атанасије. „Јањево: антропогеографска испитивања“. *Гласник Скојског научног друштва*, књ. 14, Скопље, 1935, 187–200.
- Урошевић, Атанасије. „Урошевац: варошица на Косову“. *Гласник Скојског научног друштва*, књ. 15–16, Скопље, 1936, 265–272.
- Урошевић, Атанасије. „Вучитрн: антропогеографска монографија“. *Гласник Скојског научног друштва*, књ. 19, Скопље, 1938, 215–230.
- Урошевић, Атанасије. „Шарпланинска жупа Сиринић“. *Годишен зборник*, кн. 1, Скопје, 1948, 117–176.
- Урошевић Атанасије. *Куманово*. Филозофскиот факултет на Универзитетот – Скопје, Природно-математички оддел, књ. 2, 1949, 44 стр.
- Урошевић, Атанасије. „Приштина – антропогеографска испитивања“. *Зборник радова Етнографског института Српске академије наука*, књ. 2, Београд, 1951, 35 стр.
- Урошевић, Атанасије. „Липљан – антропогеографска испитивања“. *Гласник Етнографског института Српске академије наука*, књ. 2–3, Београд, 1954, 11 стр.
- Урошевић Атанасије. „Косовска Митровица: антропогеографска испитивања“. *Гласник Етнографског института Српске академије наука*, 1–3, Београд, 1957, 25 стр.
- Урошевић, Атанасије. *Новобрдска Крива Река*. Фототипско издање из 1950. Приштина: „Григорије Божовић“, Гњилане: „Свети Сава“, 1996, 176 стр.

Урошевић, Атанасије. *Косово*. Фототипско издање из 1965. Приштина: НУБ „Иво Андрић“, Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства, 2006, 401 стр.

Хаци-Васиљевић, Јован. *Јужна Сјџара Србија*, књ. I, *Кумановска обласи*. Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1909, 558 стр.

Хаци-Васиљевић, Јован. *Јужна Сјџара Србија*, књ. II, *Прешевска обласи*. Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1913, 460 стр.

Tatjana G. Trajković

TOPONOMASTIC RESEARCH IN THE PRIZREN–TIMOK DIALECT AREA
AND THE PERSPECTIVE OF CREATING A UNIQUE DICTIONARY

S u m m a r y

The subject of this paper is presenting the results of the previous toponymic research in the area of Prizren–Timok dialects, as well as the possibility of creating a unique dictionary of toponyms. A brief overview of the key points of the development of a unique dialect dictionary of the Prizren–Timok dialect area is given, followed by the attitude towards the creation of a unique dictionary of toponyms in the same area. An integral part of the paper is a bibliography of works on toponymy of the mentioned Serbian region.

Keywords: Serbian language, toponymy, Prizren–Timok dialect area, dictionary of toponyms.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 611–627

UDK: 811.163.41'373.4

COBISS.SR-ID: 55015177

Драгана И. РАДОВАНОВИЋ
Институт за српски језик САНУ
draganailija@gmail.com

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЗНАЧЕЊА И ГЕОГРАФСКОМ РАСПОРЕДУ ЛЕКСИЧКОГ ПАРА *ДОМ – КУЋА**

Лексеме *дом* и *кућа* спадају у ред најстаријег наслеђеног лексичког фонда. Обе су изразито полисемне, непотпуно синонимичне а заједно узевши на особен начин и комплементарне. Врата у тај сложени спектар основних и изведених значења и творбених ликова отварају нам најпре речници, наши и словенски, етимолошки, историјски, дијалекатски, а потом и више лексичко-лексиколошких прилога. Овај лексички пар свестрано је обрађиван, посебно у новије време у нашој стручно-научној литератури, и појединачно и заједно. Кућа је извесно остала етимолошки отворенија (значи и – спорнија), са мотивационог, лингвогеографског и историјско-семантичког аспекта. Зато је верујем вредан пажње сваки напор да се оствари што потпунији увид у нашу историјску и савремену документацију, с тежњом да се употпуни лингвогеографска слика распореда ових двеју базичних лексема. У том смислу, чини се да може бити индикативан ареал прилошког пара *дома – кући*.

Кључне речи: лексеме *дом* и *кућа*, семантички потенцијал, географски распоред, српски дијалекатски простор, прилози *дома – кући*.

1. Увод

1.1. У стручној литератури различитих научних области деценијама уназад пажња је посвећивана становању, као најважнијем облику традици-

* Прилог је резултат рада на Одсеку за дијалектолошка истраживања Института за српски језик САНУ, финансираном од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора бр. 451-03-9/2021-14.

оналне материјалне културе. Становање је бивало предмет интересовања многих антрополошких, етнолошких, антропогеографских, историјских, архитектонских и лингвистичких студија.

1.2. Тема *дом* – *кућа*, с тим у вези и *йокућсѣво*, обрађивана је у различитим лингвистичким дисциплинама. Будући да ове лексеме покривају широко лексичко-семантичко и деривационо поље, у српској лексиколошкој и лексикографској литератури истакнута је њихова израита полисемичност.¹ Искрпно је приказан и механизам развијања полисемантичких структура, углавном с ослоном на речничку грађу наших најпотпунијих речника српског народног и књижевног језика (РСАНУ, РМС и РЈАЗУ). Аутори тих прилога су лексиколози и лексикографи из београдске лексикографске школе (Д. Гортан-Премк, Р. Драгићевић, С. Ристић, академик А. Лома, Ј. Влајић Поповић; у новије време и И. Лазич Коњик, Н. Миланов, Н. Ивановић; в. Литературу), коју бисмо могли означити осавремењеном белићевском. У тим прилозима видљиво је праћење савремених интердисциплинарних прочувања у овим научним областима, од В.В. Иванова и В.Н. Топорова, Н.И. Толстоја, Ф. Славског, О.Н. Трубачова и његовог етимолошког круга и др. до, у конкретном случају, етнолингвисте Ј. Бартмињског. Уз то, значајно место заузимају прилози у којима су искрпно приказани типични механизми развијања полисемичности (уп. нпр. Гортан-Премк 1997; Марковић 1991; Миланов 2017).

1.3. Обе речи, *дом* и *кућа* спадају у наш најстарији наслеђени лексички фонд: *дом* је стари индоевропски назив (< **dem-* „градити, састављати“) за зграду, сачуван у свим словенским језицима (и многим несловенским);² *кућа* је пак настала касније, али опет извесно сеже у прасловенски период.³ Корен лексеме *кућа* (**kotjā*) је у тесној семантичкој вези са основним значењем речи *куи*⁴ (**kotъ* „угао“), а на томе се заснива претпоставка да је она на јужнословенском терену првобитно означавала „скровиште са огњиштем“ око којег се скупљала породица“. Тиме се она већ рано поклапала са најважнијим сегментом семантичког језгра лексеме *дом*. Првобитно значење речи *кућа* повезује се са значењем глагола **kotati* „умотати, скривати“, на западнојужнословенском терену *скуи**а*-

¹ Досад је више пута потврђено и на корпусу РСАНУ да је полисемичност одлика домаће лексике, дубоко укоренењеног наслеђеног прасловенског лексичког фонда (Миланов 2017: 65–69).

² За преглед етимолошких тумачења в. Kwoka 2010: 252.

³ Забележена у источнословенским и јужнословенским језицима.

⁴ Драгоцен поступак семантичке реконструкције *куи* → *кућа* (од првобитног значења „угао у коме се налази огњиште“ → *кућа* „просторија у којој се налазио *куи*, просторија са огњиштем, кухиња“ → *дом*) аналитички (и с аспекта популарне етимологије) приказан је у: Влајић-Поповић 2013: 114–115.

иш. Из тог Скок изводи њено првобитно значење „скровиште“ (уп. Skok 1972 под *кућа*).⁵

1.4. Полисемичност лексема *дом* и *кућа* добро илуструју лексикографске обраде у речницима, посебно у РСАНУ. Под одредницом *дом* у РСАНУ наведено је седам значења, са више подзначења: 1. а. *кућа као место где човек живи са својом породицом*; б. *домаће огњиште, породица, породична заједница*; в. *станиште, пребивалиште (животиња)*; г. *фиг. родни крај, истојбина, оцабина*. 2. а. *кућа, зграда ушће*; б. *покр. део куће где станује домаћин са породицом, стан*; в. *покр. кућа са окућницом*; 3. *пол. једно од тела, из којих се, у већини држава, састоји народно представништво*; 4. *зграда у којој је смештена нека друштвена станава*; 5. а. *род, илеме; породица, лоза (често са додатком који значи блаже обележје лозе)*; б. *покр. породица у коју се девојка (одн. жена) уда*; в. *покр. породица у којој девојка живи пре него што се уда*; г. *покр. добра, угледна, илемења породица*; б. *маш. део парног просветла на највишем месту парног котла, одакле се одводи пара*; 7. *у дечјим играма место где играч стоји на почетку игре и одакле почиње да чини оно што игра захтева*.

Одредница *кућа* броји четрнаест значења, са више подзначења: 1. а. *грађевински објект, зграда за пребивање, становање или какву друштвену употребу*; б. *родни, породични дом, домаће огњиште; породица*; в. *станиште, пребивалиште (животиња)*; г. *покр. скуп зграда, све зграде једног домаћинства или једне задруге*; д. *кућни слови, кућанство, домаћинство; газдинство*; њ. *кућне употребљивине, покућство и др. употребно за вођење кућанства*; 2. *покр. део, одељење у згради за становање у којем је огњиште, где се кува, једе, борави итд.; кухиња*; б. *соба*; в. *одељење у згради за становање, у којем се држи стока*; 3. а. *они који живе у једном кућанству, домаћинству, породична заједница, породица*; б. *породица; род; лоза; династија (често са додатком породично имена као ближег обележја)*; в. *покр. већа породична заједница (обично браћа својим породицама), чији чланови живе на заједничком имању*; г. *заједница од више породица истог презимена, везаних пореклом од истог претка, брајство*; 4. а. *културно-просветна, административна и др. станава; суд, судница; оштина; зграда у којој је смештена таква станава*; б. *предузеће (обично са додатком који га ближе обележава)*; *зграда у којој је смештено такво предузеће*; 5. *фиг. место пребивања (село, град); родни крај, родна земља, завичај, домовина*; б. *фиг. а. назив од мља (обично у обраћању мајке деци, често с арибутом моја)*; б. *особа која кући, унапређује своје домаћинство*; 7. *породична имовина, кућанство, домаћинство*; 8. *в. кућница*; 9. *покр. дечја игра у којој се*

⁵ Историјско значење и етимолошко извођење в. у Kwoka 2010: 254–257.

надмеће у убацивању новчића, дугмади и сл. у руйицу искојану у земљи; *шаква руйица*; 10. у народној загонеци, о роју *йчела*; 11. анат. покр. *чашица* у зглобу *йлећке*; 12. астр. заст. *свако од дванаест јатја сазвежђа Зодијака*; 13. покр. *врсиа божићног колача*; 14. покр. *лојайица* за *йреношење жара, ваїраљ*.

1.5. Лексикографска обрада у РСАНУ показује нијансе у значењима ових лексема, при чему *дом* под 1.а. обухвата друштвену димензију *кућа* као *место где човек живи са својом йородицом*, док *кућа* друштвени аспект реализује под тачком 1.б. *родни, йородични дом, домаће огњишће; йородица*. Примарно значење одредничке речи *кућа* је *зграда, објект намењен сїановању или каквој другој дришївеној йоїреби*; у обради лексеме *дом* ово значење је секундарно (под 2).⁶

Традиционалним лексикографским поступком, структуром и устројеном хијерархизацијом основних значења и њихових полисемних структура, јасно се показује груписање са семантичким чвориштима: сема *место*, коју у хијерархији осталих значењских компоненти допуњују сема *друштво* („породица, породична заједница“) и сема *функција* („становане“). (Детаљније в. у: Ристић и Лазић Коњик 2020: 188).

1.6. Поред општих значења, заједно узевши, на ширем српском (етно)језичком простору, ове лексеме реализују и низ специјалних и покрајинских значења, а комбинују се у великом броју устаљених израза (уп. и РСАНУ; и RЈАЗУ). Њихова узајамна супституција у истим контекстима такође је важан тест степена синонимичности, посебно када се примери узимају из везаних аутентичних текстова.

1.7. Значењски однос непотпуних (делимичних) синонима *дом* – *кућа* заснива се на преплитањима базичних, етимолошких и новијих значења (уп. Ристић и Лазић Коњик 2020: 204), што свакако поткрепљује етимолошко тумачење А. Ломе (2004: 17–21) да се, када је *кућа* у питању, ради о образовању речи које је требало да означи новији тип градње или и значењски одвоји физички аспект (*кућа* → *зграда*) од друштвеног аспекта (*кућа* → породична заједница, задруга), које би остало „резервисано“ за *дом*.

1.8. Проблем употребе ових лексема у савременом језику и с аспекта когнитивног приступа, у начелу, разрешен је у корист маркиране употребе *дом* и немаркиране употребе *кућа* (Ристић и Лазић Коњик 2020: 204),⁷ уз наговештај да се маркирана употреба *дом* (с конотацијом *уїо-*

⁶ Сличну хијерархију значења има одредница *дом* у РЈАЗУ, као последње секундарно значење обухвата физички аспект.

⁷ Концепт *дома* свестрано је обрађен на материјалу словенских језика у зборнику радова *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 2015). У њему је, између

чишиће, њородица), из угла нове језичке реалности, везује за западније штокавске говоре у односу на *кућу* која „остаје“ источнијим говорима (с конотацијом „грађевина“) (Марковић 1991: 61).

1.9. Имајући у виду све досад речено о „конкурентним“ лексемама *дом – кућа*, ваљало би на српском (етно)дијалекатском терену (на равни савремених дијалеката) сагледати семантички потенцијал у просторној димензији, односно њихову географску распрострањеност и дистрибуцију употребе општег назива и/или секундарних (спецификованих) значења, која се у основи свODE на однос *зграда : друштво*.

1.10. С тим у вези, у одгонетању односа *дом – кућа* с лингвогеографског становишта чини нам се да би могли да буду индикативни и ареали прилошког пара *дома – кући*, можда чак и историјски дубље гледано.⁸

2. Географски распоред лексема *дом – кућа*

2.1. Традиционална терминологија *куће* и *њокућствива* од деведесетих година прошлога века предмет је и посебних монографских студија у области дијалекатске лексикологије. *Кућа* и *њокућство* обрађивани су на различитим тачкама српског језичког простора – на терену шумадијсковојвођанског дијалекта, у Војводини (Вуковић 1988), потом на терену источнохерцеговачких говора (Којић 2016; Црњак 2006), на подручју косовско-метохијских говора (Букумирић 2012). Традиционалној лексици становања у Ваљевској Подгорини у новије време посвећено је више прилога публикованих у посебној етнолингвистичкој студији (Радовановић и др. 2020) и другим зборницима радова (Радовановић 2019; Радовановић 2020а).

2.2. Поред поменутих студија посвећених *кући* и *њокућству*, овом приликом су за лингвогеографски преглед коришћени дијалекатски речници и радна верзија упитника за Српски дијалектолошки атлас.

осталог, на пољском језику објављен и прилог С. Ристић и И. Лазић Коњик *Dom w języku serbskim*. Његову верзију на српском језику *Концепцији дома у српском језику и култури* налазимо у зборнику радова *О вредностима у српском језику* (Ристић и Лазић Коњик 2015).

⁸ Са неколико колегиница и колега (са лексикографским искуствима), у некој врсти анкете, настојећи да се она не свODE на прву асоцијацију већ домишљену интерпретацију, покушала сам да добијем разрешење смисла два шире позната израза: Нема ни *дома* ни *куће*. – То му је и *дом* и *кућа*. (Редослед односно распоред лексема *дом* и *кућа* је слободан, са узајамно размењивим позицијама.) Сабрани одговори су били уједначени: у наведеним контекстима *кућа* значи „грађевински објекат, склониште“ а *дом* „пребивалиште, обитовалиште“, неколико пута и „породица“. Ником се у наведеним изразима ове две лексеме нису учиниле плеонастичним. Претходна два израза „призивају“, опет народно (иронично): Да је *кућа* добра и вук би је имао. У овом исказу (пословично стилизованом) нико од нас не би заменио *кућу* *домом*, што значи да се та понекад танка линија раздвајања између њих ипак није изгубила.

Дијалекатски речници и збирке речи општепознато, односно стандардизовано значење, по правилу, и не констатују, она се углавном подразумевају, што кориснике може да усмери на погрешна закључивања. Понекад, ни у специјализованом истраживању не можемо бити сигурни да је истраживач (аматер-ентузијаста или неко из сродне дисциплине) обавештен да негде другде на српском етнојезичком простору може бити и другачије, или да ли су му околности у конкретном случају дозволиле да сазна да ли, на пример, лексема *кућа* (једноделна, дводелна или вишеделна), поред значења ‘зграда за становање’, има и значење ‘један њен део, одељење у згради за становање у којем је огњиште, где се кува, једе, борави, што се по правилу своди на значење ‘кухиња’ или пак да се под том речју подразумевао и ‘део куће у коме се у време невремена смештала стока’ и сл. Истраживачи су се често „комотно“ односили у интерпретацији контекста (коректније – за њихово истраживање тај аспект њима најчешће није био битан), па су на пример записивали: *дим и дом су други називи, који означавају истио иштио и кућа ширега смисла*. Овакви примери наравно нису усамљени. Уз то, овакви записи касније ограничавају лексикографе приликом покушаја да спецификују значење конкретних лексема који, ако овакве примере узимају за контекст, прибегавају обједињавајућим дефиницијама.

2.3. Сличне слабости имају и подаци из грађе за језичке атласе у тематском пољу *Кућа и предметии у кући*. Према радној верзији упитника припреманог за планирани српскохрватски дијалектолошки атлас (већи део грађе коришћен овом приликом датира из тог времена), траже се одговори на следећа питања која су остала непреформулисана и за актуелну верзију упитника за Српски дијалектолошки атлас: 1) *Номинаиив, генииив и локаиив јединие кућа*; 2) *Кск за онога који није никуд оишишао? Осиао је код куће, дома/кући, ...*; 3) *Пошито заврше дневни йосао, радници се увече с йоља враћају кући, дома*.

Експлоратор је очигледно могао бити у неспоразуму са идејом састављача упитника, ако су они и уопште имали дефинисану идеју, између тога да се тачно фиксира експликација тражене реалије, кумулативно узето или специфицирано, или пак да се само „тестира“ познавање конкретне лексеме (назначене у самом питању) у траженом морфолошком облику. Овом треба додати и увек могућ неспоразум са информатором/информаторима на терену. А у време спроведених анкета тешко да се могла наћи особа којој у немаркираном („неспецифицираном“) контексту нису блиске обе лексеме.

Табела 1. ГЕОГРАФСКА РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ЛЕКСЕМА *КУЋА* – *ДОМ* И ЊИХОВА ЗНАЧЕЊСКА УПОТРЕБА

ДИЈАЛЕКАТСКА ОБЛАСТ/ ГОВОРНИ ТИП	ПРИМАРНО ЗН. (објекат)	СЕКУНДАРНО ЗН. (друштво)
Војводина	кућа, дом	кућа, дом
Шумадијско-војвођански говори у Румунији и у Мађарској	кућа	кућа, дом
Ваљевска Подгорина	кућа	кућа, дом ⁹
Ваљевска Колубара	кућа	кућа, дом ¹⁰
Мачва	кућа	кућа
Поцерина	кућа	θ ¹¹
Рађевина	кућа	кућа, дом
Азбуковица	кућа	кућа, дом
Качер	кућа, дом	дом
Ужичка Црна гора	кућа	кућа, дом
Србијанско Полимље	кућа	кућа, дом
Драгачево	кућа	/
Рудник	кућа	–
Гружа	кућа	θ
Чумић	кућа	θ
Бањани	кућа, двор (ређе)	дом, дим
Пива	кућа	дом
Ровца	кућа	кућа, дом
Ускоци	кућа	кућа, дом
Паштровићи	кућа	θ
Спич	кућа	/
Цуце	кућа	θ

⁹ Била кућа са огњиштем, лoжила се туђе ватра (Суводање); Дoдили те глeдали дoм (Плужац, Осечина).

¹⁰ Каки дoм нађеш, такo ће ти и бити (Дyплђaj).

¹¹ Знаком θ обележен је изостанак податка (готово доследно се у овим случајевима ради о грађи за српски дијалектолошки атлас; в. т. 2.3.); знаком – обележено је одсуство реалије у прегледаној грађи, а знаком / нерегистровано значење.

Зета	/	кућа
Мојковац	/	кућа
Пипери	кућа	θ
Кучи	кућа	кућа, дом
Братоножићи	кућа	θ
Загарац	/	кућа
Бјелопавлићи	кућа	θ
Васојевићи	кућа	кућа
Северна Метохија	кућа	кућа, дом
Подујево	кућа	θ
Говори Средњег Ибра	кућа	–
Ресава	кућа	θ
Млава	кућа	θ
Радимна	кућа	дом
Брус	кућа	θ
Куршумлија	кућа	θ
Говори југа Србије	–	–
Јабланички крај	кућа	–
Црна Трава	кућа, дом	кућа, дом
Александровачка жупа	кућа	θ
Каменица код Ниша	кућа	дом
Пирот	кућа, дом	дом
Лужница	кућа	дом
Тимочка област	кућа	кућа
Поткозарје	кућа	/
Лијевче Поље	кућа	/
прелазни Х–К говори	кућа	–
Дубровник	кућа	кућа, дома
Северозападна Лика	кућа	кућа
Поткозарје	кућа	/

2.4. Очекивано, материјал показује да лексема *кућа* у свом примарном значењу доминира на читавом српском дијалекатском простору, једнако и на истоку и на западу наше језичке територије. Без спецификованих значења бележена је у појединим микроразлозима на српском југоистоку (Ниш – Пирот – Лужница), а са низом развијених секундарних (спецификованих) значења, *кућа* је у употреби у главнини наших дијалекатских области.

2.5. Секундарна значења евидентирају наши дијалекатски речници, будући да су они прилози лексички рађени с исказаном или подразумеваном намером о прикупљању диференцијалне грађе. Илустративно, табела која следи показује макар оријентационо поједина значења (доминантна или тако схваћена) у појединим зонама српског дијалекатског простора.

Табела 2. СЕКУНДАРНА ЗНАЧЕЊА ЛЕКСЕМЕ *КУЋА* У ПОЈЕДИНИМ СРПСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА

ДИЈАЛЕКАТСКИ РЕЧНИК/ ЗБИРКА РЕЧИ	СПЕЦИФИКОВАНО ЗНАЧЕЊЕ ¹²
Речник српских говора Војводине	3. <i>ћородица</i> 4. <i>салаш</i> 5. <i>круг на земљи</i> [оцртан за потребе врсте друштвене игре] 6. <i>надгробни сјоменик</i>
Речник Ужичке Црне горе	2. <i>ћросћорија са огњиићем</i> 3. <i>ћородица</i>
Грађа за Речник Мачве	2. <i>одељење где ваћира гори и где се кува</i>
Грађа за Речник Ваљевске Колубаре и Ваљевске Подгорине (непубликована)	2. <i>ћросћорија у кући са огњиићем; ојаклија</i> 3. <i>ћородица</i> 4. <i>руја у земљи или оцртани квадратић у дечјој игри</i>
Лексика Гласинца	2а. <i>ћородица, укућани</i>
Ускочки речник ¹³	1. <i>део куће у коме се налази ојак, огњиић</i> 2а. <i>ћородица</i> ; б. <i>домаћинсћиво</i> ; в. <i>добра, че-сћиића ћородица</i> ; д. <i>добра, драга особа</i> ; ф. <i>добро, срећа</i> ; е. <i>кућни ћосао</i>

¹² Редни број испред значења је ознака броја значења у конкретном речнику.

¹³ Изненађује лексикографски поступак обраде (могуће и ненамерно), односно класификације значења (1) и значења (2) са подзначењима. Према овом распореду, лексикограф неочекивано поступа када као подзначење 2г наводи оно које се односи на *черсћо грађену, јаку кућу*. Чини се да би ово значење ипак спадало у групу примарних значења.

	<p>3. <i>гомила земље у бразди у којој расӣе кромӣир, кућица</i></p> <p>4. <i>в. коло</i> [у врсти друштвене игре]</p> <p>5. <i>руӣица, јамица искојана у земљи у коју деца у неким својим играма убацују дугмад, новчиће и сл.</i></p> <p>6. <i>ѝросѝор ѝод каменом у ѝекућој води у којем риба Ches̄о ѝребива</i></p> <p>7. <i>бумбареве гнездо</i></p> <p>8. <i>хӣ. син мајци</i></p> <p>9. <i>у ѝрил. сл. много</i></p>
Дубровачки речник	2. <i>ѝородица, домаћинсѝво</i>
Лексика северозападне Лике	2. <i>ѝородица</i>
Речник Северне Метохије	<p>2. <i>домаћинсѝво</i> [исп. и код Г. Елезовића „задруга“]</p> <p>3. <i>освојено ѝоље, квадраѝић у игри визе</i></p> <p>4. <i>в. ѝикло</i> [удубљење, рупа]</p>
Речник говора Зете	„породица која је бројна“ само у изр.: <i>ѝуна кућа</i>
Речник говора околине Мојковца	„породицом богат дом“ само у изр. <i>ѝуна кућа</i>
Речник Васојевића	2. <i>оделење у ком се налази огњишѝе</i>
Речник Куча	2. <i>ѝросѝорија у кули у којој се налази огњишѝе</i>
Пиротски речник	<p>1. <i>обредни хлеб за Бадње вече који ѝредсѝавља кућу и укућане</i></p> <p>2. <i>рет. кука</i></p>
Тимочки речник	2. <i>обредни божићни хлеб округлог облика са рељефним ѝредсѝавма огњишѝа, укућана</i>
Црнотравски речник	1. <i>ѝросѝорија с огњишѝем у кући где се ѝроводи дан</i>

2.6. Наши дијалекатски речници показују да је на ширем српском дијалекатском простору најчесталије спецификовано значење лексеме *кућа* оно којим се означава *ѝросѝорија у кући у којој се налази огњишѝе око које се сакуѝља ѝородица и борави ѝоком дана*, што је у потпуном сагласју са етимолошким закључцима о изворној семантици КУЋА < КУТ и закључцима о идентификацији са семантичком базом лексеме *дом* (детаљније в. т. 1.3.).

Територијално, ово значење доминира у односу на друга секундарна значења и у том смислу нема битније диференцијације међу нашим говорима (уп. и РСАНУ: под *кућа* 2а, с квалификатором *ѝокр.* и под *дом* 1б).

Поред поменутог значења, најшири домашaj показује спецификовано значење *ѝородица* (обично с именом као ближим обележјем којим се прецизније упућује на породичну заједницу, племе), регистровано углавном у новоштокавским (западним и источним) говорима (уп. и РСАНУ под *кућа* 3). Са суженим значењем у источној Босни (Гласинац) односи се на *укућане*. То је аналогно Ускоцима у којима се односи на *домаћинсѝво*, односно породичну заједницу једног домаћинства (в. РСАНУ под *кућа* 1д), како је потврђено и на терену појединих косовско-ресавских и зетско-сјеничких зона; исп. Табелу 2.

Лексемом *кућа* на терену призренско-тимочких говора (у тимочко-лужничкој зони) означава се и врста обредног божићног хлеба (уп. РСАНУ под *кућа* 13).

Значење *руѝа у земљи или оцрѝан квадравић на земљи у врсѝи друшѝвене игре* евидентирано је у новијим штокавским говорима. Слично значење забележено је и у севернометохијском ареалу; уп. РСАНУ под *кућа* 9, с квалификатором *ѝокр.*

Поред наведених, дијалекатски речници региструју и посебна, односно појединачна специфична значења која нису забележена у РСАНУ: а) на простору Војводине: *салаш*; *надгробни сѝоменик*; б) у Ускоцима М. Станић бележи највише појединачних значења, поред оних општепознатих, као нпр.: *добра*, *драга особа*; фиг. *добро*, *срећа*; *кућни ѝосао*; *гомила земље у бразди у којој расте кромѝир*, *кућица*; *ѝросѝор ѝод каменом у ѝекућој води које служи ѝребивалишѝу риба*; *бумбарево гнездо*; хип. *син мајци*; прил. *много*; в) у пиротском крају: рет. *кука*.

2.7. Инвентар секундарних значења лексеме *кућа*, са њеним подзначањима из српских дијалеката углавном се поклапа са ареалом који одсликава РСАНУ, али је истовремено и допуна оним значењима која би се могла означити квалификаторима *ѝокр.* и *рег.*

3. Географски распоред прилога *кући* – *дома*

3.1. За историју значења и географски распоред лексичког пара *дом* – *кућа* индикативан би могао бити ареал прилошког пара *дома* – *кући*. То се показује (али опет као нацрт) у табели која следи:¹⁴

¹⁴ Према Скоку (1971–1974), основу старе деклинације *дом* у западнојужнословенским језицима чува прилог *дома*, од кога се праве изведенице *домаћи*, *домаћин*, *домаћица*, *дома* („домаћин“). Уп. и RIAZU под *дома*.

Табела 3. ГЕОГРАФСКА РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ПРИЛОГА *КУЋИ* – *ДОМА*

ДИЈАЛЕКАТСКА ОБЛАСТ/ ГОВОРНИ ТИП	КУЋИ/КОД КУЋЕ	ДОМА
Војводина	кући, код куће	–
Шумадијско-војвођански говори у Румунији и Мађарској	кући, код куће	–
Ваљевска Подгорина	кући, код куће	–
Ваљевска Колубара	кући, код куће	–
Мачва	/	/
Поцерина	θ	θ
Рађевина	кући, код куће	θ
Азбуковица	кући, код куће	θ
Качер	кући, код куће	дома
Ужичка Црна гора	кући, код куће	–
Србијанско Полимље	кући, код куће	–
Драгачево	кући, код куће	–
Рудник	кући, код куће	–
Гружа	кући, код куће	–
Чумић	кући, код куће	дома
Лепеница	кући, код куће	дома
Гружа	кући, код куће	–
Бањани	/	/
Пива	кући, код куће	/
Ускоци	/	дома
Паштровићи	–	дома
Спич	–	дома
Цуце	кући	дома
Зета	–	дома
Мојковац	θ	θ
Пипери	/	дома
Кучи	/	дома
Братоножићи	/	дома
Загарач	кући	дома
Бјелопавлићи	кући	дома
Васојевићи	кући	дома
Северна Метохија	кући	дома
Подујево	кући	–
Говори Средњег Ибра	кући	дома
Трстенички крај	кући, код куће	–
Ресава	кући, код куће	–
Млава	кући, код куће	–
Радимна	кући, код куће	–

Брус	кући, код куће	–
Куршумлија	кући, код куће	–
Говори југа Србије	θ	θ
Јабланички крај	θ	θ
Црна Трава	–	дома
Александровачка жупа	кући, код куће	–
Каменица код Ниша	–	дом (а) ?
Пирот	/	дома
Лужница		дома
Тимочка област	–	дома
Северозападни Х–К говори	кући, код куће	дома
Прелазни Х–К говори	кући, код куће	–
Дубровник	/	дома

3.2. Прилошка употреба *дома* доминантна је у оним зонама у којима се лексема *дом* иначе јавља са својом изворном, базичном конотацијом, а у којима је лексема *кућа* најчешће резервисана да означи примарно значење – грађевински објекат; или пак и у том значењу напоредо егзистирају.

Лингвогеографска скица прилога *дома* – *кући* на основу дијалекатских речника и података из грађе за Српски дијалектолошки атлас,¹⁵ наговештава да *дома* има периферијски ареал, што је више пута показивано и у другим случајевима у контексту дијалекатског континуума. Не изненађује ни податак да је прилошко *дома* „уклињено“ и у неким шумадијским пунктовима и контактним зонама будући да је, на основу онога што знамо из етнографске и историјске литературе, Шумадија познато и миграционо и дијалекатско чвориште.

4. Закључак

4.1. Сумарно изложени лингвогеографски подаци, нажалост с непотпуним и пречесто неупоредивим подацима због природе корпуса којим за овакве дијалектолошке анализе располажемо, ипак на српском (етно)дијалекатском простору наговештавају доминантну употребу лексеме *кућа* у њеном основном значењу – *зграда*, *грађевински објекат* и готово равноправан територијални домашај секундарних значења, и то у првом реду оног спецификованог значења које је у тесној семантичкој вези с изворном конотацијом КУЋА < КУТ, односно значењем које се односи на *ѝросѝорију у кући у којој се налази огњишѝе око којег се сакуѝља ѝпородица и борави ѝоком дана*.

¹⁵ Грађа Одбора за атласе САНУ.

Лексема *дом* се према прегледаним изворима, по правилу, не јавља у значењу *објект*, већ у значењу *друшт*во или пак *маркирано друшт*веном функцијом, *наменом* и сл. Употреба с изворно примарним значењем – *објект*, регистрована је факултативно, и то углавном на југоистоку наше језичке територије (в. нпр. Црна Трава, Пирот), али и, изненађујуће, у качерској регији рудничког поддијалекта шумадијско-војвођанских говора (уп. Табелу 1). У свим другим зонама значење *објект*а на ширем српском дијалекатском простору „преузима“ лексема *кућа*. Скица за ареални приказ показала је и да је степен поклапања *дом* – *кућа* у ствари најизраженији у домену друштвене конотације, готово идентично ономе што је евидентирано и у корпусу РСАНУ, где се и поклапају *дом* под (1) и *кућа* под (2).

Ипак, за поузданија закључивања, историјска, семантичка и лингво-географска, и евентуално картографисање оваквих појединости, посебно за понирање у дубину њиховог географског распореда, вероватно је и поодмакли двадесети век био закаснео, јер се наравно ради о основној цивилизацијској лексици, која се брзо усваја и шири.

4.2. Када је у питању прилошки пар *кући* – *дома*, дијалекатска грађа из месних и регионалних говора и новији теренски подаци наговештавају нешто друкчији географски распоред, односно раслојавање источног комплекса. Периферни и југоисточни српски ареал од Боке и Црногорског приморја преко Старе Црне Горе и косовско-метохијске зоне па све до југоисточне Србије показује у погледу ове појединости непрекинути дијалекатски континуум – има редовно или скоро редовно *дома*.

Цитирана литература и извори

- Ајџановић, Милан. „Прилог проучавању лексике северозападне Лике“, *Прилози проучавању језика* 34, Филозофски факултет Нови Сад, 2002.
- Бартмињски, Јежи. *Језик – слика – свей. Етнолингвистичке студије*, Београд, 2011.
- Башановић-Чечовић, Јелена. *Рјечник говора Зење*, Институт за језик и књижевност „Петар II Петровић Његош“ ЦАНУ, Рјечници, Књ. 6, Подгорица, 2010.
- Бојанић, Михаило, Растислава Тривунац, „Рјечник Дубровачког говора“, *Српски дијалектолошки зборник XLIX*, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд, 2002.
- Букумирић, Милета. *Речник говора Северне Метохије*, Монографије 15, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2012.
- Влајић Поповић, Јасна. *Речине речи. Од земље до неба*. Завод за уџбенике, Београд, 2013.
- Вуковић, Гордана. *Терминологија куће и њокућства у Војводини*, Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике, Нови Сад, 1988.

- Вујичић, Милош. *Рјечник говора Прошћња (код Мојковца)*, ЦАНУ, Одјељење умјетности, Књига 6, Посебна издања, Књига 29, Подгорица, 1995.
- Гортан-Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Библиотека Јужнословенског филолога, НС, књ. 14, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1997.
- Далмација, Стево. *Рјечник Појкозарја*, Бања Лука, 2004.
- Динић, Јакша. *Тимочки дијалекатски речник*, Монографије 4, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2008.
- Елезовић, Глиша. *Речник косовско-меџохијског дијалекта I*, Приштина, 1998.
- ЭССЯ 1974—: *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О.Н. Трубачева, Москва.
- Живковић: Новица. *Речник њиројског говора*, Пирот: Музеј Понишавља, 1987.
- Златановић, Момчило. *Речник говора јужне Србије*, Врање: Учитељски факултет, 1998.
- Златковић, Драгољуб. *Речник њиројског говора*, Службени гласник, Београд, 2014.
- Јовановић, Властимир. „Речник села Каменице код Ниша“, *Српски дијалектолошки зборник LI*, Београд, 2004. стр. 313–688.
- Којић, Јадранка. *Терминологија куће и њокућства Бањана*, Српски културни центар, Суботица, 2016, стр. 1–217.
- Копривица, Јован. *Речник говора Бањана, Грахова и Ојујиних Рудина*, ЦАНУ, Одјељење умјетности, Књига 10, Посебна издања, књ. 47, 2006.
- Лазић, Анђелка. *Грађа за речник говора Мачве*, Културни центар, Шабац, 2008.
- Лома, Александар. „Прасловенска лексика и култура у индоевропском контексту“, У: *Предавања из историје језика. Лингвистичке свеске 4*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2004, стр. 15–42.
- Марковић, Рајна. „Грањање значења речи које означавају кућу и њене делове“, *Наш језик XXIX/1–2*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1991, стр. 55–77.
- Миланов, Наташа. *Полисемија српске лексике на корјусу Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. Докторска дисертација у рукопису, Филолошки факултет, Београд, 2017.
- Петровић, Драгољуб и Јелена Капустина, „Из лексике Качера“, *Српски дијалектолошки зборник LVIII*, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд, 2011.
- Петровић, Драгољуб, Ивана Ђелић, Јелена Капустина, „Речник Куча“, *Српски дијалектолошки зборник LX*, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд, 2013.
- Петровић, Драгољуб и Јелена Капустина, „Речник Драгачева“, *Српски дијалектолошки зборник LXVI/2*, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд, 2011.
- „Прилози из лингво-етнокултурологије“ (прир. Д. Радовановић), у: *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, Филозофски факултет XLIX (2)/2019, Косовска Митровица, 2019, стр. 3–43.

- Из лексике станаовања у Ваљевској Подгорини: етнолингвистички огледи*, зборник радова, прир. Д. Радовановић и М. Ивановић Баришић, Матица српска, 2020, стр. 1–175.
- Радовановић, Драгана. „Прилог лексички станаовања – Типови кућа и њени делови у српским говорима“, *Наука без граница* III, 2. *Језик и језици*, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2020а, стр. 69–83.
- Ристић, Стана и Ивана Лазић Коњик, „Концепт дома у српском језику и култури“, у: Дејан Ајдачић (ур.) *О вредносима у српском језику*, зборник радова, Алма, Београд, 2015, 9–38.
- Ристић, Стана и Ивана Лазић Коњик, *Когнитивни изразај у српској етнолингвистици – поједи развоја и актуелни проблеми*, Монографије 29, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2020.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности, Београд, књ. 1–21.
- РСГВ: *Речник српских говора Војводине*, Матица српска, књ. 1–10.
- Симић, Зоран. „Из лексике Гласинца“, *Прилози проучавању језика* 34, Филозофски факултет Нови Сад, 2003.
- Станић, Милија. *Ускочки речник* 1–2, Научна књига, Београд, 1990–1991.
- СТИЈОВИЋ, Рада. *Речник Васојевића*, Чигоја, Београд, 2014.
- СТОЈАНОВИЋ, Радосав. „Црнотравски речник“, *Српски дијалектолошки зборник* LVII, Београд, 2010.
- ЦВИЈЕТИЋ, Ратомир. *Речник ужичког говора*, Службени гласник, Београд, 2014.
- ЦРЊАК, Дијана. *Терминологија куће и покућства у Лијевчу пољу и Жуји*, Филозофски факултет, Бања Лука, 2006.

*

- Kwoka, Tomasz. „*Dom i kuća w języku i tradycji Serbów i Czarnogórców*“, *Linguistica Copernicana* Nr 1 (3), 2010, 251–270.
- Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, Tom 1, DOM (red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka), Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2015.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*, Zagreb.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.

Драгана И. Радованович

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ ЗНАЧЕНИЙ И ГЕОГРАФИЧЕСКОМ
РАСПРЕДЕЛЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ПАРЫ *ДОМ – КУЋА*

Резюме

Лексемы *дом* и *кућа* входят в ряд старейших элементов унаследованного лексического фонда. Обе имеют выраженную полисемантическую, не представляющую собой синонимы, а в определенной степени являются и сопоставительными. Вход в данный сложный спектр основных и производных значений и словообразовательных типов открывают нам в первую очередь словари, сербские и славянские, затем этимологические, исторические, диалектологические, также как и целый ряд работ, посвященных данной теме. Названная лексическая пара многосторонне рассмотрена, в особенности в последнее время в сербской научной литературе, индивидуально и в общем виде. *Кућа* определенно осталась этимологически более открытой (тем самым и – более спорной) с мотивационного, лингвогеографического и историко-семантического аспекта. Следовательно, крайне важна любая попытка внимательного рассмотрения исторических и современных документов, ради пополнения лингвогеографической картины распределения приведенных базовых лексем. В этом смысле, представляется индикативным ареал наречий *дома – кући*.

Географическое распределение в ширем сербском диалектологическом пространстве выявило доминирующее употребление лексемы *кућа* в основном значении – здание, постройка; и фактически равноправную территориальную досягаемость вторичных значений, основное из которых относится к помещению в доме, в котором находится семейный очаг; лексема *дом* имеет маркированную общественную функцию, в значении объекта дополнительно на сербском юго-востоке.

Материал для наречий *кући – дома* предполагает расслоение восточного комплекса, т.к. периферийный и юго-восточный сербский ареал от Боки и Черногорского побережья через территорию Старой Черногории и косовско-метохийской зоны до юго-восточной Сербии, показывают непрерывный диалектологический континуум.

Ключевые слова: лексемы *дом* и *кућа*, семантический потенциал, географическое распределение, сербское диалектологическое пространство, наречия *дома – кући*.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 629–642

UDK: 811.163.41'282.2

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 55020041

Мирјана С. ПЕТРОВИЋ-САВИЋ
Институт за српски језик САНУ
Одсек за дијалектолошка истраживања
Mirjana.Petrovic@isj.sanu.ac.rs

О БУДУЋЕМ ЕТНОДИЈАЛЕКАТСКОМ РЕЧНИКУ ИЗ ОБИЧАЈА ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА У РАЂЕВИНИ*

Циљ нашег рада је да представимо мали оглед о изради, изгледу и значају будућег етнодијалекатског речника Рађевине. За ову прилику представићемо одређени број лексема које ће бити устројене као речничке одреднице, а које се тичу обичаја из животног циклуса у Рађевини. Приказана грађа сакупљана је на терену Рађевине (област северозападне Србије чији је административни центар варошица Крупањ) у последњих петнаестак година. Овај прилог један је од првих корака ка остварењу замисли да се у будућности уради речник који бисмо могли насловити као *Мали етнодијалекатски речник из обичаја животног циклуса у Рађевини (свадба, рођење и смрт)*.

Кључне речи: дијалектологија, етнодијалекатски речник, Рађевина.

Прилог пред нама представља оглед о изради, изгледу и значају будућег етнодијалекатског речника Рађевине. Један мали део узоркованог дијалекатског материјала, ограничен тематском целином (обичаји животног циклуса) и територијом (област Рађевине), који је овде приказан и обрађен, потврђује нераскидиву везу између језика и културе коју он изражава. Милка Ивић проучавање таквог односа назива антрополошком лингвистиком, при чему термин *антрополошки* обухвата проучавање свега што се тиче човека, првенствено његове културе (Ivić 2001: 233).

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 од 14.01.2021. године, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

Дејвид Кристал наводи да ова грана лингвистике проучава како се помоћу језичких особина припадник неке заједнице може препознати као члан друштвене, верске, професионалне или родбинске групе (Kristal 1998: antropološka lingvistika). Поред поменутог термина, употребљавају се и други: етнолингвистика, металингвистика, макролингвистика, али им сви научници не дају једнаку вредност (Ivić 2001: 233). Етнолингвистика у себе укључује и дијалектологију, те Софија Милорадовић употребљава термин *еџнодијалекџолошка исиџраживања*, за који наглашава да је подређен термину *еџнолингвистичка исиџраживања* (Милорадовић 2003: 119). Ваља истаћи да ми у овом раду не изједначавамо појмове *еџнолингвистичка* и *еџнодијалекџологија*, па самим тим ни *еџнолингвистички* и *еџнодијалекџски речник*. У прилогу пред нама акценат стављамо на будући етнодијалекатски речник из обичаја животног циклуса и на његов значај за предстојећа етнолингвистичка истраживања. У речнику овога типа дијалекатском лексиком именујемо, представљамо и појашњавамо различите екстралингвистичке појаве из домена народне духовне културе. Овакав приступ примењен је приликом обраде *Лексике свадбених обичаја у Рађевини*.¹ У поменутој монографији истакнуто је да се поред лексема везаних искључиво за свадбу и свадбене обичаје, које би се могле третирати и као терминолошке (нпр. *свадба*, *млада*, *младожења* и сл.), издвојила и општа лексика која због ванјезичког контекста има своје место у лексици свадбених обичаја у Рађевини (Петровић-Савић 2009: 11). Један од примера који илуструје потребу да се у етнодијалекатски речник унесу и лексеме које нису уско везане за, на пример, свадбу јесу *мед* и *шећер*.² У Рађевини је, као и шире у словенском свету, распрострањено веровање да се присуством ових намирница у свадбеном ритуалу обезбеђују слога, љубав и срећа у животу будућих младенаца.³

Израда будућег етнодијалекатског речника Рађевине подразумева следеће фазе: 1. сакупљање грађе,⁴ 2. одабирање одредница, 3. конструк-

¹ В. Петровић-Савић 2009.

² **Мѣд**, **мѣда** м млада је на дан свога венчања свекра и свекрву послуживала медом, а њу је стари сват служио. *Прѣ је се знѣло мѣд да мѣда љдслѣжѣ свѣкра и свѣкрову. Она њѣ, а сѣѣрѣ свѣѣ њѣ љдслѣжѣ љсѣѣ мѣдом* (Петровић-Савић 2009: 123). **Шѣћер**, – м намирница која се, у свадбеном ритуалу, употребљавала у магијске сврхе; свекрва га је држала у недрима и млада га је узимала и њиме сутрадан члановима нове породице сладила кафу. *Суѣрѣдѣѣн сам љсѣѣѣла ко мѣда и скѣвала кафу са дѣѣѣм шѣћером ѣѣѣо сам љзѣла из свѣкровини нѣдѣрѣ* (Петровић-Савић 2009: 156).

³ О слатком као симболу добрих породичних односа и срећног брака на грађи традиционалне културе свих словенских народа в. Гура 2008.

⁴ С обзиром на то да је реч о дијалекатској грађи, подразумева се да се до података долазило на терену кроз разговор са информаторима. У прикупљању материјала, поред тематских упитника за бележење дијалекатске лексике из сфере материјалне културе, користили смо се и добро познатим Етнолингвистичким упитником (в. Плотникова 2001).

ција одредница и 4. уређење одредница. Сакупљање грађе је у извесној мери обављено. Не можемо рећи да је овај посао у потпуности завршен, али знатан део јесте. Бележење дијалекатске лексике је посао без краја, увек нам се може појавити нова реч, али и ново значење већ забележене лексеме. Када је реч о одабиру лексема за речник овога типа, настојаћемо обрадити као речничке одреднице све оне речи које су релевантне за описивање обичаја и традиције испитиване територије. У овом прилогу, лексеме у речнику наводимо у основном облику, затим дајемо њихово граматичко обележје и дефиницију. Речничке одреднице готово редовно садрже и из транскрипта издвојен онај део етнодијалекатског текста који представља етнокултурни контекст у коме дата лексема функционише.⁵ Као илустрација, контекст истовремено служи и за неопходно и потпуније семантичко одређење лексеме из области традицијске културе. Због свега тога, с циљем да повежемо одредницу и контекст у којем смо је забележили на терену, при конструкцији одредница прибегавали смо, поред навођења опште дефиниције, и давању енциклопедијске, односно наводимо културолошки моменат у вези с том лексемом.⁶

Овај рад представља оглед, нацрт како би могао изгледати етнодијалекатски речник једнога краја. Детаљно развијање концепције за писање будућег етнодијалекатског речника захтева темељитију анализу коју, због ограничености простора, овде није било могуће урадити у

Саговорници су, по правилу, били старије особе рођене и одрасле у селу у којем се сакупља материјал. Добра основа и смерница за сакупљање грађе били су нам и етнолингвистички речници (Славјанские древности, Словенска митологија). Речник *Славјанские древности*, један од најрепрезентативнијих етнолингвистичких речника у словенском свету, прати структуру традиционалног света и, према полазиштима етнолингвистике, састоји се из осам категорија: особе/бића, животиње, биљке, предмети и појаве, простор, време, акције и атрибути. Овај речник био је ослонац и инспирација и за објављивање сличних речника другде у словенским земљама (нпр. *Словенска митологија. Енциклопедијски речник, Słownik stereotypów i symboli ludowych*).

Поред поменутих речника, као путоказ у сакупљању грађе биле су нам и поједине етнолингвистичке студије. Навешћемо само неке од консултованих: Агапкина 1998, Гура 2003, Гура 2008, Узенёва 2001, Узенёва 2004, Узенёва 2004а, Якушкина 2006. Узенева и Якушкина су за своја теренска истраживања користиле добро познати етнолингвистички упитник А. Плотникове који је и нама самима био од користи за теренски рад.

⁵ О избору најповољнијег транскрипта в. Сикимић 2005: 238.

⁶ На пример: **Вїле**, вїлā мн. ж. рашљасто оруђе са два, три или четири рогла (зуба), дрвено или метално, за набадање траве, сена, сламе и др.; по народном веровању, њима се није смело замахнути на трудницу јер би се у том случају родило разроко дете. *Вїле нє смѣш на њу и рогуље, дће бїде дѣше врљаво*. **Грѣбѣни**, -ѣнā мн. м алатка са гвозденим зупцима која служи за гребенање, чешљање вуне, лана, конопље и слично; користила се и у магијске сврхе ради заштите дече. *Грѣбѣне мїло расїавїши. Мѣйнѣ се шїуде кїчїнā. Дѣше да бїдѣ у грѣбѣнима. Сад би їрāvли кōмѣндију да мѣйнѣш дѣше у грѣбѣне. Ошїшла би шїи у „Сѣло вѣсело“ ако би сїдāvла дѣше у грѣбѣне*. Гребени су код свих Словена коришћени за заштиту (Словенска митологија: гребени).

целости. У кратаким цртама ћемо се осврнути на поједине проблеме који су нам се наметнули већ на самом почетку овога посла. Један од њих је и проблем вишечланих лексема. На основу грађе којом располажемо, а која није приказана у овом чланку, велики део вишечланих лексема је типа *глагол + именица*, као на пример *др̑жаџи крај*.⁷ Поставља се питање да ли примере овога типа у речнику наводити као вишечлану лексему *др̑жаџи крај* или само као глагол *др̑жаџи* без навођења објекта.⁸ То су глаголи који, ако се посматрају као лексеме из сфере општег лексичког фонда, привлаче велики број допуна. Гледано кроз термилошки лексикон обичаја животног циклуса, значење ових глагола без допуна је непотпуно. Поред вишечланих лексема, отворено је и питање упућивања са одреднице на одредницу. Зна се да су упућивачке одреднице, по правилу, синоними. Међутим, у речнику овога типа није увек тако. Ако је акценат на ванјезичком контексту, тј. одређеном обичају или веровању, упућивачке одреднице не могу увек бити синоними (уп. у *Речнику одреднице украсџи* и *белега, знака*). У наведеном примеру дате одреднице нису синоними, али се међусобно допуњују. Упућивањем с једне лексеме на другу лексему стиче се потпунија слика о обичају и веровању који се бележе на терену. А циљ етнодијалекатског речника и јесте тај да се што боље прикаже и опише како култура тако и језик којим се она појашњава.

Обрада и приказивање обичајне лексике на овај начин има за циљ да се прецизније и потпуније протумаче и лексеме и обичаји с њима у вези, да се свестраније приступи како изради етнодијалекатског речника тако и језику као извору културе. Такође, овим огледним прилогом настојимо допринети и етнолингвистичким истраживањима на нашим просторима. Интердисциплинарним приступом, који примењујемо у овом чланку, добијају се комплетнији и поузданији подаци. Разлика између дијалекатског и етнодијалекатског речника јесте у томе што уз сваку одредницу, поред њеног основног значења, бележимо и обичај, веровање које је с њом у вези, наводимо њен ванјезички контекст, истичемо њену релевантност за културу посматраног краја.⁹ Овако замишљен и конципиран етнодијалекатски речник из обичаја животног циклуса, први је

⁷ „Играти с друге стране девојке која игра до коловође; момак који води коло бира девојку која ће да игра до њега, а исто тако и младића који ће играти с њене друге стране“.

⁸ С. Милорадовић је у свом раду *Поглед на валенитности етнодијалекатских глаголских лексема из круга обредне исхране српског сџариначког сџановништва у Војводини* дала модел сачињавања рекцијског етнодијалекатског речника (в. Miloradović 2017).

⁹ На пример, у дијалекатском речнику би уз одредницу *крајка* стајала дефиниција да је то крајак хлеба. Етнодијалекатски речник, поред дефиниције, дао би и следећу информацију: „требало би да је једе мушкарац да би био драг (ради бољих породичних односа) супрузи жениног брата“. *Кад сам ја бидь мџмак, а Мил*на у менџ имала брџџа, свџ су ми викали да јџдџм крајку да би ме вџд*ла њџговџ жџна*.

корак ка изради етнолингвистичког речника посматране области. Дакле, етнодијалекатски речник, чији смо модел представили у овом раду, био би нам основа из које би настао етнолингвистички глосар.

Као што се и подразумева у радовима где се обрађује дијалекатска лексика из било ког угла, и код етнодијалекатског речника, дајемо основне податке о особинама говора испитиваног краја. Рађевина је област која припада шумедијско-војвођанском дијалекту, и то групи говора са незамењеним јатом (Реметић 1981: 16). Вокалски систем садржи шест фонема (*a, e, ɛ, u, o, y*) и вокално *p*. У овом говору присутне су разне редукције, контракције и елизије вокала (*вѣдла, кѡлко, д-ѣдѣм, н-ѣмѣм, ѣшѡ, осѡмнѣс*). Консонантски систем се од стандардног разликује једино у одсуству фонеме *x* (*ѡдѣж, ѡљина*) и делимично *ф* (*ѣдѣребиѣши, сѡѣра, Пѣлиѣ, али фѡл*). Што се дистрибуције акцената тиче, иста је као у стандардном језику, уз неколико ретких и шире познатих изузетака код сложеница (*Југослѡвиѡ, ѣѡљѡѣрѣврѣда*). Преношење акцената на проклитику, како нови тип тако и стари, жива је категорија (*нѡ глѡву, ѣ рѣку, дѡ мрѡка; ѣ куѣу, ѣ шѣѡлу, ѣ буре*).¹⁰ Новија истраживања говора овога краја показала су да је Рађевина област у којој се, макар у траговима, чува дуги акут (*рѡди, црѣву, сѣѡлном*).¹¹ Ова зона изложена је јаком утицају источнохерцеговачког дијалекта, са чијег подручја води порекло највећи део становништва овог дела Србије (Ivić 2001:99). Говор Рађевине, поред објављених ситнијих прилога, чека на темељна и детаљна проучавања.

Приликом одабира одредница које ће се наћи у овом чланку, водили смо рачуна о томе да нам у приближно једнаком броју буду заступљене лексеме из сва три циклуса који чине животни круг (свадба, рођење и смрт). Настојали смо да се на тим примерима види и покаже колико је битан ванјезички контекст у приказивању дијалекатске лексике и колико је битно уз дијалекатску лексику давати и дефиницију која није општа већ на неки начин енциклопедијска, која пружа одређене податке о култури испитиваног краја. За овај чланак, који је замишљен као оглед за израду етнодијалекатског речника, нисмо сматрали неопходним да се лексеме и тематски устроје, као што се ради у класичним етнолингвистичким студијама. На педесетак издвојених релевантних лексема из обичаја животног циклуса у Рађевини (свадба, рођење и смрт) представљамо модел будућег етнодијалекатског речника.

Речник

бѣлега, -ѣ ж ожиљак у облику украдене ствари, или са неким њеним карактеристикама, на делу тела којег се мајка прво дотакла уколико је за време трудноће

¹⁰ О преношењу акцената на проклитику у говору Рађевине в. Петровић-Савић 2012.

¹¹ Детаљније о дугом акуту на терену Рађевине в. Петровић-Савић 2020.

узела нешто кришом; уп. **бѣљешка**, **знака**. *Ако украде нешто и ишамо де се машиш, ти ће бити белега у облику тидга што је украде, на дешишу буде ти. У мене јетрова узла и шљиву и машила се за образ, и ено у Милана њиног на лицу нако ситији белега ко год шљива Ја сам тио млого водла рачуна. Девејоро сам и родла и нико нема никаку знаку нид.*

бѣљешка, -е ж в. **белега**. *Ако жена нешто украде у другом ситињу, де се год машиш за се, ти бѣљешка остиаје кад се деше роди. То деше се роди дом са дном бѣљешком. Бѣљешка остиаје, знака.*

благословена само за ж. р. в. **трудна**. *Она која је благословена не сме да гледати мѣшиа, велѣ да ће днда да роди мриво деше.*

брављетна, -е ж овчије месо; млади је било забрањено да га једе на дан венчања јер се веровало да ће јој деца бити мусава уколико се не поштује ова забрана. *Не сме ни брављетну да јѣде, дѣ јој деца бидну балава. Не знам је л иштина, ал ја нисам јела ка сам била млада брављетну да не би ситре имала балаво деше. Маши веселѣ велѣ: „Да ти не би била деца балава, немѣј јесити ти месо“ и ја нисам ни јела. Еш така се ти ирѣ глѣдало.*

брѣменита само за ж. р. в. **трудна**.

виле, вилѣ мн. ж. рашљасто оруђе са два, три или четири рогља (зуба), дрвено или метално, за набадање траве, сена, сламе и др.; по народном веровању, њима се није смело замахнути на трудницу јер би се у том случају родило разроко дете. *Виле не смеши на њу и рогуље, дѣ бѣде деше врљаво.*

врљав, -а, -о прид. разрок.

глѣг, глѣга м трн истоимене биљке који је трудна жена носила уза се ради заштите од натприродних бића; уп. **глѣговна**, **глѣгов трн**. *Ако узѣ се имаш глѣг, виле и вако друго нешто ти не мору нишита јер се бѣје глѣга. Она која је благословена, ирѣба увѣк д имѣ глѣг узѣ се.*

глѣговна, -е ж в. **глѣг**.

глѣгов трн в. **глѣг**. *Трудне жене носѣ и глѣгов трн којим се ирѣба бѣлѣши.*

голѣглав, -а, -о који је непокривене главе; у прошлости је постојало правило да мушкарци носе капе, а девојке и жене мараме. Једини изузетак за девојке био је већи вашар и то оне године када је извесно да ће се удати. *Голѣглава су ишла само деца. Мушкарци су, знало се, носли капе, а и жене и девојке мараме. Мараму, ја како. Нисмо ишле голѣглаве. Само о вашеру, некѣм главном, кад се дѣ д ља девојка дѣш годну, идѣ голѣглава, а више јѣк. Мараму.*

грѣбени, -енѣ мн. м алатка са гвозденим зупцима која служи за гребенање, чешљање вуне, лана, конопље и слично; користила се и у магијске сврхе ради заштите деце. *Грѣбене мало рѣсѣавши. Мѣшнѣ се иуде кѣчинѣ. Деше да бѣде у грѣбенима. Сад би ирѣвли комѣндију да мѣшнѣш деше у грѣбене. Ошшла би тиш у „Сѣло весело“ ако би сѣавла деше у грѣбене.*

грѣник, -ика м месо од врата свиње; млади је било забрањено да га једе на дан венчања јер се веровало да то проузрокује дисајне проблеме будућем породу. *Ако млада кад је јѣде од грѣника дѣ јој деца да јој крѣ, зашѣ и велѣ да млада не јѣде грѣник да јој деца ситре не би крѣла.*

држати крај играти с друге стране девојке која игра до коловође; момак који води коло бира девојку која ће да игра до њега, а исто тако и младића који ће играти с њене друге стране. *И зна̄о је се м̄омак ко̄ји је ӣгр̄о с др̄уг̄е с̄иран̄е ц̄ур̄е, ш̄о је зв̄ан „да ми др̄ж̄иш крај“.* *Ја ӣгр̄ам до Мирослава, а Мишо му је, ба̄ш, и др̄ж̄о крај.*

зечев^{на}, -е ж месо од зеца; трудна жена га није смела јести да јој дете не би било разроко или имало усне као зец. *Зечев^{ну} ако јед̄е ш̄рудна ж̄ена, д̄ћ̄е д̄е̄ше б̄уд̄е разроко, ил' не да̄ј Б̄д̄же им̄а з̄ечӣјӯ ӯсну, на̄ко̄ ӯсна ко гд̄у у з̄еца д̄ћ̄е б̄уд̄н̄е.*

здѣтна прид. само за ж. р. в. **трѣдна**.

зна̄ка, -е ж в. **бѣлега**.

јабука, -е ж плод истоименог дрвета који је симбол плодности, здравља, љубави, лепоте, знак брачне везе и здравог потомства; **1.** Младожењин поклон девојци, ако не иде у прошевину, који јој шаље по свом оцу. *У мен̄е је д̄ӣац ӣшо да ӣрд̄си д̄ӣу Др̄аг^{цу}, ја н̄исам.* *И д̄нд̄а сам њо̄ њ̄ему ӣд̄сло јабуку ш̄е јој он да̄о.* **2.** носио је са собом онај ко позива на свадбу и свака званица забадала је метални новчић у њу; исту ту јабуку млада је бацала кад дође кући након венчања. *Пр̄е је б̄ило да се н̄д̄си и јабука кад се зов̄е на свадбу и д̄нд̄ак кад ш̄ӣ н̄еко̄г зов̄еш, а он ш̄ӣ у ш̄у јабуку забод̄е и н̄екӯ ӣару.* *Са̄д се вӣше̄ не нос̄и јабука кад се зов̄е на свадбу.* *И д̄нд̄ак кад д̄д̄ћ̄е м̄лада к̄ӯћи, кад су се венчали, м̄лада ба̄ца̄ ш̄у јабуку де су ш̄е ӣаре забод̄ене.* *Дан̄ас м̄лада ба̄ца̄ јабуку, ал нӣје ш̄у ш̄ӣо се зов̄е на свадбу, не нос̄и се јабука кад се зов̄е.* *Она ба̄ца̄ јабуку ш̄ӣо к̄ум дон̄ес̄е, к̄ум дон̄ес̄е м̄лада ба̄ца̄и.* **3.** на дан свадбе, код младине куће, стављала се на високу грану изнад капије, коју су сватови морали да скину, обично оружјем, како би им био дозвољен улазак у двориште. *На ка̄ӣци м̄д̄ӣка и на њо̄ј јабука.* *У авлију не улазӣ нӣко од сватӣова̄ док се јабука не скине̄.* **4.** налазила се на барјаку у свадбеној поворци као и на роговима печеног овна у свадбеном ритуалу. *На бар̄јак се д̄бав̄езно м̄е̄ӣн̄е јабука.* *То је ш̄а̄ко̄ и дан̄ас о̄с̄ӣало да на бар̄јаку б̄уд̄е јабука.* *На о̄ш̄ом бр̄ав̄че̄ӣу, на рог̄ов^{ма} б̄уд̄н̄е њо̄ јед̄на јабука.* **5.** у свадбеном ритуалу користила се као знак захвалности и поклон за донету вест оном ко први од учесника на свадби након венчања дође младожењиној кући и јави да је венчање обављено: *К̄о̄ ӣр̄вӣ д̄д̄ћ̄е, он д̄д̄обӣје муш̄ӣӯлук и да̄ му се јабука.* *Б̄уд̄е̄ ј̄дӣ ко̄јеч̄е̄га, ал јабука је д̄бав̄езно у муш̄ӣӯлку.*

јулар, -ара м поводац за коња; користио се у магијске сврхе, током свадбеног ритуала, ради обезбеђивања надмоћности у браку. Веровало се да се млади обезбеђује надмоћност у браку уколико младожења поједе храну која је провучена кроз њега. *Јулар̄ од о̄ш̄о̄г ко̄ња ш̄ӣо м̄лад̄о̄же̄ња ӣд̄е са̄ њ̄им у сватӣове д̄бав̄езно је ч̄ӯво з̄е̄ш̄и.* *Имало је ш̄о̄ да са̄ о̄ш̄ӣм јулар̄ом уга̄ша̄ју да он сл̄ӯшӣа̄ њу.* *Да̄ј̄у му ше̄фер, ш̄ӣа б̄ило, да ӣд̄јед̄е кроз д̄ӣа̄ј јулар̄, и д̄нд̄а он сл̄ӯшӣа̄ њу.* *Та̄ко̄ вел̄е̄.*

калем, -а м младо дрво; на њега се просипала вода после обреда крштења и након скидања чини (одбрајања урока); ту се стављала и коса која се детету одсече на крштењу. *Кад се д̄е̄ше̄ крс̄ӣӣ ш̄ӯ в̄д̄у ӣрд̄сӣеш на калем.* *На кра̄ју, кад од̄бро̄јӣш ӯроке, вода се ӣрд̄сӣе̄ на калем да ӯроци ӣа̄да̄јӯ ко̄ ш̄ӣо вода ӣа̄да̄ с калема.* *За кршӣе̄ње ӣд̄ӣ д̄е̄ше̄ӣӯ с̄ече̄ ко̄с^{цу}, а к̄ум је с̄ӣа̄вӣ на м̄лад̄ калем да д̄е̄ше̄ на̄ир̄едӯје̄ ко̄ калем.*

крѝло, -а с део тела од слепог миша; употребљавао се у магијске сврхе ради придобијања особе супротног пола. *Кад љваиѝши слѝйѝг мѝша, ѝиѝ днѝ јѝдно крѝло ѝсѝави и когѝ крѝс ѝѝ ѝдгледѝи, ѝн јѝ ѝвѝѝ. Мѝни је мѝја ѝѝкѝјнѝ бѝба говѝрла да љзмѝм крѝло и да га ѝсѝавѝм, ѝа крѝз његѝ да ѝдгледѝм мѝмка кѝјѝг јѝ дѝу. Нѝсам ја ѝѝ ѝѝла. Вѝлѝ да је заѝѝ крѝло слѝйѝг мѝша, јѝк ваѝѝ нѝѝѝ крѝло.*

кѝпати се, кѝпам се делимично или сасвим потапати тело у воду; постојала је забрана да се трудна жена купа, јер ће се дете, по народном веровању, удавити. *Трудна жѝна нѝ смѝ да се кѝѝа да се дѝѝе нѝ би удавло. Трудна жѝна нѝ смѝ да се кѝѝа гѝла. Ако дѝѝ да се кѝѝа, мѝра да ѝсѝавѝ бѝр дѝѝѝ вѝи на сеѝи, а нѝчисѝо гѝла нѝ ваѝа. А у рѝѝи ни слѝѝјѝно нѝсу ѝрѝ смѝле жѝне да се окуѝајѝ днѝ кѝјѝ су ѝрудне.*

лѝвѝ рѝка рука на којој је девојкама било дозвољено да носе прстење пре удаје. *Нѝје ѝура ѝрѝ, ко сѝд, мѝгла да нѝсѝ ѝрѝсѝѝн на дѝснѝ рѝѝи. Тѝ је се знѝло, ако нѝси љдѝѝа, а ѝмѝи ѝрѝсѝѝн, ѝбавѝзно је се нѝсиѝ на лѝвѝ рѝѝи. Нѝкаѝо на дѝснѝ нѝје смѝло. Вѝлѝ сѝнце ѝрѝѝѝѝ задрѝѝѝ кад вѝдѝ да је ѝ ѝурѝ ѝрѝсѝѝн на дѝснѝ рѝѝи.*

мѝнт, -а м мртав човек; трудница није смела да види мртваца, јер се веровало да ће родити мртво дете; уп. **мѝртац**. *Трудна жѝна ако вѝдѝ мѝѝѝа, дѝѝ рѝдѝ мѝѝѝо дѝѝе. Жѝна кад је нѝсѝѝа, днѝа ни слѝѝјѝно нѝ смѝ да глѝдѝ мѝѝѝа да не рѝдѝ мѝѝѝо дѝѝе.*

мѝртац, мѝрца м в. мѝнт.

нѝизврѝт прил. изврнуто, наопачке; веровало се да тако обучена одећа, обично поткошуља, штити од негативних и злих утицаја са стране. *Кад бѝдѝи бѝла ѝрудна, ѝи си лѝѝа, а ѝѝ љвѝѝ да нѝѝи нѝѝѝо нѝизврѝѝ.*

нѝконче/нѝкоњче, -ета с мушко дете које се даје млади у руке када дође кући с венчања да га три пута подигне увис јер се веровало да се на тај начин обезбеђује мушко потомство. *Каѝ сам дѝшла кѝѝи, е днѝа су ми дѝли нѝконче. А нѝконче ми бѝѝ Срѝјѝ Вѝдојѝв. Јѝ сам бѝла сѝѝѝа, а нѝкоњче ми дѝнѝли Пѝру нѝѝѝ, а ѝн бѝѝ мѝѝѝѝ. Јѝдва сам јѝ његѝ ѝддѝгла.*

нѝсѝѝа, -ѝ ж в. трудна.

нѝсѝѝа жѝна в. трудна.

нѝсѝѝа, -ѝ ж в. трудница. *Нѝсѝѝа, ѝне се зѝвѝ нѝсѝѝа. Таѝѝ су ѝрѝ зѝѝне, нѝсѝѝе.*

ѝван, -вна м врста домаће животиње која се у одређеним приликама приносила као жртва. *За дѝѝу, кад мушѝараѝ љмрѝ, ѝбавѝзно се кѝље ѝван.*

ѝвца, - ж в. ѝван. *А ако је жѝнско љмрѝ, за дѝѝу се ѝвца кѝѝа.*

оглѝдати се, оглѝдѝм се гледати се у огледало; млади је то било строго забрањено јер се веровало да ће деца бити склона лошим утицајима са стране. *Мѝда нѝ смѝ да се ѝглѝдѝ, днѝа дѝѝа бѝду љрѝѝѝѝа.*

нѝсторак, -ѝрка м син из претходног брака брачном другу из новог брака. *Нѝкола је се жѝнѝѝ ѝрѝ мѝнѝ, јѝ сам ѝмала ѝѝсѝѝѝѝ кад сам дѝшла за његѝ.*

пасторка, -ē ж ћерка из претходног брака брачном другу из новог. *Ја сам била ијасіѡрка и нїкад нїсам ваљала мѡјѡј маћуји.*

пастѡрче, -ета с дете из претходног брака брачном другу из новог. *Тај дѡчѡв нїје ми бїѡ лѡи, ал ѡабѡ, ја сам се дїѡѡ сїаљно склањала, ијасіѡрче је ијасіѡрче.*

пѡвођани, -а м мн. младина најужа фамилија која са њеним родитељима долази код ње други дан свадбе; уп. **првине**. *Ако је данас свадба, данас свадба, ѡнда сїѡирѡ дѡлазе иѡвођани. То младић ѡшаѡ доведѡ најужу рѡдбину.*

праг, -а м греда од дрвета која се налази с доње или са горње стране улазних врата; **1.** млада није смела дотаћи праг ногом када улази у кућу. *Нїје бїло ирѡ ко сад шїѡ имā да се млада уносї у кућу. Млада нїје смѡла ирѡ дѡишїишї ирѡг, мѡгѡ се вѡдло рачуна о ирѡгу да га млада не дѡишї кад улази у кућу.* **2.** трудна жена преко њега није смела просипати воду да јој дете не би повраћало. *Да ирѡдна жѡна не ирѡсїѡ вѡду ирѡко ирага. ѡћѡ, ка, иѡвраћа иуно дѡше.* **3.** уколико трудна жена нешто тражи и ако особа од које је тражила за њом секиром засече праг, родиће дете са расеченом усном – горњом ако је засечен горњи део прага, а доњом ако је засечен доњи део прага. *Имā и да жѡна ѡћѡ да засѡчѡ ирѡг, ако ѡд њѡ ирѡдна нѡшїѡ ирѡжї. И ѡнда рѡдї дѡше са засѡчѡнѡм гѡрњѡм уснѡм, ако је засѡкла гѡр, а ѡнда ако је ѡл засѡкла ирѡг.* **4.** након обављене магијске радње, потребно је засећи праг да би поступак излечења био успешан. *Кад бājѡи, ѡнда иѡслѡн ѡбавѡзно се мāло засѡчѡ ирѡг.*

пракљача, -ē ж пљоснат комад дрвета са дршком којим се при прању ударало рубље; користила се у магијске сврхе ради заштите деце од злих сила. *Мѡшала се и ирѡкљача у кѡлѡвку. ѡна шїишїишї ѡд гājѡрā и вамїирā.*

првине, -иња ж мн. в. **пѡвођани**. *Нѡ знам ијачно кѡлко нас је ишїло у ирвине Души.*

прѡпрека, -ē ж оно што спречава кретање; трудна жена није смела прећи преко препреке; веровало се, уколико се не поштује ова забрана, да ће се дете обесити кад порасте, или ће имати говорну ману. *Трудна жѡна не смѡ ирѡлазшїи ирѡреку, ѡбѡсїћѡ јѡј се дѡше. Сāмо не смѡ да се ирѡлази ирѡрека. То ако је нѡшїѡ свѡзано. Да не ирѡћѡ ирѡко, ѡвѡ да бїдѡ закачено и шїам, ирѡко ирѡрекѡ, шїѡ је ирѡрека. Гуде жѡна не ваљā да ирѡћѡ, ѡћѡ бїдѡ ирѡѡшїи јѡзик у дѡшїшā.*

прѡсѡцало, -а с место уз кућу где се дрва смештају у цепају; сматрано је за станиште злих демона и због тога је трудницама било забрањено да их ноћу посећују. *Нїје смѡла иѡ мрāку да иѡѡ на ирѡсѡцало нишїи да ирѡлази ишїѡд сїшїла.*

рāло, -а с примитивни дрвени плуг; користио се у свадбеним обичајима; млада је најпре морала да стане на њега када силази с коња по доласку младожењиној кући. *Прѡ је бїло кад млада дѡћѡ младиѡжењинѡј кїћи дѡнѡсї јѡј рāло кад слāзи с кѡња и ѡна ирѡвѡм сїшїанѡ на рāло, јѡк на земљу. Нѡ би шїи знала рѡћи шїиѡ је се шїѡ шїакѡ рāдло, ал' знам да је бїло. И ја сам сашла на рāло.*

раскршће, -а с место где се више путева укршта, пресеца, раскрсница; у народу сматра нечистим местом и због тога је трудницама било забрањено да

га посећују, а посебно ноћу. *За тирудну жєну није било добро да њдє ндћом на раскршиће. Туде мдрє свдшиџа да бјудє.*

рйба, -є ж рибље месо; трудна жена га није смела јести јер се веровало да дете неће дуго проговорити. *Нє смє јєсџи рйбу, нєћє дєџи дјуго да ирйчд.*

рўзмар"н, -а м зимзелена биљка; обавезно се налазила на гардероби ученика на свадби. Код младине куће, гостима је стављан на леву страну, а код младожењине на десну. *Осџо је рўзмар"н и дандс. И дандс се свдшови кйџиє рўзмар"ном. Код мдмковє кћћє рўзмар"н њдє на дєснў сџрдну, а код млдд"не нд лєвў. Тб је осџало и дандс ијдкб.*

сдпєт, -а, -о спојен, срстао са оним другим; веровало се да ће дете имати спојене прсте ако је мајка за време трудноће јела пачије месо. *Кад је жєна тирудна, нє смє јєсџи ијџикино мєсо да дєџиєџу ирџиџи нє би били сдйєџи.*

сб, **сдли** ж кухињски зачин; користи се у магијске сврхе; уколико је у кући била особа која се бави магијом, након њеног одласка домаћица је требало да баци соли за њом. *Кад иџи у кућу ддћє, а зндш да дна иџб њмє, рддї, бдјє, кад ддє, а иџи се зд њбм бдџи сдли и дндд се нє ббј. Нє морє иџи ниџиџи урдд"џи. Сдмо се бдџи сдли зд њбм.*

сўш"ло, -а с уже за сушење веша испод којег је било непожељно да пролази трудна жена. *Јд сам рєкла мдјїм сндјдма кад су биле тирудне да нє идў исїод сўш"ла. Мєни је ијдкб мдја свєкрова рєкла, иа сам и јд њїма.*

тєшка само за ж. р. в. **трўдна**.

трўдна само за ж. р. која је у другом стању; уп. **благословєна**, **брєменита**, **здєтна**, **ндсєћд**, **ндсєћд жєна**, **ндсїљд**, **тєшка**. *Исїб се кдјсє зд тирудну да је брємениџа, благословєна.*

трўдница, -є ж трудна жена; уп. **ндсїљд**.

ћдшак, **ћдшка** м угао стола; по народном веровању, онај ко седи за столом на том месту, остаће неожењен, односно неудата. *Мєни је мдја мдџи говбр"ла да не сєдїм на ћдшку да не осїанєм нєуддџа. А ијдкб се и мушкарцима говбр"ло, иџб је се глєдало да не осїанє недєжењен.*

ўво, **ўвета** с део печене свиње; млади је било забрањено да једе јер се веровало, уколико не поштује ову забрану, да ће јој будућа деца имати велике и клемпаве уши. *Имд обично вдлє да јєдў ўво, ал и иџб није смєла, дћу дєца бјудў клємїддвд и имајў вєлкд увєџа.*

ўкрасти, украдєм сврш. кришом узети нешто туђе; по народном веровању, трудна жена није смела ништа украсти да јој дете не би имало на телу облик украдене ствари; уп. **бєлєга**, **зндкд**, **бєљєшка**. *Трудна жєна нє смє ниџиџа да украде да јој се не обєлєжї дєџиє. Ако је тирудна ўкрала нєџиџо, нє смє да се мдџи зд се да на дєџиџу нє буде бєлєга. Да се нє би иокдзала бєлєга кад нєџиџо ўкрдє, тирудница ирєбд ирвб да се мдџи зємљє. Жєна кад је тирудна и ако ўкрдє нєџиџо, дндд сїгурно обєлєжї дєџиє. Ако украде нєџиџо тирудна, и ијдмо дє се мдџи, ијў ће бїџи бєлєга у дблїку ирєдмєџа кдјї је ўкрала, на дєџиєџу. Нє смєџи ниџиџи ўкрсџи кад бјудєш бїла ијд. Свє се иџб иокдјсє на дєџиєџу. Трудна жєна*

нè смѣ нїшиѡ да укрáде. Ако укрáде нѣшиѡ, кру̀шка, ако се мáши вóд, кру̀шка иу́ ђсиáјѣ.

у́рок, -а м поглед или чин који, по народном веровању, може некеме да донесе невољу, недаћу, зло. Од тога је најчешћа заштита био црвен конац. *Дѣци се вѣзò црвен кóнчић око рукѣ да се зáшииѡ од у́рòкá. Ако на ру́ци имáш црвен кóнчић, ђндá се нè бòј нїкакòг у́рока. И млáда кад си, ђбавѣзно да нòсиш црвен кóнчић, иò иѣ шииѡ од свѣгá, од свáкòг у́рока иѣ шииѡ црвен кóнчић. Мѣши, нїшиѡ ти нѣнѣ бйѡши. У́роци нè смѣју на црвено.*

у́рочљив, -а, -о прид. који је склон уроку, тј. злим утицајима; веровало се да ће таква бити деца оне жене која се огледала на дан свога венчања: *Дѣца су у́рочљива ако им се мáши оглédала кад је била млáда. Тàкò ирѣ вѣлѣ, нѣмòј се оглédати, дћу дѣца бyдy у́рочљива.*

црнїна, -ѣ ж црна марама или црна гардероба која је била знак жалости за умрлим; по веровању, трудна жена је није смела носити јер се сматрало да ће у том слушају, родити мртво дете. *Трудна жѣна нè смѣ иовезивати црнїну, да нѣ би рòдла мрѡво дѣше. Она и нè ирѣбá да нòси црнїну.*

чáјо, -е ж деминутив и хипокористик од чáуш.

чáуш, -а м један од гостију на свадби; својим изгледом, шалама и досеткама развесѣљавао је госте и на тај начин, привлачећи пажњу на себе, штитио младенце од негативних утицаја са стране, уп. **чáјо**. *Ирѣ је на свáдбама бйò чáуш, звáни чáјо. Сийáвѣ му рòгове нá глáву, шáренy кáшу, вѣнац иáйрїкá ђко врáша. Бйò је глáвни шáлиѡија за весѣља. Па нáкиѡ га дйѣше. Пáйрїкá му нáнижy и мѣишy вѣнац иáйрїкá. Нйѣ увѣк бйò чáјо. Нѣгдѣ бyдѣ, а нѣгдѣ јòк. Тàкй ђбичаји бйли ђ имá чáјо. Мòј Милyшин, иáм зѣи ми, он вйше иyтйá бйднѣ чáјо. Он вòли ђ изводй и свáшѡа мѣхy нá нѣгá.*

чáшап, -а м столњак; уколико се, на дан венчања, направи прорез у облику круга на столњаку који је био испред младенаца, веровало се да млада неће имати порода. *Лòј, иá бйло је да исѣчy чáшай. Узмy иá исѣчy чáшай, вáкò ко гòд круг исѣчy дйшáј чáшай дѣ су млáдѣнци јѣли и она ђндá јáднѡца нè морѣ да рòдй. Свáшѡа је ииò ирѣ бйло.*

Ово је само један мали узорак на којем се види да се грађа из етнодијалекатског речника може користити за етнолингвистичка истраживања. Наравно, главни предуслов за то јесте да се до грађе за етнодијалекатски речник долази на основу информација и смерница које нам пружају етнолингвистички речници и студије као и упитници за етнолингвистичка истраживања.

Литература

- Агапкина, А. Татьяна. „Свадба в календаре“, *Кодови словенских култура* 3 (1998): 80–91.
- Адамовски, Јан. „Семантика и организација простора у свадбеном обреду“, *Кодови словенских култура* 3 (1998): 14–26.

- Гура, В. Александар. „К семантичкој реконструкци славјанској свадбѣ: основне мотивы“. *Славјанско језикознание*. XIII Међународни сјезд славистова. Москва, 2003, 107–118.
- Гура, В. Александар. *Симболика животиња у словенској традицији*, Београд, 2005.
- Гура, В. Александар. „О укусовом коду свадбѣ“. У: Предраг Пипер, Љубинко Раденковић (ур.), *Етнолингвистичка истраживања српског и других словенских језика (у част академика Свјетлане Толстој)*, Београд: Српска академија наука и уметности, 2008, 147–161.
- Зайковска, Татјана. „Невеста – птица 1. Перелет у други свет“. *Кодови словенских култура* 3 (1998): 42–58.
- Иванова, Радост. „Свадба као систем знакова“, *Кодови словенских култура* 3 (1998): 7–13.
- Милорадовић, Софија. „Етнолингвистика – могућност интердисциплинарног истраживања језика“. У: Драго Бранковић (ур.), *Јединство наука данас (интердисциплинарни приступи сазнању)*. Бања Лука: Филозофски факултет у Бањој Луци, 2003, 115–122.
- Петровић, Мирјана. „Лексика магијског лечења у Рађевини“. *Прилози истраживању језика* 34 (2003): 197–217.
- Петровић, Мирјана. „Основне фонетске особине рађевског села Бела Црква“. *Прилози истраживању језика* 36 (2005): 269–292.
- Петровић, Мирјана. „Из лексике обичаја и веровања Рађевине“. *Исследования по славјанској диалектологији* 12 (2006): 324–344.
- Петровић-Савић, Мирјана. *Лексика свадбених обичаја у Рађевини*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2009.
- Петровић-Савић, Мирјана. „Трудноћа у обичајима Рађевине“. *Гласник Етнографског института* 60/1 (2011): 107–119.
- Петровић-Савић, Мирјана. „Преношење акцента на проклитику у говору Рађевине“. *Прилози истраживању језика* 43 (2012): 215–235.
- Петровић-Савић, Мирјана. „О траговима неоакута у говорима северозападне Србије“, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* LXIII/1 (2020): 131–139.
- Петровић, Сретен. *Српска митологија у веровању, обичајима и ритуалу*. Београд: Народна књига, 2004.
- Плотникова, А. Ана. „Ребенок у свадбеном обреду Јужних Славјана“. *Кодови словенских култура* 3 (1998): 27–41.
- Плотникова, А. Ана. „Етнолингвистичкији проблемник (Из програме збора материјала по МДАБЈ)“, *Исследования по славјанској диалектологији* 7 (2001): 199–227.
- Плотникова, А. Ана. *Етнолингвистичка географија Јужне Славје*, Москва: Индик, 2004.
- Плотникова, А. Ана. „Етнолингвистичке материјале из с. Теово у Македонији (област Велеса, регион Азот)“, *Исследования по славјанској диалектологији* 12 (2006): 192–227.
- Радан, Михаи. „Из свадбене лексике Карашевака“, *Исследования по славјанској диалектологији* 12 (2006): 64–75.

- Сикимић, Биљана. „Изазов теренског рада – етнолингвистика или антрополошка лингвистика?“. *Зборник радова Етнографског института САНУ* 21 (2005): 235–244.
- Словенска митологија*. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић (ред.). Београд: ZEPTEK BOOK WORLD, 2001. *Славјанские древности*. Етнолингвистическиј словарь в пяти томах: Н. И. Толстого, (ур.), т. 1 (1995), т. 2 (1999), т. 3 (2004), Москва: Институт славноведения РАН.
- Српски митолошки речник*. Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. Београд: Нолит, 1970.
- Реметић, Слободан. „О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник XXVII* (1981): 7–105.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић Коњик. *Когнитивни љравац у српској етнолингвистици – њочеци развоја и актуелни љроблеми*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2020.
- Толстој, Никита И. *Језик словенске културе*. Ниш: 1995.
- Узенёва, Елена Семёновна. *Терминология Болгарского свадебного обряда в этнолингвистическом освещении*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Москва: 2001.
- Узенёва, Елена Семёновна. „Етнолингвистическије материјали из централној Болгарије (с. Дълбоки, обл. Старој Загоры)“, *Исследования по славјанској диалектологији* 10 (2004): 268–297.
- Узенёва, Елена Семёновна. „Терминологическая лексика народной духовной культуры (с. Глоговица, Трынский край)“, *Исследования по славјанској диалектологији* 10 (2004а): 298–353.
- Јакушкина, И. Екатерина. „Етнолингвистическије материјали Западној Србији (с. Ставе, Валеvский край)“, *Исследования по славјанској диалектологији* 12 (2006): 299–323.

*

- Bugarski, Ranko. *Jezik i kultura*. Beograd: 2005.
- Ilić, Marija. „Etnolingvistika u Srbiji“. *Зборник Мајице српске за славистику* (62): 211–234.
- Ivić, Milka. *Pravci u lingvistici* I, II. Beograd: 2001.
- Kristal, Dejvid. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Preveli: Ivan Klajn i Boris Hlebec. Beograd: 1998.
- Miloradović, Sofija. „Валентност етнодиалектних глаголних лексем в сфери обрядового питания сербского населения в Воеводине“. U: pod redakcją Doroty Krystyny Rembiszewskiej, *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku*. Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 2017, 97–106.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych*. J. Bartmiński (konceptja całości i redakcja), S. Niebrzegowska (od cz. 3. Niebrzegowska-Bartmińska) (zastępca redaktora), t. I, [cz.] 1. Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie. Lublin 1966; [cz.] 2. Ziemia, woda, podziemie, Lublin 1999; [cz.] 3. Meteorologia, Lublin 2012; [cz.] 4. Świat, światło, metale, Lublin 2012.

Mirjana S. Petrović-Savić

ON THE FUTURE ETHNODIALECT DICTIONARY OF TERMS RELATING
TO LIFE-CYCLE CUSTOMS IN RAĐEVINA

S u m m a r y

In this paper, we present a brief overview of the process of compiling, the concept and significance of the future ethnodialect dictionary of the Rađevina region. We describe a number of lexemes organized as dictionary entries, which are related to life-cycle customs in Rađevina. The presented material was collected in the territory of Rađevina (a region in northwestern Serbia with the town of Krupanj as the administrative centre) over the past fifteen years or so. This study is one of the first steps towards materializing the idea of compiling a dictionary that could be entitled *A Concise Ethnodialect Dictionary of Terms Relating to Life-cycle Customs in Rađevina (wedding, birth and death)*.

Keywords: dialectology, ethnodialect dictionary, Rađevina.

НЕОГРАФИЈА И НОВЕ ПОЈАВЕ У ЛЕКСИЧКОМ СИСТЕМУ

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 643–668

UDK: 811.163.41'373.43

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 55036681

Твртко Т. ПРЋИЋ

Одсек за англистику, Филозофски факултет, Нови Сад

tvrtko.prcic@gmail.com

ЗНАЧАЈ НАУЧНОГ БАВЉЕЊА НЕОЛОГИЗМИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ЛЕКСИКОЛОШКИ И ЛЕКСИКОГРАФСКИ АСПЕКТИ

Овај рад бави се неологизмима у српском језику, чијем се истраживању, као што је познато, не поклања потребна и довољна пажња – ни у лексиколошкој теорији, ни у лексикографској пракси. Циљеви рада двојаки су: прво, да се подржи и подстакне интензивније, обухватније и целовитије научно бављење неологизмима у српском језику; и друго, да се, предочавањем конкретних области и тема, укаже на могуће правце лексиколошких истраживања неологизма и примене резултата тих истраживања у лексикографској пракси. Након уводних напомена о неологизмима између ‘обичних’ и ‘не-обичних’ људи и разлога за научно бављење неологизмима у српском и другим језицима, у Одељку 2 биће дато појмовно-терминолошко одређење неологизма; Одељак 3 биће посвећен прегледу лексиколошких аспеката научног бављења неологизмима у српском језику, а Одељак 4 лексикографским аспектима; на крају, у Одељку 5, у виду закључака, биће сажети најважнији доприноси ове расправе и њихове теоријске и практичне импликације.

Кључне речи: неологизми, српски језик, лексиколошки аспекти, лексикографски аспекти.

1. Уводне напомене: неологизми између ‘обичних’ и ‘не-обичних’ људи

Неологизми, тј. нове речи или нова значења постојећих речи, који су се појавили у недавној прошлости, настају, али и нестају, свакодневно у свим живим језицима, па тако и у српском. У говореној и писаној комуникацији корисници језика, нарочито они језички осетљивији,

обично експлицитно показују да су свесни постојања одређеног неологизма, па га чак и најављују. При томе, они који су исписали неологизам, претходно га можда и сами створивши или увевши, такву реч често стављају под наводнике и/или испред ње убацују ограду ‘такозвани’, или ‘тзв.’, или неку другу. Они, пак, који су неологизам изговорили, претходно га такође можда и створивши или увевши, такву реч често изговарају гласније, истакнутије и/или у ваздуху праве прстима наводнике. Неки од комуникатора који ово чине, и у писању и у говору, то, како изгледа, раде да би се одбранили од нечега или некога, да би предупредили могући прекор, ако не и презир, неких слушалица или читалаца, због храбрости или дрскости што су употребили нешто чега нема у лексикону и речницима идеализованог књижевног језика. Други, опет, ово раде управо зато да би разгласили и дали на знање слушаоцима или читаоцима да ће убрзо наићи на нову реч, заправо ново обогаћење лексикона српског језика. Има, међутим, и оних трећих, можда и најбројнијих, који се налазе између првих, ‘уплашених неологиста’, и потоњих, ‘неустрашивих неологиста’, а то су ‘равнодушни неологисти’, који су равнодушни према неологизмима, уопште их не региструју, а самим тим и не реагују на њих.

Насупрот енкодерима и порука, и нових речи, декодери реагују на неологизме на три себи примерена и очекивана начина: први илуструје једна сцена из телевизијске серије *Нейобедиво срце* (2011–12; снимљене по мотивима истоименог романа Милице Јаковљевић, Мир-Јам), у којој прилично непредвидљиви Станислав, један од млађих протагониста (игра га Љубомир Булајић), свом прилично уздржаном новоусељеном приватном наставнику Мирославу (Иван Босилчић) следећим речима описује своју прилично размажену сестру Милену (Слобода Мићаловић): „Верујте ми, она се можда брзо наљути, али је *одљутиљива*“, на шта наставник одврати: „Од-љут-љи-ва!? Никад нисам чуо ту реч“, да би ученик закључио: „То је зато што не постоји. Само је она одљутљива“.¹ Овај тип реакције, с указивањем на нову реч, јавља се првенствено код нове форме и њене нове, распознатљиве и одгонетљиве садржине.

Десетак година касније, у пролеће 2021, други начин илуструју сви штампани и електронски медији у нашој земљи, у којима хит представља дипломатски термин *нонџејџер*, од енглеског *non-paper*, у српском тренутно чешће писан као *нон-џејџер* и *нон џејџер*, па и изворно *non-paper* (дакле, укупно у шест варијанти), али чије тачно значење, стиче се одољив утисак, мало ко зна и још мање ко жели да сазна. Приближна креативна тумачења крећу се од ‘незванични документ’, што *нонџејџер* у дипломатији и јесте, преко ‘не-документ’ и ‘не-папир’, па до ‘непостојећи документ’ и ‘непостојећи папир’. Овај тип реакције, с више

¹ Сцена доступна на адреси: https://www.youtube.com/watch?v=1W37m8t7_8k

произвољних тумачења, јавља се првенствено код нове форме и њене нове, непознате садржине.

Између ових, опет уз значајан допринос наших медија (и њихову љубав, чак страст, према измишљању синонима, да би се по сваку цену избегло досадно понављање истих форми у истој или суседној реченици), трећи начин илуструје један пар глагола, *навести* и *ћоручићи*, неопозицие обogaћених новим, додатним, значењем, које их је учинило синонимним с глаголима *изјавићи*, *рећи*, *казати* и *саопшћиваћи*, сви у лексичком пољу глагола вербалне комуникације, што показују и ова два примера: први – Туристи *наводе* да Нови Сад има разноврсне и квалитетне фестивале (притом туристи ништа не набрајају и никог не цитирају), и други пример – Ђак првак *ћоручио је* новинарки да стави маску на нос (притом Ђак јој је говорио без посредника или преносиоца и гледао ју је у очи). Овај тип реакције, с њеним изостанком, јавља се првенствено код постојеће форме и њене нове, препознатљиве и одгонетљиве садржине.

У овакве и сличне реакције ‘обичних’ људи спадају и реакције лингвиста, који углавном више воле да наступају као ‘обични’ људи. Међутим, из неког разлога, није најјасније којег или којих, у нашој средини, у целини узев, изостају очекиване реакције лингвиста као ‘не-обичних’ људи, као језичких, лингвистичких и примењенолингвистичких стручњака, код којих би, бар неких, требало, због природе њихове струке, да буде развијено, бар мало, професионално интересовање према иновацијама у српском језику, а онда и према неологизмима и научном бављењу њима, кроз систематско и системско изучавање и описивање њихових форми, функција, садржина и употреба, али и свега другог нејезичког и нелингвистичког у вези с неологизмима, укључујући и ставове и реакције корисника језика, тј. слушалаца/читалаца и говорника/писаца.

На срећу, изузетака у научном бављењу неологизмима ипак има, и то у виду важних и вредних прилога за вишедимензионалну слику о неологизмима у српском језику. Као посебно релевантни за тему и обухват овог рада издвајају се резултати лексиколошких и лексикографских истраживања следећих аутора (азбучно): Ајдановић 2007; Баџић 2020; Бугарски 2019, 2021; Будинчић 2020; Васић 2013; Вујовић 2011; Вулетић и Милосављевић 2016; Драгићевић 2009, 2010, 2012, 2015, 2016, 2018а, 2018б, 2019а, 2019б, 2020; Дражић 2021; Звекић Душановић 2018; Илеш 2015; Ињац 2003; Кавгић 2013; Кардош 2014; Клајн 1992; Клајн 2006; Lazić Konjik i Milenković 2020; Лалић Крстин 2014; Lalić Krstin 2018; Лалић Крстин и Халупка Решетар 2007; Матијашевић 2019; Милић 2013; Milić 2015; Mišić Ilić 2017; Обрадовић 2016; Оташевић 2008а, 2008б; Панић Кавгић 2006; Пипер 2016; Прћић 2008, 2016, 2018, 2019, 2020; Радовић Тешић 2008; Расулић 2008; Родић 2014; М. Савић 2014, 2016; С. Савић 1984; С. Савић и Стевановић 2019; С. Савић, Чанак, Митро

и Штасни 2009; Стојичић 2003, 2006; Томић 2019а, 2019б, 2020; Томић и Даниловић Јеремић 2020; Ђирилов 1982, 1991; Ђорић 1982; Халупка Решетар и Лалић Крстин 2009, 2012, 2013; Цветинчанин Кнежевић и Лалатовић 2019; Штасни 1997/98, 2013; Штасни и Штрбац 2015; Штрбац и Штасни 2014.²

Као значајан извор неологизама и њиховог изучавања треба свакако поменути и електронски научно-популарни часопис *Новоречје*.³

Упркос ограниченом интересовању лингвиста и недовољно обухватној, целовитој и актуелној научној покривености ове области, научно бављење неологизмима у српском језику, као и у свима другима, самостално или контактано-контрастивно, веома је битно и сигурно једно од најизазовнијих и најзахвалнијих поља изучавања лексике једног језика, због тога што пружа драгоцене квантитативне и квалитативне податке о различитим језичким и ванјезичким видовима настанка, постојања и, евентуално, нестанка неологизама, а највише о следећима:

- увид у функционисање творбеног, тј. морфосинтактичког и семантичког, подсистема данашњег српског језика,
- увид у опште и посебне поступке проширивања лексикона српског језика,
- увид у номинационе потребе српског друштва и културе, и начине њиховог лексичког задовољавања,
- увид у језички и културно условљене међулексичке контакте српског језика с другим језицима, и
- увид у лексичку креативност корисника српског језика.

Са свим изнетим прелиминарним опаскама на уму, главни циљеви овог рада двојаки су: прво, да се подржи и подстакне интензивније, обухватније и целовитије научно бављење неологизмима у српском језику; и друго, да се, предочавањем конкретних области и тема, укаже на могуће правце теоријских истраживања неологизама у српском језику и приме-

² Универзалнија теоријска и практична питања везана за поједине аспекте неологизације разматрају: Bauer 2001; Fischer i Pułaczewska 2008; Furiassi, Pulcini i Rodríguez González 2012; Jones 2016; Kerremans 2015; Lefter 2011; Lehrer 2003; Lieber i Štekauer 2011, 2014; Лукашанец 2019; Mattiello 2013, 2017; Metcalf 2002; Munat 2007; Renner, Maniez i Arnaud 2013; Štekauer 1998, 2002, 2005; Štekauer i Lieber 2005.

³ Доступан на адреси: <http://www.alma.co.rs/Novorecje/index.html>. Користан емпиријски материјал нуде и следећи речници: онлајн речник сленга *Вукајлија*, доступан на адреси: <https://vukajlija.com/>; *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза* (Андрић 2005); *Речник српског жаргона (и жаргону сродних речи и израза)* (Герзић 2012); *Мали речник феминистичких термина* (Јовановић и Оташевић 2015); *Ди уи спреак англосрпски? Речник новијих англицизама*, 3., електронско, издање (Васић, Прћић и Нејгебауер 2018); *Српски речник новијих англицизама*, 1., електронско, издање (Прћић, Дражић, Милић и др. 2021); *Нови енглеско-српски речник сјорпских термина* (Милић, Панић Кавгић и Кардош 2021).

не њихових резултата у пракси. Остатак излагања организован је у четири одељка: детаљније појмовно-терминолошко одређење неологизама биће понуђено у Одељку 2; Одељак 3 биће посвећен лексиколошким, а Одељак 4 лексикографским аспектима научног бављења неологизмама; и на крају, у Одељку 5 биће истакнути најважнији доприноси ове расправе уз осврт на њихове теоријске и практичне импликације.

2. Појмовно-терминолошко одређење неологизама

Да би се могло приступити обради ове теме, неопходно је за појам и термин ‘неологизам’ понудити одређење прецизније од оног провизорног у уводу, које се, узгред, у више или мање сличном, или чак истом, облику јавља у већини речника и консултованих домаћих и страних радова (наведених у Литератури) – неологизам је ‘нова или новоскована реч’, а у бољим и много ређим случајевима ‘и реч употребљена у новом значењу’, која се у датом језику појавила у недавној прошлости. Као општа и радна дефиниција, оваква формулација је сасвим довољна, али за потпуније појмовно-терминолошко одређење у лексиколошке и лексикографске сврхе недостаје допуна о неколиким значајним карактеристикама неологизама.

Пре свега, неопходно је омеђити оквирно трајање поменутих недавне прошлости. Ради се о временском распону који неологизам захвата на дијахронијској оси и који се може кретати од садашњег тренутка, преко неколико година унатраг, па до неколико деценија унатраг. За потребе опипљивијег одређења статуса неологизма, оптимално и реалистично гледано, и по језичким и по ванјезичким критеријумима, нека реч може се сматрати новом све док се налази у распону од садашњег тренутка до највише 25 година у прошлост.

Надаље, нужно је објаснити и три кључна својства везана за испољавање појаве ‘ново’ у неологизмама: прво, како се то лексички ново тачно испољава у структури конкретних речи; друго, како се то лексички ново тачно испољава у систему конкретног језика; и треће, како се то лексички ново тачно испољава у употреби система конкретног језика. Начини испољавања ових појава чине три дефинициона неолошка својства, која ће бити сагледана у наставку.

(1) СТРУКТУРА РЕЧИ – испољавање лексички новог кроз структуру конкретне речи овде подразумева формалне и/или садржинске творбене механизме који се користе у стварању неологизама, што се реализује у оквиру три типа (слова ТМ у типологији означавају ‘творбени механизам’):

- ТМ1, морфолошко-семантички МЕХАНИЗАМ: у датој речи нова је и форма и садржина, што представља формално-садржински, или

морфолошко-семантички, неологизам, изведен неким од системских поступака творбе речи – примарних, правилима регулисаних (префиксација, суфиксација, композиција, полукомпозиција, конверзија, елипсација), или секундарних, правилима полурегулисаних (конфлација, акронимизација, абривијација), или, ретко, неким асистемским, немотивисаним поступком, уз придружено ново значење целини (уп. Бугарски 2019, 2021; Драгићевић 2009, 2012, 2018б; Клајн 2002, 2003; Прћић 2020; Штасни 2013); нпр. нова префиксација *оѿѿризнаѿѿи*, у новом смислу ‘повући признање (Косова и Метохије)’, или нова суфиксација *одљуѿѿљив*, у новом смислу ‘који се лако одљути или да одљутити’,

- ТМ2, СЕМАНТИЧКИ МЕХАНИЗАМ: у датој речи нова је само садржина, док је форма позната одраније, што представља садржински, или семантички, неологизам, изведен неким од системских поступака творбе смисла – метафоричким или метонимијским преносом изворног значења, или његовом генерализацијом (ширењем) или специјализацијом (сужавањем), или, ретко, неким асистемским, немотивисаним поступком придодавања потпуно новог значења (уп. Драгићевић 2010; Кликовац 2004; Kővecses 2010; Прћић 2008, 2016); нпр. стари глаголи *навесѿѿи* и *ѿоручѿѿи*, у новом, генерализованом смислу ‘изјавити, рећи, казати, саопштити’, или стари предлог *до*, у новом, немотивисаном смислу ‘од’, тј. ‘у тачном трајању, који тачно траје толико и толико’, у примерима попут *ѿриѿвор до ѿридесетѿ дана*, и
- ТМ3, МОРФОЛОШКИ МЕХАНИЗАМ: у датој речи нова је само форма, док је садржина позната одраније, што представља формални, или морфолошки, неологизам, изведен неким од поступака творбе речи и/или уведен из неког страног језика; нпр. нова жаргонска абривијација *љубац*, у старом смислу ‘пољубац’, или нови англицизам *CV/cu-vи*, у старом смислу ‘радна биографија’.

(2) ЈЕЗИЧКИ СИСТЕМ – испољавање лексички новoga кроз систем конкретног језика овде подразумева домаћа и/или страна лексичка средства која се користе у настајању, тј. стварању и/или увођењу, неологизама, што се реализује у оквиру три типа (слова ЛС у типологији означавају ‘лексичка средства’):

- ЛС1, ДОМАЋА СРЕДСТВА: примена домаћих поступака творбе речи и/или творбе смисла ради стварања нових форми и/или садржина у систему српског језика, чиме настају унутрашњи, или унутарсистемски, или домаћи, неологизми; нпр. префиксација *ѿредизбори*, у смислу ‘прелиминарни избори на којима се утврђује попис кандидата за главне изборе’, или фразна именица *мали ма-*

иуранѝ, у смислу ‘ученик који треба да полаже, или је положио, малу матуру’, мада је номинационој намени и комуникативној намери ове речи примеренија и тачнија композиција *маломатѝуранѝ* (према *Новосађанин*, *великобритѝански*, *сремскомѝировички* и сл.; узгред, не *миѝировачки* јер је то придев који одговара именици *Миѝироваци*, а не *Миѝировица*), будући да се овом речју не желе именовати матуранти који су мали растом или узрастом него они који су укључени у малу матуру (уп. *Нови Сад*, *Велика Бритѝанија*, *Сремска Миѝировица* и сл.),

- ЛС2, СТРАНА СРЕДСТВА: примена готових страних форми и/или садржина, данас нарочито из енглеског језика, ради њиховог увођења у систем српског језика, чиме настају спољни, или ван-системски, или увезени, неологизми; нпр. англицизам *шоѝинг-мол*, у смислу ‘велики трговински центар’, или лузито-хиспанизам *фуѝсал*, у смислу ‘фудбал с два тима од по пет играча на мањем терену, обично у затвореном простору’, и
- ЛС3, МЕШОВИТА СРЕДСТВА: комбинована примена домаћих и страних средстава ради стварања нових форми и/или садржина у систему српског језика, чиме настају мешовити, или хибридни, неологизми, по једном од четири расположива обрасца:
- ОБРАЗАЦ 1: страна форма и њој придружена садржина пресликане су у новопрекомпонованој домаћој форми и њој придруженој страниој садржини; нпр. калк *сѝудија о изводљивостѝи*, од енг. *feasibility study*, у смислу ‘стручна процена изводљивости неког плана или пројекта’, или делимични калк *ѝребукиран*, од срп. *ѝре-* и енг. *(over)booked*, у смислу ‘презаузет, преоптерећен, претрпан послом’ (уп. Видачић 2000),
- ОБРАЗАЦ 2: домаћа форма допуњена је страном формом и њој придруженом домаћом садржином; нпр. конфлација, или сливеница (ауторова шаљива творба), *обѝеѝити*, од срп. *објавиѝи* и енг. *web* натпостављеног преко срп. *-јав-*, у смислу ‘објавити на вебу’, или полукомпозиција, или полусложеница *СМС-ѝорука*, од срп. *ѝорука* и срп. премодификације *СМС* (од енг. *SMS*), у смислу ‘текстуална порука послата или примљена преко мобилног телефона’,
- ОБРАЗАЦ 3: страна форма допуњена је домаћом формом и њој придруженом домаћом садржином; нпр. секундарна морфолошка адаптација англицизма *бодибилдерка*, од срп. *бодибилдер* (од енг. *bodybuilder*) и срп. *-ка*, у смислу ‘женски бодибилдер’, или *ѝрогу-глаѝи*, од срп. *ѝро-* и срп. *гуглаѝи* (од енг. *google*), у смислу ‘покушати пронаћи неку информацију на интернету, нарочито преко претраживачког сервиса Гугл (Google)’, и

- ОБРАЗАЦ 4: домаћа форма допуњена је страном садржином; нпр. *охрабриџи*, у смислу ‘подстаћи, подржати, потпомоћи (страна улагања и сл.)’ према енг. *encourage*, или *лоцираџи*, у смислу ‘открити или утврдити тачно место или локацију некога или нечега’ према енг. *locate*.

(3) УПОТРЕБА ЈЕЗИЧКОГ СИСТЕМА – испољавање лексички новог кроз употребу система конкретног језика овде подразумева однос – или, тачније, одношење – према неологизмима чланова одређеног друштва и културе, одн. језичке заједнице, што се реализује у оквиру пет оделитих и међуусловљених етапа, на следећи начин:

- ЕТАПА 1, почетна тачка: номинациона потреба за датим неологизмом, одн. ‘појачана социолингвистичка мотивација’ (Бугарски 1983: 165) за лексичким именованем или новонасталог сегмента ванјезичке стварности, попут појаве и појма мушка *сјонзоруша*, што је, за сада, *сјонзорушан*, *сјонзорко*, *сјонзораш* и *сјонзорац*, или новоуведеног сегмента ванјезичке стварности, приликом превођења са страног језика, попут англицизма *нонијејер*, што су *незванични документи* или *неформални документи*; номинациона потреба сматра се основним покретачем, или полазиштем, настанка неологизама и, уколико је довољно изражена и ‘појачана’, порађа номинационо потребни неологизам, на који се може наставити
- ЕТАПА 2: већа или мања ФРЕКВЕНТНОСТ датог неологизма у свакодневној говореној и писаној комуникацији, на коју се може наставити
- ЕТАПА 3: већа или мања ПРИСУТНОСТ датог неологизма у свести и знању чланова језичке заједнице, на коју се може наставити
- ЕТАПА 4: већа или мања ПРИХВАЋЕНОСТ датог неологизма у друштву и култури, на коју се може наставити
- ЕТАПА 5, крајња тачка: већа или мања ЛЕКСИЧКА УСТАЉЕНОСТ датог неологизма у језичком, одн. лексичком, систему и, самим тим, у менталном лексикону чланова језичке заједнице, а као њен природни наставак може да уследи ЛЕКСИКОГРАФСКА ОБРАДА датог неологизма у специјализованим речницима неологизама и, касније, у општим речницима.

Будући да лексичка устаљеност као крајња тачка обједињује резултате деловања свих ранијих етапа, она ће се овде сматрати главним носиоцем читавог процеса одношења према неологизму у друштву и култури. Ово кључно својство употребе система конкретног језика реализује се у оквиру три градијентна, степенована типа (слова ЛУ у типологији означавају ‘лексичка устаљеност’):

- ЛУ1, СЛАБА УСТАЉЕНОСТ: неологизам се врло ретко или ретко јавља у говореној и писаној комуникацији (што се може утврдити квантитативном корпусном анализом општих текстова, као и оних тематски, стилски и регистарски специфичних; уп. Кавгић 2020), а члановима језичке заједнице није уопште или довољно позната ни његова форма ни његова садржина (што се може утврдити квалитативним и квантитативним прагматичким анкетама; уп. Lehrer 2003; Панић Кавгић 2006; Халупка Решетар и Лалић Крстин 2012),
- ЛУ2, УМЕРЕНА УСТАЉЕНОСТ: неологизам се повремено јавља у говореној и писаној комуникацији, а члановима језичке заједнице је делимично позната и његова форма и његова садржина, и
- ЛУ3, СНАЖНА УСТАЉЕНОСТ: неологизам се често или редовно јавља у говореној и писаној комуникацији, а члановима језичке заједнице је позната и његова форма и његова садржина.

Укрштањем опште дефиниције с описаним својствима и њиховим испољавањем, могуће је извести и понудити потпуније и прецизније одређење појма и термина ‘неологизам’, на следећи начин: **неологизам је нова реч која се у неком језику појавила у периоду од садашњости до највише 25 година у прошлост, представља лексичку иновацију на плану форме и/или садржине, настала је применом домаћих и/или страних лексичких средстава и достигла већу или мању устаљеност у лексичком систему тог језика.**

Поменута три параметра, везана за структуру речи, језички систем и употребу језичког система, у корелацији су с три дефинициона својства неологизама – творбеним механизмом (ТМ), лексичким средствима (ЛС) и лексичком устаљеношћу (ЛУ), а начином њиховог конкретног испољавања могуће је тачно утврдити идентитет сваког неологизма. На примеру неологизма *зајрајшиши*, у смислу ‘почети пратити нечије објаве на друштвеним мрежама’, за којим се указала изразита номинациона потреба и који је током 2010-их година и касније постао врло фреквентан, присутан, прихваћен и устаљен, а онда и кандидат за одредницу у специјализованом и општем речнику српског језика, та његова идентификација изгледала би овако: параметар ТМ реализује се као морфолошко-семантички (Тип 1), ЛС као домаћи (Тип 1), а ЛУ као снажан (Тип 3). На Илустрацији 1 ово стање је и графички представљено, у облику позиција које начине испољавања ова три дефинициона својства одсликавају на три паралелне хоризонталне, и међусобно повезане, дужи (симболи за све вредности објашњени су у Подсетнику испод, а вредност конкретног својства је уоквирена):

ТВОРБЕНИ МЕХАНИЗАМ:	ТМ1	ТМ2	ТМ3
ЛЕКСИЧКА СРЕДСТВА:	ЛС1	ЛС2	ЛС3
ЛЕКСИЧКА УСТАЉЕНОСТ:	ЛУ1	ЛУ2	ЛУ3

ПОДСЕТНИК:

ТМ1 = морфолошко-семантички	ЛС1 = домаћа	ЛУ1 = слаба
ТМ2 = семантички	ЛС2 = страна	ЛУ2 = умерена
ТМ3 = морфолошки	ЛС3 = мешовита	ЛУ3 = снажна

Илустрација 1: три дефинициона својства и идентификација неологизма *зайраїиїи*

Након предлога вишеслојног појмовно-терминолошког одређења, могуће је прећи на разматрање научног бављења неологизмима и указати на најважније лексиколошке и лексикографске области и теме које завређују да у будућности буду исцрпније истражене.

3. Лексиколошки аспекти научног бављења неологизмима

Под лексиколошким аспектима овде се подразумевају теоријска изучавања неологизама која се непосредно и посредно тичу њихове форме, функције, садржине и употребе, у оквиру најширег могућег поимања лексикона једног језика. С обзиром на то да се ради о најсложенијем и најразуђенијем виду научног бављења неологизмима, осврт на ове области биће раздeљен у седам целина према посебним ужестручним доменама:

(1) СЕМАЗИОЛОШКИ ДОМЕН (МОРФОЛОГИЈА КА СЕМАТИЦИ) – форме којима се изражавају садржине у неологизмима, чиме би биле обухваћене следеће важније теме:

- постојећи (остварени), потенцијални (оствариви) и непостојећи (неостварени, али и неоствариви) неологизми,
- заступљени и фреквентни примарни (правилима регулисани) и секундарни (правилима полурегулисани) творбени поступци,
- заступљени, фреквентни и конкурентни афикси и афиксоиди,
- новонастали и новонастајући творбени поступци,
- новонастали и новонастајући афикси и афиксоиди,
- новонастале и новонастајуће употребе постојећих афикса и афиксоида,
- нове системске и асистемске појаве и тенденције у творби речи,

- фактор аналогije у настанку нових типова форми, и
- једнократне, околионалне и асистематске форме, или типови форми, у творби речи.

(2) Ономазиолошки домен (сЕмантика ка морфологији) – садржине које се изражавају формама у неологизмима, чиме би биле обухваћене следеће важније теме:

- заступљени и фреквентни типови творбено изражених основних значења,
- заступљени и фреквентни типови творбено изражених пренесених значења,
- новонастали и новонастајући типови основних значења,
- новонастали и новонастајући типови пренесених значења,
- нове системске и асистемске појаве и тенденције у творби смисла,
- фактор аналогije у настанку нових типова садржина, и
- једнократне, околионалне и асистематске садржине, или типови садржине, у творби смисла.

(3) Прагматички домен – тумачење форме и садржине неологизама, чиме би биле обухваћене следеће важније теме:

- препознавање неологизама на нивоу нове форме, нове садржине и нове форме с новом садржином,
- разумевање значења неологизама од стране слушалаца и читалаца,
- разумевање значења неологизама од стране говорника и писаца,
- разумевање значења издвојених неологизама, ван било каквог контекста,
- разумевање значења неологизама у језичком контексту,
- разумевање значења неологизама у спрези језичког и ванјезичког контекста,
- фактор аналогije у разумевању значења неологизама,
- фактор народне етимологије у разумевању значења неологизама,
- разумевање значења једнократних, околионалних и асистематских неологизама,
- комуникативна намера говорника и писаца при стварању, увођењу и коришћењу неологизама,
- језичко и нејезичко понашање говорника и писаца при коришћењу неологизама, и
- језичко и нејезичко понашање слушалаца и читалаца при сусрету с неологизмима.

(4) Стилистички домен – комуникативни ефекти који се неологизмима постижу, или желе постићи, чиме би биле обухваћене следеће важније теме:

- комуникативни ефекти које су слушаоци и читаоци препознали у неологизму,
- комуникативни ефекти које су говорници и писци намеравали у неологизму,
- ставови слушалаца и читалаца према неологизмима,
- ставови говорника и писаца према неологизмима,
- фактори ефектности и памтљивости неологизама,
- фактори креативности и оригиналности неологизама,
- фактори креативности и оригиналности твораца неологизама,
- системска и асистемска креативност,
- системска и асистемска креативност ради креативности, и
- творбене игре речима.

(5) Социокултурни домен – номинационе потребе друштва и културе које се неологизмима задовољавају, или могу задовољити, чиме би биле обухваћене следеће важније теме:

- заступљени и фреквентни типови реалија за које се неологизмима стварају имена,
- заступљене и фреквентне врсте речи преко којих неологизми служе као имена,
- заступљене и фреквентне тематске, стилске и регистарске области у којима неологизми служе као имена,
- општа и термилошка лексика у којој се неологизми јављају, и
- опште и термилошке области у којима неологизми служе као имена.

(6) Контактно-контрастивни домен – утицај других језика и култура на настанак неологизама у циљном језику, чиме би биле обухваћене следеће важније теме:

- прилагођавање спољних неологизама, тј. оних страног порекла, систему циљног језика преобликовањем,
- прилагођавање спољних неологизама систему циљног језика превођењем,
- специфичности превођења неологизама према превођењу устаљених речи,
- заступљени и фреквентни обрасци стварања мешовитих неологизама,
- изворни језици из којих су настали спољни и мешовити неологизми,

- изворни језици посредством којих су настали спољни и мешовити неологизми,
- смисаони односи између неологизама и устаљених речи,
- смисаони односи између спољних неологизама и устаљених домаћих речи, и
- нове системске и асистемске појаве и тенденције у лексичком систему, употреби и култури циљног језика настале под утицајем других језика и култура.

(7) Етимолошки домен – дијахрона перспектива развоја неологизама, чиме би биле обухваћене следеће важније теме:

- прво појављивање неологизама у говореној и писаној употреби језика,
- фазе лексичког устаљивања неологизама у говореној и писаној употреби језика,
- формалне варијанте и варијације неологизама кроз временску димензију, и
- садржинске варијације неологизама кроз временску димензију.

4. Лексикографски аспекти научног бављења неологизмама

Под лексикографским аспектима овде се подразумевају практична изучавања неологизама у циљу њихове обраде и представљања у речницима. Осврт на ову област биће раздвојен у четири целине према врстама речника у које би неологизми могли бити укључени.

Прве две целине чине специјализовани једнојезични и двојезични речници, чија је макроструктура ограничена на неологизме и које данас вреди реализовати само као онлајн-издања – највише због фактора времена и савременог темпа живота, а то у овом случају значи ради једноставнијег, лакшег и бржег периодичног допуњавања новим одредницама готово свакодневно настајућих све новијих и новијих неологизама, различитих степена лексичке устаљености. При томе, само они сасвим нови и отуда још недовољно устаљени не би били укључени у речнике неологизама – док им се устаљеност не појача.

(1) СПЕЦИЈАЛИЗОВАНИ РЕЧНИК НЕОЛОГИЗАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА – НЕОЛОГИЗМИ би у овом речнику били подвргнути пуној лексикографској обради, с пруженим свим релевантним подацима о одредницама (уп. Прћић 2018, и тамо наведена литература): правописним облицима, графички и гласовно представљеним изговорним облицима, ознакама врсте речи и њиховим граматичким облицима, дефиницијама, стилским ознакама, примерима и, уколико их има, синонимима и антонимима, у склопу смисаоних односа, те изведеним речима, у склопу творбених односа. Прикупљање самих

речи, њихових значења и извора било би додатно потпомогнуто радом онлајн-сарадника, ‘краудсорсовано’ (енг. *crowdsourced*), како се то данас воли рећи, добротом људи који би путем интернета ауторима и уредницима слали потенцијалне нове одреднице које су запазили у свакодневној комуникацији. Њихова обрада била би професионално уређена, одн. ‘уредникована’, следећи принципе модерне лексикографије. Као одличан узор за овај пројекат могао би да послужи онлајн речник неологизама *Word Spy: the Word Lover’s Guide to New Words*.⁴

(2) Специјализовани двојезични речници неологизама на српски и са српског језика – неологизми би у овим речницима, попут енглеско-српског и српско-енглеског, те свим другим паровима матерњих и страних језика који се код нас изучавају, били подвргнути пуној лексикографској обради, с пруженим истим оним подацима као за описани једнојезични речник, али уз две битне допуне: прва су кратке информативне дефиниције и на циљном језику, поред оних на изворном, да би се ново значење свестраније објаснило корисницима; а друга, и вероватно кључна, допуна јесу новопредложени контекстуализовани преводи на циљни језик појединачних значења неологизама (уп. Стојичић 2006).

Значај оваквих специјализованих речника био би у томе што би неологизми, досад потпуно институционално занемарени и скрајнути, били редовно регистровани, а њихова употреба поуздано документована, док би у двојезичним речницима за сва значења неологизама били понуђени и квалитетни преводи, чиме би се предупредила преводилачка лутања и непрецизни преводи у више варијаната, толико типичних у оваквим случајевима. На овај начин добили бисмо преко потребне лексикографске ресурсе, савремене записе о најновијим лексичким творбама, намењене како ‘обичним’ корисницима и њиховом целовитом информисању о новим речима, тако и ‘не-обичним’ корисницима и њиховом даљем исцрпном истраживању нових речи из разних теоријских и практичних углова.

Друге две целине тичу се савремених општих једнојезичних и двојезичних речника у којима су неологизми саставни део макроструктуре напоредо с осталим речима и који се могу реализовати и као онлајн, и као штампана издања, пошто је код њих фактор времена знатно слабије заступљен, због строгих критеријума селекције одредница, с нагласком на снажној лексичкој устаљености, те временом и употребом овереним одредницама.

(3) Општи речник српског језика – неологизми би у овом речнику били подвргнути пуној лексикографској обради, с пруженим свим уобичајеним подацима везаним за форму, функцију, садржину и упо-

⁴ Доступан на адреси: <https://wordspy.com/>

требу одредница, као и за њихове међулексичке односе. За разлику од специјализованог речника неологизама српског језика, у општем речнику налазили би се само лексички устаљени неологизми, с достигнутом статусом трајног и пуноправног члана лексикона српског језика према унапред постављеним квантитативним и квалитативним критеријумима, од којих два најважнија чине изражена номинациона потреба друштва и културе, и довољно фреквентно јављање неологизма у електронском корпусу.⁵

(4) Општи двојезични речници НА СРПСКИ И СА СРПСКОГ ЈЕЗИКА – неологизми би у овим речницима, опет енглеско-српског и српско-енглеског, те свим другим паровима матерњих и страних језика који се код нас изучавају, такође били подвргнути пуној лексикографској обради, с пруженим истим оним подацима као за описани једнојезични речник, али уз једну битну допуну: новопредложени контекстуализовани преводи на циљни језик појединих значења неологизама, али овог пута без кратке информативне дефиниције на циљном језику, што није, или није још, својствено типичним општим двојезичним речницима код нас, а ни другде.

Значај оваквих општих речника у које су укључени и актуелни неологизми био би у томе што би се неологизмама, бар оним устаљеним, напокон признао статус саставног дела лексикона и речничке одреднице, и то док су они још релативно нови и свежи, а не после више деценија, када та релативна виталност увелико буде избледела, а саме речи се утопе међу остале, одавно устаљене и давнашње речи. На овај начин добили бисмо преко потребне и предуго ишчекиване лексикографске ресурсе, савремене записе који су пригрлили и нове лексичке творбе, намењене и овог пута подједнако и ‘обичним’, и ‘не-обичним’ корисницима, чиме би умногоме била поправљена слика о целини лексикона насликана у ранијим речницима.

5. Завршне напомене: неологизми нису срамота него понос језика

У овом раду било је говора о значају научног бављења неологизмама у српском језику, који се код нас не обрађују с очекиваним интересовањем и обухватом, сразмерним њиховој општекултурној, лексиколошкој и лексикографској важности, како у самом језику, тако и у

⁵ Опис поступка уношења неологизама у опште речнике, укључујући и критеријуме за њихов одабир, нуди неколико реномираних британских и америчких издавача: <https://public.oed.com/how-words-enter-the-oed/> (Oxford English Dictionary); <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/how-does-a-word-get-into-the-dictionary> (Merriam-Webster); <https://www.dictionary.com/e/getting-words-into-dictionaries/> (dictionary.com); <https://www.macmillandictionary.com/open-dictionary/submit.html> (Macmillan).

теоријској и примењеној науци о језику. У првом делу рада представљени су неологизми из тачке гледишта њихових врста и типичних реакција ‘обичних’ и ‘не-обичних’ људи на њих, те је указано на главне увиде које истраживање неологизама може да пружи о њиховим језичким и ванјезичким аспектима, да би потом било понуђено и образложено вишеслојно појмовно-терминолошко одређење неологизама. У другом делу рада представљени су лексиколошки и лексикографски аспекти научног бављења неологизмима и набројане конкретне области и теме вредне детаљнијег истраживања.

На овом месту треба скренути пажњу на неопходност институционалне обраде неологизама у настави српског језика, почев од основне школе, преко средње школе, па до факултета, чиме би се ученицима и студентима приближила тематика, или проблематика, неологизама, досад потпуно заобиђена у наставном процесу, иако су неологизми редовно заступљени у свакодневној говореној, писаној и мобилној (писаној-као-говореној) комуникацији и ученика, и студената, и њихових професора. Може се само нагађати о разлозима овакве вишедеценијске подвојености – која, узгред, није једина, јер подједнако скрајнут, ако не и вредносно гори, третман у настави српског језика доживљавају и жаргонизми и жаргон уопште (уп. Прћић 2020).

Било како било, институционална обрада неологизама (а и жаргонизама) изискивала би, пре свега, допуну наставног плана и програма, одн. курикулума и силабуса, како их одскора воле називати, за предмет Српски језик и култура изражавања, тако да се покрију главне лексиколошке теме, приближно онако како су наведене у Одељку 3. Приступ би нужно морао бити градиран, с прогресивно ширим и дубљим обухватом материје: у складу с нивоом образовања, теме би се кретале од општијих ка специфичнијим и од једноставнијих ка сложенијим, њихова обрада од информативне до истраживачке, док би укљученост ученика и студената у наставни процес расла од умерено активне у основној школи, преко активне у средњој, до изразито активне и креативне на факултету. На крају упознавања с неологизмима основци би овладали основним знањем, упоредивим са скицом, средњошколци ширим знањем, упоредивим с цртежом, а студенти најобимнијим знањем, упоредивим са сликама у уљу – сликама, а не сликом, јер би неке од њих сами насликали током својих самосталних и оригиналних неолошких и неографских истраживања.

Конкретне теоријске, методолошке и практичне детаље кратке и ефектне институционалне наставе неологизама (а и жаргонизама) тек треба поставити и разрадити. Но, оно што се већ сада чини јасним и упутним јесте то да би се предавали у склопу постојеће наставе српског језика, на неколико тематских часова, или једног блока часова, осим на факултету где би им ваљало доделити посебан предмет одн. курс. По-

ред тога, требало би благовремено или саставити посебне приручнике, или постојеће проширити новим садржајима: приручници намењени наставницима нудили би теоријско-методолошка и практична упутства о предавању неологизама, док би они намењени ученицима, преко аутентичне грађе, одабраних примера, осмишљених питања и вежбања, служили као поуздан водич кроз шароликост лексичких форми и садржина с којима се готово свакодневно сусрећу што пасивно, што активно, а неке од њих и сами праве.

Од највеће је важности да се схвати да будуће научно бављење неологизмима, строго засновано на принципима теоријске и примењене лингвистике 20. и 21. века, а нарочито њихова институционална обрада у настави, као један од својих темељних, далекосежних и дугорочних циљева постави настојање да се међу нашим ученицима и студентима, али и свим другим корисницима српског језика, промени искривљена и неутемељена слика о неологизмима и свим другим ванкњижевним, одн. ванкњижевносним, језичким иновацијама. Наиме, нужно је свима заинтересованима, али и свима другима, показати и доказати лако показиву и доказиву чињеницу да неологизми, у било ком облику свог јављања и испољавања, нису нешто лоше, нешто опасно и нешто непожељно у српском језику, нити они на било који начин кваре, желе да кваре или могу да кваре српски језик. Управо супротно! Неологизми су једноставно ту међу нама, постоје, као и нове ципеле, и нов парфем, и нова јела, и нова кола, и новорођени кућни љубимци и, коначно, зашто да не, и као новорођена деца. Понос и дика свих оних који их имају! Ко ме она то сметају?! И шта она то кваре или могу да кваре?! Имагинарни и нестварни идеал правилног и исправног, али непроменљивог и у развоју заустављеног, писаног језика добрих писаца, као што се догодило с латинским или старогрчким?

Новорођене речи се, *mutatis mutandis*, најбоље дају упоредити с новорођеном децом: уколико им се приступа промишљено, одмерено и примерено, могу да повећају изражајни потенцијал српског језика, могу да потврде живост његових творбених механизма и, оно што се почесто и пречесто превиђа, могу да посведоче о завидној креативности људи, корисника тог језика и његових продуктивних творбених механизма – о свему овоме требало би предавати ученицима и студентима током њиховог школовања. Одражавајући сталне, неминовне и незаустављиве промене у систему српског језика и употреби тог система, што се уосталом без изузетка дешава са системима и употребама система свих живих језика, које су природна и уобичајена последица бројних, наглих и снажних промена у савременом друштву у којем живимо, неологизми, као једна од тих природних и уобичајених друштвених последица, колико год да делују мајушни, небитни и безначајни, никако и никад нису

нешто инфериорно и нешто чега се треба стидети ни у језику, ни у култури. Управо супротно, и то дијаметрално супротно! Неологизми, али и људи који их смишљају, ван сваке сумње јесу нешто супериорно и нешто чиме се свакако треба дичити и у језику, и у култури. Они су дар, богатство и благослов, баш као и новорођена деца, који доприносе како квантитативном повећавању броја речи у лексикону српског језика, тако и, што је можда битније, квалитативном повећавању његовог изражајног потенцијала. Неологизме стога треба неговати када настану и подстицати док не настану, а потом их систематски и системски изучавати, описивати, подучавати и популарисати – управо међу том новорођеном децом, кад, наравно, поодрасту, а дотле и међу оном старијом.

Бежећи од стварности и савремености, и затварајући очи пред насталим и настајућим иновацијама у језичком систему и употреби тог система, укључујући и немали број неологизама, за њих се понекад и понегде жели веровати, сада преко једне друге метафоре, да су залутали, случајно долетели накратко у језик и културу, па ће, ако је среће, тако исто и одлетети из тог језика и културе. Међутим, таквим ставовима ти језици и културе, хотимично или не, подрезују крила својим новодолетелим птицама, које, упркос грубој негостољубивости, ипак неће одлетети. Штавише, излећи ће се бројни нови птићи, који ће својим испрва слабашним цвркутом, а онда све јачом и јачом песмом, све више и више обogaћивати лексикон српског језика и све више и више проширивати његов иовако позамашан изражајни потенцијал, а све у сагласју са стварношћу и савременошћу 21. века – на понос, а не на срамоту, и ове културе, и овог језика, и свих његових корисника, како оних ‘обичних’, тако и оних ‘не-обичних’, понешто неолошки и неографски још неразбуђених.

Литература

- Ајџановић, Милан. *Функционално описивање суфикса за обележавање особа*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.
- Андрић, Драгослав. *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*. 2., знатно допуњено издање. Београд: Zepher Book World, 2005.
- Бацић, Милица. „Новоговор брегзита и трампоманије у свету постигине: морфофонолошка адаптација експресивних инстант неологизама у српском новинарском дискурсу“. У: Милош Ковачевић и Јелена Петковић (ур.). *Српски језик, књижевности, уметности*. Зборник радова са XIV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. X 2019). Књига 1: *Експресивности у српском језику*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2020, 319–332. Такође на: <https://drive.google.com/file/d/1osu8zlkj6XFfN84fzPR_5avo4fnXrHTX/view>. Приступљено: 30. 3. 2021.

- Бугарски, Ранко. *Лингвистика о човеку*. 2., допуњено издање. Београд: Просвета, 1983.
- Бугарски, Ранко. *Српске сливенице*. Монографија са речником. Нови Сад: Академска књига, 2019.
- Бугарски, Ранко. *Грамајика српског жаргона*. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- Будинчић, Валентина. „Експресивна функција англицизама у сфери маркетинга у спорту“. У: Милош Ковачевић и Јелена Петковић (ур.). *Српски језик, књижевност, уметност*. Зборник радова са XIV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. X 2019). Књига 1: *Експресивност у српском језику*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2020, 279–288. Такође на: <https://drive.google.com/file/d/1osu8zIkj6XFiN84fzPR_5avo4fnXrHTX/view>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Васић, Вера. „Употреба англицизираних интернационализама у савременом српском језику: мисија и камп“. У: Светлана Томин, Љиљана Пешикан Љуштановић и Наташа Половина (ур.). *Зборник у част Марију Клеућ*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, 565–578. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2013/978-86-6065-142-8>>. Приступљено 30. 3. 2021.
- Васић, Вера, Твртко Прћић и Гордана Нејгебауер. *Ду уи спеек англосрпски? Речник новијих англицизама*. 3., електронско, издање. Нови Сад: Филозофски факултет, 2018. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-451-1>>. Приступљено 30. 3. 2021.
- Видачић, Анка. „Процес калкирања из енглеског језика у српском“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 28 (2000): 129–141. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2000/0374-0730>>. Приступљено 30. 3. 2021.
- Вујовић, Душанка. „Интернетски речник сленга *Вукајлија*“. У: Владислава Ружић и Слободан Павловић (ур.). *Лексикологија, ономајика, синтакса*. Зборник у част Гордани Вуковић. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011, 123–130. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2011/978-86-6065-099-5>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Вулетић, Александар и Наташа Милосављевић. „Увезени неологизми и синонимија у српском језику медицине“. *Српски језик* 21 (2016): 453–467.
- Герзић, Боровој. *Речник српског жаргона (и жаргону сродних речи и израза)*. Београд: Боровој Герзић, 2012.
- Драгићевић, Рајна. „Иновације у творби речи у словенским језицима“. *Јужнословенски филолог* 69 (2009): 461–468.
- Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. 2. издање. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Драгићевић, Рајна (ур.). *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта. Београд: Филолошки факултет, 2012.
- Драгићевић, Рајна. „Укрштање основних тенденција у настајању неологизама у словенским језицима (на примеру лексеме *балканизација*)“. У: М. А. Малыгина (отв. ред.). *Осмь десетъ. Сборник научных статей к 80-летию И. С. Улуханова*. Москва: Издательский центр Азбуковник, 2015, 236–241.

- Драгићевић, Рајна. „О неким проблемима творбе неологизама у настави српског као матерњег или страног језика“. У: Драгана Мршевић Радовић и Бошко Сувајдић (ур.). *Предавања 5. Семинар српског језика, књижевности и културе*. Београд: Међународни славистички центар, 2016, 137–143.
- Драгићевић, Рајна. *Српска лексика у прошлости и данас*. Нови Сад: Матица српска, 2018а.
- Драгићевић, Рајна. „Неке тенденције у творби речи у савременом српском језику“. У: Снежана Гудурић, Биљана Радић Бојанић, Јасмина Дражић и Јелена Ајдановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору 7/2*. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет – Нови Сад: Педагошко друштво Војводине, 2018б, 63–70. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadgzaj/2018/978-86-6065-476-4>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Драгићевић, Рајна. „Допринос глобализације банализацији лексичког фонда српског језика“. У: Аљександр Аљександравић Лукашанец (ред.). *Глобализација и славјанскае словаўтварэнне. XVI* Међнародны з’езд славистаў (Бялград, 19–27. 8. 2018). Тематичны блок. Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. Беларускі камітэт славистаў. Камісія па славјанскім словаўтварэнні пры Міжнародным камітэце славистаў, 2019а, 74–84. Такође на: <http://ssds.org.rs/publikacije_preguzimanje/Globalizacija_2019.pdf>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Драгићевић, Рајна. „Правописна решења нових речи у српским штампаним медијима“. У: Милош Ковачевић (прир.). *Нови њрилози српском њравоиису*. Нови Сад: Матица српска – Андрићград: Андрићев институт, 2019б, 141–153.
- Драгићевић, Рајна. „О неологизмима у српском језику из угла припреме корпуса за израду вишетомног речника савременог српског језика Матице српске“. *Јужнословенски филолог* 76/1 (2020): 107–121.
- Дражић, Јасмина. „Лексичка креативност као обележје стила у роману *Па као Владимира Табашевића*“. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* 69/1 (2021): 261–278. Такође на: <https://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/ZMSKJ_69_1.pdf>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Звекић Душановић, Душанка. „Разумевање англицизама у српском као нематерњем језику“. У: Снежана Гудурић, Биљана Радић Бојанић, Јасмина Дражић и Јелена Ајдановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору 7/2*. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет – Нови Сад: Педагошко друштво Војводине, 2018, 79–87. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-476-4>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Илеш, Марина. *Терминологија родне равнојравности у енглеском, српском и мађарском језику. Ујоредна критичка анализа*. Нови Сад: Завод за равноправност полова – Нови Сад: АЦИМСИ Центар за родне студије Универзитета у Новом Саду, 2015.
- Ињац, Горан. „Неологизми у српској компјутерској терминологији“. *Прилози њроучавању језика* 34 (2003): 137–177. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2003/0555-1137>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Јовановић, Дејана, Ђорђе Оташевић. *Мали речник феминистичких ѡтермина*. Београд: Алма, 2015.

- Кавгић, Александар. „Неологизми и новији колоквијализми у серији *Пријатељи* и поступци њиховог превођења на српски: анализа паралелног корпуса“. У: Ивана Живанчевић Секеруш (ур.). *Међународни интердисциплинарни симпозијум Сусрећ култура*. Зборник радова 6/2. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, 785–795. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2013/978-86-6065-185-5>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Кавгић, Александар. *Настава коријусне лингвистике на студијама англистике*. Едиција Е-дисертација, књига 21. Нови Сад: Филозофски факултет, 2020. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2020/978-86-6065-564-8>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Кардош, Александра. „Морфосинтаксичка адаптација нових англицизама у српском језику: нове тенденције“. У: Снежана Гудурић и Марија Стефановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 3. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014, 417–428. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2014/978-86-6065-282-1>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Клајн, Иван. *Речник нових речи*. Нови Сад: Матица српска, 1992.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику*. Део 1: *Слагање и њрефиксација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Београд: Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 2002.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику*. Део 2: *Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Београд: Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 2003.
- Кликовац, Душка. *Мејтафоре у мишљењу и језику*. Београд: Библиотека ХХ век, 2004.
- Лалић Крстин, Гордана. „Употреба сливеница у српском политичком дискурсу“. У: Снежана Гудурић и Марија Стефановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 4/2. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014, 355–366. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2015/978-86-6065-325-5>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Лалић Крстин, Гордана, Сабина Халупка Решетар. „Нешто ново о новим сливеницама у српском језику“. *Свети речи* 23–24 (2007): 26–30.
- Лукашанец, Аляксандр Аляксандравіч (рэд.). *Глобалізацыя і славянскае словаўтварэнне*. XVI Міжнародны з’езд славістаў (Бялград, 19–27. 8. 2018). Тематичны блок. Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. Беларускі камітэт славістаў. Камісія па славянскім словаўтварэнні пры Міжнародным камітэце славістаў, 2019, 74–84. Такође на: <http://ssds.org.rs/publikacije_preuzimanje/Globalizacija_2019.pdf>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Матијашевић, Јелка. „Творбене новине у руском и српском језику с почетка 20. и почетка 21. века: социолінгвистички аспект“. У: Вера Васић и Марија Стефановић (ур.). *Деривајолошко-лексиколошка исцраживања руског и српског језика*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, 555–565. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-554-9>>. Приступљено: 30. 3. 2021.

- Милић, Мира. *Англицизми као синоними у српском језику*. Едиција Е-дисертација, књига 4. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2013/978-86-6065-166-4>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Милић, Мира, Олга Панић Кавгић и Александра Кардош. *Нови енглеско-српски речник сјорпских штермина*. Нови Сад: Прометеј, 2021.
- Обрадовић, Милан. „Творба етника и ктетика од назива америчких савезних држава у српском језику“. *Зборник за језике и књижевности Филозофског факултета у Новом Саду* 6 (2016): 51–87. Такође на: <<http://zjik.ff.uns.ac.rs/index.php/zjik/article/view/1952>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Оташевић, Ђорђе. *Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику. Лингвистички аспекти*. Београд: Алма, 2008а.
- Оташевић, Ђорђе. *Речник нових и незабележених речи*. Београд: Алма, 2008б.
- Панић Кавгић, Олга. *Колико разумемо нове англицизме*. Нови Сад: Змај, 2006.
- Пипер, Предраг. „О социјалним фемининативима у српском и другим словенским језицима“. *Јужнословенски филолог* 72/3–4 (2016): 35–65. Такође на: <<https://dais.sanu.ac.rs/bitstream/handle/123456789/6434/piper.femininativi.2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Прћић, Твртко. „Лексичко значење између семантичке непотпуности и прагматичког употпуњења“. У: Милорад Радовановић и Предраг Пипер (ур.). *Семантичка проучавања српског језика*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2008, 291–300.
- Прћић, Твртко. „Нова значења постојећих речи у српском језику: унутарсистемски и вансистемски механизми реализације“. У: Јасмина Дражић, Исидора Бјелаковић и Дејан Средојевић (ур.). *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију. Зборник у част Љиљани Суботић*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2016, 439–452. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-364-4>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Прћић, Твртко. *Ка савременим српским речницима*. 1., електронско, издање. Нови Сад: Филозофски факултет, 2018. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-454-2>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Прћић, Твртко. *Енглески у српском*. 3., електронско, издање. Нови Сад: Филозофски факултет, 2019. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-512-9>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Прћић, Твртко. „Неологизација српског језика у пуном цвату: једно понешто друкчије читаће књиге *Српске сливенице*. Монографија са речником Ранка Бугарског“. У: Снежана Гудурић, Биљана Радић Бојанић и Предраг Мутавцић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 9/1. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет – Нови Сад: Педагошко друштво Војводине, 2020, 477–491. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2020/978-86-6065-614-0>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Прћић, Твртко, Јасмина Дражић, Мира Милић и др. *Српски речник новијих англицизама*. 1., електронско, издање. Нови Сад: Филозофски факултет, 2021. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-636-2>>.
- Радовић Тешић, Милица. „Структура актуелних неологизама у српском језику“. *Научни састанак слависти у Вукове дане. Грамајка и лексика: дескриптивни и нормативни приписи* 37/1 (2008): 361–369.

- Расулић, Катарина. „Српско-енглеске творенице у светлу теорије појмовне интеграције“. У: Милорад Радовановић и Предраг Пипер (ур.). *Семантичка истраживања српског језика*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2008, 269–289.
- Родић, Соња. „Секундарна морфолошка и семантичка адаптација англицизама у комуникацији на Фејсбуку о ријалити-програмима“. У: Снежана Гудурић и Марија Стефановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 3. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014, 455–466. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2014/978-86-6065-282-1>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Савић, Марија. „Псеудоанглицизми у српском језику“. У: Снежана Гудурић и Марија Стефановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 3. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014, 467–477. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2014/978-86-6065-282-1>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Савић, Марија. „Творбени принципи у грађењу псеудоанглицизама у српском језику“. У: Снежана Гудурић и Марија Стефановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 5. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, 2016, 317–330. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-374-3>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Савић, Свенка. „Принципи стварања неологизма у српскохрватском језику“. У: Јован Јерковић (ур.). *Лексикографија и лексикологија. Зборник реферата*. Београд: Српска академија наука и уметности – Београд: Филолошки факултет – Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета – Нови Сад: Матица српска, 1984, 161–170.
- Савић, Свенка, Марјана Стевановић. *Водич за уједностављено родно осељивог језика у јавној ујрави у Србији*. Београд: Мисија ОЕБС-а у Србији, 2019. Такође на: <<https://www.osce.org/files/f/documents/5/7/454309.pdf>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Савић, Свенка, Маријана Чанак, Вероника Митро и Гордана Штасни (прир.). *Род и језик*. Нови Сад: Женске студије и истраживања – Нови Сад: Футура публикације, 2009.
- Стојичић, Виолета. *Неологизми у енглеском језику и њихова адапација у српском. Теоријски и практични аспекти*. Одбрањена магистарска теза. Нови Сад: Филозофски факултет, 2003.
- Стојичић, Виолета. *Енглеско-српски речник нових речи*. Нови Сад: Змај, 2006.
- Томић, Горица. „Творбено-семантичка анализа нових сливеница у српском језику“. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 49/2 (2019а): 61–84. Такође на: <<https://aseestant.ceon.rs/index.php/zrffp/article/view/21405>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Томић, Горица. “On a new type of word-forming element in Serbian”. *Филолог* 20 (2019б): 248–266. Такође на: <<https://filolog.rs.ba/index.php/filolog/article/view/352>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Томић, Горица. „О једној посебној категорији сливеница у српском језику“. *Узданица* 17/2 (2020): 123–139. Такође на: <<https://scidar.kg.ac.rs/handle/123456789/13108>>. Приступљено: 30. 3. 2021.

- Томић, Горица и Јелена Даниловић Јеремић. „Експресивност у називима хране и пића: анализа сливеница“. У: Милош Ковачевић и Јелена Петковић (ур.). *Српски језик, књижевности, уметности*. Зборник радова са XIV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. X 2019). Књига 1: *Експресивности у српском језику*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2020, 289–302. Такође на: <https://drive.google.com/file/d/1osu8zlkj6XFfN84fzPR_5avo4fnXrHTX/view>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Ђирилов, Јован. *Речник нових речи. Речи, изрази и значења настали у српскохрватском језику после другог светског рата*. Београд: Народна књига, 1982.
- Ђирилов, Јован. *Нови речник нових речи. Речи, изрази и значења преузети из других језика или настали у српскохрватском језику после другог светског рата*. Београд: Бата, 1991.
- Ђорић, Божо. *Моционски суфикси у српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет, 1982.
- Халупка Решетар, Сабина и Гордана Лалић Крстин. “New blends in Serbian: typological and headedness-related issues”. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 34/1 (2009): 115–124. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2009/0374-0730>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Халупка Решетар, Сабина и Гордана Лалић Крстин. „Разумевање сливеница у српском језику“. *Наслеђе* 22 (2012): 101–109.
- Халупка Решетар, Сабина и Гордана Лалић Крстин. “Prototypicality as a governing factor in constituent ordering in Serbian blends”. У: Снежана Гудурић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 1. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, 475–486. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2012/978-86-6065-133-6>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Цветинчанин Кнежевић, Христина и Јелена Лалатовић. *Приручник за употребу родно осетљивог језика*. Београд: Центар за женске студије, 2019. Такође на: <https://www.zenskestudie.edu.rs/images/pdf/Prirucnik_za_upotrebu_rodno_osetljivog_jezika-CIRILICA.pdf>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Штасни, Гордана. „Неологизми, кованице и индивидуално означене речи у Речнику српскохрватског књижевног језика“. *Прилози проучавању језика* 28/29 (1997/98): 87–113. Такође на: <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/1998/0555-1137>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Штасни, Гордана. „Деривациони модели нових речи у српском језику“. *Научни саставник слависти у Вукове дане* 42 (2013): 269–281.
- Штасни, Гордана и Гордана Штрбац. „Именички англицизми на -ер у српском језику“. *Јужнословенски филолог* 71/1 (2015): 45–69. Такође на: <<http://www.isj.sanu.ac.rs/2017/08/07/juznoslovenski-filolog-lxxi-1-2/>>. Приступљено: 30. 3. 2021.
- Штрбац, Гордана и Гордана Штасни. „Именички англицизми на -инг у српском језику“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 57/2 (2014): 101–113. Такође на: <http://www.maticarspska.org.rs/stariSajt/casopisi/ZMSFL_57_2.pdf>. Приступљено: 30. 3. 2021.

- Bauer, Laurie. *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Fischer, Roswitha and Hanna Pulaczewska (eds.). *Anglicisms in Europe. Linguistic Diversity in a Global Context*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2008.
- Furiassi, Cristiano, Virginia Pulcini and Félix Rodríguez González (eds.). *The Anglicization of European Lexis*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2012.
- Jones, Rodney H. (ed.). *The Routledge Handbook of Language and Creativity*. London, New York: Routledge, 2016.
- Kerremans, Daphné. *A Web of New Words. A Corpus-Based Study of the Conventionalization Process of English Neologisms*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015.
- Klajn, Ivan. "Neologisms in present-day Serbian". *International Journal of the Sociology of Language* 2001/151 (2006): 89–110.
- Kövecses, Zoltán. *Metaphor. A Practical Introduction*. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Lalić Krstin, Gordana. "Translating English wordplay into Serbian: evidence from three dystopian novels". *Belgrade English Language and Literature Studies. Special Issue in Honour of Ranko Bugarski on the Occasion of His 85th Birthday* 10 (2018): 327–348. Also at: <<https://belgrade-bells.fil.bg.ac.rs/index.php/belgrade-bells/article/view/bells-2018-10-15>>. Accessed on: 30 March 2021.
- Lazić Konjik, Ivana and Ana Milenković. "The development of the open dictionary of contemporary Serbian language using crowdsourcing techniques". In: Zoe Gavriilidou, Maria Mitsiaki and Asimakis Fliatouras (eds.). *Proceedings of XIX EURALEX Congress. Lexicography for Inclusion*. Vol. I. Komotini: Democritus University of Thrace, 2020, 479–484. <https://euralex2020.gr/wp-content/uploads/2020/11/EURALEX2020_ProceedingsBook-p479-484.pdf>. Accessed on: 30 March 2021.
- Lefér, Marie-Aude. "Contrastive word-formation today: retrospect and prospect". *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 47/4 (2011): 645–682.
- Lehrer, Adrienne. "Understanding trendy neologisms". *Italian Journal of Linguistics* 15/2 (2003): 369–382.
- Lieber, Rochelle and Pavol Štekauer (eds.). *The Oxford Handbook of Compounding*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Lieber, Rochelle and Pavol Štekauer (eds.). *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Mattiello, Elisa. *Extra-Grammatical Morphology in English*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2013.
- Mattiello, Elisa. *Analogy in Word-Formation. A Study of English Neologisms and Occasionalisms*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2017.
- Metcalfe, Allan. *Predicting New Words. The Secrets of Their Success*. Boston, New York: Houghton Mifflin, 2002.
- Milić, Mira. "Creating English-based sports terms in Serbian: theoretical and practical aspects". *Terminology* 21/1 (2015): 1–22.
- Mišić Ilić, Biljana. "Pragmatic borrowing from English into Serbian: linguistic and sociocultural aspects". *Journal of Pragmatics* 113 (2017): 103–115.

- Munat, Judith (ed.). *Lexical Creativity, Texts and Contexts*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2007.
- Renner, Vincent, François Maniez and Pierre J. L. Arnaud (eds.). *Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2013.
- Štekauer, Pavol. *An Onomasiological Theory of Word-Formation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 1998.
- Štekauer, Pavol. "On the theory of neologisms and nonce-formations". *Australian Journal of Linguistics* 22/1 (2002): 97–112.
- Štekauer, Pavol. *Meaning Predictability in Word Formation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2005.
- Štekauer, Pavol and Rochelle Lieber (eds.). *Handbook of Word-Formation*. Dordrecht: Springer, 2005.

Tvrtko T. Prčić

THE IMPORTANCE OF SCHOLARLY TREATMENT OF NEOLOGISMS
IN SERBIAN: LEXICOLOGICAL AND LEXICOGRAPHIC ASPECTS

S u m m a r y

This paper deals with neologisms in Serbian, the exploration of which, as it is well known, does not receive necessary and sufficient attention – either in lexicological theory or in lexicographic practice. The aims of the paper are twofold: firstly, to support and encourage more intensive, comprehensive and complete scholarly treatment of neologisms in Serbian; and secondly, by advancing concrete areas and topics, to indicate possible directions of lexicological explorations of neologisms and applications of the results of those explorations in lexicographic practice. After introductory remarks on neologisms between 'ordinary' and 'non-ordinary' people and reasons for scholarly treatment of neologisms in Serbian and other languages, Section 2 puts forward a definition of neologisms as a concept and a term; Section 3 is devoted to an overview of lexicological aspects of scholarly treatment of neologisms in Serbian and Section 4 to lexicographic aspects; and to end with, in Section 5, by way of conclusion, a summary is given of the most important contributions of this discussion and their theoretical and practical implications.

Keywords: neologisms, Serbian, lexicological aspects, lexicographic aspects.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 669–680

UDK: 811.163.6'374

811.163.6'276.6:61

COBISS.SR-ID: 54849801

Domen KRVINA

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

domen.krvina@zrc-sazu.si

SPROTNI SLOVAR SLOVENSKEGA JEZIKA, COVID-19 IN Z NJIM POVEZANO (NOVEJŠE) BESEDJE*

Bliskovito širjenje pandemije bolezni covid-19 se je zlasti spomladi 2020 izrazito odrazilo v porastu rabe z njo povezanega besedja. Gre tako za povsem novo kot na novo aktivirano besedje, posebej s področja medicine (npr. *asimptomatski*, *prekuževanje*, *pridružena bolezen*), delno ekonomije (npr. *helikopterski denar*, *koronaobveznica*). Nastalo je mnogo novih tvorjenk s prvim delom *korona...* in *samo...* (npr. *samoizolacija*, *samoosamitev*) – pri prvih se pojavlja tudi vprašanje zapisa skupaj ali narazen. Nastajanje novejšega besedja ali novih pomenov pri že obstoječem besedju sicer poteka vseskozi. Za slovenščino tako besedje v obsegu okoli 120–150 slovarskih iztočnic na leto beleži *Sprotni slovar slovenskega jezika*, ki je v prikazu svoje vsebine integriran v slovarski portal Fran (www.fran.si).

Ključne besede: slovenščina, covid-19, leksikologija, leksikografija, jezikovni uporabniki, neologizmi, predlogi neologizmov, Sprotni slovar slovenskega jezika.

1. *Sprotni slovar slovenskega jezika* kot del portala Fran

Sprotni slovar slovenskega jezika (dalje: *Sprotni slovar*) je bil zasnovan leta 2014 z mislijo, da naj bo jezikovnemu uporabniku čim bolj razumljiv in pri uporabi intuitiven – tudi brez branja uvoda v slovar. Vsi podatki v slovarju so zato izpisani polno; na desni jih v sivih okvirčkih dopolnjujejo namigi, v kateri del slovarske strukture spadajo. Ti namigi se pojavijo tudi, če na določenem podatku zadržimo miško. *Sprotni slovar* je v svoji spletni obliki del znanega slovarskega portala Fran (www.fran.si) ZRC SAZU, Inštituta za slo-

* Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038 ZRC SAZU, Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ki ga financira ARRS.

venski jezik Frana Ramovša. Na dve leti izhaja tudi v obliki e-knjig (Krvina 2016, 2019, 2021) – in tako odgovarja na potrebe uporabnikov, ki slovar za določeno obdobje raje berejo kot zaključeno celoto. Popis slovarske vsebine za obdobje dveh let je uporaben tudi z raziskovalnega vidika.

Sprotni slovar je po svojem značaju najprej informativen: besede, ki jih vključuje, bolj popisuje kakor vrednoti. Kadar v zapisu obstajajo dvojnice, je za slovarsko iztočnico običajno izbrana v rabi pogostejša oblika besede; pri prevzetih besedah je ob uravnoveženosti (to pomeni, da je lahko prevzetega zapisa tudi nekaj več od podomačenega) v rabi načeloma najprej navedena podomačena beseda, zlasti če gre za tvorjenko (npr. *covid* [→ *covid-ni*] *kovidni*). To ne pomeni, da so druge oblike neustrezne. Prevladujoča deskriptivnost je povezana z načinom nastajanja slovarja: z vsakoletnim prirastkom predstavlja zbirko živega besedja zadnjih let, ki še ni opisano v drugih slovarjih. V manjši meri (13,6 % celote besed v slovarju od leta 2014) opisuje nove pomene pri besedju, ki je v drugih slovarjih že opisano in se z novimi pomeni bogati. Jedro slovarja so besede, ki jih predlagajo jezikovni uporabniki. Ti imajo na portalu Fran možnost predlagati besede, za katere menijo, da so nove in v slovarskih priročnikih še nikjer opisane.

https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=132&View=1&Query=*

Fran > Sprotni

Zadeti iskanja

aceróla samostalnik ženskega spola
 1. iz botanike tropsko drevo s temno rožnatimi cvetovi in češnjam podobnimi plodovi; *Malpighia glabra*
 1.1 plod tega drevesa z visoko vsebnostjo vitamina C, zlasti kot prehransko dopolnilo

áfnast pridevnik
 1. ekspresivno ki vzbuja pozornost z nenaravnim, izumetničenim, neresnim videzom, vedenjem
 1.1 ekspresivno ki kaže, izraža tako nenaravnost, izumetničenost, neresnost videza, vedenja
 2. pogovno ki je v zvezi z opicami

agregátSSKJ² samostalnik moškega spola
 1. iz avtomobilizma motor, zlasti avtomobilski, glede na svojo sestavo, zahteve po gorivu, zmogljivost
 2. iz ekonomije količina, ki izraža stanje določenih sredstev, vrednosti, virov

agúli samostalnik moškega spola
 iz zoologije morskemu prašičku z dolgimi nogami podoben brezprezi južno- in srednjeameriški gladalec; *Dasyprocta*

aióli samostalnik moškega spola
 majonezi podobna omaka iz česna, olivnega olja, po izvoru iz Španije SINONIMI: aioli

akordeoníst samostalnik moškega spola
 kdor igra (klavirsko) harmoniko, navadno kot poklicni glasbenik

áladinka samostalnik ženskega spola
 1. navadno v množini žensko obuvalo s privzdignjenim koničastim srednjim delom, navadno z orientalskimi vzorci
 2. v množini širše hlače, ki so v koraku spuščene in navadno stisnjene pri gležnjih SINONIMI: haremke

álfakorónavírus, álfa korónavírus samostalnik moškega spola
 iz veterine koronavirus, ki pri živalih, zlasti prašičih, povzroča vnetje prebavil z drisko

aióli samostalnik moškega spola
 majonezi podobna omaka iz česna, olivnega olja, po izvoru iz Španije SINONIMI: aioli

ambasádorSSKJ² samostalnik moškega spola
 kdor s svojim ugledom, položajem v družbi skrbi, da se kaj uveljavlja, razvija

android samostalnik moškega spola
 4. SINONIMI: android

Vse na Franu 685389 685398

Slovarji

SSKJ ²	97669	97669
eSSKJ	1643	1643
Sinonimi	75252	75252
Pravopis	92617	92617
ePravopis	5642	5642
Sprotni	880	880
Frazeološki	3002	3002
Vezi	2540	2540
Etimološki	29663	29663
Zgodovinski	171920	171920
Terminološki	62789	62789
Narečni	40127	40126
Arhiv	98536	98536

Svetovalnica

Jezikovna	2751	2751
Oddajte vprašanje		
Terminološka	368	368
Oddajte vprašanje		

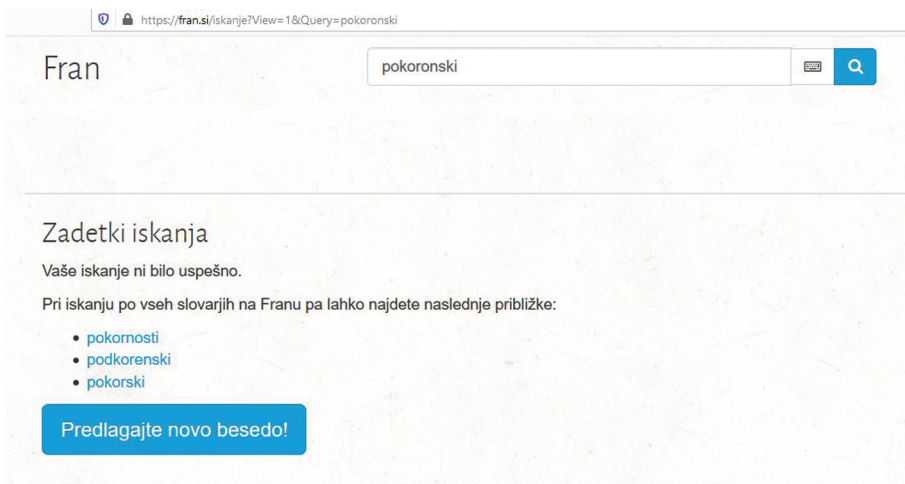
Korpusi, zbirke

Termania
 Gigafida
 Nova beseda
 Kres
 Besede
 Besedišče
 Gos
 O'beseda

Priloge

Slika 1: Sprotni slovar na portalu Fran

Treba je poudariti, da se možnost predlaganja kandidatov za opis v *Sprotnem slovarju* vedno pojavi tudi, kadar ob iskanju določene besede na portalu Fran zadetkov ni. Ob tem je mogoče predlagati tudi domače ustreznike prevzetega besedja, ki ga je v *Sprotnem slovarju* veliko, in zanje glasovati (<https://fran.si/ustreznice>). Obe možnosti predlaganja sicer zahtevata prijavo in registracijo na portalu, sta pa za obdelavo predlogov najboljši, saj omogočata enostaven pregled, štetje in sledljivost predlogov. Nekaj predlogov se pridobi tudi izven portala Fran, zlasti pri vprašanjih, ki jih uporabniki zastavljajo elektronsko ali po telefonu ter v inštitutski Jezikovni svetovalnici (<https://svetovalnica.zrc-sazu.si/>) – gl. Tabelo 1. Pri tem gre zlasti za teme, povezane z besedotvorjem (ki je v procesu nastajanja novejšega besedja pomembno), leksikologijo in leksikografijo.

Slika 2: Možnost predlaganja novih besed ob odsotnosti rezultatov iskanja na portalu Fran

1.1. Pogled na kandidate za opis v *Sprotnem slovarju* kot potencialne neologizme

Pri zgoraj opisanih načinih zbiranja kandidatov novejšega besedja za opis v *Sprotnem slovarju* bi lahko izpostavili **dva vidika**:

1) uporabniški: uporabniki za določeno besedje menijo, da je novo, ga občutijo kot novo in pri tem želijo (leksikografsko natančno) izvedeti, kaj pomeni in kako se uporablja – pri tem takega opisa ne najdejo nikjer, v nobenem od obstoječih priročnikov ali njihovih zbirk;

2) praktični leksikografski: če opis besedja, ki ga uporabniki občutijo kot novo, ni na voljo prav v nobenem od priročnikov, niti v tako obsežni in vsako leto dopolnjujoči se interaktivni zbirki, kot je portal Fran, potem je verjetnost, da gre za neologizme, velika – mogoče je sicer, da je ostal neopisan

kakšen arhaizem, a ob večjem številu zgodovinskih slovarjev je taka možnost majhna.

Rabo kandidatov za novejšje besedje do določene mere potrjuje gradivo, zbrano v besedilnih korpusih. Slovenski najobširnejši korpus je Gigafida; nazadnje je bil posodobljen leta 2019, v njem ima največji delež publicistika (<https://viri.cjvt.si/gigafida/System/About>). Predlogi jezikovnih uporabnikov so večinoma ažurni, zato je med njimi vse bolj običajno tudi tako »sveže« besedje, da ga besedilni korpusi zaradi le občasne nadgradnje ne morejo prinašati. V tem primeru se raba kandidatov za opis v *Sprotnem slovarju* preverja predvsem po internetnih iskalnikih – taka besedila seveda niso vključena v jezikoslovno ustrezno označene besedilne korpuse, vendar pa zaradi svoje živosti in odzivnosti na tudi najmanjše jezikovne spremembe kljub temu predstavljajo koristen vir.

2. Gradivni viri in izvor predlogov za vključitev besedja v *Sprotni slovar slovenskega jezika*

Možnost pošiljanja predlogov kandidatov za opis v *Sprotnem slovarju* na portalu Fran je uporabnikom na voljo od oktobra 2015. Tako je bilo v prvih dveh letih nastajanja *Sprotnega slovarja* uporabniških predlogov zelo malo, od leta 2016 dalje pa je sledil strm porast (Tabela 1). Slovar se je pri izboru gradiva najprej naslonil zlasti na leta 2013 zaključen korpus Gigafida 1.0 (<http://www.gigafida.net/>). Iz njega je bilo izbranih okoli 500 besed; pri izboru je bil eden pomembnejših kriterijev porast frekvenca rabe v letih 2009–2012 – ker so to zadnja leta, ki jih korpus Gigafida 1.0 še pokriva, se je predvidevalo, da bo potencialnih neologizmov v njih največ. Od tega izbora je bilo leta 2014 v *Sprotnem slovarju* objavljenih 224 besed, naslednje leto 90, potem vse manj, ker so, kot rečeno, od leta 2016 glavno vlogo prevzeli predlogi uporabnikov.

Razmerje med tipi predlogov glede na to, od kod prihajajo, je prikazano v Tabeli 1: od leta 2016 uporabniki večino predlogov podajajo neposredno na portalu Fran, nemalo pa še vedno tudi ustno sodelavcem inštituta – ti kot »zahtevni uporabniki« prispevajo nekatere svoje predloge, ki izhajajo iz dela ob pregledu gradiva za prav tako kot *Sprotni slovar* rastoča, vsakoletno dopolnjujoča se priročnika: eSSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika (<https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=201&View=1&Query=%2A>), pa tudi ePravopis (<https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=201&View=1&Query=%2A>). Več kot običajno je bilo takih predlogov leta 2018 – tudi zaradi sodelovanja nekaterih sodelavcev pri zaključku projekta Janes (<https://nl.ijs.si/janes/>). Predlogov, podanih v inštitutski Jezikovni svetovalnici, je vsa leta najmanj od celote vseh podanih predlogov.

PREDLOGI GLEDE NA IZVOR

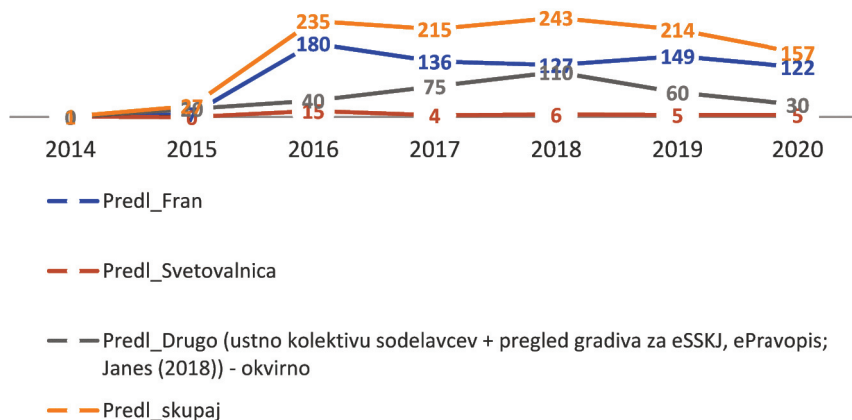

Tabela 1: Kandidati za opis v *Sprotnem slovarju* glede na izvor

Tabela 2 prikazuje razmerje med kandidati za opis v *Sprotnem slovarju* iz začetnega nabora, dobljenega iz korpusa Gigafida 1.0 (stalno padajoča krivulja), in celoto predlogov iz vseh virov, kot jih prikazuje Tabela 1. Prikazano je še letno število objavljenih iztočnic – to je bilo največje prvo leto (2014), nato je v povprečju nihalo med okoli 100 in 150.

IZVOR KANDIDATOV IN ŠTEVILO OBJAVLJENIH IZTOČNIC

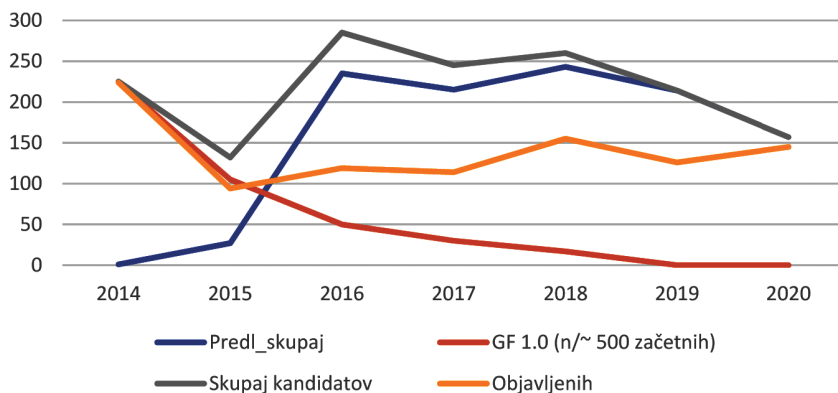

Tabela 2: Vsi predlogi kandidatov za opis v *Sprotnem slovarju* glede na dejansko uslovarjene v letih 2014–2020

Kot že rečeno, za *Sprotni slovar* praviloma velja, da so v njem opisane večinoma besede, ki so v obstoječih korpusih redkejšje ali celo povsem odso-

tne. Porast rabe takih besed je omejen predvsem na zadnja leta, ki jih korpusi gradivno še pokrivajo. Poleg uporabniškega (kaj uporabniki sami čutijo in za slovarski opis predlagajo kot novejšje besedje) in praktičnega leksikografskega (to, česar ni v tako obsežni zbirki, kot jo združuje portal Fran, obenem pa ni arhaizem, je zelo verjetno novejšje – neopisano besedje) lahko izpostavimo še **časovni vidik**: pri besedju, ki ima v obstoječih korpusih nizko pojavnost in hkrati porast pojavnosti opazen šele v zadnjih letih, je velika verjetnost, da gre za novejšje besedje. Skupaj s praktičnim leksikografskim je ta vidik v primerjavi z uporabniškim verjetno nekoliko bolj objektiven. A zaradi le občasne nadgradnje besedilnih korpusov novejšjega besedja ne more zajeti v celoti – najnovejšega pa sploh ne.

Od leta 2018 tako najmanj polovice besedja, letno opisanega v *Sprotnem slovarju*, v prvi verziji korpusa Gigafida 1.0 iz 2013 ni ali pa ima zelo nizko pojavnost (≤ 8 pojavnic v celotnem korpusu). V posodobljeni verziji korpusa Gigafida 2.0 iz leta 2019 je delež povsem odsotnega novejšjega besedja – razumljivo – nekaj manjši, a tisto, ki je prisotno, ima neredko izrazito nizko pojavnost. Je pa to novejšje besedje večkrat prisotno v specializiranih korpusih – npr. korpusu besedil družbenih omrežij Janes (<https://nl.ijs.si/janes/>) ali korpusu internetnih besedil slWaC (https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=slwac). Kot smo že opozorili na koncu podpoglavja 1.1, ni tudi nič neobičajnega, če najnovejšega besedja ni čisto v nobenem od navedenih korpusov – in ga lahko najdemo zgolj na internetu.

Da povsem novo besedje – seveda mora biti na internetu prisotno v več kot enem viru ali dveh; če ni izhodiščno terminološko, zaželeno tudi v besedilih različnih zvrsti – pride v *Sprotni slovar*, so s svojimi predlogi na portalu Fran zaslužni v prvi meri jezikovni uporabniki. Nekaj tipičnih slovarskih opisov (besed in besednih zvez), ki so jih predlagali uporabniki, je navedenih spodaj. Zvez pred podpičjem (;) v obstoječih zgoraj navedenih korpusih ni, za podpičjem (;) pa imajo v korpusu Gigafida 1.0 pojavnost ≤ 8 .

(2016) *helikopterski starši, plačilomat, vejpanje, vejper; antropocen, brezpilotnik, dismorfofobija, camu camu, mangostin, zagonsko podjetje*

(2017) *emodži, hipsterka, ključnik, kriptovaluta, pajkanje, zipline; anti-feministka, beachvolley, čustvenček, hashtag, memorizirati, netiketa, skrolati, smejko, tvitniti, vitaminoza*

(2018) *bestička, coworking, fixie, geolov, hejterka, influencer, influencerkica, kretalec, retvit, retvitati/-niti, sebek, selfiestick, supati, tekstanje, vlogati; backpackerka, bestič, chefinja, klikanost, mikroplastika, snorkljati, sovrtičkar, streamati, trolati, vstavljanka, youtubati*

(2019) *časosled, dojenčkati, fejmič, hejtanje, jajcemat, mikrozelenjava, odslediti, prokrastinirati, risoroman, spletinar, vejpati; antidementiv, gentrificirati, hendlanje, hrčkar, hrčkati, izsočiti, jogistka, kontrolfrik, koruptibilen,*

nadkul, napsihirati, polajkati, polinkati, predtestirati, rimoklepač, shendlati, takitos, webinar.

K seznamu potencialnih kandidatov v manjši meri prispeva tudi ciljno leksikografsko branje internetnih besedil (ki v zgoraj omenjenih korpusih niso prisotna) – brez spodbude uporabniških predlogov. Pri tem je posebna pozornost posvečena področjem, ki so izstopala v prvem in nato v naslednjih letih *Sprotnega slovarja*: računalništvo in tehnologija, medicina, ekonomija in finance, zdrava hrana, prosti čas in življenjski slog. Kot smo že rekli, je nekaj takega branja povezano tudi s pregledom gradiva za druge rastoče slovarje, zlasti eSSKJ. Ciljno branje sicer ima določene pomanjkljivosti, zlasti možnost subjektivnega pogleda, ki obstaja tudi pri uporabniških predlogih, kjer pa ga znižuje njihova množičnost. A pri načinih pridobivanja potencialnih kandidatov za opis v *Sprotnem slovarju* kljub temu predstavlja dodaten kamenček v mozaiku vseh opisanih načinov. Posebej izrazito ciljno branje pokaže svojo vrednost tedaj, ko število uporabniških predlogov zaradi različnih – predvsem zunanjih – vzrokov izraziteje upade. To se je zgodilo leta 2020 v času izbruha in nato prvega vala pandemije covida-19 od sredine marca do začetka maja.

Preden si ogledamo besedje, širše in ožje povezano s pandemijo covida-19, preletimo glavne značilnosti novejšega besedja v *Sprotnem slovarju*. Večina v nadaljevanju naštetega bo namreč veljala tudi za koronabesedje.

3. Temeljne značilnosti besedja v *Sprotnem slovarju slovenskega jezika*

Ob upoštevanju treh opisanih vidikov (uporabniškega, praktičnega slovaropisnega in časovnega) je v slovar prednostno vključeno besedje, ki prinaša pojmovno in poimenovalno novo.

Pogosto gre za zlasti **iz ali prek angleščine prevzete besede**. Če se osredotočimo na leti 2019–2020, navedimo npr. *halving, inbox, webinar, zero waste* ipd. **Prvo prevzemanje je v izgovoru** – besede izgovarjamo sicer ob posnemanju izvirnika, a z domačimi glasovi (ePravopis, Uvod V). Tako prevzemanje se običajno razmeroma hitro **prenese tudi v zapis**, ki postane podomačen. To je pri besedju v *Sprotnem slovarju* lepo vidno: za leti 2019–2020 lahko navedemo npr. *bankster, detoks, epitom, hekaton, kiberkriminal, kontrolfrik, ratatuj*. Kot smo izpostavili že pri zapisu pridevnika *kovidni/covidni*, je **podomačenost v zapisu posebej značilna za tvorjenke**, predvsem izpeljanke s priponskim obrazilom, ki se dodaja polnopomenski osnovi, npr. ***depresirati, detektirati, fejmič, folovati, hejtati, hejtanje, hendlati, hendlanje; interagirati, interagiranje; kenslati, kenslanje***. Zlasti pri glagolih se pojavljajo tudi sestavljenke, večinoma s predpono *z-/s-*, ki glagolu v večini pomenov običajno spreminja le vidsko vrednost (nedovršnost → dovršnost) brez pomenskega premika (Krvina 2018: 151–158; Žele 2012: 66–67), npr. *hendlati* :

shendlati, kenslati : *skenslati*. Večina takih prevzetih besed ali tvorjenk iz prevzetih osnov še nima ustaljenih domačih ustreznikov – če pa te v korpusnem ali internetnem gradivu je mogoče zaznati in njihova pojavnost ni prenizka, v slovar so vključeni, npr. *spletinar* za *webinar*; *slediti* za *folovati*. Kot smo že omenili, je domače ustreznike prevzetega besedja na portalu Fran mogoče vedno predlagati in zanje glasovati (<https://fran.si/ustreznice>).

Sprotni slovar pri novejšem besedju popisuje tudi **feminative**: če so v rabi v zadostni meri zaznavni in v virih dovolj pestri, so v slovar vključeni, npr. *avtodomarka*, *fejmička*, *jogistka*, *krasilka*, *otvoriteljica*, *poduhovljenka*. Pri prevzetih osnovah za tvorbo feminativov prevladuje pripona *-ka*. Slovar vključuje tudi feminative, ki so tvorjeni iz že uveljavljenega besedja, npr. *asi-ca*, *odločevalka*, *snubka*.

Poleg besed, ki v drugih slovarjih slovenščine niso opisane še nikjer, *Sprotni slovar* prinaša tudi **nove pomene obstoječega besedja**. Tako besedje je običajno opisano v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*. Te besede imajo kot slovarske iztočnice v *Sprotnem slovarju* oznako »SSKJ2« – da lahko uporabnik slovarja takoj ve, da mora vse druge pomene iskati tam, ne v *Sprotnem slovarju*. Za leti 2019–2020 so to npr. besede *avtodomar*, *brezkontaktni*, *finoča*, *fonolaboratorij*, *govorec*, *komolčiti se*, *korona*, *pokroviteljski*, *samoizolacija*, *skafander*, *sladnost*, *sploščiti*, *vrtičkar*, *testirati* ipd.

Sprotni slovar vključuje tudi **nove stalne besedne zveze** iz že obstoječih sestavin ali **nove pomene obstoječih stalnih zvez**. Take zveze se v *Sprotnem slovarju* navajajo pod eno od sestavin, ki je slovarska iztočnica. Za 2019–2020 npr. bolezen: *pridružena/spremljajoča bolezen*; cona: *bela*, *rdeča*, *siva cona* in njihovi sinonimi pri iztočnici območje: *belo*, *rdeče*, *sivo območje*; distanca: *socialna distanca*; imunost: *čredna/kolektivna imunost*; izolacija: *kohortna izolacija*; koronavirus: *novi koronavirus*, licenca: *plavajoča licenca*; obhajilo: *duhovno obhajilo*; omejevanje: *omejevanje socialnih stikov* ipd. Pri teh zvezah je že dobro viden zunanji vpliv pandemije covid-19 na izbor besedja v *Sprotnem slovarju* za leto 2020.

Sprotni slovar **izrecno ne normira**, a na pomenski ravni označuje vezanost besede na katero od jezikovnih zvrsti podobno kot *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Taka vezanost je lahko: na strokovni jezik pri izvorno terminološkem besedju ali posameznih pomenih besede; na pogovorni jezik, tudi sleng. Meja med pogovornim jezikom in slengom pogosto ni enoznačna in ni neprehodna: pogosto se komu zlasti starejšemu zdi kaj še slengovsko, večini mlajših pa že na starostno skupino nevezano, a še vedno pogovorno. Lahko pa gre tudi za splošno stilno zaznamovanost, npr. ekspresivnost in znotraj nje slabšalnost ali ljubkovalnost. V tem novejše besedje od drugega besedja bistveno ne odstopa.

4. Pregled značilnosti koronabesedja v Sprotnem slovarju slovenskega jezika

SSprotni slovar slovenskega jezika je tip slovarja, na katerega zaradi njegove ažurnosti pri popisovanju novejšega ali v določenem obdobju v rabi izpostavljenega besedja vsakokratne zunanje okoliščine in z njimi povezano videnje sveta vplivajo še izraziteje kot na druge razlagalne slovarje (za eSS-KJ prim. Michelizza 2021). Pri uslovarjenem besedju za leto 2020 ga je zato močno zaznamovala pandemija bolezni covid-19: od 157 novih slovarskih iztočnic jih je dobra polovica ali celo slabi dve tretjini bodisi neposredno ali posredno povezanih s problematiko koronavirusne bolezni. 49 teh iztočnic je bilo objavljenih že v začetku aprila 2020 kot del posebne izdaje portala Fran: https://fran.si/o-portalu?page=Covid_19_2020.

Posebej v prvem valu pandemije je nastalo dosti povsem novih besed ali pa so se v rabi začele intenzivneje pojavljati nekatere prej – v širši javnosti – manj znane besede. Bolj izpostavljeni področji sta bili – glede na zunanje okoliščine – dve, znani že iz predhodnih let *Sprotnega slovarja*: medicina ter ekonomija in finance. Ključne besede pri opisanem ciljnem internetnem iskanju koronabesedja so bile *korona* in njene tvorjenke, **večinoma zloženke s prvim delom korona...**, tudi same nove besede: *koronavirus*, *koronapandemija*, *koronaval*, *koronapaket* (tudi s predpono *anti-/proti*: *antikorona/protikoronapaket*), *koronazakon* ipd.

Velik del koronabesedja torej tvorijo zloženke (tvorjenke iz dveh polnopomenskih sestavin), kot so recimo *koronabedak*, *koronabolnik*, *koronačas*, *koronahumor*, *koronakriza*, *koronaobveznica*, *koronapanika*, *koronapozdrav*, *koronastandard* ipd. Tu se pojavlja tudi **vprašanje zapisa skupaj : nara-zen**. Pisanje skupaj je v rabi pogostejše in je tudi normativno priporočljivo (SP 2001), pojavlja pa se tudi zapis z vsakim delom zloženke posebej. V tem drugem primeru bi prvi del lahko razumeli kot zamenjavo skladijske vloge – samostalnik ob drugem samostalniku funkcionira kot pridevnik. Primer za to je slovarska iztočnica *korona*: <https://fran.si/132/sprotni-sprotni-slovar-slovenskega-jezika/4434851/korona>. Pojav tega tipa dvojničnosti v zapisu (in možnosti, da prvo sestavino razumemo pridevniško) je pri novejših, zlasti prevzetih besedah pogostejši kot sicer: v *Sprotnem slovarju* je zabeležen pri 35 od 662 (5,3 %) samostalniških iztočnic, v eSSKJ (delež prevzetega besedja je manjši kot v *Sprotnem slovarju*) 48 od 2143 (2,2 %) samostalniških iztočnic (upoštevane so tudi še neobjavljene iztočnice v slovarski bazi). Pojav je zado- sti izrazit, da moramo biti nanj pozorni.

Pri koronabesedju se pojavljajo tudi **zloženke s prvim delom samo...** tipa *samoizolacija*, *samoizolirati se*, *samoosamitev*, *samoosamiti se* ipd. Te so večinoma obstajale že prej – so se pa razvili novi, s pandemijo povezani

pomeni. Te zloženske se vedno pišejo **samo skupaj**, saj je prva sestavina prislovnna, ne samostalniška – in ni prevzeta.

Bogato besedotvorje je za slovenščino značilno tako kot za druge slovanske jezike. Poleg zloženk se pri koronabesedju pojavljajo zlasti pridevniške izpeljanke tipa *koronski*, *kovidni* in sestavljenke (s prevzeto predpono) tipa *antikoronski*, *po(st)koronski*. Bogato besedotvorje prispeva k temu, da v *Sprotni slovar* neredko vstopajo kar cele besedne družine novejšega (ali v rabi »aktiviranega«) besedja – tako npr. *asimptomatičen*, *asimptomatično*, *asimptomatičnost*, *asimptomatski*, *asimptomatsko* ali *samoizolacija*, *samoizoliran*, *samoizolirati se*.

Koronabesedje v splošnem **od uveljavljenih jezikovnih zakonitosti ne odstopa**, tako tudi ne pri **besednih zvezah z leksikalno vrednostjo**: npr. *pridružena bolezen*, *socialna distanca* (nov pomen je nastal ob že obstoječem sociološkem, česar nekateri sociologi niso odobraval), *helikopterski denar*, *koronavirusna bolezen*, *duhovno obhajilo*, *pacient številka ena ali ničti pacient*.

Poleg stalnih zvez s področja medicine je porasla tudi raba nekaterih tipa *helikopterski denar*, ki so povezane z gospodarsko krizo ob pandemiji in trudom za lajšanje njenih posledic. Kot že opozorjeno, so te zveze na omenjenih področjih v (strokovni) rabi obstajale že prej, le javnosti so z novinarskim poročanjem postale bolj znane šele v času pandemije.

Bolj ali manj podobne besedotvorne, pomenotvorne in delno skladenjske vzorce lahko pri koronabesedju opazimo v večini slovanskih jezikov. Za medсловansko primerjavo prim. (Będkowska Kopczyk, Łaziński 2020).

5. Zaključek

Sprotni slovar slovenskega jezika je odziven slovar rastočega tipa – to pomeni, da je zasnovan za vsakoletno dopolnjevanje z novo vsebino. Kot tak predstavlja ažuren popis novega gradiva, ki se na ZRC SAZU, Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša redno zbira in analizira. Predloge, katere besede kot potencialne neologizme analizirati podrobneje in oceniti, ali so za opis v slovarju primerne (se kljub novosti pojavljajo več kot le v nekaj virih ipd.), na portalu Fran prispevajo zlasti jezikovni uporabniki. To pomeni, da ima pri analizi potencialnih neologizmov zelo pomembno vlogo uporabniški vidik, dopolnjujeta pa ga še praktični leksikografski (to, česar še ni na tako obsežnem portalu kot je Fran, je zelo verjetno neologizem) in časovni vidik (porast pojavnosti v korpusnem ali tudi le spletnem gradivu mora biti opazen v zadnjih letih).

Sčasoma posamezne slovarske iztočnice iz *Sprotnega slovarja* v rabi postanejo pogostejše, pri virih bolj pestre in se lahko obravnavajo tudi v drugih, obširnejših razlagalnih slovarjih (npr. rastočem eSSKJ) ali normativnih priročnikih (kot je rastoči ePravopis). *Sprotni slovar* je bil z začetkom izha-

janja v letu nastanka portala Fran (2014) prvi od rastočih slovarjev. Glede na izrazito sprotno odzivnost nanj še bolj kot na druge slovarje vplivajo zunanje okoliščine – v letu 2020 npr. pandemija covida-19. Ta je namreč pripomogla k več kot polovičnemu deležu koronabesedja v celoti objavljenih iztočnic za to leto. Želeti si je, da bosta tako pandemija covida-19 kot porast z njo povezanega besedja počasi (po več valovih) ponehala – uporabniki pa bodo kmalu spet predlagali besedje, ki se tiče novih pojavov in inovacij na najrazličnejših drugih področjih.

Viri in literatura

Slovarji

- Krvina, Domen. *Sprotni slovar slovenskega jezika*. 2014–. <www.fran.si>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.
- Krvina, Domen. *Sprotni slovar slovenskega jezika* 2016. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Krvina, Domen. *Sprotni slovar slovenskega jezika* 2018. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019.
- Krvina, Domen. *Sprotni slovar slovenskega jezika* 2020. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021.
- ePravopis: *Slovar slovenskega pravopisa*. 2014–. <www.fran.si>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.
- eSSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 2016–. <www.fran.si>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.
- SSKJ2: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. 2014. <www.fran.si> Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.
- SP 2001: *Slovenski pravopis* 2001. <www.fran.si>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.

Korpusi

- Korpus Gigafida 1.0 <http://www.gigafida.net/>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.
- Korpus Gigafida 2.0 <https://viri.cjvt.si/gigafida/>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.
- Korpus Janes <https://nl.ijs.si/janes/>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.
- Korpus SIWac <https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=slwac>. Dostop 1. 3.–28. 3. 2021.

Literatura

- Będkowska Kopczyk, Agnieszka, Łaziński, Marek. „COVID-19 Vocabulary in Slavic“. V: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Editor-in-Chief Marc L. Greenberg. 2020. <Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online (brill.com)>. Dostop 14. 5. 2021.
- Krvina, Domen. *Glagolski vid v sodobni slovenščini 1: Besedotvorje in pomen*. Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.

Michelizza, Mija. „Med tipičnim in stereotipnim: družbena občutljivost pri pripravi ilustrativnega gradiva v eSSKJ“. Rasprave: Časopis Instituta za hrvaški jezik i jezikoslovje 47/2 (2021) [v tisku].

Žele, Andreja. *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Domen Krvina

THE *GROWING DICTIONARY OF THE SLOVENIAN LANGUAGE*, COVID-19
AND ASSOCIATED NEOLOGISMS

S u m m a r y

The rapid spread of SARS-CoV-2 coronavirus and the associated covid-19 pandemic, in particular in the spring of 2020, was marked by an increase in the use of coronavirus-related words. These are both completely new and “activated” existing words, especially in the field of medicine (e.g., *asimptomatski*, *prekuževanje*, *pridružena bolezen*), and partly also economics (e.g., *helikopterski denar*, *koronaobveznica*). Many new lexical formations were created with the first part of the *korona...* and *samo...* (e.g., *samoizolacija*, *samoosamitev*) – which also raises the question of whether they should be written together or separately. The formation of new words or new meanings in existing lexis takes place all the time. For Slovene, such words in the range of around 120–150 dictionary entries per year are recorded by the *Growing Dictionary of the Slovenian Language*, which is integrated into the dictionary portal Fran (www.fran.si).

Keywords: Slovenian, Covid-19, lexicology, lexicography, language users, neologisms, neologism suggestions, *Growing Dictionary of the Slovenian Language*.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 681–696

UDK: 811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54852617

Весна Н. ЂОРЂЕВИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

vesna.djordjevic@isj.sanu.ac.rs

Марина М. НИКОЛИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд; Универзитет у Приштини

с привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет,

Катедра за српски језик и књижевност

marina.nikolic@isj.sanu.ac.rs; marina.nikolic@pr.ac.rs

РЕЧНИК НОВИХ РЕЧИ У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ НЕОГРАФИЈЕ*

У раду ће бити представљен концепт *Речника нових речи*, на чијој изради је ангажована група аутора са Одсека за стандардни језик Института за српски језик САНУ. Пажња ће бити усмерена на приказ макроструктуре и микроструктуре овог речника, с посебним освртом на поједине поступке примењене у њему који су мање уобичајени у српској лексикографији. Такође, указаће се на отворена питања теоријске природе које овакав речник носи, као и на потешкоће приликом његове израде и понуђена решења.

Кључне речи: неологизми, речник нових речи, неологија, лексикографија, српски језик.

1. Увод

Одсек за стандардни језик Института за српски језик САНУ започео је 2019. године рад на изради *Речника нових речи* (РНР). Вођа тима ангажованог на изради овог речника је др Ђорђе Оташевић, који се неологијом бави више од тридесет година (в. на пример Оташевић

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

1999, 2004, 2005, 2008¹, 2008², 2008³). Тим чине и др Весна Ђорђевић и др Марина Николић, а на помоћним пословима учествује и мср Јована Иваниш, стипендиста Института за српски језик САНУ. Рад на РНР започет је систематизацијом релевантне литературе,¹ те је на основу постојећих знања из српске и светске неографије одређена методологија израде речника и структура речничког чланка. У овом раду намера нам је да у кратким цртама представимо концепт поменутог речника, као и теоријске проблеме на које се наилазило приликом његове израде и начин на који су решавани.

2. Теоријски осврт

Нове речи представљају један од лексичких слојева у језику – улазе у језик (или настају у језику) готово свакодневно. За појаву нових речи постоји више разлога. Познато је да се нове речи појављују кад се појаве нови ентитети којима треба дати име. Међутим, нове речи настају и из потребе за експресивизацијом или због прагматичких фактора, какви су језичка економија, естетски разлози, помодни трендови, тренутна инспирација и др., услед чега се дешава да се нова реч појави иако у језику већ постоји реч којом се именује дати ентитет (Muhvić-Dimanovski 2005: 4). На стварање нових назива, како је то у литератури често истицано, утичу и историјске и друштвено-политичке околности, попут глобализације као светског друштвеног процеса, те техничког и технолошког развоја (в. Muhvić-Dimanovski 2005: 4; Оташевић 2008: 36–41, Радовић-Тешић 2009: 54–55). Велики број нових речи у српском језику данас настаје у процесима интелектуализације и жаргонизације језика, чији је паралелни ток последица урбанизације лексике српског језика (Ристић 2012: 17).²

С. Савић (1984: 161) указује на нејасност термина *нова реч* и *неологизам*, који се у литератури користе да означе: 1) тек изговорену или написану нову реч; 2) тек преузету нову реч; 3) заживелу реч у стандардном језику; 4) већ дуже времена коришћену реч у савременом језику; 5) реч која је била или јесте нова у стандардном језику. Под неологизмом се разумева и „ковање и употреба старих ријечи у новом значењу“ (Симеон 1969: 904–905), као и „ријеч која је поново оживјела“ (Munen 1974: 229–230, према Muhvić-Dimanovski 2005: 3). Као типови неологизама издвајају се: а) лексички неологизми (именују нове појмове), б) лексичко-семантички неологизми (тичу се преосмишљавања постојећих назива

¹ На изради *Српске неолошке библиографије* ангажоване су др Весна Ђорђевић и мср Јована Иваниш.

² О неолошком приступу новијим лексичким процесима крајем 20. и почетком 21. века в. више у Ристић 2012: 9–86. и тамо наведеној литератури.

у језику) и в) индивидуализми – околионализми (најчешће направљени по узору на нормативне творбене моделе српског језика) (Радовић-Тешић 2009: 59, Оташевић и Сикимић 1991: 77–78), а према пореклу, неологизми могу бити домаћег порекла или позајмљенице³.

Узимајући у обзир наведено, може се закључити да је неологизам по појављивању нова реч или израз, или постојећа реч са новим значењем, по пореклу домаћа или позајмљена (из страног језика), по степену раширености у мањој или већој мери прихваћена, а према употреби налази се у општој (неспесијализованој) употреби (Николић, Слијепчевић-Бјеливук и Новокмет 2021: 369). Неологизми се сматрају нестандардним речима које временом могу да се стандардизују или изгубе.⁴

Неологизми су често резултат позајмљивања, а већина неологизама-позајмљеница данас, бар у европским језицима, долази из енглеског језика, па је очекивано да ће англицизми бити доминантни тип позајмљене нове лексике и у РНР. Поједини аутори отуд користе термин *англонеологизам* да означе англицизме као посебну групу унутар неологизама (в. Muhvić-Dimanovski 2005: 40).

3. Концепт *Речника нових речи*

Рад на РНР започео је осмишљавањем његовог концепта. У овој фази, чланови тима решавали су теоријска и практична питања и недоумице које су се изродиле у пилот-фази – током рада на „Грађи за *Речник нових речи*“ (Ђорђевић, Николић и Оташевић 2020). Након што су постављени критеријуми за идентификацију нових речи и одређен методолошки поступак прикупљања грађе (в. т. 3.1), следећи корак било је конципирање речничке микроструктуре (т. 3.2): утврђена је структура речничког чланка и одабрани су типови информација које би речнички чланак садржавао (граматичке и семантичке информације, нормативне препоруке и сл.).

РНР је синхрони речник – обухвата савремену лексичку, дескриптивни, са елементима прескрипције, пошто даје нормативне препоруке

³ С. Ристић (2012: 18) запажа да лексика српског језика најновијег времена „у сегменту позајмљивања показује повећану способност адаптације, што се у њеном усвајању од стране носилаца српског језика јавља као природна реакција на јачи прилив интернационализма и англицизама, који се у савременим условима прихвата као легитиман начин обогаћивања лексике српског језика. Очигледно је да појачани процес хибридизације умањује ефекат актуелног процеса интернационализације лексике, чиме се у српском језику, поред осталих начина, одржава доминација домаћих елемената над страним“.

⁴ О заступљености и трајању ових речи, односно о мери задржавања у језику може се дати само начелна напомена. Више пута се десило да нормативисти неком неологизму или кованици предвиде кратко трајање, а да даља употреба и останак у систему то демантује (Радовић-Тешић 2009: 56).

(*Најомене*) и једнојезични (српски). Поред средишњег дела, РНР садржи и *Предговор* (са информацијама о основној намени овог речника и структури, те смернице за његово коришћење) и *Списак скраћеница и симбола*. Планирано је да се објављује једна свеска РНР годишње, обима око две стотине страница (око четири стотине одредница по свесци), почев од 2021. године. Свака свеска садржи одреднице од А до Ш. Такав начин представљања неологизама, уобичајен и у неографским издањима других језика, омогућује да време од појаве неологизма у језику до његове лексикографске обраде буде што краће.⁵

Када је реч о намени, *Речних нових речи* окренут је широком кругу корисника. С тим у вези, испуњен је цитатима (примерима употребе) и граматичко-семантичким информацијама (в. т. 3.2). Будући да позајмленице, пре свега англицизми, који чине велики део нове лексике, стварају проблеме приликом адаптације, односно приликом транскрипције,⁶ гласовног, акценатског, морфофонолошког и творбеног прилагођавања систему савременог стандардног српског језика, водило се рачуна о томе да се у речничком чланку да и нормативна препорука.

Приликом дефинисања нових речи комбиновани су традиционални лексикографски приступ (примењен у водећим дескриптивним речницима српскога језика) и принцип предусретљивости према корисницима. Када је реч о поступцима који обезбеђују корисницима лако и успешно коришћење речника, могу се навести: детаљна упутства за употребу представљена у *Предговору*, прегледна презентација одредница са циљем да се омогући једноставно и брзо проналажење тражених информација, као и специфична микроструктура, о чему ће у раду бити више речи, а која је конципирана управо с циљем да у највећој могућој мери олакша и поједностави коришћење речника. Српску лексикографију одликује релативно конзервативни и традиционални, системски приступ карактеристичан за такозвану Београдску лексикографску школу.⁷ Међутим, специјализовани речници изнуђују другачији приступ, тзв. *комуникативни приступ лексикографији*,⁸ где је у суштини укључивање социокултурне димензије, „јер речник је у основи социокултурно понашање а употреба језика је у својој природи социјалнопсихолошка“ (Јонг и Пенг 2007: 1, према Шипка 2019: 12). Р. Драгићевић (2020: 113–114)

⁵ За српски језик не постоје подаци о годишњем приливу нових речи.

⁶ У *Речнику нових речи* користе се начела и правила транскрипције наведена у *Правилнику српскога језика* Матице српске (2010. и каснија издања).

⁷ Београдска лексикографска школа је због дуге традиције и веома богате лексикографске праксе, која је и условила њен настанак, настојала да успостави системски приступ у лексикографској обради као један од основних веома значајних приступа у опису лексичке грађе, а у великој мери у пракси га је и остварила.

⁸ В. Шипка 2019: 13.

потврђује овакву потребу тзв. просечних говорника, који се занимају за речи које не знају, а читају их, рецимо, у штампи, али који се не би превише удубљивали у семантику функционалних речи, у граматичке карактеристике глагола или обраду граничних случајева у морфологији. Како додаје Р. Драгићевић, овај приступ није карактеристичан само за западну лексикографију, већ и за словенску, наводећи поједине руске ауторе, који истичу у први план потребе корисника и нужност њиховог задовољавања, што у крајњем исходу може довести до укидања строге границе између лингвистичких и енциклопедијских речника (н. д. 114). Комуникативни приступ није заснован искључиво на побудама и потребама корисника, већ укључује важан аспект реалности и стварне слике савременог друштва који се испољава кроз лексику једног језика. У више радова новијег датума (в. Ивановић 2014; Лазивић Коњик 2018; Лазивић Коњик и Миленковић 2020; Милосављевић, Новокмет и Тодић 2019) истакнута је потреба за модернизацијом српске лексикографије путем повезивања лексикографске праксе и језичких технологија, коришћења краудсорсинг приступа и израде тзв. отворених речника.⁹

3.1. Идентификација и прикупљање нових речи

РНР обухвата нове речи које се данас региструју у језику, а које су већином, очекивано, у српски језик ушле раније – у последњих двадесетак година, и нису забележене у постојећим речницима нових или страних речи у српском језику (Ћирилов 1982, 1991, Клајн 1992, Васић, Прчић, Нејгебауер 2001, Оташевић 2004, 2005, 2008¹, Клајн и Шипка 2006), као ни у описним речницима књижевног језика (РСАНУ, РМС, РСЈ). Дакле, главни критеријуми за избор грађе за РНР јесу хронолошки и лексикографски (Оташевић 2008³: 19). Овоме треба додати и тзв. функционални приступ (раширеност у језику у датом временском периоду), који под-

⁹ „У најновије време као могућност прикупљања нове лексике у језику појавили су се тзв. „отворени“ речници, који дају прилику свим говорницима једног језика да активно учествују у његовој изради. Реч је о новом, још увек недовољно оформљеном, дефинисаном и истраженом приступу коришћења радне снаге гомиле (масе) путем интернета, тзв. краудсорсинг приступ, који се у најновије време користи као допунско средство у прикупљању грађе за израду „регуларних“ дигиталних речника. Корист је обострана. Поред тога што овакав приступ језичким заљубљеницима, радозналцима и зналцима пружа прилику да испуне своју потребу да учествују у изради речника, издавачи на овај начин добијају од својих корисника, природних језичких говорника, велике количине података директно са извора језичке праксе, а пре свега речи и изразе који тек почињу да се користе, па на тај начин могу много успешније да бележе и прате развој језика“ (Лазивић Коњик 2018: 15).

разумева проверу заступљености речи у датом језику, односно потврду примера употребе речи.

Пошли смо од тога да прикупљање и проучавање нових речи мора бити усмерено ка свим функционалним језичким стиливима (и подстиловима): разговорни, административни, новинарски, књижевноуметнички, научни. Стога, речи-кандидати за РНР ексцерпирају се из различитих извора: из новина, са телевизије, радија, друштвених мрежа, из књижевности, научне (неолошке)¹⁰ и научнопопуларне литературе, административних текстова. Уколико потенцијална реч за речник није забележена у горепоменутом контролним речницима и уколико постоје потврде употребе ове речи на интернету, реч је уврштана у грађу за РНР. Недоумица која се јавила приликом осмишљавања методолошког поступка прикупљања грађе јесте питање који је минимални број потврда употребе који одредничка реч треба да испуни. Аутори речника узели су да је пет потврда употребе речи минимум, полазећи од претпоставке да индивидуализми, односно потенцијалне речи имају једну потврду или мали број њих (Драгићевић 2020: 109). Као одредничке речи прихватане су и речи које имају пет или мање потврда само уколико су у творбено-семантичкој вези с другим одредницама у речнику (на пример, поред одредница *антииваксер*, *антииваксерка*, *антииваксерски*, *антииваксерство*, *антиивакцинар* у РНР је укључена и *антиивакцинарка*). У таквим случајевима, у оквиру речничког чланка – у *Напоменама*, стоји податак да је реч нераспрострањена.

Прва свеска РНР обухвата речи потврђене првенствено у разговорном и новинарском стилу, што је и очекивано, јер су управо ови стилови својеврсно складиште нових речи. У овим стиливима потврђена је и лексика која долази из различитих струка: медицине (*ковид 19*, *йичији грип*, *свињски грип* и др.), спорта (*бејзам*, *небеско ирчање*, *скајбол* и др.), технологије (*ајпед*, *екран осетљив на додир/иачскрин*, *иаметини телефон* и др.) итд. Аутори РНР нису извели поделу сопственог корпуса на функционалне стилове, али су за сваку одредницу одредили област којој припада (спорт, уметност, право, економија и сл.). Заступљеност неке речи у различитим функционалним стиливима у српском језику, једино се, за сада, и то врло непрецизно, може пратити и проверавати на интернетским претраживачима (ту пре свих мислимо на Гугл), пошто постојећи електронски корпуси српског језика (на пример, Електронски корпус српског језика Математичког факултета и srWaC – Serbian Web Corpus) не мере фреквенцију речи у различитим функционалним стиливима.

¹⁰ О потреби укључивања научне (неолошке) литературе (научних чланака, мастерских и докторских теза и др.) у изворе за прикупљање нових речи в. Лазивић Коњик и Миленковић 2020: 481.

Посебан проблем приликом израде овог речника представљало је препознавање различитих типова нове лексике. Р. Драгићевић (2020: 109) објашњава: „Према најчешће навођеном схватању у савременој славистици први пут регистрована лексема назива се *индивидуализам* [...] Оказионализми су индивидуализми који имају неубичајену структуру или садрже нераспрострањено творбено средство, а потенцијалне речи по свему личе на постојеће [...] али нису регистроване и за њих не постоји више од једне потврде или малог броја њих [...] Када једанпут потврђена лексема почне учесталије да се користи, она стиче статус *неологизма*“. Степен важности контекста за значење неологизма, као и степен експресивности и необичности неологизма, мањи је него што је код okazaionalизама и потенцијалних речи, док је фреквентност код неологизама знатно већа него што је то код индивидуализама (Николић, Слијепчевић-Бјеливук и Новокмет 2021: 371).¹¹ О разлици између okazaionalизама и потенцијалних речи, са једне стране, и неологизама, са друге, најчешће ваља говорити само у погледу степена прихваћености у говорној заједници, односно раширености у употреби. Труд аутора РНР, као што је горе поменуто, ишао је у смеру прикупљања неологизама и избегавања уврштавања у грађу индивидуалне лексике.¹²

3.2. Микроструктура *Речника нових речи*

Речнички чланак у РНР може да садржи највише осам целина: 1) семантичка дефиниција, 2) илустративни примери (цитати, којих има од три до пет за свако значење), 3) порекло одредничке речи или синтагме (етимологија), 4) фонетске и морфолошке варијанте одредничке речи или синтагме, 5) синоними одредничке речи или синтагме, 6) семантичка област којој одредничка реч или синтагма припадају, 7) детерминативи – одредничке речи (најчешће именице) употребљене као друга врста речи (најчешће као придев), 8) лингвистичке напомене.

Наводимо као пример изглед једног речничког чланка.

¹¹ Има случајева да okazaionalизми опстају у језику иако нису грађени према продуктивном творбеном моделу или чак крше норму, какав је случај са творбеним фемининативом *психолошкиња*, те да уђу у општу употребу, као што се то десило са лексемом *робот* из 1920. године (Николић, Слијепчевић-Бјеливук и Новокмет 2021: 371).

¹² Нове лексеме оцењене као жаргонизми нису нашле место у РНР, а такође ни типови нове лексике попут каламбура, уопште лексичких јединица које представљају неку врсту експеримента или игре са морфолошким, творбеним и семантичким потенцијалима српског језика, те термина који се не налазе у другим стиловима осим у научном. Рукководили смо се тиме да одредница мора више пута бити регистрована, да се јавља у различитим функционалним стиловима (пре свега у публицистици, јер је она намењена најширем кругу корисника и у лексичком смислу тежи да буде монолитна, посебно у својим информативним жанровима), односно различитим међустиловима и жанровима.

бејзцамп м. р.

❶ дефиниција екстремни скокови који се састоје од скокова с падобраном или у специјалном оделу с високих зиданих грађевина, мостова, антена и лифта.

❷ цитати Све популарнији „фри клајмбинг“ (слободно пењање), као и „бејз цамп“, „слеклајн“, „паркур“, падобранство и параглајдинг само су неки од атрактивних екстремних спортова којима је око хиљаду радозналаца из целе Србије могло да присуствује, али и активно учествује на трећем по реду X-ФЕСТУ, Међународном фестивалу екстремних спортова јединственом на Балкану, који се одржава у Трстенику (novosti.rs, 15. 8. 2015); Градски услови погодни су за многе дисциплине као што су скејтбординг (улична вожња и скејт парк), слободно пењање на вештачку стену, БМХ, бејз цамп (падобрански скокови са високих зграда) (politika.rs, 15. 8. 2011); Бејз-цамп је екстремно опасан „спорт“, све популарнији током протеклих година, слично другим екстремним спортовима (nin.rs, 25. 4. 2019); Петорица врхунских спортиста из Србије, Словеније и Хрватске извели су овог викенда праву атракцију на Фестивалу екстремних спортова у Трстенику скочивши са врха димњака Градске топлане високог 102 метра! Цео подухват припада спортској дисциплини „бејз цамп“, која се изводи уз помоћ падобрана (novosti.rs, 28. 7. 2013).¹³

❸ порекло енгл. base jump, BASE jump, B.A.S.E. jump (B.A.S.E. је скраћеница за четири категорије фиксних објеката с којих се скаче: building, antenna, span, earth).

❹ варијанте бејсцамп.

❺ синоними бејзцампинг, бејсцампинг, бејс-скакање.

❻ област спорт.

❼ детерминативи Marija Štajnmark (22), učesnica Svetskog šampionata u ekstremnim bejz džamp skokovima sa padobranom, skočila je sa 160 metara

¹³ У неким случајевима примери употребе (цитати) дужи су од оних у постојећој лексикографској пракси, али је то учињено из разлога пружања енциклопедијске информације о датом појму, пошто је она често неопходна за (боље и прецизније) разумевање датог појма. Такав је, на пример, цитат за одредницу *бејби-бокс*: „Бејби бокс је, условно речено, кутија, просечно широка 100 центиметара, висока 60 и дубока 50, инсталирана на зградама болница. Мајке у Немачкој, Швајцарској, Словачкој или Чешкој, које не желе да брину о својој новорођенчади, тамо остављају децу. У боксу је температура 30 степени, а када се стави беба аутоматски се пење на 37 и укључује се аларм. Узбуњени лекари из болнице одмах стижу јер знају да је стигла принова“ и одредницу *флешмоб*: „Флеш моб може да буде различитог садржаја, од певања и играња, свирања, „замрзавања“ извођача, па до разних лудорија као што су туча јастуцима или пак мешавина свега наведеног. Интересантан је податак да многи флеш мобови нису имали ни једну једину пробу, већ су учесници код својих кућа вежбали за наступ по инструкцијама које су добијали путем интернета“. Неретко се дужим цитатом указује и на регистар коме дата лексема припада, односно функционални стил где се она може наћи.

visoke zgrade hotela u Španiji, ali stvari su odmah krenule naopako (blic.rs, 11. 6. 2013).

⑧ напомене Иако се срећу различите правописне варијанте (*бејз џамџ*, *бејз-џамџ*), предност треба дати спојеном писању (*бејзџамџ*), јер елементи *бејз* и *џамџ* у српском језику нису речи. У варијанти *бејсџамџ* није графички представљено једначење по звучности. Изворно писање (*base jump*, *base-jump*) треба избегавати. Може се евентуално навести у загради након првог помињања. Уз ову реч се често наводи шта значи, што показује да је њено значење многим изворним говорницима непознато.

Као што се види из примера, у оквиру *Најџомена* дају се лингвистичке информације и нормативне препоруке – указивање на (не)распрострањеност одређене речи, погрешну транскрипцију, проблем састављеног и растављеног писања, акценат речи и др. Пошто су као одреднице навођене и варијанте с погрешном транскрипцијом, у оквиру ове целине упућује се на исправан облик. Термине који нису шире познати ван лингвистичких кругова нисмо наводили као информацију о одредници.

4. Проблеми теоријске и практичне природе и понуђена решења у РНР

Како је наш циљ био направити речник који ће корисници узимати радо у руке, спроведена је анкета међу испитаницима који често користе речнике с питањем шта је то што се неке у речницима свиђа, односно какве би речнике волео да користи, и супротно – шта му се најмање допада, шта га нервира, шта би свакако променио. Анкета је била само методолошки поступак помоћу којег бисмо испитали потребе (потенцијалних) корисника. На првом месту појединости које сметају у речницима нашло се упућивање. На другом и трећем месту – ситна слова (и тешко читљиви фонтови) и семантичке дефиниције у којима има непознатих речи. Испитаници су исказали и незадовољство према могућности да у речнику нема речи коју траже. На последњем месту нашли су се претешки речници (превише гломазни и тешки за држање у руци). Корисници су изразили и жељу да се све што их интересује налази на једном месту, што се, такође, односи на проблем упућивања.

Због оваквих резултата, као и због намере да *Речник* приближимо кориснику, одлучили смо се за неколике поступке неуобичајене у нашој лексикографији, о чему ће даље бити више речи. Приликом осмишљавања *Речника* и његове израде водили смо се идејом да корист од измена у односу на уобичајену нашу досадашњу дескриптивну лексикографију превазилази проблем евентуалне критике. Чини нам се да је важно ради-

ти речнике који ће се користити брже и лакше од досадашњих (поготово што су нека досадашња лексикографска решења, претпостављамо, била „изнуђена“ економским разлозима, а данас је ситуација промењена).

4.1. Дефиниција у дефиницији

Један од поступака примењених у РНР јесте да у семантичким дефиницијама изведених речи буде и дефиниција основне речи (која такође представља нову реч и посебну одредницу у овом речнику). Дакле, у дефиницијама изведених речи доследно се даје (издвојена у заграда) дефиниција мотивне речи:

блòговати и блòговати, -ујём несвр.

❶ дефиниција *ѝнсайѝи ѝтекстòве и ѝосѝављаѝи нове садржаје на одређени блог, уређиваѝи, ажурираѝи блог (= сѝраницу на инѝтернеѝу, редовно ажурирану, коју води ѝојединац или груѝа и у којој је садржај – ѝтекстѝ и фòѝографије – ѝредсѝављен хронолошки, најчешће од најновијег ка сѝаријем).*

спòјлерскѝ, -ā, -ō

❶ дефиниција *који, која, које се односи на сѝојлер (= ѝодаѝак који оѝкрива радњу или елементѝ радње ТВ серије, филма или књижевног дела чије се ѝриказивање или објављивање очекује, чиме се ѝоѝенцијалном гледаоцу или чѝѝаоцу смањује уживање у делу).*

тверка̀шица ж. р.

❶ дефиниција *особа женског рода која ѝлеше ѝверк (= врстѝу индивидуалног сензуалног ѝлеса, који ѝлешу углавном жене и у коме доминирају брзи ѝокреѝи сѝражњѝом).*

Пошли смо од претпоставке да неко кога интересује значење речи *ѝверка̀шица* највероватније не зна шта значи *ѝверк* јер да зна, не би ни тражио одредницу *ѝверка̀шица*. Сматрамо да је „дефиницију у дефиницији“ корисно употребити када је реч у дефиницији нова и мало позната. Постојала је и могућност да изведеницу (нпр. *ѝверка̀шица*) наведемо као пододредницу речи на основу које се она релационо дефинише (*ѝверк*), али сматрали смо да је предусретљивије према кориснику да све податке у вези са траженом одредницом нађе на једном месту.¹⁴

4.2. Вишечлане одреднице

Још један од мање убичајених поступака за нашу лексикографију који смо применили у речнику јесу вишечлане одреднице (нпр. *куѝѝија*

¹⁴ У дигиталном онлајн издању не би било потребе за „дефиницијом у дефиницији“, јер се реч може линковати.

за бебе, *шооли сандук за бебе, свињски гриј* и др.).¹⁵ Иако се срећу и другачија решења (в. Клајн и Шипка 2006, где је као одредница дата само једна реч са звездицом, без дефиниције или било чега другог, а после тога навођена синтагма), сматрали смо да је практичније користити вишечлане одреднице у речницима нових речи, јер корисници, нарочито нелингвисти, вишечлани термин најчешће траже по првој речи, а она није увек и одредничка реч.

4.3. Дефинисање моционих парњака

У дефиницијама речи *бејзцампер* и *бејзцамперка* уочава се и поступак за који смо се одлучили приликом дефинисања моционих парњака:

бејзцампер м. р.

① **дефиниција** *особа која се бави бејзцампом (= екстремним спортом који се састоји од скокова с изабраном или у специјалном оделу с високих зиданих грађевина, мостова, антена и лицица); особа мушког рода која се бави бејзцампом.*

бејзцамперка ж. р.

① **дефиниција** *особа женског рода која се бави бејзцампом (= екстремним спортом који се састоји од скокова с изабраном или у специјалном оделу с високих зиданих грађевина, мостова, антена и лицица).*

Овај принцип је донекле објашњен у раду Ђ. Оташевића (2019: 9–10), где се говори о семантичким дефиницијама фемининума (феминатива)¹⁶: „Ексцерпирајући најновије неологизме, који су се у српском језику појавили у трећем миленијуму, приметили смо да се у највећем броју случајева оба моциона парњака појављују истовремено. Ово је посебно упадљиво код речи које су чешће у језику младих. Сматрамо да се семантичка идентификација ових фемининума не може ослањати на именицу мушког рода. Због тога се у 'Грађи за речник нових речи', која се објављује у *Новоречју*, фемининуми семантички дефинишу без упућивања на моциони парњак“. Такође, употребу термина „род“ уместо „пол“ сматрамо важном у контексту савременог друштва, из разлога што има особа код којих се род и пол не поклапају.¹⁷

¹⁵ *Кућицу за бебе* и сл. третирали смо као одреднице јер су то нови термини и њихово значење се не може претпоставити на основу саставних делова.

¹⁶ О заступљености нових фемининума у речницима нових речи в. Оташевић 2020: 43–66.

¹⁷ Ова појава није специфичност само садашњег тренутка и савременог друштва, али је у односу на друге друштвено-историјске околности (сетимо се нпр. вирцина) различита, пошто је данас избор рода ствар искључиво личног избора.

4.4. Проблем индеклинабилних придева

Једна од потешкоћа на коју смо наишли приликом израде РНР јесте и питање како се односити према непроменљивим придевима, односно именицама у придевској функцији. Како је и у литератури регистровано, све је више преузетих непроменљивих речи, посебно у функцији атрибута, које су правописно неуједначене па се обично и пишу тако – као две речи, као сложенице или полусложенице (*уријејд услуге*) (Радовић-Тешић 2009: 55).

С тим у вези, одлучено је да се, у случају кад именица која је одредничка реч има и придевску функцију, у посебан део речничког чланка (који се налази на 7. месту, под називом *Детерминативи*) додају одговарајући примери детерминативне употребе:

бејџампинг м. р.

⑦ **детерминативи** *Rekordni bejzdžamping skok sa najviše planinske tačke protekao je uspešno* (blic.rs, 30. 5. 2013).

блòг м. р.

⑦ **детерминативи** *Ovaj odgovor poprilično je zbunio moju blog publiku i dobila sam dosta pitanja kako izgleda to moje planiranje blog sadržaja* (ememblog.rs, 16. 5. 2020).

кòвид м. р.

⑦ **детерминативи** *На свим одељењима у оквиру Опште болнице Чачак, која су претворена у ковид одељења, хоспитализовано је осам пацијената. За последња 24 часа у пријемно-тријажној амбуланти Опште болнице Чачак, са симптомима и знацима ковид инфекције било је девет првих прегледа* (glaszapadnesrbije.rs, 16. 10. 2020).

скајбòл м. р.

⑦ **детерминативи** *Nijedan skajbolaš ili skajbolašica ne može da nastupi na skajbol takmičenjima u organizaciji Skajbol saveza Srbije dok nije registrovan* (skyballsrbija.com).

судòку м. р.

⑦ **детерминативи** *Циљ игре је да се судоку мрежа попуни једноцифреним бројевима, при чему се сваки број јавља само једанпут у сваком реду, колони и 3x3 блоку* (sudoku.net).

4.5. Проблеми акцентовања

Приликом навођења акцената настојали смо да забележимо све акценатске варијанте које се чују у говору а које су нам познате, уколико су оне у складу с важећом акценатском нормом. Уколико постоји и акценатска варијанта која одступа од норме, тај податак дат је у *Напоменама*. На пример, за реч *бодииејмоваџи* у оквиру напомене даје се податак да је краткосилазни акценат на трећем слогу (*бодииејмоваџи*) чешћи у гово-

ру, иако се тиме крши важећа акценатска норма (силазни акценат је ван првог слога). У појединим случајевима акценат смо прилагодили систему српског језика – код речи *Јуџијуб* пренет је акценат на претходни слог, како се не би нашао дугосилазни на унутрашњем слогу – *Јуџијуб*. На том месту бележимо поста акценатску дужину, иако је нестандардни силазни акценат ван првог слога далеко чешћи у изговору, што је назначено у *Напоменама*.

4.6. Правописни проблеми

Правописни проблеми јављали су се најчешће код полусложеничког писања. Руководили смо се правилима наведеним у важећем правопису. Као критеријуми за раздвајање полусложеничког од састављеног писања у *Правопису српскога језика* спомињу се: а) несамосталност једне или обеју саставница и спојни вокал као пратећи формални знак овог критеријума; б) прозодијски критеријум (обједињеност акцента); в) ново значење које настаје обједињавањем саставница, чешће једнопојмовно него двопојмовно; г) код полусложеница прва саставница одређује другу, дајући јој обележје *йодврсије речи са ойшијим значењем* (уп. т. 82 у *Правопису*). Проблеми који се тичу писања усложњени су критеријумима из т. 86: а) непроменљивост речи страног порекла, најчешће англицизма и њена детерминативност; б) самосталност и променљивост првог члана и његова општија употреба.

5. Закључак

Регистровање нових речи у конкретном историјском тренутку рефлектује и савремене друштвене трендове, а са њима и неизбежне промене у друштвеном животу и у језику. Отуд би *Речник нових речи*, осим лексикографског производа, представљао и корпус за различита лексиколошка истраживања (попут истраживања граматичких и семантичких карактеристика нових речи, иновација у језику – на пример, нових творбених модела у српском језику и сл.), те лингвокултуролошка истраживања (нпр. какве вредности нове речи имају, у ком сегменту друштва су нове речи најпродуктивније и сл.), али и шире – за науке попут социологије или културологије, односно истраживања друштвене или хуманистичке провенијенције усмерена на везу између друштва и језика. Како би *Речник нових речи* садржавао и нормативни податак о новим речима (како се нова реч пише у српском језику – питање транскрипције, спојено или одвојено писање речи и сл. – те какав нормативни статус има нова реч, нпр. постоји ли погоднији синоним за нову реч), задовољавао би потребу корисника језика који често имају недоумице у вези са писањем и изговором нових речи.

Израда прве свеске *Речника нових речи* дошла је у последњу фазу – пролази кроз редактуру и лектуру, а потом и кроз техничку обраду како би се припремио за штампу. Овим речником постиже се шест посебних циљева, који доказују његову употребну вредност и потврђују оправданост таквог подухвата. Њиме се, дакле:

- даје допринос лексикографији српског језика израдом специјализованог речника;
- прати степен узуализације нових речи зарад њихове селекције за уношење у велике дескриптивне речнике књижевног језика;
- обезбеђује корпус за будућа лексиколошка и лингвокултуролошка истраживања српског језика;
- описује и предвиђа смер и динамика промена у лексичком систему српског језика;
- упознаје шири јавност са лексичким богатством језика, његовим могућностима и развојним потенцијалом, променама које доводе до обогаћивања, али и банализације језичког израза и др.;
- учвршћују знања о новим речима и њиховој употреби међу корисницима српског језика.

Прва четири изузетно су значајна за (српску) науку о језику, последња два за говорнике српског језика у целини, што је сигурно још важније.¹⁸

Литература

- Драгићевић, Рајна. „О неологизмима у српском језику из угла припреме корпуса за израду вишетомног Речника савременог српског језика Матице српске“. *Јужнословенски филолог* LXXVI/1 (2020): 107–121.
- Ђорђевић, Весна, Марина Николић, Ђорђе Оташевић. „Грађа за Речник нових речи (2)“. *Новоречје* II/2 (2020): 61–126.
- Ивановић, Ненад. „Рачунарске технологије у српској лексикографији (могућности и перспективе)“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014, 249–277.
- Клајн, Иван. *Речник нових речи*. Нови Сад: Матица српска, 1992.
- Клајн, Иван, Милан Шипка. *Речник стираних речи и израза*. Прометеј: Нови Сад, 2006.
- Лазивић Коњик, Ивана. „Изазови савремене лексикографије: краудсорсинг и отворени речници“. *Језик данас: гласило Матице српске за културу усмене и писане речи* 11 (2018): 14–18.

¹⁸ Овде се мисли на говорнике којима је српски језик матерњи, завичајни или нематерњи, те на оне који живе на целокупном српском говорном подручју, али и у дијаспори.

- Милосављевић, Бојана, Слободан Новокмет, Бојана Тодић. „Онлајн речници и народна лексикографија“. У: Снежана Гудурић, Биљана Радић Бојанић (ур.). *Језици и културе у времену и простору VIII/1*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, 313–325.
- Николић, Марина, Светлана Слијепчевић-Бјеливук, Слободан Новокмет. „Нове речи у српском јавном дискурсу као последица пандемије ковида 19“. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини LI/1* (2021), 365–390.
- Оташевић, Ђорђе, Биљана Сикимић. „Односи казационализма према времену“. *Наш језик XXIX/1–2* (1991): 77–81.
- Оташевић, Ђорђе, Биљана Сикимић. „Творба казационализма у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог XLVIII* (1992): 67–78.
- Оташевић, Ђорђе. „Разграничење казационализма и неологизама“. *Научни саопштења слависта у Вукове дане XXII/2* (1994): 251–255.
- Оташевић, Ђорђе. *Речник нових и незабележених речи*. Београд: Енигматски савез Србије, 1999.
- Оташевић, Ђорђе. *Велики речник нових и незабележених речи 1*. Београд: Алма, 2004.
- Оташевић, Ђорђе. *Велики речник нових и незабележених речи 2*. Београд: Алма, 2005.
- Оташевић, Ђорђе. *Речник нових и незабележених речи*. Београд: Алма, 2008¹.
- Оташевић, Ђорђе. *Мали речник нових речи*. Београд: Алма, 2008².
- Оташевић, Ђорђе. *Нове речи и значења у српском језику*. Београд: Алма, 2008³.
- Оташевић, Ђорђе. „Семантичке дефиниције нових фемининума“. *Новоречје I/1* (2019): 9–10.
- Оташевић, Ђорђе. „Фемининуми (феминативи) у речницима нових речи“. *Новоречје II/3* (2020): 43–66.
- Пешикан, Митар, Јован Јерковић, Мато Пижурица. *Правопис српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2010.
- Радовић-Тешић, Милица. *С речима и речником*. Београд: Учитељски факултет, 2009.
- Ристић, Стана. *О речима у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*. Књ. I–VI. Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–21. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959–2019.
- РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица Српска, 2007.
- Савић, Свенка. „Принципи стварања неологизама у српскохрватском језику“. У: *Лексикографија и лексикологија*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српскохрватски језик, 1984, 161–170.
- Шипка, Данко. „Лексикографске дефиниције између универзалног и традиционалног: квантитативно и квалитативно поређење дескриптивних рјечника“. *Славистика 23/2* (2019): 11–23.

- Ćirilov, Jovan. *Rečnik novih reči : Reči, izrazi i značenja nastali u srpskohrvatskom jeziku posle drugog svetskog rata*. Beograd: Narodna knjiga, 1982.
- Ćirilov, Jovan. *Novi rečnik novih reči : Reči, izrazi i značenja preuzeti iz drugih jezika ili nastali u srpskohrvatskom jeziku posle drugog svetskog rata*. Beograd: Bata, 1991.
- Lazić Konjik Ivana, Ana Milenković. „The Development of the Open Dictionary of Contemporary Serbian Language Using Crowdsourcing Techniques“. In: Zoe Gavriilidou, Maria Mitsiaki, Asimakis Fliatouras (Eds.). *Proceedings of XIX Euralex Congress: Lexicography for inclusion*. Volume I. Democritus University of Thrace, 2020, 479–484.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna. *Neologizmi – problem teorije i primjene*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilista u Zagrebu, 2005.
- Simeon, Rikard. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Vasić, Vera, Tvrtko Prčić i Vera Nejgebauer. *Do you speak anglosrpski? : Rečnik novijih anglicizama*. Нови Сад: Змај, 2001.

Vesna N. Đorđević
Marina M. Nikolić

DICTIONARY OF NEW WORDS IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY
SERBIAN NEOGRAPHY

Summary

This paper presents the conceptualization of the *Dictionary of New Words*, currently being produced by a group of authors from the Department of Standard Language of the SASA Institute for the Serbian Language. The focus is on the presentation of the dictionary macrostructure and microstructure, with special reference to certain procedures applied therein, which have thus far been uncommon in Serbian lexicography. Also, the theoretical concerns such a dictionary entails and the difficulties that arise in its production were identified, and possible solutions suggested.

Keywords: neologisms, dictionary of new words, neology, lexicography, Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 697–710

UDK: 811.163.2'374

COBISS.SR-ID: 54860809

Диана Георгиева БЛАГОЕВА

Институт за български език, Българска академия на науките
d.blagoeva@ibl.bas.bg

Сия Борисова КОЛКОВСКА

Институт за български език, Българска академия на науките
s.kolkovska@ibl.bas.bg

ЛЕКСИКОГРАФСКО ОПИСАНИЕ НА НОВАТА ЛЕКSIKA В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В статията се обсъждат основните принципи, приложени при съставянето на най-новия академичен *Речник на новите думи в българския език*. Разглеждат се критериите, използвани при подбора на заглавните единици. Описват се приложените корпусни подходи за идентифициране на неологизмите. Представа се микроструктурата на речника. Набелязват се някои перспективи за създаването на електронен речник на новите думи.

Ключови думи: неологизми, лексикография, речник на новите думи, микроструктура на речника, електронен речник на новите думи, български език.

1. Въведение

Лексикографското описание на новата лексика е една от най-актуалните задачи на съвременната българска лексикография. Приоритетната роля на неографията произтича от необходимостта да бъдат систематизирани и представени в речникова форма резултатите от интензивно протичащите от края на 20. век насам неологизационни процеси в българската лексика (Благоева, Колковска 2013), които са обусловени от настъпилите коренни промени в обществения, политическия и икономическия живот през този период. В отговор на тази необходимост през последните 20 години бяха разработени три академични лексикографски труда (Пернишка, Благоева, Колковска 2001; Пернишка, Благоева, Колковска 2010;

Благоева и др. 2021), които отразяват лексикалните иновации в българския език в отделни (частично припокриващи се) хронологични отрязъци между 1989 г. и 2020 г.

Тук ще представим последния от серията академични неологични речници – *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.)*, като разгледаме основните принципи, приложени при неговото съставяне.

2. Принципи за подбор на словника

2.1. Критерии за установяване на неологичност

Системният подход при подбора на словника на речниците на неологизмите изисква най-напред да бъдат дефинирани критериите, въз основа на които се установява признакът „новост“ на включваните в тях лексикални единици (Cook 2010; Колковска, Благоева 2018; Freixa, Torner 2020 и др.). Тези критерии зависят, от една страна, от приетата концепция за същността на неологизмите, а от друга страна – от предназначението и обхвата на конкретния лексикографски труд.

Дефинирането на критерии за неологичност, които да са необходими и достатъчни, е затруднено от отсъствието на общоприета дефиниция за неологизмите, която изчерпателно и непротиворечиво да отразява техните същностни и функционални особености. Проблемът се усложнява от това, че неологичността е градуална категория и се проявява в различни степени (Freixa, Torner 2020). Тази категория има отношение и към индивидуалния лексикон, доколкото чувството за новост е с психолингвистичен характер (Тогоева 2000) и варира в зависимост от опита и лингвистичната компетентност на отделните носители на езика. Проблемът може да бъде решен чрез прилагане на комплекс от критерии, които следва да имат обективен характер и да произтичат от вътрешноприсъщите особености на неологизмите.

При работата върху представяния речник на новите думи в българския език определянето на неологичния статус на лексикалните единици беше базирано върху следните (прилагани като съвкупност) критерии:

а) Хронологичен критерий

Този критерий отразява спецификата на неологизмите като конкретно-историческа категория, обвързана с определен времеви отрязък¹, и има водеща роля при идентифицирането и подбора на словниковите единици. Хронологичните граници на речника обхващат времето между

¹ В съгласие с това виждане е определението на Н. З. Котелова за неологизмите като езикови единици (думи, значения, устойчиви съчетания, фразеологизми), които съществуват в определен език, подезик и езикова сфера в конкретен период и не са съществували в предходния период в същия език, подезик или езикова сфера (Котелова 1978: 22).

2001 и 2020 година² (с акцент върху второто десетилетие на новия век), като времето на поява на съответните неологизми се установява чрез корпусни методи.

Въпреки че определянето на хронологичните граници на неографските издания зависи от редица фактори и нерядко е изцяло прагматично обусловено, според наблюденията на руския учен Е. А. Левашов (2012: 313) средният хронологичен обхват на повечето от публикуваните през последните десетилетия в света речници на новите думи е около 20 години. Това намира основания във виждането, че периодът, през който дадено лексикално нововъведение запазва неологичния си статус, обхваща приблизително времето, през което настъпва смяна на едно поколение с друго, т.е. около две десетилетия. Сходни основания мотивират и избора на хронологичния обхват на представяния тук речник.

б) Функционален критерий

Този критерий е свързан с ролята на неологизмите в комуникативния процес: да обозначават нововъзникнали обекти, дейности и явления от различни сфери на обществения живот (срв. *биопринтер*, *биткойн*, *сомбре*, *вятърна ферма*, *дигитален учебник*, *зелен билет*, *квалифициран електронен подпис*, *концептуален автомобил*, *соларно дърво*) или да преназовават (обикновено по експресивно-стилистично начин) познати, но актуализирани за съвременното езиково съзнание денотати, за които в езика вече съществуват названия (срв. *опорка* 'опорна точка').

в) Словообразователен критерий

Според този критерий като неологизми се идентифицират образувания, които са деривационно свързани с думи със статус на неологизми³ (срв. *антипиар* – производно от сравнително скоро навлязлата в езика заемка *пиар*, *блогаджия* от *блог*, *веганство* от *веган*), или са образувани по (относително) нови за езика словообразователни модели, срв. например образуванията с първа съставна част *крипто*- 'който се отнася до

² Частичното припокриване с хронологичния обхват на неологичния речник, издаден през 2010 г. (Пернишка, Благоева, Колковска 2010), е мотивирано от необходимостта да бъдат лексикографски описани и неологизми, чиято поява се датира през първото десетилетие на 21. век, но които по една или друга причина (най-вече поради все още недостатъчна степен на утвърденост и ниска фреквентност в началния етап от съществуването им) не са намерили място в предходния речник. Така например по корпусни данни найранните срещания на словосъчетанието *соларен панел* са в писмени текстове от 2007 г. Употребата на това словосъчетание в периода до 2010 г. обаче е спорадична, поради което то отсъства от публикувания през 2010 г. речник. Значително нарасналата честота на употреба на съчетанието през второто десетилетие на 21. в. (установена също въз основа на корпусни данни) мотивира включването му в словника на речника от 2021 г.

³ Неологичният статус на мотивиращите единици се установява чрез корпусни методи или въз основа на регистрацията им в предходните неологични речници.

криптовалута' (*криптоактив, криптоборса, криптоентузиаст, криптоказино, криптокредит, криптоовина, криптообщност, криптопазар, криптопродукт*) и промо- 'промоционален' (*промобилет, промовидео, промоброшура, промомаркетинг, промоматериали, промооферта*), корона- 'който се отнася до коронавирус и до коронавирусната пандемия' (*коронакриза, коронаепидемия, коронамерки*).

В допълнение към посочените критерии като помощен се прилага също лексикографският критерий (липса на предходна лексикографска регистрация на съответната лексикална единица в общи тълковни, специални, двуезични или други речници).

2.2. Характер на единиците, включени в речника

Речникът отразява узуална и потенциално узуална нова лексика, т.е. нови единици, които в една или друга степен вече са утвърдили употребата си или показват перспективи за утвърждаване. За този тип единици използваме термина неологизми. Новообразуванията с оказионален характер, т.е. тези, които се създават специално за целите на конкретен комуникативен акт, не са възпроизводими и имат единични употреби в речта, изискват специфична лексикографска обработка в отделни регистри или справочници⁴ и са извън обхвата на представяния речник.

Новата лексика (в широк смисъл) е динамично и неустойчиво явление с хетерогенен характер: в един и същ времеви отрязък в речта функционират новообразувания, които са на различен етап от своето съществуване и се характеризират с различна степен на стабилизация и утвърждаване. Във връзка с това между неологизмите и оказионалните единици невинаги може да се прокара отчетлива граница. Изследванията върху неологизационните процеси в различни езици показват, че при функционирането си неологизмите може да преминат през няколко етапа на развитие: възникване, активизиране и утвърждаване (срв. Плотникова 2001 за руски; Благоева, Колковска 2013 за български; Драгићевић 2020 за сръбски; Freixa, Torner 2020 за испански и др.). В етапа на активизация се отбелязва разширяване на употребата на новообразуванията и увеличаване на фреквентността им. Утвърждаването е постепенен и нерядко продължителен процес. Завършилите този процес лексикални единици стават част от активния речников състав, като загубват неологичния си статус. Ето защо те може да се определят като неологизми само от хронологично, но не и от функционално гледище. Л. И. Плотникова (2001) посочва и възможен четвърти етап, през който преминават някои неологизми: архаизация на единицата и придвижването ѝ обратно към периферията на лексикалната система.

⁴ Специфичните лексикографски подходи при създаването на речник на оказионализмите са коментирани от В. Бонджолова (2016).

Смятаме, че на лексикографска регистрация в неологичен речник подлежат тези лексикални нововъведения, за които има основания да се смята, че са в напреднал етап на активизация в речевата практика. Основен критерий за установяване на степента на активизиране и стабилизиране на неологизмите е тяхната фреквентност, определяна с помощта на корпусни подходи и количествени и статистически методи (Cook 2010; Kerremans 2015; Freixa, Torner 2020 и др.). Според някои изследователи критерият фреквентност има решаващо значение и сам по себе си е достатъчен да се прецени дали дадено лексикално нововъведение да бъде лексикографски отразено, или не (Ishikawa 2006: 41, цит. по Freixa, Torner 2020).

По-високата честота на употреба е свидетелство за това, че даденият неологизъм е комуникативно и прагматично релевантен за съответния езиков колектив. Тя обаче може да е обусловена от преходни фактори (като езиковата мода) и да се окаже кратковременна (Kerremans 2015: 228), т.е. да не повлияе за по-трайното установяване на неологизма. Ето защо вземането на обосновани лексикографски решения изисква при преценяване на перспективите за утвърждаване на неологизмите в езиковата система да бъдат отчитани комплексно и редица други фактори: съответствие на формалния строеж на неологизма със словообразователните и граматичните норми на езика; степен на формална и семантична адаптация (при заемките); степен на словообразователна активност; участие в системни парадигматични отношения с други единици от речниковия състав на езика; семантично развитие; наличие на устойчива тенденция за запазване или увеличаване на фреквентността на дадения неологизъм⁵ (Freixa, Torner 2020); тенденция за разширяване на употребата на неологизма извън комуникативната сфера, в която е възникнал⁶, и др. Според американския изследовател А. Меткалф например бъдещето на всеки неологизъм може да се предвиди безпогрешно, като се

⁵ За установяване на подобна тенденция е необходимо по-продължително наблюдение върху функционирането на неологизмите, което е възможно при съставянето на речници с относително по-голям хронологичен обхват (например между едно и две десетилетия).

⁶ Макар поначало *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.)* да няма за цел представяне на новата научна и научно-техническа терминология, вземането предвид на този фактор дава основание в него да бъдат включени редица термини от различни терминосфери в случаите, когато те са придобили актуалност за по-широки обществени кръгове и са разширили употребата си извън съответните тясноспециализирани области (срв. *блокчейн*, *ботнет*, *въглероден отпечатък*, *интерконектор*, *кръгова икономика*). Сходни са основанията за включването в словника на речника и на някои единици, водещи началото си от определени социолекти или професиолекти (като например принадлежащото към компютърния жаргон ново значение на глагола *зомбирам* 'заразявам компютър със зловреден софтуер, за да бъде установен върху него контрол от разстояние от друг компютър за синхронизирано извършване на обща задача със злоумишлена цел').

приложи петстепенна скала (FUDGE scale), която включва следните фактори: Frequency of use, Unobtrusiveness, Diversity of users and situations, Generation of other forms and meanings, Endurance of the concept (честота на употреба, отсъствие на нетипични особености, разнообразие в ситуацията на употреба, образуване на други форми и значения, устойчивост на концепта) (Metcalf 2002).

2.2. Типове неологизми, включени в речника

В *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.)* са представени неологизми от следните типове:

– лексикални неологизми: а) словообразователни неологизми (*антибежански, антиваксинален, биокъща, велоленга*) и б) нови заемки (*антиваксър, балеаж, селфи, поширам, тарт*);

– семантични неологизми: нови значения, развити при съществуващи в езика думи (**акселератор* (на фирми), **копачка, *копач, *миньор* ‘компютър, оборудван със специален хардуер и използван за генериране на криптовалута’, **перка* ‘ветрогенератор’, **следвам* (в социална мрежа), или при познати устойчиви съчетания (**палеолитна диета* ‘съвременен хранителен режим, който е близък до начина на хранене на първобитните хора’);⁷

– поликомпонентни неологизми: а) нови устойчиви съчетания с номинативен характер (*въглероден отпечатък, климатичен бежанец, образователна бедност, социален туризъм, успокоена зона*) и б) нови фразеологични единици (*перфектна буря, вкарвам във филм някого, изгубени в превода, подритвам си трудовата книжка*).

Речникът не включва нови абривиатури и нови номенклатурни названия (с изключение на някои апелативизирани единици като *крокс, ултрабук, ховърборд*), както и варваризми и графични хибриди (от рода на *сору-paste; LED крушка*).

3. Източници и методи за извличане и проверка на неологичния материал

Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.) е второто поред академично неологично издание, при подготовката на което се прилагат корпусни подходи за извличане и верификация на лексикалния материал. За целта се използва специално разработен Лексикографски електронен архив, който съдържа близо 100 000 документа с текстове на български език в дигитална форма и е с голям хронологичен обхват (от първата четвърт на 19. век до наши дни). Текстовете са с широко тематично и жанрово разнообразие, като са

⁷ Знакът * се използва в речника за означаване на неосемантизми.

покрити всички тематични области, които се обновяват и обогатяват най-активно в съвременния период (компютри и интернет, икономика, политика, екология, спорт, медицина, стил на живот, музика и редица други).⁸ Електронните документи в архива са снабдени с метаданни, съдържащи информация за времето на публикуване на текста. Това дава възможност за обособяване на подразделения на архива по хронологичен признак, сравняване на състава им с помощта на специално софтуерно средство и автоматично извличане на разширен списък с думи, които се срещат само в масива от текстове, публикувани в най-ново време (след 2001 г.). След прилагане на допълнителни филтри (с използване на серия автоматично генерирани списъци с думи, извлечени от съществуващи речници и електронни корпуси, както и списъци с антропоними, топоними и др.) този списък се подлага на ръчна обработка от експертите лексикографи и след отстраняване на нерелевантните елементи в него се изготвя съкратен списък от кандидати за неологизми, въз основа на който се извършва подбор на лексикалния материал за включване в речника (Kolkovska, Vlagoeva, Atanasova 2012).

Описаната полуавтоматична процедура за набиране на неологичен материал е един от възможните подходи за идентифициране на неологизми.⁹ Макар и ефективна, тя не е лишена от ограничения, тъй като е базирана върху графичната форма на думите и е пригодна за извличане единствено на лексикални неологизми.

В научната литература са описани също методи за откриване на семантични неологизми. Някои от предложените методи се основават на диагностичната сила на контекста и предвиждат анализ на контекстуалната информация, моделиране на съчетаемостта на думите и клъстериране на прототипичните синтагматични модели на тяхната употреба (Hanks 2004). Чрез наблюдения върху контекстуалното поведение на думите в електронен корпус с различни хронологични срезове се установяват промени, които биха могли да са показател за протичащи или протекли изменения в семантиката на изследваните думи (Lau et al 2012; Cook et al 2013 и др.). Все още обаче не е постигнато автоматизиране на процеса за идентифициране на нови значения на думите. Липсват също така достъпни софтуерни средства за откриване на поликомпонентни неологизми. По тази причина традиционните методи на ръчна ексцерпция продължават да бъдат актуални.

⁸ Структурата и съставът на ресурса в неговото актуално състояние са описани по-подробно от Д. Благоева и С. Колковска (Благоева, Колковска 2020).

⁹ Друг възможен подход е прилагането на количествени и статистически методи. Обзор на съществуващите методи и подходи за откриване на лексикални неологизми за различни езици, включително и за български, представя А. Атанасова (2017).

Прилагането на корпусни подходи при работата върху неологични речници е важно, тъй като дава възможност да се използват обективни емпирични методи за определяне на степента на активизация и утвърждаване на неологизмите, да се установи времето на тяхното възникване, да се проследи хронологията на развитието им, да се направят наблюдения върху функционирането им в писмени текстове от различни стилистични сфери, както и да се извлече подходящ илюстративен материал (Kolkovska, Blagoeva, Atanasova 2012).

4. Микроструктура на речника

Структурата на речниковите статии в *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.)* включва няколко зони и в общи линии следва модела на традиционната за тълковен речник микроструктура, като са въведени известни модификации с оглед на по-прегледното представяне на лексикографската информация (виж Фигура 1 и 2).

пермакултурен, -рна, -рно, *мн.* -рни, *прил.*

Който се отнася до пермакултура (*вж.*).

През 2015 г. за първи път той [фестивалът на кулинарията] ще се проведе в два поредни дни и освен традиционните кулинарен конкурс, фермерски пазар и богата фолклорна програма ще има специален семинар за обучение по пермакултурно земеделие. АЗ/2015/47. Наташа е безценен съветник в изграждането на пермакултурната градинка. От 2001 г. живее в Холандия, но влага много енергия в проекта. „Покрай промените в климата стигнах до пермакултурата“, разказа Наташа. АЗ/2014/37. Пермакултурна ферма.

Δ Пермакултурен дизайн. Проектиране на човешка жизнена среда и устойчиви земеделски системи въз основа на принципите, практиките и техниките на пермакултурата (*вж.*). *В софийското село Осоица ще се проведе Фестивал на алтернативното земеделие „АлтерАгро“. За първия ден са насрочени лекции за пермакултурен дизайн. 3/2019/115. Пермакултурен дизайнер.* Човек, който се занимава с пермакултурен дизайн (*вж.*).

Фигура 1. Пример за речникова статия (лексикален неологизъм)

***балђн** *Иконом.* Положение, при което са на лице спекулативно високи цени на активите в даден сектор на икономиката. *Има прост начин да се спре балонът в строителството – с ограничаването на строителните разрешения, с частичните устройствени планове, с регулациите.* Б/2013/1. *Виртуалните валути като биткойн показаха ясни признаци за наличие на балон при цените.* Д/2018/31.

Δ **Икономически балон.** Вж. икономически. **Имотен балон.** Вж. имотен. **Спекулативен балон.** Вж. спекулативен. **Строителен балон.** Вж. строителен. **Финансов балон.** Вж. финансов.

Фигура 2. Пример за речникова статия (семантичен неологизъм)

В зоната на заглавката след знак / се привеждат съществуващи формални варианти на заглавната единица (**молкултура / мол култура; бизнескълстер / бизнес кълстер; ховърборд / хавърборд / хувърборд; бакпакър / бакпакер / бекпакър / бекпекър**). В граматичната зона се отбелязва принадлежността на лексикалните неологизми към определена част на речта. При глаголите се посочва окончанието за 2 лице единствено число (чрез което се маркира принадлежността им към някое от трите спрежения), граматичният им вид (несвършен или свършен) и характеристиката преходност или непреходност: **балонизирам се**, -аш се, *несв.* и *св.*, *непрех*. При съществителните и прилагателните имена граматични форми се посочват само в случаите на особености (изпадане на гласна в окончанието, редувания на съгласни, приемане на окончание *-ове* при многосрични съществителни и др.): **веганец**, *мн.* -нци; **туитърен**, -рна, -рно, *мн.* -рни; **аквабайк**, *мн.* -ове.

При неологизми, които са заемки, след граматичната зона в скоби се привежда информация за езика източник на заемане: **блокчейн** *м.* (от англ.).

Чрез комплекс от функционални и стилистични квалификатори заглавните единици се характеризират според сфера на употреба (*полит.*, *иконом.*, *банк.*, *спец.*), стилова принадлежност (*книж.*, *разг.*, *жарг.*) и експресивна окраска (*ирон.*, *пренебр.*, *подигр.*).

Семантиката на неологизмите се представя чрез тълкувание, синонимна или структурна дефиниция. Без тълкувание се представят отглаголните съществителни, които се въвеждат в края на речниковата статия на съответните глаголи след знак →.

Дава се информация за парадигматичните отношения на заглавните единици, като при наличие на синоними или антоними те се привеждат

след дефиницията съответно с бележка *Син.* и *Ант.*: **веганство** ... Начин на хранене и на живот, при който не се консумира никаква храна от животински произход. *Син.* веганизъм. **еврофилия** ... Одобрително отношение към Европейския съюз и положителни очаквания относно перспективите за неговото развитие, идеята за евроинтеграция и присъединяването на определена държава към Европейския съюз. *Ант.* еврофобия.

Ако в тълкуванието е употребена дума, която присъства на съответното азбучно място в речника, след нея се дава препратка (*вж.*): **видео-канал** ... Специално обособено пространство в платформа за видеосподеляне (*вж.*). Препратка се включва и при синоними и антоними, които са тълкувани в речника: **велопаркинг** ... *Син.* велостоянка (*вж.*).

Употребата на неологизмите се илюстрира чрез откъси от реални текстове, извлечени от печатни източници (периодични издания, книги и др.) или от интернет, или чрез подбрани от съставителите на речника свободни словосъчетания с участието на съответния неологизъм. След знак ● се привеждат примери за употреба на съответната заглавна дума (съществително) в ролята на неизменяемо определение към друго съществително: **акройога** ... ● *Акройога инструктор.* **антивеган** ... ● *Антивеган протест. Антивеган пропаганда.* **дрон** ... ● *Дрон снимки. Дрон камера. Дрон шоу. Дрон състезание.*

В специален блок след основната част на речниковата статия се представят номинативни устойчиви съчетания и фразеологизми, разделени в два подблока, въведени със специален графичен знак – съответно Δ и ◇ (виж по-горе Фигура 1 и 2).

При необходимост в края на речниковата статия в специална зона (справочен отдел) се привежда поясняваща енциклопедична информация.

4. Насоки за бъдеща работа

Успоредно с работата върху традиционни печатни неологични издания авторският колектив на *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.)* насочва усилията си и към оптимизиране на неографската дейност чрез създаване на по-съвременни неологични ресурси. До този момент е разработен онлайн речник *Неологизми*, който е част от лексикалната платформа Инфолек (<https://ibf.bas.bg/infoplex/neologisms.php>) и е със свободен достъп също чрез системата Meta-Share (<http://www.meta-net.eu/meta-share>). Той съдържа част от лексиката, отразена в печатните неологични речници, публикувани през 2001 и 2010 г. Общият брой на включените в него лексикални и семантични неологизми е 2200. Като самостоятелни заглавки в речника са представени също около 160 нови терминологични съчетания.

INFOLEX Синоними Антоними Фразеологизми **Неологизми** Етимология

Неологизми

q

Намерени неологизми:

- 1. мобилен интернет**
— м. Информ.

- Осъществяване на връзка с интернет на преносими устройства (мобилни телефони, лаптопи и др.) с помощта на безжични технологии.
- 2. мобилен оператор**
— м. Техн.

 1. - Преносим апарат за мобилна телефония чрез аналогова радиовръзка с определен пункт (клетка).
 2. - Преносим апарат за мобилна телефония чрез цифрова радиовръзка с определен пункт (клетка).
- 3. свръхмобилен**
— прил. Книжк.

- Който е с много голяма подвижност, маневреност, мобилност.

Фигура 3. Търсене в онлайн речника *Неологизми*

Насока за бъдеща работа на авторския колектив е разработването на нов тип онлайн неологичен речник на българския език, който да обедини в дигитална форма съдържанието на трите издадени досега печатни академични речника на новите думи и да бъде непрекъснато попълван с актуална нова лексика. Необходимостта от такъв ресурс е очевидна в условията на наблюдаваното през последната година засилено словопроизводство, породено от кризата с коронавирусната пандемия. През този период в речевата практика навлязоха множество нови думи и съчетания като серията новообразувания с първа съставна част *корона-*: *коронакриза*, *коронащаб*, *коронаистерия*, *коронамерки*, *коронажертви*, *коронаепидемия*, *коронабюджет*, *коронаситуация*, *коронаоблигации*, *коронабонове*, *коронаскука*, *корнаразходи* и др. Въпреки че по-голямата част от тези образувания едва ли ще оставят по-трайни следи в езика, тяхното проучване ще позволи да се открият някои съществени особености и тенденции в съвременната лексикална динамика. Затова е важно те да бъдат своевременно документирани, но това е трудно постижимо с традиционния тип неологичен речник в печатна форма поради продължителния процес на изготвяне и издаване.

С разработването на нов тип електронни неологични речници ще се отговори на изискванията и потребностите на съвременните ползватели на лексикографска продукция. Както посочва Т. Н. Буцева: „Академичната лексикография в условията на информационен бум и нови технологични възможности трябва да еволюира и да търси пътища за своето по-нататъшно развитие. Благодарение на компютърните технологии тя

получи шанс да направи своите издания от статични – динамични, многофункционални и по-изчерпателни.“ (Буцева 2013: 97). Преимущества на електронните неографски ресурси са известни: освобождаване от ограниченията в обема, които налага печатното издание, възможност за незабавно регистриране на лексикалните иновации, за своевременно допълване, актуализиране и коригиране на лексикографската информация и за мултимодално представяне на информацията (чрез графични, аудио-визуални и други елементи), улеснен достъп до съдържанието чрез сортиране на информацията по зададени от потребителя критерии, навигиране чрез хипервръзки и пр. Перспективна техника в неографската работа е прилагането на т.нар. краудсорсинг – привличането на самите потребители на лексикографските ресурси в намирането и обработката на неологичния материал (Lazić, Milenković 2020).

5. Заключение

Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.) документира втората вълна на неологизация в съвременната българска лексика.¹⁰ Речникът е дескриптивен по характер, но засяга и някои нормативни аспекти (например препоръчване на един от регистрираните формални варианти на заглавната единица, когато такива съществуват). Представената в речника детайлна информация за най-новите попълнения в българския речников състав е подходяща основа за проучвания върху синхронната лексикална динамика, за допълване на общите тълковни речници на българския език, както и за подпомагане на бъдещата кодификаторска дейност.

Благодарности

Авторите благодарят за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие, одобрена с РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Литература

- Атанасова, Атанаска. „Методи и подходи за автоматично извличане на лексикални неологизми“. В: *Нестор Марков и неговият принос в лексикографията и образованието*. София: Стилует, 2017, 153–159.
- Благоева, Диана и Сия Колковска. „Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век“. В: Крумова-Цветкова, Лилия, Диана Благоева, Сия Колковска, Емилия Пернишка и Мая Божи-

¹⁰ Първата вълна обхваща изключително динамичния период от 1989 г. до началото на новия век.

- лова. *Българска лексикология и фразеология*. Т. 1. *Българска лексикология*. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2013, 215–394.
- Благоева, Диана и Сия Колковска. „Корпуснобазирани подходи при осъвременяване на лексикографските ресурси“. В: Kołodziej, Agnieszka, Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak, Magdalena Ślawska, Anna Ursulenko (red.). *Słowiańszczyzna dawniej i dziś – język, literatura, kultura. Monografia ze studiów slawistycznych IV*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2020.
- Благоева, Диана, Сия Колковска, Ванина Сумрова, Атанаска Атанасова, Цветелина Георгиева, Надежда Костова и Светломира Манова. *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2021.
- Бонджолова, Валентина. „Оказионализмите и тяхното лексикографско отразяване“. В: *Лексикографията в началото на XXI в.* Сборник с доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология, 15 – 16 октомври 2015 г. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2016, 516–522.
- Буцева, Таисия Николаевна. „Неологическая служба русского языка“. В: *Лексикология. Лексикография и Корпусная лингвистика*. Сборник научных статей. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013, 93–98.
- Драгићевић, Рајна. „О неологизмима у српском језику из угла балансирања корпуса за израду вишетоног речника савременог српског језика Матице српске“. *Јужнословенски филолог*, LXXVI/1 (2020): 107–119.
- Колковска, Сия и Диана Благоева. „Към въпроса за критериите за установяване на неологичност (с оглед на лексикографската практика)“. В: *Общество. Думи. Съзнание*. Сборник в чест на И. Касабов, М. Стаменов и А. Пачев. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2018, 101–110.
- Котелова, Надежда Захаровна. „Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов“. В: *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград: Наука, 1978, 5–26
- Левашов, Евгений Александрович. „О хронологических границах словарей неологизмов“. *Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований*, VIII/3 (2012): 309–314.
- Пернишка, Емилия, Диана Благоева и Сия Колковска. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство, 2001.
- Пернишка, Емилия, Диана Благоева и Сия Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010.
- Плотникова, Лариса Ивановна. „Процесс узуализации новообразований. Причины и условия“. В: *Русский язык: исторические судьбы и современность*. Труды и материалы Международного конгресса русистов-исследователей. Москва: Московский государственный университет, 2001, 196.
- Тогоева, Светлана Ивановна. *Психолингвистические проблемы неологии*. Тверь: Тверский государственный университет, 2000.

- Cook, C. Paul. *Exploiting Linguistic Knowledge to Infer Properties of Neologisms*. PhD dissertation. Toronto: University of Toronto, 2010.
- Freixa, Judit, and Sergi Torner. "Beyond Frequency: On the Dictionarization of New Words in Spanish Dictionaries": *Journal of the Dictionary Society of North America*, 41/1 (2020): 131–153. doi:10.1353/dic.2020.0008.
- Hanks, Patrick. "Corpus Pattern Analysis". In: *Euralex Proceedings*, 2004, 87–97.
- Ishikawa, Shin'shiro. "When a Word Enters the Dictionary: A Data-based Analysis of Neologism". In: *English Lexicography in Japan*. Bunkyo-ku: Taishukan, 2006, 39–52.
- Kerremans, Daphné. *A Web of New Words: A Corpus-Based Study of the Conventionalization Process of English Neologisms*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2015.
- Kolkovska, Sia, Diana Blagoeva, and Atanaska Atanasova. "The Application of Corpus-based Approach in the Bulgarian New-word Lexicography". In: Ruth Vatvedt Fjeld, Julie M. Torjusen (eds.). *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress*. 7–11 August 2012. Oslo: Department of Linguistics and Scandinavian Studies, University of Oslo, 991–996.
- Lazić Konjik, Ivana, and Ana Milenković. "The Development of the Open Dictionary of Contemporary Serbian Language Using Crowdsourcing Techniques". In: Zoe Gavriilidou, Maria Mitsiaki and Asimakis Fliatouras (eds.). *Proceedings of XIX EURALEX Congress: Lexicography for Inclusion*. Vol. I. Democritus University of Thrace, 2020, 479–484.
- Lau, Jey Han, Paul Cook, Diana McCarthy, David Newman, and Timothy Baldwin. "Word Sense Induction for Novel Sense Detection". In: *Proceedings of the 13th Conference of the EACL (EACL 2012)*. Avignon, 2012, 591–601.
- Metcalf, Allan. *Predicting New Words: The Secrets of Their Success*. Boston – New York: Houghton Mifflin Company, 2002.

Diana G. Blagoeva, Sia B. Kolkovska

LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION OF THE NEW LEXIS
IN THE BULGARIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper discusses the basic principles applied in compiling the latest academic Dictionary of New Words in the Bulgarian Language. The criteria used for the selection of headword list are considered. The applied corpus approaches for the identification of neologisms are described. The microstructure of the Dictionary is presented. Some perspectives of developing an electronic dictionary of new words are considered.

Keywords: neologisms, lexicography, dictionary of neologisms, microstructure of a dictionary, electronic dictionary of new words, Bulgarian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 711–724

UDK: 811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54865417

Милан С. АЈЦАНОВИЋ

Одсек за српски језик и лингвистику, Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду
ajdzanovic@ff.uns.ac.rs

Страхиња Р. СТЕПАНОВ

Одсек за српски језик и лингвистику, Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду
strahinja.stepanov@ff.uns.ac.rs

Јасмина Н. ДРАЖИЋ

Одсек за српски језик и лингвистику, Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду
jasmina@ff.uns.ac.rs

СРПСКИ РЕЧНИК НОВИЈИХ АНГЛИЦИЗАМА – НЕДОУМИЦЕ, ПИТАЊА И ПРИМЕЊЕНА КОНСТРУКЦИЈСКА РЕШЕЊА*

Чланак се бави недоумицама и проблемима које су решавали његови аутори током рада на речнику англицизама. Наиме, као део тима ангажованог на изради *Српског речника новијих англицизама*, они су се нашли пред разнородним потешкоћама, које се пре свега тичу хронолошког омеђивања корпуса које намеће придев ‘новији’ дат у наслову речника, затим броја и избора одговарајућих извора за ексцерпцију грађе, оправданости укључивања појединих речи у корпус, те ортографског уобличавања одредничких речи као и односа према лексикографским претходницима Речника. Коначно, кључно питање које се ауторима речника намеће данас – када се у српском друштву, барем код највећег дела његове млађе и средње генерације, владање енглеским језиком и његово често коришћење сматра престижним и/или обавезним узусом понашања – јесте оно да ли нам је уопште потребно једно овакво лексикографско дело и ко се може сматрати његовим потенцијалним корисницима.

* Овај рад представља део истраживања у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Кључне речи: српски језик, лексикографија, англицизми, *Српски речник новијих англицизама*, *Речник новијих англицизама*, адаптација.

1. Уводне напомене

Као што се види из наслова овог чланка, он је посвећен *Српском речнику новијих англицизама*¹ и искуствима његових аутора стицаним током рада на њему. Међутим, пре него што пажњу посветимо самом речнику, који се налазио у завршној фази израде у време одржавања ове конференције а објављен је – прво у дигиталној верзији а потом и у штампаној – средином 2021. године, ваљало би се још једном осврнути и на његовог непосредног претходника – *Речник новијих англицизама*² (Vasić, Prčić, Nejgebauer 2001), иако је он већ добро познат српској лингвистичкој јавности (а, надамо се, барем у одређеној мери, и оној широј, међународној). Тај речник, с нешто мање од 950 одредница, први је пут објављен 2001. године, да би потом уследила још два издања: једно из 2011, такође штампано, и најрецентније, из 2018, само у електронском облику. Између два последња издања, проф. Т. Прћић се у више наврата осврнуо на потребу за стварањем новог речника новијих англицизама. Тако је у једном чланку из 2013. год. (Prčić 2013: 43–55) учинио то одговарајући на три најважнија питања везана за тај могући лексикографски подухват: *Зашто?*, тј. који су разлози који иду у прилог објављивању новог речника, *Шта?*, тј. које су структурне новине потребне новом речнику, те, коначно, *Како?*, тј. који изазови стоје пред техничком реализацијом речника.

У другом пак раду из наведеног међупериода Т. Прћић (2016: 64), између осталог, истиче и то да би нови речник англицизама требало да буде „предусретљив“ према корисницима, односно да он „мора испунити њихова очекивања и комуникативне потребе у погледу целовитости, ваљаности и поузданости понуђених података“.

С обзиром на ове врло аргументоване ставове који иду у прилог објављивању новог речника, не чуди податак да је већ у јануару 2018. године на Филозофском факултету у Новом Саду оформљен мешовити англистичко-србистички ауторски тим, који сачињавају координатор Твртко Прћић, коуреднице Јасмина Дражић и Мира Милић, те четворо придружених уредника: Милан Ајџановић, Страхиња Степанов, Соња Филиповић Ковачевић и Олга Панић Кавгић. Динамика израде речника била је у складу с почетним плановима (и роковима), те је СРНА „угле-

¹ У даљем тексту СРНА.

² У даљем тексту РНА.

дала светлост дана” тачно две деценије након првог издања свог претходника.

2. Разматрање недоумица

Дакле, како је у уводном делу речено, овај се чланак бави недоумицама и проблемима аутора СРНА с којима су се сусрели током рада на Речнику. Сви они су заиста многобројни и разнородни, на тренутке чак и ненадани, што је, чини се, једно од општих места када је у питању израда било којег већег речника.

Па ипак, те недоумице, и поред све своје разноврсности, могу се поделити у две већ групе: оне општег типа, системске, те оне које се тичу појединачних нејасноћа и њиховог превазилажења.

2.1. Недоумице општег типа

Прва наша недоумица, вероватно најкрупнија и/или најзначајнија, јесте она која се тиче саме оправданости нашег лексикографског подухвата, тј. нечег што се може формулисати следећим питањем: Да ли је данас, на прагу треће деценије 21. stoleћа – у време глобалне англизације, када се у српском друштву, барем код највећег дела његове млађе и средње генерације, владање енглеским језиком подразумева – заиста неопходан речник англицизама? Другим речима, ко је наша циљна група? Да ли су то млади, међу којима ће се ретко наћи особа спремна да призна да енглески језик ипак не говори као матерњи, течно или да барем не влада њиме на задовољавајући начин? Или су то пак припадници неке друге, старије генерације, међу којима не мањка оних којима енглески свакако није близак, а неретко чак ни нарочито битан? Заправо, то су и једни и други, али и сви они који у Речнику могу имати својеврстан лексикон савремених страних речи,³ као и својеврстан ортоепско-ортографски, морфолошко-творбени приручник, с изобиљем, по својој природи, нужних семантичко-прагматичких информација и метаинформација, преко потребан у време оваквог, како се чини, неконтролисаног прилива англицизама у српски језик. Дакле, јасно је: СРНА није никакав луксуз, излишни лексикографски каприц, него заиста прека потреба.

Друга, ипак нешто мања, недоумица јесте она која се тиче одређења појма *англицизам*: да ли је то само свака она реч која је у српски језик презета непосредно из енглеског, бивајући подвргнута различитим врстама адаптације, или у њих треба укључити и деривате мотивисане речима из претходне групе, дакле резултате секундарне морфолошке адаптације? Коначно, да ли делом нашег речника треба да постану и тзв. семантички

³ Што се данас безмало поистовећује управо с англицизмима, у шта смо имали прилике да се уверимо слушајући поједина излагања током трајања Међународне научне конференције *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*.

англицизми? Заправо – будући да је један од циљева израде СРНА да се забележе фреквентни англицизми који су се или усталили у српском језику или код којих се препознаје та тенденција (нпр. у тематски и жанровски различитим текстовима бележе се исти англицизми) – своје су место у СРНА нашли речи које припадају једној од следећих категорија:

- речи из енглеског језика, без обзира на њихову изворну морфолошку структуру и етимологију;
- речи које су бар делимично интегрисане у систем српског језика, припадају његовом општем лексикону и које се у корпусу јављају најмање три пута у различитим текстовима;
- раније преузети англицизми, али сада у другачијем значењу или форми (нпр. *волумен* према енгл. *volume*);
- делимични калкови (нпр. *џребукиран* према енгл. *overbook*);
- нове речи, настале од англицизама, применом неког од начина творбе (нпр. *бинџи* > *бинџоваџи* > *избинџоваџи*; *збинџоваџи* према енгл. *binge watching*);⁴
- семантичке изведенице, тј. нова значења англицизама, настала неком семантичком трансформацијом или сужењем / проширењем значења (нпр. *џок-шоу*);
- псеудоанглицизми – речи настале комбиновањем елемената енглеске речи и, у овом случају, српске (нпр. *голгеџер*).

Следећа се недоумица тиче обезбеђивања легитимитета придеву ‘новији’ датом у самом наслову Речника, тј. тиче се хронолошког омеђивања корпуса. Радна хипотеза била нам је да све оно што је ушло у лексикон српског језика или у њему стекло ширу употребу након објављивања РНА јесте управо оно што је за нас ново. Међутим, иако је несумњиво да је у овом конкретном случају ‘новије’ оно чега није било у време настајања РНА, или барем оно што у том речнику није забележено – питање које се наметнуло јесте како у самим изворима прецизно хронолошки одредити ту доњу границу приликом прикупљања грађе. Овоме смо приступили посве прагматично: предност смо давали савременим изворима, али ће он обухватати и све оне англицизме који се временски

⁴ Необично је важно истаћи ове морфосинтаксичке изведенице и њихово место (и значај) у Речнику, јер управо је то једна од најкрупнијих дистинктивних црта СРНА у односу на, рецимо, референтни Герлахов речник (Görlach 2005). Наиме, потоњи полази од препознатљиве енглеске речи као леме („A word is included in the dictionary if it is recognizably English in form [spelling, pronunciation, morphology] in at least one of the languages tested”, Görlach (ed.) 2005: XVIII), док за нас језички оквир представља, наравно, лексички систем српског језика, који подразумева и развијену деривацију, одн. секундарну адаптацију англицизама (извођење феминатива, релационих придева, префигирање глагола и сл.), што је последично утицало и на велики број одредница у Речнику.

уклапају у период почев од друге половине 20. века до данас, а који су изостављени из корпуса РНА.

С обзиром на то да је и сâм извор грађе, РНА нам је задао једну недоумицу која се може представити следећим питањем: Да ли овај речник укључити у СРНА, и, уколико је одговор потврдан, да ли речи преузете из њега посебно маркирати, или пак у потпуности изоставити грађу сабрану у том лексикографском претходнику СРНА? С обзиром на то да су се поједине речи дате у РНА накнадно показале као творбене потентне, нарочито када су у питању новодобијени социјални феминативи, те да су код понеких регистрована нова значења – одлучили смо да текст првог речника буде инкорпориран у СРНА. Овде би требало напоменути да су уредници, у сразмерно великом броју случајева, примере секундарне адаптације, односно морфолошке изведенице конструисали, онда кад их није било у првобитној грађи, попуњавајући те лакуне одговарајућим облицима који испрва нису укључени у речничку грађу, а свакако би требало да су тамо, на шта су упућивале већ унете лексеме. Другим речима, у СРНА су уношене и оне речи које су оствариве и предвидљиве – посебно моциона образовања и релациони придеви од мушких агентивних именица и глаголске именице – али којих испрва није било у корпусу захваљујући, рекли бисмо неизбежном, лексикографском превиду. Ипак и наравно, за сваку од тих реконструисаних речи тражена је и налажена одговарајућа потврда, сходно одраније дефинисаним захтевима за формирање корпуса.

У вези с претходним питањем наметнуло се и оно које се тиче опсега обухвата извора грађе као и саме природе тих извора. Јасно нам је било да се с обзиром на предмет нашег интересовања као најподеснији, будући најактуелнији, али и најдоступнији, намећу интернетски извори, како медијски портали тако и специјализовани сајтови, ћаскаонице и сл., те смо управо за њима прво и посегли. Наравно, поред њих користили смо и друге електронске и штампане медије (телевизију, радио, дневне новине, часописе), из којих смо се потрудили да прикупимо грађу жанровски и тематски крајње разноврсну не бисмо ли тако пописали што већи број позајмљеница и добили што вернију слику присуства англицизама у савременом српском језику.⁵ На тај начин прикупљено је нешто

⁵ У вези с методологијом израде Речника, што је видљиво и из овог пасуса, ваљало би напоменути да је она (примарно) корпусом вођена (*corpus-driven*), дакле Речник је формиран индуктивним путем, полазећи од ексцерпираних примера, идући „одоле-нагоре” (*bottom-up*). Прво су, дакле, сакупљане појавнице одговарајућих англицизама у корпусу, да би затим биле анализирани и алфабетизовани. Међутим, како је наглашено, у случајевима секундарне адаптације, када је првобитно изостајала корпусна потврда, ослањали смо се на дедуктивну, корпусом утемељену методологију (*corpus-based*), што значи да смо у тим случајевима циљано тражили корпусну потврду за односну изведеницу. Сматрамо да је оваква хибридна методологија у изради Речника, наравно доминантно корпусом вођена (али допуњена дедуктивним методом), потпуно оправдана, штавише да

мање од 4500 одредница, од којих петину чини грађа из РНА, а остатак материјал из нарочито креираног електронског корпуса.

Такође у вези с претходним поставља се и следеће питање: Који је минималан број различитих интернетских потврда довољан да би се одређена реч сматрала, назовимо је тако, пуноправним чланом лексикона српског језика? Ауторски тим се договорио да су минимум бар три *различити* појавнице у различитим текстовима,⁶ што, наравно, не значи да је већина уноса у речника имала (свега) три потврде, напротив. Како би се формирала што поузданија грађа за актуелне, живе, спонтане исказе, у којима су употребљени англицизми, како они старији, још увек живи и у употреби, тако и нови и новији, обухват извора морао је бити широк и покривао је осам тематских скупина, разврстаних на укупно 50 потцелина. Претраживани су извори у писаној (али и спонтаној, говорној) продукцији, у јасно наведеним, жанровски издиференцираним формама и, с тим у вези, изворима. Тематске области (и за прве три области, илустративно, за ову прилику дате, подобласти), и препоручене форме текстова јесу следеће:

(1) *друштво* (унутрашња политика; спољна политика; економија, финансије, бизнис; образовање, школство; полна, родна равноправност; комуникација међу људима; занимљивости из земље и света; рекламирање роба и услуга; мали огласи; натписи на улици), за шта су *извори* били: извештаји, репортаже, новински коментари, интервјуи; коментари читалаца, форуми, блогови, Фејсбук, Твитер, Инстаграм; сајтови медијских кућа и портала; сајтови институција и организација; сајтови универзитета и факултета; сајтови фирми и компанија;

(2) *култура*; класична музика и музичари – домаћи и страни; позориште: драма, опера, балет, извођачи; играни филмови, глумци и режисери; анимирани филмови и креатори; документарни филмови и режисери; изложбе, слике, скулптуре, уметници; *извори*: сајтови фирми и компанија; извештаји и интервјуи; прикази концерата, филмова, представа, изложби; прикази уметничких и научних књига; форуми, блогови, Фејсбук, Твитер, Инстаграм;

је најцелисходнија, јер само комбиновањем две методологије грађа може бити оптимално покривена и предочена.

⁶ Појављивање англицизма у бар три жанровски и тематски различита текста потврда је да реч живи спонтано у различитим регистрима, што је један од показатеља њеног високог степена интегрисаности, стабилности у систему. Испитивања степена интегрисаности англицизма тек треба да уследи јер зависи од егзактних и интуитивних фактора, с једне стране, те стилске одређености, тј. формалног/неформалног регистра којем припада дата реч. У том смислу, о стабилном статусу сваког појединачног англицизма у контексту његовог еквивалентног статуса с лексичким јединицама изворно српског језика и позиције у речницима савременог српског језика, тек треба извршити истраживања.

(3) наука: апстрактни научних саопштења и чланака; наслови докторских дисертација; популаризоване природне науке; популаризоване друштвене науке; популарна медицина, стоматологија, фармација, ветерина; одгајање, образовање, неговање и лечење деце; *извори*: текстови, извештаји, интервјуи.

Осим наведених области, грађа је прикупљана и из текстова у оквиру следећих тематских целина: (4) информационе технологије; (5) популарна култура; (6) начин живота; (7) слободно време; (8) спорт.

Током 2018. и 2019. године прикупљено је 12000 примера реченица уобличених у лексикографске параграфе, с истакнутим англицизмом, извором и датумом, као нпр.:

Ističe da je to bilo teško – u roku od 30 dana doneti odluku da li je neko mober ili nije.

N1, 10. 10. 2018, MŠ

Ова је грађа најпре груписана у три целине – прихватљиво, неприхватљиво и упитно. Квалификатор *неприхватљиво* понели су они примери који су припадали једној од следећих категорија речи: (а) *инглишизми* – сирови англицизми, који се тек повремено убацују у говор/писање и нису интегрисани у систем српског језика (нпр. *standing ovation*); (б) *оказионализми* – речи које се јављају мање од три пута; (в) *уско-стручни* и *технички термини*, лексика ван општег лексичког фонда; (г) *називи производа, софтвера, веб-сајтова*, који, по правилу, не спадају у генеричку и апелативну лексику. Упитни су били примери из последње категорије, попут *Јуџуб*, *Фејсбук*, *Твитер*, *Инстаграм*, *Тикток* – називи вебсајтова високофреквентне употребе и творбеног потенцијала, те су из ових разлога укључени у речник.

Конечно, после ексцерпције и селекције грађе, дошли смо и до можда најзахтевнијег дела нашег посла: прозодијске и ортографске кодификације англицизама. Прва се тиче одређивања тачног акценатског лика позајмљеница, као и решавања питања акценатских дублета, понекад и триплета. У вези с овим питањем јесте и оно које су претензије Речника када је у питању прозодијски аспект грађе: да ли су оне нормативистичке, што би значило примењивање ортоепских правила стандардног идиома на све забележене лексичке јединице, или пак он треба да има превасходно дескриптивну намену, тј. да фиксира (преовлађујући) изговор говорника. Наравно, и један и други приступ имају својих предности али и недостатака. Као прво, уколико бисмо предност дали нормативистичком приступу, добили бисмо акценат заснован на (мање-више) јасним правилима, али би то код појединих речи довело до знатних разлика у односу на стваран изговор, што би могло утицати на општи лик

и квалитет Речника, па и на његову рецепцију међу потенцијалним корисницима. Као посебно изазовне овде су се показале полусложенице и њихов акценат. С друге стране, да би се тај претпостављени стварни изговор заиста верно приказао, грађа дотад махом прикупљена на интернету у писаном облику – требало би да буде проверена и аудитивно, што нужно доводи до питања који је оптималан број информатора који би послужили за ту врсту верификације, као и географска дистрибуција тих испитаника. Осим тога, јасно је да би се, уколико би била укључена и метода анкетања већег броја информатора, додатно и умногоме отежао посао на изради речника, при чему би стварна корист била упитна. У коначници, ово је била дилема о чијем смо крајњем разрешењу најдуже дискутовали и аргументовали за и против, да бисмо се одлучили за следеће решење: у речнику ће, наместо давања одређених акценатских знака, верзалним и малим подвученим словима бити означавањем место акцента и његов квантитет, али не и квалитет (нпр. /agent/ : /adrenalin/; / bEbi/ : /administrAcija/), будући да је најчешће управо он неустаљен. Из сличних разлога неће бити бележене ни постакценатске дужине, како лексичке тако ни граматичке.

Као ништа мањи проблем, који још увек изазива повремене дискусије унутар ауторског тима, показала се и правописна кодификација англицизама, а нарочито писање и разликовање полусложеница од сложеница, као и састављено и растављено писање различитих фразних лексема. Заправо, можемо рећи да се овде суочавамо с проблемом који и иначе представља вероватно највећи изазов корисницима правописа, али и његовим ауторима. О овоме најсликовитије сведочи и неуједначено стање у правописним приручницима, нормативистичкој литератури и речницима,⁷ што нимало не чуди имајућу у виду да се у *Правопису српскога језика*⁸ наводи чак седам момената којима се дефинишу правописна правила везана за спојено и одвојено писање речи уопште (ПСЈ 2010: 74): 1. степен самосталности значења; 2. актуелност речи; 3. поседовање самосталног акцента; 4. сложена правила грађења речи, како савремена тако и историјска; 5. избегавање нарушавања створених навика; 6. непромењени склопови који одступају од правила српског језика, те 7. раскорак између слободе писаца/стваралаца и потреба професионалних корисника правописне норме.

2.2. Појединачне недоумице

Конечно, на самом крају, навешћемо и неколико конкретних примера који представљају добру илустрацију само дела практичних недо-

⁷ О овоме в. више у Ковачевић 2019.

⁸ У даљем тексту ПСЈ 2010.

умица – прво, на плану уређења граматичко-категоријалних показатеља, а потом и уређења значењског сегмента речничког чланка.

Једна од ствари коју ће читаоци/корисници Речника уочити (а тако је било и у РНА) јесте да се, у оквиру речничке микроструктуре, уз леме појављују одређени граматички индикатори, одн. показатељи граматичких категорија, како је уосталом уобичајено у лексикографској пракси, међутим сада у сведеној варијанти, тј. редуковани на оне податке који се чине најрелевантнијим за кориснике. Најзаступљеније три морфолошке врсте у речнику су, како је очекивано, из тзв. отворене (аутосемантичке) класе речи:⁹ именице, глаголи и придеви. Међутим, поред ових трију морфолошких врста, навођена је, кад је у питању таква реч, и функционална (уместо морфолошке) дескрипција одреднице: посезало се за скраћеницом *det* у смислу *дејтерминативна*, када се то показивало као најпрактичније решење. Таквом обележавању смо прибегавали најчешће у ситуацијама када је у енглеском језику изворна реч само именица или именички израз/фраза а не и придев, док се у српском језику та лексема појављује у улози детерминатива, тј. именице у номинативу сингулара која ближе одређује другу, синтаксички њој надређену, именицу. Недоумице су ипак постојале у неким случајевима, а о томе како су разрешене – најбоље сведочи речник. Ипак, на овом месту ћемо навести нека од илустративних проблемских места. На пример, с дилемама смо се суочили код речи *бурнаут*:

burnaut det /burnaut/; BURNOUT

[engl. burnout]

koji se tiče stanja ljudskog organizma nakon dugotrajnog i pojačanog radnog napora, koje dovodi do fizičke i emotivne iscrpljenosti, kao i osećanja neefikasnosti i nedostatka postignuća; = hronična iscrpljenost¹⁰

>> Међутим, поставља се питање како да избегнете да од „добре“ анксиозности skliznete до иvice sagorevanja (>burnout< sindrom).

>> I kod >burnout< sindroma важи правило „bolje sprečiti nego lečiti“, па да vidimo како ову neprijatnu појаву препознати и зауставити njen razvoj.

Ова се лексема у српском језику по правилу јавља као секундарни колокат уз примарну реч *синдром* (о чему сведоче наведене потврде из корпуса), али се, како показује наша грађа, појављује (додуше знатно ређе) и самостално, као непроширена синтаксичка јединица (без друге надређене именичке јединице). Ово илуструје следећи пример из корпуса: *Kako sam preživeo BURNOUT i naučio važne lekcije*, што налазимо

⁹ О дистинкцији *оtворене vs. заtворене класе речи* в. више у Кашић 1998 или Поповић 1998.

¹⁰ Знак једнакости упућује на (могући или постојећи) еквивалент у српском језику.

у наслову текста (објављеног у онлајан часопису bizlife.rs), док у самом чланку можемо прочитати и следећу реченицу: *Sredinom 2017. doživio sam burnout koji je rezultirao prinudnim šestonedeljnim odmorom. Želim u potpunosti da podelim svoju priču i nadi da će ona moći da pomogne svima koji dožive izgaranje.* На основу ових појавница англицизма *burnout* могао би се редефинисати граматички показатељ – *дејтерминатив* (*det*) – који је (првобитно) наведен, јер видимо да поменута лексема функционише као непроширена синтаксичка јединица, одн. да не формира колокацијску везу ни са каквом другом именицом. Питање које смо себи поставили јесте да ли се ова одредница може кориговати тако што би се уместо *det* уз одредничку реч навела ознака која упућује на то да је реч о именици мушког рода (дакле, да стоји *m*), а потом да се у оквиру тог чланка нагласи да је чешћа употреба те лексеме као детерминатива, што се види на основу примера (за решење в. СРНА).

Занимљив случај – с обзиром и на значењско и на граматичко одређење – представљао је онај који се се тиче речи *мастхев*.¹¹

masthev_A *prid ind*; MUST HAVE

[engl. must-have]

(neform.) (о неком производу, обично одежном предмету) који је модеран и веома пожељан

>> „Dakle, znate koja investicija bi kao prva trebalo da se nađe na vašem >must have< spisku“, саветује Anna Miller, заменик шефа продаје.

>> Dobar trench kaput je >must have< komad u garderoberu svake žene.

>> Predlozi jesenje šminke – >Must have< proizvodi!

>> Urednica mode predlaže da hrabro ponese >must have< komade nove sezone.

masthev_B *indekl m*; MUST HAVE

[engl. must-have]

(neform.) bitna i веома пожељна ствар, обично одежни предмет

>> Будући да из сезоне у сезону менја начин на који се овај незаменијиви модел носи, neophodno је да у свом ормару поседujete бар једну која ће вам бити апсолутни >must have< у данима када немате инспирацију за облачење.

>> Ove jeseni nabavite moderno odelo jer je ono >must have< sezone.

>> Posebno bih izdvojio važnost brzog SSD drajva, koji sada već postaje >must-have< i за „obične“ računare, а utoliko више ако ćete да правите игре.

¹¹ Одредница *мастхев* показује како Речник има и своју нормативну компоненту, јер у свим примерима из корпуса налазимо неадаптирано ортографско решење (директно преузимање према енглеском правопису) *must have*, насупрот чему стоји предлог аутора (управо како је и наведена одредничка реч) – *мастхев*.

>> Ukoliko negujete sportski izgled, i volite da vam uvek bude komotno, onda su ove patike za vas definitivno >must have<.

Овде је спуштеном верзалном словном ознаком истакнута разлика, тј. ради се о два речничка чланка, при чему је прво *масѿхев* одређено као непроменљиви придев, а друго као непроменљива именица у мушком роду, но да ли би се све ово могло обрадити и оквиру једног речничког чланка, у којем би се оно што је назначено као непроменљиви придев сада одредило као *деѿѿ* (разрешење в. у СРНА).

Исто тако, код неких одредничких речи и њихових значењских одређења, тачније детерминисања да ли је реч о једној одредници с више значења или пак о двема одредницама, имамо решења која су промењена у односу на првобитну лексикографску обраду, нпр.:

pik, a (Npl. ovi) m /p'ik/ [engl. pick]

1 играч који је изабран у неки професионални кошаркашки и сл. тим; = изабрани играч, = одабрани играч

>> Japanca su kao devetog pika izabrali Vašington Vizardsi...

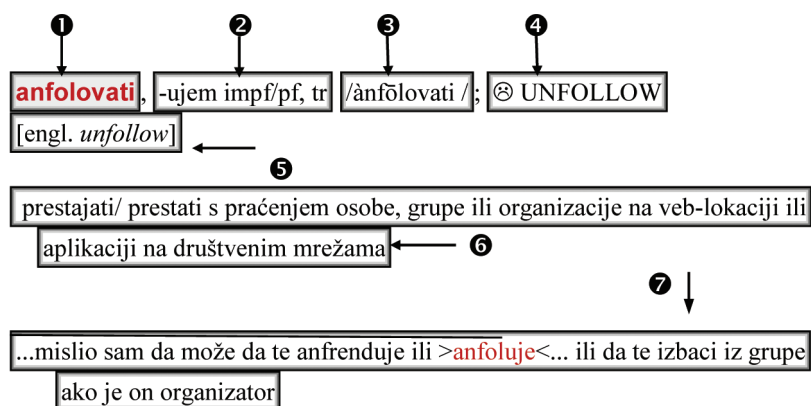
2 највиша вредност неке бројчано изражене или представљене величине; = врhunac, = maksimum

>> Kupina loh nes ove godine pet puta skuplja u odnosu na prošlu – manja cena se očekuje u piku sezone.

>> Stručnjaci upozoravaju da je drugi pik epidemije u Srbiji ozbiljniji nego prvi.

Првобитно је, како се види, одредничка реч *ѿик* обрађена у оквиру једне натукнице, с два регистрована значења. Ипак, накнадно је представљено у два речничка чланка из сасвим јасних разлога: будући да су значења неповезана, да им је порекло (изворна енглеска реч) различито (*ѿик₁* < *pick* наспрам *ѿик₂* < *peak*), те да, напослетку, имају и различите акценте у српском језику (краткосилазни у првом и дугосилазни у другом случају).

За крај приказа речничке микроструктуре, дајемо илустрацију како смо глаголе обрађивали, и како би, када Речник буде завршен, речнички чланак заиста требало и да изгледа. Дакле, након глаголске одредничке речи (1) следи податак о презентским конјугационим својствима, као и о глаголском виду и роду (2), потом акценатски облик (3) и евентуално неприхватљива ортографска решења (4); испод одреднице даје се изворна енглеска лексема од које води порекло англицизам (5), затим следи значење (6) и, напослетку, корпусни пример, с маркираном одредничком речи (7):

Дијаграм 1: Елементи речничке микроструктуре у СРНА на примеру лексеме анфоловати

3. Закључне напомене

На основу изложеног јасно је због чега је СРНА структурирана и организована као логичан наставак претходнику, а овде ћемо истаћи два најважнија разлога: (1) лексикографска решења раније зналачки утемељена у РНА препозната су и више него топло прихваћена у стручним и ширим круговима, захваљујући превасходно својој добро постављеној теоријско-методолошкој основи и јасно одређеним циљевима; стога, (2) раније савладана корисничка компетенција не би била упитна као ни ишчитавање метаподатака у речничком чланку.

Новине у СРНА тичу се пре свега (а) обима корпуса условљеног доступношћу широког спектра интернетских извора. Иако је ово на први поглед најизразитија разлика у односу на РНА, СРНА, наравно, није само његов пуки проширени наставак већ се друкчији и иновирани лексикографски приступ огледа и у (б) проширењу домена употребе речи, а тиме и врста речи (узвици, нпр. *ауч*, *вау*; речце, нпр. *бајдвеј*), као и у појави новог вида комуникације који је генерисао нове форме исказа, обраћања, комуникације, те има елементе и писаног и говорног језика, као и очиту тенденцију ка језичкој економији; у (в) увођењу индикатора смисла код полисемантичких речи (хипероним, семантичко поље, колокат и сл., који се дају верзалом, пре дефиниције), нпр.:

zabagovati

1 UREĐAJ naglo prestati s radom zbog hardverske ili softverske greške; = blokirati

2 ČOVEK (neform.) zbuniti se i zastati u nekoj aktivnosti zbog gubitka koncentracije; = zbuniti se, = spetljati se, = blokirati se

И за сами крај, једна лична импресија: чини нам се да чланови ауторског тима (или барем писци овог реферата), иако сви с већим или мањим лексикографским искуством, испочетка као да нису у потпуности били спремни на читав низ изазова које је пред њих поставио рад на СРНА. Другим речима, овај се речник показао као изненађујуће захтеван и сложен лексикографски пројекат. Да ли смо га успешно савладали – како смо већ напоменули, онедавно и шира јавност може да види и провери увидом у дигиталну и/или штампану верзију речника. Списак литературе

Драгићевић, Рајна. *Српска лексика у прошлости и данас*. Нови Сад: Матица српска, 2018.

Кашић, Зорка. „Неке специфичности отворене и затворене класе речи“. *Наш језик* XXXII/3–4 (1998): 148–152.

Ковачевић, Милош (ур.). *Нови ѝрилози српском ѝравојису. Зборник радова са научног скуја „Актуелна ѝишања српског ѝравојиса“*. Нови Сад: Матица српска, 2019.

Матијашевић, Јелка. *Дериваѝолошко-лексиколошка исѝраживања руског и српског језика*. Вера Васић, Марија Стефановић (ур.). Нови Сад: Филозофски факултет, 2019.

Пешикан, Митар, Јован Јерковић, Мато Пижурица. *Правојис српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2010.

Поповић, Љубомир. „Комуникативно-граматичка анализа реченице: синтаксичке јединице“. *Свети речи* 6–7–8 (1998): 9–21.

Прћић, Твртко. „Какав нам општи речник српског језика највише треба“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић. *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених ѝрисијуа – Зборник научних радова*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 61–82.

*

Görlach, Manfred. „The Usage Dictionary of Anglicisms in Selected European Languages: a report on progress, problems and prospects“. *Links & Letters* 5 (1998): 209–221.

Görlach, Manfred (ed.). *A Dictionarie of European Anglicisms. A Usage Dictionary of Anglicisms in Sixteen European Languages*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Prčić, Tvrtko. „Novi rečnik novijih anglicizama: zašto, šta i kako“. У: М. Alanović *et al.* (ur.). *Leksika, gramatika, diskurs*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2013, 41–58.

Prčić, Tvrtko, Jasmina Dražić, Mira Milić, Milan Ajdžanović, Sonja Filipović Kovačević, Olga Panić Kavgić, Strahinja Stepanov. *Srpski rečnik novijih anglicizama*. Prvo, elektronsko, izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2021. <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-636-2>

Prčić, Tvrtko, Jasmina Dražić, Mira Milić, Milan Ajdžanović, Sonja Filipović Kovačević, Olga Panić Kavgić, Strahinja Stepanov. *Srpski rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2021.

Vasić, Vera, Tvrtko Prčić, Gordana Nejgebauer. *Rečnik novijih anglicizama: du yu speak anglosrpski?* Novi Sad: Zmaj, 2001.

Milan S. Ajdžanović, Strahinja R. Stepanov, Jasmina N. Dražić

*A SERBIAN DICTIONARY OF RECENT ANGLICISMS: DILEMMAS,
QUESTIONS AND SOLUTIONS PROVIDED*

S u m m a r y

The article deals with different dilemmas and problems that the authors have experienced during their work on *A Serbian Dictionary of Recent Anglicisms*. Namely, as part of the team involved in the creation of the dictionary, the authors have encountered various difficulties, which concern: firstly, the chronological delimitation of the appropriate corpus for the Dictionary imposed by the adjective *recent* given in the title of the dictionary; secondly, the number and range of relevant sources for the selection of potential entries for the Dictionary; in the third place, the scope of different registers for the selection of the entries, especially with regard to the terminology registers; fourth, considerations concerning the orthographic adaptation of anglicisms, and finally, the key question of whether or not such a lexicographic work is necessary and relevant and who are its potential users. The authors address all these dilemmas and questions in this paper, providing and explaining the solutions, as well as giving outlines of the microstructure of the dictionary.

Keywords: Serbian, lexicography, anglicisms, *A Serbian Dictionary of Recent Anglicisms*, *A Dictionary of Recent Anglicisms*, adaptation.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 725–744

UDK: 811.163.41'373

811.163.41:004.774.1TB

COBISS.SR-ID: 54894857

Горан Б. МИЛАШИН
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику
goran.milasin@ff.unibl.org

ИНДИВИДУАЛИЗМИ У ЈЕЗИКУ ТВИТЕРА

У раду се анализира индивидуална лексика у језику Твитера као дио периферије лексичког система српског језика данас. Основни задатак јесте да се утврде заступљеност, тематска подручја на која се односе, начин творбе и стилска вриједност индивидуализама – околионализама и потенцијалних ријечи – у исказима на овој друштвеној мрежи и микроблог услузи. Разматра се и питање потребе уношења ових ријечи у рјечнике савременог српског језика.

Кључне ријечи: индивидуализам, околионализам, потенцијална ријеч, Твитер, лексика српског језика, творба ријечи, лексикографија.

1. Увод

Предмет рада јесу индивидуализми у језику Твитера, друштвене мреже и микроблог услуге која омогућује корисницима да шаљу и читају поруке, тзв. твитове, са ограниченим бројем карактера (испрва је лимит био 140, а од новембра 2017. године 280). Корпус истраживања чини 1.500 порука са тристотинак различитих профила, односно 315 неузуалних ријечи ексцерпираних из њих. Монолингвалан је – обухвата само текстуалне уносе на српском језику, а прикупљан је готово четири године, од марта 2017. до фебруара 2021. Основни задатак јесте да се утврде заступљеност, подручја на која се односе, начин грађења и стилска вриједност¹ индивидуалне лексике у језику Твитера како би се направио

¹ Анализа стилске вриједности издвојених индивидуализама биће заснована, прије свега, на нормативним и комуникативно-прагматичким критеријумима (о принципима

један синхронијски лингвистички пресјек те установиле неке тенденције у употпуњавању периферије нашег лексичког система. Поред тога, биће размотрено и питање да ли ове и сличне ријечи треба да буду унесене у рјечнике савременог српског језика.

Пошто је индивидуална лексика један од периферијских лексичких слојева (в. нпр. Штасни 1997/1998; Оташевић 2008; Драгићевић 2011), у раду се полази од претпоставке да ће она у језику Твитера бити много мање заступљена него ријечи које припадају општем лексичком фонду, а да ће међу њима најбројније бити именице. С обзиром на природу саме онлајн комуникације, а посебно Твитера (в. Милашин 2016а, 2016б), као и на подручја којима припада жаргонски обојена лексика српског језика (Bugarski 2019: 29–106), може се претпоставити да ће се издвојени примјери најприје односити на актуелне друштвене и политичке теме, као и на остале домене блиске (савременом) човјеку (медији, храна, пиће и сл.). Што се тиче начина њиховог грађења, ако се имају у виду нека претходна истраживања нових ријечи и жаргона, односно утицаја глобализације на српски језик (Bugarski 2006, 2019; Halupka Rešetar i Lalić Krstin 2009; Prčić 2019), оправдане су и претпоставке да ће уочени индивидуализми, осим домаћим, бити мотивисани и страним, нарочито енглеским ријечима, затим да ће многи од њих бити сливенице, али и да ће велик дио њих чинити суфиксални деривати, будући да је суфиксација, као што је општепознато, најпродуктивнији творбени начин у савременом српском језику уопште. Када је ријеч о стилској обиљежености примјера, полазна претпоставка, заснована такође на проучавањима индивидуалне лексике (в. Драгићевић 2011 и тамо наведену литературу), јесте и да ће већина имати стилистичку, а не денотативну функцију.

Језик Твитера одликује све што и онлајн комуникацију уопште – брзина, ефикасност, утицај глобализације, велика заступљеност разговорне лексике и др.² Међутим, он има и неке специфичности, које га чине веома занимљивим за различита лингвистичка истраживања (в. Милашин 2016а, 2016б). Већина порука објављених на њему припада разговорном стилу, а то га чини погодним, између осталог, за

за утврђивање стилске обиљежености лексичких јединица в. Ристић 2006: 93–98). Треба ипак нагласити како лексика овог типа, посебно ако се имају у виду актуелност и специфичност медија у коме се употребљава, захтијева свестраније разматрање, односно вишеаспектне лингвистичке и интердисциплинарне приступе, што ће остати за нека будућа истраживања.

² Онлајн комуникација све више закупа пажњу истраживача. Њене особине размотрене су из стилистичког угла у радовима у зборнику са II међународне научне конференције Комисије за стилистику при МКС-у, одржане у Грацу (Tošović & Wonisch 2016а), а њеним особеностима на плану творбе ријечи посвећен је зборник са XVII међународне научне конференције Комисије за творбу ријечи при МКС-у, одржане такође у Грацу (Tošović & Wonisch 2016б).

праћење жаргонских новости, али и бројних ауторских иновација на лексичком плану. С друге стране, релативно се често појављују и твитови који имају форму наратива и одњегован израз. Као такви, они се могу сматрати својеврсним књижевним жанром новог доба, тако да се последњих година с разлогом говори о твитер причама, односно о *твитер причама* (в. Милашин 2016б: 227–228). Због свега наведеног управо је Твитер изабран да буде извор грађе за проучавање индивидуалне лексике у савременом српском језику.

У лингвистичкој литератури често се укрштају термини којима се означавају нове ријечи у неком језику – *индивидуализам*, *оказионализам*, *неологизам*, *кованица*, *хайакс* и *појенцијална ријеч* (о томе в. нпр. Драгићевић 2009, 2011, 2018а: 216–247, 2020; Štebih Golub 2012). „Терминолошка неусаглашеност“, како истиче Рајна Драгићевић, „произлази из чињенице да сви наведени термини означавају појмове са нејасним границама и да се ти појмови додирују и у већој или мањој мери преклапају сегменте својих садржаја“ (2011: 48–49). Према најзаступљенијем схватању у савременој славистици (в. Драгићевић 2020: 109), *индивидуализми* се у овом раду дефинишу као први пут регистроване лексеме, а дијеле се на *оказионализме* и *појенцијалне ријечи*. Оказионализми имају необичајену структуру или садрже нераспрострањено творбено средство, док потенцијалне ријечи по свему личе на постојеће будући да потичу од општепознате мотивне ријечи, садрже продуктивну творбену основу и суфикс, али нису регистроване и за њих нема више од једне потврде или малог броја њих.

Због специфичности самог корпуса, односно могућности које нуди развој технологије и електронске комуникације, поједине издвојене ријечи имају више потврда. Наиме, релативно често дешава се да неки корисник Твитера употреби ковану која изазове пажњу, па се њоме затим и остали почну служити или пак ретвитовати поруку у којој се она налази, уз позитиван или негативан коментар. То, међутим, није био разлог да се овакви примјери искључе из анализе, будући да они имају друга важна својства индивидуалне лексике: јединственост (и формалну и значењску), нарочиту функцију која се остварује као концентрација информација и остваривање посебних стилских ефеката, зависност од контекста (на нивоу поруке или у неком ванјезичком контексту) и нелексикализованост, која их раздваја од неологизама.³

³ Ове критеријуме приликом анализе сливеница у хрватском медијском и рекламном дискурсу примјењује Барбара Штебић Голуб (2017). Наиме, и она примјере који су потврђени више пута, што је условљено природом корпуса и савременим телекомуникацијским могућностима, сврстава међу *оказионализме* уколико имају друга обилежја „пригодница“.

2. Анализа грађе

Индивидуализми представљају периферијски лексички слој. За разлику од основног лексичког фонда, они немају велик семантички потенцијал нити се учестало користе. То је уочено и на корпусу овог истраживања, чиме је потврђена полазна претпоставка. Што се тиче заступљености, од око 23.000 ријечи, колико их је употријебљено у прикупљеном језичком материјалу, тј. у 1.500 порука са Твитера, само је 315 (1,37%) индивидуализама. Чини их 240 именица, 40 придјева, 33 глагола и два прилога, што је такође у складу с теоријском претпоставком.⁴ Показало се да је међу њима много више околионализама (80,63%) него потенцијалних ријечи (19,37%).⁵ Будући да је често у пракси тешко повући границу између околионалне и потенцијалне ријечи (Драгићевић 2011: 49), што условљава и чињеница да многе потенцијалне ријечи заправо имају стилистичку, а не денотативну функцију, одлучено је да се у анализи оне не посматрају одвојено.

2.1. Подјела индивидуализама по подручјима

Тематска анализа порука из којих потичу издвојени индивидуализми показала је да се највећи дио њих, тачније 28,25%, тиче друштвено-политичких тема,⁶ што је у складу с теоријском претпоставком. Најбројнију групу из ове области (65 примјера) чине индивидуализми који се односе на актуелну пандемију ковида 19 или им је она извориште: *Бања Ковидљача (banja kovidljača prešla u kovid sistem i jasno vam je šta vas čeka od mene BANJA KOVIDLJAČA)*,⁷ *вакционалности (Које су њи вакционалности?)*, *Карантинић (на улазу у мој карантин стигао би највише*

⁴ Именице су најбројнија врста ријечи и међу периферијским лексичким слојевима у Рјечнику Матице српске (уп. Штасни 1997/1998).

⁵ Главни критеријум приликом подјеле ексцерпираних примјера на околионалне и потенцијалне ријечи био је степен уобичајености творбеног модела и творбених средстава, али је ослонац при томе било језичко осјећање аутора, због чега се са сигурношћу може претпоставити да би уочени однос у некој другој анализи вјероватно изгледао другачије.

⁶ Подјела по подручјима треба се схватити условно, с обзиром на то да у великом броју случајева индивидуализми имају комплексна значења и самим тим могу припадати различитим категоријама.

⁷ Корпус чији је извор интернет није трајан – многи профили бивају деактивирани, а многи искази и слике свакодневно се бришу. Такође, важна је и заштита приватности корисника профила. У овом раду емпијску основу чине примјери узети само са профила подешених тако да нису доступни искључиво одређеном кругу пријатеља (дакле незаштитени су, јавни), а због уштеде у простору доносе се без упућивања на корисничко име, времена објављивања/преузимања и без хиперлинка који води ка профили корисника. Преносе се, колико је могуће, онако како изгледају у оригиналу, уз минималне интервенције, како би се технички прилагодили основном тексту. Текстуални примјери дају се само уз прво спомињање индивидуализама.

Каранџић, конџаџе као каранџин + аниџић = каранџић), корон (Moron koji se ne pridržava mjera zaštite od pandemije? KORON), коронка (Ne znam da li mi ova šaka vitamina i minerala koje pijem svaki dan već šest meseci potaže oko koronke, ali su mi koža, kosti i nokti kao da sam sa televizije), короносив (Čekam rezultate da li je sestrinog druga kolega koronosiv), коронџиџа (besovi mi se skupljaju od svega ovog sa koronšturoм jao samo kad poludim), короњав (Dobar dan samo koronjavim osobama), Пеџа ДвонедельКон,⁸ џЛандемиџа (Докџори Евроџе о џЛандемиџи), саџмофобиџа (Nova reč u srpskom jeziku: Sajmofobija), скорона (Virus skoro isti kao korona? Skorona), чиџисџа (Šta sam noćas doživela od reptilijanца i čipiste Bila Gejtsa) и др.⁹ Домену друштва уопште припадају ријечи: југобумер (Нусан југобумер али), хаџинисџиџа и чизмисџиџа (чизмисџиџе су се избориле за своја џрава – хаџинисџиџе издрџиџе), џендеризоваџи (крајње је време да се данашњи џразник џендеризује, џе да му се џромени назив у Дан жена, мушкараџа који се осећају као жене и родно неуџралних који ће можда џосџаџи жене) и сл. Политичких питања у ужем смислу тиче се 17 примјера: Алексаџар Сџоевровски (Uplatilo mi Aleksandar Stoevrovski), борисџадиџизаџиџа (Živela Boristadičizacija Boška Obradovića), Бриџан (Дриџан у Енглеској – Бриџан), Дриџираџб (Dritan student Filološkog / Dritiramb), крадикал (Руси знају да одреде џприкладно месџо за сџоменик сходно џеговој симболиџи и величини. Усџвари, џо сви знају изузев крадикала), џревеменџарни избори (џревеменџарни избори : џиџи џамо – уџиџедео џудима силно време (= новаџ) које би џоџроџили на „џревемени џпарламенџарни“:), седиџак (Je л'ово усџанак или седиџак?)¹⁰ итд.

Из претходне категорије, ради боље прегледности, издвојени су индивидуализми који се односе на подручје интернета, електронске

⁸ У неким случајевима, као што је овај, поруку чини искључиво индивидуализам, па изостаје навођење текста у загради.

⁹ Многи примјери који се тичу пандемије ковида 19 регистровани су када се ово обољење тек појавило на нашим просторима, а за неке од њих, као што су *коронаџи* или *коронаџиџа*, може се рећи како су се већ прилично одомаћили у разговорном језику. Упркос томе, нису искључени из анализе, првенствено због тога што су по постанку индивидуализми, а немају довољно фреквентну употребу да би им се са сигурношћу могао одредити неки други статус. У међувремену, као посебан пројекат Одсека за стандардни језик Института за српски језик САНУ, настао је *Речник џојмова из џериода еџидемије ковида* (Николић и Слијепчевић Бјеливук), гдје су сакупљене, пописане и описане ријечи које су обиљежиле актуелну пандемију, укључујући неке које су регистроване и у нашем истраживању, што је природно, будући да је Твитер био један од извора грађе за поменути рјечник.

¹⁰ Овај индивидуализам односи се на протесте у Београду 2020. године, када су демонстранти одлучили да сједе и тако покажу да је ријеч о мирном, цивилизованом окупљању.

комуникације, нарочито друштвених мрежа, технологије и сл., као саставног дијела савременог друштва. Забиљежена су 74 таква примјера: акромим (*Akromit – mit koji stoji prvi kad ukusaš temu i pretraživač*), ајлокација (АПЛОКАЦИЈА – апликација која проналази добра местија за локање, *powered by LokalniLokator™*), главијар (*Ako je samo glava na avataru, onda je to glavatar*), инстаграмуш (*Instagramuš i instagramuša*), нелаж (*ja zakopčana do grkljana jako šarmantna simpaticna neodoljiva toja simpatijetina: EVO NELAJK*), друштвоумрежен (*Isto toja online društvenoumrežena majka...*), низожемска (*Жена која уме да направи низ на твиттеру / Низожемска*), твиттерашиво (*dobro jutro postovano tviterastvo*), твиттервенџина полиција (*HALO DOBRO VEŠE TVITERVENTNA POLICIJO NEKI LJUDI ME VREĐAJU UHAPSITE IH ZAHTEVAM*), фејсбуколик (*Какав је ово нови фејсбуколики чећ на твиттеру са рачунара, врло нејријатино*) и сл. Посебну групу унутар ове (25 примјера) чине корисничка (или права) имена на Твиттеру, као и ријечи мотивисане њима: *Аждајана, Ванземољац, виллошкиња, Гиситронаућ, Дејресивана, јеЛЕНЧУГИЦА, Мамасаурус, РАКАШкринкам, Твиттерајеућ, Твитерашио, феноменаситичан* и др.

Сфери хране, безалкохолних и алкохолних пића, пушења, дроге и њихових конзумената припада 29 индивидуализама. У овој хетерогеној групи 16 ријечи односи се на храну: *ajwar (Predlažem da se ovaj rat oko ajvara na lajni zove ajwar. Ok, usvaja se), жирос (šta jede veriverica u Grčkoj? – žiros), кваиро свађоне (Hvala Isidori na izrazu porodična pica kvatro svađone, jer savršeno opisuje ovu subotu), кокосовске ђуфтице¹¹ (Kokosovske ćuftice su mi tek na trećem mjestu), кромпир иреџина (*krompir pire i piletina < krompir piletina*), ѓоврџаиу (*Vegani ne povraćaju, oni povrćaju*), тањаиџеле (*Fettuccine su kao tanje taljatele – Misliš tanjatele?*), Шон Крофнери (*konačno sam smislio ime za svoj novi brend → šon krofneri*) и сл.; четири ријечи на безалкохолна пића: *ѓохана кафача, Red Bullić (Otvorila Red Bullić), ивиин чај и чмај*; три на алкохолна пића *гуштерача (Јел ракија са гуштером гуштерача?), казанова (Majstor za pečenje rakije – kazanova) и ивиџонка (Dobar dan od dekea i porodnevne pividzonke)*; двије на пушење: *ѓушџикла (Zašto muštikla a ne puštikla ludim) и Шарелија (šarena karelija iliti šarelija)*; а двије на дрогу: *кокодс (gledam kokosovo brasno u maksiju i razmisljam kako bi se zvao spid sa kokosom pa KOKODS hahsbsbhdha) и сѓиди се (e toja srbijo / spidi se)*.*

Медијима и језику медија припада 13 примјера: *безољносћ (У српском језику ѓосћоји једна ѓредивна реч, безољносћ, које нема ни у једном другом језику. Означава недосћајање једне конкретне ѓасивно агресивне осо-*

¹¹ Домаћи еквивалент називу слаткиша Raffaello (Ferrero), односно пандан одомаћеном називу десерта – Рафаело куглице.

бе, одсујиносї једне конкретне агресије, једне жене. Сїање без Оље. Не самоћа. Не усамљеносї. Него једносїавно безољносї),¹² јавнокућни (Са оваквим јавнокућним сервисом), каблїћ (sto je kosa medju gymicima to je red tv medju kablїcima), кокошкање (pre nego što je taj lik popizdeo i gađao mariniku kokoškom da li je došlo do nekog ----> KOKOŠKANJA међу њима nисат гледао klip), љолићички баналићичар (politički banalitičari), Шу-гослав Ђосић (Од малена мрзим шугослава ћосића јер му је нека емисија ишла на б92 љре Сунђер Боба ља је црїани чесїо каснио јер овај оду-жи своју емисију) и др. Овој категорији веома је блиска и сфера музике, којој такође припада 13 примјера: Бресквaж (da se rodi mali breskvaž), војажљива (kakva je Breskvica kad se plaši svega i svačega? Vojažljiva), Осу-їа Лусац (joj ljudi josira lisac ako dobije alergiju na vakcinu OSIPA LISAC IZVINITE), ПријеДорси (U Prijedoru ima bend koji svira obrade Dorsa, a zovu se PrijeDorsi), Регеїончи, Шако Полуменићол итд.

Новији омладински жаргон представља важну основу за настанак индивидуализама, што потврђује 13 примјера из корпуса: бејзикарсїво (Ne znam da l je neki pritajeni bes u pitanju ili samo bezikarstvo ili šta je), експроћомер (Ljuduudi merila sam ekstrocu digitalnim ekstrocomerom i pokazuje da je previsoka), ендокрнїолог (хиїно ко има везу за ВМА љреба ми љреглед код ендокрнїолога), закрнїаїїи (zadrhtala + zakrindžala), клубингчина (Толико ми се иде у неки клубинг љебра чак бих се љони-жавао да љићем љоливам саїї главу ма иїїа год само да иде ља клубингчина јако), крнїцерај (Ja kod svog psihologa dok mi pričam nebuloze i krindžeraje), крнїоїека, Крнїїин Таранїїино (written and directed by krindztin tarantino), крнїџфесї (Krindžfest vajber stanarske grupe se nastavlja, sad se ugovara neki —> roštilj u dvorištu kad završimo poslove), љоїиљић (Danas vreme topilić možda se i okupam i izadjem iz stana malo), uwovati (slikaj srce da uwujemo), Uwuslavija (izvinite gdje staje voz za uwuslaviju) и факсер (gaseri pošli na faks da ne kažem fakseri). Како се може уочити, англицизам крнї (енгл. *cringe*) представља продуктивну мотивну основу за грађење индивидуализама, чему свакако доприноси његова фреквентна употреба у говору младих.¹³ Двије ријечи мотивисане су јединицом *uwu* (UwU), која се и не сматра ријечју, већ емотиконом. Има више значења, али се чини како се у онлајн комуникацији најчешће користи када се жели исказати превелика срећа, раздраганост и сл.

¹² Ријеч је о Ољи Бећковић и периоду када се њена емисија *Уїисак недеље* није емитовала.

¹³ Његово је значење ‘дубоко, јако осјећање срама, стида, и то, по правилу (не и обавезно), у име неке друге особе (због њених особина, понашања, изражавања и сл.)’. Ова ријеч у великој је мјери еквивалент синтагми *їрансфер блама*, која је релативно давно ушла у разговорни језик.

Разуђеном домену језика, писма, језичких приручника, (школских) књига и комуникације уопште припада 12 ријечи: *Безречник српског језика* (*Безречник српског језика / Тумачења без речи за оне који честито осћају без речи, преко 120.000 одредница*), *брнабица* (*и србији три писма latinica ćirilica i brnabica*), *букварно* (*– Момћило, ако је нешто и буквару bukvalno jel to onda bukvarno*), *Грррмајика српског језика* (*Грррмајика српског језика / За оне који на реч „грамајика“ реже и од ње као ђаво од крста беже*), *Полујравојис српског језика* (*Полујравојис српског језика / Сва љавила бабе Смиљане на једном месту, љви љуи љосле два века!*), *poshtapalica* (*Snobovska uzrečica / Poshtapalica*), *србиларизација* (*Ћио sam da ćeto svi sad morati da se sa ijekavice prebacimo na ekavicu i ta glasovna promjena će se zvati SRBILARIZACIJA*) итд.

Посебну групу чини 11 примјера који означавају особу. Девет индивидуализама описује особе с обзиром на неку њихову негативну карактеристику, физичку, психичку, односно карактерну (понегдје, чини се, у комбинацији): *говнојед* (*Ljudi su govnojedi*), *женоид* (*može li neki fudbaler iz srednje lige već jednom da oženi zoricu radulović da se spasemo više tog ženoida*),¹⁴ *малојенисаши* (*oće li malopenisaši sjašiti ženama sa grbače više PITAM*), *мушкоид* (*naravno da ću poslati bliskoj osobi skrinšot konverzације jer nekad jedan mozak nije dovoljan da rezonuje količinu debilizma kod miškoida*), *наказоид* (*БУКВАЛНО МЕТАК У ГЛАВУ ЗА СВАКОГ НАКАЗОИДА БЕЗ РАЗМИШЉАЊА*), *немајојмица* (*Kad će više da progleda po pitanju Birtija i da shvati kakav je to neradnik i netarојmica*), *љажњокурва* (*’ајде шћо љажњокурва на љвиљеру љосћави нонсенс љиљање инљеракција ради, него шћо јој народ масовно неуронично одговара*), *љолуриба* (*нико није усћео да ми огади љвиљер а било је свакаквих менљола али ове љолурибе са инсљаграма госћоде дај ми снаге*) и *сљодобуља* (*ali ovako kada te otprati neka spodobulja kojoj sam zaprat izvratilo iz pristojnosti*). Ријеч *бабаројика* (*Hahaha ja sam rekla meni na temperaturnoj listi ima da pise babarotka hahahahah*) означава жену која у познијим годинама постаје мајка, али је искључена из претходне групе јер је шљивог карактера. Посљедњи примјер из ове групе јесте именица *Љоликај*, којом се именује јединствена, уникатна Љола.

На подручје секса и емотивних односа односи се 11 индивидуализама: *безгајбосћ* и *сљансизлик* (*U turskom jeziku postoji jedna predivna reč, stansizlik. Znači nedostatak stana za privођење riba/tipova, ko šta već voli. Ne beskućništvo, nego baš taj nedostatak prostora za intimne susrete, bezgajbost*), *женско-мушки љоднос* (*Žensko muški podnosi*), *квазимудо*, *љишносан* (*da li se za miškarce može reći da su pišonosni?*), *љолудечко*

¹⁴ У једном примјеру ова је ријеч употријебљена с позитивном семантиком: *4 godine sa ovim ženoidom lepim.*

(*juče teglimo poludečko i ja neki nameštaj u podrum*), *сенсизликоваићи* (*Neko da sensizlikujemo do zore*), *сенсизлиуки* (*sensizliška tenzija između njega i mene*), *симѿаијиѿина* (*S kim se dopisuješ u ova doba send to simpatijetina*), *ѿамбурање* (*Seks uz tamburaše – tamburanje*) и *хомѿија* (*Zvao bih ga homšija*).

Сфери религије припада седам примјера: *агносиља* (*Кока која вјерује да није могуће сазнаићи било ѿића о ѿосиојању или неѿосиојању јајеића: агносиља*), *алахуакбарисаићи се* (*Seo dan mi u glavi kako je ISIS poručio svojim džihadistima da se paze korone da se ne zaraze i umri, a svakako bi se alahuakbarisali u nekom tržnom centru*), *браѿријарх* (*браѿријарх – млади ѿаѿријарх чију ѿоглед леди крв у жилама, а који је иѿак браѿи највећи, ѿебра*), *небескизам* (*ѿрави срби чувају свој небескизам у сваком ѿренуѿку*), *ѿасни крѿи* (*Plivanje za rasni krst*), *powerslavlje*¹⁵ и *Православица* (*Pravoslavica – Žena koja poštuje sve pravoslavne običaje, ali veruje po malo i u horoskop i gledanje u šolju*). Ријеч *изродољубље*, која стоји самостално у поруци, из домена је патриотизма, а *ѿрвомајски усранак* (*i pored svih zabrana u gavrilovoj peleni jutros obeležen prvotajski usranak*) извориште има у сфери празника и обичаја.

Седам примјера тиче се занимања и радних мјеста: *vopiwriter* (*vopiwriter – соруwriter за производјаће пива*), *евромочање* (*Ministarka za evromočanje*), *Екѿем Јевруић* (*fora za dermatologa koji prati rijaliti : ексем јеврић*), *канѿ логор* (*kanc logor – kad ne voliš svoj kancelarijski posao*), *обрачуководѿиво* (*U jednom javnom preduzeću zakasnili malo sa isplatom zarada jer je došlo do —> fizičkog obračuna žena u računovodstvu; Žene iz —> obračunovodstva*), *ѿлусквамѿерфекѿиѿића* (*Фришко занимање: futurist. Код нас цвеића сѿари занаѿи ѿлусквамѿерфекѿиѿића*) и *спеѿијатар* (*Upada jutros baka neka u ordinaciju u domu zdravlja kaže sestra izvolite šta tražite? - TRAŽIM SPECIJATRA!*).

Домену спорта припада пет примјера: *дербиѿоваићи* (*Ako neko debituje u derbiju, da li to znači da DERBITUJE*), *Дјокогнини*, *Куѿињо* (*Fudbaler u hrvatskoj ligi koji izvodi kornere Kutinjo*), *СоФИФА Милошевић* (*sofija milošević ima više fudbalera u svom portfoliju nego pini zahavi i fali ramadani zajedno; Има их толико да може да промени име у SoFIFA Milosevic*) и *ѿимић* (*sto je kosa medju gymicima to je red tv medju kablicima*), а животињском свијету четири: *голуб бромзезѿамоноѿа* (*biznis ideja : golub bromazepamonoša*), *комѿас* (*kako se zove pas koji se ono tipa snalazi de će i kako će / kompas*), *ѿесѿиѿаиша* (*Хрании ѿесѿиѿаишу*) и *ѿѿиѿосаурѿ* (*Mali sin kao čita knjižicu o dinosaurusima lupa im imena jer nema pojma tupsonic pa kaže sinceraptos tileks i —> pticosaurus*).

¹⁵ У овом случају контекст је само фотографија.

Четири индивидуализма у вези су са одјећом, шминком, дотјеривањем и сл. То су: *emporio ormani* (*napisao sam na orman „emporio ormani“*), *офрљаж* (*Upravo sam se ofarbala najnovijom tehnikom Ofrljaž*), *Sadidas* (*jel reko nekad neko da se tuzni adidas zove sadidas hahaha*) и *сузоотпорна маскара* (*Dobar dan, imate li suzootporni maskaru*). Психичка стања и особине описују три примјера: *безмноноси*, *одбезобрази* (*kaze mi sestra necu da pricam s tobom dok se ne ODBEZOBRAZIS*), *ошички* (*Kaze drugarica picka sam ne smet na more ide mi se bas ja reko ti kad se OTPICKIS onda ces ici*). Два индивидуализма тичу се здравља – један психичког, а други физичког: *дејремка* (*porodnevnna dremkica od 3 do 8 zvana depremka*) и *сиомакоболан* (*Ležim u kući, stomakobolna*).

Примјери у вези са атмосферским приликама јесу: *Бродокоманда* (*blejim na prozoru, pušim, slušam kišu i čujem kotšiju na terasi prekoputa kako priča sa nekim telefonom i kaže ma da bre autokomanda skroz pod vodom više nije autokomanda već bRoDoKoMaNdA*), *смагла* (*Zapravo napolju nije magla nego magla sa jakim primesama smoga tako da je ipak SMAGLA*)¹⁶ и *смогао* (*Vazduh toliko smrdi da sam jedva smogao snage da udahnem*). Два се индивидуализма односе на астрологију: *близаништура* (*blizanštura, najbolji opis našeg znaka*) и *одрејроградити* (*ne mogu više oće li se odretrograditi*).

У посебну групу сврстано је 11 примјера који се могу подвести под „остало“ јер их је тешко било укључити у неку од претходних категорија. То су: именице *дремнула* (*Kako se zove nula kojoj se nije svideo film? DREMNULA*), *загрцнуће* (*umalo da umrem od zagrcnića*), *крејнина* (*ako je stan nekretnina, je l' su kola onda kretnina?*), *недељисање*, затим пријдеви *злу-не-тревало* (*Došlo je vreme za zlu-ne-trebalo pakovanje torbe za porodilište*), *најлешић*, *pravougly* (*Koji je najružniji trougao? Pravougly...*), *судојерачки* (*обавила своје судојерачке дужности*) и *ујралан* (*Učim ćerkicu kako da ne izgleda kao papagaj, da uklapa boje i da svaka boja ide uz crnu, belu i sivu, jer su neutralne. Kaže pamet mamina: – Aha, a šarene boje su znači „utralne“*), те глаголи *микрошаласати* (*to nije obična mikrotalasna и njoj je kristina kovač mikrotalasala*) и *јохвари* (*Devojka oće nekim brodićem do Hvara i ja tu vidim idealnu priliku da šibnem jednu perfektnu fornicu: Pa ne znam, šta ako nam se brod POHVARI hehe*).

2.2. Начин грађења индивидуализама

Анализа корпуса показује да је највећи дио индивидуализама, прецизније 51,11%, грађен сливањем, што је потврдило теоријску претпоставку. Међу издвојеним сливеницама највише има именица

¹⁶ Ова се кованица може сматрати неуспјелом јер ријеч *смог* (*smoke + fog*) означава комбинацију дима и магле.

(147), а остатак чине глаголи (9) и придјевни (5). Настале су сљедећим комбинацијама:¹⁷

а) у 17,39% случајева први дио једне и други дио друге ријечи сливају се у нову цјелину – *Бресквџ* (*Бресквица* + *Војаж*), *вакционалност* (*вакцина* + *националност*), *вилолошкиња* (*вила* + *филолошкиња*), *грашно* (*грашак* + *брашно*), *дејремка* (*дејресија* + *дремка*), *Дриџирамб* (*Дриџан* + *диџирамб*), *џџиџосаурус* (*џџиџа* + *диносаурус*), *џџиџикла* (*џџиџи* + *муџиџикла*), *хомџија* (*хомосексуалац* + *комџија*) итд.;¹⁸

б) у 16,77% примјера цијела прва и други дио друге ријечи сливају се у нову цјелину – *браџиријарх* (*браџи* + *џиријарх*), *дербиџовџи* (*дерби* + *дебиџовџи*), *џџирс* (*џџир* + *џирс*), *МИМИмализам* (*Мими* + *минимализам*), *Муџар* (*Муџа* + *Маџар*), *џЛандемија* (*џлан* + *џандемија*), *србиларизација* (*Срби* + *сибиларизација*), *факсер* (*факс* + *гасер*), *Чџиџари* (*чџи* + *Шџиџари*) и др.;

в) у 12,42% случајева први дио прве ријечи и цијела друга ријеч сливају се у нову цјелину – *агносиља* (*агноџиџар* + *носиља*), *баналиџиџар* (*баналан* + *аналиџиџар*), *Инџиџаблам* (*Инџиџаграм* + *блам*), *јеЛЕНЧУГИЦА* (*Јелена* + *ленчуџица*), *милуминаџи* (*Мило* + *илуминаџи*), *Преминем* (*џреминуџи* + *Еминем*) и сл.;

г) у 10,56% случајева двије цијеле ријечи сливају се у једну, и то тако да се свака може интегрално ишчитати, али им се дио фонетског састава преклапа – *Аџдајана* (*аџдаја* + *Дајана*), *архимандриџан* (*архимандриџи* + *Дриџан*), *изродољубље* (*изрод* + *родољубље*), *кокошкање* (*кокошка* + *кошкање*), *обрачуноводџиво* (*обрачун* + *рачуноводџиво*), *Реџеџончи* (*реџеџон* + *Тончи*), *скорона* (*скоро* + *корона*), *Смуџа* (*смуџ* + *Муџа*), *Тџиџераџеуџи* (*Тџиџер* + *џераџеуџи*) и др.;

д) у 4,97% примјера једна ријеч или њен дио убацује се усред друге или се с њом испреплиће, повремено уз модификације које замагљују идентитет сегмената – *аџлокаџија* (*аџликаџија* + *локаџи* [+ *локаџија*]), *ендокринџолоџ* (*ендокриноџолоџ* + *кринџи*), *кокодс* (*кокос* + *сџид*), *џеџококоронаш* (*џеџококоронаш* + *корона*), *џохвариџи се* (*џоквариџи се* + *Хвар*), *џлијеџо* (*џлаг* + *млијеџо*) итд.;

ђ) у 3,73% случајева једна ријеч се налази унутар друге, чији неодвојив дио чини, уз обавезно истицање – *џ(р)ама* (*дама* + *драма*), *ЗАРАџени* (*Зара* + *зараџени*), *змијеТИНА* (*змијеџина* + *Тина*), *ПрасеТина* (*џрасеџина* + *Тина*); *смоџао* (*смоџ* + *моџао*) и сл.;

е) у 11,18% примјера сливају се ријечи из српског (домаће или позајмљенице које су већ дио општег лексичког фонда) с ријечима из

¹⁷ Све ове комбинације већ су забиљежене у литератури посвећеној сливеницама у српском језику (в. нпр. Bugarski 2019; Томић 2019).

¹⁸ Овај модел сливања Бугарски (2019: 108) назива „класичним“.

неког другог језика, најчешће енглеског, те настају тзв. међујезичке сливенице – *ajwar* (*ajвар* + *war*), *бјуџицај* (*beauty* + *уџицај*), *vopiwriter* (*воџи* [џиво] + *copywriter*), *poshtapalica* (*posh* + *поштиаџалица*), *powerslavlje* (*power* + *православље*), *pravougly* (*правоугли* + *ugly*), *сџансизлик* (*сџан* + *sensizlik*), *unbaxing* (*Бака* [Праце] + *unboxing*) и др.;

ж) у 22,98% случајева као један од елемената сливенице јављају се синтагме – *Бака Сџасе* (*Бака Праце* + *сџас*), *Бања Ковидљача* (*Бања Ковиљача* + *ковид*), *Владимир Хомовић* (*Владимир Томовић* + *хомосексуалац*), *голуб бромазејамоноша* (*голуб џисмоноша* + *бромазејам*), *Кринџиин Таранџино* (*Квенџин Таранџино* + *кринџи*), *Осиџа Лисац* (*Јосиџа Лисац* + *осиџ*), *Пирс Кроаснан* (*Пирс Броснан* + *кроасан*), *џре-временџарни избори* (*џревремени* + *џарламенџарни избори*), *СоФИФА Милошевић* (*Софиџа Милошевић* + *ФИФА*), *џивиџерални херџес* (*Твиџер* + *гениџални херџес*), *џивиџервениџна џолицџа* (*Твиџер* + *инџервениџна џолицџа*), *Шако Полумениџол* (*Шако Полумениџа* + *мениџол*), *Шон Кроф-нери* (*Шон Конери* + *крофна*) итд.

Велики број сливеница иде у прилог ставу Ранка Бугарског да су се творенице ове врсте код нас већ усталиле и друштвено афирмисале, а да је интернет вишеструко убрзао њихов настанак и дисеминацију (2019: 151). Под утицајем језичке глобализације, тј. експанзије енглеског, како се оправдано претпоставља, сливање је у српском језику постало популарно и продуктивно током деведесетих година XX вијека, и то тако што су испрва неке готове бленде позајмљене, а онда су се по овом моделу почеле градити ријечи од домаћег језичког материјала (о томе в. нпр. Bugarski 2006: 189–191, 2019: 22–25; Томић 2019: 62). Као мотивне ријечи за настанак сливеница из корпуса појављују се и домаће и ријечи из других језика, углавном енглеског. Релативно често у тој су функцији и имена познатих личности. Дистрибуција примјера по моделима у великој мјери одговара резултатима досадашњих истраживања (Bugarski 2006; Halupka Rešetar i Lalić Krstin 2009; Томић 2019), а специфично је само то што су најбројније тзв. синтагматске сливенице, из посљедње групе.

Суфиксацијом, као најпродуктивнијим начином грађења ријечи у српском језику, грађена су 92 (29,2%) примјера – 64 именице: *беџикарсџиво*, *близаниџџура*, *брнабиџа*, *гомбоџиџада*, *гоџиџиџе*,¹⁹ *дриџанизациџа*, *загрџнуџе*, *злоизам*, *инсџаграмуџи*, *клабинџчина*, *ковидара*, *коронача*, *коронџиџа*, *лајниџада*, *небескизам*, *недељсаџе*, *џивиџонка*, *џлусквамџерфекџисџа*, *Red Bullџиc*, *самогласникосџи*, *седач*, *седиџак*, *сџодобуџа*, *џивиџерализациџа*, *џивиџерашџиво*, *хаљинисџикиџа*, *чизмисџикиџа*, *чиџисџа* и др.; 17 придјева: *коронав*, *коронашки*, *коронин*, *короџав*, *инсџа-*

¹⁹ Настало аналошки, према именици *жариџиџе*, односно називу музичког састава *Жаре и Гоџи*.

грамичан, инстаграмљив, иинтересичан, сенсизлишки итд.; 11 глагола: егзишовајти, коронизовајти, коронирајти, микропаласати, срцовајти, цендеризовајти, 5G-овајти и др. Слагањем је настало осам примјера: дугојављање, инфлуо-националистички, јобосјев, љажњокурва,²⁰ љалачинкоумошати се, свињо-цензура, срцомешинути и сузоошоран, а комбинованом творбом такође осам: говнојед, друшћивеноумрежен,²¹ експрохомер, јавнокућни, малојенисаш,²² ишоносан, шћомакоболан и шерлолујач. Афиксоидизацијом су настале ријечи: евромочање, југобумер, карајешак, љолудечко, љолујравојис, љолуриба (у чијој се структури прва компонента може сматрати префиксоидом), односно женоид, мушкоид, наказоид,²³ кринцошјека, кринцфесћ, сајмофобија, шћејцајшар и фејсбуколик (у чијој се структури друга компонента може сматрати суфиксоидом).

Префиксацијом је грађено шест примјера: нелајк, резајрејасћити се, реизнервирајти се, реодобријти, рејлакајти и реразјебајти, префиксално-суфиксалном творбом четири: закринцајти, одбезобразити се, одрејроградити се и ошћичкијти се, депрефиксацијом два: крејнина и ушралан, трансфиксацијом, тачније транспрефиксацијом²⁴ један – одгојити се, а дерадиксацијом²⁵ (универбизацијом) такође један – каблић (← кабловски канал).

Транспозицијом (конверзијом) настало је 15 примјера, и то 10 придјева: ешћрадно-шћурбо-орао-дерешћић-србски-нејријајноје, злу-не-шћребало, ја-не-слушам-шћунд, коронизиран, коронизован, коронирани, никад-чула, радиреда, реши, СНС-секшја, три именице: насбуда-лаколкохоћеш, нијеседесило и узела-да-шћогледам-временску-шћрогнозу-већ-шћола-сашја-блејим-на-шћивишћеру, те два прилога: драма и иинтересично.²⁶ Синтаксичком творбом настала је именица шћоршја-болница, а семантичком творбом шћамбурање (‘секс уз тамбураше’).

²⁰ Сквано према енглеском изразу *attention whore* (‘особа која ће све урадити да би привукла пажњу’).

²¹ Овај примјер само је условно сврстан овдје, будући да није регуларно грађен. Његова творбена база је синтагма *друшћивена мрежа*, али му се у структури може препознати и глагол *умрежити* (се), па би се на неки начин могао сврстати и у чисте сложенице, ако се узме да му је други дио облик (грпног глаголског) придјева (*умрежен*).

²² Ова именица такође своје извориште има у енглеском сленгу, тачније у изразу *small dick energy*.

²³ О експресивним именицама на *-оид* у савременом српском језику в. Драгићевић 2018.

²⁴ Трансфиксација као творбени процес објашњена је исцрпно у Улуханов 2012.

²⁵ О термину *дерадиксација* в. Милашин 2018.

²⁶ У девет примјера транспозицији је претходила прва фаза синтаксичке творбе.

Због ограничености простора није могуће посветити се свим овим твореницама, али могу се изнијети неки општи закључци. Многи индивидуализми грађени су на домаћим основама, док је велики број њих мотивисан ријечима страног поријекла које по својој природи припадају најновијем жаргону, односно тзв. англосрпском језику. Пажњу заслужују и случајеви транспозиције којој претходи прва фаза синтаксичке творбе (нпр. *ја-не-слушам-шунд*). Они су резултат језичке креативности и лудичког односа према језику (уп. Štebih Golub 2016: 43), али се њихов настанак такође може тумачити утицајем енглеског језика. Посебно се, због актуелности и продуктивности творбених основа, издваја 25 примјера чије су мотивне ријечи *ковид* односно *корона*.

У многим случајевима аналогија се јавља као главни мотивацијски фактор. На примјер, глаголи *резајрејасџији се*, *реизнервирајти се*, *реодобријти*, *рејлакајти* и *реразјебајти* настали су као реакција на појављивање глагола *резаражавајти се* и девербативне именице *резаражавање* у нашем јавном језику. У индивидуализме настале по аналогији убрајају се и: *сјецијајар* (према *једијајар*, *јсихијајар* и сл.), *бромазејмоноша* (према *јисмоноша*), *брнабица* (према *ћурилица*, *лајиница*), *антимаксери* и *антигаћери* (према *антиваксери* и *антимаскери*) и др. Посебно су, у вези с аналошком творбом, занимљиви индивидуализми: *речинзлик*, *сјансизлик*, *сугласнизлик*, *јтелефонизлик*, *чизкејклик* те *безгајбост*, *безмногост* и *безољност*, сковани према турској ријечи *сенсизлик* (*sensizlik* – ‘без тебе’), односно покушају њеног превода, својеврсном калку – индивидуализму *безјобост*. Ове двије мотивне ријечи, наине, појавиле су се у сљедећем твиту: *U turskom jeziku postoji jedna predivna reč, sensizlik, koje nema ni u jednom drugom jeziku. Označava nedostajanje jedne konkretne osobe, odsutnost jednog čoveka ili jedne žene. Stanje „bez tebe“. Ne samoća. Ne usamljenost. Nego jednostavno beztobost.*

Глагол *бомбоклајти* искључен је из творбене анализе јер нема елементе који припадају српском језику, чак ни жаргонском слоју, тако да се не може мотивисати. Он се јавио као резултат својеврсне графолошко-фонолошке адаптације стране ријечи *bomboclaat*, која у комуникацији на Твитеру значи ‘изнеси своје (најсмјешније) мишљење о задатој теми, фотографији и сл.’ Посљедњи дио у његовој структури српски су твiteraши ипак на неки начин мотивисали, повезавши га са глаголом *клајти* (*bomboclaat ћемо свиће*), а и у адаптираном облику из корпуса мијења се управо као тај глагол: *ај мало бомбокољити семафор са истовременим црвеним и зеленим свешлом нисте дуго а пресмијешно је*.

2.3. Стилска вриједност индивидуализама

Анализа стилске обиљежености издвојених индивидуализама потврдила је претпоставку да је њихова функција прије свега стилистичка,

а не денотативна, а може се рећи како су сви на неки начин жаргонски обојени. Чак и примјери као што су *друшћивеноумрежен* и *сћомакоболан*, за које би се можда могло рећи да су денотативни, због своје не-обичне форме и/или контекста приближавају се експресивној лексици.²⁷

Закључено је како је највише примјера, тачније 164 (52,06%), са шаљивом компонентом: *агносиља*, *Бродокоманда*, *војажљива*, *глава-т̄ар*, *жирос*, *Кућиньо*, *Риџе Ахмедовски* (*ip̄če ahmedovski kad je riknio / ip̄če ahmedovski*), *скорона* (*Virus skoro isti kao korona? Skorona*), *УКО-Рона* (*Kako se zove kad propustiš školski čas na RTS-u? UKORona*) и сл. Ироничних индивидуализама има 86 (27,3%): *борисћиадићизација*, *вакционалносћ*, *егзићоваћии* (*Egzitovaće ovaj narod!*), *инфлуо-националистички* (*Оћкривена масовна гробница инфлуенсера из региона које су њобиле ср̄ске инфлуо-националистичке јединице*), *микроћаласайии*, *небескизам*, *сајмофобија*, *џендеризоваћии* итд. Пејоративну компоненту имају 54 (17,15%) примјера: *женоид*, *мушкоид*, *наказоид*, *немајојмица*, *реши* (*Sačuvaj me bože od kovida devetnaest i od reši dece*),²⁸ *СНС-секћиа* (*U isto vreme sa istog mesta potpisnik sns-sekta liste „pevač“ Djordje David je pušten i kućni karantin*), *сћодобуља*, *Шугослав Ћосић* и сл., а афирмативну само 11 (3,49%): *клабингчина*, *Лоликаћ*, *симћиијејиина*, *ћоћилић*, *ћредић*, *ћредчина*, *феноменасћичан* итд.²⁹

Већ је речено да се анализирани индивидуализми, нарочито сливенице (49), мотивишу личним именима, а углавном су пејоративног или подругљивог карактера (*Александар Сћоевровски*, *Владимир Хомовић*, *Дино Менћолија*, *Пеца ДвонедельКон*, *Романа ПИНић*, *СоФИФА Милошевић*, *Шако Полуменћол* и сл.). Посебну групу чине шаљиви примјери мотивисани корисничким именима твитераша: *Асћиро Обријаноћас*, *Асћиро Рабоћас*, *Ивана Плакаш* итд.

Занимљиви су индивидуализми чије је извориште дјечји говор: *одгојии се* (*Motčilo lupka tatu po stomaku i konstatuje – Odgojio si se – Smršao sam? – Odgojio si se*), *ћићицосаурус*, *ћешколица* (*Kada naiđem na prepreku u igrici to nije laganica tata. To je teškolica hehe*) и *ућралан*. Један индивидуализам заправо је лапсус – *шлијего* (*У секунди не знам да ли да наручим ћродужену са шлагом или млијеком и кажем конобару ћродужену са шлијегом*). И народна етимологија, као у случају именице

²⁷ О експресивности у језику и језичком систему те дијахронијским и синхронијским аспектима лексичке експресивности у српском језику в. Ристић 2004: 13–214, као и тамо наведену литературу.

²⁸ Односи се на млађу популацију која користи облик *реши* и уопште глагол *решићии* у значењу ‘некоме доскочити, побиједити некога, освојити некога и сл.’, што се првенствено везује за јутјубера Баку Прасета и његове прагиоце.

²⁹ Због недостатка контекста, у неким случајевима било је тешко одредити њихово значење и карактер, па је и ова подјела нужно условна.

йушййикла, извориште је индивидуализама. Међу издвојеним примјерима има и неколико вулгаризама, какви су: *авакара* (*фойка каре на аваййару* – *авакара*), *ауйокурекйй* (*autokurekt* – *апликација за повећавање фалуса за sexting*), *оиййичкийй се* и *ййичкопраћеник* (*Otpратићу све мушкарце, i пратићу само жене. Novi ник ће ми бити пићкопраћеник*).

3. Потреба лексикографске обраде индивидуализама из језика Твитера

Индивидуализми који су овдје описани ефемерне су природе. Они су производ оригиналности корисника Твитера,³⁰ а највећим дијелом настали су из потребе за експресивизацијом језичког израза и мало је вјероватно да ће у будућности имати још потврда, односно постати дио општег лексичког фонда. Они су изразито стилски обојени, значењем су везани за контекст, многи од њих нису у складу с творбеним законитостима српског језика, а то су све потенцијалне препреке њиховој узуализацији. Због тога се намеће питање треба ли овакве и сличне ријечи регистровати у рјечницима савременог српског језика.

Рајна Драгићевић (2020: 112) оправдано истиче како ријечи овог типа не треба уносити у велике дескриптивне рјечнике, будући да за њих нема (довољно) потврда, али и због тога што рјечници који се израђују у најзначајнијим културним институцијама, какве су Српска академија наука и уметности и Матица српска, морају у некој мјери бити и поучници, па је важно да садрже лексику коју лексикографи препоручују за употребу. Драгићевић у истом раду указује и на постојање друкчијег приступа савременој лексикографији – тзв. комуникационог, „који у свом епицентру има потребе корисника“ (Исто: 113). Ако би се прихватио овај приступ, у чијој су подлози снажније укључивање социокултурних димензија и оријентисаност на корисника (в. нпр. Шипка 2019: 11–13; Драгићевић 2020: 112–114), многи индивидуализми уочени у језику Твитера могли би се наћи у неким специјалним рјечницима савременог српског језика јер су, с обзиром на актуелност медија у коме се појављују, између осталог, блиски и занимљиви (просјечним) корисницима.

Друштвене мреже, без сумње, представљају важно извориште лексичке грађе за лингвокултуролошке рјечнике (Драгићевић 2014: 252). Комуникација која се на њима одвија има много утицаја на лексику, тако да лексикографи треба да јој се посвете, али уз опрез приликом праћења

³⁰ Неки од корисника Твитера чије су се поруке нашле у корпусу, као што су AstroBotas, bjudingospo, cujoshi, gorkavila, h_athor, little_shitty, preljubazna, presjednik, sarabesnara и SrbijaDoTukija, показали су се посебно склонима језичким иновацијама.

степенa њихове узуализације и нормирања.³¹ С тим у вези, и индивидуализми који се појављују на интернету, укључујући ове из језика Твитера, могли би се уносити у посебне рјечнике, како би се лакше пратиле промјене на периферији нашег лексичког система. Нарочиту пажњу у том смислу заслужују сливенице. Наиме, иако највећи дио њих сасвим сигурно никад неће ући у општи лексички фонд, њихово све наглашеније присуство, првенствено у језику интернета, реклама и медија, показује, како истиче Бугарски, „да је у протеклом периоду у овом језику отворен један нов и веома продуктиван творбени процес“ (2019: 147). Биљежење сливеница заправо би допринијело пружању реалне слике савременог српског језика. Истраживања Ранка Бугарског представљају одличну подлогу за израђивање једног таквог посебног рјечника.

4. Закључак

Истраживање чији су резултати изнесени у раду потврдило је полазне теоријске претпоставке. Показало се да су индивидуализми у језику Твитера далеко мање заступљени него лексика која припада општем лексичког фонду. Утврђено је да се највећи дио примјера из корпуса односи на актуелне друштвено-политичке теме, укључујући онлајн комуникацију, али знатан број њих своје извориште има и у доменима медија, хране, пића, религије итд. Када је ријеч о творбеним начинима, најпродуктивнијима су се показали сливање и суфиксација. Заступљеност и разноликост сливеница иду у прилог мишљењу лингвиста да начин њиховог грађења представља важан механизам употпуњавања периферије лексичког система српског језика. Уочено је и да су бројни анализирани индивидуализми настали аналогично, тј. по моделу већ постојећих ријечи. Значењем су везани за контекст, а многи нису у складу с творбеним законитостима српског језика. Свим издвојеним лексичким јединицама својствена је стилска обиљеженост. Највише је оних са шаљивом компонентом, али има и много ироничних, подругљивих, пејоративних, док је најмање афирмативних. Већина њих открива ауторове ставове и погледе на свијет.

На основу анализе може се закључити како корисници Твитера граде нове ријечи углавном из потребе за експресивним изражавањем. За велику већину издвојених примјера, ако не и за све, може се оправдано претпоставити како неће постати дио општег лексичког фонда. Због тога их и не треба уносити у описне рјечнике српског књижевног језика. Међутим, с обзиром на то да интернет, а посебно друштвене мреже, снажно утичу на лексички слој, потребно је континуирано регистровати

³¹ О нормирању лексике разговорног језика и синхроничким аспектима лексичког нормирања уопште в. Ристић 2006: 53–64, 169–177.

и описивати новине које они доносе како би се добио јаснији увид у степен узуализације појединих лексема, односно стекла стварна лексичка слика савременог српског језика.

Извор

Twitter <<https://twitter.com/twitter>>. Приступљено 20. 2. 2021.

Литература

- Драгићевић, Рајна. „Потенцијалне речи у српском језику“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 38/3 (2009): 119–127.
- Драгићевић, Рајна. „Лексика квалификована као индивидуална у српским дескриптивним речницима“. У: Владислава Ружић, Слободан Павловић (ур.). *Лексикологија – ономасијика – синијакса. Зборник у часиј Гордани Вуковић*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011, 47–57.
- Драгићевић, Рајна. „Ка лингвокултуролошком речнику српског језика“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 43/1 (2014): 247–262.
- Драгићевић, Рајна. *Српска лексика у њрошлосији и данас*. Нови Сад: Матица српска, 2018а.
- Драгићевић, Рајна. „Неке тенденције у творби речи у савременом српском језику“. У: Снежана Гудурић, Биљана Радић Бојанић (ур.), Јасмина Дражић, Јелена Ајдановић (коур.). *Језици и културе у времену и њрошлору* VII/2. Тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет, 2018б, 63–71.
- Драгићевић, Рајна. „О неологизмима у српском језику из угла припреме корпуса за израду вишетомног речника савременог српског језика Матице српске“. *Јужнословенски филолог* LXXVI/1 (2020): 107–121.
- Милашин, Горан. „Језик Твитера из стилистичког угла“. У: Branko Tošović, Arno Wonisch (Hg.). *Interaktion von Internet und Stilistik, Internet und Stil*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Kommission für Stilistik beim Internationalen Slawistenkomitee, 2016а, 163–193.
- Милашин, Горан. „О језику Твитера са дериватолошког становишта“. У: Branko Tošović, Arno Wonisch (Hg.). *Wortbildung und Internet / Словообразование и ињиернеји / Творба ријећи и интернет*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, 2016б, 225–253.
- Милашин, Горан. „Универбизација из угла српске дериватологије“. *Јужнословенски филолог* LXXIV/2 (2018): 199–215.
- Николић, Марина, Светлана Слијепчевић Бјеливук. *Речник њројмова из њериода епидемије ковида* <<http://www.isj.sanu.ac.rs/tecnik-poјmova/>>. Приступљено 20. 2. 2021.
- Оташевић, Ђорђе. *Нове речи и значења у савременом сијандардном српском језику. Лингвистијички асијектиј*. Београд: Алма, 2008.
- Ристић, Стана. *Ексјресивна лексика у српском језику: њеоријске основе и нормативно-културолошки асијектији*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2004.

- Ристић, Стана. *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006.
- Томић, Горица. „Творбено-семантичка анализа нових сливеница у српском језику“. *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини* XLIX/2 (2019): 61–84 <<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-7795/2019/0354-77951902061T.pdf>>. Приступљено 14. 11. 2020.
- Улуханов, Игорь Степанович. „Словообразование посредством замены морфем“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Творба речи и њени ресурси*. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта. Београд: Филолошки факултет, 2012, 387–398.
- Шипка, Данко. „Лексикографске дефиниције између универзалног и традиционалног: квантитативно и квалитативно поређење дескриптивних рјечника“. *Славистика* XXIII/2 (2019): 11–23.
- Штасни, Гордана. „Неологизми, кованице и индивидуално означене речи у Речнику српскохрватског књижевног језика“. *Прилози проучавању језика* 28/29 (1997/1998): 87–113.

*

- Bugarski, Ranko. *Žargon. Lingvistička studija* (drugo, prerađeno i prošireno izdanje), Beograd: Biblioteka XX vek – Krug, 2006.
- Bugarski, Ranko. *Srpske slivenice. Monografija sa rečnikom*. Novi Sad: Akademski knjiga, 2019.
- Halupka Rešetar, Sabina, Gordana Lalić Krstin. „New blends in Serbian: Typological and headedness-related issues“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XXXIV/1 (2009): 115–124.
- Prčić, Tvrtko. *Engleski u srpskom* (treće, elektronsko izdanje), Novi Sad: Filozofski fakultet, 2019 <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-512-9.pdf>>. Приступљено 20. 2. 2021.
- Tošović, Branko, Arno Wonisich (Hg.). *Interaktion von Internet und Stilistik, Internet und Stil*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Kommission für Stilistik beim Internationalen Slawistenkomitee, 2016a, 163–193.
- Tošović, Branko, Arno Wonisich (Hg.). *Wortbildung und Internet / Словообразование и интернет / Творба ријећи и интернет*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, 2016b, 225–253.
- Štebih Golub, Barbara. „Okazionalizmi u hrvatskome publicističkom stilu“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Творба речи и њени ресурси*. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта. Београд: Филолошки факултет, 2012, 419–433.
- Štebih Golub, Barbara. „Okazionalizmi u hrvatskome jeziku na internetu“. *Slavia Centralis* IX/1 (2016): 35–46.
- Štebih Golub, Barbara. „Stopljenice u medijskome i reklamnome diskursu suvremenoga hrvatskog jezika“. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 13 (2017): 195–208.

INDIVIDUALISMS IN THE LANGUAGE OF TWITTER

S u m m a r y

The paper analyzes individualisms in the language of Twitter as part of the periphery of the lexical system of the contemporary Serbian language. The main goal is to investigate the frequency, word formation processes, thematic areas to which they are related and the stylistic aspect of individualisms – occasionalisms and potential words – in the utterances on this social networking and microblogging service. The paper also considers the question of whether these words should be added to the dictionaries of the contemporary Serbian language.

Keywords: individualism, occasionalism, potential word, Twitter, lexicon of the Serbian language, word formation, lexicography.

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЈА И КОНЦЕПТОЛОГИЈА

Когнитивна лексикографија

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 745–760

UDK: 81'374

81-116

81'1:165

COBISS.SR-ID: 54681865

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska*
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
stanislawa.niebrzegowska-bartminska@mail.umcs.pl

ELEMENTY „JĘZYKOWE” I „PRZYJĘZYKOWE” W DEFINICJI LEKSYKOGRAFICZNEJ

Autorka wiąże „przyjęzykowość” z zawartością informacji leksykograficznej i z wykorzystaniem w analizach podstawy materiałowej bliskiej danym językowym, pozwalającej na rekonstrukcję charakterystyk odpowiednio do celu definicji kognitywnej, którym jest zdanie sprawy z pojmowania X-a przez określoną wspólnotę językową. Po odtworzeniu charakterystyk dla dwóch haseł słownikowych (*RUTA* ze *Słownika stereotypów i symboli ludowych* i *DOM* z *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów*) i powiązaniu cech z typami danych, formułowany jest wniosek, że w opisie językowego obrazu świata dane „przyjęzykowe” pełnią funkcję specjalną – z jednej strony potwierdzają i weryfikują innego typu dane (systemowe, tekstowe, ankietowe), z drugiej zaś dopełniają i wzbogacają opis rekonstruowanego wyobrażenia.

Słowa kluczowe: definicja leksykograficzna, definicja minimalna, definicja maksymalna, dane językowe, dane pozajęzykowe, dane przyjęzykowe.

1. Definicje minimalne a definicje maksymalne

„Pytania dotyczące praktyki leksykograficznej i problemy teoretyczne semantyki leksykalnej pozostają w bardzo ścisłym związku” – pisali w 1993 roku Jerzy Bartmiński i Ryszard Tokarski w artykule *Definicja semantyczna: czego i dla kogo?* (Bartmiński, Tokarski 1993: 47). Dziś, po niemal trzydziestu latach od opublikowania artykułu lubelskich językoznawców, można to stwierdzenie powtórzyć, mimo tego, że dyskusja tocząca się na gruncie semantyki teoretycznej w kwestii definiowania pojęć, doprowadziła już do

* ORCID: 0000-0003-0008-8690

wykrystalizowania się dwóch wyrazistych koncepcji. Ze względu na obiekt, założone cele i stosowane metody można mówić z jednej strony o tradycyjnych definicjach opartych na zasadach strukturalno-semantycznych, w istocie taksonomicznych, ograniczających treść definicji do cech „koniecznych i wystarczających” dla identyfikacji denotatu (zob. Grochowski 1982, 1993a,b), a z drugiej strony – o definicjach maksymalnych, traktowanych jako eksplikacje semantyczno-kulturowe, ukierunkowane na podanie wszystkich pozytywnych cech przedmiotu, relewantnych językowo, komunikacyjnie i kulturowo (Bartmiński 1980, 1984, 1988a; Wierzbicka 1985, 1993)¹.

Wskazane tu dwa typy definicji pozostają w ścisłym związku z postrzeganiem roli samego języka oraz założeniami językoznawstwa strukturalnego (język to system elementów powiązanych różnymi relacjami; opisy synchroniczne i diachroniczne oraz semantyczne i gramatyczne są wyraźne rozgraniczane; w opisie stawiana jest ostra granica między wiedzą językową i wiedzą o świecie; znaczenia słów to wiązki cech „wystarczających i koniecznych”; słowa objaśniane są z użyciem definicji klasycznej przez wydobycie *genus proximum i differentia specifica*) i językoznawstwa kognitywnego czy antropologiczno-kulturowego (zakłada się w nim wpływ doświadczenia zmysłowego na ludzkie rozumienie świata; operuje pojęciem kategorii naturalnych, ustanawianych przez podmiot poznający świat; język jest pojmowany jako narzędzie poznania i interpretacji świata; opisy diachroniczne i synchroniczne są zespalande w podejściu panchronicznym; wiedzę językową uznaje się za część wiedzy o świecie, a wiedzę o świecie jako część wiedzy językowej; pojęcia są badane z uwzględnieniem szerokich kontekstów, a w opisie znaczenia uwzględniane są zarówno cechy jądrowe, jak i peryferyjne; znaczenia słów są objaśniane za pomocą definicji kognitywnej)².

2. Dane „pozajęzykowe” czy „przyjęzykowe” w definicji kognitywnej?

Stawianie w strukturalistycznych opisach leksykograficznych sztywnej granicy między wiedzą językową i wiedzą o świecie rzutowało również na wyznaczanie w definicjach zdecydowanej granicy między danymi językowymi i pozajęzykowymi. I przeciwnie, znoszenie – w opisach ukierunkowanych kognitywnie (antropologicznie i kulturowo) – granicy między wiedzą językową a wiedzą o świecie, przełożyło się także na znoszenie granicy między danymi językowymi i pozajęzykowymi, na opatrywanie tych ostatnich mianem „przyjęzykowych”, a także na inne ich wykorzystanie niż w definicjach

¹ Historię różnych sposobów definiowania na gruncie polskiej lingwistyki przynosi artykuł Piotra Krzyżanowskiego (1993). Na temat porównania definicji taksonomicznej i kognitywistycznej zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2018.

² Konfrontację nurtu strukturalnego i kognitywnego w lingwistyce zob. Mikołajczuk (2000: 88–89).

z ducha strukturalistycznych. Samo określenie „przyjęzykowy” obok „pozajęzykowy”, zostało wprowadzone przez Jerzego Bartmińskiego w związku z nową propozycją opisu leksykograficznego, określanego mianem definicji kognitywnej. W ujęciu lubelskiego badacza jest to taki typ definicji, który

za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. [...] z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania. [...] Jednostką podlegającą definiowaniu jest „przedmiot mentalny” w całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata (Bartmiński 1988a: 169–170).

Jerzy Bartmiński, który kilkakrotnie odnosił się do podstaw językowego obrazu świata, w syntetyzującym artykule *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji* za istotne fakty językowe przy opisie (rekonstrukcji) JOS uznał

(a) słownictwo, gdyż „leksyka jako swoisty inwentarz kultury, żywy i dynamiczny, stale wzbogacany tysiącem nowych jednostek, jest swoistym sejsmografem rejestrującym zmiany dokonujące się w społeczeństwie, cywilizacji i kulturze”;

(b) integralne znaczenia słów, obejmujące zarówno strefę jądrową, jak i strefy peryferyjne, więc elementy kategoryzacyjne i wszystkie cechy przypisywane pozytywnie przedmiotowi – elementy o charakterze „encyklopedycznym” i „jawnie subiektywne”;

(c) formę wewnętrzną słowa – zgodnie z przekonaniem, że perspektywa oglądu zawarta jest w nazwie, tzn. w „żywych” formacjach słowotwórczych, czytelnych dla użytkowników języka i w formacjach „martwych”, zleksykalizowanych, których znaczenie jest zatarte dla współczesnego użytkownika języka), a do których dostęp dają badania etymologiczne;

(d) pola semantyczne, ich wewnętrzną organizację, ilość i jakość leksykalnych eksponentów, więc „relacje nadrzędno-podrzędne (hipero- i hiponimiczne), relacje ekwonomiczne (łac. *aequus* ‘równy’) – a więc synonimy i antonimy, regularne ciągi derywacyjne oraz relacje syntagmatyczne, które można precyzyjnie opisać, wykorzystując Fillmore’owskie pojęcie ról semantycznych”;

(e) frazeologizmy, utarte kolokacje (frazemy), metafory, czyli derywaty semantyczne;

(f) gramatykę (kategorie językowe);

(g) teksty, poczynając od minimalnych jak przysłowia po wielozdaniowe, przy analizie których wartość szczególną mają sądy presuponowane;

(h) odpowiedzi na pytania ankiety (zwłaszcza ankiety z pytaniami o charakterze otwartym);

(i) dane „przyjęzykowe”: przyjęte i obowiązujące zachowania, praktyki, obrzędy, przekonania i wierzenia, bez których niemożliwe jest normalne porozumienie językowe i interpretacja wypowiedzi (Bartmiński 2010).

Argumentację dla wykorzystania ostatniego typu danych dał ten sam autor we *Wstępie do Słownika stereotypów i symboli ludowych*, pisząc o etnolingwistycznym charakterze słownika, który wynika z ukierunkowania opracowania na opis relacji język a kultura, a dokładniej językowo-kulturowych wyobrażeń oraz typów danych branych pod uwagę przy rekonstrukcjach:

Etnolingwistyczny charakter naszego „Słownika” polega jednak przede wszystkim na ujmowaniu języka w kontekście kultury, a więc w konsekwencji na wyjściu poza dane czysto językowe (leksyka, semantyka, które oczywiście są podstawą „Słownika”), na uwzględnianiu użycia języka, na sięgnięciu do utrwalonych społecznie wierzeń i praktyk, tworzących przyjęzykowy (nie: pozajęzykowy) kontekst wypowiedzi słownych, a nawet na wykorzystaniu (co prawda tylko fragmentarycznym) informacji z zakresu ludowej sztuki plastycznej (zdobnictwa, malarstwa). Krótko mówiąc – etnolingwistyczny jest sposób rozumienia przedmiotu hasłowego będącego obiektem opisu w naszym „Słowniku” (Bartmiński 1996: 11–12).

Postulat autora koncepcji i redaktora lubelskiego słownika etnolingwistycznego pozostawał w zgodzie zaleceniami na temat definiowania znaczeń słów, jakie sformułował Bronisław Malinowski, który w *Ogrodach koralowych i ich magii* wyraźnie akcentował konieczność umieszczania definiowanych słów w „kontekście kulturowym, a częściowo na ilustrowaniu jego zastosowań poprzez kontekst słów przeciwstawnych i wyrażen synonimicznych”. Choć w podejściu uczonego dominowała perspektywa antropologiczna, niebagatelne były jego wypowiedzi dla badań lingwistycznych. Malinowski już w 1935 roku argumentował na rzecz tezy, że

jest rzeczą bardzo pożyteczną rozszerzenie zakresu pojęcia kontekstu tak, by obejmował on nie tylko wypowiedziane słowa, ale także wyraz twarzy, gesty, ruchy ciała, całą grupę ludzi obecnych przy wymianie wypowiedzi oraz część środowiska, w którym się ci ludzie znajdują. [...] Słowa nie istnieją w swego rodzaju supersłowniku czy też w notesie etnografa. Są używane w swobodnej mowie i powiązane w wypowiedzi, a te z kolei wiążą się z innymi działaniami człowieka oraz z otoczeniem społecznym i materialnym” (Malinowski 1935/1987: 47–55).

3. Pozajęzykowy a przyjęzykowy

Mając na uwadze, że język – jak podkreślał autor *Ogrodów koralowych i ich magii* – jest bardzo ważną częścią zjawisk kulturowych (Malinowski

1935/1987: 54), spróbujemy przyjrzeć się różnicy między elementami traktowanymi przez lingwistów o orientacji strukturalnej jako pozajęzykowe, a przez językoznawców ukierunkowanych kognitywnie – jako „przyjęzykowe”. Prześledźmy w pierwszej kolejności różnicę między znaczeniami słów *pozajęzykowy* a *przyjęzykowy* w polszczyźnie współczesnej, wykorzystując – w celu uogólnień – przykłady wyrażen z przedrostkiem *poza-* i przyimkiem *poza*.

(1) *Poza-* i *poza X-em*

Pozaszkolny – ‘niedotyczący nauki w szkole, niezwiązany ze szkołą, odbywający się poza lekcjami szkolnymi’: *kształcenie pozaszkolne; lektury pozaszkolne; pozaszkolne kółko zainteresowań* USJP Dub 3/811.

Pozazakładowy – ‘pochodzący spoza obrębu zakładu, powstający poza zakładem, nieobjęty strukturą zakładu – przedsiębiorstwa lub instytucji’: *pozazakładowe inwestycje, inicjatywy, pozazakładowa uroczystość, pozazakładowe struktury, działania, przedsięwzięcia, pozazakładowy fundusz* PSWP Zgólk 32/63.

(2) *Przy-* i *przy X-ie*

Przyszkolny – ‘znajdujący się, mieszczący się przy szkole, obok szkoły, należący do szkoły’: *plac przyszkolny, boisko przyszkolne, ogródki, świetlice przyszkolne, przyszkolny klub sportowy* USJP 3/1134.

Przyzakładowy – ‘znajdujący się, zorganizowany, działający przy zakładzie, fabryce; także: przeznaczony dla pracowników tego zakładu; zakładowy’: *przedszkole, ambulatorium przyzakładowe, przyzakładowy klub sportowy, stolówka przyzakładowa; szkoła przyzakładowa, szkolenie przyzakładowe* ‘szkoła, szkolenie zorganizowane przez zakład pracy w celu dokształcania pracowników’ USJP 3/1146.

Uogólnienie definicji słownikowych uprawnia do stwierdzenia, że *pozaszkolny, pozazakładowy*, to taki, który jest / odbywa się na zewnątrz szkoły, zakładu (*poza szkołą, poza zakładem*) lub nie ma z nimi związku. Przedrostek *poza-*, przekładający się na przyimek *poza* w wyrażeniach przyimkowych *poza szkołą, poza zakładem*, komunikuje: (a) że ktoś lub coś znajduje się na zewnątrz danego obszaru lub udaje się albo przemieszcza do miejsca położonego na zewnątrz niego³; (b) że dany stan rzeczy ma miejsce w innym czasie lub środowisku niż wskazuje na to przyłączany rzeczownik³. Z kolei *przyszkolny, przyzakładowy* to zatem taki, który jest / jest organizowany / działa przy szkole/zakładzie lub tam się mieści. Przedrostek w formach *przyszkolny, przyzakładowy*, przekładający się na przyimek *przy* w wyrażeniach przyimkowych *przy szkole, przy zakładzie*, (a) komunikuje, że ktoś lub coś znajduje się w niewielkiej odległości od danej osoby lub rzeczy

³ Te i inne znaczenia zob. USJP Dub 3/802, II *poza, poza-*.

albo w pobliżu danego miejsca; blisko, koło, obok’; (b) określa osobę lub instytucję, której jest w pewien sposób przyporządkowana inna osoba lub instytucja⁴.

Spróbujmy zaobserwować również, czy te same sensy przedrostka i przyimka wpisane są w znaczenia słów *pozajęzykowy* i *przyjęzykowy*. W jednym z nowszych słowników języka polskiego *pozajęzykowy* jest definiowany jako ‘taki, który istnieje poza językiem, nie należy do zasobu języka, nie dotyczy języka – systemu znaków służących do porozumiewania się’: *czynniki, normy pozajęzykowe; rzeczywistość pozajęzykowa*; ‘ogół przedmiotów, zjawisk, procesów itp., do których odnoszą się wyrażenia językowe’ PSWP Zgół 32/18. Z kolei słowo *przyjęzykowy*, choć na gruncie współczesnej lingwistyki dość często notowane (wyszukiwarka Google ujawnia 532 użycia słowa *przyjęzykowy*, 465 – użycie słowa *przyjęzykowe*), to wciąż jednak jest nieobecne w słownikach najnowszej polszczyzny. By wyeksplikować znaczenie słowa *przyjęzykowy*, skorzystajmy z kontekstów, które bogato poświadczane są w Internecie:

Na trzecim zębie w części przyjęzykowej nie widać lub prawie nie widać paska zębiny. Pierwszy człon zęba czwartego jest mocno spracowany. <http://dziennik.lowiecki.pl/forum.php?f=11&t=256229&numer=1125> (dostęp: 25.10.2020).

W tym wariacie metafory języka filmu (...) mamy do czynienia z luźnym związkiem filmu z lingwistyką, koncepcją języka werbalnego, procedur gramatycznych, semantycznych itd. Język werbalny jest tu jedynie ściągawką, czymś na kształt inspiracji, tworzywa, punktu wyjścia do konstruowania nowych jakby gramatyk – ale nie gramatyk, jakby pojęć – ale nie pojęć, nowych sposobów osławiania filmu jako systemu przyjęzykowego (Witek 2005: 88–89).

Przyjęzykowy w kontekstach jak powyższe, to taki, który istnieje *przy języku*, jest bliski językowi, dotyczy języka, wspiera zasoby językowe. Podsumowując tę część wywodu, można rzec, że w przypadku znaczeń słów *pozajęzykowy* i *przyjęzykowy* ważne jest akcentowanie (jak w przypadku znaczenia słowa *pozajęzykowy*) lub znoszenie (tak w znaczeniu słowa *przyjęzykowy*) granicy między danymi językowymi a innym typem danych. W kontekście stosowanej do eksplikowania znaczeń słów (pojęć, konceptów, wyobrażeń) definicji kognitywnej można dopowiedzieć, że *przyjęzykowość* wiąże się z zawartością informacji leksykograficznej, z wykorzystaniem w analizach innej niż językowa bazy materiałowej, ale bliskiej, pozwalającej na wzbogacenie informacji o znaczeniu odpowiednio do celu definicji kognitywnej, którym jest zdanie sprawy z pojmowania X-a przez określoną wspólnotę językową.

⁴ Zob. USJP Dub 3/1084.

4. Rola danych „przyjęzykowych” w rekonstrukcji JOS

W kolejności warto przyjrzeć się praktycznemu wykorzystaniu różnych typów danych – na gruncie etnolingwistyki „ludowej”, tj. w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* i „narodowej” – w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*. W obu przypadkach powołuję materiał polski.

4.1. Ludowy obraz RUTY w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych*

Opisy w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) bazują na danych językowych, tekstowych i etnograficznych, mają charakter zintegrowany i odpowiadają wymogom etnolingwistyki jako lingwistyki antropologiczno-kulturowej. Przywołam tutaj dane z hasła *RUTA*, które – jak większość rozbudowanych artykułów hasłowych w słowniku – obejmuje stałe elementy: wstęp (syntezę eksplikacji na materiale + wstęp ogólnokulturowy), eksplikację (w odniesieniu do *RUTY* tworzą ją: nazwy, kategoryzacje, rodzaje, kompleksy i kolekcje, opozycje, przemiany, wygląd i części, właściwości, panieńskie sianie ruty, adresat, lokalizacja, święcenie, zastosowanie obrzędowe, magiczne, lecznicze, ekwiwalencje, symbolika), dokumentację (przysłowia, zamówienia, kolędy życzące, pieśni sobótkowe, pieśni weselne, pieśni zalotne i miłosne, przyśpiewki, pieśni żartobliwe, pieśni stanowe, pieśni żołnierskie, ballady, bajki, legendy) i bibliografię. W wersji syntetycznej „kapsuła” hasła *RUTA* ma kształt następujący⁵:

Silnie pachnącej rucie przypisywano wszechstronne właściwości lecznicze. Stosowano ją na choroby głowy, oczu, uszu, zębów, serca i brzucha oraz choroby kobiece. Uważano ją za odtrutkę. Wierzono, że zapach ruty i jej zielony kolor chronią przed szkodnikami, czarami, a także wzbudzają miłość u kobiet. W sferze obrzędowej i symbolicznej ruta jest przypisana dziewczynie i kobiecie. W pieśniach symbolizuje pannę gotową do zamążpójścia, dziewictwo, fraz. *siać rutkę* znaczy ‘pozostać stara panną’. Z ruty wito weselne wianki. Wiązano ją też ze światem umarłych i siano na grobach.

W zamieszczonej wyżej syntezie hasła zawarte są najsilniej utrwalone (relewantne językowo i kulturowo) sądy o rucie. Sądy te mają różny stopień stabilizacji i różne formy poświadczenia – językowe (systemowe, tekstowe) oraz „przyjęzykowe”. Oto zestawienie cech z zaznaczeniem sposobu ich poświadczenia⁶. Symbolami oznaczam typ danych: **S** – systemowe, **T** – tekstowe (z doprecyzowaniem gatunku), **P** – „przyjęzykowe”:

⁵ Korzystam tu z hasła opracowanego przez Ewę Hrycynę do czwartej części SSiSL t. 2. *Rośliny* (Hrycyna 2019).

⁶ System taki przyjęty został w opracowaniach J. Bartmińskiego dla *MATKI* i *ZŁOTA* (Bartmiński 1998, 2015b) i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (2017b) dla *BYLICY*.

Ruta (*Ruta graveolens*), z łac. *ruta* ‘gorzkie ziolo’ to *ziele/ziolo* albo *kwiat* czy *trawa* – T (przysłowia, pieśni zalotne i miłosne)

<https://www.google.com/search?q=ruta%20wianek&tbm=isch&hl=-pl&sa=X&ved=0CCEQtI8BKAJqFwoTCKjetM6FwPACFQAAAAAdAAAAABAJ&biw=1423&bih=700#imgcr=a-wD0JVqmpdmwM>

Fot. Agnieszka Dąbrowska

Wśród rodzajów *R.* wyróżnia się gatunki ze względu na czas siewu – (P, T – przysłowia, zamówienia, pieśni weselne), miejsce rośnięcia (S, P) oraz przydatność dla człowieka (S)

R. występuje w kolekcjach z szalwią (T), lilią, rozmarynem, lawendą, miętą i innymi kwiatami i ziołami – (T – pieśni weselne, P)

R. jako roślina żeńska przeciwstawiana jest roślinom męskim, np. barwinkowi, rozmarynowi, oswowi – T – pieśni weselne, pieśni miłosne i zalotne, przyśpiewki) oraz zielsku (P)

R. wyrasta z ciała zmarłej dziewczyny, kobiety (T – ballady, bajki)

R. cała jest wiecznie zielona, por. fraz. *zielony jak ruta*; wiązana jest z młodością; jest drobna, rośnie wysoko (S, T – pieśni weselne, pieśni miłosne, ballady, relacje potoczne)

R. ma silny i przyjemny zapach, który miał wzbudzać miłość i podniecenie u kobiet; jej smak jest bardzo gorzki, jest trująca; wierzono, że zapobiega psuciu się ciała zmarłego – (T – pieśni weselne, relacje potoczne, P)

R. siały panny i wiły z niej weselne wianki – (T – pieśni weselne, pieśni miłosne, P)

- R. zwykle siały dziewczyny w przydomowych ogródkach; niekiedy rośnie ona także w innych miejscach związanych z panną i aktem miłosnym – T (pieśni weselne, pieśni miłosne)
- R. święcono na Boże Ciało i w dniu Matki Boskiej Zielnej, by wzmocnić jej lecznicze właściwości (P)
- R. stosowano w obrzędach sobótkowych (P, T – pieśni sobótkowe), w dniu Zielonych Świątek (P); kluczową rolę pełniła w obrzędzie weselnym (wito z niej wianki, stosowano jako ozdobę stroju weselnego panny młodej i pana młodego, różgi weselnej i korowaja (P, T – pieśni weselne); wykorzystywano także w obrzędowości pogrzebowej (zmarłego kąpano w wodzie, w której gotowano rutę i inne zioła poświęcone w dniu Matki Boskiej Zielnej; rutą przystrajano trumnę i ciało zmarłego – P)
- R. zbierały kobiety, aby chronić się przed czarownicami (T), zatykano ją w strzechy; bydło dawano opłatek z rutą, by chronić bydło przed czarami (P); uważano ją za ziele miłosne, za afrodyzjak, wierzono, że pobudza gwałtowną miłość (T – zamówienia, pieśni weselne, P)
- R. stosowano w leczeniu – od bólu głowy, przetrachu, bólu oczu, żołądka, dolegliwościach kobiecych, na rany, brodawki, bóle serca i inne (P)
- R. występuje wymiennie z ziele używanym do wianka i jako ozdoba stroju panny (P), z roślinami symbolicznie związanymi z dziewczyną (T – pieśni weselne, zalotne i miłosne), z ziołami pachnącymi i chroniącymi przed złem (P)
- R. jest symbolem, dziewczyny, kobiety – wschodzi tam, którędy idzie dziewczyna (T – pieśni weselne, ballady); symbolizuje dziewictwo i czystość oraz pannę gotową do zamążpójścia (T – pieśni weselne), też młodość (T – przysłowia, zamówienia, pieśni miłosne, ballady), płodność (T – pieśni weselne); symbolicznie wiązano ją ze staropanieństwem i światem zmarłych (T – ballady).

Na polskie ludowe wyobrażenie *RUTY* składają się charakterystyki różnorodne – z zestawienia widać, że najrzadziej poświadczone są dane systemowe (te pozwalają wyeksplikować jedynie kategoryzacje i rodzaje ruty). Bogaty zestaw cech tworzących obraz *RUTY* da się wyeksplikować z danych tekstowych – jedynie w tekstach zawarte są sensy symboliczne ziele, też ekwiwalencje z roślinami symbolicznie związanymi z dziewczyną, kojarzenie jej z dziewczyną, która sieje rutę w przydomowym ogródku. Dane tekstowe ulegają zwykle wzmocnieniu dzięki danym przyjęzykowym (zapisom wierzeń i opisom praktyk) – razem komunikują, w jakich kolekcjach i opozycjach występuje ruta, także to, że wykorzystywano ją jako ozdobę stroju i rekwizytów przedmiotowych w obrzędzie weselnym, traktowanie jako afrodyzjaku. Jedynie w danych „przyjęzykowych” mowa o tym, że rutę święcono na Boże Ciało i w dniu Matki Boskiej Zielnej w celu wzmocnienia jej właściwości leczniczych. Także wyłącznie w tym typie danych zawarte są informacje na temat wykorzystania ruty w obrzędowości pogrzebowej (do kąpieli zmarłe-

go i przystrajania trumny) oraz w magii ochronnej (w ochronie ludzi i bydła przed złem i czarami).

Cechy wchodzące w skład wyobrażenia *RUTY*, wydobyte z danych systemowych, tekstowych i przyjęzykowych, są względem siebie komplementarne – dopiero skumulowane i analizowane łącznie pozwalają na rekonstrukcję pełnego, wieloaspektowego językowo-kulturowego obrazu *RUTY*.

4.2. Obraz polskiego *DOMU* w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*⁷

W *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* (LASiS 1–5), którego celem jest rekonstrukcja wartości traktowanych jako koncepty kulturowe, tj. „pojęcia aksjologicznie nacechowane i wyposażone w swoiste kulturowo konotacje” (Bartmiński 2015a: 9), opis oparty jest na danych: systemowych (S), ankietowych (A) oraz tekstowych (T). Rekonstrukcja każdego konceptu ukierunkowana jest na zarejestrowanie tego, co odpowiada „wyobrażeniu bazowemu” i jego profilowaniu w dyskursach. Odtwarzany w takim duchu np. obraz polskiego *DOMU* jako kompleksowego konstruktów mentalnego („gestaltu”) objął w cztery wymiary: psychospołeczny, funkcjonalny, przestrzenny i kulturowy (aksjologiczny). Zrekonstruowany na podstawie S-A-T przez Jerzego Bartmińskiego i Iwonę Bielińską-Gardziel (2015: 109–110) w wersji syntetycznej został wyeksplikowany jako:

miejsce (*budynek, domek jednorodzinny, chałupa, dworek, pomieszczenie, kawalerka ...*), w którym – S, T
 ktoś (*rodzina, „swoi”, bliscy*, połączeni bliskimi relacjami we wspólnotę, w której dominującą pozycję ma kobieta-matka i dzieci) – S, T
 mieszka, tzn. przebywa długo/ stale – S, T
 w oddzieleniu od otoczenia, w przestrzeni prywatnej, nie publicznej – S, T
 z poczuciem bycia *u siebie*, w miejscu *oswojonym*, gdzie czuje się swobodnie, *na luzie*, może ubierać się *po domowemu* – S, A, T

zaspokajają najważniejsze życiowe potrzeby, w tym zwłaszcza takie, jak:

potrzeba bezpieczeństwa – S, A, T
 ochrony od zimna – S
 snu i odpoczynku – A, T
 bycia z bliskimi, z dziećmi – S, T
 (zwykle:) zaspokajania głodu – S, A, T
 (zwykle:) higieny osobistej – T
 (zwykle:) przekazuje młodszemu pokoleniu wzory kulturowe: mowę, wierzenia i przekonania, tradycyjne normy i wartości – S, T

⁷ W punkcie 4.2. powtarzam przykład, który analizowałam już w artykule pt. *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie* (Niebrzegowska-Bartmińska 2017b).

niekiedy: wykonuje prace zarobkową – S, T⁸.

Z zestawienia wynika, że we wszystkich typach danych utrwaliły się charakterystyki domu jako miejsca, w którym ma się poczucie bycia u siebie, możliwość zaspokajania niektórych potrzeb życiowych, zwłaszcza bezpieczeństwa i głodu. W systemie i tekstach dom jawi się jako miejsce, budynek, w którym mieszka rodzina (swoi i bliscy); dom jest miejscem, w którym zaspokajana jest potrzeba bycia z bliskimi, z dziećmi, w którym przekazywane są wzory kulturowe, niekiedy też wykonuje się w nim pracę zarobkową. W ankietach i tekstach została poświadczona możliwość zaspokajania w domu potrzeby snu i odpoczynku. Jedynie w systemie językowym utrwalała się cecha ochrony od zimna, a jedynie w tekstach – możliwość zaspokajania potrzeb higienicznych. Co istotne, charakterystyki wydobyte z różnych podstaw materiałowych są w wysokim stopniu koherentne i wzmacniają siłę utrwalenia cechy.

Rozważmy w kolejności, czym są dane „przyjęzykowe” i co nowego (i innego) wnoszą dla rekonstrukcji obrazu DOMU. Czy warto odwołać się np. do rysunków? Autorzy studium o polskim językowo-kulturowym obrazie domu piszą: „kiedy używa się w języku polskim słowa *dom*, myśli się w pierwszej kolejności o budynku mającym ściany i dach, drzwi i okna, dymiący komin, w otoczeniu kwiaty, drzewo, ścieżka, nad domem słońce. Tak zwykle rysują dom polskie dzieci, nawet jeśli mieszkają w blokach” (Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2015: 111). Można powiedzieć zatem, że dziecięce rysunki komunikują więcej niż słownikowe definicje *domu*.

Na rysunkach dzieci⁹ i na okładkach książek dla dzieci przedstawiany jest zwykle budynek z dachem, oknami (oknem), drzwiami i kominem; dom znajduje się w wyznaczonej i odgraniczonej zwykle płotem przestrzeni; koło domu rosną drzewa i kwiaty.

Można z nich wnioskować, że dom jest postrzegany jako miejsce ciepłe (w domu płonie ogień, jego znakiem jest dym z komina, rys. 1–3, 5–6) i bezpieczne („dach nad głową”); w domu żyje rodzina (lub wspólnota bliskich, choć niespokrewnionych osób – jak na rysunku rodzinnego domu dziecka, rys. nr 4); członków rodziny łączą silne więzi (na rysunku nr 1 wszyscy trzymają się za ręce). Dom wywołuje u dzieci asocjacje pozytywne – jest przed-

⁸ Każdy z tych sądów ma poświadczenie w różnego typu danych. Typy danych, oznaczone symbolami literowymi S (system), A (ankieta), T (teksty) wskazują na podstawie analizy całego hasła i potwierdzeń poszczególnych charakterystyk, udokumentowanych przez J. Bartmińskiego i I. Bielińską-Gardziel (2015).

⁹ Rysunki 1–3 pochodzą ze strony: pl.depositphotos (dostęp: 22.06.2017). Rys. 4. to logo Rodzinnego Domu Dziecka w Białymstoku. Rys. nr 5–6 są pracami nadesłanymi na konkurs *Mój dom bez przemocy*, ogłoszony przez Stowarzyszenie MONAR, zob. http://www.dombezprzemocy.monar.org/?page_id=2 (dostęp: 22.06.2017).

stawiany w kolorowych barwach (rys. 1–5), ze słońcem (rys. 1–3) i tęczę nad nim (rys. 3); obok domu bawią się dzieci; z domem i rodziną kojarzone są też zwierzęta (pies i kot, rys. 1–2). Specjalną wymowę ma rysunek domu namalowany czarną kredką, z czarnym dachem, czarnym dymem, jednym drzewem i jedną postacią obok niego (rys. 6). Rysunek ten przedstawia budynek, który ma ściany, dach, dwa okna i drzwi, ale oddanie go w czarnej barwie i z jedną postacią obok domu wywołuje skojarzenia z antydomem – z miejscem co prawda ciepłym fizycznie (znakiem tego ciepła jest dym z komina, więc w domu płonie ogień), ale też i samotnością.

Rys. 1.

Rys. 2.

Rys. 3.

Rys. 4.

Rys. 5.

Rys. 6.

Wyeksplikowane z przedstawień rysunkowych cechy domu wzmacniają zestawione przez J. Bartmińskiego i I. Bielińską-Gardziel niektóre charakterystyki składające się na wyobrażenie bazowe – na to, że dom jest miejscem (*budynkiem, domkiem jednorodzinny*), w którym – w przestrzeni prywatnej – zamieszkują „swoi”, bliscy (ojciec, matka, dziecko lub dzieci). Dom w wyobrażeniach dzieci jest miejscem, w którym zaspakajane są podstawowe potrzeby życiowe: potrzeba bezpieczeństwa, ochrony od zimna.

W świetle analizy ludowego obrazu *RUTY* i standardowego wyobrażenia polskiego *DOMU*, można sformułować wniosek ogólniejszy, że dane „przyjętkowe” (w szczególności przedmioty i zachowania) w opisie językowego ob-

razu świata pełnią specjalną funkcję: z jednej strony potwierdzają i weryfikują innego typu dane (systemowe, tekstowe, ankietowe), z drugiej zaś wzbogacają i dopełniają opis rekonstruowanego wyobrażenia. Potwierdza się więc tutaj stwierdzenie Bronisława Malinowskiego, że język powinien być badany na tle ludzkiej działalności (Malinowski 1935/1987: 110)¹⁰ oraz Charlesa Peirce’a koncepcja „interpretanta definitywnego”, że „każdy znak poza tym, że jest interpretowany przez inne znaki, musi jeszcze wśród swoich interpretantów mieć taki znak, który jest sformułowaniem praktycznej reguły działania” (Peirce, za: Buczyńska-Garewicz 1975: 44–45). W 1986 roku podobnym duchu na gruncie lingwistyki antropologiczno-kulturowej (etnolingwistyki) wypowiedział się również Jerzy Bartmiński w programowym dla etnolingwistyki kognitywnej szkicu *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, w którym sformułował tezę, że „język, jego semantyka, funkcjonuje na tle ustabilizowanej społecznie wiedzy o świecie” – czerpiąc z tego zasobu, „język dokonuje przekształcenia, utrwalenia, w efekcie «ujęzykowania» wiedzy” (Bartmiński 1986: 22). Praktycznym argumentem na rzecz takiej tezy są dane językowe i „przyjęzykowe” oraz ich wzajemne relacje w ramach rekonstruowanych wyobrażeń o świecie.

Bibliografia:

- Bartmiński, Jerzy, „Założenia teoretyczne słownika“, [w:] *Słownik ludowych stereotypów językowych*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1980, s. 7–36.
- Bartmiński, Jerzy, „Definicja leksykograficzna a opis języka“, [w:] *Słownictwo w opisie języka*, red. Kazimierz Polański, Katowice, 1984, s. 9–21.
- Bartmiński, Jerzy, „Czym zajmuje się etnolingwistyka“, *Akcent* nr 4, 1986, s. 16–22.
- Bartmiński, Jerzy, „Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa“, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, 1988a, s. 169–183.
- Bartmiński, Jerzy, „Słownik ludowych stereotypów językowych. Założenia ogólne“, *Etnolingwistyka* 1, 1988b, s. 11–34.
- Bartmiński, Jerzy, „O ‘Słowniku stereotypów i symboli ludowych’“, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. *Kosmos*, cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, red. Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska, Lublin, 1996, s. 9–34.
- Bartmiński, Jerzy, „Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu ‘matki’“, [w:] *Język a kultura*, t. 12. *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, 1998, s. 63–83.

¹⁰ Malinowski pisze: „Aby pokazać znaczenie słów, musimy podać nie tylko brzmienie wypowiedzi i ekwiwalent znaczeniowy. Przede wszystkim musimy podać kontekst pragmatyczny, w którym zostały one wypowiedziane, korelację między brzmieniem i kontekstem oraz działaniem i aparaturą techniczną; pełny opis lingwistyczny musi też ukazywać typy szkolenia kulturowego oraz warunkowania czy też kształcenia, dzięki któremu słowa nabierają znaczenia” (Malinowski 1935/1987: 110).

- Bartmiński, Jerzy, „Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji“, [w:] *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. Przemysław Czaplinski, Anna Legeżyńska, Marcin Telicki, Poznań, 2010, s. 155–178.
- Bartmiński, Jerzy, „Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?“, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin, 2015a, s. 7–13.
- Bartmiński, Jerzy, „Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata“, *Poradnik Językowy* nr 1, 2015b, s. 14–29.
- Bartmiński, Jerzy, Bielińska-Gardziel Iwona, „Polski językowo-kulturowy obraz domu i jego profile“, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin, t. 1, 2015, s. 89–21.
- Bartmiński, Jerzy, Tokarski Ryszard, „Definicja semantyczna: czego i dla kogo“, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, 1993, s. 47–61.
- Buczyńska-Garewicz, Hanna, *Znak, znaczenie, wartość. Szkice o filozofii amerykańskiej*, Warszawa, 1975.
- Grochowski, Maciej, *Zarys leksykologii i leksykografii*, Toruń, 1982.
- Grochowski, Maciej, *Konwencje semantyczne a definiowanie wyrażeń językowych*, Warszawa, 1993a.
- Grochowski, Maciej, „Obiekty, cele i metody definiowania a rodzaje definicji. Zarys problematyki“, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, 1993b, s. 35–45.
- Hrycyna, Ewa, „Ruta“, [w:] *SSiSL*, t. 2, cz. 4, 2019, s. 356–375.
- Krzyżanowski, Piotr, „O rodzajach definicji i definiowaniu w lingwistyce“, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, 1993, s. 387–400.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1. *Dom*, red. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka, Lublin 2015; t. 2. *Europa*, red. Wojciech Chlebda, Lublin-Opole 2018; t. 3. *Praca*, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin 2016; t. 4. *Wolność*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Lublin-Warszawa 2019; t. 5. *Honor*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić, Lublin 2017.
- Malinowski, Bronisław, 1935/1987, *Dziela*, t. 5. *Ogrody koralowe i ich magia. Język magii i ogrodnictwa*. Przeł. Barbara Leś, red. naukowa Andrzej K. Paluch, Warszawa [wyd. I – 1935].
- Mikołajczuk, Agnieszka, „Kognitywizm a nauczanie języka polskiego jako obcego“, [w:] *Polonistyka w świecie. Nauczanie języka i kultury polskiej studentów zaawansowanych*, red. Jan Mazur, 2000, s. 83–96.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława, „Czy definicja kognitywna jest definicją otwartą?“, [w:] *Barwy słów. Studia lingwistyczno-kulturowe*, red. Dorota Filar, Piotr Krzyżanowski, Lublin, 2017a, s. 549–571.

- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława, „Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?“, *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 29, 2017b, s. 11–29; DOI: 10.19951/et.2017.29.11.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława, „O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu“, *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 30, 2018, s. 259–284; DOI: 10.17951/et.2018.30.259]. English edition: „From taxonomy to cognitivism: On variants of the lexicographic definition“, *Ethnolinguistics. Issues in Language and Culture* 30, 2019, s. 255–278.
- PSWP Zgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgółkowa, Poznań, t. 32, 2001.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. *Kosmos*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska [od cz. 3. Niebrzegowska-Bartmińska], cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3. *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4. *Świat, światło, metale*; t. 2. *Rośliny*, cz. 1. *Zboża*, Lublin 2017; cz. 2. *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018; cz. 3. *Kwiaty*, Lublin 2019; cz. 4. *Zioła*, Lublin 2019; cz. 5. *Drzewa owocowe i iglaste*, Lublin 2020.
- USJP Dub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3, red. Stanisław Dubisz, Warszawa 2003.
- Wierzbicka, Anna, *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor, 1985.
- Wierzbicka, Anna, „Nazwy zwierząt“, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin, 1993, s. 251–267.
- Witek, Piotr, *Kultura. Film. Historia. Metodologiczne problemy doświadczenia audiowizualnego*, Lublin, 2005.

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

LINGUISTIC AND “CO-LINGUISTIC” ELEMENTS
IN THE LEXICOGRAPHIC DEFINITION

S u m m a r y

The author discusses the differences between the minimal definition and the maximal (cognitive) definition, and argues that these differences are linked to the perception of the role of language itself and to the assumptions of structural and cognitive (anthropological-cultural) linguistics. The author believes that putting a rigid boundary between linguistic knowledge and knowledge of the world in structural lexicographic descriptions contributed to drawing the boundary between linguistic data and non-linguistic (“extra-linguistic”) data, while the abolition of the boundary between linguistic knowledge and knowledge of the world in cognitive lexicographic descriptions translated into the abolition of the boundary between linguistic and non-linguistic data, along with referring to the latter also as “co-linguistic” data. “Co-linguistic” data, which are ultimately the focus of the presented reflections, are associated with the content of lexicographic information and with the use in analyses of a material basis that is closely connected with linguistic data, allowing for the reconstruction of characteristics in accordance with the aim of the cognitive definition, which is to reconstruct the understanding of X by a particular linguistic community. The analysis of the entries RUTA [RUE] from *Słownik stereotypów i symboli ludowych* [*Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols*] and DOM [HOUSE/HOME] from *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* [*Axiological Lexicon of Slavs and Their Neighbours*] has allowed to formulate a conclusion that “co-linguistic” data have a special function in the description of the linguistic worldview – they confirm and verify other types of data (systemic, textual, survey) while simultaneously complementing and enriching the description of the reconstructed image.

Keywords: lexicographic definition; minimal definition; maximal (cognitive) definition; linguistic data; “extra-linguistic” data; “co-linguistic” data.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 761–783

UDK: 81'374

81'371

COBISS.SR-ID: 54725129

Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима
rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

КА КОНЦЕПТУАЛНОМ РЕЧНИКУ ПОЈМОВНИХ МЕТАФОРА

У раду се скреће пажња на потребу за израдом концептуалног речника појмовних метафора. Описују се досадашњи речници или базе метафора. Наводе се основни појмови о концептуалној лексикографији и образлаже се потреба за израдом концептуалног, а не тематског речника појмовних метафора. Затим се, у најопштијим цртама, предлаже структура концептуалног речника појмовних метафора и наводе се примери садржаја тог речника.

Кључне речи: концептуална лексикографија, појмовна метафора, концептуални речник, тематски речник, лексикографија, семантика.

1. Речници метафора

Иако је когнитивна лингвистика још 1980. године, објављивањем књиге М. Џонсона и Џ. Лејкофа о метафорама с којима живимо, истурила метафору у први план (Lakoff & Johnson 1980), зачуђује чињеница да је до сада публикувано занемарљиво мало речника метафора, премда је од тада објављено много истраживања посвећених појмовним метафорама.

Руски лингвисти А. Н. Баранов и Ј. Н. Караулов објавили су 1994. године *Речник руских политичких метафора (Словарь русских политических метафор)*, који садржи 9.525 политичких метафора. Састоји се из два дела. Метафоре су у првом делу распоређене према изворном домену (нпр. ГЕОМЕТРИЈА, ЧОВЕК, ПУТ, ГРАЂЕВИНА...), а у другом – према циљном (нпр. ИДЕОЛОГИЈА, Политички лидери, Политичка активност, Тржиште...). Овај речник није замишљен као речник појмовних, већ лексичких метафора.

Године 1996, објављен је *Речник метафора (Metaphors Dictionary)*, чији су аутори Е. Самер (E. Sommer) и Д. Вајс (D. Weiss). У овом речнику има 6.500 јединица, које су разврстане у 600 тематских група. У оквиру тематских група, јединице су распоређене по алфавитном реду. Међу тих 600 тематских група налазе се, на пример, и следеће: CANDOR (*See also: PEOPLE, INTERACTION*), CAPABILITY (*See: ABILITY*), CAREFULNESS (*See: CAUTION*), CATS (*See: ANIMALS*), CAUSE AND EFFECT, CAUTION (*See also: BUSINESS, DESCRIPTIONS*), CELEBRITY (*See: FAME*) итд. Метафоре су у овом речнику схваћене традиционално, а употреба овог речника препоручује се читаоцима као инспирација приликом говорења и писања, као извориште примера и као помоћ приликом разумевања метафора.

У Томску је 2015. године објављен први том, а 2017. и други том речника под називом *Словарь русской ишицевой метафоры*, који је уредила Е. А. Юрина. У првом тому обрађена су јела, а у другом гастрономска делатност. Речник је намењен стручњацима за руски језик, али и широкој публици – љубитељима руске културе. Речник се у предговору одређује као лингвокултуролошки, затим као представник *фигураишивне лексикографије*, а његов карактер се оцењује као антропоцентрички и културоцентрички. Јединице су тематски распоређене. Први том је организован на следећи начин: 1. Производи биљног порекла: 1.1. Производи од житарица и брашна, 1.2. Воће, 1.3. Поврће, 1.4. Бобице, 1.5. Печурке, 1.6. Производи од ораха, лешника, бадема; 2. Отпадни производи од животиња: 2.1. Млечни производи, 2.2. Јаја; 3. Месо и рибљи производи и јела: 3.1. Месни производи и јела, 3.2. Рибљи производи и јела; 4. Кулинарска јела и производи: 4.1. Грицкалице и прилози, 4.2. Супе, 4.3. Слаткиши, 4.4. Пиће, 4.5. Зачини, 4.6. Делови кулинарских производа, 4.7. Остаци хране.

Подаци о обрађеној лексиси се у речнику представљају у виду гнезда. Тако се, на пример, гнездо лексеме *зрно* састоји из четири зоне. Прва зона је резервисана за основно значење лексеме *зрно* и примере употребе. У другој зони се наводе семантички и деривационо изведене форме лексеме *зрно*. Полази се од метафоричких значења – прво општеприхваћених, а затим се наводе околионалне, ауторске метафоре. За њима се износе поредбени фраземи (устаљене, а затим ауторске јединице с компаратумом *зрно*). Потом се наводе двокомпонентне номинације с лексемом *зрно*, а за њима фразеологизми, пословице, па метафоричка значења деривата именице *зрно*. Након њих, на реду су поредбени фраземи, па остала фразеологија, пословице и изрази у којима се појављују деривати именице *зрно*. Трећа зона је резервисана за лингвокултуролошки коментар. На крају, у четвртој зони, као закључак, описују се типични метафорички модели карактеристични за именицу *зрно*.

Сва три укратко описана речника имају, пре свега, педагошку улогу, с тим што би први од њих могао бити користан и као маркетиншки приручник у политичким кампањама, други је окренут разумевању и продукцији књижевноуметничког текста, а трећи представља лингвокултуролошки приручник.

Преглед објављених речника до 2016. године начинио је А. Гудаவிцијус (Gudavicius 2016), а ни после тога, према нашим сазнањима, није било значајнијих промена. Према речима овог аутора, до 2016. године објављена су само два речника, ако се изоставе индекси метафора који се наводе у неким монографијама или друге објављене листе у приручницима, односно базе појмовних метафора на интернет сајтовима.

Осим речника, постоје и електронске базе метафора које су приредили различити истраживачи. Једна од првих је *Berkeley Master Metaphor List*, коју је још 1991. године оформила Когнитивнолингвистичка група (Cognitive Linguistics Group) на Универзитету Калифорнија (California University). Аутори ове листе су Џ. Лејкоф (George Lakoff), Џ. Еспенсон (Jane Espenson) и А. Шварц (Alan Schwartz). Рад на овој бази настављен је и до данас. База се зове MetaNet, а један њен део је, под називом MetaNet Metaphor Wiki, бесплатно доступан на интернет адреси: https://metaphor.icsi.berkeley.edu/pub/en/index.php/MetaNet_Metaphor_Wiki. Изворни и циљни домени појмовних метафора представљени су у овој бази као *фрејмови*, а база је претражива и према метафорима и према фрејмовима. Узајамне везе међу фрејмовима, затим међу метафорима, као и односи између фрејмова и метафора омогућавају корисницима да увиде мрежну структуру веза међу метафорима. Wiki MetaNet база за сада садржи 685 појмовних метафора и 576 фрејмова. Свака појмовна метафора обрађена је тако што се за њу наводе подаци о изворном и циљном домену, о мапирању, сличним, повезаним метафорима. Наводе се и примери, као и графичка представа положаја метафоре у односу на сродне метафоре, како би се разумело умрежавање и хијерархија метафора. За сваки фрејм се наводе улоге које може остварити, повезани, сродни појмови, релевантне лексичке јединице којима се дати фрејм језички испољава, метафоре које користе дати фрејм и графички приказ односа међу фрејмовима. У новијим описима базе MetaNet представљају се аутоматски претраживачи за проналажење метафора у тексту (E. Sweetser, David, O. & Stickles, E. 2019).

По угледу на овај репозиторијум, хрватски лингвисти из Института за хрватски језик и језикословље, на челу са Кристином Деспот, израдили су хрватску базу појмовних метафора MetaNet HR.¹

¹ База је бесплатно доступна на интернет адреси <http://ihjj.hr/metafore/>, а описана у раду Despot i dr. (2019).

А. Гудавицијус (Gudavicius 2016) наводи и друге листе метафора које су настале као резултат различитих пројеката, нпр. *META-CITEC*, затим *ATT-Meta Project Databank*, *The Hamburg Metaphor Database*, *The Italian Metaphor Database* итд. Новије податке о базама појмовних метафора и унапређивању тих база проналазимо у раду Болоњези, Брдар и Деспот (2019).² Из радова објављених у овом зборнику сазнајемо да се истраживања појмовних метафора све више усредсређују на сарадњу лингвиста са психолозима и стручњацима за рачунарство, који заједно покушавају да осмисле довољно квалитетне рачунарске програме за аутоматско препознавање и ексцерпцију појмовних метафора из текста. Потребно је научити машине да препознају значење језичких јединица, што је веома сложен задатак.

2. Значај концептуалних речника за когнитивну лингвистику

Електронске базе појмовних метафора значајно доприносе досадашњим описима метафора, а самим тим и развоју когнитивне лингвистике. И поред труда истраживача да укажу на хијерархијску организацију појмовних метафора и на њихово повезивање у мреже, репозиторијуми појмовних метафора представљају пописе и описе доступних или познатих метафора, а њихов задатак је да дођу до што више материјала у виду аутоматског извлачења појмовних метафора из текста. Пошто базе представљају складишта, репозиторијуме, метафоре су у њима распоређене по абecedном реду почетног слова прве речи, а базе се обогаћују проналажењем нових појмовних метафора. Улажењем у базу не добија се увид у празна места у систему ни у сам систем, па она стога не поставља задатке истраживачима да проучавају концептуализације оних појава које нису проучене и за које постоје празна места у костуру који је у систему унапред постављен, пре него што је започето уношење метафора.

Проучавање концептуализације појмова и попис појмовних метафора којима се она остварује представљају чест предмет научних радова, нарочито докторских дисертација и мастер радова, тако да је до сада, поред неколико монографија (нпр. Klikovac 2004; Rasulić 2004), у Србији написано и доста научних радова и одбрањено много дисертација и мастер радова о овој теми. Велики број појмовних метафора у српском језику већ је описан, а оне би, након детаљног пописа, биле корисна грађа за израду будућег концептуалног речника појмовних метафора српског језика.

Распоред појмовних метафора у таквим речницима може бити различит, а проблем распоређивања није тек питање форме речника, јер

² У зборнику радова који су уредили Bolognesi, Brdar i Despot (2019) описује се или се спомиње још велики број електронских база појмовних метафора и метонимија. Податке о њима могуће је пронаћи и у приказу тог зборника, исп. Драгићевић (у штампи).

адекватно груписање и увезивање појмовних метафора може дати основу за дубља истраживања појмовне организације стварности, пошто сетови метафора једног нивоа намећу сагледавање дубљих метафора на којима су оне засноване.

Досадашња истраживања указују на чињеницу да постоји одређена организација појмовних метафора. Потребно је саставити речник који неће бити тек листа појмовних метафора, већ који ће указивати на њихову организацију, јер би крајњи циљ таквог речника, у оном облику како га ми видимо, био да се преко организације појмовних метафора покаже организација стварности.

Како би се та организација бар донекле осветлила, указаћемо на чињеницу да су појмовне метафоре хијерархизоване по ширини и дубини, иако су потврђени и други видови њихове организације.

Хијерархизација по ширини види се, на пример, у томе што једна метафора може представљати механизам концептуализације једног појма, више појмова или свих појмова који припадају истој категорији. Згодан пример наводи З. Кевечеш (Kövecses 1998: 133–137), који разликује појмовне метафоре које важе за концептуализацију (1) једне емоције; (2) неких емоција; (3) свих емоција:

1) *метафоре којима се концептуализује само једна емоција:*

Љубав је магија / путовање / јединство.

Стид је смањивање / живљење без одеће.

2) *метафоре којима се концептуализују неке емоције:*

МНОГЕ ЕМОЦИЈЕ СУ САДРЖАЈ КОНТЕЈНЕРА (*Исињен је њугом / ситрахом и др.*).

МНОГЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ПРОТИВНИЦИ (*Борио се с љубављу / њугом и др.*).

3) *метафоре којима се концептуализују све емоције:*

ЕМОЦИЈА ЈЕ ПОСЕДОВАЊЕ ОБЈЕКТА (*Она има њоносу*).

ЕМОЦИЈА ЈЕ ЖИВ ОРГАНИЗАМ (*Његов ситрах расије*).

Метафоре се могу хијерархизовати и по дубини. Тако се, на пример, оријентациона метафора ДОБРО ЈЕ ГОРЕ налази у основи метафора МОРАЛНО ЈЕ ГОРЕ, РАЦИОНАЛНО ЈЕ ГОРЕ ИЛИ УСПЕХ ЈЕ ГОРЕ. С тим у вези је цео сет метафора које у основи имају метафору ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ, нпр. НЕМОРАЛНО ЈЕ ДОЛЕ, НЕУСПЕХ ЈЕ ДОЛЕ ИТД. Метафоре нижег ранга које проистичу из основне метафоре ДОБРО ЈЕ ГОРЕ – ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ такође се могу разгранавати и манифестовати на још површинскијим нивоима.³ Када би постојао речник који би могао да увеже све ове односе, да прикаже хијерархизацију метафора по ширини и дубини и све видове њихових веза, когнитивна лингвистика, али и све остале когнитивне науке добиле би схему људског знања која би омогућила експлозију ових наука. Иако говоримо о реч-

³ О овим и осталим оријентационим појмовним метафорама исп. Расулић (2004).

нику појмовних метафора српског језика, свесни смо чињенице да би то био универзалан речник који би важио за већину језика.

За остваривање овако постављеног циља, одговарајући речник појмовних метафора мора имати концептуалну структуру, а не азбучну.

3. Укратко о појму *концептуална лексикографија*

Посебну пажњу концептуалној лексикографији посветила је Ања Николић-Хојт (Nikolić-Hoijt 2004), а прегледне радове о том типу лексикографије писали су и други аутори, међу њима и Ивана Филиповић Петровић и Јелена Паризоска (Filipović Petrović i Parizoska 2019), које примећују да је досадашња доминација абecedне лексикографије толико јака „da se abecedni raspored natuknica često shvaća kao neizostavno obilježje rječnika“ (Filipović Petrović i Parizoska 2019: 28). Ауторке с правом примећују да до промене овог схватања долази услед развоја лингвистике, која „u fokus dovodi leksikon i njegovu povezanost s principima funkcionisanja ljudskog uma“ и наглашавају приступ неких теоретичара лексикографије по којима је „konceptualna organizacija primjerenija načinu na koji um organizira vlastite ideje i riječi“ (Filipović Petrović i Parizoska 2019: 28).

„Konceptualno ustrojени tezaursi, који се још понекад називају onomasiološki, metodički, ideološki, sistematski, mnemonički i nomenklatorski, проишао су из двију међусобно повезаних потреба: потребе за образовањем која је била усмјерена практично-одгојним рјешенима у облику тематски устројених спискова ријечи (pedaгошко-лексикогрaфска традиција) и вјековног настојања човјека да бескрајну разноликост свoga универзума сведе на donekle уређену и, shodno tome, spoznatljivу konačnost (retoričko-filozofska традиција)“ (Nikolić-Hoijt 2004: 21).

Концептуалној лексикографији тек предстоји развој јер га захтева напредак когнитивних наука, али и електронске лексикографије, која омогућава сортирање и претраживање грађе према различитим критеријумима, као и графичке приказе односа међу јединицама. Ово је врло важно јер од концептуалног речника очекујемо да има могућност представљања односа међу појмовима, а за то су нарочито погодне просторне метафоре, које помажу да се и просторно представе схеме које омогућавају да се види однос међу појмовима (а затим и метафорама) који произлазе један из другог, који су напоредни, који су у узрочно-последичној вези итд.⁴ Прецизан графички приказ појмовне мреже као

⁴ Концептуална лексикографија има и имаће више развојних путева у зависности од теоријског полазишта на којем су засновани концептуални речници. У руској лексикографији се израђују неки типови концептуалних речника у којима се указује на однос појмова, а у терминологији се већ увелико оперише терминима: *концептуална лексикографија*,

сложене целине, а затим и њених делова, могућ је само ако се електронски представи и зато су очекивања од ње велика. Електронским путем било би могуће симулирати приближавање неком појму или појмовној метафори у мрежи или удаљавање од њега. Симулацијом смањивања корисник би могао да види већи део мреже, а увеличавањем би могао да се приближи одређеном чворишту у мрежи. Када му се приближи, могао би да види метафоре којима се концептуализовао дати појам. Удаљавањем би се слика појединачног појма замаглила, али би се омогућио увид у слику целе мреже или њеног већег дела.

За сада се неизбучна/неабецедна лексикографија најчешће своди на тематски распоређене лексикографске садржаје, што је први корак ка правој концептуалној лексикографији. А. Николић-Хојт (2004: 21), међутим, не види овако однос између тематске и концептуалне лексикографије: „Premda neki autori, inzistiraju na razlici između tematskog i konceptualnog ustroja, pri čemu tematske priručnike uglavnom povezuju s pedagoško-leksikografskom, a konceptualne s retoričko-filozofskom tradicijom, u ovom radu spomenuta distinkcija nije osobito relevantna. Štaviše, pretpostavlja se da je glavni princip usustavljanja građe u konceptualnim tezaurusima zapravo konceptualna tematizacija.“ Нама се чини да бисмо простом тематском поделом појмовних метафора у речнику појмовних метафора добили далеко непрецизнију слику концептуализације стварности исказане кроз језик него концептуалном, хијерархијском поделом.

4. Организација концептуалног речника појмовних метафора

Јасно је да појмовне метафоре у оквиру концептуалног речника треба да буду распоређене хијерархизовано, јер је то једини начин да се представе и класификују нивои концептуализације појмова, а прво питање такве организације јесте да ли се у структурирању речника појмовних метафора треба кретати одоздо нагоре или одозго надоле. Другим речима, треба ли кренути од појмовних метафора, а затим их класификовати у подгрупе, које у следећем кораку треба систематизовати у општије групе како би се таквим процесима дошло до базичних појмова, тј. категорија стварности које се концептуализују метафорично или, напротив, процес класификације метафора треба усмеравати одозго надоле – кренути од основних категорија стварности, а затим исцртати мапу поткатегија крећући се наниже ка мање општим и мање апстрактним појмовима. На крају би се разграната мапа базичних појмова попунила појмовним метафорама и примерима за њих. На овај начин осветлиле би се и лакуне,

концепцијологија, лингвистичка концепцијологија. Избор руске литературе из ове области наведен је у раду Р. Драгићевић (2014) и, нарочито, у раду С. Ристић и И. Лазић Коњик (у штампи).

тј. појмови који се, можда, не концептуализују појмовним метафорама, чиме би се пружила одлична основа за теоријска разматрања разлога за празна места на унапред израђеној појмовној мапи. Било којим смером да се крене, јасно је да организација концептуалног речника појмовних метафора представља сложен подухват који надилази компетенције лингвиста и залази у делокруг филозофа и психолога, чиме се показује тачном већ изнесена тврдња Ање Николић-Хојт да се концептуална лексикографија мора везати за филозофску традицију.

А. Гудавицијус (2016: 5), литвански професор који је и сам размишљао о речнику метафора у јавном дискурсу, сматра да је најпогоднији модел за речник метафора онај који се заснива на смеру одоздо нагоре. Нама се пак чини да је најбоље кренути одозго надоле, а то значи прво направити појмовну мапу као водич за организацију грађе, тј. појмовних метафора које би затим биле унесене у схему. Она би се мењала ако грађа укаже на пропусте и ако истраживаче поведе у неком правцу који није испланиран унапред. Дакле, речник би био ономасиолошки осмишљен – прво би се представио „костур речника“, који би се састојао од мреже појмова који су хоризонтално и вертикално повезани, и то на начин који представља организацију слике света говорника српског језика, а затим би се тај костур попуњавао појмовним метафорама, од најопштијих ка ужим.

Сама схема или појмовна мапа морала би се конструисати од најопштијих категорија ка посебним, што значи одозго надоле. За појмовну мапу се у литератури користе термини *класификацијски образац*, тј. *синопис катџегорија* (Nikolić-Hoijt 2004: 21). За њега је веома важно да се што је више могуће подудара с начином на који људски ум класификује и хијерархизује стварност. Таква класификација мора бити универзална јер треба да буде у складу са човековим когнитивним способностима и зато није и не може бити зависна од простора и времена. За одговарајућим моделом организације грађе за речник српских појмовних метафора може се трагати у предлозима за категоризацију стварности од Платона и Аристотела до данас и од једног до другог краја Земљине кугле. Управо у универзалности која карактерише синопис категорија концептуалног речника видимо основну разлику између тематских и концептуалних речника, јер су тематски у већој мери културолошки, а то значи зависни од времена и простора који се у њима приказује. Зато није необично што Ања Николић-Хојт (2004: 21) запажа разлику између старих и нових тематских речника, које назива *концептуално тематизираним тезаурусима*. Као главну разлику, она наводи „*romak od ontološke, odnosno onomasiološke (klasifikacijski sustav prikazuje strukturu svijeta) do filološke, to jest semantičke (klasifikacijski sustav prikazuje strukturu leksičkog značenja) utemeljenosti sustava koje prikazuju*“. Ономасиолошки

речници се, према нашем мишљењу, не могу третирати као старији вид концептуално тематизованих речника, већ они представљају посебан тип речника, различит од тематских.⁵

5. Ка синопсису категорија

Први корак у изради концептуалног речника представља успоста-вљање одговарајућег класификацијског обрасца или синопсиса категорија како бисмо успоставили што обухватнију и прецизнију „kontejnerizaciju i taksonomiziranje svekolikog ljudskog znanja“ (Nikolić-Hoјt 2004: 11), које се огледа кроз језик, у виду појмовних метафора. Наш приступ је, дакле, ономасиолошки. Полазимо од ствари, тј. од појмова и трагамо за начинима на које су оне представљене у језику јер верујемо да је „konceptualna organizacija na neki način природнија, тј. примјеренија начину на који ум организира vlastite zalihe ideja i riječi. Štoviše, može se reći da ona oponaša i čak potiče природну трку наших misli“ (Nikolić-Hoјt 2004: 29).

У потрази за списком основних категорија, полазимо од филозофских класификација: „U filozofiji, najviši rodni pojam, oblik bitka, najopćenitiji iskaz o biću kao biću. Već izvorni glagolski oblik te riječi (grč. *κατηγορεῖν*, iskazivati, izricati) pokazuje izravnu vezu između priricanja i suđenja, тј. utemeljujuću funkciju kategorije u sudu, a time i u formalno-logičkoј teoriji istine. Prvi sustavan nauk o kategorijama dao je Aristotel, koji razlikuje 10 kategorija: 1) *supstancija* – čovjek, konj; 2) *kvantiteta (količina)* – dva ili tri lakta dužine; 3) *kvaliteta (svojstvo)* – bijel, gramatički; 4) *relacija (odnos)* – veće, pola; 5) *mjesto* – na trgu; 6) *vrijeme* – jučer, prošle godine; 7) *položaj* – sjedi, leži; 8) *imanje* – naoružan, obuven; 9) *činjenje, djelovanje* – gori, sijеče; 10) *trpljenje* – spaljivan, biva sječen. U nekim spisima Aristotel spominje 3 ili 8 kategorija; tijekom razvoja filozofije taj se broj mijenjao. U novijoj filozofiji I. Kant uspostavio je 12 kategorija prema vrstama sudova. To su kategorije *kvantitete* (jedinstvo, mnoštvo, sveukupnost), *kvalitete* (realitet, negacija, limitacija), *relacije* (inherencija, supstancija, kauzalitet, dependencija) i *modaliteta* (mogućnost, nemogućnost, egzistencija, negzistencija) itd. Za Kanta su kategorije misaone apriorne forme koje se odnose na objekte iskustva, a ne i na samu stvar po sebi. Posljednji sustavan nauk o kategorijama dao je N. Hartmann, koji je u svojoj teoriji o slojevima realnoga svijeta skicirao tablicu kategorija koja uvijek ostaje nužno nedovršenom zato što tijekom čovjekova spoznavanja otkriva ili, štoviše, konstituira nove slojeve

⁵ Тематска структура српских речника с краја XVIII и XIX века послужила нам је да напишемо неколико лингвокултуролошких радова о њима, јер таква структура погодује откривању културолошке слике света која је у њима представљена (исп. Драгићевић 2015; 2016а; 2016б). Већина старијих српских ћириличних речника има тематску структуру и на основу обрађених тематских група може се реконструисати сегмент језичке слике света која је у њима представљена.

realnosti, a to uvjetuje i nastanak novih kategorija“ (HE 2020, одредница *kategorija*).

Иако је ова категоризација довољно општа и обухватна, одлучили смо да се ослонимо на класификацијски образац на којем је заснован Рожеов тезаурус (*Thesaurus of English words & phrases*). Један од кључних разлога за ову одлуку лежи у томе што је Рожеова класификација речничка, а не енциклопедијска. Има и других разлога, од којих је нарочито важна традиција овог лексикографског дела. Овај речник је први пут објављен 1852. године и доживео је многа издања. Категоризација која се у њему износи врло је разграната, разрађена, а у сваком следећем издању додатно обогашена. Валидност јој потврђују милиони корисника Рожеовог тезауруса широм света. Поверење у класификације изнесене у овом речнику улива чињеница да их већ 170 година, колико постоји овај речник, разрађују генерације лингвиста. Није нам познато да је толико труда и провере уложено у било коју другу класификацију стварности. Све су то разлози због којих смо се одлучили за Рожеову категоризацију као узор и први корак у планирању речника српских појмовних метафора. Ипак, ако би се речник појмовних метафора заиста израђивао, помоћ би требало затражити од еминентних филозофа, социолога, као и од стручњака других хуманистичких струка.

У предговору издања из 1962. године, уредник Роберт Дач наглашио је да „tezaurus (Rožeova tipa) funkcionira poput piščeva ili govornikova mozga koji, polazeći od određene ideje – makronatuknica-koncept u tezaursu – u potrazi za riječju koja će tu ideju izraziti na najbolji i najprikladniji način, pretražuje vlastitu riznicu riječi – rječničko blago tezaursa“ (према Nikolić-Нојт 2004: 29–30).

Стварност је у Рожеовом тезаурусу подељена у шест категорија: 1) апстрактни односи; 2) простор; 3) материјални свет; 4) интелект; 5) воља; 6) емоције, религија и морал. Ове категорије се деле у ситније целине: 1) апстрактни односи: постојање; однос; квантитет; поредак; број; време; 2) простор: простор генерално; димензије; форма; кретање; 3) материјални свет: материјални свет уопштено; аорганска материја; органска материја; 4) интелект: обликовање идеја; комуникација идеја; 5) воља: индивидуална; друштвена; 6) емоције, религије и морал: уопштено; личне емоције; међуљудске емоције; морал; религија. Ове се поткатогије и даље деле на мање уопштене јединице.

Рожеов речник се састоји од блискозначница које су окупљене око кључних речи, а те кључне речи јесу, у ствари, категорије и(ли) поткатогије. Речник појмовних метафора би уместо низова блискозначница садржао низове метафора и примере за њих. Израстао би у фазама, у виду концентричних кругова. Свака од основних Рожеових категорија, у првом кругу израде речника, била би обрађена представљањем појмовних

метафора којима се концептуализују кључни појмови датих категорија, а затим би се, у свакој следећој фази израде речника, концептуална слика допуњавала додавањем обрада нових појмова у виду појмовних метафора којима се концептуализују.

6. Од најопштијег ка конкретнијем – полазне тачке речника на примерима

Први корак у изради речника био би, као што је већ речено, израда костура речника који би садржавао мрежу појмова устројену по изабраном моделу. Ако би се показало да Рожеова систематизација одговара идеји о организацији речника, онда би део те мреже изгледао онако како представљамо у табели која следи:

апстрактни односи	простор	материјални свет	интелект	воља	емоције, религија, морал
постојање	простор генерално	материјални свет генерално	обликовање идеја	индивидуална воља	генерално
однос	димензије	неорганска материја	комуникација идеја	друштвена воља	личне емоције
квантитет	форма	органска материја			међуљудске емоције
поредак	кретање				морал
број					религија
време					

Табела 1: Основне категорије и њихова подела на поткатегорије у Рожевом речнику

Свака од наведених поткатегорија дели се даље на још уже поткатегорије, које би се, такође, унеле у графикон, што се овде не чини јер је циљ да се само илуструје организација речника.

У следећој фази би се у мрежу категорија уносиле појмовне метафоре за оне категорије чија је концептуализација обрађена у досадашњим научним радовима.

У првом кругу, у одговарајућим секцијама, била би обрађена концептуализација кључних односа, тј. најопштијих категорија, а затим би се уносиле појмовне метафоре за уже појмове. Кренуло би се, дакле, од појмовних метафора којима се концептуализују односи, као што су ЦЕЛИНА – ДЕО, ПОЧЕТАК – КРАЈ, ОВДЕ – ТАМО, ГОРЕ – ДОЛЕ, ИСПРЕД – ИЗА,

ЖИВО – НЕЖИВО, САДА – НЕ-САДА, СВЕ – НИШТА, МАЛО – МНОГО, ОШТРО – ТУПО, СТАЈАТИ – ИЋИ, ЈАКО – СЛАБО, ДОБРО – ЛОШЕ, ИМАТИ – НЕМАТИ, СВЕТЛО – ТАМА, ДАН – НОЋ ИТД. Била би обрађена и концептуализација фундаменталних појмова који се не појављују у бинарним опозицијама, већ самостално, на пример, ОСНОВА, СУШТИНА, СТВАР и др. Ови појмови су фундаментални јер спадају у тзв. *йодсйецификоване йојмове*, о којима је прва у српској лингвистици писала Милка Ивић (2005) и објаснила их на примеру лексема *сйвар*. Ова лексема се може односити и на конкретне предмете који су померљиви с места (нпр. *Донела ми је разне сйвари*) и на апстрактне појаве (нпр. *Исйричала ми је разне сйвари*). Иако је именица, лексема *сйвар* се понаша и као анафорско-демонстративна заменица или неодређена именичка заменица *нешйю*. Концептуализација подспецификованих појмова је веома важна јер нам разоткрива начин на који концептуализујемо и многе друге појаве које су у вези са подспецификованим појмом, а таквих појава је много јер су подспецификовани појмови семантички поливалентни и представљају део концептуалне грађевине многих сложенијих појмова. Ове појмове препознајемо, између осталог, и по томе што су лексема којима су именовани у речницима дефинисане уопштеним, широким дефиницијама, без хиперонима, и обично почињу са *оно шйю...*

Циљ би био да се у систем унесе што више појмовних метафора које су идентификоване и описане у досадашњим научним радовима, само што се оне не би, као у базама као што је MetaNet, уносиле тамо где спадају по абecedном реду, већ тамо где им је категоријално место у систему. У првој фази уношења метафора, оне би се уносиле прво за најопштије појмове, а затим за уже, али не би био важан редослед уношења нити би га било могуће спровести по некој законитости јер није описана концептуализација свих појмова. Међутим, без обзира на редослед уношења, важно би било то што би истраживачи увек имали увид у мрежу и било би им јасно који су делови попуњени и у којој мери, а који тек треба да се попуне. Када се унесу све до сада описане појмовне метафоре, установила би се празна места, а затим би истраживачи и сами испитивали концептуализацију необрађених појмова, идентификовали појмовне метафоре којима се концептуализују до сада неиспитани појмови и уносили метафоре у систем. Тако би се мрежа постепено попуњавала.

У наставку овог рада показаћемо како би се могло започети са попуњавањем мреже. Предлози који ће се овде изнети представљају један од могућих путева за започињање попуњавања, иако би добродошао било који начин. Како год да се започне с уношењем појмовних метафора у мрежу, у почетку би многе од тих метафора (и категорија које се њима концептуализују) морале бити мање или више неповезане, а циљ

би био да се, на крају, мрежа у потпуности попуни и да се стекне јасан увид у напоредне, као и у хијерархијске (хоризонталне и вертикалне) везе међу метафорама.⁶

6.1. Концептуализација структуре

Један од базичних појмова чија је концептуализација испитана и од којег би се могло кренути приликом уношења метафора у мрежу Рожеових категорија јесте концептуализација ОСНОВЕ, појма који је именован лексемом из групе подспецификованих. У једном свом истраживању (Драгићевић 2008) показали смо како је овај појам концептуализован. Обрада појмовних метафора о концептуализацији ОСНОВЕ спада у другу целину Рожеовог речника и нашег потенцијалног речника појмовних метафора, која се, подсетимо, назива *Просјтор*. Поткатегија којој припада ОСНОВА јесте *Димензије*.

О већини конкретних и апстрактних појава размишљамо као о објектима који имају одређену структуру. У том смислу, појаве имају основу и на одређен начин устројен остатак. Поставља се питање како концептуализујемо основу појава око нас и у нама. Да ли је она увек иста за сваки ентитет или постоји више појмовних метафора којима се служимо у сагледавању? Ако откријемо како се концептуализује ОСНОВА, наметнуће се закључци у вези са начином на који концептуализујемо структуру целих ентитета. Одлучили смо да као пример прикажемо концептуализацију овог појма зато што је јасно колико нам опис концептуализације базичних појмова помаже у опису концептуализације ужих, с њим повезаних, појмова. Дакле, лакше је у следећој фази израде речника истражити и идентификовати метафоре за концептуализацију ужих појмова ако се претходно истраживач може ослонити на концептуализацију неког појма који је толико широк као што је ОСНОВА.

„Недовољно опрезна анализа наводи на закључак да се ОСНОВА обавезно концептуализује као нешто што је доле, а да се остатак појаве разуме као нешто што је изнад ње. Међутим, не мора увек бити тако. ОСНОВА може

⁶ У реферату који је 20. маја 2021. године изложен на конференцији Комисије за лексикологију и лексикографију Међународног славистичког комитета представили смо попуњавање појмовним метафорама вертикалне хијерархије категорија које се тичу концептуализације ТУГЕ и СТРАХА. Кренуло се од Рожеове класификације појмова, по којој се категорија *Емоције, религија, морал* дели на поткатегије 1) *Личне емоције* и 2) *Међуљудске емоције*. Поткатегија *Личне емоције* дели се, даље, у 55 још ужих поткатегија, међи којима су ТУГА и СТРАХ, док се поткатегија *Међуљудске емоције* дели на 32 уже поткатегије. Следећи хијерархију ЕМОЦИЈЕ → ЛИЧНЕ ЕМОЦИЈЕ → ТУГА/СТРАХ представили смо појмовне метафоре којима се концептуализује свака од ових категорија на сва три нивоа, истичући оне појмовне метафоре које важе за све емоције, оне које важе за обе испитиване емоције и оне које су карактеристичне за сваку од њих понаособ.

бити на почетку нечега или у центру. Тај почетак се разумева као стартна тачка појаве која се простире вертикално или хоризонтално. Ако се простире хоризонтално, онда се ОСНОВА често концептуализује као ИЗВОР, а остатак појаве као РЕКА која тече из извора. Ако се појава простире вертикално, онда је основа обично на дну. У том случају се прототипично концептуализује као ТЕМЕЉ, као КОРЕН или као ПОДЛОГА, ПЛАТФОРМА. Ако је у центру појаве, ОСНОВА се концептуализује у виду тачке (као СРЖ, СЕМЕ) или у виду осовине (као СТОЖЕР, СТУБ), а сама појава се у првом случају разумева као ПЛОД БИЉКЕ, а у другом као ГРАЂЕВИНА“ (Драгићевић 2008: 128).

Бројни примери из електронског корпуса српског језика СрпКор омогућили су нам да издвојимо појмовне метафоре помоћу којих се концептуализује основа: 1) ОСНОВА ЈЕ ТЕМЕЉ ЗГРАДЕ; 2) ОСНОВА ЈЕ СТУБ ЗГРАДЕ; 3) ОСНОВА ЈЕ КОРЕН БИЉКЕ; 4) ОСНОВА ЈЕ СРЖ У ПЛОДУ БИЉКЕ; 5) ОСНОВА ЈЕ ИЗВОР РЕКЕ; 6) ОСНОВА ЈЕ ПОДЛОГА (нпр. торте или неког другог слојевитог предмета). Оно што је још важније од концептуализације саме ОСНОВЕ јесте могућност истраживања концептуализације великог броја конкретних и апстрактних појава које нас окружују. Наиме, већина појава поседује структуру. Свака појава која поседује структуру готово се неминовно састоји из некакве ОСНОВЕ и преосталих делова који се на неки начин везују за њу. Сада нам је јасно да већину појава које имају структуру концептуализујемо као ГРАЂЕВИНУ, као БИЉКУ или ЊЕН ПЛОД, као ТОРТУ, као РЕКУ. Занимљиво је колико често прибегавамо овим појмовним метафорама у свакодневном животу, односно колико је таквих концептуалних биљака, плодова, грађевина, река у нашим мислима (тј. у нашој пројекцији стварности), а да их уопште нисмо свесни. Вероватно је ограничен број појмовних метафора којима разумевамо структуру појава.

У концептуалном речнику појмовних метафора морале би хоризонтално и вертикално бити увезане појмовне метафоре у вези са структуром појава – хоризонтално би биле повезане све појмовне метафоре помоћу којих се концептуализује основа, а вертикално – појмовне метафоре којима се концептуализује структура појаве као целине, а затим и њених делова – основе и саставних делова или зона.

6.2. Концептуализација редоследа

У долажењу до појмовних метафора којима концептуализујемо базичне појаве и односе не бисмо користили само грађу из електронског корпуса, већ и речничку грађу, фразеологизме, па чак и теоријске радове у којима је обрађена концептуализација појава које истражујемо. Од велике помоћи биће нам и сам Рожеов речник, јер се у њему наводе блискозначнице, од којих су многе метафоричне. Њихов списак у мањој или у већој мери открива метафоризацију појаве о којој је реч.

Други пример за представљање прве фазе у попуњавању мреже категорија појмовним метафорама биће концептуализација редоследа, тј. ПОЧЕТКА и КРАЈА. Разлог томе јесте да покажемо да се у истраживању концептуализације можемо послужити различитим изворима, па чак и грађом у зборницима радова чији циљ уопште није био представљање појмовних метафора, али богата грађа изнесена у истраживањима може помоћи да се оне реконструишу.

У анализи концептуализације односа ПОЧЕТАК – КРАЈ могли бисмо се послужити зборником радова *Логический анализ языка. Семантика начала и конца*, отв. редактор Н. Д. Арутюнова, Москва, 2002: РАН, Институт языкознания. ПОЧЕТАК и КРАЈ су у Рожевом речнику обрађени у првој категорији, *Айсџиракџини односи*, у поткатегорији *Ред(ослед)*.

Из радова у овом зборнику сазнајемо да етимологија потврђује да су почетак и крај представљали јединствен појам, с кореном *ken- (граница) и да се у одређеним случајевима почетак и крај могу концептуализовати као тачка у којој се преклапају: *В Конце Концов – Начало всех Начал* (Б. Влачко). Међуоднос почетка и краја обрађује и српски песник Душко Радовић, указујући у својим стиховима на исту концептуализацију преклапања краја и почетка у једној тачки. Цело се концептуализује као ТАЧКА или као КРУГ:

Шта је на крају среде? Четвртак.
 А шта на крају четвртка? Петак.
 На крају свих крајева?
 Увек је нови почетак.
 Крајеви се потроше,
 Почечи увек трају.
 Почетак – ето шта је на крају!

Ипак, целина се обично концептуализује као линија или као пут. ПОЧЕТАК тог пута се концептуализује као његова почетна тачка, а КРАЈ као завршна тачка. Задаци и послови које обављамо имају почетак и крај и зато је важно *дошџераџини до краја, исџераџини до краја, џривесџини крају*.

Пословица *Баџина има два краја* указује на могућност да се целина концептуализује као дуж или површина са два краја. Један од тих крајева у српској култури може бити тањи, краћи или дебљи. Постојање већег броја крајева потврђује и израз *на крају крајева*. Могућност концептуализације целине са два краја указује на чињеницу да и почетак видимо као крај, тј. да крај означава границу на једној или другој страни целог и обухвата обе завршне тачке. Арутјунова наглашава да понекад није јасно који крај ЦЕЛОГ представља почетак, а који крај и да то понекад зависи од посматрача, јер тачка гледишта може бити мобилна.

Н. Д. Арутјунова (2002: 17) сматра да живимо у култури „без краја“, тј. у „култури сталног продужавања“, која се огледа у томе што се форсирају серијски програми, стални наставци уметничких дела итд. У том случају, цело има само почетак, а нема крај. Постојање целине без краја потврђује и израз *без краја и конца*. Стално продужавање се може позитивно оценити, па ситуације које би могле бити боље описујемо као *где би ми крај био!*

На временској и просторној дужи почетак обично претходи крају, али има почетака и после краја и они су исказани глаголима *оживејити* или *васкрснути*, о чему у наведеном зборнику пише Ј. Д. Апрејсан.

Дакле, цело се може разумети као тачка, као круг, као линија (пут). Почетак и крај могу бити завршне тачке, распоређене на супротним странама линије, могу се преклапати у једној тачки. Цело може имати два краја или више крајева (а немати почетак) или имати почетак, а бити без краја. Почетак обично претходи крају, али, понекад, почетак следи после краја.

И у овом случају, баш као и у примеру основе, није важно само то како концептуализујемо појмове почетка и краја, већ на основу те концептуализације можемо ићи и дубље и истражити концептуализацију појава које поседују почетак и крај, а скоро свако цело има почетак и крај.

У концептуалном речнику појмовних метафора морале би бити хоризонтално увезане све појмовне метафоре којима се концептуализује почетак, а с њима и оне којима се концептуализује крај, а вертикално би се морале представити појмовне метафоре којима се концептуализује цело које има почетак и крај, затим и остали делови које има цело, осим почетка и краја. Тако би метафоре којима се концептуализује цело, почетак, крај и остали делови целог сачињавале један „концептуални грозд“ у речнику, који би био у ближој и даљој вези с осталим концептуалним гроздовима. Речник би пружио могућност да се на једном месту сагледају и упореде појаве чију структуру концептуализујемо као појаве са основом и појаве са почетком. За сада мало знамо о томе. Јасно је, на пример, да временски исечци имају почетак (и крај), нпр. *йочейшак дана, йочейшак недеље* и др. Идеје имају основу, а немају почетак, док, на пример, живот има почетак, а има и основу. Речник појмовних метафора би омогућио (просто би наметнуо) закључке о томе од чега зависи наше ментално сортирање концепата на оне које имају један или други тип структуре.

6.3. Концептуализација квантитета

Трећи пример којим би се могло отпочети попуњавање костура речника метафора јесте концептуализација концепта мали и велик. Послужили смо се својим истраживањем (Драгићевић 2016в), у којем смо се бавили, пре свега, експресивним генитивним конструкцијама којима се исказује велика или мала количина неке конкретне или апстрактне

појаве, као што су *ваїромей речи*, *река људи*, *грам фанијазије*, *мрва италенџа* итд. Концепт малог и великог обрађен је код Рожеа у оквиру категорије *Аїсїракїни односи*, у поткатегорији *Кванїиїейї*. Пример је изабран како би се показало да извор грађе за појмовне метафоре које би биле обрађене у речнику може бити и језик књижевних дела, као и друга изворишта у којима се обрађује експресивни језик.

Иако се на први поглед чини да улогу интензификатора може у свом метафоричком значењу имати мноштво именица, показало се да није тако и да говорници ипак прате одређене семантичке законитости о експресивној спојивости лексема, чак и ако тога нису у потпуности свесни. Закључили смо да се интензификатори могу груписати у тематске целине и да способност метафоричног означавања велике количине, мноштва, великог броја имају именице које се у примарном значењу односе на: 1) водену површину (*језеро*, *море*, *океан*, *їоїїок*, *река*); 2) воду у неком облику (*град*, *киша*, *бујица*, *слаї*, *смей*, *облак*, *їљусак*, *їоїїой*); 3) велико природно или направљено удубљење (*бунар*, *їровалија*, *бездан*, *їонор*); 4) војну формацију (*армија*, *їук*, *чейїа*); 5) узвишење (*брдо*, *їланина*); 6) атмосферске појаве (*вихор*, *мењава*, *муња*, *олуја*, *ураган*); 7) заједницу животиња (*крдо*, *мравињак*, *рој*, *чойор*, *кошница*, *јайїо*); 8) грађевине (*кућа*, *кула*, *їпирамида*, *складиїиїе*); 9) (велике) предмете (*громада*, *сїуб*, *кљук*, *кош*, *калеїдоскої*); 10) скуп биљака (*їласї*, *сїїог*, *шума*); 11) групу (*їворка*, *караван*, *хрїа*); 12) остало (*сила*, *хаос*, *ваїромей*, *врева*, *гнев*, *їлева*, *хајка*, *неброј*, *їље*).

Када се жели истаћи велик интензитет позитивног, користе се интензификатори који подразумевају компоненту подизања, издизања, кретања нагоре (*ваїромей досейїљивосїи*, *кула усїеха*), а када се жели истаћи нешто негативно, користе се интензификатори падања, кретања надолу (*бездан бола*, *їонор очаја*). Ово је у вези са концептуализацијом позитивног као нечег што је горе и негативног као нечег што је доле. У речнику појмовних метафора мора бити јасно разграничена концептуализација „пожељне велике количине“ од „непожељне велике количине“.

Ако се жели истаћи да су чланови велике групе уредно распоређени и да делују дисциплиновано, за њихов скуп користе се лексеме *їворка*, *їук* и сл., док се велике неуређене групе називају *хрїом*, *крїом* или *хаосом*. За оваква значења, која подразумевају утисак на посматрача, могли бисмо употребити термин И. Грицкат (1961: 79) – *значење уїїиска на око*. Дакле, говорник оцењује чланове групе као поворку или као армију јер му „на око“ тако изгледају. Различито се концептуализује уређено мноштво од неуређеног, па и овај детаљ мора бити разграничен у речнику метафора.

Велике групе које се састоје из нечег безвредног називају се *їлевом* (*їлева којекаквих їроблемайїичних їїеза*), а групе које се састоје из

чланова велике вредности могу се назвати *рудником* (*рудник њема и моштва*).

Већу креативност и маштовитост говорници српског језика испољавају када треба да означе нешто што је велико или што се снажно испољава од онога што је мало и што се слабо испољава. Међу именицама којима се експресивно исказује мала количина преовлађују партикуларизатори-уобличивачи (исп. Драгићевић 2003). Пошто *ниш*, *зрно*, *vlakно* итд. означавају само облик, тај се облик може везивати за многе конкретне појаве (нпр. *биљно vlakно*, *ћелијско vlakно*), а експресивност таквих синтагми је значајно мања него оних са апстрактним именицама (нпр. *vlakно мисли*). Слично се догађа и у синтагмама типа *брдо књига* према *брдо лажи*. Друга је експресивнија од прве јер се партикуларизатор у првој понаша само као уобличивач. Са таквим партикуларизаторима значајно се смањује број именица које могу да им се придодају, а да се као резултат добије експресивно значење.

Као и у случају експресивних колокација којима се исказује велика количина или мера, тако и у експресивним колокацијама које означавају малу количину не може се говорити о сасвим слободном повезивању лексема. Ако на експресиван начин треба исказати малу количину или интензитет, није довољно употребити било који партикуларизатор који означава мали предмет или појаву (исп. Драгићевић 2016в).

Метафоре које смо навели показују еталоне за велико и мало у српском језику. Ова анализа указује на чињеницу да концептуализација истог појма овом или оном метафором зависи и од експресивног и емоционалног односа говорника једног језика према појави која се концептуализује. Ова чињеница нас упозорава на потребу да концептуални речник појмовних метафора треба да садржи и могућност увезивања појмовних метафора према типу експресије која се за њих везује. Свакако ће се на једном месту наћи појмовне метафоре којима се концептуализује количина, али унутар те групе треба раздвојити метафоре за малу количину од оних за велику. Метафоре за велику количину треба разделити на оне којима се концептуализује пожељна велика количина од непожељне, вредна велика количина од безвредне, уређена од неуређене итд. Другим речима, треба нијансирати експресивне вредности концептуализације унутар једног „концептуалног грозда“, а то ће додатно отежавати лексикографски посао.

7. Закључак

На самом крају, сумираћемо главне тезе разрађене у овом раду.

Прво. Примећује се несклад између великог броја радова и књига посвећених појмовним метафорама (и когнитивној лингвистици уоп-

ште), а малог броја речника у којима се појмовне метафоре представљају и класификују. Током целог рада указује се на бројне тешкоће на које наилазе истраживачи који сакупљају и представљају појмовне метафоре, па се тиме и образлаже незадовољавајуће стање у лексикографском приступу појмовним метафорама.

Друго. У раду се представљају постојећи речници метафора и скреће се пажња на чињеницу да су то речници лексичких, а не појмовних метафора, а да се појмовне метафоре и даље, скоро пола века од почетка развоја когнитивне лингвистике, наводе у виду индекса на крају монографија посвећених појмовним метафорама. Редослед навођења је углавном абecedни или азбучни, а у неким случајевима и тематски. За даља истраживања остаје задатак да се спроведе темељна претрага речника метафора широм света и да се утврди постоји ли, можда, речник који би могао представљати модел за израду речника метафора српског језика.

Треће. Указује се на чињеницу да се широм света стварају електронске базе појмовних метафора. Прва таква база начињена је на Универзитету Беркли, још давне 1991. године, под руководством Ц. Лејкофа. Од тада до данас број таквих база се увећао, па их има чак и у нашем окружењу. Наиме, Институт за хрватски језик и језикословље ХАЗУ начинио је базу хрватских појмовних метафора. Овакве базе третирају се као електронски речници, иако се не могу сасвим поистоветити са њима. Један од циљева овог рада био је и да се упуту позив српским истраживачима који се баве когнитивном лингвистиком да и сами започну један овакав пројекат, који би се могао спроводити по моделу постојећих електронских репозиторијума. Важно је напоменути да су они углавном бесплатни и отворени, а та би приступачност могла бити подстицајна за српске лингвисте.

Четврто. У раду се предлаже концептуални речник појмовних метафора српског језика. Концептуалној лексикографији није до сада посвећена пажња у српској лингвистици, па би скретање пажње на овај тип лексикографије и изношење података о најважнијим карактеристикама концептуалних речника могло бити инспиративно и за друге речнике који би се могли утемељити на постулатима концептуалне лексикографије. Скреће се пажња на однос између тзв. абecedне/азбучне и концептуалне лексикографије, као и на однос између тематске и концептуалне лексикографије. Описом ових типова речника и односом међу њима покушали смо да дамо мали допринос нашој теоријској лексикографији.

Пето. Идеја о концептуалном речнику појмовних метафора није до сада била разрађивана у когнитивној лингвистици, а ни у лексикографији. У њеној основи лежи идеја о ономасиолошком речнику, у којем се пола-

зи од појмова којима се категоризује стварност, а не од језичке грађе.⁷ Најважнија новина коју доноси овај рад јесте предлог да се у настанку речника крене од „костура“ – који би сачињавала мрежа хијерархијски повезаних појмова којима би се представила, у ствари, мозаична структура стварности, а затим би се појмовним метафорама којима се ти појмови концептуализују попуњавало свако појмовно чвориште костура. За сада се нисмо сретали с овако устројеним речником, а модел би могао бити употребљив и за израду другачијих типова речника, јер би костур начињен од кључних појмова могао бити попуњаван различитим језичким материјалом, а не само појмовним метафорама.

Шесто. У раду је покренуто питање адекватног представљања појмовне категоризације стварности. Скренута је пажња на то да ово питање, које мучи пре свега филозофе, али и стручњаке за остале хуманистичке науке, представља значајан изазов и у лингвистици. Дobar модел „костура“ сазданог од кључних појмова распоређених унутар хијерархијски организоване мреже представља изазов који за сада нема коначно решење. Определили смо се за класификацију изложену у Рожевом речнику, као једну од могућих, али се и она може мењати или усавршавати.

Седмо. Ако се прво постави костур појмова који се, затим, попуњава појмовним метафорама, онда се тај костур може попуњавати редом, а може и без одређеног реда, јер је за сваки појам чију концептуализацију треба представити познато место у „костуру“, тј. у систему речника. У сваком случају, када се унесе постојећи материјал, следи фаза попуњавања мреже материјалом који недостаје да би се на крају дошло до потпуне попуњености свих појмовних чворишта одговарајућим појмовним метафорама. Овакав приступ сматрамо значајним и због тога што, за разлику од свих досадашњих речника у којима се попуњавању базе приступа семасиолошки, тј. креће се од прикупљеног материјала, који се складишти и слаже у бази, ономасиолошки конципиран речник задаје задатке истраживачима, тј. указује на празна места и захтева да се она попуне проучавањем концептуализације оних појмова чија концептуализација до тада није била проучена и позната. У овом раду смо се определили за могућност да као примери за прву фазу попуњавања костура речника послуже три неповезана појма, за које се наводи место у систему, тј. место у Рожевој категоризацији. За сваки од тих примера указује се на значај представљања њихове концептуализације за разумевање стварности.

Речник би се састављао као мозаик, стално би се богатио, а његовим растом расла би и наша сазнања о начину на који поимамо свет у којем живимо и колико нам и како језик помаже у томе.

⁷ У руској лексикографији има ономасиолошких речника, али, колико нам је познато, нема ономасиолошких речника појмовних метафора.

Литература

- Арутюнова, Н. Д. (ред.). *Логический анализ языка. Семантика начала и конца*. Москва: РАН, Институт языкознания, 2002.
- Баранов, А. Н. и Ю. Н. Караулов. *Словарь русских фольклорных метафор*. Москва: Российская академия наук, Институт русского языка, 1994.
- Грицкат, Ирена. „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима“. *Наш језик* XI/ 3–4 (1961): 69–80.
- Драгићевић, Рајна. „О неким особеностима партикуларизатора-убличивача“. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 31/1 (2003): 137–146.
- Драгићевић, Рајна. „О значењској подспецификованости на примеру лексеме *основа*“. *Јужнословенски филолог* LXIV (2008): 123–134.
- Драгићевић, Рајна. „Ка лингвокултуролошком речнику српског језика“. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 43/1 (2014): 247–263.
- Драгићевић, Рајна. „О животу и језику Срба у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII века на основу једног речника“. *Исходнија* 1, Тамишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији: Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији, Филозофски факултет Универзитета у Нишу (2015): 113–129.
- Драгићевић, Рајна. „Стара лексикографија и српска култура: Форме учтивости у српском језику у XIX веку“. У: Дејан Ајдачић (ур.). *Срби и српско*. Београд: Алма (2016а): 90–103.
- Драгићевић, Рајна. „Словенска лексика за људске особине и емоције у Елезовићевом ‘Речнику косовско-метохиског дијалекта’“. *Јужнословенски филолог* LXXXII 1–2 (2016б): 33–64.
- Драгићевић, Рајна. „О експресивном лексичком исказивању количине у српском језику“. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 45/1 (2016в): 291–301.
- Драгићевић, Рајна. „*Metaphor and Metonymy in the Digital Age*. Theory and methods for building repositories of figurative language. Edited by Marianna Bolognesi, Mario Brdar & Kristina Despot, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2019, – 264 p.“, приказ, *Јужнословенски филолог* LXXVII /2 (у штампани).
- Ивић, Милка. „Значењска подспецификованост лексеме *сјивар*“. У: *О речима*. Београд: XX век (2005): 73–83.
- Ристић, Стана и Ивана Лазич Коњик. „Аксиолошки речник српског језика – предлог израде“. *Јужнословенски филолог* LXXVII/2 (у штампани).
- Юрина, Е. А. (ред.). *Словарь русской пищевой метафоры. Выпуск первый: Блюда и продукты питания*. Томск: Томский государственный университет, 2015.
- Юрина, Е. А. (ред.). *Словарь русской пищевой метафоры. Том 2: Гастрономическая деятельность*. Томск: Томский государственный университет, 2017.

*

Bolognesi, Marianna, Mario Brdar i Kristina Despot (ed.). *Metaphor and Metonymy in the Digital Age*. Theory and methods for building repositories of figurative language. Edited, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2019.

- Conceptual Metaphor Homepage*: <<http://cogsci.berkeley.edu/lakoff/>>. Приступљено 8. 1. 2021.
- Cuadrado Esclapez, G., Duque García, M. M., Durán Escribano, „P. META-CITEC: a cognitive semantic database of conceptual metaphor in science and technology“. In: *Proceedings of the BAAL Conference* (2007): <http://www.baal.org.uk/proc07/05_georgina_cuadrado_esclapez.pdf>. Приступљено 7. 1. 2021.
- Despot, Kristina, Mirjana Tonković, Mario Essert, Mario Brdar, Benedikt Perak, Ana Ostroški Anić, Bruno Nahod и Ivan Pandžić. „MetaNet.HR: Croatian metaphor repository“. In: Marianna Bolognesi, Mario Brdar & Kristina Despot (ed.). *Metaphor and Metonymy in the Digital Age*. Theory and methods for building repositories of figurative language. Edited, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company (2019): 123–146.
- Filipović Petrović, Ivana i Jelena Parizoska. „Konceptualna organizacija frazeoloških rječnika u e-leksikografiji“. *Filologija* 73 (2019): 27–45.
- Gudavicius, Aloyzas. *The Project on Inventory of Conceptual Metaphors 1*: <https://www.researchgate.net/publication/299382899_The_Project_on_Inventory_of_Conceptual_Metaphors_1>. Приступљено 7. 1. 2021.
- HE 2020: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020: <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30864>>. Приступљено 9. 1. 2021.
- Klikovac, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: XX vek, 2004.
- Kövecses, Zoltán. „Are there any emotion-specific metaphors?“ In: Angeliki Athanasiadou and Elżbieta Tabakowska (ed.). *Speaking of Emotions, Conceptualisation and Expression*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter (1998): 127–153.
- Kövecses, Zoltán. *Metaphor. A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Lakoff, Georg and Mark Johnson. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- Master Metaphor List*: <<https://meta-guide.com/data/data-processing/computational-metaphorics/master-metaphor-list>>. Приступљено 8. 1. 2021.
- MetaNet HR*: <http://ihjj.hr/metafore/>. Приступљено 30. 5. 2021.
- MetaNet Metaphor Wiki*: https://metaphor.icsi.berkeley.edu/pub/en/index.php/MetaNet_Metaphor_Wiki. Приступљено 30. 5. 2021.
- Nikolić-Hoyt, Anja. *Konceptualna leksikografija. Prema tezaurusu hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2004.
- Rasulić, Katarina. *Jezik i prostorno iskustvo: Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, 2004.
- Roget's Thesaurus of English words and phrases*, first edition by Peter Mark Roget 1852, new edition (sixth edition) prepared by Betty Kirkpatrick, MA, Longman Group UK Limited, 1989.
- Sommer, Elyse and Dorrie Weiss. *Metaphors Dictionary*. Detroit: Visible Ink Press, 1996.
- Sweetser, Eve, Oana David and Elise Stickles. „Meta Net: Automated metaphor identification across languages and domains“. In: Marianna Bolognesi, Mario Brdar & Kristina Despot (ed.). *Metaphor and Metonymy in the Digital Age*. Theory and methods for building repositories of figurative language. Edited, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company (2019): 23–49.

Rajna M. Dragičević

TOWARDS A CONCEPTUAL DICTIONARY OF CONCEPTUAL METAPHORS

S u m m a r y

The paper draws attention to the need to create a conceptual dictionary of conceptual metaphors. Previous dictionaries of Russian and English metaphors are described. The basic tenets of conceptual lexicography are stated and the need for the development of a conceptual, rather than a thematic dictionary of conceptual metaphors is explained. What follows is a brief outline of the proposed structure of a conceptual dictionary of conceptual metaphors, illustrated with the examples of its content.

Keywords: conceptual lexicography, conceptual metaphor, conceptual dictionary, thematic dictionary, lexicography, semantics.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 785–801

UDK: 811.161.1'374

004.738.5:811.161.1'38

COBISS.SR-ID: 54730249

Зоя Юрьевна ПЕТРОВА

Институт русского языка им В.В. Виноградова РАН
zoyp@mail.ru

Наталья Александровна РЕБЕЦКАЯ

Институт русского языка им В.В. Виноградова РАН
n.reb@mail.ru

Наталья Александровна ФАТЕЕВА

Институт русского языка им В.В. Виноградова РАН
nafata@rambler.ru

ИНТЕРАКТИВНЫЙ СЛОВАРЬ КОМПАРАТИВНЫХ ТРОПОВ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ*

В статье рассматривается инновационный лексикографический продукт – интерактивный словарь метафор и сравнений, который создан на основе «Материалов к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX–XX веков» (авторы Н.А. Кожевникова, З.Ю. Петрова, выпуски 1–5, 2000–2017 гг.). Основными параметрами описания сравнительных тропов в словаре являются семантический инвариант (предмет сравнения и образ сравнения компаративных конструкций), формальный тип конструкции, автор и год создания. Четкая и единообразная структура словарных статей всех пяти выпусков и единая семантическая классификация тропов позволили разработать электронную базу данных на основе словарных материалов, которая, в свою очередь, является основой информационно-поисковой системы интерактивного словаря. Разработано приложение (программный продукт), состоящее из двух частей: пользовательского интерфейса и базы данных. Взаимодействие пользователя с контентом осуществляется через различные типы запросов. Структура базы данных позволяет проводить по-

* Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ, проект №19-012-00009 «Интерактивный словарь компаративных тропов русской художественной литературы XIX–XXI вв.».

иск по следующим основным элементам словарной статьи: предмет сравнения (что сравнивается), образ сравнения (с чем сравнивается), семантический класс предметов сравнения и образов сравнения, тип конструкции (метафора, сравнение, сравнение-приложение, сравнение со значением принадлежности, параллелизм, метаморфоза), автор, год. Интерактивный электронный словарь разработан как гибкий и удобный инструмент для изучения метафорической картины мира русской литературы, характеризующий компаративные тропы во многих аспектах. Словарь делает возможным осуществление широкого круга филологических исследований: изучение метафорической картины мира языка русской художественной литературы (ЯХЛ), в том числе в плане ее эволюции; получение и анализ конкретных временных срезов системы метафор и сравнений ЯХЛ, их сравнительное исследование; изучение компаративных тропов в идиостилевом аспекте.

Ключевые слова: интерактивный словарь, метафора, сравнение, компаративная конструкция, русская литература, информационный поиск.

1. Введение

В современной лексикографии активно развивается направление, посвященное описанию языка писателей, как отдельных авторов, так и групп авторов, иногда достаточно широких. Л.Л. Шестакова называет это направление «авторской лексикографией». Развитию авторской лексикографии в последние годы посвящена обзорная статья исследовательницы (Шестакова 2019), в которой приводится классификация разных типов писательских словарей.

В настоящее время лексикографами осознана необходимость перехода на электронный формат представления словарной информации при описании языка писателя. Можно отметить новаторский проект «Словарь языка Чехова», работа над которым ведется в ИРЯ РАН А.Я. Шайкевичем и Н.А. Ребецкой (Шайкевич, Ребецкая 2017).

Среди электронных словарей надо особо отметить словарные продукты, описывающие сходный с обсуждаемым в настоящей статье языковой материал – лексику поэтического языка, в частности, его образные средства. В этих словарных продуктах присутствует и возможность поиска данных по заданным параметрам. Это в первую очередь представленная на сайте lexrus.ru информационно-поисковая система (ИПС) «Образный инструментарий русской лирики» (электронный ресурс), принципы создания которого и аспекты практического применения изложены в работе О.Е. Ивановой (Иванова – электронный ресурс). ИПС описывает поэтические номинации, т. е. словесные образные средства поэтической речи. Она позволяет задавать поиск по следующим параметрам словарной статьи: 1) наименования обозначаемых предметов/

явлений, 2) опорные слова-образы номинаций, 3) имена авторов стихотворных текстов, 4) устойчивые поэтические определения, 5) известные и малоизвестные цитаты, 6) произвольное слово.

На этом же ресурсе содержится информационно-поисковая система «Словари русской поэзии Серебряного века» (электронный ресурс), выполненная на основе электронной версии «Словаря языка русской поэзии XX века».

Представляемый в данной статье Интерактивный словарь компаративных тропов русской литературы XIX–XXI вв. существенно отличается от этих ИПС по своим функциям, являясь более специализированным и позволяя реализовать возможности многоаспектного поиска по разным характеристикам компаративных тропов из произведений значительно более обширного круга русских писателей.

2. Источник интерактивного словаря: «Материалы к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX–XX вв.»

Созданный лексикографический продукт является приложением к пятитомному лексикографическому труду «Материалы к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX–XX вв.», в котором осуществляется описание семантической системы компаративных тропов в ее развитии. Теоретические предпосылки и методология создания этого словаря описана в работе (Кожевникова, Петрова 2009).

Составители «Материалов...» исходят из того, что каждая метафора или сравнение существует в языке художественной литературы не изолированно, а как элемент семантической системы тропов: если определить каждый компаративный троп как пару $\langle x, y \rangle$, где x – предмет сравнения (то, что сравнивается), а y – образ сравнения (то, с чем сравнивается), то и x , и y являются элементами семантических полей, которые образуют систему, описываемую в терминах идеографической классификации лексики. Тропы в «Материалах...» описываются по семантическим классам образов сравнения. На сегодняшний день издано пять выпусков «Материалов...»: «Птицы», «Звери, насекомые, рыбы, змеи», «Растения», «Камни, металлы» и «Ткани, изделия из тканей» (Кожевникова, Петрова 2000–2017).

Объект описания в «Материалах...» – художественные метафоры и сравнения, основные параметры описания тропов – ПРЕДМЕТ СРАВНЕНИЯ, ОБРАЗ СРАВНЕНИЯ, ТИП КОНСТРУКЦИИ, АВТОР, ГОД.

2.1. Предметы сравнения. Идеографическая классификация

Авторы разработали единую для всех выпусков классификационную схему, в соответствии с которой группируются предметы сравнения с учетом существующих идеографических классификаций лексики

(Морковкин 1984; Шведова 1998–2007 и др.). Три самых крупных семантических класса в ней – «Человек», «Время» и «Окружающий мир». Каждый из них подразделяется далее. Например, класс «Человек» включает следующие подклассы: «Человек в целом», «Части тела человека», «Жизнь, смерть, возраст», «Душа, сердце, дух», «Интеллект», «Чувства», «Социальный план человека» и др. Класс «Окружающий мир» включает подклассы «Мир, вселенная, воздух, небо», «Физические явления, ощущаемые человеком» («Звук», «Свет», «Запах», «Температура»), «Огонь», «Вода», «Атмосферные явления» и др., некоторые из них подразделяются далее на подклассы более низкого уровня. Подклассы самого низкого уровня классификации состоят из предметов сравнения конкретных тропов. Каждый предмет сравнения служит названием (заглавным словом) словарной статьи «Материалов...». Подразделами словарных статей служат обозначения образов сравнения из семантических полей, которым соответствуют названия выпусков и их разделов, – «Птицы», «Звери», «Насекомые» и т. д. Например, предмету сравнения МЫСЛЬ из семантического класса «Интеллект» в выпуске «Птицы» соответствуют образы сравнения *птица, пташка, орел, голубь, ворон, жаворонок, цыпленок* и т. д., в выпуске «Звери» – *собачка, крыса, мышь, горноста́й, заяц, корова, лошадь, скакун* и т. д.

2.2. Образы сравнения. Семантические отношения между ними

При расположении образов сравнения в словарной статье учитывается сила их семантических связей друг с другом. Семантический инвариант, лежащий в основе некоторой образной параллели, может варьироваться с помощью отношения синонимии, например, *курица* – *наседка*: «Нимфодора Семеновна лежит на диване и клохчет *курицей*» (И. Тургенев) – «Она стояла возле кресла матери, которая, расстроившись смертью Вермана, совсем распадалась, сидела спустя руки и квохтала, как исслабевшая на гнезде куриная *наседка*» (Н. Лесков). Помимо синонимов исходный образ варьируют метафорические прилагательные – дериваты образа сравнения – существительного (*птичий* < *птица*: *птичий нос, птичьи глаза, птичья фигура, птичья болтовня* и т. д.; такие прилагательные синонимичны сравнительной конструкции «как у птицы»), наречия со значением сравнения: *по-птичьи, по-лебединому, по-беличьи, по-змеиному* и т. д., например, субстантивный образ сравнения *белка* является мотивирующим для метафорического прилагательного *беличий*: «улыбнулась – *беличьи* зубы, острые, сладкие, злые» (Е. Замятин) и сравнения-наречия *по-беличьи*: «Да я ничего, – шептала девушка, задыхаясь, быстро, *по-беличьи* отирая слезы...» (Ю. Казаков).

Близки исходному образу (хотя и привносят новый смысл в образное соответствие) диминутивы: *птица* – *птичка, лошадь* – *лошадка, червяк*

– *червячок, камень – камешек* и т. д.; обозначения совокупностей (*птица – стая птиц, баран – стадо баранов* и т. д.). Смысл, связанный со смыслом исходного опорного слова тропа, имеют обозначения, образованные с помощью отношения «целое – часть». В выпуске «Птицы» на основании этого отношения образуются названия частей тела птиц: *крылья, перья, клюв, хвост, яйцо, коготь, zob, гребень* и т. д. (например, ресницы – *птицы / птичьи крылья*, огонь – *петух / петушиный гребешок*, закат – *фазан / хвост фазана*), в выпуске «Звери» – названия частей тела зверей: *язык собаки, грива коня, львиная грива* и др., в выпуске «Растения» – названия частей растений: *цветок – лепестки, венчик, чашечка* и т. д.

2.3. Типы компаративных конструкций

Семантический инвариант <предмет сравнения, образ сравнения> может реализоваться в различных формально-синтаксических типах конструкций. Общая схема подразделения материала по формальным конструкциям в описываемом словаре – следующая (примеры даны из разных словарных статей):

а) Метафоры (Мтф), в том числе метафоры-загадки: «В таком пленительном горении Легка и незаметна смерть. Покинет *птица* клетку узкую, Растает тело...» (М. Кузмин), генитивные метафоры: «Человечьих рук *бегемоты*» (Н. Тихонов), метафорические перифразы: «И я, ничтожный *червяк*, уже оскверненный всеми мелкими, бедными людскими страстями...» (Л. Толстой), конструкции отождествления: «Сердце – легкая *птица* забвений В золотой пролетающий час» (А. Блок);

б) Сравнения (Ср), в том числе конструкции без основания сравнения: «Я как одинокая *птица* без гнезда» (И. Тургенев), с основанием сравнения: основание сравнения – глагол (Ср гл): «Как *птица*, не останавливаясь, *летела* она» (Н. Гоголь), основание сравнения – прилагательное (Ср прил): «Она мне говорила, что дочь ее *невинна*, как *голубь*» (М. Лермонтов) и ряд других, редких, типов: основание сравнения – причастие: «– Та-та-та, если бы не был в вас *влюблен* как *баран*, не бегал бы по улицам высуня язык и не поднял бы по городу всех собак» (Ф. Достоевский), субстантивное словосочетание: «[во французском языке] слова, как *фокстерьеры, с обрубленными хвостами*» (С. Григорьев), категория состояния: «А мне было *тяжело*, Как *верблюду*, несущему соль в рогоже» (П. Васильев), междометие: «А за ней Анна Марковна короткими перебежками *скок-поскок*, словно *лягушка*» (Ю. Герман),

сравнения-приложения (Ср.-прил): «Церквушка же, в заячьей шубе, В сердцах на Никона-*кобеля*, Он него в заруделом срубе Завелась скрипучая тля!» (Н. Клюев),

сравнения-наречия (Ср.-нареч): «*По-журавлиному* шагая, он подошел ближе...» (Б. Садовской),

сравнения со значением принадлежности (Ср.-прин): «Темное лицо его освещали серые глаза, очень мягкие и круглые, *точно у птицы*» (М. Горький);

в) Конструкции параллелизма (Парал) – соотнесение двух развернутых ситуаций: «Притулиться к плечу твоему был горазд. Так *птица* с крылом переломленным в бурю Поспешает укрыться в спасительный куст» (В. Шершеневич);

г) Метаморфоза (Мтмрф), маркером которой служат слова *превратиться, обернуться, стать кем-л./чем-л.* и т. п.: «Бабка, закричав в тоске окаянной, *Птицей* стала» (П. Васильев).

2.4. Автор и год

Следующие параметры описания метафор и сравнений в «Материалах...» – автор и время создания. Тропы упорядочены по хронологическому принципу. При каждом контексте указан автор, при большинстве контекстов – год написания или первой публикации соответствующего произведения (некоторые контексты не датированы или датированы приблизительно). Хронологический принцип упорядочения материала в сочетании с описанным выше упорядочением с учетом семантических отношений опорных слов тропов позволяет исследовать эволюцию образных параллелей и их семантических классов в истории языка художественной литературы.

3. Интерактивный словарь: общее описание и основные направления использования

3.1. Общие сведения о словаре

Идея сделать изданные выпуски «Материалов...» удобными для поиска информации по всем семантическим классам тропов, которые в бумажной версии словаря разделены на отдельные книги, и доступными для широкого круга пользователей, иначе говоря, перевести «Материалы...» в электронный формат и сделать словарь интерактивным, возникла у авторов проекта в 2015 г., с этого времени начато преобразование «Материалов к словарю...» в формат базы данных. Разработанный интерактивный словарь задуман и создан как реализующий информационно-поисковую систему лексикографический продукт, ориентированный на широкий круг разнообразных пользователей.

Четкая и единообразная структура словарных статей всех пяти выпусков и единая семантическая классификация тропов сделали возможной разработку электронной базы данных, которая стала основой информационно-поискового аппарата словаря. База данных (БД) создана на основе СУБД MS Access и включает приблизительно 30 000 записей.

По сравнению с исходными «Материалами к словарю...» база данных интерактивного словаря значительно пополнена с использованием контекстов из Национального корпуса русского языка (НКРЯ), особое внимание при пополнении базы данных обращалось на включение в нее контекстов конца XX – начала XXI века.

Поля БД соответствуют перечисленным выше параметрам описания тропов в пяти выпусках «Материалов...»: предмет сравнения, образ сравнения (как конкретные лексемы, так и их обобщенные классы), конструкция тропа, автор, год. Имеется также поле «Контекст», куда включается языковой материал. Материал БД разбит на 12 семантических классов по образам сравнения («Птицы», «Звери», «Насекомые», «Черви», «Пауки», «Рыбы», «Крабы, раки, моллюски», «Змеи», «Другие пресмыкающиеся», «Растения», «Камни, металлы», «Ткани, изделия из тканей»); все они объединены иерархической структурой, классифицирующей предметы сравнения по тезаурусному принципу.

Разработано приложение (программный продукт), которое состоит из двух частей: интерфейс пользователя и база данных. Созданный интерактивный словарь ориентирован на достижение максимально эффективной и комфортной для пользователя машинной обработки данных по схеме «запрос – результат запроса» в системе «человек – машина». В качестве среды выполнения используется Borland Developer Studio, C++ Builder. Создана форма работы с базой данных, отображающая все поля базы; на форму добавлены такие компоненты, как Navigator, используемый для перемещения по словарному массиву, в том числе к последней и первой записи, с отображением номера записи, TreeView, отображающий все таблицы базы данных в виде тезауруса, кнопки поиска по полям и их комбинациям, опция сохранения выборки в текстовом и RTF формате. Представлена справочная информация. Ссылка на словарь в Интернете содержится на сайте Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН [www.ruslang.ru](http://ruslang.ru): http://ruslang.ru/slovar_tropov.

3.2. Словарь как инструмент для филологических исследований. Возможные типы запросов

Интерактивный словарь задуман как инструмент для филологических исследований в области стилистики и лингвистической поэтики, в частности, для изучения метафор и сравнений в языке русской художественной литературы в различных аспектах: системно-семантическом, эволюционном, идиостилевом, формально-синтаксическом.

Продемонстрируем применение словаря для получения ответов на разнообразные запросы исследователей.

Интерактивный словарь позволяет быстро получать информацию о семантических классах предметов сравнения согласно разработанному

семантическому классификатору тропов, внутри каждого из 12 семантических классов образов сравнения. Например, выбрав в семантическом классе образов «Насекомые» класс предметов «Корабли» (с какими насекомыми сравниваются разные корабли), мы получим соответствующий набор образных параллелей, состоящий из 22 контекстов. Приведем некоторые из них:

ПАРОХОД – водяной жук: Пароход шел тихо, среди других пароходов, сновавших, точно *водяные жуки*, по заливу (В. Короленко 1895)

ЛОДКА – ночная бабочка: Почему-то представляется лодка на реке, серая и мохнатая, как *ночная бабочка*, лес с ландышами, вечер (С. Сергеев-Ценский 1906)

ЛОДКА – блоха: глухое воет море / и лодка скачет как *блоха* (А. Введенский 1929)

ТАНКЕР – муравей: и танкер перебирает мачтами, как упавший / на спину *муравей* (И. Бродский 1977).

Выбрав тот же класс предметов сравнения «Корабли» в семантическом классе образов «Рыбы», мы получим набор тропов тоже из 22 элементов, например:

КОРАБЛЬ – рыба: И наш корабль нырял подобно *рыбе* (И. Бунин 1908)

БАРЖА – карась: Третьи грузят пузатые, как озерные *караси*, баржи на Иртыше (А. Сорокин 1923)

ПАРОХОД – рыба: На крутой излучине Оби серебряной *рыбой* барахтался уходящий пароход «Пролетарий», березы и сосны на берегу стояли в немости, солнца в небе по-прежнему не было – растеклось, расплавилось оно по белесому куполу (В. Липатов 1967)

КАЮК – щука: Сердце его запело, когда он увидел, как узкие и хищные, словно *щуки*, каюки выстроились клином и понеслись в хрустальную лазурь рассвета по глади камского плёса (А. Иванов 2000).

Иначе говоря, пользователь может получать любые образные параллели, задаваемые названиями семантических классов согласно заданным в имеющемся классификаторе.

Можно получать информацию о конкретных отдельных образах и предметах сравнения в компаративных конструкциях русской литературы. В этом случае пользователь делает запросы, предполагающие поиск по одному полю.

Поиск можно производить непосредственно по лексемам, список которых представлен в справочном разделе словаря, и по шаблону, позволяющему включить в результаты запроса слова, относящиеся к приписанному некоторым лексемам более общему семантическому классу (род–вид, часть–целое), а также некоторые дериваты и словосочетания.

Так, поиск по полю «ОБРАЗ СРАВНЕНИЯ» (что сравнивается с зайцем в литературе) можно продемонстрировать в двух вариантах:

а) по отдельной лексеме *заяц*:

АВТОБУС – заяц: А красный автобус вдоль черного леса, / как *заяц*, по белому лупит шоссе (Б. Окуджава 1963)

ВЕТЕР – заяц: Ветер прыгал между ветвями, как обезумевший *заяц* (И. Бабель 1924)

ВРЕМЯ – заяц: <...> само время, испуганный *заяц*, бежало, прижав свои уши (А. Белый 1921)

МЫСЛЬ – заяц: В голове у Ионы все мутилось, и мысли прыгали бес-толково, как *зайцы* из мешка, в разные стороны (М. Булгаков 1924)

ОГОНЬ – заяц: <...> глазам ее представилась огненная звездочка. Еще мгновение, и эта звездочка вдруг красным *зайцем* перебежала по соседской крыше и закурилась дымом (Н. Лесков 1872)

СЕРДЦЕ – заяц: Когда приблизились мы к роковой двери, сердце у меня вспрыгалось, будто *заяц* под ружьем стрелка... (А. Марлинский 1832)

ТУЧА – заяц: Волны, синие борзые, Скачут возле господина, *Заяц* тучи на руке (В. Хлебников 1920)

ЧЕЛОВЕК – заяц: Гиршель беспрестанно останавливался, вздрагивал, как *заяц*, внимательно рассматривал окрестность и как будто сри-совывал наш лагерь (И. Тургенев 1846)

ЧЕЛОВЕК – заяц: Хватило бы у меня силы воли, чтобы стоять, гордо подняв голову и сложив руки на груди? Или, чего доброго, я пу-стился бы опрометью в кусты, как перепуганный *заяц*? (В. Каверин 1974)

(Общее количество контекстов в выборке – 48)

2) по шаблону, с учетом семантических связей лексемы *заяц*. В этом случае мы получим больше контекстов, включающих и дериваты *зайчик*, *зайнька*, *заячий*, *по-заячьи*, обозначения частей тела зайца (*ухо*, *лапки*), определения (*грустный заяц*, *заяц на угонках*, *заяц в силке* и др.). При таком варианте поиска выборка содержит 68 контекстов. Покажем некото-рые из добавочных по сравнению с предыдущим вариантом контекстов:

ОСИНА – хныкать по-заячьи: Ах ты, ель-кружевница трущобная, Не чета ты кликуше осинушке, Что от хвойного звона да ладана бьет в ладошки и хнычет *по-заячьи* (Н. Клюев 1915)

ОЧИ – зайчики: И *зайчики* вращаются в тюрьме, Испытанные очи лове-ласов (Б. Поплавский 1930)

- ПЛАТОК – ухо зайца: А из-за фалды Красный платок с вышивкой «Ялта», Подрагивая подагре в подскок, Висел, точно *ухо зайца* (И. Сельвинский 1927)
- ЧЕЛОВЕК – грустный заяц: <...> он [Волынцев] едва улыбался в ответ на их шутки и глядел, как выразился о нем однажды Пигасов, *грустным зайцем* (И. Тургенев 1856)
- ЧЕЛОВЕК – зайныка: В другой раз она еще варьировала и говорила: «Прасковья Пахитосовна! Прашенька! *Зайныка* беленький, хвостик гореленький!» (Н. Лесков 1894)
- ЧЕЛОВЕК – зайчик: Но Борьке уж надоело, и он начинает прыгать *зайчиком* по комнате (Н. Гарин-Михайловский 1893)
- ЧЕЛОВЕК – заяц в силке: А не то – горло сдавят грязной веревкой... да в канаву... хрипи там да бейся, как *заяц в силке*... (И. Тургенев 1874)
- ЧЕЛОВЕК – заяц на угонках: Судьба замотала его, словно *зайца на угонках* (И. Тургенев 1849)
- ЧЕЛОВЕК – заячья мордочка: В руке у капитана Круга – неизменная сигара. Перед ним – *заячья мордочка* [китаец] (Е. Замятин 1920)

При поиске по полю «ПРЕДМЕТ СРАВНЕНИЯ», задав в разных классах образов сравнения «Звери», «Насекомые», «Птицы» в поисковой форме «самолет», мы сможем узнать, с какими зверями, насекомыми и птицами сравнивается самолет в русской литературе XIX–XXI вв. В классе «Звери» – всего два контекста:

- САМОЛЕТ – бронтозавр: Строй *бронтозавров* громокрылых [о самолетах] (Г. Шенгели)
- САМОЛЕТ – рыло¹: Самолет задирает железное *рыло* И уходит в вираж (О. Сулейменов 1961)
- В классе «Насекомые» контекстов больше – 17, разных образов сравнения – 8: *бабочка, оса, моль, мотылек, насекомое, пчела, стрекоза, шмель*, например:
- САМОЛЕТ – стрекоза: Сквозь ночь, сквозь мглу – стремят отныне Полет – стада стальных *стрекоз!* (А. Блок 1910)
- САМОЛЕТ – бабочка: И вспорхнули / Над китайской степью / *Бабочки* / Японских самолетов (М. Светлов 1933)
- САМОЛЕТ – шмель: В чистом небе самолеты Загудели, как *шмели* (Г. Оболдуев 1947)

¹ В некоторых контекстах между предметом и образом сравнения наблюдается не отношение уподобления, а некоторое другое отношение, чаще всего отношение принадлежности, как в данном примере (самолету приписывается наличие части тела животного – рыло). В этих случаях образу сравнения приписывается специальная помета ^.

САМОЛЕТ – насекомое: Самолёты, распластав крылья, словно мёртвые, высосанные *насекомые*, стояли на аэродромах, прикрытые паутиной маскировочных сеток (В. Гроссман 1960)

САМОЛЕТ – моль: Небо – как осыпаящаяся известка. Самолет растворяется в нем наподобие *моли* (И. Бродский 1980)

В классе «Птицы» контекстов еще больше – 49, с образами сравнения *птица, птенец, ласточка, гарпия, кориун, орел, сокол, трясогузка, грач, ворон, ворона, утка, ястреб*. Совокупности самолетов сравниваются со *стаей птиц*, звук самолета уподобляется *клетку*: «Ворвутся в окна крики людных сборищ, Неотразимых лозунгов слова, Рев рупоров и самолетов *клеток*, И трубных маршей гул, и так далеко, Так отовсюду слышная Москва» (П. Антокольский 1939), при характеристике самолета употребляется окказионализм *орлить*: «Над лебедем Егорьем *Орлит* аэроплан» (Н. Клюев 1926).

Отметим, что все контексты с предметом сравнения САМОЛЕТ датируются XX веком (первые летательные аппараты появились в конце XIX в., а слово *самолет* – в начале XX в.).

С использованием полей «ПРЕДМЕТ СРАВНЕНИЯ» и «ОБРАЗ СРАВНЕНИЯ» возможен бинарный поиск по обоим этим полям. Такой поиск позволяет показать реализацию задаваемых образных параллелей в языке русской литературы. Например, задав предмет сравнения ГУБЫ (УСТА) и образ сравнения *роза*, мы увидим, какие авторы обращались к этой образной параллели, в каких контекстах она представлена. В ответ на этот запрос выдается 19 контекстов, ниже приводятся наиболее яркие из них:

УСТА – розы (Мтф): На *розах* уст твоих – соты благоухают (Г. Державин 1776)

УСТА – роза (Ср): Что ваши алые уста, Как гармоническая *роза* (А. Пушкин 1829)

УСТА – роза (Ср прил *нежный*): Твои уста нежней иранской *розы* (М. Лермонтов 1832)

ГУБЫ – роза (Ср прил *свежий*): Смех не сходил с ее губ, свежих, как свежа утренняя *роза*, только что успевшая раскрыть, с первым лучом солнца, свою алую, ароматную почку, на которой еще не обсохли холодные крупные капли росы (Ф. Достоевский 1857)

ГУБЫ – розы (Мтф): Вижу утро, вижу сад, каждый лепесток, *Розы* губ, воздушный цвет белых рук и ног. *Розы* губ, и губы роз, нежные как стих, Опыняющий намек раковин немых (К. Бальмонт 1905)

ГУБКИ – розы (Ср): Губки красные – что *розы*: Нынче пышут, завтра вянут (М. Цветаева 1919)

Для изучения компаративных тропов важен идиостилиевой аспект. В этом отношении показателен поиск по параметру «АВТОР», который позволяет получать сведения об образной картине мира определенного писателя. Задав в поисковой форме фамилию автора (она выбирается из списка авторов), пользователь получит все компаративные тропы каждого семантического класса из имеющихся в БД, используемые писателем в его творчестве. Так, мы узнаем, что для идиостиля Достоевского характерно активное и разнообразное использование образов из класса «Насекомые», особенно при характеристике лиц (общее количество контекстов в выдаче – 44). Примеры:

ЧЕЛОВЕК – вошь (Мтф): Эх, эстетическая я *вошь*, и больше ничего <...>

Да, я действительно *вошь*, – продолжал он, с злорадством прицепившись к мысли, роясь в ней, играя и потешаясь ею... Потому, потому я окончательно *вошь*, – прибавил он, скрежеща зубами, – потому что сам-то я, может быть, еще сквернее и гаже, чем убитая вошь, и заранее предчувствовал, что скажу себе это уже после того, как убью! (1866)

ЧЕЛОВЕК – вошь (Ср): – Видишь, Петр Степанович, ты меня с самого первоначалу зачал обманывать, потому как ты выходишь передо мною настоящий подлец. Все равно как поганая человечья *вошь*, – вот я тебя за кого почитаю (1872)

ЧЕЛОВЕК – гнида (Мтф): – Ах ты, проклятая, ах ты, кровопивица, *гнида* ты этакая! – визжала баба, залпом выпуская из себя все накопившиеся ругательства <...> (1861)

ЧЕЛОВЕК – клоп (Мтф): <...> Заметьте, что Верховенский человек упорный. – Этот *клоп*, невежда, дуралей, не понимающий ничего в России! – злобно вскрикнул Шатов (1872)

ЧЕЛОВЕК – козявка (Мтф): С отчаянием представлял я себе, <...> как скверно и дерзко будет подхихикивать на мой счет *козявка* Ферфичкин (1864)

ЧЕЛОВЕК – муха (Ср прил *придавленный*): <...> как она-то могла, она сама, уже бывшая полгода в браке, да еще придавленная всеми понятиями о законности брака, придавленная, как бессильная *муха* <...> как она-то могла, в какие-нибудь две недели, дойти до такого греха (1875)

ЧЕЛОВЕК – насекомое (Ср прил *жестокий*): <...> развратнейший и в сладострастии своем часто жестокий, как злое *насекомое*, Федор Павлович вдруг ощущал в себе иной раз, пьяными минутами, духовный страх и нравственное сотрясение (1880)

ЧЕЛОВЕК – оса (Мтф): Я, Прасковья, тебя не виню; не ты телеграммы посылала; и об старом тоже поминать не хочу. Знаю, что характеришка у тебя скверной – *оса!* укусишь, так вспухнет (1866)

ЧЕЛОВЕК – таракан (Ср гл *раздавить*): А Митьку я раздавлю, как *таракана*. Я черных тараканов ночью туфлей давлю: так и щелкнет, как наступишь. Щелкнет и Митька твой (1880).

Оказалось также, что данная образная парадигма «Человек – насекомое» характерна и для идиостиля Тургенева.

Можно также проводить бинарный поиск по сочетанию полей «Предмет сравнения» или «Образ сравнения» с полем «Автор», по конкретным лексемам, выступающим в этих функциях. Например, запрос: «С какими птицами сравнивал сердце Белый?» даст результат: *петух, стриж, птенец*. «С какими Шершеневич?» Ответ: *наседка*. «А с какими Клюев?» ответ: *птичка, орел, голубь, дрозд, крик, журавль, малиновка, сири*.

В ответ на запрос «Что сравнивается с ласточкой у Марлинского?» мы получаем в ответ: *женщина, мечта, мечтанье, воспоминание, любовь, шлюпка*; «У Белого?» – *женщина, мужчина, душа, песня, рука*; «У Мандельштама?» – *люди, брови, слово, мода, утро, купол*.

Сопоставление результатов поиска по разным авторам даст возможность сравнить идиостилевые предпочтения писателей в области метафор и сравнений.

Для изучения эволюционного аспекта системы компаративных тропов русской литературы релевантен поиск по полю «Год». Данное название условно, так как поиск по этому полю можно осуществлять с точностью до четверти века. С помощью поиска по конкретным периодам можно получать соответствующие временные срезы системы метафор и сравнений в пределах заданных классов образов сравнения. Продемонстрируем такой поиск на примере семантического класса «Ткани», сравнив набор метафор и сравнений с образами этого класса в первой четверти XIX века и четвертой четверти XX века.

Задав в поле «Год» XIX век и далее – «1-я четверть», мы получим выборку из 108 контекстов со следующими лексемами в качестве образов сравнения: *бархат, ветрило, завеса, занавес, заплата, знамя, кафтан, ковер, лента, мантия, мешок, навес, нить, одежда, одеться, одеянье, пелена, платье, покров, покрывало, полог, полотно, постель, расстилать, риза, рубаха, рубище, сеть, скатерть, стелить, ткань, фата, флер, холст, шатер, шелк, шелковый, шлем* (38 элементов). Предметы сравнения этих тропов разнообразны: БЕСПЕЧНОСТЬ, БУРЯ, ВЕСНА, ВЕТКИ, ВЕЧНОСТЬ, ВОДА, ВОЗДУХ, ВОЛОСЫ, ГОРА, ГРИБЫ, ДЕРЕВЬЯ, ЖИЗНЬ, ЗАБВЕНИЕ, ЗАРЯ, ЗИМА, ИСКРЫ, ЛИСТЬЯ, ЛУГ,

ЛУЧИ, ЛЮБОВЬ, МГЛА, МОРЕ, НЕБО, НОЧЬ, ОБЛАКА, ПЕСНЯ, ПЕЧАЛЬ, РАДУГА, СВЕТ, СЛАВА, СНЕГ, ТЕМНОТА, ТРАВА, ТУМАН, ТУЧА, ЧЕЛОВЕК.

Задав в поле «Год» XX век и далее – «4-я четверть», мы получим выборку из примерно такого же количества контекстов (102) со следующими лексемами в качестве образов сравнения: *бархат, бархатный, бахрома, белье, блузка, бредень, буфы, веревка, ветошь, газ, гобелен, жилетка, занавес МХАТа, кимоно, ключья ватки, клубок, кожа, лента, мантия, мешок, мочало, нитка, нить, ночная рубашка, обноски, одежда, одеть, одеяло, оксамит, отрепье, пальто, парус, пеплум, перина, плавки, платок, платье, плащ, плед, подрясник, полотно, порты, примерить, рвань, рукав, рушник, рюшь, рядом, саван, скатерть, сукно, ткань, тряпка, тюфяк, флажок, фрак, холст, чадра, чалма, шелк, шинель, штора, шуба* (63 элемента).

Можно видеть, что круг образов сравнения тропов со временем значительно расширяется, причем в основном за счет стилистически сниженных, бытовых обозначений изделий из тканей.

Можно проводить поиск и по более широким временным интервалам – половинам века, а также целым векам.

С использованием поля «Год» также можно проводить бинарный поиск, или поиск по двум полям.

Так, можно задать два параметра: предмет сравнения и год. В результате можно, например, узнать, с какими зверями сравнивается сердце в XIX веке, а с какими – в XX веке. В XIX веке сердце – *заяц, зверь, конь, мышонок*; в XX веке сердце – *белка (векша), бык, вздрогли серны, заяц, кляча, конь, котенок, лань, мышь, нетопырь, подстреленная белка, собака, сурок, телок*, при характеристике сердца используется предикат *закусить удила*, а также обозначение *узды*.

Здесь мы также видим значительное расширение набора образов сравнения.

Поиск по сочетанию полей «Образ сравнения» и «Год» в семантическом классе «Птицы» при задании поискового образа *петух* и «XIX» / «XX», позволяет узнать, что в девятнадцатом веке с петухом сравниваются *человек, огонь*, а в двадцатом к ним присоединяются *душа, сердце, месяц, солнце, октябрь, гром, часы, ветер, церковь, крыша*.

Для исследования компаративных тропов в формально-синтаксическом аспекте важен поиск по параметру «Тип конструкции» (в которой реализуется образный семантический инвариант). В словаре, как говорилось выше, учитываются следующие типы конструкций:

Мтф – метафора

Ср – сравнение (без основания сравнения, с основанием сравнения – глаголом, с основанием сравнения – прилагательным, с основанием сравнения – причастием, с основанием сравнения – междометием, с основанием сравнения – категорией состояния, с основанием сравнения – субстантивным словосочетанием)

Ср.-прил – сравнение-приложение

Парал – конструкция параллелизма

Ср.-прин – сравнение, в котором выражено отношение принадлежности

Ср.-нареч – сравнение-наречие

В каждом классе тропов можно получать информацию по каждому типу компаративных конструкций и по их количественному соотношению.

Например, поиск в семантическом классе «Крабы, раки, моллюски» по типу конструкции показывает, что в этом классе тропов 106 метафор, 218 сравнений, 14 конструкций «сравнение со значением принадлежности» и др.

В справочном разделе словаря представлена статистическая информация как для всего корпуса компаративных тропов, так и для отдельных семантических классов и по каждому полю БД, в том числе статистические таблицы хронологического, идиостилевого распределения тропов. Благодаря наличию этих таблиц можно проводить различные количественные исследования компаративных тропов. Некоторые направления этих исследований рассмотрены в статье (Петрова, Ребецкая 2016).

Описанный в статье интерактивный словарь не имеет аналогов в мировой лексикографической практике. Он представляет собой инновационную разработку и с точки зрения самого материала – компаративные тропы, и с точки зрения его многоаспектной реализации. Впервые в мире разработана система автоматизированного поиска по столь представительной базе данных, включающей около 30 тысяч записей, охватывающих широкий временной диапазон (почти три века русской художественной литературы) и около 500 авторов, как поэтов, так и прозаиков. ИПС впервые предполагает диахронический подход и возможность изучения эволюции системы тропов.

Интерактивный словарь обеспечивает возможность общедоступного представления обширного языкового материала, описывающего метафорическую картину мира русской литературы. По нашему мнению, он может быть полезен для научных исследований в области лексикологии, языка художественной литературы, может использоваться в вузовском и школьном преподавании, представляет интерес и для самого широкого круга читателей, интересующихся образными средствами русского языка и литературы.

Список литературы

- Иванова О. Е. *Прикладные аспекты реализации проекта «Образный инструментарий русской лирики»* <https://lexrus.ru/inout/13-04-12026/13-04-12026_01.pdf>. Дата обращения: 29.04.2021.
- Информационно-поисковая система «Образный инструментарий русской лирики» <<http://www.lexrus.ru/default.aspx?p=3118>>. Дата обращения: 29.04.2021.
- Кожевникова Н. А., З. Ю. Петрова. *Материалы к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX–XX вв.* Вып. 1: «Птицы». М.: Языки русской культуры, 2000; Вып. 2: «Звери, насекомые, рыбы, змеи». М.: Языки славянских культур, 2010; Вып. 3: «Растения». М.: Языки славянской культуры, 2015; Вып. 5: «Ткани, изделия из тканей». М.: Издательский Дом ЯСК, 2017.
- Кожевникова Н. А., З. Ю. Петрова. „Словарь метафор и сравнений русской литературы XIX–XX вв.“ // Кожевникова Н. А. *Избранные работы по языку художественной литературы*. М.: Знак, 2009. С. 763–770.
- Морковкин В. В. (ред.). *Лексическая основа русского языка. Комплексный учебный словарь*. М.: Русский язык, 1984.
- НКРЯ – Национальный корпус русского языка <<http://www.ruscorpora.ru>>.
- Петрова З.Ю., Н. А. Ребецкая. „Квантитативное исследование компаративных тропов русской литературы на основе базы данных“ // *Язык художественной литературы: традиционные и современные методы исследования*. М.: Азбуковник, 2016, 715–724.
- Словари русской поэзии Серебряного века* <<http://www.lexrus.ru/default.aspx?p=2674>>. Дата обращения: 29.04.2021.
- Шайкевич А. Я., Н. А. Ребецкая. *Словарь языка Чехова*. Проект электронной версии на основе базы данных. 2017 <<http://www.ruslang.ru/node/1404>>. Дата обращения: 29.04.2021.
- Шведова Н. Ю. (ред.). *Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений* / Российская академия наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. Т. 1. М.: Азбуковник, 1998; Т. 2. М.: Азбуковник, 2000; Т. 3. М.: Азбуковник, 2003; Т. 4. М.: ИРЯ РАН, 2007.
- Шестакова Л. Л. „Современное состояние русской авторской лексикографии“. *Вопросы языкознания*, 2019, 2: 126–150.

Zoya Petrova, Natalia Rebetskaya, Natalia Fateeva

INTERACTIVE DICTIONARY OF COMPARATIVE TROPEs OF RUSSIAN LITERATURE: POTENTIAL FOR USE IN PHILOLOGICAL RESEARCH

S u m m a r y

The article discusses an innovative lexicographic product – an interactive dictionary of metaphors and similes which was created on the basis of the “Materials for the dictionary of metaphors and similes of 19th and 20th century Russian literature” (by N. A. Kozhevnikova and Z.Yu. Petrova, volumes 1–5, 2000–2017). The main pa-

rameters for describing comparative tropes in the dictionary are the semantic invariant (the subject of comparison and the image of comparison of comparative constructions), the formal type of construction, the author and the year of creation. A clear and uniform structure of dictionary entries in all five volumes and a unified semantic classification of tropes made possible the development of an electronic database based on dictionary materials, which, in turn, provides the basis for an information retrieval system for an interactive dictionary. An application (software product) has been developed, consisting of two parts: a user interface and a database. User interaction with content is carried out through various types of requests. The structure of the database allows searching for the following main elements of a dictionary entry: the subject of comparison, the image of comparison, the semantic class of subjects of comparison and images of comparison, the type of construction (metaphor, simile, apposition simile, simile with the meaning of belonging, parallelism, metamorphosis), author, year. The interactive electronic dictionary is designed as a flexible and convenient tool for studying the metaphorical world image of Russian literature, characterizing comparative tropes in many aspects. The dictionary makes it possible to carry out a wide range of philological research: the study of the metaphorical world image of the language of Russian literature, including the aspect of its evolution; obtaining and analyzing specific time samples of the system of metaphors and similes of the language of literature, their comparative study; study of comparative tropes in the aspect of idiostyle.

Keywords: interactive dictionary, metaphor, simile, comparative construction, Russian literature, information retrieval.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 803–825

UDK: 811.163.41'373

811.163.41'38

COBISS.SR-ID: 54735625

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ
Филолошки факултет Универзитета у Београду
draganavs@yahoo.com

ХУМОРНА СЛИКА ЧОВЕКА У ЛЕКСИЦИ ШАЉИВОГ ЗНАЧЕЊА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду представљена анализа лексике шаљивог значења, ексцерпираних из РСАНУ и РМС, и посматране из семантичке и когнитивне перспективе, показује да је највећи број лексичких јединица које учествују у формирању човековог хуморног портрета усмерен на осликавање људског понашања, карактера и улоге у друштву, а да су шаљива значења заснована на различитим хуморним стратегијама, међу којима се издвајају диспаратност вредности, сценичност и динамичност (сужавање и/или померање) појмовног оквира.

Кључне речи: лексика шаљивог значења, хумор, метонимијска евалуативна конверзија, сценичност, динамичност појмовног оквира.

1. Уводне напомене

1.1. Хумор преображава стварност, осветљава и архивира истину, а речници је чувају. Као израз виталитета и мера гипкости духа, смех и шала, хумор и комика, тумачени су, сапостављани и проучавани на много начина, од Платона, Аристотела и Квинтилијана до Бергсона, Фројда, Кестлера, Бахтина, Ека, Пропа, Раскина, Атарда, Морела и других савремених проучавалаца, чији су доприноси на овом пољу уродили развојем, а потом и унапређивањем савремених теорија хумора (Platon 1983, Aristotel 1982, 2011; Kvintilijan 1985; Berson 1987; Frojd

* Овај рад је написан у оквиру пројекта 178006 *Српски језик и његови ресурси*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1986; Koestler 1964; Bahtin 1978; Eko 1984; Prop 1984; Raskin 2008; Attardo 1994; 2008; Morreall 2014; исп. такође Krikmann 2006; Perišić 2012; Prodanović Stankić 2016; в. Литература). Но, упркос човековој насушној потреби за смехотворењем, хумор је дуго био третиран као скутоноша овештале озбиљности, овенчане достојанством естетичке категорије узвишеног.

Смехотворје извире не само из човековог настојања да схвати свет већ и из дијалога са саговорником¹ и са стварношћу која се у хуморном преображају беспопштедно открива и дубље сагледава. Хумор оплемењује, ревитализује и ослобађа. По томе судећи, могли бисмо рећи да хумор, у својој бити, носи бахтиновски концепт карневализације, јер смех који ствара „незванични [карневалски] свет“, схваћен као супротност званичној друштвеној хијерархији, настаје у атмосфери слободе, отворености и фамилијарности (Bahtin 1978 : 168). Зато је смех – увек у опозицији према општеприхваћеном, уобичајеном, у крајњој линији „пристојном“² – понекад доживљаван као опструктиван друштвени елемент, зазоран још у антици, па стога често пригушиван.

Хумор и смех, као повлашћена обележја и потреба човековог бића, премда начелно одобравани, бивали су социјално маргинализовани, јер су, као израз слободног мишљења и говора, а с тим у вези и несуздржаног језичког израза, увек били аутентични индикатори слабости и недостатака.

1.2. Хумор подразумева „рад духа“ и интелекта, и увек му је – како каже Бергсон (1987: 12) – потребна јека (сабеседник), а самим тим и контекст, макар минимална фабула у којој би заварничкио. Зато се проучавања хумора редовно везују за књижевноуметничке текстове, кратке шаљиве

¹ Поред нужне везе између онога ко се смеје и објекта смеха, неопходно је имати на уму социјалну природу овог феномена, јер је већ давно примећено да се људи ретко смеју сами и да је хуморни доживљај знатно интензивнији ако се дели с другима. Уз то, смех руши баријере, разоружава, обеснажује и ништи негативна осећања и расположења, те има улогу повезивања чак и оних који се до заједничког хуморног искуства нису познавали. Отуда Берж с правом закључује да смех не само што иште јеку (ехо), већ – кроз њено побуђивање – представља облик и средство човекове борбе против усамљености (Berge 1961: 126–127).

² Можда управо због таквог идентификовања хуморног расположења, као стања које одликује „неозбиљност“, али и због тешкоћа да се прецизно опишу његови механизми, хумор дуго није стекао дигнитет „озбиљног“ предмета научног изучавања. Неспорно је, међутим (мада и парадоксално), да су слични разлози – међу којима интелектуални изазов фигурира као један од значајнијих – допринели да појмови хумор, духовитост, комика и смешно ипак буду незаобиђени у филозофским разматрањима од антике до данас, и да се, с временом, проучавања вербалног хумора прошире и на његову мултимодалну природу, која се реализује не само у језику, већ и у невербалној комуникацији, музици, слици и коришћењу различитих визуелних средстава посредованих савременим медијима (исп. Prodanović Stankić 2016: 141).

форме, а ређе за разговорни дискурс.³ Таква околност упућује на закључак да је хумору неопходан размах, тј. оптималан језички контекст (евентуално уз придруживање нејезичких елемената) у коме је кадар открити свој аутентични ефекат. Ми смо се пак одлучили за лексички, дакле, максимално редукован корпус. Зато смо, имајући у виду недостатак детаљнијег, системског проучавања шаљиве лексике у српском језику, осим као дела ширег круга експресива (Ристић 2002), у истраживању усмереном на етноспецифично хуморно осликавање човека у српском језику користили дескриптивне речнике српског језика, Речник САНУ и РМС⁴, из којих смо електронским путем ексцерпирани лексеме обележене квалификатором *шаљ.* (шаљиво).⁵ Тако је оформљен корпус који обухвата 540 лексема, од којих се 47 јавља у изразима. Нешто више од трећине укупног броја лексема, већином забележених у РСАНУ, припада народном језику, о чему сведоче квалификатори *йокр.* (покрајински) и *нар.* (народно).⁶

1.3. Као што је било очекивано, наш корпус је показао да су шаљивим значењима премрежене готово све области људског живота. Премда је природа хумора, као специфично људског феномена (Aristotel 2011: 127–128), таква да не подлеже строгој категоризацији и схематизацији, у раду ћемо се осврнути на маркантније моделе смехотворја запажене у корпусу (в. т. 2), а лексику шаљивог значења, као језички материјал којим је обликован портрет човека у српском језику, представимо у оквирима појмовних поља⁷ која су окупила већи број лексема, или су се, без обзи-

³ У својој монографији *Вербални хумор у енглеском и српском језику*, Д. Продановић Станкић констатује да је већина досадашњих истраживања хумора „bila sprovedena na gotovim primerima, i to ustaljenim vicevima i šalama u pismenoj formi“; ауторка додаје да је тек врло мали број студија невеликог обима заснован на аутентичном, из разговора преузетом материјалу (Prodanović Stankić 2016: 20–21).

⁴ Ексцерпцијом је најпре обухваћено 20 томова РСАНУ, а потом је – од речи *йогдегод*, последње наведене у 20. тому РСАНУ – настављена у 4, 5. и 6. тому РМС.

⁵ У корпус нисмо уврстили антропониме, патрониме, етнониме и топониме (чији број не би битно утицао на укупан збир ексцерпираних лексичких јединица), понајвише зато што, сагледавајући хуморну слику човека, примат дајемо општим људским карактеристикама, које се најбоље сагледавају у апелативима, и то имајући у виду анафорску природу властитог имена, које „нема конкретног информативног садржаја, не казује ништа о особинама објекта на који се односи“ (Пешикан 1969: 257–258), а такође и чињеницу да су овакве номинације често под снажним утицајем стереотипа.

⁶ Од укупно 199 лексема означених квалификаторима *йокр.* и *нар.*, које чине 36,85% корпуса, 180 је ексцерпирано из РСАНУ, а само 19 из РМС.

⁷ Неке лексичке јединице могу, строго узевши, припадати различитим појмовним пољима (Драгићевић 2007: 235), јер се нпр. поједине човекове особине могу препознати по одређеним склоностима, навикама, али и по карактеристичном кретању, па смо у тим случајевима водили рачуна о начинима испољавања одређених својстава и о њиховом учешћу у сачињености човековог хуморног портрета; зато смо, нпр. однос према језику,

ра на бројну заступљеност, издвојила потенцијалом хуморне перцепције човека, његових својстава и окружења.

Лексичке јединице су класификоване у оквиру ширих појмовних поља (без обзира на припадност врсти речи) која непосредно или посредно откривају (1) *човекову њојавности* (физичке особине, одећа, кретање, гестовно-мимичке специфичности и сл.) (в. 3.1, 3.1.1, 3.1.2), (2) *карактерне особине и њонашање* (мане, врлине, склоности, навике којима се сигнализују какве битне карактеристике и сл.) (в. 3.2, 3.2.1, 3.2.2, 3.2.3, 3.2.4) (3) облике учешћа у *социјалној сфери* живота (професија, породични односи, однос према језику и сл.) (в. 3.3, 3.3.1, 3.3.2) и (4) *однос према реалијама и квазиреалијама* (в. 3.4).

У складу са разликовањем доброхотног, веселог и подсмешљивог смеха, које је, још у старом веку, наговестио Сократ, указујући на то да се у смех сливају „помешана осећања“ задовољства и бола (исп. Platon 1983: 108–112)⁸, учавамо да круг шаљиве лексике није монохроман, што потврђују савремена лингвистичка истраживања и лексикографска пракса. Наиме, пошто „у експресивном говорном чину емотивне компо-

који је примарно средство комуникације, уврстили у социјално понашање, а однос према јелу и пићу у шире посматрану сферу карактерних особина и понашања (јер се могу посматрати као људска слабост) и сл.

⁸ У Платоновом *Филебу*, Сократ упућује Протарха на то да природу смешног треба тражити управо у супротности натписа у Делфима (уп. Упознај самог себе : Никако не упознај самог себе), јер смешно израста из раскорака између стварних и лажних уверења човека о властитим квалитетима: „Što se, pak, tiče vrlina, zar nije najbrojnije mnoštvo onih ljudi koji se na svaki način otimaju o mudrost, a samo se u stvari prepriču, puni lažnog i prividnog znanja?“ (Platon 1983: 109). Многи се, према Сократу, могу препознати у овоме блаженом незнању, али међу њима постоји разлика: ако се насмејемо каквом лажном уверењу слабих, они, будући да су немоћни, неће бити кадри да се бране, док је, с друге стране, опасно смејати се истим таквим лажним уверењима моћника, јер њима нису стране ни сила ни освета. Шта пак бива ако се насмејемо оваквом незнању (које је окарактерисано као зло) запаженом код пријатеља, пита се он, и одмах одговара: „...ako se smeјemo onome što je smešno kod naših prijatelja, mešajući, dakle, uživanje sa zavišću, mi u stvari mešamo uživanje s patnjom; odavno smo se, naime, složili da je zavist duševna patnja, a da je smeh uživanje, a zajedno nastaju u isto vreme (...) Izlaganje nam dalje obelodanjuje da se i u tužbalicama i u tragedijama / i u komedijama / istovremeno javljaju patnje pomešane s uživanjima, znači, ne samo u dramama na pozornici, već i u celokupnoj tragediji i komediji u životu, a i u hiljadama drugih slučajeva“ (Platon 1983: 111). Смешно се, дакле, зачиње у не-свести о себи, својим вредностима и могућностима. У свом раду „Прилог тумачењу Платонове теорије смешног из *Филеба*“, В. Јанковић закључује: „Наиме, ако се прихвати Сократова теза да су трагедија и комедија у основи иста уметност, онда су обе устројене на истом принципу човекове заблуде, односно свесне или несвесне самообмане у погледу стања ствари. Тако посматрано, заблуда на којој се заснива човеково задовољство самим собом јесте *differentia specifica* комедије, док разбијање илузије, тј. самозадовољства, путем спознаје правога стања (а у питању је заправо један вид препознавања, ‘прелажења из непознавања у познавање’, како ће то касније дефинисати Аристотел), представља саму суштину трагедије“ (Јанковић 1992: 27).

ненте експресивне лексике, зависно од позиције субјекта говора, могу мењати смисао не само у оквиру скале емоције једног типа (...), него могу да промене и тип скале“ (Ристић 2002 : 97), није необична употреба пејоратива са шаљивим значењем, те смо зато у корпус укључили и оне лексеме код којих се – уз квалификатор *шаљ.*(иво) – понекад јављају и други квалификатори стилског домена, којима се маркира лексика активне конотације (Ивановић 2014: 215–218).⁹

2. Сценичност и наративност као обележја хуморне перспективе

2.1. Трајност хуморног еха, у речницима потврђена обележјем позитивне експресивности (*шаљ.*), потиче од стабилности хуморних контекста који се примарно јављају у говору или у мање или више развијеним наративним формама, тим пре што се разумевање хумора посматра као „прагматичко постигнуће“ (Веетман 2000: 103) које подразумева успешно уклапање оригиналног кадрирања хуморне ситуације у интерпретативни оквир. Оригинално кадрирање је резултат хуморне поставке (виђења) енкодера, а процес уклапања у интерпретативни оквир захтева декодирање у хуморну ситуацију укључених когнитивних концепата и механизма, тј. разумевање игре духа и активно учешће у разиграној обради нескладности (Ruch 2008: 20). Наиме, на хумор се гледа и као на облик игре идејама, игре која настаје у специфичном расположењу када су саговорници спремни да напусте стање и став озбиљности (Ruch 2008: 36), што се у комуникативном акту и у хумористичком контексту обележава различитим хумористичким сигнаlima (исп. Prodanović Stankić 2016: 40; 63–74).

2.2. Хумор и смех подразумевају, као што Проп тврди, релацију субјекат (онога ко увиђа штогод као смешно, који се смеје) – објекат (предмет смеха) (Проп 1984: 30), а социјалну функцију остварује преко катар-

⁹ На ово смо се одлучили зато што је у многим случајевима исту лексему могуће употребити и са пејоративним, подругљивим, али и са шаљивим, а гдекад и са ироничним значењем, при чему доминатни квалификатор сведочи понајпре о семантизацији у одабраном и у речнику наведеном примеру, чиме се указује на улогу експресива у комуникацији и њихов статус у лексичком систему (Ристић 2002: 99). Уз то, као што је познато, и посве неутрална лексика захваљујући одговарајућој интонацији и употреби невербалних знакова може мењати, тј. варирати експресивни предзнак и степен тонаности (исто, 99–100), што показује да се приликом категоризације и квалификације типа експресивности увек мора имати на уму да, и када је у питању овај лексички круг, ваља рачунати са фазичношћу његових граница (уп. Радовановић 2008). Зато смо у корпус укључили не само лексеме које имају једино квалификатор *шаљ.*, већ и оне код којих се, уз овај, јављају и други квалификатори прагматичко-стилске вредности, посебно они којима се маркира негативна експресивност (нпр. *кајларџица* подр. и *шаљ.* ‘каплар’; *говоранција* пеј. и *шаљ.* ‘говор, обично дуг, празан и досадан’; *зџиња* покр. ‘у пеј., ир. или *шаљ.* значењу : зет¹’; *ваздијанија* нар. 2. *шаљ.* презр. ‘ствар, предмет, нешто што је тешко схватити’).

зичког савезништва са саговорником, чиме се на „позорницу“ хуморног догађаја изводе и други актери (макар и неприсутни, већ замишљени) у улози публике. Зато није неочекивано што се код многих речи из нашег корпуса шаљиво значење ослања на комуникацију у којој се речју призивају хуморни догађај, слика или сцена, а понекад и читав наратив, неретко наведен као један од примера у лексикографском чланку.

2.2.1. Хуморна перспектива често настаје сужавањем фокуса на какву појединост као обележје особе (нпр. *модрòхлацић*, *крайкòсукња*, *ка̀скало*, *гла̀дикоса*, *ѝглић* и сл.), па се шаљиво значење у тим случајевима заснива на удруженим процесима редукције по природи комплексног људског бића (уз запостављање мноштва његових својстава која га чине јединственим) и, истовремено, на снажној промоцији детаља. Детаљ или фокусирана појединост – због своје издвојености и ограничене визуре – обично бивају сагледавани у оквирима позитивне експресивности и перципирани као смешни, али само уколико их не надвладају подсмех и поруга. Метонимијска редукција, којом се у жижу поставља и (као репрезентативно) промовише какво небитно и ефемерно диференцијално обележје, може водити и тривијализацији (*ѝглић* ‘кројач’, *ѝребучењак* ‘глумац на позорници’ и сл.).

2.2.2. Сценичност, па самим тим и изразитија динамика, карактерише не само девербалне деривате (*клѝсало*, *ка̀скало* и сл.) већ и творенице које елементима значења, а некад њиховим импликацијама откривају сложени мизансцен (*мѝшојрѐж* покр. шаљ. ‘човек који вреба да убије миша’ и сл.).¹⁰ Осим модалитета вршења радњи, овакве шаљиве речи и изрази откривају и друге сценичне елементе, а они се могу односити на догађаје (изр. *улови́ти зеца* шаљ. ‘пасти, спотакнути се’), па и животне околности, које, чак и када су тешке, нпр. због сиромаштва, запостављености (*грѐбоје*¹¹, *д̀скѹи*¹²) или потлачености (*жвај̀бница*, *жва̀калица*¹³), бивају посматране с ведре стране.

¹⁰ Сценичност је латентно присутна и у одсуству комплетног мизансцена и актера, јер хуморна перспектива која резултира смешним (значењем) најчешће подразумева довођење у везу удаљених, оударних, тешко спојивих појмовних домена. *Мишојреж*, тј. онај који вреба мишеве, не би био смешан да радња коју обавља не указује на беспослицу и некорисност; ова импликација, међутим, читава сцену претвара у „мини-комедију“ саздану од искуства, истине и мудрости (Јауб 1999: 28).

¹¹ РСАНУ: *грѐбоје* покр. шаљ. в. *гребач* (1). – Питали дете за име, а оно одговорило: „По дну гребоје“, јер воли да гребе котлове и судове, у којима је нарочито млеко варено (кувано) (Ваљево, Ћук. 1).

¹² РСАНУ: *д̀скѹи* м шаљ. покр. ‘онај који се брише о скут, скутом хаљине’. – Снаха ... ни је хтјела донијети [свекру пешкир], већ му рече: „И ми смо, свекре, имали једнога пса, па смо га звали „оскут“; то ће рећи да се отре скутом од хаљине (НПр, Луча 1899, 260).

¹³ РСАНУ: *жвај̀бница*, *жвај̀бница* нар. шаљ. в. *жвакалица* (3) – Но, ако ... вечера не би била добро скувана, ага је морао да мало боље жваће, те у љутини, да казни

Реч може бити употребљена у шаљивом контексту, као што је случај с глаголом *залòжийи*¹⁴, када се, посматрано из угла појмовне интеграције, полази од уобичајене метафоричке реификације (АП-СТРАКТНО ЈЕ КОНКРЕТНО, УМ ЈЕ ОБЈЕКАТ) да би се, пратећи сценарио денотата – преко субјекта (онога ко залаже) и предиката (залагање вредног предмета, импликација: залагач привремено остаје без вредног предмета, обично уз много мању добит од оне коју заложена вредност има) – дошло до аналогне ситуације: онај који је „заложиио памет“ понаша се неразумно, јер ЗАЛАГАЊЕ ЈЕ ОТУЂИВАЊЕ ВРЕДНОСТИ (УМ / МУДРОСТ ЈЕ ВРЕДНОСТ). Когнитивни прираштај носи импликација привремености, па се понашање особе посматра кроз призму метафора ЗАЛАГАЊЕ ЈЕ УЗРОК ПРИВРЕМЕНОГ ГУБИТКА и НЕРАЦИОНАЛНО ПОНАШАЊЕ ЈЕ ПОСЛЕДИЦА ПРИВРЕМЕНОГ ГУБИТКА МОЋИ РАСУЂИВАЊА. Концепт *залагања* може се аналошки пресликати и у какав други улазни простор у коме би индуктор шаљивог значења такође била метафора ПРИВРЕМЕНИ ГУБИТАК СВОЈСТВА/СПОСОБНОСТИ X ЈЕСТЕ УЗРОК ПОНАШАЊА Y (нпр. заложити озбиљност, обзиривост, слух и сл.). То показује да добро постављени елементи сценарија могу функционисати као хуморна матрица већ захваљујући лингвистичким и ванлингвистичким знањима (познавању денотата и свих чинилаца ситуације) којима се структурише хуморни појмовни оквир.¹⁵

2.2.3. Слично је и када се различите особине (најчешће оне које се сматрају манама) сагледавају преко каквог појма или ентитета као посредника, нпр. преко предмета чијом се употребом „одају“ имаоци одређене карактеристике. Именице *доку̀кāч* и *досèгāч* означавају ‘направу за дохватање предмета без устајања’, а шаљива значења потичу отуда што се јављају у контекстима у којима њихова употреба открива крајњу лењост, схваћену као телесну и духовну инертност (ПРЕДМЕТ

крема, наплатио би му жватовницу, т.ј. што је толико жвакао (БК 1898, 286); *жвāкалица* 1. а. ‘особа која стално жваће, једе’ (P–K 2). 3. нар. шаљ. ‘намет који су Турци тражили да им се плати за труд око јела, жвакања’. – Приповиједа се да су некаки Турци, зликовци, пошто их људи почасте искали још да им плате и жвакалицу, т.ј. што су се трудили и жватали (Вук, Pj.).

¹⁴ РСАНУ: *залòжийи* 1. а. ‘дати повериоцу као залог за обезбеђење зајма’; шаљ. Раде као да су памет заложиили (O–A 2, 107).

¹⁵ Хуморно виђење често израста из сугерисаног, подразумеваног или асоцираног контраста. Посматрајући креативни процес у веома широко постављеном триптиху (хумор – наука – уметност), А. Кестлер указује на двопланску, бисоцијативну природу откривалачког процеса, што, када је хумор у питању, подразумева комичан судар два референтна оквира, па тако хумор, према речима овог аутора, примарно зависи од ефекта изненађења, тј. „бисоцијативног шока“, а овај ефекат подразумева удаљавање од стереотипног начина мишљења захваљујући судару двеју инкопатибилних матрица (Koestler 1964: 91–92).

ЗА ОСОБИНУ КОРИСНИКА ПРЕДМЕТА). Овде се сама лењост, као мана, не истиче у први план, иако чини појмовни оквир, већ се фокус помера на предмет чија је употреба доказ вољног повлађивања сопственој мани. Тако се већ самим спомињањем *докукача* ствара сценична представа о његовој употреби и разлозима коришћења, а тиме и комичан ефекат:

РСАНУ: *докукач* нар. шаљ. ‘направа за дохватање разних предмета (без устајања, седећи)’. – Хвалила се мати просцима како јој је кћер спретна, па показала свој *докукач* с којим све доваћа сједећи и рекла: није то ништа колики је *докукач* у моје кћери (Бос. Грахово, Билб. 2).

досегач шаљ. нар. ‘направа којом се нешто може докучити, дохватити без устајања’; исп. *докукач*.

Наратив, интегралан или у примерима сведен, окупља све елементе који доприносе препознатљивости хуморне сцене, па тиме и шаљивог значења, а уколико је општепознат (*кљин-чорба*), очекивано асоцира садржај народне приче, па и особине главних ликова. Неке лексеме лако се могу укључити у активни вокабулар управо захваљујући занимљивом сижеу за који су везане (*бубдбер*¹⁶, *благословина*¹⁷, *вршеље* и *вршеље*¹⁸ и сл.).

2.2.4. Хумор често настаје као резултат стварања неочекиване перспективе или реинтерпретације познатог, при чему долази до когнитивног заокрета, виђења постојећег у сасвим новом светлу, па отуда и сазнајног прираста. Тако ефекат смешног код именица *жвакалица*, *йеленар*, *йешиак*, *мирбеница* и сл. произилази из појмовне интеграције

¹⁶ РСАНУ: *бубдбер*, *бубдбер* шаљ. ‘онај који скупља буве’. – Приповиједа се да је казао Србин Турчину да се тако [бухобер] зове рак, па му га дао, да му купи бухе по соби и ноћу по постељи (Вук, Рј.).

¹⁷ РСАНУ: *благословина* ж шаљ. (само у једној народној приповеци) ‘оно што доноси користи, што је ваљано’. – Некакав хотећи уставити таљиге ухватио [је] за чатлов, па се чатлов скинуо и онај на таљигама побјегао, а он с чатловом пао натрашке: Еј тужан! где не увати за осовину и за благословину, него за оно што се смиче и намиче! (Вук, Рј.).

¹⁸ Међу ретке примере срastaња речи у синтагматском низу, које Клајн опционо назива фрастичким сложеницама (исп. Клајн 2002: 90), спада непроменљива им. *вр(с)-йеље*, код које је творбени састав релативно замагљен, нешто због фонетског редуковања првог, императивног дела (вр-) у облику *вршеље*, али и због нефреквентности гл. *вргнути* и *врћи* у идиолектима говорника савременог српског језика. Духовит однос према празнику као нерадном дану исказан је позивом да се обустави (‘баци, батали’) сваки посао и легне, јер се празновање поима као (пасиван) одмор (излежавање). Исп. РСАНУ: *вршеље* и *вршеље* (тј. врзи те лежи) непром. шаљ. нар. ‘шаљиво име за измишљен празник (дан у који се не ради)’. – А. Какав је данас светац? / Б. Врстелези! (Вук, Рј.) (исп. *вргнути* = *врћи*, вргнућ 1. в. ‘бацити’). Овде ваља истаћи да лексичка јединица, па самим тим и њено значење могу бити непрепознати из различитих разлога, често због погрешне идентификације творбених елемената, губитка фонетског материјала у процесу сливања, (не)развијености вокабулара и сл. (уп. Халупка Решетар, Лалић Крстин 2012).

наизглед неспојивих менталних простора или повезивања два удаљена домена, па се разумевање духовитости одвија кроз интелектуалну игру разрешавања сплета двају или више појмовних садржаја.

Код именице *жвакалица* шаљиво значење није могуће разумети само распознавањем двају улазних простора ('жвакање као природан начин узимања хране /који може постати обележје појединца/' и 'жвакање као радња чије се обављање наплаћује'), већ је – ради њиховог повезивања – неопходно укључити и ванлингвистичко знање о сваковрсним наметима којима су Турци оптерећивали поробљени народ, у овом случају, дакле, укључивањем још два улазна простора 'квазиуслуга' и 'наплаћивање квазиуслуге'. С друге стране, али овога пута посматрано из угла теорије појмовне метафоре, као изазов при декодирању шаљивих значења јавља се удаљеност изворног и циљног домена, нпр. код им. *џеленџар* (човек – појава: 'онај који краде пелене, веш', 'оно што краде, односи пелене, веш', тј. ветар), *џешџак* (кретање човека – кретање инсекта: шаљ. 'бува, ваш') и *мирбеница* (шаљ. активност човека – деловање алкохолног пића: 'она која мири, измирује, која ствара добро расположење'; РСАНУ: Каква је ракија? – Шљивовица – рече старац шаљиво – а ако хоћеш и мирбеница (Кондић В., БК 1906, 1255)).

2.3. Познавање творбених модела и њихових семантичких исхода такође може бити инструмент смехотворја. Тако се, примерице, творбени потенцијал суфикса *-ло*, којим се граде *nomina actionis* и *nomina instrumenti*, може користити за поимање људског као предметног: ЧОВЕКОВО СВОЈСТВО/ВЕШТИНА ЈЕ ИНСТРУМЕНТ (уп. *лагало*), ДЕО ЉУДСКОГ ТЕЛА ЈЕ ИНСТРУМЕНТ (*џевало*, *џирало*), ЧОВЕК ЈЕ ПРЕДМЕТ (*џизало*):

РСАНУ: *лагало* 1. а. 'онај који лаже, лажливац'. б. мн. шаљ. 'прибор, алат за лагање'. – Остала су ми лагала у селу, него дај ми коња и волове да их донесем, па ћу ти онда лагати колико ти драго (Вук, Рј.). Ако му је отац умр'о, није му лагала однио (НПр. БВ 1887, 172).

џевало 2. шаљ. 'грло, гркљан'; исп. певалица (2а).

џирало с покр. шаљ. 'уста (када се њима нешто пири)'. – Дао ти је бог пирило па пири ако ти је врућо (Чокешина, Мачвански Прњавор, Симић Мил. 2).

џизало 1. техн. 'дизалица'. 4. шаљ. 'крадљивац, лопов' (Вук, Рј.; Кап. 1, 158).

У овим и сличним случајевима смех настаје захваљујући језичком осећању и компетенцији говорника, тј. познавању творбено-семантичких могућности језика: позитивна експресивност гради се најпре стварањем наговештаја двосмислености, а потом његовим брзим отклањањем (уз ангажовање редуктивне улоге контекста).

2.4. Појмовна интеграција најбоље се очитује у шaljивим сложенницама и сливеницама. У нашем корпусу нађен је мали број сливеница¹⁹, чије присуство, али и старост (многе је у својим речницима забележио Вук Стефановић Караџић) показује да овај начин творбе није стран народном језику. Премда шaljиви контекст упућује и на лудичку мотивацију, код већине запажамо прагматичко значење ‘(хтети) и једно и друго’²⁰ (нпр. *лубѣндиња*²¹, *мѡишква*, *мѡишквѡс*, *грѡсѡљ*, *брѡдолина*, *крусѡлук*), илустровано лексикографским примерима с наративном, па и дијалoшким структуром (Причају да је ... Питао Турчин бабу ... и сл.).

2.5. Хибридна образовања су у нашем корпусу ретка, премда су фонетске, морфемске и семантичке интерференције међу различитим језицима, као што се показало, на пример, код сливенице *измицѡуз/измицѡус*²² и сраслице *ѡборбокман*²³, веома захвална подлога за грађење шaljивог значења, што уједно показује да је позајмљенички слој жив и

¹⁹ У нашем корпусу забележили смо укупно 8 сливеница *ѡнаѡтемѡишка*, *брѡдолина*, *грѡсѡљ*, *измицѡуз* (*измицѡус*), *лубѣндиња*, *мѡишква*, *мѡишквѡс*, *крусѡлук*. О дефинисању и природи сливеница (бленди) исп. Bugarski 2013: 17–18, Bugarski 2019: 17–27.

²⁰ Исп. РСАНУ: ѡботроје, -јѡга (оботројга) зб. бр. шalj. в. обатроје. – Кад некога на части питају хоће ли вина, пива или ракије он вели оботројга (Дубица, Хрв., Хрваћ.).

²¹ Именицу *лубѣндиња* Клајн сврстава у сложеннице настале скраћивањем основе првог дела (Клајн 2002: 30, 48), док је Бугарски сматра сливеницом (трећи творбени модел: сливање првог дела прве и целе друге речи, исп. Bugarski 2019: 115). Ми се приклањамо потоњем ставу, не само зато што припада истом творбеном моделу као и многе друге сливенице којима Бугарски илуструје поменути творбени механизам (нпр. *tiglav*, *gotfrajer*, *spraviljon* и сл.; исп. Bugarski 2019: 115–117), већ и стога што се на формалном и појмовном стапању заснива прагматичко значење једновремене обједињености несродног, какво запажамо и код других наведених примера (уп. *брѡдолина*) (РСАНУ: *лубѣндиња* 2. шalj. ‘измишљено воће које би истовремено било и лубеница и диња’; ‘нереални, претерани прохтеви и жеље’. – Питао Турчин бабу: шта воли лубеницу или дињу, да јој да, а она одговорила: лубендиње, господару (НПосл. Вук, 208). Из истих разлога сливеницама придружујемо и им. *крусѡлук*, чије је прагматичко значење проишло из интелектуалне и језичке креативности препознатљиве у појмовном обједињавању (храна – потреба за храном – понуђена храна /само једна од три намирнице/ – задовољење потреба /све три намирнице истовремено пожељне као храна/).

²² РСАНУ: *измицѡуз*, *измицѡус* (према *измицати* и нем. *aus*, напоље) варв. шalj. ‘узвик за означавање бежања’. – Да си видио, што је „измицаус“, кад Швабо даде плећа! ... Побјеже ... главом безобзирце (Цеп. 1, 233).

²³ Управо на оваквом творбеном комбиновању и прожимању језичког материјала граде се појмовни амалгами у које лексичке саставнице, поред семантичког садржаја, могу уносити и асоцијативна, практично „непреводива“ значења. На пример, именицу *ѡборбокман* (нем. *ober* // срп. *обор* + тур. *vok* + нем. *Mann*) тек условно можемо протумачити као ‘надсметлар’, иако би тиме хуморни ефекат – настао у судару фонетски блиских, премда неподударних и вредносно поларизованих значења лексема *ober* и *обор* – увелико избледео. Уп. РСАНУ: *оборбокман* (у игри речи, према нем. *ober*, горњи, одн.

творбено активан у српском језику и у појмовном систему његових изворних говорника (исп. Bugarski 2019).

3. Хуморни елементи аутопортрета у речницима српског језика

3.1. Човекове физичке особине умногоме осликавају смешну страну нескладног и (туђем оку) ружног, доводећи је понекад до ивице гротескног. Физичка особина постаје предмет шале ако се сагледава као изобличење, као превелика, ређе премала заступљеност неког својства.²⁴ Смех постаје подругљив када му је извор запажена сличност са животињом или објектом (*йáйак*, *мдѝка* и сл.), каткад с предметом који је намењен искључиво животињи (*ђѝм* шаљ. ‘уста, губица’). Такве карактеризације најчешће су усмерене на какву девијацију или неobicност телесне грађе, што их природно повезује с блажом или нешто израженијом карикатуралношћу. Ипак, хумор који овакве лексеме доносе углавном је обележен благонаклоним духовитим сапостављањем људског спрам животињског и предметног света (уп. прид. *мàчкобрк*, *кѝсер* шаљ. покр. ‘брада по облику слична кесеру, уп. кесераста’).²⁵

3.1.1. Одећа је битан елемент појавности који привлачи пажњу. Када обликом, бојом, дужином, начином ношења одудара од уобичајеног, прототипичног, таква оправа мотивише именовање особе као смешне: *модрòхлацић* (разг. шаљ. ‘који има модре хлаче, панталоне’), *краѝкòсукња* (шаљ. ‘она која носи кратку сукњу’), *кривòкаѝа* (шаљ. ‘особа која носи накриво капу’), *нагузац*, *догуздòдлама* (= *дòгуз*, *дòгузак*, *дòгузац*, *дòгузић*, *догу̀зл̃ар*, *догу̀злара*, *догу̀злија* покр. шаљ. ‘кратка сукнена одећа /до ку-

срп. обор и тур. *vok*, измет + нем. Mann, човек) покр. шаљ. и подр. ‘човек малог значаја, неважан човек’ (?). – И он је неки оборбокман; Он је велики оборбокман (Вук, Рј.).

²⁴ Овакве творенице показују да је одступање од стереотипа уобичајени извор смехотворја, уп. *висòјло* шаљ. ‘висок човек, дугајлија’, *но̀гáи* покр. шаљ. ‘ногати биће’; *òкан!* покр. шаљ. ‘онај који има велике, крупне очи’; *носу̀љак* шаљ. ‘дем. и хип. од нос’; *клѝсен* покр. ‘креста код ћурана’. фиг. шаљ. ‘нос’; *й̀инѝара* разг. шаљ. ‘глава, тинтара’; *кривòгуз* шаљ. и погрд. ‘искривљен у доњем делу тела, који има криву задњицу; гузат’ и сл.

²⁵ И делови људског тела се, у складу са својом функцијом, могу посматрати као предмети, тј. инструменти (нпр. *й̀ѝвалица*, *й̀ѝвало*), а оно што је уистину патворено – саобразно Проповој тврдњи да се смешно у стварима повезује и са „izvesnim manifestacijama ÷ovekove duhovne delatnosti“ (Проп 1984: 36) – доживљава се као нескладно и комично (нпр. *й̀азàрлија!* је ‘онај који иде на пазар, који тргује на пазару’, али и ‘један од уграђених, намештених (обично предњих) зуба’, РСАНУ: Наместија предњи зуби, пазарлије (Прешево, Златан. М. 1.). Поред тога што представљају (купљену) робу, преко метонимијске импликације ПРЕДМЕТ ЗА ВЛАСНИКА ПРЕДМЕТА овакав вештачки надоместак приказује се као детаљ који власнику побољшава изглед, али и подиже углед (на пазару) (уп. ПАЗАРЛИЈА ЈЕ ОНАЈ/ОНО ШТО УЧЕСТВУЈЕ У ПАЗАРУ).

кова/; кратак гуњ'), *нидоклице*²⁶ и сл. Хуморно виђење прати и оне који свој изглед употпуњују неким одевним предметом или га користе као статусни симбол (*ошубарији се шаљ.* 'стећи, набавити шубару'; *ошеширији се* 'почети носити шешир'; *постати дама*'), али и појединце који, супротно обичају, то не чине (*босдоглав шаљ.* 'гологлав').

3.1.2. Сва кинетичка обележја особе – начин кретања, гестикулација и мимика одају унутрашњу динамику, темперамент човека, па се зато девербали, махом изведени суфиксима *-ло*, *-лица*, користе за духовито осликавање појединца: *ка̀скало* (шаљ. а. 'онај који стално каска'), *кла̀мало*²⁷, *клѝсало*, *клѝсалица* ('онај / она која увек некуд жури, трчи, клиса'), *клѝмалица* (*клѝмаји* 2. а. /често шаљ. и пеј./ 'ићи повијајући се сад на једну сад на другу страну; несигурно ходати заводећи се, посрстати; главињати, тумарати'), *курлѝцало*, *курлѝцалица* ('онај који курлица, који се вуче, споро хода'), *ла̀зило* ('особа која се споро креће'). У брзом, једнако као и у спором кретању могу се уочити комични елементи, нарочито када се одвија у неравномерним интервалима, превише журно или одвећ тромо, несигурно и/или неуједначено (уп. *кенѝавац шаљ.* 'онај који је спор, тром').

Када су кинезичке аномалије веће, шаљивом значењу може се придружити и пејоративно, нарочито ако гестови одају несолидну особу (*клѝмоглавац шаљ.* и пеј. 'онај онај који све одобрава'), а тако бива и ако су вољни или невољни покрети превише учестали, па постану знак распознавања појединца, нпр. *клѝмало* (шаљ. и пеј. 'онај који клима главом; онај коме се тресе глава'). Непожељна је и друга крајност, која се огледа у превише крутом ставу, па се таква особа види као оковима сапета (*ка̀ригало*, *ка̀ригалица*, *ка̀ригача* покр. шаљ. 'женска особа која иде као да је сапета у кариге, окове'), а смех прати и оне чије кретње одају велику бригу о вањштини (*гла̀дибр̀к шаљ.* 'онај који глади бркове, који се много дотерује, гиздавац, кицош'; *гла̀дикоса* покр. шаљ. 'особа која се стално зачешљава, која се много дотерује').

3.2. Темперамент, па и карактер откривају елементи невербалне комуникације, али о човеку се још поузданије суди на основу понашања. На удару су људи немилостива, тврда срца (*твр̀доња* 'човек уздржљив у

²⁶ РСАНУ: *нидоклице* ж мн.; исп. *нидокле* а. покр.: Нидоклице су наплети од козјине за прсте на ногама и један део стопала као заштита од великих мразева (Жупа, Копаник и Шар-планина, Милић). б. шаљ. нар. 'доколенице'. – Нидоклице ... По својој прилици именица је изведена од адв. ни докле (нидокле), као да докољенице не допру ни докле (РЈА).

²⁷ РСАНУ: *кла̀мало* и *кля̀мало* с (м) покр.: Кламало [је] ... шаљив назив за човјека који вавије некуд клима (иде климаићући) (Лика, Богдановић Ј., РЈА). Уп. *кла̀маји* = *кла̀мијайи* I. 1. а. 'померати се с места, клатити се, шеврдати'.

показивању осећања'; *ледѐњака* 'хладна, безосећајна жена'), лажљивци (*л`жид`ар*, *л`ж*, *изм`иш`љ`а`и`тор*), лењивци и дангубе (*л`у`ф`и`и`нс`и`ек`и`ор* 'бадавација'; *нем`до`го`ша* 'онај који се прави, претвара да /нешто/ не може'; *н`е`и`р`ђ`а* 'немарна, нехајна, индолентна особа'), а преко гл. *издембелисаи*²⁸ и друштво које би дозволило промоцију нерадника. Смех је усмерен на недостатке који се очитују у социјалној интеракцији, јер, како Проп истиче, не постоје карактери смешни сами по себи, већ се свака „negativna osobina karaktera може prikazati kao smešna, isto onako kao što се grade komični efekti“ (Prop 1984: 120).²⁹

Ово потврђују и лексичке јединице чијим су хуморним потенцијалима, сагласно лепом осећају за умереност, обележене слабости: размаженост и шепртљавост (*и`ек`мез-еф`ендија* 'размажено дете'; *и`арало* у изразу *дирало и`арало* 'неспособна, неспретна особа'), хвалисавост (*велехв`ал`и`ша* 'онај који се много, претерано хвали'), непримерено понашање (*благобезобр`азлук*, *благобезобр`азан*, *благобезобр`азн`и`к*) и ускогрудост отеловљена у тврдичлуку (*кр`ај`цара* 'женска особа тврдица'), јер се новац сагледава као сводиља зла, а похлепа као недостатак душевности (уп. *губ`оду`ша*, *губ`оду`шница* 2. а. 'оно што наводи на зло'. б. шаљ. 'назив за новац /дукат/'). Смех и благи подсмех такође прате глупост (*и`ар`и`и`ан*, *б`сла*, *м`а`гарац*), комичне навике (*м`и`р`и`ско*), хипохондричност (*лек`д`и`ија* 'онај који пије, узима претерано много лекова'), одсуство смисла за хумор (*д`бас`и`р`ан* 'који не зна за шалу, који не прихвата шалу на свој рачун'), па чак и неке позитивне особине, нпр. неумерену преданост послу и пренаглашену уредност (*и`р`ни`г`у`з* 'онај који неуморно ради'³⁰; *с`и`р`е`мо* 'надимак човеку који воли да спрема, чисти, рашчишћује').

3.2.1. Наведене особине увек се испољавају у друштвеном и културном контексту, у коме се њихови носиоци – неким специфичним чињењем или нечињењем – распознају и истичу, а смех често сузбија тежњу за издвајањем и настоји „da krutost ispravi u gipkost, da svakoga

²⁸ РСАНУ: *издембелисаи* шаљ. 'дембелишући нешто постићи'. – Нико ништа није издембелисао нити се довио чему за пуним чинијама гостујући (Новић, Даница 1863, 124).

²⁹ Сагласно с Аристотеловим ставом о смешним манама, Проп додаје да негативне особине не смеју прећи у пороке, јер пороци изазивају одбојност, па зато комични могу бити само мањи недостаци (нпр. хвалисавост, удвориштво, цицијашлук, грабљивост, уображеност и сл.) (Prop 1984: 121).

³⁰ Друкчија контекстуализација исте сложенице може сигнализирати сасвим супротно поимање каузалности у односу на оно из кога произилази лексикографска дефиниција наведена у РСМ (нпр. онај који много и посвећено ради седећи → утрнулост), па се у том случају инертност и седећивост схватају као одсуство радности и агилности (онај који ништа не ради, већ само седи → утрнулост), при чему лексема *и`р`ни`г`у`з* добија значење 'лењ, онај који само седи'. Према ово значење дескриптивни речници српског језика не бележе, оно се у изразу изворних, па и компетентних говорника гдекад јавља.

бени елементи специјализовани за грађење научних термина придружују се основама из домена тривијалног, баналног или значењски одударног, па се – аналогно хуморно интонираним „логијама“ (уп. *чуиуролòгија, винолòгија*) – тако добијеним твореницама шаљиво именују псеудонауке: *цииџаиолòгија, каламбурисџика*. У основи таквих хуморних поступака је иронична похвала, а некад иронична еуфемизација, као нпр. код им. *ацинедòмак*, којом се истиче недосегнутост квалитета (шаљ. ‘опај који је пошао на хаџилук али није стигао до циља’; фиг. ‘недоучен човек’). Отуда се недостатно знање, па и учење напамет, без разумевања (*бубалица*), виде као „памет у покушају“, тј. као шаљиво и подсмешљиво обележена осујећеност, која се испољава кроз тешкоће у схватању (*џнаиџемаиџика*), или кроз бављење потцењеним интелектуалним послом (*ивероиџсаџ* ков. шаљ. ‘писац, аутор малих чланака, расправа, прилога, чланкописац’).

3.2.3. Када се именовањем особе алудира на њену склоност према једној намирници или јелу, по правилу је у питању храна сиромашних, а то није знак гастрономског избора, већ немаштине и невољног поста (нпр. *криòдлāн, кромџѝрāи, кџиусār, џасу̀љār, кџселичār* и сл.). Притисак убоштва најупечатљивији је у примерима који, упркос хуморној перспективи, представљају сажете наративне илустрације оскудице (*краљџџци*) и невољом изнуђене довитљивости којом је, на пример, створена именица *крусо̀лук* (в. т. 2.4):

РСАНУ: *краљџџци* мн. шаљ. ‘оброк који се састоји од соли и хлеба’. – Кад сирома човек нема шта да једе, него соли и хлеба, каже се: тај једе краљеваца. Можда зато што се краљеви од народа дочекују „са лебом и сољу“ (Бачка, Радон. Н.).

крусо̀лук ков. шаљ. ‘крух, со и лук’. – Дошла Циганка домаћици ... пак моли круха, соли и лука. Домаћица јој на то: Моли, Циганко, једно, пак ђу ти дати ... А ти ми дај, борати, крусолука! (Стој. М. 1, 15).

Извесно је да су недаће и стална потребитост произвеле подругљив однос према халапљивости и облапорности, које се – преко метонимијске спреге одударних вредности (ВИСОКО ЗА НИСКО, ВРЛИНА ЗА КВАЗИВРЛИНУ, ЦЕЊЕНО ЗА ПРЕЦЕЊЕНО) – маркирају лексичким и/или творбеним средствима (*благо-*, суфикс *-ије*; в. фн 31), као нпр. *благоу̀џиробнѝк* (‘опај који мисли само на јело’), *благоу̀џиробије* (‘трбух, стомак’), *благоу̀џиробан* (‘који много ужива у јелу, сладокусан’). Хумор се тада заснива на диспаратету вредности, који сагледавамо као метонимијску евалутивну конверзију (ВРЕДНО ЗА НЕВРЕДНО), те се овакав настанак шаљивих значења уклапа у познате теорије хумора које извор смеха виде у нескладу (инконгруенцији) (Perišić 2012: 45–46).

Насупрот слаткохраности, која се посматра са симпатијама (*оџрндџџаиџи* ‘слатко смазати’, *ла̀зало* покр. шаљ. ‘масно, сласно јело, јело које

прија и радо се једе?; *мòчало* покр. шаљ. ‘онај који воли да мочи, да умаче /хлеб и сл./ у какво јело’; *йишòльубив*² шаљ. ‘који воли да једе питу’), нестрпљивост и неопрезност у јелу изазивају благи подсмех (изр. /у/ *йи-ринци више /ниже/ ладинаца* и сл.).³⁴

3.2.4. Шаљиво именовање алкохолних пића (према врсти и јачини), пијанства и пијанчења окупља лексеме чија је експресивност најистакнутија када значење творбене основе упућује на неартикулисано, па отуда унеколико комично понашање пијанца (нпр. *байѝргара* < ‘батргати се’; *байѝакурњача* < *байѝакаиѝи се* /=‘бацакати се’/ < *байѝак* 2. фам. шаљ. ‘нога у човека’) или на сликовито приказан физиолошки ефекат алкохола (*врѝòглавица*, *грòмòвка*, *гебèрдус*³⁵). Тако се хуморни ефекат, активиран карикатуралним сценама пијанства, остварује преко метонимијски схваћеног каузалитета ПОСЛЕДИЦА (тј. понашање и/или физиолошка реакција) ЗА УЗРОК И/ИЛИ ИЗАЗИВАЧА ПОНАШАЊА (пиће) (уп. *кўкоѝрèс* ‘вино’; *вилèњак* 2. фиг. в. ‘јак алкохол, шпиритус’).

Ефекат пића не пропушта се приказати и из позитивне перспективе (уп. *дўхòвник* ‘ракијски казан’), па се ракији приписује моћ да лечи, мири и теши (АЛКОХОЛНО ПИЋЕ ЈЕ БЛАГОТВОРНО СРЕДСТВО): *медициѝна*, *мирбеница*, *уйѝешница* и *уйѝешийѝèљица*, а претерана склоност алкохолу постаје комична кад се у њој – место порока и зависности – види посвећеност слична научничкој, што се сугерише суфиксом *-исѝи-ка*³⁶ или суфиксоидима (*-логиѝа*, *-меѝириѝа*): *бокалисѝика*, *чуѝуролòгиѝа*, *винолòгиѝа*, *виномèѝириѝа* (ОДАНОСТ КАКВОМ ПОРОКУ /ПИЋУ/ ЈЕСТЕ ЗНАЛАЧКО БАВЉЕЊЕ НАУЧНОМ ДИСЦИПЛИНОМ). И овде, дакле, диспаритет вредности, реализован преко метонимијске евалутивне конверзије (ВИСОКО ЗА НИСКО), има главну улогу, водећи

³⁴ РСАНУ: *йѝрѝнца*, *йѝрѝнци* ж м мн. само у изразу: (у) *йѝринци више (ниже) ладинаца* покр. шаљ. ‘у игри речи као алузија на неопрезност онога ко се опекао врућим јелом (у које се мора пирити, које се мора хладити)’, исп. *йѝрив*. – Кад се когод врелим кувањем ожеже, рече му се у шали: *пиринци више ладинаца*, тј. да треба пре пирити и охладити јело, онда га тек јести (Слав., Богд. Л.).

³⁵ РСАНУ: *гебèрдус* покр. шаљ. ‘прављена јака ракија, шпиритуља’. – Гебердус, гребус, имена за ракију ... начињена по томе што гребе у грлу кад се пије (Бачка, Мед. 2).

³⁶ У овом случају творбени елемент *-исѝика* ангажован је као суфикс да би се, аналогно другим твореницама с истим завршетком (*новелисѝика*, *сѝишлисѝика*, *архивисѝика* и сл.), успоставила недвосмислена асоцијација на какву научну област (РСАНУ не бележи им. **бокалисѝа*). Иако је семантика поменутих твореница јасна, статус овог завршетка није поуздано одређен. Наиме, Клајн (2002: 240) га сматра сложеним суфиксом (аргументујући то примером непостојања уобичајене мотивације именицом *-исѝ(а)* у свим случајевима; уп. *новелисѝ(а)* : *новелисѝика*, **каракѝерисѝ(а)* : *каракѝерисѝика*), док Б. Ћорић указује на то да именице на *-ика* „у својој структури имају творбену основу која се у целини поклапа са основинском именицом на *-исѝ(а)*’, па је тако формално сложенија од ње“ (Ћорић 2008: 71–72, фн 125).

сагледавању лошег као доброг, тј. порока као друштвено корисне делатности.

Пиће и пијанчење изједначавају се, често еуфемистички (*виносрџ* шаљ. ‘винопија’), са бенигним реалијама и радњама (*вљага* ‘алкохолно пиће’; *вењер*¹ 1. в. ‘стаклени суд са ракијом’; *брџдиџи* фиг. шаљ. ‘обилазити кафане, лумповати’; *йошкрџиџи* ‘мало напојити’), а у шаљивим изразима пијанство се приказује посредно (*нос му цвешта* ‘црвени се (од пића)’; *накиџио се шљивовом граном, убила га шљивова грана* ‘опио се’; *измешаџи се с вином* ‘опити се’).³⁷

3.3. У домену социјалних односа и друштвених релација, крутост одређеног појмовног оквира, за коју Бергсон каже да представља један од извора хумора, посебно је изражена у именовану различитих делатности и професија, због чега чувени француски филозоф говори о професионалној комици (Bergson 1987: 114), која се очитује и на плану именованја одређених занимања.

У овој сфери узрок смеха су понајпре некомпетентност, неспретност и сметеност (*злокџлокрџ* ‘рђав котлокрп’, *оџкуцавало*³⁸, *џџригџ* ‘надрилекар’). Чак и мања одступања од уобичајеног когнитивног оквира³⁹, нпр. померање или сужавање фокуса на само један елемент посла који одређена професија подразумева, или на нужно обележје вршиоца, изазивају смех (нпр. *браџџрија* ‘берберин’; *џреобучењаџ* ‘глумац’), који се – посебно код позива који у друштву уживају углед – јавља као последица тривијализације (*браџара* ‘поп’, *врџиџрашаџ* ‘апотекар’, *џгџиџ* ‘кројач’).

³⁷ Ипак, шаљиво значење се, упркос хотимичном удаљавању од денотата и еуфемизацији, гради на чврстим асоцијативним, метафоричким, метонимијским и синехдотским везама (уп. *цвештаџи* – добијати боју и облик цвета; *шљивова грана* – плод – производ начињен од плода, тј. ракија). Уз то, хумором је осветљена и друга крајност, па насупрот онима који *винују*, *ракијају*, *броде с браџијом* и, изучавајући *чуџурологију*, често загледају у *вењер*, има и оних који су *неџилице*, што показује да се хуморна значења могу градити и успостављањем антонимног контраста (РСАНУ: *неџилица* ж (м) шаљ. ‘онај који не пије, који одбија пиће’; уп. РСМ: *џџилица* ‘пијаница’).

³⁸ У РСАНУ лексикографску дефиницију допуњавају примери употребе речи са шаљивим значењима: *злокџлокрџ*, *злокџлокрџовиџ* покр. шаљ. ‘онај који лоше поправља, крпи котлове, рђав котлокрп’. – Ја прођох, испред злокотлокрповића врата, кад злокотлокрп котле крпи, око њега мала злокотлокрпчад (Грђ. 2, 93); *оџкуцавало* с и м покр. шаљ.: Откуцавало је црквењаџ који не уме да уједаред заустави велико звоно него оно ваздан откуцава (Бачка, Радон. Н.); *џџригџ* м покр. шаљ. ‘нестручан, лош лекар; надрилекар’. – Пиригуз је невјешт љекар, шарлатан (БиХ, Богд. С.).

³⁹ Под когнитивним оквиром подразумевамо уобичајени (неутралани) појмовни и семантички обухват именованог бића/радње, тј. ентитета уопште, као и говорничково нелингвистичко и лингвистичко знање о именовану тог ентитета у неекспресивном регистру.

жèнило покр. шаљ. ‘младић који је стасао за женидбу и почиње да се удва-ра женама’), док се времешнима упућује благи подсмех (*дèд²* шаљ. ‘назив за човека са брадом и брковима’; *сивòгривац* ‘просед човек’; *бáбац¹* 1. а. шаљ. ‘држећа, кочоперна старија жена’; *бáбњак* шаљ. в. ‘припрата, врста предворја у православним црквама, место у цркви где жене стоје’⁴³). У оба случаја хумором се обухвата популација код које се управо животно доба опажа као узрок рањивости, у младости то је неискуство, а у позном добу различите слабости које га прате.

3.3.2. Смеху се по правилу излаже испразан, неумерен, неартикулисан и досадан говор, па и особе које не умеју да ћуте (*йрдòклачи-и́и* ‘блебетати’; *говора̀нција* пеј. и шаљ. ‘говор, обично дуг, празан и досадан’; *врèвљив* ‘брбљив’, *велèзбòран* ‘благоглагољив’; *звòнчина* покр. шаљ. ‘велики брбљивац’; *глагòљаиш* ‘причљив човек’), а на но-сиоце других наречја и језика гледа се с доброћудним хумором (*éкаи́и*, *јéкаи́и²*, *кй̀кòиш* шаљ. ‘у опонашању икаваца’; изр. *макаронски језик* шаљ. ‘мешавина српскохрватског и италијанског језика’; *забарай̀умаи́и* / исп. мађ. *барáи́и*, ‘пријатељ’/ шаљ. ‘почети говорити неразумљиво, туђим / мађарским/ језиком’).

Премда је творбено и семантичко поигравање својствено шаљивој лексици, неумерена и неумесна примена моционих образаца, страна духу српског језика, обележена је подсмехом. То показују шаљиви творбени исходи које репрезентују именице *ми́сац* и *бу̀вац*, чиме се најречитије потврђује непожељност неприродних творбених конструката (уп. родно осетљив језик) (исп. Ћорић 2008: 197–201).

3.4. Шаљив однос према окружењу огледа се и у именовању реалија (*й̀лаи́ишвѷк* покр. шаљ. подр. ‘топ мале убојитости’; *решèй̀а̀лка* пеј. и шаљ. ‘аутоматска пушка, митраљета’; *й̀асу̀лара* покр. 4. а. шаљ. ‘пушка која слабо пуца /као да је напуњена пасуљем/’; *шкребèй̀а̀лка* шаљ. ‘стари покварен часовник’) и квазиреалија (*нишѝа̀рић*, *нишѝй̀ић*, *нишѝбòлка* шаљ. покр. ‘оно што не постоји, измишљена, непостојећа ствар’, уп. изр. *шарена лажа*). У питању су најчешће предмети који на неки начин изневеравају своју сврху, док именовање измишљених реалија и апстрактних појмова, било да су концептуализоване као (квази)ствар (*нишѝбòлка*), (квази)појава (*нейрдòђиш* шаљ. ‘оно што не може да прође, да престане’), (квази)локалитет или сл. (уп. *недòђија*, *недòђи́н*, *недòђи́ш* ‘измишљено место/земља одакле нема повратка’)

⁴³ Хуморно значење им. *бáбњак* ослања се на творбено-семантичку аналогију према сличним именицама изведеним суфиксом -ãк/-јãк *й̀челињак*, *осињак*, *зверињак*, *мравињак* и сл., са општим значењем ‘боравиште животиња X’, чиме се, у овом случају, не истиче ни погрдан, ни мизогински, већ шаљив став, највероватније произишао из асоцијације на живост и жамор у делу цркве у коме се окупљају жене.

показује како језик, кроз појмовне и творбене бравуре, постаје средство интелектуалне игре којим се стварност промишља и маштовито допуњава.⁴⁴

4. Закључак

4.1. У речницима се квалификатором *шаљ.*(иво) сигнализира позитивна експресивна тоналност и одређени говорни поступак, који, у случају употребе лексема са шаљивим значењем, подразумева и шаљив (језички и/или нејезички) контекст којим се саговорник припрема за рецепцију хуморног садржаја и/или значења. У усменој комуникацији ови сигнални елементи хуморног често су метајезички (паузе, интонација, невербални језик и сл.) и саговорници их користе као заједнички (интерактивни) оквир (уп. *interactive frames*, Prodanović Stankić 2016: 109).

Када су у питању лексеме чија су денотативна или секундарна значења у речницима означена као шаљива, сама маркираност указује на њихово уобичајено везивање за хуморне контексте и/или општепознате наративе (нпр. *клџн-чорба*). Неретко се издвајају творбеном сачињеношћу, тј. избором основе (нпр. *брзокр̀а̀ло* шаљ. ‘онај који брзо корача’ : *кр̀а̀ло* експр. ‘нога у човека’; *мџшоџрџж*; *џшмрдаџџи* и сл.) и/или суфикса (*дџдичко*, *дџдџшољ* покр. шаљ. и подр. ‘деда, старкеља’; *недџџџи*), ређе прозодијским специфичностима (*каџларџџа* и сл.). Поред лексема чије је денотативно значење обележено овим квалификатором позитивне експресивности, и многе лексичке јединице код којих су шаљива значења реализована као секундарна показују интелектуалну креативност и оригиналност говорника, који, обично доводећи у везу два несродна концепта, и ангажујући притом основно значење (обично као контекстуалну подлогу) и/или семантичке потенцијале творбеног модела на основу кога је реч добијена, оформљују ново, хуморном перцепцијом активирано значење (*ла̀гало*; *некрџџџен* и др.).

4.2. Посматрајући лексеме са шаљивим значењем у целини, запажамо да их карактерише промена опсега или измештање (померање) когнитивног оквира у неочекиваном правцу и/или на неочекиван начин, уз деформацију и/или редефинисање конвенционалног концепта. Сужавање когнитивног оквира означили смо као стратегију лимитирања фокуса, којом се остварују промоција детаља (који је предмет хумора) и тривијализација.

⁴⁴ РСАНУ: *мџсџ* Изр. *зџџа* ~ шаљ. и подр. ‘тобожњи лек за кукавичлук и уопште симбол кукавичлука, страха’; исп. *џодмазаџџи ноге зџџом маџџу* ‘дати се у бекство, побећи у страху од кога или чега’. Уп. *лескова* (дренова, брезова) ~ (често у обртурама: лечити, мазати лесковом маџџу и сл.) шаљ. и подр. ‘шиба, прут или шибане, батине (као тобожњи лек против неваљалства, казна и сл.)’.

Уз ове хуморне стратегије, значајне су метонимијска евалутивна конверзија (в. т. 3.2.3) и сценичност (в. т. 2.2.2, 2.2.3) повезана са асоцијацијама на перцептивно или појмовно познате ванлингвистичке појаве и реалије. Чињеница да највећи број лексичких јединица са шаљивим значењима гравитира према појмовним пољима *људски карактер* и *ионашање* и *социјална сфера човековог делања* показује да индивидуални квалитети и њихова друштвена прихваћеност имају кључну улогу у формирању хуморне слике човека у лексици шаљивог значења у српском језику. Да је свест о томе жива, потврђује способност за духовиту аутоперцепцију и аутоиронију, као и снага духа и самосвести, посведочена семантичким и појмовним обимом овог лексичког круга, јер здрав хумор захтева искреност произишлу из метапозиције, у којој је најтеже издржати у име препознавања себе и сопствене аутентичности.

Литература

- Аристотел. *О њесничкој уметности*. (Предео Милош Н. Ђурић). Београд: Рад, 1982.
- Грицат, Ирена. „О неким особеностима деминуције“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Кругови Ирене Грицкаћ : семантичко-граматичка исцраживања савременог српског језика*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2020, 225–297.
- Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Златковић, Иван. *Ка њоеци смеха*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2017.
- Ивановић, Ненад. „Лексикографски метајезик у Речнику САНУ“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колеktivна монографија)*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014, 195–231.
- Јанковић, Владета. „Прилог тумачењу једне Платонове теорије смешног из *Филеба*“. У: *Зборник у част Војислава Ђурића* (гл. ур. Иво Тартаља). Београд: Филолошки факултет, Филозофски факултет, Институт за књижевност и уметност, 1992, 23–28.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Део 1. Слагање и ѡрефиксација*. Београд, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Матица српска, 2002.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Део 2. Суфиксација и конверзија*. Београд, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Матица српска, 2003.
- Лауб, Габријел. *Уметност смеха*. (Предео Живота Филиповић). Београд: Дрета, 1999.
- Пешикан, Митар. „Разликовање властитих и апелативних имена у топонимији“. *Наш језик н.с. књ. XVII/5* (1969): 257–263.

- Радовановић, Милорад, „Фази логика у лингвистици : темељни појмовник и систематизација“. У: Милорад Радовановић и Предраг Пипер (ур.). *Семантичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2008, 11–44.
- Ристић, Стана. „Експресивна лексика у дескриптивном речнику“. У: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Зборник са Међународног научног скупа о лексикографији и лексикологији. Нови Сад–Београд, 2002, 89–102.
- Ђорић, Божо. *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.
- Халупка Решетар, Сабина, Гордана Лалић Крстин. „Разумевање сливеница у српском језику“. *Наслеђе* 22 (2012): 85–93.

*

- Aristotel. *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*. (Preveo Slobodan Blagojević). Beograd: Paideia, 2011.
- Attardo, Salvatore. *Linguistics Theories of Humor*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1994.
- Attardo, Salvatore. „A Primer for the Linguistics of Humor“. In: V. Raskin (ed.). *The Primer of Humor Research*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2008, 101–155.
- Bahtin, Mihail. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. (Preveli Ivan Šop i Tihomir Vučković). Beograd: Nolit, 1978.
- Berge, Anré. „Nekoliko riječi o ‘relacionalnom smijehu’“. U: *Smijeh – Uvod u naučnu studiju o smijehu, ljudskom fenomenu*. Zagreb: Novinarsko izdavačko preduzeće, 1961, 124–127.
- Bergson, Henri. *Smijeh : Esej o značenju komičnog*. (Prevela Bosiljka Brlečić). Zagreb: Znanje, 1987.
- Bugarški, Ranko. *Sarmagedon u Mesopotamaniji*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.
- Bugarški, Ranko. *Srpske slivenice : Monografija sa rečnikom*. Novi Sad: Akademski knjiga, 2019.
- Eko, Umberto. „Komično i pravilo“. (Prevela Mirjana Jovanović). *Književna kritika*, 3–4 (1984): 45–51.
- Filipović Kovačević, Sonja. „Teorija pojmovnog objedinjavanja prema teoriji pojmovnih metafora: specifičnosti i primena u jezičkoj analizi“. *Anali Filološkog fakulteta* 31/2(2019): 191–216.
- Frojd, Sigmund. *Dosetka i njen odnos prema nesvesnom* (Preveo Tomislav Bekić). Novi Sad: Matica srpska, 1976.
- Koestler, Arthur. *The Act of Creation*. London: Hutchinson & Co, 1964.
- Krikmann, Arvo. „Contemporary Linguistic Theories of Humor“. *Folklore* 33 (2006): 27–58.
- Kvintilijan, Marko Fabije. *Obrazovanje govornika : odabrane strane* (Preveo Petar Pejčinović). Sarajevo : Veselin Masleša, 1985.
- Morreall, John. „Humor, Philosophy and Education“. *Educational Philosophy and theory*, 2014 (Vol. 14, No. 2), 120–131.
- Perišić, Igor. *Uvod u teorije smeha : Kratak pregled teorija smeha od Platona do Propa* (2. izd.). Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Platon. *Meneksen, Fileb, Kritija*. (Prevela Ksenija Maricki Gađanski). Beograd: BIGZ, 1983.

- Prodanović Stankić, Diana. *Verbalni humor u engleskom i srpskom jeziku*. Edicija E-disertacija, knjiga 8. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-353-8>> Pristupljeno 17. 5. 2020.
- Prop, Vladimir. *Problemi komike i smeha*. (Preveo Bogdan Kosanović). Novi Sad: Dnevnik – Književna zajednica Novog Sada, 1984.
- Raskin, Victor (2008). „Theory of humor and practice of humor research: Editor’s notes“. In: V. Raskin (ed.). *The Primer of Humor Research*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2008, 1–15.
- Ristivojević, Marija. „Bahtin o karnevalu“. *Etnoantropološki problemi* 3 (2009): 197–210.
- Ruch, Willibald. „Psychology of humor“. In: V. Raskin (ed.). *The Primer of Humor Research*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2008, 17–100.

Извори

- Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. 1–6. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–20. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–2017.

Dragana D. Veljković Stanković

A HUMOROUS PICTURE OF MAN IN WORDS WITH HUMOROUS MEANING IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

In this paper the presented analysis of words with humorous meaning, excerpted from the Serbian descriptive dictionaries (the SASA Dictionary and the Dictionary of Matica Srpska), and seen from the standpoint of semantics and cognitive perspective, shows that the majority of lexical units participating in forming a man’s humorous portrait are oriented towards picturing human behaviour, character and the role in society, and that the humorous meanings are based upon different humorous strategies among which some attract attention such as value disparity, scenicity and the dynamics (narrowing and/or shifting) of conceptual framework.

Keywords: words with humorous meaning, humour, metonymic evaluative conversion, theatricality, dynamics of conceptual framework.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 827–844

UDK: 811.163.41'374

811.163.41:305-055.2

COBISS.SR-ID: 54745865

Сања Д. МИКЕТИЋ СУБОТИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
sanja.miketic@pr.ac.rs

Бранислава М. ДИЛПАРИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
branslava.dilparic@pr.ac.rs

ЖЕНА У ПРИМЕРИМА УПОТРЕБЕ ЛЕКСЕМА У РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ*

У раду се поређењем примера употребе одредница који садрже реч *жена* у *Речнику српскога језика* (2011) и *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (1967–1976) Матице српске испитује њихова повезаност по пореклу и нарочито истичу родно неосетљиви примери у најновијем речнику како би се, евентуално, у новим издањима овог речника избегло њихово понављање. Резултати анализе указују на непостојање заснованости примера употребе у РСЈ на старијем речнику у готово половини анализираних примера, али се негативна стереотипна слика жене неретко среће и у новонасталим примерима.

Кључне речи: жена, српски језик, речници Матице српске, *Речник српскога језика* (РСЈ), *Речник српскохрватскога књижевног језика* (РМС), примери употребе, слика жене, родни стереотипи.

1. Увод

Родни стереотипи су „унапред формиране идеје путем којих су мушкарцима и женама произвољно додељене карактеристике и улоге за-

* Рад је настао у оквиру пројекта 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* и 78019 *Превод у систему комуникационих изучавања националне и сирене књижевности и културе*, које у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

сноване и ограничене њиховим полом“ (Filipović i Kuzmanović Jovanović 2012: 50). Често су имплицитно присутни у различитим дискурсима – наведимо само родне стереотипе у медијском дискурсу, рекламама, уџбеницима, лектири, бајкама, политици, књижевним делима. Углавном се не преиспитују дубље, па различити наративи умногоне репродукују исте, позитивне или негативне стереотипе, одржавајући их на тај начин у животу и дајући им легитимност. С обзиром на то да су родни стереотипи вишеструко штетни и да су један од главних путева опстанка дискриминације на основу рода (пола) у савременом друштву (Filipović i Kuzmanović Jovanović 2012: 50), сведоци смо да се у последње време, институционално и на више фронтова, води борба против њих и то како у свету, тако и у Србији.

1.1. Родни стереотипи у речницима

Речник је један од дискурса који открива слику одређеног културног простора, вредносне системе друштва и односе друштвене моћи, а често се успоставља и као апсолутни ауторитет. Стога, како истиче Горјанц, ако је у речничком опису кодирана дискриминација као норма, речник може постати аргумент за њено очување или успостављање (Gorjanc 2017: 25), нарочито када су у питању родни, етнички, национални или религијски идентитети, тј. друштвено конструисани идентитети који су обично склони стереотипном посматрању.

Бројна истраживања која се баве темом родних стереотипа у корпусу речника различитих језика махом су фокусирана на постојање бинарне асиметрије у вези са номинацијом социјалних феминитива, на употребу генеричког мушког рода, на ниску лингвистичку видљивост жене у речницима, на имплицитно кодиране, „прикривене“ стереотипе (Mills 2008) у речничком дискурсу итд. Тако, на пример, студија о описном речнику турског језика (Çubuçku, Eşme & Perten 2009) приказује како су полови категоризовани и концептуализовани у турској култури са циљем да се подизањем свести о сексистичким праксама у том језику допринесе реконструкцији речничког дискурса у његовом новом издању. Рад на Колинсовом речнику енглеског језика (Hidalgo Tenorio 2000) има за циљ да кроз призму пола провери евентуалну нетачност, пристрасност и/или занемаривање друштвених промена у појединим речничким дефиницијама. Испитивање речника шпанског језика (Fernández Martín 2011) открива да више од половине примера који описују жену има негативно значење, док позитивни атрибути истичу стереотипне карактеристике жене попут шарма, елеганције или атрактивности, чиме ови речници реafirмишу мушку супремацију. Бавећи се неједнаким третманом мушкараца и жена у примерима употребе Речника словеначког књижевног језика, Горјанц утврђује да изразито фаворизовање особа мушког пола у

њима није само одраз времена настанка речника, већ пре свега друге две ствари: (а) нерепрезентативног корпуса, који је искључиво састављен од литерарних текстова, због чега је и речнички приказ мушкараца и жена онакав како их у ствари види словеначка књижевна фикција, чак и она из XIX века; (б) „идеолошког избора лексикографа, који су били изразито ненаклоњени примерима употребе у којима би се показивала позитивна карактеристика жена“ (Gorjanc 2017: 98–99). Из тих разлога, како се закључује, сасвим оправдано се намеће питање и адекватности и савремености представљања дискурзивне реалности словеначког језичког простора у речнику.

Поред поменутих, као и других сличних тежњи лингвиста¹ да расветле „замке идеолошког у речничким описима“ (Gorjanc 2017: 85) како би се оне убудуће избегле, овом процесу могу допринети и сами корисници речника, што ће у наредном одељку бити илустровано примером можда и најпознатијих речника на свету.

1.2. Случај Оксфордских речника

Употреба сексистичког израза у речницима енглеског језика била је предмет бројних критика још осамдесетих и деведесетих година XX века (Mills 2008: 45). Можда зато не треба да изненади ни следећа објава која данас стоји на сајту издавачке куће *Oxford University Press*: „Дајемо све од себе да из извора елиминишемо примере употребе лексема који понављају чињенично нетачне, предрасудне или увредљиве тврдње и увек смо захвални читаоцима када нас обавесте о случајевима који не испуњавају наше строге стандарде квалитета – било због људске грешке или због промене културне осетљивости – како бисмо прегледали и ажурирали свој садржај“².

Премда се лексикографи поменуте куће овим начелно воде, претходних неколико година, а 2020. године поново (8. марта), у жижу јавности доспела је најпре петиција, а онда и отворено писмо у ком се „позива *Oxford University Press*, који издаје *The Oxford Dictionary of English*, као и онлајн *Oxford Dictionaries* (www.lexico.com), да изврши измене у речничком чланку лексеме *woman* [жена]“ (Flood 2020). Оно што се овде истиче као дискриминаторно и родно стереотипно била је неадекватна обрада (због изостанка квалификатора) маркираних синонима лексеме *woman* попут, рецимо, *bitch* [кучка] и *maid* [дева/девица], те негативна контекстуализација што лексеме *woman*, што других ознака за женског референта у примерима употребе, нпр. *I told you to be home when I get*

¹ В. нпр. и Graham 2006; Islam 2016; Pasuljević 2013; Prechter 1999; Whitcut 1984.

² Преузето са <https://languages.oup.com/about-us/how-we-create-language-content/> Приступљено 10. 4. 2020. Превод ауторки.

*home, little WOMAN*³ [Рекао сам ти да будеш код куће кад се вратим, мала жено] ▪ *Don't be daft, WOMAN!* [Не буди луда, жено!] ▪ *a RABID feminist* [фанатична феминисткиња] ▪ *a NAGGING wife* [супруга која стално зановета] ▪ *the rising SHRILL of women's voices* [све гласније женско крештање] ▪ *her high, GRATING voice* [њен пискави, иритантни глас] итд. (Shulist, Proctor & Oman-Reagan 2016). Коментар потписника писма, међу којима се нашао и један број лингвиста и универзитетских професора, био је тај да неистичање маркираности синонима, те родно неосетљиви примери попут наведених ојачавају негативне стереотипе о женама и стављају мушкарце у центар, што није добро јер може имати реалне импликације у обликовању перцепција и утицају на то како се жене третирају – нарочито када се има у виду да *The Oxford Dictionary of English* није само речник који се често користи у библиотекама и школама широм света, већ је он и извор садржаја рачунарских и телефонских речника Гугла и Епла и отуд најчитанији онлајн-речник на свету (Flood 2020).

У одговору који је уследио издавачка кућа извештава да су ревидирани речнички чланци свих одредница које се односе на жене и девојке, као и сви родно неосетљиви примери, да су посебним ознакама истакнуте увредљиве и застареле речи, те да ће учињене промене бити видљиве на различитим платформама већ за неколико недеља (Flood 2020). Тако је, рецимо, у случају наведених синтагматских примера женски референт замењеним неутралним: *a RABID fan* [фанатични обожаваца/обожаватељка] ▪ *my NAGGING parents* [моји родитељи који стално зановетају] ▪ *a SHRILL laugh* [крештави смех], или је пак поред већ постојећег примера са женским референтом додат и пример са мушким: *her high, GRATING voice; his GRATING, confrontational personality* [његов иритантни, свађалачки карактер] (Shulist, Proctor & Oman-Reagan 2016). Ипак, из Оксфорда се такође наглашава да њихови речници пре одражавају него што диктирају начин употребе језика, што потеже и питање нормативности дескриптивних речника.⁴

2. Методологија

Истраживање које се представља у овом раду умногоме је било мотивисано поменутиим тежњама ка расветљавању стереотипних представа о жени у речничком дискурсу, и то на нивоу примера употребе лексема – као „аспекта лексикографске праксе који се врло ретко узима за пред-

³ Реч истакнута на овај начин у наведеном, као и у осталим примерима у раду, представља одредницу у чијем се речничком чланку пример јавља.

⁴ По питању нормативности дескриптивних речника још увек немамо најпрецизнији одговор. Милс (Mills 1995: 123), рецимо, сматра да упркос томе што су речници дескриптивни, њихове дефиниције су ипак прескриптивне пошто оне у ствари наводе „правилно“ значење речи.

мет детаљног разматрања или истраживања уопште, што није оправдано с обзиром да они представљају важан елеменат речничке микроструктуре јер је њихова функција употпуњење дефиниција значења на основу којег корисници добијају јаснију и прецизнију слику о контексту у коме се одређено значење јавља или начина на који се употребљава“ (Халас 2016: 253). Примери употребе, осим тога, јесу и сегмент речника у ком идеологија у највећој мери долази до изражаја (па и када је реч о представљању особа женског и мушког пола) с обзиром на то да су при њиховом избору лексикографи много слободнији него, рецимо, приликом дефинисања значења када их строже ограничава дефиницијски језик (Горјанс 2017: 57). Отуд, избор примера често одражава „идеолошке преференције лексикографа“ (Горјанс 2017: 93–94), због чега ће анализу примера употребе Бежоан (Béjoint) издвојити и као „један од најзанимљивијих предмета истраживања када је реч о питању идеологије у речницима“ (Горјанс 2017: 57).

У нашем истраживању анализом ће бити обухваћени примери употребе који садрже реч *жена*, укључујући све њене граматичке облике,⁵ у речницима српског језика Матице српске – првенствено, новијем, једнотомном *Речнику српскога језика* (2011) и, делом, шестотомном *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (1967–1976).⁶ Заједничко за „два најауторитативнија традиционална речника“ (Prčić 2018: 26) српског језика јесте то што они припадају реду лингвистичких, једнојезичних, општих и дескриптивних речника (Šipka 1998: 136), те речника синхронијског типа (Zgusta 1971: 202), који претендују да опишу актуелну и фреквентну лексику савременог српског језика, а оно што чини главну разлику међу њима, поред времена настанка, јесте њихов обим: док РМС припада речницима средњег обима и садржи око 150.000 одредница, РСЈ је готово упола мањег обима и садржи око 85.000⁷ одредница иако је првобитно „замишљен као (шест пута) скраћена верзија *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске“ (РСЈ 2011: 8).

Управо је та „сродничка“ веза између два речника била главни разлог што смо у анализу укључили (мада тек делимично) и РМС упркос томе што је он, за разлику од РСЈ, настао у време када у нашем друштву није постојао ниво свести о питању сексизма какав постоји данас (осим тек начелно и у складу са тада доминантном, социјалистичком идеологијом; в. и 3.1). Штавише, за потребе израде Шестотомника коришћено је „око

⁵ Да су испитивањем обухваћени примери употребе који садрже реч *жена* или неки други граматички облик ове речи у даљем раду се неће увек посебно наглашавати.

⁶ У даљем раду: *РСЈ* или *Једнотомник* и *РМС* или *Шестотомник*.

⁷ Податак се односи на прво издање овог речника из 2007. године (Драгићевић 2007: 407).

700 извора: појединих књижевних и научних дела, превода, уџбеника, часописа, годишња дневних и недељних листова *из времена од њоловине њрошлого стїолећа до наших дана*“ (РМС 1967: 9; истицање ауторки).⁸ Стога не може изненадити то што ће у многим примерима употребе из овог речника одзвањати ехо прошлих, изразито патријархалних времена када је жена имала сасвим потчињену улогу у породици и друштву и када су формиране и многе представе о жени са негативним предзнаком (више у 3.1).

С друге стране, РСЈ је најновији речник савременог српског језика који у највећој мери јесте заснован на грађи шестотомног претходника, али је, исто тако, допуњен и знатним бројем нових речи и значења⁹ те, како истиче Драгићевић, он ипак представља „посебно лексикографско остварење“ (2007: 412). Прецизан попис извора коришћених за његову израду, међутим, није (као у РМС) наведен у предговору овог речника,¹⁰ па се ни иза примера употребе датих у њему не наводе скраћенице извора из којих су примери ексцерпирани (као што је то случај у РМС). О пореклу примера из РСЈ такође не сазнајемо много ни из литературе. Штавише, док Драгићевић наводи да су они „углавном преузимани из *Речника Мајице српске* и зато корисник не треба да приступа овом речнику као изворишту нових и незабележених примера“ (2007: 412), Халас истиче да РСЈ „успоставља нову, савременију праксу ексцерпције илустративних примера и то из корпуса савремене употребе српског језика“ (2016: 263).

Са циљем да се поређењем примера употребе који садрже реч *жена*¹¹ из Једнотомника и Шестотомника најпре испита њихова повезаност по пореклу и потом нарочито истакну могући родно неосетљиви примери у најновијем српском речнику како би се, евентуално, у новим издањима овог речника избегло њихово понављање, полазне хипотезе нашег истраживања биле су следеће:

а) Имајући у виду различит обим посматраних речника, очекује се најпре да је, генерално посматрано, број примера употребе одредница

⁸ У попису извора речничке грађе, наведеног у првом тому овог речника (РМС 1967: 15–29), најстарији извор датира из 1849. године (Вуков *Ковчежић за историју, језик и обичаје Ј*), док је најмлађи извор из 1965. године (последњи, шести том *Енциклопедије Југославије*). Ипак, путем Вукових и осталих дела из XIX века из којих је вршена ексцерпција, у РМС се налази и грађа старија од најстаријег наведеног извора.

⁹ О обради савремене лексике и нових значења у РСЈ в. у Драгићевић (2007).

¹⁰ Из једног од приказа Једнотомника сазнаје се једино да је лексички фонд „осавременен *Речником нових речи* Ивана Клајна“ (Томић 2008: 720).

¹¹ У даљем раду синтагму *примери ујојребе* (и варијанту *примери*) треба тумачити у значењу ‘примери употребе одредница који садрже реч *жена* независно од њене граматичке форме’, осим ако то није другачије наглашено.

у РСЈ мањи него онај у РМС, те да ће то уједно бити и главни разлог што ће изван најновијег речника остати и одређен/знатан број родно неосетљивих примера који садрже реч *жена* из РМС.

б) Узевши у обзир да су у новијем издању Једнотомника (2011), које се користи у нашем истраживању, нова лексика и нова значења уведени и додатно – и то не само у односу на РМС, већ и на прво издање Једнотомника (2007)¹², не би било неосновано очекивати да ће се у њему наћи и нови примери употребе у којима се јавља реч *жена*.

в) Било да су резултат избора међу постојећим примерима из РМС или међу неким сасвим новим примерима, примери употребе у РСЈ ће, како се очекује, бити и краће форме него они у РМС (због уштеде простора) и, што је још важније, представљаће одраз модернијег, родно егалитарнијег друштва. Сходно томе, не само да ће се у овим новим, савременијим или пак старим, али модификованим, модернизованим примерима жена ређе сликати на негативан стереотипан начин већ ће изван ових примера у целисти остати онај презрив, својински и агресиван однос према жени какав, рецимо, бележи српски пословични дискурс (Требјеџанин 1985; 2002) – као уосталом и Шестотомник (што делом показује тачка 3.1). У вези са претходно реченим, ипак, не пренебрегава се ни чињеница да „постоје и много дубљи корени негативне слике и презривог става према жени“ у словенским, па и индоевропским оквирима (Требјеџанин 1985: 99) те да је „стереотип, иако потенцијално променљив, у суштини веома статичан“ (Пауновић Родић 2019: 47), па се зато свакако не очекује да ће, генерално, слика жене на нивоу испитиваних примера употребе у најновијем српском речнику бити у потпуности растерећена родне стереотипизације.

Наше истраживање одвијаће се у три основне фазе: ексцерпција, класификовање и квантитативна анализа грађе; упоређивање грађе из два речника са различитим циљевима и у различитим правцима; издвајање репродукованих и (евентуално) нових примера негативног односа према жени у најновијем речнику.

3. Анализа и дискусија

У примерима употребе у анализираним речницима *жена* или неки други грамагички облик ове речи јавља се укупно 2.147 пута: 1.930 пута у РМС и 217 пута у РСЈ. Управо у вези са, иначе, знатно мањом

¹² У односу на прво издање, у новијем издању Једнотомника је, између осталог, изостављен већи број одредница које не спадају у савремени лексички фонд српског језика, као и изван број значења код појединих одредница, док је, с друге стране, унет један број нових одредница које су грешком изостале у првом издању, потом неке сасвим нове речи, као и нека нова значења, која нису била посведочена у првом издању (РСЈ 2011: 7).

заступљеношћу примера употребе у РСЈ него у РМС и РСАНУ, Халас (2016: 259) сматра да би се она могла оправдати суженим обимом овог речника, али да исти разлог, нажалост, није био довољан и за евентуално успостављање некаквог система одабира значења која ће бити илустрована примером у РСЈ, „те се стиче утисак насумичног или сасвим субјективног одабира значења која ће бити илустрована примером“ (Халас 2016: 259). Можда баш зато под самом одредницом *жена* у РСЈ није забележен ниједан пример њене употребе, док се у РМС примери наводе за свако дефинисано значење лексеме. Поред тога, рекло би се да је уштеда простора утицала и на синтаксички облик примера: иако су у ексцерпираној грађи из оба речника присутне и реченичне и синтагматске форме примера, први тип доминира у РМС (1.910 реченица и 20 синтагми), док је ситуација у РСЈ обрнута (60 реченица и 157 синтагми).

3.1. Од РМС ка РСЈ: „патријархални“ и „еманциповани“ примери употребе

Упоређивање примера употребе између два речника састојало се од два независна поступка различитих циљева и различитих смерова кретања, прво, идући од РМС ка РСЈ и, друго, обрнуто. Циљ првог поступка био је да се, пре свега, установи судбина „екстремних“ представника две групе примера из РМС — „патријархалних“ и „еманципованих“, односно њихова (не)заступљеност (и) у РСЈ.

„Патријархални“ примери одсликавају положај жене у Србији у прошлости условљен доминантним културним моделом који је почивао на врло конзервативним и устаљеним оквирима: на патријархалном начину живота, традиционалном моралу, обичајном праву и нормама и на јасно дефинисаном устројству полних улога у друштву које је маргинализовало жене и држало их ван јавне сфере и сфере друштвене моћи. Из такве многобројне групе издвојени су следећи примери: *Ми се жене рађамо с њом судбином да слушамо мужеве, све ако су глујаци.* ▪ *Намеран сам да се женим, ња ко велим срамојна је ако је жена мудрила од мене.* ▪ *Жена може и корисна бијти ... да с добрим ороди ње њлодом.* ▪ *Жена ... увечер вечеру вари, а за вечером дијетте нун.* ▪ *Ако је жена неројкиња, могла се променити.* ▪ *Док су мужеве водили њослове ... жене су седеле код куће.* ▪ *Добра је жена кућни дирек који кућу држи.* ▪ *Жена синовља у кући је слуга и мужу и његовим родињелјима.* ▪ *Жене раде – мушкарци шефују.* ▪ *Ојкако [су] краљевством њочеле жене да вршљалу, кнежеви се играју њреслицом.* ▪ *Жене ... варају и кад су најзальубљеније.* ▪ *Она моја њорокуша, брзолеза, ка и све жене.* ▪ *Срдијна и крвomuјна жена ... смујила би за час барлак војске.*

Поред њих, издвојен је и део врло индикативних примера који сведоче о жени као жртви насиља од стране мушкарца, обично мужа: *Шњо*

си најао њу своју невенчану жену? – Па ја мислим да сам је ТАБАО из љубави. ▪ СВИРЕПО су кажњавали своје жене, нарочиџо за неверсџиво. ▪ Пошџио СЕ добро изљуџио – искарао је чељад, избио жену ... ▪ И у џај час сјџи се оне жене коју је мало џрије ИСПРЕБИЈАО њезин муж. ▪ Али се сџарац био сџрашно наљуџио: удари једанџуџи жену ... џа џошџио СЕ ИСТУџА, излеџе у дворџиџе. ▪ Лијеџио свирачиџама банке, ТИРАНИСАО жену, КАВЕНИСАО, РАКИЈАО.¹³ ▪ Паџио се, жуљамо суву КУРУЗУ, џучемо жене. ▪ И видџеше како један сељак канџијом ЛОМАТА џо младој жени. ▪ Муж је имао џраво да ОНАКАЗИ разведену жену. ▪ Разбијесни се БАНКРОТИРАЦ и џоче жену џуџи.

С друге стране, не нарочито бројни „еманциповани“ примери у речничком дискурсу говоре о егалитарности међу половима и еманципацији жена које је на формално-правном, институционалном нивоу начелно прокламовало тадашње социјалистичко уређење: Начело ЕМАНЦИПАЦИЈЕ жена ... је истџакао џокреџи Свеџџозара Марковиџа. ▪ Друшџивено уређење је демокраџско с ЈЕДНАКОПРАВНОШЉУ мушкараца и жена. ▪ Социјалисџи [су] џражили ПУНОПРАВНУ једнакостџи жене са човеком. ▪ Полиџичка и социјална потчињеност жене неџравда [је] коју џреба сузбијаџи. ▪ Сџвара се ... џиџи ... добре маџере и инџтелигенџиџне жене која СЕ ЕМАНЦИПУЈЕ.

Увидом у речничке чланке истих тридесет одредница утврђено је да разматрани примери нису нашли своје место и у новом речнику, изузев нимало очекиваног *Ако је жена нероџкиња, могла СЕ ПРОМЕНИТИ.*, те примера *ЕМАНЦИПАЦИЈА жена*, насталог скраћењем првог наведеног примера у „еманципованој“ секцији (више у 3.2). Разлог изостанка преосталих примера у РСЈ у највећем броју случајева био је тај што се дате одреднице овде или уопште не илуструју или се ретко илуструју (и тад другим примером); премда ређе, разлог може бити и сам изостанак одреднице (*банкроџирац, изљуџиџи, једнакоџравностџи, куруза, нунаџи, онаказиџи, синовљи*) или значења одреднице (*ломаџаџи, ородиџи, џабаџи*) које дати пример у РМС илуструје.¹⁴

3.2. Од РСЈ ка РМС: веза по пореклу између примера употребе

Другим поступком поређења испитивана је утемељеност примера из новог у старијем речнику са превасходним циљем да се утврди да ли су родни стереотипи о жени евидентирани у примерима из РСЈ „само“ наслеђени или међу њима има и оних који су продукт новог времена.

¹³ Није реткост да се у РМС исти примери, каткад и модификовани, користе за илустрацију употребе више одредница као што је то управо случај са наведеном реченицом.

¹⁴ Увидом у речнички чланак одреднице *кавенисаџи* у ком се једино затиче упућивање на *кафенисаџи* установљено је да ова варијанта (вероватно омашком) није забележена у новом речнику.

Упоређивањем сваког од 217 ексцерпираних примера са илустрацијама употребе исте одреднице (у истом значењу) у РМС оформљене су три групе примера из најновијег речника.

У прву групу сврстани су примери (укупно 72) чија је базираност на старијем речнику очигледна с обзиром на то:

а) да је пример у целини преузет из РМС, уп. нпр. *НЕВЕРАН МУЖ, НЕВЕРНА ЖЕНА* (РСЈ) и *НЕВЕРАН МУЖ, НЕВЕРНА ЖЕНА; НЕВЈЕРНО СРЦЕ У ГРУДИМА ... ИМАШ.* (РМС) ▪ *Ја бих мобилизацију ПРОТЕГАО и на жене.* (РСЈ) и *Оно не могу на себе ПРОТЕГНУТИ; Ја бих мобилизацију ПРОТЕГНУО и на жене.* (РМС);

б) да је пример преузет из РМС у скраћеној, често и модификованој, варијанти при чему се у оба примера, и изворном и скраћеном, као лексичка ознака за референта женског пола користи реч *жена*, уп. нпр. *ЦЕРЕБРАЛНА ЖЕНА* (РСЈ) и *Салонска дама броји човеку класе, године службе ... ЦЕРЕБРАЛНА ЖЕНА не броји му ни њодвиге ни њријумфе.* (РМС) ▪ *СЛАЈНООКА ЖЕНА* (РСЈ) и *Говори [им] о СЛАЈНООКИМ ЖЕНАМА ... коцки и другим уживањима.* (РМС).¹⁵

У другу групу издвојени су примери (њих 45) за које се такође може рећи да воде порекло из РМС, али се они од примера из претходне (под)групе разликују првенствено по томе што у изворним примерима од којих настају (углавном скраћивањем и обично знатнијим модификовањем) женски референт није изражен именицом *жена*, уп. нпр. *БЕЗУБА ЖЕНА* (РСЈ) и *БЕЗУБА БАБА* (РМС) ▪ *жена у БЕЛОМ* (РСЈ) и *На врајшима се њојави Јелена у БЕЛОМ.* (РМС) ▪ *НЕВАЉАЛА ЖЕНА* (РСЈ) и *Пао [је] у замку некој удајој сељанци, која је била НЕВАЉАЛА и целом свејџу њознајџа.* (РМС) ▪ *ЖИВЕТИ СА ДРУГОМ ЖЕНОМ* (РСЈ) и *ЖИВИО С ЊОМ НА ОЧИ ЦИЈЕЛОМ СЕЛУ НЕ МАРЕЋИ ... ЗА САБЛАЖЊАВАЊЕ.* (РМС).

На крају, трећу групу чинили су преостали примери из РСЈ (њих 100) за које није уочена заснованост на РМС. Ти „нови“ примери употребе обично се срећу:

¹⁵ Поред измене граматичких облика конституената, издвојених углавном из реченица, као у наведеном примеру (*СЛАЈНООКА ЖЕНА* ← *СЛАЈНООКИМ ЖЕНАМА*), под модификовањем се овде подразумевају и мање или више синтаксичке и/или лексичке интервенције, уп. нпр. *ВИШЕРОДНА ЖЕНА* (РСЈ) и *Месџо да роди једно деџе, жена може да буде ВИШЕРОДНА.* (РМС) ▪ *ЉУБИТЕЉ (лејџх) ЖЕНА* (РСЈ) и *Он је ЉУБИТЕЉ ЖЕНА и њихов љубимац.* (РМС) ▪ *ДОХВАТЉИВА ЖЕНА* (РСЈ) и *Како си расџао и развијао се, џако сам за џе њосџајала све џо више жена, најближа, најдохватљивија.* (РМС) ▪ *КРЕПИЛА ГА ЈЕ СИЛНА ЖЕЉА ДА ЈОШ ЈЕДНОМ ВИДИ ЖЕНУ И ДЕЦУ.* (РСЈ) и *Био би зачас сврџио са живоџом да га није држала, крепила и грејала она силна жеља да још једном види жену и децу.* (РМС) ▪ *Сви су чули колико се џа жена ПРОНЕВАЉАЛИЛА.* (РСЈ) и *Те исџе године ПРОНЕВАЉАЛИ СЕ У КАСАБИ ЈЕДНА ЖЕНА ... И џолико се оџе и осили да се њено неваљалсџво џрочу далеко изван ове наше вароши.* (РМС) итд.

а) када одредница у РСЈ чији пример садржи реч *жена* – нпр. *невенчан* ‘који се није венчао, који није склопио брак’: ~ *жена* ▪ *еманципованост* (*еманципованост*) ‘особина и стање онога који је еманципован, онога што је еманциповано’: ~ *жена* – није на листи одредница у РМС;

б) када дефинисано значење одреднице у РСЈ чији пример садржи реч *жена* – нпр. *висирен* ‘племенит, узвишен’: ~ *жена*, ~ *идеја* ▪ *кидљив* ‘фиг. који се секира, преосетљив’: ~ *жена* – није забележено у РМС;

в) када се за дефинисано значење одреднице у РСЈ чији пример садржи реч *жена* – нпр. *баболик* ‘који је као баба, сличан баби, налик на бабу, бабаст’: ~ *жена* ▪ *деколтирајти се* ‘обући се, облачити се у хаљину са деколтеом; обнажи(ва)ти се’: *деколтирана жена* – не наводи ниједан пример употребе у РМС;

г) када пример употребе у РСЈ није настао скраћивањем и/или модификовањем примера из РМС и/или заменом ознаке за женског референта у *жена*, уп. нпр. *ДЕЖМЕКАСТА ЖЕНА* (РСЈ) и *Гледа сићиног и ДЕЖМЕКАСТОГ ФРА СЕРАФИНА КАО МИШИ МАЧКУ*. или *Био је ДЕЖМЕКАСТ И ЗДРАВ СЕЉАК*. (РМС) ▪ *ВАЈИРЕНИ ЗАГОВОРНИК, ЗАГОВОРНИК РАВНОПРАВНОСТИ ЖЕНА* (РСЈ) и *ХИСТОРИЈСКА ЈЕ ЧИЊЕНИЦА ДА СЕ У РЕДОВИМА ИЛИРАЦА КАО МОЋНИ ЗАГОВОРНИЦИ И ИДЕОЛОЗИ ИЛИРИЗМА НАЛАЗЕ И ФЕУДАЛЦИ*. (РМС).

Примећујемо да се у односу на РМС реч *жена* по први пут јавља у 145 примера употребе у РСЈ, тачније у 45 „наслеђених“ примера из друге и 100 „нових“ примера из треће групе. Међу њима нарочиту пажњу привлаче управо примери из треће групе попут већ поменутог *ДЕЖМЕКАСТОГ ФРА СЕРАФИНА* или *ДЕЖМЕКАСТОГ СЕЉАКА* који у РСЈ из неког разлога „прелазе“ баш у *ДЕЖМЕКАСТУ ЖЕНУ*, о чему више у 3.4.

Осим тога, датим приказом донекле је илустрована и доминантност једног структурног типа синтагматских примера из РСЈ – од укупно 157 оваквих примера у грађи, њих 130 јесу именичке синтагме, а међу њима чак 89 има структуру *йридев + жена*. Стога ће ове речничке илустрације бити предмет анализе у наредне две тачке.

3.3. Примери употребе из РСЈ структуре *йридев + жена*

Издвојених 89 примера структуре *йридев + жена*¹⁶ у доњем попису разврстани су према пореклу, тј. према томе да ли је веза између њих и примера из РМС уочљива (наслеђени примери) или није (нови примери). Примери се срећу у речничком чланку њихове придевске компоненте (осим *судружна (жена)* ▪ *деколтирана жена* ▪ *йала жена*),¹⁷ и то увек у

¹⁶ Поменути бројем, као ни пописом нису обухваћене синтагме са заменицом, бројем и именицама у придевској служби: *НЕКОЛИКЕ ЖЕНЕ* ▪ *ЧЕТИРИ ЖЕНЕ* ▪ *БАКСУЗ ЖЕНА* ▪ *ЂАВО ЖЕНА* ▪ *ЧЕЛИК ЖЕНА*.

¹⁷ Наведени примери јављају се, редом, под одредницама *су-*, *деколтирајти се* и *йасићи*.

номинативу једнине (осим *механске жене*), због чега се у датом попису изоставља досадашње истицање одреднице у примеру, као и реч *жена* иза сваког придева:

Наслеђени примери (45) – *безуба* ▪ *вишеродна* ▪ *времешна* ▪ *горо-йадна* ▪ *грудаїа* ▪ *даскасїа* ▪ *дебелушкасїа* ▪ *дохвайљива* ▪ *драгосна* ▪ *дундасїа* ▪ *ексценїрична* ▪ *жусїра* ▪ *заједљива* ▪ *законїа* ▪ *имїераїивна* ▪ *језичава* ▪ *коњасїа* ▪ *красна* ▪ *лајава* ▪ *лака* ▪ *младолка* ▪ *неваљала* ▪ *неверна* ▪ *йала* ▪ *йовиша* ▪ *йодаїна* ▪ *йреварна* ▪ *йривлачна* ▪ *йриїкасїа* ▪ *расїусна* ▪ *сарагасїа* ▪ *свакидашња* ▪ *свейска* ▪ *сјајноока* ▪ *судружна* ▪ *сузава* ▪ *їрудна* ▪ *фуриозна* ▪ *хировиїа* ▪ *чангризава* ▪ *чаробна* ▪ *церебрална* ▪ *црмїурасїа* ▪ *црномањасїа* ▪ *шкрбава*;

Нови примери (44) – *аљкава* ▪ *баболика* ▪ *бајна* ▪ *венчана* ▪ *виловиїа* ▪ *висїрена* ▪ *грозна* ▪ *дежмекасїа* ▪ *деколїирана* ▪ *добра* ▪ *дурашна* ▪ *ейлїейїична* ▪ *жалосїива* ▪ *жацава* ▪ *жучљива* ▪ *задрїа* ▪ *закуїна* ▪ *зла* ▪ *исїиїљива* ▪ *исїразна* ▪ *јадовна* ▪ *једра* ▪ *кварна* ▪ *кидљива* ▪ *крвна* ▪ *лоша* ▪ *мајесїейїична* ▪ *механске жене* ▪ *невенчана* ▪ *невесела* ▪ *омалена* ▪ *очувана* ▪ *їразноверна* ▪ *їуна* ▪ *ружна* ▪ *сажалїва* ▪ *свенула* ▪ *сензуална* ▪ *сисаїа* ▪ *црна* ▪ *чулна* ▪ *чуйава* ▪ *шездесейїогодишња* ▪ *шиїрокава*.

Наслеђени и нови примери посматраног структурног типа јављају се у готово једнаком броју у РСЈ, при чему у обе групе доминира и иста, негативна карактеризација жене – жену са неком непожељном особином означава око 75% синтагми како из једне, тако и друге групе. У обе групе, исто тако, значајну већину придева са негативним значењем чине они који се односе на духовне, карактерне особине, нпр. заједљивост, причљивост, свадљивост, плачљивост, а највише распусност, неморал, неверство.

Посматрано с аспекта родне равноправности, значајно је поменути и то да су поједини међу наведеним примерима ипак и „родно избалансирани“ – навођењем (поред њих) и другог синтагматског примера употребе исте придевске одреднице, али сада са мушким референтом, нпр. *лоша жена*, *лош човек*. Међутим, сам покушај да се у целој грађи установи и (могући) систем родне неутрализације примера није уродио плодом: осим код негативне карактеризације (нпр. *грозан*, *кваран*, *баксуз*, *неверан*, *времешан*, *чуйав*), „родно избалансирани“ примери присутни су и у позитивним и у неутралним контекстима (нпр. *добар*, *свейски*, *челик*; *црн*, *доб*, *одабраїи*).

3.4. Жена: нови референт у примерима употребе у РСЈ

Већ поменути *ДЕЖМЕКАСТИ фра Серафин* и *ДЕЖМЕКАСТИ сељак* нису били и једини референти који су се из реченичних примера употребе у РСЈ неочекивано „трансформисали“ у *ДЕЖМЕКАСТУ жену* у РСЈ, илуструјући употребу исте придевске одреднице у синтагматском окружењу, чиме се,

због недостатка ширег контекста, потенцијално стварају и стереотипне слике о жени, најалост чешће негативне него позитивне.

Поређењем примера из два речника груписан је повећи број негативних синтагматских примера из РСЈ са *женом* као референтом наспрам којих у РМС стоје реченични примери са мушким, неутралним или/и неживим референтом: *АЛКАВА жена* ← *Скиниџе њај кајуџи, не могу да вас њако АЛКАВА гледам!* ▪ *ЖУЧЉИВА жена* ← *Онда су слиједиле ... разне жућљиве саџиричне џјесме; Планула [је] жућљива свађа.* ▪ *ЗАДРТА жена* ← *Много ћеш боље џроћи ако не будеш џолико ЗАДРТО и својеглаво чељаде; Тако си ЗАДРТ да џе ни раџи није могао џромијениџи.* ▪ *ЗАКУТНА жена* ← *Сиџино џијело незнаџина уредника ЗАКУТНОГА ... лисџиџа мигољи ... уз велику џудескару.* ▪ *ЗЛА жена* ← *Друмом зли коњџици иду; У нужди куша друга злога.* ▪ *ИСПРАЗНА жена* ← *Свака алузија ... џоџиџуно је ИСПРАЗНА; Они се губе у маглама НАЛИСПРАЗНИЛИХ комбинаџија; ИСПРАЗНЕ ријечи које су кадре ...* ▪ *ЛАДОВНА жена* ← *Прекину се сва веза између ... ЛАДОВНОГА, голога, скрбнога и бољу џрожеџога Гаџише; Превезосмо се у ову нашу ЛАДОВНУ земљу; Падне у џешке ЛАДОВНЕ мисли.* ▪ *ПРАЗНОВЕРНА жена* ← *И слуга ... бунован и суџијан, а к џоому ПРАЗНОВЈЕРАН ...* ▪ *РУЖНА жена* ← *РУЖНИ оклој џијела...; ... своје РУЖНЕ сумње баџиџе; Кад год [је] РУЖНО време ...; Никада се РУЖНА ријеч ...; Усџуџи су га били ... ногом у РУЖНО месџо.* ▪ *СВЕНУЛА жена, СВЕНУЛО лиџе, СВЕНУЛА сџарица* ← *И кад какав СВЕНУО сџарац џогледа у ове чудне очи, развуче му се брк у сџрану.* ▪ *ШТРОКАВА жена* ← *Од ШТРОКАВА свиџчеџа не једе се месо. (в. и МЕХАНСКЕ жене; НЕВЕСЕЛА жена; ОМАЛЕНА жена; ПУНА жена; СИСАТА жена).*

Сличан модел ређе се јавља и код позитивно конотираних, али опет стереотипних синтагматизација са речју *жена*: *БАЈНА жена* ← *... у БАЈНЕ оне крајеве ...; ... џиџице џоју гласом БАЈНИМ; ... оне БАЈНЕ хијероглифе.* ▪ *МАЈЕСТЕТИЧНА жена* ← *Ено најокон цркве, високе и МАЈЕСТЕТИЧНЕ; ... МАЈЕСТЕТИЧКИ хексамеџар ...* ▪ *ОЧУВАНА жена* ← *Здрав је, вала, здрав и ОЧУВАН; ... у свих чесџиџиџих и ОЧУВАНИХ душа.* ▪ *САЖАЉИВА жена* ← *Тај сажаљиви џоглед ...; ... САЖАЉИВ осмејак.* Такође се понекад оваква замена референта у *жену* у Једнотомнику среће и у његовим реченичним примерима: *Са женама никако није могао изићи на крај.* ← *Окуџаџиџори нису усџјели изићи на крај с џарџиџанским одредима.* ▪ *Жену ПРЕПЛАВИ џуга.* ← *Побједна радосџи ПРЕПЛАВИ мушкареџе; ... џа би га ПРЕПЛАВИЛА и оџхрвала сџара џуга.*

Имајући у виду да минимални речнички примери треба да представљају „пажљиво промишљене синтагме“ те да укључују „референте са којима се дата реч у посматраном значењу типично јавља или представља фреквентан колокаџијски спој“ (Халас 2016: 263), намеће се питање да ли је *жена* одиста најтипичнији референт за илустровање значења многих од горе наведених лексема. Исто питање може се односити и на случајеве

када се у РСЈ, рецимо, бележи пример *ЕПИЛЕПТИЧНА ЖЕНА* (поред *ЕПИЛЕПТИЧНИ НАЈАД*, *ЕПИЛЕПТИЧНИ ГРЧ*) док се у РМС под истом одредницом не наводи ниједан пример употребе, а под одредницом *ЕПИЛЕПТИЧКИ* на коју се упућује стоји једино пример: *Мора њисац неки њуџ ... њобојаџи се да га не захваџи хисџерички или ЕПИЛЕПТИЧКИ ГРЧ*. (слично и код одредница *баболик* и *бабасџ*).

3.5. Бес и јаловост

Прегледу негативних контекстуализација жене у најновијем речничком дискурсу свакако припадају и неколики примери који оличавају (и даље постојан) – агресиван однос према жени; групу чине како преузети примери: *Ако дође, биће зло по жену*. ▪ *Муж је жену пољео грдњама*. ▪ *ПОДВИКНУТИ ЖЕНАМА*, тако и нови примери: *ИЗЛИТИ БЕС НА ЖЕНУ* (али: *ИЗЛИТИ МИЛОСѢ НА БРАЈА*) ▪ *ИСТРЕСТИ СЕ НА ЖЕНУ*.

Осим тога, испитивана грађа одсликава и стереотипну негативну слику жене која се у српској култури формира на основу женине (не)-способности рађања (Драгићевић 2010: 121), и то пре свега преузимањем већ поменутог примера: *Ако је жена нероџкиња, могла се променити*. Ипак, понижавајући однос према (неплодној) жени, те обележеност жене као јединог „кривца“ у онемогућавању „настављања лозе“, додатно се испољава и у сасвим новом примеру: *СТЕРИЛИТЕТ ЖЕНА*, и то одабиром *само* или пак *баи* колоката *жене*.

4. Закључак

Адекватан, егалитаран и нестереотипан начин представљања жене у речничком дискурсу актуелна је тежња лексикографског рада у различитим земљама. У вези са примерима употребе, пред лексикографима је тежак задатак: потребно је изабрати пример који ће идеално рефлектовати дефиницију, који ће бити довољно информативан и репрезентативан у семантичком, граматичком и употребном смислу, који ће бити сажет, али и довољан да наведе на праву нијансу значења; осим тога, он треба да буде и „идеолошки коректан“ и релевантан за културу и традицију једног народа. Корпусним планирањем лексикографи могу да легитимизују језичку политику која не мора бити уско у вези са језиком, већ може као неку врсту нормe афирмисати и низ других идеологија, нпр. језичких, родних, политичких и др.

Несумњиво је да речници Матице српске у односу на остале речнике српског језика имају највећу „нормираност“ и најближи су савременом стандардном језику иако у њиховом наслову нигде не стоји да они заправо, уз актуелни правопис, већини корисника речника служе као својеврсни другостепени норматив. У оваквим речницима нарочито треба бити пажљив при обради лексике која се односи на осетљиве и мар-

гинализоване друштвене групе, јер речници као тип институционално подржаног дискурса могу у знатној мери допринети очувању и даљем ширењу стереотипа према оваквим групама.

Анализом примера употребе у којима се јавља реч *жена* у овим речницима, а пре свега у најновијем Једнотомнику, дошло се до неколико закључака.

У односу на свог шестотомног претходника, Једнотомник бележи не само знатно мањи број примера употребе одредница уопште већ и (скоро девет пута) мањи број примера који садрже реч *жена*, због чега је у огромној мери редукован и број родно неосетљивих примера, али и лингвистичка видљивост жене на нивоу примера употребе у речничком дискурсу.

Примери употребе са *жена* јављају се у оба речника у форми и реченице и синтагме; ипак, реченица је доминантан облик примера у РМС, док је у РСЈ то синтагма, и то именичка синтагма структуре *йридев + жена*.

Примери употребе који садрже реч *жена* у РСЈ јесу преузимани из Шестотомника, најчешће скраћивањем његових реченичних примера, уз мањи или већи степен модификовања. Ипак, код готово половине примера из РСЈ није утврђена заснованост на старијем речнику, што се јавља у случајевима када сама одредница, значење или пример употребе који садржи реч *жена* не постоји и у РМС или се пак у одговарајућим примерима из РМС јављају мушки или неутрални референти. При томе, у последњем случају нови примери са *женом* као референтом не јављају се само због увођења нових речи као одредница у овај речник нити нових значења већ постојећих одредница у РМС.

Уколико *жена* није најтипичнији референт или колокат, замена референта из РМС управо у *жену* у РСЈ и/или скраћивање реченичних примера у синтагматске конструкције са речју *жена* потенцијално може водити и ка стварању стереотипне слике о жени, нажалост чешће негативне него позитивне. За све потенцијално стереотипне конструкције примера употребе као адекватно решење види се родна неутрализација додавањем мушког референта у пример (нпр. ~ *мушкарац*, ~ *жена*), неутралног референта (нпр. ~ *особа*) или неживог или нељудског типичног референта (нпр. ~ *изглед*, ~ *йас*); у сажетим реченичним примерима пак предлаже се употреба заменица за 1. и 2. лице једнине или множине и родно немаркираних множинских косих облика заменица за 3. лице (нпр. *ја чистиим, тукли су нас*).

Због кратке форме примера, односно недостатка ширег контекста, као и подоста мањег броја расположивих примера у РСЈ не може се приметити модернизација слике жене нити њено иступање из приватне у јавну сферу.

Веома је важно истаћи и то да питање статуса жена у речницима није питање права одређене мањине – наиме, овде говоримо о преко половини светске популације, не о одређеној мањинској заједници по етничком или религијском основу (што опет изискује посебно пажљив лексикографски приступ). Ипак, чини се да су права мањина у нашој перцепцији нешто чему се више придаје значаја у односу на онај који се придаје правима жена. Због тога би, између осталог, требало размотрити ревидирање осетљивих речничких одредница и посматрати их *и* кроз призму родних стереотипа.

На крају, треба нагласити и то да речници савременог језика у правом смислу те речи морају бити у складу и са актуелним друштвеним начелима, а да би у штампаној верзији били адекватни за будућу употребу, до новог штампаног издања, они морају и „пророчки“ посматрати друштво у смислу људских права, јер су она доминантна тема данашњице и све више се сваки институционално подржани дискурс мора ослањати на њихово поштовање.

Извори:

- Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. 1–6. Нови Сад: Матица српска (Књ. 1–3 и Загреб: Матица хрватска), 1967–1976.
- Речник српског језика*. Измењено и допуњено издање. Нови Сад: Матица српска, 2011.

Литература

- Драгићевић, Рајна. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- Драгићевић, Рајна. „О Једнотомнику и поводом њега, Речник српског језика, Нови Сад: Матица српска, 2007“. *Књижевности и језик* 3–4 (2007): 407–412.
- Пауновић Родић, Стефана. *Стереотипи жене у језичкој слици светиа Словака и Срба*. Необјављена докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2019.
- Томић, Дина. „Српски једнотомник, Речник српског језика, Матица српска, Нови Сад, 2007, 1561 стр.“. *Српски језик* 13/1–2 (2008): 719–724.
- Халас, Ана. „Примена илустративних примера у општим речницима српског језика: критичка анализа“. У: Снежана Гудурић, Марија Стефановић (ур.). *Језици и културе у времену и простору* 5. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2016, 253–265.

*

- Çubuçku, Natic, Mehtap Eşme & Ferda Perten. „How sexism operates in the Basic Turkish Dictionary“. *Communication Interculturelle et Litterature* 2(6) (2009): 205–216.

- Fernández Martín, Carmen. „Comparing sexist expressions in English and Spanish: (de)-constructing sexism through language“. *ES: Revista de filología inglesa*, 32 (2011): 67–90.
- Filipović, Jelena, i Ana Kuzmanović Jovanović. *Vodič za rodno osetljiv pristup medijima u Srbiji: preporuke i dosadašnja praksa*. Beograd: Uprava za rodno ravnopravnost Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, 2012.
- Flood, Alison. „Fresh call for Oxford dictionaries to change ‘sexist’ definitions“. *The Guardian*, 3 March 2020, <<https://www.theguardian.com/books/2020/mar/03/fresh-call-for-oxford-dictionaries-to-change-sexist-definitions>> Приступљено 10. 4. 2020.
- Gorjanc, Vojko. *Nije rečnik za seljaka*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.
- Graham, Alma. „The making of a non-sexist dictionary“. In: Jane Sunderland (ed.). *Language and Gender: An Advanced Resource Book*. London: Routledge, 2006, 135–137.
- Hidalgo Tenorio, „Encarnación. Gender, sex and stereotyping in the Collins COBUILD English Language Dictionary“. *Australian Journal of Linguistics* 20/2 (2000): 211–230.
- Islam, Afsana. „Sexism in Defining Gender Sensitive Lexical Entries: A Lexicographer Study from Feminist Perspective“. *The Dhaka University Journal of Linguistics* 7&8/13–16 (2016): 69–88.
- Kaye, Patricia. „‘Women are alcoholics and drug addicts’, says dictionary“. *ELT Journal* 43/3 (1989): 192–195.
- Mills, Sara. *Language and Sexism*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Pasuljević, Lidija. „La mot femme dans les dictionnaires français: analyse socioculturelle“. *Анали Филолошког факултета* 25/1 (2013): 107–120.
- Prechter, Sabine. „Women’s rights – children’s games: Sexism in learners’ dictionaries of English“. *Multilingua* 18/1 (1999): 47–68.
- Prčić, Tvrtko. *Ka savremenim srpskim rečnicima*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018.
- Shulist, Sarah, Lavanya Murali Proctor & Michael P. Oman-Reagan. „The power of the dictionary“. *Sapiens: Anthropology Magazine*, 8 December 2016, <<https://www.sapiens.org/language/dictionary-prejudice/>> Приступљено 10. 4. 2020.
- Šipka, Danko. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Trebešanin, Žarko. „Predstava žene u srpskim narodnim poslovicama“. *Psihologija* 18/3–4 (1985): 87–103.
- Trebešanin, Žarko. „Stereotip o ženi u srpskoj kulturi“. *Nova srpska politička misao*, Posebno izdanje 2: *Polni stereotipi* (2002): 91–105.
- Whitcut, Janet. „Sexism in dictionaries“. In: Reinhard Hartmann (ed.). *LEXeter ’83 Proceedings*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1984: 141–144.
- Zgusta, Ladislav. *Manual of Lexicography*. Praha: Academia, 1971.

Sanja D. Miketić Subotić, Branislava M. Dilparić

ŽENA [WOMAN] IN THE EXAMPLES OF USAGE IN THE MATICA SRPSKA
DICTIONARIES OF SERBIAN

S u m m a r y

The paper compares the examples of usage containing the word *žena* [woman] in two general-purpose dictionaries of Serbian published by Matica Srpska: the one-volume *Rečnik srpskoga jezika* [Dictionary of the Serbian Language] (2011) and the six-volume *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* [Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language] (1967–1976), examines their connection by origin and emphasizes gender-insensitive examples in the latest dictionary in order to avoid their repetition in new editions of the dictionary prospectively. The analysis indicates that the connection by origin with the older dictionary was not detected for almost half of the examples, and that the negative stereotypical image of a woman is often found not only in “inherited” examples but also in new ones.

Keywords: *žena* [woman], Serbian, dictionaries of Matica Srpska, *Rečnik srpskoga jezika* (RSJ), *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (RMS), examples of usage, image of a woman, gender stereotypes.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 845–861

UDK: 81'37

81'374

COBISS.SR-ID: 54752009

Радослава М. ТРНАВАЦ
Филолошки факултет, Универзитет у Београду
radoslava.trnavac@fil.bg.ac.rs

О УЛОЗИ ПРИРОДНОГ СЕМАНТИЧКОГ МЕТАЈЕЗИКА У ДЕФИНИСАЊУ ЗНАЧЕЊА КУЛТУРОЛОШКИХ КОНЦЕПАТА *МЕРАК* (СРП.), *КАЙФ* (РУС.) (ЗАДОВОЉСТВО) И *ИНАТ* (СРП.)*

У овом раду се разматра однос природног семантичког метајезика Ане Вјежбицке према презентацији семантичке информације у лексикографском раду. Наводе се предности датог модела семантичке анализе, као и предлози како би се семантичка информација могла ефикасније представљати у речницима на основу принципа теорије природног семантичког метајезика. Као илустрација ових предности дате теорије врши се лексичко-семантичка анализа културолошких концепата *мерак* и *инаџ* у српском језику и *кайф* (задовољство) у руском језику.

Кључне речи: природни семантички метајезик, лексичко-семантичка анализа, лексикографија, кључни културолошки појмови, мерак, инат, кайф (задовољство).

1. Увод

У овом раду издвојамо три циља:

1. Дефинисање односа модела природног семантичког метајезика према пласирању семантичке информације у савременој лексикографији;
2. Представљање појма кључних културолошких концепата у оквиру савремене теорије природног семантичког метајезика;

* Овај рад је написан у оквиру пројекта *Оџис и стандардизација савременог српског језика* (178021), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3. Семантичка анализа културолошких концепата *мерак* у српском језику са њему сродним концептима *задовољство* у српском и *кајф* у руском језику, као и анализа српског концепта *инаџа*, којом би се илустровала практична примена теорије природног семантичког метајезика у декомпозицији семантичке информације.

Природни семантички метајезик се до сада у западној лингвистици најдуже и најозбиљније бавио лексичком семантиком¹. Основе ове теорије су следеће:

1. У оквиру природног семантичког метајезика значења речи се дефинишу у облику мини-текстова (експликација) на бази природног језика који је по својој лексици, граматички и синтакси ограничен;

2. Дефиниције речи које се врше уз помоћ природног семантичког метајезика нису циркуларног карактера, нити су англоцентричне, с обзиром на чињеницу да је природни семантички метајезик настао на англојезичном простору. Ове дефиниције су јасне и доступне интуицији говорника одређеног језика;

3. Метод природног семантичког метајезика служи, између осталог, томе да се прецизно искаже семантичка инваријанта и опише лексичка полисемија.

Постоји велика количина литературе у оквиру самог правца природног семантичког метајезика која пружа практичне моделе за приступ семантичкој анализи у оквиру различитих семантичких домена, категорија речи и у оквиру великог броја језика и култура. Модел природног семантичког метајезика успоставља, с једне стране, везе између лексике и лексичко-граматичко-синтаксичког нивоа, а, с друге стране, између лексике и културе. Присталице модела природног семантичког метајезика сматрају да је семантичкој страни лексикографије потребна теорија, али не теорија у виду апстрактног корпуса доктрина, већ теорија која би била емпиријски заснована и која би имала скуп принципа за вођење семантичког дела анализе (Goddard 2017).

У првом делу овог рада ћемо приказати перспективу природног семантичког метајезика Ане Вјежбицке у односу на лексикографију и у том приказу се ослањамо, пре свега, на основне хипотезе из радова Вјежбицке (1996) и Годарда (2000, 2017, 2018) о односу две поменуте лингвистичке дисциплине. Други део рада ћемо посветити семантичкој анализи горе поменутих културолошких концепата и методама које припадају моделу природног семантичког метајезика, а које се могу користити у циљу побољшања презентације семантичке информације у лексикографији.

¹ Лексичка семантика је 70-их и 80-их година била далеко заступљенија у земљама Источне Европе, него у западној лингвистици.

2. Презентација семантичке информације у лексикографији из перспективе природног семантичког метајезика

У поглављу о семантици и лексикографији, које представља део монографије Ане Вејжбицке (1996) о примитивима и универзалијама, научница инсистира на томе да би било која прихватљива теорија језика морала да се докаже у области лексикографије, те да би морала да произведе практичне процедуре које би водиле лексикографе кроз најосетљивије процесе анализирања семантике, као што је то полисемија, у циљу достизања високог нивоа прецизности при креирању дефиниција речи. Вјежбицка тврди да лексикографске дефиниције могу бити побољшане, док се у исто време може задржати традиционална форма дефиниције. По њеном мишљењу, то би било могуће уколико би се упростио и стандардизовао језик дефиниција и усмерили покушаји на то да се обухвате семантичке инваријанте, док би се у исто време требало ослободити циркуларности (Wierzbicka 1996: 283). Вјежбицка инсистира на томе да речничке дефиниције често укључују сувишне компоненте, као што је то научна информација која не мора бити позната обичном говорнику језика. По њеном мишљењу, кључ за добијање „педантне“ дефиниције лежи у процесу супституције. Када лексикограф креира задовољавајућу дефиницију значења, њу је потребно тестирати замењујући оригиналну реч дефиницијом у оквиру контекста примера са том речи у природном језику. Процес би се понављао уз корекцију дефиниције значења док год схема дефиниције не би била адекватна контекстима у којима се појављује дата реч. Главни проблем у оквиру ове процедуре за сваког лексикографа је детекција полисемије. На који начин лексикограф може да зна да ли једна реч има једно или више значења? Кључ за то би био у поновном парафразирању и у описаном процесу супституције док се не добије сасвим задовољавајућа дефиниција. Лексикограф би кретао од хипотезе да постоји једна дефиниција значења која би могла да задовољи потребе сваког контекста употребе одређене речи. У случају да покушаји налажења такве дефиниције не успеју, лексикограф би требало да покрије све расположиве контексте употребе са две или више дефиниција. Ако лексикограф тврди да постоји полисемија, онда би он морао да произведе две или више дистинктивне парафразе и да демонстрира због чега њих не треба редуковати у једну дефиницију без губитка адекватности. Дакле, Вјежбицка (1996: 287) резимира изнесено мишљење у оквиру три тачке: (1) речнички простор би се могао сачувати ако би лексикографи били уздржани од продуковања више дефиниција значења и ако би престали да укључују у њу сувишну информацију; (2) многи корисници речника би пристали на повећање простора коришћеног за речничке дефиниције уколико би оне биле педантне и јасне; (3) могућност за постојање пре-

лазних облика дефиниција би такође требало истражити. Имајући у виду све изречено, Годард (2017) инсистира да би лексикографија требало да иде путем усвајања стандарда, у неком смислу сличних онима који постоје у информатичким технологијама, а што подразумева стандардизовани метајезик семантичке дескрипције који би могли да користе различити истраживачи који раде у оквиру истог или различитих језика. У 21. веку речници су електронске природе и функционишу у оквиру апликација које користе моделе за процесирања природног језика, што значи да се у њиховој основи налази екстракција информација (као приликом коришћења претраге на интернету), аутоматско превођење, сумаризација информација, презентација геопросторне информације, те систем за представљање значења. Електронско језичко процесирање је могуће захваљујући постојању великог броја лексичких база података и онтологија са врло мало усаглашености међу собом и са веома мало интероперабилности. Годард и Шели (2010) сматрају да би била корисна сарадња између стручњака који се баве електронском лексикографијом и експерата у области природног језичког процесирања који би могли да креирају интуитивније и транспарентније језичке репрезентације, ближе природном језику. Многи лексикографи данас ипак препознају потребу за употребом контролисаног вокабулара да би се избегао проблем циркуларности (када дефиниције указују на саме себе)² и проблем нејасноће (када се у дефиницијама користе комплексније речи од оних које се дефинишу)³. По мишљењу Годарда (2017), главно решење за оба проблема би било коришћење „једноставног језика“ у дефиницијама. У функцији тог језика Годард предлаже језик семантичких примитива, који има ограничени броја елемената способних да учествују у процесу стварања редуктивне парафразе, као основ за дефинисање лексичког значења. Семантички примитиви су аналогни атомима или основним елементима значења. Они имају своје „лексичке“ експоненте (афиксе, речи или фразе) у свим или скоро свим језицима света. Семантички примитиви су представљени у Табели 1 са својим експонентима у енглеском и у српском језику:

Поред семантичких примитива, експликације природног семантичког метајезика користе невелики број облика са комплекснијим значењима која функционишу као блокови за креирање комплекснијих значења (Goddard & Wierzbicka 2014). Ови облици се називају „семантичке молекуле“. Језичке анализе показују да неке семантичке молекуле, можда неких 60–80, јесу универзалне или скоро универзалне природе

² Циркуларност се може представити следећом формулом: А значи Б и Б значи А.

³ Нејасноћа се у дефинисању семантичког значења може представити овако: А значи Б+В; Б значи В–А.

Табела 1: Семантички примитиви у енглеском и српском језику

Семантички примитиви у енглеском језику	Семантички примитиви у српском језику	Домени
I, YOU, SOMEONE, SOMETHING~THING, PEOPLE, BODY	ЈА, ТИ, НЕКО, НЕШТО~СТВАР, ЉУДИ, ТЕЛО	СУПСТАНТИВИ
KINDS, PARTS	ВРСТЕ, ДЕЛОВИ	РЕЛАЦИОНИ СУПСТАНТИВИ
THIS, THE SAME, OTHER~ELSE	ОВАЈ, ИСТИ, ДРУГИ	ДЕТЕРМИНАТОРИ
ONE, TWO, SOME, ALL, MUCH~MANY, LITTLE~FEW	ЈЕДАН, ДВА, НЕШТО~НЕКОЛИКО, СВЕ, МНОГО, МАЛО	КВАНТИФИКАТОРИ
GOOD, BAD	ДОБРО, ЛОШЕ	ЕВАЛУАТОРИ
BIG, SMALL	МНОГО, МАЛО	ДЕСКРИПТОРИ
KNOW, THINK, WANT, DON'T WANT, FEEL, SEE, HEAR	ЗНАТИ, МИСЛИТИ, ХТЕТИ~ЖЕЛЕТИ, ОСЕЋАТИ, ВИДЕТИ, ЧУТИ	МЕНТАЛНИ ПРЕДИКАТИ
SAY, WORDS, TRUE	РЕЋИ~ГОВОРИТИ, РЕЧИ, ИСТИНА	ГОВОР
DO, HAPPEN, MOVE	РАДИТИ, ДОГОДИТИ СЕ, КРЕНУТИ	РАДЊА, ДОГАЂАЈИ, КРЕТАЊЕ
BE (SOMEWHERE), THERE IS, BE (SOMEONE/SOMETHING)	БИТИ (НЕГДЕ)/ (НЕШТО/НЕКО), ПОСТОЈАТИ	ЛОКАЦИЈА, ЕГЗИСТЕНЦИЈА, СПЕЦИФИКАЦИЈА
(IS) MINE	(ЈЕ) МОЈЕ	ПОСЕДОВАЊЕ
LIVE~LIVING, DIE	ЖИВЕТИ~ЖИВОТ, УМРЕТИ	ЖИВОТ И СМРТ
TIME~WHEN, NOW, BEFORE, AFTER, A LONG TIME, A SHORT TIME, FOR SOME TIME, MOMENT	ВРЕМЕ~КАДА, САДА, ПРЕ, ПОСЛЕ, ДУГО ВРЕМЕНА, КРАТКО ВРЕМЕ, НЕКО ВРЕМЕ, ТРЕНУТАК	ВРЕМЕ
PLACE~WHERE, HERE, ABOVE, BELOW, FAR, NEAR, SIDE, INSIDE, TOUCH	МЕСТО~ГДЕ, ОВДЕ, ИЗНАД, ДОЛЕ, БЛИЗУ, ДАЛЕКО, (НА) СТРАНИ, УНУТАР, ДОДИРНИ	МЕСТО
NOT, MAYBE, CAN, BECAUSE, IF	НЕ, МОЖДА, МОЋИ, ЗБОГ, АКО	ЛОГИЧКИ КОНЦЕПТИ
VERY, MORE	ВЕОМА, ВИШЕ	ИНТЕНЗИФИКАТОРИ, АУГМЕНТАТОРИ
LIKE~AS~WAY	КАО~НА НАЧИН	СЛИЧНОСТ

(што значи да постоје у многим језицима света), попут, на пример, концепата „човек“, „мајка“, „сунце“ итд. Друге семантичке молекуле су културолошки-специфичне, на пример, „Бог“, „боја“ и „земља“, иако обично постоје у оквиру језика једне исте културолошке средине. Са становишта практичне лексикографије, теорија природног семантичког метајезика има импликација које се тичу величине и композиције експликација и њиховог вокабулара. Када се говори о вокабулару природног семантичког метајезика, он има око 300 јединица (семантички примитиви плус фреквентне семантичке молекуле, специјализоване семантичке молекуле⁴, заједно са функционалним речима и алолексемама), што је значајно мање него основни вокабулар, на пример, Лонгмановог речника енглеског језика, који служи за дефинисање значења речи и има око 2000 јединица.

3. Културолошки концепти у лексикографији

Још једна област на коју би лексикографи требало да обрате пажњу, а представља тему овог рада, јесте потенцијал који има модел природног семантичког метајезика за откривање и дескрипцију кључних културолошких појмова у неком језику. Концепт кључних културолошких појмова је популаризован у књизи Ане Вјежбицке *Разумевање култура кроз њихове кључне речи* из 1997. године. Идеја која је представљена у овој књизи јесте да сваки језик има изванредан контингент кључних речи који осветљава базичне вредности дате културе и представља њен фокус. Често је такве речи тешко превести на друге језике, оне носе културно наслеђе и традицију људи са одређеног подручја. Пошто има доста речи у сваком језику које одражавају оно што је културолошки битно, тешко је поставити стриктну границу између кључних и мање битних културолошких концепата. Вјежбицка се у идеји кључних културолошких концепата ослањала на хипотезе Едварда Сапира (Wierzbicka 1997: 286) да „језик представља симболички водич према култури“. Дуги низ година западна лингвистика је била заинтересована да се бави граматицом и синтаксом, али за културологију и појмове који оцртавају традицију одређене нације није било места. С друге стране, друге друштвене науке, као што су антропологија, културна историја, етнографија, итд. су имале сасвим другачији став јер су препознавале важност семантике речи⁵.

⁴ На пример, појмови који се односе на природу, типа *јабука*, *пајка* итд.

⁵ Према Годарду (2017), разлози за овакав развој догађаја су следеће природе. Западна лингвистика је у 20. веку била под снажним утицајем Леонарда Блумфилда, структуралисте и Ноама Чомског, који је био фокусиран на синтаксу да би се кансије заинтересовао за логичко значење појмова. Оно је касније било укључено у генеративну граматику у виду *логичке форме*. Међутим, логичка форма укључује само мали број речи које не означавају културолошке појмове. Појава модела природног семантичког

У оквиру предавања Годарда (2018), кључне културолошке речи могу да се нађу у различитим доменима лексикона, као што су: вредносни системи и идеали⁶, појмови везани за социјално понашање⁷, религијски, етнофилозофски и космолошки појмови⁸, емоције⁹ и етнопсихолошки појмови који се односе на личност¹⁰.

У оквиру концептуализације веза између лексике и културе (Годард 2015), у овом раду ћемо се бавити семантичким дефиницијама концепата *мерак* и *инаџи*. Да би се истакле предности описивања појмова уз помоћ природног семантичког метајезика када се ради о речима веома блиским по значењу, ми ћемо уз појам *мерак*, дефинисати њему сличне појмове: *задовољсѝво* у српском језику и *кайф* у руском језику.

4. Балкански мерак и њему слични концепти

У овом поглављу рада ћемо се бавити културолошким концептом *мерака*, за који се може рећи да се вероватно у прошлим временима сматрао кључним на простору Србије, а и већег дела Балкана. Ради се о концепту који би се могао сврстати у емотивни, као и вредносни домен. На писање овог рада су нас подстакла два текста господина Рамиза Хаџибеговића, један објављен у дневним новинама *Полиџика*, 30. 01. 2020. године, а други у дневним новинама *Данас*, 28. 02. 2014. године. У наставку ћемо навести делове из ових текстова, углавном цитиране реченице, јер изабрани цитати на најјезгровитији начин одражавају основни смисао концепта *мерак*. Они нам могу помоћи приликом процеса креирања експликације:

„Мерак је турски израз арапског порекла. Мерак се у свом значењу са турског преводи као *уживање, жеља, сѝрасѝ, занос, жудња*. Ако се преведе са арапског (*maraqi*), онда је то *финоћа, ѝрефињеносѝ, суйѝишлносѝ, деликаѝносѝ, мекосѝ, благосѝ*, али и *хѝйохондрија, воља за нечим, наслада, угодно расѝоложење* (...) Мерак је комплексан појам, са пуно нијанси које у себи носе читав низ емоција (...) Када се изговара,

метајезика 1972. године, а затим когнитивне лингвистике, културолошке дискурсивне анализе и етнолингвистике, доприноси повратку значења у западну лингвистику.

⁶ На пример, погледати дефиницију енглеског придева *fair* „правичан“ (Goddard 2015).

⁷ Погледати о данском *hygge* „пријатност која се ствара са неким у друштву“ (Levi-son 2012) или о придевима у енглеском језику *rude* „груб“ и *nice* „леп, пријатан“ (Waters 2012, 2017).

⁸ На пример, руски појам *sud'ba* “fate, destiny” (Wierzbicka 1997) или појам код аустралијских Аборигина *dreamtime* „време сна“ (Goddard and Wierzbicka 2015)

⁹ На пример, видети о немачком концепту *Angst* “страх, анксиозност“ (Wierzbicka 2016)

¹⁰ Погледати о руском концепту *душе* (Wierzbicka 2016).

то се ради полако, са пуно страсти, поштовања и уважавања, да би се саговорнику ставило до знања о каквој се вредности и квалитету ради. У Босни у употреби је израз *heif* или *hef*, који има најближе значење мераку, док је у Хрватској у употреби израз *gušiti* (...) Поетика тог феномена заснована је на хедонистичком принципу животу. Мерак приличи сензибилитету човека који живи опуштено, лагодно, спонтано, који своје обавезе решава без нервозе и исхитрених реакција (...) Или, како се у нашем свакодневном жаргону каже: *с мераком њрема мераку* (...). Мерак је хармонија са самим собом. Он је нешто ситно, топло, души драго и мило, релаксирајуће и исцељујуће, ситница која зна одморити, утешити, мотивисати, усрећити. (...) У поређењу са задовољством мерак је наш избор, док задовољства могу бити потакнута од других. Мерак траје дуже, док је задовољство временски ограничено (...). Док смо у мераку, мозак је фокусиран на пријатне сензације које нам пружају, задовољство, мир, опуштање. Када су у мераку, људи су у садашњости, без сенке прошлог и будућег времена“ (Данас, 28. 02. 2014. године).

Аутор текста, Рамиз Хаџибеговић је, изучавајући овај феномен, „дошао до закључка да су код нас на Балкану најпознатији: сензуални или хедонистички, кафански, интелектуални, духовни, боемски, поетски, филозофски, музички, уметнички, национални мерак (...) Не постоје два идентична мерака, свако од нас има свој интимно искрен мерак. Сваки мерак је субјективни осећај и радост за себе. Мерак може приуштити човеку зачуђујући укус у сасвим једноставним ритуалима, рецимо, док једе колаче, пије кафу, пуши цигарету... при слушању старих, изворних народних песама; журке, рођендани и разноврзне феште не могу се завршити без песама Томе Здравковића, Хариса Џиновића, Ксеније Радојчић, Сафета Исовића (...) Мераклије имају позитиван став према себи, другима и животу уопште. Њихова филозофија подразумева да се, пре свега, ужива у малим, ситним стварима, које су свуда око нас, али их због ритма живота често заборављамо (...) Код пића, јела и још много чега другог, мераклију је лако уочити, јер он једе лагано, ужива, мерачи. Дакле, они имају позу, стил, достојанство у свему што раде (...) Мерак је оријентална нирвана на балкански начин“ (Политика, 30. 01. 2020. године).

Речник САНУ (Т.12, 1984) описује три значења речи *мерац*: 1. жеља, жудња, чежња за нечим (*Е, баш ми је мерак да мало зајрашим. – Тад узме њушку...*); 2. угодно, пријатно расположење, уживање, задовољство (*То им свима њонос и мерак: којој ће најпре њроцвешташи руже и изникнуши лук*); 3. меланхолија, потиштеност због претеране жудње, чежња за нечим (*Ово ће деије расиши, дорасиши до саме удаје, али ће шида умреши од мерака*). С друге стране, *Речник српскога језика* Матице српске представља само једно значење овог концепта: *жеља, воља*. Са становишта модела природног семантичког метајезика

појмови као што су *жудња*, *чeжња*, *воља*, *расположење*, *уживање*, *задовољство*, *меланхолија* и *пошмишћеност* представљају комплексне концепте који не морају бити доступни интуицији свих говорника српског језика, већ траже додатно дефинисање свог значења. Ми ћемо овде приказати дефиницију значења речи *мерак* која би била разумљива и странцу који учи српски језик. На основу конкорданци у којима се појављује реч *мерак*, а које смо претражили по интернету, као и примера који су понуђени у оквиру речника српског језика САНУ и речника Матице српске, сматрамо да се могу диференцирати два основна значења овог културолошког концепта: 1. „субјекат мисли на нешто и веома жели реализацију тог нечега“ и 2. „субјекат, обављајући радњу или бивајући подвргнут некој радњи, процесу или стању, добија велико задовољство од тога“. Прво ћемо презентовати експликацију за друго значење концепта у Речнику САНУ, које је детаљно представио у својим новинским текстовима господин Рамиз Хаџибеговић. Ово значење смо креирали на основу обрасца за емотивне концепте. Дати образац захтева примитиве као што су *ја*, *неко*, *људи*, *речи*, компоненте који означавају менталне радње *осећајти* и *мислијти*, хтети и (не) *желети*, *знајти*. Концепти *добро* и *лоше* су потребни јер нам омогућују да о нечему изразимо неко добро или лоше мишљење. Такође, потребан нам је примитив *веома*, јер се можемо осећати „веома добро“, и „веома лоше“. Неке експликације за емоције садрже компоненте као што су *тело* и *делови* (*шела*) с обзиром на то да извесне емоције провоцирају реакције у телу (као, на пример, одвратност). Исто тако су присутни примитиви који указују на време (*неко време*, у *једном тренућку*), јер поједине емоције трају неко време (*бијти иужан*), док су друге брзометне (*бијти изненађен*). Примитиви *догодијти се* и *радијти* су често присутни у већини когнитивних сценарија, као и логичке речи, *као*, *због*, *моћи*, *не*, а њихова је функција да учврсте и повежу сегменте у оквиру експликације (видети Goddard 2018). Већина набројаних примитива се налази у саставу наше експликације која означава *мерак* као „задовољство или пријатно расположење“.

Ова експликација садржи следеће компоненте: радњу која се дешава и која условљава позитивне мисли код субјекта у садашњем тренутку, велико уживање са којим се не може ништа упоредити, као и дескрипцију стања субјекта који осећа мир на сличан начин на који га осећају људи кад су у стању телесне, душевне и емотивне хармоније. Субјекат жели да се овако осећа све време. Да би се истакле суптилне разлике у значењу које се не могу идентификовати у речницима, наводимо овде експликацију за реч *задовољство* која се налазила у саставу речничке дефиниције за друго значење речи *мерак* у оквиру Речника САНУ.

Табела 2: *Мерак* 1 (реченични фрејм: *мерац ми је, радији нешто од мераца...*)
– „задовољство“, „пријатно расположење“

Када је он/она урадио ово, он/она је мислио овако неко време:	Радња (стање, процес) + Модел мисли
„Пуно хоћу (желим) да радим ово сада Ништа није као ово Нећу да мислим о ономе пре Нећу да мислим о ономе после Хоћу овога више Хоћу да ово радим дуго времена Хоћу да се осећам овако све време“	„Садржина мисли“
У исто време он/она осећа нешто веома добро због тога Као што се људи често осећају када је у њиховом телу, срцу ¹¹ и глави веома добро	Осећање Прототипичност осећања

Табела 3: *Задовољство* (*задовољство ми је..., цокџао је од задовољства*)

Он/она је мислио овако неко време:	Радња (стање, процес) + Модел мисли
„Неке добре ствари су се мени десиле пре Осећам нешто добро због тога сада Не желим друге ствари сада“	„Садржина мисли“
У исто време он/она осећа нешто добро због тога Као што се људи често осећају када мисле овако	Осећање Прототипичност осећања

Експликације овог типа су разумљиве свим носиоцима одређеног језика, што значи да оне могу да обликују њихов начин размишљања. У исто време овакве експликације могу бити преведене на друге језике. Лакоћа преношења семантичких информација уз помоћ природног семантичког метајезика огледа се и у представљању разлика у семантици блиских концепата у одвојеним културама. Ради илустрације такве ситуације испратићемо дефиницију значења руског концепта *кайф*, које се преклапа са једним од значења концепта *мерац* (*задовољство*). Реч *кайф* је дошла у руски језик преко турског језика, а језик оригиналног порекла је арапски, у коме је дати концепт имао значење „слатке доколице, одмора“ (Фасмер 2006: 221). У руском језику пре Октобарске револуције реч *кайф* се употребљавала у књижевности (Гончаров, Лесков, Чехов). Она је била позната образованим људима, али је у свакодневном језику била коришћена релативно ретко. Када су на власт дошли бољшевици, реч је нестала из употребе јер је сматрана остатком буржоаског начина живота. Поново се

¹¹ Појмови *срце* и *глава* су семантичке молекуле.

иста реч вратила у руски језик након одржавања Московског фестивала омладине и студената 1957. године, за време владавине председника Хрушчова. Тада је почела епоха „отопљавања“, те је било популарно враћати у језик речи страног порекла. Док се раније, пре револуције, реч изговарала као *кејф*, она се у новом времену променила у фонетски облик *кајф*, а променио се и садржај њеног значења. Савремено схватање ове речи код омладине и припадника уметничких слојева подразумева стање у коме човек добија максимално задовољство од употребе наркотика или јаког алкохола¹². Такође, концепт у себи носи још увек значење опуштености од које субјекат добија задовољство и стање пријатне доколице, али и радости и еуфорије (*Кайф по выходным* „задовољство/уживање викендом“; *Что вам нравится делать, от чего вы получаете кайф?* „Шта вам се допада да радите, шта вам пружа задовољство, радост?“).

Сличност између описаног значења концепта *мерак* и концепта *кајф*, где оба указују на стање задовољства и уживања, могла би се огледати у компонентама среће и хармоније човека са самим собом током трајања овог стања, а потенцијална разлика би била у елементима семантичког фокуса – *мерак* указује на спонтано уживање, које се одвија натенане, без елемента еуфорије, док концепт *кајф* може поседовати компоненте еуфорије и егзалтације, што се често и доводи у везу са употребом наркотичких средстава. Разлог за појаву задовољства код концепта *кајф* је чешће подстакнуто извана, није извор у самом субјекту. Исто тако, фокус семантике концепта *кајф* није на трајању датог стања у свести агенса радње.

Табела 4: *Кайф* 1 (реченични фрејм: *зџџо кайф.../ то је задовољство...*)
– „стање задовољства, уживања“, „врхунац уживања“¹³

Када се X (нешто) десило, он/она је мислио овако неко време:	Радња (стање, процес) + Модел мисли
„Веома добре ствари ми се дешавају сада онакве какве желим Ништа није овако добро као ово што ми се дешава Могу да радим много добрих ствари сада То је веома добро.“	„Садржина мисли“
У исто време он/она осећа нешто веома добро због тога Као што се људи често осећају када је у њиховом телу, срцу и глави веома добро	Осећање Прототипичност осећања

¹² Погледати о овом значењу концепта *кајф* на следећем сајту: <https://zen.yandex.ru/media/popsci/kaif-otkuda-poiavilos-eto-slovo-i-cto-ono-znachit-na-samom-dele-5c66729e-b8ac0d00af320e2a>

¹³ Као што је горе већ поменуто, концепт *кајф* носи у себи и значење „пријатне доколице“, које није било предмет наше експликације.

Многи лингвисти сматрају да није могуће да се јасно одреди разлика између дистинктивних значења речи и да је немогуће разликовати лексичку полисемију од семантичке генерализације (уопштеног значења са различитим интерпретацијама у контексту). Како прецизира Вјежбицка (1996), а поменуто је на почетку овог рада, на основу технике креирања семантичке експликације уз коришћење методе парафразирања, могуће је одредити да ли се ради о семантичкој полисемији или генерализацији. На бази овако спроведене технике, сматрамо да значења *мерак* 1 и *мерак* 3 у Речнику САНУ могу бити компресована у једно значење унутар следеће експликације:

Табела 5: *Мерак* 2 (реченички фрејм: *мерак ми је... , мерак ме вуче...*)
– „жудња“, „меланхолија због претеране жудње“

Он/она је мислио овако неко време:	Модел мисли
„Овај неко/ово нешто је много добро Пуно, пуно хоћу (желим) да га имам Не могу га сада имати“	„Садржина мисли“
У исто време он/она може осећати нешто веома лоше због тога Као што се људи често осећају када мисле овако	Осећање Прототипичност осећања

Осећање меланхолије је приказано као факултативна емоција захваљујући употреби примитива „моћи“ у трећем делу експликације. Када се парафразирана експликација постави у контексте у којима се појављују значења *мерак* 1 и 3, она се уклапа у семантику датог окружења.

5. Концепт *инаџа* у српској култури

У овом сегменту рада ћемо дефинисати значење концепта *инаџа*¹⁴.

Према тексту психотерапеута др Зорана Миливојевића¹⁵, „пркос или инат је реактивно осећање – увек мора да постоји неки претходни захтев који је упућен особи, на који она реагује инатом. Људи пркосе када се од њих захтева нешто што они сматрају неоправданим и понижавајућим. Велики и снажан отпор који показују настаје због тога што га људи повезују са својим идентитетом и самопоштовањем. Особа која пркоси верује да би, када би се повиновала датом захтеву, изгубила самопоштовање или поштовање других. Зато је снага којом се пркоси другоме снага којом се брани властито самопоштовање... Реч

¹⁴ Погледати такође радове о значењу концепта *инаџа* и њему сродних концепата у српском језику: Броћић (2012), Николић (2019) и Ристић и Коњик (2016).

¹⁵ Политика (4. 05. 2012. године).

инаџи је турцизам и на турском значи *чврсто уверење*¹⁶. Према излагању др Миливојевића „две врсте људи имају проблем са ауторитетима: они који увек морају да изврше захтев, и они који увек морају да се супротставе захтеву. У оба случаја особа није слободна да бира своју реакцију која је предодређена акцијом ауторитета. Парадоксално је да се они који стално пркосе, супротстављају и онда када ауторитет од њих захтева да учине оно што и сами сматрају да је добро за њих и што би учинили само да им ауторитет то није наредио. Тада особа одустаје од своје жеље како не би ауторитет или публика мислили да је она „послушна“... Како се инате они који самопоштовање повезују са мишљењем које другим имају о њима, сваки инат, па и колективни, јесте инфантилно осећање. Људи „прерасту“ пркошење када престану властито самопоштовање да повезују са другима¹⁷. Теоретичар културе др Ратко Божовић¹⁶ сматра да се инаћење повезује са игром стереотипима, јер „када се наша представа доводи у питање, ми свим снагама „ударамо“ на слику која је руши... суштински, инат значи тврдоглавост, једнодимензионалост и крутост на погрешном месту у глави... када се инатимо, ми демонстрирамо моћ предрасуда које поседујемо... Инат увек иде у пакету са осветом. А где је освета, ту су мржња, нетолеранција, егоизам и егоцентризам“. Божовић такође сматра да „иако потиче од турске речи, инат се обично дефинише као српска „посластица“, која се тешко преводи на друге језике, па се и доживљава као наш бренд... Инат јесте свар колективног, менталитетског наслеђа¹⁷. Зато га је и тешко оспорити јер спада у појмове дугог трајања. Он природно иде са осветом, по принципу: „Сада ћемо ми вама показати ко смо и какви смо ми“. На основу цитираних мишљења, може се закључити да инат има најпре негативно значење. Међутим, у српској колективној свести постоји и стереотип ината као позитивне одлике. На пример, приликом једног интервјуа српски кошаркаш Никола Јокића се у вези са инатом изјаснио на следећи начин¹⁸: „По мени је то позитивна ствар, психички посматрано, покрене вас на борбу... Није инат српски „изум“, али је српски инат оригиналан... Срби то имају. Нико то не може да објасни, па ни ја. Могу да то назовем тврдоглавошћу, али и није то. Другачије је. Храброст је исто у томе. Може да буде и позитивно и негативно. Тешко је описати... Тешко је да се објасни, али дефинитивно може да буде и добра ствар. На пример, када се заинатите због неког ривала и решите, неће тај више да преко мене да ниједан поен“.

¹⁶ Вечерње новости (7. 06. 2016. године).

¹⁷ Погледати докторску дисертацију Рељић (2013: 363), у којој се опширно говори о разлозима за формирање оваквог облика идентитета код балканских народа.

¹⁸ Спорт блиц (6. 01. 2020. године).

Речник САНУ рефлектује негативан страну овог концепта. Као прво значење издваја *хировић*, *изазивачки сџав*, *кајрициозно*, *џрко-сно џосџуићање*, *суџроџсџављање неком (нечему)*, *џркос*, *кајриц*, *ћеф* (*Љубица је... много доџринела, да се хладноћа међу њима увећа, а џо само због оног безразложног женског инаџа*). Друго значење је застарело и означава *џакосџ*, *обесџ*, *самовољу* (*Учини некима милосџ*, *а некима инаџ*), док је треће значење покрајинског карактера и означава *џреџску*, *заваду*, *свађу* (*Кад су се дигли сваџови, замеџну се инаџ ко је бољи*). Ми ћемо дефинисати основно значење концепта *инаџ*, које се означава синонимичном речју у српском језику *џркос*, уз помоћ природног семантичког метајезика. Експликацију за овај концепт смо креирали на основу постојећих прототипских образаца за речи које припадају емотивном домену:

Табела 6: *Инаџ* (реченички фрејм: *инаџ је...*, *џредлог + инаџ...*) – „џркос“

Када Х тражи нешто добро/лоше од У, У мисли овако :	Радња + Модел мисли
„Нећу да радим како ми Х каже То што Х жели да урадим је лоше Ако урадим како Х каже, осећаћу се лоше Мислићу о себи лоше Урадићу како ја хоћу Х ће се због тога осећати лоше Ја то желим“	„Садржина мисли“
У исто време У осећа нешто веома добро због тога Као што се људи често осећају када мисле овако	Осећање Прототипичност осећања

Експликација за концепт *инаџа* укључује компоненте да субјекат радње може да одбије молбу или захтев друге особе без обзира на то да ли је тај захтев добар или лош по њу. Она у својој свести захтев друге особе доживљава као лош, те сматра да се приликом испуњења истог неће осећати добро. Такође, постоји и жеља за осветом у односу на другу особу која од ње нешто тражи (*Х ће се због џога осећаџи лоше, ја џо желим*), што чини да се субјекат радње добро осећа када размишља на овај начин. Према нашој интуицији говорника коме је српски матерњи језик, концепт *инаџа* има у себи израженији семантички фокус на компоненти освете од које се субјекат добро осећа него што се то може рећи за концепт *џркоса*. Такве нијансе значења су, посебно код културолошких појмова, најчешће неухватљиве за једнојезичне речнике.

Културолошки појмови представљају концептуалне алатке које рефлектују и овековечују начин на који се нешто радило или начин на

који се размишљало у одређеном друштву у прошлости. Како се друштво мења, и те се алатке постепено мењају. Друштво никада у целини није „одређено“ својим контингентом концептуалних алатки, али оне у сваком случају имају значајан утицај на њега (Goddard & Wierzbicka 1995: 38).

6. Закључак

Систем природног семантичког метајезика укључује детаљна истраживања у домену емотивне терминологије, етнопсихолошких појмова, вредносне терминологије, глагола који означавају физичку активност, глагола кретања, говорних чинова, каузативних конструкција, епистемичких израза, дискурсивних партикула и узвика, природних појмова у сфери етнзоологије и етнобиологије, артефаката, појмова који су везани за пејзаж, именица које су у вези са социјалним категоријама и у домену конверзацијских рутина. Овај садржај истраживања може да понуди корисне моделе на следећи начин. Прво, експликације за речи са сличним значењима и граматиком често имају заједнички структурални и семантички образац. Исти или слични семантички обрасци могу да се појављују у различитим језицима, иако унутарњи садржај датих појмова може бити другачији. Осим тога, у многим семантичким доменама, неке сличне семантичке компоненте могу да се појављују у различитим језицима. У складу са претходним, било би интересантно утврдити сличности и разлике са другим лексичко-семантичким приступима језику, као што је то, на пример, модел „смисао–текст“ (Mel’čuk 2012) у дескрипцији горе поменутих семантичких домена.

Списак литературе

- Броћић, Андријана. „О концептуализацији појмова, *гордосић*, *охолосић* и *надемносић* у српском језику“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XV/2, 119–140.
- Николић, Весна. „Концепт *јонос* у српском језику и култури“. У: Дејан Ајдачић (ур.). *О вредносцима у српском језику* 2. Београд: Алма, 2019, 111–142.
- Речник српског језика*. Милица Вујанић *et al.* (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Рељић, Митра. *Српски језик на Косову и Мејхоџи данас (социолингвистички и лингвокултуролошки аспекти)*. Београд: Српска академија наука и уметности, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013.
- Ристић, Стана и Ивана Лазич Коњик. „Стереотип о Србима“. У: Дејан Ајдачић (ур.). *Срби и српско*. Београд: Алма, 2016, 19–49.
- Этимологический словарь русского языка*. Тома I–IV. Макс Фасмер. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева.

Под редакцией и с предисловием проф. Б. А. Ларина. Москва: «Прогресс», 1986.

*

- Goddard, Cliff. „Polysemy: a problem of definition“. In: Yael Ravin and Claudia Leacock (eds.). *Polysemy: Theoretical and Computational Approaches*. Oxford: Oxford University Press, 2000, 129–151.
- Goddard, Cliff. „Words as carriers of cultural meaning“. In: John R. Taylor (ed.). *The Oxford handbook of the word*. Oxford: Oxford University Press, 2015, 380–400.
- Goddard, Cliff. „Natural Semantic Metalanguage and lexicography“. In: Patrick Hanks, Gilles and Maurice de Schryver (eds.). *International Handbook of Modern Lexis and Lexicography*, Springer Berlin, 2016, 1–15.
- Goddard, Cliff. *Ten Lectures on Natural Semantic MetaLanguage: Exploring Language, Thought and Culture Using Simple, Translatable Words*. Leiden; Boston: Brill, 2018.
- Goddard, Cliff and Andrea Schalley. „Semantic analysis“. In: Nitin Indurkha and Fred J. Damerau (eds.). *Handbook of natural language processing* (2nd ed.). Boca Raton, FL: CRC Press/Taylor & Francis, 2010, 92–120.
- Goddard, Cliff and Anna Wierzbicka. „Key words, culture and cognition“. *Philosophica* 55 (1995): 37–67
- Goddard, Cliff and Anna Wierzbicka. *Words and meanings: Lexical semantics across domains, languages and cultures*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Goddard, Cliff and Anna Wierzbicka. „What does Jukurrpa (‘dreamtime’, ‘dreaming’) mean? A semantic and conceptual journey of discovery“. *Australian Aboriginal Studies*, 1 (2015): 43–65.
- Levisen, Carsten. *Cultural semantics and social cognition: A case study on the Danish universe of meaning*. Berlin: de Gruyter, 2012.
- Mel’čuk, Igor A. *Semantics: From meaning to text*. Amsterdam: John Benjamins, 2012.
- Waters, Sophia. „‘It’s rude to VP’: The cultural semantics of rudeness“. *Journal of Pragmatics*, 44 (2012): 1051–1062.
- Waters, Sophia. „Nice as a cultural keyword: The semantics behind Australian discourses of sociality“. In: Carsten Levisen and Sophia Waters (eds.). *Cultural keywords in discourse*. Amsterdam: John Benjamins, 2017, 25–54.
- Wierzbicka, Anna. *Semantics: Primes and universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Wierzbicka, Anna. *Understanding cultures through their key words*. New York, NY: Oxford University Press, 1997.
- Wierzbicka, Anna. „Two levels of verbal communication: Universal and culture-specific“. In: Louis de Saussure & Andrea Rocci (eds.). *Verbal communication* [Handbook of communication sciences]. Berlin: Mouton de Gruyter, 2016, 447–482.

Radoslava M. Trnavac

THE ROLE OF THE NATURAL SEMANTIC METALANGUAGE IN DEFINING THE
MEANING OF THE CULTURAL CONCEPTS *MERAK*, *KAIF* AND *INAT*

S u m m a r y

In this paper, we describe the approach of the Natural Semantic Metalanguage towards the representation of semantic information in lexicography. We focus on the properties of the Natural Semantic Metalanguage that can improve the presentation of semantic information in dictionaries. We illustrate those properties with the semantic analysis of the cultural concepts *merak* ('relish') and *inat* ('spite') in Serbian, and *kaif* ('pleasure') in Russian.

Keywords: Natural Semantic Metalanguage, lexicography, semantic analysis, key cultural concepts, *merak* ('relish'), *inat* ('spite'), *kaif* ('pleasure').

Асоцијативна лексикографија

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 863–884

UDK: 811.163.41'374

81'23

COBISS.SR-ID: 54770441

Драган Р. ЈАНКОВИЋ

Одељење за психологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

djankovi@f.bg.ac.rs

Милена М. ЈАКИЋ ШИМШИЋ

Институт за српски језик САНУ

mmjakic@gmail.com

РАЗВОЈНИ АСОЦИЈАТИВНИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА: АНАЛИЗА ЗАСТУПЉЕНОСТИ СИНТАГМАТСКИХ И ПАРАДИГМАТСКИХ АСОЦИЈАТА*

Циљ рада је да представимо Развојни асоцијативни речник српског језика (РАРСЈ) у оквиру којег су методом слободних асоцијација прикупљене реакције 1.200 испитаника узраста 5, 9, 13 и 17 година за 51 реч-стимулус. Приказаћемо резултате анализе узрачних промена у односу синтагматских и парадигматских одговора који сугеришу да за именице до смене у доминацији два типа асоцијата код говорника српског језика долази око пете године, након чега се са узрастом повећава доминација парадигматских асоцијата.

Кључне речи: Развојни асоцијативни речник српског језика, развојне језичке промене, слободне вербалне асоцијације деца, адолесценти, смена синтагматских и парадигматских асоцијација

1. Увод

Многи истраживачи покушавали су да проникну у принцип спајања идеја, тј. да објасне зашто присуство једне идеје у свести изазива дру-

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у оквиру пројекта 179033 Филозофског факултета Универзитета у Београду, као и према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

гу. Овај принцип помогао би да се одговори на питања организације и похрањивања појмова у меморији, објаснио би на који начин призивамо потребне информације у свест, али и на који начин поимамо свет и каква је наш однос према стварности. Стога не чуди што је интересовање за асоцијације постојало већ и у старој Грчкој. Још је Аристотел сматрао да је наше целокупно знање производ искуства, а да се побуђивање ускладиштеног знања одвија према принципима *додира*, *сличности* и *суйројности* (Пипер и сар. 2005: 8). Након тога, поновно систематско интересовање за асоцијације јавља се у 17. веку, у оквиру филозофског правца познатог као *британски емпиризам*. Џон Лок, један од представника овог правца, први пут је употребио израз *асоцирање идеја*, а нешто касније Дејвид Хартли покушава готово целокупно понашање да објасни помоћу асоцијација, због чега је остао запамћен као формални зачетник асоцијационизма. Међутим, све до друге половине 19. века доминантна метода испитивања асоцијација била је *интроспекција*, а тада настаје методолошки заокрет и уводи се *метода спољашњег посматрања* (Радоњић 1999), како би се постигао већи ниво објективности. Почињу различита експериментална истраживања, која су се бавила формирањем асоцијација, а прикупљање база асоцијација говорника почиње крајем 19. века. Френсис Голтон, енглески статистичар, социолог и психолог, саставио је листу добро познатих речи, себи је приказивао више пута дневно, а потом бележио прву асоцијацију која би му пала на памет (Galton 1879). Ову технику убрзо прихватају и други истраживачи, а једно од значајнијих истраживања спроводе Кентова и Розанов (Kent & Rosanoff 1910), који су листу од 100 емоционално неутралних именица, придева и глагола приказивали испитаницима (1.000 америчких говорника енглеског језика) и тражили од њих да наведу оно што им прво падне на памет. Шездесетих и седамдесетих година двадесетог века листа Кентове и Розанова преведена је на велики број, пре свега, европских језика (о овоме исп. Gašić-Pavišić 1984: 13–26). Поједини истраживачи су поред ове листе од 100 речи додавали и нове стимулусе. Тако на пример Палермо и Џенкинс неколико деценија касније додају још 100 стимулуса на листу Кентове и Розанова и спроводе испитивање на ученицима и студентима (Palermo & Jankins 1964).¹ Поред једнојезичних асоцијативних норми, настају и упоредни асоцијативни речници словенских језика (нпр. Уфимцева *et al.* 2004), као и праћење промена у језичкој слици света, понављањем истог теста са размаком од неколико година (Черкасова 2008).

¹ Више о историјском развоју истраживања асоцијација в. у Gašić-Pavišić 1984, Еленевская & Овчинникова 2016; и Јакић 2016, а о конструкцији асоцијативних речника Пипер *et al.* 2005.

Када су у питању тестови асоцијација на дечијој популацији међу првим истраживањима јесте тест који је Циен (Theodor Ziehen) спровео на 45-оро деце узраста између 8 и 14 година, на немачком говорном подручју, закључивши да дечије мишљење одликују конкретне представе за разлику од општијих представа присутних у асоцијативним одговорима одраслих (према: Palermo 1964: 32; Gašić-Pavišić 1984: 36). Прву обимнију студију спровели су Вудроу и Ловел (Woodrow & Lowell 1916), који су на узорку од 1.000 деце сакупили асоцијативне норме за 100 стимулуса. Након тога уследила су истраживања на популацији деце из различитих говорних подручја, спровођена на различитим узрастима (између 3 и 17 година), броју испитаника (између 22 и 3.500) и стимулуса (између 2 и 200). Такође, испитаници су распоређивани у категорије на основу различитих критеријума: према полу (McGehee 1937; Kahana & Sterneck 1972), расној (Mitchell *et al.* 1919), класној (Kumin 1973) или националној припадности (Laosa *et al.* 1971; Sharp & Cole 1972), а поједини истраживачи упоређивали су одговоре близанаца (Carter 1938), монолингвалне и билингвалне деце (Sheng *et al.* 2006), поредили асоцијације деце, одраслих и старијих особа (Wertheim & Geiwitz 1966; Gerow 1977; Bruno & Goehl 1991; Zortea *et al.* 2014), деце уобичајеног језичког развоја и деце код које постоји говорна патологија (Рогожникова 1983; Гольдин 2007; Серебрякова 2006; Кукушкина & Захарова 2014; Лауткина 2003). Поједини аутори пратили су промене које се дешавају током времена, те су упоређивали одговоре испитаника истог узраста кроз неколико деценија (Palermo & Jankins 1965) или су проучавали могућност предикције црта личности код школске деце, на основу њихових асоцијативних одговора (Anthony 1943). Испитиване карактеристике асоцијативних одговора углавном се свде на брзину одговарања, тип наведеног асоцијата (нпр. синтагматски и парадигматски одговори, број асоцијата који припадају надређеној категорији или асоцијата који представљају значењску супротност) или кохезију асоцијативног поља (нпр. број различитих одговора или проценат најчешћег одговора).

У нашој средини прве асоцијативне норме прикупили су Кризманнићева и Бартоловићева, али ове норме нису објављене, а о њима извештава С. Гашић-Павишић (Gašić-Pavišić 1984: 18). Након тога, на популацији одраслих говорника српског језика обимну базу слободних асоцијација прикупили су и у форми асоцијативног речника објавили Пипер и сарадници (Пипер *et al.* 2005). Уследила су различита истраживања која су за потребе конкретних истраживачких питања спроводила асоцијативне тестове већег или мањег обима, те су прикупљена асоцијативна поља за одређен број стимулуса, одабраних према специфичним семантичким критеријумима. Тако на пример поједини аутори помоћу теста слободних асоцијација испитују семантику речи и конструкција везаних за кон-

цепт жене (Пауновић Родић 2019), стереотипе о оријенталним језицима (Gligoriјевић 2018), ставове према стимулусима латиница и ћирилица (Микетић и Башчаревић 2016), или етнониме (Микетић и Ратковић Стевовић 2013).

Када је у питању испитивање слободних асоцијација код деце, прва обимнија истраживања, са децом узраста од 5 до 7 година, на узорку од 120 у првом и 200 деце у другом истраживању, и по 80 стимулуса, спровела је С. Гашић-Павишић (1981; 1984).² Н. Половина и И. Јакшић (2016) испитивале су концепт „иницијативе“ помоћу теста вербалних асоцијација спроведених на узорку наставника и ученика основних школа, док је обимније истраживање у новије време спровела група аутора на узорку деце (5–7 година) са развојном дисфазацијом у поређењу са децом нормалног језичког развоја (Чабаркапа *et al.* 2013).

Највећи број истраживања на материјалу слободних асоцијација тиче се испитивања говорног развоја, психодијагностике (DesRosiers & Ivison 1986; Shakow 1980), друштвених феномена и промена у друштву, ставова према одређеним појмовима (нпр. Пипер 2003; 2004б: 158–161; 2004а: 153–158; 2009; Пипер и Стернин 2004; Пипер *et al.* 2005: 12–13; Ufimtseva 2014), али и испитивања значења речи (Пантелић 2009; Мађаревић и Јанковић 2021; Јанковић 2000), значењских односа у које ступају са другим јединицима система, творбе речи (нпр. Драгићевић 2007; 114–120; Savić и Kostić 2008; Јакић 2009; 2016) или организације појмова у семантичкој меморији (Јакић, Filipović-Ђурђевић & Kostić 2011). Поред тога, имају велики значај при изради фразеолошких (Добровольский & Караулов 1994), синонимских (додали бисмо и антонимских и других ономазиолошких речника) и речника говорног језика (Gašić-Pavišić 1981: 9), али и речника уопште јер указују на то са којим речима се поједине јединице често јављају (Church & Hanks 1990: 29). Такође, значајно је њихово место и у настави страних језика (нпр. Mukhametzayanova & Shayakhmetova 2014), или при провери степена усвојености језичког система, тако што служе као основа за конструкцију тестова (Gašić-Pavišić 1981: 12).

2. Формирање Развојног асоцијативног речника српског језика (РАРСЈ)

Циљ овог рада је да прикажемо процес формирања Развојног асоцијативног речника српског језика (у даљем тексту: РАРСЈ) на испитаницима широког узрадног опсега (од 5 до 17 година) који би служио научној заједници као инструмент за стицање дубљег увида у промену

² У раду се бавимо слободним асоцијацијама, те нећемо опширније извештавати о истраживању развоја значењске супротности, које је Васићева (1976) спровела на узорку од 1306 деце.

структуре асоцијативних поља речи током развоја, као и инструмент за праћење семантичког развоја деце током усвајања матерњег језика. Такав речник могао би да буде користан алат за бројна лингвистичка, психолингвистичка, лексиколошка, лексикографска, развојно-психолошка истраживања, као и истраживања из других области друштвених наука. Додатни циљ овог рада јесте да прикажемо примену РАРСЈ у анализи промене односа синтагматских и парадигматских асоцијација у асоцијативним пољима на различитим узрастима, као и тражење критичног тренутка смене њихове доминације код говорника српског језика.

РАРСЈ је прикупљен методом слободних асоцијација помоћу упитника који су задавани испитаницима узраста 5, 9, 13 и 17 година. У даљем тексту приказаћемо детаљније податке о фази припреме материјала, начину реализације истраживања и процесу прикупљања података.

2.1. Испитаници

У истраживању је учествовало укупно 1.200 испитаника, односно по 300 испитаника из четири узрастне групе: предшколски узраст (распон 5;0³ – 5;11 година), трећи разред основне школе (распон 9;0 – 9;11 година), седми разред основне школе (распон 13;0 – 13;11) и трећа година средње школе (распон 17;0 – 17;11 година) (Табела 1). За испитанике школског узраста прикупљање података спроведено је средином текуће школске године, односно на почетку другог полугодишта. У свакој узрастној групи био је подједнак број (по 150) испитаника мушког и женског пола. Узорак испитаника формиран је тако да буде репрезентативан за предшколску и школску популацију града Београда. Са листе свих предшколских установа, основних и средњих школа са подручја 17 београдских општина, по принципу случајног избора, за учешће у истраживању селектовано је 20 обданишта, 15 основних и 11 средњих школа.

Табела 1: Структура узорка испитаника

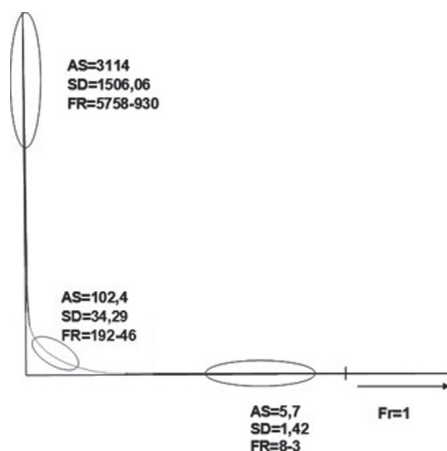
Узраст испитаника	Број испитаника
Предшколски узраст (од 5;0 до 5;11)	300
Трећи разред ОШ (од 9;0 до 9;11)	300
Седми разред ОШ (од 13;0 до 13;11)	300
Трећа година СШ (од 17;0 до 17;11)	300
укупно	1200

³ Први број означава године, а други месеце, нпр. 5;11 јесте узраст детета које има 5 година и 11 месеци.

2.2. Стимулуси

У истраживању је коришћена 51 реч-стимулус, селектована из Фреквенцијског речника савременог српског језика (Костић Ђ. 1999), добијеног на основу Корпуса српског језика (Костић Ђ. 2001) и то 40 именица, 5 глагола из групе најфреквентнијих глагола, 5 придева из групе најфреквентнијих придева и 1 заменица.

Именице су узорковане из група именица високе, средње и ниске фреквенције, на основу позиција које заузимају на Зипфовој дистрибуцији (Zipf 1949) (Слика 1). Именички стимулуси, као и њихове фреквенције приказане су у Табели 2.

Слика 1: Узорковање именица према фреквенцији на основу позиција које заузимају на Зипфовој дистрибуцији. AS означава аритметичку средину фреквенције селектованих именица, SD стандардну девијацију, а FR опсег фреквенције селектованих именица (Костић Ђ. 1999).

Табела 2: Именице које су коришћене као стимулуси и њихове фреквенције из Фреквенцијског речника савременог српског језика, добијене на основу корпуса од два милиона речи (Костић Ђ., 1999; 2001).

Именице					
Висока фр.		Средња фр.		Ниска фр.	
реч-стимулус	фр.	реч-стимулус	фр.	реч-стимулус	фр.
дан	5758	доброта	101	ђубре	6
рука	4830	правда	140	слабић	6
ноћ	4334	бес	103	пекмез	6

срце	4072	казна	137	инсект	7
земља	3952	лаж	192	куче	6
човек	3931	ципела	102	кликер	5
година	3821	игла	97	несташлук	4
сан	3676	врабац	46	виц	3
живот	3423	воћка	79	виљушка	6
љубав	2365	животиња	71	алатка	8
бол	1403	биљка	111		
туга	1326	пиће	104		
сузе	1218	крава	88		
цвет	930	лутка	82		
птица	1671	поврће	83		

Именице су задаване у свом канонском облику, у номинативу једнине, осим именице суза која је задата у номинативу множине (*сузе*).

Глаголи су селектовани из групе најфреквентнијих глагола српског језика. Задавани су у облику трећег лица једнине презента. Будући да испитаници најмлађег узраста у истраживању имају око 5 година, глаголи нису задавани у свом канонском облику, тј. у облику инфинитива, јер је то облик који се у дечијем говору, као и у говорном српском језику уопште, ређе употребљава (Andelković *et al.* 2017: 156). Резултати претходних истраживања показују да деца глаголе раније употребљавају у облицима једнине него у облицима множине, као и то да их најчешће употребљавају у облику првог и трећег лица једнине (Mandić 2013: 151).

Придеви за истраживање селектовани су из групе најучесталијих придева у српском језику на основу података из Фреквенцијског речника савременог српског језика (Костић Ћ. 1999).⁴ Задавани су у облику средњег рода једнине, будући да је то облик који је родно неутралан, те се њиме може изазвати већи број различитих асоцијација, које нису детерминисане родом. Придеви у овом облику често су хомоформни са прилозима, па се неки од придева-стимулуса у овом истраживању (нпр. мало и добро) могу третирати и као прилози. Глаголи, придеви и заменица који су коришћени као речи-стимулуси у истраживању приказани су у Табели 3.

⁴ Иако за српски језик постоје и други фреквенцијски речници (о овоме в. више у Јакић 2018: 219–228), одабрали смо Фреквенцијски речник Ћ. Костића јер је заснован на највећој језичкој бази и функционалном стилу који је најблискији говорном језику.

Табела 3: Глаголи, придеви и заменица који су коришћени као стимулуси и њихове фреквенције из Фреквенцијског речника савременог српског језика (Костић Ђ. 1999)

Глаголи		Придеви		Заменица	
реч-стимулус	фр.	реч-стимулус	фр.	реч-стимулус	фр.
зна	4123	велико	4008	ја	24372
има	3905	ново	3407		
види	2720	бело	2565		
даје	1953	мало	2223		
гледа	1781	добро	2045		

2.3. Инструмент

За прикупљање података коришћен је тест слободних асоцијација. Упитник се састојао од 51 речи-стимулуса поређане у форми листе, једна испод друге, а са десне стране сваког од стимулуса постојала су три празна поља за уписивање одговора. Формирано је десет различитих верзија упитника на којима су речи-стимулуси биле распоређене према случајном редоследу.

2.4. Процедура

Испитаницима предшколског узраста тест је задаван индивидуално, док су старији узрасти попуњавали одштампани упитник (папироловка форма) у својој школи. Задатак испитаника предшколског узраста био је да кажу наглас три речи које им прво падну на памет када чују реч-стимулус. Задатак испитаника виших узраста био је да напишу три речи које им прво падну на памет када прочитају реч-стимулус. Сваком од испитаника задавана је једна од десет различитих верзија упитника са насумично одређеним (рандомизованим) редоследом речи-стимулуса.

3. Резултати

Прикупљено је укупно 178.619 асоцијата, односно око 800–900 асоцијата за сваку реч-стимулус, на сваком од четири узраста.

РАРСЈ је организован према опадајућем рангу асоцијативних фреквенција за сваку реч-стимулус, на сваком од четири узраста посебно. У Табели 4 приказан је основни облик изгледа асоцијативног поља једне речи-стимулуса из РАРСЈ.

Табела 4: Пример организације основног облика РАРСЈ за реч-стимулус *човек*, са приказом десет најфреквентнијих асоцијата на сваком од четири узраста. Асоцијати су поређани према опадајућем рангу асоцијативне фреквенције.

ЧОВЕК

	5 година		9 година		13 година		17 година	
	Асоцијат	фр. Асоцијат	фр. Асоцијат	Асоцијат	фр. Асоцијат	фр. Асоцијат	Асоцијат	фр.
1	тата	30	дете	47	добар	47	биће	45
2	дете	25	жена	43	жена	34	жена	34
3	глава	15	људи	35	биће	31	живот	31
4	жена	14	добар	33	лош	29	дете	19
5	мама	13	паметан	22	дете	24	мушкарац	18
6	шета	13	биће	19	зао	22	добар	16
7	дечак	11	велики	19	живот	22	ја	16
8	девојчица	11	живот	17	људи	20	љубав	16
9	хода	11	леп	16	паметан	17	разум	16
10	једе	11	тело	14	животиња	15	лош	14

Поред наведене основне форме, Речник у развијеној форми уз сваку реч-стимулус на сваком од четири узраста има придружен сет мера које могу бити од значаја будућим корисницима за потребе детаљнијих анализа. Дате мере односе се на структуру асоцијативних поља на појединим узрастима, као и на динамику промена асоцијативних поља током развоја. Подаци се односе на нумеричке показатеље описа структуре асоцијативног поља дате речи-стимулуса на конкретном узрасту и обухвата следеће мере: 1) укупни број асоцијата у асоцијативном пољу дате речи-стимулуса, 2) број различитих асоцијата у асоцијативном пољу дате речи-стимулуса, 3) број асоцијата у асоцијативном пољу дате речи-стимулуса који имају фреквенцију већу од 1, 4) број хапакса, тј. асоцијата у асоцијативном пољу дате речи-стимулуса који имају фреквенцију 1, 5) фреквенција доминантног (најфреквентнијег) асоцијата у асоцијативном пољу дате речи-стимулуса, 6) број омисија за дату реч-стимулус, 7) број синтагматских асоцијата и 8) број парадигматских асоцијата у асоцијативном пољу дате речи-стимулуса. Током даљег рада на унапређењу развијене форме РАРСЈ предвиђено је додавање нових мера које се односе на додатну спецификацију речи-стимулуса, на опис структуре асоцијативних поља речи-стимулуса као и на додатну спецификацију узорка испитаника (нпр. полне разлике). У Табели 5 приказан је изглед развијене форме РАРСЈ на примеру речи-стимулуса *срце*, са сетом придружених мера.

Табела 5: Организација развијене форме РАРСЈ на примеру речи-стимулуса *срце*. Свакој речи-стимулусу на сваком од узраста придружено је осам мера које се односе на карактеристике њеног асоцијативног поља.

Карактеристике асоцијативног поља	Реч-стимулус: СРЦЕ			
	5 година	9 година	13 година	17 година
1) Укупни број асоцијата	815	894	889	900
2) Број различитих асоцијата	417	346	273	241
3) Број асоцијата са асоц. фр. већом од 1	95	95	86	62
4) Број асоцијата са асоц. фр. 1	322	251	187	179
5) Асоц. фр. доминантног асоцијата	92	99	157	169
6) Број омисија	85	6	11	0
7) Број синтагматских асоцијата	443	421	294	224
8) Број парадигматских асоцијата	369	473	594	674

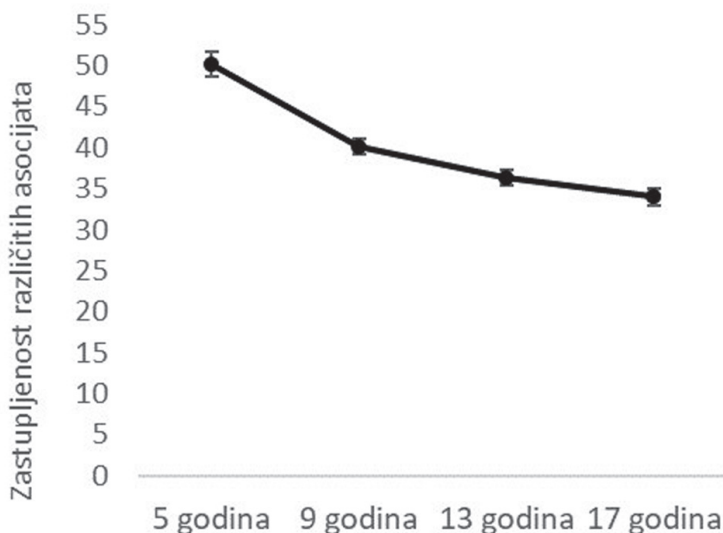
За потребе овог рада анализирали смо прикупљену грађу и приказали структуру асоцијативних поља на четири испитивана узраста. У Табели 6 приказани су подаци који су добијени упросечавањем мера структуре асоцијативних поља за све речи-стимулусе на сваком од испитиваних узраста збирно за испитанике оба пола.

Табела 6: Нумерички показатељи структуре асоцијативних поља на испитиваним узрастима добијени анализом података из РАРСЈ

Мере асоцијативних поља	Узраст				
	5 година	9 година	13 година	17 година	Сви узрасти
Укупан број прикупљених асоцијата на датом узрасту	42107	45521	45288	45703	178619
Просечан број прикупљених асоцијата по речи-стимулусу	825,63	892,57	888,00	896,14	875,58
Просечан број различитих асоцијата по речи-стимулусу	411,88	357,63	322,18	304,80	349,12
Просечан број асоцијата са асоц. фр. већом од 1 по речи-стимулусу	89,67	100,41	99,39	97,76	96,81

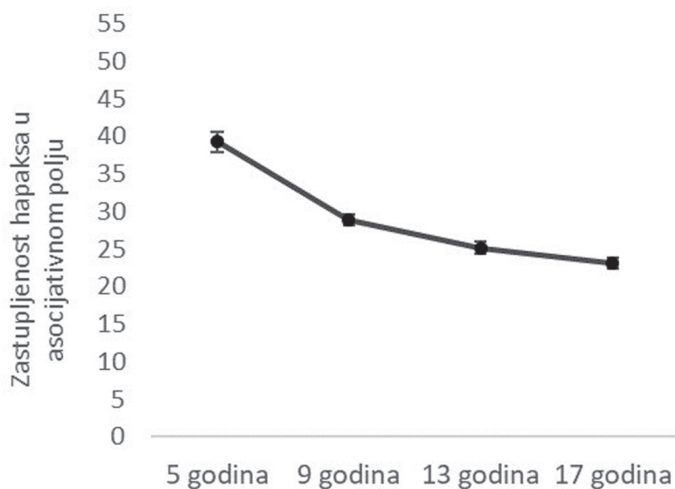
Просечан број асоцијата са асоц. фреквенцијом 1 по речи-стимулусу	322,22	257,22	222,78	207,04	252,31
Просечан асоц. фреквенција доминантног асоцијата	63,73	74,98	80,18	88,69	76,89
Просечан број омиција по речи-стимулусу	74,37	7,43	12,00	3,86	24,42

На основу мера приказаних у претходној табели можемо да уочимо да постоје видљиве промене неких од важних индикатора структуре асоцијативних поља до којих долази са порастом узраста, нпр. број различитих асоцијата у асоцијативном пољу, асоцијативна фреквенција најфреквентнијег асоцијата, број хапакса (асоцијата које је навео само 1 испитаник). Како бисмо утврдили да ли су добијене узрасне разлике статистички значајне, тј. довољно велике да их можемо сматрати недвосмисленим развојним трендом, податке смо анализирали Анализом варијансе. Резултати су показали да се са узрастом значајно смањује број различитих асоцијација у асоцијативним пољима $F(3,200) = 40,22$, $p < 0,001$. (в. Сliku 2).

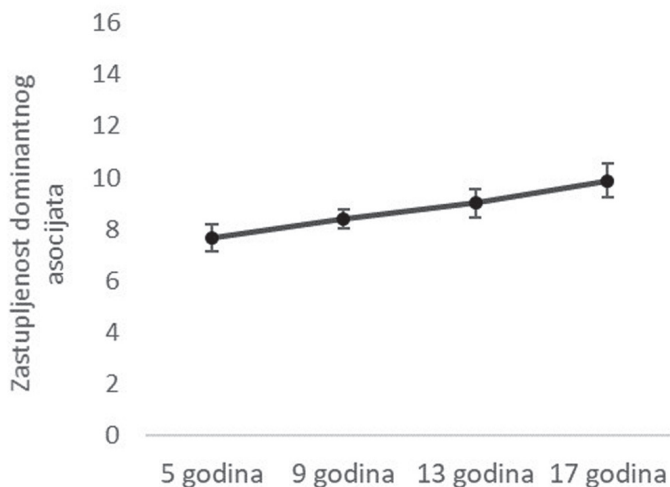
Слика 2: Резултати анализе варијансе указују да са порастом узраста долази да смањења у броју различитих асоцијата у асоцијативним пољима речи.

Такође показало се да са порастом узраста долази до смањења у броју хапакса $F(3,200) = 56,29$, $p < 0,001$ (Слика 3).

Слика 3: Резултати анализе варијансе указују да са порастом узраста долази до смањења заступљености асоцијата са фреквенцијом 1 у асоцијативним пољима.

Са друге стране, резултати показују да са узрастом расте асоцијативна фреквенција доминантног асоцијата у асоцијативним пољима речи $F(3,200) = 3,23, p < 0,05$ (Слика 4). Ради лакшег праћења на Y-оси графикана приказани су проценти асоцијативне фреквенције доминантног асоцијата у односу на укупан број прикупљених асоцијата који сачињавају асоцијативно поље дате речи.

Слика 4: Резултати анализе варијансе указују да са порастом узраста долази до повећања заступљености доминантних (најфреквентнијих) асоцијата у оквиру асоцијативних поља речи.

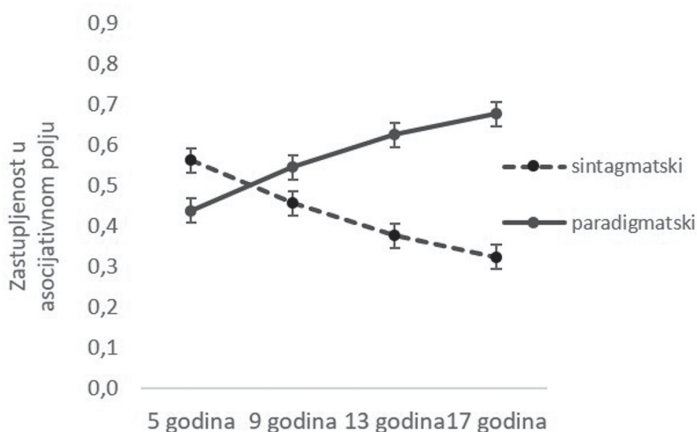
4. Анализа односа синтагматских и парадигматских асоцијација у асоцијативним пољима на различитим узрастима

Као што смо претходно поменули, додатни циљ овог рада јесте анализа заступљености синтагматских и парадигматских асоцијација у асоцијативним пољима на различитим узрастима. Синтагматске асоцијације представљају фразеолошке и синтаксичке релације између речи-стимулуса и асоцијата и обично одражавају типичну колокацију за дати језик. Са друге стране, парадигматске асоцијације обично представљају речи исте граматичке класе и одражавају семантичку блискост између речи-стимулуса и њених асоцијата (нпр. однос антонимије, синонимије, хипонимије, хиперонимије и сл.). Једно од првих истраживања које се бавило структуром асоцијативног поља код деце различитог узраста извели су Вудроу и Ловелова (Woodrow & Lowell 1916). Они су спровели тест слободних асоцијација на 1.000 испитаника школског узраста, старости између 9 и 12 година. Користили су 100 стимулуса из истраживања које је раније већ спроведено на одраслим говорницима (Kent & Rosanoff 1910), како би могли да упореде одговоре. Браун и Беркова у свом раду приказују поређење одговора по 20 испитаника узраста првог, другог и трећег разреда и одраслих говорника, за 6 задатих стимулуса (Brown & Berko 1960: 3). На основу поређења види се да одрасли наводе далеко већи проценат асоцијативних одговора из исте граматичке класе као што је стимулус, у односу на децу. Каснија истраживања бавила су се још ранијим узрастима, па тако Ервинова (1961) приказује истраживање у којем је петогодишњацима, као и ученицима I, III и VI разреда задавала у тесту слободних асоцијација оне стимулусе за које су одрасли испитаници давали парадигматске одговоре. Анализом је утврдила да проценат парадигматских одговора расте са узрастом испитаника (Ervin 1961: 367 и 372). Д. Мекнил износи запажање да код деце раног школског узраста долази до замене синтагматских асоцијација парадигматским (McNeill 1963: 250). Ови истраживачи на различите начине тумаче због чега долази до смене синтагматских асоцијација парадигматским. Са једне стране Ервинова и Браун и Беркова сматрају да на то утиче усвајање синтаксичких структура код деце, док Мекнил тврди да је у питању развој семантике. Х. Френсис пак сматра да до парадигматске смене у дечијим асоцијацијама долази услед когнитивног развоја деце, будући да између пете и седме године живота долази до реорганизације лексичког система што је условљено когнитивним процесима вишег реда

од оних који леже у основи асоцијација насталих простим додиром идеја у искуству (Fransis 1972).

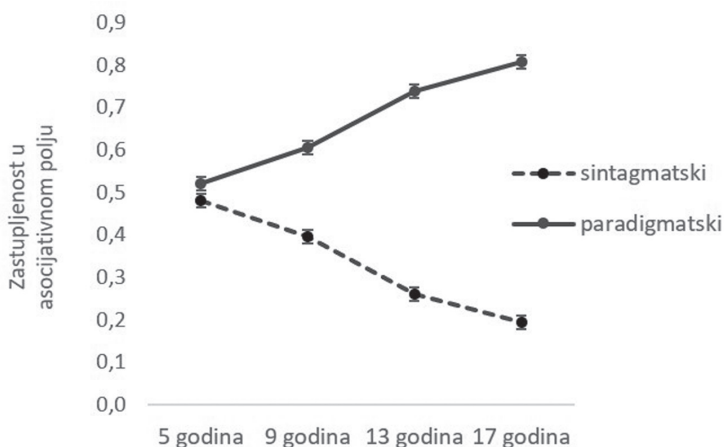
Оно што је интересантно јесте да до смене типа асоцијација (синтагматских парадигматским) код испитаника Вудроуа и Ловелове (Woodrow & Lowell, 1916) долази касније него код испитаника Ервинове (1961). Испитаници старости између 9 и 12 година, из истраживања Вудроуа и Ловелове (Woodrow & Lowell, 1916), показују сличан проценат синтагматских одговора као испитаници предшколског узраста из истраживања Ервинове (1961). Тражећи разлоге ове разлике Ервинова као једно од могућих објашњења наводи искуство стечено образовањем, будући да се у време спровођења њеног истраживања већ у радним свескама за први разред налазе вежбања у којима се од ученика тражи да замене подвучену реч у реченици неким од лексичких односа (антоним, синоним и сл.), док то није био случај 45 година раније, када су истраживање спроводили Вудроу и Ловелова (Ervin 1961: 370). У прилог овој претпоставци могао би ићи и налаз са говорницима језика навахо, код којих утицај образовања није толико изражен као код говорника европских језика (Ervin & Landar 1963: 52–54). Иако је показано да је и код њих доминантан тип асоцијација парадигматски, ипак је тај ниво знатно нижи него код одраслих образованих говорника у другим културама. Такође, помнути аутори извештавају и о сличном налазу који је добио Розенцвајг у истраживању спроведеном са говорницима француског језика, а које је поредило асоцијативне одговоре образованих и необразованих испитаника (према: Ervin & Landar 1963: 54).

У склопу овог рада, на подацима из РАРСЈ, анализирали смо промене у односу синтагматских и парадигматских асоцијација на узрастима од 5, 9, 13 и 17 година. Најпре је свих 178.619 асоцијата прикупљених у оквиру РАРСЈ ручно анотирано од стране два независна процењивача према критеријуму да ли је асоцијат у синтагматској или парадигматској релацији са речју-стимулусом. Анотирани су асоцијати из асоцијативних поља свих врста речи-стимулуса. На тако припремљеним подацима изведена је анализа варијансе која је указала да са повећањем узраста у асоцијативним пољима долази до статистички значајног повећања заступљености парадигматских и смањења заступљености синтагматских асоцијата $F(3,200) = 11,86, p < 0,001$ (Слика 5). Резултати указују на то да су на узрасту од 5 година у асоцијативним пољима значајно заступљенији синтагматски асоцијати $t(50) = 2,14, p < 0,05$, као и да до смене у заступљености различитих типова асоцијата долази на узрасту између 5 и 9 година (вероватно око седме године). Након тога, заступљеност парадигматских асоцијата расте, а синтагматских опада све до узраста од 17 година.

Слика 5: Узрасне промене у заступљености синтагматских и парадигматских асоцијата када су у анализу укључена асоцијативна поља свих речи-стимулуса из речника (именице, глаголи, придеви и заменица).

Како бисмо прецизније утврдили тренутак када долази до смене у доминацији синтагматских и парадигматских асоцијата са узрастом, извели смо додатну анализу која укључује само асоцијативна поља 40 именица-стимулуса из РАРСЈ. Резултати анализе асоцијативних поља именица показују да почевши од пете године живота расте заступљеност парадигматских и смањује се заступљеност синтагматских асоцијата $F(3,156) = 63,76, p < 0,001$ (Слика 6).

Слика 6: Узрасне промене у заступљености синтагматских и парадигматских асоцијата када су у анализу укључена само асоцијативна поља 40 именица-стимулуса.

Разлика у заступљености различитих типова асоцијата код говорника српског језика на узрасту од 5 година није статистички значајна $t(39) = -0,79$, $p = 0,43$, што нам говори да су на том узрасту у асоцијативним пољима именица подједнако заступљени и синтагматски и парадигматски одговори.

5. Дискусија и закључак

Циљ овог рада био је да прикажемо процес настанка РАРСЈ, организацију прикупљених података, као и да демонстрирамо његову примену у анализи промена неколико показатеља структуре асоцијативних поља до којих долази са порастом узраста. Методом слободних асоцијација прикупљене су по три реакције за 51 реч-стимулус од стране 1200 испитаника, по 300 испитаника узраста 5, 9, 13 и 17 година, чиме је прикупљена грађа од 178.619 асоцијата, односно у просеку око 826–896 реакција по речи-стимулусу у свакој од испитиваних узрасних група. Речник је организован према опадајућем рангу фреквенције асоцијата за сваку реч-стимулус, на сваком од четири узраста посебно. У актуелној верзији речника уз сваку реч-стимулус придружен је сет мера које се односе на опис структуре њеног асоцијативног поља на датом узрасту, уз отворену могућност да се тај број временом повећава са даљим анализама и додатним аотацијама речничке грађе.

Резултати анализе узрасних промена у структури асоцијативних поља показали су да се са узрастом смањује број различитих асоцијата у пољима, као и број хапакса. Са друге стране, најфреквентнији асоцијати са узрастом заузимају све доминантнију улогу у оквиру својих асоцијативних поља.

Ова три налаза узета заједно указују на то да током развоја долази до хомогенизације асоцијативних поља, да има све мање јединствених, идиосинкратичних асоцијата који карактеришу асоцијативна поља на нижим узрастима, а да се са повећањем узраста говорници све више слажу око тога шта представља асоцијативно поље неке речи, имају сличније репрезентације њиховог значења, што би сугерисало да се у комуникацији све боље разумеју јер под истом речју обухватају сличнији сегмент потенцијалних асоцираних идеја и значења. Развојни тренд који примећујемо код прва два параметра (смањење броја различитих асоцијата и хапакса), међутим, показује све мању стопу опадања са порастом узраста. Таква развојна трајекторија сугерише приближавање вредности оптималне уређености асоцијативних поља речи каква карактерише одрасле говорнике српског језика.

Резултати анализе промене у заступљености синтагматских и парадигматских асоцијација у асоцијативним пољима до које долази са порас-

том узраста, у коју су биле укључене све речи-стимулуси из речника (именице, глаголи, придеви и заменица), показали су да са узрастом расте број парадигматских, а опада број синтагматских асоцијата. На узрасту од 5 година у асоцијативним пољима су значајно заступљенији синтагматски асоцијати, а налази сугеришу да до смене долази највероватније на узрасту око 7 година, да би након тога доминација парадигматских асоцијата расла све до узраста од 17 година где сачињавају око 68% свих асоцијата у асоцијативним пољима. Ови налази су у складу са бројним претходним истраживањима која су сугерисала да до промене у доминацији два типа асоцијата долази на раном школском узрасту (McNeill, 1963).

Резултати додатних анализа у које смо укључили само асоцијативна поља именица показали су пак нешто другачију слику. Наиме, до смене у доминацији парадигматских и синтагматских асоцијата именица долази већ око пете године. На том узрасту у асоцијативним пољима именица подједнако су заступљена оба типа асоцијата, а од тог узраста надаље парадигматски асоцијати постају све доминантнији у асоцијативним пољима у односу на синтагматске да би на узрасту од 17 година сачињавали око 80% свих асоцијата у асоцијативним пољима именица. Овај резултат сугерише да бисмо већ узраст од пет година могли да сматрамо преломном тачком у језичком развоју након које почиње доминација парадигматских асоцијата у асоцијативним пољима именица.

Добијени налаз није у складу са резултатима претходних истраживања која су сугерисала да до промене у доминацији синтагматских и парадигматских асоцијата долази на раном школском узрасту (McNeill, 1963), као што није у складу ни са интерпретацијама одређеног броја аутора који су сугерисали да на смену синтагматских и парадигматских асоцијата утиче формално образовање (Ervin & Landar, 1963), или нагле промене у когнитивном развоју које су карактеристичне за рани школски узраст (Fransis 1972). До промене, барем код говорника српског језика, очигледно долази у периоду који претходи почетку формалног образовања, као што претходи и узрасту око 7–8 година када типично долази до крупнијих промена у когнитивном развоју и долази до појаве логичког мишљења (Piaget 1962).

РАРСЈ би могао бити користан допринос асоцијативној лексикографији, као и српској лексикографији уопште, пре свега при изради речника намењеног дечијој популацији. Осим тога, речник би могао да буде користан инструмент за бројна лингвистичка, психолингвистичка и развојно-психолошка истраживања. Од значаја би могао да буде и за методику наставе српског језика јер би налази истраживања спроведених на прикупљеном материјалу наставницима пружили могућност да се боље упознају са специфичностима когнитивних репрезентација појмова на појединим узрастима и у складу са тим да прилагоде на-

чин обраде одређених наставних јединица. Такође, с обзиром на то да је грађа у оквиру РАРСЈ прикупљена на репрезентативном узорку испитаника из различитих узрастних група и да речник омогућава увид у асоцијативне норме за дате узрасте, подаци из њега могу бити од значаја при конструкцији различитих тестова којима би се испитивала дубина лексикона, разумевање прочитаног или проверавао степен усвојености језичког система код деце различитог узраста.

Имајући у виду да РАРСЈ укључује испитанике широког узрастног опсега (од 5 до 17 година), као и да се састоји од великог броја прикупљених одговора (800–900) за сваку од речи-стимулуса на сваком од узраста и што је за потребе различитих истраживања сваки од скоро 179.000 асоцијата појединачно аотиран према различитим критеријумима, сматрамо да таква база података пружа широке могућности за стицање дубљег увида у промену структуре асоцијативних поља речи током развоја, као и за систематско праћење семантичког развоја деце током усвајања матерњег језика.

Литература

- Гольдин, В. Е., „Возрастная динамика словесных ассоциаций школьников“, *Язык в движении: К 70-летию Л.П. Крысина*, Москва: Языки славянской культуры, 2007, 126–137: https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/17600/goldin_vozrast_dinamika.pdf.
- Добровольский, Д. О., Караулов Ю. Н., *Фразеологический ассоциативный словарь русского языка*. Москва: Помовский и партнеры, 1994.
- Драгићевић, Рајна, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Еленевская, Мария Николаевна, Ирина Германовна Овчинникова. Хранение и описание вербальных ассоциаций: словари и тезаурусы, *Вопросы психолингвистики*, 29, 2016, 69–92.
- Јакић, Милена, *Утицај карактеристика асоцијата на брзину обраде стимулуса*, необјављени магистарски рад, одбрањен на Филолошком факултету у Београду, 2009.
- Јакић, Милена, *Придевска антиномија у речнику, контексту и когнитивном систему*, необјављена докторска теза, одбрањена на Филолошком факултету у Београду, 2016.
- Јакић, Милена, „Фреквенцијски речници“, у: М. Тешић, Р. Драгићевић, Н. Ивановић (ур.), *Српска лексикографија од Вука до данас*, Београд: САНУ – Савез славистичких друштава Србије, 2018.
- Janković, Dragan. „Konotativni aspekt značenja: utvrđivanje latentnih dimenzija“. *Psihologija*, 1/2, (2000): 199–221.
- Костић Ђорђе, *Фреквенцијски речник савременог српског језика*. Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију, 1999.

- Костић, Ђорђе, *Корпус српског језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију, 2001.
- Кукушкина, А., И. Кукушкина, Т. В. Захарова, „Особенности вербальных ассоциаций детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи“. *Действо в современном мире*, 2014. <https://files.scienceforum.ru/pdf/2015/8073.pdf>.
- Лауткина, С. В., *Особенности вербального ассоциирования у младших школьников с общим недоразвитием речи*, 2003: <http://docplayer.ru/59529858-S-v-lautkina-osobennosti-verbalnogo-associirovaniya-u-mladshih-shkolnikov-s-obshchim-nedorazvitiem-rechi.html>
- Mađarev, Maja i Janković, Dragan. „Analiza povezanosti konotativnog značenja reči i konotativnog značenja njihovih asocijativnih polja“. U: *Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema*, Београд: Institut za srpski jezik SANU, 2021.
- Микетић, Сања, Иван Башчаревић, „Ћирилица као обележје националног идентитета код студентске популације Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици“, *Зборник радова Филозофског факултета*, XLVI, 1, 2016, 49–65.
- Микетић, Сања, Јелена Ратковић Стевовић, „Реакције испитаника из Косовске Митровице на етнониме као речи-стимулусе“, *Зборник радова Филозофског факултета* XLIII, 1, 2013, 107–123.
- Пантелић, Ана, *Конијативно груписање вербалних асоцијација у зависности од семантичких карактеристика вербалних стимулуса*, необјављен магистарски рад, одбрањен на Филолошком факултету у Београду, 2009.
- Пауновић-Родић, Стефана, *Стереотипи жене у језичкој слици светица Словака и Срба*, необјављена докторска теза, одбрањена на Филолошком факултету у Београду, 2019.
- Пипер, Предраг, „О проучавањима вербалних асоцијација“ у: М. Совиљ, П. Марковић, С. Јовичић, А. Костић, Д. Раковић (ур.), *Говор и језик*. Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 2003а, 55–65.
- Пипер, Предраг, „Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи“. *Славистика* VII, 2003б, 22–32.
- Пипер, Предраг, *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига, 2004а.
- Пипер, Предраг, „Ћирилица и латиница в вербалних асоцијацијах Србов“. *Славјански весник*, 2, 2004б, 269–278.
- Пипер, Предраг, „Реч Косово и њене вербалне асоцијације у српском језику“, *Даница* 15, 2009, 85–95.
- Пипер, Предраг, И. А. Стернин, „О контрастивном изученију комуникативног поведенија близкородствених народа (русская и сербская комуникативне културе)“. *Русское и сербское комуникативно поведење*, Вып. 19, Воронеж: Истоки, 2004, 3–10.
- Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика* (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду, 2005.

- Рогожникова, Т. М. „Сопоставление ассоциативных реакций детей разных возрастных групп в условиях нормы и патологии“, *Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики*, Калинин, 1983.
- Серебрякова, Н. В., „Характер вербальных ассоциаций у дошкольников со стертой дизартрией, осложненной общим недоразвитием речи“, *Логопедия*, 2006 URL://http://www.fonema.ru/library.php?iq=show&lb_id=21
- Уфимцева, Н. В., Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов, *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*, Москва: Министерство образования и науки Российской Федерации–Московский государственный лингвистический университет–Российская академия наук Институт языкознания, 2004.
- Чабаркапа, Наташа, Д. Чабаркапа, Силвана Пунишић, Мишко Суботић, Сашка Фатић, „Рефлексија асоцијација речи код деце на процес васпитања и образовања“, *Насијава и васпийање*, LXII, 4, 2013, 591–601.
- Черкасова, Галина Александровна, *Русский сопоставительный ассоциативный словарь*, Москва, 2008: <http://elibrary.ru/item.asp?>

*

- Andelković, Darinka, Nada Ševa, Maja Savić i Slavica Tutnjević, „Empirically based solutions for the Serbian adaptation of a parent report inventory used in the assessment of child language development“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 49/2, 2017, 147–169.
- Anthony, Sylvia, „Study of personality and adjustment in school children as diagnosed by a test of word-association“, *Journal of personality*, 12/1, 1943, 15–31.
- Brown, Roger, Jean Berko, „Word Association and the Acquisition of Grammar“, *Child Development*, 31, 1960, 1–14.
- Bruno, Joan, Henry Goehl, „Comparison of picture and word association performance in adults and preliterate children“, *Augmentative and alternative communication*, 7, 1991, 70–79.
- Carter, H. D., „A preliminary study of free association. I. Twin similarities and the technique of measurement“, *Journal of Psychology*, 6, 1938, 201–215.
- Church, Kenneth W., Patrick Hanks, „Word Association Norms, Mutual Information and lexicography“, *Computational Linguistics*, 16(1), 1990, 22–29.
- DesRosiers, Gabriel Desrosiers, David Ivison, „Paired associate learning: Normative data for differences between high and low associate word pairs“, *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 8(6), 1986, 637–642.
- Ervin, Susan M., „Changes with Age in the Verbal Determinants of Word-Association“, *American Journal of Psychology*, 74, 1961, 361–372.
- Ervin, Susan M., Herbert Landar, „Navaho Word-Associations“, *The American Journal of Psychology*, 76 (1), 1963, 49–57.
- Fransis, Hazel, „Toward an explanation of syntagmatic-paradigmatic shift“, *Child development*, 43, 9, 1972, 949–958.
- Galton, Francis, „Psychometric Experiments“, *Brain*, 2, 1879, 149–162.
- Gašić-Pavišić, Slobodanka, *Slobodne asocijacije reči kod dece, karakteristike i pedagoške implikacije*, Beograd: Prosveta, 1981.
- Gašić-Pavišić, Slobodanka, *Asocijativne norme za predškolski uzrast*, Beograd: Prosveta, 1984.

- Gerow, Joshua R., „Instructional set and word association test (WAT) responses of children and adults“, *The journal of genetic psychology: Research and theory on human development*, 130/2, 1977, 247–254.
- Gligorijević, Ivana, „Arapske zemlje, Iran i Turska kao stimulusi u asocijativnom testu“, *Anali Filološkog fakulteta*, 30, 2, 2018, 185–201.
- Jakić, Milena, Dušica Filipović-Đurđević, Aleksandar Kostić, „The Facilitation Effect of Associative and Semantic Relatedness in Word Recognition“, *Psihologija*, 44(4), 2011, 367–385.
- Kahana, Boaz Kahana, Rosalie Sterneck, „Word association responses of children as a function of age, sex, and instructions“, *The journal of genetic psychology*, 120/1, 1972, 39–48.
- Kent, G. H., A. J. Rosanoff, „A study of association in insanity“, *American journal of insanity*, 67, 1910, 37–96.
- Kumin, Libby, „Free word association and form-class in middle-class and socially disadvantaged children“, *Perceptual and motor skills*, 36, 1973, 45–46.
- Laosa, Luis M., Jon D. Swartz, Louis J. Moran, „Word association structures among Mexican and American children“, *The journal of social psychology*, 85/1, 1971, 7–15.
- Mandić, Mirjana, „Agreement morphology in early Serbian“, In: B. Surányi (ed.) *Proceedings of the Second Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students*, 2013, pp. 139–166. Budapest: Pázmány Péter Catholic University.
- McGehee, William, „The free word association of elementary school children“, *The pedagogical seminary and Journal of genetic psychology*, 50/2, 1937, 441–455.
- McNeill, David, „The Origin of Associations within the Same Grammatical Class“, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 2, 1963, 250–262.
- Mitchell, I., I. R. Rosanoff, A. J. Rosanoff, „A study of association in Negro children“, *Psychological review*, 26, 1919, 354–359.
- Mukhametzayanova, Leilya, Leysan Shayakhmetova, „Application of Associative Experiment in Forming the Foreign Communicative Competence“, *English Language Teaching*, 7(12), 2014, 60–64.
- Piaget, J. „The stages of the intellectual development of the child“. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 26(3), (1962). 120–128.
- Palermo, David S., „Word associations and children’s verbal behavior“, *Advances in child development and behavior*, 1, 1964, 31–68.
- Palermo, David S., James J. Jenkins, *Word association norms: Grade school through college*. U. Minnesota Press, 1964.
- Palermo, David S., James J. Jenkins, „Changes in the word associations of fourth- and fifth-grade children from 1916 to 1961“, *Journal of verbal learning and verbal behavior*, 4, 1965, 180–187.
- Polovina, N., I. Jakšić, „Conceptions and perceptions of student initiative held by elementary school teachers and students“, *Nastava i vaspitanje*, LXV, 1, 2016, 61–75.
- Radonjić, Slavoljub, *Uvod u psihologiju: Struktura psihologije kao nauke*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.
- Savić, Irena, Aleksandar Kostić, „Proporcije kategorija asocijata i struktura semantičke memorije“, *Psihologija*, 41(1), 2008, 103–120.

- Shakow, David, „Kent–Rosanoff Association and its Implications for Segmental Set Theory“, *Schizophrenia Bulletin*, 6(4), 1980, 676–685.
- Sharp, Donald, Michael Cole, „Patterns of responding in the word associations of West African children“, *Child development*, 43/1, 1972, 55–65.
- Sheng, Li, Karla K. McGregor, Viorica Marian, „Lexical-semantic organization in bilingual children: Evidence from a repeated word association task“, *Journal of speech, language, and hearing research*, 49, 2006, 572–587.
- Ufimtseva, Natalya V., „The Associative Dictionary as a Model of the Linguistic Picture of the World“, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 154, 2014, 36–43.
- Vasić, Smiljka, *Razvojne govorne norme u naše dece*. Beograd: Prosveta – Institut za pedagoška istraživanja, 1976.
- Woodrow, H., F. Lowell, „Children’s association frequency tables“, *Psychological Monography*, 22/5, 1916.
- Wertheim, Joan, P. James Geiwitz, „Free word associations of children and adults“, *Psychonomic science*, 4, 1966, 57–58.
- Zipf, George Kingsley, *Human behavior and the principle of least effort*. New York: Addison-Wesley Press, 1949.
- Zortea, Maxciel, Bruno Menegola, Aline Villavicencio, Jerusa Fumagalli de Salles, „Graph analysis of semantic word association among children, adults, and the elderly“, *Psicologia: Reflexao e Critica*, 27/1, 2014, 90–99.

Dragan R. Janković
Milena M. Jakić Šimšić

DEVELOPMENTAL ASSOCIATIVE DICTIONARY OF THE SERBIAN
LANGUAGE: AGE-RELATED CHANGES IN SYNTAGMATIC AND
PARADIGMATIC RESPONSES

S u m m a r y

In the paper we presented the Developmental Associative Dictionary of the Serbian Language. Free associations were collected for 51 word-stimuli and included 1,200 participants from four age groups (5-, 9-, 13- and 17-year-olds). Age-related changes in syntagmatic and paradigmatic responses were analysed. The results suggest that for nouns the syntagmatic-paradigmatic shift in Serbian speakers appears around the age of five, after which the dominance of paradigmatic associations increases with age.

Keywords: Developmental Associative Dictionary of the Serbian Language, developmental language changes, associations, children, adolescents, syntagmatic-paradigmatic shift.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 885–905

UDK: 81'374

811.163.41'367.623

811.163.41'373.422

COBISS.SR-ID: 54777609

Милена М. ЈАКИЋ ШИМШИЋ
Институт за српски језик САНУ
mmjakic@gmail.com

Нада С. ШЕВА
Институт за педагошка истраживања
nadaseva@gmail.com

МЕТОДОЛОШКИ АСПЕКТИ ИЗРАДЕ АСОЦИЈАТИВНОГ РЕЧНИКА ПРИДЕВСКИХ АНТОНИМА И СУПРОТНОСТИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду разматрамо методолошке поступке релевантне за припрему асоцијативног речника антонима. Речник садржи 394 придевске одреднице општег лексичког фонда, за које је 200 изворних говорника наводило антониме или речи супротног значења у задатку контролисаних асоцијација. Продискутовали смо питања о поузданости узорка говорника, избору одредница, начину прикупљања података, као и о потребним лексикографским интервенцијама приликом припреме речника и најефикаснијем приказу добијених података.

Кључне речи: антонимија, асоцијативни тест, асоцијативна лексикографија, фреквенција леме, поузданост узорка говорника, квантитативна анализа, методологија израде речника, избор одредница, лематизација, придевски вид.

Асоцијативни речници спадају у специјализоване речнике и представљају корпус језичке продукције изворних говорника кроз који се одражава културна матрица говорне заједнице (Ufimtseva 2014). Ј. Н. Караулов износи интересантно виђење према коме асоцијативни речни-

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ, као и према Уговору број 451-03-9/2021-14/200018 од 05.02.2021. године, који је склопљен са Институтом за педагошка истраживања.

ци представљају тачку пресека између језичких корпуса и језичких приручника, будући да садрже податке о синтаксичким и семантичким односима, као и творбеним и граматичким варирањима, полисемантичкој структури итд. (према: Драгићевић 2010: 39). Због тога асоцијативни речници постају незаобилазан инструмент за различита истраживања из области лингвокултурологије (Пипер *et al.* 2005: 12–13; Semyonova 2011; Ufimtseva 2014). Поред тога, значајан су извор података о творби и значењу речи, значењским односима међу речима, организацији појмова у менталном лексикону, као и о повезаности граматичко-семантичког плана са језичком сликом света и прагматичким елементима комуникације (Драгићевић 2007; Јакић 2009; Пантелић 2009; Savić & Kostić 2008; Јакић *et al.* 2011; Ристић 2015: 343–396). Веома су корисни и у настави језика (Mukhametzayanova & Shayakhmetova 2014), праћењу језичког развоја (Gašić-Pavišić 1981: 12) и психодијагностици (DesRosiers & Ivison 1986; Shakow 1980). На крају, не треба изоставити ни њихов значај при изради различитих типова речника (Gašić-Pavišić 1981: 9; Church & Hanks 1990: 29). Стога је развој асоцијативне лексикографије важан чинилац истраживања савремених језичких система.

У овом раду приказујемо методолошки оквир за израду асоцијативног речника који у фокусу има антонимију придева српског језика. Пре него што представимо нека од важних методолошких питања при изради овог типа речника, дефинисаћемо сам појам асоцијативног речника антонима. Додатно ћемо представити основне карактеристике огледне свеске Асоцијативног речника придевских антонима и супротности српског језика (у даљем тексту: АРПАССЈ).

1. Увод

1.1. Назив речника

Асоцијативни речник антонима треба разликовати од два типа речника. Најпре, треба га разликовати од асоцијативних речника насталих на основу прикупљања слободних асоцијација изворних говорника, у којима се задаје стимулус, а испитаници наводе оно што им прво падне на памет, без додатних инструкција о садржају одговора. За разлику од тога, у асоцијативном речнику антонима од говорника се тражи да за понуђене стимулусе наведу речи које су са њима у односу супротности значења, тј. да наведу антониме задатих стимулуса. Будући да су антоними специјалан случај значењске супротности међу речима, лексикограф инструкцијом у анкети може сугерисати који тип односа жели да прикупи.¹ Услед експлицитне инструкције о типу односа који говор-

¹ Више о типовима антонима и њиховим различитим теоријским одређењима в. у Јакић Шимшић и Весић Павловић (2020: 55–56). Слично одређењу антонимије у том

ници треба да наведу као асоцијат, асоцијативни речник антонима се од општих асоцијативних речника разликује по броју могућих различитих одговора, будући да је семантички однос антонимије однос затвореног типа. Другим речима говорници не могу навести неограничен број антонима, као што је то теоријски могуће у тесту слободних асоцијација, што даље утиче на различите методолошке одлуке, о чему ће више речи бити у даљем тексту.

Са друге стране, асоцијативни речник антонима треба разликовати од антонимије коју бележи лексикограф, и то из неколико разлога. Асоцијативни речници (па и асоцијативни речници антонима) одражавају најсавременије језичко стање (исп. Ощепкова 2013: 52), будући да се прикупљање одговора може обавити у релативно кратком року. Такође, број испитаника који наведе неки од антонима експлицитни је показатељ јачине асоцијативне везе међу антонимима, што по правилу као информација изостаје у речницима антонима које праве лексикографи. Са друге стране, антоними које бележе лексикографи могу припадати ширем лексичком фонду, док асоцијативни речник антонима може укључити само одреднице које су део општег лексичког фонда. Типови информација у речницима које припремају лексикографи не свде се на пуко набрајање антонима, већ се свакој одредници могу приписати и други типови информација (дефиниција, илустративни примери, експлицирање полисемантичке структуре одреднице и сходно томе дистрибуција антонима по значењима и сл.). Једна од важних разлика између ова два типа речника јесте и то што иза речника који припрема лексикограф у позадини стоји нека од лексиколошких теорија, која утиче на одабир антонима који ће бити укључени у лексикографски чланак, као и на број антонима који ће се навести у оквиру лексикографског чланка (исп. о овоме нпр. Paradis *et al.* 2009: 381). У асоцијативном речнику антонима, антонимија је схваћена у најширем могућем смислу. Другим речима, све оно што испитаници који учествују у истраживању сматрају неком врстом супротности, увршћено је у асоцијативна-антонимска поља (исп. и Јакић Шимшић и Весић Павловић 2020: 56). Ужи смисао појма антонимије различити аутори виде на различите начине, али већина сматра да су то најбољи представници антонимије (исп. објашњење појмова прави и лексички антоним у Драгићевић 2007: 266). Даље, у спонтаној продукцији говорници често наводе исти антоним у различитим облицима (нпр. придевски вид, род, број, падеж итд.), или услед замора или недовољног познавања значења појединих одредница-стимулуса наводе неадекватне одговоре (нпр. понављање одреднице-стимулуса,

раду, и у овом раду велики део континуума супротности назвали смо антонимизмом, пре свега због једноставнијег приказивања резултата истраживања.

навођење синонима уместо антонима и сл.). Поменуће карактеристике структуре поља добијеног асоцијативним путем стандардна су проблематика у асоцијативној лексикографији (исп. Горошко 2001: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=93>), јер је потребно наћи праву меру између представљања аутентичних одговора испитаника као носилаца културне матрице једне заједнице и нормираних облика, као и адекватних избора (антонима) из лексикографске перспективе. У речнику који припрема лексикограф одреднице и њихове упутнице биле би наведене у стандардном канонском облику.

Када је у питању репертоар антонима, лексикограф бележи односе о којима сазнаје на основу анализе језичког система, те у грађи може наићи на потврде антонимског односа за нека од значења која нису позната просечном говорнику, или која није лако активирати без контекстау (исп. пример именице *лице* којој је у РСАНУ додељено 4 антонима: *џисмо*, *наличје*, *џолеђина* и *џосџава*; у Јакић 2014: 187). Са друге стране, прикупљање одговора изворних говорника доноси информације о говорном језику, па је могуће да се у лексикографској грађи неће наћи неки од антонима везаних за значења колоквијалног језика. На пример, у ситуацији у којој се сви испитаници слажу да је антоним *придева велик* придев *мали*, РСАНУ не бележи антонимски однос за *придев велик*. Слично је и са одредницама *наћи*, *дан*, *љубав* и др. (Јакић 2014: 187). Овај изазов који постоји у лексикографији забележен је и на материјалу других језика. На пример, и поред тога што су придеви *strong* и *mild* засведочени као антоними у асоцијативном тесту контролисаних асоцијација којима се траже антоними у истраживању К. Парадисове и сарадника (Paradis *et al.* 2009: 427), у речнику синонима и антонима А. Спунера не бележи се антоним *mild* (= благ) наспрам одреднице *strong* (= јак) (Spooner 1999). Из овога следи да су речник антонима који припрема лексикограф и асоцијативни речник антонима комплементарни приручници за сагледавање антонимије, и треба их употребљавати напоре, како би се стекао што бољи увид у дати језички феномен.

1.2. Асоцијативни речник придевских антонима и супротности српског језика

Као основа за формирање асоцијативног речника антонима послужила је грађа прикупљана у склопу израде докторске тезе (Јакић 2016), са циљем да се истражи феномен антонимије, пре свега из угла лексикологије. Будући да се у литератури често наводи податак да је антонимија однос карактеристичан за придеве (Fellbaum *et al.* 1993: 26–27), грађа је обухватила управо ову врсту речи.² Након завршетка овог

² Ова одлука додатно је образложена у Јакић 2016: 181–185.

истраживања укључили смо већи број анкетираних говорника, у циљу стварања шире базе за формирање АРПАССЈ. База тренутно садржи одговоре 200 испитаника (76% женског пола) за 394 придевска стимулуса, а испитаници су анкету попуњавали електронским путем (у ретким случајевима на папиру) у периоду од 2012. до 2013. године и током 2019. године. Испитаници припадају старосној популацији између 18 и 55 година (студентска популација у просеку 19,5 година, а нестудентска 38,7). Задатак испитаника био је да за сваки од стимулуса наведу најмање један, а највише три речи супротног значења. Листа стимулуса подељена је на два дела, приказивана је испитаницима у 33 различита насумично формирана редоследа, како не би дошло до замора испитаника увек на истим стимулусима, а одговори су попуњавани у две сесије, између којих је прошло најмање 48 сати. На основу прикупљених података генерисана су 394 асоцијативна антонимска поља.

На сликама 1.а. и 1.б. приказаћемо два асоцијативна антонимска поља, која се међусобно разликују према броју наведених антонима и њиховим асоцијативним фреквенцијама. Са леве стране је стимулус, у колони „Реакција“ налазе се асоцијати-антоними које су наводили учесници у анкети, у колони „1“ дате су асоцијативне фреквенције, тј. број говорника који је навео дати асоцијат-антоним на првој позицији, у колони „2“ – на другој, у колони „3“ – на трећој позицији, а у колони „Укупно“ збирна асоцијативна фреквенција за дати асоцијат-антоним на свим позицијама збирно. Асоцијативна поља организована су према опадајућој асоцијативној фреквенцији.

СТИМУЛУС	РЕАКЦИЈА	1	2	3	УКУПНО	
Јак	слаб	195	1		196	Горњи сегмент поља
	нејак		4		4	
	слабашан	2			2	
	немоћан		2		2	Средњи сегмент поља
	мек		2		2	
	умерен		1		1	
	слабић	1			1	Доњи сегмент поља
	слаби	1			1	
	млитав		1		1	
	мали			1	1	
благ	1			1		

Слика 1.а. Изглед асоцијативног антонимског поља придева-стимулуса „јак“.

СТИМУЛУС	РЕАКЦИЈА	1	2	3	УКУПНО	
Јаван	тајни	67	2		69	Горњи сегмент поља
	приватан	55	1		56	
	приватни	23	3		26	
	тајан	18	2		20	
	интиман	11	2		13	
	лични	4	7		11	Средњи сегмент поља
	скривен	7	3		10	
	интимни	2	2	2	6	
	личан	1	3		4	
	скривени		2	1	3	
	сакривен	1	1		2	
	непознат	2			2	
	анониман	2			2	
	сниван	1			1	
	снени	1			1	
	приватно	1			1	Доњи сегмент поља
	повучен		1		1	
	поверљив	1			1	
	особени			1	1	
	мистериозан	1			1	
латентан			1	1		
ирационалан		1		1		
затворен	1			1		
дискретан	1			1		

Слика 1.б. Изглед асоцијативног антонимског поља придева-стимулуса „јаван“.

Као што на сликама видимо, у пољу придева *јак* доминира антоним *слаб*, који је навело 98% испитаника, док је за придев *јаван* 34,5% испитаника навело антоним *тајни*, 28% *приватан*, 13% *приватни*, 10% *тајан* итд. Већ из ове кратке илустрације видимо какве разлике постоје међу задаваним придевима-стимулусима, тј. одредницама овог речника.

Циљ овог рада је наставак дијалога са лексикографима о различитим методолошким питањима која се односе на припрему асоцијативних речника. Представимо неколико методолошких поступака који су спроведени приликом приређивања огледне свеске АРПАССЈ. Тиме смо покушали да обезбедимо материјал који ће поуздано бележити антонимију међу придевима, као и који ће одговорити на захтеве потенцијалних будућих корисника.

2. Методолошка питања

2.1. Избор одредница-стимулуса

Као што смо већ раније напоменули, пожељно је да одреднице у овом типу речника припадају општем лексичком фонду, будући да је неопходно да просечни говорници познају значење речи, како би могли да наведу њихове антониме. Објективан податак о језгру општег лексичког фонда, који се не би заснивао само на интроспективном увиду лексикографа, може се пронаћи међу најчешће употребљаваним лексемама у фреквенцијским речницима, насталим на основу репрезентативних језичких корпуса (Brezina & Gablasova 2015). Интересантно је напоменути и налазе да асоцијативна поља ређе употребљаваних придева у тесту слободних асоцијација изазивају већи број синтагматских одговора, за разлику од често употребљаваних придева, у чијим асоцијативним пољима постоји већи проценат парадигматских одговора³ (Ervin & Landar 1963: 57; Пипер *et al.* 2005: 97). Фокусирајући се само на парадигматске слободне асоцијације најфреквентнијих придева, показало се да су оне најчешће антонимске и контрастне у односу на задати стимулус (Deese 1962: 82 и 84).

Додатни извори за одабир одредница-стимулуса могу бити и описни речници у којима постоји формална ознака антонимије, као и експериментални задатак у којем се од мањег броја изворних говорника тражи да наведу антониме за понуђене стимулусе.

За потребе формирања огледне свеске овог речника у првом кораку при одабиру одредница ослонили смо се на *Фреквенцијски речник савременог српског језика* (Костић Ћ. 1999), који је заснован на Корпусу савременог српског језика (Костић Ћ. 2001). Од 1.000 најфреквентнијих речи одабрани су придеви за које су два језичка стручњака утврдила да је могуће приписати им реч супротног значења. Листа је додатно проширена помоћу описних речника српског језика (РСАНУ, РСЈ, РМС), као и на основу одговора осам изворних говорника. Након што су два језичка стручњака поново прегледала списак и искључила мање познате и нефреквентне лексеме, као и лексеме добијене неким од префикса за творење антонима (не-, без-, а- и сл.),⁴ коначни списак садржао је 394 придевске одреднице.

³ Показано је да оваква законитост не важи за друге врсте речи (Deese 1962: 84; Deese 1964: 347).

⁴ Одлука о неукључивању придева насталих неким од префикса за творење антонима односи се на ову огледну свеску, али свакако сматрамо да и овакве придеве треба укључити у некој од наредних верзија овог речника.

2.2. Број изворних говорника

Следеће питање које лексикограф себи поставља јесте који број учесника у анкети (испитаника) треба обезбедити како би се добили поуздани подаци. Ово подразумева да се резултати, према различитим карактеристикама асоцијативног поља, неће мењати релативно са повећањем узорка. Карактеристике се могу односити на број асоцијата-антонима у пољу, проценат асоцијативног поља који је покривен најфреквентнијим асоцијатом-антонимом (у даљем тексту НАА), стабилност конкретног НАА и сл.

Према досадашњим истраживањима не постоји консензус о оптималном броју испитаника у тесту асоцијација. Тако у литератури примећујемо да у тесту слободних асоцијација учествује између 80 и 1.500 испитаника по стимулусу. Према Е. Горошко, асоцијативне норме подразумевају податке прикупљене на основу одговора 1.000 испитаника. У неким случајевима тај број може се сузити на 500–700 испитаника, док је за поједине истраживачке задатке довољно и 100 испитаника (Горошко 2001). Међутим, до сада нисмо нашли детаљно објашњење због чега су се истраживачи определили баш за одређену величину узорка испитаника (за детаљнији преглед спровођених асоцијативних истраживања в. Јакић 2016: 189).

Када су у питању тестови контролисаних асоцијација, три истраживања (Paradis *et al.* 2009; Willners & Paradis 2010 и Vasić 1976: 22–23) која су проучавала антонимију укључила су веома различит број испитаника (50 и 1306 испитаника), између осталог и због различитих истраживачких нацрта, који у неким случајевима укључују и више различитих узраста. Стога смо покушали емпиријски да утврдимо који је то минимални поуздан број испитаника за овај тип речника. Наша претпоставка је да би, будући да не постоји неограничен број антонима за дату реч, број потребних испитаника био далеко мањи од броја испитаника потребних у тесту слободних асоцијација. Поготово ако се има у виду да је свако асоцијативно поље уређен систем, у коме мали број асоцијата наводи велики број испитаника, и обратно, постоји велики број асоцијата које наводи веома мали број испитаника (в. Слику 1.а. и 1.б.). Претпостављамо да ће са повећањем узорка испитаника до промене доћи у средњем и доњем, идиосинкратичном делу асоцијативног поља, али не и у горњим деловима асоцијативног поља (в. Слику 1.а. и 1.б.). У наставку ћемо приказати анализе које прате промене у различитим деловима асоцијативних поља, релативно са повећањем броја испитаника.

У истраживању М. Јакић (2016) које се тицало одређивања потребне величине узорка коришћено је 394 придевска стимулуса, а учествовало је 120 испитаника студентске популације, који су подељени на 12 подузора-

ка. Почетни узорак укључивао је 10 испитаника, а потом се он повећавао за по 10 испитаника, све до 120. Праћена је промена НАА наведеног за сваки од подузорака, као и њихова асоцијативна фреквенција, односно проценат поља који захватају. Поредећи два најмања подузорка (10 наспрам 20 испитаника), дошло је до промене НАА за 48 придевских стимулуса. Број промењених НАА се са повећањем подузорака смањивао, све до поређења последња два подузорка (110 наспрам 120 испитаника), где је до промене дошло у свега 3 асоцијативна поља. Такође, до промене НАА није долазило у асоцијативним пољима где он захвата више од 70% асоцијативног поља. Овај налаз био је стабилан већ на узорку од 10 испитаника и остао доследан све до највећег узорка од 120 испитаника.

Поређење асоцијативних фреквенција НАА у пољима (кроз корелациони нацрт) у којима није дошло до њихове промене показало је да на 50 испитаника постају стабилни не само подаци о томе који је доминантни антоним већ и који проценат асоцијативног поља он захвата (при поређењу узорака 10 и 20 испитаника $R=0,88$, а при поређењу 110 и 120 испитаника $R=0,998$; за детаље о статистичкој анализи в. Јакић 2016: 198). Када смо овај налаз проверили на узорку од 200 испитаника, показало се да на конкретним пољима остаје идентичан или готово идентичан проценат НАА као и на 50 испитаника (нпр. *болесџан – здрав, лош – добар, мушки – женски* 100% на оба узорка, *џајни – јавни* 90% на оба узорка, *главни – сјоредни* (78% на 50 испитаника, а 77,5% на 200), *љуџи – весео* (20% на оба узорка), *крџи – чврси* (14% на 50 испитаника, а 18,5% на 200 испитаника) итд.).

Трећи ниво провере поузданости односио се на питање прираштаја броја различитих асоцијата са повећањем узорка испитаника, што најчешће говори о доњем делу асоцијативног поља (ређе о средњем делу, а готово никад о горњем делу спектра) (в. Слику 1.б.). Ослањајући се на анализу процента заступљености НАА у датом пољу, поделили смо 394 асоцијативна поља на три групе: прва група састоји се од поља у којима НАА захвата 80–100%, друга 51–79%, а трећа испод 50% поља. Случајним избором одабрали смо по 10 поља из сваке групе и пратили смо прираштај нових асоцијата-антонима са повећањем узорка на 200 испитаника, у односу на истраживање М. Јакић (2016), које је укључило 158 испитаника. Статистичке анализе показале су да се са повећањем узорка број различитих асоцијата-антонима у просеку повећа за 3,5, имајући у виду сва поља ($F(1, 27)=88,17$, $p<0,001$), што је статистички значајно. Додатне анализе показују да се највећи број нових асоцијата-антонима јавља у пољима где НАА захвата мање од 50% (у просеку 5 нових асоцијата-антонима), потом у групи где НАА захвата 51–79% (3,4 нова асоцијата-антонима) и најмање нових асоцијата-антонима добија се у групи где НАА захвата 80–100% асоцијативног поља (2 нова

асоцијата-антонима).⁵ Резултати указују на то да су брзина прираштаја нових асоцијата-антонима, као и потребан број испитаника, повезани са процентом асоцијативног поља који је захваћен најфреквентнијим асоцијатом-антонимом (НАА).

2.3. Број тражених антонима у асоцијативном тесту

Асоцијати се могу прикупљати помоћу теста дискретних и теста континуираних асоцијација. Другим речима, од испитаника се може тражити да наведу једну или више асоцијација за сваки од понуђених стимулуса. Међутим, у контексту испитивања значењских односа међу речима, до сада нисмо нашли емпиријско објашњење разлике у добијеним подацима помоћу ових задатака. У огледној свесци АРПАССЈ, од испитаника је тражено да наведу најмање један, а највише три асоцијата-антонима (в. одељак 1.2.). Стога смо себи поставили питање да ли постоје разлике међу одговорима који се наводе на првој позицији и одговорима који се добијају збирно на све три позиције. Анализа која је поредила прве одговоре са збирним одговорима показала је да постоји готово идентична дистрибуција ($R^2=0,992$, $p<0,001$; детаљније о статистичкој анализи исп. Јакић 2016: 264). Овај налаз сугерише да при прикупљању података за асоцијативни речник антонима није потребно тражити од испитаника више од једног одговора.

2.4. Начин прикупљања података

У ери изузетног развоја дигиталних технологија традиционални начин прикупљања података помоћу папира и оловке може се заменити електронским (офлајн и онлајн) методама прикупљања. Ипак, потребно је критички сагледати предности и мане сваког од начина.

Највећи изазов традиционалног начина прикупљања података, помоћу папира и оловке, јесте ангажман теренских сарадника, а потом дуготрајни унос података у одговарајући формат. Такође, уколико на терену желимо да анкетирамо читаве групе у исто време, то подразумева обезбеђивање просторије, услова у којима је могуће обавити тест, а често и сагласност испитаника и организација за учествовање у прикупљању података, као и договоре са њима (нпр. уступање школског часа и сл.). Ипак, предност овог метода, због које се понекад и даље користи, јесте што је на тај начин лакше могуће обезбедити учешће испитаника различитих демографских карактеристика (в. даље у тексту).

⁵ Комплетна анализа спроведена је на нелематизованом асоцијативном речнику (нпр. *добар* и *добра* рачунато је као 2 различита асоцијата-антонима), те очекујемо да би прираштај на прочишћеном материјалу био заправо и мањи. Више о лематизацији асоцијативног поља в. у одељку 2.5.

Када је у питању офлајн електронско прикупљање података, могућа су два начина: уз коришћење рачунарских сала, које подразумева уступање времена и простора од стране институције која обезбеђује контакт са испитаницима (школа, факултет и сл.), или директан контакт истраживача са испитаницима путем електронске поште. Предност оваквог начина јесте електронски формат добијених података, без додатног ангажмана сарадника за унос података. Недостаци се огледају у зависности истраживача од времена и простора који обезбеђује институција, са којом се остварује сарадња током оваквог начина прикупљања података. У случају комуникације истраживача и испитаника путем електронске поште, заобилази се и овај недостатак, будући да испитаници приступају тесту у време које њима највише одговара. Међутим, због регулације заштите личних података, односно немогућности да се лако дође до великог броја електронских адреса (не постоји електронски пандан некадашњих телефонских именика), у анкети која подразумева већи број испитаника и даље остаје проблем како доћи до њих. Најчешће се контакт своди на лична познанства или успостављање контакта са учесницима преко друштвених мрежа, што такође може утицати на високу селекционисаност узорка.

Онлајн електронско прикупљање података подразумева платформу на интернету, на коју може да се постави једна или више анкета. Други назив за овакав начин прикупљања података јесте краудсорсинг (Ињац-Малбаша 2012–2013; Лазих Коњик 2018). Уз овакав приступ могуће је ангажовати испитанике са којима истраживач није претходно остварио контакт, већ се истраживање оглашавало путем различитих социјалних мрежа или платформи за прикупљање података (нпр. Facebook, Instagram, Twitter, Mechanical Turk). Показало се да је ово временски и економски најефикаснија метода прикупљања великог броја података (Munro *et al.* 2010), те у последње време постаје доминантна. Главни недостатак овог начина прикупљања података јесте тај што се у технолошки слабије развијеним срединама избор испитаника сужава на оне који поседују дигиталне уређаје, на којима су оперативни и имају приступ интернету.

2.5. Припрема података

Следеће методолошко питање које нам се чини релевантним за израду АРПАССЈ јесте на који начин треба припремити и приказати податке потенцијалним корисницима речника. Један од основних проблема са којим се сусреће лексикограф јесте распршење асоцијативног поља, под којим подразумевамо ситуације где долази до појаве више различитих облика за исту лексему или више лексема за исто значење унутар једног асоцијативног поља. До овога најчешће долази зато што испитаници нису језички стручњаци, те асоцијате-антониме не наводе увек у

канонском облику. Зато се асоцијативно поље распршује када се јаве: а) нестандартна правописна решења, напоредо са стандардним обликом (нпр. *вошка* – *водка*) (Пипер 2004: 154), б) асоцијати-антоними који су међусобно у односу синонимије или ситуационе блискозначности (нпр. за стимулус *глуи*, испитаници су навели асоцијате антониме *йамейан*, *интелигентјан*, *бисјар*, *мудар*, *висјрен*, *уман*, *довийљив*) (Јакић 2016: 211; исп. Пипер 2004: 160), као и в) речи из истог деривационог језгра (*йијанац* – *йијаница*; *йријашељи* – *йријашељство*) (Пипер 2004: 154) и сл. Поред тога, до распршења асоцијативног поља може доћи и када се за дати стимулус јаве асоцијати у својим различитим облицима (падеж, број, род, придевски вид, глаголски облик и сл.). У контексту теста контролисаних асоцијација којима се испитује антонимија, М. Јакић (2016: 202–210) бележи да до појаве распршења асоцијативних поља долази услед одговора испитаника код којих су уочене словне грешке при куцању, али и због тога што испитаници наводе различите облике асоцијата, на пример екавски/ијекавски изговор, стандардни/дијалекатски одговори, неодређени/одређени придевски вид, варијанте речи, парадигматски облици придева, степени поређења придева, придевски род, и неадекватни одговори (ехолалични одговори, синоними уместо тражених антонима, погрешно схваћена врста речи стимулуса, измишљене/сковане речи).

Стога остаје отворено питање да ли одговоре испитаника треба уједначити и према којим критеријумима, какав је утицај евентуалних исправки на изглед асоцијативног поља, као и колико је времена приређивачу речника потребно за ову врсту интервенција. Чини се да је за неке од наведених разлога распршења поља потребно детаљније испитати утицај и обим потребних интервенција (нпр. одступање од канонског облика услед богате флексије језика или нестабилизваности одређене појаве у језику, као што је нпр. придевски вид).⁶

До сада је у М. Јакић (2016: 203) утврђено да учесталост словних грешака износи 1% свих одговора, односно 630 интервенција лексикографа на 400 речи. Када су у питању остали разлози за распршење поља, остало је да се детаљније утврди у којој мери су заступљене ове категорије.

У овом раду подробније ћемо се бавити карактеристикама поља у којима је дошло до распршења према категорији придевог вида.⁷ Од 394 стимулуса који су задати у АРПАССЈ, у асоцијативним пољима 53 стимулуса уочени су одговори оба вида за исти асоцијат. За детаљнију

⁶ Исп. слично запажање П. Пипера о потреби раздвајања лексемског и семантичког центра асоцијативног поља (Пипер 2004: 160).

⁷ Детаљније о проблему лексемског статуса придева од именичких основа са суфиксима *-(а)н / -ни*, код којих се одређени вид реализује као односно значење, а неодређени као значење описног придева в. у Ристић (2015: 117–133).

анализу определили смо се да посматрамо одговоре чија је асоцијативна фреквенција била већа од 3. Стимулуси су били навођени претежно у неодређеном облику (39), док је 14 стимулуса имало облик одређеног вида. Говорници су продуковали 75 асоцијата-антонима у оба вида, а њихова укупна асоцијативна фреквенција износи 5556 (6,2% укупних асоцијата).

К. Фелбаум (Fellbaum 1995: 293) наводи да испитаници најчешће одговарају истим флективним обликом као што је стимулус. Овај налаз који је уочен у асоцијативним пољима добијеним за енглески језик, проверили смо и у *Асоцијативном речнику српског језика* (Пипер *et al.* 2005), где је 5 придева-стимулуса задато и у облику неодређеног вида и у облику одређеног вида или множине: *генијалан – генијални, зелен – зелени, имућан – имућни, ситан – ситни* и *срдчан – срдчни*. У асоцијативним пољима придева који су задати у облику неодређеног придева, проценат придевских асоцијата у неодређеном виду износи 86,2%, док проценат асоцијата у одређеном виду износи 13,8%. Када је пак стимулус представљен у одређеном виду, у неодређеном виду се јавило 17,4% асоцијата, а у одређеном виду 82,6%.

Слични резултати добијени су и за АРПАССЈ, где је за стимулусе у неодређеном виду однос антонимских асоцијата био 72,7% према 27,3% у корист неодређеног вида. Када су у питању стимулуси у одређеном виду, однос је био 70% према 30% у корист одређеног вида асоцијата.

Како бисмо објаснили добијени ефекат, упоредили смо одговоре испитаника са обрадом датих придева у референтним описним речницима српског језика (РСАНУ и РМС).⁸ За свако асоцијативно-антонимско поље у коме смо нашли оба придевска вида, проверили смо видску квалификацију у поменутих речницима. Интересовало нас је у којој мери речници (тј. речничка грађа, лексикографска методологија и интроспекција лексикографа) одражавају стање у говорној заједници, односно да ли се и у којој мери лексикографски опис разликује од актуелне језичке ситуације. Истовремено интересовало нас је и колико су изворни говорници поуздани информатори, тј. у којој мери им је развијен језички осећај када је у питању придевски вид.

У највећем броју случајева описни речници нису давали препоруке о употреби придевских видова за добијене асоцијате-антониме. Одговори испитаника за овако обрађене придеве могли би се поделити у две групе. Прву групу чине асоцијати-антоними код којих су говорници значајно учесталије наводили један од видова, при чему су пратили вид стимулуса

⁸ У литератури налазимо разматрања о томе да придевске облике са суфиксима -ан/-ни треба сматрати различитим подврстама придева (Пипер–Клајн 2013: 133–134), као и да ли их треба лексикографски обрадити као две одреднице или је у питању регуларна полисемија (Ристић 2015: 121–131).

(54,4%, нпр. *йошврдан – одричан* (149) наспрам *йошврдан – одрични* (5) или *главни – сјоредни* (155) наспрам *главни – сјоредан* (9))⁹. Другу, мању групу чине асоцијати-антоними код којих су говорници наводили оба облика у релативно уједначеном односу (15%) (нпр. *јривајџан – јавни* (72) наспрам *јривајџан – јаван* (63), као и *дивљи – јишјом* (75) наспрам *дивљи – јишјом* (71)).¹⁰

Резултати су додатно показали да је 2.9% испитаника навело асоцијате-антониме који су одступили од препорученог облика лексеме у речнику. Наиме, наводили су облик неодређеног вида у случајевима где су описни речници успостављали одредницу у одређеном виду. На пример, за стимулус *ран*, чак 44 испитаника навело је придев *касан*, уместо *касни*. Слично је уочено и за парове *духован – свейован* (33 испитаника), *душеван – телесан* (22), *коначан – јочешан* (14), *јојединачан – грујан* (8), *нем – говоран* (5). Поред поменутих примера, за стимулус *јривајџан* пет испитаника навело је асоцијат-антоним *друшјивен*, што према РСАНУ није препоручени облик у значењу које је у односу антонимије према стимулусу *јривајџан*:

друштвен [...] **2.** (само одр.) *који се односи на друшјиво, који јришјада друшјиву, који јошјиче из друшјива; који се обавља, врши у друшјиву, скујни, заједнички.*

Једна од могућих интерпретација ових налаза везана је за раније наведене опсервације К. Фелбаум (Fellbaum 1995: 293) о обличком слагању стимулуса и асоцијата. Ипак и поред примећене тенденције у продукцији асоцијата, у случајевима када је стимулус задат у неодређеном виду, испитаници су у 16,5% случајева употребили одређени вид, који су речници навели као једино могућ (*ран – касни* (114), *јојединачан – грујни* (90), *душеван – телесни* (58), *духован – свейовни* (33)). Слично је било и са асоцијатима када је одређени вид био препоручени облик за значење које је у односу антонимије према стимулусу кроз квалификаторе *обично/најчешће одр.* или *рејко неодр.* (*мали – велики* (195), *јишјом – дивљи* (161), *мајеријалан – духовни* (70), *јаван – јајни* (69), *јаван – лични* (11), *јривајџан – друшјивени* (7), *нем – говорни* (5))¹¹.

На основу добијених резултата можемо закључити да лексикограф неће погрешити уколико се при лематизацији придева према виду одлу-

⁹ Асоцијат-антоним који није конгруентан са видом задатог стимулуса наводили су у 7% случаја.

¹⁰ Ови проценти се не сабирају до 100% јер је постојало неколико асоцијата-антонима за које није успостављена одредница у описним речницима (2,2% од укупног броја одговора).

¹¹ Дозвољену према описном речнику, али не и препоручену варијанту су испитаници употребили у 1.9% случајева.

чи за облик који је навео већи број испитаника унутар поља. На тај начин број различитих асоцијата-антонима унутар поља биће унеколико промењен, али се структура самог асоцијативног антонимског поља неће значајно променити ни након лематизације. Резултати су показали да се НАА након лематизације променио у свега три поља (*вечан* – *йренуџан* (57) наспрам *вечан* – *йролазан* (56) пре лематизације; *духован* – *свейшовни* (64) наспрам *духован* – *майтеријалан* (42) пре лематизације; *редован* – *ванредан* (92) наспрам *редован* – *нередован* (87) пре лематизације). У осталим пољима дошло је до јачања доминантности НАА (42,6%), или до малих промена унутар средњег дела асоцијативног поља (53,3%).

Сви претходно поменути разлози распршења асоцијативног поља (падеж, род, број итд.) изискују сличне анализе овој коју смо управо приказали за придевски вид, али оне ће бити предмет наших наредних истраживања.

2.6. Приказ података

Прикупљене податке могуће је приказати на неколико различитих начина, у складу са специфичним захтевима корисника речника. Као што смо већ рекли, основни тип приказивања података јесте када се са леве стране наведе задати стимулус, а са десне навођени асоцијати и њихове асоцијативне фреквенције. Најчешћа варијанта приказа асоцијативних података јесте обратни асоцијативни речник, у коме је са леве стране приказан асоцијат, а са десне сви стимулуси чија је он био реакција (исп. Драгићевић *et al.* 2011). До сада су асоцијативни речници српског језика објављивани искључиво у штампаној верзији (Гашић-Павишић 1981; 1984; Пипер *et al.* 2005), међутим развој савремених технологија омогућава електронско издање. То подразумева дизајн платформе, са различитим могућностима претраживања, у чијој позадини су похрањени подаци у форми базе података. Предности електронских издања су многоструке. Пре свега, за разлику од папирне верзије, у којој су подаци приказани као континуирани текст, у електронској верзији могао би се обезбедити табеларни приказ, који омогућава да корисник преузме материјал у електронском облику и евентуално га додатно аотира. Поред тога, лексикограф би могао да прикаже све податке из припремне фазе, односно да обезбеди приступ и интегралној и лематизованој верзији материјала. Иако у досадашњим асоцијативним речницима сазнајемо да су прикупљени подаци од испитаника различитих демографских карактеристика, корисницима није доступна информација о томе које асоцијате је продуковала дата демографска група. Електронска верзија омогућила би укрштање одговора са различитим демографским карактеристикама испитаника, нпр. пол, узраст, место рођења, матерњи језик, образовање, професија и сл. Такође, могли бисмо пратити одговоре једног испитаника на разли-

чите стимулусе, чиме не само да бисмо побољшали контролу квалитета одговора (нпр. избадивши из узорка анкете испитанике који су наводили исти асоцијат за велики број стимулуса, без посебног удубљивања у анкети) него бисмо могли пратити и индивидуалне разлике међу испитаницима, али и идентификовати стимулусе који доводе до веома различитих одговора код различитих група.

Електронска база омогућила би и континуирано допуњавање, чиме би се обезбедила не само ажурност података већ и увид у евентуалне дијахроне промене.

Ипак, одређени број корисника преферира штампани облик, а поред тога, предност штампаног формата јесте и његова непроменљивост, у контексту архивирања података. Наиме, услед брзог развоја и смене оперативних система, треба водити рачуна о томе да подаци не остану у формату који је нечитљив за новије верзије.

3. Дискусија, закључна разматрања и будућа истраживања

Циљ овог рада био је да проблематизујемо нека од методолошких питања која се јављају при састављању специјализованих асоцијативних речника који се баве испитивањем антонимије. У фокусу је било 6 методолошких питања, која су се тичала избора одредница-стимулуса речника, утврђивања броја потребних говорника који ће учествовати у анкети, типа асоцијативног задатка, модалитета прикупљања података, припреме асоцијативног речника, као и приказивања података. Кроз квантитативне и квалитативне анализе понудили смо нека од методолошких решења и образложили их. Издвојили бисмо следеће:

1. Избор одредница-стимулуса: стимулуси који се могу задати у асоцијативном тесту којим се прикупљају антоними треба да припадају општем лексичком фонду, и да имају неку врсту супротности. Критеријум избора конкретних одредница општег лексичког фонда најбоље је заснивати на подацима из референтног фреквенцијског речника, а постојање супротности на евалуацији једног или више језичких стручњака.

2. Када је у питању број изворних говорника потребних за поуздане резултате, треба разликовати два случаја: део поља (горњи, средњи и доњи) и тип поља (поље са изразито доминантним НАА, умерено доминантним НАА и слабије доминантним НАА). Уколико испитујемо горњи део поља, већ на 50 испитаника добићемо стабилне податке за све одабране стимулусе. Са друге стране, средњи и доњи део поља, поготово оних са умерено и слабије доминантним НАА, захтеваће нешто већи број испитаника.

3. Када је у питању тест контролисаних асоцијација којим се прикупљају антоними, довољно је од испитаника тражити да наведу један антоним.

4. Најефикаснији начин прикупљања података јесте онлајн електронско прикупљање података (краудсорсинг), с тим што уколико је узорак потребно допунити социјалним стратумима који не користе електронске технологије, препоручује се употреба традиционалних начина прикупљања помоћу папира и оловке.

5. Припрема података захтева јасну, емпиријски засновану одлуку о томе да ли ће поље и на који начин бити груписано око лексичког или семантичког центра. Сматрамо да је веома корисно спровести исправку словних грешака, правописно нестандартних облика и лематизацију придевског вида, али и осталих флективних облика, уз чување података о фреквенцији сваког од облика. Када је у питању лематизација придевског вида, показало се да као основни облик треба одабрати онај који је навела већина испитаника, што је потврђено помоћу референтних описних речника српског језика.

6. Функционалност речника директно је повезана са могућношћу напредне претраге и формирања упита према различитим критеријумима. Стога је препорука да се овај тип речника везује за дигиталне платформе кроз које је могуће континуирано их допуњавати новим подацима, као и додатним анотирањем. Ипак, мањи тираж могао би се издати и у виду штампане, папирне верзије, пре свега због архивирања.

АРПАССЈ већ у овој фази има различите могућности примене. Неке видимо у теоријско-истраживачком домену лексикологије и психолингвистике, друге у домену помоћи при изради различитих типова речника (нпр. утврђивање антонимских односа у описним речницима или израда речника антонима које припрема лексикограф). Такође, овај речник може да послужи као основа за израду преко потребних стандардизованих инструмената за праћење језичког развоја (Л1 и Л2), који представљају основу за дефинисање развојних норми у домену семантике (што може бити корисно за психологе, логопеди, као и образовном сектору). На крају, оваква врста речника игра важну улогу у области рачунарске лингвистике и развоја текстуалних едитора, софтвера за аутоматску претрагу и превођење текста.

Методолошка питања која заслужују додатну пажњу односе се пре свега на репрезентативност и поузданост узорка. Када је у питању репрезентативност, будући да нисмо заступили различите узрасне и социјалне стратуме, интересантно је емпиријско питање да ли бисмо прикупљањем репрезентативног узорка говорне заједнице српског језика добили другачије резултате. Такође, сматрамо да је важно осмислити поступке за анализу који би експлицитније пратили поузданост података у средњем

делу асоцијативног антонимског поља. Континуирано прикупљање података омогућило би дијахроне анализе, које би показале колико је феномен антонимије стабилан кроз време.

Наредни кораци могли би укључити и већи број стимулуса, одабраних према различитим критеријумима. Будући да смо у овом речнику, пре свега, укључили високофреквентне придеве, док остали фреквенцијски опсежи нису били избалансирани, вредело би проширити списак стимулуса према том критеријуму. Такође, из раније наведених разлога, нисмо укључили придеве са префиксима којима се творе антоними (не-, а-, контра- и сл.), али сматрамо да наредне верзије треба да укључе и такве стимулусе. Свакако би било значајно прикупити податке и за остале врсте речи које успостављају однос антонимије (пре свега за глаголе, именице и прилоге, али такође и за затворене класе речи као што су предлози и везници). Имајући у виду и потенцијално проширење узорка говорника према демографским карактеристикама (пол, образовање, узраст, професија, место рођења и пребивалишта итд.), сва ова проширења која се тичу било говорника, било стимулуса најефикасније би се спровела путем краудсорсинг платформе.

Надамо се да ће методолошко разматрање приказано у овом раду допринети дискусији о ефикасности и емпиријској заснованости методолошких поступака у лексикографији. Веома слична или готово идентична методологија могла би се применити и при прикупљању података о другим типовима лексичких односа (синонимија, хипонимија, кохипонимија, меронимија). Такође, приказани начин израде асоцијативног речника антонима могао би послужити и као инспирација за прикупљање других типова асоцијативних речника, за које сматрамо да су солидна основа при изради различитих врста специјализованих речника (нпр. фразеолошки, речници српског језика као страног, школских речника и сл.).

Литература:

- Горошко, Елена, *Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента*, Москва: Российская Академия Наук Институт языкознания, 2001. (<http://www.textology.ru/article.aspx?aId=93>)
- Драгићевић, Рајна, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Драгићевић, Рајна, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Књижевност и језик, 2010.
- Драгићевић, Рајна, Предраг Пипер, Марија Стефановић, *Обрајни асоцијативни речник српског језика. Од реакције ка стимулусу*, Београд: Службени гласник, Београдска књига, 2011.
- Ињац-Малбаша, Весна, *Crowdsourcing – Одређење њојма, њијологија и сродни њермини*, 2012–2013, https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=4123.

- Јакић, Милена, *Уишицај карактеристика асоцијација на брзину обраде стимулуса*, необјављени магистарски рад одбрањен на Филолошком факултету у Београду, 2009.
- Јакић, Милена, „Парадигматски лексички односи у српским описним речницима“, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (колективна монографија), (ур.) Р. Драгићевић, Београд: Филолошки факултет, 2014, 167–193.
- Јакић, Милена, *Придевска анипонимија у речнику, контексту и когнитивном систему*, необјављена докторска теза, одбрањена на Филолошком факултету у Београду, 2016.
- Јакић Шимшић, М., Т. Весић Павловић, „Значењска супротност придева српског језика у реченичном контексту“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 64, Нови Сад: Матица српска, 2020, 55–74.
- Костић, Ђ., *Фреквенцијски речник савременог српског језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију, 1999.
- Костић, Ђ., *Корпус српског језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију, 2001.
- Лазић Коњик, Ивана, „Изазови савремене лексикографије: краудсорсинг и отворени речници“, *Језик данас*, XIV, 11, 2018, 14–18.
- Ощепкова, Е. С., „Учебный ассоциативный словарь как средство формирования образов языкового сознания“, *Филологический класс*, 1, 2013, 31, 51–54.
- Пантелић, Ана, *Конојативно груписање вербалних асоцијација у зависности од семантичких карактеристика вербалних стимулуса*, необјављен магистарски рад, одбрањен на Филолошком факултету у Београду, 2009.
- Пипер, Предраг, *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига, 2004.
- Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика* (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду, 2005.
- Пипер, Предраг, Иван Клајн, *Нормативна грамика српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Ристић, Стана, *Граматицки и когнитивни аспекти лексичког значења*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- РМС (1967–1976): *Речник српскохрватског књижевног језика*, т. I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ (1959–2014): *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, т. 1–19, Београд: САНУ.
- РСЈ (2007): *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

*

- Brezina, Vaclav, Dana Gablasova, „Is there a core general vocabulary? Introducing the New general service list“, *Applied linguistics*, 36, 1, 2015, 1–22.
- Church, Kenneth W., Patrick Hanks, „Word Association Norms, Mutual Information and lexicography“, *Computational Linguistics*, 16(1), 1990, 22–29.

- Deese, James, „Form Class and the Determinants of Association“, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1, 1962, 79–84.
- Deese, James, „The associative structure of some common English adjectives“, *Journal of verbal Learning and verbal behavior*, 3, 1964, 347–357.
- DesRosiers, Gabriel, David Ivison, „Paired associate learning: Normative data for differences between high and low associate word pairs“, *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 8(6), 1986, 637–642.
- Ervin, Susan M., Herbert Landar, „Navaho Word-Associations“, *The American Journal of Psychology*, 76 (1), 1963, 49–57.
- Fellbaum, Christiane, Derek Gross, Katherine Miller, „Adjectives in WordNet“, in: Miller et al. *Five Papers in WordNet*, Technical Report, Cognitive Science Laboratory, Princeton University, 1993, 26–39.
- Fellbaum, Christiane, „Co-Occurrence and Antonymy“, *International Journal of Lexicography*, 8(4), 1995, 281–303.
- Gašić-Pavišić, Slobodanka, *Slobodne asocijacije reči kod dece, karakteristike i pedagoške implikacije*, Beograd: Prosveta, 1981.
- Gašić-Pavišić, Slobodanka, *Asocijativne norme za predškolski uzrast*, Beograd: Prosveta, 1984.
- Jakić, Milena, Dušica Filipović-Đurđević, Aleksandar Kostić, „The Facilitation Effect of Associative and Semantic Relatedness in Word Recognition“, *Psihologija*, 44(4), 2011, 367–385.
- Mukhametzayanova, Leilya, Leysan Shayakhmetova, „Application of Associative Experiment in Forming the Foreign Communicative Competence“, *English Language Teaching*, 7(12), 2014, 60–64.
- Munro, Rob, Steven Bethard, Victor Kuperman, Vicky Tzuyin Lai, Robin Melnick, Christopher Potts, Tyler Schnoebelen, Harry Tily, *Crowdsourcing and language studies: the new generation of linguistic data*. Workshop on Creating Speech and Language Data with Amazon’s Mechanical Turk, Los Angeles, CA, 2010.
- Paradis, Carita, Caroline Willners, Steven Jones, „Good and bad opposites. Using textual and experimental techniques to measure antonym canonicity“, *The mental lexicon*, 4(3), 2009, 380–429.
- Savić, Irena, Aleksandar Kostić, „Proporcije kategorija asocijata i struktura semantičke memorije“, *Psihologija*, 41(1), 2008, 103–120.
- Semyonova, Alexandra A., „The Concept ‘State’ in Local Culture of Krasnoyarsk: The Results of an Associative Experiment Based on the Method ‘Series of Thematic Associations’“, *Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences*, 11, 2011, 1526–1542.
- Shakow, David, „Kent–Rosanoff Association and its Implications for Segmental Set Theory“, *Schizophrenia Bulletin*, 6(4), 1980, 676–685.
- Spooner, Alan, *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*, Oxford, New York: Oxford University Press, 1999.
- Ufimtseva, Natalya V., „The Associative Dictionary as a Model of the Linguistic Picture of the World“, *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 154, 2014, 36–43.
- Vasić, Smiljka, *Razvojne govorne norme u naše dece*. Beograd: Prosveta – Institut za pedagoška istraživanja, 1976.

Willners, Caroline, Carita Paradis, „Swedish Opposites: a Multi-method Approach to Antonym Canonicity“, in: Petra Storjohann (ed.), *Lexical-semantic relations: theoretical and practical perspectives*, Amsterdam: Benjamins, 2010, 15–47.

Milena M. Jakić Šimšić
Nada S. Ševa

METHODOLOGICAL ASPECT OF MAKING THE ASSOCIATIVE
DICTIONARY OF ADJECTIVE ANTONYMS AND OPPOSITES
IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

This paper discusses methodological procedures relevant for the preparation of an associative dictionary of antonyms. The dictionary contains 394 adjective entries of the core general lexicon. Antonyms or words of opposite meaning for these entries were cited by 200 native speakers in the task of controlled associations. Following topics were recognized as important for further methodological discussions: the reliability of the speaker sample, the selection of entries, the method of data collection, as well as the necessary lexicographic interventions in the preparation of the dictionary, and the most efficient presentation of the obtained data.

Keywords: antonymy, associative test, associative lexicography, frequency, reliability of a sample, quantitative analysis, methodology of dictionary making, sampling of dictionary entries, lemmatization, adjective aspect.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 907–923

UDK: 811.163.41'371

811.163.41'374

81'23

COBISS.SR-ID: 54797577

Maja M. MAĐAREV

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
majamadarev@gmail.com

Dragan R. JANKOVIĆ

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
djankovi@f.bg.ac.rs

ANALIZA POVEZANOSTI KONOTATIVNOG ZNAČENJA REČI I KONOTATIVNOG ZNAČENJA NJIHOVIH ASOCIJATIVNIH POLJA*

U radu je analizirana povezanost konotacije reči i konotacije njihovih asocijata. Za četrdeset imenica i po dvadeset njihovih najfrekventnijih asocijata, iz baze Afektivne norme za reči srpskog jezika izdvojene su četiri mere za analizu: valenca, pobuđenost, poznatost i apstraktnost. Rezultati su ukazali na postojanje visoke povezanosti po svim dimenzijama, najviše po valenci, a potom po apstraktnosti, pobuđenosti i poznatosti.

Ključne reči: konotacija, Afektivne norme za reči srpskog jezika (ANSJ), konotativno značenje, afektivno značenje, asocijacije, valenca, konkretnost, poznatost.

1. Uvod

Konotativno značenje predstavlja jednu od ključnih komponenti značenja. Predmet je izučavanja više naučnih disciplina koje su zainteresovane za fenomen značenja, a posebno značajno mesto zauzima u filozofiji, psihologiji i lingvistici. Iz tog razloga u literaturi koja se bavi fenomenom konotativnog značenja prisutni su različiti pokušaji definisanja i preciznijeg teorijskog i empirijskog utemeljenja ove komponente značenja. U filozofiji se pod

* Zahvalnica: Ovo istraživanje je podržano od strane Ministarstva za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, u okviru projekta broj 179033. Zahvaljujemo se Mileni Jakić Šimšić, Institut za srpski jezik SANU, na korisnim sugestijama tokom pisanja ovog rada.

konotativnim značenjem najčešće podrazumevaju svojstva, odnosno atributi koje poseduju imenovani objekti (Marković 1971). U psihološkoj literaturi pod konotativnim značenjem najčešće se podrazumevaju emocije i stavovi koje imamo prema određenom znaku, objektu ili pojavi (Krech, Crutchfield & Ballachey 1972; Osgood, Suci, & Tannenbaum 1957). Kao alternativni nazivi za termin konotativno značenje u psihološkoj literaturi često se koriste termini afektivno, evaluativno ili emocionalno značenje (Osgood, May & Miron 1975; Janković 2000a, 2014). U skladu sa ovakvim shvatanjem reč *umreti* ima negativnu konotaciju, *boraviti* neutralnu, a *slaviti* pozitivnu, jer aspekti stvarnosti na koje te reči referiraju kod govornika izazivaju negativni, neutralni ili pozitivni emocionalni doživljaj. U jednom delu lingvističke literature konotativno značenje se često vezuje za stav govornika prema sadržaju iskaza i predstavlja emotivno i evaluativno značenje (Palmer 1979: 63–64; Geeraerts 2010: 172). U okviru slavističke literature Apresjan (1995) pod pojmom konotacija podrazumeva ocenu objekta koji se imenuje datom rečju i predstavlja odnos govornika prema stvarnosti na koju se znak odnosi, pri čemu je data ocena prihvaćena od svih nosilaca jezika određene zajednice. Po mišljenju autora, konotativne komponente ne ulaze neposredno u leksičko značenje, ali kao ukupnost asocijacija obrazuju logički i emotivni sadržaj koji se čuva u kulturi datog društva. Iako se konotacija zasniva na manje bitnim, sekundarnim svojstvima imenovanog pojma ona se javlja kao semantičko jezgro njenih prenesenih značenja, tvorbenih ekvivalenata i frazeoloških jedinica (Апресян 1995: 157–160). Telija (1986) fenomenu konotacije pristupa prevashodno sa lingvističkog, semasiološkog i psiholingvističkog aspekta, razmatrajući konotaciju u neposrednoj vezi sa fenomenima emocionalnosti i ekspresivnosti. Po Teliji, konotacija izražava emotivno-aksiološki i stilski markiran odnos subjekta prema stvarnosti označenoj u iskazu. Ona ne predstavlja prostu dopunu leksičkom značenju, već se javlja kao neodvojivi deo složenog ekspresivno obojenog značenja ili značenja koje daje ekspresivnu obojenost. Kuznjecova (1989: 182–192) pak konotaciju shvata kao deo sistemskog leksičkog značenja reči koji dopunjava njen osnovni pojmovni sadržaj smislom u kome su odražene društveno-psihološke ocene i asocijacije. Predstavlja složenu komponentu značenja koja sadrži elemente: emocionalnost, ekspresivnost, ocenu i slikovitost.

U okviru leksikologije konotativno značenje se najčešće shvata kao deo leksičkog značenja i određuje se unutar jezičkog sistema. Zgusta (1991) shvata konotaciju kao opšti pojam koji obuhvata sve one komponente leksičkog značenja koje ne pripadaju osnovnom značenju pojma. Konotaciju opisuje kao skup svih komponenti leksičkog značenja, koje dodaju određenu kontrastivnu vrednost osnovnom, denotativnom značenju. Na primer, glagoli *umreti* i *odapeti* imaju istu denotaciju, a razlikuju se samo po tome što, po mišljenju autora, *umreti* nema konotaciju ili ima neutralnu konotaciju jer samo izražava

činjenično stanje, a *odapeti* ima negativnu, pejorativnu konotaciju. Sa druge strane glagol *preminuti*, u poređenju sa neutralnim glagolom *umreti*, ima pozitivnu, svečanu, formalnu konotaciju. Za razliku od nekih od prethodno navedenih teorija po kojima se konotativno značenje određuje kao stav govornika prema stvarnosti na koju se znak odnosi, ovde je važno istaći da se prema Zgusti konotacija leksema iz ugla leksikologije određuje unutar jezičkog sistema, na osnovu međusobnog odnosa samih leksema.

U tradicionalnoj deskriptivnoj leksikografiji konotacija se najčešće označava uz pomoć različitih kvalifikatora koji prethode definiciji, kao što su ekspresivno, prezrivo, šaljivo, pejorativno, pogrdno, figurativno, familijarno, ironično, a često i u dopunskim delovima definicija poput: upotrebljava se u laskavom obraćanju, u pozitivnom ili negativnom značenju i sl. (Ристић 1997, 2004). U strukturi značenja leksičkih jedinica često se izdvaja emotivno leksičko značenje koje čini konotativni deo značenja. Kako naglašava Ristić (1997, 2004) konotativna semantika se pokazuje složenijom od denotativne i sadrži kompleksnu informaciju: reprezentativnu (izdvajanje nekog svojstva objekta), vrednosnu (ocenjivanje tog svojstva kao dobrog ili lošeg), emotivnu (iskazivanje emocionalnog odnosa prema tako ocenjenom svojstvu) i stilsku (upotrebna vrednost leksičke jedinice). Ristić (2004: 45–132) konotativno značenje ekspresivne leksike predstavlja kao složenu makrokomponentu značenja u vidu strukture koja se sastoji od sedam komponenti: denotativne komponente koje leksičku jedinicu povezuje sa izvanjezičkom realnošću, objektivne i subjektivne ocene, ekspresivne komponente stilskog i pragmatičkog tipa, emotivne komponente koje odražavaju emocije subjekta i stilske komponente koje odražavaju socijalnu i situacionu (funkcionalno-stilsku) upotrebu.

Imajući u vidu pomenute razlike u određenju konotativne komponente značenja u okviru različitih pristupa, u istraživanju koje ćemo predstaviti u ovom radu termin konotativno značenje ćemo koristiti u značenju koje je blisko prethodno pomenutim shvatanjima u okviru psihološke i dela lingvističke literature, odnosno kao emocije, stavove i vrednosti koje govornik ima prema stvarnosti na koju se znak odnosi. U skladu sa tim, termini konotativno, afektivno i evaluativno značenje će u ovom radu često biti korišćeni kao sinonimi, i navodićemo ih u skladu sa načinom njihove upotrebe u citiranoj literaturi. Iako ovakvo određenje ne obuhvata brojne aspekte sa kojih je problem konotativnog značenja moguće razmatrati ili sa kojih je razmatran u okviru različitih teorija, ipak pruža solidnu zajedničku osnovu za dalje ispitivanje prirode i strukture konotativnog značenja iz perspektive samih govornika, stavljajući u fokus interesovanja njihov odnos prema stvarnosti označenoj rečima.

U svakom jeziku postoji veliki broj različitih reči koje govornici datog jezika koriste da opišu svoj subjektivni, afektivni doživljaj, svoje stavove ili vrednovanja stvarnosti. Međutim, možemo se zapitati u kakvom su međusobnom odnosu sve te različite reči, da li ih možemo nekako empirijski, uz

pomoć istraživanja, analizirati i utvrditi kako se grupišu po sličnosti i tako identifikovati neke dublje dimenzije oko kojih se organizuju. Da li bi nam te dublje dimenzije mogle dodatno rasvetliti psihološku osnovu koja stoji u pozadini konotativnog značenja i tako doprineti boljem razumevanju prirode i strukture tog aspekta značenja? Konačno, možemo se zapitati da li mereći stav govornika preko tih ključnih dimenzija možemo preciznije, kvantitativno utvrditi i vremenom pratiti kakvo konotativno (afektivno, evaluativno) značenje jezička zajednica pridaje različitim rečima. Upravo velika raznolikost ispoljavanja u jeziku, subjektivno poreklo i relativna interindividualna varijabilnost konotativnog značenja, među glavnim su razlozima zbog kojih je ovaj fenomen dugo odolevao empirijskim proverama. Jedan od prvih pokušaja da se empirijskim putem dođe do odgovora na pitanje o mogućnosti merenja konotativnog, afektivnog značenja bilo je istraživanje Ozguda i saradnika (Osgood, Succi & Tannenbaum 1957). Po mišljenju Ozguda konotativno značenje istog znaka može se razlikovati od osobe do osobe, u zavisnosti od njihovog prethodnog iskustva. Individualne razlike u konotativnom značenju merio je koristeći tehniku semantičkog diferencijala koja se sastoji od parova opozitnih prideva (npr. loše – dobro) postavljenih na krajevima sedmostepenih bipolarnih skala procene (od –3 do 3) na kojima su ispitanici zaokruživanjem jednog od brojeva na svakoj skali ocenjivali svoj doživljaj prikazanih reči. Za početnu verziju instrumenta odabrao je 50 parova opozitnih prideva sa najvećom frekvencijom u produkciji ispitanika koji su imali zadatak da 40 prikazanih reči okarakterišu pridevom koji bi im prvi pao na pamet. Nakon većeg broja izvedenih studija faktorskom analizom dobijenih podataka utvrdio je da se različiti deskriptori konotativnog značenja, na osnovu sličnosti procena grupišu u tri faktora: 1) *evaluacija* (dobar – loš, prijatan – neprijatan, srećan – tužan), 2) *potencija* (veliki – mali, jak – slab, moćan – nemoćan) i 3) *aktivitet* (brz – spor, aktivan – pasivan, mlad – star) (Osgood, Succi & Tannenbaum 1957). U sklopu projekta semantički atlas, koji je sprovodio tokom naredne dve decenije, Ozgud je nastojao da utvrdi univerzalije i specifičnosti u konotativnom značenju velikog broja reči u okviru različitih jezika i kultura (Osgood, May & Miron 1975).

Nakon Ozgudovih istraživanja usledilo je više studija koje su imale za cilj dolazak do manjeg broja dimenzija koje stoje u osnovi subjektivnog, emocionalnog doživljaja. Neke od tih studija koristile su Ozgudovu tehniku semantičkog diferencijala (Yik, Russell, & Barrett 1999), druge su direktno poredile po sličnosti reči koje označavaju različite emocionalne doživljaje, a potom analizirale matrice sličnosti i interpretirale dobijene dimenzije (Bush 1973; Fontaine, *et al.* 2002). U jednoj takvoj studiji, Rasel (Russell 1980) izdvojio je 28 prideva koji se često koriste za izražavanje emocionalnog doživljaja, a zadatak ispitanika bio je da ih procene po sličnosti. Analizom dobijenih podataka došao je do dve dimenzije koje stoje u osnovi svih ostalih deskrip-

tora emocionalnog doživljaja: 1) *valenca* (prijatnost) i 2) *pobuđenost* (engl. *arousal*). Iako je korišćena metodologija bila različita, rezultati su bili slični nalazima Ozguda: dimenzija koju je Rasel nazvao valenca u Ozgudovoj studiji je imenovana kao evaluacija, a pobuđenost je odgovarala Ozgudovoj dimenziji aktiviteta. Osnovna razlika je u tome što je Rasel predlagao postojanje dve umesto tri bazične dimenzije. Zamerke koje se mogu uputiti Ozgudovom istraživanju, kao i većini istraživanja koja su usledila, odnose se na nedostatak jasnog teorijskog i empirijskog kriterijuma prilikom početne selekcije prideva. U Ozgudovoj studiji nije bilo jasnog teorijskog opredeljenja za izbor strogo konotativnih deskriptora, usled čega je, kako kasnije i sam priznaje, bilo puno „denotativne kontaminacije”, tj. osim afektivnih i evaluativnih deskriptora bio je prisutan i određeni broj prideva koji se odnose na denotativne karakteristike. Zamerka Raselovim istraživanjima je što su afektivni deskriptori odabrani prema slobodnom izboru autora, tj. bez jasnog empirijskog kriterijuma koji uzima u obzir njihovu zastupljenost u jeziku i što je za početnu listu odabran mali broj od potencijalno znatno šireg univerzuma evaluativnih termina.

Istraživanje Jankovića (2000a) nastojalo je da otkloni dve ključne zamerke upućene prethodnim istraživanjima. U ispitivanju strukture konotativnog (afektivnog, evaluativnog) značenja značajno je povećana reprezentativnost početnog uzorka deskriptora i pri izboru je primenjen empirijski kriterijum koji uzima u obzir njihovu zastupljenost u jeziku. Najpre su iz Frekvencijskog rečnika savremenog srpskog jezika (Kostić 1999) izdvojeni oni pridevi (sa frekvencijom većom od 5 u milion reči), koje govornici srpskog jezika najčešće koriste da izraze svoj subjektivni, afektivni, evaluativni doživljaj stvarnosti (npr. prijatan, zanimljiv, dosadan, dobar, loš, negativan, nepoznat, privlačan, odbojan). Pored toga, sto ispitanika dobilo je zadatak da navede što veći broj prideva koje najčešće koriste da opišu svoj subjektivni, afektivni, evaluativni doživljaj stvarnosti. Lista prikupljenih deskriptora sastojala se od ukupno 1.267 različitih parova opozitnih prideva koji su sortirani po frekvenciji. Nakon izbacivanja manje frekventnih prideva sa liste, sinonima, i prideva koji nemaju adekvatan opozit, za početno istraživanje je odabrano 70 parova opozitnih prideva od kojih su formirane skale u formi semantičkog diferencijala. Nakon većeg broja izvedenih istraživanja u kojima je učestvovalo više od 1.200 ispitanika koji su na navedenim skalama procenjivali konotativno (afektivno, evaluativno) značenje reči, uglavnom imenica (Janković 2000a, 2000b), rezultati primenjenih faktorskih analiza su pokazali da u osnovi velikog broja različitih deskriptora stoje tri bazične dimenzije: 1) *afektivna evaluacija (valenca)*: prijatno – neprijatno, dobro – loše, privlačno – odbojno, pozitivno – negativno, poželjno – nepoželjno, 2) *konotativna evaluacija (pobuđenost)*: upečatljivo – neupečatljivo, zanimljivo – dosadno, jako – slabo, bitno – nebitno i 3) *kognitivna evaluacija*: poznato – nepoznato, razumljivo – nerazumljivo, smisljeno – besmisleno, konkretno – apstraktno, jasno – nejasno. Od

manjeg broja najreprezentativnijih skala formiran je instrument Konotativni diferencijal koji se u istraživanjima koja su usledila pokazao kao koristan alat za dobijanje kvantitativnih procena za tri empirijski ustanovljene dimenzije konotativnog (afektivnog, evaluativnog) značenja (Janković 2000b).

Prve dve dimenzije afektivnog značenja, valenca i pobudenost, dobijene su u većini prethodnih istraživanja, mada su često nazivane različitim imenima. Većina psiholoških istraživanja koja su tragala za manjim brojem dimenzija koje stoje u osnovi naših emocionalnih doživljaja, sugerisala je da valenca (odnosno dimenzija prijatnost – neprijatnost) i pobudenost (odnosno intenzitet emocionalnog doživljaja, stepen budnosti koju stimulus izaziva) predstavljaju fundamentalna svojstva našeg emocionalnog doživljaja stvarnosti (Russell 1980; Janković 2015; Trkulja & Janković 2012; Larsen & Diener 1992; Feldman Barrett & Fossum 2001). Treća dimenzija iz Jankovićevog modela, kognitivna evaluacija, predstavljala je novinu u odnosu na dotadašnje modele. Naime, ovom dimenzijom je rasvetljena još jedna važna komponenta subjektivnog, evaluativnog značenja, koja do tada nije jasno izdvojena u istraživanjima usmerenim na emocionalni doživljaj, a koja obuhvata „kognitivni“ aspekt evaluacije, odnosno doživljaj različitih reči kao više ili manje poznatih/nepoznatih, jasnih/nejasnih, smislenih/besmislenih, konkretnih/apstraktnih, razumljivih/nerazumljivih. Neki od navedenih deskriptora, poput poznatosti i konkretnosti/apstraktnosti, već dugo su prisutni kao varijable od značaja u lingvističkim i psiholingvističkim istraživanjima, a modelom Jankovića one su sada teorijski i empirijski uklopljene u kognitivnu evaluaciju kao jednu od komponenti konotativnog značenja.

Prethodna istraživanja u okviru psihologije, psiholingvistike i lingvistike pokazala su da navedene dimenzije afektivnog značenja utiču na veliki broj psiholoških i jezičkih fenomena. To je dovelo do potrebe da se krene u prikupljanje procena većeg broja reči u različitim govornim zajednicama i formiranje baza afektivnih normi koje bi služile kao vredan izvor informacija za dalja istraživanja. Jedan od prvih i verovatno najviše korišćenih afektivnih rečnika je ANEW (Affective Norms for English Words) Bredlija i Langa koji se sastojao od 1034 reči procenjene od strane govornika engleskog jezika na dimenzijama valence, pobudenosti i dominacije (Bradley & Lang 1999). U kasnijim verzijama te baze povećavan je broj procenjenih reči. Po ugledu na tu kolekciju, poslednjih godina prikupljene su afektivne norme za veliki broj drugih jezika, poput nemačkog (Vö, Jacobs & Conrad 2006), francuskog (Monnier & Syssau 2013), španskog (Redondo, *et al.* 2007), italijanskog (Montefinese, *et al.* 2014) i poljskog (Imbir 2015).

Analizom podataka o procenama afektivnog značenja velikog broja reči iz takvih baza omogućeno je sticanje uvida o širokom spektru jezičkih i psiholoških fenomena, kao i dalje istraživanje prirode afektivnog značenja i međusobnog odnosa njegovih dimenzija. Na primer, jedan broj istraživanja

pokazao je da je konkretnost visoko asocirana sa valencom i pobuđenošću (Kanske & Kotz 2007; Palazova, Sommer, & Schacht 2013). Naime, reči sa konkretnim značenjem imaju manji broj afektivno obojenih asocijata od apstraktnih, odnosno reči koje su emocionalno obojene češće su apstraktne, dok su afektivno neutralne reči češće konkretne. Variner i saradnici pokazali su da reči koje doživljavamo kao neprijatne i visoko pobuđujuće imaju nižu frekvenciju u jeziku od reči koje doživljavamo kao prijatne i nisko pobuđujuće (Warriner, *et al.* 2013). Neka od istraživanja ukazivala su na to da je struktura asocijativnog polja neke reči povezana sa afektivnim doživljajem te reči od strane govornika (Chaffin 1997; Pantelić 2009). Pantelić (2009) sugerisala je da je konotativno značenje neke reči povezano sa konotativnim značenjem njenih asocijata, pri čemu najveći uticaj na konotaciju asocijativnog polja ima valenca reči. Čafin (Chaffin 1997) sugerisao je da se asocijativna polja više i manje poznatih reči međusobno sistematski razlikuju, odnosno da su asocijativna polja poznatijih reči u većoj meri ispunjena semantički sličnim rečima.

Pitanje povezanosti između konotativnog značenja reči i konotativnog značenja njenih asocijata važno je jer može da nam pruži dublji uvid u prirodu i poreklo konotativne dimenzije značenja. Takođe, ukoliko bi se potvrdila hipoteza o bliskoj povezanosti konotacije reči sa asocijacijama koje govorna zajednica ima na datu reč, kao što su sugerisali neki autori, onda bi se dodatno potvrdila i uloga asocijativnih rečnika kao važnih instrumenata u ispitivanju konotativnog značenja. U ovom radu prikazaćemo rezultate istraživanja sprovedenog na podacima iz baze Afektivne norme za reči srpskog jezika (u daljem tekstu: ANSJ) koji se odnose na analizu povezanosti konotativnog značenja reči i konotativnog značenja najučestalijih asocijata iz njihovih asocijativnih polja. ANSJ predstavlja bazu procena reči od strane govornika srpskog jezika, koja u skladu sa prethodno opisanim modelom Jankovića (2000a, 2000b) konotativno (afektivno, evaluativno) značenje operacionalizuje preko tri empirijski dobijene dimenzije: afektivne evaluacije (valence), konotativne evaluacije (pobuđenosti) i kognitivne evaluacije. Povezanost konotativnog značenja reči i konotativnog značenja dvadeset njihovih najučestalijih asocijata u ovom radu ispitivana je preko četiri mere preuzete iz ANSJ. Jedna od mera predstavlja dimenziju valence (prijatnost), jedna dimenziju pobuđenosti (upečatljivost) i dve predstavljaju kognitivnu evaluaciju (poznatost i konkretnost/apstraktnost).

2. Metod

Za potrebe ovog istraživanja korišćeni su podaci iz Razvojnog asocijativnog rečnika srpskog jezika (u daljem tekstu RARSJ; podaci su korišćeni za izbor reči-stimulusa i najučestalijih asocijata iz njihovih asocijativnih polja) i

podaci iz baze ANSJ (za izbor mera konotativnog značenja koje će biti korišćene u analizi).

RARSJ predstavlja bazu asocijativnih normi za 51 reč-stimulus prikupljenih metodom slobodnih asocijacija na ispitanicima uzrasta 5, 9, 13 i 17 godina (Janković, Jakić Šimšić, 2021). U istraživanju je učestvovalo po 300 ispitanika iz svake uzrasne grupe koji su navodili po tri reakcije na svaku reč-stimulus, čime je za svaku od reči-stimulusa prikupljeno više od 800 asocijacija na svakom od četiri uzrasta. U ovom istraživanju korišćene su asocijativne norme za najstariju uzrasnu grupu (uzrast 17 godina).

Za potrebe ovog istraživanja korišćeno je 840 reči, od čega 40 reči-stimulusa i 800 njihovih asocijata (po dvadeset najfrekventnijih asocijata iz asocijativnih polja za svaku od 40 reči-stimulusa). Svih 40 reči-stimulusa bile su imenice, zadavane u kanonskom obliku, u nominativu jednine, osim imenice *suza* koja je zadata u nominativu množine. Imenice su na osnovu podataka iz Frekvencijskog rečnika savremenog srpskog jezika (Kostić 1999) odabrane iz grupa visoko-, srednje- i niskofrekventnih imenica. Četrdeset imenica čija su asocijativna polja korišćena za analizu u ovom istraživanju su: *dan, ruka, noć, srce, zemlja, čovek, godina, san, život, ljubav, bol, tuga, suze, cvet, ptica, dobrota, pravda, bes, kazna, laž, cipela, igla, vrabac, vočka, životinja, biljka, piće, krava, lutka, povrće, đubre, slabić, pekmez, insekt, kuće, kliker, alatka, viljuška, vic i nestašluk*.

Podatke o procenama na dimenzijama konotativnog značenja za 40 reči-stimulusa i 800 asocijata iz njihovih asocijativnih polja potom smo potražili u bazi ANSJ. Konotativno značenje svake reči u bazi je procenjeno od strane 20–25 ispitanika uzrasta od 17 do 23 godine, učenika završnih godina srednjih škola i studenata prve i druge godine sa Odeljenja za psihologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu. Reči su procenjivane uz pomoć instrumenta Konotativni diferencijal CD-9 koji se sastoji od devet sedmostepenih bipolarnih skala procene (od –3 do 3) kojima se dobijaju procene za tri dimenzije konotativnog značenja (po tri mere u sklopu svake od dimenzija): valenca (skale: neprijatno – prijatno, mrsko – drago, loše – dobro), pobuđenost (skale: neupečatljivo – upečatljivo, nepodsticajno – podsticajno, slabo – jako) i kognitivna evaluacija (skale: nepoznato – poznato, nejasno – jasno, apstraktno – konkretno). Podaci o konotativnom značenju svake reči u bazi iskazani su u vidu proseka na dimenzijama valence, pobuđenosti i kognitivne evaluacije, kao i procena na svakoj od devet pojedinačnih skala. ANSJ je baza čija se građa vremenom povećava, a do ovog trenutka sadrži procene za nešto više od dve hiljade reči.

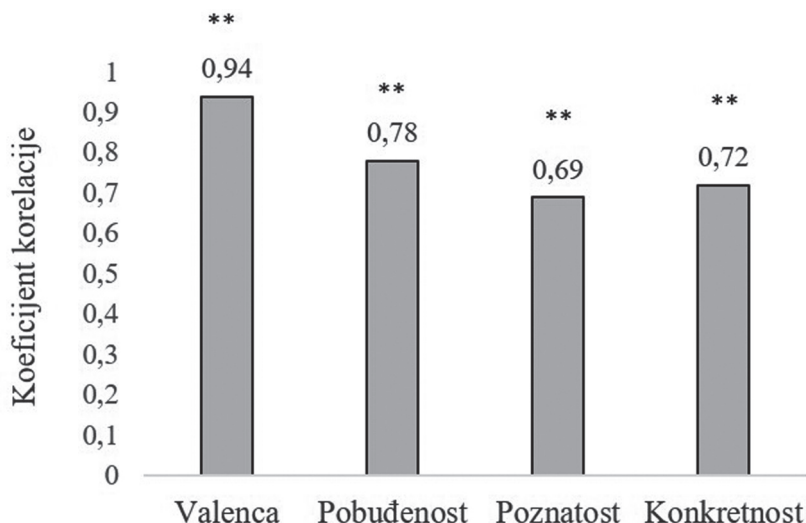
Od 840 reči izdvojenih iz RARSJ (40 reči-stimulusa i 800 asocijata iz njihovih asocijativnih polja) utvrđeno je da u ANSJ bazi već postoje procene za 430 reči i da je potrebno dodatno prikupiti procene za 410 reči. Kako bismo prikupili procene za preostale reči, izvedeno je istraživanje u kome je učestvovalo 49 ispitanika sa Odeljenja za psihologiju, Filozofskog fakulteta

u Beogradu (87.5% žene, prosečnog uzrasta 19,2 godina). Ispitanici su bili podeljeni u dve grupe (25 i 24 učesnika) i svaka od grupa je popunjavala jedan od dva upitnika u kojima je bilo prikazano po 205 reči. Upitnici su kreirani uz pomoć Qualtrics softvera (Qualtrics, Provo, UT) i zadavani ispitanicima u onlajn-formi. Ispitanici su preko monitora računara procenjivali svoj doživljaj reči prikazanih u manjim grupama od po 15 reči, na skalama iz instrumenta Konotativni diferencijal CD-9. Reči i skale su prikazivane nasumičnim redosledom za svakog ispitanika. Na osnovu prikupljenih podataka baza ANSJ je dopunjena procenama i za preostalih 410 reči iz uzorka.

3. Rezultati

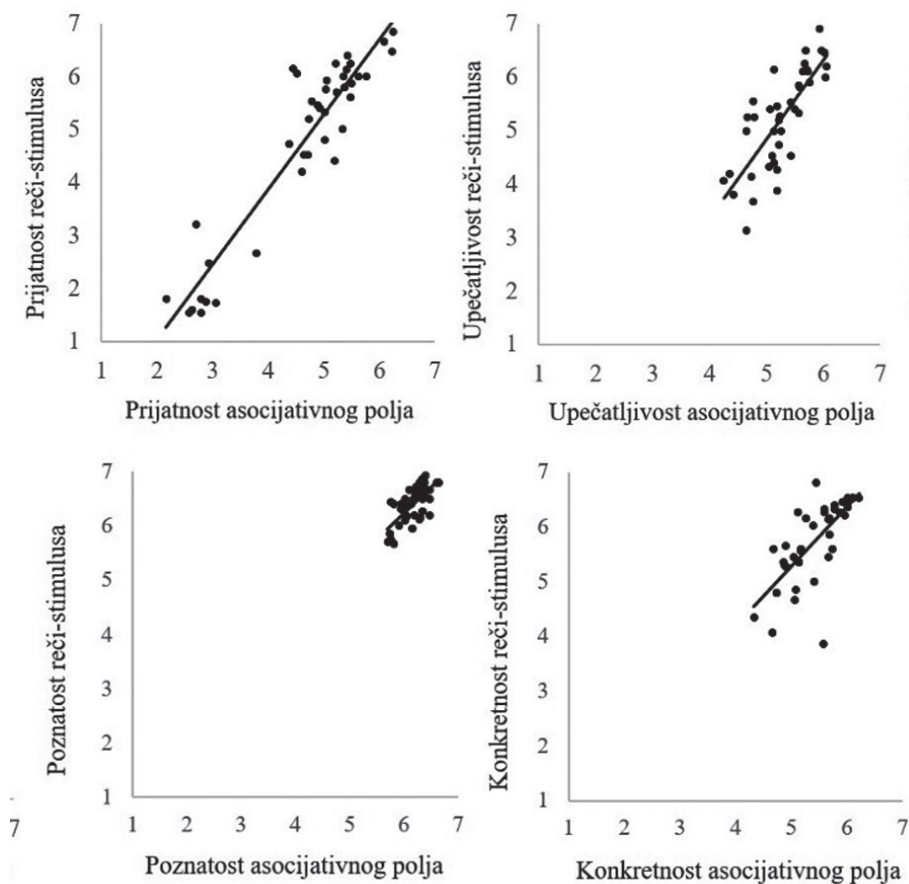
Povezanost konotativnog značenja reči i konotativnog značenja njihovih asocijativnih polja ispitivana je preko četiri mere iz baze ANSJ koje su najbolji predstavnici svojih dimenzija i koje su najčešće korišćene u dosadašnjim istraživanjima: valence (prijatnost) i pobuđenosti (upečatljivost) i dve mere iz dimenzije kognitivna evaluacija (poznatost i konkretnost). Najpre je za asocijativna polja, koja su se sastojala od 20 najfrekventnijih asocijata za svaku reč-stimulus, izračunata prosečna vrednost na navedene četiri dimenzije.

Izračunata je korelacija između dimenzija konotativnog značenja reči-stimulusa i konotativnog značenja njihovih asocijativnih polja. Rezultati pokazuju da su dimenzije konotativnog značenja reči-stimulusa i njihovih asocijativnih polja statistički značajno povezane (Slika 1).

Slika 1: Povezanost konotacije reči i konotacije njihovih asocijativnih polja na četiri mere konotativnog značenja. Dve zvezdice označavaju statistički značajnu povezanost na nivou $p < ,01$

Na Slikama 1 i 2 vidimo da je najviša korelacija utvrđena između valence (prijatnosti) reči i valence njihovih asocijativnih polja. Drugim rečima, reči koje doživljavamo kao prijatne u svom asocijativnom polju imaju asocijate koji su takođe prijatni, reči koje doživljavamo kao afektivno neutralne kao asocijate imaju reči koje su neutralne, a reči koje doživljavamo kao neprijatne za asocijate imaju reči koje su takođe neprijatne.

Slika 2: Povezanost konotativnog značenja reči-stimulusa i konotativnog značenja njihovih asocijativnih polja. Vrednosti od 1 do 7 predstavljaju proseke na sedmostepenoj skali za svaku od 40 reči i njihova asocijativna polja

Sledeća po jačini je povezanost između pobuđenosti (upečatljivosti) reči i pobuđenosti njihovih asocijativnih polja, nakon toga sledi povezanost između konkretnosti reči i konkretnosti asocijativnih polja i na kraju povezanost između poznatosti reči i poznatosti njihovih asocijata koja je nešto umerenijeg intenziteta.

4. Diskusija i zaključak

U radu smo prikazali rezultate istraživanja koji se odnose na analizu povezanosti konotativnog značenja reči i konotativnog značenja njihovih asocijata. Ispitivana je povezanost konotacije reči i konotacije dvadeset najučestalijih asocijata iz njihovih asocijativnih polja uz pomoć četiri mere iz baze ANSJ koje se odnose na valencu (prijatnost), pobuđenost (upečatljivost), poznatost i apstraktnost reči.

Rezultati istraživanja pokazali su da su konotativna značenja reči i konotativna značenja njihovih asocijativnih polja značajno povezana po svim ispitivanim dimenzijama. Vrlo visoka korelacija je utvrđena za dimenziju valenca (korelacija je iznosila 0,94), što nam ukazuje da valenca dvadeset najfrekventnijih asocijata skoro u potpunosti odgovara valenci reči-stimulusa. Ovaj nalaz je u skladu sa nalazima prethodnog istraživanja Pantelićeve (2009) koja je koristeći Jankovićev (2000a) trodimenzionalni model konotativnog značenja na drugom uzorku reči i njihovih asocijativnih polja ekstrahovanih iz *Asocijativnog rečnika srpskog jezika* (Пипер, Драгићевић, Стефановић 2005), takođe sugerisala da je povezanost između konotacije reči i konotacije njihovih asocijativnih polja najjača po dimenziji valence.

Sledeća po jačini je bila povezanost po dimenziji konkretnost/apstraktnost (korelacija je iznosila 0,78), što nam govori da se asocijativno polje apstraktnih reči najvećim delom sastoji od asocijata koji su takođe apstraktni, a asocijativno polje reči sa konkretnim značenjem od asocijata koji su najvećim delom i sami konkretni. Slična je situacija i sa dimenzijom pobuđenosti gde je korelacija između reči i asocijativnih polja iznosila 0,72 i govori nam da pobuđujuće reči za asocijate uglavnom imaju reči koje izazivaju veću pobuđenost kod pripadnika govorne zajednice i obrnuto. Nešto umerenija povezanost dobijena je po dimenziji poznatosti (korelacija je iznosila 0,69), što nam govori da poznatije reči u svom asocijativnom polju uglavnom imaju asocijate koje govornici takođe doživljavaju kao poznatije, a manje poznate reči za asocijate uglavnom imaju reči koje su manje poznate. Važno je, međutim, napomenuti da rezultate dobijene na dimenziji poznatosti treba uzeti sa izvesnom dozom opreza jer je na toj dimenziji primetna veoma mala varijabilnost procena dobijenih u ovom istraživanju. Naime, u analizi su korišćene reči koje predstavljaju dvadeset najfrekventnijih asocijata za date reči-stimuluse, a najfrekventniji asocijati su uglavnom reči koje su dobro poznate pripadnicima date govorne zajednice. Kako prethodna istraživanja sugerišu, mere subjektivne procene poznatosti i frekvencije reči u jeziku su visoko povezane (Noble 1954). Mala varijabilnost procena reči po dimenziji poznatosti u ovom istraživanju verovatno maskira stvarnu jačinu povezanosti reči i njihovih asocijativnih polja po ovoj dimenziji. U narednim istraživanjima bilo bi poželjno obezbediti veću varijabilnost na ovoj dimenziji kako bi se utvrdila realnija mera jačine pove-

zanosti, koja bi u tom slučaju mogla da bude značajno veća u odnosu na onu dobijenu u ovom istraživanju.

Kao što smo već pomenuli, pitanje povezanosti konotativnog značenja reči i konotativnog značenja njihovih asocijata važno je jer je blisko povezano sa pitanjem prirode i porekla konotativne komponente značenja. Na osnovu nalaza dobijenih u ovom istraživanju možemo zaključiti da je konotacija neke reči blisko povezana sa konotacijom njenog asocijativnog polja. Međutim, i dalje je otvoreno pitanje koja je priroda te povezanosti i da li na osnovu nje možemo da saznamo nešto o načinu formiranja konotacije reči. Informacija o prostoj povezanosti (korelaciji) konotacije reči i konotacije njenog asocijativnog polja nam i dalje ne govori dovoljno da bismo mogli da zaključimo o smeru uticaja, tj. da damo nedvosmisleni odgovor na pitanje da li asocijati određuju konotaciju date reči ili pak konotacija reči na neki način određuje, utiče i preslikava se na konotaciju njenog asocijativnog polja. U literaturi ima pokušaja interpretacije u jednom ili drugom smeru, a mi ćemo pokušati ove različite pozicije da sažmemo kroz formulaciju najpre dve međusobno suprotstavljene hipoteze, a potom i dodatne, treće hipoteze koja bi pokušala da integriše te dve suprotstavljene pozicije.

Jedan smer interpretacije dobijene povezanosti, koji ćemo nazvati *asocijativnom hipotezom* formiranja konotativnog značenja reči, sugerisao bi da konotativno značenje neke reči zavisi od konotacije sa njom asociiranih značenja, odnosno od konotativnog značenja reči koje sačinjavaju njeno asocijativno polje. Ovaj smer interpretacije bio bi u skladu sa nalazima istraživanja u okviru psihologije koji sugerišu da emocionalni doživljaj nekog entiteta kao celine zavisi od emocionalnog doživljaja pojedinačnih elemenata od kojih se sastoji data celina. Na primer, istraživanja pokazuju da emocionalni doživljaj umetničkih dela zavisi od emocionalnog doživljaja asocijacija koje dato delo izaziva kod posmatrača (Janković 2015). Ukoliko su različite asocijacije koje kod posmatrača izaziva neko delo doživljene kao prijatne, upečatljive i poznate i samo delo će biti doživljeno kao prijatno, upečatljivo i poznato. Slično, teorija o formiranju stavova (piecemeal-based evaluation), sugerise da se naš stav o nečemu ili nekome formira na osnovu afektivnog doživljaja pojedinačnih karakteristika koje pridajemo tim objektima ili osobama (Fiske & Neuberg 1990). Ovi nalazi sugerišu da se emocionalni doživljaj asociiranih entiteta prenosi na entitet sa kojim su asociirani. Ovakva vrsta *asocijativnog učenja* se u psihologiji najčešće naziva terminom *evaluativno uslovljavanje* i prema određenima autorima predstavlja jedan od najznačajnijih načina formiranja stavova i preferencija tokom života, prema različitim objektima i događajima iz sredine (De Houwer 2007; Jones, Olson, & Fazio 2010). Naša pretpostavka je da se ovakvo prenošenje afektivnog, odnosno konotativnog značenja sa asocijacije na reč događa uvek, bez obzira na tip asocijativne veze. Međutim, otvoreno je pitanje da li svaki tip asocijacija podjednako doprinosi konotati-

tovnom značenju reči ili neke doprinose više, a neke manje. Na primer, da li sintagmatski asocijati imaju isti efekat kao i paradigmatički i slično.

Drugi smer interpretiranja dobijene povezanosti, koji ćemo nazvati *hipoteza primovanja asocijata*, sugerisao bi suprotni smer kauzalnog delovanja, tj. da reč-stimulus u zavisnosti od svog konotativnog značenja izaziva aktivaciju onih asocijata u memoriji koji su sa njom slični po konotativnom značenju. Ovakvo stanovište bilo bi u skladu sa teorijom šireće aktivacije Kollinsa i Loftusove (Collins & Loftus 1975), prema kojoj su pojmovi u dugotrajnoj memoriji povezani po sličnosti i organizovani u vidu mreže. Udaljenost i broj veza između pojmova određena je njihovom sličnošću. Sledstveno tome, aktivacija jednog pojma dovodi do aktivacije drugih pojmova koji su sa njim povezani (Collins & Loftus 1975). Slično, prema tumačenju Pantelićeve (2009), konotativne karakteristike stimulusa utiču na konotativnu obojenost asocijativnog polja, odnosno konotativnost reči utiče na organizaciju njenog asocijativnog polja, pri čemu dolazi do preslikavanja konotativnosti stimulusa na asocijativno polje. Ovakvo tumačenje smeru kauzalnog delovanja bi, međutim, imalo teškoća da objasni česta pojavljivanja reči suprotnog afektivnog značenja u asocijativnom polju.

Konačno, mogli bismo da postavimo i treću hipotezu, koju bismo nazvali *hipoteza cirkularne kauzalnosti* u formiranju konotativnog značenja, koja bi na neki način integrisala prethodne dve suprotstavljene hipoteze i koja bi sugerisala da povezanost konotativnog značenja reči i konotativnog značenja njenog asocijativnog polja proističe iz oba od prethodno navedenih smerova, tj. da istovremeno i konotacija asocijata utiče na konotaciju reči i da konotacija reči utiče na konotaciju njenog asocijativnog polja.

Baza ANSJ se u ovom trenutku sastoji od procena afektivnog, evaluativnog značenja za dve hiljade reči srpskog jezika, a planirano je da se vremenom njena građa povećava. Obuhvata kolekciju podataka koji mogu biti od značaja za brojne oblasti poput lingvistike, leksikografije, psiholingvistike i psihologije, kao i u nastavi srpskog jezika, prevodenju, računarskoj lingvistici, ili u brojnim primenjenim oblastima gde je važno analizirati ili porediti konotativno, afektivno značenje neke konkretne reči, neke kategorije reči, delova ili celih tekstova. Na primer, podaci o procenama valence, pobuđenosti, poznatosti i konkretnosti reči predstavljaju nezaobilazni izvor informacija u velikom broju psiholingvističkih istraživanja. Kako rezultati nekih istraživanja pokazuju, valenca i pobuđenost imaju uticaja kako na leksičko procesiranje (Kuperman *et al.* 2014; Scott *et al.* 2009) tako i na morfo-sintaksičko procesiranje rečenica (Loeches *et al.* 2012). Takođe, rezultati istraživanja sugeriraju i da konkretnost (Barber *et al.* 2013; Kanske & Kotz 2007; Kousta, *et al.* 2011) i poznatost (Kuchinke *et al.* 2007; Paivio 1986) imaju važnu ulogu u kognitivnom procesiranju reči. Rezultati nekih istraživanja pokazuju i da nove i nepoznate reči kao i pseudoreči takođe imaju konotativno značenje i da

se njihova struktura sastoji od istih bazičnih dimenzija kao i za dobro poznate reči (Janković 2014).

Rezultati ovog istraživanja pokazali su da se u asocijativnom polju jedne reči najvećim delom nalaze reči koje su sa njom vrlo slične po konotativnom značenju, odnosno po valenci (prijatnosti), pobuđenosti (upečatljivosti) i kognitivnoj evaluaciji (konkretnosti i poznatosti). U skladu sa tim predložili smo tri hipoteze koje mogu da ponude objašnjenje te povezanosti, kao i da daju doprinos diskusiji o prirodi i poreklu konotativne komponente značenja, ili preciznije, o psihološkim mehanizmima koji stoje u osnovi formiranja konotativnog značenja reči. U radu smo predstavili i bazu Afektivne norme za reči srpskog jezika (ANSJ) čiji je razvoj u toku i čija kolekcija podataka može biti od značaja istraživačima iz različitih oblasti koje se bave jezikom. Na kraju, smatramo da nalaz o bliskoj povezanosti konotacije reči i konotacije njihovih asocijata pruža dodatnu potvrdu stanovištu da asocijativni rečnici mogu da imaju važnu ulogu kao instrumenti za ispitivanje konotativne komponente značenja.

Spisak literature

- Апресян, Ю. Д., *Лексическая семантика: синонимические средства языка*. Том 1. Москва, Восточная литература, 1995.
- Barber, H. A., L. J. Otten, S. T. Kousta, G. Vigliocco. „Concreteness in word processing: ERP and behavioral effects in a lexical decision task“. *Brain and Language* 125 (2013): 47–53.
- Bradley, M. M., P. J. Lang. „Measuring emotion: The self-assessment manikin and the semantic differential“. *Journal of Behavioral Therapy and Experimental Psychiatry* 25 (1994): 49–59.
- Bush, L. E. „Individual differences multidimensional scaling of adjectives denoting feelings“. *Journal of Personality and Social Psychology* 25 (1973): 50–57.
- Chaffin, R. „Associations to unfamiliar words: Learning the meanings of new words“. *Mem Cogn* 25 (1997): 203–226.
- Collins, A. M., E. F. Loftus. „A spreading-activation theory of semantic processing“. *Psychological Review*, 82/6 (1975): 407–428.
- De Houwer, J. „A conceptual and theoretical analysis of evaluative conditioning“. *The Spanish Journal of Psychology*, 10, (2007): 230–241.
- Feldman Barrett L., T. Fossum. „Mental representations of affect knowledge“. *Cognition and Emotion* 15 (2001): 333–363.
- Fiske, S., S. A. Neuberg. „Continuum of Impression Formation, from Category-Based to Individuating Processes: Influences of Information and Motivation on Attention and Interpretation“. *Advances in Experimental Social Psychology*, 1990.
- Fontaine, J. R. J., Y. H. Poortinga, B. Setiadi, S. M. Suprapti. „Cognitive structure of emotion in terms of Indonesia and The Netherlands“. *Cognition and Emotion* 16 (2002): 61–86.
- Geraerts, Dirk. *Theories of lexical semantics*. Oxford: Oxford university press, 2010.

- Imbir, K. Kamil „Affective norms for 1,586 polish words (ANPW): duality of mind approach“. *Behav. Res. Methods* 47 (2015): 860–870.
- Janković, Dragan. „Konotativni aspekt značenja: utvrđivanje latentnih dimenzija“. *Psihologija*, 1/2, (2000a): 199–221.
- Janković, Dragan. „Konotativni aspekt značenja: konstrukcija konotativnog diferencijala“. *Psihologija*, 1/2, (2000b): 221–239.
- Janković, Dragan. „Cross-modal nature of evaluative meaning“. In A. Galmonte, & R. Actis-Grosso (Eds.), *Different psychological perspectives on cognitive processes: current research trends in Alps-Adria region*. Cambridge, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2014, 58–75.
- Janković, Dragan. *Razvoj estetske preferencije slika*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija, 2015.
- Janković, Dragan, Milena Jakić Šimšić. „Razvojni asocijativni rečnik srpskog jezika: Analiza zastupljenosti sintagmatskih i paradigmatskih asocijata“. U: *Leksikografija i leksikologija u svetlu aktuelnih problema*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2021.
- Jones, C. R., M. A. Olson, R. H. Fazio. „Evaluative conditioning: The ‘How’ question“. In M. P. Zanna and J. M. Olson (Eds.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 43, 2010, 205–255.
- Kanske, P., S. A. Kotz. „Concreteness in emotional words: ERP evidence from a hemifield study“. *Brain Research* 1148 (2007): 138–148.
- Kostić, Đorđe. *Frekvencijski rečnik savremenog srpskog jezika*. Tom I–VII. Beograd: Institut za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora, Beograd i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1999.
- Kousta, S. T., G. Vigliocco, D. P. Vinson, M. Andrews, E. Del Campo. „The representation of abstract words: Why emotion matters“. *Journal of Experimental Psychology: General* 140 (2011): 14–34.
- Krech, D., R. Crutchfield, E. Ballachey. „Jezik i komuniciranje“. U: *Pojedinac u društvu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1972.
- Kuchinke, L., M. H. Võ, M. Hofmann, A. M. Jacobs. „Pupillary responses during lexical decisions vary with word frequency but not emotional valence“. *International Journal of Psychophysiology* 65 (2007): 132–140.
- Kuperman, V., Z. Estes, M. Brysbaert, A. B. Warriner. „Emotion and language: Valence and arousal affect word recognition“. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143/3 (2014): 1065–1081.
- Кузнецова Э. В. *Лексикология русского языка*. Москва, 1989.
- Larsen, R. J., E. Diener. „Promises and problems with the circumplex model of emotion“. In M. S. Clark (Ed.), *Review of Personality and Social Psychology*, Vol. 13. Newbury Park, CA: Sage, 1992 pp. 25–59.
- Marković, Mihailo. *Dijalektička teorija značenja*. Beograd: Nolit, 1971.
- Monnier, C., A. Syssau. „Affective norms for french words (FAN)“. *Behav Res* 46 (2014): 1128–1137.
- Montefinese, Maria, Ettore Ambrosini, Beth Fairfield, Nicola Mammarella. „The adaptation of the Affective Norms for English Words (ANEW) for Italian“. *Behav Res* 46 (2014): 887–903.

- Noble, C. E., „The familiarity-frequency relationship“. *Journal of Experimental Psychology* 47/1 (1954): 13–16.
- Osgood, C., W. May, M. Miron. *Cross-cultural universals of affective meaning*. Urbana: University of Illinois Press, 1975.
- Osgood, George, C., Succi, G. J., Tannenbaum, P. *The measurement of meaning*. Urbana: University of Illinois Press, 1957.
- Paivio, A. *Mental representations: A dual coding approach*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Palazova, Marina, Werner Sommer, Annkathrin Schacht. „Interplay of emotional valence and concreteness in word processing: an event-related potential study with verbs“. *Brain Lang.* 125/3 (2013):264–71.
- Palmer, Frank Robert, *Semantics. A New Outline*, Cambridge–London–New York–Melbourne: Cambridge University Press, 1979.
- Pantelić, Ana. *Konotativno grupisanje verbalnih asocijata u zavisnosti od semantičkih karakteristika verbalnih stimulusa*. Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu. Magistarska teza, 2009.
- Пипер, П., Р. Драгићевић, М. Стефановић. *Асоцијативни речник српскога језика*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду, 2005.
- Qualtrics, Provo, UT, USA. 2020 <https://www.qualtrics.com>
- Redondo, J., Fraga, I., Padrón, I. *et al.* „The Spanish adaptation of ANEW (Affective Norms for English Words)“. *Behavior Research Methods* 39 (2007): 600–605.
- Ристић, Стана. „Конотативни аспекти значења експресивне лексике“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*. 1997, 37, 1–2, 537–542.
- Ристић, Стана. *Експресивна лексика у српском језику*. Београд, Институт за српски језик САНУ, 2004.
- Russell J. A. „A circumplex model of affect“. *Journal of Personality and Social Psychology* 39 (1980): 1161–1178.
- Scott, G. G., P. J. O’Donnell, H. Leuthold, S. C. Sereno. „Early emotion word processing: Evidence from event-related potentials“. *Biological Psychology* 80 (2009): 95–104.
- Телия В. Н., *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*, Москва, 1986.
- Trkulja, Marija, Dragan Janković. „Towards three-dimensional model of affective experience of music“. In Cambouropoulos, E., Tsougras, C., Mavromatis, P. and Pasiadis, K (Eds.), *Proceedings of the ICMPCESCOM 2012 Joint Conference: 12th International Conference on Music Perception and Cognition and 8th Triennial Conference of the European Society for the Cognitive Sciences of Music Aristotle University, Thessaloniki, Greece 2012*.
- Võ, M. L. H., A. M. Jacobs, M. Conrad. „Cross-validating the Berlin Affective Word List“. *Behavior Research Methods* 38 (2006): 606–609.
- Warriner, A. B., V. Kuperman, M. Brysbaert. „Norms of valence, arousal, and dominance for 13,915 English lemmas“. *Behav Res* 45 (2013): 1191–1207.
- Yik, M. S., J. A. Russell, L. F. Barrett. „Structure of self-reported current affect: Integration and beyond“. *Journal of Personality and Social Psychology* 77/3 (1999): 600.
- Zgusta, Ladislav, *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

Maja M. Mađarev
Dragan R. Janković

RELATION BETWEEN THE CONNOTATIVE MEANING OF WORDS
AND THE CONNOTATIVE MEANING OF THEIR ASSOCIATIVE FIELDS

S u m m a r y

In the paper we analyzed the relation between the connotation of words and the connotation of their associations. For forty nouns and twenty most frequent associations from their associative fields, four indicators of connotative meaning have been selected from the database Affective Norms for Serbian Words (ANSW): valence, arousal, familiarity and concreteness. The results showed high positive correlations between the connotation of words and connotation of their associative fields, primarily in valence dimension, followed by concreteness, arousal and familiarity.

Keywords: connotation, Affective Norms for Serbian Words (ANSW), connotative meaning, affective meaning, associations, valence, concreteness, familiarity.

СПЕЦИЈАЛНИ РЕЧНИЦИ

Граматички речници

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 925–944

UDK: 811.163.41'367.622

811.163.41'366.544

COBISS.SR-ID: 54805001

Данило С. АЛЕКСИЋ

Универзитет у Београду – Филолошки факултет

danilo.aleksic@fil.bg.ac.rs

КА СРПСКОМ РЕЧНИКУ АНИМАТНОСТИ

Тема истраживања је категорија аниматности из лексикографског аспекта. Прво се описује како је аниматност презентована у четрнаест речника што садрже експлицитне индикаторе те категорије, а затим се износи један нацрт за српски речник аниматности. Нацрт који је посредни ослања се на Рожеов *Thesaurus of English Words and Phrases* и Николићев *Образни речник српскога језика*.

Кључне речи: српски језик, морфологија, лексикографија, аниматност, живо, неживо, акузатив.

0. У раду се излаже нацрт за српски речник аниматности. Под српским речником аниматности подразумева се речник чија је примарна намена да назначи јединске акузативске форме српских именица мушког рода *a*-деклинације.

1. Изгледа да до сада није објављен ниједан речник посвећен највише аниматности, али постоје шире конципирани речници који нуде податке о тој категорији. Осим самим дефиницијама (ако их има; уп. RSSЋ, БГС, ГСРЈ и СГР) или и семантичким груписањем одредница (РСС), они то чине двојачко: наводећи како дата именица гласи у акузативу ван контекста (NASCS /у одређеним случајевима/, WSJP, БГС и ССРЈА, ретко РСС)¹ или придевајући квалификаторе аниматности (KSSJ

¹ У СУМ могу се наћи целокупне парадигме, али при неким завршецима речи, попут *-енко* („[п]ридаточный корень“) и *-це* („[о]кончателный корень“). Почетак парадигме код *-кь* организује се овако: „Им. и Вин. для вещей *-кь*“; „Род. и Вин. для лиц *-ка*“.

/у одређеним случајевима/, NASCS /у одређеним случајевима/, RSSČ, WSJP, АСРЯ,² АТСРЯ, ВСР, ГСРЯ, СГР, ТСРРР и ТСРЯ), као „одуш.“³

1.1.1. У БГС дају се граматичке форме променљивих речи и граматички опис непроменљивих речи и несамосталних врста речи (2). Аниматне и инаниматне именице немају специјалне квалификаторе и ваља их разликовати по облицима генитива множине и акузатива множине, где је диференција живо : неживо изражена у свим родовима. Колебање између аниматности и инаниматности представљено је тако што се подастиру конкурентне акузативске форме посматраног броја, нпр. „*вин. рóбот/а и рóбот/, [...] вин. рóбот/ов и рóбот/ы*“⁴ (БГС: 7–8). Код полисемичних именица које поседују и аниматно значење/значења и инаниматно значење/значења, тј. код именица са полисемијским расцепом (в. Алексић 2019: 75–77, 229), информације се дају при одговарајућим значењима, као у случају именица *бас* и *бомбардировщик*: „**БАС/**, м: («голос», «музыкальный инструмент») -а, *вин. бас/*, *мн им.-вин. бас/ы*, -óв; («певец») *род.-вин. -а, мн бас/ы, род.-вин. -óв*“ (БГС: 5); „**БОМБАРДИРÓВЩИК/**, м: («самолёт») -а, *вин. бомбардирóвщик/*, *мн им.-вин. -и, -ов*; («лётчик») *род.-вин. -а, мн -и, род.-вин. -ов*“ (БГС: 8).

1.1.2. ССРЛЯ вредност категорије аниматности сигнализира код оних именица у чијим се лексичким значењима удружују појмови о живом и неживом, нпр. „**БАРА́Н**, а, *вин. ба ра́н и ба ра́н а, м. 1. Вин. ба ра́н а. Небольшое домашнее животное с густой волнистой шерстью. 2. Вин. ба ра́н а. Перен. Проси́. Об упрямом, глупом человеке. 3. Вин. ба ра́н. Старинное стенобитное орудие*“ и „**АМАЗÓНКА**, и, *род. мн. н о к, вин. мн. а ма зóн ки и а ма зóн о к, ж. 1. Вин. мн. а ма зóн о к. Всадница, одетая в специальный костюм для верховой*

² Аутору је на Активни речник пажњу скренула Александра Марковић.

³ Третман аниматности у руским речницима проучаван је на следећој огледној листи: *альт, бактерия, бас, вирус, гений, друг, дух, ёж, змей, идол, измор, кальмар, король, личинка, микроб, омар, покойник, рак, робот, сосуд, субъект, тип, трепанг, трепак, трун, туз, устрица, чёрт, язык*. Узорак је заснован на монографији Марије Стефановић о аниматности (в. 2008: 99–100, 102, 104–106, 108, 114–121, 127–128, 131, 134) и саздан, како се из њега већ може видети, углавном од речи које су занимљиве са стајалишта дотичне категорије. Пољски електронски WSJP евалуиран је на следећој огледној листи: *alt, ananas, as, bas, belt, cukierek, diabel, dolar, druh, geniusz, gofr, grzyb, homar, idol, kac, kalmar, klin, kopniak, król, latawiec, lis, papieros, robot, smakołyk, tenis, trup, typ, walc* (в. претходну листу и Swan 1988: 4, 18, 27–30). У RSSČ провераване су следеће именице: *cvik, činitel, čoud, hřib, Jupiter, koniček, křemeňák, ledoborec, Merkur, mikrob, moskvič, nakladač, sběrač, šluk, trumf* (в. Komárek et al. 1986: 36–37), а у ВСР и СГР најпре су тражене фреквентне именице са семантичким расцепом и очекиваним акузативом једине (в. Алексић 2019: 99–102) и именице са граничним статусом референта (в. Алексић 2019: 111–136).

⁴ Речници се цитирају са тежњом ка верности. Отуда смањивање фонта у т. 1.2.0.1, верзални квалификатори без пункта у т. 1.2.0.3 итд.

езды. 2. Вин. мн. а м а з ó н к и. Длинное женское платье“ (ССРЛЯ: 15). Изгледа да се јединица *дух* не цени таквим супстантивом, иако се под првим њеним значењем даје исказ „*Все те философы, в глазах которых первичным фактором является материя, принадлежат к лагерю материалистов; все же те, которые считают таким фактором дух, — идеалисты*“, а под седмим спој „*Вызывать д у х а, д у х о в*“.

1.1.3. РСС значења речи групише по врстама речи и даље, по лексико-семантичким класама и поткласама (в. стр. IV). Тако се именица *тйрејанг* налази на крају ланца категорија *Слово* → *Слова именујуще* → *Слова, именујуще предмет: всё живое, вещь, явление* → *Слова, именујуще конкретный предмет: всё живое, вещь* → *Слова, именујуще всё живое: человек (лицо), животное, растения и другие растительные организмы* → *Названия лиц и животных* → *Названия животных* → *Млекопитающие, птицы, земноводные, пресмыкающиеся, рыбы и другие животные* → *Низшие животные, микробы, вирусы* → *Простейшие, черви, моллюски, иглокожие и другие животные*. Издвојен акузатив јединице примећен је код именица *тип* и *туз*, нпр.: „**ТИП**, -а, м. 5. (вин. тйпа), обычно с ојределением. Человек, отличающийся какими-н. характерными свойствами, приметам. [...]“ (I том, стр. 67); „**ТИП**, -а, м. 2. (вин.[.] н. тип). Высшее подразделение в систематике животных, объединяющее близкие по происхождению классы²“ (III том, стр. 195).

1.2.0.1. У KSSJ, квалификатори „*živ.*“ и „*neživ.*“ при именицама мушког рода употребљавају се нарочито онда када између јединица обраћених под истом одредницом постоји разлика у граматичкој категорији аниматности, нпр. „**čistič** -а м. *živ.* kto niečo čisti; **čistič** -а мн. -е м. *neživ.* čistiaci stroj“ (в. 19). Понекад се дуализам у домену аниматности установљава и обележава код једне јединице, а не двеју: „**prenášatel'** -а мн. *živ.* -ia, *neživ.* D -u/-ovi L -i/-ovi мн. -е м. kto al. čo niečo prenáša: [...]“.

1.2.0.2. У RSSČ, обратном фреквенцијском речнику савременог чешког језика, (ин)аниматност се означава скупа са родом (в. XI, XX). У поглављу Ретроградног речника са насловом „*Retrográdní slovník tvarů substantiv*“ облике именица прате цифарски кодови у којима је за род резервисано четврто место. Неке форме су добиле по два или више кодова. У случају облика „*nedostatek*“, кодови 110211, 110214 и 117214 паралелно се користе зато што он може бити и номинатив и акузатив и зато што, кад је акузатив, може ићи и са предлогом и без предлога. Уз именице *činitel* (под *činitelem* и *činitelů*) и *sběrač* (под *sběrače*) по два су или више кодова у којима се читава разлика у аниматности. Опет, иако се у Komárek *et al.* (1986: 36–37) међу именицама мушког рода које се понашају и аниматно и инаниматно помињу *Jupiter*, *koníček*, *Merkur* и *moskvič*, RSSČ код њих не региструје то колебање и описује их као инаниматне.

1.2.0.3. Циљ АСРЈ јесте да се пружи онолико информација о речи колико је неопходно не само за разумевање те речи у произвољном контексту већ и за њену правилну употребу у корисниковом сопственом говору (в. 3). Такви су подаци о типовима реченица у којима се реч често или обавезно јавља (в. АСРЈ: 8), условима реализације лексема (в. АСРЈ: 21), конотацијама (в. АСРЈ: 23), рекцији (о примерима типа „*интерес к античности*“, „*отличный от других*“, „*располагаться направо <налево> от здания парламента*“; в. АСРЈ: 23–25) и др. О аниматности пак говоре квалификатори „ОДУШ“ и „НЕОДУШ“. Оба квалификатора имају именица *бас* у значењу ‘Нижняя партия в многоголосом музыкальном произведении’ и једнозначна именица *бактерия*, што значи да се могу деклинирати било као аниматне или као инаниматне именице (АСРЈ: 33). Код именице *гений*, „ОДУШ и НЕОДУШ“ стоји иза „МУЖСК“, пре засебно квалификованих подзначења (једног са „ОДУШ“, другог са „НЕОДУШ“) и значења (са „ОДУШ“). Полисемантичка структура именице *альт* слично је расцепљена (неживо /подзначење/ – „ОДУШ“ /подзначење/ – неживо /значење/), али општи двоструки квалификатор „ОДУШ и НЕОДУШ“ у њеној дескрипцији изостаје. Могуће је да су аутори у том делу речника мењали приступ: именице *альт* и *гений* у различитим су томовима (уп. ипак *гастроном*, где је обрада аниматности ближа обради аниматности под *альт*).

1.2.0.4. У АТСРЈ, квалификатор „*одуш*.“ дат је деклинабилним именицама у којих се акузатив једнине и множине (под погодбом да су мушког рода) или акузатив множине (под погодбом да нису /увек/ мушког рода) формално поклапа са генитивом одговарајућег броја, и индеклинабилним именицама у којих се то види по конгруенцији, нпр.: „**ПОРТЬЕ**, нескл., м., *одуш*. В первый раз вижу этого портье (вин. п.). Спроси у портье, который час (род. п.)“. Одсуство наведеног квалификатора код именице казује да је њен акузатив обликом једнак номинативу, нпр. „Открыли магазин“, „Достаньте тетради“, „Купи молотый кофе, не в зёрнах“. Именицама чији акузатив може бити синкретичан и са номинативом и са генитивом (а оне су довољно ретке) алоцирају се по два квалификатора аниматности, „*одуш*.“ и „*неодуш*.“ (в. АТСРЈ: 15–16), нпр.: „**ВАЛЁТ**, -а, м., *одуш*. и *неодуш*. Младшая фигура в игральных картах. Бубновый валет. Валет пик. Взять дамой валета (валет)“. Именица *альт* је „[о]душ.“ само у другом од четири значења. Аниматна су сва значења именице *гений* („**ГЕНИЙ**, -я, м., *одуш*. 1. Высшая степень творческой одаренности, [...]“; уп. нпр. ССРЛЯ).

1.2.0.5. Помоћу специјалног система условних ознака, ГСРЈ излаже савремену морфологију руског језика. Око 100.000 речи сортирано је по обратном азбучном принципу, без дефиниција (нпр. „**альт** м 1b“).

Свака реч има граматички квалификатор и индекс који упућује на кореспондентни део поглавља са деклинацијским и конјугацијским обрасцима (ГСРЈ: 2). У руском језику је, подсећа се, акузатив плурала аниматне именице једнообразан са њеним генитивом плурала, а акузатив плурала инаниматне именице – са њеним номинативом плурала, што обоје важи и на сингуларској страни парадигме ако се ради о именици мушког рода без завршетка *-а* или завршетка *-я* у лематском облику (ГСРЈ: 36). Аниматност је описана као граматичка карактеристика непосредно или скоро непосредно повезана са значењем речи, и нестабилна код речи које могу стећи нова значења или нијансе значења. Запажено је да постојећи речници (1977. године) ту граматичку карактеристику не назначују, јер се претпоставља да се она директно подудара са значењем именице, док се у ствари јавља значајан број именица (према различитим проценама, од неколико десетина до неколико стотина) без праволинијског пресликавања између реалне и граматичке аниматности, као *бобёр*, *законодатель*, *корсар*, *спутник*, *существо* и *устрица*. Пошто овакви примери причињавају тешкоће, нарочито говорницима којима руски није матерњи језик, у ГСРЈ се аниматност именица експлицира (в. 8).

У низу случајева даје се информација о томе у којем је значењу реч обрађена, нпр.:

белемніт	мо	1а	(<i>вымерший моллюск</i>);
	м	1а	(<i>окаменевший остаток этого моллюска</i>).

Упозорава се да напомене о значењу не покривају све ситуације када реч основног инаниматног може развити аниматно значење и обрнуто, па ГСРЈ игнорише нпр. замисливо аниматно значење именице *выключатель* (в. 8, 14).

Квалификатор аниматности је слово „о“ тик до ознаке рода, нпр. „мо“, или (при *pluralia tantum*) скраћеница „одуш.“ после ознаке броја „мн.“ Инаниматне пак именице не носе ознаку „о“, одн. носе ознаке „мн.“ и „неод.“: „**сосуд** м 1а“, „**тишина** ж 1d—“, „**молоко** с 3dⓁ—“, „**премиальные** мн. неод. <п 1а>“. Група квалификатора „мо-жо“ користи се код именица чији род зависи од тога да ли реферирају на мушкарце или на жене, нпр. „**коллега** мо-жо 3а“.

Код неких јединица са цртицом, нпр. *дед-мороз* („мо“) и *путь-дорога* („м“), констатацијом „*склоняются обе части*“ саопштава се да се оба њихова дела деклинирају као када су самостални, али покорављујући се једној, изреченој вредности категорије аниматности. Дакле, и елемент *-мороз* се у *дед-мороз* влада као аниматна именица, иако је именица *мороз* инаниматна. Деклинација се по потреби коментарише у заградама, нпр. „**скатерть-самобранка** ж, *склоняются обе части* (самобранка ж 3*а)“ (в. ГСРЈ: 13–14).

Извесна двојства на пољу аниматности која у оквиру истог (под) значења нотирају новији испитивани речници не могу се наћи у ГСРЈ, нпр. под речима *альт* (в. АСРЈ, АТСРЈ и ССРЈЈ), *вирус*, *змеј*, *кальмар*, *омар* и *робот* (в. БГС), али под речима *личинка* ‘ларва’, *субјект* и *устрица* само ГСРЈ региструје флукуацију. Такође, једино се у ГСРЈ затиче сепарирано инаниматно значење именице *ёж*:

ёж	мо	4b, ё	(животное);
	м	4b, ё	(заграждение)
личинка	ж // жо,	3*а	(насекомого, червя, рыбы и т. д.)
субјект	м	1а	(в логике, в грамматике);
	мо // м,	1а	(в философии, в праве);
	мо	1а	(личность, человек)
устрица	жо	5а	(живая, не как пицца);
	жо // ж,	5а	(как пицца)

1.2.0.6. У ТСРРР аутори желе да представе семантичка, граматичка, синтагматска и стилистичка својства разговорне лексике, као и особености њеног коришћења у различитим ситуацијама неформалног, спонтаног општења (в. 4). Речнички чланак се сегментира на зоне. Квалификатор „*одуш*.“, који иде уз „синтаксички аниматне именице“, у зони је „MORPH“, резервисаној за основне морфолошке карактеристике речи (ТСРРР: 16). Аниматне именице се идентификују синкретизмом генитива и акузатива. Њима се, очекивано, прибрајају и речи које у непренесеном значењу означавају неживе предмете, а у пренесеном именују човека: „*шкаф* ‘высокий массивный мужчина’ (ср.: *Такогo шкафа* – и на лопатки!), *вешалка* ‘женщина, демонстрирующая новые модели одежды’ (ср.: *Вся надежда – только на этих двух новых вешалок!*)“ (ТСРРР: 25). У морфолошкој зони код инаниматне именице *измор* пише „*м.*; *мн.* нет“. Ни именица *друг* нема квалификатор „*одуш*.“, зацело зато што се, будући „ословљавање“, среће само у номинативу јединице: „*м.*; во *мн.* и в косвенных падежах неупотр.“

1.2.0.7. ТСРЈ предузима да и исцрпно и формализовано опсегне све семантичке и комбинаторне релације између одређене речи и других речи, из перспективе теорије „Meaning-Text Model“ (51–52). Поред других „зона“, речнички чланак садржи рекцијски образац и лексичке функције, попут синонима, антонима, деминутива, аугментатива (в. ТСРЈ: 64–66).

Друг и *сосуд* две су од 283 одреднице у ТСРЈ, а квалификатор (ин)аниматности прати само ону прву („*одуш*“).

1.2.1.1. *Велики српско-енглески речник* примарно је за кориснике са нивоа Б2, Ц1 и Ц2. Значења речи утврђена су по процедури која је укључивала консултовање корпусâ и једнојезичних и двојезичних речника и верификацију L1 и L2 говорника (BCP: 12).

У поглављу *A sketch of Serbian Grammar* аниматности је припао скроман простор.⁵

Према инвентару *Grammatical Labels*, спрегу „masculine animate“ супституише хеш („#“), али у Речнику нпр. леме *албајџрос*, *Грк*, *лав*, *џанкер* и *учиџел* маркира „#m“. Није јасно због чега су међу инаниматне урачунате јединице *аниџивуковац*, *архимандрит*, *Баварац*, *балеџан*, *биво*, *бог*¹, *Бог*², *винар*, *власџелин*, *девојчурак*, *деран*, *дикобраз*, *динго*, *домишљан*, *донжуан*, *ему*, *еџидемиолог*, *ерл*. Значења полисемичних јединица квалификују се колективно: „инсталатџер, -џера #m ① electrician [електрични] ② plumber [водоводни]“, „изложилац, -иоца#m | -иоца m ① exhibitor [излагач] ② <math.> exponent [изложилац]“. Семантичке расцепе колективни квалификатори не рефлектују нужно (уп. јединицу без хеша *џар*¹ ‘① pair’, ‘⑤ deskmate /in school/’; в. још BCP: *s. v. дух, оџеритџор*, *члан*; уп. Алексић 2019: 240, 256, 260–261, 281–282).

Витџар и *џолиџ*¹ категоришу се са „#m“, а *сунџер* са „m“ (уп. Стефановић 2008: 103 и Алексић 2019: 288, 289). Јединици *бичар* се досуђује „#m“, а за јединицу *џарамџиџум* бира се „m“ (уп. Стефановић 2008: 100–101 и Алексић 2019: 115–116). Јединица *леш* има ознаку „#m“,⁶ еквивалентно именици *џокоџник*.

1.2.1.2. *Скиџа флексиџских џарамџџара српског језика* и *Грамаџиџички речник* најдуже су секције *Српског грамаџиџичког речника*. *Скиџа флексиџских џарамџџара српског језика* јесте „модификована верзиџа дела монографиџе *Основи морфологиџе*“, а *Грамаџиџички речник* је инверзно узбучена „листа [...] акценџованих речи српског језика [...] са приписаним флексиџским етикетама те рекџиџским обрасцима тамо где су они релевантни“ (СГР: 7). Материјал Речника базира се „на Прометеџевом Великом српско-енглеском речнику, па је изражавање грамаџичких етикета примерено потребама тог речника“. „Добар део решења“, битно је, „примерен [је] потребама говорника других језика у учењу српског“, али „[у] основи овај грамаџички речник треба да буде први корак у правцу прецизног сагледавања српске флексиџе и њене формализациџе за потребе обраде природног језика“ (СГР: 9–10).

⁵ Уп. „Masculine-Inanimate“ и „Ma[s]culine-animate“ над парадигмама (BCP: 23) и „Nom. and Acc. inanimate masculine singular“ о облицима придева (BCP: 24).

⁶ У корпусу БНП (в. Алексић 2019: 86–87, 146) четири су акузатива *леша* и преко 500 акузатива *леш*.

О акузативу сингулара се у т. 3.5.2.1.4.1 Скице бележи: „-у у а-обрасцу мушког рода, = номинатив у именицама за неживо у свим другим обрасцима, = генитив у именицама за живо“. Девијације „обухватају именице за неживо које су семантичким проширењима повезане са онама за живо, као што је : *йокојник*, нпр. *Видим йокојника* – нешто што је било живо, *йой*, нпр. *Помакнуџи йойа*. – нешто што се помера па изгледа као да је живо, итд.“ (СГР: 68).

Јединице као *касир* и *йаџир* следи склоп „-йра #м“, док је при јединицама као *йаџир* и *раџир* склоп „-йра м“ (уп. ВСР). Неке пак солуције изненађују. На пример, као амбивалентне („#м | [м]“) приказане су јединице *ейиској*, *злић*, *изазивач*, *кашикар*, *конџиролор*, *куџушњак*, *секреџар* и *Танијал*, а не и јединице *банкрој*, *баџач*, *дезинфекџор*, *загађивач*, *исџочњак*, *кесџењар*, *класић* и *уџоваривач* (ни као „#м | [м]“ ни као „м | [#м]“; уп. ВСР и Алексић 2019: 231, 284, 285, 290). *Бакалауреаџи* и *каџаџиџеџи* у класи су „м | [#м]“, а *гроб* и *факџор* су у класи „#м | [м]“ (уп. РСЈ: s. v. *гроб*, *факџор*).

1.3.1. NASCS, речник страних речи, квалификаторима аниматности или двоструким квалификаторима аниматности и завршецима акузатива јединице снабдева именице са специфичностима у тој сфери, нпр. „*kódovač*, -e m (živ.); *kódovač*, -e m (než.)“, „*bacil*, -u, -a m (než./živ., 4. j. -l, -la, 1. mn. -y, -i)“⁷ (в. 9). На завршетке акузатива јединице без квалификације аниматности наилази се врло ретко: „**wartburg**, -u, hovor. expr. -a m (4. j. -g, hovor. expr. -ga) <VJ> automobil zn. Wartburg, vyráběný v býv. NDR (nazv. podle hradu Wartburg)“. Како се види из малопре датог речничког чланка и нпр. код именице *trumf* („než./živ., 4. j. -f, expr. -fa“), акузативски завршеци могу добити квалификаторе употребне и стилске вредности (уп. NASCS: 9).

Дескрипција „než./živ.“, изгледа, значи да се именица која означава инаниматан ентитет деклинира или некад деклинира као да је он аниматан, нпр. *cvik*, *ježíšek* (у значењу ‘dárek’), *kaplan* ‘tanec’, *moped*, *salvátor* ‘druh bavorského piva’, *šluk* и називи аутомобила *favorit*, *fiat*, *ford*, *moskvič* и *opel*, док се дескрипција „živ./než.“ вероватно чува за обрнуте случајеве, попут именица *anaerob*, *cenobiont*, *dikaryont*, *fotoautotrof*, *hydrobiont*, *mikrob*, *reducent*, *saprobiont*, *symbiont* и *termofil*, које означавају организме (уп. NASCS: 9). Истина, делује да би онда изузетак били примери „**nelzon**, -a m (živ./než., 4. j. -n, -na)“ ‘zápasnický chvat’ – уп. „**salchow**, -u, m (než./živ., 4. j. i a) <VJ> sport. jeden z krasobruslařských skoků (nazv. podle švéd. krasobruslaře U. Salchowa)“, „**kadet**, -u, -a m (než./živ., 4. j. -t, -ta)“ у значењу ‘krasobruslařský skok’ и „**talián**, -u m (než./živ.)“ у значењима

⁷ Према самом речнику (ван упутства), *bacil* је „živ./než.“ и са акузативом јединице на „-la, -l“.

‘uzenářský výrobek’ и ‘druh lid. tance mateníku, měnlivého taktu’ – уз називе плесова *furiant*, *hulán*, *kokotek*, *kozáček* и *krakováček* (све „živ./než.“), и „**streptobacil**, -u, -a m (než./živ., 4. j. -l, -la)“. Од предложеног тумачења одступале би и јединице „**ferbl**, -a m (živ./než., 4. j. -a)“, „**matjes**, **mates**, -a m (živ./než., 4. j. -a, 1. mn. -y, -i) <hol> potr. mladý sled’ jako pochutina: *marinovaný m.*“ и „**turek**, -rka m 1. (živ./než., 4. j. -a) hovor. turecká káva“, јер би њихов двоструки квалификатор аниматности противречио њиховом завршетку акузатива јединице.

Под именицом *tajtrlik* („řidč. **tajtrdlík**“), квалификатор „živ.“ стоји пре редног броја првог значења (‘šášek’), сугеришући наткриљивање комплетне полисемантичке структуре, али испред дефиниције другог (‘figurka’) чита се „živ./než.“ Узрок овом нескладу јесте присуство инаниматне именице *tajtrlik*, са значењима ‘sklenka kořalky’ и ‘žolík 1’ (карта) и са адекватним генералним квалификатором „než.“ Дакле, посреди је пар одредница налик пару *goliáš* ‘člověk’, ‘brouk’ : *goliáš* ‘odrůda’, ‘objímka’, са „živ.“ одн. „(než.)“ одмах иза ознаке рода.

У NASCS издвојене су две различито квалификоване именице *robot* (в. Табелу 1).

Табела 1

Именица	(Под)значење	Квалификатори
<i>robot</i>	‘automat podobající se člověku a konající lidskou práci’, ‘přen. expr. člověk pracující namáhavě, bez odpočinku’	„živ./než., 4. j. -ta, -t“
<i>robot</i>	‘univerzální přístroj pro domácnost’, ‘odb. zařízení ovládané počítačem, schopné vnímat a analyzovat vlastnosti prostředí, dorozumívat se s člověkem a samostatně do prostředí zasahovat’	„než./živ., 4. j. -t, -ta“

1.3.2. WSJP садржи потпуне парадигме или варијанте парадигми посматраних именица. (Ин)аниматност се стапа са мушким родом (уп. Swan 2002: 124–125), који се означава квалификаторима „m1“ (ак. јд. *chłopca*, ак. мн. *chłopców*), „m2“ (ак. јд. *psa*, ак. мн. *psy*) и „m3“ (ак. јд. *samochód*, ак. мн. *samochody* /в. Żmigrodzki 2020: 55/). На пример, именица *bas* у подзначењу ‘najniższy głos męski’ и значењу ‘gitarra basowa’ има квалификатор „m3“, а у подзначењу ‘śpiewak śpiewający najniższym głosem męskim’ – „m1“. Додуше, чини се да се сва значења и подзначења именице *alt* (‘1. a głos’, ‘1. b osoba’, ‘2. instrument’ и ‘3. klawisz’) сврставају у класу „m3“. Неким именицама у једином значењу, сваком значењу и подзначењу понаособ одн. одређеним значењима или подзначењу додељена су два квалификатора:

Табела 2

Именица	(Под)значење	Квалификатори
<i>ananas</i>	‘owoc’	„m2“, „m3“
<i>belt</i>	свако (под)значење	
<i>cukierek</i>	једино значење	
<i>geniusz</i>	‘duch’	„m1“, „m3“
<i>gofr</i>	једино значење	„m2“, „m3“
<i>grzyb</i>	‘organizm żywy, mający kształt kapelusza osadzonego na nóżce, wyrastający z ziemi’, ‘kształt’, ‘organizm żywy pasożytny na innych organizmach’, ‘choroba’	
<i>idol</i>	оба значења	„m1“, „m2“
<i>kopniak</i>	једино значење	„m2“, „m3“
<i>latawiec</i>	‘konstrukcja latająca’	
<i>robot</i>	‘człękkształtny [robot]’	„m1“, „m2“
<i>tenis</i>	оба значења	„m2“, „m3“

Ниједно (под)значење према Swan-у „факултативно аниматних“ именица *as*, *dolar*, *kac*, *klin*, *papieros*, *walc* (1988: 28, 29) није класификовано и као „m1“ или „m2“ и као „m3“.

Фреквенција конкурентних форми којима се изриче акузатив једине именице *grzyb* у значењима из табеле оцртана је коментаром „*rzadziej*“: „*grzyba*, *rzadziej grzyb*“.

2. Речник српског језика опскрбљен поузданим подацима о акузативу једине маскулиnumа *a*-врсте био би од вишеструке користи. Такво лексикографско дело вероватно би било драгоцено странцима који уче српски језик, стручњацима за обраду природних језика олакшало би калкулацију српског с аниматношћу скопчаног акузатива,⁸ а нормативистима одлучивање о исправности у арени живог и неживог,⁹ уколико би дотична област била довољно проучена.

Специјални српски речник аниматности пре него општи речник са одговарајућим примерима или квалификаторима потребан је зато што се, прво, не би очекивало да се у општем речнику јаве нпр. називи аутомо-

⁸ Уп.: „Iako tradicionalni rečnici, uz ostale izvore informacija, kao što su gramatike i korpusi, predstavljaju temelj za izradu elektronskog rečnika, automatska transformacija tradicionalnog u elektronski rečnik nije moguća. Mnoge informacije u tradicionalnom rečniku nisu eksplicitno predstavljene već se u tumačenju teksta koji prati rečničku odrednicu pretpostavlja određeno znanje čitaoca o jeziku. Tako se, na primer, u rečnicima srpskog jezika uz imenice muškog roda na konsonant (I vrsta promene) ne navodi informacija o animatnosti koja je od značaja za utvrđivanje oblika akuzativa“ (Krstev 1997: 135).

⁹ Аутора је на нормативни аспект аниматности подсетила Рада Стијовић.

била као *џунџио* и називи спортских тимова као *Ливерџул* и *Челси*, који су посведочени и у *a*-акузативу:

Живим у очевој кући, возим „џунџио“ купљен на лизинг (*Полиџика*;¹⁰ в. Алексић 2019: 356).

Сада возим „џунџиа“ (*Полиџика*; в. Алексић 2019: 350).

Премијер лига: Свонси савладао *Ливерџул* (*Вечерње новосџи*).

Кристал Палас је на домаћем терену после преокрета савладао *Ливерџула* са 3:1 (*Србија данас*).

Сандерленд победио *Челси*, [...] Сандерленд је у најважнијој утакмици сезоне на свом терену савладао *Челсија* 3:2, иако је губио са 2:1 (*Hot sport*).¹¹

Ако би располагао само описаним општим речником, преводилац који би се двоумио над акузативом једнине именице *самсунг* у значењу ‘телефон’ (в. Vlagus Bartolec 2006: 15) остао би, сва је прилика, ускраћен за било какву смерницу. Уп. примере са српског форума *Benchmark*:

Ako nekada budem kupio *samsung* to ce biti sa ovim folijama napred i nazad da me sto manje podseca na ovaj brend.

Cekam da prodje NG, pa idem da pazarim *Samsunga* i da talasam malo i ja.

Друго, дистрибуција сингуларског акузативског наставка у именица мушког рода I врсте зна бити превише сложена да би се могла презентовати само двама квалификаторима или двама примерима. Према скорашњем истраживању (Алексић 2017: 235–237), облик *робоџиа* је у домену акузатива сингулара био ређи у научном (роботичком) корпусу, чешћи у медијском, а једини у научнофантастичком. Даље, у медијима је чешћи од кореспондентног *∅*-акузатива био и *a*-акузатив именице *андроид* у значењу ‘антропоморфни робот’, али за мање процената него *a*-акузатив именице *робоџи* у релацији са укупним бројем својих акузатива сингулара (око 75% : око 95%), док је код именице *аваџар* у значењу ‘човеков виртуелни лик’ удео *a*-акузатива у ексцерпираним акузативима сингулара износио око 53 одсто. Поставља се питање како би се у један општи речник, којем утицај аниматности на акузатив сингулара није стожерна тема, на сразмерно концизан и елегантан начин укључиле све ове информације, и како би се поступало у ситуацијама када квантитативна студија о датом речу не би ни постојала (уп. *миш* у значењу ‘уређај’).

3. Нацрт поменут у т. 0 („Нацрт“) заснива се на дизајнима Рожеовог TEWP и Николићевог ОРСЈ.

3.1. У тезаурусу Питера Марка Рожеа, енглеске речи и изрази онтолошки се систематизују (уп. Thomasson 2019). На слемени Рожеове онтологије из нпр. 1853. шест је категорија – *Abstract Relations, Space,*

¹⁰ Сви наведени примери из медија долазе са сајтова.

¹¹ Уп. „Liverpool stigao *Arsenala*“ (Џогоја 1991: 237).

Matter, Intellect, Volition и *Affections* – а у подножју тачно хиљаду њих, као *State, Location, Vegetable, Idea, Means* и *Hope*. Низ хијерархију Тезауруса до придева *hueless* води путања *Matter* → *Organic Matter* → *Sensation* → *Special [Sensation]* → *Light* → *Specific Light* → *Achromatism*. ТЕWP има три главна дела: план класификације и синопсис категорија, тезаурус енглеских речи и фраза организован по нумерисаним категоријама (без дефиниција) и регистар речи и фраза из тезауруса.

3.2. Лексика индекса *a tergo* ОРСЈ црпе се на шеснаест врела и обогаћује (в. XV). Фонду из базног РСКЈ примешано је око 20.000 одредница (в. IX). ОРСЈ садржи речи у лематској форми, прозодијска обележја ортогонијских речи, ознаку за алтернацију *a* : \emptyset , ознаку за врсту речи, ознаку екавске одн. ијекавске форме неке речи (кад се разликују), ознаку извора и кратак коментар код већине хомонима и многих хомографа (в. X), нпр. „интèрвāл м“, „кòса¹ ж [власи]“, „слаткорјèчивац м ј. А [: е.]“. Прозодијске и морфонолошке или сличне варијанте штампане су обичним слогом и увучено (в. XI):

б̄асамак	м
б̄асамак, бас̄амак/бас̄амак	
кафешан̄тан	м
каф̄е-шан̄тан	
с̄енкрӯб	м К
с̄енгруб	
Ср̄ет̄ење	с
Срет̄ење	

Кувар и *кухар* две су одреднице.

3.3. *Thesaurus of English Words and Phrases* намеће се као мегаструктурни узор (в. DOL: 92–93) за српски речник аниматности. Наиме, у литератури о аниматности у српском језику издвајају се групе именица које пркосе супонираним принципу да се именици мушког рода I врсте акузатив сингулара завршава морфом *-a* ако она означава живо биће, а нултим морфом ако она означава предмет или било шта друго (в. Стевановић 1986: 190). Те групе у српском речнику аниматности треба приказати, зато што оне демонстрирају колико дистрибуцију *-a* : \emptyset у четвртог падежу сингулара системност карактерише и при мањој транспаренцији и зато што би се у погледу акузатива сингулара чланови дате „аномалне“ групе који не би били ушли у грађу вероватно повиновали тенденцији њених обрађених јединица, па би речник био изричитости и штедео време. Како се види из сегмента 3.1, ТЕWP нуди метод да се испуни захтев за категоризацијом. Према Нацрту, српски речник аниматности преузео би и адаптирао схему класификације, језгро сортирано по нумерисаним класама и регистар Рожеовог речника.

3.4. ОРСЈ побуђује пажњу као микроструктурни узор (в. DOL: 94) и извор за српски речник аниматности, јер би у њему дефиниције, ма колико сажете, често биле сувишне, што би га приближавало индексима. Семантичку анотацију изискивали би хомоними, хомографи и именице са полисемијским и фразеолошким расцепом (в. Алексић 2019: 75–77, 91–92, 229). У речник аниматности ваљало би уградити и прозодијске информације о хомографима, ради јаснијег диференцирања, и о хомонимима, због укрштања хомографије и хомонимије (уп. *рџс* ‘део’ : *рџс* ‘звер’ : *рџс* ‘горњи део стопала’), уз признавање варијаната (нпр. *рџс/рџс* ‘пакет хартије’). Такође, мора се одлучити да ли ће се на по две леме дисоцирати нпр. парови:

- *џримџрак* : *џримџрак* (са подзначењем ‘сваки за себе од више једнаких предмета или животиња’);
- *буџач* : *буџач* (уп. значења ‘биљка’ и ‘инсекат’);
- *џрсџац*, *-сџа* : *џрсџац*, *-аџа* (уп. значења /РСКЈ/ ‘шкољка’ и ‘биљка’).

Напокон, треба одабрати савремен, широк и финализован примарни извор лексема. Аутор српског речника аниматности који би следио Нацрт имао би ОРСЈ на уму током одговарања на све ове изазове сем оног повезаног са полисемијом (в. 3.2).

3.5. План класификације из Нацрта илуструје Табела 3 (уп. Алексић 2019, Пипер *et al.* 2005, Стефановић 2008). Вреди нагласити да се у Табелу 3 уклапају и именице са очекиваним обликом акузатива једине, попут именица *џџич* и *џџобар*.

Најбројнија група супстантива, образована од именица са очекиваним обликом акузатива сингулара и без семантичког расцепа, може се перципирати као баласт: не жели се да остале, интересантније именице буду у засенку.¹² Не би било наодмет аргументовати и присуство семантички расцепљених именица са очекиваним обликом акузатива једине. (Проконтролисане) именице са очекиваним обликом акузатива сингулара у Нацрту су јер би се иначе њихово дистинговирање од именица које би биле ван корпуса протезало на друге ресурсе или осујећивало, већ према темељности делимитације корпуса у пролегомени речника.¹³ Уз то, ин-

¹² Аутора је на ризик од оптерећивања речника прозаичним именицама упозорила Марија Стефановић.

¹³ Конкретно, ако лексикограф пројектованог речника (1а) декларише РСЈ као фундаментални и РСКНЈ као ауксилијарни извор и (1б) не публикује именице које су потврђене само у очекиваном облику акузатива сингулара, и (2) ако особа која се служи пројектованим речником у њему не налази ботаничке термине *аџенијум* и *џџољуб* – она не може бити сигурна да је лексикограф установио стопостотни мајоритет акузатива *аџенијум* спрам акузатива *аџенијума* и стопостотни мајоритет акузатива *џџољуб* спрам акузатива *џџољуба* и уклонио дотичне термине из речника. Она именице *аџенијум* и

вентар именица нормалних по сржној регули аниматности користио би обради природних језика. У штампи би он могао бити згуснут у економичне блокове (в. мини-модел Листа 1 и уп. нпр. Алексић 2019: 216–228 и 284–290), непокривене регистром речника.

Табела 3

	Именице са семантичким расцепом	Именице без семантичког расцепа
Именице са (понекад) неочекиваним обликом ак. јд.	– нпр. <i>ѝраѝилац</i> – <i>ас, дечко, жандар, коњ, краљ, ловац, ѝешак</i>	– називи аутомобила и других превозних средстава – називи карата <i>доњак, ѝуб</i> , ¹⁴ <i>ѝокер</i> – називи шаховских фигура <i>лауфер, ѝоѝ</i> – називи апарата и сродних производа – називи награда – називи тимова – називи риба и ракова – називи ресторана (...)
Именице са граничним статусом референта	– <i>сунђер</i> ¹⁵	– називи микроорганизама – <i>ѝолий</i> и називи сличних организама – називи бића у раним фазама развитка ¹⁶
Именице са очекиваним обликом ак. јд.	– нпр. <i>боксер</i>	– нпр. <i>длан, јод, ученик</i> (далеко највише именица)

водољуб мора потражити и у РСКНЈ и РСЈ, где се среће једино именица *водољуб* (у РСКНЈ). Да је потоњу аутор новог речника заиста проучио, међутим, акрибичан читалац неће сматрати док се не увери да је она била селектована за корпус, јер је РСКНЈ ауксилитарни извор, ексцерпиран парцијално. Суд о именици *водољуб* зависиће од прецизности са којом лексикограф делимитира своју грађу. Ако аутор у интродукцијском сегменту новог речника експлицира да су у корпусу били нпр. сви непокрајински фитоними из РСКНЈ, дилема је предупређена. Читаочево занимање за супстантиве *аденијум* и *водољуб* не би чудило: *Lidija, ja sam onog adeniuma sto sam dobila od tebe presadila u drugu zemlju, [...]* (<https://www.svetbiljaka.com>); *Upoznajte vodoljuba i matorog raka* (<https://orca.rs>).

¹⁴ В. Алексић 2019: 299 (одн. РСКЈ) и уп. ВРСРИ.

¹⁵ Уп. *вирус* у Алексић 2019: 292–293 (одн. РСКЈ) и у ВРСРИ.

¹⁶ Уп. *ембрион* у ВРСРИ.

Листа 1

Леме из ОРСЈ на *-йисац*

бајкописац ИК, бакрописац, баснописац, брзописац, живописац, животописац, законописац, земљописац, иконописац, књигописац, краснописац, лакописац, летописац е., љетописац ј., многописац С, надриписац С, назовиписац С, неписац С, писац,¹⁷ правописац, природописац, путописац, романописац, стихописац, текстописац, фирмописац, чланкописац

Представљени план се од Рожеовог разликује по двама основним својствима. Прво, у плану из Нацрта врховне категорије су чисто лингвистичке (као у РСС), а не онтолошке у филозофском смислу. Друго, у схеми из Нацрта категорије вишег ранга међусобно се пресецају, док се у Рожеовој схеми оне углавном разгранавају.¹⁸ Зато израња питање како у штампаном речнику аниматности линеаризовати план из Табеле 3. Чини се да је добро да се именице најпре дивидирају на оне са неочекиваним или понекад неочекиваним акузативом једнине, оне са граничним статусом референта и оне са очекиваним акузативом једнине, и да се онда свака група подели по семантичкој расцепљености, јер је подела по расцепљености дихотомна („+ расцепљено“ : „– расцепљено“).

Упитно је да ли група *Именице са граничним сѣиѣусом референѣи* проиходи из критеријума очекиваности, односно да ли овој групи позиција у плану категорија коју је добила заиста припада. У одговор би се могло рећи да је она из аспекта очекиваности неутрална, тј. да се код ње очекивања колебају, и да релација са критеријумом очекиваности ипак постоји. Дубља је недоумица да ли је супстантиве са граничним статусом референта уопште оправдано омеђавати као групу.

3.6. Према Нацрту, у централном делу речника аниматности при лемама би се давали облик или облици акузатива једнине (уп. БГС и ССРЛЯ), назнака извора из ОРСЈ и, када их тамо има, ознака алтернације $a : \emptyset$ из ОРСЈ и ознака јатовог рефлекса из ОРСЈ: „сњешко ј. сњешка“. Јединска форма акузатива боља је од квалификатора (уп. RSSČ, АСРЯ, АТСРЯ, ВСР, ГСРЯ, СГР, ТСРРР и ТСРЯ) јер се њоме превенира мешање реалне и граматичке аниматности.

Као у ТЕWR, централни део је уређен категоријски, па би локација назива процесора *дурон* била нпр. *Именице са неочекиваним или йонекад неочекиваним акузативом једнине* → *Именице без семантичког расцеѣи*

¹⁷ РСКЈ бележи и фигуративно значење.

¹⁸ Секција *Generally (in General)* јавља се под класама *Space, Matter* и *Affections*, те је попречна категорија. Попречне категорије су и категорије нижег нивоа *Absolute : Relative*, које се обе јављају у подсекцијама *Modal [Existence]* и *Simple [Quantity]*, и *Definite : Indefinite*, које се обе јављају у подсекцијама *Absolute [Time]* и *Abstract Space*.

→ Називи айараїа и сродних йроизвода → Називи рачунарских комїоненаїа.

Јединицама са семантичким расцепом потребно је навести и сва значења, према лексикографским изворима из којих су стигле у ОРСЈ. Издвајање ступца за „аниматно“ и ступца за „инаниматно“ (в. Алексић 2019: 75–76, 246, 255–256, 283) допринело би прегледности, али би коштало у простору:

кардинал	1. цркв. <i>највиши свешћенички чин у катїоличкој цркви йосле йаїе</i> – кардинала. 3. зоол. <i>врсиа америчке йїице йевачице из йор. зеба Richmondena cardinalis</i> – кардинала.	2. агр. а. <i>врсиа јабукe</i> – кардинал. б. <i>врсиа сїоног грожђа</i> – кардинал.
Обилић С	1. <i>йрезиме</i> – (за м. пол) Обилића. 2. а. <i>фиг. јунак, херој (йрема йрезимену Милоша Обилића, јунака из наших народних йесама, који је, йо народном йредању, у боју на Косову убио цара Мураїа) – Обилића.</i>	2. б. <i>одликовање, орден који се додељивао за заслуге и храброст у раїу (йрема йрезимену срїског јунака Милоша Обилића) – Обилића.</i> 3. <i>насеље и рудник угља на Косову, северозајадно од Пришћине</i> – Обилић.
шлем	Изр. <i>п л а в и ш л е м о в и војници које Организација уједињених народа шаље ради инйервенције у земље у којима су угрожени свейски мир и основна људска йрава</i> – плавог шлема.	<i>зашћиїїна мейална каїа, кацига</i> – шлем.

Аналогно би се третирале именице са хомонимијским расцепом, именице са хомографијским расцепом и именице са хомонимијским и хомографијским расцепом:

тєрмїт¹	грч. хем. <i>смеша алуминијумовог йраха с оксидом гвожђа и др. мейала, [...]</i> – тєрмїт.
тєрмїт²	лат. зоол. <i>ред нижих инсекаїа [...]</i> – термїта.
грїф	грч. мит. <i>крилаїи лав с орловском главом</i> – грїфа.

- грѣф** нем. варв. **1.** *држак, балчак – грѣф.* **2.** *начин хваѣања ѡрошћивника у борби, мајстѣрија, вешћина – грѣф.*
- кѹпац** *суд са дршком од неколико ока који уѡоѡребљују у воденицама за мерење – кѹпац.*
- кѹпац¹** *човек који куйује нешћо – кѹпац.*
- кѹпац² С** покр. **1. а.** *вешћ орах којим се у дечијој игри гађа у куйе ораха, ојнак – кѹпац?* **б.** *камен који се у дечијој игри баца увис – кѹпац?* **2.** *којча (на чарайама, на доколеницама) – кѹпац?*¹⁹

Додуше, могуће је да дугачке дефиниције није упутно скраћивати. Одредница *робѡи* била би обрађена отприлике на следећи начин:

робот	2. <i>фиг. онај који је само слейи извршилац наређења или ауѡоматѡизованих ѡсѡуака – работа.</i>	1. <i>ауѡоматѡ изгледом сличан човеку, којим диригује елекћронски мозак и ѡокреће га на низ честћо комћикованих ѡйерација и ѡокрећиа – работа/робот 95,9% : 4,1% (НовК); 100% : 0% (SF); 14% : 86% (НК).</i>

Дакле, код именица мушког рода које се срећу и у *a*-акузативу и у Ø-акузативу ишло би се ка прецизирању наставачке фреквенције по корпусима. Тај циљ је на нивоу целог једног речника можда преамбициозан, будући да би подразумевао изградњу посебних корпуса и просејавање врло великог броја погодака од номинатива и генитива при претрагама корпуса – али је сигурно остваривији уз асистенцију рачунарске лингвистике. Грађа је у испитивањима аниматности у српском језику већ са задовољавајућим успехом аутоматски прикупљана онлајн (в. Алексић 2019: 77–87). У њима ипак још увек није примењена аутоматска детекција *a*-акузатива једнине и Ø-акузатива, ако се занемари нишањење помоћу препозиција по регуларном изразу типа:²⁰

„(?x)(?<![A-Za-zĆ-ž])
 ((Kk)roz|[Mm]edu|[Nn]a|[Nn]ad|[Oo])|[Pp]o|
 [Pp]od|[Pp]red|[Uu]|[Uu]z|[Zz]a)\s
 [“”“”]?’[‘’]?[Pp]unto
 (?![A-Za-zĆ-ž])“““”“”

¹⁹ Акцент је из ОРСЈ (в. Алексић 2019: 229).

²⁰ Презентовани регуларни изрази адаптиране су и lookaround-ом побољшане верзије кореспондентних регуларних израза из Алексић 2019.

које је подложно приговорима, бар као глобални метод (уп. Алексић 2019: 149). О значају аутоматског препознавања акузатива сведочи факт да су у Алексић 2019 192 јединствена примера акузативâ *йунѝа* и *йунѝо* извучена из 2.495 јединствених резултата претраге по регуларним изразима типа:

„(?<![A-Za-zĀ-ž])[Pp]unta(?![A-Za-zĀ-ž])“ и
 „(?<![A-Za-zĀ-ž])[Pp]unto(?![A-Za-zĀ-ž])“.

4. Српски речник аниматности био би вредно дело (в. сегмент 2), које би резонирао са савременом лексикографском продукцијом у словенском свету (в. сегмент 1). Пошто би се фокусирао на дистрибуцију наставка *-a* у акузативу једнине, оно би могло пружити више информација о аниматности него речник генералнијег усмерења. Писање речника према Нацрту (в. сегмент 3) убрзале би нове квантитативне студије о аниматности, конструисање специјалних корпуса (ботаничког, компјутерског, медицинског, спортсконовинарског...) и апликација и развијање информатичких метода и алата за идентификовање акузатива једнине.

РЕЧНИЦИ

- DOL: *Dictionary of Lexicography*. Reinhard Rudolf Karl Hartmann, Gregory James. London: Routledge, Taylor & Francis, 2002.
- KSSJ: *Krátký slovník slovenského jazyka*. Ján Kačala, Mária Pisárčiková, Matej Považaj a kol. Bratislava: Veda, 2003.
- NASCS: *Nový akademický slovník cizích slov*. Jiří Kraus a kol. Praha: Academia, 2007.
- RSSĀ: *Retrográdní slovník současné češtiny*. Marie Těšitelová, Jan Petr, Jan Králík. Praha: Academia, 1986.
- TEWP: *Thesaurus of English Words and Phrases*. Enlarged and Improved, partly from the Author's Notes, and with a full Index[,] by John Lewis Roget. Peter Mark Roget. London: Longmans, Green, and Co., 1894.
- WSJP: *Wielki słownik języka polskiego*. Piotr Źmigrodzki (red.). <<https://www.wsjp.pl/>>. Приступљено 26. 11. 2020.
- АСРЯ: *Активный словарь русского языка*. Том 1–. Юрий Дереникович Апресян (отв. ред.). Москва: Языки славянской культуры, 2014–.
- АТСРЯ: *Академический толковый словарь русского языка*. Том 1–. Леонид Петрович Крысин (ред.). Москва: Издательский Дом ЯСК, 2016–.
- БГС: *Большой грамматический словарь*. Том 1–2. Александр Николаевич Тихонов (ред.). Москва: Издательство «ФЛИНТА», 2011.
- ВРСРИ: *Велики речник сѝраних речи и израза*. Иван Клајн, Милан Шипка. Нови Сад: Прометеј, 2008.
- ВСР: *Велики срѝско-енглески речник*. Данко Шипка. Нови Сад: Прометеј, 2014.
- ГСРЯ: *Грамматический словарь русского языка. Словоизменение*. Андрей Анатольевич Зализняк. Москва: Издательство «Руский язык», 1980.
- ОРСЈ: *Обрајни речник срѝскога језика*. Мирослав Николић. Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 2000.

- РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- РСКЈ: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књига I–VI. Нови Сад (I–III и Загреб): Матица српска (I–III и Матица хрватска), 1967–1976.
- РСКНЈ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. I–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСС: *Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений*. Том I–. Наталия Юльевна Шведова (ред.). Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2002–.
- СГР: *Српски грамајшчки речник*. Данко Шипка. Нови Сад: Прометеј, 2016.
- ССРЛЯ: *Словарь современного русского литературного языка*. Том I–. Кирилл Сергеевич Горбачевич (гл. ред.). Москва: «Русский язык», 1991–.
- СУМ: *Словник української мови*. Павло Павлович Білецький-Носенко (підгот. до вид. Василь Васильович Німчук). Київ: Видавництво «Наукова думка», 1966.
- ТСРРР: *Толковый словарь русской разговорной речи*. Выпуск 1–. Леонид Петрович Крысин (ред.). Москва: Языки славянской культуры, 2014–.
- ТСРЯ: *Толково-комбинаторный словарь русского языка. Опыт семантико-синтаксического описания русской лексики*. Игорь Александрович Мельчук, Александр Константинович Жолковский. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2016.

ОСТАЛА ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, Данило. „Аниматност и живе машине“. *Научни састџанак славистиџа у Вукове дане* 46/1 (2017): 225–238.
- Алексић, Данило. *Катџегориџа аниматности и форма акузатива у српском језику* (докторска дисертациџа). Београд: Филолошки факултет, 2019.
- Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синџакса савременога српског језика. Простиџа реченица*. У редакциџи М. Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 2005.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик*. 1. Београд: Научна књига, 1986.
- Стефановић, Мариџа. *Катџегориџа аниматности у српском и руском језику*. Нови Сад: Академска књига, 2008.

*

- Blagus Bartolec, Goranka. „Od neživoga do živoga (genitivno-akuzativni sinkretizam u jedninskoj paradigmi imenica muškoga roda koje označuju što neživo)“. *Rasprave* 32 (2006): 1–23.
- Čigoja, Brankica. „Neki oblički dubleti u akuzativu jednine“. *Књижевности и језик* XXXVIII/2 (1991): 233–237.
- Komárek, Miroslav, Jan Kořenský, Jan Petr, Jarmila Veselková a kolektiv. *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia, 1986.

- Krstev, Cvetana. *Jedan prilaz informatičkom modeliranju teksta i algoritmi njegove transformacije* (докторска дисертација). Beograd: Matematički fakultet, 1997.
- Swan, Oscar. "Facultative Animacy in Polish". *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 606 (1988): 1–40.
- Swan, Oscar. *A Grammar of Contemporary Polish*. Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2002.
- Thomasson, Amie. "Categories". In: Edward N. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition) <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/categories/>>. Приступљено 5. 1. 2021.
- Żmigrodzki, Piotr. *Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania*. Kraków, 2020 r. <https://wsjp.pl/pobieranie/zasady_opracowania_wsjp.pdf>. Приступљено 29. 11. 2020.

Danilo S. Aleksić

TOWARDS A SERBIAN DICTIONARY OF ANIMACY

S u m m a r y

The subject of research is the category of animacy from the lexicographic aspect. First it is described how animacy is dealt with in fourteen dictionaries which contain explicit indicators of the category, and then a blueprint of a Serbian dictionary of animacy is presented. The blueprint draws from Roget's *Thesaurus of English Words and Phrases* and from Nikolić's *Obratni rečnik srpskoga jezika*.

Keywords: Serbian language, morphology, lexicography, animacy, living, non-living, accusative.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 945–968

UDK: 811.163.41'367

811.163.41'366

811.111'367

811.111'366

COBISS.SR-ID: 54807561

Јелена Љ. ВУЈИЋ

Филолошки факултет, Универзитет у Београду

jelenajvujic@gmail.com

ВИШЕЧЛАНЕ ЛЕКСИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ У ЕНГЛЕСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ КАО МЕСТО СУСРЕТА СИНТАКСЕ И МОРФОЛОГИЈЕ

Овај рад се фокусира на структурне и семантичко-прагматичке особености и лексички статус вишечланих лексичких јединица у српском и енглеском као хибридних морфосинтаксичких феномена. Из перспективе конструкционе морфологије, формулисањем творбених конструкционих схема анализирају се фразне сложенице у енглеском и композитне изведенице у српском као облици који имају такозване ‘максималне’ фразе или клаузе као творбене основе.

Кључне речи: вишечлана лексичка јединица, околионализам, конструкциона схема, специфична субсхема, фразна лексема, сложеница, композитна изведеница.

1. Увод

„Речи нису оно што имамо, речи су оно што чинимо“¹. Ова изјава психолингвисте Герија Либена указује на динамичну природу нашег (менталног) лексикона, како колективног, тако и појединчаног. Под менталним лексиконом се подразумева укупност језичких знања у која спадају похрањене (енг. *stored*) лексеме, конструкције, механизми, модели и обрасци за извођење, стварање, формирање (енг. *computation*) нових лексема, облика речи али и синтаксичких структура (Lieber 2016: 227; Vujić 2020: 29, 294). Паралелно са овим чисто језичким информацијама

¹ Words are not the things we have, words are the things we do (G. Libben). Лична комуникација, Беч, фебруар 2020.

у менталном лексикону говорника стоје и прагматичке информације, које, кад се упаре са језичким и ванјезичким знањем, као и језичким и ванјезичким инпутом, омогућавају адекватну употребу језика.

Комплексност, богатство и разноврстност информација које формирају ментални лексикон су, између осталог, извор језичке креативности говорника, који из жеље или потребе да именују неке (обично до тада неименоване или неспецификоване) сегменте стварности творе лексичке облике. Такви лексички облици су неретко по својој природи негде на граници синтаксе и морфологије и најчешће имају статус вишечланих лексичких јединица (ВЛЈ).

Управо вишечлане лексичке јединице заједно са сложеницама свих типова представљају појаву која је јасан резултат деловања истовремено морфолошких творбених механизма (релевантних за лексикон) и синтаксичких образаца. Они указују на потребу да се однос морфологије и синтаксе у савременој науци о језику редефинише и да се преиспитају лексикалистичке хипотезе и приступи лексикону, а што је још важније, да се осветли релевантност и морфолошких и синтаксичких операција у богаћењу лексикона, то јест, стварању нових лексичких јединица.

У овом раду ћемо се осврнути на интерфејс и интеракцију морфологије и синтаксе у формирању (вишечланих) лексичких јединица у савременом језику, и то на примеру сложених окасионалних облика у енглеском и српском попут оних датих у (1). Корпус примера на енглеском језику прикупљен за потребе овог истраживања потиче из извора са интернета (блогови, друштвене мреже), из телевизијских програма, популарних ситкома, британске и америчке дневне штампе, али и стручне литературе. Примери окасионализама у српском попут оних у (14), прикупљени из различитих извора попут друштвених мрежа, личне комуникације, интернет сајтова, блогова, телевизијских програма и слично, послужили су као српски корпус за ово илустративно пилот-истраживање².

(1)

а. a [drank too much] look

б. a [God is dead] theology

в. [[после наступ(а)ски] (селфи)

г. [[баш ме брига]штво]

Након увода, у раду ћемо дефинисати појам вишечлане лексичке јединице у енглеском и српском као творбене основе за настанак нових лексема, и то оних које су по свом статусу окасионализми (енг. *nonce formations*). Затим ћемо дати формални опис прикупљених окасионализма као морфолошки сложених лексема у оба језика. Анализи

² Аутор упућује захвалност докторанткињи Тањи Илић за помоћ при састављању корпуса на српском језику.

прикупљених илустративних примера приступићемо из перспективе конструкционе морфологије, као теоријског оквира фокусираног на структуру и особине лексикона, а који се као такав показао као најподеснији за опис граничних, хибридних па и маргиналних језичких појава, што околионализми неретко јесу. Тако ћемо у трећем, централном сегменту рада укратко представити теоријски оквир конструкционе морфологије. У наставку ћемо дати опис и формулисати конструкционе схеме за прикупљене околионализме у енглеском и српском и настојати да укажемо на сличности које постоје у творбеним механизмима на делу у ова два језика упркос површинској разлици. Наиме, иако су енглески примери из (1а–б) по свом облику сложенице, док су српски примери (1в–г) стриктно узев, изведенице, полазна хипотеза, коју ћемо покушати да докажемо, јесте да су и у једном и другом језику то примери граничне језичке појаве у којој сложени синтаксички облици композиционе структуре и значења (потпуно схематичне конструкције вишег реда) постају лексикализоване семантичке основе за творбу нових лексема, односно као ускоспецифичне конструкције нижег реда улазе у састав сложенијих творбених конструкција различите специфичности. У четвртом одељку ћемо показати да аналошка творба и творба путем схема нису међусобно искључиви механизми творбе неканоничних сложених лексема, већ комплементарни процеси и да облици настали по аналогiji као примери језичке креативности могу довести до стварања конструкционих (суб) схема које могу даље служити за настанак нових (сложених) лексема. На крају, у петом одељку ћемо понудити закључке до којих смо дошли на основу резултата анализе нашег илустративног корпуса.

2. Вишечлане лексичке јединице у српском и енглеском језику

Вишечлане лексичке јединице су облици који се, по правилу, одликују сложеном структуром, односно састоје се од више речи/елемената³ и имају јединствену специфичну семантичко-прагматичку функцију (Moon 2015). Као такве, ВЛЈ постоје у готово свим језицима.

Под вишечланим лексичким јединицама подразумевају се лексеме које су по својој структури синтаксичке јединице (фразе/синтагме) (2а–б). У енглеском, у ВЛЈ се сврставају и сложенице (2а) (Adams 2001; Bauer 1988, 2000, 2017, 2019), док се у славистичкој литератури овакве сложене лексеме (2б) називају фраземама и спадају у домен фразеологије (Ohnheiser 2019; Виноградов 1946; Алексеенко, Белоусова, Литвиникова 2003).

³ Појам „реч“ је у савременој лингвистици прилично контроверзан и познато је да се у различитим теоријским оквирима чак поједини лингвисти залажу за укидање појма „реч“ (Masini 2014).

(2)

- a. black market, Black Friday, black ice, blackboard, blackbird
black-and-white photography
б. црна берза, црни петак, црни дани

Српски представља прототип језика у коме су, у модуларним приступима опису језика, јасно дефинисани критеријуми за утврђивање сложености са једне и фраза са друге стране (Babić 1986; Стевановић 1991; Вукићевић 1995; Клјан 2002; Ћорић 2008, 2016) и, као такав, готово је идеалан пример језика којим се потврђује став лексикалиста⁴ о стриктној категоријалној разлици између синтаксичке компоненте језика и лексикона (коме припадају процеси товрбе лексема) (3а). Док се на облик *црна берза* у српском може гледати као на сложену лексему, али и колокацију (насталу синтаксичким операцијама), облик *црноберзијанац* је неспорно класификован као композитна изведеница и, као такав, настао морфолошким операцијама. С друге стране, у енглеском је та граница између фраза и сложености више него проблематична. Сва три облика у енглеском у (3б) се сврставају у сложености без обзира на њихову фонолошку и/или ортографску реализацију и без обзира на присуство деривативног суфикса (-eer) у *black marketeer*.

(3)

- a. црна берза / црноберзијанац
б. black market / black marketeer / blackboard

Често се као критеријум којим се утврђује да ли је нека синтаксичка сложена конструкција лексичка јединица или синтаксичка јединица узима став да су лексичке јединице механизми/облици за именовање (а самим тим и класификовање) појава, ентитета и сегмената стварности, чиме су блиске сложености (4а) и (4в), док синтаксичке фразе имају више дескриптивну функцију (Bauer 1988) (4б) и (4г).

(4)

- a. black market / little black dress /Black Friday/ black ice
б. black jacket
в. црна берза / мала црна хаљина / црни петак
г. црна јакна

⁴ Термин *лексикализам* се односи на теоријско становиште у моредној генеративној лингвистици према коме процесе којима настају нове лексеме као сложене речи (изведенице и сложености) регулише скуп лексичких правила која оперишу независно од синтаксичких правила и граматике (Scalise & Guevara 2005:147). Процеси творбе нових лексема заједно са лексиконом припадају лексичкој компоненти језика која у језичкој хијерархији претходи синтаксичкој компоненти. Дакле, процеси творбе нових лексема претходе синтаксичким процесима и операцијама.

Примери у (4а) имају статус сложеница у енглеском језику упркос њиховој фразној структури, док је пример у (4б) фраза. С друге стране, у српском, облик у (4г) неспорно представља синтаксичку јединицу, а облици у (4в) су комбинације које Бенињи и Масини (Benigni & Masini 2012) називају фразне лексеме (енг. *phrasal lexemes*), а које у великој мери надомешћују прилично рестриктивне и релативно слабо разумејене механизме и обрасце композиције у српском. То су, формално гледано, лексикализоване фразе које неретко, као што ћемо видети, имају двоструку интерпретацију, композициону (синтаксичку) и некомпозициону (лексикализовану)⁵. Ову двоструку природу неких ВЛЈ ћемо илустровати на примерима облика *мала црна хаљина* и *little black dress*.

Када се у енглеском језику *little black dress* интерпретира композиционо, онда се односи на ‘малу хаљину црне боје’. Као синтаксичка конструкција, може имати облике компарације *a smaller black dress* и *the smallest black dress*, што није могуће у случају када има лексикализовано значење и када именује посебан тип/класу хаљине. Слична је ситуација и са српским обликом *мала црна хаљина*, који, када се схвати као синтаксичка јединица, подлеже парадигматској ‘заменељивости’ (енг. *paradigmatic commutability*), па су потпуно прихватљиви облици *мања црна хаљина* као ‘хаљина црне боје мање величине’ или *најмања црна хаљина* ‘хаљина најмање величине у поређењу са бар још две хаљине црне боје’, па чак и *најмања црња хаљина* ‘хаљина црња од неких других, која је уз то и најмања по величини у поређењу са осталима’. Оваква врста граматичке обележености није могућа када облик *мала црна хаљина* има класификативну функцију именованја којом именује један посебан, специфичан тип одевног предмета и класификује га наспрам других типова и класа тог одевног предмета (нпр. *мала црна хаљина* наспрам *вечерње хаљине*, *балске хаљине*, *кућне хаљине*, али не и наспрам *дуге шарене хаљине*).

Сложене одреднице попут оних у (2б) и (4в) постоје и у другим словенским језицима. У руском су се њима бавиле Валентина Бенињи и Франческа Масини (Benigni & Masini 2012; Masini 2009, 2014) из перспективе конструкционе граматике, што је нарочито значајно за нашу анализу.

⁵ Без обзира на то што ће се већина сложити да су примери у (4а) сложенице у енглеском, услед своје фразалне структуре, која у потпуности одговара модификаторској именичкој фрази структуре М+И, оне у одређеном специфичном контексту могу имати и композиционалну, дескриптивну, квалификативну интерпретацију. Тако није немогуће замислити да би сложенице попут *black market* и *black ice* и поред своје високе лексикализованости у савременом енглеском језику, могле добити и композициону буквалну интерпретацију у неком посебном контексту нпр. „пијаче са црним тезгама“ или „леда офарбаног у црно“ и слично. Исти је случај и са облицима *мала црна хаљина* и *little black dress*, који се у оба језика односе на хаљине које су по правилу црне боје, али не и нужно јер могу бити у неким случајевима и друге тамне, ‘скоро’ црне боје (нпр. тамно плаве, тамно браон, тамно зелене итд.).

Особине које потврђују лексички статус фразалних лексема су не толико семантичке већ синтаксичке тако да попут правих, каноничних сложеница и њих одликују следеће особине (Benigni & Masini 2012: 422):

- 1) није могуће уметати неки други лексички материјал између њихових компонената,
- 2) не подлежу парадигматској ‘заменељивости’ и
- 3) не могу бити интерно модификоване.

Ово ћемо илустровати примерима из енглеског и српског датим у (5):

(5)

- a. Black market / black market's / black markets
- б. Black jacket / blacker jacket's / blacker jackets
- в. *blacker markets
- г. blacker jackets / the blackest (of) jackets
- д. црна берза / * црња берза
- ђ. црна коса / црња коса
- е. *црна јака берза / јака црна берза
- ж. црна дуга коса / дуга црна коса

У (5а) смо приказали именичку парадигму енглеске сложенице *black market* (облике обележене за множину и генитив). Као што видимо, могуће је да се кроз парадигму мења само именички део, док модификатор, придев *black*, остаје непромењив. Другим речима, сложенички статус сложене лексеме структуре М+И⁶ блокира унутрашњу флексију (5в), што је случај и у српском (5д). У (5б) и (5г) показали смо да када структура М+И има статус именичке фразе типа *black jacket*, и придевска и именичка компонента могу бити флективно обележене за граматичке категорије. Другим речима, у синтаксичким (де)композиционим структурама фразни статус ‘дозвољава’ (енг. *license*) унутрашњу флексију (5г) и (5ђ). Примери (5е) и (5ж) илуструју могућност уметања новог лексичког материјала између компонената, као и отвореност за интерну модификацију и слободну дистрибуцију компонената које лиценцирају нелексикализоване синтаксичке конструкције, док су вишечлане лексичке јединице за њих затворене.

Вишечлане лексичке јединице могу да служе као основе за суфиксалне деривате. Са овом појавом се сусрећемо како у српском, тако и енглеском (6).

(6)

- а. [[[sixth][grade]]er]
- б. [[[здрав(о)] [разум]]] ски]

⁶ М (модификатор); И (именица као управни елемент)

Поред тога, код вишечланих лексичких једница се јавља још једна појава која отежава разграничење синтаксичких структура/фраза и лексикализованих облика, а која, чини се, постаје нарочито популарна и раширена у последње време. Наиме, све су чешћи случајеви да се (сложене) синтаксичке структуре са јасним композиционим значењем (дакле, створене према продуктивним синтаксичким обрасцима, а не похрањене) укључују у механизме творбе речи и служе као творбене и семантичке основе за градњу сложених лексема, било путем композиције (у енглеском (7а)) или деривације (у српском и енглеском) (7б) и (7в).

(7)

а. a [floor of a birdcage] taste

б. [[[после][наступ(а)]ски]]]

в. [un[[put down]_{Vi} able]_{Aj}]_{Ак}

Нове сложене лексеме овог типа, у оба посматрана језика, најчешће именују нове комплексне појмове, а сложене фразалне структуре које служе као творбене основе попримају понашање и особине које би се иначе очекивало од каноничних именичких, глаголских или придевских основа (7б) и (7в) о чему ће више речи бити и одељку 3. Као сложене основе могу послужити и канонично створене клаузе као у (8).

(8)

а. [Никад не излазим из кућ(е)] ијада] као у

Хоћемо ли у светлу организовања сланинијада, кобасицијада, гитаријада сада огранизовати и *никаднеизлазимизкућујаду?*

б. [you know what I mean] look као у

He gave me one of those *you-know-what I-mean looks?*

2.1 Формалне особине фразних сложеница као сложених okazjiонализама у енглеском

У примерима (7а), (7в) и (8б) сусрели смо се са случајевима да се синтаксичке јединице (фраза) јављају као конституенти сложених лексичких облика који би се сврстали у сложенице или изведенице. Такви су случајеви све популарнијих фразних сложеница (енг. *phrasal compounds*) у енглеском језику (9). Особина фразних сложеница јесте да оне комбинују лексички управни елемент сложенице (нпр. *taste, look, syndrome*) са модификатором који има фразну или чак и клаузалну структуру (нпр. *God is dead, laying the cards on the table, Charles and Di*).

(9)

а. a [floor of a birdcage] taste

б. a [drank too much] look

в. the [Charles and Di] syndrome

- г. a [laying the cards on the table] situation
- д. a [God is dead] theology
- ђ. an [over the fence] gossip
- е. a [who's the boss] wink

Случајеви у (9) у енглеском су релативно новији тренд мада су фразне сложенице другачијег типа и дистрибуције И+М део лексикона енглеског већ вековима (10).

(10)

- а. brother-in-law
- б. editor-in-chief

Фразне сложенице попут оних у (9) почињу да заокупљају пажњу морфолога од 80-тих година 20. века (Botha 1980, Fabb 1984, Hoeksema 1985, Lieber, 1988, 1992). Иако су се у почетку фразне сложенице у енглеском као у (9) посматрале као стилски обележени и високо контекстуално зависни околности (самим тим и прилично маргинална језичка појава), њихова учесталост као модела творбе, као и присуство у још неким језицима (нпр. холандском, африкансу, грчком), указују да се ради о продуктивном и релативно потентном творбеном обрасцу који заправо представља проширење каноничне схеме за грађење именичких сложеница у енглеском, о чему ће бити више речи у одељку 3. У ствари, не постоји никакво универзално ограничење којим би се ограничила појава фразе на месту неуправног елемента сложеница, по правилу, са модификаторском улогом (Воиј 2007: 188). Сви посматрани примери спадају у именичке сложенице чија је главна улога да именују (најчешће нове, досад неименоване) сложене појмове, што указује на њихову прагматичку вредност⁷.

О лексичком статусу фразних сложеница у енглеском додатно сведочи њихов творбени потенцијал, односно чињеница да овај тип сложеница може послужити и као деривациона основа, као у (11). Истини за вољу, овај тип сложених именичких основа у енглеском дозвољава само одређени број афикса, махом префикса другог нивоа, дакле, оних који не утичу на фонолошке особине извденице у односу на основу и по правилу се одликују нешто транспарентнијом семантиком.

(11)

- а. [ex[[pipe and slipper] husband]]
- б. [anti[[God is dead] theology]]

⁷ Детаљану анализу из перспективе конструкционизма и преглед феномена именовања нових појмова путем фразних конструкција у различитим језицима дао је Воиј (Воиј 2009: 219–240).

Сви посматрани примери одговарају доминантној структури у енглеским сложеницама у којој је управни елемент енглеских сложеница (и фраза) увек крајњи десни конституент, одговоран и за категоријалну обележеност читаве сложенице (енг. *right-hand rule*). Управна реч у свим нашим примерима је (лексичка) именица. Из посматраних примера, стиче се утисак да је тенденција да управни елемент буде проста или изведена именица.

Први елемент је тзв. ‘максимална’ фраза (фраза одређене категорије као максимална пројекција управног елемента X)⁸ која има улогу модификатора управне речи. Да се заиста ради о максималним фразама потврђују наши примери у којима се на месту модификатора налазе зависне именске клаузе (e)⁹, независне клаузе (д), као и предлошке фразе (ђ). Који год тип фразе да се нађе на месту модификатора, односно, неуправног (*non-head*) елемента, такве лексикализоване фразе се понашају у складу са начелом непробојности, односно не дозвољавају уметање елемената (нпр. модификатора (12а) или комплемента (12б)), као ни предмодификацију ни постмодификацију (12б–г), што би иначе дозвољавали као елементи сложенијих синтаксичких структура у чији би састав могли да уђу (13).

(12)

- а. *a [dirty floor of a huge birdcage] taste
- б. ? a [drank wine too much] look
- в. *the[[poor] [Charles and Di]] syndrome
- г. ? a [[drank too much] [too soon]] look

(13)

- а. She tried to clean the dirty floor of a huge birdcage in the corner.
- б. I think John drank wine too much last night.
- в. My mom used to pity poor Charles and Di in that wretched marriage of theirs.
- г. Mary drank too much too soon at her wedding.

У случајевима фразних сложеница у којима је на месту модификатора именичка фраза, таква именичка фраза не дозвољава употребу детерминатора *a *the pipe and slipper husband*. Ово се објашњава чињеницом

⁸ За више о појмовима максималних пројекција (maximal projection), структуре фразе (phrase structure) и теорији X бар (X-bar theory) у генеративној синтакси погледати у Chomsky 1970, 1981; Jackendoff 1977; Lieber 1992; Carnie 2008; Chametzky, 2000.

⁹ Иако се облик *who's the boss* може разумети и као упитна клауза, на основу значења читаве фразалне сложенице и семантичког инпута који даје на месту модификатора, пре бисмо је интерпретирали као комплемент (директан објекат) глагола *to know* у *You know who's the boss*.

да само речи отворене класе могу учествовати у процесима творбе речи, а детерминатори припадају речима затворене класе (Lieber 1992:12). Нека ранија истраживања налазе да се само фразе које категоријално припадају отвореним класама (именичке, глаголске и придевске) могу наћи на месту модификатора у фразним сложеницама (Hoeksema 1985), док савремени примери типа (9ђ) или *off-the-rack clothes/dress* побијају такве тврдње.

Фразне сложенице дате у (9) се могу класификовати или као атрибутивне или као апозитивне према подели сложеница коју су дали Скализе и Бисетова (Scalise & Bisetto 2009). Нека досадашња истраживања указују да нема синтетичких сложеница међу фразним (између осталих Роерег 1987). У сваком случају, фразна компонента која претходи управној речи не само да одређује управну реч већ и ограничава њену референцију.

2.2 Формалне особине сложених okazaionalизама у српском

Српски корпус сложених okazaionalизама који су нам послужили за ово истраживање илустроваћемо примерима у (14).

(14)

- а. нездраводоручкујућа (тинејџерка)
- б. слободнолебећа (мисао)
- в. лошепонашајуће (делује)
- г. посленаступски (селфи)
- д. месонеједачи,
- ђ. башмебригаштво
- е. бестобост
- ж. прворедаши
- з. најбрзоулазећа (до сад)
- и. никаднеизлазимизкућијада

Већ на први поглед је јасно да се српски примери по морфолошкој структури разликују од енглеских, у првом реду по томе што је реч о суфиксалним сложеницама, то јест, сложеним суфиксалним твореницама. Сличност са енглеским је што синтаксички сложени облици (фразе) улазе у процесе творбе нових лексема као конституенти морфолошки сложених лексичких јединица са функцијом именовања нових појмова. У оба језика се дакле ради о формално и семантички кондензованим сложеним јединицама чија је функција именовање (и категоризација) појмова. Чињеница да су у српском морфолошки сложене okazaionalне лексеме по свом статусу изведенице да се објаснити тенденцијом српског и осталих словенских језика у којима „сложене одреднице које се састоје од неколико лексичких јединица показују тенденцију ка универбизацији“

(Исаченко 1958: 340). Ова тежња ка универбизацији се у словенским језицима манифестује на неколико начина, а наши примери из (14) би се класификовали под комбиноване изведенице, које настају „композитном/ сложенничком универбизацијом“ (Ohnheiser 2019: 254; Martincova 2015).

Видимо да сви примери околионализама у српском представљени у (14) имају у основи синтаксичке структуре различитих сложености од фразе (нпр. *без тебе, нездраво доручковати, после наситија*) до клауза у личном глаголском облику (14и). Те синтаксичке конструкције су лексикализоване, чак и у случајевима кад је приметан веома висок степен композиционалности. Као и у енглеском, када функционишу као конституенти морфолошки сложених речи, овакве синтаксичке конструкције а) су нераздојиве, б) не дозвољавају (унутрашњу) модификацију, в) не могу бити постмодификоване, г) не дозвољавају компленте/допуне у виду објеката (15а.3), д) за разлику од својих синтаксичких еквивалената, каноничних синтаксичких структура, немају интерну, унутрашњу флексију (15б.3–4).

(15) а.

1. нездраво доручковати → нездраводоручкујући (тинејџер)
2. нездраво доручковати у пекари → *нездраводоручкујућиупекари (тинејџер)
3. нездраво доручковати бурек → *нездраводоручкујућибурек (тинејџер)

б.

1. брзо улазити → брзоулазећа
2. брзо улазити у уво → *брзоулазећаууво / *брзоулазитиуувећа
3. брзо улазити / најбрже улазити
4. брзо улазити → брзоулазећа / најбрзоулазећа (песма до сад)¹⁰

в.

1. без тебе → бестобост
2. без тебе заувек → *бестебезаувекост
3. без тебе једног → *бестебеједногост

Све наведене особине посматраних околионализама као морфолошки сложених лексичких јединица чине да оне у менталном лексикону представљају посебне високо спецификоване конструкционе схеме, о чему ће бити речи у наредном одељку.

¹⁰ У корпусу смо наишли на облике позитива придева *брзоулазећи* и на суперлатив *најбржеулазећи*, али нисмо срели могући облик *најбржеулазећа*. Такође, приметно је да у корпусу није нађен ни облик који би семантички одговарао компаративу.

3. Конструкциона морфологија као теоријски оквир за приступ феномену вишечланих лексичких јединица и сложених околицизма

Из досадашњег излагања видимо да сложене лексеме које настају из фразе, без обзира на то о ком се језику ради и да ли је реч о композитним (комбинованим) изведеницама или фразним сложеницама, представљају у одређеној мери примере перифрастичне творбе речи и, као такве, мање или више показују хибридне особине. Тако енглеске фразне сложенице као у (9) имају структуру фразе (енг. *phrase-like structure*), а понашају се као речи (енг. *word-like behaviour*). С друге стране, чак и кад њихова структура није стриктно узев фразна (као у српском), неке фразне особине остају доминантно препознатљиве првенствено кроз појединачна значења њихових конституената. Овакве језичке појаве најбоље расветљава поглед на хијерахијски устројен лексикон какав пружа конструкциона морфологија (Воић 2010), изникла из наручја конструкционе граматике (Goldberg 1995, 2006). Интеракција између фразе, фразних лексема и изведеница и каноничних сложеница се објашњава преко конструкционих схема другог реда (енг. *second order schemas*) којима су утврђени парадигматски односи између (морфолошких) схема за творбу речи и (синтаксичких) схема за формирање фразе.

У уводном делу рада смо рекли да је појава којом се бавимо хибридна и да подразумева комбиновање морфолошких и синтаксичких механизма и елемената у циљу именовања и квалификовања вишеслојних и вишедимензионалних феномена из света који нас окружује. У том смислу се намеће питање да ли су примери дати у (1), (2), (7), (8) производ морфолошких или синтаксичких операција. Како фразе као синтаксичке конструкције постају творбене основе и творбени конституенти? Одговор на ово питање најбоље пружа конструкциона морфологија, као теоријски оквир за опис језика који брише границу између лексикона и синтаксе, тачније, не посматра их као засебне модуле језика. Њихов однос се схвата као структурни континуум на чијем се једном полу (лексичком, који је у тесној вези са морфолошким операцијама) налазе чисто лексичке појаве оличене у речима (лексемама), а на другом (синтаксичком) чисто синтаксичке појаве оличене у синтаксичким структурама. Дуж континуума су распоређене појаве које су по својој природи ближе једном или другом полу. Овакав поглед на језик омогућава да се сложенице, изведенице и фразе, али и многи други језички феномени на које се гледа као на маргиналне или проблематичне због њихове неканоничне и често хибридне природе¹¹, схватају као конструкције различитог степена сложености, али и степена продуктивности. На „лексичком“ полу континуума

¹¹ На пример, особине и понашање герунда или фразалних глагола типа *to put up with* (али не и фразних глагола типа *to belong to*) у енглеском језику или (полу)отворених

се налазе речи као јединице лексикона и представљају конструкције које су по структури атомичне, а по значењу специфичне (нпр. [ѿај], [ѿлав], [сѿолица], [ѿисаѿи], [заѿеваѿи]), [[машин(а)]ски], [[млад]осѿи]). Са друге стране, на синтаксичком полу, налазе се синтаксичке конструкције које су сложене по структури, а схематичне (композиционе) по значењу. Као илустрацију синтаксичких конструкција као апстрактних јединица у примеру (16) дајемо схеме за образовање перфекатске конструкције у српском (16а) и пасивне конструкције у енглеском (16б).

(16)

а. [бѿѿи _{+глагол.време+ број+лице} Г глагол.прилог радни,+ род+ број]

б. [Sbj *be*_{+tense, V_{past part.}} *by* N(oblique)]¹²

Оно што је заједничко свим конструкцијама јесте да су то апстрактне јединице различите величине и комплексности, од најпростијих попут морфема (нпр. *за-*, *-ски*, *-осѿи* и сл.) преко простих и сложених речи (нпр. *ѿлав*, *младосѿи*), затим правих (затворених) и полуотворених идиома, док би примери у (16) били примери за најсложеније схематичне синтаксичке конструкције. Све ове конструкције постоје похрањене у менталном лексикону као конструкционе схеме које представљају спој форме, значења и функције/употребе (дакле, прагматичких особина). Конкретни језички облици називају се конструктима и представљају конкретизацију апстрактних (конструкционих) образаца у језичкој употреби. Тако би облик *је ходала* (17а) био конструкт перфекатске конструкције у српском, а (17б) је конструкт пасивне конструкције у енглеском.

(17)

а. Марија је ходала улицом замишљено.

б. The house was destroyed by a tornado.

У конструкционој морфологији, лексикон се поима хијерахијски (у смислу односа међу конструкцијама) и као мрежа односа између конструкција. Значење конструкција као целине иде од општег, схематичног, комозиционог (што је типично за синтаксичке конструкције), до ускоспецификованог, специфичног, код оних конструкција код којих конструкционо значење није пуки збир значења компонената конструкције (нпр. код конструкционих идиома типа *анђео од деѿеѿиа*)¹³.

генитивних идиома у више језика типа *чудо од деѿеѿиа* у српском или *a monster of a truck* у енглеском (Воој 2010; Вујић & Милadinовић 2017).

¹² Конструкционе образце за различите конструкције на енглеском дајемо у изворном облику. Образац из примера (16б) би се на српском реализовао као [Субј *be*_{+време, Г_{прошли парт.}} *by* N(необавезно)]

¹³ Више о типовима конструкција у погледу њихове схематичности, специфичности и сложености видети у Вујић (2016).

Конструкционе схеме су организоване на различитим нивоима апстрактности и међусобно су повезане такозваним наследним односима (енг. *inheritance relations*). Конструкционе (творбене) схеме вишег степена општости се налазе на врху и доминирају специфичнијим схемама другог реда на нижим нивоима које су „изведене“ из ових најопштијих схема, као и потпуно спецификованим (лексикализованим, идиоматизованим) схемама које су позиционирани на самом дну ове хијерархије. Наслеђивање (морфосинтаксичких, прагматичко-семантичких) особина иде од општих ка специфичним схемама, од општих схема првог реда ка схемама другог реда. Кад је реч о творбеним схемама, појединачне сложене лексема се налазе на дну. Схеме за творбу сложених лексема и вишечланих лексичких јединица су високо специфичне и налазе се на дну, те као такве, до одређене мере, наслеђују особине општих синтаксичких схема (нпр. фонолошку реализацију, форму, дистрибуцију, врсту речи коју конструкција прихвата). Међутим, њихово значење и употреба се разликују јер се везују за другачију концептуалну структуру, због чега оне чине посебну конструкциону (суб)схему у којој се конституенти различито синтаксички и семантички понашају (нпр. нераздвојиви су, нема модификације придева, нема унутрашње флексије и сл). Пример за то јесте облик *најбрзоулазећа*. Дакле, јасно је да је овде реч о суперлативу облика *брзоулазећа*. Како суперлатив прилога *брзо* гласи *најбрже*, очекивано би било да суперлатив од *брзоулазећа* буде *најбржеулазећа*, што би и био случај да је облик *брзоулазећи* настао од нелексикализоване глаголске фразе *брзо улазићи*, која је као таква резултат схематичне конструкције високе општости. У том случају би постојао и облик компаратива *бржеулазећа*. Међутим, у нашем примеру се сусрећемо са ситуацијом да се префикс за суперлатив *нај-* додаје на облик позитива *брзоулазећи*, који је настао од лексикализоване глаголске фразе која као специфична субсхема постаје део суперлативне конструкције високе општости.

Речи које као конституенти улазе у у одређену конструкцију су повезане са речима које су одреднице лексикона и, као такве, чине минималне конструкције. Потврду за постојање овакве везе између сложеница као ВЛЈ и њихових конституената у менталном лексикону налазимо у резултатима психоллингвистичких студија (Libben, 1998; Libben *et al.*, 2003). И ово је потврда да су и потпуно спецификоване конструкције на дну схематске конструкционе хијерархије у лексиону један (варијантни) облик општих, схематичних, композиционих конструкционих схема, заправо, њихове субсхеме. Тако спецификоване (суб)конструкције су преко наследних односа повезане са својим конституентима, који могу бити саставни делови и других конструкција (Booij 2005, 2009a), чиме се успоставља веза између различитих конструкција, а не само између конструкција и

њихових конституената. Све ово иде у прилог хијерархијском схватању лексикона као мреже међусобно повезаних конструкција.

3.1 Конструкциони приступ феномену вишечланих лексичких јединица и сложених околицизама у енглеском и српском језику

Сходно претходно реченом, конструкционе схеме за вишечлане лексичке јединице, фразне сложенице у енглеском и сложеничке деривате у српском морају да кодирају, спецификају њихове фонолошке, синтаксичке и семантичке (па и прагматичке) особине. Највећи број тих особина, као што су дистрибуција конституената или категоријална припадност сложених облика, наслеђују се од општих синтаксичких схема за творбу фраза или клауза. Поврх ових информација, спецификоване схеме укључују и информације да новоформирани облици служе за именовање или класификовање (а не за дескрипцију), али и да су отворени за творбене процесе, те да синтаксички сложени облици могу постати компоненте још специфичнијих схема. Другим речима, крајње спецификоване схеме другог реда које се налазе на дну наших израза [*Charles and Di*] *syndrome* или *ћосленасћућски*, у ствари представљају опште схеме за синтаксичке конструкције које су постале ужеспецификоване захваљујући лексикализацији значења датих конструката. Опште синтаксичке схеме заправо пролазе кроз процес синтаксичко-семантичке рекатегоризације. Дакле, у оба језика се код поменутих творби суочавамо са појавом да опште синтаксичке схеме бивају „обогаћене“, проширене новим семантичко-прагматичким садржајем, чиме постају ужеспецификоване конструкционе (суб)схеме које садрже не само различите семантичке информације већ и морфосинтаксичке. Облици настали на основу поменутих ужеспецификованих (суб)схема имају творбени потенцијал да даље улазе у продуктивне морфолошке процесе како би се твориле нове лексеме. Другим речима, конструкције одређене сложености постају компоненте неких још сложенијих конструкција. У наставку ћемо то илустровати на конкретним примерима из оба језика.

Енглеска именичка фраза *Charles and Di*, као део фразалне сложенице *the Charles and Di syndrome*, у ужеспецификованој, конструкционој (суб)схеми више нема композиционо значење координативне именичке фразе, већ именује посебан тип брачног односа. Она, дакле, добија ономазиолошку стабилност и концептуално јединство јер поприма недвосмислену семантичку референцу. Као таква, са новим семантичким садржајем, она постаје ужеспецификована схема са морфосинтаксичким особинама типичним за именичке речи и сходно томе остварује потенцијал да постане саставни део сложеничке конструкције

$[[N]N]$ према обрасцу $[X_i Y_j]_{Yk} \leftrightarrow [SEM_j \text{ with some relation } R \text{ to } SEM_i]_k$ ¹⁴

Сви примери из (9) прате овај образац синтаксичко-семантичке рекатегоризације у коме схеме за именичке фразе (9а), (9в), глаголске фразе (9б) и (9г), предлошке фразе (9ђ) и клаузе (9д) и (9е) бивају спецификоване у погледу семантичког и прагматичког садржаја, чиме бивају ретакатегоризоване и у синтаксичком смислу (постају номинализоване) и као такве постају конструкционе субсхеме које улазе у састав крајње спецификоване схеме за творбу сложеница

$[X_i Y_j]_{Yk} \leftrightarrow [SEM_j \text{ with some relation } R \text{ to } SEM_i]_k$ ¹⁵

Примери околионализама у српском указују на врло сличне механизме које говорници користе при творби нових лексема. Наиме, за настанак придева *посленасћујски* је очито као полазни облик послужила општа синтаксичка конструкција за творбу предлошких фраза, која је затим постала ужеспецификована конструкциона схема са посебним (лексикализованим) значењем. У тој специфичној конструкционој субсхеми, фраза *после насћуја* нема више чисто темпорално значење, већ именује одређено стање, атмосферу, осећања, изглед и слично који се типично доводе у везу са временом после наступа. Она поприма морфосинтаксичке особине именичке речи и, као таква, остварује потенцијал да постане саставни део творбене конструкције [именица + -ски] за творбу класификативних, односних придева која би се формално могла представити $[N_i \text{ ски}]_{Aj} \leftrightarrow [SEM_j \text{ која је у некој врсти } P \text{ везе са } SEM_i]$. Тако би субсхема за творбу облика *посленасћујски* могла бити приказана као: $[[\text{после наступа}]_{\text{Prep}} N_i \text{ ски}]_{Aj} \leftrightarrow [SEM_j \text{ која је у некој врсти } P \text{ везе са } SEM_i]$.

У наставку ћемо илустровати повезаност и наследне односе који постоје између примарних, општих, схематичних конструкционих схема и творбених (деривационих) субсхема при творби анализираних околионализама у српском.

Специфичне схеме за грађење облика као *нездраводоручкујући*, *брзоулазећи*, *слободнолебдећи* биле би субсхеме, секундарне схеме изведене од а) синтаксичке схеме за глаголску фразу Адв+Г и б) творбених схема за грађење класификативних односних („партиципских“) придева на *-ћи* за означавање сталних особина, а који се могу доводити у везу

¹⁴ $[X_i Y_j]_{Yk} \leftrightarrow [SEM_j \text{ која је у некој врсти } P \text{ везе са } SEM_i]_k$. Под Р везом се подразумева варијабилна семантичка релација у којој могу да стоје семеме.

¹⁵ При формулацији схема у конструкционој морфологији, компоненте конструкције се индексирају графемама i, j, k и надаље, при чему индекс i стоји уз компоненту која се први пут појављује. Облик који настаје као резултат одређене творбене схеме такође носи индексацију. Ознаке N, V, A, Ad, Prep означавају класу речи (N – именица, V – глагол, A – придев, Ad – прилог, Prep – предлог) док се скраћеница SEM односи на семему. Иза двосмерне стрелице се у четвртастим заградама даје значење које носи одређена схема.

и са несвршеним глаголским прилогом (Пипер и Клајн 2014: 234, 255). Опште схеме дајемо под а) и б), док је из њих изведена схема другог реда дата под в):

Опште конструкционе схеме највишег нивоа које се одликују потпуном схематичношћу (композиционалношћу) су

а) општа синтаксичка схема за глаголску у Адв+Г

$[X_{\text{Adi}} Y_j]_{Y_k} \leftrightarrow$ [радња Y_j која се обавља онако како је исказано СЕМ X_i]

б) општа творбена схема за извођење класификативних придева од глагола суфиксом *-ћи*.

$[[X]_{\text{Vi дуп}} \text{ћи}]_{\text{Aj}} \leftrightarrow$ [квалитет који поседује онај који (може да) обавља радњу означену СЕМ X_i] $_{\text{Aj}}$

Специфична конструкциона (суб)схема изведена из а) и б) по којој су настали оцазионализми (14а), (14б) и (14в) изгледа на следећи начин:

в) $[[[X]_{\text{Adi}} [Y]_{\text{Vj}}]_{\text{Vk}} \text{ћи}]_{\text{Ai}} \leftrightarrow$ [квалитет који поседује онај који обавља радњу означену СЕМ V_k] $_{\text{Ai}}$

Дата специфична конструкциона субсхема примењена на конкретном конструкту *нездраводоручкујући* (тинејџер) дала би се формулисати на начин како је то приказано у (18):

(18)

$[[[\text{нездраво}]_{\text{Adi}} [\text{доручк(овати)}]_{\text{Vj}}]_{\text{Vk}} \text{ћи}]_{\text{Ai}} \leftrightarrow$ [квалитет који поседује онај који нездраво доручкује]

У претходним случајевима смо видели да при рекатегоризацији и формирању субсхема, фразе као целине попримају морфосинтаксичке особине својих управних елемената (именица у енглеском и глагола у српском). Анализа примера из нашег скромног али илустративног корпуса показује да при творби оцазионализама у српском може и цела фраза да промени категорију, као што је то случај са примером *бесћибосић*. Прво ћемо дати опште, схематичне конструкције за грађење предлошких фраза (19а) и за номинализацију и творбу квалитативних именица уз помоћ деадјективалног транспозиционог номинализујућег суфикса *-осић* (19б), а затим секундарну субсхему високе специфичности насталу на основу претходне две и која служи као деривациона база за облик у *бесћибосић* (19в).

(19)

а. $[X_{\text{Prepi}} Y_{\text{Nj}}] \leftrightarrow$ [однос СЕМ Y_j која је у релацији са СЕМ X_i]

б. $[[X]_{\text{Ai}} \text{квалитативни ост}]_{\text{Nj}} \leftrightarrow$ [поседовање особине/стање изражено СЕМ(X) $_i$] $_{\text{Nj}}$

као у $[[\text{млад}]_{\text{Ai}} \text{ост}]_{\text{Nj}} \rightarrow \text{младост}$

в. $[[[\text{X}_{\text{Prepi}} \text{Y}_{\text{Nj}}]_{\text{Ak}} \text{ост}]_{\text{Ni}} \leftrightarrow [\text{квалитет/стање СЕМ}_{\text{k}}]_{\text{Ni}}$

Ова ускоспецификована схема би се примењена на конкретан конструкт дала приказати као у (20)¹⁶:

(20)

$[[[\text{без}]_{\text{Prepi}} [\text{тебе}]_{\text{Nj}}]_{\text{Ak}} \text{ост}]_{\text{Ni}} \leftrightarrow [\text{квалитет/стање без тебе}]_{\text{Ni}}$

Наши примери (14) показују да су рекатегоризацији подложни и идиоматски изрази високо стилски и прагматички маркирани попут *баш ме брига* (14ђ), који је сам већ резултат ускоспецифичне (идиоматске) сложене (синтаксичке) конструкције, али и продуктивно створене каноничне реченице као *Никад не излазим из куће* (14и), која је пример сложене потпуно схематичне конструкције. Семантичко-синтаксичку рекатегоризацију и развој ускоспецифичних субсхема од оваквих облика у српском илуструјемо у (21) и (22).

(21)

а. Општа схема за творбу квалитативних именица од придева:

$[[\text{X}]_{\text{Ni}} \text{ство}]_{\text{Nj}} \leftrightarrow [\text{стање, особина у вези са X}_i]_{\text{Nj}}$

као у $[[\text{пријатељ}]_{\text{Ni}} \text{ство}]_{\text{Nj}} \rightarrow \text{пријатељство}$

б. Ускоспецифична схема за творбу околионализама:

$[[\text{баш ме брига}]_{\text{Ni}} \text{штво}]_{\text{Nj}} \leftrightarrow [\text{особина показивања става „баш ме брига“}]_{\text{Nj}}$

(22)

а. Општа схема за творбу именица суфиксом *-ијада*¹⁷:

$[[\text{X}]_{\text{Ni}} \text{ијада}]_{\text{Nj}} \leftrightarrow [\text{приредба/такмичење у вези са СЕМ X}_i]_{\text{Nj}}$

као у $[[\text{гитар(а)}]_{\text{Ni}} \text{ијада}]_{\text{Nj}} \rightarrow \text{гитаријада}$

б. Ускоспецифична схема за творбу околионализама суфиксом *-ијада*:

$[[[\text{никад не излазим из кућ(е)}]_{\text{Cl}}]_{\text{Ni}} \text{ијада}]_{\text{Nj}} \leftrightarrow [\text{такмичење за избор оног ко најдуже издржи да не изађе из куће}]_{\text{Nj}}$

¹⁶ Код конструкта *бесџобосџи* долази до одређених фонолошких промена (*c>z* и *e>o*) које настају као резултат деривације и до којих доводи додавање суфикса *-осџи* на облик *без џебе*, што је у складу са високим индексом фузионисаности који одликује морфолошки сложене речи у српском језику.

¹⁷ Значење лексема насталих према конструкцији (22а) изведено је на основу Ћорић 2008: 54.

4. Оказионализми у српском и енглеском: резултат конструкционих схема или аналошке творбе?

У претходном одељку смо на примерима okazaционализама у енглеском и српском илустровали како (де)композиционе синтаксичке структуре након рекатегоризације прерастају из схематичних у специфичне конструкције (субсхема), чиме постају творбене основе за настанак морфолошки сложених лексичких јединица, сложеница и композитних изведеница. Увођење субсхема омогућава нам да објаснимо како говорници субгенерализују одређене групе сложених речи/лексема и уз помоћ тих субгенерализација стварају нове речи/лексема у којима се лексикализовано значење једног конституента сложене речи, без обзира на његову сложеност или порекло, може продуктивно употребити. У анализираним случајевима у оба језика тај конституент је фразалног, синтаксичког порекла.

Свесни смо да морфолошка анализа okazaционализама увек за собом повлачи и старо питање да ли су облици нових лексема, што okazaционализми свакако јесу без обзира на њихов још увек неинституционализован статус у говорној заједници, резултат аналошке творбе и, као такви, последица језичке креативности или, са друге стране, резултат продуктивне творбе путем конструкционих схема. Анализа okazaционализама заиста указује да творба оваквих неканоничних сложених лексичких јединица јесте у извесној мери мотивисана аналошким односима са већ постојећим облицима.

Међутим, увођење субсхема (Воиј 2009b, 2010) омогућава да ова два модела творбе не посматрамо као међусобно искључујуће алтернативе у творби речи, већ као механизме који су истовремено активни и комплементарни при творби нових лексема. Наиме, при творби нових лексема говорник мора да одлучи како ће изразити одређени семантички садржај (Levelt 1989). Једна од опција које има јесте да одабере одређену реч за тај садржај и за то има на располагању читав низ могућих морфолошких облика којима се изражава семантички садржај и који су спецификовани хијерархијски устројеним творбеним схемама у лексикону, као онима у (19a), (19b), (21a), (22a). За творбу нове лексема бира се једна од творбених схема која се попуњава конкретним лексема (лексичким јединицама). При одабиру конкретне лексичке јединице коју ће употребити говорник се може водити аналогijом са већ постојећим облицима којима има приступ, при том обраћајући пажњу на прагматичке факторе, али и на ванјезичке факторе. У оваквим случајевима можемо говорити о аналошкој творби путем схема (Vujić & Rabrenović 2019). Још једна могућност која се отвара када се овакви неканонични сложени облици анализирају из перспективе конструкционизма јесте да анало-

шке творбе покрену стварање нових схема (Воић 2010). Случајеви попут *нездраводоручкујући*, *слободнолебдећи*, *лошејонашајући* би се могли посматрати као примери у којима је аналошка творба довела до творбе нових (суб)схема.

5. Закључак

Спроведена анализа на ограниченом илустративном корпусу околионализма у енглеском и српском језику указује да су у оба језика веома слични мотивациони фактори који говорнике покрећу на стварање оваквих комплексних лексичких јединица. Потреба за што прецизнијим именовањем, квалификацијом и класификацијом нових појмова који се односе на вишеслојне и вишедимензионалне феномене којима обилује савремени свет инспирише говорнике на језичку креативност, за коју они користе продуктивне механизме језика којим комуницирају. Сложене и вишечлане лексичке јединице су израз сложености ванјезичког света.

Српски примери су по свом морфолошком статусу композитне (комбиноване) изведенице, дакле, стриктно гледано, производ су процеса деривације. Сви примери енглеских околионализма који су обрађени у овом раду су по свом морфолошком статусу сложенице, и то фразне сложенице. Оно што је заједничко примерима у оба језика јесте да су као творбене основе или конституенти сложених лексема послужиле синтаксичке фразе које улазе у састав морфолошки сложенијих лексичких јединица. То што су у српском резултат даљих творбених процеса (композитне) изведенице, а у енглеском сложенице, само показује снагу менталног лексикона говорника једног, односно, другог језика. Говорницима српског су ближи деривациони механизми (конструкције) као заступљенији, фреквентнији и продуктивнији у њиховом матерњем језику, док говорници енглеског активирају сложеничке/композитне обрасце (конструкције) услед њихове морфосинтаксичке флексибилности и високе прагматичке вредности.

Дакле, новостворени облици у оба језика настају у једном свом кораку префирастичном творбом. Анализа је показала да су у оба језика синтаксичке фразе или клаузе, које настају као резултат потпуно схематичних конструкција високе општости тј. композиционалности, почетни корак у стварању околионализма. И у једном и у другом језику овакве конструкционе схеме развијају се у специфичне субсхеме тако што схематично значење синтаксичких конструкција бива лексикализовано, спецификовано. Такве субсхеме даље постају елементи морфолошких творбених конструкција (нпр. за извођење придева или именица у српском и творбу сложених именица у енглеском) високе схематичности

које су говорницима једног или другог језика на располагању у менталном лексикону.

Истраживање спроведено и описано у овом раду је малог обима и илустративне природе. Намера нам је била да кроз конструкциону анализу примера прикупљених из „живог“, активног језика илуструјемо комплексност и међусобну повезаност свих језичких и ванјезичких знања која су у непрестаној интеракцији кроз ментални лексикон савременог говорника како би он адекватно могао да одговори на изазове употребе језика у модерном свету. На пример, досадашња истраживања међу говорницима енглеског и немачког указују да је фреквентност облика са појединим конституентима, који се појављују у околишним вишечланим лексичким јединицама, у директној вези са фреквентношћу тих конституената у менталном лексикону (Schlücker & Plag 2011).

Услед ограниченог обима и илустративног карактера нашег истраживања остала су отворена питања везана за процесуирање и интерпретацију околишних, дубље истраживање механизма аналошке творбе и стварања схема, као и нарочито важног питања о селекцији активирања конструкционих схема из матерњег и страних језика у случајевима језичког контакта, који је чест покретач творбе околишних. Ова питања остају за нека детаљнија будућа истраживања, а мишљења смо да се на многа од њих одговори и разјашњења могу наћи у оквиру конструкционог приступа језичким појавама управо због његовог инклузивног, холистичког, а не модулрног виђења језичких феномена.

Списак литературе

- Алексеенко, Михаил, Татьяна П. Белоусова, Ольга И. Литвинникова (ред.). *Словарь фразеологической лексики современного русского языка*. Москва: Азбуковник, 2003.
- Виноградов, Виктор В. *Основные понятия русской фразеологии как научной дисциплины*. Ленинград, 1946.
- Вукићевић, Душанка. „Именичке сложенице у српском књижевном језику“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XXXVIII/1, 1995, 127–174.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику: Први део. Префиксација и слагање*. Београд: Завод за уџбенике/ Институт за српски језик САНУ. Нови Сад: Матица српска, 2002.
- Пипер, Предраг, Иван Клајн. *Нормативна грамаџика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2014.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (грамаџички системи и књижевнोजезичка норма). Синтакса*. Београд: Научна књига, 1991.
- Ђорић, Божо. *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.

- Adams, Valerie. *Complex words in English*. Harlow: Pearson, 2001.
- Babić, Stjepan. *Tvorba reči u hrvatskom književnom jeziku: Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1986.
- Bauer, Laurie. *Introducing linguistic morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1988.
- Bauer, Laurie. „Word“. In: Booij, Geert/Lehmann, Christian/Mugdan, Joachim (eds.): *Morphology. An international handbook on inflection and word-formation*. Berlin/ New York: De Gruyter, 2000, 247–257.
- Bauer, Laurie. *Compounds and compounding*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2017.
- Bauer, Laurie. „Compounds and multi-word expressions in English“. In: Schlücker Barbara (ed). *Complex lexical units*. Berlin: Walter De Gruyter, 2019, 45–69.
- Benigni, Valentina, Masini, Francesca. „Phrasal lexemes and shortening strategies in Russian: the case for constructions“. *Morphology* 22(3) (2012), 417–451.
- Booij, Geert. „Compounding and derivation: evidence for construction morphology“. In: Wolfgang U. Dressler, Dieter Kastovsky, Oskar E. Pfeiffer and Franz Rainer (eds.). *Morphology and its demarcations*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 2005, 109–132.
- Booij, Geert. „Construction morphology and the lexicon“. In: Fabio Montermini, Gilles Boyé and Nabil Hathout (eds.). *Selected proceedings of the 5th Décembrettes: Morphology in Toulouse*. Somerville: Cascadilla Press, 2007, 34–44.
- Booij, Geert. „Phrasal names: a constructionist analysis“. *Word Structure*, Vol 2 (2009), 219–240.
- Booij, Geert. „Compound constructions: schemas or analogy? A Construction Morphology perspective“. In: Scalise, Sergio & Irene Vogel (eds.) *Compounding*. Amsterdam/ Philadelphia: Benjamins, 2009b.
- Booij, Geert. *Construction Morphology*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Botha, Rudolph. „Word-Based Morphology and Synthetic Compounding“. *Stellenbosch Papers in Linguistics*, No. 5 (1980), 1–166.
- Carnie, Andrew. *Constituent Structure*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Chametzky, Robert. *Phrase Structure. From GB to Minimalism*. Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Chomsky, Noam. „Remarks on nominalization“. In R. Jacobs and P. Rosenbaum (eds.), *Readings in Transformational Grammar*, 1970, 184–221. Waltham, MA: Ginn.
- Chomsky, Noam. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris, 1981.
- Ćorić, Božo. „Serbian“. In: Müller, P.O, I. Ohnheiser, S. Olsen, F. Rainer (eds.). *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*, Vol. 4. Berlin: De Gruyter Mouton, 2016, 3017–3035.
- Fabb, Nigel. *Syntactic Affixations*. PhD Dissertation, Cambridge, MA: MIT, 1984.
- Goldberg, Adele. *Constructions: A construction Grammar approach to argument structure*. Chicago: Chicago University Press, 1995.
- Goldberg, Adele. *Constructions at Work*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Hoeksema, Jack. *Categorial Morphology*. New York: Garland Publishing Inc. 1985.
- Schlücker, Barbara & Ingo Plag. „Compound or Phrase? Analogy in Naming“, *Lingua*, Volume 121, Issue 9 (2011), 1539–1551.

- Jackendoff, Ray. *X' Syntax: A Study of Phrase Structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1977.
- Levelt, Willem J. M. *Speaking: from intention to articulation*. Cambridge Mass.: MIT Press, 1989.
- Libben, Gary. „Semantic Transparency in the Processing of Compounds: Consequences for Representation, Processing, and Impairment“. *Brain and Language* 61 (1998), 30–44.
- Libben, Gary *et al.* „Compound fracture: The role of semantic transparency and morphological headedness“. *Brain and Language* 84 (2003), 50–64.
- Lieber, Rochelle. „Phrasal Compounds in English and the Morphology-Syntax Interface“. In: Brentari, David *et al.* (eds.). *CLS-24-II, Papers from the Parasession on Agreement in Grammatical Theory*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 202–222, 1988.
- Lieber, Rochelle. *Deconstructing Morphology; Word-Formation in Syntactic Theory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Lieber, Rochelle. *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Masini, Francesca. „Phrasal lexemes, compounds and phrases: a constructionist perspective“. *Word Structure* 2(2) (2009), 254–271.
- Masini, Francesca. „Phrasal Lexemse, Constructions and Levels of Analysis“. Izlaganje na *SLE 47*, Poznan, 30. 9. 2014.
- Martincova, Olga. „Multi-word expressions and univerbation in Slavic“. In: Muller, Peter O. *et al.* (eds.) *Word-formation. An international handbook of the languages of Europe*. Vol. 1. (= Handbooks of Linguistics and Communication Science (HSK) 40.1). Berlin/Boston: De Gruyter. 2015, 742–757.
- Moon, Rosamund. „Multi-word items“. In: Taylor, John R. (ed.). *The Oxford Handbook of the Word*. Oxford: Oxford University Press, 2015, 120–140.
- Ohnheiser, Ingeborg. „Compounds and multi-word expressions in Russian“. In: Schlücker Barbara (ed). *Complex lexical units*. Berlin: Walter De Gruyter, 2019, 251–278.
- Roeper, Tom. „Implicit Arguments and the Head-Complement Relation“. *Linguistic Inquiry* 18 (1987), 59–78.
- Scalise, Sergio, Emiliano Guevara. „The lexicalist approach to word-formation and the notion of the lexicon“. In: Štekauer, Pavol and Rochelle Lieber (eds). *The Handbook of Word-Formation*. Dodrecht: Springer, 2005, 147–187.
- Scalise, Sergio, Antoinetta Biseto. „The classification of compounds“. In: Štekauer, Pavol and Rochelle Lieber (eds). *The Oxford Handbook of Compounding*. Oxford: Oxford University Press, 2009, 34–53.
- Vujić, Jelena. *Konstrukcione teme*. Beograd: Filološki fakultet, 2016.
- Vujić, Jelena. *Osnovi morfologije i leksikologije engleskog jezika*. Beograd: Filološki fakultet/Philologia, 2020.
- Vujić, Jelena, Nenad Miladinović. „Genitive constructions as constructional idioms in English“. *Belgrade BELLS* no 8/2017. 69–90.
- Vujić, Jelena, Tijana Rabrenović. „A constructionist approach to morphological creativity: a study of first and/or last name nonce-formations in English“. U: Gudurić, Snežana, Radić-Bojanić Biljana (ur). *Jezici i kulture u vremenu u prostoru VII/1* Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / Pedagoško društvo Vojvodine, 2019, 572–585.

Jelena Lj. Vujić

MULTIWORD EXPRESSIONS IN ENGLISH AND SERBIAN
AS A MORPHOLOGY-SYNTAX MEETING POINT

S u m m a r y

The paper focuses on structural and semantic-pragmatic features of multiword expressions in Serbian and English and explores their lexical status on the examples of nonce-formations. The forms in question are perceived as hybrid phenomena and, as such, viewed from the perspective of Construction Morphology. The author tries to provide constructional schemas and subschemas for the morphologically complex lexical units which in both languages share the common feature that maximal phrases and/or clauses engage in morphological process(es) of compounding and affixation.

Keywords: multiword expression, nonce-formation, constructional schema, specific subschema, phrasal lexeme, compound, composite derivative.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 969–983

UDK: 811.163.41'367.623

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54843913

Наташа Б. КИШ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
natasab@ff.uns.ac.rs

РЕКЦИЈСКИ РЕЧНИК ПРИДЕВА*

У овом раду биће представљен један могући приступ изради рекцијског речника придева у стандардном српском језику. Након увида у неке од граматичких речника страних језика и начина приказивања рекцијског потенцијала придева у њима, биће приказани резултати досадашњих истраживања комплементације придева и теоријске основе на којима се заснива израда рекцијског речника придева у српском језику. У трећем делу рада биће описана структура и организација речничког чланка у будућем речнику.

Кључне речи: придеви, рекција, комплементација, допуне, специјални граматички речник, стандардни српски језик.

1. Уводна разматрања

Придеви као врста речи у нашим рецентним граматикама описани су на различитим језичким нивоима, од начина њихове творбе, преко морфолошких својстава везаних за деклинабилност, компарацију и придевски вид, па до реченичних функција у којима се могу реализовати. Међутим, једно комплексно синтаксичко-семантичко питање, питање комплементације придева, пуну пажњу добило је тек у студији *Дојуне придева у савременом српском језику* (Киш 2016), која заједно са

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

даљим истраживањима различитих аспеката овог проблема¹ представља теоријску основу неопходну за израду једног специјализованог, граматичког речника придева. Основни задатак овог рада јесте да представи нацрт, модел будућег речника придева са допунама заснованог управо на резултатима ових истраживања. Како би његова структура, организација, али и намена биле што прецизније описане и образложене, у овом раду биће утврђен одговарајући појмовно-терминолошки апарат, поставићемо јасне теоријске основе на којима ће се заснивати, и, што је свакако веома важно, упутићемо на неке од начина лексикографске обраде рекције придева у страниј и домаћој лингвистичкој традицији.

Према својим морфолошким карактеристикама придеви се сврставају међу несамосталне, одредбене речи које стоје уз именице како би их на неки начин детерминисале (Стевановић 1989а: 247). Сама дефиниција имплицира да је примарна функција придева у реченици функција конгруентног атрибута.² Осим ове, придеви се могу појавити у улози апозитива, предикативног атрибута и лексичког језгра семикопулативног или копулативног предиката. Тек када се придев нађе у централној реченичној функцији као именски део предиката могуће је да буде допуњен одговарајућом номиналном или сентенцијалном формом. Предмет наше анализе биће, стога, придев који на плану просте реченице формира предикацију, а истовремено чини управни део придевске синтагме у којој се остварује однос комплементације.

Под појмом *синтагма* подразумеваћемо синтаксичку јединицу или скуп речи синтаксички повезаних коју чине зависна реч и реч коју ова одређује или допуњује (Стевановић 1989б: 153). Како су синтагме утемељене на једном од трију односа зависности: *конгруенцији*, *рекцији* или *ириклучењу*,³ ми ћемо своју пажњу овом приликом усмерити првенствено на *рекцију* односно *управљање* као вид граматикализоване *дојунске* везе у којој управна реч управља датом везом тако што условљава појаву *одговарајућег облика* зависног члана. Рекција према степену обавезности и предвидивости облика зависног члана може бити јака и слаба. *Јака рекција* подразумева обавезност његове експликације, она је граматички сасвим предвидива или врло предвидива (у случајевима двојне рекције), док је лексички више или мање предвидива. Код *слабе рекције*, с друге стране, употреба зависног члана није обавезна, а избор облика зависи истовремено од лексичког значења управног и зависног дела син-

¹ Видети детаљније о томе у: Киш 2016; 2016а; 2017; 2018; 2020.

² О реченичним функцијама видети у (Ружић у: Пипер, 2005: 477–536; Пипер – Клајн 2013: 265–323).

³ Видети детаљније у *Нормативној граматици српског језика* (Пипер – Клајн, 2013: 266–279).

тагме. Ова је веза граматички и лексички слабо предвидива, а сам зависни члан може и изостати (Пипер – Клајн 2013: 278). У придевској синтагми успоставља се и јака и слаба рекцијска веза, а редослед компонената јасно је утврђен: придев на првом месту и именица или предлошко-падежна конструкција на другом месту (Samardžija 1986: 40).

Морамо пак посебно истаћи дистинкцију између појмова рекција и комплементација, релевантну за израду овог типа речника. Појам *комплементације* шири је од појма рекције будући да се рекцијски односи остварују првенствено на синтагматском нивоу између две пунозначне речи, док се однос *доиђувања* или *комплементације* успоставља како на нивоу синтагме тако и на нивоу сложене реченице, односно на плану зависносложене допунске реченице (Ружић у: Пипер и др. 2005: 482–483). Тачније, *доиђување* или *комплементација* почива на синтаксичко-семантичком односу између два члана синтагме или реченице. Допуна је стога свака синтаксичка јединица (именица, номинална конструкција или клауза) која проширује, употпуњује или конкретизује семантички садржај управне речи,⁴ у нашем случају придева. Сам појам допуне у оквиру различитих школа, различитих теорија валенције и рекције, различито се дефинише и употребљава. Међутим, обим и циљеви овог рада не дозвољавају нам да се овим проблемом детаљније бавимо, те у напомени само упућујемо на неке од прегледа развоја и карактеристика теорија валентности и спојивости речи.⁵ У истраживањима која представљају теоријску основу за формирање рекцијског речника придева ослањали смо се на приступ који појам валентности посматра као способност глагола да управља већим или мањим бројем речи које се за њега везују, а глаголску рекцију као компоненту опште глаголске вредности која условљава могуће директне, непосредне семантичко-синтаксичке односе зависних именичких речи према глаголу као главној, управној речи у синтагми (Гортан-Премк 1977: 327). Глаголску рекцију условљавају семантички садржај глаголске речи, али и општи систем семантичко-синтаксичких односа зависних речи према глаголу и начин његовог граматичког уобличавања у језику (Гортан-Премк 1977: 327). Овако схваћен појам рекције односи се и на именице, придеве и прилоге, међутим, у нашој лингвистичкој традицији највише пажње посвећено је превасходно проблему глаголске рекције.

Говорећи о рекцији глагола, Владислава Ружић указује на чињеницу да су рекцијски односи толико развијени и разнолики у флективном

⁴ Позицију управног дела синтагме могу заузети глаголи, именице, придеви или прилози.

⁵ О развоју теорије валентности и питањима рекције и спојивости речи видети у: Мразовић 1979, Штрбац 2011, Киш 2016.

језику као што је српски да је скоро немогуће сачинити исцрпан регистар глагола у свим значењима с одговарајућим именским облицима. То је утолико теже што исти глагол у различитим својим семантичким ликовима и позицијама може регирати друге облике именских речи (Ружић у: Пипер и др. 2005: 537). То се свакако односи и на придеве, при чему би се могло рећи да је израда рекцијског речника придева чак и тежи задатак с обзиром на то да је значење придева често условљено природом и лексичком семантиком речи које везује уз себе, као и утицајем спољашњих, нејезичких фактора.

2. Специјални речници

Када је реч о лексикографској обради валентности, спојивости речи и рекције пре свега глаголских лексема, бројни су примери специјалних граматичких речника израђених у оквирима различитих лингвистичких школа односно с обзиром на различите приступе и тумачења појмова валенције и рекције. Преглед и основне карактеристике неких од најрепрезентативнијих речника овог типа у немачком, енглеском, руском, чешком, мађарском, пољском, бугарском језику дала је Гордана Штрбац у раду *Специјални грамаћички речници у лексикографији* (2010).

Српска лингвистичка традиција у том погледу заостаје будући да таквих речника нема за српски језик. Изузетак представљају речници чији су аутори Владислава Петровић и Коста Дудић – *Речник глагола са дојунама* (1989) и Мирјана Бурзан, Владислава Петровић и Јожеф Вајда – *Српско-мађарски речник глаголске рекције* (1992). *Речник глагола са дојунама*, како аутори кажу, јесте пионирски лексикографски подухват који је начином обраде података и њиховог приказивања узор и модел за израду свих будућих речника тог типа. Дobar пут до њихове израде могла би бити анализа рекцијског потенцијала појединачних семантичких класа глагола за шта је добар пример студија Гордане Штрбац *Дојуне комуникативних глагола. Синтаксичко-семантички и лексикографски опис* (2011), у чијем је саставу мали речник допуна глагола из ове лексичко-семантичке групе.

Питање рекције придева готово да није било предмет студија ни у домаћој ни у широј словенској лингвистици (Ружић 2006: 232). Рекцијски и валенцијски речници најчешће обрађују глаголе, те су нам у том смислу од велике важности они који се осим глаголима баве рекцијом или валенцијом именица и придева. На примеру три рекцијска речника показаћемо основне принципе представљања ове синтаксичко-семантичке карактеристике придева.

У *Комбинаторном речнику енглеског језика* (Benson – Benson – Ilson 1986) речничка одредница изгледа на следећи начин:

difficult adj. 1. ~ for (typing is ~ for me) 2. ~ to + inf. (it is ~ to please him = he is ~ to please; it is ~ to translate this book = this is a book ~ to translate; it is ~ for me to translate such material = such material is ~ for me to translate)

valuable adj. ~ to + inf. (it is ~ to know languages if you work in an export firm)

Информације које о рекцији придева добијамо из овог речника обухватају формална обележја допуне, што у случају енглеског језика значи навођење предлога са којим се комбинује именица у функцији допуне, или податак да се ради о глаголској допуни у инфинитиву. Значење придева није посебно навођено, на њега се упућује индиректно, кроз примере употребе придевске синтагме. Примери показују структуру реченице у којој се придев са допуном појављује у предикатској позицији и могуће варијанте.

Руски речник *Справочник по рускому языку. Управление в русском языке* (2003) малог је обима и заправо репрезентује основне принципе приказивања рекције глагола, именица и придева. Подаци о рекцији придева обухватају форму номиналне падежне или предлошко-падежне конструкције као и пример употребе придевске синтагме у реченици. Само уколико придев у више различитих значења добија различите врсте допуна, значење придева се експлицитно наводи. Ако придев има само једно значење, оно се даје посредно, кроз пример.

ТРУДНЫЙ кому / для кого. *Трудные ребенку / для ребенка первые шаги.*

СПОСОБНЫЙ (способен) – 1. (имеющий способность, склонность к чему-л.) к чему. *Способный к музыке; способный к труду; Ее поразило, что Кирилл способен ко лжи и утайкам* (Фед.). 2. (готовый, расположенный сделать что-л.) на что. *Способный на жертвы; Способный на большие дела; Ее усойота не мешала ей бывать способной на юрвы чувств по отношению к тому, кто ей наравился* (Сим.)

У чешком речнику *Slovník slovesných substantivních a adjektivních vazeb a spojení* (2005) наилазимо на исти принцип приказивања рекције придева као и у претходно наведеном руском речнику, али се значење придева ни у једном случају не наводи експлицитно, већ само кроз примере:

dobrý příd.

1. к něкому: *lidé d-i ke svým bližním i k té něté tváři*

2. на něco; к něčemu: *student d. na matematiku, krásy d-ě na chov, mast d-á na popáleniny; obkládačky d-ě k pokrytí velkých ploch, plemeno psu d-ě k výcviku*

odlišný příd.

в něčem; od něčeho: *složení o-é v několika parametrech; stanovisko o-é od stanoviska ostatních zainteresovaných stran*

3. Теоријске основе

На самом почетку потребно је рећи да се у односу комплементације придева као релевантни параметри морају укључити како њихово лексичко значење и значење зависног члана, односно допуне, тако и укупни синтаксичко-семантички контекст у којем се овај однос анализира, као и различити нејезички, односно прагматички параметри. Узимајући све то у обзир, издвојена су три критеријума за разликовање типова допуна придева:

- **(не)предвидивост** облика допуне условљена семантичким садржајем и синтаксичко-семантичким карактеристикама придева;
- **(не)обавезност** појављивања допуне, тачније могућност употребе придева са допуном или без ње;
- **промена информативности исказа** условљена референцијалном или неререференцијалном употребом придева – када појава допуне условљава промену семантичке класе којој придев припада као и значења читавог исказа у саставу чијег предиката је придев.

На основу ових параметара све допуне придева могу се подвести под *обавезне допуне* и *факултативне допуне* (Киш 2016). Ипак, оно што питање комплементације придева чини изузетно комплексним јесте и изразита фазичност⁶ односа у оквиру придевске синтагме. Могу се уочити благи прелази од односа детерминације, обавезне детерминације до комплементације. Појава допуна уз придеве одликује се скалираношћу или градуелношћу степена обавезности не само када се ради о придевима који припадају различитим семантичким класама, него и код придева истог семантичког типа или подтипа, на шта имају утицаја истовремено семантика придева, али и прагматички фактори (Киш 2016). Важно је, стога, приликом израде рекцијског речника придева што прецизније одредити синтаксичко-семантичка својства како придева тако и њихових допуна.

Ако пођемо од значења придева према *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (у даљем тексту РМС), видећемо да придеви неретко имају више значења, али да конкретизацију и употпуњавање семантичког садржаја захтевају употребљени само у неким од својих значења, која би онда била навођена као део речничке одреднице рекцијског речника. Тако придев *равнодушан* везује уз

⁶ О фази лингвистици као начину посматрања природе језика, односа у језику, али и о фазичној природи самог света у којем живимо говори Милорад Радовановић у својим књигама *Увод у фази лингвистику* (2009) и *Фази лингвистика* (2015).

себе допуна само у свом првом значењу: 1. *који је без одређеног сјава према некоме или нечему, незаинтересован за некога или нешто, индиферентан; сјакојан, хладан*. 2. *који не изазива емоције, заинтересованост, неважан, безначајан*. Полазећи од тога, у студији *Дојуне придева у савременом српском језику* (Киш 2016) извршена је семантичка класификација придева који везују уз себе допуне. Издвојене су четири основне семантичке класе придева са већим бројем различитих поткласа: придеви са значењем *особине*, придеви се значењем *односа* којима се исказује релација између два или више учесника,⁷ придеви којима се означава *психолошки процес*, и придеви са значењем *партиципације* и *квантификације*.

Што се пак самих допуна тиче њихова форма, односно падежни облик и њихове семантичке функције одређени су семантичким обележјима присутним унутар придевске синтагме, а који могу имати утицаја и на структурирање читаве реченице (мисли се првенствено на могућност појављивања лексема у одређеним семантичким улогама). Показало се да су релевантна семантичка обележја у том смислу: *аниматност*,⁸ *усмереност/директивност*, *реципрочност*, *аблајивност*, *обухватност*, *партиципација*.

На основу ових параметара могу се разликовати типови и подтипови допуна, које у рекцијском речнику свакако треба означити. Ради се о допунама са значењем *објекта* (нпр. *милојан* према некоме, *љубазан* са неким, *љуби* на неког, *похлепан* за нечим, *делојворан* на некога/нешто, *свесјан* нечега, *критичан* према некоме/нечему, *јун* нечега, итд.), *другог учесника у релацији* (нпр. *једнак* некоме/нечему – са неким/са нечим, *сујројан* некоме/нечему, *паралелан* нечему, *симетричан* у односу на нешто, *вертикалан* у односу на нешто, *заснован* на нечему, *ојужен* од некога/од нечега, *близак* са неким, *надређен* некоме, *инфериоран* у односу на неког, *својствен* некоме/нечему, итд.), различите допуне *експликативног типа* (*оран* за нешто, *гојов* на нешто, *жељан* некога/нечега, *удржан* од нечега, *корисјан* за неког/за нешто – по неког/по нешто, *јогодан* за

⁷ Илустрације ради, у оквиру ове семантичке класе издвојено је пет семантичких поткласа: 1. придеви са значењем психолошког процеса изазваног референтом у функцији допуне, 2. придеви са значењем осећања или расположења усмереног ка неком референту, 3. придеви са значењем психолошког процеса проузрокованог референтом у функцији допуне и усмереног ка том референту, 4. придеви става или мишљења и 5. придеви са модалним значењима.

⁸ Као важна семантичка категорија за утврђивање значења придева и типова допуна показала се категорија (ин)аниматности, тако да ће тај податак о носиоцу особине и појму у позицији допуне бити наведен уз ознаку семантичке класе придева, као и у опису синтаксичко-семантичких карактеристика допуна.

нешто, *дељив* са нечим, *шкрѿ* у нечему, итд.), допуне са значењем *ситуационог оквира* (*усјешан* у нечему, *неодлучан* у погледу нечега, *вредан* нечега, *заслужан* за нешто, *вешт̄* са нечим, итд.) и значењем *узрока* (*изможден* од нечега, *зайањен* нечим, *овисан* о некоме/о нечему, *захвалан* за нешто/на нечему, итд.).⁹

Ваља нагласити да се речник заснован на овако постављеним теоријским основама може одредити као рекцијски речник придева, али речник у којем би се као релевантне информације наводиле такође и сентенцијалне форме односно облик инфинитива будући да се допунама веома често експлицира одређена радња или активност. Фазична природа односа у придевској синтагми посебно је изражена управо када говоримо о синтаксичким јединицама у позицији допуне. Наиме, одређени семантички типови придева везују уз себе искључиво номиналне допуне. Међутим, уколико је допуном исказан реченични садржај, уочава се да придеви из исте семантичке поткласе могу преферирати допуне у виду предлошко-падежних конструкција са девербативним или деадјективним именицама, док се допуна у виду клаузе везује само уз неке од придева, па чак и тада ређе у односу на номиналне допуне (то се односи на придеве са значењем особине испољене у одређеној ситуацији или при вршењу какве радње, особине типа способности, особине типа значаја или важности, особине која неког чини погодним или непогодним за остваривање одређеног циља, особине приписане неживом појму која га чини погодним или непогодним за одређену намену). У неколико семантичких поткласа уочено је да су ове две синтаксичке јединице у функцији допуне равноправно заступљене (у случају придева са значењем осећања или расположења усмереног ка неком референту, а изазваног каквом радњом објекта и са значењем става или мишљења). Придеви са модалним значењем пак примарно везују уз себе сентенцијалну допуну или инфинитив (Киш 2016: 196). Само мали број придева бива допуњен искључиво сентенцијалном формом допуне (ради се о придевима типа: *сумњичав*, *недосјатан*, *ћредубеђен*, *добродошао*, *љубазан*, *намеран*, *несћрљив*).

Напоследку, мора се истаћи да је неопходан услов за утемељеност резултата добијених у наведеним истраживањима, као и за изразу поузданог рекцијског речника придева, увид у што обимнију језичку грађу која припада различитим функционалним стиловима стандардног српског језика, што нашем случају у потпуности обезбеђује електронски *Корпус савременог српског језика*, SrpKor2013 (www.korpus.matf.bg.ac.rs).

⁹ Детаљније о синтаксичко-семантичким карактеристикама допуна придева видети у: Киш 2020.

4. Модел речничког чланка

У трећем делу овог рада кроз неколико репрезентативних примера представићемо модел односно организацију речничког чланка у будућем речнику придева са допунама на чијој се реализацији ради.

Граматицке информације о придевима, које садрже податак о разликовању рода, будући ирелевантне за њихову рекцијску способност, неће се наводити, а придеви се наводе у облику номинатива једине мушког рода. Јован Ђукановић сматра да би у лексикографској обради валенције именица и придева требало укључити као важне параметре њихово порекло и семантичку аутономност, а да би класификацију одредница требало вршити према броју и облику допуна (Ђукановић 1991). Ми смо се пак определили да придеви буду навођени по азбучном реду, а не према семантичкој класи којој припадају нити према типовима допуна, будући да би то могло отежати коришћење речника.

Речнички чланак садржаће опис лексичких, синтаксичких и семантичких карактеристика придева и њихових допуна, о којима је у првом делу рада било речи. Релевантни подаци везани за придеве подразумевају навођење оних значења једног придева у којима он везује уз себе допуну (значења односно речничке дефиниције преузимају се из РМС), потом се наводе семантичка класа и поткласа којој придев припада, као и податак који се у анализи процеса комплементације придева показао као релевантан, а то је податак о аниматности појма у позицији граматичког субјекта, чија је семантичка улога условљена укупним синтаксичко-семантичким и прагматичким односима оствареним у реченици у којој придев у датом значењу има функцију лексичког језгра копулативне/семикопулативне предикације.

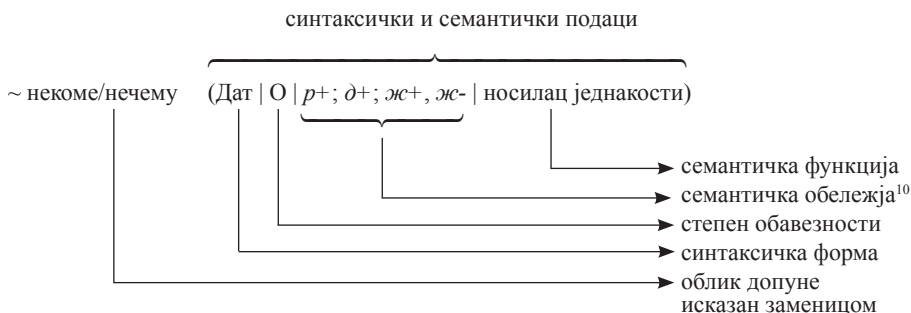
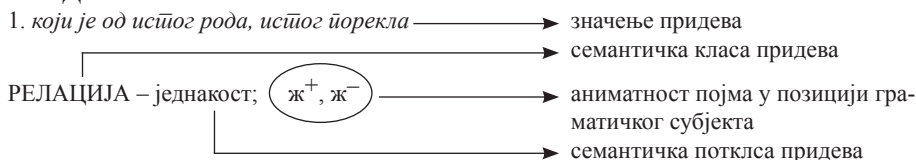
Информације везане за допуне обухватају податак о синтаксичком облику допуне исказане најпре помоћу заменичких облика (неко/нешто), а потом се у загради наводи падежни облик допуне, релевантна семантичка обележја и семантичка функција допуне. Приликом навођења синтаксичких и семантичких информација везаних за допуне, уколико постоји више синонимичних падежних форми, увек ће прво бити наведена она која се могу одредити као прототипична. Надаље, сентенцијална форма допуне или инфинитив, уколико представљају основни синтаксички облик допуне, у загради ће бити наведени пре номинализованих облика. С обзиром на чињеницу да је семантичка класификација придева извршена једним делом на основу системског значења, а већим делом на основу текстуалног значења које се реализује тек када је придев употребљен у конкретном контексту (Prčić 1997: 27), обавезни део речничког чланка чини пример употребе посматране придевске синтагме.

У валенцијским и реакцијским речницима речницима „речнички чланак је структуриран тако да пружи прецизне податке о моделовању реченице на граматичком плану те су реченични обрасци представљени помоћу посебних симбола, што захтева од корисника и овладавање одговарајућим системом знакова“ (Штрбац 2010: 376). Ми смо се одлучили, првенствено због намене оваквог једног речника, који би, између осталог, користили сви они који српски језик усвајају као страни и као други или нематерњи језик, а који често немају адекватно лингвистичко образовање, да речнички чланак буде тако организован да га могу користити нефилолози, али и да садржи за језичке стручњаке релевантне лексичке, синтаксичке и семантичке информације.

У речнику ће бити коришћени следећи симболи, ознаке и скраћенице:

Ном	номинатив
Ген	генитив
Дат	датив
Ак	акузатив
Инстр	инструментал
Лок	локатив
Инф	инфинитив
ж+	живо
ж–	неживо
кол.	колектив
деверб.	девербативна именица
деадј.	деадјективна именица
С1	допунска клауза
да + гл.облик	допунска клауза са финитним глаголским обликом
()	синтаксичко-семантички подаци
/	друга синтаксичка јединица у истом значењу и функцији
< >	номинализација
О	обавезна допуна
Ф	факултативна допуна
	граница између података о облику, типу допуне, о семантичким обележјима допуне и семантичкој функцији допуне
рецип.	реципрочност
абл.	аблативност
директ.	директивност или усмереност
обухв.	обухватност
партит.	партитивност
–	одсуство семантичког обележја

Модел речничког чланка

СРОДАН

Македонци су живели у Македонији и били су сродни ГРЦИМА. } примери
Словенска реч сребро сродна је НЕМАЧКОЈ РЕЧИ силбер.

~ са неким/са нечим (СА + Инстр | О | p^+ ; d^- ; $ж^+$, $ж^-$ | носилац једнакости)
*Они су истиог њорекла и њо језику су сродни и СА НЕКИМ ОВДАШЊИМ
 НАРОДИМА.*

2. *близак, сличан један другом њо садржини, њо бијиним обележјима и сл.*

РЕЛАЦИЈА – сличност; $ж^-$

~ нечему (Дат | О | d^+ ; $ж^-$ | носилац сличности)

Сродан СЛОБОДНОМ СПУСТУ је и њаралел-слалом.

~ са нечим (СА + Инстр | О | d^- ; $ж^-$ | носилац сличности)

Језик вам је врло сродан С НАШИМ.

ОБАВЕЗАН

1. *који има неку обавезу, одређени њосао, дужности*

ПСИХОФИЗИОЛОШКИ ПРОЦЕС – модално значење; $ж^+$, кол.

~ на нешто / за нешто (Сл / НА + Ак <деверб.> / ЗА + Ак <деверб.> / инфинитив | О | $ж^-$ | радња коју неко мора / треба да уради)

Сваки грађанин је обавезан ДА ИСПУНИ СВОЈ ПАТРИОТСКИ ДУГ

... осим ако НА ТО нису обавезни њо њоложају.

¹⁰ У речничком чланку наводе се само семантичка обележја релевантна за процес комплементације одређеног придева у датом значењу.

... ако би иако учинио само свако други, ирећи, ... осеиивши се ЗА ТО обавезним ио својим одраслим годинама, онда би усианак сигурно усиео.
Локални ценипар није обавезан УРАДИТИ све иројекие ироисане иланом.

2. који осећа обавезу за добротиниво, захвалан

ПСИХОФИЗИОЛОШКИ ПРОЦЕС – психофизиолошко стање, расположење; ж⁺
~ према некоме / према нечему (ПРЕМА + Дат | О | д⁺, ж⁺ | објекат)
Осећам се у целој сивари и обавезан ПРЕМА ЊЕМУ.

ОДГОВОРАН

1. који сноси одговорност за шио

РЕЛАЦИЈА – каузалност; ж⁺, кол.
~ за нешто (ЗА + Ак <деверб.> / С1 | О | ж- | радња која настаје као последица)
Бивши субинички легионар одговоран је ЗА УБИСТВА.
Неко мора да буде одговоран ДА НЕ ДОЂЕ ДО ПРЕКИДА, када се ирви сриски универзитети иојави на шангајској листи.

2. меродаван, надлежан, иозван

ОСОБИНА – важност; ж⁺, кол.
~ за нешто (ЗА + Ак <деверб.> <деадј.> / С1 | О | ж- | ситуација у којој се испољава особина)
Влада је одговорна ЗА ОРГАНИЗАЦИЈУ животииа људи и иословање ири-
вреде у окружењу.
Дирекиор је одговоран ЗА ЗАКОНИТОСТ рада јавне агенције.
Дирекиор је одговоран ДА НАБАВКУ ОРГАНИЗУЈЕ У СКЛАДУ СА ЗА-
КОНОМ О ЈАВНИМ НАБАВКАМА.

3. везан с одговорношћу, важан, уиицајан, руководећи

ОСОБИНА – начин понашања; ж⁺
~ према некоме (ПРЕМА + Дат | Ф | д⁺, ж⁺, ж- | објекат)
Треба да науче да буду одговорни ПРЕМА СЕБИ.
Неко рече недавно да иаириотии значи – илаћаити иорез, измириваити све
обавезе и на иај начин биити одговоран ПРЕМА СВОЈОЈ ДРЖАВИ.

ДОБАР

1. који задовољава одређену намену, сврху, функцију, иодесан, иогодан

ОСОБИНА; ж-
~ за нешто (ЗА + Ак <деверб.> / С1 | О | ж- | намена)
Лед је добар ЗА ЧУВАЊЕ свежине меса.
Сиров кесиен није добар ДА СЕ ЈЕДЕ.
~ против нечега (ПРОТИВ + Ген | О | ж⁺, ж- | намена)
Овај сиреј је добар ПРОТИВ КОМАРАЦА / РЂЕ.

2. лековий̄

ОСОБИНА – корисност; ж-

~ за нешто (ЗА + Ак | О | ж- | бенефицијент)

Чај је добар ЗА КАШАЉ.

3. који је с неким у блиским, њријателским односима

ОСОБИНА – социјативност; ж+

~ са неким (СА + Инстр | О | р+, ж+ | други партиципант)

Јован осџаде добар СА ОБОЈИЦОМ.

4. који њоказује вешџину у вршењу неке радње

ОСОБИНА; ж+

~ у нечему / са нечим (У + Лок <деверб.> / СА + Инстр | Ф | ж- | радња приликом које се остварује особина)

Он је добар У КАРТАЊУ / СА МАШИНАМА.

5. њонашаџи / оџходиџи се леџо

ОСОБИНА – начин понашања; ж+

~ према некоме (ПРЕМА + Дат | О | д+, ж+ | објекат)

Он је био добар ПРЕМА СВИМА.

~ са неким (СА + Инстр | О | д-, ж+ | објекат)

*Треба биџи добар СА ЊОМ, не да је вучеш за кике.***НАМЕРАН**

1. а. који има намеру да неџио изведе, уради, решен

ПСИХОФИЗИОЛОШКИ ПРОЦЕС – модално значење; ж+

~ да + презент (С1 | О | ж- | радња коју неко жели да уради)

Намеран сам ДА КУПИМ ЈОШ ДВЕ ПАРЦЕЛЕ ПОРЕД ЊЕ.

На самом крају може се закључити да би овако конципиран грама-
тички речник требало да пружи најважније податке о лексичким, семан-
тичким и синтаксичким карактеристикама придева и њихових допуна
у савременом српском језику. Израда оваквог речника важна је, с једне
стране, говорницима српског језика будући да отклања потенцијалне
проблеме и недоумице у вези са облицима допуна приликом употребе
придева у конкретном контексту, те тако доприноси и неговању језичке
културе. С друге стране, била би итекако значајна његова примена у
процесу усвајања српског као страног и као нематерњег односно другог
језика.

Списак извора и списак литературе

Горган-Премк, Даринка. „О неким питањима двојаке глаголске рекције“. *Јужно-
словенски филолог* XXXIII/1–2 (1977): 237–246.

Ђукановић, Јован. „Примена модела валентности у српскохрватској лексикогра-
фији“. *Научни сасџанак славистџа у Вукове дане XX/2* (1991): 191–199.

- Киш, Наташа. *Дојуне ѿридева у савременом српском језику*. Едиција Е-дисертација, књ. 11, <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-397-2>. Нови Сад: Филозофски факултет, 2016.
- Киш, Наташа. „О неким особеностима придева из угла фази лингвистике“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LIX/2 (2016а), 71–82.
- Киш, Наташа. „О степену дезидеративности исказане придевима“. У: Гудирић, Снежана и Биљана Радић-Бојанић (ур.). *Језици и културе у времену и ѿрстојору* VII/2. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет, 2018, 89–97.
- Киш, Наташа. „Синтаксичко-семантичке карактеристике допуна придева“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LXIII/2 (2020): 75–98.
- Петровић, Владислава, Коста Дудић. *Речник глагола са дојунама*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Завод за издавање уџбеника, 1989.
- Пипер, Пипер, Иван Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Радовановић, Милорад. *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Радовановић, Милорад. *Фази лингвистика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2015.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска (Матица српска – Матица хрватска 1–3, Матица српска 4–6), 1967–1976.
- Розентал, Дитмар Ељашевич. *Справочник по руском језику. Управление в руском језику*. Москва: ОНИКС 21 век – Мири Образование, 2003.
- Ружић, Владислава. „Допунске реченице у савременом српском језику (II)“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLIX/2 (2006): 103–266.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма). I Увод. Фонетика. Морфологија*. Београд: Научна књига, 1989.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма). II Синтакса*. Београд: Научна књига, 1989.
- Штрбац, Гордана. „Специјални граматички речници у лексикографији“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XXXV/2 (2010): 369–379.
- Штрбац, Гордана. *Дојуне комуникативних глагола. Синтаксичко-семантички и лексикографски опис*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2011.

*

- Benson, Mortona, Evlin Benson, Roberta Isona. *Kombinatorni rečnik engleskog jezika*. Beograd: Nolit, 1990.
- Burzan, Mirjana, Vladislava Petrović, Jožef Vajda. *Srpsko-mađarski rečnik glagolske rekcije*. Novi Sad, 1992.
- Kiš, Nataša. „Pridevi sa značenjem optativne modalnosti“, *Годишњак филозофског факултета у Новом Саду* XLII-1, 2017, 305–320.

- Mrazović, Pavica. „Razvoj teorije gramatike zavisnosti“. U: *Gramatička teorija. Kontrastivne studije i nastava stranih jezika*. Novi Sad. Filozofski fakultet – Institut za strane jezike i književnosti, 1979, 7–65.
- Prčić, T. *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.
- Samardžija, Marko. „Struktura i semantika pridjevskih sintagmi“. *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 34/2 (1986): 40–43.
- Svozilová, Naša, Hana Prouzová, Anna Jirsová. *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Praha: Academia, 2005.
- Vitas, Duško, Miloš Utvić. *Korpus savremenog srpskog jezika* (verzija SrpKor2013) Copyright Grupa za jezičke tehnologije Univerziteta u Beogradu. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/>>

Nataša B. Kiš

DICTIONARY OF ADJECTIVE COMPLEMENTATION

S u m m a r y

The paper presents a model of the specialized grammatical dictionary of adjectives and their complements in contemporary Serbian. The main goal is to provide a theoretical background that could be used for designing a reliable dictionary of adjective complementation patterns. That dictionary could be used to create correct sentences in standard Serbian and can also be very useful in the process of studying Serbian as a foreign or second language.

Keywords: adjectives, complementation, complements, grammatical dictionary, Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 985–1008
UDK: 811.163.41'367.625"15/16"
811.163.41'374"15/16"
COBISS.SR-ID: 54848521

Мирјана С. ГОЧАНИН
Институт за српски језик САНУ
mirjana.gocanin@isj.sanu.ac.rs

О МОГУЋЕМ СПЕКТРУ ИНФОРМАЦИЈА У ЈЕДНОМ ТИПУ
СПЕЦИЈАЛНОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*
(на примеру лексикона глаголских допуна са потврдама
из XVI и XVII века)

У овом раду разматраће се информације које би, као релевантне, требало да буду саставни део одредничког чланка речника глагола са рекцијским допунама у српском језику XVI и XVII века. Истраживачки материјал обухватиће списе из области пословноправне писмености, изворе религиозног карактера и белетристичку литературу.

Кључне речи: глагол, речник, рекцијска допуна, синтаксичко-семантичка информација.

Речници представљају одраз онога што су постигнути и прихваћени резултати релевантних проучавања у лингвистичкој науци на различитим језичким нивоима – почевши од фонолошког, морфолошког, творбеног до синтаксичког, семантичког и(ли) стилског. Одређени тип лексикона обично подразумева и очекивану формалну структуру речничког чланка, успостављену уобичајено по узору на добро познату и признату лексикографску праксу.

У овом раду фокус пажње ставља се на један специјалан тип речника – лексикон глагола са рекцијским допунама у српском језику

* Овај рад је настао у оквиру Одсека Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 склопљеним са Институтом за српски језик САНУ.

XVI и XVII века и сагледавају се информације које би, као нужне и сврсисходне, требало да стоје унутар појединачног лексикографског одредничког сегмента. Задата тема показује се као изразито комплексна и захтева од истраживача да приступи проблему синтаксички у оквирима историјски усмереног корпуса и да ваљано лексикографски обради изабране глаголске лексеме. Истраживачким материјалом у омеђеном временском периоду настоји се обухватити с једне стране (1) реторички дискурс – оличен у списима из пословноправне писмености, а с друге (2) поетски дискурс – репрезентован делима религиозног карактера и белетристичком литературом. Стога, коришћени су следећи извори¹: (1) *Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520.* који је објављен под именом *Либро од мнозијех разлога*²; (2) *Држићева Дјела*³;

¹ Из ових извора прикупљени су подаци односно примери као потврде у сврху истраживања које је спроведено у докторској дисертацији М. Гочанин (в. Гочанин 2018). Коришћена су приређена издања будући да оригинални споменици нису били доступни истраживачу за ексерпцију грађе (нпр. *Дубровачки ћирилски зборник из 1520. године*, насловљен као *Либро од мнозијех разлога*, налази се у Архиву ЈАЗУ у Загребу под сигнатуром IV. а. 24, а први познати примерак *Српског молићивеника* из 1512. године похрањен је у Народној библиотеци у Паризу (*Bibliothèque nationale de France*) под сигнатуром *Réserve B5009*). Видевши да се у Рјечнику ЈАЗУ, као историјском лексикону, региструју и синтаксичке информације о одређеном глаголу у оквиру одредничког чланка и обилато наводе потврде из издања (нпр. дела Марина Држића цитирају се из седме књиге „Старих писаца хрватских“, док се примери из *Законака Стефана Душана* бележе латинично транслитеровани према приређеним издањима Павела Јосефа Шафарика под називом „Okázky občanského písemnictví“ и Стојана Новаковића из 1898. године под насловом „Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354“), препозната је могућност да се примери из одабраних издања наведу у сврху илустрације одређене појаве на нивоу синтаксе.

² Поменути зборник сматра се најстаријим књижевним штокавским спомеником који је забележен ћириличким писмом. М. Решетар у предговору *Дубровачком зборнику* наводи да је рукопис писан босанском ћирилицом (односно старијом ћирилском минускулом) у Дубровнику (в. *Дубровачки зборник 1520; 1926: XII*). Ово дело састављено је од чланака „морално-филозофског, легендарног, апокрифског и побожног карактера који су сви окренути на дубровачки говор што са чакавско-глаголских матица на народном језику а што са црквених, ваљада ћирилских, или су преведени са талијанског језика ... нешто [је] узето преко матице што је превођена или преписивана од кајкаваца.“ (*Дубровачки зборник 1520; 1926: XVI*).

³ У приређеном издању *Држићевих Дјела* из 1987. године Ф. Чале наводи следећа: (1) *Пјесни* (171–202), (2) *Тирена* (203–264), (3) *Новела од Сјанца* (265–284), (4) *Венера и Адон* (285–302), (5) *Дундо Мароје* (303–418), (6) *Џухо Керјеиша* (419–428), (7) *Скуј* (429–472), (8) *Грижула* (473–506), (9) *Тријче де Ујолче* (507–533), (10) *Аркулин* (534–564), (11) *Пјерин* (565–578) и (12) *Хекуба* (579–655). Изгубљена комедија *Помеј* први пут је изведена 1548. године, а *Тирена* 1549. *Пјесни Марина Држића уједно сјављене с многим орузим лијејим сјварми* једино је објављено ауторово дело за живота то јест 1551. године, али није сачуван ни један примерак. Може се пронаћи понеки примерак из 1607. и 1630. године. Комедија *Венере и Адон* одиграна је 1551. године као и *Новела од Сјанца* и *Дундо Мароје*. Пастирска комедија *Грижула* (или *Плакир*) приказива-

(3) *Љеџојис црковни*⁴ Андрије Змајевића; (4) *Наук крстјански за народ словински*⁵ Матије Дивковића. Поред њих, грађа је ексцерпирана још из: (5) *Душановог законика*⁶ у преписима из XVI и XVII века; (6) *Закона о рудницима*⁷; (7) *Српског молићвеника*⁸; (8) *Пашићровских исјира-*

ла се 1556. године. На свадби Саба Гајчина дружина „Њарњаси“ представила је *Скуј* (вероватно 1555. године?), а дружина „Гардзарија“ извела је комедију *Цухо Керјеџа* на пиру Рафа Гучетића 1554. године. Не зна се тачно када је изведен *Аркулин*. Дружина од Бидзара извела је 29. јануара 1559. године трагедију *Хекуба* (в. Držić: Pomiet 1548, Tirenа 1549, Novela od Stanca 1550/1551, Venere i Adon 1551, Dundo Maroje 1551, Džuhо Kerpeta 1554, Skup 1555?, Grižula 1556, Nekuba 1559; up. 1987: 16–17).

⁴ М. Пижурица у предговору *Љеџојиса црковног* наводи како дати извор представља црквену хронику, јеврејско-хришћанску историју (укључујући и световну) почевши од настанка света па до времена у коме је аутор живео. У првом делу пише о постанку света и о старозаветном временском периоду служећи се Библијом и апокрифним списима. Други део обухвата период од рођења Исуса Христа и конципиран је тако да се историја бележи по столећима и владавини свакога папе понаособ. Змајевићев језик показује се као својеврсни сублимат перашког говора, језика дубровачких песника и језика усменог песништва, а ово дело писано је латиницом те правописно и ортографски припада тзв. јужној зони латиничке грађије. Пронађена су два примерка и три верзије овога дела. Први примерак *Држава свејта, славна и крејосна љеџојиса црковнога* писан је латиницом и чува се у Археолошком музеју у Сплиту. Први део другог примерка *Љеџојиса црковнога сџарога и новога закона свејта и крејосна држава словинско-латинска* (и латинског назива *Annalium ecclesiasticorum veteris et novi testamenti synopsis Chronologia Illyrico-latina* похрањен је у Ватиканској библиотеци у Риму, а други у Библиотеци семинарије у Падови. Змајевић је започео рад на овом делу 1655. године, а први примерак је завршен 1675. или 1676. године, док је други довршен не пре 1689. године. М. Пижурица је приредио први односно сплитски примерак (в. Змајевић 1675/1676; 1996/1: 16–17).

⁵ Ово дело сматра се првом штампаном књигом у Босни и Херцеговини будући да се за годину појављивања узима 1611. Писано је „језиком словинскијем, слови српскијем“ (Divković 1611; 2013: 100).

⁶ Под преписима *Душановог законика* из XVI и XVII века подразумевају се: (1) *Барањски рукојис* (који се везује за период између 1515. и 1520. године по мишљењу В. Мошина); (2) *Призренски рукојис* (за кога Љ. Стојановић каже да не може бити старији од XVI века, а В. Мошин сматра да је настао у периоду између 1525. и 1530. године судећи на основу воденог знака); (3) *Ходошки рукојис* (Н. Радојчић, ослањајући се на Сперанског, смешта у XVI век); (4) *Шишићовачки рукојис* (према наводима П. Ј. Шафарика писан је 1541. године и касније на Светој Гори); (5) *Раванички рукојис* (везује се за половину XVII века) и (6) *Софијски рукојис* (за који се сматра да је писан половином XVII века) (в. Душанов законик 1515/1520–XVII в.; 1960: 17–20).

⁷ Н. Радојчић наводи да је препис *Закона о рудницима* могао настати у другој половини XVI века ако се суди на основу воденог знака (в. Закон о рудницима XVI в.; 1962: 20).

⁸ *Српски молићвеник* из 1512. године сматра се најстаријом књигом писаном ћирилицом на српском народном језику. Овај извор наведен је под библиографском јединицом Два дубровачка језична споменика из XVI вијека. Милан Решетар и др. (прир.). Београд: Задужбина Милана Кујунџића, 1938, а у раду се користи скраћеница Српски молитвеник 1512; 1938.

ва⁹ и (9) *Црногорских исправа*¹⁰ из XVI и XVII века.

Да бисмо дошли до адекватног решења за постављени проблем, ослонићемо се на литературу из области историјске и савремене лексикографије, лексикологије и синтаксе¹¹ као и на лексиконе глаголске рекције и валентности, који ће бити наведени у даљем разматрању. Методологију рада на историјским речницима (укључујући и питање извора) најбоље описује и образлаже Галина А. Богатова (в. Богатова 2008) у својој студији *История слова как объект русской исторической лексикографии*. Уважавајући сазнања до којих је дошла Људмила С. Ковтун, она речнике сврстава у четири типа: (1) речнике – ономастиконе; (2) речнике симбола (с обзиром на склоност ка изражавању у метафорама); (3) словенско-руске речнике и (4) разговорне речнике. И наглашава да је рад на картотекама и историјским речницима руског, белоруског и украјинског језика дао нову научну базу за филолошка и историјска истраживања у периоду од XI до XVII века. Овакви лексикони и картотеке омогућили су да се (раз)реше многа спорна питања из области историјског развоја источнословенских језика као и проблеми из њихове периодизације, али и да се утврди карактер књижевног језика старијег периода. Богато-

⁹ У састав нашег корпуса уврштене су *Пашировске исправе* (преузете из збирке коју су уредили И. Божић, Б. Павићевић и И. Синдик) из периода од 27. фебруара 1557. године до 6. септембра 1698. године (в. Паштровске исправе 1557–1698).

¹⁰ Редактори Т. Никчевић и Б. Павићевић обухватили су црногорске исправе почевши од 1545. године па све до 1855. године. То су приватноправни и јавни документи који се базирају на облигационим обавезама и споразумима и могу се односити на купопродају, залог, зајмове, нагодбе и сл., потом пресуде које се тичу имовинских или породичних односа, али и оне које су из домена кривице. Неке од њих представљају привилегије, а неке задиру у црквено право (синђелије). У овом истраживању користе се исправе из периода од 1545. године до 30. маја 1698. године (в. Црногорске исправе 1545–1698; 1964: XII–XIV).

¹¹ Питања транзитивности, валентности и глаголске рекције истражују бројни аутори (Апресјан 2007; Арсенијевић 2007; Гортан-Премк 1977; Грицкат 1973; Грковић Мејдор 2007; Енгел и Микић 1982; Ирчанин 1997; Јелић 2012, 2020; Мухин 1987; Ружић 2005; Стевановић 1961–1962, 1962; Ressel i Ressel Trir 2004; Samardžija 1986). О синтаксичким допунама пишу многи лингвисти (Алановић 2012; Бабић 2008; Белић (1953–1954); Ивић 1972; Кашић 1968; Кликовац 1997; Ковачевић 1987; Марковић 2012; Петровић 1992, 2000а, 2000б, 2002; Ружић 2015; Стипчевић 2010, 2014; Чанчар 2012; Штрбац 2011; Ivić 1995; Mel'čuk 2004; Menzel 1975; Pranjković 2007). Синтакса и семантика падежних форми проучавају се у оквиру обимних студија (Антонић 2005; Арсенијевић 2003а, 2003б, 2012; Багистић 1972; Гортан-Премк 1971; Ивић 2005; Павловић 2006а; Фелешко 1995). Проблематика зависних реченица ставља се у фокус истраживања од средине деведесетих година XX века (Алановић 2018; Павловић 2006б, 2006в, 2007а, 2007б, 2009; Ружић 2006а, 2006б, 2007; Танасић 2018; Kordić 1995). О декомпонованом предикату и декомпоновању језичких јединица у српском језику највише је писао М. Радовановић (в. Радовановић 1977, 2002; Radovanović 1990, 2004). Декомпоновање глагола, пасив и друге теме из области синтаксе глагола обрађивао је и С. Танасић (в. Танасић 1995, 2005, 2009, 2014).

ва (2008) сматра да је, узевши у обзир одабрани материјал за лексикон дијахроног типа, основни изазов за лексикографа у садашњем тренутку – представљање историје речи у речнику у оквиру речничког чланка служећи се средствима која пружа историјска лексикографија. Као примере добре лексикографске праксе, она наводи: (1) Картотеку за Речник староруског језика од XI до XVII века (*Картотека ДРС*) и (2) Речник руског језика од XI до XVII века (*Словарь русского языка XI–XVII вв.*¹²). Вадим Б. Криско (в. Крыско 1997) у својој студији *Исторический синтаксис русского языка: Объект и переходность* показује како би требало методолошки приступити историјској синтакси глагола.

О значају истраживања рекције у светлу синтаксичко-семантичког описа глагола и пружању потребних података о томе у оквиру одредничког чланка једног лексикона пише Згуста (1991: 133–134). Пети (1982) наглашава колико рекцијски речник може помоћи у учењу страног језика, а Киришова (1997) наводи да би се конфронтационом методологијом могли обрадити диференцијални рекцијски односи у српском и руском језику у форми диференцијалног рекцијског речника српских и руских глагола. Тополињска (2002) посебно истиче важност израде речника синтаксичке валенције глагола, именица и придева. Такви лексикони постоје и везују се за савремени језик. Навешћемо само неке: (1) у руском језику: *Управление наиболее употребительных глаголов в современном русском языке. Пособие для иностранцев* (Демидова 1969); *Управление в русском языке. Словарь-справочник* (Розенталь 1981); *Именное и глагольное управление в современном русском языке* (Прокопович Н., Николай, Лидя А. Дерibas и Елена Н. Прокопович 1981); *Словарь-справочник синтаксической сочетаемости глаголов* (Лебедева 2006); (2) у немачком језику: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben* (Helbig und Schenkel 1969); *Kleines Valenzlexicon deutscher Verben* (Engel und Schumacher 1976); (3) у пољском: *Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich* (Polański 1976); (4) у словачком: *Valenčný slovník slovenských slovies* (Nižníková a Sokolová 1998) и (5) у чешком: *Valency Lexicon of Czech Verb* (Žabokrtský 2005).

У српском језику такав тип лексикона представљају *Речник дојуна глагола са грамајичким и лексичким дојунама* (Петровић и Дудић 1989), двојезични *Srpsko-mađarski rečnik glagolske rekcije* (Burzan, Vajda i Petrović 1992) и „Речник глаголске рекције“ у оквиру монографије *Глаголска рекција у савременом српском језику* (Јелић 2020). На њих би се ваљало угледати приликом синтаксичке обраде наших глаголских лексема.

¹² В. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1–. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, ООО „ЛЕКСРУС“, 1975–. У периоду од 1975. до 2019. издат је 31 том и обрађене су лексеме од А до Улокъ.

Рјечник ЈАЗУ¹³ и Речник САНУ¹⁴, као узорни тезауруси, представљају својеврсни лексикографски путоказ ка томе како би требало да изгледа речнички чланак, које податке би ваљало да садржи појединачна јединица лексикона, како да се одаберу примери којима би требало потврдити одговарајућу семантичку реализацију неке лексеме. Треба погледати како се обрађује глаголска лексема у овим речницима. Глагол као лексикографска јединица наводи се у облику инфинитива и даје се податак о првом лицу једнине презента. Рјечник ЈАЗУ, као историјски, често бележи и стари облик презента потврђујући га одговарајућим примером и региструјући време односно век у коме се дати облик појављује у изворима. У Рјечнику ЈАЗУ прати се етимологија лексеме и њено присуство у другим речницима (попут Стулићевог, Вранчићевог, Микаљиног, Хабделићевог, Белиног, Бјелостјенчевог, Јамбрешићевог, Волтиђијиног, Даничићевог, Вуковог, Ивековићевог). У Речнику САНУ доследно се наводе другачији акценатски лик глагола (и)ли неког глаголског облика у односу на основни – у облику инфинитива, настале гласовне промене или квалификатори којима се указује на временску, територијалну, географску или стилску маркираност и др. И Рјечник ЈАЗУ и Речник САНУ презентују глаголски вид (увек експлицитно) и глаголски род (понекад експлицитно, а некада имплицитно). Значајно је напоменути да се у Рјечнику ЈАЗУ често упућује на тип допуне уз одговарајући глагол у оквиру одређене семантичке реализације, што значи да би се овај лексикон могао користити као контролни извор.

У складу са начелима вербоцентричног лингвистичког приступа¹⁵ глагол у нашем речнику биће третиран као управна реченична компонента, а под глаголском допуном подразумеваћемо: (1) именски израз као беспредлошку падежну форму или падежну форму везану предлогом; (2) прилог; (3) облик инфинитива и (4) допунску клаузу. Она, својом улогом допуњавача, садржински конкретизује глагол са којим ступа у рекцијску

¹³ В. Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Knj. I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.

¹⁴ В. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.

¹⁵ Заговорници теорије граматике зависности односно депеденцијалисти почевши од француског структуралисте Тенијера (в. Tensière 1965) додељују глаголу позицију централне реченичне компоненте, а његову валентност посматрају као могућност да ступи у синтаксичке везе са већим или мањим бројем актаната. Овакав приступ проблематици глагола доводи до нових синтаксичко-семантичних истраживања. Средином XX века, као резултати поменутих испитивања, лингвистичкој јавности презентују се речници валентности представника Лајпцишке и Манхајмске школе – Хелбига и Шенкела с једне и Енгела и Шумахера с друге стране. Мразовић (1979: 38) реферише о Хелбиговом поимању допуна као конституената вербалне фразе. Она пише још и о томе како применити депеденцијални модел у српском језику (Мразовић 1991), а то показује у *Грамаици српског језика за странце* (Mrazović i Vukadinović 2009).

релацију. С обзиром на семантику свог лексичког експонента и инхерентну лексичку семантику управног глаголског члана, допуна се може појављивати у различитим синтаксичко-семантичким реализацијама тј. као објекатска или адвербијална. Рекцијски потенцијал глагола као управног члана рекцијске везе показује се на основу његове валентности. Она намеће како ће бити уређена одређена реченична структура, колики ће бити број реченичних аргумената и какви ће бити односи међу њима.

Увидом у ексцерпирани материјал утврђујемо да се пружа могућност како за описивање полисемантичке структуре одабраних глагола тако и за презентовање њиховог рекцијског капацитета односно за показивање степена развијености глаголске транзитивности у XVI и XVII веку. То заправо значи да бисмо оваквом лексикону с једне стране могли приступити као дескриптивном, а с друге као синтаксичком.

А поставља се и низ питања: (1) Како устројити формалну структуру речничког чланка? (2) Које информације сматрати релевантим? (3) Да ли треба разматрати допуне у облику инфинитива, допунске објекатске клаузе или подтипове адвербијалних допунских клауза као могуће елементе одредничког сегмента? (4) Треба ли бележити све семантичке реализације које се могу уочити? (5) Како утврдити њихов редослед у оквиру једног глаголског одредничког чланка? (6) Може ли се постићи кохезија између синтаксичког и семантичког елемента? О принципима којих се ваља држати при израђивању речника глаголских допуна пише у свом раду В. Петровић (в. Petrović 1986). Ми ћемо, пратећи тему овога рада, обратити пажњу пре свега на синтаксичке допуне које би могле ући у састав лексикографске јединице.

Установићемо најпре које информације треба да буду заступљене у оквиру речничког чланка. Угледајући се на већ поменуто речнике, уочавамо да се глагол наводи у облику инфинитива (и то екавски и (и) јекавски изговор¹⁶), а онда се бележи прво лице једнине презента (ако искључимо изузетке). Доследно регистровање овог облика у нашем лексикону може се довести у питање. Наиме, проблем представља то што су у употреби стари и нови презентски облици и веома често нема потврда о томе у ексцерпираном материјалу. Без примера, којима се потврђује употреба једног или другог облика или и једног и другог облика, не може се утврдити истинитост било какве тврдње. На основу тога, може се закључити да је најбоље изоставити овај податак из речничког чланка, али у фусноти се може навести пример као потврда за први, други или трећи случај. Саставни део овог дела одреднице, посвећеног морфолош-

¹⁶ Како је разлика међу поменутиим изговорима заснована на замени старог гласа *jaii* (Ѣ), то се ова фонолошка информација само констатује односно наводи тамо где треба, а о њој се даље у раду не расправља. Регистрован је и икавски изговор код глагола **бежати** (бижи) и **видети** (видити).

ким карактеристикама глагола, јесте и информација о категоријалном обележју глаголског вида. Основни облик глагола у инфинитиву требало би да буде болдован као и у другим речницима. То би могло изгледати овако:

адорати несврш.

бежати (и)јек. бјежати несврш.

видети (и)јек. видјети несврш. и сврш.

махнути сврш.

Семантичка информација преноси се преко дефиниције као експонента појединачног значења глаголске лексеме коју би требало описати глаголом истог глаголског вида и по могућству исте рекције:

адорати несврш. *обожавати* (некога).

бежати (и)јек. бјежати несврш. *удаљавати се, склањати се (од некога, од нечега; због некога, због нечега)*.¹⁷

видети (и)јек. видјети несврш. и сврш. *уочавати, уочи*, *зайажати, зайазати* очима, *ојажати, ојазати* (некога, нешто).

Синтаксичку или прецизније синтаксичко-семантичку информацију носи одговарајућа допуна која стоји уз одређени глагол. Одређени тип допуне биће илустрован примером уз изабране глаголе као репрезенте:

- (1) именски израз као допуна у одговарајућем падежу (а. уз глаголе просте рекције: беспредлошки акузатив, беспредлошки генитив, предлошки генитив, беспредлошки датив, беспредлошки инструментал, предлошки локатив; б. уз глаголе комплексне рекције: беспредлошки датив и беспредлошки акузатив (двострука беспредлошка рекција), беспредлошки акузатив и акузатив са предлогом *за* (двострука беспредлошко-предлошка рекција)); код декомпонованог предиката **давати фалу** у значењу *захваљивати* (некоме на нечему) појављују се беспредлошки датив и локатив са предлогом *на* (двострука беспредлошко-предлошка рекција);

¹⁷ Треба напоменути да је ово само једна од семантичких реализација глагола **бежати**. Исто важи и за скоро све остале глаголе који су поменути у раду. Дефиниције су састављане по угледу на Рјечник ЈАЗУ, Речник САНУ, Речник МС (в. Речник српскохрватскога књижевног језика. I–VI. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1976.) и Речник СЈ (в. Речник српскога језика. Нови Сад: Матица српска, 2007.). Примери су преузимани из извора као ћирилични или латинични, а први пример у низу је регистрован са великим почетним словом иако тако не мора бити у извору. Глагол се означава италиком, а рекцијска допуна подвлачењем у наведеним примерима. Испрекиданом линијом подвучени су пацијенс као граматички субјект и агенс у облику генитива са предлогом *од* у примерима са пасивном конструкцијом. Уколико би се наводили примери из свих извора као потврде за исту рекцијску допуну у оквиру једне семантичке реализације, редослед би био хронолошки.

(2) прилошка допуна (регистроване су месне и квантификативне, а уз глагол **вадити** месна прилошка допуна појављује се удружена са објекатском);

(3) инфинитив као допуна (код глагола **волети**);

(4) допунска клауза (наведене су: објекатска, волунтативна, узрочна, релативна (са инкорпорираним антецедентом; може бити удружена још и са беспредлошким дативом), асиндетска, упитнозависна, елиптична (удружена са беспредлошким акузативом и прилогом), месна (удружена са беспредлошким акузативом), начинска).

Прототипичну глаголску допуну представља директни објекат у лику беспредлошке падежне форме у акузативу или у облику генитива уз транзитивни глагол са обележјем партитивности (деони или партитивни генитив):

адорати несврш. *обожаваџи* (некога).

Vidi se, sinjora, sve se види ... ne more inako učinit neg ljubit onoga koji *tebe adora* (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 351).

V¹⁸ + ComNom/Obj/[A/+]

градити несврш. *џравџи* (нешиџо).

Јко [...] *градниш* [...] *царквџ* али *отарџ* тон приликне од попова глас (Дубровачки зборник 1520; 1926: 170), *китеш* *злочести* [...] *градџ* *шолачџ* (Дубровачки зборник 1520; 1926: 202), Стипо Донковџ и негова браћа и Нико Меглица и Маркић Ни(к)чевџ [...] *седа* *га* [млинџ] *граде* (Паштровске исправе 1625; 1959: 42), *пут* [...] да *граде* Хумци (Црногорске исправе 1638; 1964: 10).

V + ComNom/Obj/[A/-]

видети (и)јек. видјети (ик. видити) несврш. и сврш. *уочџи*, *уочаваџи*, *зайазиџи*, *зайажџи* *очима*, *ојазџи*, *ојажџи* (некога, нешиџо).

(афирмативна форма глагола):

¹⁸ Скраћенице и симболи, који се користе у оквиру формуле за синтаксички модел, значе следеће: * (и)јек. – ијекавски изговор; несврш. – глагол несвршеног вида; прел. – глагол са обележјем транзитивности; сврш. – глагол свршеног вида; ** А – акузатив; Abl – аблативно значење; Adv – адверб; Asindet – упућује се на асиндетску реченичну допуну; Caus – узрочно значење; Com – допуна; ComAdv – адвербијална допуна; ComCl – реченична допуна; ComNom – номинална допуна; Conj – везник; D – датив; Dev – девербативна именица; Elipsa – упућује се на елиптичну реченичну допуну; F – футур; G – генитив; I – инструментал; Im – императив; L – локатив; Obj – објекат; P – предикат; Pf – перфекат; Pr – презент; PraerComNom – номинална допуна с предлогом; Rel – релативизатор; Relativ – релативна реченична допуна; Qual – квалитативно значење; Quant – квантификативно значење; Quest – упитно значење; V – глагол; V_{DP} – декомпоновани предикат; Vol – волунтативно значење; *** // алтернације; // – подаци о синтаксичко-семантичким функцијама и значењима допуна, али и о категоријалном обележју аниматности, девербативној именици употребљеној у акузативу или одређеном глаголском облику бележе се између двеју косих заграда; [] – подаци о морфосинтаксичким и другим карактеристикама допуна региструју се између двеју угластих заграда; Ø – без везника, без предиката итд; + – живо; - – неживо.

Види ннскъ стварь царленъ (Дубровачки зборник 1520; 1926: 2), *видѣн ю* [лнснцъ] птице нзверъ се около нее (Дубровачки зборник 1520; 1926: 6), *наѣ неданъ карсть* и *лпежь видѣн га* споменъ се од покоре (Дубровачки зборник 1520; 1926: 13), *Sjutra pri ovoj vodi moć ju* [travu za podmlađivanje] *češ viditi* (Držić: Novela od Stanca 1550/1551; 1987: 273), *ѡу* [Дину, Якобову кћи] *видје* Сикем син Хемора (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 50), *приде* на мјесто на које *бјеше ону отајну скалу видио* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 51), *видје* он *брата свога Бенијанима* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 53).

V + ComNom/Obj/[A/+, -/]

(негирана форма глагола):

Не видећи голоћу очину, огрнуше се доламом (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 38).

V + ComNom/Obj/[A/-/]

пнти несврш. (обично уз им. жуч, оцат) *кушаѡи* (*нешиѡо*, *нечега*).

Даше мѡ пнти жѡчи и оцта (Дубровачки зборник 1520; 1926: 96), *даше мн жѡчи и оцта пнти* (Дубровачки зборник 1520; 1926: 149), *ѡиѡи жуци* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 78).

V + ComNom/Obj/[G/-/]

Код непрелазног глагола **бежати** као једна од допуна појављује се она у облику генитива са предлогом *од* у функцији спацијалног детерминатора аблативног типа и(ли) она упућује на потицање и истоврмено каузацију (типа ефектор / изазивач):

бежати (и)јек. бјежати (ик. бижати) несврш. *удаљаваѡи се, склањаѡи се (од некога, од нечега; због некога, због нечега)*.

Kud tužna Gruba sama se ovako tučeš [...] po pustoj planini slijedeći onoga koji *od tebe bježi*, ki je tvoj, a neće da je tvoj (Držić: Grižula 1556; 1987: 475), *svaka stvar biži od svoje nepravilike: voda biži od ognja* [...] *svaka stvar biži od svoje neslike i nepravilike* (Divković 1611; 2013: 140), *имаху бјежаѡи од зла* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 30).

V + PraepComNom/Abl//Caus/[ОД + G/+, -/]

У функцији семантичке допуне непрелазног глаголу **угодити** јавља се експликативни датив са обележјем директивности:

угодити сврш. *учиниѡи ѡо вољи, учиниѡи ѡако да се свиди (некоме)*.

Моје је *željenje tebi samo ugoditi* (Držić: Venere i Adon 1551; 1987: 293), Г-н Бог, *кому бјеше* Абрам [...] *угодио* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 45), Човјек племенит не срамоваше се пристати к рибаром за *угодиѡи Јесукрсту* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 203).

V + ComNom/Obj/[D/+/]

Код глагола **махнути** бележи се допуна у облику инструмента са функцијом тзв. „нетипичног“ објекта због одсуства циљности у обухватању појма:

махнути сврш. *оним шио се држи у руци брзо ѿмакнути у ваздуху.*

Drijemalo, *mahni bandijerom* da se ova forteca prida (Držić: Skup 1555?; 1987: 446).

V + ComNom/Obj/[I/-/]

Уз глагол **мислити** бележи се као једна од допуна конструкција са предлогом *о* у облику локатива вршећи функцију тзв. „тематског“ неправог објекта:

мислити несврш. *имаиши мисао или мисли, размишљаиши (о некоме, о нечему).*

(афирмативна форма глагола):

Мисланти ќе свака о себи (Дубровачки зборник 1520; 1926: 42), *о tezoru ti misli* (Držić: Skup 1555?; 1987: 433), *mišljaše о meni, čovjeku grešniku* (Divković 1611; 2013: 125), *misli о stvarih svjetovnije[h]* (Divković 1611; 2013: 391).

(негирана форма глагола):

Господарь мон *о томш не мислн* (Дубровачки зборник 1520; 1926: 113), *ti zdrav ne misliš о tvomu Proletju* (Držić: Džuhо Kerpeta 1554; 1987: 425), *о vareњу vazda ne misliš* (Držić: Skup 1555?; 1987: 433), *О тому ne mislimo* (Držić: Skup 1555?; 1987: 441), *Sad sam ja sikur da ovi čovjek о momu tezoru ne misli* (Držić: Skup 1555?; 1987: 449).

V + PraepComNom/Obj/[O + L/+, -/]

Поред једночланих допуна у одговарајућем падежу, појављују се и двочлане допуне уз глаголе комплексне односно сложене рекције. Транзитивни глагол **даровати** има двоструку беспредлошку рекцију, а допуне су падежни облици у објекатском директивном дативу (односно дативу индиректног објекта) и акузативу директног објекта:

даровати сврш. *даиши на дар, ѿклонииши (некоме нешио).*

Чловнекъ безъ семена *даровал ќе наць своне божаство* (Српски молитвеник 1512; 1938: 59), *недань збогь прнатель дарне ти недань мао дарь* (Дубровачки зборник 1520; 1926: 18), *хоѣх мѣ та даровати овн богати дарь* (Дубровачки зборник 1520; 1926: 114), *ovo će sve* Maro Marojev [...] *darovat sinjori Lauri* (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 315), *sinjori* ja realo *rubin i dijamant* [...] *darujem* (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 346), *Što* Bog i srječa *čovjeku daruje* (Držić: Skup 1555?; 1987: 458), *дарова му веригу златну* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 196).

V + ComNom/Obj/[D/+/] + ComNom/Obj/[A/-/]

Транзитивни глагол **верити** има двоструку беспредлошко-предлошку рекцију, а допуне су падежни облици у акузативу директног објекта и акузативу са предлогом *за* као индиректног објекта који значи намену:

верити (и)јек. вјерити сврш. *заручиџи, исцјросиџи (некога за некога).*

Čula da ju je otac vjerio za Zlatnoga Kuma (Držić: Skup 1555?; 1987: 455),
Радо Арменковић *иестъ [...]* *виерио унуку него[ву] за Франа* (Паштровске
исправе 1605; 1959: 32).

V + ComNom/Obj/[A/+/] + PraepComNom/Obj-Namena/[ЗА + A/+/]

Код глагола **алоцавати** јавља се месна прилошка допуна:

алоцавати несврш. *одседаџи, смеџиџи се (негде).*

Tu sinjor Marin *alodžava* (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 313).

V + ComAdv-Mesto/[Adv ТУ]

Глагол **ваљати** бива семантички употпуњен квантификативном прилошком допуном:

ваљати несврш. *вредџи, биџи вредан (колико).*

Da među ostalijem bogaci *valjam has* (Držić: Džuhо Kerpeta 1554; 1987: 422).

V + ComAdv-Quant/[Adv ХАС]

Код глагола **вадити** региструју се два типа допуне – објекатска у облику акузатива без предлога и месна прилошка допуна:

вадити несврш. *извлачиџи (нешџо одакле).*

Odkuda to blago vadiš [...]? (Divković 1611; 2013: 311).

V + ComNom/Obj/[A/-/] + ComAdv-Mesto/[Adv ОТКУДА]

Глагол **воleti** са семантиком волунтативности као једну од допуна има облик инфинитива неког глагола:

воleti (и)јек. вољети несврш. *осећаџи веђу склоносџи или џриврженосџи џрема некоме или нечему, радије чиниџи једно него друго.*

Volim sada [...] rastati se s ovom nemoću (Divković 1611; 2013: 457).

V_{1 VOL} + ComV_{2 INF}

Како се у оквиру наведене семантичке реализације уочава као елемент компаративност, то се може оправдати и појава овог глагола у саставу поредбене конструкције са везником *неголи*:

Volim ležati u onoj nemoći, jošter i u težoj, *negoli stajati* u purgatoriji dva dni (Divković 1611; 2013: 457).

V_{1 VOL} + ComV_{2 INF} Conj НЕГОЛИ + ComV_{3 INF}

Треба разликовати када је облик инфинитива једног глагола синтаксичка допуна другом глаголу (као код глагола **воleti**), а када се облик инфинитива једног глагола третира као лексичка допуна другом глаголу (као код глагола **начети**).

Глагол непотпуног значења **начети** изискује лексичку допуну у виду предикативног инфинитива са којим заједно чини сложени глаголски предикат:

начети сврш. *йочейи, сїаїи*.

И *наче* га пнтати левтерне (Дубровачки зборник 1520; 1926: 205), кто лі га [јеретика] *начеть* тантн. н ть да жежет' се (Законик цара Стефана Душана: Шишатовачки рукопис 1541; 1997: 176)¹⁹.

Тако се заправо *начнейі іаїјиіи* ('почне, стане крити, прикривати, с(а)кривати') може трансформисати у *зайаји, уїаји* ('прикрије, с(а)крије'); *наче* *їиїаїи* у *зайїиа, уїїиа*. То значи да лексичке допуне не треба да буду у саставу лексикона глагола са реакцијским допунама.

Међу глаголским допунама појављују се и различити типови клауза. Транзитиван глагол **заборавити** допуњава објекатска комплементна клауза са везником *да*:

заборавити сврш. *невољно, нехойично изгубиїи нешїо из сећања*.

Zaboravih i da čini donijet drugu peču demaškina bijela [...] da se svrati u kožuara za onu poctavu od dzibilina i za drugu od riza (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 346).

V + ComCl/Obj/[Conj ДА /Pr/]

Уз глагол **жудети** региструје се као допуна волунтативна клауза са везником *да*:

жудети несврш. *силно желеїи, чезнуїи*.

Клетве [...] жуђаше краљ *да учини* (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 65).

V_{vol} + ComCl/Obj/Vol/[Conj ДА /Pr/]

Узрочна клауза допуњава семантички садржај глагола **бојати се** у одређеном значењу:

бојати се несврш. *бринуїи се, сїраховаїи (због нечега)*.

Бојаху се да что не пострадају гроше прваго (Црногорске исправе 1638; 1964: 9), *Samo nastoje steći i uživati bojeći se da im što ne pomanjka* (Divković 1611; 2013: 163).

V + ComCl/Caus/[Conj ДА /Pr/]

Код глагола **бринути се** уочава се допуна у виду релативне клаузе са инкорпорираним антецедентом, која бива уведена релативизатором *шїо*:

¹⁹ Проверавајући поред Шишатовачког рукописа и остале преписе из XVI и XVII века, установљено је да се уместо глагола **начети** користи глагол **имѣти**: кто ли га нидѣ тантн (Законик цара Стефана Душана: Барањски рукопис 1515/1520; 1997: 38), кто ли га нидѣ тантн (Законик цара Стефана Душана: Призренски рукопис 1525/1530; 1997: 102), тко га нидать потантн (Законик цара Стефана Душана: Софијски рукопис XVII в.; 1997: 362). У Раваничком рукопису нема ове реченице у датом члану (в. Законик цара Стефана Душана: Раванички рукопис XVII в.; 1997: 302). Треба напоменути да облици глагола **начети** у презенту, који стоје уз облик инфинитива главног глагола, служе за изрицање футура.

бринути се несврш. у *сћању бриге, тјескобе, немира размишљајући (о нечему).*

G(ospodi)n Isukrst uči nas *da se neimamo brinuti o čemu ćemo unapredak živjeti* (Divković 1611; 2013: 212).

V + ComCl/Relativ/[Rel ШТО: О + L /F/]

Глагол **викати** има као допуну асиндетску клаузу у директном говору и упитнозависну клаузу:

викати несврш. *вајијући.*

Викахъ отвори врата драги господине (Дубровачки зборник 1520; 1926: 106), *викаше авблени нсвсе за те љз вдрнетн* (Дубровачки зборник 1520; 1926: 141).

V + ComCl/Asindet/[Conj Ø /Im, F/]

Викаше гднє си слаткн мещоє мон (Дубровачки зборник 1520; 1926: 141).

V + ComCl/Quest/[QuestAdv ГДЕ /Pr/]

Уз глагол **поздравити** региструје се допуна у облику акузатива који врши функцију директног објекта, прилога *говорећи*, који је показатељ прелазне форме од директног ка индиректном говору и клаузе типа елипсе – без експлицитног (али подразумеваног) предиката и без везника:

поздравити сврш. *изрећи њоздрав, обрајујући се њоздравом.*

Redovnik [...] *pozdravi puok govoreći puoku „G(ospodi)n s vami“* (Divković 1611; 2013: 304).

V + ComNom/Obj/[A/-²⁰/] + ComAdv ГОВОРЕЋИ + ComCl/Elipsa/[Conj Ø, P Ø]

Код глагола **декјарати** бележи се допуна сачињена од облика дати-ва и релативне клаузе са инкорпорираним антецедентом:

декјарати сврш. *објаснијући, њојаснијући (некоме нешто).*

Izi' će prolog, koji *vam će dekjarat što će bit* (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 306).

V + ComNom/Obj/[D/+/] + ComCl/Relativ/[Rel ШТО /F/]

Глагол **повести** има допуну у виду облика акузатива који врши функцију директног објекта и месне клауза уведене везником *где*:

повести сврш. *узети некога са собом и водећи га учинијући да дође на одређено мјесто.*

Gospodine, gospodar, kralju, *povedi nas gdi je najbolje vino* (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 313).

V + ComNom/Obj/[A/+/] + ComCl/Adv/[Adv-Mesto ГДЕ /Pr/]

Глагол **владати се** има квалификативну допуну адвербијалног типа у виду начинске клаузе:

²⁰ Имплицитно се подразумева живо тј. упућује се на ознаку + будући да се редовник обраћа мноштву живих створова.

владати се несврш. *ѿонашаѿи се, држаѿи се (некако).*

Razborstvo jest [...] se vladati kako je G(ospodi)n Bog naredio i zapovidio (Divković 1611; 2013: 437).

V + ComCl/Qual/[Adv-Način КАКО/Pf/]

Наша ексцерпирана грађа потврђује да се допуне често јављају и код декомпонованог предиката, што се јасно уочава на примеру глагола **давати**:

давати душу *духовно се ѿредаваѿи, ѿодаваѿи (некоме).*

Ne ima potrjebu vragu dušu davat (Držić: Skup 1555?; 1987: 456).

V_{DP} + ComNom/Obj/[D/+/]

давати послух *ѿокораваѿи се (некоме).*

Западња црква [...] ѿослух с. оцу папи дава (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 221).

V_{DP} + ComNom/Obj/[D/+/]

давати фалу *захваљиваѿи (некоме на нечему).*

На невољи и педипсању свакому фалу [Јоб] дава Г-ну Богу (Змајевић 1675/1676; 1996/1: 56).

V_{DP} + ComNom/Obj/[D/+/] + PraepComNom/Caus/[НА + L/-/]

Декомпоновани предикати **давати душу**, **давати послух** имају допуну у облику беспредлошког директивног датива, а декомпоновани предикат **давати фалу** изискује као допуне облик слободног датива директивног типа и облик локатива са предлогом *на* у значењу индиректног узрока.

О транзитивности глагола могу посведочити заменичке и партиципске пасивне конструкције. Навешћемо само неке:

(партиципске пасивне конструкције):

уморити сврш. *убиѿи, ѿгубиѿи (некога).*

Тн хтно бн знати парвога кн є ѿморень (Дубровачки зборник 1520; 1926: 87), ѿморено не сѿе ѿдцтво (Дубровачки зборник 1520; 1926: 111), бнн ѿморень нсѿкарстѿ (Дубровачки зборник 1520; 1926: 115).

Бнн ѿморень ѿд оннех паса жвднела (Дубровачки зборник 1520; 1926: 97).

(заменичке пасивне конструкције):

Priljubodjevac i priljubodjevica, to jest i čovjek i žena, imaju se umoriti (Divković 1611; 2013: 245).

шити несврш. *израђиваѿи одевне ѿредмеѿе сасѿављањем, сѿјајањем делова искројене ѿканине концем удевеним у иглу.*

Да се шѿе соукна женска по: Ћ динарь (Закон о рудницима XVI в.; 1962: 54).

Ако би се наведене реченичне конструкције трансформисале из пасивних у активне, онда би могле гласити:

Ти хтно би знати парвога кн є вморень → Ти би хтео знати првога кога су уморили; вморено не све љдство → уморили су све љдство; бни вморень нсѣкарсть → уморише Исукарста; бни вморень од оннѣхъ паса жданела → уморише га они пси Жудјели; Priljubodjvac i priljubodjevica, to jest i čovjek i žena, imaju se umoriti → умориће приљубодјевца и приљубодјевцу, то јест и човјека и жену; Да се шїе сукна женска → да (они) шију сукна женска.

Уколико би речник глагола са глаголским допунама био саставни део студије која би представљала синтаксичке моделе, онда би лексикографски чланак могао садржавати следеће елементе: (1) одредничку реч; (2) обележје вида; (3) обележје транзитивности; (4) дефиницију; (5) одговарајући синтаксички модел и (6) пример.

То би изгледало овако:

бандешкати несврш. и сврш., прел.

їѣраїи, оїѣраїи, изгонїи, изгнаїи (некога, некога однекуда).

(а) V + ComNom/Obj/[A /+/-]

Ѕко лн видншь да тѣ бандешкаю [...] тон прнлнквнє велнко сметеннє (Дубровачки зборник 1520; 1926: 170).

(б) V + ComNom/Obj/[A /+/-] + PraepComNom/Adv-Mesto/[ИЗ + G/-/]

Bandeškao me je iz svoje kuće (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 363).

Ако се лексикон глаголâ и њихових допуна презентује самостално, онда би се у конкретном случају, уместо одговарајућег синтаксичког модела, могла увести формула која би имала упитну заменицу *ко* (за живо +) или *шїиа* (за живо –) и(ли) упитни прилог, те ознаку за слободну падежну форму или за облик неког падежа у конструкцији са одређеним предлогом. Подразумева се да би у уводним разматрањима требало дати подробна појашњења о садржају речничког чланка и значењу свих елемената у појединачној формули.

На пример:

бандешкати несврш. и сврш., прел. *їѣраїи, оїѣраїи, изгонїи, изгнаїи (некога, некога однекуда).*

~ **кога** (**A_o**): ако лн видншь да тѣ бандешкаю [...] тон прнлнквнє велнко сметеннє (Дубровачки зборник 1520; 1926: 170).

~ **кога** (**A_o**) **одакле** (**Г_{из}**): *Bandeškao me je iz svoje kuće* (Držić: Dundo Maroje 1551; 1987: 363).

Закључак

На основу прочитаних лингвистичких студија или обимом мањих научних текстова, прегледаних лексикона различитог типа (историјских и савремених) и анализираних примера из ексцерпираног корпуса српскога језика XVI и XVII века, долазимо до закључка да би лексикографски

чланак у речнику глагола са рекцијским допунама требало да садржи морфолошке, семантичке и синтаксичке односно синтаксичко-семантичке информације. То заправо значи да би глагол као одредницу требало регистровати у облику инфинитива и истаћи болдом. Редом, у низу, требало би навести податак о глаголском виду (скраћено несврш., сврш. или несврш. и сврш.) и забележити одговарајућу семантичку реализацију преко дефиниције која се означава италиком. Глаголску лексему требало би описати глаголом истог глаголског вида и по могућству исте рекције. У синтаксичко-семантичком делу речничког сегмента требало би бележити рекцијске допуне уз одређени глагол. Да би се постигла боља прегледност представљених информација и да би се лексикон могао лакше употребљавати, требало би осмислити формулу као илустрацију одређеног типа допуне. Редослед навођења рекцијских допуна, уколико примери у прегледаном материјалу то потврђују и идући од једночланих ка вишечланим, подразумева да ће се најпре бележити објекатске – почевши од прототипичних у лику беспредлошке падежне форме у акузативу или евентуално допуне у облику генитива па до нетипичних објеката у облику слободног генитива, датива или инструментала и облика у генитиву, дативу, акузативу, инструменталу или локативу с неким предлогом, а следиће их адвербијалне допуне као слободне падежне форме, предлошке падежне форме или адверб упућујући на место, циљ, време, квантификацију, квалификацију, узрок и др. Облик инфинитива би требало ставити у лексикографски чланак рекцијског речника ако се утврди да је реч о синтаксичкој, а не о лексичкој допуни. Комплемент глаголу може бити и клауза (објекатска, волунтативна, зависноупитна, асиндетска, узрочна, месна, начинска или релативна са инкорпорираним антецедентом и др.). Показује се да би требало обратити пажњу и на допуне које се јављају уз декомпоновани предикат. Лексикон овог типа могао би садржавати и примере са глаголима у заменичким или партиципским пасивним конструкцијама, чиме би се потврдила њихова транзитивност. Посебну пажњу у истраживању требало би посветити негацији код глагола како би се добио одговор на питање да ли она утиче на избор допуне односно на то нпр. да ли ће захтевана допуна бити у облику акузатива или генитива. Ваљало би истрајати у томе да у одредничком чланку глагола са рекцијским допунама будућег речника буду заступљене све синтаксичко-семантичке информације о којима се разматрало у овом раду. На тај начин би се дао значајан допринос проучавањима у оквиру историјске синтаксе српскога језика.

Извори

- Два дубровачка језична сјоменика из XVI вијека*²¹. Милан Решетар и др. (прир.). Београд: Задужбина Милана Кујунџића, 1938.
- Закон о рудницима десјојџа Сјтефана Лазаревића*. Никола Радојчић (прир.). Београд: Научно дело, 1962.
- Законик цара Душана*. Никола Радојчић (прир.). Београд: Научно дело, 1960.
- Законик цара Сјтефана Душана. Књига II*. Мехмед Беговић (прир.). Београд: САНУ, 1981.
- Законик цара Сјтефана Душана. Књига III*. Митар Пешикан и др. (прир.). Београд: САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- Змајевић, Андрија. *Љејојис црковни*. Т. I и II. Цетиње: Обод, 1996.
- Љибро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520*. Милан Решетар (прир.). Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1926.
- Пашићровске исјраве*. Иван Божић и др. (прир.). Цетиње: Државни архив НР Црне Горе – Београд: Научно дело, 1959.
- Црногорске исјраве XVI–XIX вијека*. Томица Никчевић и др. (прир.). Цетиње: Архив СР Црне Горе, 1964.

*

- Divković, Matija. *Nauk krstjanski za narod slovinski. Sto čudesa aliti zlamen'ja Blažene i slavne Bogorodice, Dvice Marije*. Sarajevo: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 2013.
- Držić, Marin. *Djela*. Zagreb: Cekade, 1987.

Литература

- Алановић, Миливој. „Допуне и додаци – између обавезности и испуствости“. *Годишњак Филозофског факултета XXXVII/2* (2012): 145–161.
- Алановић, Миливој. „Реченице са допунском клаузом“. У: Предраг Пипер (ред.). *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018, 91–197.
- Антонић, Ивана. „Синтакса и семантика падежа“. У: Милка Ивић (ред.). *Синтакса савременог српског језика*. Проста реченица. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 2005, 119–300.
- Апресјан Д., Юрий. „Семантичке основе глаголног управљенја“. *Зборник Мајице српске за славистику* 71–72 (2007): 49–62.
- Арсенијевић, Нада. „Акузатив с предлогом у савременом српском језику (I)“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLVI/1 (2003a): 107–263.
- Арсенијевић, Нада. „Акузатив с предлогом у савременом српском језику (II)“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLVI/2 (2003b): 53–216.
- Арсенијевић, Нада. „Транзитивност и падежи објекта у српском језику“. *Зборник Мајице српске за славистику* 71–72 (2007): 377–389.

²¹ В. фусноту 7.

- Арсенијевић, Нада. *Падежи њравог објекта у стандардном српском језику*. Нови Сад : Филозофски факултет, 2012.
- Бабић, Анита. „Глаголске допуне у језику старословенских повеља и писама XII и XIII века“. *Прилози њроучавању језика* 39 (2008): 5–48.
- Батистић, Татјана. *Локатив у савременом српскохрватском књижевном језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1972.
- Белић, Александар. „О значају синтагма за развитак језичких појава“. *Јужнословенски филолог* XX/1–4 (1953–1954): 1–27.
- Богатова А., Галина. *История слова как объект русской исторической лексикографии*. Москва: Издательство ЛКИ, 2008.
- Гортан-Премк, Даринка. *Акзивне синтагме без њредлога у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1971.
- Гортан-Премк, Даринка. „О неким питањима двојаке глаголске рекције“. *Јужнословенски филолог* XXXIII/1–2 (1977): 237–246.
- Гочанин, Мирјана. *Синтакса глаголских допун у српском језику XVI и XVII века* (необјављена докторска дисертација). Нови Сад: Филозофски факултет, 2018.
- Грицкат, Ирена. „Из проблематике прелазности српскохрватског глагола“. *Јужнословенски филолог* XXX/1–2 (1973): 297–303.
- Грковић-Мејџор, Јасмина. „Развој синтаксичке транзитивности“. *Зборник Машице српске за славистику* 71–72 (2007): 417–433.
- Демидова К., Анна. *Управление наиболее употребительных глаголов в современном русском языке. Пособие для иностранцев*. Москва: Высшая школа, 1969.
- Енгел, Улрих и Павао Микић. „Валентност глагола у речницима“. *Зборник радава Института за српски језик и књижевност* 4 (1982): 287–291.
- Згуста, Ладислав. *Приручник лексикографије*. Сарајево: Свјетлост, Завод за уџбенике и наставна средства, 1991.
- Ивић, Милка. „О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи“. *Зборник за језик и књижевност* I (1972): 27–32.
- Ивић, Милка. *Значења српскохрватског инструменала и њихов развој: синтаксичко-семантичка студија* (фототипско издање). Београд: Српска академија наука и уметности, Београдска књига, Институт за српски језик САНУ, 2005.
- Иричанин, Гордана. „Валентност и речник – контрастивно поређење (немачки-српски) према депенденцијалном граматичком моделу манхајмске школе на примерима глагола са препозиционалном допуном“. *Научни састанак слависти у Вукове дане* 26/2 (1997): 441–448.
- Јелић, Маријан. „Рекција глагола у нашим описним речницима“. *Српски језик* XVII (2012): 161–170.
- Јелић, Маријан. *Глаголска рекција у савременом српском језику. Монографија са речником*. Сомбор: Педагошки факултет, 2020. https://www.academia.edu/43356727/Glagolska_rekcija_u_savremenom_srpskom_jeziku
- Кашић, Јован. „Допуне индиректног објекта уз глаголе слушања и говорења“. *Зборник за филологију и лингвистику* XI (1968): 105–108.
- Киршова, Маријана. „Нека запажања поводом структуре рекцијског речника“. *Научни састанак слависти у Вукове дане* 26/2 (1997): 433–439.

- Кликовац, Душка. „О узрочном значењу конструкције у + **ЛОКАТИВ**“. *Наш језик* XXXII/1–2 (1997): 26–37.
- Ковачевић, Милош. „Префиксација и њен утицај на форму и семантику синтагме“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 16/1 (1987): 119–129.
- Крыско Б., Вадим. *Исторический синтаксис русского языка. Объект и переходность*. Москва: Индрик, 1997.
- Лебедева Н., Марина. *Словарь-справочник синтаксической сочетаемости глаголов*. Москва: Русский язык, 2006.
- Марковић, Жељко. „Аргументи глагола визуелне перцепције“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LV/2 (2012): 71–84.
- Мразовић, Павица. „Развој теорије граматике зависности“. У: Павица Мразовић (ур.). *Грамаићка теорија, контрастивне студије и настава страних језика I*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1979, 7–67.
- Мразовић, Павица. „Примена депенденцијалног модела при опису српскохрватског језика“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 20/2 (1991): 181–190.
- Мухин М., Анатолий. *Системные отношения переходны глагольных лексем (на материале английского и русского языков)*. Ленинград: Наука, 1987.
- Павловић, Слободан. *Дейтерминативни њадежи у старосрпској пословноправној писмености*. Нови Сад: Матица српска, 2006а.
- Павловић, Слободан. „Комплементна клауза волунтативног типа у старосрпској пословноправној писмености“. *Српски језик* XI/1–2 (2006б): 327–340.
- Павловић, Слободан. „Квалитативнокомпаративна клауза у старосрпској пословноправној писмености“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLIX/2 (2006в): 31–43.
- Павловић, Слободан. „Каузална клауза у старосрпској пословноправној писмености“. *Лужнословенски филолог* LXIII (2007а): 167–197.
- Павловић, Слободан. „Спаијална клауза у старосрпској пословноправној писмености“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* L (2007б): 627–636.
- Павловић, Слободан. *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Пети, Мирко. „О проблематици израде рекцијског речника“. У: Драго Ђупић (ур.). *Лексикографија и лексикологија*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик, 1982, 191–194.
- Петровић, Владислава и Коста Дудић. *Речник глагола са грамаићким и лексичким дојунама*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Нови Сад: Завод за издавање уџбеника – Сарајево: СОУР „Свјетлост“, 1989.
- Петровић, Владислава. „Прилог класификацији допунских конструкција у српскохрватском језику“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XXXV/2 (1992): 115–132.
- Петровић, Владислава. „О предлошком објекту у српском језику“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLIII (2000а): 437–445.
- Петровић, Владислава. „Алтернативност предлошког и беспредлошког објекта у српском језику“. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 29/1 (2000б): 113–121.

- Петровић, Владислава (2002). „Допунска синтаagma с предлогом **на** у речнику“. У: Милка Ивић *et al.* (ур.). *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности – Нови Сад: Матица српска, 2002, 219–225.
- Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић. *Синтакса савременога српског језика. Простја реченица*. Милка Ивић (ред.). Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 2005.
- Прокопович Н., Николай, Лидя А. Дерibas и Елена Н. Прокопович. *Именное и глагольное управление в современном русском языке*. Москва: Русский язык, 1981.
- Радовановић, Милорад. „Декомпоновање предиката. (На примерима из српскохрватског језика)“. *Јужнословенски филолог* 33 (1977): 53–80.
- Радовановић, Милорад. „Још о појави декомпоновања језичких јединица“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* 45 1/2 (2002): 21–28.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Речник српскохрватског књижевног језика*. I–VI. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1976.
- Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Розентал Э., Дитмар. *Управление в русском языке. Словарь-справочник*. Москва: Книга, 1981.
- Ружић, Владислава. „Проста реченица као синтаксичка целина“. У: Милка Ивић (ред.). *Синтакса савременога српског језика. Простја реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 2005, 477–571.
- Ружић, Владислава. „Допунске реченице у савременом српском језику (I)“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLIX/1 (2006а): 123–217.
- Ружић, Владислава. „Допунске реченице у савременом српском језику (II)“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLIX/2 (2006б): 103–266.
- Ружић, Владислава. „Допунска клауза у систему зависних реченица српског језика“. *Зборник Мајице српске за славистику* 71–72 (2007): 329–341.
- Ружић, Владислава. „Актуелност Белићевог погледа на глаголске допуне“. *Научни састјанак слависти у Вукове дане* 44/1 (2015): 5–14.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1–. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, ООО „ЛЕКСРУС“, 1975–.
- Стевановић, Михаило. „Проблем глаголског рода и повратни глаголи у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог* XXV (1961–1962): 1–47.
- Стевановић, Михаило. „Реkција глагола и облици њихове допуне“. *Наш језик* XII/1–2 (1962): 1–11.
- Стипчевић, Балша. „Глаголи с реkцијском допуном у беспредлошком инструменталу и њихови реченични модели“. *Научни састјанак слависти у Вукове дане* 39/3 (2010): 175–254.

- Стипчевић, Балша. *Дативне рекурзивне конструкције с неирелазним глаголима у савременом српском језику* (необјављена докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет, 2014.
- Танасић, Срето. „Декомпоновање глагола и структура просте реченице“. *Јужно-словенски филолог* 51 (1995): 157–166.
- Танасић, Срето. „Синтакса глагола“. У: Милка Ивић (ред.). *Синтакса савременог српског језика. Просија реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 2005, 345–476.
- Танасић, Срето. *Синтаксичке теме*. Београд: Београдска књига, 2009.
- Танасић, Срето. *Синтакса пасива у савременом српском језику*. Београд: Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 2014.
- Танасић, Срето. „Асиндетске реченице“. У: Предраг Пипер (ред.). *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018, 597–633.
- Тополињска, Зузана. „Шта тражим у речнику?“ У: Милка Ивић *et al.* (ур.). *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности – Нови Сад: Матица српска, 2002, 33–37.
- Фелешко, Казимјеж. *Значења и синтакса српскохрватског генитива*. Београд: Вукова задужбина – Нови Сад: Матица српска, Орфелин, 1995.
- Чанчар, Ивана. „Глаголске допуне у Хиландарској повељи Стефана Првовенчаног“. *Прилози проучавању језика* 43 (2012): 3–34.
- Штрбац, Гордана. *Дојуне комуникативних глагола: синтаксичко-семантички и лексикографски опис*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.

*

- Burzan, Mirjana, Jožef Vajda i Vladislava Petrović. *Srpsko-mađarski rečnik glagolske rekcije*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta, 1992.
- Engel, Ulrich und Helmut Schumacher. *Kleines Valenzlexicon deutscher Verben*. Tübingen: TBL Verlag Gunter Narr, 1976.
- Ivić, Milka. „Iskazivanje direktnog objekta u (standardnom) srpskohrvatskom“. У: Milka Ivić. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Slovoğraf. 1995, 113–136.
- Helbig, Gerhard und Wolfgang Schenkel. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig: Veb bibliographisches Institut, 1969.
- Kordić, Snježana. *Relativna rečenica*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1995.
- Mel'čuk A., I. „Actants in semantics and syntax I: actants in semantics“. *Linguistics. (An international Review)*. 42/389–391 (2004): 1–66.
- Menzel, Peter. *Semantics and Syntax i Complementation*. Hague – Paris: Mouton, 1975.
- Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- Nížniková, Jolana, Miloslava Sokolová. *Valenčný slovník slovensých sloviess*. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove Prešovska univerzita, 1998.

- Polański, Kazimierz. *Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich*. Katowice: Uniwersitet Śląski, 1976.
- Pranjković, Ivo. „Glagoli govorenja i njihove dopune“. *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 71–72 (2007): 133–141.
- Radovanović, Milorad. *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest, 1990.
- Radovanović, Milorad. „O pojavi dekomponovanja jezičkih jedinica“. U: Milorad Radovanović. *Planiranje jezika i drugi spisi*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004, 204–218.
- Ressel, Gerhard i Svetlana Ressel Trir. „Valentnost glagola u srpskom i nemačkom jeziku“. *Научни сасијанак славиција у Букове дане* 32/1 (2004): 169–179.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Knj. I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- Samardžija, Marko. *Valentnost glagola u suvremenom hrvatskom književnom jeziku*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 1986.
- Tensière, Lucien. *Eléments de syntaxe de structurale*. Paris: Klincksieck, 1965.
- Žabokrtský, Zdeněk. *Valency Lexicon of Czech Verb*. Prague: Institute of Formal and Applied Linguistics, Faculty of Mathematics and Physics, Charles University, 2005.

Mirjana S. Gočanin

ON A SCOPE OF DATA IN ONE TYPE OF SPECIALIZED DICTIONARIES OF
THE SERBIAN LANGUAGE
(BASED ON THE LEXICON OF VERB COMPLEMENTS WITH EVIDENCE
DATING FROM THE 16TH AND 17TH CENTURIES)

S u m m a r y

This paper presents the data which, seeing that they are relevant, should be incorporated into lexicographic entries of a dictionary of verbs and their complements in the Serbian language of the 16th and 17th centuries. The research material comprises documents from the administrative-legal field, sources of religious character as well as literary fiction. Based on the previously read linguistic studies from the said fields or scientific papers shorter in length, consulted lexicons of various types (historical and contemporary ones) and analyzed example sentences taken from the excerpted corpus of the Serbian language of 16th and 17th centuries, we have drawn the conclusion that a lexicographic entry in a dictionary of verbs and their complements ought to contain morphological, semantic and syntactico-semantic data. Special attention should be paid to the syntactico-semantic data, which represent the segment of an entry providing information on the type of complement required by a specific verb. The order in which they are cited, if corroborated by examples from the consulted corpus, ranging from the single to multi-word forms, implies that what needs to be listed first are the object complements – starting from the prototypical ones in the form of a nominal phrase without a preposition in the accusative case or possibly a complement in the genitive case, to non-typical objects in the form of prepositionless genitive, dative or

instrumental or forms in the genitive, dative, accusative, instrumental or locative case preceded by a preposition; they are to be followed by adverbial complements in the form of prepositionless cases, prepositional phrases or adverbials referring to a place, aim, time, quantification, qualification, cause, etc. The infinitive should be included in the lexicographic entry of a dictionary of verb complements if it is identified as a syntactic, and not a lexical complement. A verb can also be complemented by a clause (object, voluntative, indirect questions clause, asyndetic, clause of reason, place or manner, relative clauses with incorporated antecedent, etc.).

Keywords: verb, dictionary, verb complement, syntactico-semantic information.

Семантички речници

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 1009–1032

UDK: 811.163.41'371

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54852873

Јована Б. ЈОВАНОВИЋ
Институт за српски језик САНУ
j.jovanovic85@gmail.com

КА РЕЧНИКУ ПЕЈОРАТИВА У СФЕРИ ЧОВЕК У КОНТЕКСТУ ОБРАДЕ ОВОГ ТИПА ЛЕКСИКЕ У ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду се разматра методологија израде речника пејоратива којима се у српском језику именује човек, уз осврт на различите типове извора за прикупљање грађе за ово лексикографско дело – речнике, савремена књижевна дела, публицистику, разговорни језик. С тим у вези, посебна пажња посвећује се проблему формирања релевантних критеријума које треба применити приликом ексцерпције лексема погрдног значења у сфери ЧОВЕК из описних речника РСАНУ, РМС, РСЈ. Проблематизује се лексикографски третман лексема које су у тим речницима маркиране квалификаторима негативне оцене – *ијеј.*, *иогрд.*, *ирезр.*, *иодр.*, а све у циљу проналажења одговарајућих решења и модела за обраду јединица овог типа у будућем речнику пејоратива. Такође, настоји се представити неколико могућих варијаната организације речничког чланка, односно информација које ће бити дате унутар њега а тичу се лексичко-семантичких и творбених карактеристика јединица обухваћених речником.

Кључне речи: пејоратив у сфери ЧОВЕК, погрдно значење, лексикографска обрада, описни речник, негативна оцена, квалификатор, српски језик

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ. Истраживање у раду је изведено у *Одсеку за истраживања савременог српског језика и израду Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* Института за српски језик САНУ.

1. Уводна разматрања

Вишегодишње проучавање лексике погрдног значења којом се у савременом српском језику именује и квалификује човек, са творбеног, семантичког и лексикографског аспекта (исп. Јовановић 2014, 2018, 2021), повело нас је у смеру планирања израде специјалног речника овог типа пејоративних лексема. У овом раду бавићемо се првенствено описним речницима као изворима, а дотаћи и неких питања која се тичу структуре и методологије израде речника именичких пејоратива у сфери ЧОВЕК. Настојаћемо да укажемо на неке проблеме са којима се сусрећемо, а који су у вези са лексикографском обрадом оваквих лексема у дескриптивним речницима српског језика. Неуједначености у опису пејоратива којима се именује човек у српским једнојезичницима и изостанак системског начина дефинисања ових јединица уско су повезани са теоријском проблематиком везаном за њихове лексичко-семантичке карактеристике. Овде пре свега имамо у виду да се ради о лексемама чије се значење заснива на неколиким типовима блиских конотативних семантичких компонената (семе 'погрдно', 'презриво', 'подругљиво' и сл.), те је и очекивано да њихов лексикографски опис једним делом зависи од субјективног језичког осећања појединачних обрађивача. Начин дефинисања категоријално блиских лексема и дистрибуција квалификатора негативне оцене – разликују се, како између Матичиних и Академијиног речника, тако и унутар сваког речника појединачно. У раду ћемо, на основу анализе поступака примењених у обради пејоративне лексике у општим дескриптивним речницима српског језика (нпр. начина њихове квалификације и других типова маркирања), покушати да утврдимо релевантне критеријуме за ексерпирење грађе за будући описни речник пејоратива из различитих типова извора. Такође, размотрићемо и како се неке специфичне семантичке нијансе ових лексема евентуално могу представити у оквиру речничког чланка будућег речника. Имајући све ово у виду, лексикографски подухват којег се намеравамо прихватити чини се двоструко важним. На првом месту, његов би резултат требало да буде израда једног дескриптивног речника посебног типа, какав недостаје нашој описној лексикографији. Други допринос видимо у могућности да представљањем разнородних поступака које обрађивачи примењују у опису овог типа лексема дамо неке предлоге за њихову систематичнију обраду у дескриптивним речницима српског језика.

На макронивоу, важност израде специјалног речника пејоратива огледа се у следећем. Будући речник треба да обухвати у што већем броју лексику погрдног значења у сфери ЧОВЕК, која представља засебан слој лексичког фонда српског језика и чије системско пописивање и лексикографски опис имају не само лингвистички већ и шири културолошки

значај, јер се анализом пејоративне лексике може доћи до релевантних и занимљивих запажања о систему вредности у језичкој слици света говорника српског језика. Самим тим, грађа за овај речник, која би, осим исцрпног списка пејоратива у номинацији и квалификацији човека, била обogaћена и примерима њихове употребе у различитим функционалним стилловима, могла би да послужи као значајан корпус за различита лексичко-семантичка, лингвокултуролошка, етнолошка и етнолингвистичка, социолошка и социоллингвистичка, те психолошка и психоллингвистичка истраживања.

Циљ нам је да у овој иницијалној фази рада на речнику одговоримо на нека питања која се тичу његове концепције, тачније да понудимо могућа решења за неколике дилеме и уочене проблеме, преваходно у домену грађе која ће ући у овај речник из описних речника, као и да проблематизујемо могуће начине њеног представљања. С тим у вези, у овом раду размотрићемо следеће:

- Које ћемо изворе користити приликом формирања речничког корпуса?
- На основу којих критеријума ексерпиримо грађу за речник пејоратива из одабраних извора, односно, шта ћемо заправо сматрати пејоративом као јединицом будућег речника? Које лексичко-семантичке карактеристике треба да испуњава лексема да бисмо је уврстили у речник пејоратива?
- У којој мери нам лексикографска обрада лексема негативне оцене којима се именује човек у описним речницима српског језика може помоћи при успостављању одговарајућих модела за обраду различитих типова пејоратива?

2. О речнику пејоратива у типологији речника и лексикографским покушајима његове израде

У општијој класификацији лексикографских дела речник пејоратива у номинацији човека могао би се одредити као лингвистички дескриптивни изведени (секундарни) речник (Гортан-Премк 2017),¹ а имајући у виду ужу типологију лингвистичких речника – спадао би у специјалне (посебне, ограничене) речнике, који пописују семантички спецификоване јединице лексичког фонда једног језика (исп. Zgusta 1991; Шчерба 1940; Оташевић 2014; Чоролејева 2016). Посреди је, дакле, посебна врста једнојезичног описног речника ужег типа, какав недостаје српској дескриптивној лексикографији, али, према нашем увиду у литературу, и словенском свету уопште, као и англосаксонској пракси израде речника.

¹ У наведеном раду Д. Гортан-Премк, осим о врстама речника, в. више и о достигнућима српске лексикографије.

Један од усамљених, давних покушаја системског пописа пејоратива у нашој средини везује се за име Ђорђа Натошевића,² српског лекара али и истакнутог просветног и педагошког радника друге половине 19. века. Натошевић је, по свој прилици 50-их година 19. века, доставио Друштву српске словесности збирку речи из Војводине, са територије Срема, која броји око 1500 погрдних речи (у поднаслову стоји ауторова синтагма „грдна имена“), а чине је именице и придеви пејоративног значења, организовани азбучно, у виду индекса, без дефиниција. Натошевићева збирка пејоратива, према истраживањима Н. Ивановића, представља једну од првих и највећих збирки за РСАНУ са подручја шумадијско-војвођанског дијалекта, ваљано је уобличена, „са занимљивом тематиком, која оцртава културни живот у Војводини тога времена“ (Ивановић 2013: 178). Премда погрдни називи у Натошевићевом речнику нису дефинисани, на основу њиховог облика и творбених карактеристика могуће је пратити развој овог дела лексичког фонда српског језика током готово два века.

Осим Натошевићеве збирке, као важан рани лексикографски подухват када је посреди пописивање пејоративне лексике издваја се списак погрдних имена објављен у пештанском часопису *Скоропечка* из 1844. године (249–250).³ Забележене под насловом „Неке речи за србскогъ лексикографа“, јединице су класификоване према параметру пола на мушке (има их око 160) и женске (има их око 50) и, премда им није реги-

² Натошевић је крајем 60-их година 19. века, по позиву кнеза Михаила Обреновића, са територије тадашње Угарске дошао у Србију како би постао запосленик министарства просвете и управитељ свих новосадских основних школа. Почетком 70-их постаје главни школски референт основних и других виших народних завода у Митрополији карловачкој, а касније и председник Матице српске, у периоду 1881–1887. године. Био је дописни члан Друштва српске словесности (1862–1864), потом Српског ученог друштва (1864–1869), а од 1869. до смрти (1887) редовни члан СУД (<http://srpskaenciklopedija.org>, www.sanu.ac.rs).

³ До сазнања о овом попису пејоратива којима се именује човек долазимо захваљујући истраживањима Стане Ристић о лексичкој негативне експресивности. Ауторка је спровела свеобухватну лексичко-семантичку и лингвокултуролошку анализу и класификацију погрдних имена из овог часописа по тематским групама, уз задржавање дистинкције лексема на основу семе пола (в. Ристић 2000; исп. Ристић 2004: 149–168). Настојећи да представи експресивну лексику са дијахронијског аспекта, С. Ристић је савњивала списак погрдних речи из *Скоропечке* најпре са речницима из истог временског и просторног оквира – Вуков *Рјечник*, те историјски речници Речник страних речи и Посрбица, који пописују диференцијалну лексику из славеносрпског и српкословенског језика (Ристић 2004: 158), а затим и са савременим изворима – РСАНУ, РМС и Андрићев Речник жаргона. Тиме је показала континуитет у развоју пејоративне лексике српског језика и истакла неке константе његове језичке личности у домену експресивности.

стровано појединачно значење, непознати записивач, потписан само као Божјидаръ, све их је скупа описао објашњењем „Оваква имена даю люди еданъ другимъ кад се грде и руже“. Погрдни називи су исписани старом графијом, а њиховом анализом (в. детаљно у Ристић 2004) показује се да постоји континуитет у развоју пејоративне лексике будући да се запажају исте творбене карактеристике и лексичко-семантичке тенденције у овом делу лексикона какве доноси анализа десетоструко обимнијег корпуса готово два века касније. Уочава се тако да је највећи број погрдних назива са списка у часопису *Скоройъечи* мотивисан негативном духовном особином носиоца (исп. Јовановић 2018: 624; Јовановић 2021: 149–150); да се пејорација постиже и афиксалном (*изелица, злоѿамѿило, сѿлейѿкарошѿ; оѿайдача, ушљивица*) и семантичком деривацијом (*ѿсеѿо, рѿа; асѿида, колера*) (исп. Јовановић 2021: 133–124); да погрдна имена добијена афиксацијом могу бити производ суфиксалне творбе (*зрубѿишѿ*), слагања (*дериклуѿа*), префиксације (*нейреля*) (исп. Јовановић 2018: 635–638; Јовановић 2021: 151–153); да су погрдна имена као производ семантичке деривације најчешће добијена метафоричким трансформацијама, као и да је зоосемија продуктиван механизам за развијање секундарних пејоративних значења лексема у сфери човек (исп. Јовановић 2018: 628–629) итд. Оваква и бројна друга лексиколошка и дериватолошка запажања у вези са развојем пејоративних лексема на дијахронијском плану могућа су управо захваљујући њиховом бележењу и лексикографском представљању. Међутим, осим двају поменутих збирки речи, у савременој пракси израде речника код Срба, колико знамо, није било сличних подухвата када је посреди свеобухватно пописивање лексике погрдног значења.⁴

Међу малобројним покушајима системског пописа номинационих јединица погрдног значења којима се реферише на човека у англосаксонској средини треба издвојити Речник интернационалних увредљивих етнонима – *A Dictionary of International Slurs*⁵ (*Ethnophaulisms*), америчког психолога Абрахама А. Робака, који је објављен давне 1944. године,

⁴ Значајан допринос пописивању пејоратива у сфери човек (али и пејоративних именица уопште, као и глагола негативне тоналности) представља *Регистар експресива* који на крају своје обимне студије о експресивима даје Стана Ристић (в. Ристић 2004: 283–304).

⁵ Енглески термин *slur* распрострањен је у употреби у радovima америчких лингвиста и теоретичара, који под овим појмом обично подразумевају ужу категорију пејоративних лексема, чији су денотат припадници мањинских друштвених скупина. Посреди су разни увредљиви називи, најчешће усмерени према неком од следећих обележја чланова групе: етничкој припадности, раси, вери, полу и сексуалној оријентацији. Како објашњава Хом (2010: 165), примарна функција пејоратива (*slur*) јесте да пренесу негативан емотивни садржај, односно да изразе негативан став, мишљење, однос говорника према именованој особи и његову потребу да дату особу понизи, омаловажи и сл.

уз пратећу студију о различитим психолошким и социјалним аспектима етничких предрасуда и њиховим језичким реализацијама, са посебним освртом на антисемитску лексику. У овом речнику регистровано је: а) око 1000 погрдних назива који се у енглеском језику користе за припаднике других нација; б) око 1000 увредљивих израза који се у разним светским језицима употребљавају у номинацији носилаца других националности, конфесија, раса и сл., као и в) око 1000 пословица и идиоматских конструкција којима се са пејоративном конотацијом апострофирају представници око 50 етничких група, уз објашњење мотивације и историјских разлога за настанак таквих лексичких јединица. Овакав лексикон етничких пејоратива, према нашем сазнању, представља усамљену појаву у светској лексикографији и значајан је не само за лингвистичка истраживања, већ и за разне етнолошке и културолошке студије у чијем би се фокусу нашли национални стереотипи и предрасуде које представници једне етничке групе, услед историјског наслеђа, суживота или из каквих других објективних или субјективних разлога, развијају о носиоцима других етницитета.

Друга публикација овога типа која завређује пажњу јесте *Лексикон конфликтних речи (Fighting Words Lexicon)*⁶, америчког аутора Блејка Форда Хола, објављен 2018. године, у чијем поднаслову стоји да је посредни речник говора мржње, културне стигматизације, расних пејоратива, увредљивих личних имена, клевета и етикеција заснованих на стереотипима везаним за сексуалност. Скупина лексичких јединица које се могу подвести под тзв. конфликтне речи (*fighting words*) далеко је шири од лексичко-семантичке категорије пејоратива, али Хол лексикон показује да су управо погрдни називи за припаднике различитих раса, етничких и верских група, као и за представнике ЛГБТ заједнице – међу репрезентативним примерима лексичких реализација говора мржње у јавном дискурсу.

3. Типови лексикографских и других извора за прикупљање лексема погрдног значења

Начелно, пејоративи се у српској описној лексикографији региструју у два типа речника – (1) у вишетомицима и тезаурусима књижевног (у нашем случају – и народног) језика, где се маркирају

⁶ Термиолошка синтагма *fighting words* има широку употребу у САД, Канади и Аустралији и подразумева изговорене или написане речи којима се подстичу осећања мржње и нетрпељивости, као и насилно понашање усмерено према ономе кога или што таргетирају. Употреба ових речи имплицира могуће насиље односно вербални или физички обрачун. Разним правним актима, законима и уставним одредбама које су донете у поменутиим земљама а тичу се слободе говора, ограничава се употреба оваквих речи и израза.

одговарајућим квалификаторима негативне експресивности (нпр. *џеј.*, *џогрд.*, *џрезр.* и сл.) и (2) у специјалним дескриптивним речницима који пописују одређене делове лексичког фонда у односу на које пејоративи могу представљати субординирану категорију (такви су нпр. речници жаргона, речници неологизама, речници псовки, речници опсцене лексике и сл.). Оба ова типа дескриптивних речника представљају богат извор за прикупљање пејоративних лексема у сфери ЧОВЕК, с тиме што се разликују у погледу маркирања циљане лексике, те се и критеријуми које примењујемо при њеној ексцерпцији разликују. Уопште узевши, бележење лексема негативне оцене којима се именује човек из описних једнојезичника умногоме је олакшано управо постојањем квалификатора као формалног критеријума за њихову системску претрагу, док се у речницима жаргона и другим посебним дескриптивним речницима мањег обима може применити само семантички критеријум при одабиру грађе.

Грађу за речник пејоратива који намеравамо да израдим ексцерпиремо из неколиких типова извора, са циљем да обухватимо лексеме погрдног значења у сфери ЧОВЕК чија је употреба карактеристична за различите функционалне стилове. Дакле, речнички корпус састоји се из четири сегмента и чине га: 1) лексикографски извори, 2) савремена књижевност, 3) публицистика и 4) разговорни језик.

Лексикографски корпус представљају: а) три дескриптивна речника која описују целокупан лексички фонд српског језика – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (РСАНУ), *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске (РМС), једнотомни *Речник српског језика* Матице српске (РСЈ); б) два речника жаргона: *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза* Драгослава Андрића, *Речник савременог београдског жаргона* Боривоја и Наташе Герзић; в) *Речник опсцених речи и израза* Данка Шипке, где пејоративи чине тек мали сегмент грађе, али су у питању јединице високог степена негативне експресивности; и, на крају, г) *Речник урбане свакодневице* Симе Тирковића, који такође репрезентује лексику карактеристичну за колоквијалну комуникацију и отуда је погодан извор за ексцерпцију лексема погрдног значења.

Осим из лексикографских извора, грађу за речник пејоратива црпемо и из савремених књижевних дела српских писаца која су објављена у последње 3 деценије, у периоду од 90-их година 20. века наовамо и нису уврштена међу изворе Академијиног и Матичиних речника. У намери да направимо што потпунији речник пејоратива карактеристичних за савремену комуникацију, корпус ћемо употпунити и погрдним јединицама номинације из тематски инспиративних новинских текстова, усредсређујући се на високотиражне таблоидне дневне листове који не репрезентују добар публицистички стил, већ теже сензационалном

садржају и приближавају се колоквијалној комуникацији. Коначно, разговорни стил, као сфера реализације језика којој је нарочито својствена употреба циљане пејоративне лексике, у корпусу за речник пејоратива биће репрезентован коментарима читалаца на различите електронске вести и садржаје на интернету.

С обзором на ограниченост обима овог рада и, самим тим, немогућност да представимо све аспекте и проблеме који прате прикупљање грађе за речник пејоратива из свих наведених типова извора, подробно ћемо се осврнути на пејоративе у описним речницима.

4. Описни речници као извор за прикупљање грађе за речник пејоратива. Уобличавање критеријума и семантичке структуре лексеме која постаје јединица речника

Као што је речено, део извора за прикупљање циљане лексике за речник пејоратива чине и три описна речника српског језика – РСАНУ, РМС и РСЈ, из којих ексцерпиремо грађу према неколиким формалним критеријумима. 1) У првој фази усредсредили смо се на лексеме у чијој је полисемантичкој структури барем једно значење обележено неким од квалификатора *ијej*. (*ијejоративно*), *ијогрд*. (*ијогрдно*), *ијодр*. (*ијодругљиво*), *ијрезр*. (*ијрезриво*) и *ир*. (*иронично*). 2) У појединим случајевима, јединице номинације у сфери ЧОВЕК класификујемо у лексичко-семантичку категорију пејоратива према информацијама које су дате у речничким глосама. Посреди су различита објашњења о домену употребе одређене лексеме и њеним семантичким особеностима, која се дају у склопу речничке дефиниције, најчешће у заградама – нпр. „обично погрдно/презриво“, „у погрдном значењу“, „са пејоративним призвуком“ „ироничан/подругљив/пејоративан назив за“, „у експресивнијем говору, често погрдно“ и сл. 3) Показало се већ приликом ишчитавања првих неколико десетина страна РСЈ (одакле је најпре прикупљана грађа) да нису све лексеме погрдног значења у сфери ЧОВЕК маркиране неким од наведених квалификатора, тј. да је у многим случајевима квалификација изостала или су реализације обележене као *фигуративне* (*фиг.*) односно, ређе, *експресивне* (*експр.*). Исто важи и за лексикографску обраду лексема погрдног значења којима се реферише на човека у РСАНУ и РМС.

Имајући све ово у виду, примарни задатак који се поставља пред лексикографа чији је циљ израда речника пејоратива у сфери ЧОВЕК јесте успостављање јасног критеријума који ће бити примењиван при одабиру грађе за овај речник. Одговарајуће лексикографско решење, с друге стране, неодвојиво је од појмовног одређења пејоратива као лингвистичког термина односно пејоративности као семантичке компоненте. Отуда ћемо се овде осврнути на дефинисање пејоратива у лингвистичким

појмовницима и на нека досадашња теоријска запажања о овој лексичко-семантичкој категорији, са циљем да прецизно утврдимо шта ће бити јединица речника који намеравамо да израдимо.⁷

Шта је заправо њејоратив као јединица будућег речника?

Имајући у виду дефиницију појма *њејоратив* у *Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива* Р. Симеона – „pejorativna riječ, izraz ili element; naziv za pogrđna imena koja se izvode od pridjevne osnove osobitim nastavcima; oblik riječi koji znači preziranje, koji ima pogrđno značenje, npr. da је нешто незграпно, руžno и сл.“, као и одређење овог термина у лингвистичком појмовнику *Српскохрватски језик (Енциклопедијски лексикон – Мозаик знања)* – „руžна, pogrđna reč koja se izvodi dodavanjem posebnih nastavaka на оршти део друге гећи“, констатовали смо да се у сербокроатистичким речницима лингвистичких термина пејоратив третира доследно као суфиксална изведеница субјективне оцене (исп. Јовановић 2018: 5). Тако термилошко одређење пејоратива сматрамо мањкавим, јер њихова лексичко-семантичка анализа, како у српском тако и у другим словенским (нпр. руском, пољском), као и романским језицима (шпанском, италијанском), те у енглеском језику, недвосмислено показује да је пејоративност преваходно семантичка појава, односно да је пејоративе неопходно сагледавати шире, као лексичко-семантичку а не као творбену категорију. Анализом лексема погрдног значења у сфери ЧОВЕК на великом корпусу (в. Јовановић 2018), показали смо да је пејорација једнако уобичајено резултат семантичке колико и афиксалне деривације.⁸ Отуда следи да се приликом прикупљања грађе за наш речник нисмо могли водити теоријским одређењем пејоратива у српским лингвистичким појмовницима, већ је

⁷ Ово је веома важан корак и релевантно је и за ексцерпцију грађе из других типова извора. Наиме, услед изостанка формалног критеријума за претрагу, односно услед непостојања прагматичко-стилских квалификатора у речницима жаргона, приликом прикупљања грађе за речник пејоратива из ових лексикографских извора бележимо искључиво оне лексеме чија нежаргонска семантичка парафраза указује на погрдно, презриво или подругљиво именовање/квалификовање човека. При томе се у Андрићевом речнику ограничавамо искључиво на именице које је аутор означио као јединице карактеристичне за општу жаргонску употребу или оmlадински жаргон, изостављајући жаргонизме који су квалификовани као одлика шатровачког, војног, наркоманског или неког другог специјализованог жаргона. Семантичка парафраза такође је једини могући показатељ пејоративности лексеме и у речницима опцене лексике односно урбаног говора.

⁸ Под термином *семантичка деривација* подразумевамо различите механизме полисемије (нпр. метафору, метонимију, синегдоху), који омогућавају семантичко варирање у оквиру једне лексеме (према Гортан-Премк 2004: 137–138). *Афиксалном деривацијом* или *семантичко-морфолошком деривацијом* (Ibid.) називамо семантичко варирање између двеју лексема. Када су посредни пејоративи у сфери ЧОВЕК, изведеницама афиксалне деривације сматрамо јединице добијене суфиксалном творбом, које су најбројније, као и мањи број пејоратива насталих у процесу префиксације и композиције.

било неопходно утврдити релевантније критеријуме које ће испуњавати лексеме како би постале јединицама речника пејоратива у сфери ЧОВЕК. Чинило се неопходним да се у следећем кораку осврнемо на дефиниције термина *џејоратив* у приручницима језика који немају развијену флексију, те у којима је очекивано да погрдно значење није уобичајено резултат творбено-морфолошких процеса већ семантичких трансформација. Тако Дејвид Кристал, у појмовном регистру *Кембричке енциклопедије језика*, бележи и појам *џејоратив*, објашњавајући га као „језички израз којим се изражава погрдно, дерогативно значење“, а у Бусмановом *Лексикону лингвистике* (Hadumod Bussmann, *Lexikon der Sprachwissenschaft*)⁹ *џејоратив* се дефинише као „језички израз којим се реферише на нешто са негативном конотацијом“. Дакле, као што видимо, у англосаксонским лингвистичким појмовницима пејоратив се превасходно третира као лексичко-семантичка категорија, што је и очекивано будући да флексија ових језика није развијена као што је случај у словенским језицима. Примећујемо да се у Бусмановом лексикону у дефиницији први пут појављује семантичка компонента *конотације*,¹⁰ за коју ће се испоставити да је кључни параметар у формирању погрдног значења, а самим тим и најважнији критеријум за одређење пејоративности неке лексеме.¹¹ Потврду за то налазимо и у руском *Речнику лингвистичких термина* О. С. Ахманове, где је примарно значење придева *џејоративан* 'који има негативну експресивно-емоционално-вредносну конотацију', нпр. *џејоративна реч*.¹²

⁹ Посреди је издање лондонске издавачке куће Ратлиц (2006) – „Routledge Dictionary of Language and Linguistics“, на чијем је преводу са немачког на енглески језик, као и допунама у складу са разликама у двама језичким системима радио тим од преко 70 европских и америчких стручњака, уз консултације са аутором оригинала, немачким лингвистом Х. Бусманом.

¹⁰ Под конотацијом се, у складу са руском школом лексикологије и семантике, подразумева „допунски садржај речи, њена пратећа семантичка или стилистичка нијанса, која се надовезује на основно значење и служи за изражавање различитих експресивно-емотивно-вредносних тонова“ (Ахманова 1966).

¹¹ Овде мислимо конкретно на терминолошко одређење појма *џејоратив*, односно на његово дефинисање у лингвистичким приручницима. У том смислу је Бусманов лексикон значајан, јер први експлицитно уводи конотацију у дефиницију пејоративне лексеме. Уколико пак посматрамо пејоративност као вид експресивности, а пејоративе као субординирану категорију у односу на експресивну лексику, конотацију је као посебно важну за тумачење лексичко-семантичких карактеристика експресива истакла још Телија (1986), а у србистици је о конотативним аспектима значења експресивне лексике (самим тим и пејоратива) прва писала С. Ристић (1994). У изради неког новијег појмовника/речника лингвистичких термина, при одређењу и дефинисању пејоратива требало би да послуже увиди које С. Ристић доноси о семантичким својствима експресива као суперординиране категорије лексема (исп. нпр. Ристић 2004: 45–50; 53–76; 87–94).

¹² Како смо утврдили лексичко-семантичком анализом (Јовановић 2018), конотацију пејоративних лексема чији је денотат човек и које ћемо уврстити у речник

Узимајући у обзир сва наведена термилошка одређења пејоратива у неколиким лингвистичким појмовницима, али и наша ранија лексичко-семантичка истраживања посвећена овом делу речничког фонда нашег језика, дефинисали смо шта тачно подразумевамо под пејоративом у сфери ЧОВЕК. Дакле, пејоративом као одредницом будућег речника сматраћемо сваку једнолексемну номинациону јединицу којом се у савременом српском језику именује и квалификује човек и чијом се употребом остварује негативна конотација, која може бити погрдна, презрива, подругљива или иронична.¹³

Дакле, негативна конотација код пејоратива у сфери ЧОВЕК може се реализовати на неколико начина захваљујући постојању блиских семантичких компонената негативне експресивне вредности у структури ових лексема – посреди су семе 'пејоративно', 'погрдно', 'подругљиво', 'презриво', 'иронично' (исп. Јовановић 2018). С тим у вези, С. Ристић (2004: 45) истиче да се опште карактеристике конотативне семантике експресивних јединица „јављају и као параметри за одређивање квалификатора и видова експресивности“. Другим речима, у дескриптивној лексикографији, у једнојезичним речницима који описују целокупан речнички фонд српског језика, негативна конотација лексема којима се именује човек маркира се различитим квалификаторима. У случају лексике која је предмет нашег интересовања и лексикографског описа, квалификатори *ијej.*, *иогрд.*, *ирезр*, *иодр*. и *ир*. сугеришу значењске нијансе међу лексемама у сфери ЧОВЕК, односно различит степен њихове негативне експресивне вредности и другачију стилску обојеност. Уз то, суптилна диференцијација и нијансираност погрдне семантике лексема у описним вишетоимцима РМС и РСАНУ, осим маркирањем одговарајућим квалификатором, постиже се и примерима. Овде коначно долазимо до једног од кључних питања везаних за методологију израде речника пејоратива – како ћемо такве семантичке нијансе представити у речничком чланку новог речника?

чине три кључне семантичке компоненте – сема експресивности (функција експресивног погрдног имена у номинацији човека јесте да произведе емоционалну реакцију код учесника у комуникацији), емотивна компонента значења (изражавање презира према особи која је предмет погрдног именовања, тј. према нечему што је у вези са том особом – нпр. њен изглед, духовна особина, национална или верска припадност, пол и сл.) и евалутивна компонента или сема оцене (оцењује се да је особа лоша, безвредна и сл. управо због тога што је носилац неке од наведених карактеристика).

¹³ До оваквог одређења пејоратива долазимо имајући у виду значај конотације за формирање пејоративног значења. Конотацији као семантичкој макрокомпоненти посвећене су стотине радова и обимних студија, а као посебно инспиративне за нашу анализу пејоратива, погрдне конотације и значења негативне оцене издвајамо нпр. Телия 1986; Арутюнова 1988; Шаховски 1994; Апресян 1995; Шмелев 2008; Ристић 1994, 1996, 2004 и др.).

Да бисмо на ово питање могли понудити валидан одговор, морамо се осврнути на досадашњу лексикографску праксу и правила дистрибуције квалификатора негативне оцене у нашим описним речницима. Увидом у појединачне случајеве и примењена решења у обради лексема маркираних квалификаторима *њеј.*, *њогрд.*, *њодр.*, *њрезр.* и *ип.*, даље у раду покушаћемо да утврдимо како бисмо семантичке нијансе репрезентоване овим стилским маркерима могли представити у речнику пејоратива.

5. Семантичка диференцијација лексема које чине грађу за речник пејоратива. Квалификатори негативне експресивне вредности

Разматрајући стилске информације у дескриптивном речнику, С. Ристић класификовала је лексикографске квалификаторе који носе такве информације према неколиким принципима,¹⁴ а маркере *њеј.*, *њогрд.*, *њрезр.*, *њодр.*, *ип.*, карактеристичне за лексеме које екскерпирамо из описних речника као грађу за речник пејоратива, ауторка одређује као *комуникативно-њрагмањичке* ознаке (Ристић 2006а: 98; исп. и Ристић 2014: 125). Проучавајући лексикографски метајезик у Речнику САНУ, пажњу је квалификаторима стилског домена посветио и Н. Ивановић (2014: 215–218), који међу њима разликује две групе: ознаке прагматичко-стилске и творбено-стилске вредности. У вези са побројаним квалификаторима који су релевантни за речник лексема погрдног значења у номинацији човека, важна је ауторова констатација да се као *њеј.*, *њогрд.*, *њодр.*, *њрезр.*, *ип.* маркира „лексика активне конотације (експресивног, емотивног, афективног и др. типа)“ и да су посредни квалификатори негативне експресивности (Ивановић 2014: 215–216). Он даље објашњава разлике између наведених пет маркера, истичући да оне „леже у градирању конотације,¹⁵ која је садржана у хуморном, сатиричном или увредљивом контексту употребе лексема“. Начин диференцирања квалификатора *њогрд.*, *њрезр.*, *њодр.* и *ип.*, односно, њихова употреба у лексикографској обради – у теорији су прилично јасни, што се види и на основу тумачења која даје Н. Ивановић. Требало би да се маркером *њогрд.* квалификују лексеме које имплицирају „**увредљив став** говорника, без примеса симпатије или хумора“, маркером *њодр.* јединице за које је карактеристичан „**подругљив став** говорника ублажен компонентама симпатије/емпатије и хумора“, затим, да се квалификатором *њрезр.* означава лексика „која изражава **презрив и веома оштар став** говорника према објекту

¹⁴ Стилске вредности лексичких јединица С. Ристић (2006: 94) утврђује према следећим принципима: функционалностилском, друштвено-историјском, комуникативно-прагматичком и естетско-стилистичком.

¹⁵ Према нашим сазнањима, на основу увида у србистичку литературу, о градирању конотације, превасходно у домену градирања експресивне тоналности, прва је писала Стана Ристић (в. нпр. Ристић 2004: 130–132).

његове оцене“ и, коначно, да се маркером *ир.* квалификују лексеме које се употребљавају „у ироничном или сатиричном контексту“ (Ивановић 2014: 216, истакла Ј. Ј.). У лексикографској пракси, међутим, ситуација је далеко сложенија и каткада је приликом обраде лексике негативне експресивне тоналности заиста тешко направити разлику између *йогрдне* и *йрезриве* конотације, тј. између „увредљивог“, с једне и „презривог, оштрог става“ говорника, с друге стране. Могуће је унеколико поузданије диференцирати увредљив и оштар од подругљивог става, али све се те семантичке нити у практичном раду и обради појединачних одредница и примера некад чине неразмрсивим. О томе сведоче многи примери ексцерпирани за речник пејоратива који су маркирани овим квалификаторима, те тако остајемо у недоумици зашто је лексема *брабоњак* у секундарном значењу које региструје РСАНУ ’безвредан човек, ништавило’ маркирана квалификатором *йрезр.*, док је лексема *брука*, која реализује блиско значење ’човек којему се пориче вредност; плашљивац, кукавица’ у истом речнику квалификована ознаком *йогрд.* Или: због чега је лексема *девојка* у фигуративном значењу ’мушкарац женских особина и женског понашања (слабић, срамежљивац или сл.)’ у РСАНУ обележена квалификатором *йодр.*, а синонимно значење именице *жена* ’плашљив човек, кукавица, страшљивац, слабић’ у овом речнику маркирано је као *йрезр.* Сва је прилика да и не постоји одговор на ова питања, те да се квалификатори *йогрд.*, *йрезр.*, па често и *йодр.* у пракси заправо дистрибуирају према индивидуалном језичком осећању обрађивача.

Овакве и сличне појаве неуједначености у распоређивању квалификатора негативне експресивности у српској дескриптивној лексикографији нужна су последица чињенице да су посреди веома растегљиве и неодређене семантичке категорије. Отуда сматрамо да њихово наглашавање није од значаја за израду речника пејоратива у сфери човек и да лексеме у нашем речнику, приликом дефинисања, не треба нијансирати на овом нивоу семантичке прецизности. Уместо побројаних прагматичко-стилских квалификатора негативне експресивности, чини се да би у речничком чланку, у виду глоса, могло да се уведе описно одређење којим бисмо сугерисали висок/повишен или низак/нижи степен пејоративног значења који конкретне лексеме изражавају.¹⁶ Примера ради, пописивањем и лексичко-семантичком анализом погрдних назива за човека на основу старосног доба, констатовали смо да се ове јединице међусобно разликују по степену негативне експресивности, тј. да постоје ПЕЈОРАТИВИ ВИСОКОГ СТЕПЕНА – нпр. *бабейшина*, *стјарчуљина*, *гробље*, *леш*, *мрцина* и ПЕЈОРАТИВИ СНИЖЕНОГ СТЕПЕНА – нпр.

¹⁶ Тако С. Ристић (2004: 60), проучавајући експресивну лексику, указује на степен експресивности појединих јединица номинације којима се реферирше на човека и констатује да треба разликовати снижену, повишену и високу експресивност.

бакуџанер, сџарчуљак (Јовановић 2014), те се поставља питање да ли би овакве описне квалификације било упутно навести у речничком чланку, уз примере одговарајућих контекста у којима би пејоративна значења била потврђена.

Друго значајно питање које се поставља када је посреди дефинисање и семантички опис јединица у будућем речнику пејоратива тиче се евентуалних информација о начину формирања пејоративног значења. С тим у вези, разматра се могућност приказивања семантичких (метафоричких, метонимијских и др.) трансформација у структури речничког чланка.¹⁷ На пример:

крсџарица 'огромна жена' (метафора; сема 'велики': велики брод → велика жена; исп. у РСАНУ *крсџарица* '1. вој. пом. велики и брзи ратни брод с јаким артиљеријским наоружањем и великим радијусом кретања');

беда 'човек који заслужује презир' (метонимија ОСОБИНА, СТАЊЕ → ЧОВЕК КАО НОСИЛАЦ ОСОБИНЕ, РЕПРЕЗЕНТАНТ СТАЊА; исп. у РСЈ *беда* '2. а. стање, положај који изазива презир. б. духовно сиромаштво, нискост, ништавило'.

Напомињемо да овој фази планирања речника пејоратива, све наведене примере дајемо само као илустрацију потенцијалних решења која се могу применити у лексикографском опису лексема погрдног значења у сфери ЧОВЕК.

6. Пејоративност као резултат афиксалне деривације и представљање творбених пејоратива у будућем речнику

Даље у раду позабавићемо се лексикографском обрадом ексцерпираних погрдних назива за човека који су у описним речницима маркирани квалификаторима творбено-стилске вредности, са циљем да размотримо какав третман јединице овог типа треба да имају у речнику пејоратива чија је израда у повоју. Имајући у виду да је афиксална деривација, и то суфиксација, један од два уобичајена начина реализације погрдног значења лексема у сфери ЧОВЕК,¹⁸ поставља се питање да ли би у тим

¹⁷ Оваква питања, разуме се, не би имало смисла постављати уколико је будући речник пејоратива намењен широј публици и употреби, међутим, уколико се конципира као лингвистички лексикон и приручник, који може бити полазиште за даља лексичко-семантичка и лингвокултуролшка истраживања, онда је легитимно размотрити спектар информација које ћемо о пејоративним јединицама номинације наводити у речничком чланку. Сва оваква питања, међутим, на овом нивоу разматрања будућег речника, остају отворена.

¹⁸ Лексичко-семантичком и дериватолошком анализом лексема погрдног значења којима се именује човек показали смо да се ове јединице, у зависности од начина на који се формира погрдно значење, начелно могу поделити у две велике групе – *творбене* и *семантичке њејоративе*. Први су афиксални деривати – настали суфиксацијом, префиксацијом, слагањем, префиксално-суфиксалном или сложено-суфиксалном

случајевима, када је пејорација производ афиксације, у речничком чланку требало издвојити творбени формант, тј. истаћи суфикс који доводи до реализације пејоративног значења лексема. С тим је у вези и питање модела по коме би се такве информације представљале у структури речничког чланка.

Како запажа Н. Ивановић (2014: 218–219), главна одлика квалификатора творбено-стилске вредности јесте „та да маркирају лексику чија се стилска компонента базира на дистрибуцији њених творбених елемената“, при чему разликујемо квалификаторе суфиксалне, сложене и атипичне творбе. Међу лексемама којима се погрдно именује човек у грађи прикупљеној за речник пејоратива највише је оних које су маркиране квалификаторима суфиксалне творбе, и то на првом месту квалификатором *њej*. (пејоратив, пејоративно), уз који веома често (али не и увек) стоји маркер *аугм.* (аугментатив), а ређе и *дем.* (деминутив, деминутивно). Показало се да у употреби ових квалификатора у означавању лексике субјективне оцене леже главни проблеми у вези са обрадом погрдних назива за човека у описним речницима, које би у речнику пејоратива ваљало разрешити. На основу објашњења која Н. Ивановић даје о квалификаторима творбено-стилске вредности, имплицира се да квалификатор *њej*. треба употребити за обележавање оних лексичких јединица чије је погрдно значење као стилска компонента производ творбених процеса. Он наводи и да се у Речнику САНУ квалификаторима *аугм.* и(ли) *њej*. типично означавају именице које су изведене суфиксима *-ињина*, *-чина*, *-ењина*, *-уга*, *-ара*, *-уша*, *-уља* и др. (Ивановић 2014: 218). Запажања Н. Ивановића о маркирању лексема ознаком *њej*. у РСАНУ делом проистичу из члана 315 Упутстава за израду Речника САНУ,¹⁹ у коме стоји следеће: „Ознаком *њej*. обележавају се оне речи које поред пејоративног значења имају и неки одговарајући наставак (*бабењина*), а ако наставак нема, у самој дефиницији се наведе (нескраћено): ’у пејоративном значењу’. – Ознаке *аугм.* и *њej*. могу стајати и заједно, ако реч с одговарајућим наставком може да има и обично аугментативно, а и пејоративно значење, зависно од употребе [...]“. Примећујемо, дакле, да се и у Упутствима као имплицитан

творбом, док су други семантички деривати, који примарним значењем обично припадају неутралној лексици, а секундарно развијају погрдно значење неким од механизма полисемије (в. о томе Јовановић 2018 и 2021).

¹⁹ С. Ристић истиче да су у Упутствима за обраду РСАНУ дата „основна начела за представљање нормативног и функционалностилског статуса лексичких јединица у Речнику“. Посреди је документ који је као интерни приручник за лексикографску обраду штапан у Институту за српскохрватски језик 1972. године, „с циљем да се утврде параметри за издвајање и системско представљање свих видова лексичке раслојености“ (Ристић 2014: 119).

критеријум за обележавање одређене лексеме квалификатором *йеј*. сугерише постојање одговарајућег (по правилу аугментативног или де-минутивног) наставка, који је маркер одређеног типа експресивности, тачније омогућава да се у контексту реализује погрдно значење. С друге стране, на основу примера којима Н. Ивановић (2018: 216) репрезентује лексеме маркиране квалификатором *йогрд*. у РСАНУ (нпр. *ћубрејшара*, *брука*, *лижигуз*, *ојајдара* и др.), стиче се утисак да ће овај стилски маркер уобичајеније бити употребљен када у формирању погрдног значења лексеме учествују и семантички процеси – нпр. механизми полисемије (метафора, метонимија) и различити видови асоцијативног повезивања семантичких садржаја који резултирају афективном конотацијом.

Лексикографска пракса, међутим, односно лексикографски опис лексике којом се именује човек – показују да употреба квалификатора *йеј*. и *йогрд*. не одговара увек њиховом теоријском одређењу и сугестијама у Упутствима. Стилски маркер *йеј*. неретко се среће у РСАНУ и у обради лексема чије погрдно значење није производ афиксалне већ семантичке деривације, те чијем би опису, према Упутствима, можда више одговарале ознаке прагматичко-стилске вредности *йогрд*. или *йрезр*. (исп. нпр. у РСАНУ *вешџица*, *гамад*, *гуска*, *дромбуља*, *Јуда*, *коза*, *крнџија*, *лорфа*, *луџка*, *мазгов*, *месар*, *оџиљувак*, *йедер* итд.).²⁰ Лексикографски третман оваквих јединица у будућем речнику пејоратива не би требало да представља проблем будући да се у речничком чланку неће употребљавати ниједан од квалификатора, ни *йеј*. ни *йогрд*., већ ће дисфемизација бити репрезентована одговарајућим контекстом. Такође, у складу са напоменама датим у претходној тачки, могуће је да ће у оквиру одреднице бити сугерисан степен пејоративности конкретне лексеме, као и начин на који се реализује погрдно значење.

С друге стране, у многим примерима из грађе који су за речник пејоратива прикупљени из РСАНУ, РМС и РСЈ, запажа се да је погрдна номинација човека последица дистрибуције суфикса који уноси афективно значење, али изведена лексема није маркирана квалификатором *йеј*., нити било којим другим стилским маркером (нпр. у РМС *йорокуша*²¹ она која

²⁰ Посреди су лексеме из сфере ЧОВЕК добијене метафором, дакле њихово значење није производ дистрибуције афикса, а маркиране су квалификатором *йеј*.

²¹ У појединим случајевима регистрованим у РМС, одговарајући стилски маркер неоправдано изостаје, премда и примери у речничком чланку и обрада других изведеница тог типа у истом речнику сугеришу афективност. У прилог томе да је лексема *йорокуша* морала бити квалификована знаком негативне експресивности говори и чињеница да ову именицу у РМС налазимо и као синонимски део дефиниције лексема *гакуша* и *клејџиуша* у одговарајућим семантичким реализацијама, које су у овом речнику маркиране квалификатором *йеј*.

много прича, тороче, брбљивица’; у РСАНУ *носоња*²² ’онај који има велики нос; *глуџача*²³ ’глупа, ограничена женска особа’ и др.). Овакв третман лексема у сфери ЧОВЕК које имају негативну експресивно-евалутивно-емоционалну конотацију у описним речницима српског језика последица је, вероватно, традиционалног појмовног одређења пејоративности махом као пратеће семантичке компоненте у модификационом творбеном процесу (исп. Симеон 1969, Мозаик 1972). Наиме, сва је прилика да изостанак квалификатора *џеј*. у маркирању несумњиво погрдних семантичких реализација изведеница на *-оња*, *-уша*, *-ача* и сл. у лексикографској пракси проистиче из чињенице да се пејоративи уобичајено доводе у везу са аугментативима, а самим тим се њихов облик везује превасходно за речи субјективне оцене, и то за деривате добијене суфиксацијом аугментативним суфиксима (исп. Јовановић 2018: 464–486 и 580–596).

Управо оваква решења у обради лексике погрдног значења у сфери ЧОВЕК у описним речницима представљала су једну од препрека на које смо наилазили у прикупљању грађе за речник пејоратива, али су отуда уједно и инспиративан домен за проблематизацију потенцијалних лексикографских решења, односно структуре речничког чланка будућег речника. Наиме, када је посреди ексцерпција циљане лексике из РСАНУ, РМС и РСЈ, изостанак квалификатора као показатеља пејоративности онемогућио је ослањање само на формални критеријум приликом формирања корпуса за речник, те смо утврдили семантичке параметре које лексема мора задовољити да би постала јединицом нашег речника. То су: архисема ’човек’ / ’особа’ + предметно-појмовна компонента денотације (нпр. информација о етничкој или конфесионалној припадности именоване особе, њеном старосном добу, физичком изгледу, духовној особини и др.) + негативна конотација, где конотативну макрокомпоненту чине евалутивна, експресивна и емотивна сема. Све јединице које задовоље ове семантичке критеријуме биће

²² Номинативне јединице којима се реферише на човека а добијене су у творбеном процесу суфиксације формантом *-оња* махом имају ознаку *џеј*. (или *џогрд*.) у трима описним речницима, а у овом случају, чини се неоправдано, изостаје квалификатор. Отуда у даљем раду не би требало занемаривати овакву лексикографску праксу, будући да и дериватолошка литература на много места потврђује негативну афективност изведеница на *-оња* у номинацији човека.

²³ Творбено-семантичка анализа пејоратива коју смо спровели у оквиру рада на докторској дисертацији потврђује негативну експресивност изведеница суфиксом *-ача* којима се именују женска лица (в. Јовановић 2018: 547–562), а коју констатују аутори студија о творби речи и жаргону (Клајн 2003, Бугарски 2006). Грађа ексцерпирана за речник пејоратива из описних речника доноси неколико десетина именица оправдано маркираних квалификатором *џеј*. или *џогрд*. У неким пак случајевима изостаје одговарајуће стилско маркирање, те се поставља питање због чега је нпр. лексема *глувача* у РСАНУ дефинисана као ’(обично погрд.) глупа жена; она која слабо чује’, а изведеница истог творбеног типа и очигледног погрдног значења *глуџача* ’глупа, ограничена женска особа’ – у овом речнику остаје без одговарајућег квалификатора.

уврштене у наш речник. Утврђивање семске структуре пејоратива било је веома важан корак који је проистекао из фазе ексцерпције грађе за речник пејоратива из РСАНУ, РМС и РСЈ и тренутно га видимо као право решење које ће нам бити од велике помоћи при одабиру пејоративне лексике из других извора: електронског корпуса, књижевних текстова, новинских чланака и др. Премда смо се претходно на низу примера уверили да је доследно бележење лексема погрдног значења и у описним речницима каткад проблематично, они су ипак, захваљујући квалификаторима, несумњиво најтранспарентнији у погледу формалног означавања циљане лексике. Претрага речника жаргона, књижевних и публицистичких извора, као и корпуса разговорног језика у циљу прикупљања грађе за наш речник, почива на јасним семантичким критеријумима према којима се у том послу руководимо.

Даље, недоследно маркирање афиксалних пејоратива одговарајућим квалификатором у описном речнику отвара питање потребе да се у речничком чланку лексема овога типа у будућем речнику, издвајањем творбеног елемента (суфикса или, ређе, префикса), у делу леме укаже на семантички потенцијал носилаца, маркера одређеног, у нашем случају пејоративног значења. На тај начин би обрада јединица којима се именује човек у речнику пејоратива унеколико могла допринети унапређењу дефинисања ових лексема у РСАНУ – и у погледу њихових творбених карактеристика, а не само семантичких, како је до сада практиковано. Узећемо као пример нацрт одреднице *удавача*, коју ћемо регистровати у нашем речнику.

удавача ж пеј. суфикс *-ача*: 'девојка, жена чија је претерана преокупација удаја'; 'она која удајом тежи да досегне виши статус на друштвеној лествици'. – Ко су *удаваче*? One koje pošto-poto hoće da se udaju? (ЕК); Она [креаторка] не одева глупаче, а још мање заводнице и *удаваче*, већ храбре, паметне и значајне жене (ЕК); Naslednica „kralja šećera“ zbacila je s trona donedavno neprikosnovenu „kraljicu *udavača*“ Sandru Meljičenko (ЕК).

Овакве творбено-семантичке смернице и репрезентативни контексти у речнику пејоратива били би од значаја за лексикографски третман лексеме *удавача* у РСАНУ јер се на основу њене дефиниције у двама Матичиним речницима – 'девојка која је стигла за дају' (РМС), односно 'девојка за удају' (РСЈ), стиче утисак да је у питању семантички неутрална именица, што махом потврђују и примери у којима је бележимо у РМС.²⁴ Примери у Електронском корпусу сугеришу да је лексема *удава-*

²⁴ У РМС, под *удавача*: Срчу кафу и разговарају о *удавачама*; Богатије *удаваче* ... гледају [га] с висине; под *ускийиийи*: Девојке су сазреле и ускуптеле, све *удаваче*; под *чајанка*: Ђене чајанке и посела представљале су велику част за младе људе и *удаваче*; под *накалемеиийи*: У свима временима [...] било је људи који се накалеме на какву богату *удавачу* да угодније проведу свој живот и др.

ча, вероватно под утицајем друштвеног развоја и промене статуса жене у савременом друштву, али и захваљујући творбеном моделу – деривацији пеј. суфиксом *-ача*, од неутралног значења 'девојка која је стасала за удају' развила ново значење, у коме препознајемо семантичку компоненту негативне афективности.

Пејоративност и аугментација

Неке неопходне напомене у вези са лексикографском обрадом номинационих јединица погрдног значења у сфери човек у будућем речнику пејоратива тичу се лексема које творбено-морфолошки припадају категорији аугментатива.²⁵ У разматрању овог проблема поћи ћемо још једном од стања односно начина представљања јединица овог типа у описним речницима. У члану 250 Упутстава за израду Речника САНУ констатовано је да „Врло се често комбинују деминутивне значење са хипокористичним, одн. аугментативно са пејоративним“. Самим тим, у грађи коју смо прикупили за речник пејоратива из описних речника нашао се највећи број именица субјективне оцене. Међутим, када су у питању лексема у сфери човек, посебно оне које означавају представнике одређеног друштвеног статуса или професије, изражено је одступање од уобичајених формула 'дем. и хип. од X' односно 'аугм. и пеј. од X' у дефиницијама (исп. Ристић и др. 2005, Јовановић В. 2010, Вељковић Станковић 2011). Анализа аугментатива у тематској скупини занимања показује да је ипак уобичајеније да се интензификацијом мотивне лексема добија твореница афирмативног значења. Сличну појаву репрезентују и поједини аугментативни облици у сфери физичких и духовних особина. Аугментатив као резултат модификационог творбеног процеса овде најчешће не значи пејорацију, анимозитет према особи, њеној особини, позиву или начину на који особа обавља одређени посао, већ изведеница развија значење позитивне оцене. У грађи за речник пејоратива

²⁵ Са лексичко-семантичког, а самим тим и лексикографског аспекта још су интересантније и комплексније деминутивне изведенице којима се реферише на човека, чији је спектар значења често далеко шири од хипокористичности, традиционално репрезентоване формулативном дефиницијом „дем. и хип. од X“. Још је И. Грицкат (1995: 2) констатовала да деминутиви показују изразит семантички потенцијал: од реалне процене величине онога о чему је реч као мање од уобичајене, преко хипокористичности, до изражавања „надмоћног односа, ниподаштавања, презира, све до праве пејорације“. О представљању деминутива у речнику пејоратива биће речи у посебном раду. Посебно корисне смернице и релевантне моделе за лексикографску обраду деминутива у РСАНУ дали су С. Ристић, Б. Милосављевић и В. Јовановић (1995), на примеру изведеница са суфиксима *-че* и *-чић*. Притом су се нарочито интересовали за случајеве семантичког варирања на релацији деминутив ↔ хипокористик, деминутив ↔ пејоратив, и то међу лексемама са значењем занимања, статуса и сл. Захваљујући запажањима искусних лексикографа, аналошки се могу извести и корисна решења за обраду аугментативних пејоратива у РСАНУ.

ексцерпираној из описних речника на основу формулативне дефиниције 'аугм. и пеј. од X' нашао се тако низ аугментативних лексема за које контекстуалне реализације у Електронском корпусу сведоче да је значење пејорације потпуно потиснуто, односно, трансформисано у лаудативно значење. Навешћемо по један такав случај из двају описних речника – аугментативни облик *глумчина* забележен у РСАНУ, односно, *фрајерчина*, у РМС, са циљем да проблематизујемо (не)оправданост регистровања ових јединица у речнику пејоратива који израђујемо.

Одредница у описном речнику	Примери у корпусу на интернету
<p>глумчина <i>аугм. и њеј. од глумац.</i> – Ха, ха, ха [...] злобно ће глумчина. – Каква госпа Мара; То би баш била глумчина и по, – вајкао се ђак полазећи на своју редитељску дужност; Претвара [се] и прерушује као стара олињала глумчина (РСАНУ).</p>	<p>Glumčina! Po ovim ulogama ćemo pamtiti Nikolu Simića; Danilo Lazović, velika glumčina, legenda! Na današnji dan umro je Zoran Radmilović – Glumčina; Ne postoji mali narod, a da je imao tako velikog glumca, kao što su Srbi imali Velimira Batu Živojinovića. Bio je glumčina, pojava, institucija, legenda; Ovakav je bio Josif Tatić, glumčina koja ima mesto u „Kafani kod besmrtnih“.</p>
<p>фрајерчина <i>аугм. и њеј. од фрајер</i> (РМС, без примера потврде)</p>	<p>„Kakva frajerčina!“ Skinuo se Miloš Biković, žene ne veruju šta vide; Otac Džastina Bibera se oženio na Jamajci: On je frajerčina, a evo kako izgleda njegova žena!; Iako mnoge žene pored sebe žele da imaju [...] osećajnog partnera, bavljenje sportom je nešto što će vas u njenim očima učiniti frajerčinom.</p>

Семантичку трансформацију компоненте величине 'велики' у сему позитивне оцене, тј. у лаудативну значењску компоненту, код лексема у сфери ЧОВЕК којима се реферише на представнике занимања или носиоце војних чинова, потврђују и реализације аугментатива *војничина*, *генералчина*, *играчина*, *инжењерчина*, *официрчина*, *џрофесорчина* итд. Отуда проистиче да приликом формирања корпуса за речник пејоратива на основу грађе прикупљене из описних речника морамо бити критични према аугментативним лексемама у сфери ЧОВЕК које су дефинисане формулом 'аугм. и пеј. од X'. С тим у вези се питамо да ли јединице за које у савременом језику, и то у великом броју примера у електронском корпусу, не налазимо потврде за реализацију погрдног значења (а такав је случај са лексемама *глумчина*, *фрајерчина* и др.) – уопште треба уврстити у речник пејоратива чијом се израдом бавимо, упркос присуству квалификатора *њеј.* у њиховим дефиницијама. На ово и бројна друга питања у овој фази припремног рада на речнику још увек немамо одговор.

7. Уместо закључка

У неколико тачака у овом раду илустровани су најзначајнији проблеми са којима се сусреће лексикограф на почетку планираног пројекта израде речника пејоратива у сфери човек у српском језику. Овом приликом представљене су неке недоумице које прате процес ексцерпције грађе из описних једнојезичника РСАНУ и РМС а последица су начина лексикографске обраде лексема погрдног значења којима се именује и квалификује човек у тим двама речницима. У нашим ранијим лексиколошким истраживањима примећено је да лексикографски опис овог типа лексике одликује извесна неуједначеност, тачније да се пејоративне лексеме на неки начин „опиру“ уједначеном начину дефинисања. То је у извесној мери и очекивано ако имамо у виду да се ради о лексемама чије се значење заснива на неколиким типовима блиских конотативних семантичких компонената, те да њихов лексикографски опис умногоме зависи од субјективног језичког осећања појединачних обрађивача. Такво стање у општим дескриптивним речницима рефлектује се на прикупљање грађе за речник пејоратива и уједно отвара различита питања везана за концепцију његове израде, те структуисање одреднице и одабир информација које ће бити представљене у речничком чланку. У овом раду проблематизујемо одређене лексикографске поступке у опису пејоратива у РСАНУ и РМС и, уз осврт на њих, разматрамо потенцијална решења која се могу применити у обради лексема погрдног значења у будућем речнику. Таквим приступом тежимо креирању лексикографског дела које није само збирка пејоративних речи са дефиницијама, већ свеобухватан приручник у чијем оквиру ће на исцрпан начин бити представљене лексичко-семантичке и творбене специфичности овог дела лексичког фонда српског језика. Речник пејоратива којима се именује човек тако би постао драгоцен извор за лексиколошка и лингвокултуролошка истраживања, те проучавања слике света говорника српског језика. Овај посебан тип дескриптивног речника уједно би могао послужити лексикографима који раде на Речнику САНУ приликом дефинисања и квалификовања одређених подтипова пејоративних лексема, а све у циљу постизања што веће систематичности у њиховој обради.

Извори

- Андрић, Драгослав. *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*. 2. изд. Београд: Zepher Book World, 2005.
- Електронски корпус српског језика*, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XX, Српска академија наука и уметности, Београд, 1959–.

- РСЈ: *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Ђирковић, Симо Ц. *Речник урбане свакодневице: кулисе ђред лицем времена*. Београд: Hesperia, 2011.
- Шипка, Данко. *Речник ојсцених речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2011.

*

- Gerzić, Borivoj, Gerzić Nataša, *Rečnik savremenog beogradskog žargona*, Beograd: Istar, 2002.

Литература

- Апресјан, Јо. Д. *Избранные труды: Интегральное описание языка и системная лексикография*, Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995.
- Арутюнова, Н. Д., *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт*, Москва: Наука, 1988.
- Ахманова, О. С., *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1966.
- Бугарски, Ранко. *Жаргон*, Београд: Библиотека XX век, 2006.
- Вельковић Станковић, Драгана. *Речи субјективне оцене у настави српског језика и књижевности*, Београд: Филолошки факултет, 2011.
- Гортан-Премк, Даринка. „Српска лексикографија данас“. *Јужнословенски филолог*, LXXIII/3–4 (2017): 291–313.
- Гортан-Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Грицкат, Ирена. „О неким особеностима деминуције“, *Јужнословенски филолог*, LI (1995): 1–30.
- Ивановић, Ненад. *Речник САНУ и његова улога у лексичкој стандардизацији српског језика (са историјског и лексикографског аспектa)*. Необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет, 2013.
- Ивановић, Ненад. „Лексикографски метајезик у Речнику САНУ“. У: Р. Драгићевић (ур.) *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*, Београд: Филолошки факултет, 2014, 195–231.
- Јовановић, Владан. *Деминутивне и аугментивне именице у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.
- Јовановић, Јована. „Пејоративи у именовању припадника неких друштвених група у српском језику“. У: В. Лопичић, Б. Мишић Илић (ур.) *Зборник са научне конференције Језик, књижевност, маргинализација*, Ниш: Филозофски факултет, 2014, 143–157.
- Јовановић, Јована. *Лексика погрдног значења у именовању човека у српском језику*. Необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет, 2018.
- Јовановић, Јована. „Пејоративи у номинацији човека у српском језику“. *Јужнословенски филолог*, LXXVII/1 (2021), 127–161.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Други део, Суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска, 2003.

- Оташевић, Ђорђе. „Типологија речника српског језика I (теоријски оквир)“. *Наш језик XLV/1–2* (2014), 29–48.
- Ристић, Стана. „Конотативни аспекти значења експресивне лексике“. *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXXVII/1–2* (1994), 537–542.
- Ристић, Стана. „Типови експресивне лексике у савременом српском језику (модел ’особа + психичка или морална особина’)“. *Јужнословенски филолог*, ЛП (1996), 57–78.
- Ристић, Стана, *Експресивна лексика у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2004.
- Ристић, С., Б. Милосављевић, В. Јовановић, „Деминутивни са суфиксима *-че* и *-(ч)ић* (лексикографско-лексиколошки приступ)“, *Српски језик*, X/1–2 (1995): 597–616.
- Ристић, Стана. *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006.
- Ристић, Стана. „Квалификатори у српској лексикографији“. У: Р. Драгићевић (ур.) *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колеktivна монографија)*, Београд: Филолошки факултет, 2014, 113–130.
- Телия, В. Н., *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*. Москва: Наука, 1986.
- Чоролеева, М. Г. „Теорија на лексикографијата и класификацијата на речниците“. У: С. Ристић, И. Лазич Коњик, Н. Ивановић (ур.) *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених пристојања*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 79–86.
- Шаховский, В. И., „Типы значений эмотивной лексики“. *Вопросы языкознания*, 1994/1, 20–25.
- Шмелев, Д. Н. *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва: Издательство ЛКИ, 2008.
- Щчерба, Л. В. *Опыт общей теории лексикографии. Этюд I. Основные типы словарей*, Архив петербургской русистики, <http://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba9.htm>

*

- Dictionary of Language and Linguistics* – Hadumod Bussman, London – New York: Routledge, 2006.
- Hom, Christopher. „Pejoratives“. *Philosophy compass*, 5/2 (2010): 164–185.
- Kristal, Dejvid. *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit, 1987.
- Peco, A., Ž. Stanojčić, *Mozaik znanja – enciklopedijski leksikon. Srpskohrvatski jezik*, Beograd: Interpres, 1972.
- Simeon, Rikard. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Zgusta, Ladislav. *Priručnik leksikografije*, Sarajevo: Svjetlost, 1991.

TOWARDS A DICTIONARY OF PEJORATIVE WORDS
IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper discusses the methodology of making a dictionary of pejorative words denoting people in the contemporary Serbian language. We point to a number of theoretical aspects of this lexicographic project with special emphasis on problems related to different types of sources for collecting lexical material for this work – dictionaries, contemporary literary works, journalism, colloquial language. With regard to that, we consider forming relevant criteria that should be applied when collecting pejoratives from the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts, the six-volume Dictionary of Matica Srpska, and the one-volume Dictionary of Matica Srpska. The paper draws attention to the lexicographic treatment of derogatory lexemes in these descriptive dictionaries, especially pragmatic-stylistic labels, in order to find appropriate solutions and models for processing and defining units of this type in the future lexicon of pejoratives. Also, we try to present several possible variants of the organization of a dictionary entry as well as the information that will be given within it regarding the lexical-semantic and derivational characteristics of the included units.

Keywords: pejorative, derogatory meaning, lexeme denoting and qualifying people, lexicography, descriptive dictionary, pragmatic-stylistic labels, Serbian language.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 1033–1062

UDK: 811.163.41'371

811.111'371

811.163.41'374=111

COBISS.SR-ID: 54860553

Сања М. КРИМЕР ГАБОРОВИЋ

Универзитет у Новом Саду

krimer.sanja@gmail.com

ТЕОРИЈСКИ, МЕТОДОЛОШКИ И ПРАКТИЧНИ АСПЕКТИ САСТАВЉАЊА ЕНГЛЕСКО-СРПСКОГ РЕЧНИКА НАЗИВА ЗА БОЈЕ

Рад осветљава теоријске, методолошке и практичне аспекте састављања будућег *Енглеско-српског речника назива за боје*. Речник ће бити контрастивно профилисан, у смислу да ће обухватати: међусобно контрастирање енглеских назива за боје; међусобно контрастирање српских назива за боје; и међусобно контрастирање енглеске и српске хроматске лексике. Уз општу карактеризацију и типолошку идентификацију, дефинисани су речничка: (1) макроструктура, која обухвата (а) приказ будућих речничких одредница полазећи од једанаест енглеских основних назива за боје према Берлину и Кеју (Berlin & Kay 1969), и то *white* бела, *black* црна, *red* црвена, *green* зелена, *yellow* жута, *blue* плава, *brown* браон, *purple* љубичаста, *pink* розе, *orange* наранџаста и *grey* сива, сви хипероними над подређеним гроздом преосталих назива за боје, тј. хипонимима који су претраживани помоћу тезауруса, и (б) попис извора за укључене лексеме, те њихове преводе на српски језик; и (2) микроструктура, која подразумева приказ података о огледним одредницама, и то основно (примарно) значење и пренесена (секундарна) значења, хипосиноними (нијансе), примери у реченици (контекст), преводни кореспонденти и еквиваленти, итд.

Кључне речи: речник, називи за боје, енглески језик, српски језик, контрастирање, макроструктура, микроструктура.

1. Увод

Потреба за изналажењем прецизних назива помоћу којих је могуће описати различите хроматске сензације јавља се упоредо са

цивилизацијским напретком и урбанизацијом, дакле паралелно са човековим удаљавањем од хроматског света физиса и преласком на живот у окружењу бројних вештачки обојених ентитета (Павловић 1977: 20; Jones 2013: 1). Доскорашње незамисливо мноштво синтетичких пигментних боја овладао је свим сегментима савременог живота, што узрокује појаву нових назива за боје, рецимо (1) енгл. *Ferrari Red* јаркоцрвена, досл. Ферари-црвена, званична боја Италијана на аутомобилским тркама, или *Kermit Green*, јаркозелена, колорит назван по жапцу Кермиту из британског серијала Мапет шоу, и (2) срп. *боја бургун(д)ца* или *бургундска боја*, позајмљенице из енглеског језика, чије је значење ‘црвенкастољубичаст’ (Paterson 2003: 74), тј. прецизније ‘боја на прелазу између смеђе, црвене и љубичасте’ (Јанковић 2021), и *фуксија* и *магенија*, такође позајмљенице из енглеског језика, са значењем: ‘циклама-боја’.¹ Хроматски неологизми, иначе, типични су у „сфери назива за нове предмете и појаве, као и међу експресивним називима за појмове који су већ именовани” (Драгићевић 2021: 9).

Укупност боја у ванјезичкој стварности континуум је бесконачног броја разнородних нијанси, које између себе нису одељене ни физички ни опажајно, али које човек, ослањајући се на визуелни систем, ментално дели на ограничени број колоритних категорија, којима онда додељује различита имена (уп. Taylor 1989: 3).² Премда универзално људско својство, перцепцијско груписање и именовање боја различито је у различитим језицима и културама (Schirillo 2001: 179). Међујезичке и међукултурне сличности и разлике истражују се помоћу лексичких ресурса у функцији описа различитих колорита (Wardhaugh 2006: 235). При томе, укупан број назива за боје у различитим језицима није могуће прецизно утврдити, јер је то увек отворени скуп (Илић 2011: 54). Треба споменути и појаву успутних назива, једнократних творевина (енгл. *ponse-formation*) (Bauer 1983: 46–50; Прћић 2008: 90), које се никада не устале у језику.

Премда би се хроматичност ванјезичког окружења и пигмената у идеалном случају најрационалније и најидеалније дефинисала формулом „једно име за један појам”, конкретним хроматским називом често

¹ Ниједан наведени српски хроматски термин није преузет из консултованих двојезичних речника, нити речника страних речи (уп. Извори), већ су као извори послужили: (1) електронски *СрпКог* 2013 (уп. Извори), нпр. (а) [...] *косџим*[...] *боје фуксије*, (б) [...] *џаџир*[...] *у боји магеније* [...], (в) [...] *сако боје бургунца*, и (2) популарна штампа (дневни листови и недељници), нпр. [...] *џојле боје џојуџи наранџасџе, фуксије, џинк и џамног бургундџа* (Lisa, феб. 2016), *Масаџер* [...] *у џири боје (џинк, минџи, магенија)* [...] (Lepota i zdravlje, јун 2020).

² Термин ‘нијанса’ покрива било коју од три димензије психолошког опажања боја: тон, светлину и/или засићеност (уп. Тошковић 2009: 5).

се описује низ различитих хроматских утисака (Wylер 1992: 53; Kueppers 2003: 1–2). Тако, рецимо придев *red*, црвен, служи да се опишу различити ‘црвени’ тонови крви, парадајза, вина, џемпера, коже, аутомобила, итд.

По узору на Берлина и Кеја (Berlin & Kay 1969) инвентар расположивих хроматских назива може се организовати њиховим свођењем на мањи број основних назива. У енглеском и српском језику таквих назива има укупно једанаест (уп. Кример-Габоровић 2019а: 151–155). То су *white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange*, и *grey*, и њихови српски кореспонденти *бела, црна, црвена, зелена, жуџа, џлава, браон, љубичаста, розе,³ наранџаста, и сива*. Поред једанаест основних назива за боје (енгл. Basic Colour Terms, или, краће ВСТ), говорници енглеског језика употребљавају још стотине других назива којима именују различите нијансе ВСТ (Paterson 2003: 505–520). Тако је и у српском језику (Лазаревић 2013: 2). Стога ће *Речник енглеско-српских назива за боје* (надаље *Речник*), обухватити још називе за нијансе (хипоними) једанаест ВСТ (хипероними), којих рецимо за ВСТ *white*, бела, има двадесет два (Кример-Габоровић 2011: 223–224). То су: *albescent* беличаст, беласаст, *albino* албино, *ashen* блед; беличаст, беласаст; светлопепељаст, светлопепељав, *beige* врло светлокрем, итд.

Проблематика дефинисања значења хроматске лексике темељи се на: (1) вишезначности (полисемичности) назива за боје, због чега их треба сагледавати у контексту, и (2) чињеници да значење није статичка, нити је апсолутно дата категорија (различити културолошки разлози могу подстаћи разилажење назива за боју и боје на коју се она до тада односила (Драгићевић 2021: 16)).⁴ Због тога се различито приступа тумачењу назива за разнородне хроматске утиске у општим и специјализованим речницима, при чему енглески и српски придеви којима се описују боје у два језика не стоје у односу један на један, ни међусобно ни у односу на ентитете из ванјезичког окружења.⁵ Примера ради у *Оксфордском реч-*

³ Према српској речи *боја*, категорије боја у раду биће означаване придевима у женском роду. Изузетак је *розе* (по узору на М. Ивић (2008)), који користимо уместо дублета *роза*, и придева *ружичаста* (по узору на БК постулат о морфолошкој једноставности основних хроматских назива (Berlin & Kay 1969: 6–7)). Речничке одреднице означаваће се придевима у мушком роду. Уп. *жуџа* (име за ‘жуту’ боју), и *жуџи, -а, -о* (лексемаречничка одредница).

⁴ Већ сам појам ‘боја’ измиче јасној и једнозначној појмовној формулацији (Wylер 1992: 51). Различито га тумаче лингвисти, психолози, физичари, физиолози, хемичари, сликари, графичари и др. (уп. Кример-Габоровић 2019а: 31–57, 61–64). Терминологија за описивање димензија и атрибута боје као менталне категорије такође је неуједначена (уп. Mausfeld 1998: 219; Biggam 2012: 2–3).

⁵ Патерсон (Paterson 2003) указује на мањкавости искључиво лексемског дефинисања колорита. Наводи да се боја може дефинисати: (1) остензивно, што значи позивањем на колорит одређеног ванјезичког корелата (проблематична је ваљаност

нику енглеског језика из 2003. године (енгл. Oxford Dictionary of English, или, краће ODE), основно значење лексеме *green*, зелен, гласи: ‘боја између плаве и жуте у спектру; боје као трава, смарагди, итд.’⁶ (стр. 759), док се *pink*, розе/а или ружичаст, описује као ‘боја на прелазу између црвене и беле’⁷ (стр. 1337). У Матичином *Речнику српско-руског књижевног језика* (РМС), пак, *зелен, -а, -о* (II: 295) има значење: ‘који има боју лишћа, траве (једна од основних боја спектра)’, док се *розе/а* (V: 558) дефинише као ‘ружичаст’, а *ружичаст* (V: 574) као ‘румен, руменкаст’, дакле ‘светло/бледоцрвен’, премда у савременом српском језику ни *розе/а* ни *ружичаст* нису више хипоними придева *црвен* (уп. Кример-Габоровић 2019б).

Упркос бројности студија посвећених енглеској хроматској лексици (уп. Wierzbicka 1990; Steinvall 2002; Biggam 2011; Hamilton 2016), као и контрастирању енглеских назива за боје с називима за боје у другим језицима (уп. Morgan & Corbett 1989; Philip 2006), лексикографски узев, боје су и даље прилично неистражено подручје. У том светлу, Џефер (Jaffer 2017: 20) образлаже да и релативно обиман Мерзов и Полов речник боја (Maerz & Paul 1930) заправо илуструје само сегмент огромног простора боја (речник је написан с идејом да се сваки расположиви назив за боју у актуелној употреби у савременом енглеском језику упари са припадајућим хроматским отиском у виду обојене картице). Према нашем сазнању, мало је речника где се енглески хроматски називи упоређују с називима за боје у другом језику. Један такав изузетак је Енглеско-украјински речник назива за боје (Wowk 1986), док су преостали речници превасходно једнојезични, а њихови аутори их називају збиркама, тј. ризницама хроматске лексике (Paterson 2003; Hutchings, Gavitt & Pointer 2019).

Треба указати још на чињеницу да лексемско именовање боја, уобичајено у свакодневном говору, нпр. енгл. *plum* љубичаст, шљивабоја, *lawn green* трава-зелен, досл. травњак-зелен, *red as/like blood* црвен као крв, *the colour of a button mushroom* боја обичне беле печурке, итд., није довољно прецизно за сликаре, дизајнере, штампаре, компјутерске

одабира назначеног корелата), (2) навођењем таласне дужине (занима само физичаре), и (3) применом искључне дефиниције (боја се дефинише кроз значењски однос с другим бојама, које се опет сагледавају у светлу свог односа с трећим бојама, и тако у круг). У свом једнојезичном речнику хроматске лексике, Патерсон наведене приступе примењује оделито или комбиновано. Расправу закључује констатацијом да се основно значење конкретног колоритног назива најбоље дефинише придруживањем картице у припадајућој боји, мада и ту има ограничења.

⁶ “of the colour between blue and yellow in the spectrum; coloured like grass, emeralds, etc.”

⁷ “of a colour intermediate between red and white.”

стручњаке и др. Стога се називима за боје придружују већ споменуте картице у боји с једне стране, и/или алфанумеричке ознаке с друге стране (уп. Kelly & Judd 1976; Кример-Габоровић 2019а: 331–349).⁸

Семантиком српских назива за боје најисцрпније се бавила М. Ивић (1995; 1996; 2001а), но треба истаћи и допринос Ајдацића (1992), Васић (1994), Влајковић и Стаменковић (2013), Јанковић (2011), Пижурце (1977; 1994), Поповић (1991; 1992; 2008; 2012), Раденковића (2008), Хлебеца (1988; 1995; 1998), итд. Како нема нити једног специјализованог речника хроматске лексике у српском језику, подаци у наведеним радовима, одбрањеним магистарским тезама, докторским дисертацијама, те монографијама на исту тему, свакако ће бити од користи за састављање будућег *Речника*.⁹ Пут доношењу коначне одлуке о ангажману на његовој изради утрли су како тежња ка практичној реализацији досадашњег истраживачког рада у области хроматске лексике, тако и процена о растућој потреби за креирањем енглеско-српске контактнoјезичке подлоге у домену хроматског вокабулара.

2. Типологија лексема којима се именују боје

У енглеском језику лексеме којима се именују боје најчешће су придеви, тек понекад именице, и готово никада глаголи (Averill 1980: 19–20). Стога су придевски називи за боје најпогоднији за међујезичка поређења (уп. Corbett & Davies 1995: 329). У српском језику придеви су такође основна морфолошка категорија у хроматској терминологији, због чега се семантика колоритних назива најчешће проучава управо на примеру придева (уп. Илић 2011: 14, 310). Како то истиче Лазаревић (2013: 49) „осим што носе [...] главно значење, [придеви за боје] имају и улогу мотивних речи за извођење осталих елемената хроматског вокабулара, тј. именица, глагола и прилога са значењем боје.” У том светлу, речничке одреднице у планираном *Речнику* по врсти речи биће превасходно придеви.

Енглески хроматски придеви класификују се као: (1) мономорфемске лексемске творевине (прости придеви), нпр. *yellow*, жут, *brown*, смеђ, *turquoise*, тиркизан, итд., (2) полиморфемске лексемске творевине, које се

⁸ Иако се помоћу алфанумеричких ознака може дефинисати око пет милиона боја, човек их именује свега неколико стотина (уп. Kelly & Judd 1976). У техничким речницима хроматских назива, боје су сагледане у светлу основног значења, али не и пренесених значења. Код алфанумеричког означавања, укратко, недостају битни лингвистички подаци.

⁹ Задњих петнаестак година расте интересовање за проблематику хроматске лексике. То доказују одбрањени магистарски и докторски радови, те публиковане монографије (уп. Ратковић 2007; Илић 2011; 2016; Лазаревић 2013; Кример-Габоровић 2011; 2019а; Станић 2015; Андрић 2020).

могу поделити на: (а) називе за боје изведене суфиксацијом, нпр. *greenish*, зеленкаст, *bluey*, плавичаст, итд., и (б) хроматске придеве изведене слагањем (сложени придеви), нпр. *sea green*, тиркизнозелен, плавозелен, дословно морскозелен, *black-and-white*, црно-бео, итд.,¹⁰ и (3) фразне лексеме, које могу бити: (а) колокације, тј. лексички спојеви настали лексичким слагањем, нпр. *dark red*, тамноцрвен, *vivid pink*, јаркорозе/а/ружичаст, пинк, *deep purple*, интензивно љубичаст, итд., и (б) описне парафразе, тј. синтагме које стоје у односу еквивалентности према боји референта који описују (уп. Бугарски 1989: 143), нпр. *the colour of dried blood* (BNC), боја осушене крви, *the colour of an autumn sunset* (BNC), боја јесењег Сунца на заласку, итд. У недостатку одговарајућег назива за боју може се прибећи и деиктичком (индексичком) исказивању, нпр. *of the colour which is a mixture of red and brown*, она боја мешавина црвене и смеђе, или *this/that colour*, ова(ква)/та боја (Brbora 2005: 112; Štimac Ljubas 2013: 92).

Често је изазов преводити лексеме којима се именују боје. Тако, рецимо, у консултованим двојезичним речницима енгл. *mauve* има следећа значења: ‘слезова (слезова) боја’ (Бенсон 1986: 397; Ристић, Симић и Поповић 2007, I: 795), ‘ружичасто-љубичаст’ (Грујић и Срђевић 2000: 202), ‘светлољубичаст [тј. лила или јоргован-боја]’ (Filipović 1989: 680). Пошто подтон нијансе ‘љубичасте’ на коју се придевом *mauve* упућује може бити и тамнији (Steinvall 2002: 259), адекватан српски преводни коресподент овде је *лаванда(-боја)*. Уопште узев, најтеже се преводе управо хроматски називи за колорите на пресецима између две или више боја (уп. Одељак б).

Посебно се тешко преводе: (1) хроматски придеви (два или више) истог или врло сличног значења, нпр. (а) *claret* и *dubonnet*, оба: тамно љубичастоцрвен, (б) *khaki* и *mustard*, оба: ‘светло маслинастосмеђ’, досл. ‘каки(-боја) и ‘сенф-боја’ (Кример-Габоровић 2011: 261, 281),¹¹ и (2) лажни парови, нпр. (а) енгл. *lemon*, бледожут, и срп. *лимон(-боја)*, *лимунасиј*, јаркожут, (б) енгл. *emerald*, жућкастозелен, и срп. *смарагдан*, затворено зелен, (в) енгл. *flamingo*, црвенкастонаранцаст, и *фламинго-боја*, јаркорозе, пинк,¹² и сл. (уп. Кример-Габоровић 2019а: 188).

Истовремено, под утицајем све наглашеније англицизације српског језика и културе, коју овде треба разумети као тенденцију преузимања вели-

¹⁰ О морфолошким (творбеним) облицима енглеских хроматских назива (пре свега придева, а онда делом и именица) извештава Стајнвол (Steinvall 2002: 65–95), док Лазаревић (2013: 49–89) то исто чини са примерима из корпуса српске хроматске лексике. Њихов међуоднос анализира Кример-Габоровић (2011: 292–325; 2019а: 247–289).

¹¹ Према Клајну и Шипки (2006: 566) *каки* је име ‘жућкастосмеђе’ боје. Драгићевић (2021: 15), пак, наводи да је значење *каки* у *Зарином* каталогу искључиво ‘маслинастозелена’ боја.

¹² Уп. *Тонов* [...се] *врије* [...] *око фламинго боје* [...] (Hello, 1–7. јун 2018).

ког броја речи које означавају боју из енглеског језика (преко забавне музике, спорта, филма, политике, маркетинга, туризма, козметике, компјутерске технике итд.) (Клајн и Шипка 2006: 11), и нарочито каталога за производе мултинационалних корпорација (Драгићевић 2021: 12), поједини енглески називи за боју неоправдано се преводе употребом англицизама, нпр. енгл. *salmon* и срп. *лосос(-боја)*, уместо правилно: ‘бледо ружичастонаранцаст’; ‘жућкасторозе’ (Кример-Габоровић 2011: 287, 289).¹³

У светлу очитованих садржинско-изражајних различитости између две културе и два језика, овде енглеског и српског, које се тичу концептуализације (хроматске) ванјезичке стварности (Adamska-Salaciak 2013: 329), поједини називи за боје могу бити хиперсемантизовани у L_1 у односу на кореспондент у L_2 , одн. хипосемантизовани у L_1 у односу на кореспондент у L_2 . Према Прћићу (2011: 171–172), одлика хиперсемантизованог кореспондента у L_2 јесте већи број обележја него што их садржи лексема у L_1 , док је за хипосемантизовани кореспондент у L_2 карактеристично да садржи мањи број обележја него што их садржи лексема у L_1 . Придеви за боје енгл. *coral* и срп. *коралан* илуструју наведено семантичко разилажење, које је условљено културолошким неподударањем између два језика, иако су две лексеме формално и функционално узев потпуно исте. Тако енгл. *coral* има значења: (а) ‘ружичастоцрвен’ (ODE: 383), (б) ‘ружичастонаранцаст или црвенкастонаранцаст’ (LDCE: 302), и/или (в) ‘јаркорозе до жућкасторозе’ (WordNet 2021), док је значење значење срп. *коралан* хипосемантизовано: ‘јаркоцрвен до наранцастоцрвен’ (РМС, II: 850) (Кример-Габоровић 2019а: 189).

У различитим језицима нису заступљени исти описни називи за боје, при чему се етимолошки гледано хроматски вокабулар првобитно састојао управо од таквих назива (Wood 1902: 5). Њихови праузори су боје ванјезичких корелата према којима су и добили име, нпр. *poppy*, мак/булка-црвен, јаркоцрвен (биљка), *raven*, вран (животиња), *sand*, песак-боја (природни грађевински материјал), жућкастобраон, *gold* златан, *sapphire*, сафирноплав (метали, минерали), итд. (уп. Кример-Габоровић 2013: 45–46; Драгићевић 2021: 12).

3. Општа обележја Речника

Речник је намењен двојној публици, и то: (1) наставницима и студентима англистике, књижевним и другим преводиоцима, итд., и (2) сви-

¹³ Уп. (1) SrpCor 2013: (а) [...] *ружичастіа* [...] *боја рачића*, *лососа* [...], (б) [...] *диск боје лососа* [...], и (2) популарна штампа: [...] *чарай*[е...] у *боји лососа* (Blic žena, 24–30. март 2018), *Ружичастіа нијанса коралне боје, нама њознајија као боја лососа* [...] (Blic žena, 12–18. јануар 2019), *Софистицирана боја лососа* (Story, 20. мај 2020).

ма онима који српски језик усвајају преко енглеског језика, рецимо страним студентима у Републици Србији.

Речник је контрастивно профилисан, и то у смислу да његову суштинску структуру чине: међусобно контрастирање енглеских назива за боје, међусобно контрастирање српских назива за боје, и међусобно контрастирање енглеског и српског хроматског вокабулара.

У складу с теоријским основама које за будуће лексикографе наводи Прћић (2017: 270–271), *Речник* има следеће циљеве:

- комуникативни циљ: треба корисницима да омогући да се прво упознају, а онда и правилно тумаче енглеско-српске лексичке односе у домену хроматског вокабулара, како би касније примењивали научено у оба језика,
- дескриптивни циљ: ваљано представљање енглеско-српских парадигматских, синтагматских и творбених лексичких односа, кодификацијом типичних понашања енглеских лексема којима се именују боје на морфолошком, синтактичком, семантичко-прагматичком и стилистичком плану,
- лексикографски циљ: садржаће податке о контрастираној енглеско-српској хроматској лексици,
- образовни циљ: треба да побуди свест код корисника о значају решавања језичких недоумица и празнина у знању које се овде тичу хроматског вокабулара, и то позивањем не само на овај *Речник* већ и на друге језичке приручнике.

4. Лексиколошки аспекти организације *Речника*

Пре него што се детаљније позабавимо макроструктуром и микроструктуром *Речника*, потребно је нешто више рећи о лексичким односима који владају унутар лексичко-семантичког поља ‘боја’. Наиме, управо су лексичке појаве узрок тешкоћа у лексикографској пракси, а „рјечници најбољи пробни камен за сваку лексиколошку теорију” (Kutina 1960: 40, у: Tafra 1986: 382).

Како је то напред већ наведено, хроматска лексика није једнозначна, већ је полисемична. Основно (примарно) значење назива за боју одражава представу о средишњој (прототипској) нијанси одређеног тона боје, која по правилу корелира с ентитетима из ванјезичког окружења, нпр. колокације *red blood*, црвена крв, *blue sky/sea*, плаво небо/море, *green grass*, зелена трава и др. (Wierzbicka 1996: 289). Постојаност прототипа боја условљава постојаност њихових дескриптивних дефиниција (Драгићевић 2021: 10). У пренесеним значењима (једном, чешће више), пак, изведеним из основног значења метафоричким и метонимјским преносом (Илић 2016: 17), испољава се субјективно реаговање комуникатора

на објективну стварност, нпр. *red*, црвен, означава непосредну опасност, социјализам и/или комунизам, насиље и крвопролиће и др., *blue*, плав, се повезује са депресијом, тугом и меланхолијом, конзервативизмом и пуританизмом, порнографијом, итд., док *green*, зелен, означава свежину, бригу за екологију, сировост (храна), младост и неискуство (човек) и сл.

Међусобно повезане хроматске лексеме којима се у енглеском језику дефинише феномен ‘боје’ организују се у лексичка поља, у својству конкретних реализација семантичких поља (McCarthy 1990: 21; Прћић 2017: 272). Лексичка поља се одликују хијерархијском устројеношћу према смисаоном односу хипонимије (хипероними, хипоними и копихоними). Хипонимија се одражава кроз укљученост смисла, што даље утиче на хијерархијско груписање лексичких јединица. Премда хипероним и хипоними кроз своје релевантне семеме деле сва дијагностичка обележја (ДГО), сваки хипоним, овде подређени назив за боју, садржи најмање обележје више у односу на хипероним, овде надређени назив за боју, нпр. *RED: crimson*, гримизан; љубичастоцрвен; загаситоцрвен, *BLUE: indigo*, индиго-боја, тамно љубичастоплав; загаситоплав, *GREEN: olive*, маслинаст; жућкастозелен; сивкастозелен, итд. Више равноправних хипонима једног хиперонима су копихоними. Тако, рецимо, кохипоними *olive* су: *aqua*, светло плавичастозелен, *aquamarin*, аквамарин, светло плавичастозелен, *celadon*, бледозелен, резедо (зелен), *cyan* тиркизан, плавичастозелен, итд. (уп. Кример-Габоровић 2011: 265–268).

Од осталих смисаоних односа треба споменути синонимију, која се тумачи као истоветност смисла, а различитост облика, као и специфична нијансирања основног значења (Ивић 2001б: 58). Код синонимије, најмање две, каткад и више лексема унутар једног лексичког поља, кроз своје релевантне семеме деле барем једно ДГО. У том смислу, сви претходно наведени кохипоними уједно су синоними, због чега их Прћић (2011: 148) назива хипосинонимима. Но, истински одговор на питање да ли су две лексема синоними, добија се тек након што се сагледају у контексту. Наиме, уколико се пар лексема, овде назива за боје, може заменити а да се не промени смисао реченице, онда оне јесу синоними. Примера ради енгл. *raven*, вран, сјајноцрн, и *swarthy*, црнпураст, црномањаст, гарав, деле заједничко ДГО [ЦРНА БОЈА], али само ако се посматрају изоловано од контекста. У контексту ови хроматски придеви нису потпуно узајамно замењиви, пошто се *raven* уобичајено користи за описивање длаке (косе), док је *swarthy* стилски маркирана лексема којом се описује боја лица. Апсолутних синонима, дакле, има изузетно мало, или их уопште ни нема (Драгићевић 2007: 310), док контекст у коме се одређена лексичка јединица реализује, овде су то хроматске лексема, има изузетан значај за спознавање значења. Стога ће све одреднице у *Речнику* бити приказане и у контексту.

У назначеним преводима енглеских хроматских лексема на српски језик контрастирају се основна и пренесена значења енглеских назива за боје са основним и пренесеним значењима српских назива за боје, потенцијалним кандидатима за преводе енглеских речи, ради утврђивања значењских истости, сличности и разлика међу њима (Прћић 2017: 272). Тако добијени преводи могу се класификовати као: (1) српски преводни кореспонденти (српска реч је упоредива по форми, функцији и садржини са лексемом-именом боје у енглеском језику), и (2) српски преводни еквиваленти (испољавају нижи степен подударности од кореспондента пошто се српска реч или синтагма може упоредити са изворном лексемом само по функцији и садржини).

И да закључимо: *Речник* ће представљати једну повезану лексиколошку целину, где ће се семантичка поља комбиновати са лексичким пољима, затим са разлученим синонимима енглеског језика, као и са преводима разлучених синонима на српски језик.

5. Макроструктура *Речника*

Сагласно образложењима Згусте (Zgusta 1971: 197) и Прћића (2017: 271), *Речник* ће бити:

- специјализовани речник, који ће обухватити специфичан садржински повезан подскуп хроматског вокабулара енглеског и српског језика. Неће, међутим, бити речник ниједне конкретне струке, јер ће садржати само општу терминологију боја, али не и специјализоване називе за дигиталне, прехрамбене, пигментне и друге колорите, нпр. *Papaya Whip*, нијанса ‘розе’ (дигитална боја), *amaranth*, нијанса ‘црвене’ (прехрамбена боја), *alizarine*, нијанса ‘црвене’ (пигментна боја), *ferruginous*, рђаст, боје рђе (назив за боју у текстовима са зоолошком тематиком), итд.,

- синхрони речник, који ће обухватити савремену хроматску лексику на енглеском и српском језику,
- двојезични речник, са главним одредницама и пододредницама на енглеском језику, и њиховим преводима на српском језику,
- једнотомни речник, мањи по обухвату, са приближно 500–1000 главних одредница из регистра хроматског вокабулара,
- алфabetски устројени речник, у којем ће главне одреднице бити поређане према енглеском алфabetу,
- речник с двојним теоријско-методолошким приступом обради података, дескриптивним и металексичким, будући да ће, поред описа стварне употребе хроматског вокабулара, осветлити структуру међусобних односа унутар назначеног вокабулара енглеског и српског језика,

- речник с двојном функцијом, пасивном и активном, који ће корисницима служити да разумеју значењске нијансе у изговореним и написаним текстовима, као и да их креативно примењују у сопственом говору и писању,
- речник у могућој двојној изради (штампани и дигитални формат).

Поштујући принцип смисаоног односа хипонимије, у централном делу *Речника* енглеске одреднице ће бити распоређене у укупно 11 лексичко-семантичких поља, тј. у зависности од значења, конкретна одредница која није ВСТ биће подведена под кровни, себи надређени ВСТ према Берлину у Кеју (Berlin & Kay 1969). У *Речнику* ће се такође наћи:

- (1) *Водич кроз Речник*, који ће садржати инструкције како користити *Речник*,
- (2) *Списак коришћених извора и литературе*, и
- (3) *Прилози* (укупно пет), од чега:

- *Прилог 1: Индекс енглеских назива за боје у Речнику*, који кориснику треба да омогући лакше сналажење међу алфаветски излистаним називима за боје обухваћеним централним делом *Речника*, нпр. *lime* → в. ВСТ *GREEN*, *свр. x* (наводи се хипероним, овде *ВСТ GREEN*, под који је подведен конкретан назив за боју, овде *lime*, као и страна *x* на којој се конкретна речничка одредница објашњава и илуструје примером (тачна страна биће дефинисана након комплетирања *Речника*),
- *Прилог 2: Енглеске њоредбе и идиоми с називима за боје*,¹⁴ нпр. *green as grass*, зелен као (зелена) трава, *(to show the) white flag*, (подићи) бела застава (као знак предаје), итд.,
- *Прилог 3: Фреквенција назива за боје у српском језику њрема расѡоложивим фреквенцијским речницима* (у току је прикупљање, обрада и систематизација назначених података, с очекиваним завршетком 2022–2023. године),
- *Прилог 4: Дефиниције значења ѡедесет најфреквенцијских српских назива за боје у расѡоложивим једнојезичним речницима*, по узору на педесет Стајнволових (Steinvall 2002: 255–262) најфреквентнијих назива за боје у шест енглеских речника,
- *Прилог 5: Појмовник енглеско-српских ѡермина за оѡисивање физичких, ѡсихофизичких и ѡсихолошких димензија и аѡрибуѡа боје, као и сисѡема за разврѡавање боја*, нпр. *achromatic*, ахроматски, *chromaticness*, обојеност, *colour appearance*, лик боје, *hue*, тон(алитет), квалитет (боје), *lightness*, светлина, *saturation*, засићење, *complementary colours*, комплементарне боје, *Colour*

¹⁴ Овај речнички део инспирисан је Патерсоном (Paterson 2003: 433454).

Order System, систем за разврставање боја, итд. (уп. Кример-Габоровић 2019а: 36–38, 331–349).

Полазећи од принципа научне утемељености двојезичне лексикографије, тј. чињенице да ће *Речник* по свом опредељењу бити контрастивни лексиколошко-лексикографски пројекат, модел у *Речнику* засниваће се на анализи корпусне грађе примарно обухваћене *Оксфордским речником енглеског језика* (ODE), али ће у циљу сагледавања сличности и разлика у семантичким тумачењима лексема којима се именују боје у енглеском језику, и то пре свега придева, бити консултовани и други извори (уп. Извори). То су: (1) штампани једнојезични речници: (а) *Cambridge International Dictionary of English* (CIDE), (б) *Collins COBUILD English Dictionary* (CCED), (в) *Longman Dictionary of Contemporary English* (LDCE), (г) *Oxford Advanced Learners' Dictionary of Current English* (OALD), (2) електронски једнојезични речници: (а) *The Free Dictionary* (FD), *Merriam-Webster's Learner's Dictionary* (MWLD), (3) електронски речник синонима *Њезаурус*, (4) речник колокација *Oxford Collocations Dictionary for Students of English* (OCDE), (5) *Британски национални корпус* (BNC), (6) електронски речници који претендују да постану енциклопедије: (а) *Lexico*, (б) *WordNet 2021*, (в) *Wordnik*, (г) *YourDictionary*, као и (7) бројни литерарни наслови, штампани извори (дневни листови и недељници), те остали веб извори, које овде из разумљивих (просторних) разлога нећемо наводити.

За српски језик, грађа (називи за боје и примери реченица), уз напред наведене радове српских лингвиста на тему хроматске семантике (уп. Увод), обухватиће првенствено једнојезичне *Речник Мајишце српске* (РМС) и *Речник САНУ*, али ће бити консултовани и: (1) двојезични речници: (а) Бенсон (1986), (б) Грујић и Срђевић (2000), (в) Ристић, Симић и Поповић (2007), (г) Филиповић (1989), (2) речници синонима: (а) Лалевић (1974), (б) Ћосић *et al.* (2008), (3) речници страних речи: (а) Клајн и Шипка (2006), (б) Вујаклија (1996/97), (4) електронски корпус *SrpKor 2013*, (5) Гербран и Шевалијеов речник синонима (2004), као и (6) бројни литерарни наслови, штампани извори (дневни листови и недељници), те остали веб-извори, који овде такође неће бити наведени.

6. Микроструктура *Речника*

Како је то већ делимично истакнуто:

- ОКОСНИЦУ лексикографског материјала обухваћеног *Речником* чиниће ЈЕДАНАЕСТ ЕНГЛЕСКИХ ОСНОВНИХ НАЗИВА ЗА БОЈЕ (ВСТ) ПРЕМА БЕРЛИНУ И КЕЈУ (Berlin & Kay 1969), уједно хипероними или снисаоно надређене лексеме за преостале називе за боје у *Речнику*, и њихови српски преводни кореспонденти. То ће дакле бити лексе-

ме енгл. *white, black, red, yellow, green, blue, brown, grey, purple, orange* и *pink*, и срп. *бела, црна, црвена, жутиа, green, blue, смеђа, сива, љубичаста, наранџаста и розе/а*. Поновићемо да ће енглески ВСТ у *Речнику* бити поређани према енглеском алфabetу, а не у складу с постулатима БК теорије о еволуцији ВСС/ВСТ. У најкраћем, енглески хипероними, тј. ВСТ или главне речничке одреднице биће поређане по следећем распореду: *black, blue, brown, green, grey, orange, pink, purple, red, white* и *yellow*. Допуштамо такође могућност да по узору на Хачинза, Гевита и Поинтера (Hutchings, Gavitt & Pointer 2019) наведени број хиперонима накондано буде проширен са још неколико назива за боје,

- за сваки појединачни ВСТ биће наведени основно значење и пренесена значења, која ће се углавном преузимати из ODE. Такав систем значењског дефинисања речничких одредница типичан је за описне речнике (Драгићевић 2007: 31). Свако семантичко тумачење биће преведено на српски језик, и то примарно позивањем на дефиницију из РМС (тамо где их има и где одражавају актуелно језичко стање), и тек секундарно на Речник САНУ. Тиме ће се осветлити сличности и разлике између расположивих значења ВСТ у енглеском и српском језику. Примера ради, у два језика у приличној мери, иако не у потпуности, садржински се подударају основна значења ВСТ енгл. *white* ‘боја млека или свежег снега због одбијања свих видљивих зрака светлости; супр. црн’ (ODE: 2008)¹⁵, и срп. *бео, -ла, -ло* (РМС, I: 177) ‘супр. црн; (а) који има боју снега, млека и сл.; (б) сјајан, светао’ (у енглеском језику недостаје значење сјајности). Значењска разилажења још су израженија код рецимо ВСТ енгл. *brown* и срп. *браон*. И док *brown* (ODE: 219) има значење: ‘колорит који настаје мешањем црвене, жуте и плаве, попут боје тамног дрвета или плодног земљишта’,¹⁶ дотле се *браон* = *браун* непром. нем. варв., дефинише као ‘мрк, смеђ’ (РМС, I: 261).¹⁷ Придев *мрк, -а,*

¹⁵ “of the colour of milk or fresh snow, due to the reflection of all visible rays of light; the opposite of black.”

¹⁶ “of a colour produced by mixing red, yellow, and blue, as of dark wood or rich soil.”

¹⁷ Придев *браон* користимо као генерички назив (ВСТ) за ВСС ‘браон’, сходно најновијим сазнањима о когнитивној истакнутости различитих назива за ‘браон’ боју у српском језику. Наиме подаци из 2018. године, које је на узорку од 175 испитаника различитог узраста, пола и образовања прикупила Кример-Габоровић, показују да је у савременом српском језику *браон* значајно когнитивно истакнутији од *смеђ*, и нарочито од *мрк*. Чини се да је актуелно језичко стање такво да *браон* почиње да потискује пређашњи апсолутни синоним *смеђ*, намећући му се као хипероним (уп. устаљене колорационе спојеве *смеђа коса, смеђе очи*, суфиксације *смеђаст, смеђило, смеђина*, сложене *смеђастоцрн, смеђесив*, итд.). Ова хипотеза, ипак, свакако захтева додатну проверу.

-о, има значење: ‘који је боје између жуте и црне или сиве, тамножут или тамносив; загасит, црн’ (РМС, III: 440), док је значење *смеђ, -а, -е*: ‘мрк, боје кестена, кестенаст, (обично о очима, коси)’ (РМС, V: 876). Придев *кестиањасиї* означава ‘црвенкастобраон’ тон. Овде не само што није најјасније како то изворни говорници српског језика концептуализују ‘браон’, што је иначе карактеристика овог колорита и у другим језицима, дакле и у енглеском језику,¹⁸ већ с изузетком навођења ‘очију’ и ‘косе’ недостају ванјезички корелати с којима изворни говорници српског језика ‘браон’ боју асоцијативно повезују. Стога би као додатни извори за тумачење основног значења и пренесених значења 11 ВСТ, и посебно пет секундарно-основних ВСТ, могли послужити подаци о језичко-појмовним асоцијацијама изворних говорника српског језика за 11 ВСТ из чланака Кример-Габоровић (2019в; 2020). Примера ради, овде се као асоцијати за *браон* појављују (поређани по фреквенцији појављивања): (1) дрво, материјали од дрвне масе, дрвна грађа, (2) око, очи, (3) коса, длака, обрва, (4) земља, блато, њива, итд. С циљем ублажавања различитости око дефинисања значењских реализација енглеских и српских хроматских придева били би консултовани и други раније наведени енглески једнојезични речници, нпр. *white* се перцепира као боја снега и млека, али и кости (CIDE: 1660) и соли (LDCE: 1633), док су значења *black* ‘боја ноћи’, али и ‘боја угља’ (LDCE: 120). Коначно, свако наведено значење (основно или пренесено) биће приказано у контексту, употребом конкретне речничке одреднице у конкретном значењу у реченици,

- НА ГЛАВНЕ РЕЧНИЧКЕ ОДРЕДНИЦЕ НАДОВЕЗАЋЕ СЕ ПОДОДРЕДНИЦЕ У СВОЈСТВУ НАЗИВА ЗА НИЈАНСЕ (ХИПОНИМИ) 11 ВСТ. Према Кример-Габоровић (2011: 243–291), сваком основном називу за боју (ВСТ) може се придружити у просеку неколико десетина хипонима. Енглески називи за нијансе једанаест ВСТ претраживаће се помоћу електронског тезауруса. Сваки такав назив биће такође приказан у контексту, при чему ће дате речничке одреднице као нијансе основне боје с једне стране, и реченице у којима се оне појављују с друге стране, бити преведене на српски језик. У погледу речничке медиоструктуре тј. упућивања с једне одреднице на другу, посебно ће бити назначено уколико се одређени назив за нијансу ВСТ појављује као хипоним већег броја различитих

¹⁸ Према речима Вјежбицке (Wierzbicka 1996: 327–328) није најјасније које боје тачно улазе у састав ‘браон’, мада су још Кеј и МекДенијел (Kay & McDaniel 1978) спорни колорит дефинисали као мешавину ‘црне’, ‘жуте’ и ‘црвене’.

хиперонима. То су увек називи којима се именују пресеци две или више ВСС. Значења једног таквог придева овде ће, прегледности ради, бити табеларно представљена (уп. Табела 1):

Табела 1.

Назив за нијансу ВСТ	Енглеско значење	Пример у реченици, извор из ког је реченица преузета, српски превод реченице	Српски кореспондент и/или еквивалент
<i>BLACK</i> ['blæk], црна			
<i>charcoal</i> ₁ ['tʃɑ:.kəʊl] (see under <i>BROWN</i> for <i>charcoal</i> ₂ , and under <i>GREY</i> for <i>charcoal</i> ₃)	very dark black	<i>Golden rays [...]</i> <i>transform[ed] the charcoal water to sapphire-blue.</i> (BNC) Снопови златних зрака претворили су угљеноцрну воду у сафирноплаву.	угљенаст, угљеноцрн; мастиљавоцрн; врло црн, црн црнцијат
<i>BROWN</i> ['braʊn], браон			
<i>charcoal</i> ₂ ['tʃɑ:.kəʊl] (see under <i>BLACK</i> for <i>charcoal</i> ₁ , and under <i>GREY</i> for <i>charcoal</i> ₃)	dark greyish brown	[...] <i>patterns in up to four colours: russet, charcoal, brown and natural.</i> (BNC) Узорци у највише четири боје: бакарна, мрка, браон и боја коже.	мрк, загасито сивкастосмеђ
<i>GREY</i> ['greɪ] (BrE); <i>GRAY</i> (AmE), сива			
<i>charcoal</i> ₃ ['tʃɑ:.kəʊl] (see under <i>BLACK</i> for <i>charcoal</i> ₁ , and under <i>BROWN</i> for <i>charcoal</i> ₂)	dark purplish grey to very dark grey	[...] <i>two heroes were [...]</i> <i>heading down towards the charcoal city.</i> (BNC) Два хероја су се кретала у правцу графитносивог града.	графитносив; љубичастосив; врло тамносив

Посебно ће бити обележено уколико одређени назив за нијансу ВСТ може бити и модификатор конкретног ВСТ (уп. Табелу 2):

Табела 2.

Назив за нијансу ВСТ	1. Енглеско значење назива за нијансу 2. Напомена ако се назначени назив користи као модификатор надређеног ВСТ	Пример у реченици, извор из ког је реченица преузета, српски превод реченице	Српски кореспондент и/или еквивалент
<i>RED</i> ['red], црвена			
<i>cardinal</i> ['kɑ:dm(ə)l]	1. dark to deep or vivid red 2. a modifier of <i>RED</i>	[...] <i>athletic teams will be represented [...] by the color cardinal.</i> (Marritz) Боја спортских тимова биће јаркоцрвена (... биће кармин боје). <i>A cardinal red gown</i> [...]. (Academic Dress Regulations 2012) Одора кармин-црвене боје.	1. кармин, јаркоцрвен 2. кармин-црвен

• ДЕРИВИРАНЕ ЛЕКСЕМЕ (ИМЕНИЦЕ, ГЛАГОЛИ, ПРИДЕВИ И ПРИЛОЗИ) КОЈЕ ПРЕУЗИМАЈУ САДРЖАЈ ХРОМАТСКОГ ПРИДЕВА У ТВОРБЕНОЈ ОСНОВИ биће регистроване у продужетку обрађених основног значења и пренесених значења, те излистаних назива за нијансе конкретног ВСТ. Морфолошка категорија којој конкретна одредница припада, и овде и другде у *Речнику* обележаваће се позивањем на енгл. ознаке: *adj(ective)* = придев, *v(erb)* = глагол, *adv(erb)* = прилог и *n(oun)* = именица. Примера ради, деривати ВСТ *GREY*, *adj.*, сива, *су: to grey*, *v.* = 'сивити, сивети, осивети, посивити, посивети, засивети; седети, оседети, поседети; посурити'; *greyish*, *adj.* = 'сивкаст, сивуљаст, сивушкаст, сивушкав, насив; сингав, сињасти, сињав; суркаст; просед; граораст, граорав; пепељав; вугасти'; *greyly*, *adv.* = 'сиво; сиње; суро', и *greyness*, *n.* = 'сивило, сивост; сурина, сурост; седина, седост; тмурност' (уп. Табела 3). У *Речнику* ће овакви деривати бити графички посебно означени својим груписањем у минимална деривациона гнезда визуелно одвојена (увучена) у односу на основну лексему (ВСТ) с једне стране, и излистане називе за боје с друге стране.

Табела 3.

Назив за нијансу ВСТ			
	Расположиве конверзије и изведенице	Енглеско значење, пример у реченици, извор реченице, превод на српски језик	Српски кореспондент
<i>GREY</i> ['greɪ] (BrE); <i>GRAY</i> (AmE)			
	<i>to grey</i> , v. ['greɪ]	to make or become grey нпр. [...his] <i>black hair</i> [...] <i>was already begining to grey at the temples.</i> (BNC) Његова црна коса већ је почињала да седи на слепоочницама.	сивити, сивети, осивети, посивити, посивети, засивети; седети, оседети, поседети; посурити
	<i>greyish</i> , adj. ['greɪʃ]	of an achromatic colour of any lightness intermediate between the extremes of white and black нпр. <i>leaves can develop a peculiar greyish look.</i> (BNC) Лишће може добити чудну сивкасту боју.	сивкаст, сивуљаст, сивушкаст, сивушкав, насив, сингав, сињааст, сињаав; суркаст; просед; граораст, граорав; пепељаст; вугаст
	<i>greyly</i> , adv. ['greɪli]	having a grey appearance нпр. [...] <i>the sea, rippling greyly beyond the town</i> [...]. (Wordnik) На изласку из града мрешкало се сиње море.	сиво, сиње, суро
	<i>greyness</i> , n. ['greɪnəs]	the state or quality of being grey нпр. <i>The greyness of the afternoon was depressing.</i> (CIDE) Депресивно поподневно сивило.	сивило, сивина, сивост; сурина, сурист; седина, седост; тмурност

6.1. Модел једног речничког чланка с огледном одредницом *yellow*

У продужетку овог Пододељка даје се последњи табеларни приказ садржаја речничке одреднице *yellow* (уп. Табела 4), који своје утемељење има у радовима Кример-Габоровић (2011: 268–272; 2019а: 281–282).

Свака надређена одредница, па тако и ВСТ *yellow*, обухватиће седам елемената, и то: (1) енглеска хроматска лексема, овде ВСТ *yellow*, (2) фонетска транскрипција у угластим заградама према британском изговору, овде [ˈjeləʊ], и америчком изговору тамо где га има, (3) граматичка врста речи, овде adj(ective) = придев, (4) превод надређене одреднице на српски језик, овде кореспондент ‘жута’, (5) дефиниције основног значења и пренесених значења (уп. Табела 4), и приказ речничке одреднице у наведеним значењима у контексту (уп. Табела 4), (6) унакрсно упућивање на хипосинониме (уп. Табела 4), (7) дефинисање грозда деривираних лексема (именица, глагола, придева и прилога), контекст и преводи на српски језик (уп. Табела 4).

Због просторних ограничења у Табели 4 ће бити приказано само седам од укупно тридесет и једног назива за нијансе (хипосинониме) ВСТ *yellow*. Из истог разлога неће их бити могуће визуелно одвајати (увлачити) у односу на основну лексему *yellow*, што се односи и на припадајућа деривациона гнезда.

4. Закључак

Упркос актуелности истраживања међујезичких разлика на примеру хроматске лексике (уп. Linsley & Brown 2014: 1), овде у енглеском и српском језику, лексикографски узев, називи за боје и даље су прилично неистражено подручје. То је и подстакло рађање идеје о потреби израде *Речника*.

Сама речничка грађа биће устројена хијерархијски, поштујући успостављене хиперо-хипонимијске односе између енглеских лексема којима се именује 11 БК основних боја (хипероними) и њихове нијансе (хипоними). При томе ће назначени ВСТ бити распоређени алфабетским, а не еволутивним редоследом. Сваки енглески хипероним и његови хипоними, као и примери њихове употребе у описаном значењу у контексту, биће преведени на српски језик. Посебна пажња биће посвећена лажним паровима, хипер- одн. хипосемантизованим називима за боје, именима колорита на пресецима између две или више боја, те културолошки устројеној хроматској лексици.

Речник треба да омогући увид у разуђеност лексичко-семантичког поља ‘боја’ у енглеском и српском језику, и то преваходно српски језик према енглеском језику. За сваки појединачни ВСТ биће дефинисани основно (примарно) значење и пренесена (секундарна) значења, и навешће се његови расположиви деривати (суфиксалне изведенице и конверзије).

Надамо се да ће *Речник* поред комуникативно-дескриптивног имати и образовни циљ, и то у смислу да ће код потенцијалних корисника подићи свест о важности консултовања не само овог већ и других слич-

Табела 4

YELLOW ['jɛləʊ], adj. = жута		КОНТЕКСТ:
ОСНОВНО ЗНАЧЕЊЕ:	<p><i>curly yellow hair</i> (ODE), ковцава жута коса <i>rare yellow flowers</i> (OALD), бледожуто цвеће Сунца' (SIDE: 1696), 'боја путера' ** (LDCE: 1663).</p>	
Пренесена значења:	<p>Контекст: Српски превод Азијат/човек азијатског по- рекла, припадник жуте расе</p>	
1. (погрд.) (о човеку) који има жуту кожу и припада азијатској раси људи	<p>[...] <i>they don't just walk around the world calling every East Asian person they meet "yellow".</i> (Chow) Није баш да иду по свету и сваког Азијата с Истока називају жутаћем (досл. жутим).</p>	<p><i>He put his Camp Visoko on yellow alert.</i> (ODE) Ставио је свој камп „Високо” у стање приправности.</p>
2. (о сигналима) који упозорава на могућу, али не и непосредну опасност		<p><i>He was too yellow to fight.</i> (MWLD) Био је превелика кукавица да би се борио.</p>
3. (неформ.) (о карактеру) који размишља и држи се кукавички		<p><i>yellow journalism headlines.</i> (ODE) Наслови у жутој штампи</p>
4. (о новинарском стилу) који је написан у сензационалистичком маниру		<p>бедник, плашљивац, страшљивац, кукавица жута штампа</p>

5. (о очима и погледу) који је одвраган и opak	<i>great yellow eyes and the epitome of evil in its gaze.</i> (BNC) Велике жуте очи и чисто зло у погледу.	змијски поглед, змијске очи
6. (о зубима) који је истрошен, стар и/или покварен	<i>He gave us a grin of his yellow teeth.</i> (BNC) Нацерио нам се откривши своје жуте зубе.	(по)жут(ел)и зуби
7. (о кожи) који има нездраву и/или старачку боју	<i>His face [...] is] a mere mask of yellow wrinkled skin.</i> (BNC) Лице му је као маска од (по)жуте(ле), изборане коже.	(по)жут(ел)а кожа
8. (о тканини, хартији и др.) који је пожуतेо од старости	<i>[...] the lace yellow with age.</i> (BNC) Чипка пожутела од старости.	(по)жут(ел)а тканина, хартија, итд.
9. (о тлу) који је од глине*	<i>[...] a quantity of yellow soil.</i> (BNC) Нешто жуте земље.	жута земља, жутица, жутуља

* Уп. Кример-Габоровић (2019а: 236–237) за више детаља о значењским разликама између хроматских лексема енгл. *yellow* и срп. *жутић*, *-а*, *-о*.

Назив за нилансу:	Значење у енглеском језику:	Контекст:	Српски превод:
<i>amber</i> [ˈæmbə(r)]	1. brownish yellow 2. a modifier of <i>yellow</i>	1. [...] <i>her amber eyes glowed with [...] anger [...].</i> (BNC) Очи боје ђилибара пресијавале су јој се од беса. 2. <i>Cleo's eyes are green and Zoe's are amber-yellow.</i> (Wordnik) Клио има зелене очи, а Зои ђилибар-жуте.	1. боја ђилибара/јангара 2. ђилибар/јангар-жут
<i>banana</i> [bəˈnɑ:nə]	1. moderate yellow 2. a modifier of <i>yellow</i>	1. e.g. <i>banana sunsets</i> (BNC) Јаркожути заласци Сунца. 2. <i>Her banana-yellow sundress [...].</i> (BNC) Њена банана жута летња хаљина.	1. боја банане, жут као банана; јаркожут 2. банана жут
<i>bisque</i> , [bisk] (в. GREY за <i>bisque</i>)	pale orangish yellow	<i>a bisque tablecloth</i> (YD) Стољњак бледо наранџастожуте боје.	бледо наранџастожут
<i>blond</i> ₂ [blɒnd] (в. WHITE за <i>blond</i> ₁ и BROWN за <i>blond</i> ₃)	(of hair) pale golden	<i>a blond beautiful boy</i> (BNC) Леп, плавокоси дечак.	(о коси) плав

<p><i>buff</i> [bʌf] (в. <i>BROWN</i> за <i>buff</i>)</p>	<p>1. light brownish yellow 2. a modifier of yellow</p>	<p>1. [...] <i>buff spring plumage</i> [...] (BNC) Пролећно перје бледо мрко-жуте боје. 2. [...] <i>but the colour of the muzzle is buff-yellow.</i> (Wordnik) Њушка је светло смеђкастожуте боје.</p>	<p>1. бледо мрко/смеђкастожут; боја песка, 2. бледо мрко/смеђкастожут</p>
<p><i>champagne</i>₂ [ˌʃæmˈpeɪn] (в. <i>GREY</i> за <i>champagne</i>₁)</p>	<p>pale greyish yellow</p>	<p>[...] <i>a[n] elegant coat-dress in champagne silk</i>, [...]. (BNC) Еlegantна капут-хаљина од сивкастожуте свиле.</p>	<p>светло сивкастожут, боја шампањца</p>
<p>ДЕРИВАТ: <i>to yellow</i>, v.</p>	<p>ЗНАЧЕЊЕ У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ: to make or become yellow, especially with age</p>	<p>КОНТЕКСТ: [...] <i>leaves which were only now beginning to yellow</i> [...]. (BNC) Лишће које тек што је почињало да жути.</p>	<p>СРПСКИ ПРЕВОД: жути, жутели, нажутити, нажутети, ожутити, ожутети, пожутити, пожутети, ужутити, ужутети</p>
<p><i>yellow</i>, n.</p>	<p>a pigment or dye having this hue</p>	<p>[...] <i>a blaze of red and yellow</i> (ODE) Црвени и жути пламен (досл. Пламен црвенила и жутости).</p>	<p>жутило, жуто, жутоћа</p>

<i>yellow</i> ₂ , n.	having a light olive or light brown complexion	<i>The communist yellows fought the Vietnam war.</i> (FD) У Вијетнамском рату борили су се Азијати комунисти.	Азијат, жутокожац, (жарг.) жуџаћ
<i>yellowish</i> [ˈjələʊʃ], adj.	somewhat yellow	<i>His yellowish skin glistened with sweat.</i> (BNC) Жућкаста кожа му се пресијавала од зноја.	жућкаст, жуџкаст, жућкараст, жућелив, жутиљав, жутињав, жућњикав, жутичав, нажут
<i>yellowy</i> [ˈjələʊɪ], adv.	having the yellow appearance.	[...] <i>the candles [...]</i> <i>burned yellowly</i> [...] (BNC) Свеће су жућњикаво гореле.	жуто, жутиљаво, жућњикаво
<i>yellowness</i> [ˈjələʊnəs], n.	the state or quality of being yellow	[...] <i>he sees her decay and yellowness.</i> (BNC) Опажа њено пропадање и жутило.	жутило, жуџтост, жуџоћа
<i>yellowy</i> [ˈjələʊɪ], adj.	somewhat yellow; yellowish	[...] <i>his fair hair was going yellowy.</i> (BNC) Његова светлоплава коса је почела да жути (... постајала је жућкаста).	жућкаст, жуџкаст, жућкараст, жућелив, жутиљав, жутињав, жућњикав, жутичав, нажут

них речника и језичких приручника, у циљу избегавања ад хок превода хроматске лексике са енглеског на српски језик, нпр. енгл. *fuchsia/magenta* и срп. **фуксија/magenta*, уместо правилног *циклама(-боја)*.

Очекујемо да ће Речник бити штампан најраније 2023. године.

Цитирана литература

- Ајдачић, Дејан. „Боје у народној поезији“. *Зборник Маџице српске за књижевност и језик* 40/2 (1992): 285–321.
- Андрић, Едита. *Tanulmányok a magyar és szerb színnevekről – Спудије о називима за боје у мађарском и српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2020.
- Бугарски, Ранко. *Увод у опису лингвистику*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 1989.
- Васић, Вера. „Употребна вредност симбола боје и броја“. *Фолклор у Војводини* 8 (1994): 148–152.
- Влајковић, Ивана, Душан Стаменковић. „Metaphorical Expressions of the Colour Terms Black and White in English and Serbian“. У: Ивана Живанчевић Секеруш (ур.). *Међународни интердисциплинарни симпозијум „Сусрећ култура“* 6/1. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2013, 547–558.
- Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Драгићевић, Рајна. „Лапор плава и тупе сива – (не)одрживост неологизама за нијансе боја у српском језику“. *Новоречје* 4 (2021): 9–18.
- Ивановић, Ненад. „Лексикографски метајезик у Речнику САНУ“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 195–231.
- Ивић, Милка. „О зеленом коњу“. *Нови лингвистички огледи* 82. Београд: Библиотека XX век, 1995.
- Ивић, Милка. „О изразима плав и модар: Нова сазнања“. *Јужнословенски филолог* 52 (1996): 11–17.
- Ивић, Милка. „О метафоричким екстензијама назива за боје“. *Кодови словенских култура* 6. Боје (2001а): 7–13.
- Ивић, Милка. *Правци у лингвистици* 2. Девето издање, допуњено поглављем „Лингвистика у деведестим годинама“. Београд: Библиотека XX век, 2001б.
- Ивић, Милка. „Нови приступ придевској конструкцији“. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* 51/1–2 (2008): 7–10.
- Илић, Мирјана. *Систем боја у савременом српском језику (лексичко-семантички и њихови аспекти)*. Необјављена докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 2011.
- Илић, Мирјана. *Боје у оку, свесци и језику*. Ниш: Филозофски факултет, 2016.
- Илић, Мирјана. „Семантичка екстензија назива за „људске“ боје црвен, румен и риј у светлу теорије концептуалне интеграције“. *Јужнословенски филолог* 74/1–2 (2017): 115–133.

- Јанковић, Јелена. „Боје као обележје времена у српском народном календару“. У: Лидија Делић (ур.). *Време, вакај, земан: асијектски времена у фолклору*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013, 87–109.
- Кример-Габоровић, Сања. *Семантичка и њворбена синтагматика лексема којима се именују боје у енглеском и српском језику: когнитивна лингвистички ириситиуи*. Необјављена докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.
- Кример-Габоровић, Сања. „Номинативна, комуникацијска, таксономијска и естетска функција лексема којима се именују боје у енглеском и српском језику“. У: Снежана Гудурић и Марија Стефановић (ур.). *Језици и културе у времену и њроситору 2/2*. Тематски зборник. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2013, 41–54.
- Кример-Габоровић, Сања. „Концептуализација, категоризација и именовање боја у енглеском и српском језику у светлу Берлин-Кејовог модела“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику 57/2* (2014): 217–245.
- Кример-Габоровић, Сања. „Симболичка димензија боја у енглеском и српском језику“. У: Ивана Живанчевић-Секеруш, Биљана Шимуновић Бешлин и Жељко Милановић (ур.). *Зборник радова „Сусрећ култура“*. Осми међународни интердисциплинарни симпозијум одржан 1. и 2. децембра 2014. Нови Сад: Филозофски факултет, 2016, 185–205.
- Кример-Габоровић, Сања. *Прејознавање и именовање боја у енглеском и српском језику*. Е-дисертација. Књига 20. Нови Сад: Филозофски факултет, 2019а. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-546-4>>.
- Кример-Габоровић, Сања. „Генеза категорије ‘розе’ у лексичко-семантичком пољу ‘боја’ у српском језику“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику 62/2* (2019б): 115–150.
- Кример-Габоровић, Сања. „Вербалне асоцијације у вези са лексемама којима се именују примарно-основне боје у српском језику“. У: Снежана Гудурић, Биљана Радић-Бојанић (ур.). *Језици и културе у времену и њроситору 8/1*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2019в, 153–169.
- Кример-Габоровић, Сања. „Српски називи за секундарно-основне боје и њихове језичко-појмовне асоцијације“. У: Снежана Гудурић, Биљана Радић-Бојанић, Предраг Мутавић (ур.). *Језици и културе у времену и њроситору 9/1*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2020, 303–317.
- Лазаревић, Радмила. *Лексичко-семантичко њоље боја у италијанском и српском језику*. (Необјављена докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет, 2013.
- Павловић, Зоран. *Свети боје*. Београд: Туристичка штампа, 1977.
- Пижурица, Мато. „Боје у зономији“. *Саветовање о терминологијама народне материјалне и духовне културе*. Посебна издања 31. Сарајево: Академија наука и умјетности БиХ. Одјелење друштвених наука 5, 1977, 29–45.
- Пижурица, Мато. „Прилог реконструкцији аутохтоног спектра боја (боје у зономији)“. *Фолклор у Војводини 8* (1994): 98–102.
- Поповић, Људмила. „О семантици назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору“. *Зборник Мајице српске за славистику 41* (1991), 149–155.

- Поповић, Људмила. „О семантици назива за црвену боју у руском, украјинском и српском фолклору“. *Расковник* 13/69–70 (1992): 91–103.
- Поповић, Људмила. *Језичка слика сѝварносѝи. Когниѝивни асѝекѝи конѝра-сѝивне анализе*. Београд: Филолошки факултет, 2008.
- Поповић, Људмила. „Опозиција ‘сјајно’ – ‘без сјаја’ као основа категоризације назива за боје у словенском фолклору“. *Зборник Маѝишце срѝске за слави-сѝику* 81 (2012): 7–40.
- Прѝић, Твртко. *Семанѝика и ѝрагмаѝика речи*. Друго, допуњено издање. Нови Сад: Змај, 2008.
- Прѝић, Твртко. *Енглески у срѝском*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.
- Прѝић, Твртко. „Енглеско-српски контрастивни речник синонима: теоријске и практичне основе“. У: Снежана Гудурић и Биљана Радић-Бојанић (ур.). *Језици и кулѝуре у времену и ѝросѝору* 6. Нови Сад: Филозофски факултет, 2017, 269–287.
- Прѝић, Твртко. *Ка савременим срѝским речницима*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2018.
- Раденковић, Љубинко. „Боја као обележје митолошких бића – словенске паралеле“. *Јужнословенски филолог* 64 (2008): 337–346
- Ратковић, Јелена. *Називи за боје у енглеској и срѝској фразеологији*. Необјављен магистарски рад. Београд: Филолошки факултет, 2007.
- Станић, Данијела. „Придевски и именички називи за боје и ѝихов однос са сликарском технологијом“. *Свеѝ речи* 31/32 (2011): 44–49.
- Станић, Данијела. *Сисѝем назива за боје у лирској народној ѝоезији. Необјављена докторска дисертација*. Београд: Филолошки факултет, 2015.
- Тошковић, Оливер. *Чуло вида. Боја. Слајдови с ѝредавања у леѝњем семесѝуру*. Приштина: Филозофски факултет, 2009.
- Хлебец, Борис. „Називи за боје у ‘Српском рјечнику’“. *Међународни сасѝанак слависѝа у Вукове дане* 17/1 (1988): 145–151
- Хлебец, Борис. „Придевски називи за боје у српском и енглеском“. *Знамен* 1 (1995): 323–333.
- Хлебец, Борис. „Придевске изведенице у значењу боје“. *Срѝски језик* 3/1–2 (1998): 323–334.

*

- Academic Dress Regulations* 2012 <<https://www.swinburne.edu.au/about/policies-regulations/academic-dress/>>. Приступљено: 7. 10. 2014.
- Adamska-Salaciak, Arleta. „Equivalence, Synonymy, and Sameness of Meaning in a Bilingual Dictionary“. *International Journal of Lexicography* 26/3 (2013): 329–345.
- Averill, Edward W. „Why Are Colour Terms Primarily Used as Adjectives?“ *Philosophical Quarterly* 30 (1980): 19–33.
- Bauer, Laurie. *English Word-Formation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Béjoint, Henri. *Modern Lexicography: An Introduction*. New York: Oxford University Press Inc., 2000.

- Berlin, Brent, Paul Kay. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969.
- Biggam, Carole Patricia. *The Semantics of Colour: A Historical Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Brbora, Sanja. „Što je zajedničko marelici i lososu? (O nazivima za boje)“. U: Jagoda Granić (ur.). *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*. Zagreb/Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2005, 111–121.
- Corbett, Greville, Ian Davies. “Linguistic and Behavioural Measures for Ranking Basic Colour Terms”. *Studies in Language* 19/2 (1995): 301–357.
- Hamilton, Rachel Louise. *Colour in English: From Metonymy to Metaphor*. Doctoral Dissertation. Glasgow: College of Arts/University of Glasgow, 2016.
- Hartman, Reinhard Rudolf Karl, Gregory James. *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge, 1998.
- Hartman, Reinhard Rudolf Karl. *Teaching and Researching Lexicography*. Harlow: Pearson Education, 2001.
- Hinks, David, Lina M. Cárdenas, Rolf G. Kuehni, Renzo Shamey. „Unique-hue stimulus selection using Munsell color chips“. *Journal of the Optical Society of America* 24/10 (2007): 3371–3378.
- Hutchings, John B., Richard F. Gavitt, Michael R. Pointer. *The English Colour Language: A Colour Word Compendium. Colour Word Use in Everyday Language*. Second Edition. London: The Colour Group (Great Britain), 2019.
- Jackson, Howard. *Lexicography: An Introduction*. London: Routledge, 2002.
- Jones, William Jervis. *German Colour Terms. A Study in Their Historical Evolution from Earliest Times to the Present*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2013.
- Kay, Paul, Chad K. McDaniel. „The Linguistic Significance of the Meaning of Basic Color Terms“. *Language* 54/3 (1978): 610–646.
- Lindsey, Delwin T., Angela M. Brown. „The Color Lexicon of American English“. *Journal of Vision* 14/2 (2014): 1–25.
- Mausfeld, Rainer. „Color Perception: From Grassmann Codes to a Dual Code for Object and Illumination Colors“. In: Werner Backhaus, Reinhold Kliegl and John Werner (eds.). *Color Vision*. Berlin/New York: De Gruyter, 1998, 219–250.
- McCarthy, Michael. *Vocabulary*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Morgan, Gerry, Greville G. Corbett. „Russian Colour Term Saliency“. *Russian Linguistics* 13 (1989); 125–141.
- Philip, Gill. „Connotative Meaning in English and Italian Colour-Word Metaphors“. *Methaporik* 10 (2006): 59–93.
- Sandford, Jodi L. „Turn a Colour with Emotion: A Linguistic Construction of Colour in English“. *Journal of the International Colour Association* 13 (2014): 67–83.
- Schirillo, James A. „Tutorial on the Importance of Color in Language and Culture“. *Color Research and Application* 26/3 (2001): 179–192.
- Steinvall, Anders. *English Colour Terms in Context. Skrifter från moderna språk* 3. Tryckerier: Institutionen för moderna språk, Umeå universitet, 2002.
- Štimac Ljubas, Vlatka. „Podrijetlo, sintaktička struktura i leksikografska obradba naziva za boje“. *Studia lexicographica* 1/12 (2013): 91–115.

- Tafra, Branka. „Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problemi)“. *Filologija* 14 (1986): 381–393.
- Taylor, John R. *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon press, 1989.
- Wardhaugh, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics*. Fifth Edition. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2006.
- Wierzbicka, Anna. „The Meaning of Color Terms: Semantics, Culture, and Cognition“. *Cognitive Linguistics* 1/1 (1990): 99–150.
- Wierzbicka, Anna. *Semantics. Primes and Universals*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Wood, Francis Asbury. *Color-Names and their Congeners: A Semasiological Investigation*. Halle: Max Niemeyer, 1902.
- Wyler, Siegfried. *Colour and Language: Colour Terms in English*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1992.
- Zgusta, Ladislav. *Manual of Lexicography*. The Hague: Mouton, 1971.

Извори

- Бенсон, Мортон. *Енглеско-српскохрватски речник*. Треће издање. Београд: Просвета, 1986.
- Вујаклија, Милан. *Лексикон српских речи и израза*. Београд: Просвета, 1996/97.
- Гербран, Ален, Жан Шевалије. *Речник симбола: митови, снови, обичаји, њо-стићуци, облици, ликови, боје, бројеви*. Нови Сад: Стилос, 2004.
- Грујић, Бранислав, Илијана Срђевић. *Енглеско-српскохрватски речник*. Цетиње: Обод, 2000.
- Јанковић, Ана. *Šta je burgundy*. (2021). <<http://ana2cats.com/2012/08/23/sta-je-burgundy/>>. Приступљено 11.6.2021.
- Клајн, Иван, Милан Шипка. *Велики речник српских речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.
- Лалевић, Миодраг. *Синоними и сродне речи српскохрватског језика – без гра-мајике и речника*. Београд: Нолит, 1974.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Књ. I–VI. Нови Сад (– За-греб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. Књ. I–XI. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959– .
- Ристић, Светомир, Живојин Симић, Владета Поповић. *Енциклопедијски енгле-ско-српски речник*. Том I и II. Београд: Просвета, 2007.
- Селимовић, Меша. *Дервиш и смрт*. Београд: Библиотека XX век, 2004.
- SrpKor 2013: *Корпус савременог српског језика* SrpKor 2013. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>>
- Тошић, Павле *et al.* *Речник синонима*. Београд: Корнет, 2008.
- BNC: *British National Corpus*. <<https://www.english-corpora.org/bnc>>.
- CIDE: *Cambridge International Dictionary of English*. Paul Procter (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

- CCED: *Collins COUBILD English Dictionary*. John Sinclair (ed.). London and Birmingham: Harper Collins Publishers, 1995.
- Chow, Kat. *If We Called Ourselves Yellow* <<https://www.npr.org/sections/codeswitch/2018/09/27/647989652/if-we-called-ourselves-yellow>>. Приступљено: 18. 2. 2020.
- FD: *The Free Dictionary*. (2021). <<https://www.thefreedictionary.com>>.
- Filipović, Rudolf. *Englesko-hrvatski ili srpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1989.
- Jaffer, Aubrey. (2017). *Color-Name Dictionaries*. <<https://people.csail.mit.edu/jaffer/Color/Dictionaries>>.
- Kelly, Kenneth Low, Deane Brewster Judd. *Color: Universal Language and Dictionary of Names*. NBS Special Publication 440. Washington: U.S. Department of Commerce and National Bureau of Standards, 1976.
- Kueppers, Harald. *DuMont's Farbenatlas*. Cologne: Du-Mont, 2003.
- LDCE: *Longman Dictionary of Contemporary English*. Third Edition. Harlow: Longman, 1995.
- Lexico. <<https://www.lexico.com>>.
- Maerz, Aloys John, Morris Rea Paul. *A Dictionary of Colour*. First Edition. London: McGraw-Hill Publising Co., 1930.
- Marritz, Leda. *Strange Mascot: The History of The Stanford Tree* <<https://www.deeproot.com/blog/blog-entries/strange-mascot-the-history-of-the-stanford-tree>>. Приступљено: 7. 10. 2011.
- MWLD: *Merriam-Webster's Learner's Dictionary*. (2021). <<https://www.merriam-webster.com>>.
- OALD: *Oxford Advanced Learners' Dictionary of Current English*. Fifth Edition. J. Crowther (ed.). Oxford: Oxford University Press, 1995.
- OCDE: *Oxford Collocations Dictionary for Students of English*. Diana Lea, Jonathan Crowther & Shiela Dignen (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2002.
- ODE: *The Oxford Dictionary of English*. Second Edition. John Simpson and Edmund Weiner (eds.). Oxford, Clarendon Press, 2003.
- Paterson, Ian. *A Dictionary of Color: A Lexicon of the Language of Color*. London: Thoroughgood Publishing Ltd., 2003.
- Thesaurus. <<https://www.thesaurus.com/>>.
- WordNet. *A Lexical Database for English*. 2021. Princeton University. <<https://wordnet.princeton.edu/>>.
- Wordnik. <<https://www.wordnik.com/words/dictionary>>.
- Wowk, Anatole. *English-Ukrainian Dictionary of Color Names and Color Science*. Bohdan Struminsky (ed.). Ukranian Studies Series 55. New York: Shevchenko Scientific Society, 1986.
- YD: *YourDictionary*. <www.yourdictionary.com>.

Sanja M. Krimer Gaborović

THEORETICAL, METHODOLOGICAL, AND PRACTICAL ASPECTS OF
COMPILING AN ENGLISH-SERBIAN DICTIONARY OF COLOUR NAMES

S u m m a r y

The paper sheds light on the major theoretical, methodological, and practical aspects of a future *English-Serbian Colour Dictionary* compilation. It is to represent a contrastive lexicographic survey of (1) English colour terms, (2) Serbian colour terms, and (3) English and Serbian colour terms. In addition to a general description, a typological identification, and the purpose of the *Dictionary*, an insight is provided into the following lexicographic features: (1) the dictionary macrostructure, i.e. an inventory of English and Serbian colour words which shall represent the future dictionary entries as well as their sources, and (2) the dictionary microstructure, that is, the availability of lexical data on the dictionary entries. Similar to the approach developed by Hutchings, Gavitt & Pointer (2019), the main entries will be comprised of Berlin and Kay's (1969) 11 Basic Colour Terms – namely, *white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange, and grey*, all acting as hypernyms for other colour lexemes clustered underneath them. As for the lexical data on the dictionary entries, these would comprise primary meaning, secondary meanings, hyposynonyms or shade names of the available BCTs, sentence examples, Serbian translation correspondents and equivalents, etc.

Keywords: dictionary, colour naming lexemes, English, Serbian, macrostructure, microstructure.

Терминолошка лексикографија

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 1063–1080

UDK: 811.163.41'276.6:791

811.111'276.6:791

811.163.41'374=111

COBISS.SR-ID: 54865673

Mira M. MILIĆ

Univerzitet u Novom Sadu
miramilicns@gmail.com

Olga V. PANIĆ KAVGIĆ

Univerzitet u Novom Sadu
olgapk@ff.uns.ac.rs

Aleksandra Š. KARDOŠ

Univerzitet u Novom Sadu
sandra.kardosh@gmail.com

NOVI ENGLESKO-SRPSKI REČNIK SPORTSKIH TERMINA: PROBLEMI I REŠENJA

Rad se bavi teorijskim aspektima *Novog englesko-srpskog rečnika sportskih termina* (Milić, Panić Kavgić i Kardoš 2021), s posebnim akcentom na problemima i novim rešenjima u vezi sa jezičkim i leksikografskim standardom. Istraživanje se temelji na kontrastivnoj analizi korpusa od približno 3000 sportskih termina u engleskom i srpskom jeziku. Glavni rezultat analize jesu makrostrukturne i mikrostrukturne inovacije postojećeg leksikografskog modela (Milić 2006).

Ključne reči: engleski jezik, srpski jezik, leksikografija, leksikologija, rečnik, standardizacija, terminologija, termin, sport.

1. Uvod

Predmet ovog rada je *Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina* (u daljem tekstu *Rečnik*), autorki Milić, Panić Kavgić i Kardoš (2021). Uprkos činjenici da se *Rečnik* temelji na postojećem leksikografskom modelu (Milić 2006), decenija i po od njegovog objavljivanja predstavlja dug period koji je imao za posledicu ne samo promenu regulative sportskog registra i teorijskog poimanja specijalizovane leksikografije, već i nove izazove sa stanovišta englesko-srpske kontaktnojezičke norme. Stoga je cilj ovoga rada predlog makrostrukturnih i mikrostrukturnih inovacija u skladu sa savremenim

teorijskim postavkama leksikografije, kao i korpusno utemeljenih rešenja za izvestan broj novih pitanja u vezi sa leksikografskim opisom sportskih termina koji nisu uključeni u prethodno izdanje. To su: (a) leksikografski status vlastitih imenica (nazivi sportskih organizacija, institucija i takmičenja); (b) morfosintaksički opis odrednica složenijih od leksema – sintagmi i čitavih rečenica; (c) adaptacija termina iz engleskog jezika u srpskom koji izvorno nisu iz engleskog jezika, i (d) forma i sadržina specijalizovanog rečnika u kontekstu novijih teorijskih postavki i digitalnog okruženja. Razmatranje je podeljeno na pet odeljaka: posle Uvoda, sledi Teorijski okvir rada, sa definicijama ključnih pojmova i prikazom leksikografskih postavki na osnovu kojih je nastao *Rečnik*, kao i kratkim opisom njegove makrostrukture i mikrostrukture. Predmet trećeg odeljka je analiza korpusa sa tri pododeljka koji se bave morfosintaksičkom analizom terminoloških jedinica, adaptacijom izvorno japanskih termina borilačkih veština, te gimnastičkih termina u srpskom jeziku. U četvrtom odeljku *Rečnik* je sagledan u kontekstu digitalne revolucije, dok peti odeljak sažima najvažnije zaključke.

2. Teorijski okvir rada

S obzirom na to da se rad bavi terminološkom leksikografijom, nužno je istaći da se ovde polazi od lingvističkog tumačenja da je termin leksička jedinica čija je forma povezana s određenim pojmom i čije je značenje definisano u određenom registru (Milić 2004: 22; L’Homme 2005). Navedena definicija ukazuje na kombinovani pristup terminološke analize koji uključuje stručni aspekt, tj. analizu pojmova, kao i leksički, tj. semasiološki aspekt (L’Homme 2020).

Nadalje, imajući u vidu postojanje različitih terminoloških teorija, takođe je potrebno napomenuti da se ovaj rad temelji na komunikativnoj teoriji (Cabré 2003) u kojoj je fokus na pojmu, dok je termin trodimenzionalna kategorija: kognitivna, komunikativna i jezička. Kognitivna dimenzija omogućuje uvid u sistem pojmova, jezička opisuje termin kao leksičku jedinicu određenog jezičkog sistema, dok komunikativna dimenzija pokazuje kako se termin realizuje u različitim komunikacionim situacijama. Po ovoj teoriji, termin treba da ima maksimalnu prozirnost u predmetnom registru, usled čega je poseban akcenat na terminološkoj standardizaciji. U skladu s tim, u *Rečniku* je primenjen model standardizacije sportskih termina u srpskom jeziku sastavljen od šest hijerarhijski poređanih principa, koji je prvobitno ustanovljen 2004. godine (Milić 2004) i više puta doradivan u skladu s novim potrebama sportskog registra (Kolarić 2010; Milić 2015; 2016; Milić i Kardoš 2018; 2019).¹

¹ Celovit model standardizacije sportskih termina u srpskom jeziku opisan je u Milić (2015).

Primenjeni model standardizacije temelji se na kontrastivnom i kontaktnom aspektu sportskih termina u engleskom i srpskom jeziku. Zahvaljujući tome što se sportske aktivnosti odvijaju po utvrđenim pravilima koja propisuju međunarodne organizacije, pojmovni sistem sporta je jedinstven, usled čega se razlike javljaju samo u nazivima pojmova. Budući da je engleski jezik danas globalno sredstvo komunikacije, izvorni jezik sportske terminologije pretežno je engleski, bez obzira na to da li su termini izvorno engleske reči ili ne. Stoga je adaptacija sportskih termina u današnje vreme, po pravilu, jedno-smerna i vrši se iz engleskog u drugi jezik, ovde srpski. Adaptacija se pretežno odvija prevodjenjem termina sa engleskog jezika na srpski, pozajmljivanjem termina iz engleskog jezika u srpski i, izuzetno, primenom oba tipa adaptacije, pri čemu je, po pravilu, prvi navedeni termin standardni, a drugi njegova varijanta.

Nadalje, forma i sadržina *Rečnika* usklađene su sa opštim leksikografskim principima (Zgusta 1971; Prčić 2011: 247; Milić 2016). To su: naučna zasnovanost, funkcijska profilisanost, okrenutost ka korisniku, predusretljivost prema korisniku i učenje, negovanje i praćenje efikasnosti upotrebe rečnika. S tim u vezi, valja istaći da je *Rečnik* prvenstveno namenjen pripadnicima sportske struke, naročito onima koji stiču akademske kvalifikacije za rad u sportu. Imajući na umu ovaj tip korisnika, odabir sportova za *Rečnik* temeljio se na potrebama korisnika akademske zajednice, jer je profilisan ne samo za pasivno i aktivno poznavanje jezika već i za kognitivnu funkciju koja omogućuje sticanje znanja u struci. Činjenica da *Rečnik* nudi standardna rešenja za adaptaciju forme i sadržine termina iz engleskog jezika u srpskom čini ga pogodnim za sticanje englesko-srpske kontaktnojezičke kompetencije, koja označava vrstu „jezičkog znanja koje se odnosi na valjanu upotrebu elemenata iz jezika davaoca u jeziku primaoca, koji s njim redovno dolazi u dodir” (Prčić 2011: 147). Imajući to u vidu, *Rečnik* se može koristiti i kao nastavno sredstvo za akademski predmet Engleski jezik struke (Milić, Glušac i Kardoš 2018).

Posmatrajući *Rečnik* u kontekstu novije leksikografske teorije, konkretno teorije funkcija (engl. *function theory*), koja se temelji na shvatanju da su rečnici namenski proizvodi profilisani za određene potrebe korisnikâ i situacije u kojima im je potreban rečnik (Fuertes-Olivera & Tarp 2014), prethodni pasus govori u prilog tome da njegov teorijski model zadovoljava osnovni uslov ove teorije koji se tiče funkcijske profilisanosti. Nadalje, *Rečnik* je suštinski usklađen s teorijom funkcija po preskriptivnom pristupu obradi podataka, budući da razlika postoji samo u nazivu. Naime, pobornici teorije funkcija zalažu se za kompromisno rešenje, tj. da se umesto normativnog preskriptivnog pristupa primeni blaži oblik preskriptivnosti za koji predlažu naziv proskripcija (engl. *proscription*), kojim se označava postupak navođenja preporučenog rešenja, umesto obaveznog (up. Tarp & Gouws 2008; Bergenholtz & Gouws 2010). Konkretno, primenom proskriptivnog pristupa, u reč-

niku bi bile ponuđene sve varijante termina u upotrebi, od kojih bi jedna bila predložena kao preporučeno rešenje. Za razliku od teorije funkcija, u *Rečniku* je primenjen deskriptivni pristup s elementima preskriptivizma, što znači da je za manji broj termina koji u velikoj meri odstupaju od važeće jezičke norme u srpskome jeziku ponuđen novi termin kao standardno rešenje, ili je postojeći termin zadržan pod uslovom da je jezički ispravan, te da odstupanje postoji samo u odnosu na terminološki standard, odnosno ako pozajmljenica i/ili izvedenica nije registrovana u standardnim rečnicima. Prema tome, na osnovu uporedne analize teorijskog modela *Rečnika* i postavki novije teorije funkcija koja uživa sve veću podršku u akademskoj javnosti (Lew 2008; Nielsen 2015; Agerbo 2016; 2017), moglo bi se argumentovano tvrditi da je *Rečnik* usklađen i sa savremenom leksikografskom teorijom. U cilju celovitog uvida u teorijski model *Rečnika*, u nastavku su ukratko predstavljene njegova makrostruktura i mikrostruktura.

2.1. Makrostruktura *Rečnika*

Kao i prethodni rečnik (Milić 2006), i ovaj je tipološki posmatrano: sinhroni, pošto obuhvata savremene termine; deskriptivni sa elementima preskriptivizma, pošto nudi standardizovane termine u srpskom jeziku; dvojezični – englesko-srpski; i srednji po obuhvatu. Pored centralnog dela sa alfabetski poređanim odrednicama, *Rečnik* sadrži: „Reč unapred“, „Vodič kroz rečnik“, objašnjenja oznaka i skraćenica, kao i spisak literature, koji se nalaze na početku, te „Dodatak“ sa kratkim opisom uključenih sportova, na kraju. Odrednice su jednočlani i frazni engleski termini² koji su pretežno imenice i glagoli, kao i manji broj sintaksički formulisanih odrednica koje će biti predstavljene u Odeljku 3.1.

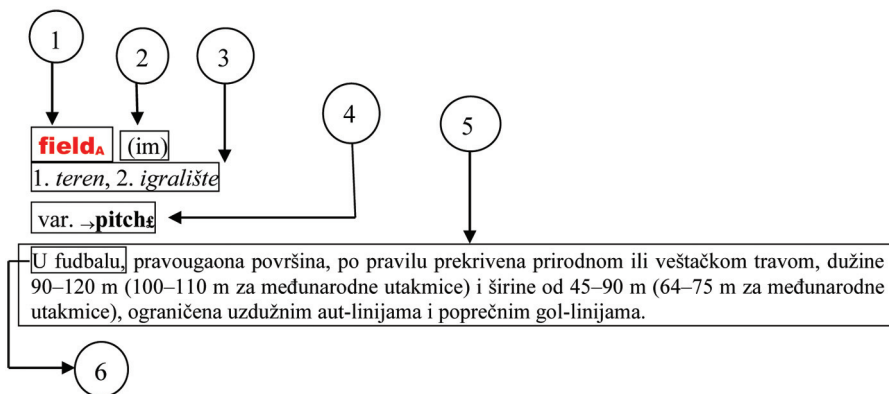
Centralni deo, tj. sam *Rečnik*, sadrži približno 5000 odrednica koje pripadaju registrima 13 sportova, od čega su: četiri borilačke veštine (boks, karate, rvanje i džudo), tri individualna sporta (atletika, gimnastika i zimski sportovi – skijanje i snoubording), pet igara loptom (fudbal, košarka, odbojka, rukomet i vaterpolo) i jedna igra reketom i lopticom (tenis). Izbor sportova temelji se na potrebama studenata sportskih studija i zastupljenosti sportova u našoj sredini. Valja istaći da, od uključenih 5000 odrednica, jednu petinu čine odrednice iz postojećeg izdanja rečnika (Milić 2006). Ekscerpcija građe zasniiva se na korpusu koji je prikupljen iz primarnih i sekundarnih izvora. Prve čine zvanična dokumenta, tj. pravila sportova na engleskom i srpskom jeziku, a drugi uključuju dostupne engleske rečnike sportskih termina, pojmovnike na

² Prema Prčiću (1999: 16), izvorno prema terminu koji upotrebljavaju Lipka (1992: 74) i Lyons (1977: 23), pod frazom se podrazumevaju hibridne leksičke jedinice koje su po svojoj formi sintagme, ali po funkciji, značenju i upotrebi nesumnjivo predstavljaju reči, dok sintagma, kao uobičajen naziv za iste te jedinice, osvetljava jedino njihov gramatički aspekt, ali ne i leksički.

internetu i udžbenike na Fakultetu sporta i fizičkog vaspitanja u Novom Sadu. Budući da se radi o sinhronom rečniku, odrednice su termini koji su trenutno u zvaničnoj upotrebi, uključujući i zanemarljiv broj onih koji su zamenjeni novim, ali se i danas koriste. S obzirom na to da korpus čini isključivo stručna literatura, sve odrednice unete su sa terminološkim značenjem, pri čemu *Rečnik* ne nudi informaciju o potencijalnim odrednicama za opšti rečnik, koja bi iziskivala definisanje kriterijuma za tu svrhu, u zavisnosti od njene namene.

2.2. Mikrostruktura *Rečnika*

Iako se novi *Rečnik* temelji na postojećem modelu (Milić 2006), njegova mikrostruktura neznatno je izmenjena. Na Slici 1 može se videti da rečnička odrednica sadrži šest elemenata: (1) engleski termin, (2) gramatičku vrstu reči, (3) srpski termin (jedan ili više njih koji su poređani po stepenu usklađenosti sa modelom standardizacije), (4) unakrsnu uputnicu na sinonim (sin.), antonim (ant.) i jezičku varijantu (var.), (5) definiciju značenja koja se sastoji od jedne rečenice, i (6) uputnicu na sportski registar.

Slika 1. Mikrostruktura odrednice u *Rečniku*

Poređenja radi, valja napomenuti da je broj i tip rečničke informacije u mikrostrukturi *Rečnika* isti kao u prethodnom izdanju, dok se inovacije tiču samo tehničkog rešenja za neke od njih. Za razliku od postojećeg modela (Milić 2006), gde je uputnica za sport skraćena navedena neposredno iza engleskog termina, informacija o vrsti sporta kojem odrednica pripada ovde se daje na početku definicije, npr. „U fudbalu, ...“ (vidi Sliku 1). Funkcija spuštenih slova neposredno iza rečničke odrednice u *Rečniku* izmenjena je i upućuje na drugačiji prevod istog engleskog termina u srpskom jeziku ili na drukčiju gramatičku funkciju istog engleskog oblika. Zatim, u skladu sa leksikografskim rešenjem u *Du you speak anglosrpski? Rečniku novijih anglicizama* (Vasić, Prčić i Nejgebauer 2018), ispred sinonima i antonima uvedena je spuštenu strelicu koja pokazuje da sinonimni ili antonimni termin ima status samostalne

rečničke odrednice. Na kraju, varijantni srpski termini, koji su u prethodnom izdanju rečnika navođeni s numeričkim oznakama u zagradi, u *Rečniku* se označavaju rednim brojevima bez zagrade, pri čemu je njihov redosled određen stepenom usaglašenosti sa modelom standardizacije (Milić 2004; 2015).

Budući da je u prethodnom odeljku izneta konstatacija da je *Rečnik* usklađen s novom leksikografskom teorijom, ovde valja napomenuti da mikrostruktura *Rečnika* predstavlja još jedan argument kojim se to potvrđuje. Naime, u skladu sa teorijom funkcija, odrednica bi trebalo da zadovolji princip relevantnosti, tj. da sadrži sledeće elemente: varijante, definiciju značenja, sinonime, antonime, terminološki standardizovane termine i napomene o upotrebi (up. Fuertes-Olivera & Nielsen 2011: 175). Upoređivanjem elemenata na Slici 1 sa elementima mikrostrukture zasnovane na teoriji funkcija, može se zaključiti da *Rečnik* jedino ne sadrži napomenu o upotrebi. Imajući na umu da primenjeni model standardizacije u *Rečniku* nudi rešenje za stilski obeležene termine koji mogu biti samo varijante standardnog oblika, kao i da je primenjen sinhronijski metod analize terminoloških jedinica, te da je osnov za predlaganje standardnog termina važeći pravilnik određenog sporta, moglo bi se reći da napomena o upotrebi nije ni potrebna, pošto je ona regulisana drugim i trećim principom standardizacije, tj. principima prozirnosti i sistemnosti.³

3. Analiza korpusa

Ovaj odeljak bavi se kontrastivnom analizom korpusa od približno 3000 termina sportova koji nisu uključeni u prethodni rečnik (Milić 2006). To su: četiri borilačke veštine (boks, džudo, karate i rvanje), gimnastika i tenis. Termini su preuzeti iz zvaničnih izvora, tj. iz važećih pravilnika navedenih sportova na engleskom i srpskom jeziku. Budući da se ovde, izuzev tenisa, radi o sportovima koji ne uživaju masovnu popularnost u našoj sredini, usled čega za neke od njih nisu postojali dvojezični pisani izvori, adaptacija forme i sadržine termina temelji se najvećim delom na pomoći sportskih stručnjaka i profesora sa Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja u Novom Sadu.⁴ U svetlu činjenice da su makrostruktura i mikrostruktura *Rečnika*, kao i standardizacija ovih termina, te njihova morfosintaksička i semantička analiza bile predmet ranijih istraživanja (up. Milić 2013; 2015; 2016; Panić Kavgić 2015; 2020;

³ Prema modelu standardizacije (Milić 2015: 10–11), prozirnost je svojstvo termina koje omogućuje identifikaciju pojma koji termin imenuje bez definicije značenja, tj. potrebu da termin bude motivisan etimološki, semantički i morfološki, dok je sistemnost uslov da termin bude usklađen sa srpskim jezičkim sistemom, što uključuje sledeće aspekte: ortografski, fonološki i morfosintaksički.

⁴ Autorke duguju posebnu zahvalnost Aleksandri Ristić (međunarodnom sudiji za gimnastiku), Aleksi Madiću (bivšem državnom reprezentativcu u gimnastici), prof. dr Dejanu Madiću (profesoru gimnastike) i prof. dr Patriku Dridu (profesoru borilačkih veština).

Milić, Panić Kavgić i Kardoš 2017; Milić i Kardoš 2018; 2019), ovaj rad baviće se samo novim pitanjima na koja do sada nisu bila ponuđena rešenja.

3.1. Morfosintaksička analiza korpusa

Prethodna istraživanja termina pet igara loptom (Milić 2004; Milić 2015) ukazuju na to da su u tim predmetnim registrima najčešće imenice, što je u skladu sa tumačenjem da osnovna jedinica pojmovne strukture nekog domena ima lingvistički oblik imenice (up. Cabré 1999: 112). Rezultati tih istraživanja takođe pokazuju da je termin leksička jedinica, te da je broj rodno osetljivih termina zanemarljiv. Istraživanje novog korpusa potvrđuje prednost imenica u odnosu na ostale vrste reči – glagole, prideve i priloge, ali ukazuje i na značajno veći broj rodno obeleženih termina, te zastupljenost sintaksičkih termina i termina s dvojnomo referencijom.

U vezi s imenicama, valja istaći da postoji raskorak između teorijskog shvatanja da vlastite imenice ne mogu biti rečničke odrednice i leksikografske prakse koja im takav status priznaje. Budući da je *Rečnik* usklađen sa opštim leksikografskim principima koji uključuju naučnu utemeljenost, prva inovacija imala je za cilj teorijski utemeljeno rešenje problema vlastitih imenica. U skladu s tim, u *Rečniku* vlastite imenice ne predstavljaju rečničke odrednice, usled čega se on razlikuje od većine sportskih rečnika na engleskom i srpskom govornom području (up. Bateman, McAdam & Sargeant 2006; Milić 2006; Room 2010; Tomlinson 2010; Stojković 2011). Ova makrostrukturalna izmena uvedena je na osnovu preovlađujućeg stava u literaturi da vlastite imenice nema smisao (Lyons 1977: 223), kao i da većina njih nemaju apelativnu funkciju (up. Zgusta 1971: 246). Međutim, ovo se odnosi samo na nazive međunarodnih organizacija za određene sportove i nazive takmičenja, koji nisu uključeni u *Rečnik*⁵, dok su termini nastali od imena sportista sa apelativnom funkcijom zadržani kao odrednice, npr. *Yurchenko vault* > NASKOK JURČENKO (po sovjetskoj gimnastičarki Nataliji Jurčenko, termin u sportskoj gimnastici, vrsta preskoka). Dodatni argument koji je presudio u korist neuključivanja ovih odrednica u *Rečnik* jeste taj što sport, uopšteno, ne obuhvata pojmove koji se imenuju vlastitim imenicama, što je u skladu sa tumačenjem da tretman vlastitih imenica kao rečničkih odrednica zavisi od tematske oblasti koja je predmet leksikografskog izvora (L'Homme 2020: 60). Primera radi, vlastite imenice bile bi neizbežne u rečnicima koji se bave astronomijom ili mikologijom.

Pored toga, poštujući teorijsko poimanje rodno osetljive leksike (Savić 2009), u *Rečnik* su uključene leksikalizovane izvedenice za imenice ženskog roda u srpskom jeziku koje imaju status standardnog termina [vidi primere (6)

⁵ Izuzetak predstavlja termin OLIMPIJSKE IGRE (engl. *Olympic Games*), koji se odnosi na najveće i najstarije međunarodno sportsko takmičenje, koje, između ostalih, uključuje i gotovo sve ovde obuhvaćene sportove, te je stav autorki da je ovaj termin trebalo da se nađe u *Rečniku* i zbog opštijih, kulturno-istorijskih razloga.

i (7)]. Uslov za uključivanje izvedenica za ženski rod bila je višestruka potvrda njihove upotrebe ne samo u zvaničnim dokumentima već i na primerima iz medija.

Nadalje, za razliku od postojećeg leksikografskog modela (Milić 2006) koji uključuje samo leksičke jedinice, ovaj korpus pokazuje da se, pored fraznih termina, javlja i izvestan broj sintaksičkih jedinica koje su po svojoj strukturi klauze, odnosno, rečenice⁶, što potvrđuju sledeći primeri:

(1) *aka (ao) no kachi* (engl. *red (blue) wins*) > 1. AKA-(AO)-NO-KAČI, 2. POBEDNIK JE CRVENI (PLAVI) TAKMIČAR (prosta rečenica u oba jezika [karate]).

(2) *aka (ao) waza-ari* (engl. *red (blue) scores two points*) > 1. AKA-(AO)-VAZA-ARI, 2. CRVENI (PLAVI) TAKMIČAR OSVAJA DVA POENA (prosta rečenica u oba jezika [karate]).

(3) *out of bounds* > 1. IZGURAVANJE, 2. (IZLAZAK) IZ BORILIŠTA (predložno-padežna konstrukcija (odnosno, u engleskom, predložka sintagma) – srp. 1. imenica, 2. frazna imenica ili predložno-padežna konstrukcija [rvanje]).

(4) *Referee stops the contest* > SUDIJSKI PREKID BORBE (engl. prosta rečenica – srp. frazna imenica [boks]).

(5) *The ball was called in* > DOSUĐENA JE DOBRA LOPTA (prosta rečenica u oba jezika [tenis]).

(6) *The player has no challenges remaining* > IGRAČU NIJE PREOSTALA NIJEDNA PROVERA, IGRAČICI NIJE PREOSTALA NIJEDNA PROVERA (prosta rečenica u oba jezika [tenis]).

(7) *The player is challenging the call* > IGRAČ JE ZATRAŽIO PROVERU, IGRAČICA JE ZATRAŽILA PROVERU (prosta rečenica u oba jezika [tenis]).

Posmatrano s kontrastivnog aspekta, analiza navedenih primera pokazuje da morfosintaksičko obeležje termina nije uvek podudarno u dva jezika, što potvrđuje primer (3), gde predložno-padežna konstrukcija (odnosno, u engleskom jeziku, predložka sintagma) stoji prema imenici i predložno-padežnoj konstrukciji u srpskom, kao i primer (4), u kojem je prosta rečenica u engleskom naspram frazne imenice u srpskom. Na osnovu semantičke analize sintaksičkih primera u formi proste rečenice (svi primeri izuzev trećeg), može se zaključiti da oni spadaju u semantičko polje sudijskih odluka i objava. Pitanje koje se postavlja pred leksikografa jeste gramatička informacija odrednica koje prelaze u domen sintakse. U ranijim analizama sportske terminologije, termini su svrstani u dve kategorije, tj. u monoleksemske i višeleksemske jedinice (up. Milić 2015: 5), pri čemu su ove druge imale iste gramatičke oznake

⁶ Pod klauzom se podrazumeva sintaksička struktura, odnosno jedinica u kojoj je ostvaren odnos predikacije, tj. u kojoj po pravilu postoji subjekatsko-predikatska veza. Rečenica i klauza su često funkcionalno podudarne (ukoliko se radi o prostoj rečenici, odnosno, nezavisnoj klauzi), pri čemu se, zbog učestvovanja u strukturi složenih rečenica, klauza, koja može biti zavisna ili nezavisna, obično smatra sintaksički nižom strukturom od rečenice. U ovom radu, pretežno će biti korišćen termin 'prosta rečenica' i odnosiće se na sintaksički nezavisnu jednopredikatsku strukturu.

vrste reči kao prve. Argument za ovo rešenje temelji se na tumačenju da su višeleksemske odrednice frazne jedinice koje su po svojoj formi sintagme, a po funkciji i značenju reči (up. Prčić 1999).⁷ Budući da je analizirani korpus uključivao veći broj jedinica koje se nisu mogle tretirati kao reči, ponuđeno je rešenje da se napravi razlika između leksičkih i sintaksičkih termina (predložno-padežne konstrukcije, tj. u engleskom predložke sintagme, i proste rečenice u funkciji iskaza).

Poseban osvrt zaslužuje i inovacija leksikografskog opisa sudijskih objava sa dvojnomo referencijom u primerima (1) i (2), budući da se on razlikuje od opisa u zvaničnim dokumentima i pojmovnicima na engleskom jeziku, gde ovakve sudijske objave sadrže element u zagradi. Da bi se to izbeglo, te da bi odrednica odražavala stvarno stanje (pošto se u stvarnosti objava izriče samo jednom takmičaru), takve odrednice zamenjene su dvema odrednicama u kojima se navodi samo jedan od dva takmičara. Ilustrovano primerom, odrednica (1) opisana je u *Rečniku* na sledeći način:

(1a) *aka no kachi* > AKA-NO-KAČI, SRP. POBEDNIK JE CRVENI TAKMIČAR i

(1b) *ao no kachi* > AO-NO-KAČI, SRP. POBEDNIK JE PLAVI TAKMIČAR.

3.2. Adaptacija izvorno japanskih termina iz engleskog jezika u srpskom

Adaptacija izvorno japanskih termina borilačkih veština džuda i karatea u srpskom jeziku predstavljala je vrlo složen zadatak, uzimajući u obzir da su pisani izvori koji se bave ovim borilačkim veštinama dostupni na engleskom jeziku, kao i da je transliteracija japanizama izvršena sa japanskog jezika na engleski, koji se ovde javlja u ulozi jezika posrednika. Nadalje, polazeći od toga da je pozajmljeno terminološko značenje, zbog slabe prozirnosti, ostalo nepromenjeno u granicama terminološkog sistema, ova analiza ne bavi se semantičkim aspektom, već samo fonološkom i morfosintaksičkom adaptacijom izvorno japanskih termina iz engleskog jezika u srpskom. Pored termina borilačkih veština, postojale su izvesne nedoumice u vezi sa standardizacijom gimnastičkih termina u srpskom jeziku, budući da je na njihovo stvaranje uticalo više jezika među kojima je bio i engleski. S obzirom na to da su predmet analize dva registra s izvorno neengleskim terminima, razmatranje koje sledi podeljeno je na dva pododeljka.

3.2.1. Fonološka adaptacija izvorno japanskih termina

Budući da su savremeni oblici ovde zastupljenih borilačkih veština nastali u Japanu, te da se radi o tipološki različitim jezicima, ne iznenađuje činjenica da su termini u ovim registrima gotovo u celosti pozajmljeni iz japanskog jezika u engleski i srpski. Takođe, rasprostranjenost engleskog jezika tokom prethodnog veka govori u prilog tome da je adaptacija (transliteracija i seman-

⁷ Prema terminu koji upotrebljavaju Lipka (1992: 74) i Lyons (1977: 23).

tička adaptacija) ovih termina prvobitno izvršena u engleskom, dok su u srpski jezik preuzeti formalno i sadržinski adaptirani termini iz engleskog jezika, što znači da je fonološka adaptacija izvršena prema engleskoj glasovnoj normi. Nadalje, adaptaciju je otežavala i činjenica da je stručna literatura iz ove oblasti u srpskom jeziku vrlo oskudna, pri čemu ne postoji ni prevod važećeg pravilnika za suđenje na srpskom jeziku, kao ni japansko-srpski rečnik. Zbog toga se analiza u celosti nužno oslanjala na engleske izvore (Cannon 1981; 1995; Iwasaki 2013; *JISHO Japanese–English Dictionary*), kao i japansko-engleske pojmovnike termina džuda i karatea na internetu. Na osnovu rezultata ranijeg istraživanja ovog registra (Milić i Kardoš 2018), izvorno japanski termini u upotrebi u srpskom jeziku popravljani su u skladu sa *Pravopisom srpskoga jezika* (2010). To znači da japanski glasovi koji se u engleskom jeziku pišu slovima *ch*, *i*, *j* i *y* imaju sledeće ekvivalente u srpskom: č (engl. *ch*); j (engl. *i*, iza samoglasnika na kraju reči) ili i (engl. *i*, u ostalim glasovnim kombinacijama); dž (engl. *j*); i j (engl. *y*). Fonološka adaptacija termina koji sadrže ove glasove ilustrovana je sledećim primerima:

- (8) *chudan* > ČUDAN (srp. SREDIŠNJI DEO TELA [karate])
- (9) *hachiji-dachi* > HAČIDŽI-DAČI (srp. RASKORAČNI STAV [karate])
- (10) *seoi-nage* > SEOJ-NAGE (srp. RAMENSKO BACANJE [džudo])
- (11) *yame* > JAME (srp. PREKINI [karate]).

Sve intervencije koje su bile posledica usaglašavanja postojećih termina sa pravopisnom normom srpskoga jezika bile su prihvatljive za konsultovane predstavnike sportske struke izuzev adaptacije glasa /i/ na kraju reči kada mu prethodi samoglasnik, kao u primeru (10). Konsultanti za sport smatrali su da glas /i/ treba da bude ekvivalentan srpskom glasu /i/, bez obzira na to da li se nalazi na kraju reči iza samoglasnika ili ne, što bi, na primer, značilo da bi prihvatljivi oblik termina (10) glasio SEOI-NAGE. Problem je konačno rešen prema predlogu Marković (2018: 205) da se adaptacija japanskih imena u srpskom jeziku vrši prema ruskom fonološkom standardu, po kojem bi samoglasnik /i/ na kraju reči trebalo da glasi /i/, ako mu prethodi samoglasnik, tako da je na kraju u *Rečniku* prihvaćeno rešenje SEOI-NAGE.

3.2.2. Morfosintaksička i ortografska adaptacija izvorno japanskih termina

Sa morfosintaksičkog aspekta, uočeno je da kod nekih termina ne postoji formalni korespondent kategorijalnog obeležja broja imenice u japanskom i engleskom jeziku, s jedne strane, te srpskom s druge, kao i da jezička i pravopisna norma srpskog jezika nije poštovana u celosti u vezi sa adaptacijom kategorije broja izvorno japanskih imenica i pisanjem pozajmljenih polusloženica u srpskom jeziku. Navedena odstupanja ilustruju sledeći primeri:

- (12) *ashi-waza* > AŠI-VAZA (srp. NOŽNA TEHNIKA [džudo])
- (13) *moto-no-ichi* > MOTO-NO-IČI (srp. PRVOBITNA POZICIJA [karate])

(14) *ude-hishigi-ashi-gatame* > UDE-HIŠIGI-AŠI-GATAME (srp. POLUGA NOGAMA [džudo])

(15) *yoko-geri-keage* > JOKO-GERI-KEAGE (srp. BOČNI NOŽNI UDARAC [karate]).

U vezi sa kategorijom broja izvorno japanskih imenica preuzetih posredstvom engleskog jezika u srpski, analiza celovitog registra borilačkih veština u engleskom jeziku otkriva da se termin *waza* (engl. *techniques*; srp. TEHNIKE) [(12)] uvek realizuje u sastavu polusloženice, i to kao imenica u množini. Ne ulazeći u dalju analizu samog pojmovnog sistema, tj. da li svaka imenovana tehnika ima više varijanti u izvedbi, ovde se polazi od pretpostavke da je naziv tehnike generički naziv koji može da stoji u jednini, čime je opravdano uskladiti termin sa leksikografskom normom u srpskom jeziku, te je u *Rečniku* prevodni ekvivalent ove odrednice u srpskom jeziku imenica u jednini, npr. (NOŽNA) TEHNIKA (engl. (*ashi*-)*waza*).

Na kraju, postojeća ortografska norma za pisanje polusloženica u srpskom jeziku takođe nije imala rešenje za adaptaciju izvorno japanskih polusloženica u srpskom jeziku. Ilustrovano primerom, termin *moto-no-ichi* > MOTO-NO-IČI (13) napisan je kao polusloženica u kojoj su crticama razdvojene sastavnice: *moto* (PRVOBITNI), *no* (SVOJ) i *ichi* (POLOŽAJ) (srp. PRVOBITNA POZICIJA). Budući da nije bilo moguće utvrditi normu za svođenje višestrukih članova polusloženice na oblik s jednom crticom (prema pravopisnoj normi u srpskom jeziku ili prema englesko-srpskoj normi) (Vasić, Prčić i Nejgebauer 2018), razdvajanje članova polusloženica višestrukim crticama [(13), (14) i (15)], prema savetu konsultantkinje za japanski jezik, prihvaćeno je uz obrazloženje da taj način pisanja preovlađuje u engleskom jeziku i da je najprihvatljiviji zbog tipološke razlike dvaju jezika.

3.3. Adaptacija gimnastičkih termina iz engleskog jezika u srpskom

Uprkos dominaciji engleskog jezika koja traje već pola veka, ovaj jezički uticaj nije ostavio duboki trag u gimnastičkom registru srpskoga jezika. Pre bi se moglo reći da je ovde bio presudan uticaj češkog i nemačkog jezika u ranoj fazi, te slovenačkog (npr. *single knee hang* > ZAVES O POTKOLENO, ZAVES ZA POTKOLENO) u kasnijoj fazi (up. Milić i Tumin 2014), dok bi se izvestan uticaj engleskog jezika mogao povezati s novijim vremenom, kad počinje globalna dominacija engleskog jezika (Milić i Kardoš 2019). Uticaj engleskog jezika ogleda se u uvođenju eponima (npr. *Tkatchev* > TKAČEV, *Voronin* > VORONJIN) i u metaforičkom prenosu značenja iz opšteg leksikona u terminološki (npr. *ring jump* > PRSTEN-SKOK, *wolf jump* > VUČJI SKOK), kao i u uvođenju engleskog oblika pozajmljenice koja je prethodno pozajmljena u srpski jezik iz drugog jezika (npr. *trampoline* > TRAMPOLINA nasuprot odomaćenoj pozajmljenici iz italijanskog jezika TRAMBULINA (Klajn i Šipka 2012: 1253). Imajući u vidu činjenicu da je gimnastički registar u srpskom jeziku nastao za vreme zvanične

upotrebe srpskohrvatskoga jezika (up. Milić i Tumin 2014: 67)⁸, te da je kao takav dugo bio prihvatljiv sa stanovišta jezičke norme, postojeći termini su ustaljeni i nije opravdano usklađivanje sa normom srpskoga jezika. Stoga se pribeglo rešenju da se takvim terminima prizna status standardnog oblika, te da se pravilni oblik navede kao varijantno rešenje, ukoliko postoji, pri čemu se oblici koji ozbiljnije odstupaju od pravopisnog i/ili terminološkog standarda obeležavaju znakom ⊕ (saglasno leksikografskoj normi u Vasić, Prčić i Nejgebauer 2018). Postupak ilustruju sledeći primeri:

- (16) *family* > 1. ⊕ FAMILIJA ELEMENATA, 2. SKUP ELEMENATA
- (17) *free hip handstand* > 1. DOTIK, 2. KOVRTLJAJ BEZ DODIRA TELOM
- (18) *front uprise* > NAUPOR USKLOPNO
- (19) *illusion* > 1. ILUŽN, 2. ⊕ ILUŽON, 3. SUNCE, 4. VELIKI TOČAK
- (20) *Onodi tic-toc* > 1. ONODI-TIKTAK, 2. ONODI-TIKTOK, 3. ⊕ ONODI TIC-TOC
- (21) *scissors* > 1. STRIŽ, 2. MAKAZICE
- (22) *squat vault* > 1. ZGRČKA, 2. PRESKOK U ZGRČENOM POLOŽAJU
- (23) *Tsukahara* > 1. CUKAHARA, 2. ⊕ CUKAHARA, 3. ⊕ TSUKAHARA.

U primeru (16) postojeći srpski termin (FAMILIJA ELEMENATA) ima oznaku ⊕ kojom se ukazuje na neopravdani metaforički prenos značenja iz opšteg domena u terminološki, pošto već postoji termin SKUP sa terminološkim značenjem (up. Nikolić 2007: 1210, značenje pod 2). Istu oznaku nose i termini ILUŽON (19) i TSUKAHARA (23), koji nisu fonološki adaptirani prema standardu u Prčić (2008) i Vasić, Prčić i Nejgebauer (2018), kao i termin ONODI TIC-TOC (20), koji odstupa od srpskog jezičkog standarda na više nivoa; prvo, eponimi se pišu malim početnim slovom; drugo, navedeni oblik ONODI TIC-TOC u suprotnosti je sa normom u Vasić, Prčić i Nejgebauer (2018: 11), po kojoj se frazna leksema iz engleskog jezika koja predstavlja sadržinsku celinu i kod koje je morfološka i semantička struktura neprozirna u srpskom jeziku piše spojeno, dok se ona kod koje je ta struktura prozirna piše sa crticom; i treće, anglicizam *tic-toc* predstavlja onomatopeju otkucanja sata u engleskom jeziku, koji stoji prema postojećem obliku TIK-TAK (Nikolić 2007: 1294), usled čega spada u sasvim neopravdane pozajmljenice (up. Prčić 2011: 130). Imajući u vidu smer adaptacije, iz engleskog jezika u srpskom, ovde je poštovana norma Vasić, Prčić i Nejgebauer (2018: 11), te je termin napisan kao polusloženica ONODI-TIKTAK. Termin DOTIK (17), izvorno pozajmljenica iz češkog, predložen je kao standardni termin, budući da ne postoji leksičko sredstvo za ekvivalentni termin u srpskom jeziku. Termini NAUPOR USKLOPNO (18) i ZGRČKA (22) takođe su predloženi kao standardni termini iako nisu zabeleženi u postojećim rečnicima, što ukazuje na to da leksičko sredstvo u srpskom jeziku ne postoji (18) ili je u pitanju novi derivacioni oblik postojeće osnove u standardnim rečnicima (22) (Milić 2015). Na kraju, STRIŽ (21) je takođe zadržan kao stan-

⁸ Prvi pojmovnik gimnastičkih termina sačinjen je na srpskohrvatskom jeziku (up. Sedlaček 1966).

dardni termin zato što termin MAKAZICE ima i drukčije značenje u atletici i fudbalu, usled čega bi takva konotacija, odnosno, asocijacija sa drugim sportskim registrom dovela do neprozirnosti naziva elementa u gimnastičkom registru.

4. Rečnik u kontekstu digitalne revolucije

Paralelno sa sve većim udelom digitalizacije svakog segmenta čovekovog rada odvija se i digitalna revolucija u leksikografiji (Łukasik 2018: 196), usled čega neki autori tvrde da je leksikografija bliža informatici nego lingvistici (Bergenholtz & Bothma 2011). Značaj uloge informatike u leksikografiji prepoznaje i savremena teorija leksikografije, budući da se težište sve više prebacuje na digitalno orijentisanog korisnika novog doba (up. Fuertes-Olivera & Tarp 2014; Lew & de Schryver 2014). Polazeći od kriterijuma za vrednovanje rečnika prema teoriji funkcija, digitalni aspekt sadržan je u četiri od devet kriterijuma (Fuertes-Olivera & Tarp 2014: 210–212). To su: dostupnost rečničke informacije, upotreba internetskih tehnologija, brzina nalaženja informacije i ažuriranje rečničke informacije. Prema tome, sa aspekta teorije funkcija, rečnici bi trebalo da budu elektronski, pošto jedino tako mogu da budu isplativi za male grupe korisnika i za određenu funkciju: komunikativnu (aktivnu i/ili pasivnu), kognitivnu, operativnu ili interpretativnu (Bergenholtz 2012).

Međutim, nužno je imati u vidu i stanje leksikografije manjih govornih zajednica, među kojima je i zajednica srpskog jezika, koje ne pogoduje ovom teorijskom modelu (up. Bergenholtz & Gouws 2010: 49), već više modelu višefunkcijskih rečnika koji mogu da zadovolje veći broj korisnika. S obzirom na činjenicu da je učinjen izvestan pomak u pravcu stvaranja srpskog nacionalnog elektronskog korpusa (Prčić 2018: 38), koji predstavlja uslov *sine qua non* moderne leksikografije, izvesno je da je elektronska izvedba rečnika (PDF, elektronska knjiga) ili elektronski rečnik (oflajn ili onlajn izdanje) danas realnost. Imajući sve ovo u vidu, moglo bi se reći da je opravdano da se *Rečnik* u ovoj prelaznoj fazi objavi u dvojnoj izvedbi, prvo štampanoj, a kasnije i elektronskoj. Valja takođe napomenuti da je štampano izdanje u ovom trenutku opravdano iz dva razloga. Prvo, naše prilike ne omogućuju angažovanje informatičkih stručnjaka i saradnju lingvista i programera; i drugo, postoji mogućnost upotrebe *Rečnika* u funkciji nastavnog sredstva za sticanje englesko-srpske kontaktojezičke kompetencije, budući da sadrži standardizovane termine u srpskom jeziku. Međutim, za većinu korisnika kojima rečnik služi samo za prevođenje i razumevanje teksta na stranom jeziku, elektronsko izdanje predstavlja najbolju opciju.

Na osnovu svega navedenog, moglo bi se zaključiti da je idealno rešenje u ovoj fazi dvojni format terminološkog rečnika sa tendencijom prelaska na elektronska izdanja, te u kasnijoj fazi na izdanja onlajn rečnika.

5. Zaključak

U ovom radu su razmotreni teorijski i praktični aspekti leksikografskog opisa sportskih termina u *Novom englesko-srpskom rečniku sportskih termina*. Primenjen je metod kontrastivne analize korpusa od približno 3000 engleskih i srpskih termina iz oblasti borilačkih veština, gimnastike i tenisa, tj. sportova koji nisu uključeni u postojeće izdanje rečnika (Milić 2006). Analiza i rezultati ukazuju na četiri problema na koja leksikografski model koji je primenjen u prvom izdanju, a koji je u celosti preuzet u *Rečniku*, nije nudio odgovore. Pomenuti problemi rešeni su u novom izdanju na sledeći način. Prvo, vlastite imenice ne predstavljaju rečničke odrednice, izuzev kada imaju apelativnu funkciju. Drugo, gramatička informacija dopunjena je kategorijama predložno-padežne konstrukcije (odnosno, u engleskom jeziku, predložke sintagme) i iskaza, dok su rečničke odrednice s dvojnoum referencijom opisane kao dve nezavisne odrednice. Treće, ponuđena su inovativna rešenja za fonološku, morfosintaksičku i ortografsku adaptaciju izvorno japanskih termina u srpskom jeziku, dok je neprozirnim pozajmljenicama i izvedenicama u gimnastičkom registru priznat status standardnih termina zbog njihove ustaljenosti, pri čemu je preskriptivna intervencija usledila samo u slučaju njihovog odstupanja od pravopisnog i/ili terminološkog standarda. Na kraju, kao četvrto, problem forme rečnika u kontekstu digitalnih tehnologija koje ostavljaju malo prostora štampanim priručnicima rešen je tako što bi se u prelaznoj fazi, dok se ne formira srpski nacionalni elektronski korpus, prihvatljivim smatralo dvojno izdanje, dok bi se, po isteku te faze, leksikografski projekti prvenstveno temeljili na novim tehnologijama.

Posebno valja istaći da je ovde predočeni *Rečnik* bitno drugačiji od drugih dvojezičnih specijalizovanih rečnika, kako po korpusu tako i po načinu leksikografske obrade, te stoga predstavlja izvesnu novinu u srpskoj leksikografiji. Specifičnost korpusa ogleda se u tome što on, pored leksičkih jedinica, uključuje i sintagme, pa i čitave rečenice, i to ne samo poreklom iz engleskog nego i iz drugih jezika, ovde pretežno japanskog, pri čemu je engleski jezik posrednik, kako za srpski tako i za mnoge druge jezike. Uključivanjem takvih izraza problematizuje se određivanje leksičke odrednice, što je važno za leksikografsku obradu, ali i njeno definisanje u ciljnom jeziku. Ove jedinice vrlo brzo stižu status internacionalizama, prvo u jednojezičnim engleskim rečnicima sportskih termina i u drugoj relevantnoj literaturi, a potom u pisanim i govornim sportskim registrima drugih evropskih jezika, da bi kao takve ušle i u korpus dvojezičnih rečnika. Sa šireg leksikološkog stanovišta, važno je istaći da kalkiranje ili drugi načini tvorbe neologizama izostaju i u engleskom kao danas prvom jeziku globalne komunikacije, i u jezicima koji te jedinice primaju preko engleskog jezika.

Literatura

- Велики речник сѝраних речи и израза* (6. издање). Иван Клајн, Милан Шипка (ур.). Нови Сад: Прометеј, 2012.
- Милић, Мира. „Принципи састављања двојезичних терминолошких речника: Енглеско-српски речник спортских термина“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених ѝрисићуја. Зборник научних радова*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 273–286.
- Речник срѝскога језика*. Мирослав Николић (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Пешикан, Митар, Јован Јерковић, Мато Пижурица. *Правопис срѝскога језика* (измењено и допуњено екавско издање). Нови Сад: Матица српска, 2010.
- Марковић, Љиљана Р. „Транскрипција и адаптација имена из јапанског у српски и руски језик“. У: Љиљана Бајић (ур.). *Срѝска славистићка: колекѝивна монографија. Радови срѝске делегације на XVI међународном конгресу славистића. Том 1, Језик*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018, 189–211.

*

- Agerbo, Heidi. “The Incorporation of Specialised Data in Lexicographical Meaning Explanations: A Discussion Based on Sports and Fitness Terms”. *Lexikos* 26 (2016): 1–35.
- Agerbo, Heidi. “The Interpretive Function: To Be or Not to Be, That is the Question”. *Lexikos* 27 (2017): 1–15.
- Bateman, Heather, Katy McAdam, Howard Sargeant. *Dictionary of Sport and Exercise Science*. London: A & C Black, 2006.
- Bergenholtz, Henning. “Concepts for monofunctional accounting dictionaries”. *Terminology* 18/2 (2012): 243–263.
- Bergenholtz, Henning, Theo J. D. Bothma. “Needs-adapted Data Presentation in e-Information Tools”. *Lexikos* 21 (2011): 53–77.
- Bergenholtz, Henning, Rufus H. Gouws. “A Functional Approach to the Choice between Descriptive, Prescriptive and Proscriptive Lexicography”. *Lexikos* 20 (2010): 26–51.
- Cabré, M. Teresa Castellví. *Terminology: Theory, methods and applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999.
- Cabré, M. Teresa Castellví. “Theories of terminology: Their description, prescription and explanation”. *Terminology* 9/2 (2003): 163–199.
- Cannon, Garland. “Japanese Borrowings in English”. *American Speech* 56/3 (1981): 190–206.
- Cannon, Garland. “Innovative Japanese Borrowings in English”. *Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America* 16 (1995): 90–101.
- Fuertes-Olivera, Pedro A., Sandro Nielsen. “The dynamics of terms in accounting: What the construction of the accounting dictionaries reveals about metaphorical terms in culture-bound subject fields”. *Terminology* 17/1 (2011): 157–180.

- Fuertes-Olivera, Pedro A., Sven Tarp. *Theory and Practice of Specialized Online Dictionaries: Lexicography versus Terminography*. *Lexicographica*. Series Maior 146. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014.
- Iwasaki, Shoichi. "Romanization and text presentation". In: Shoichi Iwasaki (ed.). *Japanese: Revised edition*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2013, xvii–xix.
- JISHO *Japanese-English Dictionary*. <<http://jisho.org>>. Retrieved December 20, 2016.
- Kolarić, Aleksandra. *Terminologija sportskog plesa u engleskom i srpskom jeziku: teorijski i praktični aspekti*. Masterski rad, neobjavljen. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2010.
- Lew, Robert. "Lexicographic Functions and Pedagogical Lexicography: Some Critical Notes on Sven Tarp's 'Lexicography in the Borderland between Knowledge and Non-Knowledge'". *Przegląd Humanistyczny. Pedagogika. Politologia. Filologia* 1 (2008): 114–123.
- Lew, Robert, Gilles-Maurice de Schryver. "Dictionary Users in the Digital Revolution". *International Journal of Lexicography* 27/4 (2014): 341–359.
- L'Homme, Marie-Claude. "Sur la notion de «terme»". *Meta* 50/4 (2005): 1112–1132.
- L'Homme, Marie-Claude. *Lexical Semantics for Terminology: An Introduction. Terminology and Lexicography Research and Practice 20*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2020.
- Lipka, Leonhard. *An Outline of English Lexicology: Lexical Structure, Word Semantics, and Word-Formation* (2nd ed.). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992.
- Łukasik, Marek. "Theoretical Underpinnings of Metaterminography". *Applied Linguistics Papers* 25/4 (2018): 195–213.
- Lyons, John. *Semantics (Vols. 1–2)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Milić, Mira. *Termini igara loptom u engleskom jeziku i njihovi prevodni ekvivalenti u srpskom*. Magistarska teza, neobjavljena. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2004.
- Milić, Mira. *Englesko-srpski rečnik sportskih termina*. Novi Sad: Zmaj, 2006.
- Milić, Mira. „Stvaranje, standardizacija i kodifikacija sportske terminologije u srpskom jeziku“. U: Nadežda Silaški, Tatjana Đurović (ur.). *Aktuelne teme engleskog jezika nauke i struke u Srbiji*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta, 2013, 77–90.
- Milić, Mira. "Creating English-based sports terms in Serbian: Theoretical and practical aspects". *Terminology* 21/1 (2015): 1–22.
- Milić, Mira, Tatjana Glušac, Aleksandra Kardoš. "The Effectiveness of Using Dictionaries as an Aid for Teaching Standardization of English-based Sports Terms in Serbian". *Lexikos* 28 (2018): 262–286.
- Milić, Mira, Aleksandra Kardoš. „Adaptacija izvorno japanske terminologije borilačkih veština iz engleskog jezika u srpskom: teorijski i praktični aspekti“. U: Ivana Živančević Sekeruš (ur.). *Deveti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura“*. Zbornik radova. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018, 219–231.
- Milić, Mira, Aleksandra Kardoš. "Adaptation of gymnastics terms from English into Serbian: Theoretical and practical aspects". In: Frans De Laet, Brankica Bojović, Boris Hlebec (eds.). *Translation and Challenges of the Third Millennium*. *Babel* 65/6 (2019): 852–874.
- Milić, Mira, Olga Panić Kavgić, Aleksandra Kardoš. „Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina: makrostrukturne i mikrostrukturne inovacije“. U: Snežana

- Gudurić, Biljana Radić-Bojanić (ur.). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VI*. Tematski zbornik. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2017, 245–256.
- Milić, Mira, Olga Panić Kavgić, Aleksandra Kardoš. *Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina*. Novi Sad: Prometej, 2021.
- Milić, Mira, Dušanka Tumin. „Metaforički gimnastički termini u engleskom jeziku i njihovo prevođenje na srpski“. U: Snežana Gudurić, Marija Stefanović (ur.). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru IV/2*. Tematski zbornik. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014, 65–76.
- Nielsen, Sandro. “Bilingual Dictionaries for Communication in the Domain of Economics: Function-Based Translation Dictionaries”. *Hermes – Journal of Language and Communication in Business* 54 (2015): 161–176.
- Panić Kavgić, Olga. „Terminologija vezana za oblast tenisa na engleskom i srpskom jeziku“. Usmeno izlaganje. *Međunarodna konferencija „Jezici i kulture u vremenu i prostoru 5“*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2015.
- Panić Kavgić, Olga. „Metafora, metonimija, eponimija i ikoničnost u engleskoj i srpskoj teniskoj terminologiji“. Usmeno izlaganje. *Jedanaesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura“*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2020.
- Prčić, Tvrtko. „Sinonimi u teoriji i praksi: isto ali ipak različito“. *Jezik danas* 9 (1999): 14–20.
- Prčić, Tvrtko. *Novi transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena* (2. izdanje). Novi Sad: Zmaj, 2008.
- Prčić, Tvrtko. *Engleski u srpskom* (2. izdanje). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.
- Prčić, Tvrtko. *Ka savremenim srpskim rečnicima* (prvo, elektronsko, izdanje). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-454-2>>. Pristupljeno 1. 11. 2020.
- Room, Adrian. *Dictionary of Sports and Games Terminology*. Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, 2010.
- Savić, Svenka. „Uputstva za standardizaciju rodno osetljivog jezika“. U: Tatjana Bečanović i dr. (ur.). *Njogoševi dani, međunarodni skup, Cetinje, 27–29. jun 2008: zbornik radova*. Nikšić: Filozofski fakultet, 2009, 301–320.
- Sedlaček, Ivan. *Terminologija prostih vežbi: sa terminološkim rečnikom i 342 crteža*. Beograd: Sportska knjiga, 1966.
- Stojković, Mirosljub. *Englesko-srpski-engleski: Football A–Z*. Beograd: Mirosljub Stojković, 2011.
- Tarp, Sven, Rufus H. Gouws. “A Lexicographic Approach to Language Policy and Recommendations for Future Dictionaries”. *Lexikos* 18 (2008): 232–255.
- Tomlinson, Alan. *A Dictionary of Sports Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2010. <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199213818.001.0001/acref-9780199213818>>. Retrieved November 1, 2020.
- Vasić, Vera, Tvrtko Prčić, Gordana Nejgebauer. *Du you speak anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama* (treće, elektronsko, izdanje). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-451-1>>. Pristupljeno 1. 11. 2020.
- Zgusta, Ladislav. *Manual of Lexicography*. Prague: Academia; The Hague/Paris: De Gruyter Mouton, 1971.

Mira M. Milić, Olga V. Panić Kavgić, Aleksandra Š. Kardoš

*NEW ENGLISH-SERBIAN DICTIONARY OF SPORTS TERMS:
PROBLEMS AND SOLUTIONS*

S u m m a r y

The paper deals with a number of theoretical aspects of *Novi englesko-srpski rečnik sportskih termina* [*New English-Serbian Dictionary of Sports Terms*] (Milić, Panić Kavgić & Kardoš 2021), with special emphasis on problems and new solutions related to linguistic and lexicographic standards. The research is based on a corpus of approximately 3,000 terms in English and Serbian that were not included in the previous dictionary – *Englesko-srpski rečnik sportskih termina* [*English-Serbian Dictionary of Sports Terms*] (Milić 2006), from the following sports: boxing, judo, karate, wrestling, gymnastics and tennis. The findings elucidated four essential issues for which solutions were offered. Firstly, proper nouns are not treated as dictionary entries unless they have developed an appellative function. Secondly, terminological entries are not only lexical units but also syntactic ones, whereas dual-reference entries are split into two single-reference ones. Thirdly, new proposals are offered for the adaptation of borrowed non-English terms from the fields of martial arts and gymnastics in Serbian, since the linguistic standard of Serbian does not offer a satisfactory solution. Fourthly, from the viewpoint of the ongoing digital revolution in contemporary lexicography and the requirement for specialized dictionaries profiled for relatively small groups of users, the future of specialized dictionaries is in their electronic form.

Keywords: English, Serbian, lexicography, lexicology, dictionary, standardization, terminology, term, sport.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 1081–1096

UDK: 81'374

81:008

81'276.6:2-1

811.161.1'374=163.41

COBISS.SR-ID: 54883081

Ксенија КОНЧАРЕВИЋ

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за славистику

kkoncar@mts.rs

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ ТЕРМИНОГРАФИЈЕ (НА ПРИМЕРУ ТЕОЛОШКОГ РЕЧНИКА)*

У раду се разматрају питања лингвокултуролошког коментарисања сакралне лексике у теолошком речнику (К. Кончаревић, М. Радовановић, *Руско-српски и српско-руски теолошки речник*, Београд: Службени гласник, 2012; 2. изд. 2021). На основу анализе принципа и поступака лингвокултуролошког коментарисања јединица речника показује се да се карактер лингвокултуролошких коментара и степен адаптације при лексикографској интерпретацији грађе налазе у непосредној зависности од типологије тешкоћа везаних за рецепцију културолошки маркиране лексике из сакралне сфере у инословенској средини. Такође, износи се закључак да је, захваљујући примењеној методологији лексикографске обраде одредница, двојезични речник сакралне лексике не само документ и сведочанство о одређеним међујезичким односима, него и о стању интеркултуралног (међуцрквеног и међуконфесионалног) дијалога у области вере и духовности.

Кључне речи: руски језик, лексикографија, терминологија, лингвокултурологија, сакрална лексика, лексикографски коментар.

За разлику од других аспеката истраживања и наставе језика (фонетике, ортографије, практичне граматике, наставе лексике, сти-

* Рад је настао у оквиру пројекта „Српска теологија у XX веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, који финансијски подржава Министарство просвете и науке Републике Србије (евиденциони број пројекта ОИ 179078).

листике), чије је појмовно и термилошко одређење једнозначно, лингвокултурологија захтева на самом почетку дефинисање не само сопственог предмета истраживања него и дидактичког обликовања, као и методолошке специфике транспоновања лингвокултуролошких знања у примењеној лингвистици (у нашем случају занима нас превасходно лексикографска обрада лингвокултуролошки обојених јединица). Верещагин и Костомаров примењену лингвокултурологију дефинишу као дидактички аналог социолингвистике, која афирмише идеју о настави страног језика кроз призму култура његових носилаца. Они истичу да пажњу превасходно треба обраћати на различите елементе националне културе земље чији се језик учи и матерње културе ученика, односно студента, посебно оне који немају аналога у матерњем језику и култури (Верещагин, Костомаров 1990: 15).

На филолошким студијама, посебно у образовању преводаца, лингвокултуролошки аспекти укључују се у све аспекте наставе. Према Н. А. Лобановој, И. П. Слесаревој и С. А. Хавроњиној, неопходно је, поред формирања лингвистичке и комуникативне компетенције, пажњу обраћати и на културолошку компетенцију, која претпоставља не само когнитивне и аксиолошке димензије битних елемената руске културе, него и њихово аутентично разумевање и коришћење у свим видовима говорне делатности. Ауторке посебно наглашавају важност овладавања лексичким и фразеолошким фондом као репрезентантом руске културе (Лобанова, Слесарева, Хавронина 1982: 196).

В. В. Молчановски сматра да је за формирање културолошке компетенције преводаца неопходно укључивање у приручнике, уџбенике, речнике «1) высказываний ученых, писателей о русском языке, русской культуре; 2) экстралингвистического (внеязыкового) материала: сведения о быте, традициях, ритуалах, обрядах русского народа; 3) текстов с национально-культурным компонентом; круг этих текстов включает в себя произведения художественной литературы, мифы, предания, публицистические произведения, прецедентные высказывания; 4) стереотипов речевого поведения, включая речевой этикет (в каждой культуре поведение людей регулируется представлениями о том, как человеку полагается вести себя в типичных ситуациях в соответствии с их социальными ролями: старший – младший, свой – чужой, отец – сын); 5) национально-маркированных единиц языка, чье культурное значение выражено денотативно и / или коннотативно: фразеологизмы, пословицы, поговорки (паремиологический фонд языка), безэквивалентные языковые единицы (*гармошка*, *баня*, *бить челом*, *на каждое чихание не наздравствуешься*); фразеологизм *перемывать косточки* сохранил память о древнем обряде перезахоронения с омовением костей покойника, знавшего с нечистой силой; 6) концептов духовной культуры русского народа, из сочетания

которых, как из мозаики, складывается русская языковая картина мира» (Молчановский 1990: 55–56).

Лингвокултуролошка компетенција обухвата узус, говорну етикецију, невербалне језике и тзв. «фонска знања» присутна у свести изворних носилаца језика и битна за остваривање комуникације у продукцији и рецепцији. У настави за филологе као циљ се поставља овладавање фонским знањима образованог члана дате језичке и културне заједнице, дакле, на нивоу лица са завршеним високим образовањем, без обзира на пол и године.

Лингвокултуролошка компетенција подразумева владање свим компонентама лингвокултуролошког нивоа језика: (1) узусом, (2) говорном етикецијом, (3) номинационим и релационим јединицама са културном компонентом, као и (4) невербалним знацима, у које спадају гестови, мимика, обичаји у свакодневном понашању.

Највећу дозу лингвокултуролошких информација носе номинационе јединице језика – лексика, у првом реду безеквивалентна, затим фразеологија, афористика, паремиологија, ономастика. У општим преводним речницима неопходно је давање лингвокултуролошких коментара при семантизацији ових јединица. Добре примере за то налазимо у *Руско-српскохрватском речнику са грамаџиком руског језика Димитрија Буровића* (1. изд. 1936, 2. фототипско изд. 1945) (подробније о овом речнику и његовом аутору в. Кончаревић, Дамљановић 2010: 115–135; Павловић-Шајтинац 2016: 214–216; Кончаревић 2018):

армяк ‘seljački gunj, dugački ogrtač’

бурлак ‘radnik koji živi na rečnoj lađi na Volgi’

жидовствующая ересь ‘jeres koja se javila u XV v. u Novgorodu. Pristalice učenoga Jevrejina Sharija, osnivača ove jeresi, nisu priznavali sv. Trojicu, božanstveno Isusovo poreklo, Jovana Krstitelja, ni svetitelje, ni crkvu kao mesto molitve, niti su poštovali krst i ikone’.

зёмщина istor. ‘u staroj pretpetrovskoj Rusiji oblasti koje nisu za vreme Ivana Groznoga ušle pod nadzor carevih telohranitelja’; 2. ‘stanovništvo jedne oblasti.’

кафтан ‘kaftan, dugačka gornja haljina za muško, od plave čohe koja se nekad davala seoskim kmetovima kao odlikovanje za savesnu i dugu službu; do 1917 g. obično su je nosili kočijaši, seljaci i arhijerejski pojci’

кочошник ‘kokošnik, ukras glave sličan dijamenu, koji nose ruske žene

кулич uskršnji kolač, kuglov’

Посебна пажња у овом речнику поклања се устаљеним синтагмама и фразеологизмима, као у речничким чланцима *зелёный – напиток до зелёного змия* ‘орити се’; *зелёная неделя* ‘zadušna nedelja’; *рыцари зелёного стола* ‘kartaši za zelenim stolom’; *каблук – быть под каблукom* ‘biti под рарицом’, као и паремијама: *ка – ање – не мы – њем, – ак ка – ањем* ‘ako

ne ide lepim, íci će silom’; *жѣстко – мягко стѣлет, да жестко спать* ‘на jeziku med, a u srcu jed’; *корабль – большòму кораблю большòде и плавание* ‘kome je više dato više se od njega traži’. Енциклопедијска објашњења присутна су и при семантизацији терминолошке и професионалне лексике, нпр. *лексиколо́гия – ‘наука o sastavu i razvoju reči’*, *аллоѝ́тия – ‘начин леčenja koji se sastoji u davanju bolesniku lekova koji su suprotni dotičnoj bolesti po principu uništavanja suprotno suprotnim’* или *анахронѝзм – anahronizam, ‘погрешно гаčунанје u вremenu, замена једне ерохе drugom’*. Ширина Ђуровићевих објашњења сведочи о свестраном разумевању лескичког фонда руског језика, као и о његовој дугогодишњој педагошкој пракси и познавању дидактичких правила, по којима се реч непознатог језика лакше и брже памти што је боље и сликовитије објашњење, те тако у речничком чланку посвећеном лексеми *волчòк*, аутор даје следеће објашњење: ‘*zvrk, čigra (dečja igračka), šuplja čigra sa malim otvorom sa strana i s drvcetom, koje je uglavljeno na gornjoj površini i okolo kojega se namota kanap, pa kad se ovaj povuče, čigra pada s fижukom na zemlju i vrti se*’. Такав је случај и са синтагмом *Архимѝдов винѝ* коју аутор сликовито приказује: ‘*непреkidna dva-tri pokreta na valjku, koji pri okretanju okreće svojim dodиrom zubčasti točак; cev obavijena oko valjka, koja леži donјim delom u vodi; voda se penje prosipajući se iz gornјega kraja obavijene cevi*’.

Лингвокултуролошки аспекти семантизације лексема присутни су и у потоњим преводним речницима општег типа. Навешћемо још неке примере успешних лингвокултуролошких коментара:

ба́ба-яга ‘баба рога у руским народним бајкама’

бу́лка ‘векна белог хлеба у северним говорима’

ва́ленки ‘чизме од ваљаног сукна’

ѝройка, ‘три коња упоредо упрегнута’

любезный ‘2. застарели, типични начин обраћања човеку нижег социјалног сталежа’

кургán ‘надгробна хумка код старих степских народа’

колхòз ‘колективно државно газдинство’ (*Школски руско-срѝскохрваѝски речник*, Богољуб Станковић, 1983).

Међутим, при семантизацији лексема из сакралне сфере већина лексикографа није имала одговарајућу теолошку и религиолошку компетенцију, мада је тај недостатак могао да се ублажи консултовањем са стручњацима овог профила. У једном нашем раду заснованом на анализи општих руско-српских и српско-руских речника (Кончаревић 1999: 214–217) показали смо да при лексикографској обради сакралне лексике и теолошке терминологије може доћи до битних измена у квалитету и квантитету лексикографске информације. Грађа показује да се те измене крећу у три основна правца:

1. **редукција информације** (или услед објективног одсуства услова за њен пријем у коду друге културе, или услед необавештености лексикографа): *клобук* – ‘kamilavka’ (РП) (треба: панакамилавка); *јуродивий* – ‘slabouman, sumanut, sulud, duševno zapstao; sumanut prosjak-prorok (po narodnom vjerovanju)’ (Poljanec 1973) (понуђено решење, премда информативније у односу на све друге лексикографске изворе, занемарује посведоченост русизма *јуродиви* у више речника српског (српскохрватског) језика; *сѣранник* – (стар.) ‘путник-богомолац’ (Станковић 1988) (изостала је информација о томе да је реч о особама без сталног боравишта, које често нису имале никакве имовине ни крова над главом, а време су проводиле у лутању од једног до другог манастира или „странопримца“, домаћина који би им пружао уточиште); *блаженный* – 1. ‘блажен, пресрећан’; 2. ‘сулуд, приглуп’ (Станковић) (редукција је последица неконстатовања специфичног теолошког, термилошког значења лексеме: назив чина канонизованих јуродивих, којих највећи број налазимо у месецословима Светих Руске цркве);

2. **идентификациона акултурација**, „приклањање властитим моделима“ у терминологији Ј. Ј. Прохорова (Прохоров 1997: 21), одн. изједначавање лексеме која подлеже семантизацији са реалијама и представама из властите националне културе: *монашество* – ‘redovništvo, monaštvo’ (Poljanec 1973) (занемарене су разлике у историјском развоју, организационој структури и функцијама католичког редовништва и православног монаштва); *четки* – ‘krunica, brojanice’ (Poljanec 1973) (круница и бројанице се разликују по изгледу); *молебен* – ‘kratka služba božja’; *благодарственный молебен* ‘tedeum, božja zahvalnica, blagodarenje (u pravosl.)’ (Poljanec 1973) (нису узете у обзир литургијске разлике између двеју цркава); *обедня* – ‘liturgija, misa’ (Poljanec 1973) (исто: мисом се у православној теологији назива само Римска миса); *Ваше (их, его) Преподобие* – ‘велечасни’ (Станковић) (титулисање својствено римокатоличкој, али не и православној култури); *ряса* – ‘свештеничка мантија, сутана’ (Станковић 1988) (*суџана* је одећа католичког свештеника која се носи изван богослужења, *реверенда*, и њој у руском језику функционално, али не и по изгледу, одговара *подрясник*); *кулич* – ‘куглов’ (Кошуткић 1910), одн. ‘владичин хлеб’ (Станковић 1988) (реч је о блиским реалијама које су функционално различите);

3. **проширивање информације**, односно приписивање лексеми која се семантизује својстава које носиоци кода дате културе не уочавају или проширивање обима њеног значења у преводу: *заговенье* – цркв. ‘месне покладе, месопуст’ (Станковић 1988) (не морају бити у питању само месне, већ и сирне, беле покладе); *ѵрейодобный* – цркв. ‘преподобни, свет, пресвет’ (Станковић 1988) (треба искључиво: *ѵрейодобни*); *обедня* – ‘служба (у цркви)’ (Кошуткић 1910) (уместо: литургија) итд.

У теолошком речнику овакве омашке су недопустиве, будући да састављачима морају бити познати терминосистеми теологије и њој комплементарних и контактних дисциплина. Сам терминосистем теологије изузетно је разуђен и подразумева јединице из свих области теологије: 1. систематске теологије (догматика са потподелом на тријадологију, пневматологију, христологију, антропологију, историју догмата), 2. патрологије, 3. историје Цркве (опште и историје помесних православних цркава), 4. литургије са хеортологијом (науком о историјском развоју богослужења и установљењу празника), 5. канонског и црквеног права, 6. омилитике, 7. пастирског богословља. У контактне и комплементарне дисциплине релевантне за теологију спадају пре свега философија, религиологија, историја уметности, сакрална архитектура, иконографија, музикологија, химнографија. Термини из ужих области богословља, као што показује грађа теолошког речника, не изискују лингвокултуролошки коментар уколико у језику на који се преводи постоји израз који недвосмислено упућује на појам означен датим термином, али је коментар потребан уколико постоје извесне разлике у опсегу значења, стилској или историјској маркираности лексема. Термини из других контактних и комплементарних дисциплина морају бити снабдевени ширим коментаром, посебно уколико већини рецепијената са теолошким образовањем нису довољно јасни. У даљем излагању показаћемо најчешће случајеве у којима се прибегава лингвокултуролошком коментарисању у оквиру семантизације термина. Рад је заснован на грађи *Руско-српског и српско-руског теолошког речника* Ксеније Кончаревић и Милана Радовановића (2012, 1. проширено и допуњено издање 2021)¹.

¹ Преводни терминолошки речник из кога смо ексцерпирали грађу за ово истраживање је први речник овог профила у руско-српској и српско-руској лексикографији и по обиму двојезично семантизоване лексичке грађе спада у лексикографске приручнике средњег обима (у сваком разделу садржано је око 4.000 базичних речничких чланака, док је додатни материјал груписан у седам, а у другом, проширеном и допуњеном издању, осам регистара), а по задатим циљевима комплексног је карактера, јер треба и може да служи за развијање како пасивних, тако и активних комуникативних способности, тј. за читање и превођење (служење литературом), говорење и писање у сферама унутарцрквене комуникације и академске теологије. Подразумева се да за кориснике са српским матерњим језиком (којима је речник у првом реду и намењен) руско-српски раздео има доминантно пасивни, а српско-руски раздео – активни карактер.

Као речник средњег обима, *Руско-српски и српско-руски теолошки речник* обухвата и преводно семантизује лексички фонд који по постојећим теолингвистичким истраживањима покрива у високом проценту (преко 90%) текстове свих компоненти сакралног функционалностилског комплекса (научно-богословског, информативно-публицистичког, књижевноуметничког, административно-пословног стила у сфери деловања Цркве, као и колоквијалног израза унутарцрквене комуникације – православног социолекта) и свих сакралних жанрова савременог руског језика: светописамских (псалам, молитва, парабола, посланица и др.), богослужбених – химнографских (акатист, тропар, кондак, икос, стихира, канон, молитва, служба Светоме), хагиографских (житија, живо-

1. Појаве присутне у обе културе

1.1.1. У српском језику постоји преводни еквивалент истог опсега значења који недвосмислено упућује на дати појам (културолошки коментар није потребан): **автокефал̑ный** – аутокефални; **гимнограф̑ия** – химнографија; **иконом̑ия** – икономија.

1.1.2. Руски термин преводи се на српски језик устаљеном и потпуно разумљивом синтагмом (културолошки коментар није потребан): **алтар̑ник** – прислужник у олтару; **капи̑ще** – идолски храм; **консистор̑ия** – епархијски црквени суд.

1.2.1. У српском језику се реалија означава вишезначним изразом чије је значење неопходно прецизирати:

вопросоответы – питања и одговори [*жанр ња̑и̑рис̑и̑чке ли̑терай̑туре*] //

Вопросоответы к Фаласси̑ю – Питања и одговори Таласију

говеть – припремати се за Причешће [*џос̑и̑ом, редовним одлаже̑њем на богослуже̑ња, дома̑ном моли̑вном, ис̑јовеш̑ћу*]

попевка – мелодијска фраза у црквеном појању [*доминан̑ти̑ан конс̑ирук̑тивни елемент̑и̑ гласа у сис̑те̑му осмоглас̑ја*]

перезвон – свечана зво̑ава у време изноше̑ња плаштанице, опхода литије и сл.

причет, причт – црквенослужитељи парохије [*свеш̑и̑еник, ђакон и свеш̑и̑енички џомо̑ћник*]

трезвон – свечано зво̑ење у сва звона са кра̑ћим прекидима [*џрак̑и̑икује се на џразнике, за време обиласка у ли̑џи̑ји и сл.*]

1.2.2. Термин је знатно ма̑е заступљен у српској, него у руској култури, па је самим тим ма̑е познат носиоцима српског језика:

благонер̑ный – благоверан [*чин свеш̑ос̑и̑и канонизованих владара*] //

благонер̑ный князь – благоверни кнез

страстотер̑пец – мукотрпник, светац који је мученички пострадао због непротивље̑ња злу [*а не због ис̑јоведа̑ња вере у Хрис̑и̑а*]

лавриот – лавриот, монах који се подвизава у лаври

тописи Светих, казивања о чудима) и омилитичких (проповед), административних (записници са седница црквених органа и организација, молбе упућене црквеној јерархији, синодални и епархијски укази, одлуке, посланице, саопштења за јавност), научно-теолошких (оригинални и преводни чланак, дисертација, приказ, критика, монографија, уџбеник, енциклопедија), информативних (новински чланак, аналитички чланак, коментар, интервју, репортажа), као и колоквијалних етикеџијских жанрова (стандардизоване формуле које се користе у унутарцрквеној комуникацији, нпр. поздрављања при сусрету и на расанку, честитања, утехе, саучешћа), те је помоћу њега могуће читање, разумевање и преводјење разноврсне теолошке и литературе из области духовности на руском, односно српском језику, зависно од матерњег језика корисника речника. Методичке аспекте обликовања и потоње примене лингвокултуролошких коментара из овог речника у настави на теолошким студијама обрадили смо у: Кончаревић, Радовановић 2012.

вервица – бројанице са 103 чвора [*обично монашке, чувају се код сѣтаро-обредника*]

предначинательный – иницијални | **предначинательный псалом** – иницијални, предначинатељни псалом [*којим ошћочине вечерња служба или бденије, 103. псалом*]

венчик – трака [*шайрна или од шканине са изображењем Госѣода, Пресвете Богородице и св. Јована Претече, која се сѣавља на челу умрломе очи погребња*]

1.2.3. Реалија у српском језику има засебан израз, али је мање позната у руској социокултурној средини:

босилкача [*за крољење светом водом*] – кропило, кропильная кисть
кољвари [*духовни њокрећ на Светој Гори у 18. и њочешком 19. в.*] – колливады

мртириј [*шћиј сакралне грађевине у ранохришћанској архиепископији*] – мртирий

1.2.4. Појам има одговарајући термин само у једном језику (руском или српском), док у другом језику не постоји еквивалентни термин, иако је сам појам присутан у обе културе:

благвест – звоњење црквених звона (пре почетка службе)

просфорња – просторија у којој се праве просфоре

внехрамовый – који се савршава, одвија изван храма // **внехрамовые богослужения** – богослужења која се врше изван храма

Святки – период од Божића до Крстовдана [7–18. јануара њо новом календару]

бадњи – относящийся к Рождественскому сочельнику // **Бадњи дан** – Рождественский сочельник, навечерие Рождества Христова; **Бадње вече** – вечер на кануне Рождества

једноничити – вкушать пишу раз в день

тримирје – полное воздержание от пиши и пития в понедельник и вторник первой седмицы Великого поста

1.2.5. Реалија је типична за културно-историјске прилике само једне културе (руске или српске), док се у другој култури (иако може бити присутна) не истиче као посебна појава и нема засебни термин којим би била означена:

действующий храм – храм у коме се врше богослужења

рдання – рана литургија, литургија која се служи рано изјутра // **служить**

рданною – служити рану литургију

странник – 1. путујући боготражитељ, поклоник светих места [...]

задужбина – задужбина (имущество, пожертвованное или завещанное на благотворительные или культурно-просветительные цели, а также учреждения и сооружения, созданные на завещанные средства)

хаџи, хаџија – 1. [код хришћана] хаджи (на Балканах: почётный титул христианина, совершившего паломничество в Иерусалим, ходившего на поклонение Гробу Господню) [...]

1.2.6. Термин из једног језика преводи се на други језик различитим еквивалентима, у зависности од контекста:

крѣстный – који у обреду крштења ступа у духовно сродство // **крѣстный сын** – кумче, новокрштени; **крѣстная дочь** – кумче, новокрштена; **крѣстный отец** – кум (на крштењу); **крѣстная мать** – кума (на крштењу) **сочельник** – навечерје празника, дан уочи празника // **Рождественский сочельник** – Бадњи дан; **Крещенский сочельник** – Крстовдан [18. јануар по новом календару]

запрестольная икона – 1. запрестона икона Васкрсења Христовог, која се налази са источне стране олтара; 2. запрестона икона Пресвете Богородице која се налази са источне стране олтара, а за време литија носи се на челу поворке;

1.2.6. Полисемични термин једног језика семантизује се различитим преводним еквивалентима, од којих неки или сви изискују додатни коментар:

трапезная – 1. манастирска трпезерија, благоваоница; 2. нижа грађевина уз западни део храма [у руској храмовној архитектури]

нестяжательство – 1. нестицање; 2. нестяжательство [у руској средњовековној монашкој духовности (XV в.) њокреј њрошивника укрупњавања манастирских њоседа и стицања имовине у манастирима, њредвођен њрей. Нилом Сорским]

литија – 1. [део велике вечерње и свеноћног бдења састављен од стиџира и њосебних јекџенија] литија; 2. [усрдно свенародно мољење на отвореном њросџору] литија, литанија; 3. [мољџвословје за умрле] мала панихида, мали помен

риза – 1. фелон; 2. оков за иконе || **риза архиерея** – архијерејски фелон; **серебряная риза** – сребрни оков за иконе

панагија – 1. панагија [знак архијерејског достџојанстива]; 2. просфора из које је на литургији извађена честица у част Богородице || **Великая Панагија (Богоматерь Оранта)** [иконогр. сџже] – Велика Панагија (Богородица Оранта) [икона Мајке Божије изображене уздигнуџих руку и са Богомладенцем у ценџру, на Њеним грудима]

столп – стуб [и фиг.] || <...> **гласовый столп** – гласовни стуб [осмонедельни циклус смеђивања доминанџних гласова у црквеном њојању]; **столп Евангелиям** – јеванђељски стуб [циклус њериодичног њонављања јуџтарњих васкрсних Јеванђеља њоком године у складу са џиџиџком]

хаџилук – I. [код хришћана] паломничество в Иерусалим, поклонение Гробу Господню; II. [код муслимана] хадж, паломничество в Мекку

1.2.7. Хомоними са различитим преводним еквивалентима, од којих неки или сви изискују додатни културолошки коментар:

канун – I. дан уочи празника; II. свећњак са изображењем Распећа у коме се пале свеће за покој душа умрлих [у руским храмовима]

каноник – I. [богослужбена књига] канонник; II. [више свештено лице свейтовњачког реда у римокатоличкој цркви] каноник

2. Реалије својствене једној али непознате другој култури

2.1. Реалија је присутна у руској а непозната у српској култури:

воскресная школа – недељна школа [форма парохијске катихезе у Руској православној цркви]

двадцатка – црквеноопштински одбор [у Руској православној цркви] разг.

девятинны – помен у девети дан по упокојењу

киот – застакљени ормарић за иконе [у руским храмовима]

книжная справа – ревизија богослужбених књига у време Патријарха Никона [сред. XVIII в.]

крестное целование – полагање заклетве са целивањем крста *исѿ.*

мерная икона – икона израђена у димензијама које одговарају висини особе која се крштава

митроносный протоиерей – митрофорни протојереј [одликован највишим ѿризнањем у РПЦ – ѿравом ношења мѿѿре]

религиозное братство – духовно братство [облик духовног организовања ѿбожних хришћана, најраширенији у Белорусији, западној Русији и Украјини]; **член религиозного братства** – члан духовног братства

Стоглав – Стоглав [кодекс ѿравних норми усвојен на Сѿоглавом сабору 1551, којим се у сѿо ѿглавља регулише живоѿи духовног сѿалежа, као и односи свештених лица са друшѿвом и државом]

У оквиру ове групе издваја се неколико карактеристичних подгрупа:

а) термини чије је значење везано за традиције руског црквеног појања:

знаменный распев – основни предањски руски унисони напев, традиционално записиван неумском нотацијом [од *знамѿна* – неуме]

крюки – неуме, знаци руске црквене нелинијске предањске нотације

наонное пѿние – вид руског унисоног предањског појања при коме се сви црквенословенски полугласници изговарају као пуни вокали (типа: *дѿнесѿ* → *денесе*) [*исѿо шѿо* и: *хомонѿя*, *хомовое ѿпѿние*]

нарѿчное пѿние – вид руског унисоног предањског појања при коме се црквенословенски полугласници не изговарају [*суйроѿино* од *наонное ѿпѿние*]

б) термини са значењем духовних покрета кроз историју руског православља и сектантства и ѿшових следбеника:

живоцерковник – припадник расколничке организације „Жива црква“, која је деловала у Русији 20-их и 30-их година XX века // в. **обновленчество** *исѿ.*

жидовствующије – припадници јереси с краја XV до XVII века који су покушавали да у средњовековној Русији укорене јудаизам *исті*.

носифлянин – јосифљанин, следбеник јосифљанства *исті*.

носифлянство – јосифљанство [*учење ѿреј. Јосифа Волоцког (XV в.) о ѿ-ѿреби укрупњавања манастирских ѿседа и сѿицања имања у монашом живоѿу*] *исті*.

толстовство – религијско-философско учење Л. Толстоја и његових следбеника *исті*.

в) термини са значењем старообредничких покрета и фракција, предмета за свакодневну употребу у старообредничкој средини, као и термини чије је значење у контексту старообредништва измењено у односу на општеупотребни језик (њих не третирамо као историзме, с обзиром на деловање старообредника и у савременој руској духовности):

акафисто – акатист [*у сѿарообредника: искључиво Благовешѿењски акаѿисті Пресвѿој Богородици и Акаѿисті Преслаѿком Госѿоду Исусу Христу*]

беспоповщина – беспоповштина [*сѿарообредничка фракција која не ѿризнаје свѿе ѿајне, свѿѿенослужѿѿеље, обреде*]

единоверие – јединоверје [*канонско јединсѿво са Руском ѿправославном црквом уз очување сѿарообредничких богослужбених сѿецифичносѿи, усѿановљено 1800. године и очувано до данас*]

клицментовци – климентовци, катакомбни јединоверци, следбеници еп. Климента Логинова (†1938)

лестовка – бројанице [*у сѿарообредника, кожне, обично са 109 чворова, ређе са 150*]

мелхиседеки – малобројна староверска фракција беспоповаца [*себе смаѿрају свѿѿѿеницима «ѿо чину Мелхиседековом»*]

мирщение – секуларизација; [*у сѿарообредника*] заједничко обедовање, молитва и било какво општење без преке потребе са људима који су изван заједнице

моленная – богомоља, молитвени дом *сѿарообред.*

наставник – духовни руководитељ заједнице код старообредника-беспоповаца [*насѿѿаѿѿѿ цркве или богомоље који ѿредводи богослужѿење и обавља ѿребе, лаик*]

подручник – простирка на коју се стављају руке приликом чињења великих метанија [*у сѿарообредника*]

г) термини који спадају у ред архаизама и историзама па изискују културолошко објашњење:

извечный монастырь – манастир под јурисдикцијом поглавара Цркве (Митрополита) *истіор.*; **особый, особь суший монастырь** – манастир са два-три калуђера *истіор.*; **общий монастырь** – мешовити манастир, манастир у коме су заједно живели монаси и монахиње *истіор.*

синкелл [у РПЦ: *и́рзвѣиѣр или монах који је живео уз ѿаѿријарха или еѿискоја као његов сарадник у уѿрављању и као сведок чистиоѿе његовог живљења, исти.*] – синђел

хорепископ – хорепископ, епископ сеоских области *исти*.

конархистный – канонархов, који се односи на канонарха *арх.* | **конархистные (четъи) книги** – књиге намењене канонарху (за читање)

2.2. реалије познате у српској али непознате у руској култури:

богомолѿачки: богомолѿачки покрет – богомолѿческое движение (народное движение ревнителѿ благочестя в Србији между двумя мировыми войнами, возглавленное св. Николаем Србским)

парохијал – ежегодные или ежемесѿчные взносы прихожан на содержание прихода и служителей

светосавље – особое почитание духовного наследия святого Саввы Сербского и всех последовавших за ним сербских святых

славски – относящийся к празднику «славы» // **славска икона** – икона святого покровителя семьи; **славска свећа** – свеча, которая зажигается в день праздника «славы»; **славско жито (кољиво)** – кутья из пшеницы, которая готовится ко дню праздника «славы»; **славски колач** – праздничный круглый хлеб с украшениями из теста сверху // *в. слава*

3. Термини који означавају реалије својствене обема културама, међу којима се уочавају одређене сличности али и разлике

Културолошки коментар при обради јединица које спадају у ову категорију усмерен је на експликацију постојећих разлика:

епархијальный – епархијски, дијецезални | [...] **епархијальный совет** – епархијски савет [*највиши извршни орган еѿархијске власѿи у РПЦ*]; **епархијальное собрание** – епархијско сабрање [*највиши орган власѿи у еѿархији, уз чије садејсѿтво архијереј уѿравља њоме (у РПЦ)*]

кутъя – кољиво | **сочельницкая кутья** – варица [*кулѿно јело за Бадњи дан*]

кољиво – кољиво [*кувана ѿшеница или чеиће ѿринач са шећером, медом, сувим грозђем, која се благосиља у храму и раздаје ѿрисуѿинима ѿсле ѿмена и на Теодорову субоѿу*] | **благословение кољива** – благосиљање кољива

приходский совет – црквеноопштински управни одбор [*извршни орган црквеноѿиѿиинског савета*]

семинария – богословија [*у Русији: ѿѿѿогодишњи факулѿетѿ сѿруковних сѿудија*]

управляющий делами Патриархии – секретар Синода, отправник полова Патријаршије [*у РПЦ – у архијерејском чину*]

3. 1. Термини који означавају реалије карактеристичне за друге помесне православне цркве (непознате у РПЦ и СПЦ):

миса *римокаџи*. – обедња, месса // **појана миса** – обедња (месса) с пением;
тиха миса – обедња (месса) без пения
Господин *римокаџи*. – Господь
жупа *римокаџи*. – приход
концил *римокаџи*. – собор // **Ватикански концил** – Ватиканский собор
отајство *римокаџи*. – таинство
самостан *римокаџи*. – монастырь

И на крају, сасвим су малобројни примери када српски језик познаје само један израз за православну и римокатоличку реалију, а у руском постоје два различита израза:

апостолски – апостольский; апостолический // **Апостолска столица** – Апостолический престол
викаријат – *йравосл.* викариатство; *римокаџи.* викариат

Спроведена анализа показује да теолошка терминологија представља у идеографском смислу веома разгранат и културолошки хетероген систем, чије је транспоновање у преводном речнику везано са немалим тешкоћама, посебно када је реч о експликацији културолошке димензије значења. Стога је и при лексикографској обради теолошке терминологије неопходно узимати у обзир податке до којих долази конфронтациона лингвокултурологија, те неизоставно консултовати и екстралингвистичке (превасходно теолошке и црквеноисторијске) изворе.

ИЗВОРИ

- Примери књижевнога језика руског. Књ. III. Речник.* Кошутић, Радован. Београд: Изд. аутора, 1910.
- Речник руско-српскохрватски са грамаџицом руског језика.* Ђуровић, Димитрије. Београд: Nolit, 1936.
- Руско-српски и српско-руски теолошки речник.* Кончаревић, Ксенија, Радовановић, Милан. Београд: Службени гласник, 2012.
- Руско-српскохрватски речник.* Станковић, Богољуб. Нови Сад: Матица српска, 1988.
- Rusko-hrvatski rječnik.* Poljanec, Radoslav, Madatova-Poljanec, Serafima. Zagreb: Školska knjiga.
- Школски руско-српскохрватски речник: средњи ниво учења.* Станковић Богољуб. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1983.

ЛИТЕРАТУРА

- Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г. *Јзык и култура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.* Москва: Русский язык, 1990.
- Кончаревић, Ксенија. „Руска лексика из религијско-црквене сфере и њена лексикографска обрада (социоллингвистички и лингвокултуролошки приступ)“.

- У зб.: *Творбена и лексичка семантика у српском и другим словенским језицима. Радови са IV лингвистичког скупа „Бошковићеви дани“ (Подгорица, 8.–9.10.1998)*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1999, стр. 205 – 218.
- Кончаревић, Ксенија. „Лексикографско дело Димитрија Ђуровића“. *Научни саопштења слависта у Вукове дане*, књ. 47/1, 2018, стр. 451–460.
- Кончаревић, Ксенија, Дара Дамљановић. *Настава и методика настава руског језика у Србији у XIX и XX веку: прилози за историју*. Београд: Славистичко друштво Србије, Чигоја штампа, 2010.
- Кончаревић, Ксенија, Милан Радовановић. „Лингвокултурологическое комментирование как аспект лексикографической деятельности (применительно к учебному богословскому словарю“. В сб.: В. Белокапич-Шкунца (ред.), *Русский язык как инославянский. Современное изучение русского языка и русской культуры в инославянском окружении*. Белград: Славистическое общество Сербии, 2012, вып. IV, 58–70.
- Лобанова, Н. А., И. П. Слесарева, С. А. Хавронина. „Соотношение практического курса русского языка с теоретическими курсами филологического и педагогического циклов при подготовке филологов-русистов“. В сб.: *Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы. Доклады советской делегации на 5-м конгрессе МАПРЯЛ*. Москва: Русский язык, 1982, с. 194–204.
- Молчановский, В. В. „К вопросу о содержании и структуре профессиограммы преподавателя РКИ“. *Русский язык за рубежом*, 1990, № 1, с. 53–57.
- Павловић-Шајтинац, Маја. *Лексикографија школских речника руског језика у српској и хрватској говорној и социокултурној средини*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 2016. (дактилографисани рукопис)
- Прохоров, Ю. Е. *Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев*. Москва; Русский язык, 1996.

Ksenija Končarević

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF TERMINOGRAPHICAL PROCESSING (APPLIED IN A THEOLOGICAL DICTIONARY)

Summary

The essay deals with the questions of linguoculturological comments of the sacral lexicon in the theological dictionary (K. Končarević, M. Radovanović, *Russian-Serbian and Serbian-Russian Dictionary of Theology*, Belgrade: Službeni glasnik, 2012; 2021). On the basis of the analysis of the principles and procedures of the linguoculturological comments on the dictionary units, the authors point out that the character of the linguoculturological comments and the degree of adaptation during the lexicographic interpretation of the material directly depend on the typology of the

difficulties connected with the reception of the culturally marked lexicon from the sacral domain in other, non-Slavic environment.

Keywords: Russian language, terminography, theological dictionary, linguoculturology, sacral lexicon, lexicographical comments.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 1097–1118

UDK: 811.163.41'276.6:582.28

811.163.41'374

COBISS.SR-ID: 54886153

Јелена Д. ЈАНКОВИЋ
Институт за српски језик САНУ, Београд
enanikolic11@yahoo.com

МИКОЛОШКА ЛЕКСИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА – ОД ЛИНГВИСТИЧКОГ ИСТРАЖИВАЊА ДО РЕЧНИКА*

Рад се заснива на истраживању миколошке лексике српског језика, екскерпираних из дескриптивних и дијалекатских речника српског језика. На основу спроведене анализе преко 480 једночланих и вишечланих народних назива, којима се именују различите врсте печурака и, у мањем броју, поједини родови и породице печурака, разматра се идеја стварања будућег миколошког речника, који би по својој структури спадао у ред терминолошких, и дају се оквирне смернице и принципи његове израде.

Кључне речи: српски језик, лексикологија, *гљива*, *печурка*, *губа*, миконим, миколошки речник српског језика.

Вилска ложичица „Народ верује да ову печурку ноћу бљују вештице од поједених срдаца људских“ Левач (РСАНУ)

1. Увод

Гљиве су еукариотски, хетеротрофни организми, који се тек од краја 20. века сврставају у посебно царство живог света (Fungi¹), на основу општеприхваћене класификације америчког биолога Р. Витакера.² Микологија,³ наука која их проучава, дуго је била под окриљем ботанике,

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2021-14/200174 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

¹ Назив је од лат. *fungi* pl., *fungus* sg. ‘гљива’.

² У Србији је та нова систематика пет царстава живог света уведена 2003. године у настави биологије.

³ Назив је од грч. μύκης ‘гљива’ и -λογία ‘проучавање, наука’, λόγος ‘реч’.

јер су гљиве сматране припадницима биљног царства. Свака врста гљиве има јединствено научно име у оквиру биномне номенклатуре,⁴ док се у сваком појединачном језику употребљавају *миконими* односно стандардна и народна имена гљива.⁵

Скроман је допринос досадашњих истраживања тог лексичко-терминолошког поља у српском језику. Миконимима се, из лингвистичког угла, бавио И. Хаџић (1995–1996), који је у раду представио своју прикупљену лексичку грађу с појединих крајева Србије и Црне Горе, док су М. Јуришић и Ј. Јанковић (2019) разматрале опште називе за гљиве у српским народним говорима. Б. Сикимић (2017) је у свом раду објединила сва досадашња сазнања о етномиколошким истраживањима Запања и Тимока. Микониме у старим лексикографским изворима анализирао је Н. Вајс (2003: 384–406), док је Р. Матасовић (2018) предложио ново етимолошко тумачење миконима *вргањ*.

Предмет овога рада представља миколошка лексика српског језика. Богат лексички материјал ексцерпиран је из дескриптивних вишетомних и једнотомних речника српског језика (РСАНУ; РМС; РСЈ; Московљевић), као и из бројних дијалекатских лексикографских извора с широког подручја штокавског наречја, којим се обухвата: Војводина и поједина насеља у Румунији (РСГВ; Томић 1984; Томић 1989), Шумадија и западна Србија (Вук 1818, Вук 1898;⁶ Миловановић; Николић; Петровић, Капустина; Цвијетић), југоисточна Србија (Богдановић 1979; Богдановић 1987; Златановић; Златковић; Динић; Глишић; Јовановић; Марковић 1986; Марковић 1993; Стојановић; Ћирић 1999; Ћирић 2018), Косово и Метохија (Елезовић; Букумирић; Радић; Чемерићи), Црна Гора (Вујичић; Гаговић; Петровић, Ћелић, Капустина; Ћупић Д, Ћупић Ж; Нађић) и Босна (Бојиновић; Савић; Далмација). Као контролни речник послужио је *Бошанички речник имена биљака* Д. Симоновића, у којем су регистровани с.-х. и слн. називи гљива.

2. Општи називи *гљива*, *ћечурка* и *губа*

Са стручног, миколошког становишта, термин *гљива* односи се на све организме који припадају царству гљива, а ту између осталог припадају квасци и филаментозне или кончасте гљивице односно плес-

⁴ Детаљније о научним именима гљива в. Vukojević, Hadžić 2013: 459–460.

⁵ Миколог Б. Иванчевић разликује *стандардна* односно *народна имена* појединачних (добро познатих) врста гљива, која се користе од давнина, од *локалних имена*, која се мењају од региона до региона или од села до села (Ivančević 1995: 12–13).

⁶ За потребе рада коришћено је четврто издање Вуковог *Рјечника* из 1935, које се ни по чему не разликује од трећег државног издања из 1898. год.

ни или буђ,⁷ док се именом *йечурка*, на основу дефиниције коју је дала М. Мунтањола Цветковић у својој књизи *Ойшїїа микологија*,⁸ означавају „gljive čija su plodonosna tela velika i do 10–15 cm, ponekad i više, a ovoj grupi pripadaju mnogobrojne Basidiomycotina i izvesne Ascomycotina“ (Muntaňola Cvetković 1987: 13). Из тога произилази да назив *гљива* има улогу хиперонима, док се подређени назив *йечурка* искључиво односи на плодносна тела тзв. *виших гљива*⁹ из раздела стапчара (*Basidiomycota*) и једног дела мешинарки (*Ascomycota*).¹⁰

Микозе се најчешће опредељују за употребу термина *гљива*, с обзиром на то да, како истиче Б. Иванчевић (1995: 10–11), у Србији се назив *йечурка* користи искључиво за гљиву карактеристичног и препознатљивог облика, с дршком (стручком) и шеширом (клобуком).¹¹ То значење речи *йечурка* добро је потврђено у Војводини, те је у дијалекатском речнику РСГВ дефинисано као ‘општи назив за разне врсте гљива са стаблом и шеширом, јестивих или нејестивих’.¹²

И. Хаџић (1995–1996: 98; 1995: 9) приметио је да се назив *йечурка* у граду најчешће односи на гајени шампињон (*Agaricus bisporus* (J.E.

⁷ Под именом *квасци* подразумевају се гљиве из породице *Saccharomycetaceae* (*Ascomycota*), организми који су заслужни за добијање вина, пива и других алкохолних пића, за надимање теста, али и многе друге гљиве које се размножавају пуњењем. Именом *гљивице* или *йлесни* „označavaju se one gljive čija su plodonosna tela vrlo mala [...] one obuhvataju vrste koje pripadaju različitim taksonomskim grupama, a prouzrokuju *buđi* [...] ili *mikoze*“ (Muntaňola Cvetković 1987: 13).

⁸ По мишљењу миколога Б. Иванчевића (1995: 10), М. Мунтањола Цветковић је у свом „izvanrednom univerzitetskom udžbeniku“ установила прецизно дефинисане миколошке термине и нагласила важност спровођења доследне терминологије.

⁹ *Више гљиве* или *макромицеџе* (*Macromycetes*) су гљиве које имају крупнија плодносна тела, за разлику од *нижих гљива* или *микромцеџе*, које су видљиве само под микроскопом. Тело виших гљива саграђено је од кончастих структура – хифа, образујући тако фину паучинасту мрежу – мицелију, која се развија на површини или унутар супстрата односно подлоге (земља, песак, дрво, ђубриво итд.). Најчешће се под називом *гљива* подразумева само плодносно тело односно плодиште (карпофор или спорофор) из којег се ослобађају споре приликом размножавања.

¹⁰ Семантичку паралелу налазимо и код енглеских назива *fungus* ‘гљива’ и *mushroom* ‘печурка’. Уп. са општим називима у словенским језицима: пољ. *grzyb* ‘гљива’ (*pieczarka* ‘јестива гљива, са дршком и шеширом; *Agaricus campestris*’), чеш. књиж. *houba* ‘гљива’ (*pečárka* ‘*Agaricus campestris*’), слч. (дијал.) *huba* ‘гљива’ (*pečárka* ‘*Agaricus*’), слн. *goba* ‘гљива; труд’ (*pečurka* ‘*Agaricus campestris*’), буг. *гџба* ‘гљива; труд’ (*йечурка*, *йичурка* ‘*Agaricus campestris*’), рус. *гриб* ‘гљива’ (дијал. *йечерица* ‘*Agaricus campestris*’), блр. *грыб* ‘гљива’ (дијал. *йечурица* ‘*Agaricus campestris*’), укр. *гриб* ‘гљива’ ((дијал.) *йечериця* ‘*Agaricus campestris*’).

¹¹ Иста асоцијација примећена је и код назива *гљива*: „kada se pomenu gljive, najčešće se pomisli na pečurke – plodonosno telo viših gljiva“ (Vukojević 1995: 5).

¹² Општи називи *йечурка* и *йечурва* потврђени су у скоро свим старим речницима од 16. века и у њима имају хиперонимску улогу уз назив *гљива* (Vajs 2003: 388).

Lange) Imbach), а у сеоској средини на „све врсте гљива или најчешће рудњачу – *Agaricus campestris*“¹³. Иако се у лексикографским изворима тај назив дефинише на различите начине, ни у једном речнику се он не идентификује као *Agaricus bisporus* (J.E. Lange) Imbach,¹³ већ се најчешће њиме именује врста печурке *Agaricus campestris* L. (Вук 1898;¹⁴ РМС; РСЈ; РСАНУ).¹⁵ У РМС и РСАНУ је он, на основу потврда, означен и као општи назив за разне врсте (јестивих) гљива из породице *Agaricaceae*, док се у РМС и РСЈ тим називом именује и целокупна породица гљива *Agaricaceae*. Осим тога, у речницима је потврђено да се назив *џечурка* користи и као општи назив за разне врсте јестивих гљива: ‘eine Art eßbaren Schwammes, fungi comestibilis genus’ (Вук 1818) и ‘гљива која се једе’ (Московљевић). У појединим дијалекатским речницима, у којима се уопште и бележи назив *џечурка*, дефинише се уопштено као ‘гљива’ (Призрен, Чемерицић; Метохија, Букумирић), док се од дескриптивних речника, у РСЈ означава као ‘општи назив за разне врсте гљива’, а само у РСАНУ (2017) наводи стручна дефиниција: ‘општи назив за различите врсте виших гљива, првенствено из класе штапичарки или насадњача, видљивих голим оком *Fungi*’.

За разлику од вишезначног назива *џечурка*, дефиниције у речницима за назив *гљива*¹⁶ јасно указују на шири појам: ‘der Schwamm, fungus’ у сва три издања Вуковог речника, ‘општи назив за ниже, бесхлорофилне биљке *Fungi*, које саме не стварају органске материје него се хране сапрофитски или паразитски’ у РСАНУ (1965), ‘заједничко име за најниже биљке без лишћа, зеленила и плода, које се размножавају спорама’ у Московљевићевом речнику (1966), ‘ниске биљке без правих биљних органа и без хлорофила, печурке *Fungi*’ у РМС (1967) и ‘ниже талусне бесхлорофилне биљке са стабљиком и проширеним горњим делом, клобуком *Fungi*, које саме не стварају органске материје него се хране као сапрофити или паразитски’ у РСЈ (2007). Нажалост, иста пракса је и у новијим лексикографским изворима, да се назив *гљива*

¹³ Чак и назив *шампињон* није идентификован као *Agaricus bisporus* (J.E. Lange) Imbach у РМС и РСЈ, већ као јестива врста гљиве ‘*Psalliota campestris*’ (= *Agaricus campestris* L.).

¹⁴ Миколог Б. Иванчевић (1995: 11, нап. 1) изнео је запажање да се Вук у том случају послужио хрватским изворима.

¹⁵ У другом (и трећем) издању Вуковог речника: ‘der Champignon, *agaricus campestris*’, у РМС (1971): ‘врста јестиве гљиве с високим и великим шеширом *Agaricus campestris*’, у РСЈ (2007): ‘врста јестиве гљиве с високим и великим шеширом *Agaripestris* [sic! *Agaricus campestris*]’ и у РСАНУ (2017): ‘врста јестиве гљиве са високим стаблом и великим клобуком *Psalliota campestris*’. Уп. *џечурка* ‘гљива, печурка *Agaricus*’ (Лужница, Ћирић).

¹⁶ Уп. дијал. *гљива* ‘гљива’ (Заглавак, Морава, РСАНУ; Свиница, Томић; Тимок, Динић; Црна Река, Марковић).

дефинише као *биљка*, уп. у дијалекатском речнику С. Далмације (из 2004. године): ‘ниска биљка без правих биљних органа и хлорофила, печурка’.

Код назива *йечурка* и *гљива* поставља се питање да ли се ти називи односе и на гљиве које расту на дрвећу. Наиме, И. Хаџић (1995–1996: 98; 1995: 9) сматра да појам *гљива* „обухвата све врсте гљива, осим оних тврдих копитастих које расту на дрвећу, а које се у науци сврставају у фамилију *Poriaceae*“.¹⁷ У вези с тим, уп. дефиницију за дијал. *гљива*: ‘врста јестиве печурке која расте на (сувом) дрвету (букви, ораху, дуду, клену)’ (Пирот, Златковић) и потврду за дијал. *књега*: „Од гљива (печурака) знају ове врсте: књега (жуте), рудњаче и калуђерке и гљиве с дрвета“ (Качер, Петровић, Капустина). Интересантно је да се на основу једних потврда у РСАНУ *йечуркама* сматрају и оне гљиве које расту на дрвећу, а у другим случајевима се експлицитно наглашава да су *йечурке* само оне које расту на земљи: „При справљању ових обиталишта, морао је човек због простоће и незграпности оруђа много муке да види, али је већ умео да себи тај посао олакша ватром, а ову је производио тарењем двају кремена на труди, коју је ... правио од усјеке (*Polyporus*), особите печурке што на дрвећу и данас по шумама расте“ (Панчић, Ј. Из природе, мањи списи. Београд 1893: 135); „Ова се болест [паразитски рак] развија на гранама и на деблу, а изазивају је гљиве из групе *Polyporus* ... У јесен се види као велика печурка с округлим шеширом, без стабла, мека, сунђераста, озго кестењаве боје“ (Јовановић, А. Гајење свилене бубе. Београд 1931: 69). У другом случају, реч *йечурка* је дефинисана као ‘гљива која расте на земљи (за разлику од оне која расте на дрвету)’ на основу потврде: „Од гљива се, по народном схватању, разликују печурке избором подлоге. Гљиве расту на кладама, пањевима и другим деловима дрвета, а печурке расту само на земљи. И гљиве и печурке могу се јести“ (Ранојевић, Н. Криптогамске болести жита у Србији. Београд 1912: 6).

У појединим говорима на простору југоисточне Србије *губа* је општи назив за печурку, те је тако у Стојановићевом *Црнојравском речнику* потврђен у значењу ‘печурка’.¹⁸ Иначе се тај назив употребљава за

¹⁷ Разликовање гљива на основу њиховог станишта постојало је и у класичном латинском језику. Општи назив *fungus* је у почетку означавао сваку гљиву, међутим касније се у царском раздобљу односио само на гљиве које расту на дрвећу, за разлику од назива *boletus*, којим су се именовале гљиве које расту на земљи (Vajs 2003: 384).

¹⁸ Пошто су називи печурака у том речнику означени квалификатором (о томе детаљније у поглављу 5), изостанак квалификатора код назива *губа* може се протумачити да је у питању општи назив.

одређене врсте гљива на дрвећу:¹⁹ ‘гљива на дрвету, труд за кресање’²⁰ (РМС), ‘врста гљиве на дрвету којом се пали ватра кресањем’ (Пирот, Златковић), ‘труд *Polyporus*, гљива која кад се просуши служи за паљење ватре и пушење’ (РСАНУ), ‘врста букове гљиве *Polyporus (Fomes) fomentarius*, од које се добија труд за кресање ватре’ (РСЈ) и ‘труд гљива (*Fomes spp.*)’ (Рожаје, Hadžić).²¹ Детаљније о овим и о осталим општим називима за печурку у српским народним говорима в. рад Јуришић, Јанковић 2019.

3. О гљивама и миконимима

Гљиве имају непроцењив значај за екосистем и од изузетне важности су за одржавање живота на Земљи. Људи користе одређене врсте гљива од давнина, не само у исхрани, већ и за лечење, због њихових лековитих својстава.²² До сада је описано око 100.000 врста гљива на свету, међутим сматра се да је њихов број знатно већи, миколози процењују да има око милион и по врста.²³

На територији Србије расте између 10.000 и 20.000 различитих врста виших гљива.²⁴ По подацима из миколошке литературе, М.

¹⁹ И. Хаџић (1995–1996: 97) сматра да се под *губама* „подразумевају труд-гљиве (из реда *Poriales*, пре свега *Fomes fomentarius*, *Fomitopsis pinicola* [sic! *Fomitopsis*], *Piptoporus betulinum* [sic! *betulinus*], *Phellinus igniarius* итд.). То су оне врсте гљива које расту на живом или обореном дрвећу и које су се некада користиле (уз кремен и огњило) за паљење ватре“.

²⁰ Назив *ћируд* је у дескриптивним и дијалекатским речницима потврђен у значењу ‘врста гљиве *Polyporus fomentarius* и *Polyporus igniarius* из пор. *Polyporaceae*, које се просушене употребљавају за паљење ватре кресивом’ (РМС; РСЈ; Вук 1818; Вук 1898; Свиница, Томић; Радимња, Томић; Тимок, Динић; Лужница, Ћирић; Каменица код Ниша, Јовановић; Црна Трава, Стојановић; КиМ, Елезовић; Златибор, Миловановић; Качер, Петровић, Капустина; Кучи, Петровић, Ћелић, Капустина; Прошћење, Вујичић; Загарач, Ћупић Д., Ћупић Ж.; Гламоч, Бојиновић). Те врсте се именује и називом *гљива* (РСАНУ; Качер, Петровић, Капустина).

²¹ Уп. народне називе *губина* ‘труд *Polyporus fomentarius*, *Polyporus igniarius*’ (РСАНУ) и *бубина* ‘гљива’ (Комарница, РСАНУ; Безује, Гаговић).

²² Пронађени су остаци гљива *Fomes fomentarius* (L.) Fr. и *Fomitopsis betulina* (Bull.) B.K. Cui, M.L. Nan & Y.C. Dai код мумије човека, данас званог Еци (нем *Ötzi*), који је живео око 3300 година п.н.е. У још старијем археолошком налазишту (Maglemose у Данској) из мезолита (9000–6000 год. п.н.е.) нађена је гљива *F. fomentarius*. Детаљније о историји гљива в. Милошевић 1996/1997.

²³ И. Фохт (1979: 22) забележио је 1979. године да виших гљива има укупно 90.000 (од тога у Европи је 6.500 врста), а нижих гљива има чак 700.000. И. Хаџић (2002: 282) навео је да од виших гљива јестивих има око 3.000, а користи се око 100 врста.

²⁴ Ј. Вукојевић и И. Хаџић (2008: 155) изнели су запажање да у познавању гљива предњачи западна Србија (Тара, Ваљево и околина) у односу на источне и југоисточне крајеве.

Давидовић (2007) обрадила је око 290 најпознатијих врста, Б. Узелац (2009) навео је 1.205 врста, П. Павловић и М. Петровић (2012) евидентирали су 365 макромицета краљевачких планина, а И. Хацић (2018) идентификовао је, на основу тридесетогодишњег рада на подручју рожајске општине у Црној Гори, око 900 врста гљива. У енциклопедијском атласу гљива (Vukojević, Hadžić 2013) регистровано је 1.050 врста и варијетета с простора Србије и Црне Горе. На територији Југославије, Р. Божац (1984) описао је 600 врста, И. Фохт (1979) – 250,²⁵ а К. Благаић (1931)²⁶ – 95 врста гљива.

И. Фохт (1979: 8) оценио је да народ у Југославији познаје „do dvadesetak vrsta, ne uvijek i najboljih za jelo, pa ne i najopasnijih“. Новијег датума је процена миколога Ј. Вукојевић и гљивара И. Хацић (2008: 155): ‘Na osnovu prikupljenih originalnih mikonima Srbije i Crne Gore, i nešto sasvim malo iz Bosne, može se zaključiti da naš narod poznaje tek oko četrdesetak vrsta gljiva (neke samo na nivou roda), što predstavlja izuzetno mali broj u odnosu na broj vrsta koje rastu na našim terenima. Ali, da paradoks bude veći, za tako mali broj vrsta u upotrebi je ogroman broj mikonima (oko 220)’. Од тих 220 миконима, за само 7 врста употребљено је укупно 87 имена (ibid.).

4. Анализа лексичке грађе из речника

Ексерцирана лексичка грађа из лексикографских извора броји 482 једночлана и вишечлана назива, којима се именују различите врсте печурака и, у мањем броју, поједини родови и породице печурака. Именовано је 109 врста, од тога је 100 из раздела стапчара, а 9 из раздела мешинарки. С обзиром на то да један назив може да се односи на више различитих печурака, у речницима је потврђено укупно 608 идентификација, од тога је 138 назива без прецизне миколошке идентификације.²⁷

Од дескриптивних речника, највише миконима бележи РСАНУ (360), док од дијалекатских се по броју назива истичу: Златановић (23), Петровић, Капустина (20), Златковић (19), Динић (15), Ћирић (14) и Стојановић (8). Одређени дијалекатски речници доносе потпуно нов лексички материјал, који није потврђен у РСАНУ, то су: Златановић –

²⁵ И. Фохт (1979: 23–24) сматра да је територија бивше Југославије врло богата с гљивама (у односу на остатак Европе, а и шире), те он процењује да има око 4.000 врста, од тога је 800 јестивих (око 200 је изврских, врло добрих и добрих за јело), 60 отровних, а све остале су изван тих категорија. На основу тога, аутор закључује да отровних има веома мало, али да су изузетно распрострањене (ibid.).

²⁶ Према И. Фохту (1979: 7), К. Благаић је у својој књизи из 1931. године представио гљиве с локалитета из средње Хрватске.

²⁷ Поређења ради, у старим лексикографским изворима до 18. века потврђено је тек десетак назива, а већи број, преко 600 назива (без идентификације), наводи Шулек у свом делу *Imenik bilja* из 1879. године (Vajs 2003: 390).

17 назива (*букарка, вражјо јајце, ђугун, ђугунче, јабукара, јесења, кајмакуља, кравље виме, кучешка њећурка, кучешки смрчак, млечарка, њойово уво, њуавица, скокавац, сѣрчак, сунђерка, шешир*), Златковић – 9 (*говњача, дивизма, играорка, јаавица, једногрис, јеленак, модрокорка њечурка, рудача њечурка, црна ѣруба*), Петровић, Капустина – 6 (*гујнача, гујњача, илињача, лебара, рудишњача, срндаћ*), Динић – 2 (*бабино руменило, шейћелија*) итд. Приметан је већи број миконима, потврђених и идентификованих само у РСАНУ, а који нису посведочени код Симоновића и у другим дијалекатским речницима, као на пример: *бабина кеса, вријесовка, вријешњача, жемла, жесѣиљ, јеж(ак), јежевић, калуђер(ица), каменица, каф, кјас, корићарка, кошничарка, кушићравац, лешка, љускава јежевица, љуијајка, меденачка, мл(иј)ечњак, мрежаљка, мувомор(а), мухомор(а), мухор, орловка, ѡањача, ѡеченка* итд. Пошто се Вукови речници сматрају важним извором српске народне лексике из 18. и 19. века, у њима је регистровано 25 миконима: *госѣа, ѡаѡрењача* у Срему, *њечурка, ѡечурчица, ѡуара, рујница, сирњаја* у Срему, *ѡруд* у Бачкој и Срему, *шкриѡавац* (Вук 1818; Вук 1898); *бабино уво*,²⁸ *варгањ* у Срему, *виловњача, глувара, глухара, гљивица, кнегиња, лудара* у Срему, *ѡуѡа, ѡухара, ѡуша, рудњача* у Шумадији, *самокрес* у ЦГ, *усјека* у ЦГ, *шкриѡац* (Вук 1898); *млечница* источни крајеви (Вук 1898) и *млијечница* Херцеговина (Вук 1818), јужни крајеви (Вук 1898).

По бројности назива истичу се оне врсте печурака, које су широко распрострањене и честе у нашим крајевима и које су добро познате, изванредно укусне и изузетно цењене у народу. Врста печурке '*Agaricus/Psalliota campestris*'²⁹ потврђена је у лексикографским изворима са 20 назива, с тим што се неки од њих јављају у бројним фонетским и творбеним варијантама: *грљак, ѡченица, ѡченка, ѡчурак, (вела/велика) ѡчурва, ѡчурица, (ѡрава, бијела) ѡчурка, ѡчурчица, рудњача, целогрис, црвенка, црвењача, челадинка, челединка, чељадинка* и *шамѡињон*. Велики број народних назива, чак 17, потврђено је за врсту печурке '*Lactarius piperatus*'³⁰: *бела млечница, вријесовка, вријешњача, козјача, љуѡаја, љуѡајка, љуѡарка, љуѡица, млечарка, мл(иј)ечница, млечњаја, млечњајка, мл(иј)ечњак, мл(иј)ечњача, ѡаѡреница, ѡаѡрењак* и *ѡаѡрењача*. По 16 назива су

²⁸ Уп. из првог издања Вуковог речника назив *бабино уво* у значењу 'herbae genus', док се гљиве дефинишу као 'fungi genus'.

²⁹ Широко распрострањена врста *Agaricus campestris* L. добро је позната и одлична је јестива печурка (Focht 1979: 125; Воѡас 1984: 79; Davidović 2007: 146; Hadžić, Vukojević 2008: 128). Иако је за ту шумску врсту печурке потврђен назив *шамѡињон* (< фр. *champignon* 'печурка'), он се данас најчешће односи на гајену врсту *Agaricus bisporus* (J.E. Lange) Imbach.

³⁰ *Lactifluus piperatus* (L.) Roussel је у нашем народу омиљена зачинска врста печурке, врло љутог укуса (Focht 1979: 210; Воѡас 1984: 198; Davidović 2007: 214).

врсте '*Fomes fomentarius*':³¹ *букова губа, гљива, губа, губина, жаг, жваг, жега, каф, лешка, самокрес, ѿрудова/сува ѿчурка, ѿруд, ѿруд-гљива, ѿруѿи и ус(ј)ека*, и '*Cantharellus cibarius*':³² *глоговача, жуѿѿуља, кајсијача, лисица, лисичара, лисичарка, лисичица, лисјача, млечњаја, ѿаѿреница, ѿаѿрењац, ѿаѿрењача, ѿрава лисица, ѿрави ѿаѿрењац, срњача и црљена гљива*. За врсту '*Lactarius deliciosus*' регистровано је 12 назива: *бриновка, кнезница, књегина, лебњача/љебњача, мл(иј)ечница, ѿаѿреница, ѿаѿрењац, ѿаѿрењача, ѿеченица, рујница, сирњаја и сирњача*.³³ Најпознатија врста вргања '*Boletus edulis*', потврђена је са 8 назива: *варгањ, вргањ, гујара, жуѿѿњац, змијара, медведара, сирњаја и сирњача*.³⁴ Од отровних врста, по броју назива истичу се две врсте, свака по 11 назива, једна је '*Boletus satanas*':³⁵ *б(ј)еснача, б(ј)ењача, бјешњача, жуѿѿњац, коњска губа, лудаја, лудајача, лудара, лудача, медведара и нора гљива*; друга је '*Amanita muscaria*':³⁶ *бискуѿова миѿѿра, змијска гљива, мувара, мувомор, мувомора, мувоморка, мухара, мухомор, мухоморка, мухор и оѿѿровна мувара*. Из раздела мешинарки, најбројнија је врста '*Tuber melanosporum*':³⁷ *гомољика, јаги, јеленова гљива, орвишак, оришак, ѿѿрифа, ѿѿрифла, црна јеленгљива и шкрињац*. Другачији распоред по броју назива наводе Ј. Вукојевић и И. Хаѿић (Hadžić, Vukojević 2008: 155): најбројнија је врста '*Amanita caesarea*' – 22 назива, затим '*Macrolepiota procera*' – 15 назива,³⁸ '*Agaricus campestris*' – 14, '*Boletus edulis*' – 13, '*Lactarius piperatus*' – 13, '*Coprinus*

³¹ Честа и добро позната врста у народу *Fomes fomentarius* (L.) Fr. одувек се употребљавала за паљење ватре кресивом (Božac 1984: 294; Davidović 2007: 54; Hadžić, Vukojević 2008: 103).

³² *Cantharellus cibarius* Fr. изврсна је и изузетно цењена врста печурке због својих лековитих својстава (Focht 1979: 235; Božac 1984: 243; Hadžić, Vukojević 2008: 92).

³³ *Lactarius deliciosus* (L.) Gray веома је популарна и честа врста печурке (Focht 1979: 207; Božac 1984: 190; Hadžić, Vukojević 2008: 140).

³⁴ Врло цењена врста *Boletus edulis* Bull. (Focht 1979: 87–88; Božac 1984: 258; Hadžić, Vukojević 2008: 110), у нашем народу позната као *вргањ* (*варгањ* код Вука), помиње се у најзначајнијем средњовековном медицинском зборнику *Хиландарски медицински кодекс* (с краја 15, поч. 16. века), у одељку *Сѿис о ѿросѿѿим лековима* (стр. 103–104): <<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=5328&m=2#page/158/mode/2up>>. (Приступљено 15.1.2021)

³⁵ Позната отровна печурка *Rubroboletus satanas* (Lenz) Kuan Zhao & Zhu L. Yang честа је врста у нашим крајевима (Focht 1979: 185–186; Božac 1984: 264).

³⁶ Отровна врста *Amanita muscaria* (L.) Lam. врло је препознатљива печурка, због свог сликовитог изгледа и живих боја, па се појављује у књигама као симбол за отровне гљиве (Focht 1979: 139–140; Božac 1984: 49; Hadžić, Vukojević 2008: 127).

³⁷ Врста печурке лоптастог облике која расте у земљи, *Tuber melanosporum* Vittad., врло је цењена због своје конзумне вредности. Данас се учесталио назив *ѿарѿѿуф*, међутим потврђен је једино у РСЈ, у којем се означава цео род *Tuber*.

³⁸ У анализираним лексикографским изворима потврђено је 7 назива: *велики калуђерак, козара, орловка, срндак, срндакуша, сунчаница, шешир*.

comatus' – 12³⁹ и '*Cantharellus cibarius*' – 11; од отровних врста гљива, помиње се само једна врста, '*Amanita muscaria*', са укупно два имена.⁴⁰

У речницима се тек неколико назива односи на родове печурака: '*Amanita*' – мухара (РСАНУ); '*Boletus*' – вргањ (РСЈ); '*Clavaria*' – кладушица (РМС), козарка (РСАНУ; РСЈ); '*Coprinus*' – гнојишћарка (РСЈ); '*Fomes*' – зуба (РСЈ); '*Helvella*' – хрчак (РМС); '*Hudnum*' – бодљикара (РСЈ); '*Lactarius*' – мл(и)јечница (РСАНУ; РСЈ); '*Russula*': глувара/глухара (РСАНУ; РСЈ) и '*Tuber*' – гомољика,⁴¹ шарипуф (РСЈ). Назива за породице печурака има још мање: '*Agaricaceae*' – листићарке, меколиске (РСАНУ; РМС), њечурке (РМС; РСЈ); '*Gasteromycetes*' – њухаре (РМС; РСЈ) и '*Polyporaceae*' – рујицаре (РМС). Екскерпирана су два назива за ред печурака '*Hymenomycetes*': клобучаре (РСАНУ; РМС; РСЈ) и клобучарке id. (РСАНУ; РМС), и именована су два разреда печурака: '*Basidiomycetes*' – сџајцаре (РМС) и '*Ascomycetes*' – м(ј)ешинарке (РСАНУ; РМС; РСЈ), мјешинарка и м(ј)ешинасџа њечурка (РСАНУ).

Основна карактеристика миколошке лексике, на основу ексцерпираниог материјала, јесте честа синонимија, тј. када одређена врста печурке има више народних имена. Тако је на пример, у речницима потврђено 11 различитих назива за врсту печурке '*Amanita caesarea*':⁴² *благва*,⁴³ *госџа*, *јордан*, *јордана*, *кнегиња*, *кнежица*, *кнежница*, *књегиња*, *краљевска гљива*, *скријац/скријџа* и *шкријац*. Кад се томе дода још и 4 назива (не рачунајући словеначке) из Симоновићевог *Боџаничког речника*: *благар*,⁴⁴ *рујница*, *рудњача* и *шкријавац*, и чак 17 назива које је забележио И. Хацић (1995–1996: 107; Hadžić, Vukojević 2008: 157): *булинца*, *гађуша*, *жула*, *илињача*, *јајњача*, *јајцара*, *јајчара*, *јајчарка*, *кајмакчара*,

³⁹ У речницима је забележен само један назив за ту врсту печурке – *џојовка*.

⁴⁰ На основу тога, аутори су закључили следеће: „ovaj podatak tim pre je čudniji jer su trovanja gljivama, pa i ona sa fatalnim ishodom, u našim krajevima prilično česta“ (Hadžić, Vukojević 2008: 155).

⁴¹ У РСАНУ назив *гомољика* није експлицитно дефинисан као назив за род: 'гљива за јело *Tuber* из ф. *Tuberaceae*, чије врсте имају округласто плодносно тело без дршке, које расте под земљом'. Синоними, *глизњача*, *гомољак*, *гомољача*, *гомољница*, *гомољива гљива* и *јеленгљива*, упућују се на назив *гомољика*.

⁴² Медитеранска врста *Amanita caesarea* (Scop.) Pers. је једна од најквалитетнијих печурака. Сматра се да су је изузетно ценили стари Римљани и да су је прозвали *fungorum princeps* = гљива кнез (Focht 1979: 143–144; Vožac 1984: 47; Davidović 2007: 162; Hadžić, Vukojević 2008: 127).

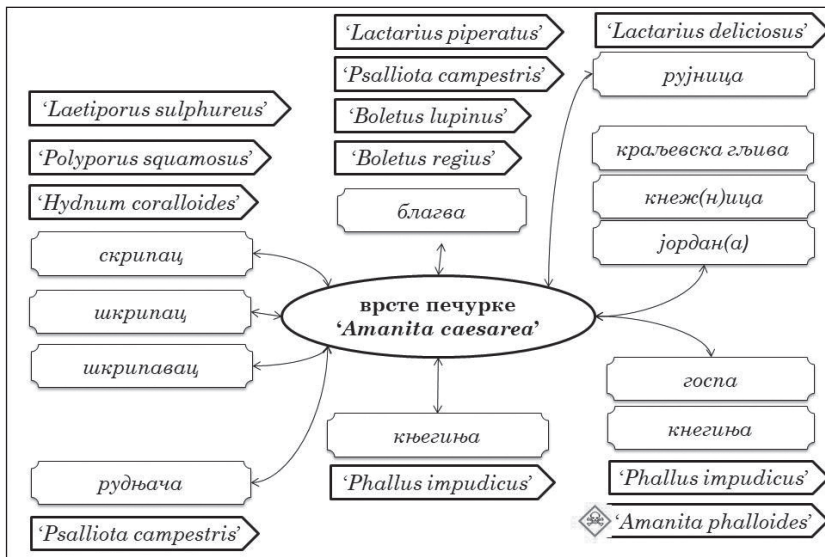
⁴³ Назив *благва* добро је потврђен од 18. века у старим лексикографским изворима и један је од ретких назива који је у њима идентификован, као '*Amanita caesarea*' (Vajs 2003: 387).

⁴⁴ Назив *благар* је посведочен само код Д. Симоновића и К. Благаића (Blagaić 1931: 85). По И. Фохту, К. Благаић је сам кретио врсте печурака у свим оним случајевима кад није налазио ниједан народни назив (Focht 1979: 8).

лонче, њарадајзара, њојадија, њојовача, рубињача, рудишњача, рудница и скоруњача, за ову врсту печурке је у нашим крајевима потврђено укупно 32 назива.

Друга, веома значајна карактеристика назива печурака јесте хомонимија, тј. када један народни назив може да се односи на више врста печурака. Назив *благва* је у речницима потврђен за чак 5 различитих врста: ‘*Amanita caesarea*’, ‘*Boletus regius*’, ‘*Boletus lupinus*’, ‘*Psalliota campestris*’ и ‘*Lactarius piperatus*’.⁴⁵

Постојање разних синонима и хомонима доводи до преплитања назива: једна врста печурке – више назива, један назив – више врста печурака. У случају поменуте врсте печурке *Amanita caesarea* (Scop.) Pers., која се у различитим крајевима другачије именује, а опет ти називи се односе на друге врсте печурака (в. слику 1), то прилично отежава њихову идентификацију. Уколико се назив односи и на отровну врсту печурке, као код назива *госија* и *кнегиња*, који означавају и смртно отровну печурку *Amanita phalloides* (Vaill. ex Fr.) Link, познатију као *зелена њујавка*, с разлогом треба бити опрезан код именованја печурака, јер се може завршити с фаталним исходом.

Слика 1 Преплитање назива печурака на примеру врсте *Amanita caesarea* (Scop.) Pers.

⁴⁵ И. Фохт (1979: 8) приметио је многе хомониме у различитим крајевима, те је узео за пример назив *рујница*: „rujnicom nazivaju u nižim predjelima Bosne i Srbije Amanita caesarea, a u višim tri vrste Lactaria [L. deliciosus, L. salmoneus, L. semisanguifluus], dok u nekim dijelovima Srbije isto ime nosi Cantharellus cibarius“. Он, такође, констатује да је честа појава „да се и у истом крају исто име користи за већи низ врста које се све сматрају истом, без разликовања и уочавања и прилично упадљивих особина“ (ibid.).

Међу миколошком лексиком регистровани су различити фонетски дублети, као што су: *глухара* и *глувара*, *бабино уво* и *бабино ухо*, *мухомора* и *мувомора*, *пухара* и *пуара* итд., који се у речницима обележавају на више начина: везују се знаком једнакости (РСАНУ; РМС) или везују везником *и* (РСЈ). С обзиром на то да су Вукови речници нормативног карактера, у одредницама с фонетским дублетима углавном се један фонетски лик сматра правилнијим. То се решава тако што он долази на прво места, а иза њега следи други назив у загради, који се у речнику наводи и као контролна одредница с упућеницом на правилан облик, нпр. „пухара [пуара]⁴⁶“ и „пуара, f. vide пухара“, „глухара [глувара]⁴⁷“ и „глувара, f. vide глухара“.

Честе су творбене варијанте, као на пример: *брезовица* и *брезовка*, *лисичара* и *лисичарка*, *љуџаја* и *љуџајка*, *мухомора* и *мухоморка*, *мувомора* и *мувоморка*, *џирифа* и *џирифла*, *сирњаја* и *сирњача*, *срндак* и *срндакуша*, *прхавац* и *прхавица* итд. У речницима се творбене варијанте, потпуно равноправне речи истог значења, везују се аколадом, тј. витичаством заградом (у РСАНУ) или везником *и* (РМС; РСЈ) или косом цртом (Стојановић), а уколико су творбени дублети различитог рода, по правилу се даје ознака рода након назива, мада у ретким случајевима она је изостала („прхавац, -авца и прхавица ж“ у РМС).

Правописне варијанте су ретке. Оне се у речницима дају под истом одредницом, с тим што се у загради наводи мање исправна, нпр. „јеленгљива (јелен-гљива)⁴⁸“ (РСАНУ). То ипак није примењено у свим случајевима, као код назива *јез-гљива* (РСАНУ) или *џируд-гљива* (РМС).

5. Означавање миконима у речницима

Пошто називи печурака припадају специфичном, термиолошком лексичком фонду, они се у речницима наводе заједно с квалификативним ознакама, којима се указује ком термиолошком систему припадају.⁴⁶ У савременим српским речницима је миколошка лексика маркирана различитим термиолошким квалификаторима. Најчешће се та лексика означава с квалификатором *боӣ*. (= ботаника, ботанички), како у дескриптивним (РСАНУ; РМС; РСЈ),⁴⁷ тако и у дијалекатским речницима (Ћирић; Стојановић; Динић; Јовановић; Петровић, Капустина;⁴⁸

⁴⁶ Немају сви лексикографски извори информације тог типа. У Московљевићевом дескриптивном речнику и у више дијалекатских речника (Златановић; Вујичић; Гаговић; Наџић; Бојиновић и др.) употреба квалификативних ознака није део лексикографског поступка.

⁴⁷ У одређеном броју случајева изостао је квалификатор, в. *амбрелача*, *бабушка*, *безлебара*, *б(и)јелчица*, *бесхлебара/бесхљебара*, *брница*, *бубина*, *буковача*, *гливош*, *грубина*, *жславка* у РСАНУ, *рујница* у РМС, *бодљикара* и *џуза* у РСЈ.

⁴⁸ Интересантно је да су аутори тог дијалекатског речника означавали квалификатором *боӣ*. само оне називе уз које је наведена прецизна идентификација (као што је *вргањ* ‘печурка *Boletus edulis*’), док је ознака изостајала код назива без

Савић⁴⁹). У ретким случајевима употребљени су квалификатори *агр.* (= агрикултура, агрикултурни), уз називе *кајмакара*, *крвавица* и *миришљавка* у РСАНУ и уз назив *кајсијача* у РМС, и *зоол.* (= зоологија, зоолошки) уз назив *козарка* у РМС. Исправно би било да се та врста лексичко-терминолошких јединица обележава квалификатором *мик.* (= микологија, миколошки), међутим он се у речницима ретко употребљава. У новијим дијалекатским речницима се не користи,⁵⁰ а у РСАНУ, у којем је уведен од 18. тома,⁵¹ наведен је само уз назив *орловка*, док су остали називи: *орвишак*, *оришак*, *осинац* и *осӣригача* означени с квалификатором *бо̄ӣ*. Иако се квалификатор *мик.* одликује малим бројем појављивања у РСАНУ, по оцени Н. Ивановића (2014: 227), он припада области која се налази пред лексичком експанзијом.

6. Миколошка идентификација печурака у речницима

Лексикографска пракса⁵² подразумева да се лексичко-терминолошке јединице попут миконима, али и фитонима и зоонима, објашњавају научно, што значи да дефиниција садржи научно име односно латински назив врсте и евентуално породице.⁵³ Миконими се у дескриптивним и дијалекатским речницима дефинишу научно, међутим код великог броја назива, од потврђених 608 идентификација, чак 138 назива је без прецизне миколошке идентификације.

Научне дефиниције углавном садрже податак о врсти и евентуално породици печурке (нпр. *змијара* ‘печурка *Huophiloma fasciculare* из ф. *Agaricaceae*’ РСАНУ), а у мањем броју, само назив рода (нпр. *мрежаљка* ‘врста гљиве, печурке *Clathrus*’ РСАНУ, *глувара* ‘врста гљиве *Russula Pers.*’ Тимок, Динић). Изостанак миколошке идентификације у дескриптивним речницима последица је недовољног објашњења о тим речима

идентификације (нпр. *гујара* ‘врста отровне печурке’, *илињача* ‘црвена печурка’, *срндаћ* ‘сорта јестиве печурке’).

⁴⁹ Другачија је пракса у том речнику. Наиме, квалификатор *бо̄ӣ* налази се у склопу дефиниције, в. *лудара* ‘врста отровне гљиве, бот. *Boletus satanas* из ф. *Polyporaceae*’.

⁵⁰ У новијим дијалекатским речницима, у којима је уобичајена лексикографска пракса да се маркира терминолошка лексика, миконими се означавају квалификатором *бо̄ӣ*. (Ћирић, из 2018. године; Златковић, из 2017; Петровић, Капустина, из 2011; Стојановић, из 2010; Динић, из 2008. итд.).

⁵¹ За примену квалификатора *мик.* заслужан је академик М. Тешић, један од уредника 18. тома РСАНУ.

⁵² Детаљније о лексикографским поступцима у обради назива печурака у дескриптивним речницима савременог српског језика (РСАНУ; РМС; РСЈ; Московљевић), в. рад Јанковић (у штампи).

⁵³ Научно име се даје само код стандардног назива, док се код синонима и варијаната наводи упућеница на стандардни облик.

у приручницима којима лексикографи располажу, док у дијалекатским речницима зависи од прикупљених података од информатора на терену.

Миконими, са или без идентификације, дефинисани су по одређеном моделу, који најчешће садржи формулацију типа: ‘гљива’, ‘печурка’ или ‘врста гљиве’, ‘врста печурке’, ретко ‘гљива, печурка’ (*губерина*, *кошић* РСАНУ, *кромџирача* РСЈ), ‘печурка, гљива’ (*ђавоља каја* РСАНУ, *џећурка* Каменица код Ниша, Јовановић), ‘биљка’ (*волуја јейра*, *маврица* РСАНУ) или ‘врста биљке’ (*маглен*, *козја нога* РСАНУ), ‘врста гљиве, печурке’ (*мрежаљка*, *мреженка* РСАНУ, *козјача* РМС), ‘сорта гљиве’ (*буковача* Качер, Петровић, Капустина), као и ‘гљива из пор. печурака’ (*џајрењача*, *срндак/срндакуша*, *сумџорача* РМС), ‘врста гљиве из пор. печурака’ (*кнегиња*, *локвић*, *џуза* РМС), ‘гљива из ф. печурака’ (*срндак* РСЈ), ‘биљка из пор. печурака’ (*џојовка* РМС) итд.

При дефинисању миконима, често се наводе информације које се односе на: 1) изглед и боју печурке, нпр. код назива *сумџорача*, *брница* (РСАНУ), *илињача*, *гујнача/гујњача* (Петровић, Капустина); 2) укус печурке, нпр. *џајрењача* (РСАНУ); 3) мирис печурке, нпр. *ђурђевица* (Златковић), *кнегиња* (Цвијетић); 4) јестивост односно отровност печурке, нпр. *целогриз* (Ђирић), *кучешки смрчак* (Златановић), *јурјевчица* (РСАНУ), *мухара* (Московљевић), *лудница* (РСАНУ); 5) станиште печурке, нпр. *бљузгача*, *калуђерак* (РСАНУ), *џрифла* (Московљевић), *кладњача* (РСЈ), *бабушина* (Прошћење, Вујичић), *боровњача* (Тимок, Динић); 6) лековитост печурке, нпр. *џарабица* (Тимок и Лужница, Глишић; Пирот, РСАНУ), *џојава* (Тимок, Динић; Тимок и Лужница, Глишић), *кнегиња* (ЖиМ, Елезовић); 7) време појављивања, нпр. *ђурђевица* (РМС), *мразница* (РСАНУ); 8) начин исхране печурке, нпр. *гриб*, *дрвена џечурка* (РСАНУ), *лојушина* (Безује, Гаговић) и 9) намену, нпр. *крмећара* (РСАНУ), *џруд* (Лужница, Ђирић), *џродајњаче* (Колубара, Николић).

У ретким случајевима, називи су наведени с дефиницијом без идентификације, али с потврдом у којој је дат детаљнији опис печурке, нпр. *бусача*, *кладарица*, *кожњача*, *говећа џечурка*, *џасја џечурка* (РСАНУ), док код назива *кладњача* (РСАНУ) потврда врши функцију дефиниције.

Посебно је важно да лексикографска дефиниција пружи тачне информације. Ипак, грешке се поткраду, те су оне у речницима примећене приликом: 1) навођења (не)јестивости печурке, нпр. код назива *госја*: ‘врста отровне гљиве *Anamita caesarea*’ [sic! *Amanita caesarea*, врста јестиве гљиве] (РМС); 2) навођења стручних имена печурака, нпр. *модрикача* ‘врста гљиве листичарке *Tricholoma nudium*’ [sic! *Tricholoma nudum*] (РСАНУ); *џросењак* ‘врста јестиве гљиве *Hundum repandum*’ [sic! *Hudnum repandum*] (РСЈ); *глувара* и *глухара* ‘род гљива *Russela* из ф. *Agaricaceae*’ [sic! *Russula*] (РСЈ); *љуџарка* ‘врста јестиве печурке *Polugonum hidropiper*’ [sic! научни назив биљке] (Лужница,

Тирић) и 3) неслагања описа и научног имена печурке, нпр. код назива *скрипиџ* ‘јестива гљива у виду свињског уха *Amanita cesarea* [sic! *Amanita caesarea*]’: Скрипџ се беше ватил на ореј, па голѐм, љубичас, сладак (Пирот, Златковић), ‘врста јестиве печурке у виду свињског уха која расте на букви *Amanita cesarea* [sic! *Amanita caesarea*]’: Ђбав ко уписан, уши му ко скрипџи, мустаџи ко на грлицу гњѐздало, а уснице ко да је цѐлу нѐч дувал у бас (Лужница, Тирић), *шкриџац* ‘*Agaricus caesarea*, крупна, укусна гљива што расте на стаблу дрвећа’ (Московљевић). Врста печурке *Amanita caesarea* (Scop.) Pers. не изгледа тако како је описана у тим речницима и не расте на дрвећу.⁵⁴

Пошто су научна имена печурака подложна промени, сва досадашња миколошка имена документована су у светским номенклатурним репозиторијумима као што су *Index fungorum*⁵⁵ или *Mycobank*.⁵⁶ Наиме, у речницима су називи печурака дефинисани застарелим научним називима, те их је потребно осавременити, као на пример: *Boletus regius* > *Butyriboletus regius* (Krombh.) D. Arora & J.L. Frank, *Lactarius piperatus* > *Lactifluus piperatus* (L.) Roussel итд.

7. Нови миконими

Печурке које својим својствима не привлаче пажњу човека, немају име, међутим с развојем микологије, све бројније миколошке литературе⁵⁷ и повећаног интересовања за гљиве, појављују се нова имена досад неименованих врста печурака. По мишљењу И. Фохта (1979: 8), народних имена гљива има мало (или су „pozaboravljena“), те су многе савремене микониме измислили сами аутори, „najčesće bukvalnim prevodom stručnog (naučnog) imena“.⁵⁸ То су најчешће двочлани називи у духу српског на-

⁵⁴ На основу потврда у дијалекатским речницима могло би се помишљати на врсту из рода *Peziza*: *бабино уво* ‘врста гљиве чије плодносно тело нема дршку *Peziza vesiculosa*’ (Каменица код Ниша, Јовановић), *бабино уво* и *бабино ухо* ‘врста црвене гљивице на трулом дрвећу *Peziza aurantia*’ (ПМС), *бабино ухо* ‘мало као гљивица црвено при коријену каква дрвета (трухла, мокра), eine Art Schwamm, fungi genus [*peziza aurantia* Pers.]’ (Вук 1898).

⁵⁵ <http://www.indexfungorum.org/Names/Names.asp>

⁵⁶ <https://www.mycobank.org>

⁵⁷ Миколози и гљивари указују на прилив хрватске миколошке литературе крајем 20. века, а самим тим и на повећану употребу хрватских назива печурака у Србији. И. Хацић (1995–1996: 97) наводи да су „приручници за сакупљаче [...] стизали из Словеније или Хрватске и са собом доносили гљиварску терминологију коју су читаоци усвајали не разумевајући шта поједини појмови и имена значе“. На тај начин су многа имена „преузета из хрватске и словеначке миколошке литературе и већ су у великој мери одомаћена на нашем простору“.

⁵⁸ Б. Иванчевић (1995: 13) сматра да је код именовање потребно „poštovati evropsku tradiciju koja ne insistira na davanju narodnih imena po svaku cenu“. Да би се избегла

родног језика. Поједини називи су веома лепо прихваћени, као што је, на пример, миконим *шумско њиле* И. Хаџића за врсту печурке *Laetiporus sulphureus* (Bull.) Murrill. Назив је дословни превод с енглеског *chicken of the woods, chicken mushroom*,⁵⁹ јер та печурка укусом подсећа на пилеће месо.⁶⁰ Једна врста јесењих печурака *Infundibulicybe geotropa* (Bull.) Нрмаја се на западном делу штокавског подручја назива *мрџинчица*, по Св. Мартину који се празнује 11.11. (уп. ит. *fungo di San Martino*), док се на источном делу предлаже да се користи назив *мрџинчица*, по Св. Мрати (24.11.). Врста печурке *Xylaria polymorpha* (Pers.) Grev. из раздела мешинарки због свог необичног изгледа назива се: *мрџвачки* или *ђавољи њрџи*, *црни буздован* (уп. енг. *dead man's fingers*, хрв. *mrtvačevi prsti*, слн. *koričasta lesenjača*, пољ. *paluchy umarlaka*).

Без имена су и многи родови и породице печурака. В. Донић сматра да је потребно да се именују породице, родови и врсте гљива без стандардног народног имена, те он предлаже да се род печурака *Tricholoma* назове *сеничарке*, а да се врсте тог рода именују: *сивка* за *T. portentosum* (код Симоновића се та врста назива *виџезовка лисџојадна*) и *мишка* за *T. terreum* (Donić 1996: 6).

8. Миколошки речник српског језика⁶¹

Давне 1998. године, у писму Миколошког друштва Србије Одбору за стандардизацију српског језика Института за српски језик САНУ, указана је потреба хитног покретања рада на миколошком речнику српског језика и усаглашавање стандардне номенклатуре српских назива гљива. Потписници писма су били тадашњи уредници миколошког часописа *Свеџ гљива* И. Хаџић и В. Донић, тако да је допис те исте године објављен у петом броју тог часописа (1998: 57–58), а затим у првом броју *Сџиса Одбора за сџандардизацију срџског језика*, под уредништвом Р. Гачевића и Ј. Вуксановића (1998: 106–107). У миколошком гласилу *Bilten Mikološkog društva Srbije* (потом *Свеџ гљива*), објављено је више тексто-

апсурдна *народна имена*, он предлаже „korišćenje naučnih imena za sve vrste koje немају odgovarajuće standardno ime (npr. kao u Britaniji)“.

⁵⁹ И. Хаџић: „Naziv šumsko pile preuzeo sam iz engleskog jezika (*Chicken of the Woods*), kao veoma lep i deskriptivan. Taj naziv se među našim gljivarima već odomaćio“ (Hadžić 2002: 48; в. коментар В. Донића, Donić 1996: 6).

⁶⁰ Фохтов назив *žvepleno rumeni luknjičar* (Focht 1979: 117) вероватно је преузет из словеначког, уп. слн. *žvepleni lepoluknjičar*.

⁶¹ Предлаже се назив речника: *Миколошки речник: имена гљива*, а не *Речник назива гљива*, јер се на тај начин следи принцип насловљавања терминолошких речника, који је успостављен с Д. Симоновићем у *Боџаничком речнику имена биџака*. Још један, мање битан разлог, јесте да би било пожељно да називи *микологија* и *миколошки* (попут *боџаника* и *боџанички*) постану општепознати у српском језику.

ва у којима аутори износе своја запажања о појмовној збрци која влада у свету гљива. Тако је В. Донић (1996) предложио лексичко уједначавање гљива у српском језику и израду *Речника гљива*, у којем ће се јасно назначити један народни, стандардни назив, опредељујући се за онај који је најчешћи. Б. Иванчевић (1995) навео је да би било пожељно да се усагласе стандардна имена за гљиве у српском језику.⁶²

Досад су у том погледу објављени речници искључиво енциклопедијског типа (као што су: Hadžić, Vukojević 2008 и Vukojević, Hadžić 2013), који су намењени широм кругу корисника и задовољавају основне потребе просечног говорника. За разлику од енциклопедијског, језички тип речника подразумева другачију обраду и презентацију лексичког материјала.

8.1. Терминолошки речници Матице српске

Терминолошки речници у издању Матице српске својом концепцијом и структуром нуде одговарајући модел лексикографске обраде: 1) грађа се прикупља из расположивих извора, од вуковске епохе до савременог доба, и допуњава се с лексичким материјалом с терена,⁶³ који покрива цео српски штокавски простор; 2) лексика је структурирана по научним називима родова абecedним редом; 3) латински називи су усклађени са савременом номенклатуром и класификацијом; 4) издвајањем најфреквентнијих назива у речнику, указује се на актуелни нормативни статус термина; 5) три регистра (именски регистар српских назива, документациони регистар са свим изворима и регистар латинских синонима) и цртежи од великог су значаја и олакшавају сналажење у речнику.

Иако су у тим терминолошким речницима примењена лексикографска решења одговарајућа за миколошку лексичку, у њима се међутим не наводе потврде, које сведоче о њиховој важној улози у српској народној традицији. Врло се често печуркама приписују лековита и магијска својства⁶⁴ и повезују се с митолошким ликовима као

⁶² О језичкој збрци међу миконимима, о потреби да се нормирају српска народна имена гљива и именују неименоване врсте, в. Vukojević, Hadžić 2013: 6–7; Хаџић 1995–1996: 97.

⁶³ За прикупљање миколошке лексике предлаже се коришћење упитника, објављеног у раду Јанковић, Јуришић 2020.

⁶⁴ „Има и печурака књега или кнегиња које свет држи да лече од гушобоље“ (Ужице, РСАНУ; Цвијетић s.v. *кнегиња*), „Збираше дѣда попóво мудó, па кад му затрѣбе да заустáви крв, он њиговити прáшак насóли на рáну, и крв престáне да течѣ“ (Лужница, Ћирић s.v. *мудо*), „Пўвка р·ѣтко растѣ и мáло ју има; кад н·ѣмају сувў пўвку, лўди настружў од кáиш, па посипу посекóтину“ (Црна Река, Марковић 1986 s.v. *пўвка*), „Пушавац на лѣдни изрáсте ко гљйва, б'јело па позелѣни, и бўдѣ прá и на рáне стáвљал тај прá“ (Велико Блашко, Савић s.v. *пўшавац*), „На ране се привија труд («усјека»), чађа, пуфкавац а често и со помијешана са брашном“ (Кучи, Петровић, Ћелић, Капустина), „Нáђи нѣку пећурку пўвицу да тўрамо

што су виле. Потврда испред увода овога рада за назив *вилинска ложичица* говори о старим словенским представама о гљивама као остацима јела вила, док кругови печурака⁶⁵ указују на место игре вила.⁶⁶ Печурке се везују и за разна предсказивања у календарском циклусу.⁶⁷ Поједине потврде пружају информације о томе које врсте гљива се у народу скупљају⁶⁸ и зашто,⁶⁹ или који се називи употребљавају у одређеним крајевима Србије⁷⁰ и зашто се тако називају.⁷¹

9. Закључак

Иако се српска традиционална култура сматра микофобном, имена печурака добро су заступљена у нашим речницима, што сведочи о постојању традиције у препознавању и сакупљању печурака. Богата и разноврсна лексичка материја, општејезичка и стручна, приказана у овом раду, указује на потребу да се ти називи региструју, идентификују и обраде, да би их на тај начин сачували од заборава. Израдом таквог једног ми-

на вола на рáну“ (јн. Србија, Златановић s.v. *йуавица*), „Намазаљи смо бику врат силовином да се боље боде“ (Рожаје, Hadžić s.v. *силовина*).

⁶⁵ Печурке расту у круговима, које народ тумачи као *вилаина кола*, *вилени кругови*, *вешийчја кола*, *русална кола*, *врзина кола*, *вилинско гумно*. На тим местима, трава порасте густа и бујна у централним делу кола и поред печурака, док у осталим деловима ретка је и повијена. Утврђено је да су нека кола врло стара, понекад и до 600 година (у САД) (Focht 1979: 19–20). Вук (1898) је забележио да се те печурке називају *вилонџачама* (‘велика печурка, за какове се говори да расту на вилину колу’).

⁶⁶ „Чељадинће печурће у Шугрин се зову играорће; као у коло да су се уватиле па йграју, тека расту“ (Пирот, Златковић s.v. *играорка*), „Модрокорће ймају голем шешир и нагоре подврнут, а расту и онѣ на йгриште кудѣ расту и друђе печурће, као на полумесеџ излѣзну“ (Пирот, Златковић s.v. *модрокорка йечурка*). Уп. са потврдом за реч *игралишйе* у РСАНУ: „Виле ... воде ... ноћу коло на планинским ливадама и врховима. Онде се често наилази на њихова игралишта ... круг или полукруг од гљива“.

⁶⁷ „Ако у Петров пост [око Књажевца] нема печурке ‘љутарке’ ... неће бити кукуруза“ (РСАНУ s.v. *љутарка*), „Ове јесени пуне су долине бубина, борамима ће бити зима љута“ (Безује, Гаговић s.v. *бубина*).

⁶⁸ „Говњаџа. она прáви голем шешир и ми у несмо јѣли до пре двајестина године, несмо знали да се једѣ“ (Пирот, Златковић s.v. *говњаџа*), „Ми смо одáвно знали сáмо за црвѣначе; другѣ печурке нисмо смѣли да бѣремо, а нису ни имáле око нáше сѣло“ (Црна Река, Марковић 1986 s.v. *црвѣнача*).

⁶⁹ „Говеђа печурка значи једну врсту печурке у које је капица кривоstrана и рашепурена као рука. Расте у буковој гњилади; једу је говеда и сељани је истружу, па носе у опанку као подлогу“ (средњи Тимок, РСАНУ s.v. *йечурка*).

⁷⁰ „Ми туј печурку зовѣмо јелѣнак, а Гостушање и Лукáнци у зову мерушљйвкa“ (Пирот, Златковић s.v. *јелѣнак*), „Рудњаџа је ситнá пѣчурка, кáжу и дивљй шампйѣн“ (Качер, Петровић, Капустина s.v. *рудњаџа*).

⁷¹ „Срндаџи се једу, расту у грмање, али се рѣтко набоде, крију се ко срње“ (Лужница, Ћирић s.v. *срндак*).

колошког речника српског језика у интердисциплинарној сарадњи лексикографа с миколозима, Србија би тиме стала у ред европских земаља које имају стандардизовану српску миколошку лексику.

Извори

- Богдановић, Недељко. „Говори Бучума и Белог Потока“, *Српски дијалектолошки зборник XXV* (1979): 1–178.
- Богдановић, Недељко. „Говор Алексиначког Поморавља“, *Српски дијалектолошки зборник XXXIII* (1987): 7–302.
- Бојиновић, Милош. „Рјечник гламачког говора“, *Српски дијалектолошки зборник LXII* (2015).
- Букумирић, Милета. *Речник говора северне Метихије*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.
- Вујичић, Милош. *Рјечник говора Проићења (код Мојковца)*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1995.
- Вук 1818 – Караџић, Вук С. *Српски рјечник (1818)*. *Сабрана дела Вука Караџића*. Књига друга. Београд: Просвета, 1966.
- Вук 1898 – Караџић, Вук С. *Српски рјечник*. Београд: Штампарија Краљевине Југославије, 1935⁴.
- Гаговић, Светозар. „Из лексике Пиве (село Безује)“, *Српски дијалектолошки зборник LI* (2004): 1–312.
- Глишић, Јелена. „Лексика народне медицине у тимочко-лужничким говорима“, *Српски дијалектолошки зборник LXIV/2* (2017): 309–370.
- Далмација, Стево. *Речник Појшкозарја*. Бања Лука: Глас српски, 2004.
- Динић, Јакша. *Тимочки дијалекатски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- Елезовић, Глиша. „Речник косовско-метохиског дијалекта. Св. 1, А–Њ“, *Српски дијалектолошки зборник 4* (1932): 1–477.
- Елезовић, Глиша. „Речник косовско-метохиског дијалекта. Св. 2, О–Ш“, *Српски дијалектолошки зборник 6* (1935): 1–587.
- Златановић, Момчило. *Речник говора југа Србије*. Врање: Учитељски факултет, 2014.
- Златковић, Драгољуб. „Допуна Речнику пиротског говора“, *Српски дијалектолошки зборник LXIV* (2017): 603–993.
- Јовановић, Властимир. „Речник села Каменице код Ниша“, *Српски дијалектолошки зборник LI* (2004): 313–688.
- Марковић, Миодраг. „Речник народног говора у Црној Реци“, *Српски дијалектолошки зборник XXXII* (1986): 245–500.
- Марковић, Миодраг. „Речник народног говора у Црној Реци. Књига II“, *Српски дијалектолошки зборник XXXIX* (1993): 149–398.
- Миловановић, Емилија. „Прилог познавању лексике Златибора“, *Прилози истраживању језика 19* (1983): 13–70.
- Московљевић, Милош. *Речник савременог српског књижевног језика с језичким савейником*. Београд: Гутенбергова галаксија, 2000.

- Николић, Берислав. „Колубарски говор“. *Српски дијалектолошки зборник XVIII* (1969): 1–71.
- Петровић, Драгољуб, Ивана Ђелић, Јелена Капустина. „Речник Куча“. *Српски дијалектолошки зборник LX* (2013): 1–461.
- Петровић, Драгољуб, Јелена Капустина. „Из лексике Качера“. *Српски дијалектолошки зборник LVIII* (2011): 1–336.
- Радић, Првослав. *Койаонички говор. Етнографски и културолошки ириситуй*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2010.
- РМС – *Речник српскохрватског књижевног језика*. 1–6. Нови Сад – Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967–1976.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РСГВ – *Речник српских говора Војводине*. Нови Сад: Матица српска, 2000–2010.
- РСЈ – *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Савић, Биљана. „Народна медицинска лексика Великог Блашка (код Бањалуке)“. *Српски дијалектолошки зборник LXIV* (2017): 995–1066.
- Симоновић, Драгутин. *Ботанички речник имена биљака*. Београд: Научно дело, 1959.
- Стојановић, Радосав. „Црнотравски речник“. *Српски дијалектолошки зборник LVII* (2010): 1–1060.
- Томић, Миле. „Говор Свиничана“. *Српски дијалектолошки зборник XXX* (1984): 7–265.
- Томић, Миле. „Речник радимског говора“. *Српски дијалектолошки зборник XXXV* (1989): 3–174.
- Ђирић, Љубисав. „Говори Понишавља“. *Српски дијалектолошки зборник XLVI* (1999): 7–262.
- Ђирић, Љубисав. „Речник говора Лужнице“. *Српски дијалектолошки зборник LXV/2* (2018): 1–1166.
- Ђупић, Драго, Жељко Ђупић. „Речник говора Загарача“. *Српски дијалектолошки зборник XLIV* (1997): 1–615.
- Хацић, Ибрахим. „Новозабележена народна имена гљива“. *Наш језик н. с. XXX/1–5* (1995–1996): 96–108.
- Цвијетић, Ратомир. *Речник ужичког говора*. Београд: Службени гласник, Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Ужицу, 2014.
- Чемериќић, Димитрије. *Збирка речи из Призрена* <<http://www.prepis.org/items/browse?collection=1>>. Приступљено 29. 1. 2021.

*

Литература

- Ивановић, Ненад. „Лексикографски метајезик у Речнику САНУ“. У: *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Рајна Драгићевић (ур.). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014, 249–231.
- Јанковић, Јелена. „Лексикографска обрада назива гљива у дескриптивним речницима српског језика“. *Српски језик* 27 (у штампи).
- Јанковић, Јелена, Марина Јуришић. „Нацрт упитника за прикупљање миколошке лексике“. У: *На темељима народних говора. Зборник радова њосвећен њроф. др Јордани Марковић њоводом одласка у њензију*. Тајјана Трајковић, Надежда Јовић (ур.). Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2020, 255–267. <<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2020/na-temeljima-narodnih-govora>>.
- Јуришић, Марина, Јелена Јанковић. „Називи за печурку у српским народним говорима“. *Наш језик* 50/2 (2019), 429–439. <<http://www.isj.sanu.ac.rs/2021/01/07/наш-језик-1-2/>>.
- Милошевић, Петар. Античка сазнања о гљивама. *Свет гљива* I/1 (1996/1997), 20–22.
- Сикимић, Биљана. „Увод у етномиколошка истраживања Заплања и Тимока“. У: З. Карановић (ур.). *Гора божурова. Биљни свећ у традиционалној култури Словена*. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2017, 211–226.
- *
- Blagaić, Kamilo. *Gljive naših krajeva*. Ljubljana: Jugoslovenska tiskarna, 1931.
- Božac, Romano. *600 gljiva naših krajeva*. Zagreb: Mladost, 1984.
- Davidović, Mirjana. *Gljive – Blago naših krajeva*, Beograd: Metaphysica, 2007.
- Donić, Vojislav. „Lingvistika gljiva. Leksičko ujednačavanje gljiva u srpskom jeziku“. *Bilten Mikološkog društva Srbije* 2 (1996), 4–7.
- Hadžić, Ibrahim. „Etimologija opštih naziva gljiva“. *Bilten Mikološkog društva Srbije* 1 (1995), 8–9.
- Hadžić, Ibrahim. *Drugi gljivarski korak*. Beograd: Prosveta, 2002.
- Hadžić, Ibrahim, Vukojević, Jelena. *Ilustrovani rečnik sveta gljiva*. Beograd: NNK Internacional, 2008.
- Hadžić, Ibrahim. *Gljive Crne Gore. Katalog gljiva rožajskog kraja*. Podgorica: Agencija za zaštitu prirode i životne sredine Crne Gore, Javno preduzeće za nacionalne parkove Crne Gore, 2018.
- Ivančević, Boris. „Mikološka terminologija u srpskom jeziku“. *Bilten Mikološkog društva Srbije* 1 (1995), 10–13.
- Matasović, Ranko. „Etimologija hrvatske riječi *vrganj* i još nekih mikonima u hrvatskome“. *Filologija* 71 (2018), 115–121.
- Muntaňola-Cvetković, Maria. *Opšta mikologija*. Beograd: Niro „Književne novine“, 1987.
- Pavlović, Pavle, Milica Petrović. *Gljive kraljevačkih planina*. Kraljevo 2021.
- Focht, Ivan. *Gljive Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1979.
- Uzelac, Branislav. *Gljive Srbije i zapadnog Balkana*. Beograd: BGV Logik, 2009.

- Vajs, Nada. *Hrvatska povijesna fitonimija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2003.
- Vukojević, Jelena. „Šetnja kroz peto carstvo“. *Bilten Mikološkog društva Srbije* 1 (1995), 5–7.
- Vukojević, Jelena, Ibrahim Hadžić. *Atlas gljiva i internacionalni rečnik narodnih imena gljiva*. Beograd: Biološki fakultet, 2013.

Jelena D. Janković

SERBIAN NAMES OF MUSHROOMS – FROM LINGUISTIC
RESEARCH TO DICTIONARY MAKING

S u m m a r y

The paper is based on the research of the Serbian names of mushrooms, excerpted from descriptive and dialectal dictionaries of the Serbian language. Based on the conducted analysis of over 480 different names for mushroom species, genus, and family, the article discusses the development of a terminological dictionary of mushroom names.

Keywords: Serbian language, lexicology, *љубива*, *љечурка*, *љуба*, name of mushroom, dictionary of Serbian names of mushrooms.

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), str. 1119–1132

UDK: 811.163.6'374

COBISS.SR-ID: 54891017

Andrej PERDIH

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

andrej.perdih@zrc-sazu.si

UČENJE O SLOVARJIH V ŠOLI: PORTAL FRANČEK KOT MOST MED SPLOŠNO IN PEDAGOŠKO LEKSIKOGRAFIJO*

Prispevek obravnava uporabo nepedagoških slovarjev za izdelavo prvega pedagoškega slovarsko-slovnicega portala za slovenski jezik – portala Franček. Obravnavane so teme, povezane z izborom in prilagajanjem podatkov iz obstoječih slovarjev, dodajanjem novih leksikografskih podatkov za pedagoškega uporabnika in integracijo pomoči za razumevanje mikrostrukture. Prikazani so vsebinski in tehnični problemi ter njihovo reševanje v okviru danih časovnih omejitev projekta.

Ključne besede: pedagoški portal, leksikografija, razlagalni slovar, sinonimni slovar, homonimija, knjižni jezik, slovenski jezik, slovenščina.

1. Uvod

Portal Franček (www.francek.si)¹ je prvi pedagoški slovarsko-slovnice portal za slovenski jezik, objavljen bo septembra 2021. Namenjen je učencem osnovnih in srednjih šol, ki bodo pri pouku slovenskega jezika spoznavali in začeli uporabljati spletne slovarje in slovnice vsebine. Portal ima v slovenskih šolah velik potencial, saj za slovenščino takšna vsebina, prilagojena pedagoški rabi, še ne obstaja. Od leta 2014 je v splošni rabi doživel veliko zanimanje ter veliko število uporabnikov portal Fran: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (Ahačič & Ledinek & Perdih 2015a; Ahačič & Ledinek & Perdih 2015b; Perdih 2018; Perdih 2020). Portal Fran

* Prispevek je nastal v okviru projekta *Spletni portal Franček, Jezikovna svetovalnica za učitelje slovenščine in Šolski slovar slovenskega jezika* ter programa P6-0038 ZRC SAZU, Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ki ga financira ARRS.

¹ Dostopno tudi prek www.francek.si.

se uporablja tudi pri pouku slovenščine, prav tako se v pedagoškem procesu uporabljajo še nekateri drugi viri, ki primarno niso namenjeni pedagoški rabi. Pred tem je bila uporaba slovarjev slovenskega jezika pri pouku redkejša, saj je bila povezana zlasti z uporabo tiskanih izdaj slovarjev in manjšim številom elektronsko (tudi internetno) objavljenih slovarjev.

Osrednji del nastajajočega portala Franček predstavlja slovarski opis približno 100.000 iztočnic. Po zahtevnosti in prikazu sta vsebina in vizualizacija prilagojeni trem starostnim skupinam:

- 1.–5. razred osnovne šole (6–10 let),
- 6.–9. razred osnovne šole (11–14 let) in
- srednja šola (15–18 let).

V slovarski del portala sta tesno integrirani šolski slovnici za osnovno in srednjo šolo (Ahačič 2017a; Ahačič 2017b) in jezikovna svetovalnica za učitelje slovenščine.² Z avtomatičnimi postopki so v pripravi tudi didaktični materiali, za katere se uporabljajo obstoječi in novi slovarski viri, nastali na Inštitutu. Ob tem nastaja *Šolski korpus* (sestavljajo ga zlasti besedila učencev, leposlovje za otroke, enakomerno zastopana strokovna področja iz učbeniškega gradiva) kot gradivska podlaga za *Šolski slovar slovenskega jezika* (Petrič Žižić 2020; Godec Soršak 2015, 2019), ki je namenjen za učence 1.–5. razreda osnovne šole. Kot dodatna motivacija je v pripravi jezikovna igra *Besedoboj* za mobilne naprave.

Portal Franček nastaja pod vodstvom Kozme Ahačiča, ki je potrebo po takšnem portalu v strokovni literaturi zapisal v Ahačič & Ledinek & Perdih (2015b: 61).

2. Leksikografski del portala Franček

Slovarski podatki predstavljajo osrednji del portala Franček. Do podatkov je mogoče dostopati z vnosom besede v iskalno polje. Podatki za 100.000 iztočnic so zbrani v osmih slovarskih razdelkih (najprej je navedeno poimenovanje za srednješolsko stopnjo, v oklepajih pa poimenovanja za osnovnošolce):

1. Pomen (*Kaj pomeni ta beseda?*)
2. Sopomenke (*Poišči besede s podobnim pomenom.*)
3. Pregibanje (*Kako pregibam to besedo?*)
4. Izgovor (*Kako izgovorim to besedo?*)

² Jezikovno svetovanje je bilo na Inštitutu za slovenski jezik do zdaj namenjeno zlasti splošni javnosti (Dobrovoljc & Verovnik & Bizjak Končar 2017) in reševanju terminoloških vprašanj (Žagar Karer 2017), s portalom Franček pa se odpira še specializirana svetovalnica kot podpora učiteljem v pedagoškem procesu.

5. Frazemi³
6. Narečja (*Kako uporabljajo to besedo v narečjih?*)
7. Izvor (*Od kod izvira za beseda?*)
8. Zgodovina (*Od kdaj uporabljamo to besedo?*)

Slika 1: Osnovna stran portala Franček⁴

Osrednji del osnovne strani portala (slika 1) predstavlja iskalno polje. Uporabnik se lahko prijavi v portal (neobvezno) oziroma sam izbere starostno stopnjo (če še ni registriran). V spodnjem delu osnovne strani sta dodani povezavi na slovnični del portala in na jezikovno svetovalnico za učitelje ter zunanja povezava na portal Fran. Na spodnjem delu strani so povezave na slovnične vsebine, portal Fran in jezikovno svetovalnico za učitelje.

Ob iskanju se pokažejo ikone vsebinskih razdelkov. Ikone se grafično razlikujejo glede na starostno stopnjo (osnovna ali srednja šola). Ob kliku na katero izmed teh ikon se prikaže vsebina ustreznega razdelka.

3. Proces priprave slovarskega dela portala

Za portal so uporabljeni podatki iz obstoječih in novih slovarjev, večina od njih je nastala na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, pri drugih je inštitut sodeloval vsaj pri njihovi digitalizaciji ali pa so iz drugih

³ Prvotno je bil načrtovan razdelek z normativnimi napotki, vendar slovarji, iz katerih bi črpali podatke, za potrebe portala Franček niso primerno strukturirani. Frazeološki razdelek je dobrodošel zaradi specifičnosti frazeoloških enot, obenem pa se bolje vključuje v pedagoški proces, kjer je frazeologija posebej izpostavljena.

⁴ Vse slike predstavljajo beta različico portala, zato se lahko končna nekoliko podoba razlikuje.

virov. V nadaljevanju predstavljamo pripravo geslovnika, pomenskega in sinonimnega razdelka. Skupna značilnost vseh teh vsebin je, da smo:

- iz obstoječih nepedagoških virov izbrali relevantne podatke,
- jih po potrebi prilagodili za pedagoški namen in
- izdelali povsem nove leksikografske podatke, ki so primarno namenjeni za pedagoški portal Franček.

3.1. Izdelava geslovnika

V procesu prilagoditve slovarjev za pedagoški portal je bil najprej izdelan geslovník z obsegom približno 100.000 iztočnic, izbranih iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (2. izdaja) in *eSSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika* (3. izdaja). Pri tem so bile izločene iztočnice, ki so v vseh pomernih zastarele. Dodatno so bile vključene tudi prislovne in nekatere glagolske podiztočnice iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (2. izdaja), ki vsebujejo pomenske razlage (drugih tipov podiztočnic, npr. deležnikov, nismo dodajali). Podiztočnicam iz SSKJ je bil za portal Franček torej dan status samostojnih iztočnic: na portalu Franček imajo namreč vse enobesedne leksikalne enote status iztočnice, podiztočnic ni.

Na tako pripravljen geslovník se polavtomatsko povezujejo drugi slovarji. Pri tem so v prvem koraku kot »iste iztočnice« obravnavane vse tiste iztočnice, ki so zapisane enako, nimajo homografov ali homonimov in pripadajo isti besedni vrsti. Za boljšo avtomatizacijo je bilo v proces dodano poenotenje (normalizacija) zapisov besednih vrst, saj se v izvornih slovarjih med seboj lahko razlikujejo, tako smo npr. spremenili *predl.* v polni izpis *predlog.* Problem so pri tem predstavljali različni teoretični pristopi k besednim vrstam in homonimi.

Zaradi različnih teoretičnih pristopov k obravnavi besednih vrst, zlasti slovníčnih, je isti iztočnici v različnih slovarjih pripisana druga besedna vrsta. Tako je iztočnica *kam* v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (2. izdaja) obravnavana kot da gre dva homonima, a obakrat prislov. V *Sinonimnem slovarju slovenskega jezika* pa je *kam* obravnavan kot zaimek. Avtomatsko povezovanje zato ni dalo zelenega rezultata, za učinkovito povezovanje je bil potreben ročni pregled.

Homonimija in homografija pri avtomatski uporabi slovarjev na sploh predstavljata težavo. Pogosto je namreč, da so v slovarjih pri razmerju večpomenskost : homonimija uporabljene različne odločitve. Tudi pri iztočnicah, ki imajo v različnih slovarjih enako število homonimov, ne moremo avtomatsko povezati prvega s prvim, drugega z drugim itd. Ni namreč nujno, da so homonimi v različnih slovarjih razvrščeni po enakih načelih, zato je potreben ročni pregled homonimov. Šele potem lahko ustrezno povežemo slovarje med seboj.

3.2. Indikatorji za razločevanje homonimov in homografov

V slovarjih, ki predstavljajo vir podatkov za portal Franček, je homonimija (in večinoma tudi homografija) označena z nadpisanimi številkami, npr. *atlas*¹. Tak zapis sicer lekseme med seboj ločuje, a na abstrakten način. Sama številka namreč ne prinaša nobenega vsebinskega (jezikovnega) podatka, s pomočjo katerega bi se uporabnik lahko odločil, kateri od homonimov (homografov) je tisti, ki ga išče. Zlasti na pedagoškem portalu je zato potrebna takšna rešitev, ki bo uporabniku čim bolj pomagala pri izbiri. Dosedanje raziskave angleških slovarjev za tujce kažejo, da (pomenski) indikatorji (ang. *signpost*) oziroma meniji lahko izboljšajo hitrost in ustreznost izbire pravega pomena (Lew & Pajkowska 2007, Lew 2010, Nesi & Tan 2011), zato bo na portalu Franček izbira ustreznih homonimih (homografov) potekala pri vpisu v iskalno polje, kjer bodo ponujene homonimne (homografske) iztočnice že opremljene z indikatorji treh vrst:

- besednovrstnimi,
- pomenskimi,
- drugimi.

Besednovrstni indikatorji se uporabijo takrat, ko obstaja razlika v besednovrstni opredelitvi, pri samostalniku pa tudi takrat, ko obstaja razlika v spolu, npr. *prst* (samostalnik moškega spola) : *prst* (samostalnik ženskega spola).

Pomenski indikatorji se uporabijo v večini primerov, ko dva ali več homonimov (homografov) pripadata isti besedni vrsti, razlikovanje med njima pa je smiselno na pomenski ravni. Glede na vsebino so pomenski indikatorji zlasti treh tipov:

- sinonimi,
- nadpomenke,
- področje,

pri čemer je področje razumljeno zelo široko: poleg strokovnih področij tudi zelo splošne opredelitve tipa *o + čem*, pri medmetih, veznikih, nekaterih glagolih (opisih dejanj) itd. pa tudi tipa *pri + čem*.

Glavna načela pri pripravi pomenskih indikatorjev so:

- razumljivost za šolskega uporabnika,
- kratkost,
- pomenska razločevalnost.

Kot dodatno načelo v primerih, ko to ne nasprotuje kateremu od zgornjih načel, upoštevamo tudi sistematičnost v smislu, da se pri vseh enotah homonimnega niza uporabi nadpomenka oz. sinonim oz. področje.

Kot primer pomenskih indikatorjev pri samostalniki naj navedemo primer atlas, ki ima v slovenskih slovarjih do tri homonime, razločili pa smo jih z nadpomenkami:

- *atlas*¹ (knjiga)
- *atlas*¹ (tkanina)
- *atlas*¹ (vretence)

Ker bodo portal večinoma uporabljali v višjih razredih osnovne šole in v srednji šoli, dajemo prednost takšnim opredelitvam, ki so razumljive v višjih razredih osnovne šole, tudi če so z vidika odraslega govorca slovenščine morda preohlapne ali kako drugače manj ustrezne. Bistveno je namreč, da šolski uporabnik s pomočjo indikatorja lahko prepozna, kateri slovarski sestavek ga zanima.

Ideal glede dolžine predstavljajo enobesedni izrazi in predložne zveze (*o + čem, pri + čem*), le izjemoma se odločamo za daljše večbesedne enote (*bés: zli duh, leto: 12 mesecev*).⁵ Na ta način predvidevamo, da bo izbira hitrejša, obenem pa dolžina ne bo omejujoči dejavnik pri različnih možnostih vizualizacije na tem portalu ali za kateri drugi namen v prihodnosti.

Tipso je pomenske indikatorje mogoče primerjati z indikatorji v nekaterih drugih slovarjih, kjer so uporabljeni na pomenski ravni. Za slovenščino je bil najpodrobneje izdelan opis indikatorjev za *Leksikalno bazo za slovenščino* v Gantar (2015: 164–177), za poljščino npr. za slovar *Veliki slovar poljskega jezika PAN* (Žmigrodzki 2018a: 32–33, Žmigrodzki 2018b: 47, Grochowski et al. 2018: 195), pa seveda tudi drugod, zlasti v angleških slovarjih za tujce (prim. npr. Lew & Pajkowska 2007).

Specifičnost pomenskih indikatorjev na portalu Franček v primerjavi z drugimi slovarji je zlasti zamejitev njihove uporabe le na homonimijo oz. homografijo in za pedagoški namen. Zamejitev na homonimijo oz. homografijo pomeni, da pri večpomenskih leksemih navadno opisujemo le prvi pomen, v nekaterih primerih tudi neprvi pomen.⁶ Ker so pomenski indikatorji primarno namenjeni razlikovanju med členi homonimnega niza, pri primerjavi s pomenskimi indikatorji pri drugih homonimnih nizih ne moremo pričakovati sistemskih rešitev.⁷

⁵ Opredelitev *leto* z indikatorjem *čas* ali katero drugo splošnejšo časovno opredelitvijo ne bi bila ustrezna, ker drugi homonim *leto* prav tako označuje časovno enoto (*leto: poletje*). Kot rečeno, indikatorje v prvi vrsti uporabljamo za razločevanje.

⁶ Indikator za neprvi pomen uporabimo zlasti, če je danes zaradi starosti izhodiščnih slovarjev močnejši kateri od neprvih pomenov. Pri tem upoštevamo tudi razumevanje na osnovnošolski stopnji.

⁷ Analiza pomenskih indikatorjev pri kemijskih elementih v *Velikem slovarju poljskega jezika PAN* (Perdih & Perdih 2020: 239–241) je kljub temu, da je uporaba indikatorjev deklarirana kot nesistemska (Žmigrodzki 2018: 32–33) pokazala določeno stopnjo sistematičnosti uporabe pomenskih indikatorjev.

Drugi indikatorji

V izjemnih primerih, kjer ni mogoče smiselno uporabiti niti besednovrstnih niti pomenskih indikatorjev, dopuščamo še druge rešitve, npr. naglasna znamenja, stranska oblika ..., vendar se uporabi tovrstnih rešitev skušamo v največji možni meri izogniti.

3.3. Pomenski razdelek

Pomenski razdelek je sestavljen iz treh različnih slovarjev. Kot je že bilo omenjeno, bo za 1.–5. razred osnovne šole uporabljenih 2000 iztočnic iz novega *Šolskega slovarja slovenskega jezika*. Ostali podatki izhajajo iz 2. izdaje *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ2, pribl. 96.000 iztočnic) in dodatnih 2000 iz slovarja *eSSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika* (3. izdaja) – uporabnike te starostne skupine na portalu opozarjamo na to, da podatki iz teh slovarjev niso prilagojeni njihovi starosti. Za višje razrede in za srednje šole pa šolski slovar ni uporabljen, pač pa je zanje prilagojenih približno 98.000 iztočnic iz SSKJ2 in dodatnih 2000 iz slovarja eSSKJ.

Če je *Šolski slovar slovenskega jezika* že v izhodišču namenjen šolskemu uporabniku, pa sta SSKJ2 in eSSKJ predstavnika splošnih razlagalnih slovarjev knjižnega jezika, ki so namenjeni odraslim uporabnikom. Za pedagoško rabo smo ju prilagodili, kolikor dopuščajo realne časovne omejitve. V nadaljevanju predstavljamo naslednje prilagoditve:

- zmanjšana količina ilustrativnega gradiva,
- izločitev manjših pomenskih prenosov, prenesene rabe sploh, večine stilno okvalificiranih zgledov,
- prilagojena vsebina terminološkega gnezda,
- izločitev zastarelih in vulgarnih pomenov in zvez,
- prilagojen zapis kvalifikatorjev,
- izločene vsebine, ki so del drugih razdelkov na portalu:
 - o sinonimi (→ sinonimni razdelek),
 - o frazeološko gnezdo (→ frazeološki razdelek),
 - o oblikoslovni podatki (→ razdelek oblik).

Ker slovarja vsebujeta veliko ilustrativnega gradiva, smo se ta korak odločili zaradi večje preglednosti podatkov, ki je nujna, ko nagovarjamo uporabnike v procesu izobraževanja. Ohranili smo približno 30–50 % ilustrativnega gradiva.

Za prilagajanje slovarjev so v veliki meri uporabljeni avtomatizirani postopki izločanja in prilagajanja podatkov. Ker struktura nekaterih slovarjev v procesu digitalizacije tiskanih slovarjev še ni bila v celoti vsebinsko razdvoumljena, poleg tega pa nekaterih slovarskih podatkov ni mogoče razdvoumiti glede na naše potrebe, strojnih postopkov ni bilo mogoče izvesti optimalno. Zato so pri tem izpadli tudi nekateri zelo relevantni podatki, zlasti določene

stalne zveze, vzkliki itd. To bi bilo mogoče preprečiti le z ročnim pregledom približno 100.000 slovarskih sestavkov, kar pa v okviru danih možnosti ni realno izvedljivo.

V terminološkem gnezdu v SSKJ2 so zajeti tisti termini, ki niso tako razširjeni v rabi, da bi jih uvrstili na nivo pomena. Pri prenosu teh podatkov na portal Franček za srednješolsko starostno stopnjo ni bilo vsebinskih sprememb. Za osnovnošolce pa je zaradi boljše preglednosti terminologija v terminološkem gnezdu omejena na tista strokovna področja, s katerimi se učenci srečujejo v šoli. Tako smo na primer obdržali termine s področja fizike, kemije, jezikoslovja, izločili pa tiste iz agronomije, metalurgije itd. Kot rečeno, ta omejitev velja le v terminološkem gnezdu, ki predstavlja ožjo terminološko rabo. Na nivoju pomena stanje ostaja nespremenjeno.

Zapis kvalifikatorjev prilagajamo na dva načina. Prvi je povsem tehnične narave, saj krajšave razvezujemo v polne opise (*kem.* → *kemija*, *biol.* → *biologija*). Drugi je vsebinske narave – za socialno in funkcijsko zvrstnost je v pripravi izdelava kratkih pojasnil, ki bodo na voljo v oblačku, ki se pokaže, ko se uporabnik z miško ustavi na relevantni besedi. Dodatno bo v teh oblačkih na voljo povezava do poglavja v integrirani šolski slovnici, kjer bo na voljo daljši opis socialne in funkcijske zvrstnosti.

Razlage iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* so ohranjene brez sprememb, saj bi za njihovo prilagoditev pedagoškemu namenu pravzaprav morali postaviti in realizirati povsem nov razlagalni sistem, česar realno ni bilo mogoče opraviti. V tem trenutku prav tako ne obstaja alternativna možnost – dovolj obsežen slovar slovenščine za pedagoško rabo za vse različne starostne skupine še ne obstaja.

3.4. Sinonimni razdelek

Sinonimni slovar slovenskega jezika, iz katerega črpamo podatke za sinonimni razdelek, prinaša prave in delne sinonime, protipomenke, besedilne zamenljivke (podpomenke), metaforične povedkovnike, stalne besedne zveze s sinonimi itd. Slovar je hierarhično organiziran tako, da so sinonimni nizi navedeni le pri dominantni iztočnici oziroma pomenu. V obratni smeri, tj. pri nedominantni iztočnici, slovar s kazalkami le usmerja k dominantni iztočnici, kjer so navedeni vsi podatki. Vsak sinonimni niz pri dominantni iztočnici je opredeljen s pomensko razlago in zgledi, iztočnice in njihovi sinonimi pa so lahko okvalificirani (Snoj 2019).

Za pedagoški portal smo iz *Sinonimnega slovarja slovenskega jezika* izbrali podatke o tistih iztočnicah, ki sestavljajo geslovník portala in ki v svojih slovarskih sestavkih vsebujejo vsaj enega od vnaprej izbranih tipov podatkov. Zaradi razumljivosti in pedagoškega namena smo na predlog ene od avtoric sinonimnega slovarja za portal izbrali le t. i. prave sinonime (na portalu jih razumemo in opredeljujemo kot »besede s podobnim pomenom«), ne pa tudi

delnih sinonimov, protipomenk, vzporednih podpomenk in drugih enot, saj je za pedagoški namen najustrežnejši glavni tip, tj. »prava« sinonimija. Poleg tega vsebinskega razloga bi uvrstitev drugih relacij prinesla preveliko količino podatkov, kar glede na starost uporabnikov lahko povzroči preveliko zahtevnost. Kot možnost se sicer kažejo tudi protipomenke, vendar bi zanje potrebovali specifično vizualizacijo, obenem pa je njihovo število v *Sinonimnem slovarju slovenskega jezika* razmeroma majhno.

Izmed »pravih« sinonimov so na portal uvrščeni tisti, ki glede na okvalificiranost spadajo v katero od naslednjih skupin:⁸

- nevtralni (v slovarju: nevtralni, prakt.sp.⁹)
- ekspresivni (v slovarju: ekspr., ljubk., otr., šalj., vznes.)
- negativni (v slovarju: slabš., nisk.)
- časovni (v slovarju: star., knj.izroč., redk.)
- kazalka na (nevtralni) dominantni sinonim, če je iztočnica nevtralna ali označena kot ekspresivna, negativna ali časovno zaznamovana.

Povezovanje slovarja na geslovník portala je izvedeno na nivoju iztočnice, ne pa tudi na pomenskem nivoju. Pri *Sinonimnem slovarju slovenskega jezika* je za povezovanje na nivoju iztočnice poleg problematike, navedene pri opisu nastajanja geslovníka, upoštevano tudi, da so v ločenih slovarskih sestavkih obravnavani t. i. *povedkovniki* (raba besede v povedkovem določilu ob glagolu *biti*, npr. *On je lisjak*), zato je zelo običajno povezovanje več slovarskih sestavkov *Sinonimnega slovarja slovenskega jezika* na eno iztočnico geslovníka portala Franček. Dodatno je potrebno tudi povezovanje oblikovno določnih (vrstnih) in nedoločnih (lastnostnih, stanjskih ...) pridevnikov. V slovenščini se ti dve skupini oblikovno razlikujeta le v imenovalniku (1. sklon) ednine za moški spol in oblike za neživo v tožilniku (4. sklon) ednine za moški spol, kjer oblika za vrstni pridevnik dobi končni *-i* (*zelen* : *zeleni*, *pralen* : *pralni*).¹⁰ Geslovník portala namreč temelji zlasti na SSKJ2, kjer je pridevniška iztočnica tipično zapisana v nedoločni obliki, vrstni pomen in oblike pa so obravnavane v istem slovarskem sestavku. V *Sinonimnem slovarju slovenskega jezika* sta ta dva tipa pridevniških oblik obravnavana ločeno, vsak v svojem slovarskem sestavku in z razlikovanjem zapisa, npr. *zelen* :

⁸ Predlog za tak nabor je pripravila ena od avtoric *Sinonimnega slovarja slovenskega jezika*, Jerica Snoj.

⁹ Sinonimi s kvalifikatorjem prakt.sp. 'praktičnosporazumevalno' »so značilni za sporočila, ki so namenjena sporazumevanju o praktičnih predmetnih vsebinah. Značilne kategorije tako označenih sinonimov so poenobesedenja (npr. *jodova tinktura* – prakt.sp. *jod*, *hrastov les* – prakt.sp. *hrast*), izpusti (*bencinska črpalka* – prakt.sp. *črpalka*), ohlapno upoštevanje besedotvorne normiranosti (*ojačevalnik* – prakt.sp. *ojačevalec*).«

¹⁰ Nekatere pridevniške pripone so za oba tipa enake, npr. pridevniki na *-ski*, *-ški* (*slovenski*, *preroški*), *-ji* (*kravji*, *telečji*).

zeleni (Snoj 2019: 112–122). Povezovanje določenih pridevnikov *Sinonimnega slovarja slovenskega jezika* z geslovníkom portala Franček je načrtovano za začetek leta 2021.

Vizualizacija podatkov je prilagojena vsaki izmed treh starostnih skupin. Za vse tri je podana razlaga pomena in navedeni sinonimi. Okvalificiranost sinonimov za prvo starostno skupino je prikazana grafično, tj. z ikonami. Pri prikazu za drugo starostno skupino je okvalificiranje pojasnjeno tako z ikonami kot z besedilnimi opisi, kar je prikazano na sliki 2. Za tretjo starostno skupino ikone niso prikazane, saj je bralno razumevanje pri srednješolcih že na visokem nivoju, zato so uporabljeni besedilni opisi.

Katere besede imajo podoben pomen kot beseda **bled**?

ZA POMEN ki je brez zdrave naravne barve

Podoben pomen imajo besede:

- pobledelel**
- prebledelel**
- bledikav**

Kadar želimo svoj jezik **obarvati s čustvi**, imajo podoben pomen še besede:

- bledcen**
- prsten**
- bledičen**
- prstenast**
- bledoličen**
- rumen**
- lojen**
- voščen**
- medel**
- zelen**
- mrtvaški**
- polprozoren**

Kadar želimo pomenu dodati **negativna čustva**, ima podoben pomen še beseda **sirotkast**.

Včasih lahko zlasti v **starejših besedilih** v podobnem pomenu zasledimo besede:

- obledelel**
- sivobled**
- obledelel**
- zmedlelel**
- osinjel**

ZA POMEN ki je brez močnega sijaja, svetlobe

V tem pomenu je za besedo **bled** bolj običajen izraz **medel**.

ZA POMEN ki se po svojih značilnostih, lastnostih ne razlikuje od povprečja

Besedo **bled** uporabljamo, kadar želimo svoj jezik **obarvati s čustvi**. Bolj običajen izraz za ta pomen je **neizržit**.

Kaj pomeni ta beseda?

Poišči besede s podobnim pomenom.

Kako preglabam to besedo?

Kako izgovorim to besedo?

Kdaj lahko uporabim to besedo?

Kako uporabljajo to besedo v narečjih?

Od kod izvira ta beseda?

Od kdaj uporabljamo to besedo?

Kje je kaj v slovnici?

Fran

Jezikovna svetovalnica

Slika 2: Sinonimni razdelek pri iztočnici *bled*, prikaz za 2. starostno stopnjo

Besedilni opisi so oblikovani v obliki povedi, pri čemer je zaznamovanost opisana v splošnem jeziku, grafično pa poudarjena. Slovnico in grafično so besedilni opisi prilagojeni številu sinonimov: če je sinonim en, je vključen v edninski besedilni opis; če je sinonimov več, sta uporabljena množinski opis in alinejni zapis sinonimov. Pri kazalčnem tipu je sinonim vedno natanko en,

zato je vedno uporabljen edninski opis. Pri naslednji ponazoritvi je uporabljen množinski zapis po posameznih skupinah:

- *nevtralni*: »Podoben pomen imajo besede:«
- *ekspresivni*: »Kadar želimo svoj jezik **obarvati s čustvi**, imajo podoben pomen še besede:«
- *negativni*: »Kadar želimo pomenu dodati **negativna čustva**, imajo podoben pomen še besede:«
- *časovni*: »Včasih lahko zlasti v **starejših besedilih** v podobnem pomenu zasledimo besede:«
- *kazalka (nevtralna)*: »V tem pomenu je za besedo X bolj običajen izraz Y.«
- *kazalka (ekspresivna)*: »Besedo X uporabljamo, kadar želimo svoj jezik **obarvati s čustvi**. Bolj običajen izraz za ta pomen je Y.«
- *kazalka (časovna)*: »Beseda X se uporablja zlasti v **starejših besedilih**. Danes je bolj običajen izraz za ta pomen Y.«
- *kazalka (negativna)*: »Besedo X uporabljamo, kadar v svoj jezik dodajamo **negativna čustva**. Bolj običajen izraz za ta pomen je Y.«

Pri prvih štirih tipih je opredeljena zaznamovanost sinonima, pri kazalčnih tipih pa je opredeljena zaznamovanost iztočnice (nevtralna, ekspresivna, negativna ali časovno okvalificirana). Za (dominantni) sinonim navajamo pomenostavljeno trditev, da gre za »bolj običajen sinonim«.

Drugih tipov okvalificiranosti sinonimov na pedagoškem portalu ne navajamo. Tako na primer zaradi zamejitve na knjižne sinonime iz *Sinonimnega slovarja slovenskega jezika* ne navajamo prenosniškozvrstnih¹¹ in socialnozvrstno okvalificiranih sinonimov (pogovorno, neknjižno pogovorno, narečno,¹² slengovsko, žargonsko itd.), saj je namen portala uzavestiti pojav sinonimije in uporabo sinonimov v knjižnem jeziku – in ne posebej izpostavljati njihove zaznamovanosti. Prav tako ne navajamo terminoloških sinonimov, ki predstavljajo specifičen jezikovni podsistem in je njihovo ustrezno razumevanje za pedagoško rabo prezahtevno. Izpuščena je tudi velika večina funkcijskozvrstno opredeljenih sinonimov (nestrokovno, poljudno, poslovno-upravno itd.), izmed ekspresivnih pa tisti, ki so okvalificirani kot vulgarno, nizko itd. Izpuščeni so tudi sinonimi s frekvenčnim kvalifikatorjem *redko* in normativno označeni kot *neustrezno*.

¹¹ Opredelitve so navedene po uvodnem poglavju v tiskano izdajo slovarja: *Zasnova in zgradba Sinonimnega slovarja slovenskega jezika* (25–27).

¹² Če imamo za iztočnico na voljo narečne podatke iz *Slovenskega lingvističnega atlasa*, so alternativni narečni izrazi obravnavani v narečnem razdelku (Ježovnik & Kenda-Jež & Škofic 2020).

4. Zaključek

Današnji šolarji so bodoči uporabniki slovarjev. Eden od namenov gradnje pedagoškega slovarsko-slovnicega portala Franček je, da se učenci in dijaki osnovnih in srednjih šol v pedagoškem procesu spoznajo z bistvenimi značilnostmi slovarjev, se učijo, kako razumeti slovarje in kako jih v praksi uporabljati. K boljšemu razumevanju slovarjev je namreč mogoče priti po dveh (dopolnjujočih se) poteh: z izobraževanjem uporabnikov ali z izboljšavami slovarjev glede na uporabniške potrebe in zmožnosti.

Jedro portala predstavlja njegov slovarski (leksikografski) del. Osnovan je na dveh temeljih: služil bo kot učni model v pedagoškem procesu, obenem pa so slovarske vsebine, organizacija podatkov in vizualizacija prilagojeni načrtovanemu ciljnemu uporabniku. Ker za slovenščino ne obstaja dovolj leksikografskih vsebin, ki so primarno namenjeni za pedagoško rabo, zlasti pa ne v načrtovanem obsegu geslovnika (približno 100.000 iztočnic) ali z vidika različnih delov jezika, ki jih bo slovar obsegal (pomenske razlage, primeri rabe, sinonimija, frazeologija, oblikoslovje, dialektologija, etimologija, zgodovina), za ta namen uporabljamo obstoječe nepedagoške slovarje in druge vire, ob tem pa v manjši meri nastajajo tudi novi pedagoški leksikografski viri, ki portal vsebinsko dopolnjujejo.

V procesu izdelave geslovnika in priprave pomenskega in sinonimnega razdelka (od skupno osmih razdelkov) smo opravili oziroma še opravljamo več aktivnosti za izdelavo pedagoškega portala: povezovanje enot različnih slovarjev v skupni geslovník; prilagajanje abstraktnih in mehaničnih leksikografskih opredelitev (npr. pomenski indikatorji namesto številnih homonimov/homografov); preureditev makrostrukturne ureditve (slovarske podiztočnice so predstavljene na nivo iztočnice); prilagajanje besednovrstnih opredelitev, ki sledijo različnim teoretičnim opisom; izbira bistvenih podatkov namesto ponujanja vseh podatkov, ki so na voljo. Ob tem skušamo ves čas upoštevati, da naj bo končni rezultat primeren starostni stopnji uporabnika.

Literatura

- Ahačič, Kozma, Nina Ledinek, Andrej Perdih. „Fran: the next generation Slovenian dictionary portal“. V: Katarína Gajdošová, Adriána Žáková (ur.). *Natural language processing, corpus linguistics, lexicography: proceedings*, Eighth International Conference, Bratislava, Slovakia, 21–22 October 2015. RAM-Verlag, 2015, 9–16.
- Ahačič, Kozma, Nina Ledinek, Andrej Perdih. „Portal Fran – nastanek in trenutno stanje“. V: Mojca Smolej (ur.). *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. Obdobja 34. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, del 1, 57–66.
- Ahačič, Kozma. *Kratkoslovnica: slovenska slovnica za osnovno šolo*. Ljubljana: Rokus Klett, 2017.

- Ahačič, Kozma. *Slovnica na kvadrat. Slovenska slovnica za srednjo šolo*. Ljubljana: Rokus Klett, 2017.
- Dobrovoljc, Helena, Tina Verovnik, Aleksandra Bizjak Končar. „Spletna jezikovna svetovalnica za slovenski jezik ter normativne zadrege uporabnikov in jezikoslovcev“. V: Aleksandra Bizjak Končar, Helena Dobrovoljc (ur.). *Škrabčevi dnevi 10: Zbornik prispevkov s simpozija 2017*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2018, 52–69.
- Gantar, Polona. *Leksikografski opis slovenščine v digitalnem okolju*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Godec Soršak, Lara. „Slovenski otroški šolski slovar“. V: Mojca Smolej (ur.). *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis (1. del). Obdobja 34*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, 243–250.
- Godec Soršak, Lara. *Zasnova šolskega slovarja za otroke v 1. in 2. vzgojno-izobraževalnem obdobju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2019.
- Grochowski, Maciej, Anna Kisiel, Magdalena Żabowska. „Zasady opisu jednostek funkcyjnych w WSJP PAN“. V: Piotr Źmigrodzki et al. (ur.). *Wielki słownik języka polskiego PAN: Geneza, koncepcja, zasady opracowania*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2018, 191–203.
- Ježovnik, J., K. Kenda-Jež, J. Škofic. „Reduce, Reuse, Recycle: Adaptation of Scientific Dialect Data for Use in a Language Portal for Schoolchildren“. V: Zoe, Gavriilidou, Maria Mitsiaki, Asimakis Fliatouras (ur.). *Proceedings of XIX EURALEX Congress: Lexicography for Inclusion, Vol. I*. Democritus University of Thrace, 2020, 31–37.
- Lew, Robert, Julita Pajkowska. „The effect of signposts on access speed and lookup task success in long and short entries“. *Horizontes de Lingüística Aplicada* 6, 2 (2007): 235–252.
- Nesi, Hilary, Kim Hua Tan. „The effect of menus and signposting on the speed and accuracy of sense selection“. *International Journal of Lexicography* 24 (2011): 79–96.
- Perdih, Andrej, Franc Perdih. „Leksikografska obravnava kemijskih elementov: pristopi in sistematičnost“. *Slavistična revija* 68/2 (2020): 292–245.
- Perdih, Andrej. „Dictionary portal Fran: current state and future developments“. V: Božana Niševa (ur.). *Slovanská lexikografie počátkem 21. století: sborník příspěvků z mezinárodní konference*, Praha, 20. – 22. 4. 2016. Vyd. 1. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2018, 57–65.
- Perdih, Andrej. „Portal Fran: od začetkov do danes“. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 46/2 (2020): 997–1018.
- Petric Žižić, Špela. „Tipologija razlag v Šolskem slovarju slovenskega jezika“. *Slavistična revija* 68/3 (2020): 391–409.
- Snoj, Jerica. „Leksikalna sinonimija v Sinonimnem slovarju slovenskega jezika“. *Lingua Slovenica* 14. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.
- Źmigrodzki, Piotr. „Makro- i mikrostruktura słownika. Sposób prezentacji materiału“. V: Piotr Źmigrodzki et al. (ur.). *Wielki słownik języka polskiego PAN: Geneza, koncepcja, zasady opracowania*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2018, 25–38.

- Żmigrodzki, Piotr. „Ogólne zasady opisu znaczenia w WSJP PAN“. V: Piotr Żmigrodzki et al. (ur.). *Wielki słownik języka polskiego PAN: Geneza, koncepcja, zasady opracowania*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2018, 39–49.
- Žagar Karer, Mojca. „Terminološko svetovanje: izkušnje in perspektive“. V: Предраг Пипер, Владан Јовановић (ur.). *Словенска терминологија данас: Примљено на V скупу Одељења језика и књижевности од 30. маја 2017. године, на основу реферата академика Предрага Пипера и проф. др Рајне Драгићевић*. Београд: Српска академија наука и уметности, Српска академија наука и уметности, 2017, 361–370.
- Žganec Gros, Jerneja, Boštjan Vesnicer, Simon Rozman, Peter Holozan, Tomaž Šef. „Sintetizator govora za slovenščino eBralec“. V: Tomaž Erjavec, Darja Fišer (ur.). *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2016, 180–185.

Slovarji

- Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja*. www.fran.si, dostop 15. 12. 2020.
- eSSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016–*. www.fran.si, dostop 15. 12. 2020.
- Sinonimni slovar slovenskega jezika*. Jerica Snoj et al. (ur.). www.fran.si, dostop 15. 12. 2020.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja*. www.fran.si, dostop 15. 12. 2020.

Andrej Perdih

LEARNING ABOUT DICTIONARIES AT SCHOOL: FRANČEK PORTAL AS A BRIDGE BETWEEN DESCRIPTIVE AND PEDAGOGICAL LEXICOGRAPHY

S u m m a r y

The paper presents the reuse of non-pedagogical dictionaries and preparation of new lexicographic data for the purpose of building the first pedagogical lexicographical-grammatical language portal for the Slovenian language – the Franček portal. The selection and process of adaptation of data from existing dictionaries are discussed, as well as addition of new lexical data primarily built for the school user. The paper focuses on the headword list building, sense module and synonymy module of the portal. While the data for these topics is selected and partially adapted from the Dictionary of the Slovenian Standard Language, 2nd Edition, Dictionary of the Slovenian Standard Language, 3rd Edition (eSSKJ) and the Dictionary of Synonyms in the Slovenian Language, additional activities include semi-automatic data merging from various dictionaries, building new school dictionary for 1st–5th grade pupils, preparation of semantic and grammatical indicators (signposts) for the purpose of easier disambiguation of homonyms, new metalanguage descriptions, and visualization.

Keywords: pedagogical portal, lexicography, explanatory dictionary, dictionary of synonyms, homonymy, standard language, Slovene language, Slovenian language.

Школска лексикографија

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 1133–1151

UDK: 81'374

81'243

COBISS.SR-ID: 54895369

Александра М. МАРКОВИЋ
Институт за српски језик САНУ
aleksandra.markovic@isj.sanu.ac.rs

О РЕЧНИЦИМА ЗА СТРАНЕ УЧЕНИКЕ КАО ПОСЕБНОМ ЛЕКСИКОГРАФСКОМ ТИПУ*

У раду се говори о типу једнојезичних речника намењених онима који неки језик уче као страни. У појединим светским лексикографијама тај тип издвојио се у посебну категорију, с мање или више устаљеним називом. Разматра се терминологија која за дати тип речника није уједначена у српском, али ни у другим језицима, и проблематизује питање термилошког решења за српски језик. Указује се на основне особине овог речничког жанра и на потребу за израдом штампаног и електронског речника српског језика за стране ученике.

Кључне речи: речници за стране ученике, једнојезична лексикографија, металексикографија, српски као страни језик.

1. Уводне напомене

Предмет нашег рада су речници намењени онима који неки језик уче као страни, посматрани као посебан лексикографски тип. Пажњу ћемо усмерити на једнојезичне речнике овог типа, остављајући билингвалне по страни.

Први једнојезични речници намењени онима који неки језик уче као страни појављују се у двадесетом веку. Тако неки аутори појаву овог лексикографског жанра везују за тридесете и четрдесете године двадесетог века, као на пример Е. Кауви (британски лексикограф посвећен изради

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2021-14/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

речника овог типа). Пионирима овог речничког жанра Кауви назива Ве-ста, Палмера и Хорнбија, три професора енглеског језика који су радили ван енглеског говорног подручја и били надахнути потребама оних који енглески језик уче као страни (Cowie 2000).¹ Реч је, дакле, о речницима чији једини циљ није да олакшају разумевање непознате лексике већ и изражавање на страном језику. Апресјан, међутим, наводи другачији податак – да се први речник намењен енкодирању појавио много раније, 1910. године у Лајпцигу, али да је у светској лексикографији остао мало познат² (Апресјан 2010: 19).

Како истиче Богардс, једнојезични речник за стране ученике већ самим својим називом имплицитно одређује и кориснике – оне који тај језик уче, али већ довољно познају лексику, граматику, као и начин коришћења речника (Bogaards 1996: 278). Овај аутор указује и на то да типичне ситуације у којима се речник, као приручник који није примаран у учењу језика, користи јесу читање или писање, готово никад усмена комуникација.

У српској лексикографији још увек не постоји речник општег типа намењен искључиво онима који српски језик уче као страни. Поменућемо речнике у чијим се предговорима истиче да би се могли користити и као приручници у настави српског као страног језика. Као први ове врсте могао би се издвојити *Школски речник сīандардног срīскохрваїског/хрваїскосрīског језика* М. Јоцић и В. Васић. Он садржи око 25.000 речи³ и намењен је деци основношколског узраста којој је српскохрватски матерњи, али и за учење српског као страног језика (1988: V, у предговору). Овај речник, нажалост, остао је незавршен (објављена су два тома, књига прва А–Љ, 1988, и друга М–По, 1989).

Као приручник који се може употребити у сврху учења српског као страног језика издвајамо и рекцијски приручник – *Речник глагола са грамаїичким и лексичким доїунама* (аутора В. Петровић и К. Дудића). И сами аутори истичу и ову његову намену (Петровић 1987: 166; Петровић и Дудић 1989, Предговор). Речник садржи око 780 глаголских одред-

¹ Кауви издваја следеће речнике као прве једнојезичне речнике намењене страном ученицима: West, M. P., J. G. Endicott. *The New method English Dictionary*. London: Longmans, Green, 1935; Palmer, H. E. *A Grammar of English Words*. London: Longmans, Green, 1938; Hornby, A. S. et al., *Idiomatic and Syntactic English Dictionary*. Tokyo: Kaitakusha, 1942 (Кауви 2000).

² То је речник који је написао A. Reum, *Petit dictionnaire de style a l'usage des Allemands*. Leipzig: J. J. Weber, 1911.

³ Како ауторке кажу, од тога 10.000 чине одреднице, а 15.000 пододреднице, при чему пододредницама називају речи које су с одредницама значењски и облички повезане; тако је уз одредницу *бол* наведено више пододредница (*болан, болно, болейи/бољейи, боловаїи, болесїи* и др.). Јасно је да би се овако издвојене пододреднице могле слободно сматрати и одредницама.

ница, изабраних на основу утврђеног лексичког минимума за успешно савладавање српскохрватског језика⁴ (1989, Предговор).

У предговору једнотомног *Речника српскога језика* Матице српске пише да је намењен и онима који уче и проучавају српски језик (Николић 2007: 7, Предговор).

Уз то, као врло важан речник посебног типа издваја се речник *Научимо српски 1 и 2 – Речник глагола* Б. Бабић (2011). Предајући српски као страни/други језик, ауторка је, како сама каже, увидела потребу за приручником овог типа у настави будући да највише проблема и тешкоћа ученици имају с глаголским облицима и глаголским допунама (2011: 7). Циљ речника је, према речима ауторке, да олакша учење и усвајање глагола у српском језику и у другим сегментима осим у морфолошком – семантичком, синтаксичком, идиоматском. Речником су обухваћене 1122 глаголске лексеме (број сублексема је 1594) (Бабић 2019: 35).

Осим њега, постоји и *Речник глагола: Конјугацијски речник глагола српскога језика* С. Марјановића и Н. Радосављевића (2019). Према речима аутора, намењен је онима који српски језик уче као страни, други, нематерњи, наследни или језик средине, наставницима и лекторима (али и изворним говорницима када треба да реше неке дилеме у вези са образовањем неког глаголског облика) (2019: 3). Мотивација за израду оваквог речника слична је као и она коју износи Б. Бабић – конјугација задаје највише проблема при овладавању српским као страним језиком (граматике немају простора да дају читаве парадигме, већ то чине наводећи глаголске врсте). Сами аутори истичу да овакав речник не даје податке важне за употребу глагола у контексту (2019: 6). Речник је добро осмишљен за неизворне говорнике и кад је у питању производња текста и његово разумевање (што се овог другог тиче, наводи се пример глагола *ковати*, који се у презенту јавља са другачијом осномом, *куј-*, и која је наведена у абecedном регистру и упућена на одредницу *ковати*). Овај речник садржи 16.000 глагола српског језика (2019: 7).

Новијег датума су књиге настале на основу магистарских и докторских радова: минимални једнојезични речник српског као страног Јасмине Дражић, објављен у књизи *Минималне лексичке и граматичке стурктуруе у српском као сираном језику* 2008. године; затим књига Весне Крајишник *Лексички ирисийуј српском као сираном језику* из 2016. Свакако значајна као основа за израду неког будућег речника српског језика за странце јесте и докторска дисертација Небојше Маринковића

⁴ Пројекти покренути седамдесетих година двадесетог века под покровитељством Савета Европе имали су за циљ олакшљавање учења страних језика и с тим у вези израду такозваних прагова знања, а то су „uređeni minimumi jezičke kompetencije koje treba da posедује govornik da bi ostvario komunikaciju na stranom jeziku u okviru svojih potreba“ (Дражић 2008: 7).

Грамаиџички минимум српског као сѣраног језика, одбраћена 2016. године на Филолошком факултету у Београду.

1.1. Терминологија

У српском језику не постоји устаљен посебан термин за тип речника намењених онима који наш језик уче као страни. Са изузетком термина *минимални речник*, који више говори о обиму него о намени, обично се овај тип уклапа у школске речнике, на основу тога што једна од могућих функција школских речника јесте и та да се могу користити у учењу српског као страног језика. Међутим, наше је мишљење да је термин *школски речник* превише широк – сваки речник који се користи у наставне сврхе може се тако назвати (па и речник који није намењен учењу језика).

М. Дешић је писао о школским речницима српскохрватског језика, истичући да би у најширем смислу школски речник био „сваки рјечник који се може искористити у настави језика (матерњег и страног)“ (1987: 160), док би у школске речнике у ужем смислу спадали речници српскохрватског за оне којима тај језик није матерњи, али примећује да је таквих речника веома мало (1987: 161).

Ђ. Оташевић је испитивао школске речнике српског језика у још ширем смислу, дакле не само лингвистичке (Оташевић 2016). Он примећује да термину *школски речник* одговарају два термина у руском, *школный словарь* и *учебный словарь* (2016: 290),⁵ а у енглеском – *school dictionary* и *learners' dictionary*. Наше је мишљење да је термин *школски речник* много шири и да је сувише поједностављено рећи да су наведени термини еквиваленти.

Слично нашем је и запажање данског лингвисте С. Тарпа, који каже да је *школски речник* осмишљен за употребу у школи. Што се садржаја таквих речника тиче, они могу бити везани за било коју дисциплину.

Тарп указује на појмовно-терминолошку неуједначеност која влада у педагошкој лексикографији у енглеском језику, али и у свету. Примећује да се термини *педагошка лексикографија* / *педагошки речници*, *школски речници* и *речници за ученике* (*learners' dictionaries*) користе у много различитих значења, како код појединих аутора тако и у разним земљама. Он истиче да се не може очекивати од издавачких кућа да користе прецизну терминологију, али да се то мора очекивати од теоријске лексикографије и да је неопходно установити референтну типологију

⁵ У руском језику у новијој употреби је и термин *активни речник*, као речник намењен говорењу, одн. писању. Под руководством руског лингвисте Ј. Апресјана у току је израда *Активног речника руског језика* (прва два тома изашла су из штампе 2014. године, 3. том (Д–З) 2017). Наш приказ прва два тома овог речника објављен је у *Јужнословенском филологу* (Марковић 2018).

(Тагп 2011: 219). Научна класификација речника мора да се прави на основу циљева и функција одређених речника (2011: 227). Овај аутор предлаже да се термини предефинишу, уз уважавање постојећих дефиниција у теоријској литератури, као и постојећих речника.

По Тарповом мишљењу, термин *школски речник* треба посматрати као хипоним термина *речник за ученике* и *педагошки речник* (Тагп 2011: 226). Термин *речник за ученике* (*learners' dictionary*) треба резервисати за речнике осмишљене за оне који уче у ужем смислу, који похађају студије или неки курс (2011: 223), док би *педагошки речник* био онај који је посебно осмишљен да помогне онима који уче језик (било матерњи или страни), као и неку научну или практичну дисциплину (2011: 221), а педагошка лексикографија грана лексикографије која се бави теоријом и изградом педагошких речника (2011: 222).

Проблем с класификацијом коју Тарп предлаже видимо у томе што је у англосаксонској лексикографији термин *learners' dictionary* толико уобичајен за речнике страног језика да би се нова класификација тешко могла применити. С друге стране, у нашој литератури термин *педагошки речник*, односно *педагошка лексикографија* не повезује се с типом речника о којима говоримо.

Термин *педагошки речник* срели смо у употреби једино код Т. Прћића, и то само на једном месту (2016: 91). Овај аутор термин *learners' dictionary* понекад преводи термином *речник за ученике и студентске странце* (2016: 99), понекад *студентски речник* (2018: 46, 134 и даље). Сличну терминологију користи и Б. Бабић, називајући речнике овог типа *ученички речник* (2019: 34, 55), што би био директан превод термина *learners' dictionary*.

Најтачнији термин био би *речник за ученике и студентске странце*, али је проблем у његовој дужини. Ми ћемо у наставку рада користити описни термин *речник за стране ученике*, са идејом да ће овај рад бити позив другим лексикографима да дају предлоге у вези с терминологијом.

2. Еволуција речника за ученике као посебног жанра

Речници су приручници који морају бити прилагођени потребама својих корисника. Потребе за речником оних који уче страни језик значајно се разликују од потреба изворних говорника – они нису заинтересовани само за значење одређене лексичке јединице већ и за њене комбинаторне особине (синтаксичке конструкције у које улази, њене колукате, типичне контексте у којима се јавља, селекционе рестрикције). То не значи да и у речницима матерњег језика није важно указати на комбинаторне особине речи, већ да су информације овог типа посебно важне (било експлицитне, било имплицитне) како би се омогућило флуентно

изражавање на страном језику. Када се имају на уму специфичне потребе корисника речника овог типа, јасно је да и принципи израде, избора информација које ће се у њима наћи и начина њиховог представљања морају бити пажљиво осмишљени.

2.1. Основне карактеристике речника за стране ученике

У англосаксонској металексикографији указује се на карактеристике овог речничког жанра. Хојбергер као најважније издваја ограничен вокабулар, поједностављен језик дефиниција, детаљна упутства о граматици и употреби, затим велики број примера и колокација, што повећава корисност речника за енкодирање (Heuberger 2016: 25). У наставку рада укратко ћемо се осврнути на ове и неке додатне карактеристике речника за стране ученике.⁶

2.1.1. Ограничавање вокабулара

Неки металексикографи мисле да је ограничавање вокабулара кључно за стварање речника за ученике. Како Рандел истиче, оно има два аспекта. С једне стране, речник треба да покрије само *изабрани йодскуј лексикона* (избегавају се ретке речи и термини). Бира се фреквентнија лексика и тај део лексикона обрађује се детаљније. С друге стране, *ограничава се и језик дефиниција* (Rundell 2008: 222).

Према Каувијевим речима, идеја ограничавања, одн. контроле вокабулара потиче од Х. Палмера, који је желео да олакша учење страног језика посебним истицањем релативно малог броја речи које носе основни терет свакодневне комуникације (Cowie 2000: 2). По себи се разуме да је ограничавање вокабулара много комплексније него просто навођење речи алфаветским редом. Избор речи које ће се појавити као одреднице зависи од њихове фреквенције (јасно је да је важније научити високофреквентне речи него оне које се ретко користе), затим од припадности централном делу лексикона, која иде заједно с фреквенцијом.⁷

Апресјан у уводу *Активног речника руског језика* каже да велики вокабулар није потребан за такав тип речника (онај који се у првом реду користи за продукцију) будући да активан речнички фонд образованог

⁶ Е. Кауви истиче да су оснивачи овог типа речника, које смо поменули у т. 1 овог рада, устаљеним особинама речника енглеског као матерњег језика додали скуп елемената инспирисаних потребама страних ученика (Cowie 2000: 2). Сва иновативна обележја новог типа речника потекла су из тог извора и временом стекла статус конвенција које су једнојезичним речницима намењеним учењу језика дале јединствен лексикографски карактер (2000: 5).

⁷ Д. Гортан-Премк нам је скренула пажњу да треба водити рачуна о томе да у речницима за ученике не би смело да се догоди оно што се дешава у неким фреквенцијским речницима – да се у списку одредница јаве деривати, а да се носиоци деривационог гнезда, ако су мање фреквентни, не појаве као одреднице (приватна комуникација).

говорника руског обухвата 8.000–10.000 речи (Апресјан 2014: 6). Он сматра да је за активан речник важно пружити обиље информација о мањем броју речи које ће се јавити као одреднице.

С друге стране, као што смо поменули, сматра се да је важно ограничити вокабулар и у језику дефиниција.⁸ Истраживања у металексикографији показала су, између осталог, да ограничавање језика дефиниција има своје добре и лоше стране: ограничен вокабулар некад доводи до преобимних и мање природних дефиниција, јер се морају избегавати речи које нису на листи (Heuberger 2016: 30).⁹ За језик дефиниција обично се бирају најфреквентније лексеме, а оне су често и високополисемичне, па остаје упитно колико такав избор лексике олакшава разумевање одредница (Хартман 1989: 184).¹⁰ Други принцип за избор речи за језик дефиниција јесте њихова припадност основном лексичком фонду (о лексиси тог типа в. Драгићевић 2007: 122, 130).¹¹

Према подацима које наводи Богардс, речници за ученике обично наводе листу од око 2.000–4.000 речи дозвољених у дефиницијама (међутим, разлика у броју речи које се дозвољавају није увек јасна – у неким речницима се више изведеница једне основне речи посматра као једна реч с листе; на пример, сви деривати енглеске именице *care* (*careless*, *careful*, *carefully* и др.) (Bogaards 1996: 290).

2.1.1.1. Језик дефиниција

Еткинсова и Рандел примећују да су питања о значењу речи и о томе како их треба дефинисати довела до многих теоријских разматрања, али да је ипак мало писано о односу између дефиниција и потреба и вештина оних којима су оне намењене, иако је то кључно када су у питању речници за ученике (Atkins & Rundell 2008: 407). Дефиниције, као и примери, што ћемо касније поменути, имају двојаку функцију, у декодирању и енкодирању, и по себи се разуме да је ова друга функција захтевнија.

Рандел подсећа на то да је метајезик традиционалних дефиниција прилично апстрактан конструкт и да је можда и највеће искушење речника за ученике учинити тај језик лакше разумљивим и приступачнијим

⁸ Кауви наводи податак да су у првом једнојезичном речнику за странце, објављеном 1935. године (*The New Method English Dictionary*, чији су аутори били М. Вест и Ј. Ендикот), дефиниције биле засноване на минималном вокабулару.

⁹ Слично томе, у српској описној лексикографији важи правило да се у дефиницији не смеју употребити речи које нису обрађене у речнику.

¹⁰ Д. Гортан-Премк сматра да се у дефиницијама речи користе у основним значењима и да поменуто питање није посебно релевантно (приватна комуникација). Сматрамо да је свакако занимљиво и да би се могло посебно размотрити за српски језик.

¹¹ Богардс примећује да комбинација ова два критеријума, фреквенности лексике и њене припадности основном лексичком фонду, може да да збуњујуће резултате, јер може имплицирати да ученици већ знају оно што тек треба да науче (Bogaards 1996: 289).

– отуда тежња да се у новијим речницима тог типа тежи таквом језику дефиниција који је приближан нормалном немаркираном дискурсу (Rundell 2008: 237). Традиционалне дефиниције прављене су тако да буду довољно широке и апстрактне како би могле да се односе на сваку појаву речи у одређеном значењу, али су такве дефиниције неминовно и непрецизне. У савременим речницима за ученике настоји се да се дефиниције прецизирају тако да се пажња усмери на типичне контексте – указује се на то ко/шта су типични аргументи одређеног предиката (на пример, енглески глагол *conduct* има као типичне објекте именице *експеримент*, *анкеју*, *испитуивање*) или се дефиниција формулише са глаголом у форми трпног придева, ако се у таквој конструкцији глаголска сублексема најчешће јавља; настоји се да дефиниције пруже што је могуће више информација о лексичком, синтаксичком и контекстуалном окружењу речи која се дефинише (2008: 237). Рандел закључује да акценат није више на формулисању дефиниција које ће бити довољно широке да обухвате баш свако појављивање неке сублексема, већ на томе да се опише оно што је типично, а то типично је уочљиво на основу прегледа корпуса. Отуда је важно постићи деликатну равнотежу, јер дефиниција која настоји да обухвати типичне контексте лако може да постане преуска (2008: 238).

Богардс каже да је основни критеријум за процену квалитета дефиниција у речнику за стране ученике употреба познатих речи за објашњавање непознатих, али да тај критеријум није и једини. Важни су и прецизност дефиниција и начин дефинисања. Иако се у многим речницима и даље примењују традиционални принципи (дефинисање синтагмама у којима се именице замењују именицама, глаголи глаголима), има и речника у којима се дефиниције наводе у форми целих реченица, што је корисније за енкодирање него за декодирање (јер корисник добија увид у то како се реч користи још на основу дефиниције) (1996: 292).¹²

Дефиниције у форми пуних реченица налазимо у *Школском речнику* М. Јоцић и В. Васић, нпр.: „Glagolom **čekati** se označava da se ko nalazi na nekom mestu sve dok neko ne dođe ili dok se nešto ne dogodi.“ Сличан (не исти) принцип дефинисања налази се и у речнику глагола Б. Бабић (2011). На пример, глагол *изгорети* дефинисан је (у једном значењу, када се односи на излагање коже сунцу): „ako si izgoreo na suncu, tvoja koža je postala crvena i boli te zato što si dugo bio na suncu“, док је глагол *падаати* дефинисан: „kad pada kiša ili sneg, spušta se s neba na zemlju“.

¹² Дефиниције у форми пуне реченице помиње и Рандел, наводећи пример: *If an illness lays someone up, it causes them to stay in bed* и истичући да дефиниције овог типа уједно информишу читаоца и о селекционим рестрикцијама, у овом случају о типичном субјекту глагола (Rundell 2008: 237). Осим типичних субјеката, могу се, наравно, навести и други типични аргументи.

2.1.2. Граматичке и синтаксичке информације

Пружање детаљних граматичких и синтаксичких информација у речницима за ученике је важно јер такви приручници имају за циљ не само да пруже информацију о значењу лексичких јединица већ и да олакшају формулисање реченица на страном језику. Рандел примећује да основни задатак остаје анализа значења, али да се у овом типу речника посебна пажња поклања комбинаторним особинама речи – типовима допуна, колокационим и контекстуалним склоностима, фразеологији (2008: 226). Богардс примећује да корисник, када пронађе реч (прецизније, сублексема) коју жели да употреби, треба да зна и како да је употреби правилно (Bogaards 1996: 304). Овај аутор указује на различите начине на које се у енглеским речницима обележава, на пример, (ин)транзитивност глаголских сублексема. Неки речници стављају само симбол [Т], неки уз тај симбол констатују најпре обавезност објекатске допуне (*obj*), а неки прелазност обележавају кодом (Vn), којим се означава да се уз глагол јавља именичка допуна (1996: 304).¹³

Како видимо на основу наведених примера, граматичке информације често се дају у виду кодова, ради уштеде простора. Током година у енглеској педагошкој лексикографији развијани су различити системи граматичких кодова и били су предложани различити облици њихове презентације како би се релевантна информација пружила у јаснијем облику и како би сложена граматичка обележја била што транспарентнија.

На пример, Б. Бабић у речнику глагола прелазност обележава експлицитно – наводећи ознаку *itr* за транзитивне глаголе (за оне који немају експлицитну објекатску допуну ознака је *itr**), односно *initr* за непрелазне (2011: 27–29), с тим што истиче да се и род и рекција глагола виде и из дефиниција (дакле и имплицитно, што је веома добро): неодређеним заменицама *неко/неишито* обележен је живи/неживи објекат: „*kad obožavaš nešto (nekoga), to mnogo voliš*“ (2011: 15); „*kad uživaš и нећети, осећаš се веома пријатно док то радиш*“ (2011: 16; курзив наш, А. М.). Рекцијски модел наводи се употребом формула, на пример, за глагол *иоиии* формула је: V + ØАк, што значи да је допуна у облику беспредлошког акузатива (2011: 17).

Међутим, развој електронске лексикографије укинуо је потребу за уштедом простора – у том медију нема просторних ограничења типичних за папирна издања. Због тога се у савременим електронским речницима тежи експлицитном навођењу граматичких информација. Тако, на пример, *Macmillan Dictionary* (доступан на линку [Macmillan Dictionary | Free English Dictionary and Thesaurus](#)) не користи скраћенице већ целе

¹³ О пракси обележавања прелазности у српским једнојезичним речницима писали смо у два наврата (Марковић 2014: 79–81; Марковић 2017: 36–38).

речи и синтагме: *verb transitive, noun countable, adjective* и др. (приметно је да се наводе директни показатељи класа и поткласа речи).

Навођењу експлицитних граматичких информација прибегавају и неки речници који се издају у штампаном облику. Такав је случај с поменути *Активним речником руског језика*. Ј. Апресјан, његов главни уредник, каже да је важно дати пуну информацију о врсти речи чак и у случајевима који су се у традиционалној лексикографији сматрале сувишним (на пример, сматрало се да није потребно навести да је реч о именици јер се то већ јасно зна с обзиром на постојање показатеља рода као именичке класификационе категорије) (Апресјан 2010: 36).¹⁴

Осим што могу бити садржане у самим дефиницијама (то смо видели у поменутом речнику Б. Бабић, и у т. 2.1.1.1),¹⁵ имплицитне граматичке информације могу се пружити и навођењем примера који се могу опонашати као модели за изражавање (о томе в. у подтачки посвећеној примерима, 2.1.4).

2.1.2.1. Како одредити границу између речника и граматике (или колико граматике треба да уђе у речник за ученике)

О појму граматике инхерентне речнику писала је З. Тополињска (2002). Идеја ове ауторке јесте да у речнички опис треба да буде уткан граматички опис, и то такав који би се у експлицитној форми могао наћи у некој великој граматичкој датој језика (2002: 36–37). И Еткинсова и Рандел истичу да би сваки речник морао да се заснива на некој сопственој граматичкој схеми (Atkins & Rundell 2008: 218). Ови аутори издвајају следеће типове граматичких показатеља: показатеље врсте речи, показатеље условљене класом речи (на пример, бројивост код именица, компарација код придева) и показатеље конструкција (синтаксичких модела) (2008: 219–221).¹⁶

Ван дер Мер указује на озбиљне проблеме у речницима за ученике када је у питању представљање граматичких информација сложенијих од глаголских допуна и (не)бројивости. Он каже да се различити приступи срећу чак и у истом речнику (неки уредници по сваку цену избегавају граматичку терминологију, док неки други користе бројне стручне граматичке термине¹⁷) (2007: 180). Ван дер Мер сматра да приликом израде

¹⁴ О директним и индиректним показатељима в. Гортан-Премк (1980: 108–109); Марковић (2017: 36).

¹⁵ Неки корисници речника не знају добро граматику, па се настоји да се информација пружи тако да буде јасна и њима. Рандел каже да деликатност описа треба подредити захтеву за разумљивошћу (2008: 234).

¹⁶ Кроз призму тих показатеља писали смо о граматичкој инхерентној описним речницима српског језика (Марковић 2017: 32–40).

¹⁷ Исту појаву запажамо и у српским описним речницима, што указује на универзалност и сложеност проблема.

речника за ученике треба водити рачуна о следећим питањима: треба до-
нети јасну одлуку о томе у којој мери користити стручну терминологију
(недоследност у речницима често је последица недовољне одређености);
пошто је немогуће да речник за ученике садржи комплетну граматику,
уредници би морали да одлуче о томе колико ће детаљно представљати
граматику, а с тим у вези, како ће информације које се дају бити
представљене – да ли уз минималну употребу терминологије и максимал-
но јасне дефиниције и примере, или ће се користити више терминологије
(уз подразумевани квалитет дефиниција и примера) (Van der Meer 2007:
180–181).

2.1.3. Колокације и фразеологија

Као и многи други истраживачи, и Хојбергер истиче да колокације,
због непредвидљивости, представљају главни изазов за оне који језик
уче (Heuberger 2016: 37). Познато је и то да се фразеологизми на стран-
ном језику уче посебно, као целовите јединице. Кауви каже да су прве
анализе енглеских колокација, направљене са свешћу о потребама оних
који уче енглески језик као страни, направили Палмер и Хорнби 1933.
године и да је та анализа показала у којој је мери свакодневно говорење
и писање сачињено од сталних израза (2000: 4).

Тако и Рандел истиче да је једна од популарнијих речи када је
област учења енглеског језика као страног у питању *комадање* (*chunking*).
Идеја је да се језик складишти, повлачи и процесуира у комадима, у
јединицама сачињеним од више речи, пре него низањем појединачних
речи у тренутку артикулације (2008: 223). Отуда се у речницима за уче-
нике посебна пажња поклања колокацијама, вишечланим лексичким
јединицама и фразеологизмима.

Колокације се у неким речницима за ученике наводе издвојено, у по-
себним боксовима, а некада су инкорпориране у дефиниције и примере.
Као што смо поменули у претходној подтачки (2.1.2), када корисник реч-
ника пронађе праву реч, треба да зна и како да је употреби правилно, не
само што се тиче граматичког модела већ и избора лексике која улази у те
моделе, како би оно што изговори/напише звучало природно (кориснику
речника треба олакшати да пронађе придеве с којима су колоциране име-
нице, именице у функцији објекта с којима су колоцирани глаголи и др.).

Тако Б. Бабић у речнику глагола даје лексичке колокације наводећи
лексеме које се с појединим глаголима могу комбиновати или непосред-
но у дефиницији („ako si ispevao *pesmu*, stvorio si je, napisao si je“; „ako si
namestio *stan (sobu, kuću)*, doneo si nameštaj koji ti je potreban da bi u njemu
mogao živeti“) или прецизирањем неодређене заменице из дефиниције
у загради („kada definišeš *nešto (reč, izraz, pojam)*, objašnjavaš njegovo
značenje“) (2011: 16; курзив је наш, А. М.).

Што се фразеологизама тиче, проблем с којим се речници (и то не само речници за ученике) срећу јесте и тај под којом их речју из њиховог састава навести. Пракса је таква да се обично наводе под пунозначним речима, и то под оним компонентама које су сталне, а не и под онима које су варијабилне (Vogaards 1996: 286). Богардс, међутим, примећује и то да је некада за ученике корисно да могу да пронађу фразеологизам (или бар упућивање на његов стандардни или најчешћи облик) и под тим променљивим компонентама, јер је врло вероватно да им неће бити познат стандардни облик, па самим тим неће моћи да пронађу његово значење (1996: 286).

2.1.4. Примери

Примери у речницима за ученике имају више улога: треба да олакшају разумевање одреднице, али и да послуже као модели за изражавање на страном језику. У том смислу, као што смо поменули, примери служе и за пружање имплицитних граматичких информација, будући да се у њих могу уградити модели (како граматички, тако и лексички).

Кауви истиче да су важност примера у речницима за ученике увидели још Палмер, Хорнби и Вест. Палмер је био нарочито заинтересован за примере који показују лексичке и граматичке контексте у којима се речи типично појављују. Према Каувијевом сведочењу, користио је примере који се не би могли назвати примерима у правом смислу речи, већ симплификацијама и апстракцијама, које је називао *оквирним њпримерима* (*skeleton-type examples*) (нпр. придев *used to* илустрован је примерима: *to be used to something or somebody, to get used to something or somebody*). Хорнби је затим осмислио мање апстрактан тип примера, тзв. *оквирне реченичне њпримере* (*skeleton clause examples*) (нпр. *to cut a figure in a stone*), такође довољно поједностављене да могу да послуже као добар модел за опонашање и проширење (Cowie 2000: 5).

Франкенберг-Гарсија сматра да у примерима за декодирање треба да постоје назнаке у контексту које упућују на значење одредничке речи, како би се олакшало разумевање. Она наводи пример с таквом знакомом за глагол *to dwindle* (*смањивати се*), *свесити се* (*на*): *The chances of getting back any of the money had **dwindled** to just about nothing*, и каже да *to just about nothing* указује на то да новца има мање (Frankenberg-Garcia 2012: 281).¹⁸

У свом истраживању начина на који се примери користе, Франкенберг-Гарсија је дошла до неколико веома важних закључака. Уколико простор није проблем у речнику (а у савременим електронским реч-

¹⁸ Ауторка је на основу свог истраживања закључила да је много теже наћи добар пример за разумевање, са довољно контекстуалних назнака, него за енкодирање (2012: 281).

ницима питање простора се не поставља), савет је да се да већи број примера како би се могле изводити генерализације. За нискофреквентне речи треба ставити примере згодне за декодирање, будући да их ученици највероватније гледају само због разумевања. За разлику од тога, високофреквентне речи морају бити илустроване примерима за енкодирање, јер то су речи које ће ученици користити у свакодневној комуникацији (Frankenberg-Garcia 2012: 290).

Богардс каже да примери за продукцију треба да оживе мање или више апстрактну информацију која се пружа дефиницијама и/или граматичким кодовима, да је таква информација посебно важна када су у питању глаголи и да праве реченице показују како се структурни костур оживљава. Како би пример могао да послужи као добар модел за опонашање, не би требало да буде превише дуг и да садржи мање фреквентне речи и лична имена. Овај аутор с правом примећује да не би требало нагомилавати функције појединих примера – пример који треба да илуструје граматички модел не мора да се користи и за илустровање колокација и идиома, објашњавање значења одреднице и сл. Таква акумулација функција умањује корисност сваке од њих (1996: 309–310). Уз то, Богардс се с правом пита због чега се у речницима за ученике ограничава само језик дефиниција, али не и језик примера (1996: 298).

2.1.5. Напомене о употреби

У речницима за ученике, као и у описним речницима, важно је пружити информације о употреби неке лексичке јединице: о томе да ли је временски или територијално ограничена, о њеној фреквентности, припадности терминолошком фонду, функционалном стилу, о говорниковом ставу и др. Информације овог типа могу да олакшају разумевање, али и изражавање.

Рандел примећује да илокутивна снага неког исказа није увек лако уочљива и да се готово сваки похвалан коментар може употребити иронично (нпр. *То је дивно!*). Зато сматра да се таква ознака може ставити код израза који се регуларно користе као иронични, док у другим случајевима треба дати експлицитна објашњења у форми реченице, и наводи пример: “If you describe something that someone has said as pearls of wisdom, you mean that it sounds very wise or helpful. People usually use this expression in a way that shows that, in fact, they mean the opposite of what they are saying“ (Rundell 2008: 240–241). Рандел указује и на то да је важно не само назначити синтаксички модел и колокације већ и који су то типични контексти у којима се нека реч јавља, као и селекционе рестрикције. Он наводи пример глагола *adjudicate* ‘пресудити’, за који је важно напоменути који тип људи пресуђује и шта пресуђују (2008: 227).

2.1.6. Приступ подацима

Хојбергер истиче да је за референтну литературу важан добро осмишљен приступ подацима. Речници за ученике праве се тако да буду корисни и за декодирање и за енкодирање, што лексикографима намеће збуњујуће захтеве. Речници за енкодирање требало би да буду организовани семантички, ономасиолошки, пре него алфабетски, па се због тога користе нека додатна обележја (упућивања, испоређења) која омогућују да се пронађу непознате речи кад се крене од познатих. Богардс истиче да је најпроблематичнији аспект употребе једнојезичних речника доступност непознатих речи. За разлику од случаја у ком је циљ разумевање, када корисника треба водити од непознатих елемената ка познатима, за изражавање је потребно кренути од познатих речи, како би се пронашле речи или изрази који су нови за корисника (Heuberger 1996: 280). Кориснику је потребно помоћи и у избору између сличних могућности (на пример, блискозначница).

Како би се олакшало кретање кроз речнички чланак и брже долазило до жељене информације, у речнике за ученике уведене су неке иновације. Тако неки речници користе, пре дефиниције, одређене ознаке (Богардс их уопштено назива асоцијативним апроксимацијама значења (Bogaards 1996: 288)). Оне се у речницима називају различито (*sign posts*, *guide words* и др.). На пример, испред дефиниција појединих значења глагола *to run* у *Macmillan Dictionary* стоје следеће оузнаке: *move quickly with legs*; *control/organize*; *machine: work*; *liquid: flow*; *continue to be shown etc*; *vehicle: travel* и др. Како видимо, те ознаке некад су скраћене дефиниције, некада синоними, а некада се у њима наводе контекстуалне или колокационе назнаке (нпр. податак о домену из ког реч потиче или податак о селекционим рестрикцијама и сл.) (више о томе в. Atkins & Rundell 2008: 204). У дужим речничким чланцима ове ознаке дају се у низу, у виду такозваног менија, на почетку чланка. Нешто слично менију налазимо у *Активном речнику руског језика*, под називом *синојсис*.

3. Уместо закључка: ка речнику српског језика за стране ученике

На основу свега што је урађено у области подучавања српског као страног језика и постојећих речника и уџбеника који се у тој настави користе, као и на основу искустава добијених анализом речника за ученике страних језика (претежно енглеског), сабраних у металексикографским радовима, требало би осмислити савремени речник српског језика за стране ученике општег типа и покренути посао на његовој изради.

За тај посао у овом тренутку постоји добра основа која се може надоградити, пошто је утврђен лексички и граматички минимум за српски

језик као страни. Према том минимуму, речник би имао од 2.000 до 2.500 лексема (речник Ј. Дражић садржи 2.700 одредница (2008: 46), а речник В. Крајишник 1925 (2016: 11). Најпре би се могла одредити мера поклапања у утврђивању лексичког минимума.¹⁹

Као добра основа за стил дефиниција могу да послуже речник глагола (Бабић 2011) и *Школски речник* (Јосић & Васић 1988–1989). Што се вокабулара дозвољеног у дефиницијама тиче, и он је одређен задатим лексичким минимумом.²⁰ Мислимо да је веома добар принцип навођења рестриктивних селекција у самој дефиницији: „ако је *теčnost* проврела, počela је да *vri* – *zagrejala се do temperature od 100 stepeni Celzijusa...*“ (Бабић 2011: 16; курзив је наш, А. М.).

Што се граматичких информација у речнику српског језика за стране ученике тиче, јасно је да су оне условљене појединим врстама речи. Следећи искуства у изради сличних речника у свету, сматрамо да је добро навести граматичке показатеље код свих врста речи²¹ (у папирном издању у форми скраћеница, у електронском користећи пуне речи). За неке класе речи важно је навести и показатеље везане за супкатегоризацију (нпр. за прелазност код глагола, која се у описним речницима махом не обележава експлицитно). Затим, за основне класе речи (именице, придеве, глаголе и прилоге) важно је пописати и навести синтаксичке конструкције у којима се нека (суб)лексема јавља (више о томе у раду Марковић 2017).

Примери употребе наведени у речнику глагола Б. Бабић дају се посебно за сваки рекцијски модел који се наводи, што је добро, јер такви примери заиста олакшавају изражавање на страном језику и повећавају употребљивост рекцијске формуле која се наводи (исти принцип требало би применити и за именичке и придевске допуне код именичких и придевских одредница).

Јасно је да су тип и обим граматичких података у речнику свакако условљени и типом језика чији се речник израђује. С обзиром на то да српски језик има развијену флексију и да она ученицима српског као страног језика често задаје проблеме, о томе је потребно посебно водити рачуна приликом израде речника.²²

¹⁹ Сличан приступ видимо и код Б. Бабић, која такође примећује да су једнојезични речници енглеског и немачког приређени за напредни ниво, док се сама определила за речник намењен ученицима почетног и средњег нивоа (2011: 498).

²⁰ О томе да су макар минимална одступања од задатог вокабулара неопходна сведоче многи (мета)лексикографи; в. нпр. шта о томе каже Б. Бабић (2011: 518).

²¹ Чак и код оних које се у описним речницима српског језика као матерњег индиректно одређују.

²² С. Марјановић примећује да подаци о флексији нису довољно заступљени у српским речницима, једнојезичним и двојезичним, иако би се очекивало супротно, с обзиром на сложеност флексије у нашем језику. Овај аутор истиче важну чињеницу да је

Што се самих илустративних примера тиче, сматрамо да је избор примера који би били прилагођени потребама разумевања и говорења посебан изазов.²³ Уз то, значења неких врста речи често су условљена контекстом који је шири од реченичног (нпр. везници, речце), па је за илустрацију појединих семантичких реализација потребан и шири контекст.²⁴ Тога је била свесна Б. Бабић, па је једну употребу глагола *дочека-ћии* илустровала на тај начин: „(Menjao je boju kose, frizuru, šminku... →²⁵) Тако је dočekaо крај osamdesetih“ (2011: 22).

С обзиром на то да је глагол у функцији предиката основни реченични конституент, сматрамо да је израдом речника глагола и конјугацијског речника обављен велики део посла. Савремена лексикографија у дигиталном окружењу подразумева уједначен опис у различитим језичким ресурсима (граматикама, речницима, разним апликацијама) и њихово интегрисање, па би уједначавање описа у постојећим приручницима и њихово повезивање био и корак усмерен ка дигитализацији и изради електронског речника, као и ка модернизацији описа српског језика.

Израда речника српског језика за стране ученике била би корисна из више разлога. У њему би примену могла да нађу досад прикупљена знања у области изучавања српског као страног језика, као и у металексикографији, а с друге стране, израда таквог речника покренула би додатна теоријска и практична питања на која би се морало брзо одговарати.

Та питања била би значајна и за једнојезичне речнике српског језика као матерњег, који би се сигурно могли учинити још бољим (у области дефинисања, истицања граматичких модела, пажљивијег одабира примера, колокација, увођења менија за дуге одреднице, графички привлачнијег организовања речничког чланка и сл.).

Електронски речник пружа додатне могућности (на пример, прилагање звучног записа изговора, што олакшава учење језика, богатији избор примера, боље и лакше повезивање и претраживање и др.). Израда таквог речника мобилисала би постојеће снаге (морфологе, синтаксичаре, лексикологе, лексикографе, информатичаре, професоре страних

српска лексикографија „окренута само матерњим говорницима српскога језика, којима су подаци о глаголској флексији у српскоме језику излишни. Флексији, стога, није посвећено довољно пажње ни у лексикографској теорији ни у пракси“ (2016: 263).

²³ Избор добрих примера у савременој лексикографији јесте посао који се обавља аутоматски (Kilgarriff *et al.* 2008); прве кораке у том смеру направили смо и за српски језик (Stanković *et al.* 2019).

²⁴ Чињеницу да није могуће дефинисати значење неке речце без узимања у обзир претходног контекста помињемо у свом раду Марковић (2011: 564).

²⁵ У самом речнику коришћен је као симбол испружен кажипрст на руци, усмерен улево или удесно, у зависности од контекста.

језика и српског као страног) на заједничком послу. Електронски речник за стране ученике могао би да се направи и у форми мобилне апликације, што би га учинило конкурентним.

Списак литературе

- Апресјан, В. Ју., Ју. Д. Апресјан, Е. Э. Бабаева, О. Ју. Богуславская, И. В. Галактионова, М. Ја. Гловинская, Б. Ј. Иомдин, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. В. Птенцова, А. А. В. Санников, Е. В. Урысон. *Прспект активног словаря русског језика*. Ју. Д. Апресјан (ред.). Москва: Језици славјанских култура, 2010.
- Апресјан, Ју. Д. „Об активном словаре русског језика“. У: Апресјан, В. Ју., Ју. Д. Апресјан, Е. Э. Бабаева, О. Ју. Богуславская, И. В. Галактионова, М. Ја. Гловинская, Б. Ј. Иомдин, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. А. Лопухина, А. В. Птенцова, А. В. Санников, Е. В. Урысон. *Активниј словарь русског језика*. Ју. Д. Апресјан (ред.). Москва: Језици славјанских култура, 2014, 5–36.
- Бабић, Биљана. „Морфолошко-синтаксички минимални речник глагола у настави српског језика као страног/другог и као матерњег“. *Методички видици* 10 (2019): 33–58.
- Дешић, Милорад. „Школски рјечници српскохрватског језика“. *Гласник одјељења умјешности ЦАНУ* 7 (1987): 159–163.
- Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Крајишник, Весна. *Лексички њрисџиуј српском као сџраном језику*. Београд: Филолошки факултет, 2016.
- Маринковић, Небојша. *Грамајички минимум српског као сџраног језика*. Необјављена докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 2016.
- Марјановић, Саша П. „Глаголска флексија у речницима. О рецепцијским и продукцијским потребама страних корисника“. У: Весна Крајишник (ур.). *Српски као сџрани језик у џеорији и џракси III*. Београд: Филолошки факултет – Центар за српски као страни језик, 2016, 261–277.
- Марковић, Александра. „Речца џак у српском језику“. *Српски језик XVI* (2011): 559–578.
- Марковић, Александра. „Граматика у српским речницима“. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у џеорији и џракси*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014, 69–91.
- Марковић, Александра. „Однос граматике и речника – граматика инхерентна описним речницима српског језика“. *Наш језик XLVIII/1–2* (2017): 27–43.
- Марковић, Александра. „Активниј словарь русског језика (Том 1, А–Б, В. Ју. Апресјан *et al.*; Отв. ред. Ју. Д. Апресјан, Москва: Језици славјанской културы, 2014. – 408 стр.; Том 2, В–Г, В. Ју. Апресјан *et al.*; Отв. ред. Ју. Д. Апресјан, Москва: Језици славјанской културы, 2014. – 736 стр.“, *Јужнословенски филолог LXXIV/1* (2018): 164–170.
- Николић, Мирослав. У: *Речник српског језика* (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2007, 7–10.
- Оташевић, Ђорђе Р. „Школски речници српског језика“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у свејџлу савремених џрисџиуја*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 289–304.

- Петровић, Владислава. „Рекцијски речник као школски приручник“. *Гласник одјељења умјетности ЦАНУ* (1987): 165–173.
- Петровић, Владислава, Коста Дудић. *Речник глагола са граматичким и лексичким дојунама*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника, 1989.
- Прћић, Твртко. „Какав нам општи речник српског језика највише треба“. У: Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у свејлу савремених њисцијуа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 87–117.
- Тополињска, Зузана. „Шта тражим у речнику?“ У: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад – Београд: САНУ – Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2002, 33–37.

*

- Atkins, V. T. S., Michael Rundell. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press, 2008.
- Babić, Biljana. *Naučimo srpski 1 i 2 – Rečnik glagola*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.
- Bogaards, Paul. „Dictionaries for Learners of English“. *International Journal of Lexicography* 9/4 (1996): 277–320.
- Cowie, Anthony Philip. „The EFL Dictionary Pioneers and their Legacies“. *Kennerman Dictionary News* 8 (2000): 1–6.
- Dražić, Jasmina. *Minimalne leksičke i gramatičke strukture u srpskom kao stranom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2008.
- Frankenberg-Garcia, Ana. „Learners’ Use of Corpus Examples“. *International Journal of Lexicography* 25/3 (2012): 273–296.
- Hartmann, Reinhard Rudolf Carl. „The Dictionary as an Aid to Foreign-Language Teaching“. In: Hausmann, Franz Josef, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, and Ladislav Zgusta (eds). *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie/An International Encyclopedia of Lexicography/Encyclopédie internationale de lexicographie*. Berlin: de Gruyter, 1989–1991.
- Heuberger, Reinhard. „Learners’ Dictionaries: History and Development; Current Issues“. In: Philip Derkin (ed.). *The Oxford Handbook of Lexicography*. OUP, 2016, 25–43.
- Jocić, Mirjana, Vera Vasić. *Školski rečnik standardnog srpskohrvatskog/hrvatsko-srpskog jezika*. Knj. I–II. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika – Institut za južnoslovenske jezike fakulteta u Novom Sadu. 1988–1989.
- Kilgarriff, A., M. Husák, K. McAdam, M. Rundell, & P. Rychlý. „GDEX: Automatically Finding Good Dictionary Examples in a Corpus“. In E. Bernal & J. DeCesaris (eds.) *Proceedings of the XIII EURALEX International Congress, EURALEX 2008*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, pp. 425–432.
- Macmillan Dictionary. *Macmillan Dictionary | Free English Dictionary and Thesaurus*. Приступљено 20. 10. 2020.
- Marjanović, Saša, Nikola Radosavljević. *Srpski glagoli: Konjugacijski rečnik glagola srpskoga jezika*. Beograd: Klett, 2019 (Beograd: Cicero).
- Prčić, Tvrтко. *Ka savremenim srpskim rečnicima*. [Prvo, elektronsko, izdanje.] Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018. <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-454-2.pdf>. Приступљено 28. 10. 2020.

- Rundell, Michael. „Recent Trends in English Pedagogical Lexicography“. In: Thierry Fontenelle (ed). *Practical Lexicography. A Reader*. Oxford University Press, 2008, 221–243.
- Stanković, Ranka, Branislava Šandrih, Rada Stijović, Cvetana Krstev, Duško Vitas, Aleksandra Marković, „SASA Dictionary as the Gold Standard for Good Dictionary Examples for Serbian“. In: Iztok Kosem et al. (eds.) *Electronic lexicography in the 21st century. Smart lexicography. Proceedings of the eLex 2019 conference*. Brno: Lexical computing CZ s.r.o., 248–269.
- Tarp, Sven. „Pedagogical Lexicography: Towards a New and Strict Typology Corresponding to the Present State-of-the-Art“. *Lexicos* 21(1) (2011): 217–231.
- Van der Meer, Geart. „The learner’s dictionaries and grammar. A comparison“. In: Henrik Gottlieb and J. E. Mogensen (ed.). *Dictionary Visions, Research and Practice*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007, 165–181.

Aleksandra M. Marković

ON LEARNERS’ DICTIONARIES AS A UNIQUE LEXICOGRAPHIC TYPE

S u m m a r y

Learners’ dictionaries as a unique category, as well as a need for building this type of dictionaries, were recognized in the early years of the twentieth century in English lexicography. Building learners’ dictionaries led to important insights into the users’ needs, which resulted in significant improvements, not only in the mentioned field, but also in the other types of dictionaries. In Serbian lexicography there are only a few dictionaries designed specially with foreign learners in mind, and these dictionaries are of a specialized type (a conjugation dictionary, as well as a dictionary of verbs). The author recognizes the need for making a general-purpose Serbian learners’ dictionary, in print and electronic format (or/and an application for a mobile device).

The paper also presents the major features of learners’ dictionaries, since they were not dealt with in Serbian metalexigraphic papers. The author thinks that those features could be useful for the improvements in the monolingual descriptive lexicography, as well.

Keywords: learners’ dictionaries, monolingual lexicography, metalexigraphic, Serbian as a foreign language.

Речници писаца

ISBN 978-86-82873-82-2, – (2021), стр. 1153–1170

UDK: 811.163.41'282.2

811.163.41'374

821.163.41.09 Михаиловић Д.

COBISS.SR-ID: 54900745

Тања Ј. ТАНАСКОВИЋ
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српски језик
tanja.tanaskovic@filum.kg.ac.rs

ЛЕКСИКА ПИСЦА И ПРОБЛЕМИ ИЗРАДЕ РЕЧНИКА ПИСЦА НА ПРИМЕРУ КЊИЖЕВНОСТИ НА ДИЈАЛЕКТУ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА*

У раду се говори о значају лексике писца чија иновативност на лексичком плану не нарушава границе системности српског језика, те о изради речника језика Драгослава Михаиловића. Пажња је усмерена на квалификацију а) територијално обележене лексике која у прози Д. Михаиловића добија одређену семантичку и стилистичку надградњу и б) потенцијалне лексике која је творбено-семантички уклопљена у систем и остварује се у изразито дијалекатском наративу, а није потврђена у расположивим речницима. Класификују се критеријуми на основу којих је могуће процењивати статус овакве лексике у лексикону српског језика и на основу њих издвајају класе лексема, за које предлажемо употребу посебних графичких ознака и/или квалификатива у лематском делу одреднице.

Кључне речи: лексика писца, дијалекатска лексика, семантичка индивидуализација, потенцијална реч, речник писца.

1. Лексика писца и лексикон српскога језика

Када се посматра српска лингвистичка литература, да се закључити да су се систематска истраживања језика појединих писаца сводила

* Овај рад написан је у оквиру пројекта *Динамика сѝрукѝура савременог срѝског језика* (178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

најчешће на опис фонолошких и граматичких структура. Са становишта приступа лексици, урађено је свега неколико речника – анексни речник Његошевог језика *Речник уз целокујна дела Пејра II Пејровића Његоша* (Стевановић–Бошковић 1977), затим *Речник Његошева језика* (Стевановић *et al.* 1983), *Речник њезије Милана Ракића* (Павковић 1984), те конкордансни *Речник њријоведака Лазе Лазаревића* (Јелић 2008). Лексика приповедака Лазе К. Лазаревића описана је и монографски, при чему већи део монографије чини речник (Вуловић 2010), а у новије време све је већи број појединачних прилога о лексици савремених писаца и песника. Упркос томе што заинтересованост за лексику књижевноуметничких текстова расте (интензивније у контексту лингвостилистичких истраживања), и даље изостају системске обраде лексичких слојева читавих опуса писаца. Може се закључити да се нисмо значајно приближили онаквом изучавању лексике писаца које би омогућило успостављање континуалне линије развоја лексичких подсистема у овом домену језичке реализације. Значај успостављања таквог континуитета истакла је и М. Радовић-Тешић (2009: 145–166), настојећи да укаже на лексичке тенденције у делима неких савремених писаца. Будући да је лексика писца део свеукупног лексичког фонда његовог матерњег језика, „поређењем лексике појединих писаца, исте или друге епохе, може [се] много штошта рећи о одликама и развоју лексике једног језика“ (Милосав Тешић 1982: 301), а „[ј]език на коме почива култура једног народа довољно је значајан феномен“ да га треба „испитивати и каналисати његове главне развојне токове који извиру из услова прошлости и садашњости“ (Ивић 1997: 135).

Посебно је значајно посветити већу пажњу опису и анализи лексике у књижевноуметничким текстовима писаца чија се језичка иновативност не супротставља системности српског језика, односно, који лексичке јединице реализују у складу са системским правилима српског језика који се територијално раслојава.¹ Њихова стваралачка снага темељи се на колективном језичком памћењу, те као таква регулише правилан језички развој (уп. Данојлић 1990: 136). Значај обнављања општег лексичког фонда српског језика на бази дијалекатских система, који јесу и

¹ Треба се присетити ставова из ранијих епоха развоја савременог стандардног језика оличених у тврдњи да се гипкост књижевног језика једном заснованог на бази народних говора може одржати управо његовим прожимањем са разговорним језиком и народним говором (в. Белић 1946: 216; уп. и Белић 1951: 188; Белић 1959: XXV). Уз то, језик српске књижевности је у конституисању модерног српског стандардног језика одиграо значајну улогу, омогућивши да се првобитна, уско постављена вуковска основица књижевног језика у сфери лексике шири, увелико уношењем локалне лексике. Посвећивањем адекватне пажње дијалекатској лексици у књижевним делима у савремено доба, одржавао би се потребан континуитет са почетним начелима лексичког узуса и идејом о суштини српског лексичког стандарда.

оних који нису у основици стандардног језика, посебно нас задужује да описујемо лексику писаца какав је Драгослав Михаиловић, који у свом књижевном изразу обилато користи дијалекатске језичке потенцијале, свесно се залажући за судбину српског лексичког стандарда. С друге стране, територијално маркирана лексика у језику писаца значајна је и због попуњавања лексичких празнина на дијалекатској мапи, које постоје због недоследног и несистемског бележења дијалекатске лексике, али и за утврђивање структурних особина дијалекатских лексикона и доминантних тенденција у њима. Предност књижевног текста као предлошка за описивање дијалекатске лексике лежи у чињеници да писање подразумева промишљање и прецизнију контекстуализацију, што олакшава разумевање и одмеравање контекстуалне вредности лексике, а онда и утврђивање модално-оцењивачких, функционално-стилских, те прагматичких оквира употребе лексике. Ово посебно важи за стваралаштво Д. Михаиловића, с обзиром на то да смо у раду (Танасковић 2015) и у докторској дисертацији (Танасковић 2018) указали на начине контекстуализације територијално обележене лексике у његовој прози и показали да Михаиловић проналази идеалну меру у употреби територијално обележених и узалних лексема. Такође смо утврдили да је писац употребљавао језичка средства са великим зналаштвом, пажњом и прецизношћу са циљем максималне ефективности, а не пуког ређања дијалекатских елемената зарад формалистичког очуђења. Тако је нпр. водио рачуна која лексика припада Петријином локалном говору, а која не, па ће се у Петријином наративу реализовати лексема *йоїџребиїї* уз податак да је користи Црногорац (в. Танасковић 2014: 134): *Овде једно време живео један Црногорац. Он говорио: човек їїї је потребит за їїо и їїо. Е їа їїако. Човек їїї је потребит за воду. Не можеш без њу.* (ПВ, 8). У роману *Злоїтвори* у наративу везаном за лик Зденке, која је пореклом из источне Србије, реализовани су локализми *швинка* 'врста дечје игре', *дзодзоња* пеј. 'надувенко, уображенко; онај који је преценио своје способности, који је умишљен' и сл., што се показује утемељеним у стварности дијалекатских лексичких подсистема.

Израду речника језика Драгослава Михаиловића сматрамо стога битним лексикографским пројектом, од значаја за територијелне варијетете и национални језик у целини, као и за истраживање комплексних односа између дијалекатских лексичких подсистема и лексичког стандарда². Овом приликом пажњу усмеравамо на сегмент израде речника који се тиче проблема процењивања те издвајања лексике која носи диференцијалне дијалекатске одлике на лексичком нивоу језичке анализе, док занемарујемо чисто формалне (фонетско-фонолошке и морфолошке)

² О актуелности ове теме у савременим истраживањима в. нпр. Рамић 2019.

дијалекатске одлике које се преламају у речима (уп. Рамић 2019: 26–29).³ То значи да нам је циљ процењивање статуса лексике употребљене у прози Д. Михаиловића и апроксимативно одређивање оних слојева који су обележје дијалекатских лексичких подсистема или су на граници дијалекатског система и индивидуалне реализације. Наша замисао је да будући речник садржи информације о територијално обележеној лексици у делима Драгослава Михаиловића, али и о индивидуализацији која се темељи на дијалекатској лексици, при чему бисмо настојали да утврдимо и прелазне нијансе. У том би се смислу овај речник разликовао од постојећих специјализованих речника српских писаца.

2. Лексички нивои у дијалекатској књижевности Драгослава Михаиловића и речник писца

Израда речника сваког писца мора бити прилагођена природи прозног стваралаштва сваког појединачног аутора, његовој поетици и начину на који употребљава језичке јединице за сликање света књижевних јунака. Одабир одредница, процењивање употребне вредности лексике, утврђивање типова маркираности лексема и стилских и модално-оцењивачких компонената лексике мора се наслањати на принципе и моделе које налаже традиционална лексикографска пракса у једном језику, али се у истој мери морају проналазити и посебне законитости одмеравања лексике и формирања одредничког чланка. То је посебно битно уколико желимо направити један вишеструко информативни речник, који би омогућио не само што прецизније описивање лексике у књижевном стваралаштву Драгослава Михаиловића него и њено једноставније самеравање са досадашњим описима лексичког система и његових подсистема, као и са будућим лексиколошким истраживањима.

Процењивање употребљене лексике у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића могуће је као апроксимација спроведена на основу укрштања већег броја критеријума:

- 1) забележеност лексике у РСАНУ (*Речник српскохрватског књижевног и народног језика*) и РМС (*Речник српскохрватскога књижевног језика*) са квалификативом покрајинско/регионално,
- 2) потврђеност лексеме у дијалекатским речницима и монографијама из дијалектологије,⁴

³ У последње време јављају се радови предметно везани за лексику књижевних текстова у којима се обележеност лексике меша са обележеношћу (нестандардношћу) на другим нивоима језичке анализе (фонетско-фонолошком и граматичком). Тако неретко на основу наслова радова имамо привид да расте број истраживања о лексичким слојевима, а притом се у њима о специфичностима на лексичком нивоу најмање говори.

⁴ Грађа је самаравана са речницима говора који су у основици Михаиловићевог дијалекта или су му блиски (*Речник говора северне Метихије* – РГСМ, *Речник косовско-*

- 3) ослањање на сопствено искуство дијалекатског говорника аутора речника,
- 4) контекст у ком се лексема реализује у наративу – да ли је у питању дијалекатски наратив у целини (Д), или се јединица јавља као уклопљена у стандарднојезички наратив (С),
- 5) стабилност јединице (вишеструка потврђеност) у Михаиловићевим књижевним текстовима написаним у целини на дијалекту или са елементима дијалекта, узимајући у обзир читав опус писца,
- 6) потврђеност мотивних речи и коренских морфема у етимолошким речницима и радовима из области етимологије,
- 7) провера функционисања лексике у дијалектима на терену,
- 8) праћење комуникативне природе јунака-наратора и тематике прозних дела, што даје податке о социјалном раслојавању пределно обележене лексике.

Узимајући у обзир наведене критеријуме, намеће се идеја о нужности нијансирања посматраних јединица у текстуалној реализацији у односу на: 1) лексички систем српског језика, 2) дијалекатске подсистеме и 3) идиолект писца. Подаци о таквом саодношењу на неки начин би морали бити садржани у речнику језика Драгослава Михаиловића. Тада би се већ на основу речничких одредница подробније разумео статус Михаиловићеве лексике у лексикону српског језика, као и Михаиловићев креативни допринос у виду појединачних семантичких и употребних вредности постојеће лексике из лексичких подсистема, док би се уједно на неке лексичке јединице скренула пажња будућим проучаваоцима да на другој грађи из одговарајућег периода проверавају њихову системност, односно околиналност. Речник био би информативан и за социолингвистичка истраживања, будући да би давао информације о природи наратора који лексику реализује. Стилистичари би у њему проналазили податке значајне за категоризацију лексикостилема у књижевним текстовима, док би нараторологи у речнику у ком је лексика писца на неки начин већ процењена, могли једноставније да утврђују лексичке индикаторе за промене наративних нивоа у Михаиловићевој књижевности. Речник би своју примену пронашао и у транслатологији – и то не само у сегменту у ком се тумачи значење лексике већ и у оном делу у ком је преводилац принуђен да тражи стилистичке пандане у регионализмима, индивидуализмима и другој употребно и стилски обележеној лексици у језику на

-мешоховског дијалекта – РКМД, *Црнојевски речник* – ЦР), и монографијом *Трстички говор* Д. Јовића (1968). Дијалекатском базом књижевности Д. Михаиловића Душан Јовић (1985: 84) сматра локални сењски говор који припада косовско-ресавском дијалекту, са наносима из призренско-тимочких говора.

који преводи. На крају, речник би био предусретљив и према читаоцима Михаиловићевих дела, с обзиром на то да тумачи значење лексике која је територијално и употребно ограничена и, из перспективе савременог говорника из градске средине, архаична.

Укрштајући горепоменуте параметре за процењивање лексике, могу се издвојити неколике категорије лексике у Михаиловићевој прози која може носити одређење територијалне обележености или индивидуализама, или пак и једног и другог, с обзиром на природу сваког идиома као апстрактног система чије се лексичке јединице у говорној реализацији увек остварују као варијанте које могу бити покретачи промена у лексичком систему. То значи да Михаиловић, реализујући дијалекатску лексику, врши понекад извесну семантичку надградњу, која је загарантована природом односа *језички систем – реализација тог система*. Међутим, такође важи да појединачна значења лексике која у овом тренутку бележимо код Д. Михаиловића не морају бити индивидуализми, већ могу бити незабележене системске вредности лексике у дијалекту или неким локалним говорима. Зато сматрамо да је у будућем речнику језика Драгослава Михаиловића битно посебним квалификативима/гласама или графичким ознакама издвојити оквирно осам нивоа, о којима ће бити речи у овом раду. Због специфичног укрштаја системских, подсистемских и индивидуалних вредности лексике у Михаиловићевој прози и, у процесу квалификације тих јединица, суочавања са лексичким празнинама на дијалекатској мапи, употреба искључиво познатих квалификатива у лексикографској пракси везаној за израду општедекриптивних и дијалекатских речника не би омогућила веран опис статуса лексике у књижевности. То значи да кодификоване вредности лексикографског метајезика не могу без остатка бити примењене на ову лексичку грађу. Зато сматрамо да је увођење посебних графичких ознака у речничке одреднице за појединачне нивое лексике информативније.

Посебним ознакама упутно је у одредничком чланку изнети информације о томе да ли је лексема употребљена у дијалекатском нарративу (Д) или у стандарднојезичком нарративу (С), јер се на тај начин презентује њена стилска вредност у књижевним делима. У ранијим нашим истраживањима (Танасковић 2018а: 134–137) уочили смо тенденције употребног раслојавања лексике из дијалекатске прозе према критеријуму пола јунака-наратора. С обзиром на различиту природу мушке и женске дијалекатске личности, неки тематски скупови лексике везују се у прози за женског, односно мушког приповедача, а такав податак интегрисан у речник (у виду скраћеница Ж, односно М) отворио би могућност за даља проучавања дијалекатског и социјалног варирања лексике, као и за проучавања специфичности дијалекатске језичке личности оличене у прототипичним јунацима – дијалекатским говорницима.

2.1. Први ниво лексике из дијалекатске књижевности Д. Михаиловића представља лексика која је са значењем реализованим у прози потврђена као дијалекатска у РСАНУ и РМС (•). Прототипична одредница за лексику из ове категорије могла би изгледати на следећи начин:

везоглавка ж • ЖД, МД 'марама за главу' – „[...] А онда ћеш да ме чистиш, везоглавку ћеш ми купиш.“ [...] Море, мисли се, три везоглавке ћу ти купим, сам нек буде тако. (ПВ, 68); [...] она у црвеној свиленој блузи, широкој, танкој, цветастој сукњи, са великом жутом везоглавком, чији јој крајеви висе преко леђа. (ШМ, 34); Мислела сам и Везоглавку да испеглам па немам Пеглу мало ћу је Исправим на Колено. (Б, 81); Лице младо-младо, још необријано, везоглавку на главу, а погачу и пикавац у корпу, па право међу њих: задатак је такав. (П, 27)⁵

вућати се -ам • МС 'мрдати се, трзати се' – Помагале су око додавања столица, поправљања покрова, као да се мој ујка Драги под њима вућа, исправљања и паљења угаслих свећа. (ГМ, 112)⁶

коштиљав -а, -о • МС 'мршав, коме се познају кости' – [...] кривоног, каракушљив, коштиљав човечић који је две деценије провео у Туприји као трговац техничком робом и пред стрељања и мучења навлачио беле рукавице, намерачи се на пепељавог, мршаваг матуранта Циганина из вароши, који се, бистар и болешљив, једини издиже из свог босог и гладног племена. (З, 21)⁷

напратња ж • ЖД 'зло које је узроковано каквом магијском радњом' – „А зар би, тетка-Ано“, питам ју ја, „могла да не бидне болес? Шта би онда могло да биде? Да није нека напратња?“ [...] „Не мож да биде другше“, каже. „То је. Сигурно. Ти, жено, имаш“, вели, „једног човека у твоју близину, не би ти казала да л је мушки да л женски, не би ваљало да знаш, који ти не жели добро. Нек му се Бог наплати, тебе је тај твој непријатељ са живу отровао. Ти ниси болесна но отрована. [...]“ (ПВ, 49–50)⁸

упудити се -им • ЖД 'уплашити се' – Што ме ова жена данас уплаши, бога ти. Одавно ме ники није овако упудио. (ПВ, 75); Старији то човек. И цео се од неко злато на њега сија ко, боже ме прости, икона. Генерал мора бит неки. Чисто се упудим. (ПВ, 193); И сад, моје мачке [...] Дођоше тако на врата, гледнуше унутра. [...] Па кад се одједанпут укочише, кад се упудише. [...] Кад ти се ја, леле мене, тек сад **уплаши**. (ПВ, 286)

⁵ РСАНУ: *везоглавка* покр. 'тања марама којом жене повезују главу да им се коса не мрси, повезача'.

⁶ РСАНУ *вућити се* покр. 'померати се'.

⁷ РСАНУ: *коштиљав* покр. 2. 'мршав, коме се познају кости'.

⁸ РСАНУ: *напратња* покр. празн. 1. (понекад у мн.) 'оно што је направљено, упућено, послато на некога, на нешто, чини, мађије, враџбине; зло, болест и сл. као последица тога' (Рача крагујевачка, околина Параћина, околина Зајечара, Ресава).

бос -а, -о • **МЖД** (~ глава) 'ћелав, без косе' – Возио ју њезин шофер док ју је возио, радео с њу шта радео, а онда ју негде уз пут избубецао, ошишао с нуларицу до главе и избацио на друм. И један дан ево ти ју она. С неко марамче на босу главу, гладна, прљава, ицепана [...] (ПВ, 102); Проћелав јесам, али баш босе главе нисам. (СПСС, 216)⁹

Некада је и самеравање са општедескриптивним речницима проблематично, с обзиром на разнолику употребу квалификатива у вези са лексиком из истог творбеног гнезда. Нпр. у РМС глагол *ујудиџи се* са значењем 'уплашити се' нема дисквалификационе етикете, нису маркирани ни деривати *јојудиџи*, *расјудиџи*, *расјудиџиваџи*, док су основни глагол *јудиџи* са значењем 'плашити, отерати, одгонити', као и творенице *најудиџи*, *ојјудиџи*, *исјудиџи* обележени квалификативом *јокрајинско*. Глагол *ујудиџи се* у *Пејријином венцу* се употребљава као стилски маркирана јединица упоредо са узуалним глаголом *ујлашиџи се*, што показује да у пишевом идиолекту глагол *ујудиџи се* подразумева компоненту стилске маркираности (потенцијално засновану на територијалној маркираности). Тај податак може бити од значаја за преиспитивање позиције ове лексеме у лексикону српског језика.

2.2. Посебном ознаком (♣) обележили бисмо лексику која није потврђена у РСАНУ, РМС и дијалекатским речницима¹⁰, али представља творенце настале по продуктивном творбеном моделу од покрајинске мотивне речи забележене у речницима са одговарајућим значењем. Могуће је да се ради о незабележеним лексемама у дијалекту или о индивидуализмима – потенцијалним речима. У прози Д. Михаиловића реализована је именица *кеџавко*, док је у речницима засведочен једино придев *кеџав* (РСАНУ, В. Пчелице, Параћин, Левач). Михаиловић користи и именицу *несмајник* и придев *несмајан*, док речници сведоче само о постојању придева (нпр. РСАНУ). РСАНУ бележи покрајински глагол *загриљџи* 'заклонити, засенити', док се у прози појављује лексикализовани придев *загриљен* 'затворен, затамњен, покривен капцима, жалузинама'.

загриљен -а, -о ♣ **МС** 'затворен, затамњен, покривен капцима, жалузинама' – То се радило по строгим правилима, увек иза загриљених врата, да нас нико не би узнемирио, и, увече, при замраченим прозорима. (ГМ, 24); – Тако, са закашњењем потрчи ка оборском излазу и, побрљавио, навали да му цима загриљена вратанца. (ШМ, 46)¹¹

⁹ РСАНУ: *бос* 3. покр. б. ир. *ћелав* (ЦГ, Шоћ).

¹⁰ В. фусноту 2.

¹¹ РСАНУ: *загриљџи* варв. покр. 'заклонити, засенити'.

кецавко м ▸ ЖД *йогрд*. 'закржљао, неразвијен, жгољав човек, човек мало раста' – И није он неки кецавко, па ни ружан, богами није, стварно лепушкас човек, ама, бога ти, некако ми се чини туњав. (ПВ, 118)

несмајник м ▸ МС *йодр*. 'враголаст, луцкаст човек, који троши време на небитне ствари, шалјивција, замлата' – Тада је велику славу стекао варошки несмајник и лепотан с рупицом на четвртастој бради Сава Недељковић [...] који је, као нико никад, орезалио чувену двојку белгијског аса Шевалијеа. (ЖНЦД, 9)

2.3. Специфичне, непосведочене семантичке реализације лексике потврђене у РСАНУ и РМС са квалификативом *йокр(ајинско)* могле би бити незабележене дијалекатске варијације или израз пишчеве индивидуализације. Због специфичног укрштаја територијалног раслојавања и индивидуалне књижевне реализације, одлучили бисмо се за употребу посебног графичког знака за обележавање овог слоја лексике (□). У ову категорију сместили бисмо и семантичке варијације на нивоу аloseмског варирања у односу на забележена значења. Ради се о вредностима које су веома блиске забележеним значењима, које могу бити у њима инкорпориране, али с обзиром на то да РСАНУ и РМС дају дефиниције засноване на великом броју примера употребе, бележење спецификованих аloseмских вредности у речнику писца, који је специјализован речник са нижим степеном апстракције, сматрамо релевантним.

Примери за овај слој лексике у речнику су: *дркйеник*, у РСАНУ 'јако дрхтање, грозница' (Тупижница), код Д. М.: 'страх; стрепња'; *лийцаћ*, у РГСМ¹² 1. 'липсавање, цркавање'; 2. 'час умирања, крепавање у подругљивом смислу', у РКМД¹³ 'стање у којем биће једва показује знаке живота', у РСАНУ *лийсаћ* покр. експр. 1. 'крај живота, скончање, смрт'; 2. 'липсала, угинула животиња, тело угинуле животиње, стрвина, лешина', док је у Михаиловићевој прози лексема реализована у дијалекатском наративу са значењем 'смртна болест'. Лексеми *којлајка* бележе речници са значењским варирањем на нивоу аloseма – у РСАНУ регистрован је домен 'за воду, млеко, јело', у РКМД забележена је семантичка компонента у вези са функцијом реалије 'којом се црпе вода из бунара', у ЦР домен је неспецификован, док је у прози реализована аloseма са спецификованим доменом 'за маси' ¹⁴.

гуљав -а, -о □ МД 'безначајан, тричав, који се не узима за озбиљно' – „Па какав си ти арханђел ако у твојим личним кочијама ни од гуљавих Енглеза не можеш да ме одбраниш? Ти си некакав шоња!“ (СПСС, 217); „[...] Ако

¹² Речник говора северне Мейхохије.

¹³ Речник косовско-мејхохског дијалекта.

¹⁴ О домену примене као диференцијалној компоненти у народним говорима в. Рамић (2019: 45–46, 75–80).

може да се обустави поступак против једног генерала, још лакше то може против неког гуљавог наредника.“ (Ч, 249)¹⁵

дрктеник м □ **МД** ’страх; дрхтавица’ – Само та неизвеснос и онај дрктеник од сутрашњице. [...] Али ако имаш нос, можеш да осетиш: спрема се нешто. (Ч, 236)

котлајка м □ **МС** ’земљана посуда са дршком за маст’ – У другој руци вукао је мајсторову кожно кецељу и заптивену плаву котлајку пуну жућкасте масти. (ГМ, 117); [...] који се састојао у замазивању ране машћу из котлајке. (ГМ, 122)

липцаћ м □ **ЖД** ’смртна болест’ – А ако баш никог више немаш, ионако си већ пропао, ако ништа друго, макар ће на кокошке кугу морију ел неки други липцаћ да ти пошаље, сам да ти се освети. (ПВ, 139)

перило с □ **С** ’домаћи сапун, средство за прање’ – Усред пролећа по Сибиновској мали замиришу свињске даће, запуше се ватре под казанима за топљење масти и кување сапуна. Биће овог лета и маза и перила. (ШМ, 32)¹⁶

пувало м □ **МС** ’мехур од свињске бешике’ – Напумпаше га ваздухом из велике штрцаљке, правећи му између непостојећих ребара под пазухом гадну рану [...] и с времена на време га допумпаваху као излишно, искаљано свињско пувало које негде испушта. (ТПСП, 89)¹⁷

2.4. Посебно треба обележити лексику која не задовољава критеријуме потврђености у РСАНУ, у дијалекатским речницима и монографијама из дијалектологије (■). На основу нама доступних извора, можемо рећи да су то лексеме које су потврђене само у текстовима Д. Михаиловића. Такве су лексеме *йуцало*, *йаџабица*, *йаџадаћ*, *чанче*, *йреједуша*, *йреједушасті* итд.

пападић м ■ **МД** ’врста бубе’ – Јеле су ме затворске вашке и буе, комарци и мушице, татабице и пападићи, уволаже и стоноге, бубашвабе и бубарусе, само што нису филоксере и бубамаре. (Ч, 307)

препедуша ж ■ **МС** ’танак мали и обао, гладак камен, камичак’ – [...] с пуним џеповима стакланаца и катанчића, танких камичака препедуша, које у барама одскачу као жабоккреавци [...] (ГМ, 99)

препедушаст -а, -о ■ **МС** ’мали, ситан; заобљен’ – Ћећа ће на то својом препедушастом, заобљеном шаком одсебице клизати по дасци стола. (З, 126)

¹⁵ РСАНУ: *гуљав* покр. ’огуљен, го; ошишан до голе коже, обријан’ (Пирот).

¹⁶ РСМ: *йерило* ’место где се пере рубље’.

¹⁷ РКМД: *йуало* ’оно што је *најуано*, мехурић у рибе’. ЦР: *йувало* ’хвалисавац’. *Речник српскога језика: йувало* нар. експр. ’хвалисавац’.

пуцало м ■ **МС** 'ручна направа у виду цилиндра, која се пуни експлозивом да би се пуцало приликом свечаности; прангија' – Најпре бих јој [пушки] осмотрио цев; ту излази оно што пуца још јаче него пуцало на Божић, чиме је неко некад давно ранио нашу кучку Калину. (ГМ, 75)

татабица ж ■ **МД** 'врста бубе' – Јеле су ме затворске вашке и буе, комарци и мушице, татабице и пападићи, уволаже и стоноге, бубашвабе и бубарусе, само што нису филоксере и бубамаре. (Ч, 307)

чанче ■ **МС** 'врста карташке игре преферанс' – Мој тата је каткад такође играо табланет, радије у четворо него у двоје, чешће је играо шлагу, мунте и ајнц, а најчешће чанче, игру у троје коју су каткад звали и санс и коју нисам схватао. Кад није пио у ствари, стално је играо карте! (ГМ, 39)

2.5. Лексика реализована у изразито дијалекатском наративу непотврђена у речницима, а мотивисана стандарднојезичким лексемама, може бити производ дијалекатске творбе речи и представљати слој потенцијалне лексике са становишта стандарднојезичког лексикона. Према нашем истраживању, ово није многобројна група лексике у Михаиловићевој прози. Посебном ознаком (□) обележили бисмо стога јединице попут *смољча* 'особа меког карактера, без енергије, окретности, сналажљивости' (према *смољав* 'мек, неотпоран, који је слабе воље, без енергије' РМС). Оваква лексика показује потпуну творбено-семантичку уклопљеност у творбене узорке о којима сведоче постојећи речници. Нпр. *смољча* се творбено наслања на лексеме *килча*, *ћорча*, *слинча*, које се употребљавају у дијалекатској прози, а међу којима је *килча* у РСАНУ квалификована као покрајинска реч.

смољча м □ **МД** *йодр.* 'особа меког карактера, без енергије, окретности, сналажљивости' – [...] код мене уђе мој бранитељ Софтић. И весо мој Софтија, па насмејан, беле му се зуби. Чисто некако млађи. Смољча смољави. (Ч, 291)

2.6. Додатне захтеве у квалификацији пред аутора речника задаје лексика реализована са другачијим значењем у односу на оно забележено у општедескриптивним речницима без квалификације (■). Ради се о јединицама које су настале или семантичким варирањем узуалне лексике у дијалекту или у језику писца. У том низу су семеме лексема *ћелав* (о брду), *ћорав* (~ сокак, улица), *ћуијаији*, *ргнујији* и сл.

ћелав -а, -о ■ **МД** (о брежуљку) 'без растиња, дрвећа' – Ако у близини имаш неки ћувик обрасо шумицом [...] па макар му теме било и ћелаво – такав брежуљак народ зове забео – трчи тамо. (Ч, 34)

ћорав -а, -о ■ **МС** (~ сокак, улица) 'који/која нема излаза, који/која је на једном крају затворена' – Седео је у ћоравом сокаку Танаска Рајића код Мораве [...] (ГМ, 33); Полазим ка парку и спремам се да скренем у Хајдук-Вељкову ћораву улицу [...] (ГМ, 146)

ћутати -а, -о ■ ЖД¹⁸ 'стајати, постојати, мировати' – „[...] теб је једна грдна змијурина напала и нека опака ала зинула да те прогуне. Еве, види и сама. И скоро целу те већ прогунула, сам ти још глава напоље ћути. [...]“ (ПВ, 49); А она онај лавор мало склонила у страну, ал ту још у собу ћути. (ПВ, 54)

ргнути -нем ■ ЖМД, С¹⁹ 1. 'потрчати, побећи' – Трећи пајташ на то губи живце [...] и ргне преко сниског оборског плота. Затим негде у дворишту ломата и ваљда прескочивши врљичну ограду, нестаје. (ШМ, 45); 2. 'почети, предузети радњу кретања' – Кад ја то видо, мен се учини – сад ће и мене. Па кад рго да бегам. (ПВ, 75); [...] те људи повикали: „Бегај! Откинула се сајла! Он је, дабоме, рго да бега. (ПВ, 174); [...] и вероватно ће да ргне да бега. (Ч, 25); Кад ти њему онако запрашиш међу ноге, он обично изгуби сваку вољу за свађу и вероватно ће да ргне да бега. (Ч, 25)

2.7. На крају се издвајају лексеме које нису забележене у расположивим речницима, али су потврђене територијално обележене лексеме из истог творбеног гнезда у речницима и примерима прикупљеним у теренским истраживањима. Глагол *фућумариџи* 'избегавати истину, крити' из романа *Петријин венац* може се довести у формално-семантичку везу са ономагопејом *фућ*, којом се 'исказује да је нешто пропало, нестало' (РМС), или са *фућнуџи (се)* 'заући (се)', забележено у РКМД. Лексема *фузаџи се* 'клизати се' се може довести у везу са прилогом *фузно* са значењем 'склиско' (Скок I: 539) и именицом *фузало* са архисемом 'део плуга' и диференцијалном компонентом 'који клизи по дубини бразде' (РГСМ). И ови примери лексике која није потврђена у речницима, али се може довести у формално-семантичку везу са забележеним јединицама указују на системност лексике у дијалекатској прози Д. Михаиловића, односно на њену утемељеност у историјским структурним приликама у лексикону српског језика.

стулити се -им се ♦ ЖМД МС²⁰ 1. 'сјурити се, великом брзином сићи, стрчати се' – И како она пожуре и престигну ме, тако се отпозади стулим за њима. Сам ми пете ударају у дупе. (ПВ, 193); Ако бих проценио да ћу моћи неопажено да стигнем, стулио бих се право у башту и увукао се у неки шушњар. (ГМ, 45); И кад су они натрчали на косидбену баражну ватру, морали су под рафалима, бомбама и гранатама да се стуле натраг на запуштену, опаку реку [...] (З, 181); 2. 'појурити на неког, напасти' – Кад кроз дурбин угледаш како се он тамо збунио, кад видиш како му земља скаче под ноге [...] да ће сад можда да му на памет падне луда мисао да се

¹⁸ У РКМД забележено је сродно значење 'бити миран'.

¹⁹ Уп. РМС: *ргнуџи* 1. 'кварити, хапати непажљивом употребом'. 2. *йокр*. 'чим мање или више шиљатим боцкати, царкати (ватру)'.

²⁰ Уп. и Бјелетић (2006: 103): *наџуџулиџи* 'наићи у маси, навалити', 'одлучно у маси некуд ићи' (М. Станић, говор Ускока).

стули на тебе. Зато хитно мораш да подбрцнеш, да га на време опоменеш да то не чини. (Ч, 16)

фузати се -ам се ♦ ЖД МС 'клизати се' – Почеше ноге да ми се шетају у њи, а там а овам, поче ја да се фузам. (ПВ, 167); Лете моји судови по њега, сам се фузају кај на клизавицу. Да и јуриш, не би могао да и стигнеш. (ПВ, 285); Примакнеш столицу, па се полако испнеш, легнеш потрбушке као на санке и онда се, вукући се рукама за ивице, од једног до другог њеног краја, просто фузаш. (ГМ, 73); Нос му је онако у мраку изгледао огроман, као гелендер у чешкој школи. Могао си по њему да се фузаш. (ГМ, 86); Онда се закочених точкова фуза по пешачкој стази и после десетак метара зауставља на травњаку. (МБ, 121);

фућумарити -им ♦ ЖД 'петљати нешто, заобилазити истину, крити' – „Шта си ти“, каже оне жене, „радела с ово дете?“ [...] „Ништа, госин-докторе.“ „Како ништа?“ каже Ђоровић. „Шта ми ту фућумариш? Са шта си га ранила?“ (ПВ, 5–6);

2.8. Као пратећа тенденција у територијалном раслојавању лексикона некада се јављају посебна дистинктивна обележја социолингвистичког карактера, указујући на континуалну природу варијетета насталих у процесу хоризонталног и вертикалног раслојавања лексичког система (више о томе у Танасковић 2018а: 128–129). Ако се прати природа јунака-наратора и комуникативних ситуација у Михаиловићевој прози, може се уочити да неке лексеме функционишу као полимаркиране – наиме, дијалекатска се лексика може јавити са спецификованим значењем у односу на системско дијалекатско значење, у функцији обележавања припадности наратора датој групи дијалекатских говорника. Оваква лексика захтева употребу вишеструких квалификатива у речнику. Навешћемо пар примера. У роману *Чизмаши* хомодијегетички наратор Жика Курјак употребљава у РСАНУ забележен покрајинизам *кибла* са варијацијом на нивоу аloseме у односу на системско значење у локалним говорима: 'земљани ћуп у који затвореници мокре', која је употребно везана за затворенике ћупријског затвора. Тако се дијалекатска реч са својеврсном значењском специјализацијом јавља у функцији социјалне карактеризације ликова, те подразумева и употребу етикете *жаргонизам*. Покрајинизам *смрићњак* 'кажњеник, осуђен на смрт па помилован' (РМС знач. 2) у роману *Злоћивори* јавља се са аloseмском вредношћу 'онај који је осуђен на смрт' у логорашком жаргону. За ову групу лексике предлажемо бележење двојних етикета: ■, *жарг.*, при чему прва указује на семантичко варирање лексике која је забележена у РСАНУ/РМС као покрајинска, док примена друге упућује на употребну вредност лексике у контексту књижевности Драгослава Михаиловића. Коришћење вишеструких квалификатива у примерима попут ових показује стилски потенцијал територијално обележене лексике у књижевном тексту, али и

указује на могућности раслојавања дијалекатског лексичког подсистема према социјалном критеријуму, што убудуће може бити значајан предмет проучавања дијалекатских лексикона и међуфондовских транспозиција.

кибла ж ■ **МД МС жарг.** 'земљани ћуп у који затвореници мокре' – Изађем на редовно јутарње или вечерње пишање [...] да прошеташ и киблу да испразниш [...] (Ч, 235); [...] код њи ништа друго нисам ни радио но пишао у киблу. (Ч, 307); Готово је с тестијом, свршено је с пишањем у киблу, докрајчи се затворско зајебавање. (Ч, 282); Умијем се из тестије над киблом, проперем уста. (Ч, 282); То је у ствари био одлазак до нужника у дворишту, где би се испразнио земљани ћуп који је представљао киблу, како се у ћупријском затвору, *ћуй*, и звао, и на брзину обавила нужда, и до пумпе, где би се исто тако брзо умивало и пуниле се свежом водом земљане тестије [...] (РИВ, 55); И кад би га тукли, он би ћутао; гонили би га на трагачу као марву, теглио би док не падне; подигли би га дегенеком и изнова упрегли у трагач, и опет би мучао; ноћу би га поставили да пожарчи крај кибле, и то би примао без роптања. (З, 53);

смртњак м ■ **МС жарг.** 'осуђеник на смрт' – Овај прилази зликовцу отпозади, вади откочен пиштољ и подвикује: „Не осврћи се!“ [...] Једанпут је Јову Веселиновића један друг [...] упитао зашто су смртњака окретали према извођачу леђима и пуцали му у потиљак. (З, 86–87);

бутурница ж ■ **МД жарг.** 'затвор, хапс' – И како све нисам чуо да га зову. Апса, апсана, ћуза, фиока, бувара, забелица, љуљка, бања, бајбукана, бутурница, ћорка, мурија, ливадицанаоколожица, тврдосерница, твртка, Лекино Брдо, Падињак, Падинбург, Острво среће, Хаваји, човекнашенажвећебогатство, радоплемењујечевока – ко ће, море, и да запамти. (Ч, 307); Твртка је ваљда једино место на свету где ти на свој сутрашњи дан не смеш да мислиш. (Ч, 315); Јер ако ти седиш у тврдосерницу, а стално мислиш како би сад напоље могао да сереш лепо [...], ако без прекида думаш како толику казну ниси заслужио, како бутурница није за човека и ники нема право ту да те закључаног држи [...] (Ч, 316);

3. Закључне напомене

У раду смо настојали да образложимо значај бављења лексиком писаца који свој књижевни израз граде користећи се лексичким богатством из постојећих лексичких подсистема српског језика. Организованим пројектима израде речника писаца успоставила би се континуирана слика лексичких тенденција у савременој књижевности – значајној сфери језичке реализације од почетака конституисања савременог српског језика. Речник језика Драгослава Михаиловића, писца који утире пут писању на супстандардним идиомима, пре свега на дијалекту, представљао би допринос за структурално изучавање лексичког подсистема косовско-ресавског дијалекта, али и за проучавање односа

на релацији *дијалекатски – стандарднојезички лексикон*. На лексичке слојеве у прози Д. Михаиловића може се гледати из перспективе богаћења лексичког система јединицама које имају дугу традицију употребе у лексичким подсистемима, те представљају својеврсни *културни мираз* (појам Ј. Бартмињског 2011: 47), који би требало да буде део брижљиво вођене језичке политике.

У централном сегменту рада бавили смо се питањем процењивања лексичких слојева у књижевним делима овог писца написаним у целини на дијалекту или са елементима дијалекта интегрисаним у стандарднојезички наратив. На основу вишеструких критеријума за процењивање употребљене лексике, а имајући у виду однос *лексички систем – дијалекатски лексикон – идиолект писца – текстуална реализација*, у дијалекатској књижевности Д. Михаиловића издвојили смо осам нивоа лексике: 1) лексика која је са текстуалним значењем потврђена у речницима (РСАНУ, РМС, дијалекатски речници), 2) творенице настале по продуктивним моделима од покрајинизама, које нису забележене у расположивим речницима, 3) покрајинизми који у прози добијају семантичку надградњу, односно реализују се са нешто другачијим значењем од потврђених, 4) лексика која је забележена само у прози Д. Михаиловића, 5) лексика у изразито дијалекатском наративу мотивисана стандарднојезичком лексиком, непотврђена у речницима, 6) незабележена значења лексике која је немаркирана у општедескриптивним речницима, 7) лексика која није забележена у речницима, али са потврђеним дијалекатским речима из истог творбеног гнезда (са заједничким кореном) и 8) покрајинска лексика са специфичним значењем у функцији обележавања припадности наратора датој друштвеној групи. С циљем информативности будућег речника језика књижевних дела Д. Михаиловића, предложено је да се свака од ових категорија лексике обележи посебном графичком ознаком у лематском делу одредничког чланка. Такође се уз сваку одредницу препоручује употреба ознака за пол наратора, што може бити информација за социолингвистичка и лингвокултуролошка проучавања; и за тип наратива у ком се реч реализује – дијалекатски или стандарднојезички, чиме би се указало на стилски потенцијал ове лексике у књижевном тексту. Оваквим маркирањем лексике у речнику стекао би се бољи увид у статус реализованих јединица у лексикону српског језика, у типове индивидуализације на семантичком и творбеном плану и у меру утемељености посматране лексике у историјски и структурни контекст лексикона српског језика.

Извори

Михаиловић, Драгослав. „Богиње“. *Фреде, лаку ноћ*. Београд: Глас, 1977, 70–83.

- Михаиловић, Драгослав. *Гори Морава*. Београд: СКЗ, 1994.
- Михаиловић, Драгослав. „Кратак приказ живота на цариградском друму“, *Јалова јесен*, Београд: Народна књига–Алфа, 2000, 5–22.
- Михаиловић, Драгослав. *Злоћвори*. Београд: Народна књига, Алфа, 1997.
- Михаиловић, Драгослав. „Мијандрош и Беља“. *Јалова јесен*. Београд: Народна књига–Алфа, 2000, 104–137.
- Михаиловић, Драгослав. „Путник“. *Фреде, лаку ноћ*. Београд: Глас, 1977, 24–43.
- Михаиловић, Драгослав. *Пејтријин венац*. Београд: Нолит, 1981.
- Михаиловић, Драгослав. „Ранко и Власта“, *Лов на сјенице*, Београд: БИГЗ – Приштина: Панорама, 1993, 52–74.
- Михаиловић, Драгослав. „Свети Петар спасава Србе“. *Јалова јесен*, Београд: Народна књига–Алфа, 2000, 213–241.
- Михаиловић, Драгослав. „Треће пролеће Свете Петронијевића“. *Ухвајти звезду њадалицу*. Београд: СКЗ, 1983, 57–92.
- Михаиловић, Драгослав. *Чизмаши*. Београд: БИГЗ–СКЗ–Просвета, 1984.
- Михаиловић, Драгослав. „Шукар место“. *Ухвајти звезду њадалицу*. Београд: СКЗ, 1983, 29–56.

Литература

- Бартмињски, Јежи. *Језик – слика – свети*. Београд: SlovoSlavia, 2011.
- Белић, Александар. *Наш књижевни језик. Наша књижевност*, год. 1. Београд: (1946).
- Белић, Александар. *Око нашег књижевног језика*, Београд: СКЗ, 1951.
- Белић, Александар. „Увод“. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Књ. 1, А–Богољуб. Београд: САНУ. 1959: VII–XXXVII.
- Бјелетић, Марта. *Исковрнути глаголи, Тийови експресивних њревербалних форманајта (на српском и хрватском језичком мајеријалу)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006.
- Вуловић, Наташа. *Лексика у њриповејкама Лазе К. Лазаревића*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2010.
- Данојлић, Милован. *Мука с речима*. Београд: Библиотека XX век, 1990.
- Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1, А–Ј. Petar Skok. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 1971.
- Ивић, Милка. *О Вуковом и вуковском језику*. 2. допуњено издање. Земун: Библиотека XX век, Београд: Чигоја штампа, 1997.
- Јовић, Душан. „Трстенички говор“. *Српски дијалектолошки зборник: расправе и грађа*. Београд: Институт за српскохрватски језик, књ. 17, (1968): 1–238.
- Радовић-Тешић, Милица, *Са речима и речником*, Београд: Учитељски факултет, 2009.
- Рамић, Никола. *Дијалекатска ријеч*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2019.
- Речник говора северне Мејхохије*. Милета Букумирић. Београд: Институт за српски језик САНУ. 2012.

- Речник косовско-меџохиског дијалекта I–II*. Глигорије Глиша Елезовић. Приштина: Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић“, Народна и Универзитетска библиотека. 1998.
- Речник Његошева језика*. Михаило Стевановић, Милица Вујанић, Милан Одавић, Милосав Тешић. Београд: САНУ, „Вук Караџић“, Народна књига, Просвета, СКЗ; Титоград: ЦАНУ; Цетиње: Обод. 1983.
- Речник њоезије Милана Ракића*. Васа Павковић. Нови Сад: Матица српска, 1984.
- Речник њријоведака Лазе Лазаревића*. Бранислава Јелић. Нови Сад: Матица српска. 2008.
- Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска. 2011.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XVIII*. Београд: САНУ. 1959–2010.
- Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*. Нови Сад: Матица српска (и Матица хрватска I–III). 1967–1976.
- Речник уз Целокујна дела Пејтра II Пејтровића Његоша*. Михаило Стевановић, Радосав Бошковић. Београд: Просвета – Цетиње: Обод. 1977.
- Стојановић, Радосав. „Црнотравски речник“. *Српски дијалектолошки зборник LVII*. Београд: Институт за српски језик САНУ. 2010.
- Танасковић, Тања. „Територијално раслојена лексика у романима *Пејтријин венац* и *Гори Морава* Драгослава Михаиловића“. *Наслеђе : часопис за књижевност, језик, уметност и културу*. Год. XI, бр. 28. (2014): 129–143.
- Танасковић, Тања. „Регионалне и стандарднојезичке лексеме као контекстуални синоними у роману *Петријин венац* Драгослава Михаиловића“. У: Милош Ковачевић (ур.). *Српски језик – од Вука до данас*. Зборник са IX међународног научног скупа *Српски језик, књижевност, уметност* (24 – 25. X 2014). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2015, 151–162.
- Танасковић, Тања. *Територијално раслојена лексика у књижевном делу Драгослава Михаиловића* : докторска дисертација (одбрањена 4. 9. 2018). Универзитет у Крагујевцу: Филолошко-уметнички (ментор проф. др Никола Рамић; остали чланови комисије проф. др Милош Ковачевић, проф. др Софија Милорадовић, проф. др Сања Ђуровић), 2018.
- Танасковић, Тања. „Социјално раслојавање лексике у дијалекатској књижевности Драгослава Михаиловића“. У: Милош Ковачевић (ур.). *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са XII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (27–28. X 2017). Књ. 1. Курс опште лингвистике. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018, 125–139.
- Тешић, Милосав. „Речник језика писаца у односу на општи речник“. У: Драго Ђупић (ур.). *Лексикографија и лексикологија*, зборник реферата. Београд – Нови Сад, 1982, 301–304.

Tanja J. Tanasković

LEXICON OF A WRITER'S LANGUAGE AND ISSUES OF A SPECIALIZED
DICTIONARY – PRESENTED ON THE EXAMPLE OF DIALECT LITERATURE
BY DRAGOSLAV MIHAILOVIĆ

S u m m a r y

The paper emphasizes the importance of lexicon of writers whose lexical innovations do not disturb the systemic nature of the Serbian language. In that sense we give suggestions for the labelling of lexemes in future Dictionary of the Language of Dragoslav Mihailović. Attention was focused on: a) territorially marked lexicon which in the prose of D. Mihailović received a certain semantic and stylistic upgrade, and b) potential lexemes, which are incorporated in word formation system and the system of semantic derivation. We classified the evaluation criteria for these lexemes, and, according to them, we singled out eight categories. For each category we proposed the use of special graphic labels in lemmatic section of dictionary entry.

Keywords: lexicon of writer, dialect lexicon, semantic individualization, potential word, dictionary of writer's language.